

Digitized by eGangotri Gyaan Kosha
गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्यां

पुस्तक संख्या

आगत पञ्जिका संख्या 26, 223

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां
लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक
समय तक पुस्तक अपने पास न रखें।

इन्द्र विद्यावाचस्पति

द्वारा पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

से हजार पुस्तकें सप्रेम भेंट

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
कृपया पुस्तक के ऊपर कोई निशान बादि
न लगायें।

पुस्तकालय

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार

वर्ग संख्या. **611**.....

आगत संख्या **37321**

448-K
पुस्तक-विवरण की तिथि नीचे अंकित है। इस तिथि सहित ३० वें दिन यह पुस्तक पुस्तकालय में वापिस आ जानी चाहिए। अन्यथा ५० पैसे प्रति दिन के हिसाब से विलम्ब-दण्ड लगेगा।

HHB-N
१११

३१३५

सहक प्रमा किरण ११-४-११-४
R

इंद्र विद्यावाचस्पति
चन्द्रलोक, जवाहर नगर
दिल्ली द्वारा
प्रमाणित किया गया है

(श्रीः)

खण्डनखण्डखाद्यम्

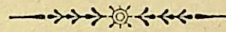
नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्,

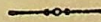
विचक्षणचक्रचूडामणिसमर्चितचरणाम्बुजकवितार्किकसार्वभौम-

श्रीयुतश्रीहर्षप्रणीतम्,

तार्किकशिरोमणिश्रीमच्छङ्करमिश्रप्रणीतव्याख्यासनायम्,
साधुप्रवरश्रीमन्मोहनलालवेदान्ताचार्योपनिबद्धया
उपवृत्त्या संवलितम्,

वेदान्ताद्युपाध्यायश्रीमत्कुलयशस्विशास्त्रिणा
संस्कृतम् ।

इस ग्रन्थ के छापने का अधिकार ई. जे. लाज़रस कंपनी के सिवाय
और किसी को नहीं है ।

प० इन्द्र विद्यावाचस्पति

RA611, HAR-K

37321

काश्याम्

मेडिकल हाल नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

सं० १९४४-१९८८ ई० ।

PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.,

AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

इन्द्र विद्यागवस्पति

चन्द्रलोका नवाध नगर

दिनाः ३११

गुरुह कान्ती पुस्तकालय को

(श्रीशः)

(“इदं प्रथमसंभवत्कुमतिजालकूलङ्कषा
 मृषामतविषानलज्वलितजीवजीवातवः ।
 क्षरन्त्यऽमृतमक्षरं यतिपुरन्दरस्योक्तय-
 श्चिरन्तनसरस्वतीचिकुरबन्धसैरन्ध्रिकाः ॥
 कपर्दिमतकर्दमं कपिलकल्पनावागुरां
 दुरत्ययमतीत्य तद्द्रुहिणतन्त्रयन्त्रोदरम् ।
 कुट्टुष्टिकुहनामुखे निपततः परब्रह्मणः
 करग्रहविचक्षणो जयति लक्ष्मणोऽयं मुनिः” ॥)

॥ भूमिका ॥

इह खलु निसर्गतएव प्राणिमात्रमिष्टमभिलाषुकञ्चाऽनिष्टं
 युदसिसिषु च भवतीतीष्टाऽनिष्टप्राप्तिपरीहारोपायप्रकाशनेदम्पर्य्येण
 भगवानाम्नायश्चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यप्रभृतिविभागप्रविभागभक्तान्यभ्यु-
 दयसाधनानि समष्टिव्यष्टिफलानि नानाविधानि विदध, दमिदधौ
 निःश्रेयससाधनमपुनर्बाधं प्रत्यगात्मपरमात्मयथात्म्यावबोधं प्रवि-
 रलेभ्योऽपि धीरधौरेयेभ्यः । ‘क्रिया हि नाम विकल्पनाऽऽस्यदं भवति,
 नतु वस्त्वित्येकरूपमप्याऽऽत्मयाथात्म्यमतिलौकिकतया च, पर-
 म-तमगहनमूर्तितया च, पुरुषबुद्धिवैविध्याच्च भगवल्लीलावैभवमिवे-
 यतया चेदृक्तया च दुष्परिच्छेदमापेदे परःशतरूपताम् । तथाहि,
 आत्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिक्रमातिष्ठन्ते तार्किकाः; भोक्तृत्वमेव
 तस्य, न परं कर्तृत्वमपीति संगिरन्ते कपिलकमलासनाद्यनुगा-

मितः । आसतां वा तावत्परेषां कथाः ; औपनिषदाख्य परस्परवि-
लक्षणनानाविधसिद्धान्तेषु समासते समर्पितसमादराः । नचैतेऽर्वाञ्च-
ख्य राद्धान्ताध्वमेदाः, महर्षीणामेव तेषु तेषु विशेषेषु वैशेष्यात्^(१) ।

तदेवमतितरामगाथं विश्वपारदृश्वनामपि मतिविकल्पकल्प-
नक्षममौपनिषदहार्द मीमांसामास निबबन्ध च ब्रह्ममीमांसासमाख्य-
या“ऽथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे”त्यादिचतुर्लक्षण्या भगवतो वासुदेवस्य^(४)
ज्ञानावतारः खल्वऽज्ञानसन्तमसापसारणविभावसुर्महर्षिव्यूहशिखाशे-
खरसमासक्तस्वर्गङ्गादबिन्दुसन्दोहप्रोन्मृष्टचरणनखरशिखरस्तत्रभवान्
भगवान्बादरायणद्वैपायनाऽपरपर्यायः कृष्णः पाराशर्यः । भगवान्
बोधायनस्तु ब्रह्ममीमांसायाश्चोपनिषदां च भगवद्गीतोपनिषद-
च परमगहनैदम्पर्यमाविश्चिकीर्षन् प्रणिनाय वृत्तिपदव्यपदेशभाजि-
भाष्याणि । तस्य च महर्षेर्मतं तत्र तत्र शङ्करभाष्ये पूर्वपक्षत्वेनोप-
न्यस्तत्वाद्रामानुजभाष्ये च राद्धान्तविधया भूयःप्रतिष्ठापितत्व-
त्समस्ति स्म विशिष्टाद्वैतमिति नो खलु परोक्षमिव परीक्षकाणाम्

तदेतदाकल्याऽऽरम्भोद्भूतानवरतप्रततानवच्छिन्नाऽऽर्षसंप्रदा-
यपारम्परीपरिप्राप्तौपनिषदहार्दसर्वस्वभूतं वृत्तिकारमतं भगवद्विष्टुङ्क-
मिडगुहदेवादिमुनिभिः प्राग्भिराचार्यैरारक्षितं श्रीभाष्यकृता च प्रोज्झ-
वितमद्यापि विद्योत्तमानमवगाहते यद्यपि प्रतीपतां निर्विशेषाद्वैत-
वादस्य^(२) ततोऽपि श्रीमन्तः शङ्कराचार्या युक्तिवाचोयुक्तिपथ-

(१) यथा चायमर्थस्तथोदीच्यमीमांसायां शास्त्रकारेण वाक्यान्वयादधिकरणे
पनिबद्धे, न वा परोक्षइव नानौपनिषददर्शनाकरपरिशीलनशीलशालिनाम्
नेह दधिमुसलीयतया प्रतापते ।

(२) “तत्त्वमसी”तिसद्विद्यायासुपास्यं ब्रह्म सगुणं, सगुणब्रह्मप्राप्तिश्च
मिति पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम् । यथोक्तं वाक्यकारेण—“युक्तं तद्गुणकोपासना”दिति
व्याख्यातं च दमिडाचार्येण विद्याविकल्पं घटता—“यद्यपि सद्विद्यानिष्ठः सच्चि-
न निर्भुनगुणगणं मनसानुधावे, तथाप्यन्तर्गतागणामेव देवतां भजते, तत्रापि सगु-

सुदीर्घपान्थास्तत्प्रातिकूल्यादबिभ्यतो बिभ्रतश्च चरमतात्पर्यं,
मपि वितण्डाकथाया^(१) निर्विशेषवस्तुपरतयैवाऽलीलपन्^(२) निसर्गतो-
विशुद्धमुग्धमधुरशाश्वतसारस्वतभगवदादेशतन्मीमांसादिकं^(३) यथा-
यथम् । अथाऽप्यस्याद्वैतवादस्य युक्तिप्रायग्रहगृहीतविग्रहतया शाङ्क-
रभाष्यादेश्च श्रुतिस्मृतिसूत्राद्यनुसारितयैवावश्यमुपनिबन्धनस्या-
^(४)ऽऽपतितत्वाच्च नैतावताऽप्यतीवतरामराजताऽद्वैतवादः । अयं हि

देवता प्राप्यत" इति । सच्चित्तः=सद्विद्यानिष्ठः, न निर्भुगगुणगणं देवतं मनसाऽनुधा-
वेत्=अपहृतपाप्मत्वादिगुणगणं देवताद्विभक्तं यद्यपि दृष्टव्यविद्यानिष्ठ इव सच्चित्तो न
स्मरेत्, तथाप्यन्तर्गुणगणां देवतां भजते=देवतास्वरूपानुबन्धित्वात्सकलकल्याणगु-
णगणस्य केन चित्परदेवतासाधारणेन निखिलजगत्कारणत्वादना गुणेनोपास्यमाना-
पि देवता वस्तुस्वरूपानुबन्धिसर्वकल्याणगुणविशिष्टैवोपास्यते । अतः सगुणमेव ब्रह्म
तत्रापि प्राप्यमिति सद्विद्यादहरविद्ययोर्विकल्प इत्यर्थः—इति हि भगवन्तो भाष्यकारा-
चार्यचरणाः । सुव्यक्तमिदमेवमादिना निपातस्कीर्तौपनिषदहाव्यसुधारसानां यथा
खल्वनवच्छिन्नः पूर्वोपनिषदाचार्याणां सिद्धान्तः सविशेषब्रह्मवादो, निर्विशेषब्रह्मवादस्तु
तदीयस्वप्ननभावनयाश्रयनभ्याश्रमित्यः (दूरतः परिहार्यः) इत्यलं राजपथस्य वाथि-
कोपलक्षणयेति ।

(१) "अथ साविद्याकस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इत्येतोच्यते
अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथम्—दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि ।
न च तद्व्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः (भगवद्गीता १३ अ. क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी-
प्रदात्यस्य शाङ्करभाष्यम्) इत्यादौ व्यक्तोऽयमर्थो दूरदर्शनाम् ।

(२) यत्र खलु "सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रकाशनात् । व्याख्यातं यैरिदं
शास्त्रं व्याख्येयं तन्निवृत्तय" इति स्वयमद्वैतवादिनः सन्तोऽपि श्रीभास्कराचार्याः
(वेदान्ताचार्या एते न तु ज्योतिषिकः) व्यक्तमुक्तवन्तः सन्ति स्वायमोमांसाभाष्ये । आनन्द-
मयाद्विधकरणेषु च 'सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानी'त्यादिना विलक्षणलक्षणविशेषणी कार-
संरणीसंचारेण व्याचक्षाणानां श्रीमच्छङ्कराचार्याणां सूत्राभिप्रायसंवृत्या स्वाभिप्रायप्रका-
शनं यथास्ते, न खलु तत्परोक्षं दीर्घदर्शनाम् ।

(३) "न द्वैतं नाद्वैत"मित्येवज्जातोया श्रुतिरेव निर्विशेषाद्वैतं प्रतिषेधति ; तथा
कारणे "द्वाविमौ पुरुषौ लोकं क्षरच्छाक्षर एव च" "यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः"
मम साधर्म्यमागताः, सर्वेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च" असत्यमप्रतिष्ठन्तं जग-
दाहुरनोऽश्वरम्"—इत्यादिना भगवानपि ; तथा "नाऽभावउपलब्धेः" "हार्दानुग्रहीतः
यथाधिकया" "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" "एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावा-
दविरोधं वादरायणः" इत्यादिना शास्त्रकारश्च ॥

(४) "नाऽभावउपलब्धेः" रित्याद्विधकरणेषु शास्त्रोऽयमर्थो यथा, तथा दार्शनिक-
संश्लेषोपनिषादीनां सुव्यक्त एव ।

वादः संभावनातिक्रान्तनिर्विशेषाऽद्वयतत्त्वं प्रतिपादयञ्जनानां मनस्सु
सहसा स्वल्पनिवृहस्तोऽप्यनिर्वचनीयतावादेनैव दत्तहस्तावलम्बः प्रति-
तिष्ठति । नचाऽधिवितण्डं निर्भरवतोऽस्यानिर्वचनीयतावादस्याऽऽग-
मप्रधानकथासु सुस्फुटमात्मलाभो भवति संभवी । नचाऽनाद्यविद्यो-
च्चावचप्रपञ्चादेः सर्वथाऽनिर्वाच्यतामन्तरेण केवलाऽद्वैतस्वाराज्यसमा-
सादनं संघटतइति केवलाद्वैतवादवदावदो वितण्डाकथां शरणतया सा-
क्षादेव^(१) पुरस्कुर्वणो निखिलसंव्यवहारमूलभूतप्रमाणप्रभृतिपदा-
र्याऽऽशास्त्रोपयोगिनस्तिलशस्तिलशः कदलीकाण्डखण्डनमुखं खण्ड-
यन्त्सर्वथाऽनिर्वचनीयतां समष्टिव्यष्टिजगतः प्रतिपादयाम्बभूव खण्ड-
नखण्डखाद्याख्येऽस्मिन्निबन्धे श्रीमाञ् श्रीहर्षः कवितार्किकशिरोमणिः ।

अयं खल्वनिर्वचनीयतावादो मिथ्यावादिनां बौद्धानां सिद्धान्त-
सर्वस्वभूतस्तदीयग्रन्थेषु पुरा भृशमभ्युज्जृम्भते स्म । समनन्तरं बुद्धि-
मद्विद्वन्महेन्द्रश्रीशवरस्वामिकुमारिलभट्टादयर्वाचीनमीमांसकधुरीणैः
शतधा विज्ञानवादिमते युक्तिकलापैर्निरस्ते, संजातायां च तदीयविर-
लतायां तदीयेष्वेव पुस्तकेषु यत्र कुत्र चिदुपलभ्यते स्म । अथ समति-
क्रामति चिरकालेऽयं खलु महामनीषी स्वोपयोगिनं तं विज्ञाय तदीय-
पुस्तकेभ्यः प्रायः संकलयां चकार । यथाऽत्र भारते बौद्धानां मतोज्जृ-
म्भणमासीतरां, तथा विदुरेवैतिहासिकाः, पुराणेष्वपि च पठ्यते,

(१) “नच सौत्रादिलक्षणप्रमाणखण्डनेऽपिसिद्धान्तावतिः; तादृश्याः सूत्रादिव्या-
ख्यायाः खण्डमानत्वात् । न च वाच्यं लक्षणविशेष-वस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेषख-
ण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं प्रमाणान्तरं व्याख्यानतरञ्च प्रसज्यते भवतोऽपीति; वितण्डा-
कथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्” इति स्वयमयं ग्रन्थकारः । “उपपादनञ्च स्वपक्षसा-
धनपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं वादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य
संपादनीयम्” इत्यद्वैतसिद्धिकृदपि वैतण्डिकतां स्वस्य रोचयते । एतेनादृष्टाऽश्रुततदीयरह-
स्यानामनुकाणां केषां चित् “वेदान्तिनस्ते कथं स्युर्वैतण्डिकाः । नास्तिकाः खलु वैत-
ण्डिका भवन्ति नास्तिका” इत्यभिधानं लब्धवान् ।

यथा बुद्धोऽवतीर्य विज्ञानवादेन जगति जनमनस्स मोहं कलौ कलयिष्यतीति ।

आसीद्वायं खण्डनकृत् कान्यकुब्जाधीश्वरस्य विद्वद्गोष्यां सम-
धिकप्रतिष्ठा वरिष्ठस्तदस्य समयस्तावदुपरिष्ठादपृशत्याअन्तश्च
नवमशताब्द्या इतः पुरस्ताद् भवितुमर्हति । तथाहि, “ताम्बूलद्वय-
भासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा”दिति त्वयं स्वयमेव विलिखति;
तदीदं ह्यस्य विलेखनं स्पष्टमाचष्टे कान्यकुब्जाधीश्वराताम्बूलद्वया-
द्युपलम्भस्य परमतमवैदुष्यप्रतिष्ठाहेतुताम्; सेयञ्च तस्य कान्यकुब्जा-
धीश्वरीयसाम्राज्यमन्तरा नतरां संघटते; यदि हि कान्यकुब्जाधो-
श्वरो राजान्तरसाधारणश्चाऽभविष्य, ततो हि यथैव राजान्तरा-
णि, तथैवैकः कान्यकुब्जाधीश्वरोऽपीति ततस्तदुपलम्भः किमिव नाम
चमत्कारकरोऽभविष्यत्; कथं नाम चारोदयदौदृक्षस्य लोकोत्तरकवेः
प्रत्यभिज्ञाबहुमानवाचोयुक्तिपदवीम्; तथात्वेऽपि चैविलेखनमस्य
विद्वन्मणेर्यत्कं स्थले जलजबीजारोपणं स्यात् । तत्सिद्धं स कान्यकु-
ब्जाधीश्वरस्सम्राडास्त । नच कान्यकुब्जाधीश्वराणां साम्राज्यमितोऽपृश-
त्याः, परं, पुरस्तादेवाऽस्तेत्यस्याऽपि सिद्धा तत्कालीनता ॥ किञ्च,
नैषधीयचरितेऽस्ति लिखितं खलु—

“काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्वि-

र्महाकाव्ये तद्वि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत्षोडशः” ॥

इति; कश्मीरे महीयांसे विद्वांसे ऽपृशत्याः पूर्वपूर्वमेवाभू-
वन्नितोऽपि तत् तथा । अपिच, कश्मीरदेशीयलब्ध^(१) वर्णेष्वेतदीय-
प्रबन्धानां निबन्धनसमसमयं प्रचारश्च सम्मानश्च तन्त्रीवहि-

गन्त्री^(१)विरहिणि तादृशेऽनेहसि गमयति स्फुटम्-यथा, कान्य-
कुब्जाधीश्वरस्य काश्मीरेश्वरो भवति स्म करदो वा, मित्रं वा,
सम्बन्धी वेति । ततश्चात्रत्यग्रन्यानां तत्र निर्माणयोगपद्येन प्रसि-
द्दिरुपपद्यतेतराम् । जयचन्द्रस्य चान्तिमकान्यकुब्जेश्वरस्याष्टौ शतानि
समतिरिति समानाम् । नच ततः परमिह तथाप्रभविष्णवोऽभूवस्त-
द्वंश्या, येषां स्यात्काश्मीरादिषु सम्बन्धादिरित्यपि द्रष्टव्यत्वेवाऽस्य
कवेस्तत्कालताम् ॥ किञ्चाऽस्य कवेः कवितानिबन्धेषु वर्णनीयराजानां
सन्ति नामानि “साहसाङ्कः, छन्दः, शिव”-इत्येवमादीनि; तदेतेषां
तावदधुनातनक्षत्रनाम्नामिव सिंहोपपदत्वेनाऽनासादनादधिगम्यते
यत्तदानीन्नास्ति स्मेह भारतभुवि यवनजनदुश्चरणसञ्चारः, प्रचारश्च
सिंहान्तनाम्नामार्ज्यजनतायाम् । यदा हि भारते वितथवाचाटाः प्रवि-
ष्टवन्तो यवना,स्तदा तदीयवेश्यापुत्राणामपि, ‘खां, शेर, बहादुर,
अली’त्येवमादीनुपाकरण्य प्रतिक्षणं नामाङ्कान् ‘वयमेव किमित्यनुपपद-
नामानो भवेमे’त्याकलय्य क्षत्रियार्था अपि स्वानि नामानि सिंहोपपदानि
धर्तुमारभन्तेति ततः प्रभृति क्षत्राणामत्र देशे सिंहपदोपबृंहितानि
प्रवर्तन्ते नामानि । यवनजनचरणचारिकायाश्चेह भवन्त्यष्टौ शतक्रानि
शरदां । ततश्च तद्वर्णनीयततद्राजसज्जानां कैवल्यं च गुणानुरूपस्व-
च्छन्दविशिष्टसंस्कृतिमत्त्वं च स्फोरयतस्तदीयसमयस्य यवनानुपसृष्ट-
ताम्, सा चाष्टशत्यूर्ध्वतामित्यतोऽपि ततथा । किञ्चान्यत्, तत्र
भवता न्यायाचार्येण श्रीमदुदयनाचार्येण सहास्य कदाचित्समागमो वि-
चारश्च संवृतः । उभयोरप्येतयोर्लोकोत्तरोद्गमोदात्तविद्वत्ताशालितया
नासीत्तदानीमेव किञ्चिद्विचारपर्यवसानम् । पश्चात्तु खण्डनकृता ‘त्वद्वा-

यैवान्यथाका^(१)रमत्तराणि कियन्त्यपीत्यादावाचार्यमतखण्डने उप-
निबद्धे, श्रीमानाचार्योऽप्यात्मतत्त्वविवेके (बौद्धधिकारे) एतन्मतं निरा-
स्यतराम्^(२) ॥ काव्यप्रकाशकारेणापिसार्द्धमस्य समागममाचक्षते बहु-
विदः^(३) । न्यायाचार्यप्रकाशकारयोश्च नवशतकनैकटिकत्वमित्या-
यातममुष्याऽपि तदातनत्वम् । तदेवमादिहेतुभि^(४)रैतिहासिकार्थवि-
द्वज्जनावबोधदत्तरावलम्बैः सिद्धं यथाऽपृथग्या औपरिष्ठिको नवम-
शतकोपान्तवर्त्यऽयं महासुधीः ।

अयं च कान्यकुब्जब्राह्मणस्य श्रीहीरविपश्चितस्तनूभवोऽभ-
वत् । यच्च केचन मैथिलाः श्रीहर्षमिश्रइति व्याहरन्तो मिश्रपद-
व्यामिश्रनामव्यवहारमात्रातदीयां मैथिलतां साधयितुं समीहन्ते ; न

(१) कियन्त्यप्यत्राण्यन्यथाकारं कानिचिदत्राणि परिवर्त्यत्यर्थः । यथेदमस्ति,
तथाऽकर एव द्रष्टव्यम् । अत्र खलु खण्डयित्राऽन्यथा कृत्वेत्येव वक्तुं न्याय्यमामोत्,
“अन्यथैवं कथमित्यसु सिद्धाः प्रयोगश्चे”दित्यनर्थकादेव कञो णमुन्विधे, स्तथापि प्रमा,
दादित्यं प्रायोजोति विविञ्चन्तु सन्तः । कृत्वेत्याद्याध्याहृत्य वाऽश्रूणि प्रमुञ्चन्ताम् ।

(२) तत्रालोकं विचाराऽसहमनिर्वचनीयं वा यमाश्रित्य जगच्चिन्त्यते, स एव
विचारश्चिन्त्यतां कोऽसौ, कीदृशश्चेति । सतर्कं प्रमाणमेव वाक्यारुढमिति चे, तच्चे-
द्विचाराऽसहं, किन्तो भौतविचारकृत्वेनेत्यादिना ग्रन्थजातेन ।

(३) किं गवि गोत्वं सुतागवि गोत्वं ; यदि गवि गोत्वं, नहि मयि तत्त्वम् ।

अगवि च गोत्वं यदि भवददष्टं, भवति भवत्स्वपि संप्रति तत्त्वम् ॥

इति ननाकर्मण तद्विवादविषयकं परिपठन्ति ।

काव्यप्रकाशकारः खलु खण्डनकृता स्वीयं नेषधं कदाचित्प्रदर्शयमानोऽवोचत्
‘हन्त हन्त भवतेदं प्राक् चेद्वर्णितं स्या, तर्हि काव्यप्रकाशस्य सप्तमोल्लासे उदाहरण-
गवेषणे मम न संवृतः स्यात्प्रवास’ इत्यपि च कथयन्तो भवन्ति वर्षायांसः । समस्त-
दोषैकभाजनमिदं भावत्कं काव्यमिति तु तत्र वक्तुराकृतम् ।

(४) अप्रतिसंख्यसंख्यावत्सार्वभौमस्यास्य समवायस्यतिसमप्रसमन्वेष्टणसमुद्युक्तैर-
नेकैर्दुरोपायमहाशयैः The Indian Antiquary ग्रन्थे तत्रतत्रानेकत्र बंधोयो बंधोयः
खलु लिखितमास्ते । तत्र तावत्लेखाः प्रायो विविधसंभावनासमाकुलाः क्वचि-
दुत्पत्तामूलकपरस्याखण्डनमयाः क्वचि, तत्तन्महोदयमतोपन्यासोत्तराश्च क्वचि, तत्पुस्त-
कनिरुक्तरूपतत्त्वदेशदर्शननिर्देशप्रधानाश्च क्वचित्सन्तीति तेष्वदं मदीयमल्पकं चेता न
खलु समश्नुतेऽध्यधमायमिति तानत्र नोपन्यास्यं प्रमाणतया । एवं वासवदत्ता-
भूमिकायां तत्तदीयस्यतन्त्रपुस्तकेष्वप्येतद्विषयकेषु च बहु गवेषितं दृष्टञ्च, परं नेदं
ज्ञानलवदुर्दिग्धं मामकं चेतः प्रापत्साधमानमित्यनायत्या यत्किञ्चित्स्वतन्त्रमिवात्र
विषये चेष्टितमनेन, तत्त्वाम्यन्त दयाविदुचोदन्तुस्ते सन्तः ।

तन्मिश्रोपपदत्वं समस्तप्रामाणिकजनसुविश्रुतकान्यकुब्जतां^(१) प्रत्याव-
 र्त्तयितुमीष्टेतमाम् । मिश्रोपपदत्वं च मिश्राऽऽस्पदकान्यकुब्जत्वेन
 प्रथते । जगत्प्रख्याते चैतदर्थे नैव कृतात्मनो मुधा मुधा शङ्कन्त-
 इति न पुनर्विशिष्य तद्भूतपन्यासादिना विस्तरयामः । भवति
 चाख्यायिकाऽस्य विद्वन्मणेश्वरिते यथा—“अयमसौ दैववशाद्वा-
 ल्यएव भवन् पितृवियोगभा, जनन्यैव केवलं चिराल्लब्धएकलोय-
 मपत्यम्मे सन्तानतन्तुरित्याकलयन्त्या पत्याऽपि चरमसमयेऽपत्य-
 संरक्षणएव सर्वथाऽऽदिष्टया भर्तृवियोगेन दग्धारण्यप्रायं जगत् प्रति-
 यत्याऽपि पालितश्च लालितश्चाऽऽस्त कुलक्रमाऽऽगतविद्वन्तामाहा-
 त्त्यात् स्वपितृव्यादिकोटिकजनान्तिके किञ्चित्किञ्चिद^(२)धीयन् ।
 एवं पञ्चषवर्षदेशीयएव च जातु प्रसक्तानुप्रसक्ततया क्व चन
 लोकैरुपकथ्यमानं केन चित्पण्डितेन मुधाकृतं स्वपितुः शास्त्रविमर्श-
 ऽवमानमाकर्ण्य विदीर्णहृदयस्तत्क्षणमेव सुजैवसुश्लाघ्यवैदुष्यका-
 म्यया देवतामुपासितुमध्यवससौ । ततो नार्तिचिरस्य सरस्वतीं
 देवीमुपासितुमुद्युक्तोयं बालस्याल्पसत्त्वतया यथावद्विधेरनिर्वहणं
 सम्भावयन्त्या जनन्या प्रथमं निवार्यमाणोऽपि यदा नोपरतो,
 नानाविधभयकथोपकथनादिनाऽपीषन्मात्रेणापि च न विकृताशयो-
 दृष्ट, स्तदैतन्महासत्त्वतया प्रसीदन्त्याऽनुमोदितश्चारेभे तच्चिन्ताम-
 णिमन्त्रतद्यन्त्रजपार्चनादिना प्रसादयितुं वागधिदेवताम् । तदेवं
 यथाशास्त्रमनुतिष्ठतोऽल्पवयसोऽप्यस्य कया चन कालकलया प्रति-
 बभावऽव्याहता प्रतिभा । निश्चिकाय चायं, यथा ‘सुप्रसन्ना देवता,

(१) कान्यकुब्जनगरे भूरयो गृहाः संसन्त्याऽऽचक्षते च ते एतत्सन्तानप्रतानरूप-
 तामात्मनः । एतेन काश्मीरत्वमस्योत्पश्यन्तएकद्वौ जना जातोत्तराः संजाताः ।

(२) विशेषे शता ।

जातञ्च नः समीहितमिति । ततोयं सकृदीषन्मात्रगुरूपदेशेन सुब-
हुप्रतिभातशास्त्रार्थो नातिचिरेणैव कालेनाऽचकलतमां चतुर्दश
विद्याश्चोपविद्याश्चापि नास्तिकतन्त्राणि । अथाऽयं कान्यकुब्जाधी-
श्वरस्य परिषदि व्यजेष्ट तं, यो ऽस्ति स्मास्य पितुरवमन्तृचरः ।
राजेश्वरेण च सबहुमानं कान्यकुब्जनगरमेव स्वराजधानीमधिवा-
सितोऽवृततमां तमेवाऽऽश्रितः । यदा यदा च महीमहेन्द्रसंसदमगा,
तदाऽधिकाहर्हाऽऽसनमविन्दत ताम्बूले च, विद्वदन्तराणि चैकैकमे-
वाऽविदन्त—इत्यादिर्बैहीयसी विद्वज्जनप्रसिद्धा ; भवेदपि यथार्थैव ।
अथाऽपि नास्ति ग्रन्थोपनिबद्धेति सर्वसमष्ट्या तस्यास्तथात्वे प्रामा-
णिकबहुञ्चविद्वज्जनाएव प्रमाणम् । नचाऽत्राऽसंभूतइवाऽस्ति कश्चि-
दर्थ इति वयमपीत्यमिदमिति मन्यामहे । देवताऽऽराधनजन्यपरम-
तमवैदुष्यादिषु तु तेषु तेष्वर्थेषु नास्त्येवतरां कथमपि कस्य चिदपि
बुद्धिमतो विशयो नाम । भवति चात्र प्रमाणं नैषधीयचरितम् ।
तथाहि, तस्य प्रथमसर्गान्तिमश्लोके “श्रीहर्षमि” त्यादिश्च चतुर्दशे
च सर्गे “अवामा वामे” त्यादिः संदर्भश्च (१) “तव च तव वृत्ते कव-
यितुः” “भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्ठस्य कवितुरि” त्येवमादिना स्पष्ट-
माचष्टे देवताप्रसादलब्ध्यामस्य कवयितुर्वद्वृत्ताम् ॥ नैषधीयचरिता,
ऽर्णववर्णन, शिवशक्तिसिद्धि, साहसार्ङ्गचम्पू, छन्दप्रशस्ति, विजयप्र-
शस्ति, गौडोर्वीशकुलप्रशस्तीः काव्यनिबन्धान्; ईश्वराभिसन्धि, ख-
ण्डनखण्डखाद्य, स्यैर्यविचारणप्रकरणानि च शास्त्रीयसन्दर्भान् सोऽयं
धीरधौरेयोनेकधाऽतिधिषणस्तदानीमप्रतिसंख्येयसङ्ख्यावान् वाराशि-

(१) (८५-८६) स सन्दर्भः प्रतीक्यतएव, नन्वशेषतयोपन्यस्यते विस्तरभयात् ।
अवामावामेत्यादेः पद्यस्य यथा मन्त्रतन्त्रगमकत्वं, तथा कस्यां चिदप्येकस्यामेतद्व्याख्या-
यामवलोकनीयम् । तव वृत्ते कवयितुरित्येवं जातीयकेन वाङ्मयेनात्मानमभिबोधयति
यन्यितेत्यवदधतु सुधियः ।

मिव भगवान्कुम्भसम्भवश्चलकयन्त्सारस्वतसर्वस्वं न्यभान्तसीत्पूष-
वर्षिणो दीर्घदर्शहर्षिणो लोकोत्तरानितराऽतिदुष्करान्; येषां सुधा-
म्भोनिधीनामगाधहार्दानामप्रतिमयुक्तिरत्रैकभुवां महाप्रमाणसन्त्वानां
परमरमणीयानामप्यतिविभीषणविवर्तभाजां संपर्केण ऋजवोऽपि जनाः
क्षणान्णुमात्रानप्यासाद्य संपद्यन्ते गीर्वाणायमानाः ।

‘तत्र नैषधीयचरितं जगति को वा पण्डितजनो न वेद ।
अन्येषाञ्च ग्रन्थानां पुस्तकानि प्रायो नास्मादृशां भवन्ति दृगोचरा-
स्तथापि तन्नामान्येव सन्तु सान्निधौ वर्ण्येषु; यथा—अर्णववर्णनं
नाम समुद्रमन्यववर्णनं स्यात् । शिवशक्तिसिद्धिरिति शिवनाम्नो
नृपस्य शक्तिप्रकाशकतत्त्वरितवर्णनमयं स्यात्; गौरीगिरिश^(१)माहात्म्य-
वर्णनस्वरूपन्तु न स्यादित्यपि को वेद । साहसाङ्कनाम्नो महाराजस्य
चरितमयी खलु साहसाङ्कचम्पूनाम^(२) । छन्दप्रशस्तिरस्ति छन्दनाम्नो

(१) परं, स्त्रीसमर्पः पटानां पुंसमर्पकपदेभ्यः प्राक्प्रयोगस्य दम्पतिद्वन्द्वस्य लेऽत्या-
वश्यकतया प्रकृते च तदस्त्वान्तु पुनर्नेदं सुष्ठु । यद्यपि नेदं पाणिनीयानुशासनानुशिष्ट-
मथापि बालानां प्राथमिकदिग्दर्शनं तदिति ध्येयम् । गिरिशमात्रवर्णनमयत्वे वा पूर्वव-
त्पठ्यतीत्युत्प्रेषणं स्यादपि ।

(२) “केभूवन्नाऽऽद्याराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः । काले श्रीमाहसाङ्कस्य के न संस्कृ-
तयादिनः” इति आबालवृद्धाऽऽपामरपण्डितजनजगज्जातकर्णपूरीभवत्कीर्त्तिपूरः श्रीमन्म-
हाराजाधिराजो भोजराजः सरस्वतीकण्ठभरणस्य द्वितीयपरिच्छेदे । तट्टाकायाञ्च रत्नेश्व-
रमिश्राः—“आद्याराजः शालिवाहनः । साहसाङ्को विक्रमादित्यः । ग्रन्थकृतपूर्वजतया
श्रीपदम्” इति । श्रीमन्महाराजाधिराजराजिकिरीटकोटिर्वाट्टकोट्टाङ्कितमणिमतीचिमञ्जु-
लमञ्जरीजरीजृम्भमाणचरणनखरद्युतिसमादृसादंभौमपरमेश्वरस्य तावत्तस्य परःसहस्र
प्रातिपादिकसाहसचरितयशोविसरा व्यश्रुवते जगन्ति; यथा, व्याकरणाद्वैतवैदुष्यं विच-
क्षणचक्रवृद्धमणिं योगपरिशालनशीलशान्तिनं निजानुजं भर्तृहरिं नाम नियुज्य पृथिवी-
प्रजापरिपालनाधिकारे, परिवर्त्य वेषमेकाकी विचचार जगतीतलम्, सपत्नसम्भूषतस्थी-
विपत्तपत्तमन्वादाजशुश्राव, निशीयाद्यवसरेष्वरातिध्वजिनीर्निध्यातुमवजगाहे, करक,
लितशस्त्रमात्रसहायो निजनामाऽऽवेद्याऽऽततायिनीः परचमूत्रिचच्छेद, परान्तरस्यरेभ्यो वि-
भेद, तमिस्रातारुण्येषु शमशानोद्वेगेषु निःशङ्कातङ्कं परिचकामेति । तदेवमस्य साहस-
प्रधानलक्षणत्वात्साहसाङ्कइति नाम जगति प्रपथे । श्रीमद्विद्वन्मुकुटमणिवराहमिहिराचा-
र्यकालिदासकविशारदभौमप्रभूतिनवरत्नशालित्वादिरूपगमकविशेषैः समुपपद्यते खल्वेत-
दायसमयस्य संस्कृतमयत्वमिति वयमपि मिथ्याख्यामन्त्यमिति शिरसा बिभ्रमहे, परं

राज्ञः कीर्तिसंकीर्तनम् । विजयप्रशस्तिः कस्य चन महाराजस्य शत्रु-
सङ्ग्रामाङ्गणे विजयप्राप्तिवर्णनम् । गौड़ोद्देशिकुलप्रशस्तिश्च गौड़दे-
शाधीश्वरराजवंशवर्णनं रघुवंशादिकल्पमिति । ईश्वराभिसन्धिस्तु
मायिकत्वेऽपि जगतो यथेश्वराज्जन्मस्येवमङ्गभाक्त्वं, तथाभावनि-
रूपणं बौद्धमतनिराकरणं प्रतिभातो भवति । अभिसन्ध्यन्तरञ्च
श्रैहर्षे यत्क चन श्रूयते, तदीश्वराभिन्येः प्रकरणमिति भूयसा
विभावयामः । स्वोत्पत्त्यवच्छेदकीभूतज्ञा[व्यवहितोत्तरज्ञा]वच्छिन्न-
ध्वंसप्रतियोगित्वरूपमाध्यमिकयोगावारवैभाषिकसौचान्तिकात्मकच-
तुर्विधबौद्धमतसिद्धक्षणिकत्वनिराकरणपरं स्थैर्यविचारणप्रकरणमिति
विदाङ्गुर्वन्तु कोविदाः ।

तेषु खण्डनखण्डखाद्यमीश्वराभिसन्धेः पुरस्तात्पुस्तका-
न्तराणां च परस्तान्निरमायीति श्रीगुरुचरणाः । नैषधचरिते 'खण्डन-
खण्डतोऽपि सहजे' इति, खण्डनखण्डखाद्ये च 'तथाहमकथयं
नैषधचरितस्य परमपुरुषस्तुतौ सर्गे' इत्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यलेखा-
दुभयोः समसमयसन्दृश्यत्वमिति तु पुनर्मदीयं मनो मन्यते । वैदु-
ष्यस्य परमपरिपाकाऽवस्थायामस्य ग्रन्थनमासीदित्येतावत्त्वाह स्मा-
स्माकं प्रियसुहृत्खण्डनरत्नाकरमन्दरः श्रीमान्मोहनलालविपश्चि-
न्नुडामणिः । ग्रन्थस्य चास्य खण्डनखण्डखाद्यम्, खण्डनखण्डम्,
खण्डनखाद्यम्, खाद्यखण्डनम्, खण्डनञ्चेति नामानि प्रयन्ते । तच्च
खण्डनखण्डखाद्यमिति पूर्णं नाम । भामा, सत्येत्यादिव "नामैकदेशग्रहे
पूर्णग्रह" इतिन्यायेन सुखभाषणकाम्यया लघूकृतानि तु नामधे-
यान्तराणि । खण्डनस्य=लक्षणप्रमाणादिशास्त्रीयपदार्थनिर्वचनप्रति-

नैषधे "नवसाहस्राङ्गुचरिते चम्पूकृत" इति ग्रन्थकुल्लेखात्, नवो यः साहस्राङ्गुपनाम
राजे"त्यादिनारायणविवरणाच्च नवत्वविशेषणस्वारस्यान्यथानुपपत्त्या कान्यकुब्जेश्वरसा-
हस्राङ्गस्य वर्णयित्रीयं चम्पूकृतं श्रीमदिकमार्कपरमेश्वरस्यैति भूमा विभावयति मे चेतः ॥

द्वन्द्वभूतखण्डनस्यैव खण्डस्यैवद्ववचोदस्य खाद्यमाद्यं स्वाद्य-
मिति यावत्, यत्तत्खण्डनखण्डखाद्यमित्येकोऽर्थः । खण्डनेनोक्तल-
क्षणेन खण्डाः खण्डिताः खमाद्यं येषां ते खाद्या गगनादयः^(१)
पदार्था येन यस्मिन्वा तत्खण्डनखण्डखाद्यमिति तु द्वितीयः ।
वैद्यकमतानुसारेण पुनरयमर्थः, यथाऽऽमयखण्डने खण्डखाद्याख्यः
पाकः, स्तथाऽशेषमतखण्डनेऽयमपि प्रगल्भते प्रबन्धः । खण्डखाद्यं
चोक्तं हारीते—

“शतावरी छिन्नरुहा वृषो मुण्डितिका^(२)बला ।

तालमूली च गायत्री त्रिफलायास्त्वचस्तथा ॥

भार्ङ्गी^(३)पुष्करमूलं च पृथक् पंच पलानि च ।

जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥

दिव्यौषधिहतस्यापि माक्षिकेण हतस्य वा ।

पलद्वादशकं देयं रुक्मलोहस्य^(४)चूर्णितम् ॥

खण्डतुल्यं घृतं देयं पलषोडशकं बुधैः ।

पचेताम्रमये पात्रे गुडपाकी मतो यथा ॥

प्रस्थाद्धं मधुनो देयं शुभाश्म जतुकत्वचम्^(५) ।

शङ्खी विडङ्गं कृष्णा च शुण्ठी जाजी पलं^(६)पलम् ॥

(१) यद्यपि गगनादिपदार्था न तत्र खण्डयन्तेऽपि तु प्रमाप्रमाणाद्याः, स्तथापि गगना-
दीनामात्मप्रतिलम्बका ये प्रमाप्रमाणादयस्तेषां खण्डने कृतं सति सुखणिदताएवैतद्विति
ध्येयम् ।

(२) मुण्डितिकेति पुस्तकान्तरपाठः ।

(३) भार्ङ्गीति पु. ।

(४) रुक्मलोहस्येति पु. ।

(५) जतुकं त्वचमिति पु. ।

(६) जातीफलं पलमिति पुस्तकान्तरपाठः, सप्तमीयन्तिभाति ।

त्रिफला धान्यकं पत्रं व्यक्षं मरिचकेसरम् ।
 क्षूणं दत्त्वा सुमथितं^(१) स्निग्धभाण्डे निधापयेत् ॥
 यथाकालं प्रयुञ्जीत बिडालपदमाचकम् ।
 गव्यक्षीरानुपानं च सेव्यं मांसरसः पयः^(२) ॥
 गुरुवृष्यान्नपानानि^(३) स्निग्धमांसादिवृंहणम् ।
 रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः ॥
 वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वर्मं कृमिम्^(४) ।
 श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं ग्रीहोदरं तथा ॥
 आनाहं मूत्रसंस्नावमस्त्रपित्तं निहन्ति च ।
 चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्द्धनम्^(५) ॥
 श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम्^(६)—इति ।

तत्र प्रथमोऽर्थो ग्राम्यो, द्वितीयतृतीयावेव तु साधू इति
 श्रीगुरुचरणाः ॥

तदेतत् खण्डनखण्डखाद्यं व्याख्यच्छङ्करमिश्रः । अयं
 हि मैथिलब्राह्मणो भवनाथविदुषः पुत्रः प्रशस्यपाण्डित्यो विभून्ना
 तार्किकोभूत् । दीधितिकारस्य शिष्यो मथुरानाथस्तर्कवागीशो,
 यदीया माथुरीति न्यायतत्त्वचिन्तामणेश्चतुर्वर्षि खण्डेषु व्याख्या
 विख्याताऽस्ति; यामन्तरेणेदानीन्तना जना जागदीशीगादाधर्या-
 वधीयाना अपि नतरां भवन्ति परिपचेलिमपाण्डित्यास्तर्कतत्त्व-

(१) सुमथितमित्यस्य स्थाने समुत्थाप्येति पाठान्तरम् ।

(२) सेव्यं मांसरसं पय इति पु० ।

(३) गुरुवृष्यानुपानानीति पाठान्तरन्तु 'गव्यक्षीरानुपानं चेत्यनुपानस्योक्त-
 त्वाच्चसाधाय इति विभावयामि ।

(४) शीतपित्तवर्मं कृमिमिति पुस्तकान्तरं तु न बहुमन्ये ।

(५) आरोग्यं पुत्रदं श्रेष्ठं कायाग्निबलवर्द्धनमित्युद्धमधिकं पुस्तकान्तरे ।

(६) (खण्डकाद्यं प्रकीर्तितम् इति पु०) । पूर्वोक्तलौहान्तरवत्पथ्यापथ्यं प्रयोजये-

दिति च शेषः ॥ CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

समष्ट्याम् । एवं हि विद्वज्जनकिंवदन्ती—“कदाऽपि मथुरानाथम-
हाशयमेकस्याः कस्याश्चनातिव्याप्रेः परिहारं विभावयन्तं स्वयमा-
ससाद कश्चनाऽपरिपक्विमो योगी, लम्बितश्चातिथेयीन्तमवोचत्

“तर्ककर्कशविचारचातुरी का तुरीयवयसा विभाव्यते ।

आतुरीभवति यत्र मानस”मिति त्रिपाटीम् । तदायमसौ
पपाठ—“धातुरीप्सित मपाकरोति क”इति । ततः सोऽस्य लोकातिगं
शास्त्रासङ्गमभिलक्ष्य तुष्टुः सन्यथागतं ययौ । तस्य च शिष्यो रघुदेव-
भट्टाचार्यः, यं हि तदीयशिष्याः कणादइति व्यवहारपूरित्यभिनव-
कणादइति प्रथते स्म । तस्य च शिष्यः शङ्करमिश्रः । यथैतदीयवैशेषि-
कसूत्रोपस्कारे—

“याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग्युत्पादितोऽस्महम् ।

कणादभवनाथाभ्यां ताभ्यां मम नमःसदे”ति ॥

यद्यपि खण्डनखण्डखादोऽस्मिन्सन्त्यन्याऽपि विद्यासागरी-
या^(१)दयोऽनेका व्याख्या,स्तथाऽप्यतिगहनार्थानां पराचीनतया जग-
दतिगविषयतया च खण्डनाक्षराणान्ततोऽप्यल्पैरेवाक्षरैर्यत्कं भावार्थ-
प्रकाशनेन, स्थाने स्थाने खण्डनमुद्धृत्य चरमानुभवाद्यभिधानेन
चाऽस्यां शाङ्कर्यमतितरां रज्यन्ति सन्तः । यथाऽद्वैतसिध्यादिः
शिष्याणामद्वैतावबोधस्य परममीष्टे, तथेदं खण्डनखण्डखाद्यं प्रतिवा-
दिविजयस्य सर्वथा । यथाचैव—

“शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

(१) नामधेयत्वेन वृद्धत्वात्कः । सार्वजनीनाः सागरीत्यादयस्तु व्यवहाराः ‘केकयी’-
त्यादय इव पुंयोगान्नखण्डनीया ज्ञानजनकभाष्यसंयुक्ताः ।
CC-0. Gurukul Kangri Vishwavidyalaya, Haridwar

धीरा यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्बजयकौतुकमातनुध्वम् ॥

चित्सुखीयादिषु न्यायमतखण्डनादिकमस्यैव विस्तीर्णविवर्तभूतमास्ते ।

तदेतद्ग्रन्थरत्नं विद्वज्जनानामऽकारणमित्तेण विद्यापरमेण संस्कृतसंभृतसमादरेण श्रीमता A. Venis, M. A. महाशयेन प्रोत्साहितः खलु प्रव्यङ्क्तु । टीकोट्टङ्कितेष्वपि दुरवगाहेष्वन्तराऽऽन्तरा स्थलविशेषेषु स्वयमुपनिबध्यमानया गर्तप्रदर्शिन्या नामोपवृत्त्या (टिप्पण्या) संप्रकाशयन् सुसंस्कुर्वन्व्यञ्जयँश्च चिह्नविशेषैः प्रकाशयितुमारब्ध श्रीमान्मोहनलालवेदान्ताचार्यः । अथ दुर्दैवोपनिपातप्रभावादन्तरैव स्मृतिमात्रपात्रे सम्पन्नै चात्र भवति मोहनलालेऽत्यावश्यक्यर्द्धसंस्कृतिमुद्रितस्यास्य ग्रन्थरत्नस्य संस्करणमुद्रणयोः परिसमाप्तिरिति विभावद्भिः श्रीशास्त्रिवर्यैः पूर्वसंस्कर्तृसुसमानपाण्डित्यशाली सांख्ययोगवेदान्तोपाध्यायः श्रीमान् कुलयशस्विशास्त्री खल्वत्र संस्करणकार्ये स्म प्रवर्तितः । मुद्रयिष्या च भारतश्वः श्रेयसानुध्यायिनादीनदयार्द्रहृदयेन सौजन्यधन्येन दुष्प्रापशास्त्रीयग्रन्थाङ्कनोज्जीवनगृहीतदीक्षाकङ्क्षणेन श्रीयुत Dr. E. J. Lazarus, महाशयेन 'शुभस्य शीघ्र'मिति मन्व्यानेन तथाऽऽवेदितोयं शीघ्रतया प्रायो निष्ठिप्पणीकमेव संस्कर्तुं प्रावृत्तत् परिसमाप्तिपञ्चे तत् । अशशङ्कलच्चैतद्विषयविशेषान्सूचीमुद्रयाऽसुसूचय्याऽऽपाततः सज्जाताः किलाऽशुद्धीः । तदेतत्समाप्तमखण्डस्यास्य खण्डनखण्डखाद्यस्य मुद्रणम् ॥

प्राक्किल कालिकापत्तनेऽ(कलकत्ता)स्य द्विस्समवृतन्मुद्रणं, यथा व्याख्यासंस्कृतिविरहन्तत्राऽऽलोक्य दोषज्ञानां चेतस्य नोदसहताऽध्येतुमध्यापयितुं वा । तद्विराज्वाय समभिलष्यमाणं सांप्रतं

व्याख्यासनायमर्द्धमात्रेणवृत्तिसमलङ्कृतं सुसंस्कृतं सुव्यञ्जितमुद्रितं
 ससूचीपत्रमखण्डं तदेतत्खण्डनखण्डखाद्यं समासादयन्तु समास्वा-
 दयन्तु संपादयन्तु च तदध्यायनाध्यापनादिपारम्पर्यं पण्डिताऽऽ-
 खण्डला, मण्डयन्तु च तत्र भवतो वशीकृतसारस्वतसमृद्धिविभूम्नः
 खण्डनकृतश्च, तत्सनाभवैदुष्यप्राग्भारभृतस्तद्व्याख्याकृतश्च, तदनु
 टिप्पणीकृतश्च समग्रोदयप्रत्ययजायत्कीर्तिविसरैर्जगन्ति । अथ शास्त्र-
 लताप्रताननिर्विघ्नेष्वप्यकल्पमहीरुहा भारतभूविभूषणभूताऽस्मदीयवि-
 पश्चिच्चूडामणयश्चेत्यसत्स्यन्ति, हन्त तर्हि प्रथमपर्यायमुद्रितेष्वस्यै-
 तेषु पुस्तकेषूपयुक्तेषु नचिरादेवैतद्वन्यरत्नमाद्यन्ततः सुपर्याप्तोपवृत्ति-
 समलङ्कृतमतीवतरां संस्कृतं च भूयोऽपि मुद्रणां लम्भयिष्यतइति
 संभावयामि—

१६४४तमवैक्रमाब्दे
 माघशुक्लपक्षे

कश्चिदाऽऽवसत्यध्यास्पदकान्यकुब्जो, ब्रह्मा-
 मृतवर्षिणीसभास्तारः, साहित्यधर्मशास्त्र-
 सांख्ययोगवेदान्ताचार्यो,

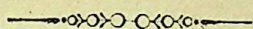
रा० भागवताचार्यः ।

(श्रीशः)

(ॐ नमो भगवद्भ्यः श्रीभाष्यकारचरणेभ्यः)

अनिर्वचनीयतावाद-विज्ञानस्वप्रकाशता- वाद-स्वरूपदिकप्रदर्शनम् ॥

इहास्ति खलु विज्ञानविज्ञेयात्मकतया प्रथमाने जगति विज्ञानं सत्, तदितरत्त्वसत् । अनिर्वचनीयं हि नभोनभस्वदादिरूपमेतद्विज्ञेयं न तावत्सदस्तीति शक्यते वक्तुम्, तथाहि—“लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धि”रिति हि प्रमेयसत्तावादिनां वादाहवदुन्दुभिध्वानः । न च लक्षणानि दूषणचक्रनक्रमुखेभ्यः शक्नुवन्ति निस्तरीतुम् । लक्षणानां चैवंगतौ ‘लक्षणाधीना लक्ष्यव्यवस्थितिरिति सुदूरनिरस्ता तपस्विनी लक्ष्यव्यवस्थितेरात्मलाभप्रत्याशा । प्रमाणेषु च विपुलं वादिनां विविध-विप्रतिपत्तिसद्भावादवतरति लक्षणापेक्षेति परीक्षायां तेषां स्वयमपि लक्ष्यतया न नाम लब्धपदत्वं । प्रमाणाधीनश्च प्रमेयाङ्गीकारइति कुतस्तरां प्रमेयाणां सिद्धिः ।

नन्वेतेषां पदार्थानां लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीक्रियतां सत्त्वं, क्रमनया विडम्बनयेति चेत्, लोकसिद्धत्वादेवाङ्गीकारे युष्माकमपि परस्परं विप्रतिपत्तेरनवकाशः । किञ्च, ‘लोकसिद्धत्वादि’ति तावन्निरूपणमर्हति । किन्नाम लोकसिद्धत्वं, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं, माहोस्विसत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वम् । तत्राद्ये, महमरीचिकोदकादिकानां सत्त्वस्य को वा वारयिता स्यात् । ननु सर्वैस्तथाप्रतीयमानत्वमुच्यते, न च महमरीचिकोदकादीनां सर्वः प्रत्येति तथात्वमपि तु कश्चि-

देवेति चेन्न हि भो घटादिकमपि सर्वः प्रत्येति । अथोच्येता, स्ति तत्र सर्वेषां तथाप्रत्ययस्य स्वरूपयोग्यता, न तु मरीचिकादाविति चे-
न्निरुच्यतां सा योग्यता, कथंकारं चाधिगता तवेत्यादिपर्यनुयोग-
परम्परान्न खलु विश्रमयितुं पारयिष्यसि । किञ्चैवं सति शरीरात्म-
तादात्म्याङ्गीकारिभिरौकायतिकैरेवोर्जितं जितं, हंहो आस्ति श्रयं साधु
संरक्षितं धीधनैः । अयि भोः, पश्चाद्वाध्यतया ततथा नाङ्गीक्रियत
इति चे, तर्हि एतेषान्न खलु पश्चात्तनबाधबाध्यतेत्यत्रार्थे कस्ते
देशिकः ।

अथास्तु द्वितीयइति चेत् (सत्त्वेन प्रमाणसिद्धत्वं), तद्वि-
परीक्षामधिकरोति । न हि परीक्षामन्तरा सत्त्वेन वाऽसत्त्वेन वा
प्रमाणतः सिद्धा इति संभवति परिच्छित्तिः । नचैते प्रमेयाः सन्ति
विज्ञानमिव स्वप्रकाशाः, येन न स्यात्साधकापेक्षा ।

(विज्ञानस्वप्रकाशतावादः)

विज्ञानं हि स्वप्रकाशं स्वतःसिद्धस्वरूपम् । तद्वि नो परतः
सेदुमर्हति । तथाहि, 'यत्र यत्र हि जिज्ञासितस्य(?) संशयविपर्य-
ययोर्यतिरेकप्रमायाश्च यावदभावकूटं वर्तते, तत्र तत्र जिज्ञासि-
तस्यप्रमितत्वमित्ययं नियमस्तावद्विश्वसतावादिनैव निर्धारितः ।
जायति च विज्ञाने न तावत्कस्य चिदपि कदा चिदपि 'जानामि,
न वेत्याकारकः संशयो, न वा विपर्ययो 'न जानामी'त्याकारकः

(१) यद्यपीच्छायासिद्धवस्तुविषयकत्वस्वाभाव्यप्रतिनियमेन जानीयामित्येवं
स्वप्रकाशस्वरूपे भाने न तावत्प्रभवत्यवतरीतुं जिज्ञासेति जिज्ञासास्वप्रकाशतयोः परस्पर-
प्रत्ययिस्वरूपतया न संघटते जिज्ञासया लिङ्गभेदनं, तथापि न खलु स्वप्रकाशताया-
लेहिकभानगोचरत्वमत्राभिप्रेयते, तथा सति हि परिपर्यन्यनी परप्रकाशतैव भवति
रुद्रपदेति व्याप्त्युपदर्शनस्य तावत्प्रतिनियमोऽयम् ।

न जानामीत्याकारा विज्ञानव्यतिरेकावगाहिनी प्रमा तु वराकी दूरापास्ता । तत्सद्भावे तदभावावगाहिग्रहस्य भ्रमत्वनियतेः । विज्ञानमस्वप्रकाशं चेदभविष्य, तर्हि विज्ञाने सत्यपि जिज्ञासायां सत्यां ज्ञानाभावविषयकं ज्ञानं संशयो वा विपर्ययो वा व्यतिरेकप्रमैव वा निरर्गलमभविष्यत्, यच्च यच्च हि प्रमितत्वाभाव, स्तत्र तत्र सत्यां जिज्ञासायां प्रमितत्वाभावावगाहिज्ञानं जायत इतिप्रतिनियमात् । तदित्यं विज्ञानस्य परानपेक्षप्रमितत्वमेव स्वतःसिद्धत्वस्वप्रकाशत्वादिपदव्यपदेशभाक् ।

व्यवसायानन्तरमनुव्यवसायो भवतीति न व्यवसाये संशयादिरिति चे, यच्चैव गत्वा ज्ञानस्य ज्ञानं नाभ्युपगंस्यते, तत्र तज्ज्ञानव्यक्तेः संशयादिर्दुर्वारइति प्राथमिकविज्ञानविषयपर्यन्तविशयादिः प्रसरिष्यतीति व्यवहारोच्छेदएव पर्यवस्यति । विषयिसंशयादेर्विषयसंशयादिजनकताधौव्यात् । अथ व्यवसायानुव्यवसायतदनुव्यवसायपुनस्तदनुव्यवसायपारम्पर्य्यविश्रान्तैव मंस्यत इति चे, तर्हि यत्किञ्चिदेकमात्रविषयविषयकविज्ञानानुविज्ञानधारायाअविच्छिन्नप्रवाहतया जन्मशतकेनाऽपि विषयान्तरसञ्चारो दुर्लभआपद्येता, ऽऽपदोर्ऽश्च मूर्च्छासुषुप्तिमरणमोक्षाः शशविषाणायिताः । मूर्च्छादौ हि ततद्विषयावगाहियावज्ज्ञानाभावः सर्ववादिसंप्रतिपन्नः । न चैतज्ज्ञानधारायाः संततत्वे संघटते । ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तवाऽपि (वैज्ञानिकस्य) विषयपर्यन्तो निरर्गलएवेति चेन्नैतत् ; ज्ञानस्वप्रकाशतानये हि मानमेयभावव्यवस्थायाअभावादेव तदाश्रया दोषाः सन्ति निरवकाशाः । यदि तु भेदेन विषयविषयिभावो भवे, तर्हि ज्ञानस्वरूपमेव न सिद्धेत् । विज्ञानस्य परमुबनिरीक्षकत्वे ह्यापतति पूर्वोपदर्शितविधया मूलव्यकरीखल्वन-

वस्यादुरवस्था । अथोच्येत, अवश्यज्ञेयतां ज्ञानस्य नाभ्युपेयः, स्वार्थ-
संव्यवहारस्तु ज्ञानस्य स्वरूपसतयैव निर्वक्ष्यतीति ब्रूमह इति, न
तदपि विचारचारु, यतः स्वरूपसतायां प्रमाणाप्रवृत्तौ स्वरूपसतेत्येव
कुतः समायातम्, येन व्यवहारः समासादयेदात्मानम् । कुतो-
ध्यवसितमिदं सती सा वित्तिरिति, असत्येव कुतो न स्यात् । तदिद-
मुच्यते “अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यती”ति ।

घटपटादेः सतां व्यवहरन्हि प्रामाणिकस्तत्र प्रमाणसद्भावं
वक्तुमर्हति, न हि प्रमाणमनुपन्यस्य परीक्षकेण तत्सत्ता शक्यते
ऽङ्गीकर्तुम् । प्रमाणमव्यापारयतो वाङ्मात्रेण चेद्वस्तुसद्भावः सिध्ये-
त्तर्हि नास्तितावाङ्मयमात्रेणाऽसद्भाव एव किमिति न स्यात् ।
तदवश्यं तेन घटसतायां व्यवस्थाप्यायां व्यवस्थापकप्रमाणसतोपन्या-
स्या । सापि च प्रमेयसतान्यायेन स्वावगाहिप्रमाणसतामपेक्षते ।
यदि हि प्रमाणसतान्तरमन्तरेणैव तत्प्रमाणसतां परोऽङ्गीकुर्यादुन्त
तर्हि प्रथमतएव विनैव प्रमाणसतया घटसतामेव किमितिनाङ्गीक-
रोति ‘अन्ते रण्डाविवाहश्चेदादावेव कुतो नही’ति न्यायात् । तत्रास्ति
चेत्प्रमाणसतान्तरं, तर्हि तत्राप्येवं, ततउत्तरत्राप्येवमेवेत्यनवस्थाडा-
किनी न मुञ्चति पृष्ठम् । अथ नास्ति तत्र यत्किञ्चित्प्रमाणसद्भावः, तर्हि
प्राथमिकी प्रमाणसतैव नात्मानमासादयति, कुतस्तरां तु वराकी प्रमे-
यसता । अन्यथा कस्कः शशविषाणादिर्न सिध्येत् । तदित्थं तत्र
यस्य कस्य चिदपि प्रमाणस्याऽप्रवृत्तौ प्रथमप्रमाणसताया असद्भावः
समायाति, यावत्प्रमाणसताविनिवृत्तिर्हि स्वप्रमेयविनिवृत्तिप्रतिनियता
खलु भवति । प्रमाणस्य चासद्भावे तदुच्छिष्टपृष्ठस्य तस्य तस्य खलु
विषयसत्त्वस्य सदूरपराहतो नामात्मलाभः । अथोच्येत, न तावदव्यव-
हितपूर्वापरवित्तितद्वितीयापरम्यरीमभ्युपगच्छामः, (येन व्यवहारानि-

सन्तोषय, नन्दयानन्दसरस्वतीप्रमुखैश्च प्रच्छन्नास्त्रास्तिकान् अयमाया-
तोऽयमायातइति जनतातः स्वीयतद्विगागमनश्रुतिमात्रेण कान्दिशी-
कैश्च विदध, दृढञ्च सनातनवैदिकधर्मकर्मप्रतिष्ठां जनमनस्वा, ऽऽसा
दयामास^(१) वाराणसीम् । तत्र च तदीयरामणीयकापहृतहृदयोऽधिकं
वासमरोचयत् । निवसँश्च 'वाराणसी साम्प्रतं परमं विद्याक्षेत्रमिति-
के केऽच कीदृशाश्च विपश्चितइति तांस्तानाकर्णयन्निर्वर्णयँश्च कदाचन
श्रीयुतसाहित्याचार्याम्बिकादत्तव्यासेन समगच्छताऽपृच्छञ्च तमसौ
कथानुकथनपारम्परीसम्प्रवृत्तौ—“अप्यस्ति तादृशोऽच कश्चिदवश्यदर्शनीयो,
योऽसौ विपश्चितामपश्चिमः स्यादृशनेषु, निपुणानां
मूर्द्धाभिषिक्तस्याच्चातुरीषु, आचार्याणामग्रणीः स्यात् पवित्राचारेषु,
सभास्ताराणां ^(२)प्राग्रहरः स्याद्व्यवहारेषु, भागवतानां च परम-
स्याद्भगवद्भक्तिप्रपत्तिप्रमुखमोक्षोपाये, ष्वनुक्तेष्वप्येवंजातीयकेषु लोक-
दुर्लभगुणेषु गरीया, स्वरीयांश्च स्याद् ब्रह्मविद्यातर्कविद्ययोः” । आक-
र्ण्य चेदं विस्मेरहृदयः स व्यासवरः सुस्मेरवदनमेवमुत्तरं तरङ्ग-
यति स्म “अयि कौतुकिनां शिरोमणे, कुतोऽद्या श्वो जगति जायन्ते
भवदुपगणितगुणानां समष्टयो नामैवंविधा विशिष्टाः शिष्टाः । प्रायो
दृष्टा एव च भवेयुरत्र भवता तत्तद्गुणशालिनस्ते ते लब्धवर्णाश्च,
भगवद्भक्ताश्च, संन्यस्ताश्च, विदग्धाश्चान्ये च गुणिनः । परं
विलक्षणगुणसमष्टिर्भवानऽन्विष्यति खलु तादृशो समष्टिमेव । नूनं साधू-
क्तमभियुक्तैः “यो यादृशः, स तादृशोऽभिरमत” इति । भवत्प्रश्नवा-
चोयुक्तिरेव च व्यनक्ति, यथाऽद्यावधि नो खलु लोचनगोचरीचरीक-
रीति स्म भवानत्र भवन्तं श्रीराममिश्रशास्त्रिवर्यम् । तदुत्तिष्ठापनय चेदं

(१) “आहः षट् पद्यर्थे” ।

(२) प्राग्रहरः श्रेष्ठः ।

कौतूहलं, मा विलम्बस्व, सफलयाद्यैव चक्षुषी, पश्याद्य वाराणस्याः
 समस्तभारतस्यैव वा सारवत्ताम्—इत्यभिदधदेवोदस्यात् । अथैतौ
 ग्रीष्मर्तुसायाह्नेऽस्ताचलचूडामणीभवति भगवति भास्वति दशाश्व-
 मेधगङ्गाघट्टमगाताम् । तत्र च सान्ध्यं विधिमनुष्ठाय द्वित्रैः प्रियच्छात्रैः
 समं समासीनं शास्त्रिवर्यं भगवत्याभागीरथ्यास्तटपट्टके दूरादा
 दर्शताम् । अथ व्यासवरो 'ऽयमेवासावत्र भवानास्ते, तदहं भवन्त-
 मावेदयामि तावत्तत्र भवते शास्त्रिवर्याये'त्युक्त्वा, गत्वा, नत्वाचा,
 वेद्य, तेनाभ्यनुज्ञातश्च प्रापय्य मोहनलालमदीदृशत् । मोहन-
 लालस्तु सहजविनयव्यानमस्तदुदारमूर्तिदर्शनाच्च सुदूरमारोपितश्च-
 मत्कारेणा, भिजातनमस्कारेणार्चयच्छास्त्रिवर्यम् । शास्त्रिवर्यस्तु
 'आगम्यतामास्यतामिहे'त्युभावप्यपवेष्टुमादिदेश । अथ शास्त्रिवर्यो
 व्यासवरमन्वयुङ्क्त—'क इमे, कुतः समायान्ति, किं वोदृश्येत्यशेष-
 माख्यायताम्' इति । व्यासवरस्तु—'जन्मजगतीतः पश्चिमाअप्येते ता-
 वदपश्चिमा महात्मानो वाराणस्यामायाता निवसन्तश्चात्र कियतोऽपि
 काला, दद्यभवदृर्शनार्थितयैवेह मया सह समायाताः'—इत्यचकथत् ।
 शास्त्रिवर्यस्तु परमतुष्यन्मोहनलालस्य शान्त्या च, गाम्भीर्येण च, विन-
 येन चा, वोचच्च 'भद्रं, यथावकाशं भूयोऽपि कदा चिदागन्तव्यमिति ।
 उक्त्वा चोदतिष्ठत् । एतावपि च नमस्कृत्य शास्त्रिवर्यं यथागतं गतौ ।
 अथ गच्छतोरेनयोः प्रावृतदालापः—'अहो धन्या वाराणसी, यत्रैता-
 दृशो विद्वद्वृन्दारको द्रष्टुं प्राप्यते, अहो संपन्नमद्य गीर्वाणगुरोर्दर्शनम् ।
 यदि शास्त्रिवर्योऽनुगृह्णीयादस्मादधीयीयेति स्पृहयते मे चेतः' ।
 एवं भविष्यतीति चाह स्म व्यासवरः । अथापरेद्युरयं व्यासवरेण
 सहैवोपससाद सदनं शास्त्रिवर्यस्या, वेदयामास च व्यासवरमुखेन स्वं

मनोरथम् । शास्त्रिवर्योऽप्येतस्य तादृशीं सुशीलतां शुभंयुहार्दतां^(१) चालक्ष्यान्वमोदत तम् । अथ प्रारब्ध मोहनलालोऽध्येतुम् । षड्विंत्सरैरनवच्छिन्नमधीयन्करकोडीकृतवानस्मावश्याध्येतव्यं वेदान्तसांख्ययोगादियन्यजातम् । अथायं स्वयमनिच्छन्नपि पुरस्कृत्य गौरवीमाज्ञां संस्कृतसाम्राजविद्यामन्दिरे वेदान्ते साङ्ख्ययोगयोश्च वितीर्याचार्यपरीक्षां तेष्वार्जिजदाचार्यतामाम्नेडिताम् । तदनु च पुनः संस्कृताङ्गलप्रबन्धे प्रतिष्ठाप्यमाने परीक्षावदेव प्रार्वर्तिष्ठ शिञ्चितुं समासाद्याऽऽङ्गलीविज्ञानं तदुपनिबद्धान्भौतिककलाग्रन्थान्यद्यथातारयिष्यमार्गया, (हिन्दी) मुपाकरिष्यन्तर्हि स्वदेशबन्धुजनतायाइत्येवं समीहमानः । अथास्य धिषणाञ्च मेधाञ्च प्रतिभाञ्च तत्त्वाऽऽकलनाञ्च प्रेक्ष्य प्रसद्य च प्राह स्म शास्त्रिवर्यः 'अयि भवन् ! भवान्चा मतेऽद्याऽपूर्वमुपनिबन्धुम् । तद्व्यातु काँश्चिन्निबन्धान् । क्षममाणे ह्यकिञ्चित्कुर्वाणो गीर्वाणोऽपि न खलु बहु मन्यते जनैः । कुर्वाणश्चैवमुपकुर्वाणो भविता भवाञ्जनतायाश्च विद्वतायाश्च बुद्धिमतायाश्च । तदेवमभिहितो हितोपदेशा गुरुणा करुणावरुणालयेन मोहनलालोऽपि गुरुणा विनयेनाब्रवीत्, 'गुरुचरणानां करुणासरणिमध्यमध्यासीनस्याजानानस्यापि जनस्य किमिव दुष्प्रापन्नामे'ति^(२) । अथासौ प्राणैषीन्निबन्धान् । ते यथा, दोषदूषकतामूलनिर्णयः, महामोहमोहविद्रावणम्, वेदान्तसिद्धान्तादर्शः, खण्डनगर्तप्रदर्शनीत्याद्याः संस्कृतस्य; शिल्पचमत्कारचिन्तामणिः, प्रतिविम्बचित्रचिन्तामणिश्चा-

(१) शुभतात्पर्यवत्ताम् ।

(२) जनस्येत्यत्र "न लोकाव्ययनिष्ठे"त्यादिना षष्ठी प्रतिषेधेऽपि 'कोशदण्डसम-
प्राणां किमेषां खलु दुष्कर'मित्यादाविद्य कविकुलक्षणत्वेन गुणत्वाच्चेपिकीषष्ठी । अत-
एव "इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसाम् । अपभाषणवद्भाति न च सौभाग्यमु-
क्कती" त्याहुर्हृदयजुषः । यवमेव 'भवन् !' इत्यादावपि तत्र तत्र समीक्षितव्यं सूरिभिः ।

ऽऽर्यायाः (हिन्दी) । आर्यामयं निश्चलदासकृतवृत्तिप्रभाकरं च संस्कृतभाषायां पदैरवातीतरत् । अथैकदा दयानन्दः काश्यामामत्यावृत्तत् । तांस्तांश्च तदीयान्प्रच्छन्नस्नेच्छवादाङ्गुनमुखेभ्यः श्रावं श्रावमयं बहिर्विहारार्थं विनिर्गतः कस्मिंश्चिदुद्याने दयानन्देन दृष्टे 'ऽयमेवासा' वित्यजानता च 'प्रतारयिष्यामी' तित्यभिप्रयत्ना च दापितासनः समुपाविशत्, अन्येऽपि चैतत्सहचराः । ततोऽन्यबुद्ध्या प्रतारयितुं प्रलालप्यमाने कुहनाकाषायेऽयं शास्त्रीयं शस्त्राशस्ति किमपि तथा प्रावीवृत, यथा स कुहकः क्षणमात्रं कोऽयमापतितः खलु मत्पा^(१) खण्डतमः खण्डनप्रचण्डमार्तण्ड' इति सविलक्षं चिन्तयित्वा यद्वैतदीयसारस्वतप्रवाहस्य प्रतिरोधे न किञ्चिदपि शास्त्रीयमध्यगच्छ, तदाऽवोचदायं याऽऽर्यां स्तटस्थान्—“भवन्तस्तु वदन्तु किमेतैरिदमुक्तम्, भवन्तः संस्कृतं न जानन्तीति कृत्वा युष्माकं पुरस्तादेतावदेतैर्व्यर्थमुद्घोषितम्' इति । तां तु तस्य मायां दृष्ट्वा विहस्यार्थयैव तेषां सर्वेषां प्रबोधनार्थं मोहनलालकैकं मायाभिद्योर्मतमखण्डयत्; यद्यच्च किञ्चिद्भौत्यं वचोभिः प्रकटीकुरुते स्म स मायिक, स्तत्सर्वं सर्वेषां पुरो निरास्यत् । तदेवं सूर्यास्तमयसमयात्संप्रवृत्तेऽस्मिन्प्रच्छन्ननास्तिकमतखण्डने निशीथसमये च संपरिप्राप्ते प्रस्विन्नगात्रो मूकप्रायः कपटभिन्नुः प्राणपरिचालस्य प्रकारान्तरमपश्यन्नचकथत्, 'भद्रं दिवसान्तरे पुनर्विचारं करिष्ये, अद्य समाप्यतामि'ति । तत्रस्थास्तु सर्वे लोका भृशं कपटकाषायमुपाहसन्नवदंश्च “किमद्य भवद्वक्तव्यमखण्डितं श्रीमता मोहनलालमहानुभावेनाऽवशिष्टं, यस्य कृते पुनरायसिष्यति भवान्' इति । मोहनलालस्तु तं तथाभूतं दृष्ट्वा स्वयमेव तस्यापमानेन खिन्नइवावोचत्—“अहो भवन्, भव-

(१) पाखण्डशब्दं धर्मिमात्रवचनं, केचिदाहुः । वयं पुनर्मत्सरादिपदवदस्य धर्मिधर्मोभयाभिधर्मयतां मन्यामहे ।

तः सनातनवैदिकधर्मविलोपवादानाकर्ण्य यत्किञ्चिद्भसाद्विनिर्गतं म-
न्मुखात्, तत्पुत्रत्वेतेषां धर्मसंशयापनोदनायैव नत्वन्योद्देशेन । तन्मा-
भूदुयोऽपि वो मुखादुर्मावधीरणेत्युक्ता सर्वैः सभ्यैः सह तत उदचलत् ।
मध्येमार्गं चाथ तै रङ्गप्रेक्षकैर्धर्मसंशयविनिर्मुक्तचित्तैः सुप्रसन्नैः सबहुमानं
प्रार्थितः—“अयि श्रीमन्, इदं पाखण्डमतखण्डनसर्वस्वं भवान्ब्रज्यया
संकलय्य संप्रकाशयेच्चेत्पुस्तकमेकं, सर्वथा सनातनधर्मः पुनरुज्जीवित-
स्यादि”ति । एवमेव भविष्यतीति चेक्षाऽयं व्यसर्जयत्तान् । भूयो-
ऽपि च यदाऽश्रौषीदयं कपटभित्तिरनभिज्ञजनताप्रतारणावाढास्तदा-
ऽयमकरोच्चेतसि—“अद्य श्वो भारतभुवि भूरयो व्यक्ताश्चाव्यक्ताश्च
पिचण्डभाण्डभरणार्थिनः सनातनधर्ममुन्मूलयितुं सन्ति प्रवृत्ताः । तदेते
कुक्षिम्भरयो निर्लज्जा निर्मयादाश्च यद्याषि शतकृत्वोऽपि पराजीयेरंस्त-
थापि न निवर्त्यन्ति, कथंकारं वा निवर्तैरंस्तेवराकाः, नो खल्वव-
कल्पते नाम ह्यन्यथाकारमनायासरमणीयं पिचण्डकुण्डिकाऽऽवपनं
पूर्वार्जितदुष्कृतभस्मकथस्मरतया विस्मरतां स्वक्रीयकर्तव्यतामकि-
ञ्चित्कराणामकिञ्चिन्नानामीदृग्जनानाम् ; तथाप्यनभिज्ञानामार्यजनानां
मा भून्महामोहेनानार्यतेत्यावश्यकं पुनः पाखण्डमतखण्डनग्रन्थग्र-
न्थनम्” इति । आकलय्य चैवं निरमिमीत निबन्धमनभिज्ञजनमहा-
मोहविद्रावणन्नाम^(१) । अथायमेकदा आमयावी संवृतः पक्षमात्रमि-
वा, तिमात्रं विरक्तचेताश्च लौकिककृत्येषु सशोकं ततश्चिन्तयन् अनु-

(१) यदेतत्तावदार्थभाषया रूपकरूपेणावतार्याऽऽभाणकादिनोपबृंहितं निरु-
पितमास्ते श्रीमता विजयानन्दपरिण्डतेन महामोहविद्रावणमेव नामतो, वस्तुतश्च
यत्र खलु सा वैदिकधर्मशस्त्रोदयरूपाऽऽर्यमहोदयमहोत्सवमाकलय्याऽऽर्यभाषा कस-
नीयसुप्रसन्नभास्वरस्वरूपा स्मितान्मुखी नरीनर्त्ति च मञ्जुलमञ्जुलेः पदन्यासैर्गूढार्थ-
भावाविष्कारैः सहृदयहृदयेषु वर्णितं च चमत्कारसारं, पराक्षमाप वस्तु समक्षमिव
कुर्वता साधारणजनानप्यवर्जयन्त्याऽऽवर्जयति च, जयति च सर्वथा प्रौढिमोद्धारि-
मनोहारिभिः सर्वैरेवाङ्गैः ॥

ल्लाघव स्वानुभवोद्वेगं नाम जग्रन्थ ग्रन्थम् । अहो महात्मनां
 क्लेशोऽप्यवकल्पतउपकृतयएव लोकानाम् । ननु शोकोऽपि परमर्षे-
 भगवतो बल्मीकजन्मनःसुरगणस्येव^(१) प्रतिपेदे श्लोकतां, सकलजग-
 द्रसोल्लासैकहेतोर्महेश्वरशिरःसत्कृतस्य विशङ्कटविकटमीमांसानक्रच-
 क्राक्रान्ताऽपाराम्नायपयःपारावारसारायमाणरामायणसुधादीधितेश्च
 निदानताञ्चेति तस्यैव निदर्शनभूतमिवास्याप्येतदालोकयामः ।

अथैकदा संस्कृतविद्यारसिकशिरोमणिभूयस्तदुज्जीवनजीवा-
 तुसमीहितो वाराणसेयसाम्राजसंस्कृतविद्यामन्दिराध्यक्षः श्रीमान्
 G. Thibaut, Ph. D. महोदयः शास्त्रिवर्यं ब्रवीति स्म प्रसक्तानुप्र-
 सक्त्या—“अद्यत्वे खलु प्रायोऽन्यादृशमेव किञ्चित्पङ्कपाण्डित्यमालो-
 क्यते । भूम्ना हि भारतरत्नाकरः पुरस्तात्तैस्तैस्तादृग्भिर्दर्शनचिरत्नमहा-
 रत्नैः प्रतिभाप्रभाभास्वरस्वरूपैरसमानतदभिमानोन्नतचित्तवित्तानां सुस-
 मृद्बुद्धिविभवानामभिरूपमूर्द्धाभिषिक्तार्याणां शिरोधार्यैरहायैर्बाभाति
 स्म यथा, न तथा खल्वितरैः । तेषां तावदेतेषां भारतवैदुष्य-
 सर्वस्वभूतानां दार्शनिकप्रबन्धचिरत्नरत्नानां खण्डनादीनामध्य-
 यनाध्यापनादि त्वतिविरलायितमास्ते । अमुष्य च वैरल्यस्या-
 ग्रेसरं हेतुं विभावयामस्तदहंपुस्तकवैरल्यम् । तदेवंजातीय-
 कानां ग्रन्थानां सुसंस्कृतिमाङ्कितसटीकसोपवृत्तिक^(२)पुस्तकैर्वैपुल्यं
 सति संपाद्यमाने, संभाव्यते भूयस्तत्समुज्जीवनम् । पुस्तकवैपुल्यं
 च मुद्रणामन्तरा न खलु सौकर्येण सम्भवीति सर्वथैतेषां मुद्रणां

(१) कदाऽपि त्रैलोक्यं देवांससशापोपहतं निःश्रीकमसारञ्च संवृत्तमिति तदा
 महेंद्रादयो देवास्तापोपहता भूयो जगत्सत्त्वाऽऽप्यायनं संपिपादायिष्येव भगवता विप्रव-
 र्मणं ते स्म समुद्रं मान्यतुं प्रवर्तिताः । निर्वृते च तस्मिन्वारम्भे चन्द्रः समुद्रपादो-
 त्यादिसत्त्वीर्तिकथयतिहासःनुसन्धीयताम् ।

(२) उपवृत्तिरूपेण

युक्तरूपामुत्पश्यामो, वश्छामश्च । कश्चेतरो वा भारमेवंरूपमुद्रोढुमर्ह-
दीशीत वा, यो न भवति खलु भवादृशः” । शास्त्रिवर्यो ऽपि तदाक-
र्ण्य, न्नध्यक्षप्रभोस्तं तादृशं शास्त्रसमुज्जीवनसमुत्साहमाकलय्य हृदैव
श्लाघंश्लाघं सुस्मेरमेवमाह स्म—“सत्यमिदमेवम् ; तदात्वे तावन्ते
विचक्षणसार्वभौमाः प्रायो मातृभिर्लालनपालनावसरेषु ‘अयं चन्द्रमाः,
अयं सूर्यः, इमे ग्रहाः, एते सप्रर्षेयः, एतास्तारकाः’ इतीत्यं
शैशवेष्वेव ज्योतींषि परिचापिताः पुनः पितृभिः परमसौकर्येण
तद्विद्यामलम्बितः ; व्याकरणं च बाल्येष्वेव संस्कृतभाषाशिक्षणेषु
तां सञ्चिस्कीर्णुभिस्तैस्तावदध्यापयिषतैषत्कर्यचर्यया । अथ ते प्रज्ञा-
प्रौढिमसु यथायथं दर्शनान्यध्यगीषताऽध्यजीगपँश्च विद्वद्वृन्दा-
रकाः । यदाह च भवान्, भवितुमर्हति ततथा । तच्च यावदस्मा-
स्वायतते न खलु तावद्वक्तव्यमपक्षते । नन्वस्माकं मोहनलालवेदा-
न्ताचार्यः खण्डनं पाठयत्येवाऽविरतं प्रायो, द्विचान्सुमेधसश्छात्रान् ।
तन्मदुक्तः स खण्डनं तु शीघ्रमेव तावन्मुद्रणां लम्बयिष्यति ।
नाच दुर्घटमिवास्ति किञ्चित् । परं परस्ताद्रूपं परम्” इति ॥

अथ कदाचिन्मोहनलालं खण्डनखण्डखाद्यमध्यापयन्तमा-
कर्ण्य कश्चिद् द्वेषदूषितधिषणं धिषणम्मन्यमना मनागपशब्दागा-
दीत्—‘अहो जन्मतः पठतः पठतोऽपि मम खण्डनं नायातम्, कथ-
मसाध्यापयेत्, हन्त प्रथमतो बुद्धयतां तु खण्डनं, चरमतोऽध्याप्य-
ताम्’ इति । तदेतत्कर्ण्योर्कार्ण्योर्वाकर्ण्य शास्त्रिवर्यो मोहनलालमाका-
र्याऽब्रवीत्—‘भवान् सुपरिष्कृत्य सटीकं सोपवृत्तिकं खण्डनं प्रकाशय-
त्वि’ति । तदाऽसावपि च सशाङ्करव्याख्यं तत् स्वकृतया गर्तप्रदर्शिन्या
प्रदर्शितपद्धतिं सुपरिष्कृत्याङ्कनां प्रापयितुमारभततराम् । तदेवं
प्रत्यक्षखण्डनं यावद्गर्तप्रदर्शिनीं निर्माय परिष्कृत्याङ्कनां गमयित्वा च

खण्डनखाद्यं, विघ्नबहुलतया शुभकार्यस्याऽसारतया च संसारस्याऽनित्यतया च शरीरस्य, साधुपुरुषचिरस्थान्तुत्वाऽसहिष्णुतया च कलेः, सतां चेतसु च शोकशङ्कुं कीलयन्निव, चक्षुषु च प्रणालकबन्धुतां बध्नन्निव, मुखेषु च हाकष्टानर्थ्यधिकशब्दपारम्परीं पल्लवयन्निव, गीर्वाणगुरुणा सह सम्भाषितुमिव, विशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैत, केवलाद्वैत, शुद्धाद्वैताद्यौपनिषदोपनिष्करेष्वच भवन्तः कतमं परिशीलयन्तीति सनकादीन्परिप्रष्टुमिव, प्रजापतिं द्रष्टुमिव, मन्दाकिन्यामुपस्पष्टुमिवो, दुःसृष्टेः सत्त्वविशालतां कियतीति परिच्छेत्तुमिव च मूलोक्तमजहात् । कीर्तिमूर्त्या तु पुनरद्यापि विद्यतएव । सुश्लोका हि लोका दुर्गन्धमलीमसपरिच्छिन्नक्षणभङ्गुरबीभत्सशरीरकं जहत्तोऽपि सुरभिविभ्राजिष्णुविशालशाश्वतिकसृहणीयकीर्तिकलेवरप्रकाशदैवरीवृत्त्यन्तएव खल्वजस्रं जगत्याम् ॥

तदेतावतावन्नरूपयमिदमादर्शयितुमस्मद्भारतीयभातृन्, यथाऽद्यापि यशस्विनी सनाथा धन्या च भवति यशस्करैर्भाग्यशालिभिर्महानुभावरत्नैरेवंविधैः ; परं, कलिकालकरालकटाक्षत्वडविक्षेपैर्न चिररात्राय तु पुनः प्रतितिष्ठति पुत्रवतीयं तैरिति हन्त प्रसादविषादयोः समं समुपनिपातइत्यहो विधिसंविधानमिति ॥

१४४४तमवैक्रमाब्दे

माघशुक्लपक्षे

भारतधुरन्धराणां कनीयान् भ्राता

यः कश्चित्

रा० भागवताचार्यः ।

(श्रीशः)

(ॐ नमः प्रातःस्मरणीयेभ्यो भगवद्रामानुजाचार्यचरणेभ्यः)

श्रीमदुदासीनसाधुप्रवरमोहनलालवेदा- न्तादिविविधशास्त्राचार्यस्य जीवनवृत्तान्तः ॥

श्रीमान् मोहनलालवेदान्ताचार्यः खलु दुर्लभगुणमयमूर्ति-
रित्यत्र किमिव बहु ब्रूमी, नन्वेतावदेव पर्याप्तनाम, यदिह प्रायः
सङ्गीतादिगुणगणभाजो जना नो खलु जायन्ते विपश्चितां चित्ता-
सेचनकवैदुष्यशालिनः । अथ शतेषु सहस्रेषु वा कश्चित्कदाचिद्व-
न्नप्येवंविधो, दुर्विधो दरीदृश्यते विनयसम्पदाम् । अथास्तु क्वचित्
कदाचित्कश्चिन्नक्षेत्रेषु लक्ष्यस्तथाच, तथाच, तथाच ; तथाऽपि दुष्प्रापः
खलु जगति जन,स्तथाविधो यो भगवद्भक्तिसुधानिष्ठातो नाम । स्वर्ण-
सौरभयोगः खल्वयं, यो जगति जनस्य दुर्लभगुणगणोपबृंहितस्य पुरुषा-
र्थचतुष्टयप्रतिभूभूतभगवद्भक्तियोगो नाम । अयन्तु पुनर्वैष्णवीणावीणाद्वै
(=सितार) मृदङ्गजलतरङ्गप्रभृतिवाद्यप्रयोगेष्वनवद्यविद्योत्तमानयशा,
गानेष्वविगानकौशलो, विचक्षणः परस्सहस्राणां भगवद्भक्तिसुधासमुद्रस-
मुद्रित्कप्रेमकल्लोलपरीवाहवेलायितमानसवृत्तिश्रीमत्सूरदासप्रमुखमहा-
महानुभावप्रणीतगीतिकादीनां, स्वयं च तद्य^(१)मकानां तेषां संप्रणेता,
मृदुमञ्जुलकाव्यान्तरनिर्माणनिपुणश्चेति साङ्गेपाङ्गसङ्गीतसम्पत्सङ्गी-
तकीर्ति,रथ तथाविधानाञ्च ग्रन्थानां निबन्दा ब्राह्मणेतरः (खची)

(१) तेषां सुसदृशानाम् ।

२]

जीवनवृत्तान्तः ।

सन्नि,त्येतावतैव नन्वनुमेयविद्यासमृद्धिश्च, तथा 'शत्रुतया गृह्यमाणे-
ष्वपि मित्रायमाणस्य यस्य पुरस्ताच्छत्रवोऽपि मित्रायन्ते स्मे'ति तु न
तावत्प्रिये वक्तुमस्माकमवसरः ; युधिष्ठिरस्येव यस्याऽजातशत्रोः
शत्रुरिति धीरेव नासीदित्यक्रम्यविनयसंपत्सनाथसौजन्यसम्पन्नश्च
संस्ततादृग्भगवद्भक्तिसुधाचषक्रायितचेताश्चेति चमत्कारकरमिदं
किमपि । इदञ्चास्य प्रातःस्मरणीयवस्तुजातमासीत्,

“मुकुन्दभक्त्यम्बुधिमन्दरः श्रीमुकुन्ददासो दयतां सदा नः ।

यः श्रीहरेर्भक्तिरसामृतेनाऽस्माकं निरास्यन्ननु मोहनिद्राम्^(१) ॥ १ ॥

किमेषग्रीवाणगुरुः किमेषपुंभाववाग्दैवतमित्यजस्रम् ।

दोलायितःसम्प्रति सम्प्रतिष्ठो हृद्यस्तु मे श्रीगुरुराममिश्रः^(२) ॥ २ ॥

श्रीरामसदनो नाम ज्यायान्मे जयति ध्रुवम् ।

यदन्तःकरणं शश्वच्छ्रीरामसदनायते ॥ ३ ॥

गोपाङ्गनाऽपाङ्गचकारचन्द्रः कंसादिविध्वंसनधूमकेतुः ।

संसारपारोत्तरणैकसेतुः कृष्णः सदा स्तात्प्रमदस्य हेतुः ॥ ४ ॥

सच्चित्सुखैकमूर्ति प्रमातृमुखकल्पनाश्रयश्चैकम् ।

अविकल्पवित्तिगम्यं कूटस्थं ब्रह्म यत्तदहमस्मि' ॥ ५ ॥

अयं खलु मोहनलालमहानुभावः पञ्चनदजनपट्टेषु गुरदास-
पुरानामकमण्डले (बाबा नानक का) डेहरा-इत्याख्याविख्याता-
धिष्ठाने प्रादुरासीन्नानकवंशप्रदीपः । अत्र वंशानुपूर्वीश्लोकाः—

“श्रीमन्महान्नानकनामधेयो द्योभूसुराणां खलु सद्भिधेयः ।

बभूव नित्यंहरिभक्तिशूरः सौजन्यजन्योज्ज्वलकीर्तिपूरः ॥

(१) मन्दरादिणा प्रमामय्यमानात्तीरोदन्वतो निरागदमतम्, तच्च प्राश्या-
स्वप्नाः (देवाः) कृतकृत्याः समवृत्तन्यथा, तथा वयं यद्यद्यादृशा विबुधाःस्मः, सः—इति ।

(२) बृहस्पतित्वेन पुंमूर्त्यवतीर्णसरस्वतीत्वेन च भूयोभूयो विभाव्यमानः
श्रीमद्राममिश्रशास्त्रवर्णो विद्यागुरुर्मम हृदये संनिधितमिति स्वार्थः ।

तस्मादासील्लब्धजन्मा सुजन्मा लक्ष्मीचन्द्रश्चन्द्रवर्चा गुणाढ्यः ।
संसक्तोऽभूद्यो हि सत्यं जगत्यां हारे^(१)भावे, नत्वहो लोकचारे ॥

धरचन्दो^(२)ऽधरचन्द्रः कान्त्या कीर्त्या कलाभिश्च ।
लक्ष्मीचन्दादभवलक्ष्मीपतिपादपद्मरोलम्बः ॥

माणकचन्द्रस्तस्मादभवन्माणिक्यमस्य वंशस्य ।
लोकेष्ववाप्रमानो मानविहीनश्च यः स्वयकम् ॥

दातारचन्द्रनामा तस्मादजनिष्ट शिष्टलोकानाम् ।
सम्मतगुणश्च निपुणो हरिचरणस्मरणनिष्ठायाम् ॥

उद्द^(३)यादिचन्द्रनामा तस्मादभवत्समुल्लसद्दामा ।
रामाराधनपरमो यः कामाराधनोपरमः ॥

तस्मात्सुजानराये, तिप्रथितः पृथुलसत्कीर्तिः ।
कमनीयगुणगणाढ्यस्सज्जनसंरज्जनाऽभिज्ञः ॥

तस्माद्बभूव च सदासदाऽऽशयाच्छीसदाज्योतिः ।
यः सर्वदाब्द^(४)रुचिरं चिरन्तनं ध्यातवाञ्ज्योतिः ॥

तस्मात्सकलकलानां केतनमभवत्कलासिंहः ।
कीर्त्या कलानिधेयः प्रतिनिधिरिव लक्ष्यते स्म संसारे ॥

तस्माच्चट्टसिंहाख्यो बभूव लोके समुन्नतस्थितिकः ।
अन्वर्थीकृतनामा सिंहसदृचोऽसदृक्षगुणः ॥

(१) हारो हरिसम्बन्धो, भावः प्रेमा, “तदेव हारं वद मन्यसे चेदि”तिश्रीमच्छाग-
वतानुसारीति हार्क्यम् ।

(२) पञ्चाद्व्यजन्तश्चन्द्रशब्दोऽपि चन्द्रवचनः । धरायाश्चन्दो धरचन्द्रइति
“ह्यापोः सज्जाकृन्तसोर्बहुलमि”ति ह्रसिमाऽनुसन्धेयः ।

(३) उदयचन्द्र इत्यर्थः ।

(४) घनाघनच्छटामेचकच्छवि शाश्वतिकं तेजो, वैष्णवं धामाऽऽदिपुरुषं
पुरुषोत्तममिति यावत् ।

नानकवक्त्रेतिभ्यो नानकवंशोचितस्ततो जातः ।
 दददपि नाणकराशिं दिनं दिनं यः कपर्दिनं^(१) भेजे ॥
 तस्माद्बभूव नाम्नाऽसौ पूरसिंह इति श्रुतः ।
 दोषे^(२)दन्तावले नित्यं पूर्णसिंह इति श्रुतः ॥
 तदात्मजेऽयं शुचिमार्गगामिनां सुसंमतः पात्रगुणोपकृप्तिमान् ।
 गभीरसुखच्छसुशीतलाशये रसोत्तरो मोहनलालनामकः^(३) ॥

तदित्यमयं श्रीमन्नानकात्रयोदशउत्तरपुरुषः । जन्मतः-
 प्रभृत्येवास्य चेतो लौकिकविषयाणामस्ति स्म वैदेशिकम्^(४) । स्तनन्ध-
 योऽपि^(५) यो हरिभक्तेः स्तनन्धय^(५) इवासीत् । यथा यथा च वर्द्धते स्म,
 तथा तथा हरिभक्तिरसास्वादादहृष्यदपुष्यदतुष्यच्च । तदेवमयं समा-
 नशीलेन ज्यायसा सोदर्येण श्रीरामसदनाभिधेन सह कौमारादेवा-
 रभ्य वर्तमान आस्वादयन्भक्तिरसमधीयन्परिशीलयँश्च ब्रह्मवादाना-
 सीत् पञ्चनदविषयेष्वेव । अथ स्वैरं स्वैरं पवित्रक्षेत्राणि समीक्षमाणो,
 नानाजनपदान्गाहमानः, पुण्यसरित्स्ववगाहमानो, भगवदर्चाश्चार्च-
 यन्भूदेवांश्च प्रणमन्, गाश्च प्रदक्षिणीकुर्वन्, वेदान्तादिविचारैर्विदुषश्च

(१) कपर्दः शैवोजटाजूट, स्तब्धाज्जिवएव ।

(२) दोषरूपे गजे इति व्यस्तरूपकं द्वैपद्ये, अथ च दोषाणामिदन्ताबलं सर्वजन-
 संवेदनसिद्धाऽऽकर्षकताबलं, तत्रैत्येकपद्यकोटिः । कोटिट्टयेवबयोर्भिदा तु तयोरेकस्य
 कविसंप्रदायसिद्धत्वादेतादृशेऽवसरेऽकिञ्चित्करी ।

(३) विशिष्टशिष्टाचाराऽलंकर्मिणजनानां बहुमतो ज्ञानविज्ञानसौजन्यकला-
 कलापादिसद्गुणसंपन्नो गम्भीर, मायामात्सर्यादिदोषजातानुपहतप्रशान्तचित्तवृत्तिः श्रीक-
 ष्णलीलाविलासदर्शनाऽऽदर इति प्रकृतकोटिः । भीष्मयोष्मपथिकानामभीष्टे भवति
 किल कलसिकाडोरिकासमुपहितो गम्भीरतया सर्वथा अनाबिनमुखशीतलसुरसजलप-
 रिपूर्णः कूप इत्यप्रस्तुतकोटिः । एवं च निरुक्तरूपकूपइवासावित्युपमा पर्यवस्यति ।
 तेन च परोपकारसंभारसंपादनमात्रप्रयोजनसंभृतशरीरत्वादिलक्षणा वयर्थगता विशेषः
 परिस्फुरतीति विदां कुर्वन्तु हृदयालवः ।

(४) तेभ्यो विरक्तम् ।

(५) शिशुस्तदेक्यतिशयः ।

ष्यन्त्यापत्तिरियं स्यात्) किन्तु यदा कदाचित्कयाचिद्वितिव्यक्त्या
 कादाचित्की काचिद्वितिव्यक्तिः प्रतीयते इति । इत्थं च सर्वाऽपि
 वित्तिः प्रमाणसिद्धैव भवतीति चेत्स्यात् खल्विदं तदा, यदि नाम
 'अयं घटः' 'घटमहं जानामी'त्यतोऽधिका का चित्कदाचिद्वितिर-
 स्मदादेरुत्पद्यमानानुभूयेत, या स्याद्वृटवित्तितद्वितितद्वितिवित्ति-
 प्रवाहं गोचरयन्ती तादृग्विषयशतभारोद्वहनमन्यरा । अथ मन्येता
 ऽस्मदादेरेतज्जन्मावच्छेदेनैवविधा वित्तिरभवन्त्यपि योगिप्रभृति-
 विलक्षणजन्मावच्छेदेन स्यादिति संभवतीति, तर्हि यस्या वित्तेस्ताव-
 द्विषयगर्भिता धीर्विषयः, साऽप्यन्यया कयाचिद्वितिव्यक्त्या क्रोडी-
 करणीयेत्यमुष्मिन्नर्थे प्रमाणाभावो नाम, न नाम च तथा सति
 संभवति मोक्षः । उपदर्शितमुद्रया हि वित्तितद्वितिधाराप्रवाहप्रवृत्तौ
 कथंकारं यावद्विशेषगुणोच्छेदलक्षणो मोक्षः स्याल्लब्धपदः । नापि च
 स्वात्मना सह तं तादृग्वित्तिप्रवाहं काचिद्वितिव्यक्तिरवगाडुमीष्टे,
 तथा भावे तत्रैव स्वप्रकाशता पदं निदधाति । निदधात्विति चेदुन्त
 भोः, एतावद्वि भवतः प्रयासजातं जातमरणरुदितं नाम, प्रथ-
 मतएवास्माभिरुपदिष्टं तत्कुतो नाङ्गीकृतम् । एतेन 'अन्योन्यवित्ति-
 गोचराऽन्योन्यवित्तिरित्यपि निरस्तम् । चरमा हि वित्तिव्यक्तिः स्वाव-
 गाहिनीमुपान्त्यां वित्तिव्यक्तिं गोचरयन्ती स्वात्मानं विषयीकुर्यादेव ।
 एवमेवोपान्त्या वित्तिव्यक्तिरन्तिमां स्वावगाहिनीं विषयीकुर्वती
 स्वात्मानमपि गोचरयेदेवेति सविषयकान्योन्यग्रहे स्वप्रकाशतापत्तिः ।
 ननु चरमा वित्तिव्यक्तिः पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इत्यस्त्येव सा प्रमिते-
 ति न तावत्तदभावः सेदुमहंतीति चेत्, चापि प्रमाणविशेषस्य त्वया
 दातुमशक्यतया कुतस्तदस्तितासिद्धिः । तद्वाने वा भूयो भूयः
 प्रमाणपरम्परप्रधावनमित्यावेदितैवानवस्था । ननु ज्ञानसिद्धयन्यथानु-

पपत्तिरेव पर्यवस्यन्ती ज्ञानपरम्परामाक्षिपेत्, अन्यथा तु घटकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परामपि नाक्षिपेत् इति चेत्तन्न, यदि हि घटसामग्रीविच्छेदः स्यात्, तर्हि घटस्य कादाचित्कत्वं न स्यात् । ततश्च स्यादेव वा घटो, न स्यादेव वे,त्यनयोरन्यतरत्प्रसजेत् । अकारणकानां हि पदार्थानामुभयेव विधा, ऐकान्तिकं सत्त्वमसत्त्वं वा, यथा आत्मनः कदाचिदपि नाऽसत्त्वम्, शशशङ्कुस्य तु कदाचिदपि न सत्त्वम् । तच्चेदमुभयं घटस्य प्रत्यक्षक्षपितमिति घटस्य कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या घटसामग्रीतत्सामग्रीतत्सामग्रीसामग्रीधारा निराबाधा समापततीत्येवं घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारेऽनवस्थामावम् । तच्च तत्कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणपरिकलितत्वान्न खलु दोषइतीयं घटकोटिः । ज्ञानकोटौ तु ज्ञानसिद्धिस्वस्मादपि भवन्ती न प्रभवति ज्ञानपरम्परामाक्षेप्सु इत्यन्यथोपपत्तिरेव, तत्कुतोऽन्यथानुपपत्तिः । ज्ञानस्थले तु यदि ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाक्षेपिका भवे, तर्हि एवं ज्ञानपरम्पराङ्गीकारे सुदूरं ज्ञानधारां धावयित्वा ऽन्तिमज्ञानस्वरूपस्यापि तद्विषयकुत्रो निक्षेपश्चेदुच्येत, तर्हि शरणीकृतैव स्वप्रकाशतेत्येतावद्भावनस्याऽप्रेक्षावच्छेदितत्वमेव तत्त्वं पर्यवस्यति । तत्कुक्ष्यऽन्निक्षेपे वाऽनवस्थापिशाची न मुञ्चति पृष्ठम् । अथ तत्कुक्षावनिक्षिप्यैव स्वरूपं, चेद्विश्रम्यते, तर्ह्यन्तिमस्य तस्याऽलब्धपदत्वे तदायत्तानां पूर्वपूर्वेषां ज्ञानानामसिद्ध्युपपत्त्या सिकताकूपविशरणन्यायो दत्तपदो भवतीत्येवं ज्ञानपरम्परा नाम दुरुत्तरव्यसनपरम्परैव हन्त क्रीता ज्ञानपरप्रकाशतावादिभिः । न चेतदौषैर्नास्त्येव ज्ञानमिति साधु, स्वतएव सर्वसिद्धस्य तस्य दुरपह्वत्वात् ।

तदेवं सति भेदो ऽयं बौद्धानां ब्रह्मवादिनाम् ।

यदाहुरेके ऽनिर्वाच्यं कृत्स्नं ब्रह्मेतरत्परे ॥

तदुक्तं बुद्धेन लङ्कावतारे (ग्रन्थविशेषे)

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।

अतो निरभिलप्यास्ते निस्स्वभावाश्च देशिताः” ॥

(अथाऽनिर्वचनियता)

इति । विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विल-
क्षणमिति यथा ऽस्ति, दिशं दर्शयामस्तथा । तथाहि—

नेदं सद्भवितुमर्हेति वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात् । नाप्यऽ-
सदेव, तथासति लौकिकविचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः ॥

अथेयमनिर्वचनीयता वस्तुतोऽस्ति नास्ति वेति चे, तदिदम्-
गृहीतवाद्यभिसन्धेः प्रतिवादिनः प्रत्यवस्थानम्; यो हि नाम वस्तु-
मात्रं सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयमातिष्ठते, स तावत्प्रपञ्चाऽनिर्वच-
नीयतां तु पुनः सतीं ब्रूयादित्यहो दुराशापाशो मुग्धमनसाम् । इय-
मपि खलु जगदन्तःपातिन्येवेति, ‘सर्वमनिर्वचनीयमिति वदता
जगन्मात्राभिधायिसर्वपदेनाऽनिर्वचनीयाताप्यऽभिहितैव । न चाऽनि-
र्वचनीयतास्थापनेन भवतो द्वैतमापतितमिति वाच्यम्, यतो नो खलु
वयं तां व्यवस्थापयामो, ऽपि तु प्रतिवादिमतानुसारेणैवेदं व्यवतिष्ठते,
तेन जगन्निर्वक्तुं नो पार्यतइति तस्य अनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीति ।
विधिनिषेधयोरेकतरनिरासस्तदन्यपर्यवसायीति हि तैरभ्युपगम्यते ।
नन्वनिर्वचनीयत्वं पर्यवस्यतीत्युभ्युपगच्छतोऽपि भवतो भवत्येव द्वैता-
पत्तिरिति चे, न तथा वयमभ्युपगच्छामो, ऽपि तु युष्मन्मतानुसारेणैवेद-
मायातीति केवलं युष्माग्रबोधयामः, वस्तुगत्या तु वयं सर्वप्रपञ्चस-
त्त्वासत्त्वव्यवस्थापनविनिवृत्ताः स्वतःसिद्धस्वरूपे विज्ञानात्मके ब्रह्म-

तत्त्वे केवले निर्भरजपः कृतकृत्याः सुखमास्महे । ये तु स्व-
परिकल्पितां साधनबाधनव्यवस्थां पुरस्कृत्य विचारमवतारयन्ति
तत्त्वं विनिश्चिकीषन्तः, ताग्रतिब्रूमे वयम्, न खलु साध्वीयं
भवतां विचारव्यवस्था भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहतत्वात् । अत-
एवास्मदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिर्विषयाः पर्यनुयोगा निरवकाशाः ।
युष्मद्भावस्थयैव युष्मद्भावस्थाया व्याहत्युपन्यासात् । न च विचारे
एव व्याघातोपन्यासो भवता कर्तव्यः, स च तयोः सत्त्वमङ्गीकृत्यैवेति
तयोः सत्त्वमभ्युपगतमिति द्वैतापत्तिरिति वाच्यम्, तदीयसत्त्वासत्त्वो-
पगमोदासीनैरेवास्माभिर्विचार्यमित्येतावन्मात्रमुद्दिश्य विचारप्रवर्तना-
याः सुकरत्वात् । यदि तु विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य नैव
विचारयितुं शक्यमित्युच्यते, हन्त तर्हि प्रमाणमव्यापार्य न तदीय-
सत्त्वाभ्युपगमोऽपि कर्तुं शक्योऽन्यथा सप्रमरसादेरपि सत्त्वाभ्युप-
गमः प्रसजेत् । ततश्च प्रथमतएव विचारस्यापि विचार्यताङ्गीकारे
विचारविषयकविचारसाधनानामपि पुनरुक्तमुद्रया विचार्यत्वापत्तिरित्य-
ऽनवस्थादौस्थ्येन चिकीर्षितविचारएव न तावदात्मानमासादयेत् ।
न च पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारस्य तत्र विचारान्तरं नावश्यकमिति
वाच्यम्, यतः, यदि विचारः पूर्वसिद्धः, तर्हि विचारस्य विचार्या-
ऽविनाभूतत्वाद्विचार्यमपि पूर्वसिद्धः, मिति विचारस्य पुनरनारम्भएव
साम्प्रतम् । अथ विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वादस्त्यावश्यकः साम्प्रतं
विचारारम्भइति चे, तर्हि तद्विषयकविचारविशेषस्याऽपि पूर्वमसिद्धि-
रेवेति सिद्धं तस्य विचार्यत्वमित्यनवस्थादौस्थ्येन विचारारम्भ-
एवाशक्यः स्यादिति विरामएव रमणीयो लौहचणकचर्वणस्य ।

तत्र “व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनम्” इत्याऽऽ-
चक्षते तावद्वाच्यिकाः । व्यावृत्तिर्नामेतरभेदात्मिकमिति, व्यवहारस्तु

शब्दप्रयोगो हानादानादिरूपो वा । तत्र लक्षणाधीना, 'पृथिवी तदि-
 तरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादिव्यावृत्तेः प्रक्रिया, 'यद्यद्गन्धव-
 त्तत्पृथिवीत्वेन व्यवहर्तव्यं हातव्यमादातव्यञ्चेति व्यवहारस्य । न
 चैतत्संभवि । तथाहि, लक्षणेन गन्धवत्त्वादिना ज्ञातायामेव पृथिव्यां
 व्याप्तिबलेन व्यावृत्तिरूपं व्यवहाररूपं वा साध्यं साधनीयं स्यात् ।
 लक्षणज्ञानं च लक्ष्यान्तरसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्करमित्यवश्यं
 लक्ष्यान्तरव्यावृत्ततयैव लक्षणस्य ज्ञानमङ्गीकार्यम् । तदेवं स्थिते,
 लक्षणस्य गन्धवत्त्वादेर्व्यावृत्तिः पृथिव्यादिलक्ष्याधीनैव चे, तर्हि अन्यो-
 न्याश्रयः । गन्धवत्त्वेन हि पृथिवी जलादिभ्यो व्यावर्तनीया । गन्ध-
 वत्त्वं च जलादिसाधारणतया गृहीतं जलादिभ्यः पृथिवीं व्यावर्तयितुं
 न खलु प्रभवतीति जलादिव्यावृत्ततया गृहीतं गन्धवत्त्वं पृथि-
 व्याजलादिभ्यो व्यावर्तकं वाच्यम् । सेयं च गन्धवत्त्वस्य जला-
 दिभ्यो व्यावृत्तिः पृथिवीस्वरूपेण क्रियतइति पृथिवीरूपलक्ष्य-
 व्यावृत्तिर्गन्धवत्त्वरूपलक्षणव्यावृत्त्यधीना, अथ गन्धवत्त्वरूपलक्षण-
 व्यावृत्तिः पृथिवीरूपलक्ष्यव्यावृत्त्यधीनेत्यनयोरेकतरस्य व्यावृत्ति-
 रन्यतरव्यावृत्तिमपेक्षते परस्परमित्यन्योन्यव्यावृत्तिमुखनिरीक्षकत्वा-
 दन्योन्यव्यावृत्तेर्भवत्यन्योन्याश्रयः । अथ लक्षणान्तरमस्य लक्षणस्य
 व्यावर्तकं, तच्च लक्षणं लक्ष्येण व्यावर्तितम् इति चे, चक्र-
 कम् । अथ लक्षणे लक्षणान्तरं तदापि लक्षणान्तरमेव व्यावर्तक-
 मिति चे, देवमुपरिष्ठादुपरिष्ठादारोहणेऽपरावृत्तावनवस्था । एवं
 जलादिसाधारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्कर-
 मिति व्यावृत्तायां तस्यां तत्साधनं वाच्यम् । तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृत-
 लक्षणाधीना, तदान्योन्याश्रयः । लक्षणान्तरेण चे, प्रकृतलक्षणानुप-
 योगः । तदपि लक्षणं व्यावृत्तायामेव पृथिव्यां, सापि व्यावृत्तिर्लक्षणा-
 न्तरेणेत्येवमनवस्था ।

एव, मवेदं प्रमाणमित्युपन्यस्ते वादिना, प्रष्टव्यम् 'किमिदं प्रमाणं नाम' ? प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र केयं प्रमा नाम । तत्त्वानुभूतिः प्रमेति चे, तस्य भावस्तत्त्वम् । प्रकृतश्च तच्छब्दार्थः । न चात्र प्रकृतं किञ्चित्, य तच्छब्देन परामर्शनीयं स्यात् । अथानुभूतिः स्वसम्बन्धविषयमोक्षेण बुद्धिस्थीकरोति, स एव तच्छब्देन परामृश्यते, तदादिसर्वनाम्नां प्रकृतपरामर्शकत्वा, द्रुकृश्रोतृबुद्धिस्थतायां च प्रकरणपदार्थस्य विश्रामात् । एवं यस्यार्थस्य यो भावः, स तस्य तत्त्वमुच्यते इति चेन्न, अरजतादेरपि रजताद्यात्मनाऽनुभवविषयता-सद्भावादसत्यानुभूत्यव्यवच्छेदात् । उक्तविधया तत्त्वशब्दस्य धर्मवाचकत्वादुर्म्यवाचकतया धर्मिप्रमाया विशिष्टवस्तुविषयकप्रमायाश्चाऽप्रमात्वापाताच्च । अथोच्यते चेत्, अवयवार्थपुरस्कारेण यदिदं दूषणाभिधानं तदकिञ्चित्करं, यतोऽयं तत्त्वशब्दा वस्तुस्वरूपमात्रवाचक इति, तदप्यापातरमणीयम्, यतः स्वरूपत्वस्य जातिरूपस्यो, षाधिरूपस्य वा यदि स्वस्मिन्वर्तमानत्वमङ्गीक्रियते, तर्ह्यात्माश्रयः । नो चे, तर्हि स्वरूपत्वप्रमायास्तत्त्वानुभूतित्वविरहान्न स्यात्प्रमात्वम् । न च स्वरूपशब्दार्थः कश्चिदनुगत इति तत्र तत्र तस्य तस्य स्वरूपशब्देन धर्तव्यतया लक्षणस्यास्याऽव्यापकत्वम् । किञ्च, अत्र तत्त्वपदेन विपर्ययादेर्निरासो भवतामभिप्रेतः, स च कथं स्यात् । तथा हि, शुक्तौ योऽयं रजतत्वप्रत्ययः, सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भवत्येव । न हि शुक्तिर्वा रजतत्वं वा न स्वरूपम् । न च तयोः प्रतिभासमानो यः सम्बन्धः, स न स्वरूपमिति वाच्यम्, यतः समवायो हि तयोर्भासमानः सम्बन्धः, स च स्वरूपमेव । सत्यं, समवायस्वरूपम् । शुक्तिव्यक्तौ तु स रजतत्वस्य नास्तीति चेन्माभूतत्र, नहि तावता स्वरूपता व्यपैति । न हि गेहे चैव नास्तीत्येतावता स्वरूपं न स्यात्,

स्वरूपमात्रं च लक्षणघटकमुक्तमस्ति भवताम् । अथ न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किन्तु यद्वेशकालसम्बन्धि यस्य यत्स्वरूपं प्रतीतं, तस्य तद्वेशकालसम्बन्धि तत्स्वरूपं तत्त्वमित्युच्यतइति चेन्मैवम्, देश-कालविषयकप्रमायाऽप्रमात्वापातात् । न हि देशकालयोर्देशकाल-सम्बन्धोऽस्ति । तयोः केवलस्वरूपमेव तत्त्वशब्दार्थइति चेत्, एवं सति तत्त्वशब्दस्यानेकार्थत्वेन तत्त्वेत्यादिप्रमालक्षणस्याऽव्यापक-तापत्तिः । अथोच्यते चेत्, ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्त्वं खलु विषयस्य तत्त्वम् । एवं च देशस्वरूप, कालस्वरूप, देशकालसम्बद्धस्वरूपाणाम-नुगमोऽस्त्विति, तदपि फलु, भाविरक्तिम्नो घटस्य प्राग्यत्र रक्तपित्तादि-दोषवशाद्रक्तिमपुरस्कारेण ज्ञानं जातम् । तज्ज्ञानमप्येवं सति प्रमा-स्यात् । ज्ञानकाले ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्त्वमित्येवं यदातनत्वतदा-तनत्वविशेषणप्रवेष्टे कालावगाहिप्रमायाऽप्रमात्वापातः । न हि खलु काले कालवैशिष्ट्यम् । अथ दिवसस्य प्रहर, श्चतुप्रहरो दिवसो, यामवती यामिनीत्यादिसर्वजनीनप्रतीत्या कालेऽप्यस्तु कालसम्बन्ध-इति चेत्, तर्हि दण्ड्यापि देवदत्तः कुण्डलिनं स्वमध्यारोहतु । उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वाऽनिवृत्तेर्नैकापत्तिरिति चे, द्रुन्त निपुणो-ऽसि स्वयमेव दत्तोत्तरः, न हि कालोपाध्यन्तरस्याऽपरकालोपाधि-वृत्तावधि कालस्य कालवृत्तित्वं सिद्धं भवति ।

किंचेदमनुभूतित्वं नाम ? ज्ञानत्वाधान्तरजातिविशेषणवानु-भूतित्वमिति चे, त्कस्मादनुभूतित्वं जातिरभ्युपेयते । अनुभवत्यनु-भवतीत्याकारानुगतप्रतीत्यन्यथानुपत्तिमाहात्म्या, न हि विषयानुग-ममन्तरा प्रतीतेरनुगमः संभवी । कथमन्यथा नीलपीतादिघटव्य-क्त्यवगाहिप्रतीतेरिव पटावगाहिप्रतीतेरपि 'घटो घट' इत्याकारता-नेति चे, न तच्चारु, माधमासीयनिशावसाने सितासितसरित्संभेद-

स्नायिनः सत्यपि शब्दबलाद्वाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये सुखमनु-
भवामीतिप्रतीत्यनुदयात्, प्रत्युत शीतसंभेदसंभूतवेदनासंवेदना-
देव । यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजाऽनुमितिरनुभवएव स्यात्, तर्हि
सुखमनुभवामीति प्रत्ययः स्यात्तस्य । अथ मन्यसे, साक्षात्काररूपं
खल्वनुभवशब्दार्थमन्वानुभवामीति तस्य प्रत्ययव्यवहारौ न
भवतः, शब्दजानुमानापेक्षौ तु तौ परीक्षकस्य भवेतामेव । सत्य-
प्यनुभवत्वे व्यवहारार्थं साक्षात्वमवस्थापेक्षणीयं चेत्किमनुभवत्वेन,
परीक्षकस्य तु साक्षात्वमन्तरेणाप्यनुमानादौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेऽन-
नुगमएव । अथ स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभवइ-
त्यनुगतावगमः, स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः । ततश्च साक्षात्का-
र्यऽसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्यदेवैष्यन् इति चेत्, त-
दपि न, पदार्थान्तरव्यावृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतः प्रत्ययस्तत्र
तदेवरूपं निमित्तं, न तु जातिः काचित्तदनुरोधात्कल्पनीया,
तथासत्यऽनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेन रूपेण विभीतकादिषु
साम्यावगमादक्षत्वजातिकल्पनापि प्रसजेत् ।

तदेवं प्रमितेरनिरुक्त्या प्रमाकरणं प्रमाणमित्यप्यनिरुक्तम् ।

अनया खलु प्रमाणत्वनिरुक्तिखण्डनदिशाऽपरेषामपि

पदार्थानां निरुक्तेः खण्डनं सम्प्रत्येतव्यम् ।

“समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गतिस्तदस्तु धीव्यवहारयोः ॥

उपपादयितुं तैस्तेर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागत्यस्तयोः” ॥

इति सर्वं चतुरस्रम् ॥

“यदि च त्वदृशं नरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे, तदा स्वाभ्युपगतरीतिबाधविधायितैव ते स्यात् । अस्माभिर्निर्वाह्यमाणस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेव जैत्रता, खण्डनयुक्त्यो बाधिका, निर्वाह्यपक्षश्च बाध्यइत्यस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् । तस्मात्त्वयानिर्वाह्यमप्यस्माभिस्तु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयो, नान्यथेतीदं प्रतिवादिनं प्रति तत्कर्तव्यताप्रबोधनं खण्डनकृतः ।

अयं चास्य ग्रन्थकर्तुरुपदेशः—“एवं प्रकारासु खलु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनाऽपि प्रकारेणानीय, तत्सदृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानान्यपि पदार्थान्तराणि बुद्धिमता बाधनीयानि । अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहेतोक्तानां बाधकानां मध्ये क्वचित्स्वप्रज्ञया समादध्या, तत्र च खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरे, तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये बहुपदात्मके कस्य चित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम् । एवं तदाऽपि परेण प्रज्ञाशोषणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयम् इति खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम्” इति ।

“ततुल्योद्भूतदीयं च योजनं विषयान्तरे,

शङ्कुला तस्य शोषे च, चिन्ता भ्रमति मत्स्क्रिया” ॥

इति च स्वकीयकर्तव्यतोत्कीर्तनम् ।

इति ।

एवं तावद्विदं संवित्स्वप्रकाशतावादाऽनिर्वचनीयतावादयोः स्वरूपं दिङ्मुद्रया प्रादीदृशं संकलय्य ग्रन्थयुक्तीरितस्ततस्तथा-

स्तेषां कृते, ये खलु खण्डनपद्धतावपरिशीलितसंनिवेशाः सहसा
 संचारे भवन्त्यातङ्कभाजः । तदत्र क्षाम्यन्तु येते खण्डनरत्नाकरे
 मन्दरसोदराः करकलितसमस्तयुक्तिकलापा हृदयालवो दयालवो,
 दयालवोऽपि तु तैः कर्तव्योऽस्मिञ्जने । अरण्यानीकान्तारतारणो-
 पायो हि साधारणस्य कृते कृतो भवति, न तु हुताशनस्य पवनस्य
 वा ; पारावारपारावाप्रौ हि तरीरितस्य जनस्योपयुज्यते, न तु
 पावमानेवैदेहीजानेर्वा ; शिखरिशिखरसमारोहे एकपद्याऽऽवश्यकी
 संजायते नवपान्थस्य, न तु पञ्चास्यस्य वैनतेयस्य वेति साञ्जलि-
 बन्धमभ्यर्थयते—

१६४४ वैक्रमब्दे }
 माघशुक्लपक्षौ }

रा० भागवताचार्यः ।

श्रीमत्यऽजस्रं जयति प्रकामं राजाधिराज्ञी जयिनी जगत्याम् ।
 यद्राज्यसाम्राज्यगतौ नितान्तं नास्तं गतौ स्तस्तपनप्रतापौ ॥
 तत्संप्रतिष्ठापितकाशिकैतद्विद्यामहामन्दिरकल्पवृक्षः ।
 आमोदमुल्लासयता दजस्रमाचन्द्रमावारिधि चैवमेव ॥
 दुर्दान्ततादृग्यवनेशदृष्यन्मतङ्गजैर्दुर्गतिमागतोच ।
 अविघ्नमास्ते यदुपघ्ननिघ्नः प्रागार्यविद्याव्रततिप्रतानः ॥
 विजृम्भितः पल्लवितः प्रकामं सुपुष्पितश्चाथ फलेग्रहिश्च ।
 यत्संश्रयाच्चाऽप्रतिमोपकारसंभारलाभोऽस्य जनस्य जातः ॥

अथ खण्डनखण्डखाद्योक्तमुख्यविषयाणां सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	विषयाः ।	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
मूलकर्मङ्गलाचरणम् ।	१	१	यथार्थेत्यादिप्रमालक्षणख-		
टीकाकारस्य मङ्गलाचरणम् ।	१	२	गडनम् ।	२३६	४
विजिगीषूणां ग्रन्थप्रवृत्तौ प्रथो-			सम्यक्परिच्छिन्नीत्यादि-		
जनकथनम् ।	४	१५	प्रमालक्षणखण्डनम् ।	२४२	५
कथायाः प्रमाणादिसत्त्वाभ्यु-			करणत्वानिरुक्त्या प्रमाकर-		
पगमनैयत्यनिराकरणम्	५	३	णप्रमाणखण्डनम् ।	२५७	७
असतः कारणत्वोपपादनम् ।	२४	७	व्यापारखण्डनम् ।	२७३	६
सतः कारणत्वखण्डनम् ।	३०	२	प्रत्यक्षप्रमाणखण्डनम् ।	२६९	९
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वोपपा-			सपरिक्कारानुमानखण्डनम् ।	३४७	३
दनम् ।	४७	१६	उपमानखण्डनम् ।	३८६	८
विषयविप्रयिभावविरोधख-			शब्दप्रमाणखण्डनम् ।	३८६	८
गडनम् ।	६८	१	पदत्वखण्डनम् ।	३६८	६
अद्वैते किं मानमिति प्रश्नस्य			अर्थापत्तिप्रमाणखण्डनम् ।	४०२	७
खण्डनोत्तरे ।	८२	१५	अनुपलब्धिप्रमाणखण्डनम् ।	४०६	४
प्रत्यक्षादेरद्वैतश्रुतिबाधकत्व-			असिद्धखण्डनम् ।	४१५	१३
खण्डनम् ।	८८	१३	विरुद्धखण्डनम् ।	४३६	१२
स्वरूपभेदादिखण्डनम् ।	१११	११	अनैकान्तिकखण्डनम् ।	४४३	१३
युक्तीनां कथान्नयेऽवतारः ।	१३७	१३	साधारणादिखण्डनम् ।	४५९	११
प्रमालक्षणखण्डनम् ।	१४३	१२	सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।	४६६	२२
अनुभूतिखण्डनम् ।	१४६	१३	कालात्ययापदिष्टखण्डनम् ।	४६४	९
प्रत्यभिज्ञाखण्डनम् ।	१५४	२	इति प्रथमः परिच्छेदः ।		
स्मृतिलक्षणखण्डनम् ।	१५४	१७			
पुनः प्रक्रान्तामुभूतिखण्ड-					
नम् ।	१७७	३	प्रतिज्ञाज्ञानिखण्डनम् ।	५११	३
प्रमुष्टतत्ताकस्मरणखण्ड-			प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।	५१४	१६
नम् ।	१७८	१३	प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम् ।	५१६	२०
दोषत्वखण्डनम् ।	१८६	७	प्रतिबन्धीखण्डनम् ।	५२४	१६
अन्योन्याभावसंसर्गाभाव-			अपसिद्धान्तखण्डनम् ।	५३२	२
बोभेदखण्डनम् ।	२००	१८	इति द्वितीयः परिच्छेदः ।		

२]

सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	विषयाः ।	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमि- त्यादि। किमादिसर्वना- मखण्डनेन प्रश्नस्यैव खण्डनम् ।	५५३	३	सम्बन्धखण्डनम् ।	५८६	१६
इति तृतीयः परिच्छेदः ।			आधारत्वखण्डनम् ।	५८४	७
भाष्यत्वखण्डनम् ।	५६२	३	उच्छ्वाधः पदार्थखण्डनम् ।	५६७	१७
अभावत्वखण्डनम् ।	५६८	२१	विषयविषयिभावसम्बन्ध- खण्डनम् ।	६०२	१५
विशिष्टत्वखण्डनम् ।	५७१	६	पुनर्भेदखण्डनम् ।	६१६	१७
द्रव्यलक्षणखण्डनम् ।	५७६	७	कारणत्वखण्डनम् ।	६५०	१३
गुणलक्षणखण्डनम् ।	५७६	१२	कालखण्डनम् ।	६७०	१६
सामान्यखण्डनम् ।	५८३	१५	प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः खण्डनम् ।	६७३	१४
नित्यत्वखण्डनम् ।	५८५	१५	संशयलक्षणखण्डनम् ।	६७८	२०
विशेषखण्डनम् ।	५८७	७	भावाभावयोर्विरोधखण्ड- नम् ।	६८७	१५
			तर्कखण्डनम् ।	६६४	
			इति चतुर्थः परिच्छेदः ।		६

अकारादिवर्णानुक्रमेण

सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठम्	पङ्क्तिः	विषयाः ।	पृष्ठम्	पङ्क्तिः
अ ।			कारणत्वखण्डनम् ।	६५०	१३
असतःकारणत्वोपपादनम् ।	२४	७	कालखण्डनम् ।	६७०	१६
अद्वैते किं मानमिति प्रश्न- स्य खण्डनोत्तरम् ।	८२	१५	ज ।		
अनुभूतिखण्डनम् ।	१४६	१३	ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वोपपा- दनम् ।	६७	१६
अन्योन्याभावसंसर्गाभाव- योर्भेदखण्डनम् ।	३००	१८	त ।		
अर्थापत्तिखण्डनम् ।	४०२	७	तर्कखण्डनम् ।	६६४	६
अनुपलब्धिखण्डनम् ।	४०६	४	द ।		
असिद्धखण्डनम् ।	४३६	१३	दोषत्वखण्डनम् ।	१८६	७
अनेकान्तिकखण्डनम् ।	४४३	१३	द्रव्यत्वखण्डनम् ।	५७६	७
अप्रसिद्धान्तखण्डनम् ।	४३२	२	प ।		
अभावत्वखण्डनम् ।	५६८	२१	प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगम- खण्डनम् ।	५	३
आधारत्वखण्डनम् ।	५६४	७	प्रत्यक्षादेरद्वैतश्रुतिबाध- कत्वखण्डनम् ।	८८	१३
अनुमानस्य सपरिकरस्य ख- ण्डनम् ।	३४७	३	प्रमालक्षणखण्डनम् ।	१४३	१२
ई ।			प्रत्यभिज्ञाखण्डनम् ।	१५४	२
ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणा- मित्यादौ क्रिमादिसर्व- नामखण्डनेन प्रश्नस्यैव- खण्डनम् ।	५५३	३	प्रमुष्टतत्तारुस्मरणख- ण्डनम् ।	१५८	१३
उ ।			प्रतिज्ञाहानिखण्डनम् ।	५११	३
उपमानखण्डनम् ।	३८६	८	प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।	५१६	२०
कर्त्तृधःपदार्थखण्डनम् ।	५६७	१७	प्रतिबन्धीखण्डनम् ।	५२४	१६
क ।			प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः खण्डनम् ।	६७३	१४
करणत्वानिरुक्त्या प्रमाकर- णप्रमाणखण्डनम् ।	२५७	७	भ ।		
कालात्ययादिष्टखण्डनम् ।	४६४	१	भावत्वखण्डनम् ।	५६२	३
			भावाभावयोर्विशेषखण्ड- नम् ।	६८७	१५

४]

सूचीपत्रम् ।

विषयाः ।	पृष्ठम् पङ्क्तिः		विषयाः ।	पृष्ठम् पङ्क्तिः	
य ।			श ।		
युक्तीनां कथात्रयेऽवतारः ।	१३७	१३	शब्दप्रमाणखण्डनम् ।	२८६	८
यथार्थेत्यादिप्रमालक्षणख-			स ।		
ण्डनम् ।	२२६	४	सतःकारणत्वोपपादनम् ।	३०	२
व ।			स्वरूपभेदादिखण्डनम् ।	१११	११
विरुद्धखण्डनम् ।	४३६	१२	स्मृतिलक्षणखण्डनम् ।	१४४	१७
विशिष्टत्वखण्डनम् ।	४७१	६	सम्यक्परिच्छिन्नीत्यादिप्रमा-		
विशेषत्वखण्डनम् ।	५८७	७	लक्षणखण्डनम् ।	२४२	५
विषयविषयिभावसम्बन्ध-			साधारणादिखण्डनम् ।	४५१	११
खण्डनम् ।	६०२	१५	सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।	४६६	२२
विषयविषयिभावविरोध-			सामान्यखण्डनम् ।	५८३	१५
खण्डनम् ।	६८	१	सम्बन्धखण्डनम् ।	५८६	१६
			संशयलक्षणखण्डनम् ।	६७८	२०

इति खण्डनखण्डखाद्योक्तमुख्यविषयाणां सूचीपत्रम् ।

॥ सँस्कृतः स्वसङ्केतसूचनम् ॥

आद्यन्तयोः * अस्य चिह्नस्य (सीमापुष्पस्य) दर्शनेन शङ्काया आद्यन्तयोरवधिरुन्नेयः, नचेत्यस्य वाच्यमित्याद्यग्रिमेणाऽन्वयसूचनार्थमपि चाद्यन्तयोस्तदेव चिह्नमुपन्यास्यम्, यत्र च नचेत्यस्यान्ते वाच्यमित्यादिपदं न दृश्यते तत्राप्यन्ते निरुक्तचिह्नदर्शनेनैव वाच्यमित्यादिपदमध्याहृत्यार्थ उपवर्णनीयः, शङ्कान्ते च प्रायः सर्वत्र ? एतत् प्रश्नचिह्नमुपन्यस्तं, परञ्चैत्यानिकशङ्काद्यन्तयोरायासबाहुल्यं सम्भाव्य प्रायः शङ्काद्यन्तसूचकम् * एतच्चिह्न (सीमापुष्पम्) उपैक्षिषि, अन्ते शङ्काद्योतकम् ? एतत्प्रश्नचिह्नमपि चोपैक्षिषि । पौर्विकाग्रिमयोः शब्दयोः (क्वचिदर्थयोरपि) चाङ्गुलीनिर्द्वैशपुरस्सरं प्रदर्शनार्थं सर्वत्र — एतत् (निर्द्वैशचिह्न) प्रयुक्तम् । अपि च मूलप्रतीकस्य सदोलाभार्थं मूलव्याख्यानयोः “ , , , ” इत्यादिक्रम उपन्यस्तः, यत्र चार्थान्तरव्याचिख्यासया व्याख्यायां पुनः प्रतीकधारणं तत्र “^a, ^b, ^c” इत्यादिक्रम उपेक्षितः, गर्तप्रदर्शिन्यां च मूलव्याख्यानयोः सदोलाभार्थं “^a, ^b, ^c” इत्यादिचिह्नस्थाने (१) (२) (३) इत्याद्यङ्गक्रम उपन्यस्तः, यत्र चैक एव विषयोऽनेकचसूचयिषितस्तत्र (१) (२) (३) इत्याद्यङ्गस्थाने + † इति विशूलषट्शूलादिचिह्नमुपन्यस्तम्, यथा ११२ पृष्ठे, क्वचिच्च गर्तप्रदर्शिन्यां समाप्रियोक्तकपद्येपि, यथा पृष्ठे । परोक्तेरुपक्रमे “ एतद्, अन्ते च ” एतद् (अन्योक्तिचिह्न) प्रतिष्ठापितम् । गर्तप्रदर्शिन्यां च प्रायः प्रतीकाद्यन्तयोरस्य विशेषोपयोगमनालक्ष्य त्यक्तमेतद्, क्वाप्यङ्गुल्या निर्द्वैशपृथोः पूर्वाग्रिमयोः शब्दयोरर्थयोर्वऽऽद्यन्तसीमाबन्धनार्थमादौ “ एतद्, अन्ते च ” एतत् (सीमाबन्धं) प्रायुक्षि । अपि च यत्र, एतद् (लघुविरामचिह्नं) भवेत्तत्र किञ्चिदेव स्यात्तच्छं, यत्र च ; एतद् (अधिविरामचिह्नं) तत्र ततो द्विगुणो विरामः कर्तव्यः ; पूर्णो विरामश्च । एतत्पर्यं विरामचिह्नस्थले । परञ्च व्याख्याय

प्रतीकाद्यन्तयोः पूर्णविराममन्तरापि निरुक्तचिह्नमुपन्यस्तम्, त्यक्तं च तद्वर्तप्रदर्शिन्यां विशेषोपयोगमनालोच्य । यत्र तु प्रतीके किञ्चित्पुनर्वक्तव्यं नावशिष्यते तत्र शाङ्करव्याख्यायां ॥ एतद् (विश्लेषचिह्नम्) उपन्यास्यम् । पूर्वापरशब्दयोरेकार्थताद्योतकं व्याख्यानव्याख्येयभावद्योतकं वा = एतद् (एकार्थताचिह्नम्) । यत्र च किञ्चिद्वागधाराप्रवाहे मध्यतो वक्तव्यं भवति तत्र मध्योक्तिसीमाद्योतनार्थमाद्यन्तयोरनुलोमप्रतिलोमार्द्धचन्द्राकारम् () एतत् (मध्योक्तिचिह्नं) व्यतिष्ठिपम् । अपिच, यत्र गर्तप्रदर्शनावसरेऽन्वयोपयोगीन्यधिकानि कानिचिदक्षराणि प्रयुक्तानि तत्सीमाद्योतनार्थमप्याद्यन्तयोर्निरुक्तचिह्नमनुसन्धेयम् । क्वचिद्वह्निनामान्यालक्ष्य विभागशो नाम्नां प्रदर्शनार्थमपि मध्येमध्ये नाम्नाम् — एतद् (योजकचिह्नं) प्रातिष्ठिपं, यथा पञ्चमपृष्ठे गर्तप्रदर्शिन्यां “प्रमाण — प्रमेय — संशय — प्रयोजन — दृष्टान्तेत्यादि । पङ्क्त्यन्तेऽपरिसमाप्पदे चैतद्योजकचिह्नमुपन्यस्तम् । ! एतच्च सम्बोधनचिह्नम् । मूलव्याख्यानयोश्च मुख्यप्रकरणावान्तरप्रकरणयोः समाप्ति सूचनार्थं — एतत् (समाप्तिनिर्देशचिह्नम्), तस्यैव प्रतिसूचनार्थं च गर्तप्रदर्शिन्यां { } एतन्मध्योक्तिचिह्नद्वयान्तराले पदान्यप्युपनिबद्धायुजमिति ।

॥ सर्वाणि चिह्नानि ॥

! सम्बोधनचिह्नम् ।	पूर्णविरामः ।
* सीमापुण्यम् ।	॥ विश्लेषः ।
“ ” अन्योक्तिचिह्नम् ।	— योजकम् ।
() सीमाबन्धः ।	() मध्योक्तिचिह्नम् ।
— निर्देशः ।	— समाप्तिनिर्देशः ।
? प्रश्नचिह्नम् ।	† विशूलम् ।
, लघुविरामः ।	‡ षट्शूलम् ।
; अधिविरामः ।	

॥ ओं श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ खण्डनखाण्डखाण्डम् ॥

अथ प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रु० अविकल्पवचन एकः, स्थाणुः—

हरिशङ्करयोः (१) सितासितं, भुजगारातिभुजङ्गलाञ्जनम् ।

वपुस्तु मुदे विरुद्धयोरपि संसर्गं न भिन्नतां गतम् ॥ १ ॥

विरुद्धधर्मद्वयसन्निपातेऽप्यभेद एवेति विभावयन्तम् ।

पुनस्तु भेदप्रतिभासशून्यं स्त्रीपुंसरूपं शिवयोः (२) शरीरम् ॥ २ ॥

भवनाथ (३) सूक्तिगुम्फनमिह खण्डनखाण्डटीकायाम् ।

श्रीशङ्करेण विदुषा, विदुषामानन्दवर्द्धनं क्रियते ॥ ३ ॥

प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितनिवारणकारणोष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलं कुर्वन्नेव प्रेक्षा (४) वत्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रतिपादनपरः परमतनिराकरणचिकीर्षया स्वमतं ब्रह्माद्वैतमास्यायुको (५) वैतण्डिकोपि स्वप्रौढिप्रकटनाय (६) सूचयन्नाह— “अविकल्प” —इति ॥ “एकः पुरुष” इति । “अद्वितीयं ब्रह्मे” (७) त्यर्थः, श्रुतिषु तथा श्रुतत्वात्, यद्यथा श्रुतिषु श्रुतं, तत्तथा;

(१) विरुद्धयोरपि हरिशङ्करयोः संसर्गं वपुर्मुदेऽस्त्वित्यन्वयः । संसर्गत्यस्यैव विवरणं—न भिन्नतां गतमिति, तदुक्तं “स ब्रह्मा स शिवः स हरिः” “शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः” इति । उक्तं विरोधमेव स्फुटयति सितेत्यादिना ; सितः=श्वेतः शङ्करः, असितः=कृष्णवर्णो हरिः ; भुजगारातिगण्डस्तल्लाञ्जनः=तट्टाहनो हरिः, भुजङ्गलाञ्जनः=भुजङ्गभूषितस्तु शङ्कर इति विवेकः ।

(२) शिवा, शिवश्च, शिवौ ; तयोः शिवयोः गौरीशङ्करयोरित्यर्थः ।

(३) भवनाथस्य मत्पितृयाः सूक्तयः=सुव्याख्यानानि तासां गुम्फनमित्यर्थः ।

(४) हेयोपादेयगोचराबुद्धिः प्रेक्षा, तद्वन्तः प्रेक्षावन्तः ।

(५) अत्र “लघुपदपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उक्कञ्” (अ० ३ पा० २ सू० १५४) इति पाणिनीयसूत्रेण “आक्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु” (अ० ३ पा० २ सू० १३४) इति तत्साधुकारित्वेऽर्थे उक्कञ्प्रत्ययस्तथा च “ब्रह्माद्वैतमास्यायुक्” इत्यस्य ब्रह्माद्वैतव्यवस्थापनसाधुकारीत्यर्थः । अत्रैतस्मिन्कण्ठेविरुद्धस्तु “न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थं त्वनाम्” (अ० २ । पा० ३ । सू० ६६) इति पाणिनीय सूत्रेण । “ब्रह्माद्वैतमास्यायुक्” इतिपुस्तकान्तरे प्रायिकः पाठस्तु ग्रामादिकः, प्रकृतानुपयुक्तार्थाभिधायित्वात्, प्राचीनपुस्तकाविरुद्धत्वात्, द्वितीयाया असम्भवाच्च ।

(६) वैतण्डिकस्यापि मङ्गलाचरणं स्वमतस्य च व्यवस्थापनं स्वप्रौढिप्रकटनम् । स्वमतं सूचयन्नित्यन्वयः ।

(७) ‘प्रसिद्धेऽद्योपपन्नमिदं विप्रोक्तं’ इति मन्मतेन ब्रह्माद्वितीयमित्यन्वयः ।

यथा ब्रह्मण आनन्दमयत्वं, तथा चाऽद्वितीयं ब्रह्म' इति स्थापनसूचना । तमीश्वरं वन्दे यः अविकल्पविषयः, विकल्पः=संशयस्तद्विषय इत्यर्थः । विरुद्धनानाप्रकारकं हि ज्ञानं संशयः स चाद्वैते न संभवति न वा सर्व-सिद्धे संशयावकाश इति भावः । यद्वा विकल्पः=विशिष्टज्ञानं, तद्विषय इत्यर्थः, अद्वैते प्रकाराभावात् सप्रकारकज्ञानानुत्पत्तेरिति भावः । यद्वा अविकल्पः=निर्विकल्पकं, तद्विषयः तन्मात्रविषय इत्यर्थः । अद्वैते प्रकाराभावेन सविकल्पत्वाऽभावादिति भावः । यद्वा विकल्पस्य=कल्प^(१)नायाः अविषयः पारमार्थिकत्वात् । यद्वा अविकल्पः=निर्विकल्पकज्ञानं ^(२), तद्विषयो यस्येति बहुव्रीहिः, ब्रह्मणः स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात् । एकः, अद्वितीय इत्यर्थः ॥ “स्याणुरिति । स्थिर इत्यर्थः, कूटस्थनित्यत्वात् । यद्वा स्याणुरिव स्याणुः सुखदुःखाद्युपाधिसम्भेदरहित इत्यर्थः ॥

मू० पुरुषः श्रुतोस्ति यः श्रुतिषु । ईश्वरमुमया न परं वन्दे नु मयापि तमधिगतम् ॥ १ ॥

टी० पुरुषः=क्षेत्रज्ञः, तेन क्षेत्रज्ञाऽभेदो ध्वनितः ॥ सर्वत्र प्रमाणमाह—। “श्रुत” इति । “श्रुतिषु”—इति^(३) सर्वाः श्रुतीराह, तथा च कर्मकाण्डस्यापि ब्रह्मपरत्वमिति ध्वनितम् । ‘अस्ति’—इति स्वसात्त्विकविद्यमानैकरूपतामाह ॥ उमाया इव स्वस्यापि भगवदेकतानतामाह—उमया परमधिगतमेव न, किन्नाम श्रवणादनु=पश्चान्मयापि=ग्रीहर्षेणाप्यधिगतमेवेति । नु-शब्दः सम्बन्धने^(४) वा । अधिगमस्त्वत्र मननमेव । उमाऽनुमे=विद्याविद्ये वा । ताभ्यां स्वर्गिसंसारदशाविशेषेणाधिगतत्वा^(५)द्विषयी-

(१) कल्पनायाः=मिथ्याज्ञानस्येत्यर्थः ।

(२) ब्रह्मात्मकं ज्ञानं ब्रह्माकारं वा ।

(३) ‘बहुवचनम्’ इति शेषः पुरणीयः ।

(४) न केवलमुमयेवाधिगतं, परं मयाप्यधिगतमित्युभयोरप्यधिगमस्य सम्बन्धने=समुच्चये, नु शब्द इत्यर्थः । ‘सम्बन्धने’ इति त्वपपाठः, सम्बन्धस्य देवदत्तादेरनुपलभ्यमानत्वात् ।

(५) विद्यायाः उपासनया स्वर्गिदशाविशेषेणाधिगतत्वादविद्याया च संसारिदशाविशेषेणाधिगतत्वादिति विभागः । यद्वा ब्रह्मात्मिकत्वप्रतिपत्तिरेव मुख्यो विद्यापदार्थः, एतत्पक्षे स्वर्गिपदेन साधारण-
CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar यद्यपि स्वर्गिसंसारदशावि-

कृतत्वात् । यद्वा उभया=गौर्या, मया=च लक्ष्म्या, अधिगतम्=आश्लिष्टं ।
तेन विष्णुगौरीश्वराभेद उक्तः “मा मातरि च माने च, मा च लक्ष्मीः प्रकी-
र्तिता” इति कोशात् । विरोधाभासश्चालङ्कारोऽयं, तथाहि—‘एकः,
स्याणुः पुरुषश्च’ इति विरुद्धं; ‘स्याणुः पुरुषः, संशयाविषयश्च’ इति
विरुद्धं; ‘श्रुतिषु श्रुतश्च, विशिष्टज्ञानाऽविषयश्च’ इति विरुद्धम्; उभयाऽ-
धिगतस्याऽनुमाधिगतत्वं च विरुद्धम्; यथाच न विरोधस्तथा व्याख्या-
तमेव । अत्र पुरुषसमभिव्याहृतस्यैकपदस्य कैवल्यार्थकतया पुरुषकैवल्यं
परमप्रयोजनमुक्तं, सङ्ख्यार्थतया^(१) पुरुषस्य ब्रह्मण एकत्वमद्वैतमभिधेयमु-
क्तम्, अवान्तरप्रयोजनं चाऽनुमया=मननेनाधिगतत्वमुक्तं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

ब्रू० माना^(२)ऽपनोदनविनोदनते गिरीशे

भासेव सङ्कुचितयोरुचितं तदिन्द्रोः ।

भेत्तुं भवाऽनिशचितं दुरितं भवानि

नम्रीभवानि घनमङ्घ्रिसरोजयोस्ते ॥ २ ॥

टी० शिवं नत्वा शक्तिं नमस्यति—। “मानापनोदन” —इति । हे भवानि!=
भवस्य पत्नि! घनं=निरन्तरं यथा स्यादेवं, तत्राङ्घ्रिसरोजयोश्चरणकमलयोर्न-
म्रीभवानि=अवनतः स्याम् । किंविशिष्टयोराङ्घ्रिसरोजयोः? गिरीशे=महेशे,
मानापनोदनविनोदनते=मनस्वितानिराकरणक्रीडानमे, तदिन्द्रोः=तन्मा-
लिचन्द्रस्य, भासेव=ल्योत्स्येव, उचितं यथा स्यादेवं सङ्कुचितयोः=उप-
जातसङ्कोचयोः । भर्त्तरि प्राणिपातायोद्यते लज्जया चरणसङ्कोचस्तावदुचितः

शेषेणेत्येव बहुषु पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथापि पाठसारूप्यानुरोधेन स्वर्गिसंसारिदशा-
विशेषेण इति, स्वर्गसंसारदशाविशेषेत्येव वा पाठ उचितः ।

(१) यद्यपि “आदशतः सङ्ख्याः सङ्ख्ये” इत्यनुशासनेनैकशब्दस्य सङ्ख्येयार्थ-
कतया सङ्ख्यार्थकताऽऽख्यानमप्राप्तं, तथापि “द्वेकयोर्द्विवचनेकवचने” इत्यादाविव भाव-
प्रधाननिर्देशत्वेन सङ्ख्यार्थकतयेत्युक्तम् । “सङ्ख्येयार्थकतया” इति क्वाचित्कः पाठस्तु
केवलं भगवज्जिम्मितः; अन्यथा “ब्रह्मण एकत्वमुक्तम्” इत्यग्रिमग्रन्थस्य स्थाने “एकं
ब्रह्मोक्तम्” इत्येव परिपाठितं स्यात् ।

(२) भवानिमनादृत्य भवेन सपत्न्या गङ्गायाः कपटं धारणं भवान्या मानजनकं
बोद्धव्यम् ॥

तत्र तदिन्दोर्भासेवेत्युत्प्रेक्षा । दवीय (१) स्यपि चन्द्रमसि सरोजसङ्कोचो
 नेदीय (२) सि सुतरामित्युत्प्रेक्षोद्दीपनम् । किं कर्तुं ? भवानिश्चितं दुरितं
 भेतुं; संसा (३) राविश्रान्तसञ्चितकल्मषनिरासायेत्यर्थः । यद्वा हे भवानि !
 अहं त्वच्चरणयोर्नम्रीभवानि, त्वं पुनरनिश्चितं दुरितं भेतुं भव=प्रभवेत्यर्थः ।
 एतेन जगद्वन्दनीयस्यापि गिरीशस्य वन्दनीययोर्भवानोच्चरणक्रमलयोरत्य-
 न्तवन्द्यत्वमुक्तम् । अथवा (४) “हे ब्रह्माद्वैतोपदेशक ! त्वं ममानिश्चितं
 दुरितं भेतुं भव=प्रभव, अहं तवाङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि” इति गिरी-
 शे=वादिनि (५) मानापनोदनविनोदनते,=वादित्वाभिमानखण्डनक्री-
 डानम्रे सति, अहं भवानि, अर्थादनुगतवादिदुरितभेत्ता भवानि=भविष्यामि;
 तथा तत्त्वमुपदिशानि यथाऽनुगतवादिनो दुरितं भङ्ग्यती (६) इति ग्रन्थकृतः
 स्वप्रत्याशंसा । तदिन्दोर्भासा सङ्कुचितयोः, स चासाविन्दुश्चेति तदिन्दु-
 र्वादी पराजयकलङ्कवानित्यर्थः; तस्य भासा=जितत्वेन मन्दया प्रभयेत्यर्थः,
 भवति हि स्वव्यवसायेन भङ्गिनं वादिनं दृष्ट्वा साधोः सङ्कोचः “विप्रं
 निर्जित्य वादत” इत्यादिनिन्दाश्रवणात् ॥ २ ॥

मू० शब्दार्थनिर्वचनखण्डनया नयन्तः

सर्वत्र निर्वचनभावमखर्वगर्वान् ।

(१) दवीयसि=अतिदूरस्थे ।

(२) नेदीयसि=अतिसमीपस्थे ।

(३) संसारोविश्रान्तं=निरन्तरं सञ्चितानि=उपार्जितानि यानि कल्मषाणि
 तन्निरासायेत्यर्थः ।

(४) बहुवचनप्रदर्शनेन स्वप्रीतिचिह्न्यापयिषया प्रदर्शितोऽयमर्थो जेतुं जितवाद्यन्यत-
 रोक्तरीत्याङ्घ्रिसरोजयोर्विशेषणत्वेन तदिन्दोर्भासा सङ्कुचितयोरित्येतदुपादाय स्वरसती
 योजयितुमशक्यत्वेनाऽस्वारसिकोपि कथञ्चिदङ्घ्रिसरोजयोरित्येतत्पदान्तरं प्रकल्प्य
 जेतुं कर्तव्येति सुपपादनीयः—तदिन्दोर्भासोत्तरोत्तरं सङ्कुचितयोर्मदङ्घ्रिसरोजयोः “ते-
 ऽङ्घ्रिसरोजयोर्नम्रीभवानि” इति गिरीशे मानापनोदनविनोदनते सति तदीयं दुरितं
 भेतुमहं भवानीति ।

(५) गिरि-ईशः गिरीश, इति व्युत्पत्त्या गिरीशो वादी ।

(६) “भञ्जो आसर्द्धने” इति स्मरणात् मर्द्धितं विनाशितं भविष्यतीत्यर्थः ।

धीराः यथोक्तमपि कीरवदेतदुक्ता

लोकेषु दिग्विजयकौतुकमातनुध्वम् ॥ ३ ॥

अथ कथायां वादिनो नियममेतादृशं मन्यन्ते—‘प्रमाणादयः’^(१) सर्वतन्त्रसिद्धान्ततया सिद्धाः पदायाः सन्तीति कथकाभ्यामभ्युपेयम् तद्^(२) अपरे न क्षमन्ते, तथाहि—प्रमाणादीनां सत्त्वं यदभ्युपेयं कथकेन, तत्कस्य हेतोः ?

टी० वीतरागाणामेतदुक्त्यप्रवृत्त्यौपयिकं मननलक्षणं प्रयोजनं दर्शयित्वा रागिणामपि विजिगीषूणां विजयलक्षणं प्रयोजनमाह—। “शब्दार्थ”-इति । हेधीराः । कीरवदेतद्=अस्मदुक्तं खण्डनमुक्त्वा, लोकेषु=भवनेषु, दिग्विजयकौतुकमातनुध्वं=विस्तारयत ; किं कुर्वाणाः ? सर्वत्र विवादपदेषु शब्दार्थयोः = शब्दतदर्थयोर्निर्वचनं = निरुक्तिस्तत्खण्डनया=तदनुपपन्नत्वव्यवस्थापनेन, निर्वचनभावं=मूकत्वम्, अखर्वगर्वान्=प्रौढाहङ्कारान्, नयन्तः=प्रापयन्तः सन्त इत्यर्थः । मदुक्तस्य खण्डनस्य सर्वत्रादिविजयः फलमिति ध्वनितम् ॥ नन्वेतद्वैतव्यवस्थापनं विजयो वा यत्फलद्वयमुक्तं तत् कथासाध्यं, कथायां च न वैतण्डिकस्य प्रवेशः, तस्याः ^(३) प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमाधीनत्वात्, तस्य ^(४) च प्रमाणाद्यनभ्युपगन्तृत्वात्, प्रमाणाद्यभ्युपगमे च नाद्वैतव्यवस्थापनं, न चाद्वैतलक्षणस्वप्नरक्षणधीनो विजयः ? इति प्रमाणाद्यभ्युपगमाधीनत्वं कथायाः खण्डयितुमुपक्रमते—। “अथे”ति । अथेति मङ्गलम्, “आङ्कारश्चायं शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा, कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुधौ” इति स्मरणात् । कथायां कर्तव्यायां तत्पूर्वं ‘प्रमाणादीनि सन्ति’-इति द्वाभ्यामपि वादि-

(१) आदिपदेन, “प्रमाण-प्रमेय-संशय-प्रयोजन-दृष्टान्त-सिद्धान्त-अवयव-तर्क-निर्णय-वाद-जल्प-वितण्डा-हेत्वाभास-च्छन-जाति-निग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः” इति न्यायदर्शनेनोक्तप्रमेयादयो ग्राह्याः ।

(२) ‘तद् अपरे न क्षमन्ते’ इति मूलग्रन्थस्य ‘अपरे, क्षमन्ते’ इति पदयोरर्थग्रहणपूर्वकं प्रतीकमुपगृह्येदानीं तच्छब्दार्थं वर्णयति-तदिति ।

(३) तस्याः=कथायाः ।

(४) तस्य=खण्डनिकस्य ।

ध्यामवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति भेदवादिनो मन्यन्ते, तद् अपरे=ऽभेदवादिनो न सहन्ते इति, तत् इत्यवश्याभ्युपगन्तृत्वमर्थलभ्यं परामृशति । कथकेनेत्येकवचनं खण्डनिकाभिप्रायेण, तदितरस्य प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वसिद्धेः (१) ।

मू० किं तदनभ्युपगच्छद्भ्यां वादिप्रतिवादिभ्यां तदभ्युपगमसाहित्यनियतस्य वागव्यवहारस्य प्रवर्तयितुमशक्यत्वात्? १, उत कथकाभ्यां प्रवर्तनीयवागव्यवहारंप्रति हेतुत्वात्? २, उत लोकसिद्धत्वात्? ३, अथ वा तदनभ्युपगमस्य तत्त्वनिर्णयविजयफलातिप्रसज्जकत्वात्? ४ । न तावदाद्यः, तदनभ्युपगच्छतोपि चार्वाकमाध्यमिकादेर्वाग्विस्तराणां प्रतीयमानत्वात्; तस्यैव (२) वा ऽनिष्पत्तौ भवतस्त्वनिरासप्रयासानुपपत्तेः । सोऽयमपूर्वः प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगमात्मा वाक्स्तम्भनमन्त्रो भवताऽभ्युहितो—

टी० यो यः कथकः स प्रमाणाद्यभ्युपगन्ता? या या कथा सा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृकर्तृका? यत्र वा कथकत्वं तत्र प्रमाणाद्यभ्युपगमः? इति प्रथमविकल्पार्थः । प्रमाणादीनामभ्युपगमः कथाकारणम्? इति द्वितीयविकल्पार्थः । “प्रमाणादीनामेव कथाकारणत्वं विकल्पितं न तु तदभ्युपगमस्यापि” इति केषाञ्चिदाक्षेपोऽसङ्गतः, द्वितीयविकल्पदूषणावसरे प्रमाणाद्यभ्युपगमस्यैव कथाकारणत्वखण्डनात् । लोकाः प्रमाणाद्यभ्युपगच्छन्तीति कथकाभ्यामभ्युपगन्तव्यम्? इति तृतीयविकल्पार्थः । अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया कथकाभ्यां प्रमाणादिसत्त्वमवश्या (३) भ्युपगन्तव्यमिति चतु-

(१) प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वसिद्धेः=प्रमाणाद्यभ्युपगन्तृत्वस्य प्रथमत एव सिद्धत्वात् ।

(२) चार्वाकादिवागव्यवहारस्यैवेत्यर्थः ।

(३) यदि प्रमाणादिसत्त्वानभ्युपगन्तृणामपि तत्त्वनिर्णयविजयौस्तस्तदा प्रामाण्यामपि तौ स्यातामित्यतिप्रसज्जनभीत्या अनतिप्रसक्ततत्त्वनिर्णयविजयफलाकाङ्क्षया प्रमाणादिसत्त्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः ।

र्थविकल्पार्थः ॥ “चार्वाक”-इति । यद्यपि चार्वाकस्य प्रत्यक्षाभ्युपग-
मोऽस्ति तथाप्यनुमानैकगम्यतत्प्रामाण्यस्यानुमानाभ्युपगमेऽनभ्युपगम
इत्यभिप्रेत्य तद्वाग्यवहारे व्यभिचारो दर्शितः । अथवा यत्किञ्चित्प्रमाणा-
भ्युपगमः सकलप्रमाणाभ्युपगमो वा कथाव्यापकः ? आद्ये माध्यमिककथायां
व्यभिचारोऽन्त्ये चार्वाककथायाम् । यद्वा प्रमाणादीत्यादिपदेन तर्कादेः परि-
ग्रहः, तथाच-चार्वाकस्य प्रमाणाऽभ्युपगमेपि तर्काभ्युपगमो नास्तीति व्यभि-
चारः । चार्वाकैकदेशी वा चार्वाकः ॥ ननु चार्वाकादेर्वाग्यवहार एव नास्ति
कुत्र व्यभिचारः ? इत्यत आह-“तस्यैवे”ति । त्वद्वर्शने तदुक्तयुक्तिनिराकरणा-
न्यथानुपपत्तिरेव तद्वाग्यवहारे प्रमाणमित्यर्थः ॥ सोपहासमाह- । “सोय-
मि”ति ।

श्रु० नूनं, यस्य प्रभावाद्भगवता सुरगुरुणा लोकायतकानि
सूचाणि न प्रणीतानि ; तथागतेन वा मध्यमागमा नोप-
दिष्टाः ; भगवत्पादेन वा बादरायणीयेषु सूत्रेषु भाष्यं नाभा-
षि । * प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्यापि प्रवर्तयन्तु नाम ते वाचोभ-
ङ्गीः, (१) तास्तु साधनबाधनक्षमा न भवन्ति तावता (२)
इति ब्रूमः * ? इति चेन्न, प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य प्रवर्तितत्वं
तदीयसाधनबाधनाक्षमतायां न नियामकं, किन्तु सद्वच-
नाभासलक्षणयोगित्वमित्यवस्थाभ्युपेयं भवता,

टी० तथागतेन=बुद्धेन, मध्यमलक्षणा आगमा=मध्यमागमा यदध्य-
यनान्माध्यमिक इत्युच्यते, भगवत्पादेन=शङ्कराचार्यपादेन, (३) बादरा-
यणो=व्यासः, अत्र सर्वत्र त्वदुक्तव्याप्तेर्व्यभिचार इति भावः ॥ ननु चार्वा-

(१) वाचोभङ्गीः=वाक्प्रकारानित्यर्थः । ताः=वाचोभङ्ग्यः ।

(२) वाग्यवहारत्वमात्रेणेत्यर्थः ।

(३) अद्वितीयब्रह्मवादित्वाच्छङ्कराचार्यस्यापि न तात्त्विकप्रमाणाद्यभ्युपगन्तृ-
त्वम् । यच्च प्रत्यक्षादि प्रमाणानां तद्वन्त्ये स्थाने स्थाने प्रतिपादनं, तद्वाग्यवहारिकप्रामा-
ण्याभिप्रायेणैव ।

कादिव्यवहारो रथ्यापुरुषवाग्यवहारवदनुपादेय एव, प्रमाणाद्यभ्युपगमस्तु साधनबाधनक्षमवाग्यवहारव्यापकत्वेन मयोपन्यस्तस्तत्र च न व्यभिचारः ? इत्याह—। “प्रमाणादी”ति । साधनबाधनयोः फलत ऐक्येपि^(१) लोकप्रसिद्धि-मनुरुद्ध भेदेनोपन्यासः ॥ एवमपि माध्यमिकादिवाग्यवहारे एव व्यभिचार-स्तस्यापि साधनबाधनक्षमत्वात् । * न च “माध्यमिकादिवाग्यवहारः साधनबाधनाक्षमः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य कृतत्वात्, रथ्यापुरुषवाग्यवहारव-दि”त्यनुमानान्माध्यमिकादिवाग्यवहारस्य साधनबाधनाक्षमत्वसिद्धिः * । तस्य सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वोपाधिक्रविलितत्वादित्याह— । “प्रमाणा-दी”ति । सद्वचनाभासः=स्फुटावभासो व्यभिचारादिस्तल्लक्षणं साध्याऽ-त्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादि, तद्योगित्वमित्यर्थः, तथाच—वाग्यव-हारसाधनबाधनाक्षमत्वे साधनाभासत्वं दूषणाभासत्वं तन्न, न तु प्रमा-णाद्यनभ्युपगमप्रणीतत्वमिति भावः । सद्वचनाभासं निग्रहस्थानं, तल्ल-क्षणं कथाङ्ग^(२)तत्त्वज्ञानाभावलिङ्गं, तद्योगित्वमित्यन्ये ॥

श्रू० येना^(३)भ्युपगम्यापि प्रमाणादीनि प्रवर्तिता मतान्तरानुसा-रिभिर्यवहारा अभ्युपगतप्रमाणादिसत्त्वैर्मतान्तरव्यव-हारिभिरपरैरतथाभूता^(४)इति कथ्यन्ते । यदि त्वस्मद्वच-सि सद्वचनाभासलक्षणं न भवान् दर्शयितुमीष्टे, तदाऽनभ्यु-पगम्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तिताऽयं व्यवहार’ इति शत-कृत्वस्त्वयोच्यमानेपि नास्माकमादरः । अन्यथा^(५)भ्युपग-

(१) यदेव विजयादिलक्षणं फलं स्वेद्भाविताहेतोः सद्भेदतुल्यव्यवस्थापनेन भवति तदेव तत्र परेणोद्भावितादोषस्य बाधनेनापि भवत्यतः साधनबाधनयोः फलत ऐक्यम् ।

(२) कथाङ्गं समयब्रह्मादिस्तेषां तत्त्वज्ञानाभावं प्रति लिङ्गमित्यर्थः ; तद्यथा—चैत्रः कथाकारणसमयब्रह्मादिज्ञानाभाववान् प्रतिज्ञाहान्यादिमत्त्वादिति, तद्योगित्वं, तादा-त्येन ।

(३) ननु प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितत्वसद्वचनाभासलक्षणयोगित्वयोरविशेषात् कथमाद्यस्याऽप्रयोजकत्वमित्यत आह—येनेति, इति विद्यासागरः ।

(४) साधनबाधनाक्षमा इत्यर्थः । क्वचित्तु ‘तथाभूता’ इति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ।

(५) अन्यथा=सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमप्रदर्शय प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यप्रवर्तितवा-ग्यवहारस्याऽभासत्वकथने इत्यर्थः ।

स्य प्रमाणादीनि भवता प्रवर्तितास्य व्यवहार इत्येता-
वता भवद्दीयो व्यवचाराभास इत्यस्माभिरपि वक्तुं शक्य-
ते एव । * ननु यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार
एव धर्मी^(१) कथं सिद्धेत्, दूषणादिव्यवस्था वा कथं
स्यात्, सर्वविधिनिषेधानां प्रमाणाधीनत्वात् * ? । मैवम्,

टी० ॥ प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य साधनाद्यक्षमत्वे ऽप्रयोजकत्वमेव
दर्शयितुमनभ्युपगम^(२)पूर्वकत्वसाधनासत्त्वेपि साधनाद्यक्षमत्वसाध्यसत्त्व-
माह- । “येने”ति । अन्यथा व्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं^(३) स्यात् ; नैया-
यिकमीमांसकयोः कथायां प्रमाणाद्यभ्युपगम्य प्रवर्तितायामपि साधनबाध-
नाक्षमत्वं तदेकतरेण व्यवस्थाप्यते तत्राभासत्वमेव तन्न ननु प्रमाणाद्यन-
भ्युपगम्य प्रवर्तितत्वमिति न तुल्ययोगक्षमत्वमपीत्यर्थः ॥ वैतण्डिकवाग्य-
वहारे^(४) पक्षे एव प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य प्रवर्तितत्वं साधनमस्ति, सद्वचना-
भासलक्षणयोगित्वमुपाधिर्नास्तीत्युपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह- । “यदि-
त्वि”ति ॥ यथा प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वमतन्न साधनबाधनक्षमत्वे^(५)
तथा प्रमाणाद्यनभ्युपगमपूर्वकत्वमप्यतन्त्रमेवे^(६)त्यप्रयोजकत्वमेवानिष्टो-
पदर्शनमुखेन द्रष्टव्यति- । “अन्यथे”ति ॥ ननु प्रमाणादीनि न सन्तीत्यभिमा-
नितस्तव प्रमाणानभ्युपगम एव चेत्तदा प्रमाणमन्तरेण न कथासिद्धिर्न वा
साधनदूषणनिष्ठा स्यादित्याह- । “ननु यदी”ति ॥

(१) धर्मी=पक्षः ।

(२) प्रमाणाद्यनभ्युपगम्यकृतत्वलक्षणस्य पूर्वोक्तसाधनस्यासत्त्वेपीत्यर्थः ।

(३) साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणव्याप्यव्यभिचारो दर्शयितव्यं साध्ये साधना-
भाववद्वृत्तित्वलक्षणव्यापकव्यभिचारोपदर्शनमसङ्गतं स्यादित्यर्थः ।

(४) यद्यपि माध्यमिकादिवाग्यवहार एव पक्षतया प्रागुपन्यस्तो न तु वैतण्डि-
कवाग्यवहारोपि तथापि आदिपदेन तस्यापि तत्र गृहीतुं शक्यत्वात् पौर्वापर्यविरोधः
शङ्कनीयः एतामेव व्याख्याकारस्य शैलीं परिज्ञायाद्योपि यत्र तत्र प्रतीयमानो विरोधः
परिहरणीयः ।

(५) “साधनबाधनाक्षमत्वे”, इति क्वाचित्कः पाठस्तु प्रामादिकः “येनाभ्युपगम्या-
पि” इत्यादिमूलोक्तार्थेन, “प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्य” इत्यादितदौत्थानिकार्थेन च विरोधात् ।

(६) साधनबाधनाक्षमत्वलक्षणसाध्ये इति शेषः ।

सू० न ब्रूमो वयं न सन्ति प्रमाणादीनीति स्वीकृत्य कथार-
भ्येति, किं नाम^(१) सन्ति न सन्ति वा प्रमाणादीनीत्यस्यां
चिन्तायामुदासीनैः (यथा स्वीकृत्य तानि भवता व्यवहियते
तथा व्यवहारिभिः^(२) एव कथा प्रवर्त्यतामिति । अन्यथा
न सन्ति प्रमाणादीनीति मतमस्माकमारोप्य यदिदं भवता
दूषणमुक्तं तदपि न वक्तुं शक्यम्, कीदृशीं मर्यादामा-
लम्ब्य प्रवृत्तायां कथायामिदं दूषणमुक्तं? किं प्रमा-
णादीनां सत्त्वमभ्युपगम्योभाभ्यां वादिभ्यां प्रवर्तितायां
कथायाम्? १, उतासत्त्वमभ्युपेत्य? २, अथैकेन सत्त्वमप-
रेण चासत्त्वमङ्गीकृत्य? ३, नाद्यः, अभ्युपगतप्रमाणादिस-
त्त्वंप्रत्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशात् । द्वितीये च स्वतो^(३)-
प्यापत्तेः । न तृतीयः, तथैव कथान्तरस्यापि प्रसक्तेः, उभ-
याभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य ।

टी० ॥ कथापूर्वकाले प्रमाणाभ्युपगमस्याऽप्रयोजकत्वमावत्सहे नतु
प्रमाणादीनि न सन्तीति तदानीमेव वदामो, येनेदं^(४) देश्यं स्यादि-
त्याह- । “न ब्रूम” इति ॥ “अन्यथे”ति । यदि प्रमाणाद्यभ्युपगममन्तरेण
कथाप्रवृत्तिर्न स्यान्नदेत्यर्थः ॥ “आरोप्ये”ति । प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाप्रवृ-
त्तावतन्त्रमित्यस्माकं मतं, प्रमाणादिकं विनापि कथाप्रवृत्तिरिति तत्र
तवारोप इत्यर्थः ॥ “दूषणमि”ति । प्रमाणाद्यसत्त्वेऽपि तदधीनदूषणादि-
व्यवहारसत्त्वमित्यभ्युपगमे व्याघातलक्षणं दूषणमित्यर्थः ॥ दूषणाभिधान-

(१) किं नाम=किन्तु ।

(२) व्यवहारिभिः=उभयसिद्धव्यवहारनियमेन व्यवहरद्भित्यर्थः । विद्यासाग-
रास्तु अत्र यथा शब्दानुरोधेनैकं तथाशब्दान्तरं प्रकल्प्य “तथा, तथाव्यवहारिभिः=उपे-
क्षितसदसत्त्वप्रमाणमात्रमूलव्यवहारिभिरित्यर्थमाहुः ।

(३) ‘सर्वोविभाक्तकस्तसिल’ इति स्वतः=स्वस्य तव दोषापत्तेरित्यर्थः ।

(४) इदं=दूषणं, देश्यं=प्रतिपादनीयं

स्याशक्यत्वं व्युत्पादयति— । “कीदृशीमि”ति । कथायामेव दूषणाभिधानधौव्यादयं विकल्पावसरः ॥ “एतादृशे”ति । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिद्धेदित्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः ॥ “स्वतोपी”ति । त्वमपि प्रमाणादिसत्त्वमनङ्गीकृत्य प्रवृत्त इति तन्मूलको व्याघातस्तवापि तुल्य इत्यर्थः ॥ “तथैवे”ति । प्रकृतनियहाधिकरणकथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपि न दुर्लभेत्यर्थः ॥ नन्वेतावता कथाप्रवृत्तिः समाहिता, व्याघातस्तु न समाहितः ? इत्यत आह— । “उभये”ति । प्रमाणादिक्रमन्तरेण व्यवहारासिद्धिजन्यो यो व्याघातस्त्वया दत्तः स मया नेष्यते इत्यर्थः ॥

श्रु० अन्यथा स्वाभिप्रायमालम्ब्य तेनापि त्वद्वचसि यत्किञ्चिद्वागात्मनि दूषणे ऽभिहिते कस्य जयो व्यवतिष्ठतां ? प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेव यावन्नियमभरण्यन्त्रणा महती स्यात् । तस्मात्प्रमाणादिसत्त्वासत्त्वाभ्युपगमौदासीन्येन व्यवहारनियमेन समयं बद्ध्वा प्रवर्तितायां कथायां भवतेदं दूषणमुक्तमित्युचितमेव तथा सति स्यात् । येयं भवान्स्वाभिप्रायमपि नावधारयितुं शक्नोति दूरतस्तस्मिन्पराभिसन्धानावधारणप्रत्याशा ।

टी० ॥ ननु त्वदनिष्टोप्ययं दोष एव, नहीष्टत्वमपि दोषत्वे तन्त्रमित्यत आह— । “अन्यथे”ति । वागात्मनि=वाङ्मात्ररूपे^(१) त्वयापादितोपि व्याघातो वाङ्मात्रमेवेति भावः ॥ किञ्च यद्यभयाननुमतोपि दोषस्तदा प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुस्तव प्रामाणिकदोषानुसरणव्ययता स्यादुद्भावितदोषस्य प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनप्रयासश्च भवेदस्माकंतु नेयं व्यावृत्तिरित्याह— । “प्रमाणाद्यभ्युपगन्तुरेवे”ति ॥ कथातः पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमनियमोभयवादननुमतदोषोद्भावनयोरकर्तव्यता^(२) मुपसंहरति— । “तस्मादि”ति ।

(१) हुंफदशब्दादेः सङ्केतितदूषणभावे इत्यर्थः ।

(२) अकर्तृगततामित्यपि क्वचित्पाठः ।

उचितमेव तथा सति स्यादित्यत्र 'यद्युभयाभ्युपगतं स्यादिति' शेषः ॥
 उपसंहृत्य परस्याहृदयज्ञत्वमुपपादयति-। "योयमि"ति । प्रमाणाद्यनभ्यु-
 पगम्य प्रवर्तितायां कथायां व्याघातोऽयं दत्तः, प्रमाणाद्यनभ्युपगम्य
 कथायामप्रवृत्तिरिति चाभिधत्से, इति स्वा^(१)भिप्रायानवधारणम्, कथातः
 पूर्वं प्रमाणाद्यभ्युपगमो न तन्त्रमिति मयोक्तं, प्रमाणादीनि न सन्तीति-
 मनुक्तत्वेन त्वया गृहीतमिति पराभिसन्धानानवधारणम्, इयमस्माकं
 पैतृकी व्याख्या ॥ व्याख्यानतरं^(२) तु-ननु मदीयस्तत्रापि प्रमाणाद्य-
 भ्युपगमोऽस्त्येवेति प्रमाणाद्यभ्युपगमपूर्वकत्वं कथायां न व्यभिचरतीत्यत
 आह-। "उभये"ति । तथा च नान्यतराभ्युपगमोऽपि तन्त्रं, न चान्यतर-
 सिद्धदोषाभिधानमुचितमित्यर्थः ॥ कथातः पूर्वमवश्यं समयबन्धः स्यात्,
 अन्यथा तवेदमनिष्टं स्यादित्याह-। "अन्यथे"ति उभयानभ्युपगतदूषण-
 भावस्यापि यदि दूषणत्वं तदा जयपराजयादिव्यवस्था न स्यादित्यर्थः ॥
 प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्ताहि प्रमाणाभासेनाप्यभिदध्यात्तदभ्युपगन्ता हि
 प्रमाणत्वेन निश्चितेनैवेति तस्य महती यत्नोत्पत्त्याह- । "प्रमाणे"ति ।
 एव-यावदिति निपातद्वयमवधारणे, उचितमेवेति सोपहासम् । तदिदं
 व्याख्यानमसत्सन्दर्भमिव^(३) ॥

मू० * अथ वादीकृत्य दुर्वैतण्डिकं तस्मिन्नुपाधौ^(४) बाधो ऽभि-
 यते इत्येव लेष्यते, शिष्यादयस्तु तस्य^(५) कथानधिकारं

(१) विद्यासागरीकृतस्तु कीदृशीं मर्यादामालम्ब्य प्रवृत्तायां कथायां भवता
 दूषणमुक्तमिति पृष्टे 'ईदृश्यां कथायां दोषमहमवादिषम्' इति स्वाभिप्रायाऽनवधार-
 णमाहुः ।

(२) 'उभयाभ्युपगमानुरोधित्वाच्च कथानियमस्य' इत्यत आरभ्य निरुक्तयन्यस्य
 व्याख्यानमाह- व्येति ।

(३) उपाधौ=वादिवागव्यवहारमूले इत्यर्थ इति विद्यासागराः केपुचित्पुस्तकेषु
 तु नास्त्येवोपाधाविति पाठः ।

(४) तस्य=वैतण्डिकस्य कथानधिकारंप्रत्यस्माभिः स्वशिष्यादय एव ज्ञाप्यन्ते
 इत्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

(५) असत्सन्दर्भसदृशत्वं चास्य व्याख्यानस्य कथाप्रवृत्तेः समाहितत्वेऽपि व्या-
 घातस्याऽसमाहितत्वादुच्येयम् । पूर्वोक्तस्वोयव्याख्यानस्य तु व्याघातसमाधानपक्षे योजि-
 तत्वाच्चाऽसत्सन्दर्भत्वम् ।

ज्ञाप्यन्ते, अत एव भाष्यकारः “स^(१) प्रयोजनमनुयुक्तो
यदि प्रतिपद्यते” इत्याहस्म नतु प्रतिपद्यसे इति * ।
मैवम्, शिष्यादीन्प्रत्यपि ‘चार्वाकादे-दाषोयमित्येवाभि-
धातव्यम्, कथं च तथा स्यात्, तस्य कथाप्रवेशनाऽप्रवेश-
नयोस्तद्वाधाक्षमत्वात्,

टी० ननु मया त्वयि व्याघातो नोक्तो येन तदनुरोधात्कथाऽभ्यु-
पगमः, सा च कथा प्रमाणादभ्युपगममन्तरैव प्रवृत्ता स्यादपितु शिष्या
एवं ज्ञाप्यन्ते यद्वैतण्डिकः कथानधिकारीत्याशङ्कते— । “अथे”ति । यदि
वैतण्डिकस्य जयाद्युद्देश्यं, तदा तदनुरोधात् प्रमाणादभ्युपगमनृत्वमपि, अथ
किञ्चिदनुद्दिश्यैव कथायां प्रवर्तते तदोन्मत्त इवोपेतणीय, इति शिष्यशिक्षा
‘नतु प्रतिपद्यसे’ इत्युपलक्षणं नतु त्वं प्रयोजनमनुयुक्त इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
वादिनि सम्बोधे मध्यमपुरुषप्रयोग उचित इति भावः ॥ शिष्यापि हि
वैतण्डिकस्यायं दोष इति बोधनीयो, दोषश्च कथायामेवेति सा कथा
प्रमाणादभ्युपगममन्तरैवेति स्वीकार्यमित्याह— । “शिष्यादीनि”ति ।
प्रयोजनसत्ता न प्रवर्तिका किन्तु तज्ज्ञानं, तच्च वैतण्डिकस्यापीति न
तस्य कथानधिकारोपीति हृदयम् ॥

ब्रू० कथायामैव हि निग्रहः । नापि द्वितीयः, तथाहि-
स्था^(२) दप्येवं यदि कथकप्रवर्तनीयवागव्यवहारंप्रति
प्रमाणादीनां हेतुता तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तते, नत्वेवं
सम्भवति तथा सति तत्सत्त्वानभ्युपगन्तृणां वागव्यवहा-

(१) स=दुर्वैतण्डिकः, अनुयुक्तः=पृष्ठः सन् यदि प्रयोजनं प्रतिपद्येत यद्
एतादृशं विजयादिकं फलमुद्दिश्याहे कथायां प्रवृत्तस्तदा प्रतिपद्येतैव प्रमाणमपि तद-
धीनत्वात्प्रतिपत्तेः, अथ न, तदोन्मत्तवदुपेतणीय इति न्यायवात्स्यायनभाष्यार्थः ।

(२) कारणात्वाद्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव गृह्यते तथा च-प्रकृते व्यतिरेकाभावाच्च
प्रमाणादभ्युपगमस्य वागव्यवहारंप्रति कारणात्वमित्याह-स्यादपीति, स्यादप्येवं कथक-
प्रवर्तनीयवागव्यवहारं प्रतिप्रमाणादीनां (अभ्युपगतप्रमाणाणां, वा प्रमाणादीनामभ्युपग-
मस्य) हेतुता, यदि तत्सत्त्वानभ्युपगमे निवर्तते वागव्यवहार इत्यन्वयः ।

रस्वरूपमेव न निश्चयेत हेतुनूपपत्तेः, उक्तश्रायमथा
यन्माध्यमिकादिवागव्यवहाराणां स्वरूपापलापो न शक्यते
इति । अथ मन्यसे * कथकवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात्
प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो, यत्तत्तदभ्युप-
गम्यते इति स्थितेः * इति । मैवम्, कयापि नियमस्थित्या
प्रवृत्तायां कथायां कथकवागव्यवहारं प्रति हेतुत्वात्
प्रमाणादीनां सत्त्वं, सत्त्वाच्चाभ्युपगमो भवता प्रसाध्यः,

टी० “कथायामेवे”ति । अखण्डिताहङ्कारेण पराहङ्कारखण्डनस्य
कथाकारणसम्यक्ज्ञानाऽभावस्य वा नियतत्वादिति भावः ॥ ‘प्रमाणाद्यभ्यु-
पगमो वागव्यवहारहेतुः’ इति द्वितीयं पदं निराचष्टे—। “नापी”ति । वाग्य-
वहारंप्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं सम्भाव्येतापि नत्वभ्युपगमस्यापि, माध्य-
मिकादिवागव्यवहारे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ * ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि
मनुषे तदा तदभ्युपगमस्यापि हेतुत्वं संस्यसे, यतो नियतपूर्वसत्त्वं त्वया-
ऽवश्याभ्युपेयमित्यवर्जनीयसिद्ध एव प्रमाणाद्यभ्युपगम—इति शङ्कते (१)—।
“अथे”ति । यद्यदा सत्तया ज्ञायते तत्तदाऽभ्युपगम्यते इति व्याप्तेरुभय-
सिद्धत्वादिति भावः ॥ ‘प्रमाणादीनि सन्ति हेतुत्वात् ब्रह्मवत्, प्रमाणा-
दीन्यभ्युपगमविषयः सत्त्वात् ब्रह्मवत्, इति यस्यां कथायां त्वया साध-
नीयं तद्वदेव कथान्तरमपि स्यात्, अथ सापि प्रमाणाद्यभ्युपगमादेव
प्रवृत्ता तदा तस्यां प्रमाणाद्यभ्युपगमहेतुत्वसाधनानर्थक्यम्, अथ तस्या-
मेव कथायां प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य हेतुत्वं प्रसाध्य तत्कथाप्रवृत्तिस्तदाऽ-
न्यान्याश्रय (१) इत्याह—। “कयापी”ति । अथे वक्ष्यमाणेत्यर्थः । नियम-
स्थितिः=समयबन्धः ॥

(१) शङ्कते=पूर्वपक्षिणमुद्धिशस्त्रयं शङ्का समर्पयतीत्यर्थः । शङ्का तु ‘कथक’-
इत्यारभ्येव ।

(२) तत्कथाप्रवृत्तौ प्रमाणाद्यभ्युपगमस्य हेतुत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च कथाप्रवृ-
त्तिरिति ।

ब्र० कथातः पूर्वं तत्त्वावधारणं वा परपराजयं वाऽभिनवदृष्ट्यां
 कथकाभ्यां यावता विना तदभिलषितं न पर्यवस्यति
 तावदनुरोद्धृत्यं, तच्च व्यवहारनियमसमयबन्धादेव द्वा-
 भ्यामपि ताभ्यां सम्भाव्यते इति व्यवहारनियमसमयमेव
 वधीतः (१) । स च प्रमाणेन तर्केण च व्यवहर्तव्यं
 वादिना, प्रतिवादिनापि कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययलिङ्ग-
 प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमनियहस्थानं तस्य दर्शनीयं, तद्व-
 त्यादने प्रथमस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यः, अन्यथा तु द्विती-
 यस्यैव, तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्तव्यौ, प्रामाणिकः
 पक्षस्तात्त्विकतया व्यवहर्तव्यः इत्यादिरूपः । अतः (२)
 एव व्यवहारनियमसमयबन्धेपि हेतुर्वक्तव्यः तथाच शेषपि
 हेतुः कथायां प्रवृत्तायामभिधातुं युक्तः इति प्रमाणसत्त्वा-
 भ्युपगमहेत्वभिधानवत् प्रत्यवस्थानमनवकाशम्,

टी० ननु प्रमाणादभ्युपगमवत्समयबन्धोपि कथायामतन्त्रमेवेत्यत
 आह—“कथातः पूर्वं”मिति ॥ ननु प्रमाणादिसत्तापि तथैवानुरोद्धृतामित्यत
 आह— । “तच्चे”ति । समयबन्धस्यावश्यकत्वात् तन्मात्रमनुरोध्यं ननु
 प्रमाणादभ्युपगमोपीत्यर्थः ॥ अनुरोध्यं समयबन्धं दर्शयति— । “सचे”ति ।
 कथाङ्गतत्त्वज्ञानविपर्ययो ऽज्ञानमसम्यग्ज्ञानं वा ॥ कथाव्यवस्थामुक्त्वा
 फलव्यवस्थामाह—“तद्व्यवस्थादने” इति । उद्भावितनियहव्यवस्थापने
 प्रथमस्य भङ्गः, तद्व्यवस्थापनेनिरनुयोज्यानुयोगात् द्वितीयस्यैव भङ्गः
 इत्यर्थः ॥ “तादृशेतरावि”ति । समर्थितनियहा (३) शक्यसमर्थननियह-
 भङ्गप्रयोजकरूपरहितावित्यर्थः ॥ जल्पे वितण्डायां च फलव्यवस्थामभिधाय

(१) वादिप्रतिवादिनौ, इति शेषः ।

(२) अत एव=वक्ष्यमाणादेव हेतोरित्यर्थः ।

(३) समर्थिता यो नियहोऽशक्यसमर्थनश्च यो नियह एतदुभयं भङ्गप्रयोजकं रूपं,
 तदहितावित्यर्थः ।

वादे तामाह- । “प्रामाणिक” इति । व्यवहारश्च वस्तुसत्त्वं विनापीति भावः ॥ ननु समयबन्धस्यापि कथाहेतुत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्य इति तत्कथावत् कथान्तरमपि स्यादित्यत आह- । “अत एव” इति ।

ब्र० द्वाभ्यामपि वादिभ्यां विचारप्रवृत्त्याभिलष्यमाणतत्त्वव्यवस्थाजयमूलत्वेन व्यवहारनियमस्य स्वेच्छयैव परिगृहीतत्वात् । * नचैवं प्रमाणानुपपन्न (१) स्वेच्छामात्रपरिगृहीतमूलत्वात् कृत्वापिशुद्धिसम्भवेन सर्वविचारविचार्यफलविल्लवापत्तिः स्यात् * । अविद्याविद्यमानाऽनादिपारम्पर्यायातस्य (२) लोकव्युत्पत्तिगृहीतसंवादस्य (३) च तस्यान्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणस्वतः सिद्धिपरिशुद्धत्वात् । * नच प्रमाणादीनां सत्तापीत्यमेवोभाभ्यामङ्गीकर्तुमुचिता * । तादृशव्यवहारनियममात्रेणैव कथाप्रवृत्त्युपपत्तेः । प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमेपि तथाविधव्यवहारनियमव्यतिरेके तत्त्वनिर्णयस्य जयस्य वाऽभिलषितस्य कथकथोरपर्यवसानात् ।

टी० अत एवेत्यस्यातिदेश्यमाह- । “द्वाभ्यामपी” इति । यद्यपि समयबन्धस्वेच्छापरिगृहीतत्वे विप्रतिपन्नः कथायामेव प्रबोध्यते इत्यत्रापि दोषस्तदवस्य एव, तथापि समयबन्धमात्रेण कथाप्रवृत्तौ प्रमाणादभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वकल्पना गौरवपराहतेति भावः ॥ समयबन्धस्यावश्यं हेतुत्वेऽनि-

(१) प्रमाणेनानुपक्रम्य स्वेच्छामात्रपरिगृहीतो नियमबन्धो मूलं यस्य विचारस्येति विग्रहः “उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वाऽस्मि उपक्रमः” इत्यभिधानात् । प्रमाणेनोपज्ञा = आद्यज्ञानं यस्य नास्तीति, प्रमाणज्ञानशून्येनेति वार्थः ।

(२) अविद्याया विद्यमानप्रचासावनादिपारम्पर्येणायातश्चेति तथा, तस्येत्यर्थः । विद्यासागरोक्तरीत्या तु “अविद्यमानादिपारम्पर्यायातस्येति पाठः तदर्थस्तु अविद्यमान आदिद्वयस्य परम्पराभावस्य तेनायातस्येति ।

(३) लोकव्युत्पत्त्या = वृद्धव्यवहारेण गृहीतोऽन्यथा न भवति इति संवादो यस्य समयबन्धस्य तस्येत्यर्थः ।

ष्टमाशङ्कते-। ^b “नचैवमि”ति । विचारविप्लवः=साधनदूषणप्रयोगाव्यवस्था । विचार्यविप्लवः=पक्षविपक्षाव्यवस्था, वादिप्रतिवाद्याव्यवस्था वा ; तयोरपि विचार्यत्वात् । फलविप्लवः=जयभङ्गाव्यवस्था, तत्त्वनिर्णयाव्यवस्था च । यद्वा विचारविप्लवः=प्रमित्यजनकत्वं, विचार्यविप्लवः=प्रमित्यविषयत्वं, फलविप्लवः=जयाद्यभावः । अविद्याविद्यमानत्वाभिधानं समयबन्धस्याप्यपारमार्थिकत्वाय । अनादिपारम्पर्यायात् स्येत्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वार्थम् । गृहीतसंवादस्येत्यप्रामाण्यशङ्कानिरासाय । ननु समयबन्धस्याज्ञानरूपतया स्वतःसिद्धत्वमनुपपन्नम् ? अत उक्तमन्यथाभावासम्भाव्यतालक्षणेति । समयबन्धो न कर्त्तव्यः-इति सम्भावनाविरह एव तस्य स्वतःसिद्धत्वमिति भावः ॥ ^c “इत्यमि”ति । समयबन्धाङ्गताङ्गीकारप्रकारेणैवेत्यर्थः ॥ अन्यथासिद्धिमाह-। ^d “तादृशे”ति ॥ समयबन्धस्योपजीव्यत्वमाह-। ^e प्रमाणादीति ॥

मू० नापि तृतीयः, लोकव्यवहारो हि “प्रमाणव्यवहारो वा स्यात्?, पामरादिसाधारणव्यवहारो वा ? । नाद्यः, विचारप्रवृत्तिमन्तरेण ^f तस्य दुर्निरूपत्वात् ^g तदर्थमेव च पूर्वं नियमस्य गवेषणात् । नापि द्वितीयः, “शरीरात्मत्वादीनामपि तथासति भवता स्वीकर्त्तव्यतापातात् । * ^h पश्चात् तद् विचारबाध्यतया नाभ्युपेयते*?-इति चेत्, ⁱ तर्हि प्रमाणादयोपि यदि विचारबाध्या भविष्यन्ति तदा नाभ्युपेया एव, अन्यथा तूपगन्तव्याः ; इति ‘लोकव्यवहारसिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यते’-इति तावन्न भवति । नापि चतुर्थः, ^j “यादृशो भवता प्रमाणादीन्यभ्युपगम्य व्यवहारनियमः कथायामानुष्यते तस्यैव प्रमाणादिसत्त्वाऽसत्त्वानुसरणोदा-

सीनैरस्माभिरध्यवलम्बनात्, तस्य ^(१) यदि मां प्रति फला-
तिप्रसञ्जकत्वं, तदा त्वां प्रत्यपि समानः प्रसङ्गः ।

टी० । “प्रमाणे”ति । लोक्यते ^(२) इति लोकः, प्रमाणमित्यर्थः ।
प्रामाणिकलोकव्यवहार इति वाऽर्थः ॥ ^b “तस्ये”ति प्रमाणव्यवहारस्येत्यर्थः ॥
तर्हि विचारप्रवृत्त्यैव तत्तिरूप्यतामत आह—। “तदर्थमेवे”ति । विचारार्थ-
मेवेत्यर्थः । तथाच—विचारप्रवृत्त्या प्रमाणादभ्युपगमस्य प्रमाणासिद्धत्वं,
तत्प्रमाणासिद्धत्वेन च तदधीनविचारप्रवृत्तिरित्यन्यान्याश्रय इति भावः ॥
^d “शरीरे”ति । ‘अहं स्थूलः’ इति प्रत्ययात् शरीरे एवात्मव्यवहारादित्यर्थः ॥
विचाराऽबाध्यलोकव्यवहारसिद्धत्वमभ्युपगम्यतायां तन्त्रमित्याह—। “प-
श्चादि”ति ॥ विचाराऽबाध्यलोकव्यवहारसिद्धत्वं प्रमाणादीनामप्यसिद्धमि-
त्याह—। ^f “तर्ही”ति ॥ ^g “यादृश” इति । तत्त्वनिर्णयविजयातिप्रसङ्गभिया
प्रमाणादभ्युपगमः कथातः पूर्वं त्वया क्रियते, यदि नियतसमयबन्धेनैव
तद्वयं निवर्तते तदा वृथा प्रमाणादभ्युपगम इत्यर्थः ॥

मू० * “स्यादेतत्, नियत^(३)वाग्व्यवहारक्रियासमयबन्धेन कथां
प्रवर्तयतापि व्यवहारसत्ताभ्युपगन्तव्या,^b न हि सत्तामन-
भ्युपगमस्य व्यवहारक्रियाऽभिधातुं शक्या, क्रिया हि निष्पा-
दना, असतः सद्रूपताप्रापणमिति यावत् । “प्रमाणौ^(४)—

(१) तस्य=व्यवहारनियमस्य ।

(२) यथा व्युत्पत्त्या मूले लोकव्यवहारपदस्य ‘प्रमाणव्यवहारः’—इत्यर्थो निष्पत्तस्तं
दर्शयति,—तत्र कर्मधारयमाश्रित्याह—लोक्यते इति, षष्ठीतत्पुरुषमादायाह—प्रामाणिकेति;
एतद्वाच्यानुरोधेन मूले ‘प्रामाणिकव्यवहारः’—इति प्रायो दृश्यमानः पाठ उपेक्षणीयः,
अन्यथायं ‘तस्येति प्रमाणव्यवहारस्येत्यर्थः’—इति व्याख्यानाऽसाङ्गत्यप्रसङ्गात् ।

(३) नियतत्वं समयबन्धस्य विशेषणं, तथा च वाग्व्यवहारक्रियया क्रियमाणो
वा, वाग्व्यवहारक्रियारूपो वा, वाग्व्यवहारक्रियायाः सम्बन्धी वा, यो नियतसमयबन्ध-
स्तेन कथां प्रवर्तयतापीत्यर्थः ।

(४) न केवलं व्यवहारसत्त्वं स्वोक्त्यैवेष्टं, प्रमाणादिसत्त्वमपि त्वदुक्तिबलादेशा-
प्यते—इत्याह—प्रमाणैरिति । प्रमाणैः,—इति तृतीयया कथामात्राभिधानात् तस्य च कार-

व्यवहर्तव्यमिति नियमबन्धनं (प्रमाणकारणभावस्य नियमान्भवात् नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वं प्रमाणानामनादाय) न पर्यवस्यति । दूषणानां^(१) चास्तित्वेन भङ्गावधारणनियमबन्धने, साधनाङ्गव्याख्यादीनां सत्त्वेन तद्विषयस्य तत्त्वरूपताव्यवहारनियमनादौ च, “कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य सत्त्वमङ्गीकृतमिति रिक्तमिदमुच्यते—‘प्रमाणादीनां सत्तामनभ्युपगमस्य कथारम्भः शक्यते’—इति*? । मैवम्, ‘एभिरपि बाधकैः कथायामारब्धायामेवाभिमतस्य प्रसाधनीयत्वे पूर्वाक्तबाधाया अनिस्तारात् ।

टी० ननु द्वैतापत्तिभयेन प्रमाणादिसत्तां नाभ्युपैषि, तच्च व्यवहारसत्त्वाभ्युपगमेऽप्यविशिष्टं, किञ्च व्यवहारादिसत्ताभ्युपगमनान्तरीयक एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमोपीति कथायां तद्वेतुत्वमवर्जनीयमिति शङ्कते—“‘स्यादेतदि’”ति ॥ व्यवहारसत्ताभ्युपगममुपपादयति—।^b “न ही”ति ॥ प्रमाणसत्ताभ्युपगममुपपादयति—।^c “प्रमाणैरि”ति ॥^d “कण्ठोक्तमि”ति । ‘दूषणानि सन्ति’ व्याप्तिरस्ति—इत्यादिवचनं तत्सत्ताभ्युपगमपरमेवेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तायामेव कथायामयं बाधस्त्वया वाच्यः, तत्कथाप्रवृत्तिवत् कथान्तरप्रवृत्तिरपीति न किञ्चिदेतदिति परिहरति—।^e “एभिरपी”ति, । यद्यपि सा कथा प्रमाणादभ्युपगमपूर्विकैव, त्वं पुनरिदानीं तत्र विप्रतिपक्षः समयबन्धमङ्गीकुर्वन् प्रमाणादिसत्ताभ्युपगममङ्गीकार्यसे, इति नानुपपत्तिः, तथापि प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमेऽपि न प्रमाणादिसत्तासिद्धिः, अथेवमप्रमाणयुक्तेरिति हृदयम् ॥

णविशेषत्वात् कारणत्वस्य च कार्याव्यवहितप्राक्तत्वरूपत्वात्प्रमाणानां सत्त्वमनङ्गीकृत्य नियमबन्धनमेव न पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

(१) ‘यस्मा मते दूषणानि सन्ति तस्य भङ्गोऽवधारणीयः, यस्य तु हेतोः साधनाङ्गव्याख्यादीनां सत्त्वं तस्य पक्षस्तत्त्वरूपो व्यवहर्तव्यः’—इति नियमबन्धने कण्ठोक्तमेव तस्य तस्य व्याख्यादेः सत्त्वमनङ्गीकृत्यप्राक्तत्वरूपत्वात्प्रमाणानां सत्त्वमनङ्गीकृत्य नियमबन्धनमेव न पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

सू० * “नच व्यवहारनियमस्य स्वेच्छास्वीकृतस्यैव प्रमाणादिसत्तास्वीकारपर्यवसायितया नायं दोषः स्यात् * । यतः सत्ताज्ञानस्य तत्रा^(१) ज्ञत्वं, नतु सत्तायाः ।^१ तत्र^(२) किं सत्त्वावगममात्रात् सत्ताभ्युपगम्येति मन्यसे ?, अबाधितात्तदवगमाद्वा ? । न तावदाद्यः, मरुमरीचिकादौ जलरूपतासद्भावाभ्युपगमप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं बादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य (तस्यापि कथाकालमात्रे एव) बाधितावगमाभावात् ?, अथवा कस्यचिदपि कालान्तरेपि च बाधितबोधविरहात् ? । नाद्योऽतिप्रसङ्गात्, ‘पुरुषत्रयावगतस्यापि^(३) एकक्षणावगतस्य पुरुषान्तरेण, तेनापि क्षणान्तरे, बहुलं बाध्यत्वदर्शनात् । नचासावर्थाऽसत्योपि द्विचादिपुरुषमात्रपूर्वजाततत्पतीत्यनुरोधा^(४)द्, बाधदर्शने सज्जातेपि, तथैव सन्नित्यभ्युपगम्यते तस्माद्^d द्वितीयः पक्षः परिशिष्यते—यच्च सर्वप्रकारेण बाधितत्वं नास्ति तत्सदित्यभ्युपगन्तव्यम् ।

टी० ननु कथायां कस्याञ्चित्प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमो न मया त्वां प्रति साध्यते, किं तर्हि, स्वेच्छया यः समयबन्धः परिगृहीतः स प्रमाणादिसत्त्वाभ्युपगमपर्यवसन्नः—इति त्वं बोध्यसे ? इत्यत आह—। “नवे”ति । समयबन्धः प्रमाणादिसत्ताज्ञानमात्रमात्रपति, नतु प्रमाणादिसत्तामपि, येन द्वैतापत्तिरिति भावः ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताज्ञानं चेदायातं तदा तदभ्युपग-

(१) तत्र=कथायाम् ।

(२) तत्र=प्रमाणादिसत्ताज्ञानस्य कारणत्वस्वीकारे सति ।

(३) पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषान्तरेण बहुलं बाध्यत्वदर्शनात्, एकक्षणावगतस्य च क्षणान्तरे तेनापि बहुलं बाध्यत्वदर्शनादित्यन्वयः ।

(४) अबाधितबहुलानुरोधादित्यर्थः ।

मोपि^(१)सिद्धः, तत्रैव च त्वं विप्रतिपन्नः ? इत्यत आह—। ^७“तत्र किमि”ति ।
यद्वा ‘नावगममात्रं कथाहेतुरपि तु प्रमाणादिसत्तावगमः’—इति विशिष्टका-
रणतायाहकं मानं^(२)विशेषणमपि विषयीकरोतीति प्रमाणादिसत्ताभ्युपग-
मो^(३)पि कथाहेतुः,— एवं तदवगमोपीत्यत आह—। “तत्र किमि”ति ॥
अतिप्रसङ्गमेव दर्शयति—। ^८“पुरुषत्रये”ति ॥ ^९“द्वितीय”इति । द्वितीयपक्षस्य
द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ तमेवाह—। ^{१०}“यत्र सर्वप्रकारेणो”ति ॥

भू० “तदित्यं^(४), यदि नाम वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य
दूषणादिसत्तावगमः कथाकालमात्रे तै^(५)रबाध्यमानः क-
थाङ्गत्वेनाभ्युपेयते तदा^७ किमायातं सर्वप्रकारावाधिततत्स-
त्तावगमायत्ततत्सत्ताभ्युपगमकथाङ्गतानङ्गीकारस्य^(६) ।
“कतिपयप्रतिपत्तु-कतिपयकाल-तथात्वावगमादेव प्राये-
ण लौकिको व्यवहारः प्रतीयते, तादृशश्चायं सत्ताव-
गमः कथाङ्गम् । “एतत्तदुच्यते^(७)—“व्यावहारिकीं प्रमा-

प० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति संग्रह

(१) प्रमाणादिसत्ताविशिष्टाविशेषणमपि विषयीकरोतीत्यर्थः ।

(२) प्रमाणादिसत्ताविशिष्टावगमनिष्ठकारणतायाहकं मानं विशेषणीभूतां
सत्तामपि कारणत्वेन विषयीकरोतीत्यर्थः ।

(३) ‘अभ्युपगमा’—इत्यापाततः कीर्तनं, प्रमाणादिसत्तापि कथाहेतुरिति तु
परमार्थः । यद्वा पूर्वं प्रमाणादिसत्ताविशिष्टावगमोक्त्या प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमाविशिष्ट-
त्वमेवलक्षणयोक्तं भवतीति ।

(४) ‘तद् इत्यं वादिनोच्यते एव, परं न घटते. सर्वप्रकारावाध्यत्वस्याऽसर्वज्ञे-
नाविज्ञेयत्वात्’—इति विद्यासागरोक्तोऽर्थः । तत्र तदित्यमित्यस्य तत्त्वैत्यर्थकस्य पूर्वत्रैवाऽ-
न्वयः, प्रक्रान्तशाङ्करव्याख्यानुरोधेन त्वग्र इति विज्ञेयम् । क्वचित्तु मूलव्याख्यानयोः ‘तदि-
दम्’ इति पाठः ।

(५) तैः=वाद्यादिभिरित्यर्थः ।

(६) मदभ्युपगतस्य,—इति शेषः ।

(७) ‘तदेतद्वद्विरपि “स्वप्नवद्भवहरेम” इत्यादावुच्यते, न तु मयैव’—इति वि-
द्यासागराः । वयं तु, तत्=तस्मिन्नेतस्मिन्पूर्वोक्तोऽर्थः, एतत्=वक्ष्यमाणम्, उच्यते=उक्तं
भवतीति वदामः ।

णादिसत्तामादाय विचारारम्भः—इति । तस्माद् ‘यादृग्व्य-
वहारनियमः कृतस्तन्मर्यादा ऽनेन नोक्तञ्चिन्ता’—इति यद्वा-
दिवाग्व्यवहारे मध्यस्थावगमः, स विजयते; यस्य तु वचसि
नैवं तस्यावगमस्तस्य पराजयः; यच्च^(१) वाद्युक्तनिग्रहस-
त्त्वावगमः, स निगृहीतः; तदितरस्तु न तथा—इत्यादिनि-
यम एव कथारम्भाय ग्राह्यः ।

टी० कथाव्यवहारे^(२) सर्वप्रकारबाधितत्वं^(३) नास्ती^(४)त्यत आ-
ह—। “तदित्यमि”ति ॥ ननु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमे त्वं विप्रतिपद्यसे, स
च त्वयैवाङ्गीकृतः ? इत्यत आह—। “किमायातमि”ति । सर्वप्रकारेणाऽबा-
धितो यः प्रमाणादिसत्तावगमस्तदायत्तः^(५) प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः
कथाङ्गं न भवतीति मदीयः पक्षः, तत्र त्वया न किञ्चिदुक्तमिति भावः ।
* ननु प्रतिज्ञान्तरमिदं यत्प्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाङ्गं न भवतीति प्रतिज्ञाय
सर्वप्रकाराऽबाधितप्रमाणादिसत्ताऽधिगमायत्तप्रमाणाद्यभ्युपगमः कथाङ्गं
न भवतीति प्रतिज्ञायते * ?—इति चेन्न, पूर्वमपि विशिष्टस्यैव प्रतिज्ञानात्,
प्रतिज्ञान्तरस्यापि खण्डनीयत्वा^(६)च्चेति भावः ॥ नन्वबाधित एव प्रमा-
णादिसत्ताभ्युपगमः कथाङ्गमस्त्वित्यत आह—। “कतिपये”ति । त्रैकालिक-
सार्वभौमिकबाधवैधुर्याकलनमशक्यमिति कतिपयप्रतिपत्तमात्रबाधविरह
एव प्रवृत्त्यङ्गम्,—इत्यवश्यं वाच्यं, नैतावता वस्तुस्थितिरिति भावः ॥ ^d “एत-
त्तदुच्यते”इति । तदेतदुच्यते इत्यर्थः ॥ “व्यावहारिकीमि”ति । धार-
मार्थिकत्वस्य दुष्परिच्छेदत्वा^(७)दिति भावः ॥

(१) यत्र=प्रतिवादिनीत्यर्थः ।

(२) मूलानुरोधात् ‘कथाव्यवहारे’—इत्यस्य, कथाव्यवहारकाले—इत्यर्थः ।

(३) ‘सर्वप्रकाराऽबाधितत्वं नास्ति,—इति तु प्रायो दृश्यमानः पाठः प्रामादिकः ।

(४) प्रमाणादिसत्तावगमस्य,—इति शेषः ।

(५) तदायत्तः=तदधीनः ।

(६) सर्वनिग्रहस्यानखण्डनवेलायां द्वितीयपरिच्छेदे,—इति शेषः । इति भाव इति ।
पूर्वमेकदा भावस्योक्तत्वादत्र ‘भावः’ इति नोचितं, यद्वा प्रार्थमिकस्य ‘भावः’—इत्यस्य
स्याने ‘अर्थः’—इति पाठेन भाव्यम् ।

(७) परिच्छेदः=अवधारणं, तथा च ‘दुष्परिच्छेदत्वात्’—इत्यस्य, दुरवधारण-
त्वादित्यर्थः । अत्र खलु व्यावहारिकत्वेन दुष्परिच्छेदव्यापितं पाठं तु युक्तमनुमन्ये ।

म् "अनेन नियमेन वक्तव्यम्"-इत्यस्यायमर्थः,-“अनेन^(१) नियमेनोक्तमनेनेति मध्यस्यावगमस्य विषयीभवितव्यमिति । *^२ नचवाच्यमन्तस्तद्वगमस्यापि^(३) सत्ताभ्युपेयेति* । तस्यापि^(३) सत्ताचिन्तायां तत्सत्तावगमान्तरस्यैव शरणत्वात् । *^४ नचैवमनवस्था* । तदनुसरणाऽवश्यम्भावानङ्गीकारान्, “एवं चिचतुरज्ञानजन्मनो नाधिका मतिः”-इति न्यायात् । * नचान्तिमासत्त्वे पूर्वप्रवाहाऽसत्त्वापत्तिः, तथाचाऽवगममादायापि व्यवहरतो न निस्तारः-इति वाच्यम्* । “अस्तु,^५ एवं हि,^६ तथापि चिचतुरज्ञानकलागवेक्षणमाच-विश्रान्तेन विचारेण ततः परमननुसरणरमणीयेनैव च समयं बद्धा कथायां मिथः सम्प्रतिपत्त्या प्रवर्त्तनात् ।

टी० ननु प्रमाणादिसत्ता माभ्युपगम्यतां, नियमबन्धश्चेदङ्गीकृत एतावतैव द्वेतापत्तिरित्यत आह-। “अनेने”ति ॥ अवगमसत्तया द्वेतापत्तिं निरस्यति-। ^७ “नच वाच्यमिति । आपाततः सर्वशून्यतानयनगरप्रवेशे तात्पर्यम् ॥ ननु ज्ञानमपि चेन्न परमार्थसत् किन्तु तज्ज्ञानात्तद्व्यवहारसिद्धिरेवं तत्र तत्रापि मन्तव्यं तदाऽनवस्थया कोपि व्यवहारो न सिद्धोदित्यत आह-। “नचे”ति । भवेदेवं यदिज्ञानमवश्यं स्वव्यवहारार्थं स्यात्, किन्तर्हि, विषयव्यवहारार्थमनुसृतस्य व्यवजिहीर्षायां ज्ञानान्तरमनुश्रीयतां^८ नतु तत्तज्ज्ञानव्यवहारपरम्पराधौब्यं, येनाऽनवस्था स्यादित्यर्थः ॥ अत्रार्थे भट्टाचार्यानुमतिमाह-। “एवमिति”ति । प्राकृत्यानुमेयज्ञानपक्षे तत्तज्ज्ञानपरम्पराऽनुमानानवस्थापरिहारार्थं भट्टाचार्य्यवर्णैरिदमुक्तमिति भावः ॥ ननु ज्ञानस्यापि

(१) अनेन वादिना अनेन नियमेनोक्तम्,-इति मध्यस्यावगमस्य विषयत्वेन भवितव्यमित्यर्थः, तथाचाऽवगमसत्तैव सिद्धा, न नियमबन्धसत्तैव भावः ।

(२) तद्वगमस्यापि=नियमबन्धावगमस्यापीत्यर्थः ।

(३) नियमबन्धविषयकावगमस्यापि प्रातीतिक्रमेव सत्यमित्याह-तस्यापीति ।

(४) वयं तु अनुश्रीयतामित्यस्य स्थाने अनुस्रियतामिति पाठः साधुरिति वदामः ।

व्यावहारिकी सत्ता, तथा चान्तिमज्ञानमव्यवहियमाश्रमसत्स्यात्, तन्मात्रा-
धीनसत्ताकं तत्पूर्वज्ञानमप्यसदापद्येत?—इत्याशङ्क्य सर्वशून्यताभिप्रायेणेष्टा-
पत्त्या परिहरति—। “अस्तित्व”ति । अस्तित्वतीष्टापादनं, सर्वासत्त्वमस्तित्वत्य-
र्थः। “एवं ही”ति । एवमेव यतो विचारबलात् सेत्स्यतीत्यर्थः । (१) हि-शब्दः
किलाऽथ वा ॥ ननु प्रमाणादिसत्त्वमनभ्युपगम्यापि कयाप्रवृत्तिरितोदानो
तवेद्विश्यं, तच्च सर्वासत्त्वस्वीकारविरुद्धं, प्रमाणादिसत्त्वे विचारप्रवृत्त्य-
नवकाशादत आह—। “तथापी”ति ॥

भू० “अन्यथा प्रमाणादिसत्त्वाऽभ्युपगमेपि ज्ञानाऽनवस्थायाः
दुष्परिहरत्वात् । * नच वाच्यं—मत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञा-
नेन व्यवहारस्य चरितार्थयितुं शक्यत्वात् तज्ज्ञानपर-
म्पराऽननुसरणमुचितं, नत्वेवं त्वत्पक्षे स्वरूपसता ज्ञानेन
व्यवहारस्य चरितार्थता, ज्ञानस्वरूपसत्त्वाङ्गीकारप्रसङ्गा-
दिति * । स्वरूपसत्त्वमादायापि परिहरतो ऽनवस्थाप्र-
सङ्गस्य स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्तव्यत्वात् । “यथा च त्वत्पक्षे
स्वरूपसत्त्वाऽविशेषेपि विज्ञानस्वरूपसत्तैव परं व्यवहा-
रोपपादिका, न घटादिसत्ता, एवमेव (२) असत्त्वाविशे-
षेपि ज्ञानमेवासद् व्यवहारोपपादकं, नान्यत् । * “अस-
त्त्वोपपादकं च—इति व्याहृतम् *?—इति चेन्न, “सदुपपाद-
कम्—इति कुतो न व्याहृतम् ? । नहि सदुपपादकम्, अ-
सन्न,—इति कचिदावयोः सिद्धम् । * ननु तदसत्त्वाविशे-
षात्कार्यस्याऽन्यदापि जन्मप्रसङ्गः * ? ।

(१) ‘यत’—इत्येतदर्थं हि-शब्दमभिधायेदानीं किलार्थं आह—हीति ।

(२) मत्पक्षे,—इति शेषः ।

टी० ननु प्रमाणादिसत्तैव कुतो नाभ्युपगम्यते इत्यत आह—^a “अन्यथे”ति । त्रिचतुरकलाविश्रान्तिरेव तत्रापि शरणमनवस्थाभयादित्यर्थः ॥ ननु मत्पक्षे ज्ञान स्वरूपसदेव विषयव्यवहारसमर्थं, त्वत्पक्षे स्वरूपाऽसतो-ज्ञानस्य ज्ञानान्तरमेव सत्त्वमिति तज्ज्ञानसत्त्वार्थमपरापरज्ञानाऽनुसरण-सवश्यमित्यनवस्येति वैषम्यमाशङ्क्य परिहरति—^b “न च वाच्यम्” इति । अज्ञायमानतायां ज्ञानस्य स्वरूपसत्तापि न स्यात् “को^(१) ब्रूते सती सा वि-
त्तिः? असत्येव किं न स्यात्”—इत्यादेः स्वप्रकाशप्रस्तावे वक्ष्यमाणत्वात् न वैषम्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानस्याऽसत्त्वे कथं तदधीनो व्यवहारः? अथा-
ऽसदपि व्यवहारहेतुस्तदा सदैवासतो व्यवहारः स्यादविशेषादित्याश-
ङ्क्याह—^c “यथाचे”ति ॥ ^d “असत्त्वे”ति । उपपत्तिकारणमुपपादकं, कारणं
च नियतप्राक्कालसदिति व्याघातः ॥ कारणं ^(२) नियतप्राक्सदित्येव
नास्ति, कुतो व्याघात इत्याह—^e “सदि”ति ॥ ननु यद्यसत्कारणं तदै-
तत्कालीनोत्पत्तिको घटः पूर्वमेव कथं नोत्पन्नः? इत्याह—^f “नन्वि”ति ।
एतद्^(३) घटोत्पत्तिक्षणभिन्नाः क्षणा यद्येतद्घटयावत्कारणाऽधिकर-
णक्षणाऽव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः स्युः, एतद्घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरि-
त्यापादनार्थः । यद्वा ^(४) एतद्घटोत्पत्तिक्षणपूर्वक्षणे यद्येतद्घटसाम-
व्यव्यवहितोत्तरक्षणः स्याद् एतद्घटोत्पत्तिक्षणः स्यादित्यापादकम् ॥

(१) कोऽनुभवः ब्रूते=अनुभावयति यत् सत्येव सा विनिरिति? न कोपि, ततश्चाऽनुभावकाऽभावादसत्येव सा वित्तिः किं न स्यादिति वक्ष्यमाणमन्यार्थः ।

(२) कारणं यत्तन्त्रियतप्राक्तदेव, नाऽसदित्येव नाद्यापि निर्व्यूढमिति तदादाय कथं व्याघातः स्यादित्यर्थः । यद्वा कारणं=नियतप्राक्तत्, तथा च यथा ऽसत्सदिति नास्ति तथा नियतप्राक्तन्त्रियतप्राक्तदित्येव नास्ति कुतोऽस्मान्प्रति व्याघातः ।

(३) यथाश्रुतमौलिकार्थव्याख्याने कार्यस्याऽन्यदा जन्मप्रसिद्धभावादप्रसिद्धापा-
दनं दोष इति तदुदासाय विशिष्टमापादनार्थमाह— एतदिति, वस्तुगत्या एतद्घटो-
त्पत्त्यधिकरणक्षण एवेतद्घटकारणाव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टः, यदि तु एतद्घटो-
त्पत्तिक्षणभिन्ना अपि क्षणा एतद्घटकारणदण्डाद्यव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टाः स्युस्तदै-
तद्घटोत्पत्त्यधिकरणानि स्युरित्यर्थः ।

(४) पूर्वं घटोत्पत्तिक्षणभिन्नेषु यावत्सु क्षणेषु घटाधिकरणत्वमापादितमिदानीं
घटाव्यवहितप्राग्भावेकक्षणे तदापादयति—यदेति ।

ब्र० “न, कार्यस्या^(१)द्यसत्तात्तणे इवान्यदापि सामग्र्यसत्त्वाऽ-
विशेषात् तवापि किं नान्यदा कार्यजन्म । * ^७ अथ न
मम तदानींतनं सामग्र्यसत्त्वं तदानींतनस्य कार्यजन्मनो
नियामकं, किंतु ततः प्राक् सामग्रीसत्त्वं, तथादर्श-
नात् *, ?। “तर्हि ममापि कालान्तरस्थ^(२)मपि तदसत्त्वं
तदातनकार्यजन्मनो नियामकं, तथादर्शनादेव । * “मम
तु तदव्यवहितोत्तरत्वं तदा कार्यजन्मनो नियामकम् * ?-
इति चेन्न,

टी० कार्योत्पत्तिक्षणे सामग्री त्वयापि नेष्यते प्रागभावस्य तद्घट-
कस्याऽभावात्, तथाच यथा सामग्रीविरहिणि तस्मिन्नने कार्यं, तथा
क्षणान्तरेपि कथं न स्यादविशेषादित्याह-। “न, कार्यस्य”ति ॥ क्षणा-
न्तराणां सामग्रीविनाशतत्वात् त्वया घटोत्पत्त्यधिकरणत्वमापाद्यते, तच्च
तदा स्याद् यदि सामग्र्यसत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकमस्माभिरुक्तं भवेत्,
नचैवं, किन्तु कार्याव्यवहितपूर्वक्षणसामग्रीसत्त्वमिति शङ्कते-। ^७ “अथे”-
ति ॥ तस्मिन्^(३)क्षणे नियमतः कार्योत्पत्तिदर्शनात् यथा पूर्वक्षणसामग्री-
सत्त्वं तव नियामकं, तथा ममापि नियतकालकार्यदर्शनात् पूर्वक्षणसाम-
ग्र्यसत्त्वमेव किं न नियामकं स्यादिति परिहरति-। “तर्हि”ति । साम-
ग्रीसत्त्वं पूर्वक्षणमात्रे, तदसत्त्वं च सार्वत्रिकमिति महद्वैषम्यम्, तथापि
कार्यमप्यसदेवेति^(४) हृदयम् । पूर्वापादनं तु तदा स्याद् यदि घटोत्पत्तिव-

(१) तवापि सत्कारणवाटिनो मते किं कारणसामग्रीघटकस्य प्रागभावस्याभा-
वात्कार्यजन्म ? वा पूर्वभाविसामग्रीसत्त्वात् ? आहोस्वित् सकलसामग्र्यव्यवहितोत्तर-
त्वात् ? ; तत्राद्य आह-कार्यस्येति ।

(२) कालान्तरस्थं तदसत्त्वमित्यस्यैव पूर्वक्षणसामग्र्यसत्त्वमिति विवरणमुत्थानि
कामिषेण शङ्करेण निर्णीतं भवति । एवमन्यत्रापि प्रायोऽस्मिन् व्याख्याने उत्थानिकयेवा-
र्था अवधारणीयाः ।

(३) तस्मिन् क्षणे=कार्यक्षणे ।

(४) अयमाशयः-भवेदितदं वैषम्यं यद्येतादृशं कार्यस्याप्यसत्त्वं मया नोच्येत, किन्तु
पारमार्थिकत्वधर्मपुरस्कारेण कार्यकारणयोरेकत्वमप्यसम्भवेन, व्यावहारिकत्वेन तु

णातिरिक्तानामपि क्षणानां याव^(१) घटप्रयोजकोत्तरत्वं मयाऽभ्युपगम्येत, नत्वेवं, किन्तु घटजन्मक्षणस्यैव, तत्पूर्वक्षणवर्तिसामग्र्यसत्त्वस्यैव घटप्रयोजकत्वेन मयाभ्युपगमात् ॥ न वयं भिन्नकालीनं सामग्रीसत्त्वं कार्यजन्मनियामकं ब्रूमाऽपि तु कार्योत्पत्तिसमानकालीनमेव सामग्रीसत्त्वाव्यवहितोत्तरत्वं, तथा च न साम्यमित्याह-। ^a “ममत्वि”ति ॥

सू० “समसमयत्वाद्वा^b ऽऽगन्तुकत्वा^(२) चाऽविशेषेण नियम्यनियामकव्यवस्थाऽनुपपत्तेः ।

टी० “समसमयत्वाद”ति । यदेव कार्योत्पत्तिक्षणत्वं तदेव सामग्र्युत्तरक्षणत्वमिति कथमभेदेनैव नियम्यनियामकभावः, समयस्य=क्षणस्य, समत्वादेकत्वादित्यर्थः । * नचोपाधिभेदाद्भेदः * । तथा सति दण्डित्वकुण्डलित्वाभ्यां देवदत्तो भिद्येत, “देशकालौ^(३) कामं भिद्येयातां नतु तदुपरक्तस्वभावः पद्मरागो मणिः”-इति च तवैव वाचस्पतेरभिधानादिति भावः । यद्वा तुल्यकालयोः सामग्र्युत्तरक्षणत्वकार्यक्षणत्वयोः सव्येतरविषाणवन्नियम्यनियामकभावाऽभावादित्यर्थः । यद्वा समयः=व्यवस्था, तेन समसमयत्वान्नियम्यनियामकयोः समव्यवस्थत्वात्, तथाच-कार्यनियामकत्वेनाभिमतस्य सामग्र्युत्तरत्वस्य नियामकान्तरं वाच्यमित्यर्थः । एतदेवाप्ये “अन्यथा यद्विशेषान्तरं तदपि”-इत्यादिना स्फुटयिष्यति । यद्वा, समयः=सङ्केतः^(४), तथाच कार्यक्षणसामग्र्युत्तरक्षणयोरेकार्थवाचकत्वेन तदुपस्थाप्ययोर्घटकलशपदोपस्थाप्ययोरिव न नियम्यनियामकभाव इत्यर्थः ॥ ^b आग-

कदाचित्कार्यस्य सत्त्वोपलम्भात्तदव्यवहितप्राक्तक्षणमाने परमार्थतो ऽसतो ऽपि कारणस्य व्यावहारिकं सत्त्वं मयाप्यङ्गीकरणाद्यमेवेत्यतो न वैषम्यमिति ।

(१) यावत्त्वस्य प्रयोजके ऽन्वयो न तु घटे ।

(२) “उत्तरत्वमपि नियामकान्तरपूर्वकं चेदनवस्था, न चेत्स्वयमव्यवस्थितं कथमन्यद्व्यवस्थापयेदित्याह-आगन्तुकत्वादिति”-इति प्रगल्भमिश्राः श्रोतृर्पणे ।

(३) देशकालौ कामं=यथेष्टं भिद्येयातां नतु देशकालभेदेन पद्मरागो मणिर्भिद्यते इत्यर्थः ।

(४) सङ्केतः=वाच्यवाचकानुसंगी Collection, Marked यावत् ।

नुकत्वादि"ति । अव्यवस्थितोपनिपातित्वात्, आकस्मिकोपनिपातित्य-
 तिथ्यादावागन्तुकपदप्रयोगात्, तथाचाऽऽगन्तुकाऽऽकस्मिकी सामग्री
 स्वोत्तरत्वेन कार्यजन्म कथं नियमयेदित्यर्थः । यद्वा प्रागभावेतर^(१) याव-
 त्कादाचित्ककारणप्रागभावाऽनाधारः कार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्री-
 त्युच्यते, कार्यप्रागभावः कार्यानुत्पादएव, तथाच-“कार्यनुत्पादः कार्यो-
 त्पादं नियमयति”-इति पर्यवसितं तच्चाऽनुपपन्न कार्यानुत्पादस्य कार्यो-
 त्पादं प्रति आगन्तुकत्वात्=उदासीनत्वात्, उदासीनो ह्यागन्तुक इत्युच्यते
 इत्यर्थः । तथाच समसमयत्वाऽऽगन्तुकत्वाभ्यामविशिष्टयो^(२) इत्वदभिमत-
 नियम्यनियामकयोर्न नियम्यनियामकभाव इति समुदायार्थः । अन्ये तु
 “आगन्तुकत्वादन्यथासिद्धत्वादिति वा, आगन्तुकत्वादङ्गुलनियामकत्वा-
 दिति वाऽर्थः”-इत्याहुः । यद्यपि समसमययोरप्यागन्तुकयोरपि रूपरस-
 योर्वन्धिधूमयोरिव नियम्यनियामकभावो दृष्ट एव, तथापि कार्यस्याऽस-
 त्वमेवेति हृदयम् ॥

मू० “तस्मात् ‘अन्यदास्याया^(३) एव सामग्यास्तदा कार्यजन्म-
 नियमो ऽभ्युपेयः, तथा दर्शनात्-इत्येव वाच्यम्, तथा-
 च समः^(४) समाधिः । * ^५ तथापि कार्य^(५) जन्मकालस्य
 को विशेषः * ? । ‘कार्यजन्मैव ।’ अन्यथा यद्विशेषान्तरं^(६)

(१) कार्यप्रागभावाधारः क्षणः सामग्रीत्येतावन्मात्रोक्तौ दण्डादिकारणप्राग-
 भावक्षणस्यापि घटादिसामग्रीत्वं स्यादतस्तं यावत्कारणप्रागभावाऽनाधारइति, एव-
 मपि यावदन्तर्गतानां देशकालादीनां प्रागभावस्यैवाभावान्तदनाधारः क्षणः सर्वदेवा-
 स्तीति पुनरपि स एव दोषस्तदवस्य इत्यत उक्तं कादाचित्केति, कादाचित्कं कारणम-
 नादप्रागभावोपीति पुनरुक्तदोषानुद्धार इति प्रागभावेतरेत्युक्तम् ।

(२) अविशिष्टयोः=तुल्ययोः ।

(३) अन्यदास्यायाः=पूर्ववत्तावतिन्याः ।

(४) यथा तव भिन्नकालीना सामग्री नियामिका तथा ममापि भिन्नकालीनसा-
 मग्यसत्त्वं किं न नियामकं स्यादिति समः समाधिरित्यर्थः ।

(५) “यद्यपि कारणमिव कार्यमप्यसदेवेति तत्र समयविशेषप्रश्नो न युक्तः,
 तथापि प्रतिवन्दिस्थानेनैव साधनस्योपक्रमाद्विशेषमाह-कार्यजन्मेति”-इति प्रगल्भ-
 मिथ्याः श्रीदर्पणे ।

(६) विशेषान्तरं=सामग्रयुत्तरत्वादिति ।

तदपि विशेषान्तरवतः कालस्य स्यादित्यपर्यवसानमेव
पर्यवस्येत् । * तथापि^(१) तत्कालस्यानुगतं किं रूपम् * ?
—इति चेन्न, 'रूपान्तर'^(२)वतोपि किं तद् ?—इत्यस्यापि
पर्यनुयोगस्यापत्तेः^(३) ।

टी० ^a“तस्मादि”ति । सामर्थ्यतरत्तणत्वस्य नियामकत्वे खण्डिते
भिन्नकालापि त्वया सामर्थ्येन नियामिका वाच्या, तथाच भिन्नकालसा-
मर्थ्यसत्त्वमेव किं न नियामकमिति समः समाधिरित्यर्थः ॥ ननु क्षणान्तरेभ्यः
कार्यजन्मक्षणस्य वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयं, तच्च वैलक्षण्यं न तावत्सामर्थ्य-
सत्त्वं, तस्य क्षणान्तरसाधारण्यात्, तथाच सामर्थ्यतरत्तणत्वमेव तथा
वाच्यम् क्षणान्तरव्यावृत्तत्वादिति तदेव नियामकमित्यनुशयानः पृच्छ-
ति । ^b“तथापी”ति ॥ उत्तरम्—^c“कार्ये”ति ॥ विनिगमकमाह—^d“अन्य-
थे”ति । सामर्थ्यतरत्वेपि विशेषान्तरमनुसरणीयम्, एवं तत्रतत्रापीत्यन-
वस्येत्यर्थः । यद्यपि कार्यजन्मकाले सामर्थ्यतरत्वं, तत्र च सामर्थ्यी, तस्या-
मपि तत्सामर्थ्यपर्यवसानमेवेष्टं प्रामाणिकत्वात्, * नच कार्यजन्मकाल-
गता एव सर्वे विशेषा अभिप्रताः नच सामर्थ्यपरम्परायास्तथात्व^(४)मिति
वाच्यम् *, सामर्थ्यपरम्पराया अपि परम्पराया कार्यजन्मकालस्यैव विशेष-
त्वात्; अन्यथा “कार्यजन्मकालस्य कार्यजन्यैव विशेषः”—इति त्वदुक्तमपि
न निर्वहेत, तत्रापि विशेषान्तरानुसरणौचित्यात्, तथापि कार्यमप्यस-
दित्यत्रैव हृदयम् ॥

(१) कार्यजन्मकालानामुपसङ्गाहकं रूपं पृच्छति—तथापीति ।

(२) परिहरति—रूपान्तरेति । अथमाशयः—यन्नियामकं रूपान्तरं वक्तव्यं तस्यापि
रूपान्तरमापेक्षत्वेनवस्था, अन्तर्गतत्वा कस्यापि रूपान्तरानपेक्षत्वे आदायैव तत्स्वोका-
र्यं, तच्च जनिस्म्वन्धित्वमेवेति ।

(३) { अंसतः कारणभावो भवतीति समर्थितं तावत् ।
(४) { न च सत एव तु सिध्यति कारणतेति प्रदर्शयते तदनु ॥ }

(४) तथात्वम्—निरुक्तत्वात्कारणसाधारण्यस्य निमित्तत्वम् ।

भू० ^a किञ्च ।

अन्तर्भावित^(१)सत्त्वं चेत्कारणं तदसत्^b ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्^c ततः ॥ ४ ॥

^d तथा हि अन्तर्भूतसत्त्वं यद्विकारणत्वं तदा स्वविशिष्टे
स्ववृत्तिरंशतः स्वाश्रयत्वमापादयति ।

टी० असतः कारणत्वमुपपाद्य सतः कारणत्वं खण्डयति—।

^a “किञ्च” इति । कारणे सत्ता विशेषणम् ? उपलक्षणं वा ? । यदि विशेषणं,
तदा सत्तायामपि कारणत्वमिन्यायात्, सत्तायां च न सत्तेत्यसदेव कारणं
प्राप्तम् ॥ ^b “ततः” इति । सत्ताविशिष्टे कारणत्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः ।
उपलक्षणत्वे त्वसदपि कारणं प्राप्तं, सत्तायाः कारणकोटिबहिर्भावात् ॥
^c “ततः” इति । सत्ताया उपलक्षणत्वाऽभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा कारणमि-
त्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तथाच सत्तायां कारणत्वं वर्तते ? न वा ?
इति विकल्पार्थः । आद्ये सदपि कारणं, सत्तायाः सत्ताविरहेणाऽसत्त्वात् ।
द्वितीये सत्तया सदाकाराऽनुगतप्रत्ययोपि न जननीय इति तन्मात्रप्र-
माणिकायाः सत्ताया विलोपे सर्वकारणमसदेवेति प्राप्तम् । यद्वा कार-
णं=कारणत्वम् अन्तर्भावितसत्त्वं=व्यापकीभूतसत्त्वं ? न वा ? तथाच कार-
णत्वं सत्ताव्याप्यं ? न वा ? इति विकल्पार्थः । आद्ये सत्तायां सत्तानिवृत्त्या
कारणत्वमपि निवर्तते, इति अनुगतप्रत्ययजनकत्वाभावात् प्रमाणाऽभा-
वेन सत्ताविलोपे सर्वकारणमसदेव प्राप्तम् । अन्त्ये सत्तामपहायापि
कारणत्वं वर्तते इति त्वयैवासत्कारणमभ्युपेतमित्यर्थः ॥ वार्तिकार्थं प्रप-
ञ्चयति—। ^d “तथाही”ति ॥

(१) अन्तर्भावित=अन्तः प्रवेशिता (विशेषणीभूता इति यावत्) सत्ता यस्मिंस्त-
दन्तर्भावितसत्त्वं, तच्चेत्कारणं, तदा सत्ताविशिष्टे सत्तासम्भवात्कारणमसदेव स्यात्,
सत्तासमवायात्सद्व्यवहारोपगमादित्यर्थः । अन्तर्भावितसत्त्वं कारणं न, किन्तूपलक्षितमिति
चेत् (केचित्त्राऽलुक्तासमिच्छन्ति) ततोऽपि कारणकोटौ सत्ताप्रवेशात्कारणमस-
देवेति श्लोकार्थः ।

सू० “विशिष्टस्यार्थान्तरत्वे^(१)पि च स्वस्मिन्स्ववृत्तिव्यतिरेकव-
त्स्वविशिष्टे स्ववृत्तिव्यतिरेकनियमदर्शनात् न सैव सत्ता
तस्मिन्निति ^६ अन्यस्या विशिष्टवृत्त्यभ्युपगमे तामनिवेश्य
कारणत्वमभ्युपगन्तुः सर्वथैवासत्कारणं पर्यवस्यति, ‘अ-
पराऽपरसत्तानिवेशने चाऽपर्यवसानमेव ।

टी० ननु सत्ताविशिष्टे दण्डादौ कारणे सत्ता वर्तते चेत्कथमात्मा-
श्रयः^(२)इत्यत आह—। “विशिष्टस्ये”ति । स्वस्मिन्स्वं वर्तते इति यथा
विरुद्धं, तथा स्वविशिष्टे स्वं वर्तते इत्यपि विरुद्धमेव, विरोधप्रयोजक-
स्याऽदर्शनस्योभयत्राऽविशेषादित्यर्थः ॥ ननु स्वाविशिष्टे स्वं मावर्तिष्ट,
स्वभिन्नया द्वितीयया सत्तया प्रथमसत्ताविशिष्टानां सत्त्वं, सत्त्वाच्च का-
रणत्वमुपपत्स्यते? इत्यत आह—। ^६ “अन्यस्या” इति । प्रथमसत्तायाः
अकिञ्चित्करत्वेपि तत्तुल्यतया द्वितीयसत्तामप्यनिवेश्यैव त्वया कारणत्वं
वाच्यम्^(३)तथाच न प्रथमया न वा द्वितीयया सत्तया सतां कारणत्व-
मिति सर्वथैवासत्कारणमिति भावः ॥ ननु स्वविशिष्टे स्ववृत्तावात्मा-
श्रयः, अन्योन्यविशिष्टेऽन्योन्यवृत्तावन्योन्याश्रयः, इति पूर्वपूर्वसत्ताविशिष्टा-
परापरसत्तया सत्स्यात्कारणं च स्यादिति कथमसत्कारणमित्यत आह—।
“अपरापरे”ति । उत्तरोत्तरसत्तास्वप्यन्तर्भावितसत्त्वं चेदित्यादिविकल्पक-
दर्थनया क्वापि पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥

सू० * “नच सत्ताभेदानन्त्यमस्त्येवेत्यपि पादप्रसारिका नि-
स्ताराय * । सत्ताभेदे हि सद्बुद्धिव्यवहाराऽनुगमसमर्थनल-
ङ्घिनः प्रथमापि सत्ता न स्याद् इति वृद्धिमिच्छतो मूलमपि
ते नष्टमिति हा ! कष्टतरम् । * ^६ नच स्वरूपसत्तोपगमाय

(१) विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्योऽतिरिक्तत्वपक्षेऽपीत्यर्थः ।

(२) अत्र ‘विशिष्टस्य विशेषणीभूतसत्तादितोऽतिरिक्तत्वस्य मयाऽभ्युपगन्तव्य-
त्वात्’-इति हेतुः पूरणीयः ।

(३) वचनप्रकृतसूत्र-स्वभिन्नया द्वितीयसत्तया द्वितीयसत्ता विशिष्टानां सत्त्वं,
सत्त्वाच्च कारणत्वमुपपत्स्यते-इति ।

स्वस्ति* । भिन्नानप्यनुगत^(१)बुद्ध्याद्याधानपदेऽभिषिञ्चता
त्वया हि जातिमात्राय जलाञ्जलिर्विनीयते । “माभूद-
नुगतिः स्वरूपसत्त्वस्य”-इति च वदन्तर्जभिणीं कारणतां
कथमनुगमयितासीति ।

टी० ननु बीजाङ्कुरपरम्परावत्सत्तापरम्पराऽस्तु को दोषः ? इत्यत
आह-। “नचे”ति । यथा तावत्यः सत्ताः सत्तामन्तरेणैव सत्यस्तथा
दण्डादयोपि सत्तामन्तरेणैव सन्तः सन्तु किमाद्ययापि सत्तया । * न च
तावतीषु सत्तास्वेका काचित्सत्ता वर्तते यथा तासामनुगमः, तस्याः पुनरे-
कस्याः^(२) किमनुगमकेन शत्तान्तरेणेति वाच्यम् * । तर्हि सती^(३) न स्यात्,
तदसत्त्वे च तासामसत्त्वात् तदाऽऽश्रयपर्यन्तमसत्त्वमित्यसदेव कारणं
पर्यवसवमिति भावः । यद्यपि स्वविशिष्टे स्वं वर्तते एव विरोधाभावात्
*नचादर्शनं*सर्वत्र तथैव दृष्टत्वात् । नहि स्वाऽविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा ।
यदि च स्वविशिष्टे स्वं न वर्तते, तदा स्वविशिष्टमेव न स्यात्स्ववृत्त्यैव हि
तत्स्वविशिष्टम्, अन्यथा दण्डिनि दण्डवत्कुण्डलिनि कुण्डलवत् कुण्डलिनि
दण्डोपि स्यात् । * एवं तर्हि दण्डेपि दण्डः स्यात् * । न, आपादकाभावात् ।
विशिष्टवृत्तित्वमेवापादकम्?, -इति चेन्न, यादृशिष्टवृत्ति तद्विशेषणवृत्तीति
नियमाभावात्, व्यभिचारस्य^(४) दर्शितत्वात् । * तत्र^(५) दण्डकुण्डलयोर्न

(१) अनुगतबुद्ध्यादिराधीयते अनेनेत्यनुगतबुद्ध्याद्याधानं, तत्पदे=तत्स्थाने
इत्यर्थः ।

(२) ‘एकस्याः’-इति सावधारणं हेतुगर्भं विशेषणम्, एकत्वादेवेत्यर्थः ।

(३) यदि सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्तायां सत्तान्तरं न स्यात्तर्हि सा सत्येव न स्यादिति
तदसत्त्वे तदाधारभूतानां प्रथमसत्तानामप्यसत्त्वं तदसत्त्वे च तदाश्रयाणां दण्डादीनां
कारणानामप्यसत्त्वमित्यर्थः । न च सर्वसत्तास्वनुगतैकसत्ता स्वात्मकसत्तयैव सती । तथा
सति प्रथमास्त्वेव तत्स्वीकरणीयतया तत्प्रागे मानाऽभावात् ।

(४) सर्वत्र स्वविशिष्टे एव विशेषणं वर्तते, न चेतावता स्ववृत्तित्वं तस्येति
(यद्यपीत्यत आरभ्य स्यादित्यन्तं) व्यभिचारस्य दर्शितत्वादित्यर्थः ।

(५) ननु विशेषणं सर्वत्र स्वाऽविशिष्टे एव वर्तते, नचैवं सति कुण्डलिनि दण्डो-
पि स्यादिति वाच्यम्, दण्डादीनामुपलक्षणस्येन विशेषणत्वानङ्गीकारादित्यत आह-
तत्रेति ।

विशेषणत्वं, किन्तुपलक्षणत्वम्*—इति चेत्तर्हि सत्ताप्युपलक्षणमस्तु, यथा चो-
पलक्षणेनापि दण्डेन पुरुषो दण्डो, तथा सत्तयापि तादृश्या कारणं सदस्तु ।
वस्तुतो विशेषणत्वेऽपि न दोषः, नहि विशेष्यगतधर्मवत्त्वं विशेषणत्वं किन्तु
स्वकालनियत^(१)व्यावृत्तिबोधजनकत्वं, प्रत्याप्य^(२)व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छे-
दकत्वे सति व्यवच्छेदकत्वं वा, तच्च^(३)विशेष्यवृत्तिधर्मविरहेऽपि समानम् ।
यत्र^(४)संयोगलक्षणा वृत्तिर्दण्डादौ तत्र कथञ्चिद्विरोधोपसंहारेऽपि समवा-
यलक्षणवृत्तौ स्वविशिष्टे एव स्ववृत्तिरभ्युपगन्तव्या, तत्र स्वाऽविशिष्टदशा-
या अभावात्, गोत्वाऽविशिष्टे महिषादौ गोत्ववृत्तिप्रसङ्गात् । तथाच तत्रा-
वश्यं स्वविशिष्टे स्ववृत्तिरङ्गीकर्तव्या । *तत्र केवले वृत्तिः*?—इति चेत्^(५), केव-
लस्यापि स्वविशिष्टत्वात् । नहि तत्र स्वं न विशेषणम् । *ननु^(६) सत्तायां
सत्ताविरहात् कथं साऽनुगतप्रतीतिकारणम्*?—इति चेत्, सत्तैव केवलम-
सती कारणमिति न, किन्तुर्ह्यभावादिरप्यसन्नेव कारणम् । *तर्हि सत्का-
रणं, नत्वसदिति कोऽयं तव सिद्धान्तः*?—इति चेत्, सोपाख्यं कारणं, नतु
निरुपाख्यमलीकमित्यवेहि । *तर्हि सत्तास्याने उपाख्यामावेश्य उपाख्या-

(१) श्रीदासीन्येन व्यावृत्तिबोधजनकत्वमुपलक्षणस्याप्यस्त्यतः स्वकालनियत-
त्वेन बोधो विशेषितः ।

(२) पूर्वोक्तविशेषणलक्षणस्योपाधावतिव्याप्तिमभिप्रेत्य लक्षणान्तरमाह—प्रत्या-
प्येति । प्रत्याप्या=ज्ञाप्या या व्यावृत्तिस्तदधिकरणता दण्डादेस्तदवच्छेदकत्व दण्डा-
देरेव विशेषणस्य, नतुपाधेरुपलक्षणस्य वेति नातिव्याप्तिः ।

(३) तदेतल्लक्षणं विशेषणे विशेष्यगतधर्मस्याभावेऽपि सति समनुगतमित्याह-
तच्चेति ।

(४) ननु “नहि स्वाऽविशिष्टे क्वचित्स्ववृत्तिर्दृष्टा”—इत्यस्य त्वदुक्तवचसोऽव्याप्य-
वृत्तित्वेनाऽभिमतसंयोगादौ व्यभिचाराद्विरोधस्तदवश्य इत्यत आह—यत्रेति । संयोगेति ।
संयोगेन लक्ष्यते=ज्ञायते या सा संयोगलक्षणा, संयोगावच्छिन्ना वृत्तिरिति यावत् । यद्वा
वृत्तिवृत्तित्वावच्छेदकयोः समनियतत्वेनाऽभेदोपचारात् संयोगलक्षणा वृत्तिरित्युक्तम् ।
एवं “समवायलक्षणवृत्तौ”—इत्यत्रापि ज्ञेयम् ।

(५) ‘केवले वृत्तिः’—इत्यत्र केवलशब्देन किं सर्वथा गोत्वादिविशेषणसंस्पृष्टं
ग्राह्यं?, वा तत्संस्पृष्टम्? । आद्ये महिषादावपि गोत्ववृत्तिः स्यादित्येतद्ब्रूहि निधायाह-
नेति, द्वितीये तु पूर्वोक्तमेव स्मारयति—केवलस्यापीति ।

(६) नन्वेवं स्वविशिष्टे स्ववृत्तित्वमुपपाद्य त्वया दण्डादीनां कारणत्वं व्यवा-
स्यापि, सत्तायां तु सत्ताविशिष्टत्वस्याप्यभावात् कथं कारणत्वं स्यादिति खाण्डनिको
माण्डनिकं शङ्कते—नन्वेति ।

विशिष्टं निरुपाख्यमेवेति पूर्ववत्^(१) दावर्तनीयम्*^२—इति चेन्न, आवर्तने क्रियमाणे एव व्याघातात् । नह्युपाख्याविशिष्टं निरुपाख्यं वक्तुमपि शक्यते, उपाख्याविशिष्टत्वेनैवोपाख्यातत्वात्, तत्रोपाख्या हि नाम, तथाचाऽभिधाना^(३) नभिधानयोजितं नैयायिकैरिति, तथापि^(४) दण्डादौ सत्तापि कारणकोटौ न प्रविशतीति हृदयम् ॥ ननु च सत्ताविरहि^(५) एयपि सत्ता स्वरूपसत्येव, दण्डादिरपि सत्ताबहिर्भावेण कारणमस्तु स्वरूपसत्तायाः स्वरूपमात्रनिबन्धनत्वात्, प्राभाकरादिभिस्तथैवाङ्गीकाराच्चेत्यत आह—^६ “नचे”ति । स्वरूपसत्त्वस्य प्रतिस्वं विश्रान्तत्वेनाऽननुगतत्वात् अनुगतसद्व्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, अननुगतेनैव चाऽनुगतधीजनने गोत्वादिकमपि न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुगमाभावेपि स्वरूपसत्तया सत्कारणमिति तावदायातं, तदेव च मया साधयितुमुपक्रान्तमित्यत आह—^७ “माभूदिति । कारणताया अनुगमः त्वदभ्युपगतो न स्यात् स्वरूपसत्तायास्तदनुगमकत्वेनाभ्युपेताया अननुगतत्वात्, सत्ताजातेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः ॥

मू० “किञ्च, स्वरूपसत्त्व स्वरूपात् घटाद्यात्मनो नाधिकम्, सतोपि स्वरूपं स्वरूपमेव, नह्यसन् घटादिर्न घटादिः, तथा सति^(१) ‘घटादिर्न’—इत्यपि न स्यात्, असतोऽघटादि-

(१) पूर्ववत् “अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः”—इति कारिकाक्तप्रकारेणैव—“अन्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः, नान्तर्भावितोपाख्यं चेत्कारणं तदसत्ततः” इत्यावर्तनीयमित्यर्थः ।

(२) अभिधाने निरुपाख्यत्वव्याघातः, अनभिधाने नैयायिकाभिमतोपाख्यकारणत्वसिद्धिरिति विवेकः ।

(३) ‘तथापि’—इत्यस्य ‘यद्यपि स्वविशिष्टे स्वं वर्तते एव’ इति दूरव्यवहितेन यद्यपि शब्देनान्वयः ।

(४) जात्यात्मकसत्ताविरहिणीत्यर्थः ।

(५) तथा सतीति । यथा ‘घटः सन्’—इत्यत्र घटसत्त्वयोः सामानाधिकरण्यापलम्भादघटः सत्तास्थीयते, तथा ‘घटोऽसन्’—इति सामानाधिकरण्यापलम्भादसन् घटोऽपि स्वीकार्यः, अन्यथा ‘घटोऽसन्’—इति सामानाधिकरण्यापलम्भादसन् घटोऽसंमतोऽर्थः । विद्यासागरास्तु “अप्रसिद्धप्रतियोगिकनिषेधायोगादसतः प्रतिषेधप्रतियोगित्वेनाऽसन् घटादिविरेष्यः”—इत्याहुः । तत्र मन्ये प्रगल्भोक्त्यर्थे मूलस्याऽपि शब्दस्यैवकारार्थकत्वकल्पनाप्रयुक्तगौरवादिवासागदोक्तोक्तोक्तमित्यति ।

त्वात् । ^७ अथ सदपि सत्तामनन्तर्भाव्य कारणं, तदानी-
मसःपि तत्तथास्तु, सत्त्वासत्त्वयोः कारणकोट्यप्रवेशा-
ऽविशेषात् । ^८ अथ * न सत्ता कारणकोटिनिविष्टा, किन्तु
कारणत्वं सत्त्वं, नियतपूर्वसत्तां हि कारणतां मन्ये*?—इति
मन्यसे, “तर्हि मत्पक्षेपि सैव कारणतास्तु । * ^९ तर्हि
कारणस्य सत्तामभ्युपगतवानसीति घटकुट्यां^(१) प्रभातम्
*?—इति चेन्न, भावाऽनवबोधात्,

टी० घटस्य च निरूप्यमाणं घटस्वरूपसत्त्वं घट एव पर्यवस्यति.
तथाच घटः=कारणमित्याऽऽयातम्, असन्नपि घटो घट एव,—इति मत्पक्षात्
त्वत्पक्षे न कश्चिद्विशेष इत्याह—। “किञ्च” इति । यद्यपि च स्वरूपं
सदिति पारमार्थिक^(२)मभिमतम्, अयमेव च त्वत्पक्षाद्विशेषः, त्वया
दण्डादीनामपारमार्थिकत्वाङ्गीकारात्, तथापि पारमार्थिकत्वखण्डने हृद-
यम् ॥ श्लोकद्वितीयादुं व्याचष्टे—। ^७ “अथे”ति । सत्ताया इवाऽसत्ताया-
अपि कारणकोट्यप्रवेशादसत्कारणवादित्वाद्वयमपि नोपालभ्याः, यतो
दण्डादिः कारणमित्यावयोः समानोऽभ्युपगमः, सच सन्नसन्वेति क्रमेण
विचारणीयमित्यर्थः ॥ ननु सत्ताघटितं कारणत्वं न ब्रूमः, किन्तर्हि? सत्तैव
कारणत्वमिति, तथाच कारणत्वमभ्युपगच्छता त्वया सत्ताप्यङ्गे कर्तव्येति
शङ्कते—। ^८ “अथ ने”ति ॥ ममापि नियतपूर्वसत्त्वमेव कारणत्वमिति परिह-
रति—। ^९ “तर्हि”ति ॥ ननु कारणत्वं कारणानां धर्मः, स चेत्सत्ता, तदा सन्त
एव दण्डादयः कारणानि, नाऽसन्तः, इति पर्यवसितं विवादेनेत्यतः^(३)
आह—। ^{१०} “तर्हि”ति ॥

(१) शैलिकभयाक्षिशायां मार्गान्तरेण गच्छतः क्षपितनिशस्य घटकुट्यां=शु-
ल्कशालायां, यथा प्रभातं कस्यचिद्वृक्षकस्य तथा तव सत्त्वापत्तिभयाद्भाषान्तां वञ्चय-
तोपि सद्भाद आपन्न इत्यर्थः । विद्या० ।

(२) पारमार्थिकमित्यत्र ‘स्वरूपम्’—इति शेषः ।

(३) इति पूर्वपक्षिणः शङ्कामनूद्य ‘भावानवबोधात्’ इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः ।
यस्तुतस्तु अत्र ‘इत्याह’—इत्येव पाठ उचितः, पूर्वपक्षस्यैव प्रथममुपस्थितत्वात्, अतो न
क्षिष्टकल्पनं दोषः, यदुक्तं तु लोकाग्रमवधारण, Haridwar.

सू० "सत्तामसतीमभ्युपगच्छतापि सत्ता मयाऽभ्युपगतैव, अन्यथा कासावसतीति^(१) ^१त्वमपि किं सत्तां तत्सत्तामन्तर्भाव्य कारणत्वमिच्छसि? नत्वेवं^(२), पूर्ववत्कापि सत्तात्यागो वा अनवस्थायां वा पर्यवसानं स्यात् । * असत्त्वाविशेषात् कारणनियमः कथं स्यात् *?—इति चेन्न, ^२सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात् । * सत्त्वेऽस्य न्वयव्यतिरेकानुविधानं, तस्य, तज्जातीयस्य वा, त्वत्पक्षे त्वसत्त्वाऽविशेषाद्यतिरेकः, परं शोध्यनियतः, यदा कारणाऽभावस्तदा कार्याभावावश्यम्भावानभ्युपगमात्, नित्याऽस्तः कारणस्याऽसत्त्वे एष कदाचित्कार्या^(३)त्पादात्, अन्वयस्तु न कचिदपि *?—इति चेत् न, तुल्यत्वात् ।

टी० भावमाविष्करोति—। "सत्तामि"ति । न वयमसतीमपि सत्तां नाभ्युपेयः, किन्तर्हि? सती^(४)म्, अन्यथा किमुद्विष्ट्याऽसत्त्वमपि मया विधेयमित्यर्थः ॥ त्वयापि या सत्ता कारणत्वेनाभ्युपेयते सा स्वान्तर्भावेणैव कारणत्वं वाच्यम्, स्वविशिष्टा च सा त्वन्मतेऽप्यसत्त्वेव, यदि च^(५)स्वात्मानं तटस्थीकृत्य सा सत्ता कारणत्व तदा तया सत्तया तटस्थया कार-

(१) केषुचित्पुस्तकेषु 'इति'—शब्दो न दृश्यते ।

(२) विद्यासागरोक्तव्याख्यानाऽनुरोधेन नत्वेवमित्येतत्स्थाने 'नत्वेवम्'—इति पाठः, यतस्ते व्याचक्षुः "अङ्गीकरोति सद्वादी नन्विति"—इति । प्रकृतशङ्करव्याख्यानुरोधेन तु नत्वेवमित्येतोऽग्रेऽग्रिमग्रन्थयोजनासौकर्यार्थं 'तथा सति'—इति शेषः पूरणीयः ।

(३) यद्यपि कार्योत्पादकालेपि कार्यस्य परमार्थतोऽसत्त्वमेवेति व्यतिरेकोऽबाधितस्तथाप्यभिप्रायमविदुषः शङ्का ज्ञातव्या ।

(४) "किं तर्हि? सतीम्"—इत्यत्रापि 'नाभ्युपेयः'—इति सम्बन्धनीयम् ।

(५) तटस्थीभूतसत्ताया अपि सद्भावहारप्रयोजकत्वमङ्गीकृत्याह—यदिचेति ॥

"सत्तैव तु नसती"ति, कारणत्वात्मिका सत्तैव तु न तटस्थीभूतसत्तान्तरवतीत्यर्थः । कारणता सती निर्वहेदित्यत्र केचित् 'कारणता असती निर्वहेदिति पदं किन्दन्ति । तत्र "नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वं निर्वहेत्"—इत्यव्यवहितोत्तरग्रन्थेन पौनरुक्त्यापातादिति ।

णता सती निर्वहेत्, सत्तैव तु न सती, तस्याः सत्तान्तराभावात्, भावे वा पुनरपर्यवसानं स्यात्, नवा स्वस्य तटस्थीकरणे कारणत्वं सत्त्वमिति निर्वहेदित्याह-। ^b “त्वमपी”ति ॥ ननु यद्वसत्कारणं तदेदं कारणमिदमकारणमिति किंङ्कतो नियमः? इत्याह-। ^c “असत्त्वे”ति ॥ त्वन्मतेपि कारणाऽकारणविभागोऽनुपपन्नः, सत्त्वाऽविशेषादित्याह-। ^d “सत्त्वे”ति ॥ ननु सतः कारणत्वे दण्डजातीये सति घटः, व्यतिरेके च तस्य घटजातीयस्य व्यतिरेकः,—इत्यन्वयव्यतिरेकौ कारणतायाहकौ सम्भवतः, नासतः कारणत्वे ताविति शङ्कते-। ^e “सत्त्वे” इति ॥ यथा सतोऽन्वयव्यतिरेकौ, तथैवासतोपि, परन्तु निरूप्यमाणौ ता^(१)वप्यसन्तौ पर्यवस्यतः,—इत्यन्यदेतदित्याह-। ^f “न तुल्यत्वादि”ति ॥

ब्रू० ^a “अन्वयो नास्तीत्यभ्युपगच्छताप्यन्वयोपगमात् । ^b “अन्वयस्यापि^(२) सत्तान्तभावने कथितदोषापत्तेः । एतेन “आशासौदकतृप्ता ये, ये चोपार्जितसौदकाः । रसवीर्यविपाकादि, तुल्यं तेषां प्रसज्यते”—इत्यस्यापि बाधकत्वमाशासौदकायते, ^d सत्तान्तर्भावाऽनन्तर्भावाभ्यां प्रत्यादेशात्, ^e आशासौदकादिनापि च रसवीर्यविपाकादिजननात् । * तदसत्कथं कार्यं स्यात् * ?—इति चेन्न, ^f सत्तामन्तर्भाव्य कार्यत्वोपगमे कारणवत्कार्येपि उक्तदोषस्य, अनन्तर्भावे वाऽविशेषस्य, पूर्ववदावृत्तेः ।

टी० किञ्च । ‘असतोऽन्वयो नास्ति’—इति वदता त्वयाऽन्वयो निषेधत्वेनाप्यभ्युपगम्यते एवेत्याह-। ^a “अन्वय”इति ॥ ननु तथापि सत्त्वयो नास्ति, स च प्रयोजकः? इत्यत आह-। ^b “अन्वयस्यापी”ति । “अन्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः । नान्तर्भावितसतश्चेदन्वयो न स संस्ततः”—इति दोषापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु यद्वसत्कारणं तदा भोजनेऽभोजने

(१) तावपि=सतोऽप्यन्वयव्यतिरेकावित्यर्थः ।

(२) अन्वयस्यापि कुलौ सत्ताप्रवेशने इत्यर्थः ।

च रसवीर्यादितौल्यं स्यादित्यत आह-। “एतेने”ति । आशा=प्रत्याशा,
मनोरथ इति यावत् । उपार्जनं=भक्षणम् । रसः=आक्षौ धातुः ।
वीर्यं=वलं, चरमधातुः । विपाकः=परिणामः, लौहित्यमिति यावत् ।
‘रसो^(१)मधुरादि’रित्यादि व्याख्यानमयुक्तं, तस्य भोजनाऽजन्यत्वात् । आ-
दिपदादिन्द्रियपाठवादियहणम् ॥ एतेनेत्यस्याऽतिदेश्यमाह । ^d“सत्ते”-
ति । सतः कारणत्वमभिप्रेत्य बाधोयं भवताभिधीयते, तच्चा^(२)न्तर्भावित-
सत्त्वं चेदित्यादिना पूर्वमेव निरस्तमित्यर्थः ॥ भोजनाऽभोजनयोस्तुल्यत्वा-
पादनमिष्टापत्या निरस्यति-। “आशामोदके”ति । भोजनेष्यसन् रसा-
दिरभोजनेपि तथेति तौल्यमेवेत्यर्थः ॥ ^f“सत्तामि”ति । “अन्तर्भावित-
सत्त्वं चेत्कार्यं स्यात्तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कार्यं स्यात्तदसत्त-
तः”-इति दोषापत्तेरित्यर्थः । दृष्टं च गुञ्जापुञ्जस्यले असता हुताशनेना-
ऽसतः शीतापनोदस्यात्यन्तिर्वानराणाम्, असत्यैव च मत्तकाशिन्या^(३)सम्भो-
गसुखमसदेव स्वप्ने सुप्तानामिति भावः । यद्वा, ननु प्रागसतः सत्त्वं कार्य-
त्वम्, इति कार्यसत्तावश्यमङ्गीकार्येत्यत आह-। “सत्तामि”ति । यथा
नियतपूर्वसत्त्वं कारणत्वमित्यत्राऽसती सत्ताऽभ्युपगता, तथा कार्यसत्ता-
मप्यसतीमङ्गीकृत्यैतन्मया समाधेयमित्यर्थः ॥

मू० ^a तस्मात्

पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव नौ (४) ।

हेतुतत्त्ववहिर्भूतसत्त्वाऽसत्त्वकथा वृथा ॥ ५ ॥

* ^b आस्तां प्रतिवन्दिग्रहाऽऽग्रहः (५), कथं पुनरसतः

(१) विद्यासागराद्युक्तं व्याख्यानमाक्षिपति-रसोमधुरादिरिति ।

(२) तच्च=सतः कारणत्वं च ।

(३) मत्तकाशिनी=उत्तमस्त्री, “वरारोहा मत्तकाशिनुत्तमा वरवर्णिनी”-इति
कोशात् ।

(४) नौ=आवयोः सदसद्वादिनोः, हेतुत्वे कार्याऽव्यवहितपूर्वक्षणसम्बन्धनियमे
तुल्ये सति ‘सतः कारणत्वं, नाऽसतः’-इति हेतुत्वाऽनुयोगिनी सत्त्वाऽसत्त्वचिन्ता
वृथेत्यर्थः ।

(५) प्रतिवन्दिग्रहे=प्रतिवन्दिग्रहणे, भवतां य आग्रहः स आस्तामित्यर्थः ।
क्वचित्तु ‘प्रतिवन्दिग्रहग्रहः’ इति पाठस्तत्राप्ययमेवायं ।

कारणत्वमवसेयम् प्राक्सत्त्वनियमस्य विशेषस्यानभ्युपग-
मात्, असत्त्वस्य चाऽविशेषात् * ?-इति चे 'न, "इदम-
स्मान्नियतप्राक्सदि"ति बुद्ध्या विशेषात् । ^d * भ्रान्तै^(१)वं-
बुद्धिगोचरेऽतिप्रसङ्गः * ?-इति चेन्न,

टी० न सत्कारणं, नाप्यसत्कारणं, किन्तु नियतपूर्ववृत्ति कारणं, तच्च
यथा सत्, तथा असदपि, इति सदेव कारणमिति त्वत्कथावत् असदेव कार-
णमिति मत्कथाप्याऽऽपाततो वृथा, विचारस्तु करिष्यते इत्युपसंहरति-।
“तस्मादि”ति ॥ ननु, असत्त्वाविशेषात्कारणनियमः कथं स्यात् ?-इति
मदुक्ते 'सत्त्वाविशेषेपि तुल्यत्वात्'-इति तु त्वया प्रतिवन्दिः कृता, प्रति-
वन्दिश्च न दूषणम्, इत्यसतः कारणत्वं प्रमापकाभावादनुपपन्नमेवेति
शङ्कते-। ^b “आस्तामि”ति । यद्वा “पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्यएव
नौ”-इति साम्यमात्रं त्वयोक्तम्, तच्चानुपपन्नं, सत्त्वासत्त्वपक्षे ग्राहक^(२)स-
त्त्वाऽसत्त्वाभ्यां विशेषादिति शङ्कते-। “आस्तामि”ति । प्राचि काले सत्त्वं
कारणत्वं ग्राह्यं, तदस्मन्मतेस्ति, त्वन्मते तु सर्वदैवासत्त्वम्. इति प्राचि
काले सत्त्वं ग्राह्यं नास्त्येव किं गृह्येतेत्यर्थः ॥ ग्राह्यानुपपत्त्या ग्राहकाऽ-
नुपपत्तिर्न भवत्यसत्यपि दण्डादौ घटप्राक्सत्त्वबुद्धिसम्भवात्, शुक्तौ रज-
तत्वबुद्धिवत्, सा बुद्धिर्दण्डचक्रादावेव न तु रासभादावपि, येन तत्रापि
घटकारणत्वं व्यवह्रियेतेति परिहरति-। “ने”ति ॥ रासभादावपि कदा-
चिदेवंबुद्धिसम्भवाच्च हि भ्रान्तिहेतवोपि केनचिन्नियम्यन्ते इति तस्यापि
घटकारणत्वतद्व्यवहारयोः प्रसङ्ग इत्याह-। ^d “भ्रान्तैवमि”ति ॥

म्ब० ^a यादृश्या हि धिया चिचतुरकक्षाबाधाऽनवबोधविश्रा-
न्तया वस्तुसत्त्वनिश्चयस्ते, तादृश्यैव विषयीकृतस्य ममा-

(१) भ्रान्तस्य 'रासभः घटनियतपूर्ववृत्तिः'-इत्येवंभूतबुद्धिगोचरे रासभादौ
कारणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) ग्राहकौ=कारणताग्राहकावन्यव्यतिरेकौ, तत्सत्त्वाऽसत्त्वाभ्यामित्यर्थः, स-
त्त्वपक्षे ग्राहकयोरन्यव्यतिरेकयोः सत्त्वं, नाऽसत्त्वपक्षे इति विभागः ।

पि कारणतानिश्चयः ^(१), ^६ केवलं ततः परास्वपि कक्षासु
बाधात्पूर्वपूर्वभ्रान्तिसम्भवेन न तावता सत्त्वावधारणं वयं
मन्यामहे-इति विशेषः, ^८ परदर्शनसिद्धान्तस्य भूरिक-
क्षाधाविनोपि ततः परकक्षाबाध्यमानत्वेनाऽतथाभावेप-
गमात् । ^९ अन्यथैकदर्शनपरिशेषः स्यात् ।

टी० कारणाकारणयोरिवंबुद्धिसम्भवेपि कारणे भ्रटिति बाधानव-
तारो ऽकारणे तु भ्रटित्वेव बाधावतारः, इत्यवतीर्णबाधाऽनवतीर्णबाधबुद्धि-
कृतो विशेष इत्याह- । ^{१०} “यादृश्ये”ति ॥ ननु यद्यनवतीर्णबाधया धिया
प्राक्सत्त्वं विप्रयीकृतं, तदा तत्पारमार्थिकमभ्युपगन्तव्यं त्वयैवेत्यत आह- ।
^{११} “केवलमि”ति । आपाततोऽबाधविशेषमात्रमावत्सहे, पर्यन्ततः ^(२) स्तत्रापि
बाधाऽवतार एवेति न वस्तुतत्त्वस्थितिरिति भावः । यद्यपि क्रमेणापि
बाधितया धियाऽबाधितया वा बाधः ? । आद्ये न ^(३) क्षतिः, अन्त्ये तद-
बाधो वस्तुतत्त्वाधीन एव त्वया वाच्य इति सिद्धं वस्तुतत्त्वम् । * न च
तत्रा ^(४) प्यबाधितबुद्धिविषयत्वमेव शरणं *, तत्राप्येतद्विकल्पाऽवतारात् ।
किञ्चाऽन्यथात्वबोधनं बाधः ? अन्यथात्वप्रमाणं वा ? । आद्ये बाध्यापि ^(५)
बुद्धिर्बाधिका स्यात्, अन्त्ये तत एव वस्तुव्यवस्थितिः, तथापि सर्वाऽयं
विशेषो बुद्धिकृतो न वस्तुकृत इति भावः ॥ नन्वापाततश्चेदबाधस्तदा
तावतातत्र क्रमिकबाधाऽभावोप्युन्नेष्यते ^(६) इत्यत आह- । “परदर्शने”ति ।

(१) ‘असति दण्डादौ’ इति शेषः ।

(२) पर्यन्ततः=अन्तर्तागत्वा, तत्त्वज्ञाने सतीति यावत् । तत्रापि=आपाततो-
बाधितबुद्धिविषयेपि । बाधावतार इत्यत्र क्रमेणेति शेषः ।

(३) न क्षतिः, बाधिकाया धियो बाधे प्रपञ्चेऽबाध्यत्वस्यैव विश्रामात् ।

(४) तत्रापि=अबाधितबुद्ध्यावपि, द्वित्रिचतुरकक्षास्वबाधितबुद्धिगोचरत्वलक्ष-
णमेवाऽबाधितत्वं, पर्यन्ततस्तत्रापि बाध एवेत्यर्थः ।

(५) बाध्यापि ‘इदं रजतम्’-इत्याकारिका बुद्धिः शुक्तिज्ञानस्य बाधिका स्यात्
अन्यथात्वबोधनस्य तत्र सत्त्वादित्यर्थः ।

(६) उन्नेष्यते=अनुमास्यते, तथाहि-उत्तरोत्तरबुद्धिविषया घटादयो ऽबाध्याः
विषयत्वात्, द्वित्रिचतुरकक्षाऽबाधितबुद्धिविषयघटादिवृद्धिः ।

शब्दनित्यत्वे मीमांसकाभिमतं नैयायिकस्य त्रिचतुरकक्षाबाधाऽनवतारेपि क्रमबाध्यत्वस्वीकार इत्यर्थः, तथाच—यथा कतिपयकक्षायां बाधविरहाऽधीनोभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तः^(१)स्तथा कारणत्वाऽकारणत्वव्यवस्थितिरपि तावतैव^(२), नतु सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेति भावः ॥ ननु तथैव^(३) किं न स्यादित्यत आह—^d “अन्यथे”ति । सर्वप्रकाराऽबाध्यत्वनिबन्धनश्चेत्सिद्धान्तस्तदैक एव सिद्धान्तो भवेत् सर्वेषां दर्शनानामिति सिद्धान्तभेदकतो दर्शनभेदोपि न स्यादित्यर्थः । यद्वा त्रिचतुरकक्षाबाधवैधुर्यमात्राद्यादि पारमार्थिकत्वं मनुषे, तदा सर्वदर्शनसिद्धान्तः पारमार्थिक एवेति पारमार्थिकत्वाऽपारमार्थिकत्ववैमत्यनिबन्धनो दर्शनभेदो न भवेदित्यर्थः । * ननु सर्वबाध्यत्वेपि दर्शनभेदोऽनुपपन्न एव * ? । मैवम्, मद्दर्शनस्याऽबाध्यत्वात्, तथाच—वक्ष्यामः^(४) “तत्त्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वे”तीति भावः ॥

ब्रू० “एतेन ‘असत्त्वाविशेषेपि कथं कस्यचित्पक्षस्य त्रिचतुरकक्षाबाधितत्वाऽबाधितत्वमास्ताम्’—इत्यपि निरस्तम् ।^b * अनेवंबुद्धिविषयतादृशायां को विशेषः * ?—इति चेत्, ‘यदा कदापि तादृशबुद्धिविषयतैव ।

टी० ननु रासभे घटप्राक्सत्त्वज्ञानवद्वण्डेपि चेत्तद्बाध्यमेव तदा त्रिचतुरकक्षाबाधितत्वाऽबाधितत्वलक्षणोपि विशेषो न भवत्येवेत्यत आह—। “एतेने”ति । शुक्तौ रजतत्वज्ञानस्य, शब्दे नित्यत्वज्ञानस्य च, बाध्यत्वाऽविशेषेपि त्वयाप्येतादृशस्यार्थनियमस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः । यद्वा परकीयसर्वसिद्धान्तानां बाध्यत्वे बहुकक्षाबाधितत्वाऽबाधितत्वविशेषः किं निबन्धनः ? इत्यत आह—। “एतेने”ति । परसिद्धान्तस्यले रजतज्ञाने च त्वयाप्येतादृशस्य विशेषस्याऽभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ ननु कारणाऽकारणयोः

(१) सिद्धान्त इत्यत्र मीमांसकस्येति शेषः ।

(२) तावतैव=त्रिचतुरकक्षास्वबाध्यतयेव ।

(३) तथैव=सर्वप्रकाराऽबाध्यतयेव सिद्धान्तः किं न स्यादित्यर्थः ।

(४) पञ्चिंशतितमकारिकायां वक्ष्याम इत्यर्थः ।

कार्यप्राक्कालसत्त्वासत्त्वे यदि न वस्तुनी, किंतु बुद्धिमात्रकृते, तदा तादृशबुद्ध्यभावकाले कारणस्याऽकारणाद्विशेषो न भवेदित्याशङ्कते-। ^७ “अनेवमि”ति ॥ इदमस्मान्नियतप्राक्सदिति बहुकृताधाविनियतबुद्धिविषयत्वाऽत्यन्ताभावाऽनधिकरणत्वमेवाऽकारणात्कारणस्य विशेष इति परिहरति-। ^८ “यदाकदापी”ति । यद्यपि यस्यकस्यचिद्रासभेपि तादृशबुद्धिविषयत्वमिति सोप्यवं कारणं स्यात्, कारणेपि च कस्यचित्प्रथमबुद्ध्यैव कारणत्वव्यवहारो, नाऽनेककृताधाविधिया, अन्यस्याऽनेककृताधाविबुद्धिविषयत्वसत्त्वेऽप्यन्यस्य तदज्ञानात्कारणत्वव्यवहारो न स्यादिति कारणत्वं वस्तु स्वीकर्तुमहन्ति, तथापि तादृशी^(१) बुद्धिः तद्व्यवस्थापिकेति तवापि दुर्घटमिति हृदयम् ॥

मू० “अन्यथा कथय कथम् अन्यदातनतादृशबुद्धिविषयतयाऽन्यदा सत्त्वं स्यात् । ^७ * तदा सत्त्वमन्यदास्थे न गृह्यते * ?-इति चेत्, ‘अन्यकारालकमेव तर्हि तत् तदातनकारणत्वापयोगीति समानम् । ^८ ‘तदेतत्संवृत्तिसत्त्व^(२)’मिति गीयते । ‘असती सा न विशेषिका, सती सा नेष्टा,—इत्यभिसन्धानेन संवृत्तिरपि सती नैवेति पृच्छन्^(३)’ प्रतिवक्तव्यः, विज्ञानं तावद्बुद्ध्यवधारोपपादकतया द्वाभ्यामप्यनुमतं, तस्यापि जिज्ञासायां चित्तुरक्तत्वाविश्रान्तगवेषणस्य यदि सत्तोपपन्ना भविष्यति तदा सता ^९ ‘तेनेदमुपपादितं भविष्यति,

(१) तादृशी बुद्धिः=इदमस्मान्नियतप्राक्सदित्येवंभूता बुद्धिः, तद्व्यवस्थापिका=सति दण्डादौ कारणत्वव्यवस्थापिका,—इति तवापि दुर्घटमित्यर्थः ।

(२) संवृत्तयेत्येति संवृत्तिरविद्या, असत्प्रकाशनशक्तिरिति यावत् ; तथा च संवृत्तिसत्त्वमित्यस्याऽविद्यकं सत्त्वमिति पर्यवसितोर्थः ।

(३) ‘पृच्छन्’—इत्यस्य यथाकथञ्चित् प्रतिज्ञिपन्नित्यर्थः, कतिपयपुस्तके तु ‘सती नैव’—इत्यस्य स्थाने ‘सती न वा’—इति पाठः, तत्र तु पृच्छन्नित्यस्य यथाश्रुत एवार्थः ।

टी० “अन्यथे”ति । यदा कदाचित्तादृशबुद्धेरतन्त्रत्वे तवापि तादृशबुद्धिविरहदशायां प्राक्सत्त्वस्य वस्तुनः कथं सिद्धिरित्यर्थः ॥ तादृशबुद्ध्यभावदशायामपि कारणत्वमन्यदास्येन तादृशबुद्धिविशेषेण गृह्यते इति शङ्कते-। ^b “तदा सत्त्वमि”ति ॥ यथाऽन्यकालीनं तादृशज्ञानमन्यकालीनमपि कारणत्वं व्यवस्थापयति तथाऽन्यकालीनमपि तादृशबुद्धिविषयत्वमन्यकालीनस्यापि कारणत्वमविष्यतीति परिहरति-। ^c “अन्यकालिकमेवे”ति ॥ ननु तवैवेयं कल्पनेत्यत आह-। ^d “तदेतदि”ति । संवृतिस्तावत्सती, तथा स्वकीयेन सत्त्वेन स्वविषयस्याऽसत्त्वं संव्रियते इति संवृति-सत्त्वं परेपि मेनिरे, यदाहुः-“पररूपं स्वरूपेण यथा संव्रियते धिये”ति भावः ॥ “इदमस्माद्विषयतप्राक्सदिति बुद्ध्या विशेषात्”-इत्युक्तं, तत्राऽसति बुद्धिर्न विशेषिका, सती च नेष्टा, द्वैतापत्तेरिति वस्तुतत्त्वमेवाङ्गीक्रियतां किं संवृतिसत्त्वेनेत्यत आह-। ^e “असती”ति ॥ प्रतिवचनमाह-। ^f “विज्ञानमि”ति । यद्यपि विज्ञानमपि विषयाङ्कितमतस्तदभ्युपगमे एव विषयाऽभ्युपगमः, निर्विषयस्य विज्ञानस्याऽभावाद्बुद्ध्यवहारानुपपादकत्वाच्च; तथाच-व्यवहारानुरोधश्चेत्तदा ज्ञानविषययोस्तुल्ययोगत्वेनैव तत्त्वमेव तथापि व्यवहारानुरोधोऽपि मया त्यज्यते एवेति हृदयम् ॥ ^g “तेने”ति । विज्ञानेनेत्यर्थः ॥

ब्रू० अथाऽसत्ता तस्य पर्यवसास्यति तदाऽसत्तैव तेनेदमुपपाद्यते-इति स्वीकर्तव्यम्, “अमविषयेणैव अमे विशिष्टताव्यवहारः । अविचार्यैव तावत् ^b तस्य सदसत्त्वं विचार आरब्धव्यः । ^c अन्यथा प्रथममेव मतिकर्द्धमे^(१) कथाऽऽरम्भणमशक्यमापद्येत, ^d स्वीकृतं च भवतापि मविष्यदा-

(१) मतिकर्द्धमे=विचारोप विचारस्तत्रापि विचार इत्यनवस्थानात् मतिकालुष्ये सति, पङ्कमग्नहस्त्यादिवत्ततो दुर्तं निर्गमनासम्भवात्कारम्भ एव न स्यादित्यर्थः ।

द्विविधे विज्ञाने विशिष्टव्यवहारनिदानत्वमसतो विष-
यस्य, 'कारणशक्तेश्च विशेषकमसदेव कार्यम् ।

टी० "भ्रमे"ति । यथाऽसदेव रजतं स्वविषयं ज्ञानं विशेषयति-
'रजतीयं ज्ञानम्' इति, तथा बुद्धिरप्यसती विषयं विशेषयति-"इदमस्मा-
न्नियतप्राक्सत्" इति बुद्धिविषयत्वमेव कारणत्वमित्यर्थः । यद्यपि भ्रम-
विषयोपि सत्त्वे^(१), तथा च न दृष्टान्तः, तथाप्यसत्ख्यात्यभिप्रायेणैतत्
द्रष्टव्यम् ॥ ^b"तस्ये"ति । ज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यपि विषयासत्त्वं चेत्तदा
ज्ञानसत्तासन्देहस्थिता^(२)वपि न विचारप्रयोजनं, तथापि ज्ञानसत्तास-
न्देहाऽऽवर्जिता विषयसत्तासन्देहोऽस्त्येवेति न विचारवैयर्थ्यमिति भावः ॥
^c"अन्यथे"ति । यदि प्रथममेव ज्ञानसदसत्त्वं विचारणीयमित्यर्थः । यद्यपि
तवाऽयं मतिकर्दमः, न तु ममापि, ज्ञानविषययोर्द्वयोरपि सत्त्वेनैवाभ्युप-
गमात्, न वा त्वया सह कथारम्भणमुद्देश्यमपि, तथापीयमेव कथा तथा
सति न स्यादिति हृदयम् ॥ भवतु वेदानीमेष संवृतेरसत्त्वपरिच्छेदः,
तथापि तस्या विषयविशेषकत्वं स्यादेव, भवति हीदानीमसत्त्वेनैव परि-
च्छिन्नेन भाविना पुत्रेण "मम पुत्रो भविष्यति" इति ज्ञानस्येदानींतनस्य
विशिष्टत्वव्यवहार इत्याह-। ^d"स्वीकृतं चे"ति ॥ असदन्तरस्य विशिष्ट-
ताव्यवहारहेतुत्वमुदाहरति-। ^e"कारणशक्तिरिति । कारणशक्तिः=कार-
णत्वं^(३), तच्च सदेव कार्यं विशेषयति, भवति हि 'घटकारणं दण्डः'-इति
विशिष्टव्यवहार इत्यर्थः ॥

(१) सत्ख्यात्यादिवादिमते ।

(२) ज्ञानसत्तासन्देहस्थिता=ज्ञानसत्तासन्देहनिवृत्त्यर्थं विचारे ऽक्रियमाणे, विषय-
स्याऽसत्त्वे विषयसिद्धिलक्षणं विचारप्रयोजनं न, तथापि परमार्थतो ऽसत्त्वेपि विषयस्य,
ज्ञानसत्तासन्देहावर्जितः = ज्ञानसत्तासन्देहाधीनो विषयसत्तासन्देहोऽस्त्येवेति तद्विवृत्य-
र्थत्वाद्विचारस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ।

(३) न्यायनयेतिरिक्तशक्त्यभावात् "कारणशक्तिः=कारणत्वम्"-इत्युक्तम् । "त-
च्चे"ति । तदिति द्वितीयेकवचनम् ।

सू० * “नच कालान्तरसम्बन्धिनी सत्ता तस्यैकत्र, अन्यत्र ना-
ऽन्यदापि,—इति वैधर्म्यमेतयो^(१)रपीति वक्तव्यम् * । ^b वि-
शिष्टव्यवहारप्रवृत्तिसमये ^c द्वयोरप्यसत्त्वाऽविशेषात् ।
प्रयोजनाऽनुपयुक्ते काले तस्य स्वरूपतोऽवस्थानं पाटच्च-
र^(२)लुण्ठिते वेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुहरति ।
* ^d तथापि कालान्तरस्थित्या घटादिकं स्वरूपतो^(३) वि-
शेषणतश्च व्यवच्छिन्नं तद्विज्ञानेन ^e स्वभावबलात् स्ववि-
शेषणत्वेनोपादीयते, नत्वेवमन्ताऽसङ्गवितुमर्हति, तस्य
^f स्वरूपतो विशेषणतश्च व्यवच्छिन्नतयाऽनङ्गीकारात् ;
^g कुत्र ^(४) स्वभावतो विज्ञानं सम्बन्धि निरूप्येत * । न,
^h उक्तमत्राऽसतोपि हि तदेव स्वरूपं, तस्य नियतस्वरूप-
स्यैव नियतविशेषणस्यैवासत्त्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

टी० ननु भविष्यदादेः कार्यस्य स्वकाले सत्त्वमस्यैव अतस्तयोर्वि-
शेषणत्वमुचितं, ज्ञानविषययोस्तु सार्वदिकमसत्त्वमिति नाऽन्योन्यं विशेष-
णविशेष्यभाव इत्याशङ्क्याह—। “नवे”ति ॥ असत्ताविशिष्टताव्यवहारस्त्व-
याऽभ्युपगम्यते एव, तावतैव सिद्धं नः समीहितमित्याह—। ^b “विशिष्टे”ति ॥
^c “द्वयोरि”ति । भविष्यदादिकार्ययो^(१)रित्यर्थः ॥ ननु यस्याऽऽत्यन्तिकम-
सत्त्वं तस्य विशेषणत्वं विशेष्यत्वं वा न स्वीकुर्मः, भविष्यत्पुत्रादेः कार्यस्य
च नात्यन्तिकमसत्त्वं, स्वकाले तयोः सत्त्वादित्याह—। ^d “तथापी”ति ॥

(१) एतयोः=दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः ।

(२) पाटच्चरेण=चौरेण, वेश्मन्यपहृतसर्वस्ये सति पूर्वापरकालयोर्यामिकस्य=
यामरक्तस्य, जागरणमिन्द्रियक्लेशयैव यद्वत्तद्वत्कार्यकालात्पूर्वापरकालयोः स्वरूपतो
ऽवस्थानमनुपयुक्तमित्यर्थः ।

(३) स्वरूपतः=पृथुबुधोदरत्वादेः, विशेषणतः=घटत्वादेरित्यर्थः ।

(४) ‘कुतः’ इति पाठे तु केन स्वभावेनेत्यर्थः कर्तव्यः ।

(५) भविष्यत्पुत्राद्व्यर्थघटादिकार्ययोरित्यर्थः ।

“स्वभावबलादि”ति । भविष्यदाद्याऽऽलम्बनमपि ज्ञानं शब्दलिङ्गमहिमा जायते इति तादृशो विशेषस्तद्विशिष्टएवेत्यर्थः ॥ ^१ “स्वरूपत” इति । विषयस्वरूपमपि त्वन्मतेऽत्यन्ताऽसद्विशेषणं, संवृतिरप्यत्यन्ताऽसतीत्यर्थः ॥ उपसंहरति-^१ “कुत्रे”ति । स्वभावतोपि ज्ञानमत्यन्तासद्विषयसम्बन्धि कथं भवेत्, तथाच त्वन्मतेऽत्यन्ताऽसतोर्ज्ञानविषययोर्न सर्वथा विशेषणविशेष्यभाव इति भावः ॥ ^२ “उक्तमत्रे”ति । “नत्वसन् घटो न घटः” इत्यादिनेत्यर्थः । यथा कम्बुग्रीवादिविशिष्टो घटस्त्वया सत्त्वेनाऽभ्युपगम्यते तथैव मयाप्यसत्त्वेन, तादृशानङ्गीकारे तु स्यादतिप्रसङ्गः^(१) इत्यर्थः ॥
 मू० “भ्रान्तिविषयेण दत्तोत्तरत्वाच्चेत्यलमतिप्रपञ्चेन^(२) ।

टी० ननूक्तम्-‘अत्यन्तासतो न विशेषणत्व’मत आह-। “‘भ्रान्ती’-ति । यद्यपि घटज्ञानादीनामसत्त्वं न तावदभावप्रतियोगित्वम्, इष्टत्वात्^(३); नापि केवला^(४)न्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, स्वसमवायिनि स्वकाले च सत्त्वात्; नापि सत्तासामान्यरहितत्वं, सत्तावत्तयैव प्रतीयमानत्वात्; नापि विधिनिषेधव्यवहाराऽभाजनत्वं, तदुभयभाजनत्वेन त्वयाऽभ्युपगमात्; अन्यथा व्याघातात्; नापि ब्रह्मभिन्नत्वम्, इष्टत्वात्; नाप्यभावत्वं, विधिमुखप्रत्ययवेदात्वात्; नापि मिथ्यात्वं, तद्वदप्रामाणिकत्वं, तदा प्रमाणविषयत्वव्यवस्थापनयैव निरस्यं; नापि^(५) मिथ्यापदाभिधेयत्वम्,

(१) अतिप्रसङ्गः=घटमस्त्वस्याप्यभावप्रसङ्गः, यद्वा, ‘असन् घटो न’ इत्यस्याप्यभावप्रसङ्गः, अलीकप्रतियोगिकनिषेधाऽयोगात् ।

- (२) { तदेवं शून्यतावाटिमतमाश्रित्य दर्शितम् ।
 मानमेवादभिधानामसत्त्वं व्यक्तमुक्तिभिः ॥ २ ॥
 इदानीं ज्ञानभिन्नानामसत्त्वं सम्यगुच्यते ।
 योगाचारोक्तरीत्येह चित्त्वं चाखण्डसंघटितः ॥ ३ ॥ }

(३) ध्वंसप्रागभावादप्रतियोगित्वस्य नैयायिकानां प्रपञ्चे इष्टत्वादित्यर्थः ।

(४) केवलान्वय्यत्यन्ताभावः=सार्वत्रिकः सार्वदिकोत्यन्ताभावः, तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

(५) क्वचित्पुस्तके ‘नापि’-इति न दृश्यते तदनुरोधेन ‘यदि स्वतो मिथ्यापदाभिधेयत्वम्’-इत्यन्वयः; यथादृष्टपाठे तु यदीत्यतः प्राक् तच्छब्दमध्याहृत्य ‘तद्यदि स्वतः’-इति ग्रन्थयोजना कर्तव्या ।

यदि स्वतः^(१), तदा स्वसङ्केतेन ब्रह्मण्यपि गतत्वात्; यदीश्वरसङ्केतेन, तदा न घटादावपीति; * बाध्यत्वमसत्त्वम् * ?-इति चेन्न, बाध्यत्वस्य बाध्यत्वाऽबाध्यत्वाभ्यामनुपपत्तेः^(२); बाध्यस्य च विपरीतप्रमात्वेन घटादिनिरूपितवैपरीत्यस्य सिद्धौ, घटादिसिद्धेः^(३); तदसिद्धौ, बाधाऽसिद्धेः^(४); * विचारसहत्वम् * ?-इति चेन्न, विचारस्य निर्विषयत्वन दुर्विचारत्वात्; सविषयत्वेऽपि, विषयसिद्धेः; * विचारविषयः सिद्ध एव किंत्वपन् * ?-इति चेन्न, असत्त्वस्यैव विचारायमाणत्वात्; * व्यावहारिकत्वमेवासत्त्वम् * ?-इति चेत्, तद्वदि ज्ञानरूपव्यवहारविषयत्वं, तदेष्टापत्तः, ब्रह्मणोऽप्येतादृशस्य सत्त्वस्य त्वयेष्यमाणत्वात्; अथ व्यवहारोऽभिलाषस्तद्विषयत्वं, तदा सुतरामिष्टं, ब्रह्मसाधारणं च; * अनिर्वचनीयत्वम् * ?-इति चेत्, अनिर्वचनीयतयैव निर्वचनीयत्वात्; घटत्वादिना निर्वचनात्, निर्वचनीयत्वस्य केवलान्वयित्वेन तदभावासिद्धेः; * सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्व्यवस्थापनम् * ?-इति चेत्, घटादेरुभाभ्यां^(५)मपि व्यवस्थितत्वात्, घटादेस्सत्त्वासत्त्वयोर्द्वयोरभ्युपगमात्; किञ्च, असत्तया चेद्व्यवहारार्थक्रिययोर्गथाऽस्मदभ्युपगतयोरुपपत्तिस्तदा सत्तैव त्वयाऽसत्तैव अभिधीयते, तथाच नान्नि परं विवादः; तथापि^(६) सत्त्वेनापाततो व्यवस्थापयितुमशक्यत्वमसत्त्वमिति भावः ॥

भू० “अपरे^(७)पुन^८ श्वेतसोऽपि शून्यताङ्गीकारे मनःप्रत्ययमनासादयन्तः ‘सर्वमिदमसदेव विश्वम्’-इत्यभिधातुं सहसैवानुत्सहमानाः मन्यन्ते-विज्ञानं तावत् ‘स्वप्रकाशं, स्वत एव सिद्धस्वरूपं, न खलु विज्ञाने सति जिज्ञासो-

(१) स्वतः स्वसङ्केतेनेत्यर्थः ।

(२) बाध्यत्वस्य बाध्यत्वे ज्ञाध्यत्वमेव जगतो व्यवतिष्ठेत्, अबाध्यत्वे तु तत एव द्वैतापत्त्यादिरित्युभयथाप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(३) प्रतियोगिविधया घटादिसिद्धेरित्यर्थः ।

(४) ‘तदसिद्धेः’, इत्यापि क्वचित्पाठस्तत्रापि बाधासिद्धेरित्येवार्थः ।

(५) उभाभ्यां = सत्त्वाऽसत्त्वाभ्याम् ।

(६) तथापीत्यस्य विप्रकृष्टेन ‘भान्ती’तिप्रतीकादिमेण यद्यपि गब्देनाञ्जयः ।

(७) यद्यपि स्वमतमेवेत्यशचात् पर्यवसास्यति तथापि योगाचारमतसाधारणेनाभिधानात् ‘अपरे तु’-इत्युक्तम् ।

(१)रपि कस्यचित् 'जानामि न वा'—इति संशयः, 'न जानामि'—इति वा विपर्ययः, व्यतिरेकप्रमा^(२) वा, तेन जिज्ञासितस्याऽतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाणमभावसमुदायः स्वव्यापकं जिज्ञासितस्य प्रमितत्वमानयति । अन्यथा^(३) हि जिज्ञासितप्रमितत्वव्यतिरेकव्यापकं जिज्ञासितव्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमविधितजिज्ञासस्य स्यात् । अतः सर्वजनस्यात्मसंवेदनसिद्धमेवास्य बोधस्य स्वरूपम् ।

टी० तदेवं माध्यमिकमतमाश्रित्य विश्वासत्त्वमुपपाद्य योगाचारमतमाश्रित्य ज्ञानभिन्नस्याऽसत्त्वमुपपादयितुमाह—। “अपरे पुनरि”ति ॥
 “चेतस” इति । ज्ञानस्येत्यर्थः ॥ मनःप्रत्ययः=विश्वासः । अविश्वासे तु युक्तिः,—यदि शून्यत्वं जगतो वास्तवं, तदा क्व शून्यत्वं, शून्यत्वस्यैव धर्मस्य सत्त्वात्; अथ शून्यत्वमवास्तवं, तदा पूर्णत्व^(४)मेव । शून्यतायाश्च स्वत एव सिद्धिः?, परतो वा? । आद्ये स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपैव शून्यतेति; अन्ये शून्यतासाधकस्यैव सत्त्वान्न शून्यता । किञ्च, किं तच्छून्यस्य धर्मः शून्यता? मिथ्या वा? अलीकं वा? असद्वा? अनिर्वचनीयं वा? विचारासहं वा? प्रपञ्चो वा? बाध्यं वा? तच्च सर्वमनुभवार्थक्रियाविरो-

(१) पथि गच्छतस्तृणादेः सर्वथा ज्ञानाभावदशायामजिज्ञासिते तृणादेः संशयाद्यभावो हेतुर्दृष्टः प्रमितत्वलक्षणं साध्यं च नास्ति तद्वारणाय 'जिज्ञासो'रित्युक्तम् ।

(२) योग्यानुपलब्धिजन्यमभावावगाहिज्ञानं व्यतिरेकप्रमा,—न जानाम्येवेति । ननु विज्ञाने सत्यभावप्रमाप्रसङ्ग एव नास्ति किमिदमुच्यते “व्यतिरेकप्रमा वा न जानते”—इति, इति चेत्सत्यं, तथापि सतोऽप्रमितस्य जिज्ञासितस्य संशयविपर्ययान्यतरगोचरत्वं, जिज्ञासितस्याऽप्रमितस्य त्रयाणामन्यतमविषयत्वमिति विभज्यं योजनीयत्वाच्च दीपः ।

(३) अन्यथा ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे कदाचिज्ज्ञानविषयकं व्यतिरेकप्रमादिकमपि स्यादित्याह—अन्यथेति, अन्यथा=ज्ञानस्याऽप्रमितत्वे, अविधितजिज्ञासस्य=जिज्ञासोः पुरुषस्य, जिज्ञासितज्ञाननिष्ठप्रमितत्वस्य यो व्यतिरेकोऽभावस्तद्व्यापकं जिज्ञासितस्य व्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमपि कदाचित्स्यादित्यन्वयपूर्वकोर्यः । व्यतिरेकोल्लेखि ज्ञानमित्युपलक्षणं संशयविपर्ययोरपि ।

(४) पूर्णत्वं=सत्यम् ।

धादनुपपन्नमेव ॥ “स्वप्रकाशमि”ति । स्वस्य प्रकाशः=विषयीभावो यत्र तत्स्वप्रकाशं, स्वं वा प्रकाशो यस्य तत्स्वप्रकाशं, स्वस्मात् प्रकाशो यस्येति वा ॥ तदेव विवृणोति—। “स्वतः एवे”ति ॥ स्वप्रकाशत्वे प्रमाणमाह—। “न खल्वि”ति । देवदत्तस्य घटज्ञानोत्पत्तिक्षणे घटज्ञानज्ञान^(१)वान्, जिज्ञासितघटज्ञानगोचरसंशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाऽनाधारत्वात् घटानुव्यवसायक्षणवत् चैत्रवद्वेति मानार्थः । अयं ज्ञातघटज्ञानः, जिज्ञासुत्वे सति तद्विषयसंशयादिरहितत्वात्—इति व्यतिरेकी वा हेतुर्विवक्षितः । ज्ञानाभावदशायां व्यभिचारवारणाय जिज्ञासोरपीति । अतत्त्वज्ञाने^(२)च व्यतिरेकप्रमा च अतत्त्वज्ञानव्यतिरेकप्रमाः, तासामित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशे जिज्ञासैव नावतरति, जिज्ञासा हि ज्ञातुमिच्छा, नहि सा ज्ञाते एव ज्ञाने सम्भवति, तथाच ज्ञानस्य स्वप्रकाशतां जिज्ञासा न सहते—इति न तथा लिङ्गं विशेषमुहति, तथापि व्याप्ति^(३)स्तावदीदृशीति हृदयम् ॥

सू० * “व्यवसायस्यानुव्यवसायनियमान्न तत्र संशयादिः * ?—इति चेन्न, ^६यत्रैवानुव्यवसाये ज्ञेयता नोपेया तत्र जिज्ञासायाम् “आत्मधर्मिकं तत्संशयमारभ्य व्यवसायविषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तेर्दुष्परिहरत्वात् ; “विषयसद्भावसंशये तद्विषयेपि संशयस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ संशयाद्यभावसमूहे हेतावन्यथासिद्धिमाशङ्कते—। “व्यवसायस्ये”ति । अनुव्यवसायेन व्यवसायस्य प्रतीतत्वाच्च तत्र संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमा इत्यर्थः ॥ परिहरति—। ^७“यत्रे”ति । यद्वानुव्यवसायाः प्रोच्यन्ते तदाऽनवस्था, विषयान्तरसञ्चाराभावः, अननुभवश्च ; तद्विरामे^(४)तु

(१) घटज्ञानविषयकं ज्ञानं च स्वात्मकमेव ग्राह्यं, न तु ज्ञानान्तरं, स्वप्रकाशत्वस्य साध्यत्वात् ; एवमग्रेपि ।

(२) अतत्त्वज्ञाने=संशयविपर्ययौ ।

(३) यत्रयत्र जिज्ञासुत्वे सति संशयाद्यभाववत्त्वं तत्रतत्र प्रमितत्वमिति व्याप्तिरेव जिज्ञासाघटितेत्यत्रैव तात्पर्यं, न तु लिङ्गकुक्षौ तच्चिन्वेशेपीत्यर्थः ।

(४) अनुव्यवसायधाराविरामेपीत्यर्थः ।

विषयपर्यन्तं संशयः, इत्यगत्या ज्ञानं स्वप्रकाशमेधितव्यमित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानं ज्ञातं यदि, तदा न तत्र संशयो ज्ञातत्वात्; अथाऽज्ञातं, तदापि न तत्र संशयोऽज्ञातत्वात्; नहि धर्म्यदर्शनेपि संशयः, तथा सति तत्र^(१) धर्मिनियमो न स्यादित्यत आह—। “आत्मधर्मिकमि”ति। अनुव्यवसायानन्तरम् ‘अहं तृतीयज्ञानवान्न वा’ ‘अहं ज्ञानविषयतृतीयज्ञानवान्न वा’ ‘अहं ज्ञातघटज्ञानो^(२) न वा’-इत्यात्मधर्मिकसंशयः^(३) मुपक्रम्य विषयपर्यन्तं संशयः स्यात्, नचैतादृशी संशयधारानुभूयते, तन्नूनं स्वप्रकाशमेव ज्ञानमित्यर्थः। यद्वा, ‘घटज्ञानजिज्ञासावानयं चैत्रो यदि ज्ञातघटज्ञानो न स्यात्,^(४) प्रमिततद्विरहस्यात्’-एवं द्वितीयतृतीयादिज्ञानपरम्परापूरणेन तत्तद्विरहप्रमामापाद्याऽर्थोपत्त्या स्वप्रकाशता साधनीयेत्यर्थः। यद्यप्यनुव्यवसाये सति न तत्र जिज्ञासा, ज्ञानधारया^(५) विच्छेदात्; नोत्तरकालीना,^(६) विषयाभावात्; तथाप्यनुपसंजात^(७) विरोधितया पूर्वजिज्ञासाया एव तथासामर्थ्यमभिप्रेतम् ॥ ननु ‘ज्ञानगोचरसंशयेन तद्विषयसंशयोपि’-इति कथमेतदत आह—। ^d“विषयी”ति। यद्यपि नार्थं नियमस्तथापि सम्भवमात्राभिप्रायेणैतदुक्तम्, अत एव ‘सम्भवा’दित्युक्तम् ॥

(१) तत्र=संशये, ‘एकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः’-इति धर्मिनियमः क्वचिदपि न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः।

(२) संशयान्नतयप्रदर्शनं कमशः तृतीय-तृतीयद्वितीय-तृतीयद्वितीयप्रथमज्ञानविषयकं बोध्यम्।

(३) आत्मधर्मिकसंशयं, चरमानुव्यवसायधर्मिकसंशयमित्यर्थः।

(४) अत्र ‘तदा’-शब्दमध्याहृत्य ‘तदा प्रमिततद्विरहः (प्रमितस्तस्य ज्ञानस्य विरहो यस्य पुंसः स तथा) स्यात्’-इति योजनीयम्।

(५) अनुव्यवसायात्मकज्ञानधाराकाले इच्छाया असम्भवादित्यर्थः।

(६) ज्ञानधारोत्तरकालेऽपीच्छा न सम्भवति, इच्छाविषयस्य ज्ञानस्यैव तदानीमभावादित्यर्थः।

(७) अनुपसंजाता विरोधिता यस्या जिज्ञासाया ज्ञानेन सहैतादृशी या ज्ञानात्माचीना जिज्ञासा तस्या एव संशयादिसहकृतत्वेनाप्रमात्वसाधकत्वं व्यवसायविषयपर्यन्तसंशयसंक्रमयितृत्वं चेत्यर्थः। सामान्यतो विषयज्ञानस्यैव जिज्ञासायां कारणत्वेन विषयस्य तत्र कारणत्वात्कल्पनादिति भावः।

ब्रू० “एवं^(१) चित्तुरसंवेदनकक्षाज्ञानध्रौव्यनियमाभ्युपगमेपी-
ति । ^१ स्वप्रकाशे तु मानमेयभावव्यवस्थाया अभावादेव
तदाश्रया दोषा निरवकाशः । ^२ अन्यथा तु बोधस्वरूप-
मेव न सिद्धेत् । ^३ यदि हि विज्ञानं परतः सिद्धेत् तदा-
ऽनवस्था स्यात् । * ^४ नच वाच्यमवश्यवेद्यता वित्तेर्नाभ्यु-
पेयते, स्वाथ व्यवहारस्तु स्वरूपसत्तया प्रसूयते इति
क्वाऽनवस्था-इति * ।

टी० ननु व्यवसायवदनुव्यवसायोपि गृह्यते एव, तथाच कथं
विषयपर्यन्तः संशय इत्यत आह-। “एवमि”ति । क्वचिद्विरामस्यावस्था-
भ्युपगमनीयत्वेन विषयपर्यन्तसंशयधाराध्रौव्यादित्यर्थः ॥ ननु स्वप्रकाशनये
तदेव ज्ञान कर्म स्यात्, क्रिया च, नचैवं सम्भवति, क्रियाकर्मणोर्भेदगर्भ-
त्वात्; कथं वाऽत्यन्तमभिन्नतया विषयविषयिभावः ? इत्यत आह-।
^१ “स्वप्रकाशे त्वि”ति । यदि भिन्नयोः क्रियाकर्मभावो वा विषयविषयि-
भावो वा क्वचिन्मयाङ्गीक्रियेतोपपत्तौ वा स्यात् तदा विरोधो भवेत्,
नत्वेवं, स्वप्रकाशज्ञानातिरिक्तवस्तुनो मया योगाचारनयनगरप्रवेशादेवा-
नभ्युपगमादित्यर्थः । यद्वा, ननु ज्ञानप्रामाण्यसंशयाधीनः संशयस्तथापि
विषयपर्यन्त इत्यत आह-। “स्वप्रकाशे त्वि”ति ॥ यदि भेदेन विषयविषयि-
भावो भवेत्तदा बोधस्वरूपमेव न सिद्धेदित्याह-। “अन्यथे”ति ॥ अस्तु
वा भेदेन विषयविषयिभावस्तथापि ज्ञाने तथा नाङ्गीकर्तव्यमित्याह-।
^२ “यदि ही”ति ॥ ननु ज्ञानस्यापि व्यवहारं न तदेव ज्ञानाधीनं ब्रूमा-
येनानवस्था दिश्येत, किंतु घटादिसत्ताविलक्षणा ज्ञानसत्तैव स्व^(१) विषय-
व्यवहारायेत्याशङ्कते-। ^३ “नचे”ति ॥

(१) नियमाभ्युपगमेपि एवं (विषयपर्यन्तं संशयाक्रान्तिः) -इति सम्बन्धः ।

(२) क्वचित्पुस्तके ‘स्व’-इति नास्ति ।

ब्रू० “यतः तस्यां प्रमाणानुपन्यासे स्वरूपसत्तापि कुतः, यथा व्यवहारोपपत्तिः; को^(१) ब्रूते—‘सती सा वित्तिः?’; असत्येव न कुतः । *^b सामान्यतो पित्तेस्तथात्वविधावपेक्षितसिद्ध्या यत्र विशेषरूपायां प्रमाणाऽप्रवृत्तिस्तदा तत्र सत्त्वसाधनाऽसत्त्वेपि जिज्ञासायां सत्यां पश्चाद्व्यवहारसत्तैव वाऽन्यद्वा प्रमाणमसत्येव?*,—इति चेन्न, ‘तस्यापि कथं सत्त्वमित्यनवस्था वा स्यात्,’^d शेषासिद्ध्या सर्वाऽसिद्धिर्वा प्रसज्येतेत्यर्थाऽसिद्धिपर्यन्तस्य व्यसनस्य दुरुत्तरत्वात् ।^e सेयमप्रत्यक्षोपलभस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यतीति ।

टी० तद्वोचरं ज्ञानमनङ्गीकृत्य ज्ञानसत्तैव त्वया दुरूपपादेत्याह—।

^a “यत” इति ॥ व्यवहारमात्रात्तावद्विषयज्ञानमात्रं सिद्धमेव, घटादिप्रतिनियतविषयकज्ञानजिज्ञासा तु यदि स्यात्तदा प्रतिनियतविषयकव्यवहारेण वा, प्रतिनियतविषयस्मरणादिना वा, तदप्यनुमास्यते^(२) इत्याशङ्कते—।^b “सामान्यत” इति । ‘जानामि’—इति सामान्याकरिणाऽपेक्षितवित्तिविशेषसिद्धावपि घटज्ञानत्वादिना जिज्ञासायां वित्तिविशेषसिद्धिरिति वा^(३)ऽर्थः ॥ व्यवहारसामान्यसत्त्वस्य व्यवहारविशेषसत्त्वस्य च ज्ञानज्ञापकस्य सिद्धिर्ज्ञानान्तराधीना, एवं तत्सिद्धिरपीत्यनवस्येत्याह—।^c “तस्यापी”ति ॥ माभूद्विज्ञानपरम्परायास्तदानीमेव सिद्धिः, किमेतावता, त्रिचतुरज्ञानसिद्धौ तद्विषयसिद्धेरित्यत आह—।^d “शेषे”ति । यद्यपि सर्वाऽसिद्धिप्रसज्जनमनुपपन्नं, यत्पक्षीकृत्याऽसिद्धिरापाद्या तत्सिद्धौ बाधः,

(१) कोऽनुभवो ब्रूते=अनुभावयति, यत् सत्येव वित्तिरिति, न कोपि, तथाचाऽनुभावकाभावात्सा वित्तिरसत्येव किं न स्यादित्यर्थः ।

(२) चैत्रो घटविषयकज्ञानवान् घटविषयकव्यवहारवत्त्वात् घटविषयकस्मरणवत्त्वाद्वा—इत्यनुमानप्रकारः ।

(३) उत्पानिकोक्तार्थापेक्षयाऽस्यार्थस्य द्वितीयत्वमभिप्रेत्य ‘वा’-शब्दः प्रयुक्त इति ध्येयम् ।

तदसिद्धावाश्रयासिद्धिः, शेषासिद्धेश्चापादकत्वेनाभिमतया असिद्धिः, 'शेषस्य चरमज्ञानस्यासिद्धौ तत्पूर्वज्ञानस्यासिद्धिः'—इति विशिष्टापादने त्वद्वचनादेव तयो^(१)स्तदैव सिद्धौ सुतरामापाद्यापादकयोरसिद्धिः, तथाप्यनवस्थायामेव हृदयम् ॥ “सियमि”ति । यस्य मते उपलम्भो न प्रत्यक्षः=न स्वसंवेद्यः, तन्मते^(२)नाऽर्थदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव न सिद्ध्यति,—इति धर्मकीर्तिनाप्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि प्राक्त्यानुमेयज्ञानं भट्टं प्रति नैयायिकानामप्ययमुपालम्भः, तथापि स्वप्रकाशानभ्युपगमेप्युक्तदोषबलेनोपालम्भः सम एवेति भावः ॥

श्रू० “घटसत्तां हि व्यवहरता प्रामाणिकेन तत्र प्रमाणसद्भावो वाच्यः । यदि प्रमाणमनुपन्यस्य सास्तीत्येवमङ्गीक्रियते तदा वैपरीत्यमेव^(३) किं न स्यात् । ततश्च घटसत्तायां प्रमाणसत्ता दर्शनीया, तथा च प्रमाणसत्तापि तत्प्रमाणसत्तामन्तरेण प्रामाणिकस्य नाङ्गीकारार्हा,^४ सर्वप्रमाणसत्तानिवृत्तेर्वस्तुसत्तानिवृत्तिनियतत्वात्^(५); अन्यथा सप्तमरसादेरप्यापत्तेः—इति व्यक्तमनवस्थादौस्थ्यमस्वप्रकाशवादिनः स्यात् । “यदि हि विनैव प्रमाणसत्तां प्रमाणसत्तां परोऽङ्गीकारयेत्तदा घटसत्तामपि तथैवाङ्गीकारयतामिति घटेपि वृथा प्रमाणोपन्यासायासः ।

टी० अनवस्थां सर्वसिद्धिं वाऽऽपादितां प्रपञ्चयति—। “घटसत्तामि”ति । यद्यपि प्रमाणोपन्यासो न सत्ताङ्गीकारबीजं, किंतु प्रमाणं, तथापि

(१) तयोः=पूर्वज्ञानचरमज्ञानयोः, तदैव=त्वद्वचनावसरे एव, सिद्धौ सुतराम् आपाद्यापादकयोः=तदभावयोरसिद्धिरित्यर्थः ।

(२) ‘तन्मतेन अर्थदृष्टिः=ज्ञानमात्रमेव’—इति वा पदविभागः कर्तव्यः ।

(३) वैपरीत्यमेव=घटासत्त्वमेव ।

(४) नियतत्वात्=व्याप्यत्वात् ।

तत्र विप्रतिपक्षं प्रतीदानी,^(१)मेव तत्प्रमापणीयमिति भावः ॥ ^b“सर्वप्रमाणे”ति । यद्यपि कदाचित्सर्वप्रमाणनिवृत्त्या न प्रमेयनिवृत्तिः, तथापि सार्वदिकसर्वप्रमाणनिवृत्त्यभिप्रायमेतत् । यद्यपि सर्वप्रमाणनिवृत्तिर्दुर्घा, तथापि प्रमाणान्तरं^(२)त्वयैवोपपादनीयमिति भावः ॥ ^c“अन्यथे”ति । यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः । यद्यपि स्वप्रकाशत्वेऽपि प्रमाणपेक्षायामनवस्यैव, स्वप्रकाशत्वस्याऽऽस्वप्रकाशत्वात्^(३), स्वप्रकाशत्वस्य प्रमाणान्तरेण त्वयैवेदानीमुपपादनीयत्वात्; एवं तदुपपादकस्यापि प्रमाणस्य वाच्यम्, अनुपपादने च कथं तत्स्वप्रकाशं वैपरीत्यमेव कथं न स्यात्—इत्याद्यवकाशः, तथापि वैतण्डिकोहमिति हृदयम् ॥ ननु घटस्तावत्प्रमाणसिद्धस्तत्प्रमाणेऽपि प्रमाणाभिधानमकिञ्चित्करमित्यत आह—
^d“यदी”ति ॥

सू० “अथ * नाव्यवधानलग्नवित्ति^(४)तद्वित्तिधाराऽभ्युपगम्यते, किं नाम कदाचित्कृतश्चित्काचिद्वित्तिः प्रमीयते, इति सर्वा वित्तिः प्रमाणसिद्धैवेत्यभ्युपेयते*?—इति चेन्न,
^bस्यादप्येवं यदि ‘घटः’^(५)—इति, ‘घटं जानामि’—इत्य-

(१) इदानीं=विप्रतिपक्षिसमकालं, तत्=प्रमाणं, प्रमापणीयं=प्रतिपक्ष्यर्थमुपन्यसनीयम्, इत्युपन्यासोऽप्यावश्यक इत्यर्थः ।

(२) प्रमाणे प्रमाणान्तरसत्त्वे किं तत्? इति त्वयोपपादनीयं ननु तदुपपादयितुं शक्यमनवस्थानादिति तदभिप्रायेणैव सर्वप्रमाणनिवृत्तिप्रतिपादनमिति तात्पर्यार्थः ।

(३) ‘स्वप्रकाशत्वस्य स्वाऽप्रकाशत्वात्’—इत्यपि क्वचित् पाठः । स्वप्रकाशत्वस्याऽस्वप्रकाशत्वे खाण्डनिकस्य पुनःपुनः प्रमाणैस्तत्प्रकाशनमेव हेतुमाह—स्वप्रकाशत्वस्य प्रमाणान्तरेणेत्यादिना ।

(४) वित्तिर्द्वित्योऽधारा वाऽसावव्यवधानेन लग्ना चेति विग्रहः । प्रमीयते इत्यन्यतन्तरं ‘जिज्ञासायां सत्यामि’ति शेषः ।

(५) ‘घट’—इति, ‘घटं जानामि’—इत्यतः (घटतज्ज्ञानविषयाज्ज्ञानद्वयाद्) अधिकविस्तरस्मदादेरुपगम्यमाना यदनुभूयेत (तर्हि) एवमपि स्यात्—इति सम्बन्धः । वित्तिमेव विशिनष्टि—तादृग्विषयेति, तादृशां=विच्छिद्यज्ञायमानविषयाणां यच्छतं तद्द्वारेण=गौरवेण, मन्यरा=मन्दगामिनी । तत्र हेतुमाह—घट इति, घटश्च तद्वित्तिप्रचतयोऽधारा=माला, तथा । किं विशिष्टया? इत्यत आह—विषयभावेन=गर्भभावेनानुप्रविष्टयेति ।

तोऽधिका (घटवित्तिर्द्वित्तिधारया विषयभावेन प्रवि-
ष्टया तादृग्विषयशतभारमन्यरा) वित्तिरस्मदादेरुत्पद्य-
मानाऽनुभूयेत । ^d “यद्यस्मदादिविलक्षणजन्मनि सा सम्भा-
व्यते तदापि यस्या वित्तेस्तावद्विषयगर्भिता धीर्विषयः
साप्यन्यथा कयाचिदुल्लेख्येत्यत्र प्रमाणाभावश्च,—

टी० ननु वित्तीनां धारावहनवत् प्रवाहं नाभ्युपैमि येन विषया-
न्तरसञ्चारो न स्यात्, अपि तु सर्ववित्तीनां वेदनमात्रद्वीकर्मः ? इत्या-
ह—। ^a “अथे”ति । कालान्तरेष्वनुसन्धीयमाना या वित्तिपरम्परा सा स्वस्व-
विषयमन्तर्भाव्यैवानुसन्धीयेत न चैतादृशं ज्ञानमुत्पद्यमानमनुभूयते इत्या-
ह—। ^b “स्याद्वि”ति ॥ ^c “विषयशते”ति । यद्यपि शतमपि वित्तयो वित्ति-
त्वेन, घटश्च विषयो घटत्वेन, भासते इति ‘घटं जानामि’ ‘घटज्ञानवा-
नस्मि’—इत्यनेनैवाकारेण क्रमेणापि वित्तिशतवेदनं सम्भाव्यते इति न विष-
यशतभारमन्यरत्वम्, नहि तावतीषु वित्तिषु प्रकारवैचित्र्यमस्ति येन
तदुल्लेखध्रौव्येणानुभवविरोधः स्यात्, तथापि ‘कालान्तरीयस्य घटज्ञान-
वानहमितिज्ञानस्य कालान्तरीयचरमवित्तिरपि विषयः’—इत्यत्र न प्रमा-
णमिति हृदयम् ॥ ननु योगदशायां पूर्वपूर्वत्यक्ताः सर्वा वित्तिरेकवारेण
प्रतिसन्धास्यतीति सर्वासां प्रामाणिकत्वमित्यत आह—। ^d “यद्यस्मदा-
दी”ति । योगिधियां स्वातिरिक्तसकलयहसामर्थ्येपि स्वयहे सामर्थ्याभा-
वाच्चैतदपीत्यर्थः ॥

सू० “अनिर्मात्तापत्तिश्च । ^b नहि स्वमन्तर्भाव्य कयाचिद्विया
स प्रवाहो ग्राह्यः । तथा सति स्वप्रकाशतासिद्धेः ।
‘अत एव चाऽन्योन्यविषयता निरस्ता, सविषयकाऽन्यो-
न्यग्रहे स्वग्रहापत्तेः ।’

टी० “अनिर्माते”ति । योगिनामुक्तक्रमेण ज्ञानपरम्पराऽनुच्छेदे
सकलविशेषगुणोच्छेदो मोक्षो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु योगिनश्चरमा वित्तिः

स्वात्मानमपि विषयीकृत्य निवर्त्तते इति नानिर्मातृ इत्यत आह—
 ७ “नही”ति । यद्यपि योगज^(१)धर्माऽजन्य-जन्य-स्वविषयकसविकल्पका-
 ऽजन्य-सामान्यलक्षणप्रत्यासत्यजन्य-ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वं नाभ्युपैमीति
 न स्वप्रकाशत्वापत्तिः, तथापि परिभाषामात्रमेतदिति हृदयम् ॥ ननु
 योगिज्ञानपरम्परायामन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयतायां न स्वप्रकाशता,
 न वाऽनवस्था, न वा कस्या अपि वित्तेरसंवेदनमित्यत आह—^८ “अत
 एवे”ति । अन्त्यज्ञानं स्वविषय^(१)मुपान्त्यज्ञानं विषयीकुर्वदात्मानमपि विष-
 यीकुर्यादेवमुपान्त्यमन्त्यं^(३) विषयीकुर्वत् स्वात्मानमपि विषयीकुर्यादिति
 स्वप्रकाशतापत्तिरेवेत्यर्थः । यद्यपि^(४) ज्ञानग्रहे विषयग्रहधैव्यं, न तु याव-
 द्विषयग्रहनियमः, तथाच स्वेतरविषयकज्ञानग्रहे कथं स्वप्रकाशत्वं भवेत्,
 तथापि संयुक्तसमवेतविशेषणतया प्रत्यासत्या स्वेतरग्रहवत् स्वग्रहेऽपि
 स्यादेवेति भावः । यद्वा^(५)ऽन्योन्यमात्रविषयकज्ञानस्थले दोषोऽयम् । यद्वा,

(१) अस्यां फक्किकायां योगजधर्माऽजन्यत्वादिविशेषणचतुष्टयेन क्रमशः योगि-
 ज्ञानेश्वरज्ञानानुमितिज्ञानसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिज्ञानानि स्वप्रकाशत्वेनाभिमतानि
 व्यावर्त्तानि । तथाहि;—ज्ञानमात्रस्यैव स्वप्रकाशत्वाभावोक्तौ योगिज्ञानस्यापि स्वप्र-
 काशत्वं न स्यादिति तद्भाष्येन योगजधर्माजन्येत्युक्तम्, एवमपि योगजधर्माजन्यस्य
 भगवतो नित्यज्ञानस्यापि स्वप्रकाशत्वं न भवेदिति तद्भाष्याय जन्येति, तावतापि
 योगजधर्माजन्यत्वे सति जन्याया (यत्रयत्र द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वं तत्रतत्र गु-
 णत्वम्—इत्यादिरूपस्वविषयकसविकल्पकव्याप्यादजन्याया) ‘ज्ञानं गुणः द्रव्यकर्मभिन्नत्वे
 सति सामान्यवत्त्वात्’—इत्यादिरूपानुमितेरपि स्वप्रकाशत्वं न सिद्धेदिति स्वविषयकस-
 विकल्पकाजन्येत्युक्तम्, तथापि निरुक्तविशेषणत्रयविशिष्टस्य वित्तिवलक्षणसामान्य
 लक्षणप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानस्याशेषवित्तिगोचरत्वेन स्वगोचरतामपि गतस्य परप्रकाशत्ववार-
 णाय ज्ञानं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्यजन्यविशेषणेन विशेषितम् । क्वचित्पुस्तके एकं
 जन्यपदमत्राधिकमप्युपलभ्यते, तदबुद्धिपूर्वकत्वाद्धेयं विज्ञैः ।

(२) स्वविषयं, स्वात्मकविषयविशिष्टमित्यर्थः ।

(३) अन्त्यं, ‘स्वात्मकविषयविशिष्टमि’ति शेषः

(४) उपान्त्यज्ञानादेः स्वेतरपदार्थविषयकज्ञानग्राहकत्वेन स्वप्रकाशतापत्ति-
 रिति शङ्कते—यदपीति । समाधत्ते—तथापीति । अन्योन्यविषयकत्वस्यापि ज्ञानान्तरग्राह्य-
 त्वेनवस्थानात्तदसिद्धिप्रसङ्गेनान्योन्यग्राह्यतैव वाच्या इत्यन्योन्यविषयकत्वकुत्रिनि-
 विष्टस्य स्वस्यापि स्वेतरार्थवत् मनःसंयुक्तात्मसमवेतज्ञानविषयतालक्षणप्रत्यासत्या
 स्वेनैव ग्रहणे स्वप्रकाशतापत्तिरेवेत्यर्थः ।

(५) पूर्वं स्वेतरार्थग्राहिणोऽप्युपान्त्यज्ञानादेः स्वेतरार्थग्राहकत्ववदगत्या स्वग्राह-
 कतामुपादाय स्वप्रकाशत्वमुक्तमिदानीं त्वन्योन्यग्राहकत्वस्थले एवायं दोषो न स्वेतरा-
 र्थग्राहकत्वस्थले इत्याह—यद्वेति ।

अन्त्योपान्त्यज्ञानयोरन्योन्यविषयत्वमित्यपि ज्ञानान्तरयाह्यमेवेति तदादाय पुनरनवस्थादौस्थ्यमेवेति भावः ॥

मू० “नच पुरुषान्तरेण सा^(१) प्रमास्यते नतु तदभावः—इति प्रमा तेस्ति, तदर्थमपि प्रमाणान्तरसद्भावपरम्परापत्तेः ।

*^b नचैवं घटसामग्रीतत्सामग्रीगवेषणेष्वनवस्था स्यात् * ।

वैषम्यात् । “यदि हि घटसामग्रीतत्सामग्रीधारा कुत्रचिद्विच्छिद्येत तदा घटः सदातनः स्यात् इत्यर्थापत्त्यैव घटः सामग्रीपरम्पराविच्छेदरहित एव प्रमीयते । “यदि तु ज्ञाने^c प्येवं स्यात्,—

टी० नन्वेकस्य पुरुषस्य विश्रान्तापि वित्तिपरम्परा पुरुषान्तरेण प्रमास्यते इति न शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरित्यत आह—। “नचे”ति । ‘पुरुषान्तरेण प्रमास्यते’—इति त्वयोपपादनीयमतस्तदुपपादनपरम्परा पुनरप्यापन्ना । किञ्च, पुरुषान्तरेण सा वित्तिर्वद्यते, नतु तदभावः, इत्यपि विशेषोपपादनप्रयासस्तबाधिक इत्यर्थः ॥ ननु ज्ञानसिद्ध्यन्यथानुपपत्तिरेवापर्यवसन्ना ज्ञानधारामाक्षिपेद्, अन्यथा घटकादाचित्कत्वाऽन्यथानुपपत्तिर्घटसामग्रीपरम्परामपि नाक्षिपेदित्यत्राह—। ^b “नचैवमि”ति ॥ वैषम्यमेव स्फुटयति—। “यदि”ति । घटसामग्रीविच्छेदे हि घटकादाचित्कत्वमनुपपन्नं स्यात्, तथाच स्यादेव^(१), न स्यादेव वा, नतु कदाचित्स्यादित्यापद्येत; ज्ञानसिद्धिस्तु स्वस्मादपि भवति न तत्परम्परामाक्षेप्तुमलमित्यन्यथासिद्ध्यन्यथासिद्धिर्कृतवैषम्यमित्यर्थः । यद्वा, घटसामग्रीपरम्पराङ्गीकारेऽनवस्थैव परं, सा चान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकेति न सापि दोषाय, ज्ञान-

(१) सा=चरमबुद्धिः, पुरुषान्तरेण प्रमास्यते, तस्या अभावो न प्रमास्यते,—इत्यत्र तव प्रमाणं नास्ति, तदभावादभाव एव परिशिष्यते,—इति विद्यासागरोक्तरीत्याऽन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

(२) कारणसामग्रीविरहिणां हि द्वयी गतिर्दृष्टा,—नित्यसत्त्वमेव वाऽऽकाशादिवत्, नित्याऽसत्त्वमेव वा खपुण्यादिवत्, घटस्यापि सामग्रीविरहित्वे तदन्यतरत्वं स्यादित्येतदाह—स्यादेवेति ।

परम्पराङ्गीकारेत्वनिमोक्षापत्तिरिति महद्वैषम्यमिति भावः ॥ वैषम्यमेव ज्ञान-
पक्षे विशदयति-। ^d“यदि त्वि”ति ॥ ^e“एवं स्यादि”ति । ज्ञानसिद्धि-
न्यथानुपपत्तिरेव यदि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाऽऽत्तेपिका स्यादित्यर्थः ॥
मू० तदा स्वस्य प्रवेशात्स्वप्रकाशापत्तिः, अप्रवेशाद् ^a“नवस्था,
^bअवेदने शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिः,—इति व्यसनं दुरुत्तर-
मेव । ^c“ये च मानमेयभावाश्रया दोषाः कीर्तनीयास्तेपि
प्रसज्येरन् । * ^d“नच तैदाषैर्नास्त्येव ज्ञानमित्यास्त्येयम् * ।
^e“स्वतः सर्वसिद्धस्य दुरपह्वत्वात्, ^fस्वप्रकाशाङ्गीकारा-
देव चाऽनुभवस्य सर्वदोषहाने ^g“वक्ष्यमाणत्वात् । ^h“प्रका-
शात्मतामात्रस्यैव स्वतःसिद्धिसम्भवे जडात्मनां धर्माणां
केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्तिः ।

टी० ^a“अनवस्ये”ति । तथाचाऽनिमोक्षापत्तिरिति भावः ॥ ^b“अवे-
दने”इति । चरमवित्तेरवेदने इत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वे दोषान्त-
रमाह-। ^c“ये चे”ति । “नाऽत्यापत्त्या प्रमामात्रात्तेतेऽर्थाः स्वीक्रियो-
चिताः । तद्विद्यस्तदुरीकारे स्वाश्रयं कश्चित्सत्तु”^(१)—इत्यादिदोषा मान-
मेयभावाश्रिता अथे कीर्तनीया इत्यर्थः । यद्वा, प्रमाणखण्डनप्रकरणे
दोषा^(२) ये कीर्तनीयास्तेपि स्युरित्यर्थः ॥ इदानीं स्वाभिमतं स्वप्रकाश-
ब्रह्मसिद्धिं कटाक्षयितुमाह-। ^d“नचे”ति । मानमेयखण्डनप्रकरणोक्तदो-
षैर्नाऽत्यापत्त्येत्याद्युक्तदोषैश्च विज्ञानस्वरूपमपि न सिद्धीत्, तथाच सर्व-

(१) इयं च पञ्चत्रिंशकारिका, तस्या अयमर्थः,—प्रमामात्राच्छटादिसिद्ध्याङ्गी-
कारेऽन्यविषयकप्रमयाऽन्यस्यापि सिद्धिः स्यात्, तस्मात् अत्यापत्त्या=अतिप्रसङ्गेन, तेते
घटादयोऽर्थाः प्रमामात्रात् स्वीक्रियोचिताः=स्वीकर्तव्या, न, तद्विद्यस्तदुरीकारे=घटज्ञा-
नाच्छटस्य, घटज्ञानात्पटस्य, सिद्ध्याङ्गीकारे तु घटादपि घटस्य, पटादपि पटस्य, सिद्धिः
स्याज्ज्ञानकुञ्जनिविष्टत्वाच्छटादेः,—इत्यात्माश्रय इति ।

(२) ज्ञानान्तरवेद्यत्वे ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण कः सम्बन्धः ? न संयोगोऽद्वयत्वात् ;
न समवायः, द्वयोर्गुणत्वात् ; नापि तादात्म्यम्, एकान्तभिन्नयोरभिन्नयोर्वा तदयोगात् ; न
विषयविषयिभावः, तस्य संप्रपदार्थान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यामनुपपत्तेः ; नचाऽसम्बन्धमेव
ज्ञानं ज्ञानान्तरज्ञेयम्, अतिप्रसङ्गात्,—इत्यादयो दोषाः ।

शून्यतावाद एव पर्यवस्येत्, नतु “ज्ञानं तावत्स्वप्रकाशं, स्वत एव सिद्ध-
स्वरूपम्”—इति प्रतिज्ञातोऽर्थोऽपि निर्वाहितः स्यादिति भावः^(१) ॥ “स्व-
त” इति । परतः सिद्धिमपेक्ष्य मानमेयभावखण्डनयुक्तयो नतु स्वतः सि-
द्धिमपेक्षेत्यर्थः ॥ तदेवाह—^f “स्वप्रकाशे”ति ॥ ^g “वक्ष्यमाणत्वादि”ति ।
“तत्स्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा”^(२)—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ननु^(३) सर्वशून्यता-
वादादपरेषां^(४) पक्षे ज्ञानमात्राभ्युपगम एव विशेषः, सच न स्यात्, यतो^(५)—
ज्ञानाङ्गीकारे तद्गुणाणां सत्तागुणत्वादीनां तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धी-
नामभ्युपगमादित्यत आह—^h “प्रकाशात्मते”ति । मानमेयभावाश्रया
दोषाः स्वतःसिद्धत्वमात्रमपनेतुमशक्ताः, पराधीनसिद्धीनां तु ज्ञानधर्माणां
निरासे शक्ता एवेति भावः । पराधीनसिद्धिकत्वमेवामीषां कथमित्यत
उक्तं—‘जडात्मनामि’ति ॥

श्रु० “अत एव धर्मो^(६) पग्रहप्रवर्तिष्णुवागव्यवहाराऽविषयत्वं;
^b कालानवच्छेदमादाय च नित्यतोपचारः; ^c देशानव-
च्छेदमादाय विभुत्वव्यपदेशः; ^d प्रकारावच्छेदविरहनिब-
न्धनश्च सर्वात्मत्वाद्वैतादिव्यवहारः; ^e सौगतप्राभाकरादि-
वद्भावे^(७), नैयायिकवच्चाभावेऽभावाऽनतिरेकस्वीकारादेव
चाऽद्वैताव्याघातः ।

(१) पूर्वपक्षिणो भाव इत्यर्थः ।

(२) अयं च “आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्” इत्यस्याः षड्विंशकारिकाया-
स्तृतीयः पादस्तदर्थस्तु तत्रैव वक्ष्यते ।

(३) योगाचारादिमतमाश्रित्य ज्ञानभिन्नस्यासत्त्वसाधनमुपक्रान्तं तत्कथं सिध्येत्
यावता ज्ञानसिद्धौ तद्वृत्तिधर्माणां सत्तागुणत्वादीनामपि सिद्धिरान्तरालिकीत्याह-
नन्विति । (४) योगाचारादिनास्तिकानां पक्षे इत्यर्थः ।

(५) ‘यत’—इति पूर्वं हेतुपदमुपादाय पुनरपि ‘अभ्युपगमात्’—इति हेतुपदोपा-
दानं तु न साधु मन्ये ।

(६) धर्मस्य उपग्रहः=स्वीकारः, तेन प्रवर्तितुं शीलं यस्य वागव्यवहारस्य
तस्येत्यर्थः ।

(७) केपुचित्युक्तकेषु “अभावे अभावं प्रति नैयायिकवच्चाऽभावानतिरेकस्वीका-
रात्”—इति पाटोपि दृश्यते, परञ्चाऽर्थदृष्ट्या मूले यथादृष्टमेव रम्यम् ।

टी० ननु स्वप्रकाशज्ञानस्य धर्मा अपि यदि न स्वीक्रियन्ते तदा “स्वप्रकाशं ज्ञानम्”—इति वाग्व्यवहारोपि तत्र कथं स्यात्, धर्मापगृहेणैव तत्प्रवृत्तेरित्यत आह—। ^a “अत एव”ति । प्रकृत(^१)वाग्व्यवहारस्तु लक्षणया कथञ्चित्समर्थनीय इत्यर्थः ॥ ननु यदि निर्द्वैतमकमेव तत्स्वप्रकाशं ज्ञानं, तदा “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इत्यादिबोधितं तत्र नित्यत्वमपि न स्यादित्यत आह—। ^b “कालानवच्छेदे”ति । कालतदवच्छेदयोः परमार्थसत्तारभावात् कालविशेषोपरागनिबन्धनमनित्यत्वं ब्रह्मणो नास्ति इति तद्विरुद्धं नित्यत्वं तत्रोपचरितं; यथा तत्रैव ‘नीलं तमः’—इत्यत्र नीलविरोधिरक्तत्वाद्यभावनिबन्धनो नीलत्वोपचार इत्यर्थः ॥ ननु व्याप्नोतीति ब्रह्मेत्युच्यते, तथाच निरुक्तिबलाद्, उपनिषदि विभुत्वेन श्रवणाच्च, ब्रह्मणो वैभवमवश्यमङ्गीकर्तव्यमिति न तन्निर्धर्मकम्, अत एव च नाऽद्वैतम्? इत्यत आह—। ^c “देशे”ति । देशतदवच्छेदयोः परमार्थसत्तारभावाद्देशविशेषोपरागनिबन्धनमूर्तत्वविरहनिबन्धनो वैभवोपचारः पूर्ववदेवेत्यर्थः ॥ तर्हि निर्धर्मके ब्रह्मणि कथं सर्वात्मकत्वव्यवहारः? कथं चाऽद्वैतव्यवहारः? तयोर्धर्मनिबन्धनत्वादत आह—। ^d “प्रकारे”ति । घटादौ प्रतिनियतघटत्वादिप्रकारसंसर्गाधीनोऽसर्वात्मकत्वव्यवहार इति तद्विरुद्धाद्ब्रह्मणि सर्वात्मकत्वव्यवहार इत्यर्थः ॥ ननु द्वैताभावोऽद्वैतं, तस्य च ब्रह्माधिकरणं, नतु तदेव ब्रह्म, अभावस्याधिकरणभिन्नत्वात्तथाच तमादाय द्वैतमेवेत्यत आह—। ^e “सौगतं”ति । सौगतैः प्राभाकरैश्चाधिकरणस्वरूपमेवाऽभावाभ्युपगम्यते नैयायिकैरपि ‘घटभावे पटो नास्ति’ इत्यादिप्रतीतिरधिकरणस्वरूपमात्रालम्बनत्वाभ्युपगमाच्च प्रकृते(^१)ब्रह्मैव द्वैताभावोऽङ्गीक्रियते ॥

मू० “अमविषयनिषेधवच्च प्रतियोगिनः सर्वथैवासिद्धापि न

(१) ननु यदि ज्ञानं वाग्व्यवहाराविषयः, कथं तर्हि भवता वाचा व्यवह्रियते इत्यत आह—प्रकृतेति । लक्षणया, ज्ञानविषयतत्सम्बन्धिज्ञेये जहल्लक्षणयेत्यर्थः ।

(२) केषुचित्पुस्तकेषु “प्रकृतं ब्रह्मैव”—इति पाठः, तदपेक्षया ‘प्रकृते’—इति साधुः, ‘प्रकृते’—इति पदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात् ।

काचित् क्षतिः । ^१तदेतत्तु श्रुत्या प्रमाणेनोपलक्षणन्या-
यात् तात्पर्यतः प्रकाश्यते; ^२तेन परमार्थतोऽभिधानाभि-
धेयभावविरहे तात्पर्यतः, श्रुतिस्मिन्नविद्यादशायां
^३पराभ्युपगमरीत्या प्रमाणमित्युच्यते ।

टी० ननु द्वैताभावश्चेदद्वैतं तदा प्रतियोगितया द्वैतमभ्युपगन्त-
व्यम्, तथाच कथमद्वैतं, द्वैतेनैव द्वैतादित्यत आह—^४“भ्रमे”ति । नहि
निषेधे प्रमितप्रतियोगिकत्वं तन्त्रम्, किं तर्हि, प्रतीतप्रतियोगिकत्वं, ला-
घवादिति भावः । प्रमितप्रतियोगिकत्वमेव तन्त्रं निषेधे, भ्रमविषयोपि
ज्ञानान्तरेण प्रमित एव—इत्यादिविस्तरः यद्यपि भेदप्रकाशे^(१), तथापि
ज्ञानान्तरमप्यप्रमेति हृदयम् ॥ ननु यदि ब्रह्मणो वाग्व्यवहाराऽविषयत्वं,
तदा तत्र श्रुतिरपि न प्रमाणं भवेदित्यत आह—^२“तदेतदि”ति । उपनि-
षदां ब्रह्मणि तात्पर्याधीनमेव प्रमाण्यं, नतु ब्रह्म पदार्थः, वाक्यार्थो
वा, धर्मापग्रहं विना शक्त्योग्यतादेश्चाऽनिरूपणात् । “नित्यं विज्ञानमा-
नन्दं ब्रह्म”—इति नित्यविज्ञानानन्दपदैराविद्यके एवार्थे प्रत्येकं गृहीत-
शक्तिभिः संभूयोच्चारणबलात् तात्पर्यबलाच्चाऽविद्यादशायां ब्रह्म बोध्य-
ते इति तत्र श्रुतीनां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ^३“उपलक्षणन्यायादि”ति । यथो-
त्तृणत्वादिकं काकादिपदैरावाच्यमपि बोध्यते तात्पर्यबलात्, यथा च “गच्छ
गच्छसि चेत्कान्त! पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्
यत्र गतो भवान्”—इत्यादावपदार्थोऽपि गमनाभावः प्रतीयते^(३) इति भावः ॥
ननु सर्वथैवाऽवाच्ये तात्पर्यमपि दुर्घटमित्यत आह—^४“तेन परमार्थतः”
इति । पारमार्थिकं वाच्यवाचकभावं न मन्यामहे, नतु काल्पनिकमपि
^(३)इति भावः ॥ ननु तात्पर्यमपि तत्प्रतीतिप्रयोजकत्वं^(४) वा मीमां-

(१) भेदप्रकाशे=भेदसिद्धौ, अत्र ‘वक्तुं शक्यते’—इति शेषः ।

(२) अत्र ‘तथा’—इति शब्दोऽध्याहर्तव्यः, पूर्वं यथाशब्दस्य साविध्यात् ।

(३) अत्रापि “न मन्यामहे”—इत्यनुवर्तनीयम् ।

(४) क्वचित्पुस्तके ‘तत्प्रतीतिप्रयोजनकम्’—इति पाठः, क्वचित्तु ‘तत्प्रतीति-
प्रयोजनकत्वम्’ इति ।

सकानामिव, तत्प्रतिपिपादयिषा वा नैयायिकानामिव, स्यात्, तथाच तदादाय पुनर्द्वैतापादिरित्यत आह—। ^९“पराभ्युपगमे”ति ॥

श्रू० ^८“वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूपम् । (१)

* ^७ननु च स्वप्रकाशत्वं ज्ञानस्येत्यनुपपन्नमिदं, क्रियाकर्मभावस्य भेदव्यतिरेकेणाऽनुपपत्तेः । ^८कार्या क्रिया हि कर्मणो भवति, कर्म च कारणं (२) क्रियायाः, नच स्वेनैव स्वनिष्पादनं शक्यं, ^९पूर्वापरभावविशेषस्य हेतुहेतुमद्भाव-रूपत्वात्, नच तस्मादेव तदेव पूर्वमपरं च संभवति ^९तद- (३)नवच्छिन्नकालविशेषस्य तत्पूर्वशब्दार्थत्वात्, तदा च तस्य सद्भावस्वीकारे स एव कालस्तदवच्छिन्नस्तदनवच्छिन्नश्चेति विरोधात् * । मैवम्,

टी० ननु त्वन्मते परमार्थतः किमत्र प्रमाणमत आह—। ^८“वस्तुत-स्त्विति”ति । यद्यपि चिद्रूपस्यात्मनः सिद्धत्वं त्वया दुरुपपादं, (नहि प्रमा-णमन्तरेण तदुपपादयितुं शक्यं, वैपरीत्यमेव तथासति किं न स्यात्, पारिशे-ष्यादिप्रमाणाभिधानं तव द्वैतापादकं, प्रमाणाभिधाने चापर्यवसानं समानं) तथापि तदितरखण्डनयुक्त्यवष्टम्भादिदमुक्तम् (४) ॥

(१) { प्रसाध्य स्वप्रकाशत्वं विज्ञानैकरसात्मनः । }
{ कर्तृकर्मविरोधोऽथ खण्ड्यते कर्मलक्ष्यं च ॥ }

(२) क्वचित्पुस्तके ‘कारकम्’-इति पाठः, सोऽपि नायुक्तः क्रियां प्रति कारण-स्यैव कारकत्वात् ।

(३) कार्यानवच्छिन्नकालविशेषस्य कार्यपूर्वशब्दार्थत्वात्, कार्यपूर्वकाले च कार्यस्य सद्भावस्वीकारे एक एव कालः कार्योऽवच्छिन्नोऽनवच्छिन्नश्चेति विरोधात्-इति निष्प्रतीकं कमशः प्रत्यक्षरव्याख्यानम् ।

(४) ‘ब्रह्म सिद्धम्’-इत्येतद् ब्रह्मभिन्नस्य जगतः खण्डनयुक्तिभिरसिद्धत्वप्रति-पादनेन स्वयमेव सिध्यति, निरधिष्ठानकानपेधायोगात्; न तु प्रमाणेन तत्प्रसाधना-पेक्षेतिभावार्थः ।

ननु “स्वेन प्रकाश्यते” इति स्वप्रकाशपदं कर्मव्युत्पन्नं^(१), तच्चानु-
पपन्नं, क्रियाकर्मभावस्य भेदघटितत्वादित्याशङ्कते-।^b “ननु चे”ति ॥ ननु
क्रियाकर्मभावस्याऽभेदे को विरोधः? इत्यत आह-।^c “कार्ये”ति । अभेदे
जन्यजनकभावो विरुद्ध इत्यर्थः ॥ एतदेव कथमत आह-।^d “पूर्वापरे”ति ।
विशेषः=नियमगर्भत्वं, तथाच नियतपूर्ववर्तित्वं हेतुत्वं, तन्निरूपितनियता-
ऽऽनन्तर्यं हेतुमत्त्वं, तच्चाभेदे विरुद्धमित्यर्थः ॥ एतदेव कथमत आह ।
“तदनवच्छिन्ने”ति । कार्यानवच्छिन्नो हि कालः, कार्यपूर्वकालः, कार्यमेव
च कारणं, तथाच स्वा^(२)नवच्छिन्ने काले स्वमित्येको विरोधः, स्वकाल एव
स्वाऽकाल इत्यपरः, तदवच्छिन्न^(३)एव कालस्तत्प्रागभावानवच्छिन्न इत्यर्थः ॥

श्रू० “क्रियायाः कर्मजन्यतानियमानङ्गीकारात्, ^b सर्वथैवा-
नागतविषयविज्ञाने तदसम्भवात्; ^c क्वचिज्जनकतामादाय
च कर्मणि कारकत्वव्यपदेशात् । ^d करण^(४)व्यापारविषय-
त्वाद्वा परसमवेतक्रियाफलभागित्वाद्वा कर्मलक्षणाद^{(वि-}
नापिक्रियाजनकत्वेन) कर्मव्यवहारोपपत्तेः । ^e किंच^(५)
तत् कर्मत्वं यत्त्वं प्रति विरुद्धते? । * परसमवेतक्रियाफल-
भागित्वम् * ?-इति चेन्न, अपादानस्यापि व्याप्तेः^(६) ।
* ^g अपादानं कर्मापि * ?-इति चेन्न, ‘वृक्षात्पतति पर्ण-
म्’-इति वत् ‘वृक्षं पर्णं पतति’-इत्यपि स्यात् ।

(१) कर्मव्युत्पन्नं=कर्मव्युत्पत्तिसिद्धम् ।

(२) स्वशब्देन सर्वत्र प्रकृते कार्यं ग्राह्यम् ।

(३) ‘स्वकाल एव स्वाऽकालः’-अस्यैव विवरणं-तदवच्छिन्न इत्यादि ।

(४) क्रियाजनकत्वेन विनापि, करणव्यापारविषयत्वाद्वा परसमवेतक्रियाफल-
भागित्वाद्वा कर्मलक्षणात् कर्मव्यवहारोपपत्तेः-इत्यन्वयः । कर्मलक्षणात्=कर्मपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तात्, लक्षणं तु कर्मणाऽऽसङ्कीर्णं न भवत्येव ।

(५) पूर्वं क्रियायाः कर्मजन्यतां क्वचिदङ्गीकृत्य पर्यहार्थोपदिधानीं कर्मत्वमेव न
निरूपणमोचर इत्याह-किञ्चेति ।

(६) कर्मलक्षणास्याऽपादानव्यापकत्वादित्यर्थः (कर्मलक्षणास्याऽपादानेतिव्याप्ति-
रिति तु फलितम्) । ‘अपादानस्यातिव्याप्तेरिति’ क्वाचित्कः पाठस्तु कथञ्चिच्छब्दव्ययोजन-
नापि दुरुहयोजनतयोपेक्षितः ।

टी० स्यादयं विरोधो यदि कर्म कारकं^(१) भवेत्तदेव तु नास्तीत्याह—
 “क्रियाया” इति ॥ ननु नियतपूर्ववर्तित्वे सत्यपि कथमस्याऽकारणत्व-
 मतआह—^b “सर्वथे”ति । भाविव्यक्तिविषयकज्ञानेच्छादौ व्यभिचारान्नि-
 यतपूर्ववर्तित्वेवास्य नास्तीत्यर्थः ॥ ननु यद्येवं तदा पाणिनेः कारकमध्ये
 कर्मपरिगणनं किं निबन्धनमित्यत आह—^c “क्वचिदि”ति । ‘आत्मानं
 जानामि’इत्यादौ कर्मणः क्रियाजनकत्वमपि सम्भवतीति तथा परिगणन-
 मित्यर्थः ॥ ननु तवाप्यतीतादिसाधारणकर्मपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथ-
 मनुगतः कर्मव्यवहारः ? इत्यत आह—^d “करणे”ति । आनागतादिकर्मणि
 करणस्य चतुरादे^(२) लिङ्गादेर्वा प्रत्यासत्त्यादि-लिङ्गपरामर्शादिलक्षणव्यापार-
 विषयत्वात्तद्व्यवहार इत्यर्थः ॥ अपिच, त्वया निरुच्यमानं कर्मलक्षणं
 कथञ्चिदपि विचारं न सहिष्यते इत्याह—^e “किञ्चे”ति । परपदं कर्म
 भिन्नपरं, तथाच परसमवेतायाः क्रियाया यत्फलं तद्वागित्व^(३)मित्यर्थः ॥
 ‘वृत्तात्पणं पतति’इत्यत्र वृत्तस्याऽपादानस्य (पणगतपतनक्रियाया यत्फलं
 विभागस्तच्छालिनः) कर्मत्वं स्यादित्याह—^f “अपादानस्ये”ति ॥ नन्व-
 पादानस्य कर्मत्वमपि स्यात् को दोष इत्याह—^g “अपादानमि”ति ॥
 अपादानस्य कर्मत्वे “कर्मणि द्वितीया”इत्यनुशासनवालात् ‘वृत्तं पणं पतति’
 इत्यपि प्रयुज्येतेत्याह—^h “वृत्तादि”ति ॥

म्न० ^a * विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति तद्विवक्षया नैवम् * ?—
 इति चेन्न, ^b वस्तुतः सतस्ताद्रूप्यस्य यदि विवक्षा स्यात्तदा
 तदपि^(४) स्यात् । * ^c अपादानस्य कर्मत्वं न विवक्ष्यते इति
 शाब्दिकसंप्रदायोऽयम् * ?—इति चेत्, ^d तर्हि तच्च निरु-

(१) कारकं, क्रियाकारणमित्यर्थः ।

(२) चतुरादेर्लौकिकप्रत्यासत्त्यादिलक्षणव्यापारविषयत्वात्, लिङ्गादेर्वा लिङ्गप-
 रामर्शादिलक्षणव्यापारविषयत्वादननुगतकर्मणि कर्मत्वव्यवहार इति विभागः, एकदेशा-
 न्वयस्तु शरैः शातितपत्राणीत्यादिवच विरुद्धः ।

(३) ‘काष्ठं छिनत्ति’—इत्यत्र काष्ठेतरकुठारादिसमवेतक्रियाया यत्फलं द्वै-
 धीभावस्तद्वागित्वं भवति काष्ठस्य कर्मण इति लक्षणसमन्वयः ।

(४) तदित्यव्ययं, प्रयोगार्थं प्रयुक्तम्, इत्यर्थः ।

त्त^(१) सर्वकर्मव्यवहारेपि स्वकृतकर्मलक्षणानुरोधेन कर्म-
त्वमभ्युपगच्छता वस्तुमात्रं कर्मत्याद्यपि लक्षणं सावका-
शितं स्यात् । कथं च लोकोत्तर^(२) प्रज्ञेन निवृत्तसर्वकर्म-
व्यवहारेपि स्वकृतकर्मत्वमस्तीत्यधिगतम् ? । * अपादा-
नेतर^० दीदृशं कर्म * ?—इति चेन्न, तत्रापि ‘नदी वर्द्ध-
ते’—इत्यादौ तद्वद्वेत्प्राप्ततीरभागादिप्राप्तिफलायाः सक-
र्मकत्वापत्तेः ।

टी० ननु वृत्तस्य सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितमिति
पञ्चम्येव भवति न द्वितीयापीत्याह—। “विवक्षात” इति ॥ वास्तवं यदि
कर्मत्वं तदा विवक्षायाः=इच्छायाः प्रयोक्तृमात्रतन्त्रत्वेन कदाचित्कर्मत्व-
विवक्षया प्रयोगोपि स्यादित्याह—। “वस्तुत” इति ॥ ननु भवेदेवं यदि
प्रयोक्तृमात्राधीना विवक्षा स्यात्तत्त्वेन, किंतु शाब्दिकसंप्रदायानुरुद्धा,
तथाच ग्रामगमनादिवत्^(३) ‘वृत्तं पर्यं पतती’त्यपि न प्रयुज्यते इत्याश-
ङ्कते—। “अपादानस्ये”ति ॥ अपादानात् सकलकर्मव्यवहारविरहाद्यव-
हर्त्तव्यस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिः, त्वया परं स्वलक्षणाऽनुरोधेन कर्मत्वं
तत्रेष्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्रियतां किं परसमवेतेत्यादिविशेषल-
क्षणभारेणेत्याह । “तर्ही”ति । यद्यपि नेदं^(४) कर्मलक्षणं, किंतु कर्मपद-

(१) निवृत्तः सर्वेषां कर्मव्यवहारो यस्मिन्नपादाने तस्मिन्नित्यर्थः ।

(२) लोके उत्तरा=उद्गता प्रज्ञा यस्य स लोकोत्तरप्रज्ञस्तेन ।

(३) अत्र “ग्रामाद्गमनमित्यादिवत्”—इति पाठ उचितस्तथैव दृष्टान्तसङ्गति-
सम्भवात्, तथाच गतिपत्त्योः संयोगानुकूलव्यापारार्थकत्वाविशेषेपि यथा ग्रामं गच्छती-
त्येतदर्थं ग्रामाद्गच्छतीति प्रयोगो न सांप्रदायिकस्तथा तत्रात्यर्थं पततीत्यस्यार्थं वृत्तं पर्यं
पततीत्यपि न प्रयुज्यते इत्यर्थः—इत्यस्मदुत्तराणां श्रीधर्मद्वाममिश्रशास्त्रिणः । श्रीम-
न्तो भागवताचार्यास्तु—स्यालीपुलाकन्यायादिपाठवत् “ग्रामगमनादिवत्”—इत्यपि पाठो
नायुक्तः, दृष्टान्तप्रचापं व्यतिरेकी, तथाच यथा ‘ग्रामं गच्छती’ति प्रयुज्यते, न तथा वृत्तं
पर्यं पततीतीति प्राहुः । अहं तु ‘इत्यपि न’ इत्यपिशब्दस्वारस्यानुरोधेन यथाश्रुतपाठ-
स्वारस्यानुरोधेन च—यथा ‘ग्रामगमन’इति निर्विभक्तिकपदप्रयोगः सांप्रदायिके न प्रयुज्यते
तथा ‘वृत्तं पर्यं पतति’ इत्यपि नेत्यनुमन्ये । क्वचित्पुस्तके ‘ग्रामगमादिवत्’—इति पाठः ।

(४) इदं=परसमवेतक्रियाफलभागित्वम् ।

प्रवृत्तिनिमित्तमात्रं, (लक्षणं तु कारकाणामन्योन्यव्यावृत्तं नास्त्येव, उपधे-
यसाङ्कुर्यात्,) तथापि पदार्थान्तरलक्षणप्रणयनप्रयासोपि तवानर्थक एव
स्यादिति हृदयम् ॥ “ईदृशमि”ति । परसमवेतक्रियाफलभागीत्यर्थः ॥
“तत्रापि”ति । “नदी वर्द्धते”इत्यत्र, तीरस्य जलसमवेतक्रियाफलतीरसंयो-
गभागिनः कर्मत्वात्^(१), तथाच “नदी तीरं वर्द्धते”—इति प्रयोगः स्यादि-
त्यर्थः ॥

मू० “अपादानेतरदितिस्थाने क्रियानाशकेतिकरणे^६ प्यस्य दो-
षस्य तादवस्थ्यात्, विनाशलक्षणायां वृद्धा तदसम्भवाच्च,
^८“वृत्तं त्यजति”इत्यादावकर्मत्वप्रसङ्गाच्च, “आत्मानं
जानामि”इत्यत्र परत्वाभावादव्याप्तेः । * तत्राप्युपाधि-
भेदात्परत्वं, कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्युपहितस्यैवात्मनो ज्ञेयत्वा-
भ्युपगमात्*?—इति चेन्न, यतोऽस्तु तावद्यथाकथञ्चिदेवं,
^७तथाप्यध्यात्मविदो निरुपाधिमात्मानं जानतो ज्ञानं
नात्मकर्मकं स्यात्, पच्यते फलं स्वयमेवेत्यादौ च
कर्मकर्तारि का गतिः स्यात् ? ।

टी० ननु क्रियानाशकपरसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं, नच
वृत्तस्याऽपादानस्य यदिभागलक्षणं पतनक्रियाफलं तत् क्रियानाशकं,
किंत्वधः संयोगस्तत्र क्रियानाशकं फलं, तद्वागिभूष्यादेस्तत्र कर्मत्वमिष्यते
एवेत्याशङ्क्य परिहरति—। ^८“अपादाने”ति ॥ ^७“अस्ये”ति । “नदी
वर्द्धते”—इत्यत्रातिव्याप्तिलक्षणेत्यर्थः ॥ ^९“तादवस्थ्यादि”ति । तत्रापि
तीरतीरसंयोगस्य क्रियानाशकत्वादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह । ^८“वृत्त-
मि”ति । तत्रापि वृत्तपर्यविभागस्य क्रियानाशकत्वाभावा^(१)दित्यर्थः ॥
मूललक्षणेऽपादानातिव्याप्तिं समर्थ्याव्याप्तिमाह—। ^९“आत्मानमि”ति ॥
“परत्वाभावादि”ति । आत्मनः कर्मभिन्नत्वाभावादित्यर्थः ॥ योग्यविशे-

(१) ‘कर्मत्वम्’—इत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः साधुरेव ।

(२) अयोदेशसंयोगस्यैव क्रियानाशकत्वेन विभागात् तदभावादित्यर्थः ।

प्रगुणोपहितस्यात्मनः कर्मत्वं, केवलस्य च तद्विन्नत्वात्परत्वामिति विशिष्टा-
ऽविशिष्टभेदेन प्रकृतेऽपि लक्षणसत्त्वान्नाच्याप्तिरित्याह-^१ “तत्रापी”ति ।
यथाकथञ्चिदित्यस्वरसात् । कर्मभिन्नत्वमुपाधीनां, नतूपहितस्यात्मनोऽपि
इति तदवस्थैवाच्याप्तिः-इत्यस्वरसबीजम् ॥ अभ्युपेत्य दोषमाह-
^२ “तथापी”ति । युञ्जानस्य^(१) केवल एवात्मा ज्ञाता, ज्ञेयश्च, निरञ्जना-
दिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ कर्मकर्तरि परममेतत्क्रिया नास्तीति तत्राच्याप्ति-
रित्याह-^३ “पच्यते”इति ॥

सू० ॥ “सर्वज्ञमीश्वरं मन्यमानेन च नित्यज्ञाने^(२) तस्मिन् भग-
वति फलनाशकत्वात् नान्यभ्युपगमात् प्रत्येतल्लक्षणाऽसिद्धेः ।
^३ तस्माद्वाकरणकारैः शब्दसिद्ध्यर्थं नदी^(३) वृद्धादिवत्क-
र्मापि परिभाषितमित्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया ।
* करण^(४) व्यापारविषयः कर्म*?—इति चेन्न, हस्तेन रामेण
शरेण—इत्यादावतिप्रसङ्गात् । लक्षणं विनापि, क्रियाज-
नकत्वे सति व्यापारोद्देश्यत्वेन कर्मव्यवहारोपपत्तेः ।
“शेषं चेश्वराभिसन्धौ^(५) स्वप्रकाशवादे निर्वक्ष्यामः^(६) ।

(१) युञ्जानस्य=योगिनः ।

(२) अत्र ‘नित्यज्ञानाधारे तस्मिन् भगवति’—इत्यर्थकरणापेक्षया ‘भगवति वर्त-
माने नित्यज्ञाने’—इत्यर्थः श्रेयान् ।

(३) यथा वस्तुतो नदीत्ववृद्धिश्च योगसतोऽपि पाणिनिना “यूस्त्याख्या नदी”
“वृद्धिरादेच्”—इत्यादिसञ्ज्ञा शब्दसिद्ध्यर्थं कृता न सर्वत्रिकी तथा कर्मसञ्ज्ञापीत्यर्थः ।

(४) बहुषु पुस्तकेषु कणोत्यादिकर्मव्यवहारोपपत्तेरित्यन्तो ग्रन्थो नास्ति; मन्ये
तद्युक्तमेव, “इत्यलं तदनुगतलक्षणगवेषणया” इत्युपसंहारानन्तरं पुनः “करणव्या-
पार”—इत्यादिना लक्षणान्तरोत्थापनस्यायुक्तत्वात् ।

(५) खण्डनकारिणेश्वराभिसन्धिकैवल्यभिसन्ध्यादिनाम्ना चत्वारोऽभिसन्धयः
प्राणायामपत, तमसुर्यसुषुप्तस्य भूमिकायां भूयुष्यास्यमिति तत्रैवानुसन्धेयम् ।

(६) { क्रियायाः कर्मजन्यत्वावश्यमावो न भाविकः । किञ्च किञ्चन नो कर्मल-
क्ष्म वक्तुं च शक्यते ॥ ५ ॥ तस्मात् क्रियाकर्मभावानुपपत्तिरुदाहृता । चि-
द्वृत्तेः स्वप्रकाशत्वं नास्तीत्येतावतोदितम् ॥ ६ ॥ विषयी विषयाद्विज्ञो
भवत्येवेति दुर्गहः । परप्रकारैरेवाथ खण्ड्यतेऽत्र प्रचट्टके ॥ ७ ॥ }

*^d ननु चाऽभेदे विषयविषयिभावस्यैवासङ्गतत्वं, विषयित्वं हि विषयसंबन्धिता, ^e संबन्धश्च भेदमन्तरेणासम्भवदवस्थितिः, ^f संबन्धमितेः संबन्धस्वरूप^(१) भेदमिति च्यतिरेके वैपरीत्यावधारणात् * ? । मैवम् ।

टी० ईश्वरज्ञानस्य हि विश्वमेव कर्म, न च सा ज्ञानक्रिया फलनाश्या, नित्यत्वादिति तत्राव्याप्तिरित्याह—। “सर्वज्ञमि”ति । ‘फलनाशकत्वस्य’ इति बहुव्रीहिः ॥ ननु कर्मादिप्रसिद्धिः किंनिबन्धनेत्यत आह—। ^b “तस्मादि”ति ॥ ननु धात्वर्थतावच्छेदक^(२) परसमवेतक्रियाफलभागित्वं कर्मत्वं, तेन गमनस्योत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक^(३) स्तद्भागी ग्रामादिः कर्म; पतनस्याधः संयोगः फलं, न तु विभागः, तेन तद्भागिनोऽपादानस्य न कर्मत्वं; त्यजेश्च पूर्वदेशविभाग एव धात्वर्थतावच्छेदक इति तद्भागिनो वृत्तस्य कर्मत्वाद् वृत्तं पूर्णं त्यजतीति भवत्येव; वृद्धेरवयवोपचयस्य नावच्छेदकं तादृशं फलं, येन तद्भागितया तीरादेः कर्मत्वं स्यादित्यत आह—। ^c “शेषं चे”ति । ज्ञानादिक्रियाया अपि न तादृशं फलं, ज्ञाततादेर्निराकरिष्यमाणत्वात्, संस्कारस्य चाऽनावश्यकत्वादकर्मकत्वापत्ते^(४) रिति भावः ॥

ननु माभूत् स्वप्रकाशे कर्मक्रियाविरोधः विषयविषयिभावविरोधस्तु स्यादित्याह—। ^d “नन्वि”ति ॥ विरोधमूलमाह—। ^e “संबन्धश्चे”ति ॥ तत्र हेतुमाह—। ^f “संबन्धमितेरि”ति । यत्र संबन्धिनोः स्वरूपभेदप्रमा तत्रैव संबन्धप्रमा, प्रकृते च संबन्धिभेदप्रमानिवृत्त्या संबन्धप्रमा-

(१) सम्बन्धिनोः स्वरूपं = सम्बन्धिस्वरूपं, तस्य भेदमिति = भेदप्रमा, तस्या व्यतिरेके = भावे, सम्बन्धमितेर्वैपरीत्यावधारणात् = अभावनिश्चयादित्यर्थः ।

(२) धात्वर्थतावच्छेदकस्य फलेऽन्वयः ।

(३) गमनं हि पूर्वदेशपरित्यागपुरःसरमुत्तरदेशसंयोगाऽनुकूलो व्यापारस्तत्र भवत्येवोत्तरसंयोगो धात्वर्थतावच्छेदक इत्यर्थः ।

(४) ज्ञानादिक्रियाया अकर्मकत्वापत्तेरित्यर्थः ।

निवर्तते^(१) तन्निवृत्तौ च प्रमेयस्य^(२) निवृत्तिरिति नाभेदे विषयविषयिभाव-
सम्बन्ध इत्यर्थः । यद्वा, भिन्नसम्बन्धिप्रमा सम्बन्धप्रमाकारणमतः कारण-
निवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

सू० “ विषयविषयिभावो हि सम्बन्धो न सम्बन्धिस्वरूपाद्विन्नः,
तथाभूतत्वेपि^(३) चान्ततस्तत्सम्बन्धस्यापि स्वाश्रयात्मकत्व-
मभ्युपगम्यमनवस्थाभयात्, ^४ तथा सति च सैव^(४) यथा
सम्बन्धमितिः सम्बन्धस्वरूपात्सम्बन्धिनेर्भेदमनादायैव
पर्यवस्यतीत्यभ्युपगन्तव्यम् ^५ स्वभावसम्बन्धस्येतरसम्बन्धम-
र्यादातिशायित्वात् ” तथा विनापि सम्बन्धिभेदं विषयवि-
षयिभावात्माऽयं सम्बन्धः पर्यवसास्यति, तदवगमोपि
तथावगमव्यतिरेकेणैव भविष्यति को विरोधः ? । * “ नचैवं
घटतज्ज्ञानयोर्यादृग्विषयविषयिभावस्ततो मात्रया^(५)पि
स्वप्रकाशे विषयविषयिभावाऽन्यत्वे बाध्यतैकत्र स्यात् * ।
अस्त्येव ह्यविद्याविद्यमाने घटतज्ज्ञाने बाध्यत्वं, परमा-
र्थसति तु स्वप्रकाशे पारमार्थिकत्वमिति द्वयो रननु-
गमेपि न दोषः ।

(१) व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । यद्यपीदं वाक्यं
साक्षाद् व्याप्यनिवृत्त्या व्यापकनिवृत्तिमभिधत्ते तथापि प्रकृते साध्यसाधनयोः समव्या-
प्तिकत्वाद्वाप्यनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यभिप्रायकमेवेत्येके प्राहुः ; परे तु कारणनिवृत्त्या
कार्यनिवृत्त्यभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्येव व्याचक्षते ।

(२) प्रमेयस्य = सम्बन्धस्य ।

(३) तथाभूतत्वेपि = सम्बन्धिस्वरूपाद्विन्नत्वेपि ।

(४) साऽन्तिमसम्बन्धमितिः सम्बन्धिस्वरूपादभेदमनादायैव पर्यवस्यतीत्यभ्यु-
पगन्तव्यं यथा, तथा प्रथमसम्बन्धमितिरेपि स्यादिति भावः ।

(५) मात्रया = लेशतोऽपि, वैलक्षण्ये विरुद्धयोः अभयोः पारमार्थिकत्वायोगादेकत्र
बाध्यता स्यादित्यर्थः CC-0. Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

टी० ^a “विषयविषयिभाव” इति । त्वयापि विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिभिन्नो नाऽभ्युपगम्यते, अन्यथा, तस्यापि सम्बन्धस्य सम्बन्धान्तरमभ्युपेयमेवं पर्यवसानं न स्यादित्यर्थः ॥ भिन्नसम्बन्धिमितेः सम्बन्धिमिति प्रति न कारणत्वं, न वा व्यापकत्वं, व्यभिचारादित्याह—^b “तथा सती”ति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया कथमिदं वैषम्यमत आह—^c “स्वभावे”ति ॥ परमते स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयात्मकत्वमुपपाद्य तद्द्रष्टान्तेन स्वमते एकसम्बन्धिमात्रात्मकत्वं स्वरूपसम्बन्धस्योपपादयति—^d “तथा विनापी”ति ॥ ननु सम्बन्धान्तरापेक्षया स्वरूपसम्बन्धस्य वैषम्यमस्तु, त्वया तु स्वरूपसम्बन्धापेक्षयापि वैषम्यमुच्यते, इत्येकस्याऽवास्तवत्वमत आह—^e “नचे”ति । भेदे सति योयं विषयविषयिभावः स एव लोकसिद्धेऽपि बाध्यते, बाधस्याभिधास्यमानत्वात्; यथा सर्वलोकसिद्धः शरीरादावात्मव्यवहारो, यथा वा तर्मास नीलव्यवहार इत्यर्थः ॥ ^f “अननुगमेपी”ति । लोकसिद्धविषयविषयिभावस्य भेदघटितत्वं, स्वप्रकाशविषयविषयिभावं च चाऽभेदघटितत्वम्,—इत्यननुगमे न दोषः, भेदघटितस्य बाध्यत्वेनैकरूपतामात्रपरिषादननुगमस्यैवापास्तत्वात् । यद्वा, स्वरूपसम्बन्धः क्वचित्पारमार्थिकः क्वचिदपारमार्थिक इत्यननुगमेऽपि न दोष इष्टत्वादित्यर्थः ॥

मू० “अथवा, स्वात्मना सह क्रियाकर्मभावो विषयविषयिभावो वा स्वप्रकाशार्थ इति नाभ्युपेयमेव, ^b यथा तु भवतां सत्तासबन्धादितरत्र सद्यवहारव्यवस्था (सत्ता तु स्वयमेव सद्रूपा, नचैतावता स्वात्माश्रयता तस्याः) तथा ज्ञानमपि स्वत एव सिद्धस्वरूपम् ।

टी० ननु, सिद्धत्वेन कर्मत्वमसिद्धत्वेन च क्रियात्वं, तदुभयं चैकदा विरुद्धम्; एवं ‘विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्बन्धिद्वयादभिन्नः’—इति

कथंचिदभवस्यादिभयेनाङ्गीकृतं^(१); 'य एव संबन्धः स एव संबन्धी'^(२) स एव चापरः^(३) संबन्धी'—इति तु सर्वथा दुर्घटं, केनानुरोधेनाभ्युपेयं? कथं वा स्वपरिभाषामात्रेण व्यवहारसमर्थनम्?^(४) । यदि लोकसिद्धौ विषयविषयिभावो नाद्वैतं सहते तदा तदपि त्यज्यतामित्याशयेनाह^(५)—।
 “अथवे”ति ॥ ^६ “यथा तु भवतामि”ति । * न च सत्ता न सद्भावहारहेतुः किंतु सत्तासमवायः, स च यथा घटादौ तथा सत्तायामपि, तस्य संबन्धत्वेन द्विष्टत्वात्; सामान्यान्यविशेषेषु सत्तैकार्यसमवायात्; तदेकार्थ^(६)समवायोपि हि तत्समवाय एवेति वाच्यम् * । तर्हि सत्तासमवायः स्वरूपत एव सन्निति वक्तव्यम्, तथा च यथा सत्तायां वा तत्समवाये वा स्वरूपतः सद्रूपत्वमास्थेयं तथा परसिद्धिर्ज्ञानात् ज्ञानसिद्धिस्तु स्वत एवेत्यर्थः ॥

ब्र० “अथवा, यथा बहुव्रीहिसमासे तद्गुणसंविज्ञाने गुण^(७)—मादायैव प्रधानस्यान्यपदार्थस्य बहुव्रीहिसिद्धपदप्रतिपाद्यता तथा विज्ञानस्याऽविषयमपि स्वात्मानमादायैव स्वविषयव्यवहारप्रवर्तनं समर्थ्यताम् ।^८ सोऽयं गुरुणां सविषयकविज्ञानस्वप्रकाशतापन्नो न ब्रह्मस्वप्रकाशतापन्नः,

(१) अत्रापि 'विरुद्धम्'—इत्यनुपपञ्जनीयम् ।

(२) सम्बन्धी=सम्बन्धप्रतिषेधोक्तिः ।

(३) अपरः सम्बन्धी=सम्बन्धाऽनुषेधोक्तिः ।

(४) 'समर्थनम्'—इत्यन्तं पूर्वपक्षग्रन्थः; तदप्ये 'इति चेत्'—इत्याहृत्य] 'यदि लोकसिद्धः'—इत्यादिः सिद्धान्तग्रन्था योजनीयः ।

(५) केषुचित्पुस्तकेषु 'इत्याशयेनाहेत्यस्य स्थाने 'इत्याशङ्काह'—इति पाठो दृश्यते सोऽयं 'समर्थनम्'—इत्यन्तपूर्वपक्षग्रन्थानवबोधेन कैश्चिदाधुनिकैः प्रकृत इत्यालक्ष्यते ।

(६) ननु, एकार्थसमवायस्य विशेषेषु सद्भावहारोपपादकत्वेऽपि शुद्धसमवायस्य कथं तदुपपादकत्वमित्यत आह—तदेकार्थेति ।

(७) गुणं=गौणं समस्यमानकरणादिपदार्थम् ।

तच्च विषयाभावात् । ‘एतावन्मात्रेण तु स्यात्,—यथा स्वा-
विषयेपि कुटादौ बहुव्रीहिवाक्यं व्यवहारं प्रवर्तयति—इति,
तथा ज्ञानमविषयेष्यात्मन्यविद्यादशाया^(१)मिति ।

टी० ननु, “ज्ञानं स्वत एव सिद्धिमि”त्यनुपपन्नम् । “स्वत”—इति
पञ्चम्या सिद्धिं प्रति स्वस्य हेतुत्वमभिधीयते, सिद्धिश्च द्वयी—ज्ञप्तिरुत्पत्तिर्वा
न स्वस्माद्विवृतमर्हति, हेतुहेतुमद्भावस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य वा संबन्धस्य
भेदघटितत्वात् । सत्ता तु सत्तया नोत्पाद्यते ज्ञाप्यते वा ; किंतु विधिमुखप्र-
त्ययवेद्यत्वादिना सदन्तरगुणेन^(२) ‘सत्ता सती’—इति गौणो व्यपदेश
इति महद्वैषम्यमित्याशये^(३)नाह—। “अथवे”ति । यथा लम्बकरणादि-
पदं स्वविषये शक्त्या^(४), लक्षणया वाऽन्यपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयदेव
स्वाविषयेपि समस्यमानपदार्थे व्यवहारं प्रवर्तयति तथा ज्ञानं स्वविषये
घटादौ व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वाविषयेपि स्वस्मिन् व्यवहारं प्रवर्तयतीति, व्यव-
हारस्य ज्ञानसाध्यत्वात्; स्वभिन्नज्ञानसाध्यत्वस्य गौरवेणापास्तत्वादित्यर्थः॥
ननु, ‘स्वविषये ज्ञानं व्यवहारं प्रवर्तयत्स्वस्मिन्नपि व्यवहारं प्रवर्तयति’—इति
वेदान्तिनामनभिमतं, विषयाऽनभ्युपगमादित्यत आह—।^b “सोयमि”ति ।
गुरुणां=प्राभाकरगुरुणां, मान्यानां वा ॥ अविषये व्यवहारप्रवर्तनं गुरुणा-
मिव वेदान्तिनामपि तुल्यमिति तन्मात्रे तद्वृणसंविज्ञानबहुव्रीहिपदं दृष्टान्त
इत्याह—। “एतावन्मात्रेण”ति । कुटः=घटः, “घटः, कुटनिपावस्त्री”—

(१) ‘अविद्यादशायाम्’=इत्येतान्तरं ‘व्यवहारं प्रवर्तयति’—इत्यनुपपन्ननीयम् ।

(२) सदन्तरगुणेन=द्रव्यगुणकर्माऽन्यतमगुणेन ।

(३) इत्याशयेनाह, इति=पूर्वपक्षिण आशयं हृदि निधायाऽस्वरसेन पदान्तरमा-
हेत्यर्थः । अस्यैवार्थस्याऽनवबोधात् कैश्चिदत्र ‘इत्याशङ्क्याह’—इत्येव पाठः कृतः, स चा-
सङ्गतः, बहुनामनुपहस्य न्याय्यत्वादृतिसम्भवाच्च । एवमप्येपि ।

(४) स्वविषयेऽन्यपदार्थे शक्त्या, लक्षणया वा, व्यवहारं प्रवर्तयदिति सम्बन्धः ।
वैयाकरणानां मते शक्त्या व्यवहारं प्रवर्तयन्नैयायिकानां च लक्षणयेति ध्येयम् ।

इति कोशा^(१)त् । ‘गाङ्कुटादिभ्यः’ इत्यादिसूत्रस्यकुटपदं वा दृष्टान्तः ।
कुटादौ=कुटादिस्थले, यद्बहुव्रीहिवाक्यं तत्स्वाविषयेऽपि व्यवहारं प्रयोज-
यतीति योजना; न तु^(२)सप्तम्योः सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु, स्वाविषये
स्वस्मिन् ज्ञानं व्यवहारप्रवर्तकमित्यत्रापि तवाऽद्वैतवादिनो न दृष्टान्तो-
स्ति, दृष्टान्तस्य व्यवहारस्य च ब्रह्मगोचरस्याऽनभ्युपगमादित्यत आह—
“अविद्ये”ति ॥

मू० “तदेवं यद्यदन्यत्र^(३)दृष्टवैधर्म्यं स्वप्रकाशे पर्यवसास्यति
तत्सर्वमन्यथानुपपत्तिरेव स्वप्रकाशसाधकतया प्रदर्शिता
स्वीकारयिष्यति । ‘तद्यथा—अन्यो ज्ञाताऽन्यश्च ज्ञेय
इत्यन्यत्र दृष्टमहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या त्याज्यं;
तथाऽन्यज्ज्ञानमन्यज्ज्ञेयमिति जानामीति व्यवहारान्य-
थानुपपत्त्या त्याज्यं; ‘सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्ति-
स्तथादृष्टतामात्रबलमवलम्ब्य प्रवृत्तं तर्कशतमपि बाधते ।

टी० ननु, कुटादावपि तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेरनुशासनबलाल्लक्ष-
णया, शक्त्या वा, कुटोऽपि विषय एव; तथाच व्यवहारानुरोधात्स्वप्रकाशेऽपि
कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वाऽवश्यमङ्गीकर्तव्यः, स चाऽभेदे सर्व-
थानुपपत्ति इति कथं स्वप्रकाशत्वम्? । न च दृष्टान्तमात्रादिष्टसिद्धिः, इति
प्रमाणं किञ्चिदावश्यकमत आह— “तदेवमि”ति । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरप्र-
काशत्वेऽनवस्था, शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरनिर्मातापत्तिश्चेत्यन्यथानुपपत्त्या
स्वप्रकाशताऽवश्यमङ्गीकर्तव्या, सा च यावता विना न सिद्ध्यति तावदव-
श्यमङ्गीकर्तव्यम्; अतो विषयविषयिभावं क्रियाकर्मभावं वा कथमद्वैतेऽप्यर्था-

(१) का० २ । वैश्य व० । श्लो० ३२ ।

(२) अस्मिन्तितीव्रवर्णके “स्वाविषये” “कुटादावि”ति सप्तम्योः पूर्ववर्णके
प्रदर्शितसामानाधिकरण्यवत्सामानाधिकरण्यं नेत्याह—नत्विति ।

(३) अन्यत्र=लोके कर्मक्रियाभावो विषयविषयिभावो वा भेदे दृष्टस्ततो वैधर्म्यं
ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वेऽभेदे कर्मक्रियाभावादिति ।

पत्तिर्न साधयिष्यतीत्यर्थः ॥ ननु, यदन्यत्रादृष्टं तदन्यन्यथानुपपत्तिः साध-
यतीत्यप्यदृष्टमेवेत्यत आह-। ^७ “तद्वये”ति । ज्ञातुर्ज्ञेयत्वं, ज्ञानस्य च ज्ञेय-
त्वमन्यत्रादृष्टचरमप्यहमिति व्यवहारान्यथानुपपत्त्या, जानामीति व्यवहा-
रान्यथानुपपत्त्या च, त्वयाभ्युपेयते, तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥ नन्यन्यथानुपपत्तेः
कथमयं महिमा ? कथं वाऽन्यथानुपपत्तिरेव दृष्टेन न बाध्यते ? इत्यत आह-।
“सर्वत” इति । यदि तज्ज्ञानं क्रिया स्यात्तदा कर्म न स्यात्, यदि विषयः
स्यात्तदा विषयि न स्यात्, यदि स्वं न विषयीकुर्यात्तदा स्वस्मिन् व्यव-
हारं न प्रवर्तयेत्-इत्यादितर्कशतमप्यन्यथानुपपत्तिबाध्यमेव, नतु तद्बाध-
कमित्यर्थः ॥

मू० “तदिदमाहुः,-“प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्याणि सुबहू-
न्यपि”(१) इति । ^७ तस्मात्-

अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका

पिनष्टि दृष्टवैमत्यं(२) सैव सर्ववलाधिका ॥ ६ ॥

वाच्यान्यथोपपत्तिर्वा त्याज्या वा दृष्टताऽऽग्रहः ।

नह्येकत्र समावेशशुक्लायाऽऽतपवदेतयोः ॥ ७ ॥ इति ।

“तदित्यं त्वदङ्गीकृतसद्विचारलक्षणोपपन्नैरेवंविधैर्विचारैः
स्वप्रकाशता भवता सुप्रतिपदा ; ^८ अस्माभिस्तु संवेदनव-
लादेव स्वतःसिद्धरूपं विज्ञानमास्थीयते इति ।

टी० ननु, तवैवं प्रौढिमात्रं नतु प्रामाणिकानामिदमनुमतमत
आह-। “तदिदमि”ति । यत्रादृष्टे प्रमाणं प्रवर्तते तददृष्टमपि (नित्यं
ज्ञानम् ; अशरीरी कर्ता ; सुखदुःखात्यन्ताभाववानात्मा ; निःस्पर्शं मूर्त्तं, यथा
मनः ; जातमप्यविनाशि, यथा ध्वंसः अनुत्पन्नमपि विनाशि, यथा प्रागभावः ;
स्वयमेव स्ववृत्ति, यथा प्रमेयत्वं) प्रामाणिकैरभ्युपगम्यते इत्यर्थः । अर्था-

(१) “अदृष्टशतभागेपि न कल्याणि निष्प्रमाणकः”-इत्युत्तरार्द्धम् ।

(२) दृष्टवैमत्यं=प्रत्यक्षाविरोधं, पिनष्टि=परिहरतीत्यर्थः ।

पक्षेऽन्यथापत्तिमात्रं बाधकं, प्रकृते तु सा नास्त्येवोक्तयुक्तेरित्यर्थः ॥ उक्त-
मर्थं श्लोकद्वयेन संगृह्णाति-। ^b “तस्मादि”ति ॥ नन्वर्थापत्त्या स्वप्रकाश-
तासिद्धावपि द्वैतं तदवस्यमेव, स्वप्रकाशज्ञानभिन्नाया अर्थापत्तेर्विचारस्य
चैतादृशस्य त्वयाप्यभ्युपगमादित्यत आह-। “तदित्यमि”ति । नेयमर्था-
पत्तिर्न चायं विचारो मयाभ्युपेयते किंतु त्वदभ्युपगमेन त्वं बोध्यसे इति
न द्वैतापत्तिरित्यर्थः ॥ तर्हि स्वप्रकाशज्ञानसिद्धिरपि कथं तवेत्यत आह-।
^d “अस्माभिरिति । यद्यपि तदेव ज्ञानं^(१) प्रकाशकं, प्रकाश्यम्, अभ्युपग-
न्तव्यम्, अभ्युपगमः, अभ्युपगन्तृ^(२), स्वप्रकाशत्वेन परबोधनं, बोध्यश्च
परः, बोधकं बचनं चेति संकलयतो महासाहसिकत्वमसंकलयतश्च द्वैता-
पत्तिस्तथापि प्रपञ्चबाधाया वक्तव्यतया तथैव पर्यवसास्यतीति हृदयम् ।
यद्यपि यत्स्वप्रकाशं ज्ञानं त्वयाभ्युपगतं तस्य सर्वोऽयं प्रपञ्चः, स्वं च
विषय इत्यस्तु, तथाच तद्विषयतया न प्रपञ्चमिष्यात्वं, नाप्यद्वैतं, प्रपञ्च-
स्यैव सत्त्वात्; नापि तादृशे^(३) तत्र प्रमाणान्तरापेक्षा, स्वतः सिद्धत्वात्;
नाप्यस्माकमपसिद्धान्तः, ईश्वरज्ञानस्य तादृशस्यास्माभिरभ्युपगमात्;
नापि ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यतापक्षोक्तदोषः, तेनैव सर्वविषयकेण सर्वदोषनि-
रासात्; तथाच स्वबधाय कृत्यात्यापनमेतत्-स्वप्रकाशज्ञानसाधनम् ।
* तस्य प्रपञ्चो विषय इत्यत्र किं प्रमाणम् * ?-इति चेन्न, प्रपञ्चविषयता-
यामपि तस्यैव ज्ञानस्य प्रमाणत्वात्; त्वन्मते स्वप्रकाशतायामिव । अस्माकं
तु तद्विचमपि धर्मिग्राहकं^(४) प्रमाणमस्ति, न च तज्ज्ञानविषयीकृतं^(५) प्रपञ्चं
खण्डनयुक्तयोप्यपनेतुमीशते, सुदृढप्रमाणसिद्धत्वात् । तस्मात्, -“त्वया नि-
र्माय दत्तेस्मिन् स्वप्रकाशैकमन्दिरं । न्यासीकृतः प्रपञ्चोऽयं नापह्नोतुं तवा-
हेति । प्रकाशपाशबद्धानां प्रपञ्चानां विमोचने । प्रभवन्तु स्वयं बाध्याः

(१) तदेव ज्ञानं प्रकाशकप्रकाश्याद्व्यष्टविधरूपेण व्यवस्थितं विचारयतो महा-
साहसिकत्वमित्यन्वयः ।

(२) ‘अभ्युपगन्ता’ चेत्यपि क्वचित्पाठः । (३) तादृशे=स्वप्रकाशज्ञाने ।

(४) ईश्वरप्रवृत्तिज्ञानप्रयोज्या प्रवृत्तित्वादस्मदादिप्रवृत्तिवदित्याकारकमीश्वर-
ज्ञानलक्षणधर्मसाधकमनुमानमेवैश्वरज्ञाने प्रपञ्चविषयकत्वमपि प्रसाधयिष्यतीत्यर्थः ।

(५) ईश्वरज्ञानविषयीकृतमित्यर्थः ।

कथं खण्डनयुक्तयः” तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तयस्त्वया बाधितुमशक्या इति हृदयम् ॥

भू० “एवं च सति सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषो यदा दिमः सर्वमेवानिर्वचनीयं वर्णयति (तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे^(१))—^२ “बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते । अतो निरभिलष्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः^(२)” इति) “विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणं ब्रह्मवादिनः संगिरन्ते । तथाहि—नेदं सद्भवितुमर्हति, वक्ष्यमाणदूषण^(३)ग्रस्तत्वात् । नाप्यसदेव, तथा सति लौकिकविचारकाणां^(४) सर्वव्यवहारव्याहृत्यापत्तेः । यदपि ‘निर्वक्तुमसामर्थ्यं गुरव उपास्यन्तां येभ्यो निरुक्तयः शिष्यन्ते’—इत्युपालम्भवचनं तत्तदा शोभेत यदि मेयस्वभावाऽनुगामिनीयमनिर्वचनीयतेति न ब्रूयुः, वक्तृदोषादिति च वदेयुः, । “यस्तु वादी निरुक्त्यभिमानं धत्ते स निर्वक्तुं नतु शक्यति, वक्तव्यदोषात्^(५) ।

टी० ननु, यदि विचारोपि त्वया नाभ्युपेयते तदा माध्यमिकमतप्रवेशात्तवापि दर्शनमदर्शनमेवेत्यत आह—। “एवं चे”ति । आदिमः=सौगतः, भगवता=बौद्धेन^(६), समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जि-

(१) विद्यासागरास्तु “अलङ्कारावतारे”—इति पाठं व्याचक्षते ।

(२) देशिताः=उपदिष्टाः सन्तः ।

[यासादित्यर्थः ।

(३) लक्षणाधीना हि लक्ष्यव्यवस्थितिलक्षणानि चाऽनुपपन्नानीत्यादिदूषणगण-

(४) लौकिकविचारकाणां, लौकिकानां परीक्षकाणां चेत्यर्थः ।

(५) भेदप्रपञ्चस्य स्वतः परतो वा सिद्धसम्भवरूपादुक्तव्यदोषात्, अद्वैतागमेन प्रतिपन्नोपाधौ बाधरूपाद्वा ।

(६) अत्र ‘बुद्धेन’—इति पाठसमुचितः । ‘बौद्धेन’—इति पाठे तु बुद्ध एव बौद्ध इति कथञ्चिद्वाकरणीयम् ।

न"—इति कोशात् ; लङ्कावतारस्तदागमग्रन्थः ॥ ^b“बुद्धे”ति । यथा बुद्ध-
तिरिक्तः पदार्थो बुद्ध्या विविच्यमानो विचारं न सहते तथा बुद्धिरपि वि-
विच्यमाना विचाराऽसहत्वान्निरभिलष्या=अनिर्वचनीया, निःस्वभावा=अ-
सतीत्यर्थः (१) ॥ सौगतदर्शनात् स्वदर्शनं भिनत्ति-। “विज्ञानव्यतिरिक्त-
मि”ति । ‘भवितुं^(२)मर्हति’—इत्यधिकमपि लौकिकमनुद्भूतम् । मेयस्यायं
स्वभावो यदस्य निर्वचनमशक्यं, न तु निर्वक्तुः^(३); स च तदा स्याद्वदि
कोपि शक्नुयान्निर्वक्तुं, येषु गुरव उपासनीयास्तेपि निर्वक्तुमकुशला एवे-
त्यर्थः ॥ त्वमपि गुरुभूत्वा मां शिष्य यदि पारयसीत्याह-। ^d“यस्त्वि”ति ॥

मू० * “नच ते दोषाः स्वकमपि घ्नन्ते जातयः कथं न स्युरिति
वाच्यम्*, “यतो निर्वचनीयत्वं बाध्यते तैर्दोषैः स्वयमप्यनि-
र्वचनीयैरेव, अनिर्वचनीयैरेव च तैर्व्यवहियते एवेति कुतो-
ऽस्मान् प्रति व्याघातः स्यात्; “तज्जातित्वस्य च निरुच्य
योजयितुमशक्यत्वात् । * ननु “सदसत्त्वयोर्दोषदर्शनाद-
निर्वचनीयता”—इति ब्रूवाणस्य किं सदसत्त्वसंशयः ? किं वा
सदसत्त्वपक्षबहिर्भावाभ्युपगमः ? “आद्ये भवितव्यं ताव-
त्सदसत्त्वयोरन्यतरेणेत्येकपक्षदोषस्याभासत्वं, तच्च सत्त्व-
पक्षदोषस्यैवाऽभ्युपेयमावश्यकत्वात् ।

टी० ननु^(४) “वक्ष्यमाणदूषणग्रस्तत्वात्”—इत्ययमपि हेतुर्वक्ष्यमाण-
दूषणग्रस्त एव, तथाच स्वव्याघातकतया जात्युत्तरमेतत्; यथा^(५) “नेदं

(१) बुद्धेर्निःस्वभावत्वापवर्णनं भावार्थो नत्वक्षरार्थः ।

(२) ननु मूले “नेदं सद्भवितुमर्हति”—इत्यत्र “नेदं सत्”—इत्येव पर्याप्तं किं भवि-
तुमर्हत्यधिकोक्त्या, अर्थाव्यतिरेकात्पुनरुक्तेऽचेति तत्राह-भवितुमिति ॥ “लौकिक-
मि”ति, लोके ध्याय्यं धारितं, ग्राह्यं गृहीतम्, इत्यादौ यथा पुनरुक्तिर्न दोषस्तद्विहा-
यीति भावः ।

(३) ‘न तु निर्वक्तुः’—इत्यत्र ‘स्वभावः’—इत्यनुषज्यते, निर्वक्ता चात्र सदोषपुरुष-
स्तेन न “यदि कोपि शक्नुयात्”—इत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिः ।

(४) न्यायालङ्कारग्रन्थे निर्वचनीयतादूषणं यदभाणि तदनुवदति—नन्विति ।

(५) जात्युत्तरमेवादाहरति—“यथा नेदम्” इत्यादिना । इदं=धूमलक्षणं साधनं न,

साधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्—इत्यादि ; तद्यदि
 दोषाणामपि बाध्यत्वं, तदा प्रपञ्चः कथं बाध्यतां तैरित्याशङ्कते—। “नच्चे”
 ति ॥ बाध्यैरेव दोषैर्जगद्बाध्यमित्यङ्गीकृत्य प्रवृत्तं मां प्रति न स्वव्याघा-
 तदोषावकाश इत्याह—। ^६“यत” इति ॥ ननु, स्वव्याघातकं दोषं प्रयुज्जा-
 नस्त्वं जातिवादी निरनुयोज्यानुयोगेन निग्रहस्यानेन निगृहीत इति जित-
 मस्माभिरित्यत आह—। ^७“तज्जातित्वस्ये”ति । वक्ष्यमाणदोषैर्जातिलक्ष-
 णमपि निर्वक्तुमशक्यमेवेति जातित्वमव्यवस्थाप्याहं निग्रहीतुमशक्य
 इत्यर्थः ॥ यथा, शब्दे नित्यत्वानित्यत्वयोर्द्वयोरपि दोषदर्शनादुभयको-
 टिकः संशयस्तथा प्रपञ्चे सत्त्वासत्त्वयोर्दोषदर्शनात्संशयो वा ? कोट्यन्त-
 राभ्युपगमो वा ?—इति विकल्प्य सत्त्वपक्षधौत्यं ^(१) शङ्कते—। ^८“नन्वि”ति ॥
^९“आद्ये” इति । परस्परविरहस्वभावकोटिकसंशयधर्मिण एककोट्यात्पक्षत्वा-
 वश्यकत्वात् तस्यां वास्तव्यां कोटौ दोषा नूनमाभासा इत्यर्थः ॥
^{१०}“तच्चे”ति । आभासत्वमित्यर्थः ॥

ब्रू० “यदि तावत्सत्त्वपक्षस्तदा सत्त्वपक्ष दोषः ^६कथं संग-
 च्छेत, ‘अथाऽसत्त्वपक्षस्तदा सर्वासत्त्वे तदोषः कथं सद्भा-
 ववान् भवितुं प्रभवेत् । “द्वितीयस्तु व्याघातादेवाऽसंभवी,
 “परस्पर^(२)विरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः” इति ? * ।
 तदेतदनाकलितपराभिसन्धेः प्रत्यवस्थानम् । ^७‘यो हि सर्व-
 मनिर्वचनीयसदसत्त्वं^(३) ब्रूते स कथमनिर्वचनीयतासत्त्व-
 व्यवस्थितौ पर्यनुयुज्येत, सापि हि कृत्स्नप्रपञ्चपरसर्वश-

वन्तिलक्षणसाध्यसाधकं, सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वादित्युक्ते भवति स्वीक-
 र्स्यापि “सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्”—इत्यस्य हेतोर्व्याघातः, तस्यापि धूम-
 लक्षणसाधनवत्सर्वथाऽनुपलभ्यमानोपाधिशङ्कायस्तत्वात्; अत एव च जात्युत्तरत्वं, “स्वव्या-
 घातकमसदुत्तरं जातिरिति” वचनात् ।

(१) ‘सत्यसधौव्यम्’—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(२) कुसमाज्जलावुदयनोक्तं व्याघातमेवोपपादयति—परस्परेति । “नैकतापि
 विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः”—इत्युत्तरार्द्धम् ।

(३) अनिर्वचनीयेति निर्वाचनीयतासत्त्वमिति । तदनिर्वचनीयसदसत्त्वं ।

ब्दाभिधेयमध्यनिविष्टैव । परस्यैव व्यवस्थयैवं पर्यवस्य-
ति-निर्वचनप्रतिज्ञेपादनिर्वचनीयत्वं, विधिनिषेधयोरेक-
तरनिरासस्येतरपर्यवसायितायां स्तेनाभ्युपगमात् । ततः
परकीयरीत्येदमुच्यते, - 'अनिर्वचनीयत्वं विश्वस्य पर्यवस्य-
ति' इति । वस्तुतस्तु, वयं सर्वप्रपञ्चसत्त्वाऽसत्त्वव्यवस्थापन-
विनिवृत्ताः स्वतःसिद्धे चिदात्मनि ब्रह्मान्तत्वं केवले भर-
मवलम्ब्य चरितार्थाः सुखमास्महे ।

टी० आवश्यकत्वमेवाह-। "यदि तावदि"ति ^b "कथमि"ति ।
पारमार्थिकत्वदुष्टत्वयोरैकत्राभंभवादित्यर्थः ॥ असत्त्वपक्षेऽपि सत्त्वपक्षदो-
षस्याभासत्वमुपपादयति-। "अथे"ति । तद्दोषः=सत्त्वपक्षदोषः ॥ ^d "द्वि-
तीय"इति । सदसत्त्वपक्षबहिर्भाव इत्यर्थः ॥ मदभिमततायामनिर्वचनी-
यतायां विकल्प्य दोषाभिधानं प्रकारान्तरेण ^(१) निर्वचनीयतायाः सत्त्वव्य-
वस्थित्यै त्वया कृतं, सोऽयं दोषाभिधानलक्षणः पर्यनुयोगो न मयि
घटते, यतोऽनिर्वचनीयताव्यवस्थायामपि धर्मस्याऽनिर्वचनीयतैव मदभिमते-
त्याह-। ^e "यो ही"ति ॥ ननु, यद्व्यनिर्वचनीयता न त्वया व्यवस्थापनीया
तदा कथं व्यवतिष्ठेतेत्यत आह-। ^f "परस्ये"ति ॥ ^g "तेने"ति । परेणे-
त्यर्थः ॥ ^h "तत"इति । अनिर्वचनीयत्वं मया न साध्यते किंतु 'निर्वच-
नखण्डनेन पारिशेष्यादनिर्वचनीयत्वं सिद्धति'-इति ब्रूमः ॥ नन्वनिर्वच-
नीयत्वं मा साध्यतां, पारिशेषसिद्धानिर्वचनीयताभ्युपगमेनापि द्वैतापत्ति-
स्तदवस्थेत्यत आह-। ⁱ "वस्तुतस्त्विति"ति । पारिशेषसिद्धेऽप्यनिर्वचनीयत्व-
मम नःभ्युपगमः, अपि तु त्वं तथा बोध्यसे इत्यर्थः । भरम=अध्यवसायम् ॥
मू० "ये तु स्वपरिकल्पितसाधनदूषणव्यवस्थया विचारमवतार्य
तत्त्वं निर्णेतुमिच्छन्ति तान् प्रति ब्रूमः-न साध्वीयं भवतां

(१) प्रकारान्तरेण=सत्त्वप्रकारेणैव, निर्वच्यत्वस्य सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः ।
क्वचित्तु "अनिर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यै"-इति पाठस्तत्र प्रकारान्तरेण=अनिर्वा-
चनीयत्वप्रकारेणैवानिर्वचनीयतायाः सत्त्वव्यवस्थित्यर्थमित्यर्थः ।

विचारव्यवस्था, भवत्कल्पितव्यवस्थयैव व्याहृतत्वात् ।
 ७ अत एवाऽऽप्तदुपन्यस्यमानदूषणस्थितिर्विषयाः पर्थ्यनुयोगा
 निरवकाशाः, ८ त्वद्व्यवस्थयैव त्वद्व्यवस्थाया व्याहृत्युपन्या-
 सात् । * ८ नचोपन्यास एव निर्वन्धकारणम् *, विचारो-
 पन्यासस्य^(१) सदसत्त्वोपगमाद्युदासीनैर्विचार्यमित्युपेत्यैव
 परं विचारप्रवर्तनायाः शक्यत्वमित्याशेदितत्वात् । ९ यदि
 तु “विचारस्य सत्त्वमनभ्युपेत्य न विचारयितुं शक्यम्”—
 इत्युच्यते, तदा प्रमाणमव्यापार्य^(२) न तदीयसत्त्वाभ्युपग-
 मोपि शक्यतेऽतिप्रसङ्गात् ; इति विचारस्यापि विचार्य-
 ग्रहणोऽनवस्थया विचारारम्भ एवाऽशक्यः स्यात् । * ९ नच
 पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेषणीय-
 म्^(३) * । १० विचारस्य पूर्वसिद्धत्वे विचार्यरूपस्वविषय-
 व्यवस्थितत्वात् तस्य, विचार्यमपि पूर्वमेव विचारितमि-
 त्यनारम्भ एव विचारस्य

टी० ननु, तर्हि सदसत्त्वविचारेपि किमर्थं ते प्रवृत्तिरित्यत आह—
 “ये त्वि”ति । ब्रह्मभिन्नतत्त्वद्वेप्रमात्रेण विचारे त्वदभ्युपगतविचारमयादया
 प्रवर्तनमहे इत्यर्थः ॥ ७ “अत एवे”ति । यतः परपरिकल्पितसाधनदूषण-
 व्यवस्थयैव प्रवर्तनमहे नतु स्वयं साधनदूषणादिव्यवस्थामभ्युपगच्छामो येन

(१) विचारोपन्यासनिष्ठे ये सत्त्वाऽसत्त्वे तदुपगमाद्युदासीनैरित्यर्थः, एकदेशा-
 न्ययश्च “शरीः शातितपत्राणि” इतिवच दोषावहः । “विरोधोपन्यासस्य”—इति क्वा-
 चित्कः पाठस्तु प्रामादिकः ।

(२) प्रमाणमव्यापार्याः प्रवर्त्याऽनुपन्यस्येति यावत् । तदीयसत्त्वाभ्युपगमः=वि-
 चारसत्त्वाभ्युपगमोपि न, शशशङ्कादेरपि सत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गात् ; तथाच प्रमाणं व्यापार्य
 विचारसत्त्वाङ्गीकारे प्रमाणव्यापारोपि कथात्मकविचारान्तरे, तस्यापि च सत्त्वाभ्यु-
 पगमो विचारान्तरे, वक्तव्य इत्यनवस्थानात्प्रथममेव मतिकर्द्धमे विचारारम्भमेवाश-
 क्यमापद्येत्यर्थः ।

(३) “इदानीं न गवेषणीयम्”—इत्यपि पुस्तकान्तरे दृश्यमानः पाठः साधुरेव ।

तदाश्रिता अद्वैतव्याघातादयो दोषाः स्युरित्यर्थः ॥ “अत” इत्यस्यातिदेश्यमाह—। “त्वद्भवस्यये”ति ॥ ननु, विचारे व्याघातोपन्यासस्त्वया कर्तव्य इति विचारस्य, व्याघातोपन्यासस्य च सत्त्वभ्युपगतमिति द्वैता प्रतियोगित्वेति आह—। “नचे”ति । ‘प्रमाणादेरिव विचारव्याघातोपन्यासयोरपि सत्त्वमनभ्युपगम्यैव विचारे प्रवृत्तिः शक्या’—इत्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ ‘प्रथमं मतिकर्तृमेव विचारप्रवृत्तिरेव न स्यात्’—इत्युक्तं स्मारयति—। “यदित्वि”ति ॥ ननु, विचारस्यापि विचार्य ग्रहणे विचाराप्रवृत्तिः स्यात्, नत्वेवं, किं तर्हि पूर्वमेव विचारः सिद्धः ? (१) इत्यत आह—। “नचे”ति ॥ विचारसिद्धिर्विचार्यसिद्धिनान्तर्गीयकी, ज्ञानस्येव विचारस्यापि सविषयकत्वात् ; तथाच किं विचारेण, विचार्यसिद्धेस्तत्फलस्य संपन्नत्वादित्याह—। “विचारस्ये”ति ॥

सू० “अथ * विचार्यविशेषस्य पूर्वमसिद्धत्वात् तदर्थं विचारारम्भः ? *,^६ तर्हि विचारविशेषस्यापि तद्विषयकस्य पूर्वमसिद्धिरवेति वृथा शुष्क^(२)चर्चणम् । “यदि च त्वद्दर्शनरीत्याभिधीयमानमस्माभिर्बाधं बाधसे तदा स्वाभ्युपगतरीतिबाधाभिधायितैव ते स्यात् । “अस्माभिर्निर्वाह्यमानस्य त्वया खण्डनयुक्त्यैव बाधेऽस्माकमेव जेतृता, “खण्डनयुक्तयो बाधिकाः, निर्वाह्यपक्षश्च बाध्य” —इत्यस्याऽस्मदुक्तपक्षस्य त्वयैव निर्वाहात् ।

टी० ननु, विचारलक्षणस्य विचार्यस्य पूर्वसिद्धत्वेऽपि प्रपञ्चसत्त्वात् सत्त्वलक्षणस्य विचार्यविशेषस्य न पूर्वसिद्धत्वमिति तदर्थमये विचारस्यादेवेत्याह—। “अथे”ति ॥ तर्हि स विचार्यविशेषो यस्य विचारस्य

(१) पूर्वमेव विचारः सिद्धः, अनादिसिद्ध इत्यर्थः, तथा च बीज कुरवदनादित्वाज्ञानवस्थेति भावः ।

(२) शुनः शुष्कास्थिचर्चणं यथा वृथा तथेदमित्यर्थः ।

विषयः सोप्यसिद्ध एव, तत्सिद्धौ विचार्यविशेषस्यापि सिद्धत्वप्रसङ्गात् ; एवं 'ततः पूर्वपूर्वसिद्धत्वाद्विचारे विचारान्तरमिदानीमगवेषणी^(१)यम्'— इति यदुक्तं तच्छुष्कचर्वणमित्याह—। ^b“तर्ही”ति ॥ ननु, प्रवर्त्यतां विचारे, तत्र विचारे त्वदुक्ता दोषा मया युक्त्यन्तरेण बाधनीया इत्यपर्यवसानं स्यादित्यत आह—। ^c“यदि चे”ति ॥ ननु, दोषा अपि हेत्वाभासादयस्त्वया खण्डिता एव, तदेव खण्डनमादाय त्वयोद्गाध्यमाना दोषा मयापि खण्डनीया, इत्यहमेव ज्ञेयामीत्यत आह—। ^d“अस्माभिरि”ति । यद्यपि तस्यां कथायां त्वदुपन्यस्तदोषाणां परेण खण्डनयुक्त्या बाधने परस्य जेतृता, न तव, उपन्यस्तदोषस्य त्वयाऽनिर्वाहात् ; तथापि परेण खण्डनयुक्त्यानां बलवत्त्वं तावदङ्गीकृतमित्येतावतैव मम जेतृतेति^(२) हृदयम् ॥ कथं जेतृतेत्यत आह—। ^e“खण्डने”ति ॥

म्ब० “तस्मात्त्वया निर्वाह्यमस्माभितु खण्डनीयमितीदृश्यामेव परं कथायां त्वन्निर्वाह्यनिर्वाहे तव जयौ नान्यथेति । ^bतदेवं भेदप्रपञ्चोऽनिर्वचनीयः, ब्रह्मैव तु परमार्थसद्वितीयमिति स्थितम्^(३) ।

* “नन्वद्वैते किं प्रमाणम् ? * । ^dप्रश्न एव तावद्वैतमनङ्गीकुर्वतो नोपपद्यते । ^eप्रमाणं यत्राद्वैते^(४) पृच्छ्यते तस्याऽप्रतीतौ कथमेवंभूतः प्रश्नः संगच्छते । नहि प्रमाणमात्रं

(१) ‘न गवेषणीयमि’त्यपि क्वाचित्कः पाठः साधुरेव ।

(२) यथा निर्वाह्यार्थः खण्डनयुक्तिर्निर्वाह्यस्तथा खण्डनयुक्त्येपि ताभिरेव बाध्या इत्येतावतैव मम जेतृतेति भावः ।

(३) { किमस्ति मानमद्वैते इतिष्टे प्रष्टुमेव न । }
{ मतत्वे वाऽमतत्वे वेत्येतत्प्रसूयतेऽधुना ॥ }

(४) “यत्राद्वैते”—इत्यपि पाठः ।

भवता पृच्छते, किं नाम विषयविशेषनियतम्, तच्च^(१) तदोपपद्यते यदि तादृशं ते प्रतीतिमारोहेत्, प्रश्नस्य वाग्य-
वहारविशेषत्वात्, व्यवहारस्य च स्वज^(२) नकज्ञानविषय-
नियतत्वात् । अन्यथा व्यवहाराणां विषयनियमप्रयोज-
कस्थानस्यासंभवेन व्यवहारविषयपारिस्ववापत्तेः ।

टी० ननु, ब्रह्माद्वैतं त्वया निर्वाह्यं, तन्मया खण्डनीयं, प्रपञ्चख-
ण्डनमप्यन्ततस्त्वया निर्वाह्यं, तत्र प्रतिखण्डनं मया कर्तव्यमित्यपर्यव-
सानं तदवस्यमेवेत्याशङ्क्य कथासन्दर्भमुपासंहरति—। “तस्मादि”ति ।
यद्यपि “त्वया ब्रह्माद्वैतं स्थापनीयं, मया खण्डनीयम्, इतीदृश्यामेव
कथायां मया वक्तव्यं, नान्यत्रे”ति परेणापि वक्तुं शक्यते, * नचैवं कथैव
न^(३) स्यादिति वाच्यम् *, इष्टापत्तेः ; अनिष्टत्वे चास्योभयसमाधेयत्वात्^(४) ।
* ब्रह्म स्वतःसिद्धमेव न तत्र साधनापेक्षा * ?—इति चेत्, प्रपञ्चापि
सर्वजनसिद्ध एव न तत्र साधनापेक्षेति तुल्यम् । * सर्वजनसिद्धत्वमपि
त्वयोपपादनी^(५) यम् * ?—इति यदि, तदा स्वतःसिद्धत्वमपि त्वयोपपा-
दनीयमिति तुल्यम् । * तर्हि वितण्डा कथैव न स्यादुभयोरपि स्थापनाप्रस-

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकं, स विषयविशेषनियतप्रमाणप्रश्न इत्यर्थः । तदोप-
पद्यते यदि तादृशं=विषयविशेषनियतं प्रमाणं, ते प्रतीतिमारोहेत् विषयश्चाद्वैतमेवेति
भावः ।

(२) स्वस्य=व्यवहारस्य जनकं ज्ञानं स्वजनकज्ञानम्, तस्य यो विषयस्तेन नियत-
त्वाच्चिमेन तद्गोचरत्वादित्यर्थः ।

(३) कथा हि समयबन्धपूर्विका, समयबन्धश्च माण्डनिकेन सद्भूतं ब्रह्म स्थाप-
नीयमित्येव ; इदानीं खण्डने प्रवृत्तेन तेन स उपेक्षित इत्यपे कथैव न स्यादित्यर्थः ।
यद्वा, वैतण्डिकेनाप्यद्वैतव्यवस्थापने वितण्डा कथैव न स्यादित्यर्थः ।

(४) यथा माण्डनिकेन सद्भूतं ब्रह्म स्थापनीयमित्यास्ति समयबन्धस्तथा खाण्डनि-
केन तत्खण्डनीयम् (अर्थाद्वैतं व्यवस्थापनीयम्) इत्यपीति तदनिर्वाहे कथाभाषप्र-
सङ्गस्तस्यापि तुल्य इत्यवश्यं तेनापि समाधेयत्वादिति भावः ।

(५) त्वयोपपादनीयम्=त्वयैवोपपादनीयं, (स्वकपोलकल्पितमिति यावत्) ।

ज्ञात् * ?-इति चेत्, शक्ति^(१)जिज्ञासया प्रपञ्चवादिनामप्यन्योन्यं तत्संभ-
वात्, तथापि खण्डनयुक्तयो बलवत्य इत्यत्रैव हृदयम् ॥ स्वपक्षमुपमं-
रति-। ^b“तदेवमि”ति ॥

ननु “ब्रह्मैव परमार्थसत्” -इति त्वयोच्यते, तथाच प्रतिज्ञैवेयं,
तत्र प्रमाणमुपन्यस्तुमर्हतीत्याह-। ^c“नन्वि”ति ॥ उत्तरमाह-। ^d“प्रश्न
एवे”ति । प्रश्न एव तावत् प्रमाणमिति विच्छिद्यापि^(२)योजयन्ति । प्रश्ना-
न्यथानुपपत्तिरेवाद्वैतसाधिकेन्यर्थः ॥ तामेवाह-। ^e“प्रमाणमि”ति । अद्वै-
तज्ञानमन्तरेण तच्चियत^(३)विषयप्रमाणप्रश्न एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ नन्वाद्वै-
तमज्ञानानस्यापि तत्प्रमाणप्रश्नः स्यादित्यत आह-। ^f“प्रश्नस्ये”ति ।
अद्वैते किं प्रमाणम् ?-इत्ययं वागव्यवहारस्तावज् ज्ञानजन्यः, तथाच,
तज्ज्ञानविषयविषयत्वभौव्यमेवास्य ; अन्यथा स्वजनकज्ञानविषयाऽतिक्रमे
व्यवहाराणां व्यवहर्त्तव्यनियमो न स्यादित्यर्थः ॥

श्रु० “यदि चाद्वैतं प्रश्नविषयः प्रतीतमुच्यते तदा तत्प्रतीतिस्ते
प्रमा वा स्यात् ? अप्रमा वा ? । आद्ये यदेव तस्याः प्रमायाः
करणं तदेवाद्वैते प्रमाणं तवापि संप्रतिपन्नमिति वृथा
तस्य प्रश्नः । * ^bनच वाच्यं सामान्यतोऽद्वैतप्रमाणसिद्धौ
(^४)भूतायामपि विशेषतः प्रमाणप्रश्नः *, ‘यतः सामान्य-
सिद्धावेवाऽद्वैतसिद्धौ विशेषविचारः काकदन्तविचारव-
त्स्यात् ;’ सामान्यसिद्धिरेव च विशेषमप्याक्षिप्यानयन्ती

(१) शक्तिजिज्ञासया=परप्रतिपादनसामर्थ्यज्ञानेच्छया, प्रपञ्चवादिनां=स्थापना-
वादिनां, तत्संभवात्=वितण्डाकयासम्भवादित्यर्थः । अवैतण्डिका अपि वितण्डां कुर्वन्ते-
इति भावः ।

(२) अपिशब्देन ‘प्रश्न एव नोपपद्यते,=इत्यन्ययस्तु प्रसिद्ध एवेति समुच्चीयते ।

(३) तद=अद्वैतं, नियतो विषयो यस्य प्रमाणस्य तद्विषयकः प्रश्न इत्यर्थः ।

(४) अद्वैतप्रमाणसिद्धौ भूतायाम्=अद्वैतप्रमाणसिद्धौ सत्याम् ।

विशेषमपि ते कथितवती किमत्र प्रश्नेन, 'परिगणितेषु हि प्रमाणप्रकारेषु मध्ये यच्चैव दोषं न प्रमिणोषि तच्चैव विशेषे सामान्यस्य विश्रान्तेः । यदि च परिचितचरेषु प्रमाणप्रकारेषु सर्वेष्वेव दोषं प्रमिणोषि तदा प्रमाणान्तरमाक्षिप्यापि सामान्येन विश्रमणीयमेव^(१) ।

टी० नन्वेतावताऽद्वैतप्रतिपत्तिराधाता, प्रमाणानुयोगस्तदवस्य एवेत्यत आह—^a “यदि चे”ति । अद्वैतमनुमाय, श्रुत्वा, दृष्ट्वा वा तवायं प्रश्नः ; तथाचानुमानं शब्दः, इन्द्रियं वा, तत्र प्रमाणमिति त्वयैव ज्ञायते किं प्रश्नेनेत्यर्थः ॥ ननु, प्रश्नन्यथानुपपत्तिः प्रमाणसामान्यसाक्षिणी भवतु प्रमाणविशेषजिज्ञासा तद्विशेषाभिधानमन्तरेण कथं निवर्ततामित्याशङ्क्याह—^b “नचे”ति ॥ अद्वैतसिद्धिरस्मदपेक्षिता, त्वया चाऽनुमता, किमत्र विशेषजिज्ञासयेत्याह—^c “यत”इति ॥ ननु, तथापि विशेषं पृच्छतः किमुत्तरमत आह—^d “सामान्ये”ति । नहि निर्विशेषं सामान्यमिति भावः ॥ नन्वेतावता विशेषत्वेनैव विशेषः सिद्धो न त्वनुमानादिभावेन, तादृशी च सिद्धिरपेक्षितेत्यत आह—^e “परिगणितेष्वि”ति ॥ ननु परिचेषु सर्वत्र दोषं पश्यत एव प्रमायं प्रश्नः ? इत्यत आह—^f “यदि-ते”ति ॥

सू० “यदि च ‘का प्रमाणव्यक्तिरसौ’ ?—इति प्रश्नार्थः परिशिष्यते, तदा न सर्वा व्यक्तिर्विशेषतो निर्देष्टुं शक्यते इति तदनिर्देशेपि न नः किंविदपचीयते ।^b यदि च द्वितीयः, तदानीमद्वैतप्रतीतिमप्रमां मन्यमानस्य तव ‘अप्रमाविषये किं प्रमाणम्’—इति कथं न प्रश्नो व्याहन्यते । ‘अथ “अप्रमा सा मम मते, त्वन्मते तु प्रमैवेति तत्करणं

प्रमाणं पृच्छते?"-इति ब्रूषे, नैतदप्युपपद्यते, तत्राद्वैते ज्ञानं यदुत्पद्यते तत्करणं मया प्रमाणरूपं वक्तव्यमित्यत्र ममाऽनियमात् । यदि नाम मया सदाऽद्वैतमभ्युपेयते तावता किं तावकीनस्य तज्ज्ञानस्य करणमवश्यं प्रमाणं स्यात् ?
 "वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्वते यदि कश्चिद्वायं धूमं प्रतीत्य ततो वह्निमनुमिनोत्येतावता किं वाय्वविषयं धूमज्ञानं करणं प्रमाणमेष्टव्यम् ?-इति ।

टी० नन्वनुमानत्वादयोपि प्रमाणत्वविशेषाः सामान्यमेव, तेन तत्रापि विशेषजिज्ञासया प्रश्नः ? इत्यत आह-^a "यदि चे"ति ॥ 'अद्वैत-प्रतीतिरप्रमा'-इति पक्षं दूषयति-^b "यदि चे"ति । यद्यपि 'अप्रमाविषये किं प्रमाणम् ?' इत्याकारो न मम प्रश्नो येन व्याघातः स्यात्, नच^(१) तत्प्रकारप्रश्नेपि व्याघातः, नहि यदप्रमाविषयस्तत्कदापि न प्रमाणविषयः, तथाप्यापातस्फुर्तिको व्याघात इत्यर्थः ॥ त्वदभिमानमनुरुद्धाऽयं प्रश्नो मम तु बाधितविषयतया सर्वत्राद्वैतज्ञानमप्रमैवेति न व्याघात इत्यत आह-^c "अथे"ति ॥ विषयाऽबाधेपि क्वचि^(२)त्करणं दृष्टं दृष्टं, तथाच 'अद्वैतविषयं तत्रापि ज्ञानं प्रमैव^(३)दुष्टकरणजन्या'-इति संभावनायां कथं तत्र मया प्रमाणं वक्तव्यमित्याह-^d "वस्तुतः"इति । अत्र, यद्यपि 'कति ते पुत्राः' ?-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रान् संभावयतो दार^(४)परिग्रहेषु-दासीनस्य, सर्वजनप्रसिद्धप्रपञ्चविद्वेषिणः शशशृङ्गकूर्परोमगगनारविन्दादि-

(१) अप्रमाविषये किं प्रमाणमित्याकारप्रश्नेपि न व्याघातो न हि यदप्रमाविषयस्तत्र कदाचित्प्रमाणाविषयः, पूर्वज्ञातव्यवच्छेदेन रजतत्वेनाऽप्रमाज्ञानविषयस्यापि शुक्त्यादेः कालान्तरे शुक्तित्वेन प्रमाणज्ञानविषयत्वादित्याह-न चेति ।

(२) क्वचित्=वह्निमत्यवतधर्मिकवाय्वलिङ्गकषण्यनुमित्यादौ संवादिभमे ।

(३) प्रमाऽत्राबाधितार्थगोचरं ज्ञानं, न तु प्रमाणकरणकं यावत् ।

(४) दारपरिग्रहेषुदासीनस्य कति ते पुत्राः ?-इति प्रश्नमात्रप्रत्याशया पुत्रा-संभावयतस्ते कः प्रतिमल्लः (प्रतिभटः, वारियतेति तु फलितम्) इत्यन्वयः ।

प्रमाणप्रश्नबलायातमनन्तं प्रपञ्चं साधयतः, कस्ते प्रतिमल्लः; कथं वा 'ब्रह्म नास्तीत्यत्र किं प्रमाणम्' ?-इत्यनेन प्रश्नेन ब्रह्मनास्तित्वेन न सिद्धेत् । कथायां यस्य यस्य पदार्थस्याभावस्त्वया साध्यस्तस्य तस्य प्रमाणप्रश्नबलात् तत्तत्सत्ता तदानीमेव वाच्यन्तरेण साधनीया इति दुरुत्तरं व्यसनम् वस्तुतो^(१) 'ब्रह्माद्वैतं घटादिवृत्ति न वा'-इति मध्यस्थविप्रतिपत्तौ 'ब्रह्माद्वैतं घट^(२)वृत्ती'ति विधिकोटिपरिग्रहे त्वया कृते तत्र प्रमाणप्रश्ने प्रमाणवचनमेवोचितं, कथासंप्रदायस्य तवापीष्टत्वात्; तद्वृत्तये पुनर्दुस्तम्भ्यसनमेव, तथापि वक्ष्यमाण^(३)प्रमाणावष्टम्भादेतदुक्तमिति हृदयम् ॥

मू० "अस्तु वा प्रश्नोऽयं यथातथा, श्रुतिरेव^(४)द्वैते प्रमाणमिति ब्रूमः । श्रूयते खलु "एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादि । ^(५)श्रुतिप्रामाण्यं सिद्धान्तप्रामाण्यं चेश्वराभिसन्धौ साधयिष्यते । 'सिद्धान्तानां^(६)श्रुतीनामन्यपरत्वमपि यदि स्यात्तथापि पद^(७)समन्वयबलेन तासु प्रतीयमानमर्थमबाधितमादायैव तासामन्यपरिभवनात्^(८), 'धियां स्वतःप्रामाण्यस्य बाधकैकापोद्यत्वात् ।

टी० एतेनैवानुशयेनाह- । "अस्तु वे"ति ॥ नन्वनृत^० व्याघातपुन-

(१) 'वस्तुतः'-इत्यस्य प्रमाणवचनमेवोचितमित्यनेनान्वयः ।

(२) अत्र घटादिवृत्तीति पाठः समुचितः, प्रतिज्ञाया विप्रतिपत्त्यनुगुणत्वोचित्यादित्यनुमन्ये ।

(३) "श्रुतिरेव प्रमाणम्"-इति वक्ष्यमाणं प्रमाणप्रतिवचनमवष्टम्भ्यैव प्रश्नखण्डनाभिधानमित्याश्रयः ।

(४) सिद्धान्तानाम्=अहेयानुयादेशार्थप्रतिपादिकानाम् ।

(५) पदानामेकमेवाद्वितीयमित्यादीनां य उपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्मणि समन्वयस्तात्पर्येणाभिधापित्व तद्वलेनैतत्पर्यः ।

(६) अन्यस्य द्वैतावगाहिप्रत्यक्षादेः परिभवनात् तिरस्करणादित्यर्थः । अन्यपरीभवनादित्यापि क्वचित्पाठः, तत्राद्वैतैकमात्रपरत्वादित्यर्थः ।

(७) अनृतदेवो यथा पुत्रकामेष्टां 'पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेते'ति, नेष्टौ संस्थितायां पुत्रजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य वाक्यस्यानृतत्वाददृष्टार्थमपि वाक्यम् 'अग्निहोत्रं लुपुणात्

रुक्तादिदोषेभ्यः श्रुतीनामेव न प्रामाण्यं, प्रामाण्ये वा सिद्धार्यश्रुतीनां न प्रामाण्यं, विधिप्रत्ययसमभिध्याहृतवाक्यस्यैव ज्ञानद्वारा व्यवहारजनकत्वेन प्रवर्तकज्ञानं प्रति सामार्थ्यावधारणात्; नच 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतीनां कार्योपराग^(१) स्तथाच न प्रामाण्यमित्यत आह-^b "श्रुती"-ति ॥ ननु, यत्परः शब्दः स शब्दार्थः, न त्वासां श्रुतीनां ब्रह्माद्वैतपरत्वं, किं तर्हि, मुमुक्षुणा ब्रह्मैकैकमुपासनीयमित्यत्र तात्पर्यं, तथा वोपासनायामेवासां प्रमाणत्वं ननु ब्रह्माद्वैतेनेपीत्यत आह-^c "सिद्धार्यानामि"ति । विशेषणं^(२) चैतत् प्रकृतश्रुत्यपेक्षया । "एक, ब्रह्म" इतिपदसमन्वयबलेन प्रतीयमानोर्थः स वोपासनापरत्वेऽप्यबाधित एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ननु "आदित्या यूयो यजमानः प्रस्तरः"-इत्यादौ पदसमन्वयबलनलभ्य सामानाधिकरण्यश्रुतेरप्रामाण्यं यथा, तथाऽप्याः किं नेत्यत आह-^d "धियामि"ति । तत्र तत्र बाधकात् प्रतीयमानोर्थस्यन्येऽत्र न बाधकमित्यर्थः ॥

श्रु० *^a ननु, ^(३) नाद्वैतश्रुतीनामृजावर्थे^(४) प्रामाण्यं संभवति, प्रत्यक्षादिबाधात्; ततश्चा^b न्यत्रैव क्वचित्तात्पर्यं कल्प्यम्*? । मैवम् । यद्वैतश्रुतेर्बाधकं प्रत्यक्षादि मन्यसे तदात्मीये विषये घटपटादेर्भेदे नियत एवात्यद्यते, 'ननु

स्वर्गकाम' इत्याद्यनृतमिति जायते । विहितव्याघातदोषश्च 'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमि'ति विधाय 'यथावे' स्य हुतिमभ्यवहरति य उदितं, जुहोति, शब्देऽस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदितं जुहोती'ति । पुनरुक्तदोषो यथा अभ्यासं देश्यमाने 'त्रिः प्रथमामन्वाहं त्रिरुक्तमाम्' इति ।

(१) कार्योपरागः=क्रियोपरागः, हेयोपादेयार्थप्रतिपादकत्वमिति यावत् ।

(२) ननु, 'सिद्धार्यानामि'त्येतद्विशेषणं व्यर्थं, यावता क्रियाभिध श्रुतीनामपि श्रुतीनां तात्पर्यता ब्रह्मण्येव समनुगतत्वेनाऽबाधितार्थमादायैवान्वयपरिभावकत्वं भवता प्रसाधानोर्यामित्यत आह-विशेषणं चैतत्प्रकृतश्रुत्यपेक्षयेति । प्रकृतश्रुतिस्तु-"एकमेवाद्वितीयं"त्यादिरूपा ।

(३) { अद्वैतश्रुतिबाधाय नाध्यक्षादि प्रकल्प्यते । }
{ अल्पान्याविषयत्वेनैतत्प्रस्तावयत्यय ॥ }

(४) अृजावर्थं=सिद्धार्यं ।

प्रत्यक्षादिकं भूतभाविवर्तमानसकलशक्तिभेदग्राहि जाय-
मानमावयोः सम्प्रतिपन्नमास्ति, “तादृशेन ज्ञानेन चोत्प-
द्यमानेन सर्वज्ञतां तदा तव श्रद्धयां यदि जानासि मम
चेतसि किं वर्तते इति ।” यदि च प्रत्यक्षादि किञ्चिन्मात्र-
विषयं, तदा तद्विषयादन्यत्रापि प्रवर्तमानाऽद्वैतश्रुतिस्तेन
न बाधितुं शक्यते, स्वविषयभावे प्रमया विपरीतविषयज्ञा-
नबाधनात् ; अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।^१ मा हि भूद्^(१) अग्नी-
षोमीयपञ्चालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैयर्थ्यम् ॥

टी० ननु, प्रकृतेऽपि बाधकमस्तीति शङ्कते-।^a “नन्वि”ति ॥^b “अ-
न्यत्रे”ति । ईश्वरैकत्वं वा ब्रह्मकोपास्यत्वं वा प्रतिशरीरमेकैकात्मत्वं वा
यद्वाध्यं तत्रैव च सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ ननु, घटपटमात्रभेदविषयकं प्रत्यक्षं
श्रुतिबाधकमिति नोच्यते, किंतु सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्त्या सकलपदा-
र्थभेदविषयकमेकं प्रत्यक्षमिष्यते, तत्कुत्तिस्थितानां^(२) भेदार्भकाणां न
किञ्चिद्वयं श्रुतिडाकिन्या इत्यत आह-।^c “ननु प्रत्यक्षादिकमि”ति । त्वये-
ष्यमाणत्वमतन्त्रमित्यर्थः ॥ तादृशज्ञाने प्रमाणाभावमाह-।^d “तादृशेने”-
ति ॥ ननु, घटपटादिनियतविषयमेव प्रत्यक्षं श्रुतिबाधकमस्तु किमत्या-
हित^(३)मित्यत आह-।^e “यदी”ति ॥^f “मा हि भूदि”ति । “न हिंसा-
त्सर्वा भूतानि”—इत्येका श्रुतिः, “अग्नीषोमीय पशुमालभेत”इत्यपरा, तत्र
चानयाऽग्नीषोमीयपशावेवाऽहिंसाश्रुतिर्बाध्यते नत्वन्यत्रापि, विषयभेदा-
दित्यर्थः ॥

(१) अतिप्रसङ्गमेव स्फुटयति-मा हि भूदिति । माभूदिति तु विद्यासागरा-
भिमतः पाठः । विरुद्धार्थग्राहितामात्रेण बाधकत्वमेकविषयत्वाभावेऽपि चेष्टिषाविष-
यत्वेन तदभावविषयत्वस्य विरोधात्पञ्चालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाविधेर्वैयर्थ्यं=नि-
विषयत्वमप्राप्त्यर्थं स्यात्तन्माभूदित्यर्थः ।

(२) तत्कुत्तिस्थितानाम्=सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिकुत्तिनिविष्टानाम् ।

(३) अत्याहितम्=भयम् “अत्याहितं महाभीति”रिति कोशात् । अस्वीकार्यस्या-
विज्ञानात्प्रायः पुस्तकेषु ‘किमन्याहितमि’ति प्रकल्पितः पाठो दृश्यते ।

मू० “यदा चैवं, तदा बाधिकायाः प्रत्यक्षधियो बाध्याया
 श्चाऽद्वैतबोधने श्रुतिर्निराबाधा सती तयोरैक्यं बोधयतीति
 तत् प्रत्यक्षादि कथं स्वात्मान^(१)मेव बाधेत । ^६घटेन^(२),
 पटेन, तद्भेदेन च स्वविषयेण सह तस्या एव धियः श्रुत्या
 सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या कथं नाभेदे प्रामाण्यमासादयि-
 तव्यम्, तच्चाबाध्यमानत्वात् । ^७नहि^(३) तस्या धियः
 स्वात्मा वा, स्वात्मना सह घटपटादेर्भेदोऽपि वा, विषयः ।
^८“घटपटौ^(४) भिन्नावित्येवभाकारा हि सा जायते, ननु
 “अहं घटात् पटाच्च भिन्ना, मत्तो वा तौ भिन्नौ”—इति ।
 “स्वप्रकाशतापि स्वमात्रे साक्षिणी, ननु यतो यतः प्रकाशो
 भिद्यते ततस्ततस्तस्य भेदेऽपि । ^९अन्यथा तत्तदपि स्वप्रका-
 शकुक्षौ निक्षिपन्ती न कथमद्वैते एव पर्यवस्यति ।

टी० ननु, समाने एव विषये बाध्यबाधकभावोऽस्तु किमेतावते-
 त्यत आह—। ^१“यदा चे”ति । बाध्यबाधकधियोरैक्यं बाध्यबाधकभावाऽ-
 भाव एवेत्यर्थः ॥ बाधकाभिमतप्रत्यक्षस्य विषयेण सहाऽभेदः श्रुतिविषय
 इत्याह—। ^२“घटेने”ति ॥ तदेवोपपादयति—। ^३“नही”ति ॥ कथमेवमत
 आह—। ^४“घटपटावि”ति ॥ मीमांसकशङ्का^(५)मपनयति—। ^५“स्वप्रकाश

(१) बाध्यबाधकधियोरैक्यं बाध्यायाः श्रुतिधियो बाधने प्रत्यक्षेण स्वात्मन
 एक बाधः कृतः स्यादिति भावः ।

(२) घटेनेति, सर्वस्याद्वैतं गोचरयन्त्या श्रुत्या घटेन, पटेन, तद्भेदेन च स्वविष-
 येण (घटपटौ भिन्नावित्येवंविधभेदग्राहिप्रत्यक्षविषयेण) सह तस्या धियः (भेदग्राहि-
 प्रत्यक्षधियः) अभेदबोधने प्रामाण्यं कथं नासादयितव्यम्—इत्यन्वयः ।

(३) नहीति, स्वविशिष्टभेदग्रहणेशतः स्ववृत्त्यापातादित्यर्थः ।

(४) घटपटाविति, यदाकारा बुद्धिर्जायते तदाकारवानेवार्थस्तद्विषय इति निय-
 मादुद्दिष्टमिदं बुद्धिप्रतियोगिकभेदाकारत्वाभावाच्चानया तत्सर्वं भासत इत्यर्थः ।

(५) बुद्धेः स्वप्रकाशत्वात्स्वभेदग्राहकत्वमुपपद्यते इति मीमांसकशङ्का ।

ते'ति ॥ ननु, यतो यतः प्रकाशो भिद्यते तत्सर्वं स्वप्रकाशज्ञानविषय एवेत्यत आह—^f“अन्यथे”ति । स्वप्रकाशबलेन तत्सर्वं तदा भासेत यदि तदपि स्वं भवेत् तथा च स्वभिन्नस्यापि सर्वस्य स्वप्रकाशज्ञानात्मत्वे पुनरद्वैतमेव पर्यवस्येदित्यर्थः ॥

म्ब० *^a नच तथा धिया स्वस्य, स्वविषयस्य च स्वरूपावगाहने स्वरूपलक्षणो भेदः प्रकाशित एव स्यादिति वाच्यम्*,
“पुरोवर्त्ति रजतमि”ति आन्तौ पुरोवर्त्यात्मनो रजता-
त्मनश्च प्रकाशे भेदग्रहापत्तेः । ^b धर्मविशेषमन्तर्भाव्य
स्वरूपस्य भेदत्वे धियोपि तथा स्यादिति सैव धीर्न तत्प्र-
काशस्तस्मिन्सन्निकर्षाद्यपेक्षायां धियः प्राक् तदसंभवात् ।
^c * आत्मवदात्मधर्मपि सन्निकर्षानपेक्षा सा * ?—इति
चेन्न, ^d ग्रहणत्वस्मृतित्वप्रमात्वादावपि तथैव स्यादिति ।

टी० ननु, स्वप्रकाशज्ञानस्य स्वं विषय इति विषयाद्^(१) घटपटादेः
स्वस्य स्वरूपभेदः कथं न विषयो भवेदित्यत आह—^a “नचे”ति ।
स्वरूपभेदग्रहस्याऽभेदग्रहपरिपन्थित्वे भ्रमः क्वापि न स्यात्तस्य^(२) ते
आरोप्यारोपविषयग्रहपूर्वकत्वात्, तस्य चारोपपरिपन्थित्वादित्यर्थः ॥ ननु,
स्वरूपमात्रं न स्वरूपभेदः, किंतु परस्परवैधर्म्यविशिष्टं स्वरूपं, तच्च शुक्ति-
रजतयोर्न गृहीतमिति नारोपानुपपत्तिरित्यत आह—^b “धर्म”ति । तर्हि
धियोपि स्वरूपमात्रं न भेदः, किंतु वैधर्म्यानिर्द्भितं स्वरूपं, वैधर्म्यं च
स्वस्य^(३) प्रकाशत्वपि न स्वविषयः, किंतु संयुक्त^(४) समवेतसमवायेन प्रत्या

(१) घटपटादेर्विषयादित्यन्वयः ।

(२) तस्य=भ्रमस्य, आरोप्यारोपविषयग्रहपूर्वकत्वात्,=आरोप्यं रजतादिरारोप-
विषयोऽधिष्ठानं शुक्त्यादिस्तदुभयस्मरणग्रहणपूर्वकत्वात्, तस्य च=आरोप्यारोपविष-
यस्वरूपभेदग्रहणस्य च, आरोपपरिपन्थित्वात्=भ्रमपरिपन्थित्वेन त्वयाङ्गोकारादित्यर्थः ।

(३) स्वस्य=ज्ञानस्य, प्रकाशरूपत्वेपि न ज्ञानविषय इत्यर्थः ।

(४) मनःसंयुक्त आत्मा, तत्समवेतं ज्ञानं, तत्र समवाये ज्ञानत्वादेर्वैधर्म्यस्ये-
त्यर्थः ।

सत्या मनसा तद्वद्भावे भवेत्, नच^(१)स्वोत्पत्तेः पूर्वं स्वघटितसंयुक्तसमवेत-
समवायः प्रत्यासत्तिः संभाव्यते इत्यर्थः ॥ ननु, यथा प्रत्यासत्तिमन्तरेण-
स्वग्रहस्तथा स्वधर्मग्रहः स्यात् को दोष इत्यत आह^(२)—। “आत्मवदि”-
ति ॥ “ग्रहणत्वे”ति । तथाच ग्रहणत्वस्मरणत्वसंशयो न स्यात् स्याच्च
प्रामाण्याऽप्रामाण्यसंशय इति भावः ॥

सू० “तदेवं सा बुद्धिः श्रुत्या घटपटात्मतया व्यवस्थाप्यमाना
कथमात्मनः^(३)स्वस्मादेव भेदे प्रमाणीभवितुं प्रभवतीति
बाधिकायां बुद्ध्या घटपटयोर्भेदे प्रमात्वाभावमासादयन्त्यां
श्रुतिस्तत्र^(४)तत्राप्रतिद्वन्द्वित्वाऽसङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यब-
ललब्धतत्तदर्थैक्यान्यथानुपपत्तिसहायसम्पदऽजय्या तयो-
रप्यभेदं बोधयन्ती न प्रतिहन्तुं शक्येति न^(५) कचिदपि
प्रतिहतप्रसरा सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति । “भेदप्रमान्यथा-
नुपपत्त्या च वैपरीत्यमशक्यम् ।

टी० ननु, तथा धिया स्वस्य स्वरूपभेदापि मा गृह्यतां किमनिष्ट-
मित्यत आह—। “तदेवमि”ति । घटपटभेदग्राहकं यत्प्रत्यक्षं तदादि

(१) नच ज्ञानोत्पत्तेः पूर्वं ज्ञानघटितनिरुक्तप्रत्यासत्तिरित्यर्थः । अयं भावः—स
चिकर्षस्य बुद्धिजन्मार्थत्वादबुद्धेः प्रागेवासौ वक्तव्यो न च तत्संभवति बुद्धभावे तत्समवे-
तधर्मसचिकर्षासंभवादित्यन्याऽन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

(२) इत्यत आह, “इति चेत्”—इत्यन्तं सिद्धान्त्याहेत्यर्थः, अत आत्मवदित्यादेः
पूर्वपक्षग्रन्थत्वेपि नायुक्तिः । एवमप्येवंविधस्थले ज्ञेयम् ।

(३) आत्मनः=स्वाभिन्नघटस्य, स्वस्मात्=स्वाभिन्नघटादित्यर्थः ।

(४) बाध्यबाधकबुद्ध्योर्बाध्यबुद्धेश्च स्वाविषयैर्भेदबोधने प्रतिद्वन्द्वित्वाच्च सङ्कु-
चितञ्च तत्स्वतःप्रामाण्यं चेति तथोक्तम्, तस्य बलं=सामर्थ्यं, तेन लब्धमप्रतिद्वन्द्वित-
याऽसङ्कुचितस्वतःप्रामाण्यबललब्धं, तच्च तत्तदर्थस्यैक्यं चेति तथोक्तं, तस्य यानुपपत्ति-सैव
सहायस्तस्य संपत् तथा जय्या कचिदपि प्रतिहन्तुं न शक्येति सर्वाद्वैतप्रमापिकेत्यर्थः ।

(५) श्रुतिः कचिदपि प्रतिहतप्रसरा न सती सर्वाद्वैतप्रमापिकेति सम्बन्धः ।

श्रुत्या घटपटाभिन्नं कृतं तदा घटपटभेदग्राहकतैव तस्य न निर्वहेदित्यर्थः ॥
 ननु, घटपटयोर्भेदे सा धीः प्रमाणमतस्तद्वयेन श्रुतिस्तत्र कथं प्रवर्तते
 तथाच घटपटौ विहायाऽन्यत्राद्वैतं सिद्ध्यति ननु तयोःपीत्यत आह—
^b “बाधिकायामि”ति । घटपटभेदग्राहिणी या बुद्धिस्तया सह घटपटयोर्भेदं
 गृहीतवती श्रुतिः घटपटयोर्भेदमन्तरेणानुपपद्यमाना तयोःप्यभेदमान-
 यति । किंच, पटाभिन्नबुद्ध्याभिन्नत्वाद् घटोपि पटाऽभिन्नः साधयितुं
 पार्यते एवेति तदु^(१)पष्टम्भेपि श्रुतेः । न चास्याः परग्राह्यं प्रामाण्यं, येन
 तदादायापि द्वैतं निर्वहेदिति न किंचिदस्याः श्रुतेः परिपन्थीत्यर्थः ॥
 ननु, घटपटभेदप्रमेव तद्भेदमन्तरेणानुपपद्यमाना सर्वत्र श्रुतिमपसारयिष्य-
 तीत्यत आह—। “भेदप्रमे”ति ॥

सू० “तच्चाद्वैतश्रुत्या सन्दिह्यमानस्य प्रमात्वस्यैवामिद्वेः, ^b भेद-
 धीमात्रस्य च द्विचन्द्रादिवोधवदन्यथाप्युपपत्तेः ।

टी० श्रुतिप्रामाण्यमुभयसिद्धं, प्रत्यक्षप्रामाण्यं चान्यतरमात्रसिद्ध-
 मिति परिपन्थिश्रुतिदर्शनात्तत्रापि तत्र^(१) सन्देहः स्यादिति भेदप्रमान्यथा-
 नुपपत्तिर्दुर्बला न श्रुतिपरिपन्थिनीत्याह—। “तत्रे”ति ॥ ननु सन्दिह्यतां
 प्रामाण्यं, भेदज्ञानमगृहीतप्रामाण्यमेव श्रुतिबाधकं स्यादित्यत आह—।
^b “भेदे”ति । अन्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितस्य न विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकत्व-
 मित्यर्थः । अत्र, यद्यपि ^(३) सर्वभूताहिंसाश्रुतिरग्रीषोमीयपञ्चालम्भनबो-
 धिकया श्रुत्या सङ्कोच्यते ननु बाध्यते, प्रत्यक्षेण तु प्रवृत्तमात्रेणाद्वैतश्रुति-
 बाध्यत एवातो न क्वाप्यस्याः प्रसरः, नहि ‘घटपटौ भिन्नौ’ ‘एकमेवाद्वितीयं
 ब्रह्म’—इति ज्ञाने संभवतो विरोधात् । * द्वैतः पशुर्हिंस्यः, सर्वभूतमहिंस्य-
 मित्यनुपपन्नम् * ?—इति चेत्तत्र सर्वपदभूतपदयोर्विषयसङ्कोचेन द्वैतपशु-

(१) घटपटाभेदाश्रयणमपि विषयतया श्रुतेरावश्यकमित्यर्थः ।

(२) तत्र=प्रत्यक्षे, प्रामाण्यसन्देहः स्यादित्यर्थः ।

(३) मा हि भूतग्रीषोमीयपञ्चालम्भनविधिना सर्वभूताहिंसाश्रुतेर्वैषम्यमित्या-
 दिनोक्तमर्थमातिष्ठ समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना ।

भिन्नं सर्वमहिंस्यमिति सामञ्जस्यसंभवात्, इह 'घटपटभिन्नं सर्वमेकमिति-
समञ्जसे^(१) क्रियमाणे महदसमञ्जसं, त्वदभ्युपगताद्वैत^(२)भङ्गात् । * क्रमे-
ण^(३) तयोरप्यभेदोऽप्यपत्या पर्यवस्येत् * ? -इति चेत्तर्हि न श्रुतिरद्वैते
प्रमाणं, बाधविषये कुण्ठितत्वात् । किंच, तत्त^(४)त्प्रत्यक्षशार्दूलमुखकुहर-
संप्रविष्टं भेदमवलोक्य पलायमाना श्रुतिरियमबला प्रतीयमानं स्वार्थजातं
संत्यजन्ती ब्रह्मानुचिन्तनमात्रपरैव स्यात् । किंच, "बाधव्याधभयोद्विग्न-
माऽद्वैतश्रुतिमृगी, ब्रह्मारण्येऽपि विश्वासं कथमासादयिष्यति" सर्वमभिन्न-
मिति श्रुत्यर्थः स्वस्मात्सर्वमभिन्नमेवेत्येतावताप्युपपद्यते एव । "नेह ना-
नास्ति किंचन" -इत्यपि किंचन वस्तु न नानेत्येवमप्युपपद्यते । नहि किमपि
वस्तु नाना, सर्वस्य वस्तुनः प्रत्येकमेकत्वात् । किंच, ब्रह्माद्वितीयमिति
सकलानुमतमेव । किंच, यदि ब्रह्ममात्रावशेषं जगदिति बोध्यं, तदा "ब्रह्मै-
वैकम्" -इति स्याच्च तु "एकमेव ब्रह्मे"ति । किंच, यथा 'एकं एव नरप-
तिरत्र, नतु नाना' इति वाक्यं द्वितीयं नरपतिमेव निषेधति नतु पुरुषान्तर-
मपि नास्तीति^(५) ततः प्रतीयते । किंच, तात्पर्याधीनं श्रुतिप्रामाण्यमतः
कुत्रार्थे तात्पर्यमित्यनिश्चयाद् दुर्बलायाः श्रुतेरेव सर्वत्र प्रत्यक्षेण बलवता
बाधः । किंच, चैत्रस्य घटपटभेदज्ञानं, मैत्रस्य कटकुट^(६)भेदज्ञानं, देवद-
त्तस्य नटविटभेदज्ञानम्, इति तत्तदन्यसर्वाद्वैतार्थत्वे श्रुतेर्वाक्यभेदः^(७) ।

(१) सामञ्जस्ये इति तूचितम् ।

(२) घटपटयोर्भेदव्यवस्थितावच्छेदकावच्छेदेनाभ्युपगताद्वैतभङ्गादित्यर्थः ।

(३) घटपटभेदविषयकबुद्धेः स्वविषयादभेदव्यवस्थितौ तदन्यथानुपपत्त्या क्रमेण
घटपटयोरप्यभेदो व्यवतिष्ठेतेत्यर्थः ।

(४) तत्तत्प्रत्यक्षं=घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षमेव शार्दूलस्तन्मुखकुहरे=तन्मुख-
विवरे, प्रविष्टं भेदं विलोक्येत्यर्थः ।

(५) इति=इत्यमेव, ततः=एकमेवाऽद्वितीयमितिवाक्यादुक्तसजातीयब्रह्मान्त-
रनिषेधः प्रतीयते-इति कथंचिद्वाक्येयम् । वस्तुतस्तव्यं दृष्टान्तपरो ग्रन्थः, दार्ष्टान्ति-
कपरस्तु कथञ्चिद्भूलितो वा ऽध्याहृतव्यो वेति प्रतिभाति ।

(६) कुटो घटः, "घटः कुटनिपावस्त्री"ति कोशात् ।

(७) वाक्यभेदस्तु एकस्यैव वाक्यस्य युगपद्विशिष्टार्थद्वयाभिधायकत्वम् ।

किंच, अभेदज्ञानस्य 'तानेव^(१) तित्तिरीन्' 'तानेव शालीन्'—इतिवदेकधर्माप्यहेणाप्युपपत्तिः, भेदग्रहस्तथा नान्यथापपादयितुं शक्य इति प्रत्यक्षमेव बलीयः । किंच, सर्वमभिन्नं, घटपटा भिन्नाविति बुद्ध्याः प्रामाण्ये संभवति क्व बाध्यबाधककल्पनापि, नहि^(२) प्रमेयत्वादिनापि सर्वमभिन्नं न मन्यामहे, तथापि^(३) "आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्" इत्यादावेव तात्पर्यम् ॥

सू० " 'एकम्'—इत्युपादाय यद् एवकारमप्युपादत्ते श्रुतिः " 'एकमेवेदम्'—इतिरूपा, तदैकान्तिरुक्तमैक्यं बोधयतीति भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं—घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्यमिति ।

टी० ननु श्रुत्याऽभेदः, प्रत्यक्षेण च भेदो बोध्यते, द्वयं च प्रमाणमनुरोधं, ततो भेदाभेद एवास्त्वित्यत आह— " 'एकमि'ति । यद्यपि ब्रह्मण एकत्वं प्रपञ्चाभावे प्रपञ्चाभेदे चोपपद्यते इति कथमियं श्रुतिरेकताऽवधारिका^(४) यद्यपि च प्रपञ्चमिष्यात्वं शङ्कराचार्यादयनुमतं नतु प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इत्यभेदबोधकतया श्रुतिव्याख्याने ऽपसिद्धान्तः, यद्यपि च घटाद्यभेदे ब्रह्मणोऽपि जडत्वमिति स्वप्रकाशानन्दरूपत्वविरोधस्तथाप्यापाततो यदिदमित्यादौ वक्ष्यमाणेऽर्थे एव तात्पर्यम् ॥

सू० * "बुद्धेर्विरम्य व्यापाराभावात् कथमित्यम् * ?—इति चेन्न,
^६ श्रुतितो द्रागेव जातायाः सर्वविषयाया अद्वैतधियो^(५)—

(१) पूर्वदृष्टसजातीयतित्तिर्यादिदर्शने यत्र तानेव तित्तिरीन् (विहगविशेषान्) पश्य, तानेव शालीन् (तण्डुलानि) पश्येत्यभेदावगाहिनी प्रत्यभिज्ञा, सा तित्तिरित्वशालित्वलक्षणैकधर्माप्यहपूर्विका यथा, तथा प्रकृतेत्यभेदज्ञानस्योपपत्तिरित्यर्थः ।

(२) सर्वमभिन्नमित्युक्तमुपपाद्यति—नहीति । प्रमेयत्वादिनाभेदः, घटत्वपटत्वादिना तु भेद इति भावः ।

(३) तथापीत्येतद्विरुद्धवहितेन यदापीत्यनेनान्वेति । आपातत इति, अद्वैतप्रतिपादनमप्यापातत एवेति निर्गलितार्थः ।

(४) 'विधायिका'—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(५) अद्वैतधिय एवं विधविचारसोपानपरम्पराम् (क्रमिकाभेदविषयकप्रतिप-

स्मद्बुद्धय एवंविधविचारसोपानपरम्परामारोहन्त्यो नाना-
विषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः क्रमेण परिनिनिष्ठन्तीत्युच्य-
मानत्वात् । * “ननु, यदि नामप्रत्यक्षवित्या तथा घटपटभे-
दोस्त्रेखिन्या स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गोचरोक्ति-
यते तावता कथं तस्याः स्वविषयेण सहऽद्वैते श्रुतिः
प्रामाण्यमासादयितुमीष्टे, बुद्धान्तरेण तथा साद्वं घटपट-
योरपि भेदमुल्लिखता तत्राद्वैतश्रुतेर्बाधादेव * । मैवम् ।

ननु ‘प्रत्यक्षविरोधादापाततः श्रुतिजबुद्धिः स्वस्मादेवाभेदं विष-
याणां विषयीकृत्य क्रमेणार्थापत्त्यादिबलात् विषयाणामन्यान्यमभेदं विष-
यीकरिष्यतीत्यनुपपन्नं, शब्द ^{१)} बुद्धिर्कर्मणां विरम्य व्यापाराभावादित्याह—।
““बुद्धे”रिति ॥ श्रुतित एकदैव जातायाः सर्वाभेदबुद्धेः सर्वविषये प्रामाण्यं
प्रत्यक्षबाधेन प्रतिबन्धाज् भटिति दुर्यहमिति तत्तद्विषयप्रत्यक्षबाधनिरा-
सक्रमनिबन्धनः प्रामाण्यग्रहक्रमो नतु बुद्धिर्विरम्य व्यापारतेत्याह—। ^{२)} “श्रुति-
त”इति । यद्यपि बाधो ^{३)} बुद्धिमेव प्रतिबध्नाति नतु तत्प्रामाण्यग्रहमिति
कथं न बुद्धेः श्रुतिलक्षणस्य शब्दस्य वा विरम्य व्यापारता, तथापि “अत्यन्ता-
ऽसत्यपि ^{३)} ज्ञानमर्थं शब्दः करोती”त्यभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥ घटपटभेदयाहि-
प्रत्यक्षेण स्वात्मना सह घटपटयोर्भेदो न गृहीत इति तत्र श्रुतिर्लब्धपदा
तयोरप्यभेदं विषयीकरिष्यतीति यदुक्तं तत्र शङ्कते—। “नन्वि”ति ।
घटपटभेदयाहिप्रत्यक्षं घटपटौ न भवत इति ज्ञानान्तरेण तद्वेदोपि सुग्रह
एवेति तत्रापि श्रुतिर्न प्रभवतीति शङ्कार्थः ॥

तिपरम्पराम्) आरोहन्त्योऽस्मद्बुद्धयो नानाविषयेषु तत्प्रामाण्यविषयाः (अभेदबुद्धिप्रामाण्यविषयाः) क्रमेणपरिनिनिष्ठन्तीत्यन्वयः ।

(१) शब्द एकं बोधं जनयित्वा विरतव्यापारो न शाब्दबोधान्तरं जनयति, तथा बुद्धिरप्येकस्मिन्नर्थे ज्ञाततां संस्कारं वा जनयित्वा न ज्ञाततान्तरं संस्कारान्तरं वा, एवं क्रमोप्येकत्र विभागमुत्पाद्य न विभागान्तरमित्यर्थः ।

(२) “घटपटौ भिन्नौ—”इत्याकारको बाधः, बुद्धिः=श्रुतिज्ञाभेदबुद्धिमित्यर्थः ।

(३) अत्यन्तासत्यः अशशङ्कादिस्तत्रापि चेच्छब्दो ज्ञानं जनयति किमुत सद्भूते अद्वैते इति भावः ।

म्ब० “तर्हि तस्या अपि विषयमापाततः परित्यज्य यथैवापरया बुद्ध्या घटपटभेदबुद्धेर्घटाच्च पटाच्च भेदो विषयीक्रियते तस्याः स्वविषयेण सहऽद्वैते श्रुतिः प्रामाण्यमवलम्ब्य लब्ध-पदा घटपटतद्भेदबुद्धिभिः सह द्वितीयाया बुद्धेरभेदे पर्या-वस्यन्ती सर्वेषामेव तेषामभेदे विश्राम्यति ।^६ एवं च सति यच्चैव गत्वा बाधबुद्धिपरम्पराविच्छेदो विषयान्तरसंचा-रोच्छेदभयादनवस्थाभयाच्चाभ्युपेयस्तस्यामेव बुद्ध्या पदमा-रोप्याऽद्वैतश्रुतिः सर्वं तद्विषयविषयिप्रवाहमद्वैते स्थाप-यन्ती न केनापि प्रमाणेन कचिदपि विषये बाधितुं शक्या । तस्मात्—

‘सुदूरधावनश्रान्ता (१) बाधबुद्धिपरम्परा ।

निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्श्निग्राहैर्विजीयते ॥ ८ ॥

टी० यावद्दूरं बाधबुद्धिपरम्परोदयस्तत्रापाततः कुण्ठापि श्रुति-बाधबुद्धिपरम्परानिवृत्तौ चरमबुद्धौ पदमारोप्य तद्विषयविषयिप्रवाहाद्वैतं बोधयिष्यतीति परिहरति—। “तर्हि तस्या अपी”ति । प्रामाण्यावल-म्बनम्=अबाध्यत्वेन व्यवस्थितत्वं; पदलाभः=सहकारिसाचिव्यं; पर्या-वसानमभेदबोधनं; विश्रामः=स्वजनितसकलाऽद्वैतधीप्रामाण्यासादनम् ॥ ननु भवेदेवं यदि भेदबुद्धिधाराविश्रामः स्यात् त्वेवमत आह—।^६ “एवं

(१) सुदूरधावनश्रान्ता, भूरिकलानुसरणाऽनसेति यावत् । इदमत्राकृतम्—“अ-रिर्मित्रमरिर्मित्रं मित्रमित्रं ततः परम् । तथाऽरिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्श्निग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अनुगृहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥ मण्डलानुद्धिरेतेषामुदासीना व्यग्रस्थिनः” इति विजिगीषो राज्ञो द्वादश राजम-ण्डलम्, तत्र खलु यथा लोके कश्चिद्विजिगीषुर्दूरे प्रस्थितः परवाहिनीं विजित्य निवृत्तौ पार्श्निग्राहैर्विजीयते तथा बाधबुद्धिपरम्पराद्वैतपरम्पराजयाय दूरं प्रस्थिताऽनवस्थाना कचिच्चित्तौ पार्श्निग्राहैर्द्वयाम्नायैर्विजीयते इति । क्वचिद् “विनिवृत्ताऽद्वयाम्नायैः”—इति पाठः ।

चे'ति । विषयान्तरसंचारदर्शनेनाऽनिर्मातृप्रसङ्गभयेन च विश्रामसिद्धे-
रित्यर्थः ॥ “सुदूरे”ति । अदृश्यान्नायैः=अद्वैतश्रुतिभिः । पार्ष्णिग्राहैः=
पृष्ठतोवर्तिभिर्विपक्षैरित्यर्थः । यद्यपि चरमबुद्धिज्ञाने चरमत्वव्याघातः,
तदज्ञाने च कुत्र श्रुतेः पादारोपणं, श्रुतिप्रवृत्त्यर्थं त्वयैव तदुपस्थापने
पुनश्चरमत्वव्याघातः, तदैव तथापि समं भेदग्रहश्च ; अनुपस्थापने
श्रुतिप्रवृत्त्यव्युत्पादनम्, तथाच “सुदूरधावनाऽश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा-
ऽविनिवृत्ताऽदृश्यान्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्न जीयते”—इति परेणापि पठितुमुचि-
तं^(१), तथापि स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्माद्वैतमिति भावः ॥

मू० “* न च यच्च तस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिधाराविश्रान्तिस्तच्च पुरु-
षान्तरबुद्धिर्भेदे प्रमाणं स्यात् * ।^६ तथापि पुरुषान्तरेण
भिन्नतया सा^(२) प्रतीयते इत्यत्र प्रमाणं त्वया वाच्यम् ।
“नहि तदपि पुरुषान्तरेणैव,” न च संभाव्यमानम्, श्रौतेन
निश्चयेन तन्निवर्तनात् ;^७ तथाप्यनवस्थानादिति ।^८ अथ
ब्रषे—* यदा कियदूर बुद्धिपरम्पराया सा बाधिता भव-
त्यद्वैतश्रुति^(३)स्तदा तन्न्यायाद् यापि बुद्धिः श्रेष्ठं गत्वा

(१) अत्र यत्खण्डनभूषामणिकृते रत्ननाथस्य शङ्करमिश्रमतमनूय “तच्च तत्पुरुषी-
यबाधबुद्धिमपेक्ष्य तस्याश्चरमत्वात् । मया तदुपस्थापने त्वया तदैव भेदो ग्राह्यः—इत्यपि
न, मया भेदं गृहीत्वैव तदुपस्थापनात् । यथा तव भेदग्रहन्तद्विरोधो तथा मया द्वैतग्रहः,
स्यापि भेदग्रहविरोधित्वादित्यलं काव्यरचनाकुशलानां तेनैव स्वशिष्यानामोदयतां खण्ड-
नकथया”—इति खण्डनं, तच्च ; खण्डनकोटेः सर्वतो बलवत्त्वेन युक्त्या विचार्यमाणे-
स्याप्यर्थस्याः प्रतिष्ठितत्वात्स्वप्रकाशसिद्धमेव ब्रह्म, न तु श्रुतियुक्तिभिस्तत्प्रसाधनापेक्षे-
त्यत्रैव तात्पर्यात् ।

(२) सा=श्रान्तिमबुद्धिः, स्वविषयाद्विचरतया प्रतीयते—इत्यत्र प्रमाणं त्वया
वाच्यं, न च तद् वक्तुं शक्यमनवस्थानादिति भावः । क्वचित्तु “सा प्रतीयते”—इति पाठः ।

(३) अद्वैतश्रुतिर्बुद्धिपरम्पराया कियदूरं बाधिता भवति यदा, तदा या बुद्धिः
श्रेष्ठं गत्वा (शेषमवशिष्टां कृत्वा गत्वा) नानुव्यवसीयते (ज्ञानान्तरवेद्या न भवति)
समानन्यायात्तत्रायद्वैतश्रुतेर्बाधो गम्यते इत्यर्थः । तन्न्यायादित्येतस्यात्रष्टे—यत्रेति,
यत्र=कतिपयबुद्धिपरम्परायां, सा द्वैतश्रुतिर्बाध्यते तत्तुल्यन्यायत्वाद्=श्रान्तिमबुद्धेरपि
बुद्धित्वाविशेषादित्यर्थः ।

नाऽनुव्यवसीयते तच्चापि तद्बाधोऽवगम्यते, यच्च सा बाध्यते
तत्तुल्यन्यायत्वादान्तिमबुद्धेरपि *—इति । मैवम् । किं
क्रियतीषु बुद्धिषु व्याप्यव्यापकौ काव्यवलयस्य व्याप्ति-
ग्रहरूपयैव धिया शेषबुद्धौ बाधं व्युत्पादयसीत्यमद्वैत-
श्रुतेः? किं वा बुद्ध्यन्तरदृष्टव्याप्तिसनाथया पक्षधर्म^(१) हेतु-
मुल्लिखन्त्या बुद्ध्यान्तिमबुद्धिविषयया ? ।

टी० ननु विषयान्तरसंचारदर्शनादनवस्थाभयाच्च बुद्धिधाराप्रवा-
हविच्छेदसिद्धावपि पुरुषान्तरबुद्ध्या तद्बुद्धिधाराविषयविषयिपयन्तभेदया-
हिण्या श्रुतेर्बाधोऽस्त्वित्यत आह—। ^a “नचे”ति ॥ ^b “तथापी”ति । पुरु-
षान्तरेण चरमबुद्धेर्भेदो गृह्यते—इति यदि त्वया कथायामेव प्रमापणीयं
तदा तत्रैव प्रमाणे श्रुतिप्रवृत्तिः, एवं^(२) तत्रतत्रेति पुनरवस्था, प्रमाणानु-
पदर्शने च तव पराजय एवेत्यर्थः ॥ ननु न मया तत्र प्रमाणं वाच्यं, किं
तर्हि, पुरुषान्तरेणैव वाच्यमतो नानवस्थेयत आह—। ^c “नहीं”ति ।
पूर्वदोषतादवस्थादिति^(३) भावः ॥ ननु यद्यपि मदीयान्यबुद्धेः स्ववि-
षयाद्वेदो मया न गृह्यते, यद्यपि च ‘पुरुषान्तरेण गृह्यते’—इति मया प्रमा-
णयितुं न शक्यते, तथापि संभाव्यते तावत्, संभावनापि च विरोधिन्येव
विपरीतनिश्चयस्येति कथं तत्राप्यद्वयश्रुतिप्रवृत्तिरित्यत आह—। ^d “नचे”-
ति । संभावनया प्रमाणाऽप्रवृत्तावनुमानादिकमपि न प्रवर्ततेत्यर्थः ॥
ननु तर्कादिना विपरीतशङ्कानिवृत्तावनुमानादि प्रवर्तते, नतु तस्यां
सत्यामेव, प्रकृते तु तथाविधतर्को नास्ति यः संभावनां विहन्यादत-
आह—। ^e “तथाप्यनवस्थानादि”दिति । यद्यपीयमनवस्था तुल्यैव, संभाव-

(१) पक्षस्य यो धर्मो हेतुर्बुद्धित्वादित्समुल्लिखन्त्यानुमानरूपया धियेत्यर्थः ।

(२) एवं तत्रतत्र प्रमाणे प्रमाणान्तरप्रदर्शने त्वनवस्थेत्यर्थः ।

(३) पुरुषान्तरेणापि प्रमाणप्रदर्शने तत्प्रदर्शितप्रमाणे प्रमाणान्तरं पुनस्तत्प्रमाणे
प्रमाणान्तरमन्येन प्रदर्शनीयमिति पुनरप्यनवस्थानाद्, अप्रदर्शने च तत्रैव लब्धपदायाः
श्रुतेस्सर्वाभेदे पर्यवसानादित्यर्थः ।

ना^(१)मनुपनयत^(२)स्तवापि श्रुतिविषयाऽनुपन्यासात्; तथा“प्यापाततो यदिदं”मित्यादावेव तात्पर्यम् ॥ या या बुद्धिः सा सा स्वविषयाद्विज्ञा, घटपटौ भिन्नावितिबुद्धिवदिति त्रिचतुःकुक्तायां बुद्धिधाराया व्याप्तवधारणादन्तिमबुद्धावपि तदुलात्स्वविषयभेदसिद्धौ क श्रुतेरवकाश इत्याशङ्कते-। ^f “अथे”ति ॥

मू० “नाद्यः व्याप्तिबुद्धिर्यदि विषयविशेषेपि स्वातन्त्र्येण बाधात्मिकोपेयते तदा सैव विशेषबुद्धिरपि स्यादिति गतमनुमानकथया । अथानुमितिमभ्युपैषि, ^१ तदा सा नात्मानमपि धर्मीकृत्य प्रवर्तते इति तत्रैव दत्तपदा^(३)सर्वामद्वैतश्रुतिः परम्परामालम्बते-इत्युक्तमावर्तते । “अथ * सर्वा विवादाध्यासिता बुद्धयः स्वविषयेभ्यो भिन्ना, बुद्धित्वाद्, घटपटबुद्धिवदिति सामान्याकारेणात्मानमपि धर्मीकृत्यात्मनोपि स्वविषयाद्भेदं साधयिष्यत्यनुमा? * -इति मन्यसे, मैवम्, ^४ एवमपि विषयिणो विषयस्याऽभेदं बोधयन्ती श्रुतिरनुमानमप्यनवकाशयति ।

टी० व्याप्तिधीरेव तत्र प्रमाणम् ? तदुपलम्भादनुमानं वा प्रमाणम् ? -इति विकल्प्य दूषयति^(४)। “नाद्य”इति । व्याप्तिशाहकप्रमाणमैव विशेषोपस्थितौ सामर्थ्यनुमानं प्रमाणमनवकाशमेव^(५) स्यादित्यर्थः

(१) सर्वथापि भेदस्याऽसंभाव्यमानत्वे भेदेपि श्रुत्याऽशक्योत्प्राप्त्यनः स्यादिति भेदसंभावनापूर्वकस्यैव तस्य वक्तव्यत्वेन यथायथा भेदसंभावनायामनवस्था तथातया तदभेदबोधनेपि, पर्यन्ततो यत्रैवाभेदो न बोधनीयस्तदारभ्याऽऽमूनमभेदलोप इत्यभिप्रेत्याह-संभावनेति ।

(२) “अपनयतः”-इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(३) तत्रैव दत्तपदा द्वैतश्रुतिः सर्वामद्वैतपरम्परामालम्बते-इति सम्बन्धः ।

(४) आद्यं पक्षं दूषयतीत्यर्थः ।

(५) पक्षधर्मताबलेनानुमानेनैव हि वन्त्यादेः पर्वतीयत्वादितत्तद्विशेषसिद्धिः व्याप्त्यैव च तत्सिद्धावनुमानं निरर्थकमेव स्यादित्यर्थः ।

अन्तिमबुद्धिः स्वविषयाद्विवा बुद्धित्वादाद्यादिबुद्धिवदित्यनुमानं तदुप-
स्थापकमिति द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति-। ^b“तदे”ति । अनुमितावेव पद-
मारोप्यऽद्वैतश्रुतिः सर्वाभेदबोधिका तर्हि स्यादित्यर्थः ॥ नन्वनुमितमपि
पक्षेन्तर्भाव्य विषयाद्वेदः साधनीय इति तत्र श्रुतिप्रवृत्तिरनुपपत्तेत्याशङ्क-
ते-। ^c“अथे”ति ॥ एतावता च विषयादुद्बुधैः सिद्धो नतु बुद्धेरपि वि-
षयस्य, अप्रतिज्ञानात्, तथाच बुद्धितो विषयस्याभेदबोधने निष्परिण्यनी
श्रुतिः सर्वाभेदबोधने पर्यवस्यतीति परिहरति-। ^d“एवमपी”ति ॥

म्ब० “विषयिविषययोर्मिथो भेदेपि साध्य अस्तु हेत्वनुयोगः (१) ।

^bपरबुद्धीस्तद्विषयाश्च प्रति निराबाधा सती श्रुतिरे-
कस्या बुद्धेर्विषयादपरामपरस्याश्च विषयात्परामभेदबो-
धाय धावन्ती सर्वाद्वैते एव पर्यवस्यतीति । * “नच शक्य-
मनुमातुं—सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति *,” “मा भू-
दन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि (२) बुद्धिर्भिन्नेति । * नचात्म-
व्यतिरिक्तादित्युक्ते निस्तारः स्यात् *, अद्वैतवादिनः
सर्वाभेदमिच्छतः क्वचिदपि तदसिद्धा (३) विशेषणाऽप्रसि-
द्धेरिति । ^eएतेन “सर्वं भिन्नम्”—इति वाक्येन, विना बाधं
स्वनःप्रमाणेन, सत्प्रतिशब्दा (४) सेयमद्वैतश्रुतिरित्यप्यनव-
काशं प्रत्यवस्थानं मन्तव्यं, यस्मात् कस्मादपि भेदे
मिथ्यातः (५) सत्यभेदोपगमेन ^fसिद्धसाधनात् ;

(१) हेत्वनुयोगः, हेत्वाभासत्वमित्यर्थः । यद्वा, हेतुविषयकः पर्यनुयोगः (वि-
चारः)—किं बुद्धित्वं हेतुः ? विषयत्वं वा ?—इत्यादिरूप इत्यर्थः ।

(२) अन्यबुद्धिविषयादात्मनोपि (सकाशाद्) बुद्धिर्भिन्ना मा भूदिति (हेतोः)
सर्वस्या बुद्धेर्विषयात्सर्वा बुद्धिर्भिन्नेति नच शक्यमनुमातुमिति सम्बन्धः ।

(३) आत्मव्यतिरिक्तत्वाऽसिद्धेत्यर्थः ।

(४) प्रतिद्वन्द्विहेतुना सत्प्रतिपक्षितत्ववदस्ति—“सर्वं भिन्नम्” इति प्रतिद्वन्दि-
शब्दे । यस्याः श्रुतेः सा तथा ।

(५) ब्रह्म मिथ्या न—इति मिथ्याभूतादृष्टपटादेः सत्यस्य ब्रह्मणो भेदोपगमेन
सिद्धसाधनादित्यर्थः ।

टी० ननु 'बुद्धिविषयौ मिथो भिन्नावि'त्येव प्रतिज्ञेयमिति न तत्रापि श्रुतिप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निराकरोति-। "विषयी"ति । अत्र बुद्धित्वं न हेतुः, विषयभागेऽसिद्धे; विषयत्वं न हेतुः, बुद्धिभागेऽसिद्धे; उभयगतं प्रमेयत्वादिकं व्यभिचारीत्यर्थः ॥ अभ्युपेत्य दूषयति-। ^b "परं"ति । स्वस्वविषयान्मिथो भेदसिद्धावपि परविषयेण सह भेदायहात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिः सर्वाद्वैतपर्यवसायिनीत्यर्थः ॥ ननु सर्वा बुद्ध्यः सर्वबुद्धिविषयेभ्यो भिन्ना, बुद्धित्वात्; सर्वं विषयाः सर्वबुद्धिभ्यो भिन्ना, विषयत्वादिति परस्परं बुद्धिविषययोर्भेदसिद्धौ न श्रुतेरवकाश इत्यत आह-। "नचे"ति ॥ तत्र किं स्वव्यतिरिक्ताद्विषयाद्विज्ञेति साध्यते? विषयमात्राद्वा? इति विकल्प्य द्वितीयं दूषयति-। ^d "मा भूति"ति ॥ बाधं व्युदस्य सत्यतिपक्षं व्युदस्यति-। ^e "एतेने"ति । यद्यपि लौकिकवाक्यात् श्रुतेरेव बलवत्त्वमिति न तेन प्रतिरोधः तथापि वाक्यार्थे श्रुतितात्पर्यग्रहे सति तथा, नतु तात्पर्याग्रहदशायामपि तदुल्लवत्तेति भावः ॥ ^f "यस्मादि"ति । यद्यपि मिथ्यातः^(१) इत्यलीकं, तच्च न भेदप्रतियोगि, तथापि मिथ्यासत्यभेदव्यवहारस्त्वयाप्यनुरुध्यते इति भावः ॥ ^g "सिद्धसाधनादि"ति । मिथ्याप्रतियोगिभेदबोधकलौकिकवाक्येन सत्यसकलाऽभेदबोधकश्रुतेः सामञ्जस्यादित्यर्थः ॥

सू० "सर्वस्मादिति स्वतोऽप्यापत्तेः; स्वव्यतिरिक्तादिति चाद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकम् । तदेवम्-

^b हेत्वाद्यभावसर्वज्ञे सर्वं पक्षयताऽऽस्थिते ।

किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारऽद्वयश्रुतेः ॥ ८ ॥

अत एव च-

^c आद्यधीवेद्यभेदीयाऽप्यन्यथानुपपन्नता ।

स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम् ॥ १० ॥

(१) "मिथ्यातः"-इत्यत्र मिथ्यापदप्रतिपाद्यं यद्यप्यलीकमित्यर्थः । यद्यपि वेदान्तिकसिद्धान्ते मिथ्याऽलीकयोर्भेदः, तथापि पारमार्थिकत्वेन नित्यालीकत्वं भेदाप्रतियोगित्वं चाभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

“न च संस्कारारूढदृढान्वयव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकान्व-
यप्रतिपत्त्युत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्कः ।

टी० ननु ‘सर्वस्मात्सर्वं भिन्नामि’त्युक्ते क्व सामञ्जस्यमित्यत
आह-। “‘सर्वस्मादि’”ति । तस्यापि^(१) सर्वपदार्थान्तर्गतत्वादित्यर्थः ।
यद्यपि ब्रह्मणो यतःकुतश्चिदद्वैतसाधने स्वस्मादेव तत्सिद्धौ सिद्धसाधनं,
सर्वस्मादद्वैतसाधने मिथ्यातोषद्वैतसिद्धिप्रसङ्गः, तथापि स्वसात्त्विक^(२)मेव
ब्रह्मेत्येव हृदयम् ॥ ^b “हेत्वादी”ति । आदिपदेन दृष्टान्तोपग्रहः । सर्व
पक्षीकरणं सार्वज्ञ्यमन्तरेणानुपपन्नमित्यर्थः । आस्थिते=स्वीकृते । एतद्वोषद्व-
यभयेन यदि पक्षात्किञ्चिद्बहिर्भाव्यं तदा श्रुतिप्रवेशे तदेव द्वारं स्यात्तत्रैव
सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वैतं बोधयिष्यतीत्यर्थः ॥ ^c “आद्यो”ति । आद्या
धीः=‘घटपटौ भिन्नावि’ति भेदधीः, तद्वेद्यो यो भेदो=घटपटभेदः, तदी-
यान्यथानुपपन्नता=तदन्यथानुपपत्तिः, सापि शेषं गत्वा नाद्वयश्रुतिं बाधते,
कुतः ? स्वज्ञानापेक्षणात्^(३) तथाचानुपपत्तिज्ञाने^(४) सावकाशा श्रुतिः सर्वाद्वै-
तपर्यवसन्ना स्यादित्यर्थः । यद्यप्यन्यथानुपपत्तिज्ञाने त्वयोपानीय दत्ते तदै-
व^(५) तद्वेदग्रह इति न श्रुतेरवकाशः, यदि सर्वं भिन्नं स्यात्तदा ‘घटपटौ
भिन्नावि’ति प्रत्यक्षेण गृहीतो घटपटयोरपि भेदो न स्यादित्यनुपपत्तिज्ञा-
नेन सकृद्बाधिता श्रुतिस्तत्रापि न सावकाशा, तथापि “तत्स्वप्रकाशपर-
मार्थचिदेव भूत्वे”त्यत्र तात्पर्यम् ॥ उत्पन्नश्रौताद्वैतधीबाधं निरस्याऽयो-
ग्यताज्ञानात्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धं निरस्यति-। ^d “नचे”ति । भूयोदर्शनप्रभ-
वसंस्कारारूढान्वयः=सत्त्वं, यस्य व्यतिरेकस्य=भेदस्य, तस्य यावन्वयव्यति-
रेकौ, ताभ्यां योन्वयः=संबन्धो व्याप्तिवत्तयो-यो घटादिः स पटादेर्भिन्ना

(१) स्वस्यापीत्यर्थः ।

(२) स्वसात्त्विकं=स्वतःसिद्धं, न तु तत्र साधनान्तरापेक्षेति भावः ।

(३) अयमर्थः-प्रतीयमानैवानुपपन्नता भेदं साधयतीति वाच्यम्, अर्थानुपपत्ति-
दर्शनदुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः इति स्वीकारात्; तथा चानुपपत्तेः स्वगोचरज्ञानात्स्व-
भेदाप्रसाधकत्वेन तत्रैव दत्तपटा श्रुतिः सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति ।

(४) अनुपपत्तिविषयज्ञाने इत्यर्थः ।

(५) अनुपपत्तिविषयकज्ञानसमकालमेव तथैव ज्ञातयानुपपत्त्या स्वविषयकज्ञाना-
दपि स्वस्य भेदो हीतः, अभेदे हि प्रत्यक्सिद्धो घटपटयोरपि भेदो न सिद्ध्येदित्यर्थः ।

यः पटादिनासौ घटादिरित्येवमाकारः, तेन व्याप्तिप्रत्ययेन प्रतिपत्तेरद्वैत-
बुद्धेरुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः । यद्वा, संस्कारारूढोऽत एव
दृष्टान्वयो=दृष्टपदो, यो व्यतिरेको=भेदस्तस्यान्वयो 'भिन्नमिदमि'ति ज्ञानं,
व्यतिरेकश्चाऽ'भिन्नमि'ति निश्चयस्ताभ्यामन्वयप्रतीतिः=श्रौतसंसर्गप्रतीति-
रुत्पत्तिप्रतिबन्धो न शक्यशङ्क इत्यर्थः । सर्वलोकप्रसिद्धभेदप्रमा^(१)बलादद्वैत-
श्रुत्या संसर्गबोध एव न संभवत्ययोग्यतानिश्चयादिति भावः । यद्यपि
यत्र क्वचिदुत्पन्नं भेदप्रत्यक्षमेव सर्वोद्वैतप्रतिपादकश्रुतिबाधक्रमतोत्र श्रौतप्र-
तिपत्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धः शक्यशङ्क एव, तथाप्युत्पत्तिप्रतिरोधेऽपि स्वप्रकाश-
प्रामाण्यावष्टम्भादिदमुक्तम् ॥

मू० यतः—

“अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि ।

अबाधात् प्रमामत्र स्वतःप्रामाण्यनिश्चलाम् ॥ ११ ॥

‘असंसर्गाग्रहस्यापि मन्ता शंसत्यबाधिते ।

अत्यन्ताऽसदसंसर्गाग्रहं संसर्गलग्नकम् ॥ १२ ॥

टी० “अहुत्पये करिशतं विहरति” “मम कर्णकुहरं प्रविश्य सिंहः
क्रीडती”त्यादिशब्दादुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यानुभवासिद्धृतयोऽशाब्दज्ञाने
योग्यताज्ञानस्यायोग्यताज्ञानविरहस्य वा न जनकत्वं, किंतु, ज्ञानमुत्पद्य-
मानं विषयबाधादप्रमाणतया, तदबाधात् प्रमाणतया, व्यवहर्तुमुचितं;
प्रकृते च विषयबाधो नास्त्येवेत्याशयवानाह—। “अत्यन्ते”ति । प्रमामत्र,
करोतीत्यनुषज्यते । प्रत्यक्षादिबाधस्त्वाशङ्क्य निरस्त एवेति भावः ॥ ननु
अयोग्यतास्यले संसर्गज्ञानं नेत्याद्यते, व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहमात्राधीन

(१) भेदज्ञानं यदि प्रमा स्यात्तदाऽयोग्यताज्ञानाच्छ्रुत्या संसर्गबोधो नेत्याद्येत, न-
त्वेतदस्ति, भेदस्य खण्डितत्वादित्यर्थः । अत एव ‘यद्यपी’त्यनेन भेदप्रत्यक्षमेव श्रुतिबाध-
कमित्युक्तमपि साधु संगच्छते । वस्तुतस्तु, भेदप्रमेव यदि स्यात्तदा श्रुत्या संसर्गबोधो न
स्यात्, नत्वेतदस्ति, भेदाऽभेदप्रमयोऽभयोरपि लोकांसिद्धत्वात्; तथाच यत्र याऽभेदप्रमा
तत्रैव दत्तपदा श्रुतिः सर्वाभेदे पर्यवसास्यति, नातस्तया संसर्गाबाधः—एतादृशार्थक-
रणे यद्यपीत्यनेन ‘यत्र क्वचिद’ति, ‘सर्वोद्वैते’ति च प्रतिपादनं साधूपपादितं स्यात्

इत्यत आह—^b “असंसर्गाग्रहस्ये”ति । असंसर्गाग्रहस्य मन्ता मीमांसकः, स चात्यन्तमसन्नऽसंसर्गः सत्यस्यले, तस्याऽग्रहे यत्र तत्र तु संसर्गप्रमामेव मन्यते, तथाच तन्मतेऽप्यद्वैतश्रुत्या संसर्गप्रमैव जननीया, विषयाऽबाधादित्यर्थः । सदसंसर्गाग्रहस्तत्र नास्त्येव, विषयबाधस्य निरस्तत्वादिति भावः॥

मू० “अनौचित्या^(१)पि तर्केण दुर्बाधैवाद्यश्रुतिः ।

अनारोपितमूलत्वाद्वलवत्त्वादतादृशा ॥ १३ ॥

^bप्रवृत्तेना^(२)प्यनौचित्यमूलं येन न लूयते ।

तचाऽनौचित्यसाम्राज्यं वैपरीत्यात्तु नाच तत् ॥ १४ ॥

टी० नन्वनौचित्यऽविनिगमककल्पनालाघवकल्पनागौरवाणां तर्काणां, तर्कप्रतिरूपकाणां,^(३) वा, प्रमाणसहकारित्वमुभयवादि सिद्धं, तथाचाऽनौचितीतर्कस्य सकललोकसिद्धभेदतिरस्काराऽनर्हत्वलक्षणस्य प्रकृते सत्त्वाद्देदगाहिप्रत्यक्षमेव बलीयो, नत्वभेदविषया श्रुतिरित्यत आह—
“अनौचित्ये”ति । तर्कस्याहार्यारोपरूपतया तदपेक्षया श्रुतेरनारोपितमूलाया बलवत्त्वमिति तर्कापष्टब्धप्रमाणापेक्षयापि तथेत्यर्थः । अतादृशा, आरोपितमूलेनेत्यर्थः । केचित्तूद्वावितनियहस्यानेनैवाद्वावितनियहस्यानपरिहारोऽनौचितीतर्कः^(४) श्रुतेर्बाधकः स्यादित्याशङ्काभाग इत्याहुः । तच्चिन्त्य-

(१) सकललोकसिद्धो भेदस्तिरस्कर्तुमनुचितः—इत्यनौचितीतर्कः, उचितस्य भाव औचिती, न औचित्यनौचितीत्यक्षरार्थः । अनौचित्यमित्यदन्तापि तत्समाख्या ज्ञेया ।

(२) प्रवृत्तेनापि येन प्रमाणेनानौचित्यस्य मूलं न लूयते=न खण्ड्यते, तत्रैवाऽनौचित्यस्य साम्राज्यं=स्वार्थसाधनसामर्थ्यं भवति, अत्र तु तद्वैपरीत्यात्=अद्वैतश्रुत्याऽनौचित्यमूलस्य पारमार्थिकभेदनिष्ठसर्वजनसिद्धत्वस्य लघनात्, न तद्=अनौचित्यस्य साम्राज्यमित्यर्थः ।

(३) तर्कप्रतिरूपकाणां,=तर्कसदृशानां, न तु तर्काऽऽभासानामित्यर्थः, तेषां प्रमाणविरोधित्वेन प्रमाणसहकारित्वस्याऽसम्भवात् ।

(४) पूर्वपक्षिणोद्वावितं श्रुतिबाधलक्षणं नियहस्यानमपरिहृत्य बाधत्वेन तदभिचेन श्रुत्या प्रत्यक्षबाधनक्षणेन नियहस्यानेन यस्तस्य परिहारः (प्रातवन्दी) वैदान्तिकस्य, साऽनुचितेत्यनौचितीतर्क इत्यर्थः । यद्वा, येनैव घटपटादिभेदावगाहिप्रत्यक्षबाधलक्षणेन नियहस्यानेन श्रुतिर्बाध्यते तेनैव प्रत्यक्षप्रतियोगिकविषयानुयोगिकाभेदाबाधनादभेदत्वावच्छिन्नाभेदावगाहिश्रुतिबाधोपि बाध्यते इत्युद्वावितनियहस्यानेनैवा-

म्^(१) ॥ तन्त्रेवमनौचित्यतर्कानास्त्येव, तथाच “दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कवि-
लोकविलोचने”^(२) इत्याद्य^(३) यदुक्तं तदनुपपन्नं स्यादित्यतः सदसदनौचि-
त्ययोर्विषयं विवेचयति—^४ “प्रवृत्तेनापी”ति । अनौचित्यमूलं हि-भेदस्य
सर्वजनसिद्धत्वं, तच्च^(५) श्रुत्या पारमार्थिकमद्वैतं बोधयन्त्या मूलं व्यावहारि-
कभेदपरं कृतं, तथाचापारमार्थिकभेदमादाय सर्वलोकसिद्धव्यवहारोपपत्तौ
नाऽनौचित्यमिति भावः । “अनौचित्यमूलं व्याप्यव्यापकभावः, तस्य खण्डन-
मद्वैतश्रुत्ये”त्यपव्याख्यानम्^(६), अनौचित्यस्य व्याप्यव्यापकभावमादायाऽ-
प्रवृत्तेः, तत्प्रवृत्तौ वा तत्परत्वे सर्वानौचित्यखण्डने खण्डनकारस्याये-
“विप्रवृत्तौपि संबर्द्धं स्वयं हेतुमसाम्प्रत”मित्यादेरनवकाशापत्तेः । “उद्भा-
वितनियहस्यानेने”त्यादिस्वाक्तविरोधाच्च^(७) ॥

म्० “* ननु यद्यदेवोदाह्रियते त्वया—नेत^(१) इतोऽस्य भेदो-
गृहीत इति ततोऽस्याद्वैताम्नायैरभेदबोधने तद्वारा सर्वा-
भेदे पर्यवसातव्यम्—इति, ततस्ततस्तस्य भेदस्तदैव गृह्यते
मया, तस्मादुदाह्रियमाणतायामनुदाह्रियमाणतायां च

उद्भावितनियहस्यानपरिहारो वेदान्तिकस्यानुचितः, घटपटाद्यभेदांशे श्रुतिबाधस्यापि
सद्भावाद-इत्यनौचितीतर्कः । अथवा, उद्भावितं नियहस्यानं बाधादिरूपं यत्रेति बहु-
प्राहिः, तथा च स्वयं बाधितेन तर्कादिना बाधपरिहारोऽनुचित-इत्यनौचितीतर्क इत्यर्थः ।

(१) चिन्ताबीजं तु स्वमते दोषमनुद्धृत्यापि प्रतिवन्द्यादेर्दानस्य युक्तत्वम् ।

(२) “काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमाऽऽदृत”—इत्युत्तरार्द्धम् । अस्यार्थः—म-
हिमानामकः कश्चिदालङ्कारिकः काव्यमीमांसाभिज्ञेषु प्राप्तमहत्त्वः स्वीयव्यक्तिविवेकना-
मके ग्रन्थे ऽमुं दोषमनौचित्याख्यम् आदृत=पुरस्कृतवान् । किंभूते ग्रन्थे? कविलोकवि-
लोचने, कविलोकानां चक्षुर्भूते, अनया कारिकया खण्डनकारेणाऽनौचित्यं सम्मतिः प्रद-
श्यते ।

(३) चतुर्थपरिच्छेदस्यावसाने ।

(४) तच्च मूलमिति सम्बन्धः ।

(५) कौचित्यित्यनेन पूर्वमुक्तस्य वेदमपव्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(६) नहि उद्भावितनियहस्यानतत्परिहारोऽप्यव्याप्यव्यापकभावोऽस्ति येन तमा-
दायानौचित्यप्रवृत्तिः स्यादिति भावः ।

(७) इतइतः=अन्यबुद्ध्यादितः, अस्य=उपान्त्यबुद्ध्यादेः । सर्वाभेदे पर्यवसा-
तव्यमिति यद्यदेव त्वयोदाह्रियते—इति सम्बन्धः । ततस्ततः=अन्यबुद्ध्यादितः, तस्य=
उपान्त्यबुद्ध्यादेर्भेदस्तदैव=कथालेखे एव मया गृह्यते इत्यर्थः ।

कस्यचिदेतत्प्रत्यवस्थानमस्थाने इति * ? । मैवम् ।^७ अन्ति-
मबुद्धेरद्वैतश्रुतिजबुद्ध्यादितो भेदो न त्वया प्रमित-इति
मयोच्यमाने यस्तदीयस्ततो भेदः प्रमातव्यः सन तावत्
प्रत्यक्षेण, तत्कालमन्तिमबुद्धेरनुपस्थितेः । ‘यदि च केन-
चिद्धेतुना वा कयाचिदनुपपत्त्या वा तथा स्यात् तदानीम-
द्वैतवादिनं प्रति हेतोः साध्याऽविशिष्टतया^(१), अनुपप-
त्तेश्च येन विना सा तदविशिष्टतया, ततः कथमाभासात्
प्रमोदयः स्यात् ।

टी० सिंहावलोकितन्यायेन शङ्कते-। “नन्वि”ति । कस्यचिदु-
स्तुनोऽनुदाह्रियमाणतायां श्रुतिव्यवस्थापनानवकाशः, उदाह्रियमाणतायां
च भेदग्रहापत्तिरिति^(२) प्रत्यवस्थानं खण्डनमस्थाने ऽयुक्तमित्यर्थः ॥ मयो-
दाह्रियमाणाया अन्तिमबुद्धेः प्रत्यक्षादिना केनापि प्रमाणेन कथायां भेदः
साधयितुमशक्य इति परिहरति-।^७ “अन्तिमे”ति । यद्यप्यन्तिमबुद्धेरुदाह-
रणेन्तिमत्वव्याघातो, ऽनुदाहरणे श्रुत्यव्यवस्थापनं, मानसप्रत्यक्षेण ततो
भेदग्रहश्च तदुदाहरणे, वाक्यजज्ञानसहकृतस्य मनसो बहिरपि पशुते,
कविवाक्यवत्^(३), तथापि तस्य^(४) प्रमाणान्तरत्वापत्तिः ; न वा तादृशप्रत्य-
क्षे^(५) प्रमाणं, तादृश^(६) मानसप्रत्यक्षेण सह भेदाग्रहात्तत्रैव श्रुतिप्रवृत्तिरिति

(१) हेतोः साध्याऽविशिष्टतया (साध्याभिन्नतया) तत् आभासात्कथं प्रमोदयः
स्यात्. अनुपपत्तेश्च येन (उपपादकेन) विना सा = (अनुपपत्तिर्भवति) तदविशिष्टतया तत्
आभासात्कथं प्रमोदयः स्यादित्यन्वयः ।

(२) इतिशब्दे हेतौ ; इति हेतोः कस्यचिदपि वस्तुनः प्रत्यवस्थानं = खण्डन-
मयुक्तमित्यर्थः ।

(३) यथा कवीनां = क्रान्तदर्शिनं, मानसज्ञानसहकृतं वचोऽतीताऽनागतविप्रक-
ष्टव्यवहितसूक्ष्मवस्तुषु प्रतिपादकत्वेन सर्वत्रैव प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः ।

(४) मानसप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ।

(५) बाह्यार्थगोचरमानसप्रत्यक्ष इत्यर्थः ।

(६) किञ्च, मनसाऽन्त्यबुद्ध्यादित उपान्त्यबुद्ध्यादेर्भेदग्रहेपि स्वप्रतियोगिको भेदो
न गृहीत इति तत्रैव लब्धपदा श्रुतिः सर्वाभेदे पर्यवस्येदित्याह-तादृशेति ।

भावः ॥ ननु प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानमर्थापत्तिर्वा स्यादित्यत आह-। “यदि चे”ति । हेतुना=बुद्धित्वादिना । अनुपपत्त्या=प्रथमशङ्कीतभेदान्यथानुपपत्त्या । अनुमानपक्षे-‘हेतोरिति’; अर्थापत्तिपक्षे-‘येन विने’ति । अनुमान-स्यार्थापत्तेर्वा भेदमादाय प्रवृत्तेरद्वैतवादिनं प्रति तदुपन्यासानवकाशादिति भावः ॥

सू० “* नच वाच्यं स्वयं मया स भेदो ज्ञायते इति नास्ति पालिकोपि^(१) मां प्रत्यसिद्धादिरिति *, यतो^१ ऽस्य त्वद्वचनस्य वैयर्थ्यापत्तिः, ‘वचनस्य परार्थत्वात् । मौनमवलम्ब्यावतिष्ठमानश्च भवानऽप्रतिभातो न मुच्यते । * नच स्वयं मया प्रमितो भेदः परं प्रति वचसा केवलं बोध्यते इति वाच्यम् *, त्वद्वचसि परस्याप्रत्ययात् । विजिगीषुं परं प्रति विजिगीषन्तरवचनं हि तच्चार्यं तज्जिज्ञासोत्पादनद्वारेण तस्य स्वतस्तदर्थप्रमित्युत्पादनपर्यवसायितयोपयुक्तम्, नचाद्वैतवादिनं प्रति तथा कर्तुं शक्यते, तं प्रत्यन्यतरासिद्धे^(२)रुक्तत्वात् । * “नच वाच्यं मम वचनात्सन्देहेनापि श्रुत्या तच्च सन्दिग्धबाधितभावया नाभेदप्रतिपादनं ते घटते इति *, तस्मादद्वैतं मन्यमानेन भेदासिद्ध्या सर्वत्र साध्याऽविशेषादिदोषप्रतिसंधायिना संशयस्याप्यनवकाशोत्पत्तिरमेव स्यात् ।

टी० अनुमानमर्थापत्तिर्वा नाद्वैतवादिनं प्रत्युपन्यस्यते, किं तर्हि, स्वत एवान्तिमबुद्ध्या सह भेदोऽनुमीयते इति ब्रूम इत्याशङ्क्य परिहरति-

(१) परार्थाऽनुमानपक्षे एवासिद्ध्यादिदोषो न स्वार्थानुमानपक्षेपीति भावः ।

(२) अन्यथानुपपत्त्या भेदसाधने उपपाद्योपपादकयोर्भेदस्यासिद्धेः, अनुमित्या तत्साधने च साध्यसाधनयोर्भेदस्यासिद्धेरित्यर्थः ।

“नच वाच्यमि”ति ॥ ^६ “अस्ये”ति । स्वयं मया स भेदो ज्ञेय इत्यस्येत्यर्थः ॥
 वैयर्थ्यं हेतुमाह—^८ “वचनस्ये”ति । परस्य चाद्वैतवादिनये, ऽभावादिति
 भावः । यद्यपि यथाऽद्वैतवादिनं प्रत्यनुमानमनवकाशं तथा भेदवादिनं
 प्रति शतशः पद्यमानाप्यद्वैतश्रुतिरनवकाशा, तेन सर्वत्र भेदग्रहात् ।
 क्वचिन्प्रत्यक्षतः, क्वचिदनुमानात्, क्वचिदागमाद्, अर्थापत्तेर्वा तस्य यथा-
 यथं भेदग्रहसम्भवात् । “मया तावदद्वैतश्रुतिभिर्द्वैतं प्रतिपाद्यते”—
 इत्यपि त्वद्वचनं भेदवादिनं प्रत्यनवकाशमेव । नहि यस्य तादृशश्रुत्यर्थे-
 ऽश्रद्धा, तस्य त्वद्वचसि श्रद्धा । भेदप्रतिपादकप्रत्यक्षाद्याभासीकरणमपि तं
 प्रत्यतन्त्रं, तेन स्वनयेन सर्वसामञ्जस्यकरणात्; तथापि स्वप्रकाशे ऽद्वैते
 तात्पर्यम् ॥ ननु मद्वचनेन निर्णयस्तत्र मा भूत संशयोपि स्यादेव, तावतैव
 श्रुतिरनवकाशेत्यत आह—^८ “नच वाच्यमि”ति । प्रत्यक्षादौ बाधकमाने^(१)
 खण्डिते श्रुतिलक्षणसाधकप्रमाणे च सति बाधक^(२) साधकमानाभावलक्ष-
 णायां संशययोग्यतायां निरस्तायां संशय एव नास्ति, भवन्वा न स प्रमा-
 णपरिपन्थीति भावः । यद्वा, श्रुतिपरिपन्थिना केनचित्प्रमाणाभासेनापि
 यदि द्वैतमुपस्थाप्येत तदा संशयः स्यात्, तच्च नास्त्येव, प्रत्यक्षस्य नि-
 स्तत्वात्; अनुमानादेः साध्याऽविशेषादिदोषस्तत्वात्; अन्ततो भेदाभा-
 वेन तद्व्यतिर्विरोधाभावेन विरुद्धनानाकोटिकस्य संशयस्याप्यद्वैतवादिनं
 प्रत्यनवकाशादित्यर्थः ॥

सू० “तस्मात्—

एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः क्वचित् । आस्ते न
 धीरवीरस्य भङ्गः सङ्गरकेलिषु ॥ १५ ॥ ^६ अपि च^(३), प्रतीयते

(१) अत्र बाधकमानं श्रुतेर्बाधकं ग्राह्यं, न तु संशययोग्यताकुत्तिनिविष्टं, तथा
 चाऽबाधिताद्वैतश्रुतिसम्भावे साधकमानाभावः कथमिति भावः ।

(२) बाधकेन जनितं मानं बाधकमानं (बाधः) साधकेन जनितं मानं साध-
 कमानं (सिद्धिः) तदुभयाभावलक्षणाध्यामित्यर्थः ।

(३) परकीयबुद्धिविषयस्य विशेषरूपेण साक्षात्कारसम्भवे बुद्धिविषययोर्भेदः
 परेण गृह्येत, भेदज्ञाने विशेषरूपेण धर्म्यादिज्ञानस्य हेतुत्वात्, नन्वेतदस्तीत्याह—अपिचेति ।

तावदिदं सामान्यतो, यन्नाम किञ्चित्परश्चेतसा चिन्तयन्न-
स्तीति, किञ्चिदा विवक्षुरित्यादि; तच्च परस्य बुद्धिविषयो
विवक्षाविषयो वा विशेषतो विनिगमनं विना नैव प्रती-
यते, ततोऽन्ति तद्बुद्ध्यादिभेदो न भवता शक्यप्रमः, परेण^(१)
तच्चिन्तनादेरपि संभवात् । स्वस्मात्त्वस्य भेदस्याभावात् ।
ततस्तत्र लब्धपदा कथमद्वैतश्रुतिर्विश्वाभेदे पर्यवस्यन्ती
त्वया शक्यबाधा स्यात् । तस्मात्—

‘कथं सामान्यतो^(२) ज्ञाते नैव ज्ञाते विशेषतः ।
पदरोधस्त्वया कर्तुं शक्यः स्यादद्वयश्रुतेः ॥ १६ ॥

टी० सर्वप्रमाणापेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वेन तद्विषयस्य बलवत्त्वात्तदुतो
वादिनोऽपि बलवत्त्वमिन्युपसंहरति— । “तस्मादि”ति ॥ यत्र विषये प्रत्य-
क्षादिना भेदो दुर्यहस्तत्र श्रुतेः प्रवृत्तिमाह— ।^b “अपि चे”ति । परेण चिन्त्य-
मानस्य वस्तुनः (यतो भेदो याह्यः) ‘तदेव परेणोद्धानो चिन्त्यते’—इति विशि-
ष्यानवधारणाद्वेदो दुर्यह इति तदेव^(३) श्रुतिविषय इत्यर्थः । यद्व्याप्यापातत-
स्ततो भेदायहेपि अत्र क्रमेण भेदं गृहीत्वा श्रुतिरपसारणीया, नहि यदे-
कदा न गृह्यते तच्च कदापि गृह्यते, प्रवृत्तं वा प्रमाणं पश्चात्प्रवृत्तेन बल-
वता प्रमाणेन नाऽपसाय्यते, परिचिन्त्यमानत्वावच्छेदेन^(४) तत्रापि वा
भेदः सुग्रह एव, वस्तुतस्तस्यान्त्यबुद्धित्वं दित्यन्यदेतत्, तथापि श्रुतेरापात,
तस्तत्रावकाश इति हृदयम् ॥ उक्तं यथं संकलयति— । “कथमि”ति ॥

(१) परेण=भेदप्रमात्रा, तच्चिन्तनादेः=धर्मप्रतियोगिचिन्तनादेरप्यावश्यक-
त्वात्तस्य च विशेषरूपेण प्रकृतेः भावादिति भावः ।

(२) सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्च न ज्ञाने कथमद्वयश्रुतेः पदरोधः कर्तुं शक्यः—
इत्यन्वयः । क्वचित्तु “नैव सामान्यतो ज्ञाते”—इति पाठः ।

(३) अभिन्नं वास्त्वित्यर्थः ।

(४) परिचिन्तनस्य परिचिन्त्यमानात्भेदे साध्ये परिचिन्त्यमानत्वावच्छेदेन
तत्रापि=परकीयबुद्धिर्विषयेऽपि, बुद्धिभेदः सुग्रहं गवेत्यर्थः ।

सू० * “ननु भेदमनङ्गीकुर्वतो भवतः कथं तत्तत्पदपदार्थवैचि-
चीव्यवहारो न व्याहन्यते? *।^१ कथं व्याहन्यते, प्रतिव-
क्ष्यते हि तत्।^२ किंच, योयं त्वया व्याघात आपादनीयः
सोऽपि कस्माच्चिदापादकात्, नचापाद्यापादकमभिद्यमान-
मापत्यै प्रभवेदिति । तस्मात्—

“नानात्व^(१)मवलम्ब्यापि वदत्यद्वैतवादिनि ।

असिद्धभेदाद्याघातः पतेदापादकात्कुतः ॥ १७ ॥ (२)

“इदमपि च विचारमर्हति, यदद्वैतश्रुतीनां बाधकमुपन्य-
स्यते प्रत्यक्षादि घटपटप्रभृतिभेदग्राहि तदपि कीदृश्यर्थं
पर्यवस्यति? । तथाहि—प्रत्यक्षेण योऽसौ भेदो गृह्यते स
किं स्वरूपभेदः?—१ (३) किमन्योन्याभावः?—२ किं वैध-
र्म्यं?—३ किमन्यदेववा?—४।^४ यदि तावत् स्वरूपं भेदः, स
नाम^(४) घटपटयोर्हि स्वरूपं यत्परस्परस्मा^(५) द्वेदः तत्पर-
स्परमनन्तर्भा श्य न संभवति, (भेदो हि भवन् कस्मादपि^(६)—

(१) नानात्वं व्यावहारिकं, काल्पनिकं वा; नतु पारमार्थिकम्, अद्वैतवादिने प्रति-
तदसिद्धेः ।

(२) { स्वरूपान्योन्यवैधर्म्यं पृथक्त्वेति वस्तुविधौ । }
{ भेदो न घटते द्वैते वदत्यतस्तु साम्प्रतम् ॥ }

(३) ‘स्वरूपमेव भेद’—इति प्रभाकरमतोपन्यासः, ‘अन्योन्याभाव’—इति नैयायि-
कैकदेशिनाम्, भट्टकदेशिनां मतं—‘वैधर्म्यमि’त, विशेषिकस्य—‘अन्यदेवे’ति, पृथक्त्वं गुण-
इत्यर्थः ।

(४) बहुषु पुस्तकेषु “स न घटपटयोर्हि स्वरूपम्”—इति पाठः । तत्र स न (स
पक्षो नोपपद्यते) इत्येतावत्यर्थान्तं विरामः कर्तव्यः ।

(५) यच्च तत्परः स्परं च पत्परस्परं, यत्परस्परस्माद्वेदस्तत्परस्परमनन्तर्भाव्य तद्वि-
शिष्टो भेद एव न सम्भवति, विशेषणादिव्यतिरिक्तविशिष्टपदार्थानङ्गीकारादित्यर्थः ।

(६) किञ्चित्प्रतियोगिक एव भवतीत्यर्थः ।

भवति अन्यथा 'स्वरूपं भेद'—इति पारिभाषिकं^(१) नाम स्यात्) यदा च घटाद्भेदः पटस्येत्येतावानेवार्थः ^(२) पटादेः स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृह्यते तदा घटोपि पटात्मन्येव प्रविष्ट इति पटघटयोरैक्यात्त्यमेव भेदग्राहिणा प्रत्यक्षेणाग्राहितमिति विपरीतमापद्यते ।

टी० ननु यथानुमानादेः साध्यसाधनादिभेदाधीना प्रवृत्तिरित्यद्वैतवादिनं प्रति तदनवकाशस्तथा श्रुतेरपि पदपदार्थवैचित्र्यमुपजीव्यमिति तं प्रति तदनवकाशोपि, प्रत्युत तथा व्यवहरतो व्याघात एव तव, भेदव्यवहारान्यथानुपपत्त्या भेदसिद्धिरेवान्तत इत्याशङ्कते—। “नन्वि”ति ॥ परिहरति—। ^b “कथं व्याहन्यते” इति ॥ आपाद्यापादकयोरभेदाद् व्याघातापादनं मां प्रत्यनवकाशमित्याह—। “किंचे”ति ॥ पदपदार्थनानात्वमवलम्ब्यापि श्रुतिं प्रमाणयतो मम व्याघातो नास्तीत्याह—। “नानात्वमि”ति । असिद्धभेदादापादकाद्याघातः कुतः पतेदित्यन्वयः ॥

यं भेदं विषयीकुर्वत् प्रत्यक्षादि श्रुतिबाधकं स्यात् स एव नास्ति कुतो बाध इत्याह—। “इदमि”ति ॥ ^f “यदि तावदि”ति । घटाद्भेदः स्वरूपं पटस्य,† तत्र घटो† विशेषणम्? उपलक्षणं वा? । आद्ये, घटाभेदः पट† स्वरूपं प्रत्यक्षेण गृहीतमिति घटाभेद एव प्रत्यक्षेण गृहीत इति वैपरीत्यमित्यर्थः ॥

ब्र० * “ननु यथेयं प्रतीतिरभेदोक्षेखितया व्याख्यायते^(३) तथा भेदोक्षेखित्वेपि दीयतामस्यां दृष्टिः, अभेदे हि ‘घट’ इत्येव, ‘पट’ इत्येव वा, बुद्धिः स्यात्, नतु ‘घटाद्भिन्नः

(१) पारिभाषिकं=स्वसङ्केतमात्रसिद्धम् ।

(२) पटानुयोगिकत्वे सति घटप्रतियोगिकत्वविशिष्ट इत्यर्थः ।

(३) व्याख्यायने=व्युत्पाद्यते ।

† अत्र प्रायः पुस्तकेषु घटपटयोर्मौलिकप्रतियोग्यनुयोगिभावक्रमवैपरीत्येन व्याख्यायामुपलब्धं प्रतियोग्यनुयोगिभावमुपेक्षिषि, उपन्यास्यं च यथोचितक्रमेण, उपन्यासचिह्नं च † एतत् सर्वत्र व्यवतिष्ठिष्यम् ।

पट' * ?—इति चेत्, ^६ स्यादप्येव पर्यनुयोगो यद्यविद्याविद्यमानभावं^(१) भेदं पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तेऽपि प्रत्यादिशामः । तस्मात्—

‘अभेदं नोल्लिखन्ती धीर्न भेदोल्लेखनक्षमा ।

तथाचाद्ये प्रमा सा स्यान्नान्त्ये स्वापेक्ष्यवैशसात् ॥ १८ ॥

* ^८ ‘अथ ‘भेदः’—इत्येतावन्मात्रं पटस्य स्वरूपं, ‘घटादि’ति च तद् घटेन प्रतियोगिनाऽन्ये^(२) नैव निरूप्यते * ?—तदपि नोपपद्यते ।

टी० ननु घटाद्वेदः स्वरूपं पटास्येत्युक्ते घटपटयोर्नाभेदः प्रतीयते, तथा सति ‘घटादि’ति न स्यात्, किंतु ‘घटः पट’—इति सामानाधिकरण्यं स्यादिति शङ्कते—। ^८ “नन्वि”ति ॥ अविद्याविद्यमानं भेदमादाय तथा प्रतीतिरिति परिहरति—। ^६ “स्यादि”ति ॥ ननु भेदो न पारमार्थिकः, किंत्वभेदः,—इत्यत्र किं विनिगमकमत आह—। ^८ “अभेदमि”ति । घटपटस्वरूपमनुल्लिख्य तदुभयभेदोल्लेखो न संभवति, तदुभयभेदमनुल्लिख्यापि तदुभयस्वरूपोल्लेखः संभवतीत्यभेदग्रह उपजीव्यो भेदग्रहस्येत्यभेद एव पारमार्थिक इत्यर्थः । आद्ये=अभेदे, सा धीः प्रमा, नान्त्ये=भेदे, स्वस्य=भेदग्रहस्यापेक्ष्य=उपजीव्यो ऽभेदग्रहस्तद्वैशसात् द्विरोधादित्यर्थः । यद्यपि भेदाभेदपदाभ्यामुभयोपस्थितौ विपरीत^(३) एवोपजीव्योपजीवकभावः, स्वरूपस्यापि भेदत्वे सर्वधियां भेदोल्लेखित्वस्याऽऽवश्यकत्वे वैपरीत्यमेव, तथापि श्रुत्यवष्टम्भादिदमुक्तम् ॥ उपलक्षणपतं कक्षीकृत्याशङ्कते—। ^८ “अथे”ति । यदि प्रतियोग्यापि भेदस्वरूपं स्यात्तदा तन्निरूपकमेव न स्यादिति भावः^(४) ॥

(१) अविद्याया विद्यमानो भावः सत्त्वं यस्य स तथोक्तस्तम् । अविद्याविद्यमानभावं भेदं यदि प्रत्यादिशामः—इति सम्बन्धः ।

(२) अन्येन=भेदस्वरूपाऽप्रविष्टेनोपलक्षणीभूतेनेति यावत् ।

(३) भेदोपस्थितिपूर्वक एवाभेदग्रहः, अभेदस्य भेदाभावरूपत्वादित्यर्थः ।

(४) पूर्वपक्षिणोभाव इत्यर्थः ।

मू० “निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात् । नित्यं प्रतियोगिघटिते एव तस्मिन् प्रमाणप्रसरात् ।^६ का चेयं वाचोयुक्तिर्यदन्याऽसाकाङ्क्षं पटस्य स्वरूपमन्येन प्रतियोगिना निरूप्यमाणं ततो भेदो भवतीति ? । नहि यत्स्वरूपेणैव नीलं, तत् पीतेन निरूप्यमाणं नीलं भवति ।^७ यदपि चाक्तं प्रतियोगिना घटेन निरूप्यमाणं पटस्य स्वरूपं भेद-इति, तच्चापि पटं^(१) प्रति प्रतियोगित्वं घटस्य किं स्वरूपं ? किं वा धर्मः कश्चित् ? । यदि प्रथमः, तदा पटं प्रति प्रतियोगित्वमित्येतावानेवार्था^(२) घटस्य स्वरूपं भवदात्मन्येव पटमपि प्रक्षिपतीति कथं नार्हैतमेव पर्यवस्यति ।
“तच्चापि यदि प्रतियोगित्वमात्रं घटस्यात्मा ‘पटं प्रतीति च पटापेक्षित्वमन्यदेव, तदप्यनुपपन्नम् ।

टी० नियमतो यावति^(३) यन्निरूपणं पर्याप्तं तावत्तत्स्वरूपान्तर्गतमेवेति प्रतियोग्यपि भेदस्वरूपं स्यादित्याह-^४ “निष्प्रतियोगिकस्ये”ति ॥ ननु संयोगादिस्वरूपं प्रतियोगिनिरूपणीयमपि न तद्घटितमूर्तिकमित्यनुशयेनाह^(५) -^६ “का चेयमिति । अन्याऽसाकाङ्क्षम् = अन्याऽनिरूपणमित्यर्थः । यद्यपि पटः † स्वरूपतः पटः, † प्रतियोगिना निरूप्यमाणो भेद, इति न दोषः, नीलमपि स्वरूपतो नीलं, पीतेन निरूप्यमाणं भेद एव, भेदत्वेन निरूप्यमाणेपि तत्र पटात्वमित्यन्यदेतत्, प्रकाशोऽस्तु भेद एव,

(१) पटं प्रति = पटनिरूपितं, घटस्य = घटनिष्ठं, प्रतियोगित्वं प्रतियोगिनो घटस्य स्वरूपं धर्मो वेत्यर्थः ।

(२) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वलक्षणः संप्रतिष्ठितोऽर्थ इत्यर्थः ।

(३) यावति = प्रतियोग्यादौ, यस्य = भेदादेर्निरूपणमिति, यावति भेदादौ यस्य = प्रतियोग्यदेर्निरूपणमिति वा, अर्थः ; उभयथाप्यत्र “तावदि”त्यनेन प्रतियोग्येव साक्ष्यम् ।

(४) इति पूर्वपक्षिण अनुशयं हृदि निधाय प्रकाशान्तरेण सिद्धान्त्याहेत्यर्थः ।

तथापि स्वरूपभेदे निरूपकभेदः^(१) एवानुपपन्न इति हृदयम् ॥ भेदस्वरूपे^(२) प्रतियोगिनमन्तर्निवेश्य प्रतियोगिस्वरूपे भेदमन्तर्निवेशयति-। “यदपी”ति। भेदवत् प्रतियोगित्वमप्यन्यसाक्षाद्भवेति तदप्यन्यघटितमूर्ति स्यादित्यभेदे पर्यवसानमित्यर्थः ॥ प्रतियोगिनो^(३) भेदस्य विशेषणतायां दोषमुक्तोपलक्षणतामाशङ्क्याह-। ^d“तत्रापी”ति ॥

मू० “अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषयत्वात् ।
^b“पटं प्रती”त्यत्रापि च स्वरूपतदन्यविकल्पे^(४) दोष एव ।
 “नापि द्वितीयः । “योसौ धर्मः पटं प्रति प्रतियोगित्वं तस्यात्मनि पटोपि प्रविशतीति तेन^(५) सह पटस्याद्वैतं स्यात्, “यदा च पटो घटस्य धर्मतामापन्नस्तदा घटोपि पटस्य धर्मतामनेनैव न्यायेन^(६) गच्छेत् । नहि पटः^(७) प्रतियोगित्वस्य घटेन प्रतियोगिना निरूप्यमाणत्वे घटस्याऽन्या गतिरस्तीति^७ परस्परमाश्रितत्वमाश्रयत्वं च स्यात् ; नच कस्यचित्प्रमाणस्य विषयो घटाहटः पटस्तत्पटाहटश्च स एव घट इति । “किञ्च, धर्मस्य तस्य धर्मिणा समम

(१) “स्वरूपभेदनिरूपकभेदः”-इत्यपि पाठः ।

(२) घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य पटरूपत्वाद् भेदः=पटः, तथा च पटस्वरूपे घटमन्तर्निवेश्य घटस्वरूपे पटमन्तर्निवेशयतीत्यर्थः ।

(३) पटनिरूपितत्वविशिष्टप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वात् प्रतियोगी=प्रतियोगित्वं, तच्चिद्विशिष्टतानिरूपितपटरूपभेदनिलविशेषणतायामित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोगित्वं प्रकृते निरूपकत्वं, तथा च निरूपकस्य पटरूपस्य भेदस्य, विशेषणतायाम्=घटप्रतियोगित्वांशे विशेषणतायामित्यर्थः ।

(४) घटनिलप्रतियोगिताया घटस्वरूपत्वं पटनिरूपितत्वं घटोच्चाधितं, तथा सति पटनिरूपितत्वं घटस्य स्वरूपं धर्मं वा । आद्ये पटस्यापि घटस्वरूपत्वात्प्रातिः, द्वितीये तु पटस्यापि घटधर्मत्वप्रसङ्गाद्धर्मधर्मिणोऽच्चाभेदात्पुनरद्वैतमेवेति दोष एवेत्यर्थः ।

(५) तेन=प्रतियोगिन्वेन, सह=सहितस्य, पटस्याद्वैतं स्यात्. “घटेन सह”ति शेषः ।

(६) “अकिञ्चिदपेक्षस्य प्रतियोगित्वस्य प्रमाणाऽविषयत्वादि”त्यादिनात्केनेत्यर्थः ।

(७) यथा घटनिलप्रतियोगित्वस्य पटघटितमूर्तिकत्वेन पटस्य घटधर्मत्वं तथा पटनिलप्रतियोगित्वस्य घटघटितमूर्तिकत्वेन घटस्यापि पटधर्मत्वं स्यादिति भावः ।

संबन्धेऽतिप्रसङ्गः^(१), संबन्धानन्त्येऽनवस्था, प्रथमतोऽन्ततो गत्वा वा स्वभावसंबन्धाभ्युपगमे संबन्धन्तरस्यापि तत्त्व-
भावप्रवेशाद्भेदे एव पर्यवसानं स्यादिति ।

टी० ॥ “अकिञ्चिदिति”ति । प्रतियोगित्वनिरूपणं नियमतो या-
वति परिसमाप्यते तावत्स्वरूपान्तर्गतमेवेत्यर्थः ॥ ‘पटं प्रति प्रतियोगित्वं
घटस्ये’त्यनयोक्त्या घटाभेदं पटस्याभिधाय ‘पटं प्रती’ति तदेकदेशे^(२)नापि
तदभेदसिद्धिरित्याह—^b “पटं प्रती”ति ॥ ^c “नापी”ति । प्रतियोगित्वं
धर्मः कश्चिदिति द्वितीयपक्ष इत्यर्थः ॥ घटप्रतियोगित्वस्य^(३) घटधर्मत्वे
पटास्यापि घटाधर्मत्वं, प्रतियोगित्वस्य पटाघटितमूर्तिकत्वादित्याह—
^d “योसावि”ति । यथा घटप्रतियोगित्वे पटो धर्मस्तद्वत्पटप्रतियोगित्वेपि
घटो धर्मो वाच्यः, युक्तेस्तुल्यत्वादित्याह—^e “यदा चे”ति ॥ कुत एवमत
आह—^f “नही”ति ॥ ततः किमित्यत आह—^g “परस्परमाश्रितत्व-
मि”ति ॥ अस्तूभयोरपि धर्मधर्मिभावः, एतावतापि भेद एवेत्यत आह—
^h “किंचे”ति । घटप्रतियोगित्वस्य^(३) घटाधर्मत्वे येन संबन्धेन तदुर्मत्वं
तस्यापि तदीयत्वे संबन्धान्तराङ्गीकारेऽनवस्था, स्वरूपसंबन्धस्यैव तत्रा-
भ्युपगमे धर्मिस्वरूपसंबन्धो धर्मो, धर्मस्वरूपसंबन्धो धर्मोभयमेकमेव
पर्यवस्येदित्यर्थः ॥

सू० ^a एवमन्यस्मिन्नपि धर्मविकल्पे इति । ^b तस्मात्स्वरूपभेदे
प्रमाणं भवत्यत्यक्षमद्वैते एव प्रमाणं भवति । * ^c ननु, घटा
दिकमेव यदाऽन्यानपेक्षं वीक्ष्यते तदा घटादिकमित्येव
प्रतीयते यदा पुनः पटादिना निरूप्यते तदा ततो^(४)
भेद इति प्रतीयते * ? । मैवम् । ^d घटादिकमित्येवंभूतप्रती-

(१) अत्यन्तासम्बद्धयोर्हिमवद्विन्ययोरपि धर्मधर्मिभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) “पटं प्रति”—इत्यनेन वाक्येकदेशेनापि घटपटाभेदसिद्धिरित्याहेत्यर्थः ।

(३) पटनिरूपितघटनिरूपितप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः ।

(४) ततः=पटादितः, भेदरूपेण प्रतीयते घट इत्यर्थः; “तत”—इत्यस्य पटादिनि-
रूपणादिति वा ऽर्थः ।

तेस्तावद्भेदप्रतीतिर्विलक्षणा, सा च न घटादिमात्रेण
स्वविषयेणाऽन्यथाकारा भवितुमर्हति, * “नच पटादिकम-
धिकं तदा प्रकाशते इति विशेषः स्यात्”, घटपटविषय-
प्रतीतितोपि वैलक्षण्यात् । † नहि ‘घटः पटश्चे’ति ‘घटात्
पटो ‡ भिन्न’ इतिप्रतीत्योरेकार्थकत्वं कश्चित्प्रत्येति ।
तत्कस्य हेतोः ? पञ्चम्या प्रथमया च वैकल्पिकं निर्देशम-
सहमानयैव प्रतीतिकलहनिरासात् ।

टी० एवं घटत्वादिनापि धर्मेण सह घटाद्यभेदो वाच्य इत्या-
ह-। “‘एवमि’ति । धर्मविकल्पे=धर्मभेदे ॥ स्वरूपभेदग्राहिप्रत्यक्षमभेद-
विषयं पर्यवस्यतीत्युपसंहरति-। † “तस्मादि”ति ॥ यदन्याऽसाकाङ्क्षं तद-
न्यसाकाङ्क्षमपि भविष्यति निरूपकभेदादिति शङ्कते-। “नन्विति ।
एक एव घटोऽन्येन निरूप्यमाणो भेद इति एक्षते, अन्यथा तु घट एवे-
त्यर्थः ॥ भेदप्रतीतिघटप्रतीत्योर्वैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्यपरतन्त्रमिति तद-
भावात् प्रतीतिवैलक्षण्यमेव न स्यादिति परिहारमाह-। “‘घटादिक-
मि’ति ॥ ननु प्रतियोगिप्रवेशाऽप्रवेशकृतमेव प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यत
आह-। “‘नचे’ति ॥ ‘घटाद्विचः पट’ ‡ इतिप्रतीति‘घटः पटश्चे’ति-
प्रतीतिर्वैलक्षणा प्रतियोग्यनुप्रवेशमात्रेणानुपपन्नति ततोपि विषयान्तरमनु-
सरणीयमित्याह-। † “नही”ति ॥

मू० “नहि घटः पटश्चेति प्रत्येतव्ये कश्चिद् घटात्पटो ‡ भिन्न
इति प्रत्येति । तस्माद् घटस्य न स्वरूपनिरूपणे पटप्रती-
त्यपेक्षा । * † नच यत्प्रतीतिर्यत्प्रतीतेः कारणं स्यात् तच्च
तस्याः कारणभूतायाः प्रतीतेर्यार्थः तस्माद् “अयमि”ति

‡ एतच्चिन्तस्थले पटाच्छट इति वक्तव्येपि घटात्पट इति घटपटयोः प्रतियोग्य-
नुयोगिभाववैपरीत्येन वचनं प्रतीत्योर्वैलक्षण्यमात्राभिप्रायकत्वादौत्सर्गिकं पूर्वापरग्रन्थसा-
रूप्यार्थं तथैव कल्पनीयं वा ।

कृत्वा कार्यभूतायाः प्रतीतेरर्थः प्रतीयते *, 'मा भून्निर्विकल्पकार्थादेवं^(१) सविकल्पकार्यस्य प्रतीतिः, मा च सादृश्यादेरेवं^(३) स्मर्यमाणादेः स्यात् । ^dतस्मात् 'पटो घटाद्विन्नः'—इत्याद्याकारेण घटादेर्भेद एव भेदावधिभूतपटादिसंघटितः स्फुटं सर्वलोकसाक्षिकः प्रतीयमानो नैकप्रतीते^(३)रन्यप्रतीत्यपेक्षामात्रेण समर्थयितुं शक्योऽतिप्रसङ्गादिति । अत एवान्योन्याभावं भेदमवगाहमानं प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमित्यपि निरस्तम् । 'अन्योन्याभावोपि यस्माद्भेद^(४) एष्टव्यस्तमात्मन्येवान्तर्भावयेदुक्तयुक्तिभिः ।

टी० नन्वेक एव विषयः प्रतीतिभ्यामालम्ब्यतां को दोषः ? इत्यत आह—। ^a“नही”ति । भवेदेवं, यदि पञ्चमीप्रथमयोरर्थोऽभेदो भवेत्, न त्वेवं, ततश्च प्रयोगवैलक्षण्यात् प्रतीतिवैलक्षण्यं, ततश्च विषयवैलक्षण्यमित्यर्थः ॥ ननु घटस्वरूपमाने कदाचित्प्रतियोगिनः पटस्य ज्ञानं हेतुरिति ज्ञानगतहेतुत्वं पटे आरोप्य व्यपदिश्यते 'पटाद्घट'—इति, यथा 'धूमादग्निरिति' ; तथाच न पञ्चमीनिर्देशबलाद्विषयवैलक्षण्यमत आह—। ^b“नचे”ति ॥ तर्हि 'गोत्वाद्गौः' इत्यपि प्रतीतिः, 'अवयवाद्गौः' इत्यपि च स्याज्जनकज्ञानविषयेपि पञ्चमीनिर्देशस्य त्वयेष्यमाणत्वादित्याह—। ^c“मा भूदि”ति । “सादृश्यादे”रित्यादिपदात्पदलिङ्गादियहः । “स्मर्यमाणादे”रित्यादिपदात्पदार्थलैङ्गिकादिसंयहः ॥ तस्मात्स्वरूपभेदो नास्त्येव । यदि प्रतीतिबलादाऽऽस्यीयते तदाऽन्योन्याभावः स्यादपि, यदि तत्र बाधकं न

(१) एवं = 'गोत्वाद्गौ' रित्यादिप्रकारेण

(२) एवं = 'सादृश्यात्स' इत्यादिप्रकारेण ।

(३) एकप्रतीतेः (=स्वरूपप्रतीतेः) अन्यस्य प्रतियोगिनो या प्रतीतिस्तदपेक्षामात्रेणित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् = 'गोत्वाद्गौः' 'सादृश्यात्स्मरणमि'त्यादिप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(४) यस्माद्भेद एष्टव्यः = यत्प्रतियोगिको भेद एष्टव्यः, तं प्रतियोगिनमात्मन्येवान्तर्भावयेत् “निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वादित्याद्युक्तयुक्तिभिरित्यर्थः ।

भवेदित्युपसंहरन्नाह-। ^d “तस्मादि”ति ॥ ^e “अत एवे”ति । प्रतियोग्यधिकरणयोरभेदपर्यवसानादित्यर्थः ॥ एतदेवाह-। ^f “अन्योन्याभावोपी”ति । विश्वप्रतियोगिकान्योन्याभावस्य घटधर्मत्वे विश्वस्यापि घटधर्मत्वापत्तौ धर्मधर्मिणोरभेदपर्यवसानस्य^(१) स्वरूपभेदप्रस्तावे युक्तेरुक्तत्वादित्यर्थः ॥

सू० “किंच, घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यमन्योन्याभावस्य प्रतियोगि मन्तव्यं, तद्यदि सर्वथा नेष्यते, तदा तद्विशिष्टस्तदुपलक्षितो वाऽन्योन्याभावोपि न प्रमाणेन प्रत्येतुं शक्यः । नहि शशविषाणविशिष्टस्तदुपलक्षितो वा कश्चित्प्रामाणिको भवितुमर्हति । तत्कस्य हेतोः ? । तस्मिंस्तद्विशिष्टरूपे^(२) तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि प्रमाणं निविशमानं विशेषणमपि तदीयं तदुपलक्षणमपि वा नानुल्लिखद्भवितुं प्रभवति, तस्मिं^(३) श्चात्यन्तमसत्येवावलम्बने न तत्प्रामाण्यं शक्यसमर्थनम् । * ^b नच वाच्यं पटप्रतियोगिको घटमाश्रितोऽसावभावोभ्युपगम्यमानो नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकतादोषमावहतीति * । “तथा सति संसर्गाभावादन्योन्याभावस्य को विशेषः स्यात् ? । “नहि यथा घटाभावः पटसंसर्गीति घटसंसर्गाभावं पटे समर्थयसे तथा घटाभावः पटात्मक इति तत्तादात्म्याभावं पटस्य स्वीकरिष्यसि । तस्मात्तादात्म्यं संसर्गं च प्रतियो-

(१) अभेदपर्यवसानस्य युक्तेरुक्तत्वादित्यन्वयः ।

(२) तद्विशिष्टरूपे^(२) (=अत्यन्तासद्विशिष्टरूपे^(२)) तस्मिन् प्रमाणं निविशमानं तदीयं विशेषणं नानुल्लिखद्भवितुं प्रभवति, तादृशि चोपलक्षणव्यवच्छिद्यमानात्मनि (अत्यन्ताऽसतोपलक्षणेन व्यवच्छिद्यमान आत्मा=स्वरूपं, यस्य तस्मिन्) प्रमाणं निविशमानं तदुपलक्षणमपि नानुल्लिखद्भवितुं प्रभवतीति योजना ।

(३) तस्मिन्=विशेषणीभूते उपलक्षणीभूते वा तादात्म्ये ।

गिकोटावन्तर्भावाऽन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैलक्षण्यम-
भ्युपेयम्, तथा सति चात्यन्तासत्प्रतियोगिता दुर्वारा ।

टी० 'तादात्म्याभावः'—इतिव्यपदेशानुरोधेन तादात्म्यस्यैव प्रति-
योगितामभ्युपगम्य दोषमाह—। “किंचे”ति । घटपटयोस्तादात्म्यमत्य-
न्तासदिति तत्प्रतियोगिकाभावप्रतीतौ विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा तस्या-
नुपपन्नमित्यन्योन्याभावप्रतीतिरेव न भवेद्, भवन्ती वा न प्रमा स्यादसद्वि-
षयत्वादित्यर्थः ॥ ननु न तादात्म्यं प्रतियोगि, किंतु पटादिरेव, तथाच
नात्यन्तासद्विषयतान्योन्याभावप्रतीतिरेत आह—। ^b“नच वाच्यमि”ति ॥
^c“तथा सती”ति । एवं सति घटनिष्ठपटप्रतियोगिकाभावोऽत्यन्ताभाव
एव स्याच्च तादात्म्याभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटनिष्ठः पटप्रतियोगिकोऽभावः
संसर्गाभाव एव, अयं तु न घटनिष्ठः, किंतु घटात्मक एवेति महान्भेदेति
आह—। ^d“नही”ति । एवमभ्युपगमे तत्रापसिद्धान्त इति भावः । * ननु
घटपटतादात्म्यमत्यन्तासदिति न घटतादात्म्यमपि, तथाच तदेव तादा-
त्म्याभावप्रतियोगि स्यादिति नात्यन्ताऽसत्प्रतियोगिकता * ?—इति चेन्न,
घटतादात्म्यस्य पटे निषेधः संसर्गाभाव एवेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ^(१) ।
* नचेह तादात्म्यं प्रतियोगितावच्छेदकमिति संसर्गाभावाद्भेदः *, घटमा-
त्रतादात्म्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे संसर्गाभावादविशेषात्; उभयता-
दात्म्यस्य तत्त्वेऽन्योन्याभावप्रतीतिरसद्विषयत्वपातात् ॥

सू० * “न च वाच्यं घटे पटत्वं नास्ति पटे च घटत्वं नास्ति-
त्येतावन्मात्रपर्यवसितैवान्योन्याभावस्य व्यवस्था मन्त-
व्येति *, यतस्तथा सति घटत्वे पटत्वे च न कश्चित्तादृशो
धर्मोभ्युपगम्यते योऽन्योन्यस्मिन्निषेद्धुं योग्य इति तयो-
स्तादात्म्यापत्तौ सत्यां घटे पटत्वं, पटे घटत्वं च, निषे-

(१) “यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्यो धर्मः कश्चिद्विष्यते, स घटपटाद्यधिकर-
णतया निषिध्यते, तदा संसर्गाभाव एव स्यात्”—इति त्रिंशकारिकाव्याख्यानावसरे मूले
वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

धत्त प्रमाणं घटत्वपटत्वशून्यत्वं द्वयमप्यवेदयतीति वैधर्म्यस्य स्वरूपभेदस्य चासंभवेन किं प्रतियोगिनं, किं बालम्बनं^(१), विधाय पटघटान्योन्याभावः प्रमाणपथमवतरेदिति । ^७ अत एव न वैधर्म्यमपि भेदमावेदयत् प्रत्यक्षमद्वैतश्रुतिबाधकमुपपद्यते । वैधर्म्येपि हि घटत्वपटत्वादौ वैधर्म्यमन्यदस्तीत्यभ्युपगमे वैधर्म्यं वैधर्म्यविश्रान्त्यनवस्थयो 'रेकम्' ननुभवश्च कथं प्रत्युत्तरणीयः ।

टी० "नच वाच्यमि"ति ॥ घटत्वपटत्वयोरन्योन्यास्मिन्भावोऽन्योन्याभावो यदि घटपटयोर्भेदः स्यात्तदा घटत्वपटत्वे परस्परं भिन्ने न स्यातां, तयो^(२)स्तादृशधर्माभावात् ; तदुभयाऽभेदे च घटपटयोरपि भेदो दुर्लभः, प्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतावच्छेदकधर्मा^(३)भावादित्यर्थः । किञ्चिद्वस्तु स्वत एव विलक्षणमिति तु परिभाषामात्रमिति भावः ॥ ननु, घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वं पटस्य, पटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मवत्त्वं घटस्य, यद्वैधर्म्यं, तदेव भेदस्तमालम्बमानं प्रत्यक्षादि श्रुतिबाधकं स्यादित्यत आह- । ^७ "अत एवे"ति । तादृशो धर्मा घटत्वपटत्वादिकमेव वाच्यं, तत्र च तादृशधर्मान्तराभावादभेदसिद्धौ घटपटयोरप्यभेद एव पर्यवसन्न इत्यर्थः ॥ "एकमि"ति । वैधर्म्यविश्रान्तिरेकं दूषणम् अनवस्था वेत्यपरम् अनयोर्दूषणयोरैकमित्यर्थः ॥ "अननुभवश्चे"ति । नहि घटत्वे धर्मान्तरमनुभूयते इत्यर्थः । यद्यपि जातिव्यत्योरन्योन्यमेव धर्मधर्मिभाव^(४) इति नानवस्था, न वाऽननुभवः, नाप्यन्योन्याश्रयः, परस्पर-

(१) बालम्बनम् = अनुयोगिनम् ।

(२) तयोः = घटत्वपटत्वयोः, स्तादृशधर्माभावात् = भेदकधर्माभावादित्यर्थः । तथा हि-घटत्वपटत्वयोः स्वतो व्यावृत्तत्वे घटपटादय एव स्वतो व्यावृत्ता अङ्गीकरणीयाः किं सुधा तद्वृत्तिवैधर्म्यस्य व्यावर्तकत्वकल्पनया, अथ घटत्वपटत्वे स्वगतघटत्वत्वपटत्वत्वादिरूपवैधर्म्यभेदभिन्ने, तर्हि ते अपि स्वगतवैधर्म्यान्तरभिन्ने, ते अप्येवमित्यनवस्थापात इति भावः ।

(३) धर्माऽभावात्, धर्मभेदाऽभावादित्यर्थः ।

(४) व्यक्ती जातिः समवायेन, जातौ च व्यक्तिः स्वनिष्ठाधारतानिरूपिताऽधेयत्वसंबन्धेन, वर्तते इति परस्परं धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः ।

रमपेत्याऽज्ञानादनुत्पादादनवस्थितेः ; परस्परभेदजिज्ञासायां तु परस्परवि-
शेषणत्वविज्ञानात्तज्ज्ञान^(१)मिति, तथापि घटत्वपटत्वयोरेव वैधर्म्यं भेद-
कमिति तु दुर्वचमेवेति भावः ॥

मू० "वैधर्म्यं च वैधर्म्याऽस्वीकारे वैधर्म्ययोरैक्यापत्त्या कथमा-

^१ऽऽत्माश्रयभेदत्वेन तयोः पर्यवसानं स्यात् । किंच, 'ये ते
वैधर्म्यं भेदौ, ते किं घटादितो भिन्ने धर्मिणि निविशेते ?
किमभिन्ने ?' परस्परविरुद्धयोरनयोः पृथग्भूतस्य^२ प्रका-
रस्यासंभवात् । आद्ये, येन भेदेन भिन्नत्वं वैधर्म्याश्रय-
योर्मन्तव्यं तच्चापि पर्यनुयोग^(३) इत्यनवस्थायां पर्यवसानं
स्यात् । * सन्त्वनन्ता एव भेदाः * ?-इति चेन्न, 'क्रमेण
तेषामाश्रयसंख्ये, सावधिसत्त्वे^(४) वस्तुनि तदन्वयासङ्ग-
तिरेव ।' अथ जायमानं वस्तु युगपदेव ते भेदाः परिर-
भन्ते, तदा किंभेदविशेषिते किंभेदव्यवस्थितिरिति किं
विनिगमकं ? विशेषाभावादन्यान्यकलहं तेषां कः समा-
धातुमीष्टे ? ।^१ चरमचरमस्वीकार्येण च भेदेन प्रथमप्रथम-
स्वीकृतभेदोप^२योगसिद्धेरग्रे धावन् पश्चात्सूच्यमानो,
विस्मरणशीलश्रुतवत्, स भेदप्रवाहः किमालम्बेत । 'एव-
मेवंविधे विषयेऽन्यत्रापि-

(१) तज्ज्ञानम् = पारस्परिकभेदज्ञानम् ।

(२) पृथग्भूतस्य प्रकारस्य = भेदाऽभेदादिरूपस्य प्रकारस्य, असंभवात् = परस्परं
विरुद्धत्वेन सहसम्भवाद्यसंभवादित्यर्थः ।

(३) येन भेदेन भिन्नत्वं सोऽपि भिन्ने धर्मिणि निविशेते ? किं वाऽभिन्ने ?-इति
पर्यनुयोगः = प्रश्न इत्यर्थः ।

(४) अवधिः = कालमर्यादा, तेन सह वर्तमानं सत्त्वं यस्य वस्तुनस्तत्सावधि-
सत्त्वं वस्तु, तस्मिन्सावधिसत्त्वे वस्तुनि, कार्यं वस्तुनीति यावत् ; तदन्वयाऽसङ्गतिः, त-
स्य = क्रमिकाऽनादिभेदप्रवाहस्य, योऽन्वयः = सम्बन्धस्तस्याऽसङ्गतिरेवेत्यर्थः ; सादृश्यादौ
राधाराऽऽधेयभावानभ्युपगमादिति भावः ।

प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणाऽपगमै^(१)र्भवेत् ।

अनवस्थितिमास्थानुरविकित्स्या चिदोषता ॥ १९ ॥

टी० नन्वस्तु वैधर्म्ये विश्रान्तिः किमेतावतेत्यत आह-। “वैधर्म्ये-
चे”ति ॥ ^b “आत्माश्रयभेदत्वेने”ति । घटत्वपटत्वयोरैक्ये कथं स्वाश्रयादेव
स्वाश्रयस्य भेदौ ते^(२) स्यातामित्यर्थः ॥ ^c “ये ते” इति । ये^(३) ते इति द्विवचनं
विकल्पानुपयुक्तमपि भेदत्वस्फोरणाय ॥ ननु भेदाभेदाभ्यां प्रकारान्तरमपि
स्यादित्यत आह-। ^d “परस्परै”ति ॥ ^e “क्रमेणै”ति । अनन्तानां यदि
क्रामिकी वृत्तिस्तदा दिनद्वयस्यायिनि घटादौ न वर्तेरन्; किंच, कार्यमात्रे
एव न वर्तेरन्नित्यर्थः ॥ ननु, जातः, संबद्गुश्चेत्येकः कालः, तथाच सर्वे भेदा
युगपदेव वर्तन्तामित्याशङ्कते-। ^f “अथै”ति । यद्यपि युगपदेव वर्तमानाना-
मप्यन्योन्यकलहः कथं स्यात्, नहि घटत्वपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादीनां युगप-
द्वृत्तौ कहलः, तथापि भेदा भिन्ने वर्तन्तेऽभिन्नेवेति विकल्पे किमपि नोत्त-
रमेतावतेति भावः ॥ ^g “चरमे”ति । यद्यपि युगपद्वृत्त्यभ्युपगमे “चरमचर-
मस्वीकार्येणै”त्यनुपपन्नं, तथापि “भिन्ने वर्तन्ते” इत्याश्रयणे प्रथमविशिष्टे
द्वितीय^(४) वृत्तिर्वाच्या, तत्र यौगपद्व्यपि प्रथमचरमभावसम्भव एवेति भावः ॥
^h “उपयोगे”ति । भिन्नत्वप्रतीतिरेवोपयोगः । ⁱ “एवमि”ति । गतिं गोत्वं
वर्तते? अगतिं वा?—इति विकल्पे गोत्वादिकमपि निरसनीयमित्यर्थः ॥
^j “प्राग्लोपे”ति । अयिमायिमभेदाङ्गीकारे तेनैवान्यथासिद्धौ पूर्वपूर्वभेदवि-
लोपः, किंभेदभिन्ने को भेदो वर्तते? इत्यविनिगमः, बहवो भेदा एकत्र
घटे वर्तन्ते इत्यत्र प्रमाणापगमः, ते एते दोषा अनवस्थायां पतन्तीत्यर्थः ।

(१) समुदायिनः समुदायिभिन्नत्वपक्षे तृतीयाविभक्त्यर्थः प्रयोज्यत्वं, तथाच प्रा-
ग्लोपादिप्रयोज्या त्रिदोषतेत्यर्थः, अभिन्नत्वपक्षे त्वभेदार्थस्तथा च प्राग्लोपाद्यभिन्ना त्रि-
दोषतेत्यर्थः ।

(२) एकस्यैव धर्मस्य स्वाश्रयात्स्वाश्रयभेदकत्वे घटत्वमपि घटाद्व्यस्य भेदकं
स्यादिति भावः ।

(३) ननु मूले “यो वैधर्म्यभेदः स किं भिन्ने निविशनेऽभिन्ने वा”—इत्येव वक्तव्यं किं
“ये ते वैधर्म्यं भेदा” इतिद्विवचनोपादानेनेत्यत आह-ये ते इति ।

(४) द्वितीयवृत्तिर्वाच्या, अपरेषां सर्वेषां युगपद्वृत्तिर्वाच्येत्यर्थः ।

* नेनु भेद विशिष्टे एव भेदो वर्तते इति पक्षाभ्युपगमे क प्राग्लोपः, भेदप्रतीतिरेव तावद्वेदाभ्युपगममन्तरेणाऽनिर्वाहात् । अत एव नाऽविनिगम्यत्वमिति । अवश्यनिर्वाह्यभेदप्रतीत्युपपादककल्पनायां तत्प्रतीत्यैव^(१) भेदानां क्रमयौगपदयोरन्यतरस्याऽऽत्तेपात् । “सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति त्वयोक्तत्वात् । अत एव न प्रमाणापगमो, भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा घटकादाचित्कत्वानुरोधेन तत्रापि सामग्रीपरम्पराभ्युपगमो न स्यात् । नचाऽनवस्थापि, तद्वेदभिन्ने एव तद्वेदवृत्तेः । तद्वृत्तौ तद्वेदस्योपलक्षणत्वविशेषण^(२) त्वाभ्यामुपपाद्यत्वात् । न वा भिन्ने भेदेन वर्तितव्यमिति नियमः । “कुत्र वर्तते?—इतिप्रश्ने, यत्र प्रतीयते इत्युत्तरं, कुत्र प्रतीयते?—इतिप्रश्ने, यत्र वर्तते”, इति वार्तिककारदिशाभ्युपपत्तेः । विप्रपञ्चितश्चापमुद्गारो भेदप्रकाशे * ? । मैवम् । भेदप्रतीतिराविद्यकं भेदमादायोपपाद्यत्वात् । परमार्थे तु भेदे एते विकल्पा इति भावः । यत्तु,^(३) “भेदप्रतीतिरनन्तभेदालम्बना, ? एकभेदालम्बना वा ?”—इत्यादिना प्राग्लोपाऽविनिगम्यत्वादीनामुपपादनं केनचित् कृतं तदनुपपन्नम्, “अनवस्थितिमास्यात्” इत्यभिधानादनवस्थापत्ते एव दोषत्रयस्याभिधानादिति ॥

सू० “यदि च कचिद् गत्वा स्वरूपमेवान्योन्यं व्यावर्तमानं भेद इष्यते तदा ययोः स्वरूपं^४ तथैष्टयं^५ तयोर्निःस्वरूपतापत्तिः ; “अथ * न स्वरूपमात्रं मियो व्यावर्तते किंनाम स्वरूपविशेषः *—इत्युच्यते,^६ तर्हि स्वरूपविशेषमात्रव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं तयोः^(४) स्यादित्येकत्वापत्तिः ।

(१) अवश्यनिर्वाह्यभेदप्रतीत्येवेत्यर्थः ।

(२) व्यावर्तकत्वमात्रं गुणमुपादाय विशेषणत्वमिहोपाधित्वं ग्राह्यं, तथाच न पूर्वं विशेषणपक्षोक्त आत्माश्रयाख्या दोष इति भावः । यद्वा, विशिष्टवृत्तेर्धर्मस्य विशेषणवृत्तित्वानभ्युपगममतेनैतत् ।

(३) कारिकाया व्याख्यानान्तरं दूषयति—यस्त्वित्यादिना ।

(४) तयोः=घटपटयोः स्वरूपमात्रमव्यावृत्तं स्यादित्यर्थः ।

टी० ननु स्वरूपभेदभिन्नयोरेव वैधर्म्यं भेदौ वर्ततामिति नानव-
स्येत्यत आह-। “यदि चे”ति ॥ ^b “तथैष्टव्यमि”ति । व्यावर्तमान-
मेष्टव्यमित्यर्थः ॥ “तयोरि”ति । ययोर्घटपटयोः स्वरूपं व्यावर्तमानं
तयोरनिःस्वरूपत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु घटपटस्वरूपयोरन्योन्यावृत्तावपि
स्वरूपमात्रं न व्यावर्तते इति कुतो निःस्वरूपत्वापत्तिरित्याह-।
“अथे”ति ॥ घटपटयोः स्वरूपं न परस्परं व्यावृत्तं, किंतु स्वरूपवि-
शेषः परस्परव्यावृत्त इति तयोरैक्यमेव पर्यवसन्नमित्याह-। “तर्हि”ति ।
* नच विशेषव्यावृत्त्यैव तयोर्भेद इति वाच्यम्*, स्वरूपाऽव्यावृत्तौ
स्वरूपविशेषस्य^(१) परस्परमव्यावृत्तेः, तद्व्यावृत्तौ वा स्वरूपव्यावृत्तेराव-
श्यकतया पुनः सैव निःस्वरूपतेति भावः ॥

मू० “अथवा, वक्तव्योऽसौ स्वरूपमात्रादन्यो विशेषार्थः ।
^b अथ “न स्वरूपं नाम किञ्चिदनुगतमिष्यते मया,
विशेषरूपासु ‘व्यक्तिष्वेव स्वरूपशब्दो नानार्थः सन्निवि-
शते”—इत्यभिधत्से, “तर्हि गतमनेनैव न्यायेन गोत्वादि-
सिद्धिप्रत्याशया, ‘नच प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमयग्रहो-
पपत्तिः । यदि^(२) च स्वरूपं भेदः स्यात् तदा धर्मिणि
दृष्टे स्वरूपं दृष्टमिति क्वचिन्न सन्देहः स्यादिति, यदि
चाऽभिन्ने भेदो निविशेत तदा याप्येका व्यक्तिः प्रतीयते
घटादिः सापि तेनैव भेदेनाऽनेका स्यादित्येकाभावे नाऽने-
कमपि व्यवतिष्ठते ।

(१) स्वरूपविशेषस्येत्यतोऽपि शब्दो द्रष्टव्यः । तद्व्यावृत्तौ=स्वरूपविशेष
व्यावृत्तौ ।

(२) यदि भेदः=घटपटादिभिरनुगतो विशेषः, स्वरूपं स्यात्तदा घटत्वपटत्वाद-
धर्मराहित्येन केवले धर्मिणि दृष्टे क्वचिदपि ‘स्वरूपं दृष्टमि’ति सन्देहः=सम्भावनापि
कस्यचित्पुरुषस्य न स्यात्, किन्तु विशेषदर्शने एव ‘स्वरूपं दृष्टमि’ति मतिस्स्यादित्यन्वय-
पूर्वकोऽर्थः ।

टी० यद्वा^(१) ऽनेनैवाशयेनाह-। “अथवे”ति । घटस्वरूपं घट एव, पटस्वरूपमप्यट एव, नच ताभ्यां स्वरूपान्तरमस्ति तयोर्व्यतिशेषपदवाच्यं स्यादित्यर्थः ॥ स्वरूपविशेषव्यावृत्त्या स्वरूपमात्रं^(२) तयोः स्यादित्याशङ्कते ।
^b “अथे”ति ॥ शङ्कितं स्वरूपपदशक्तिमुपपादयति-। “व्यक्तिष्वेवे”ति ॥
 ‘इदं स्वरूपमिदं स्वरूपमि’त्यनुगतप्रतीत्यनुरोधाद्व्यत्येकं स्वरूपं न स्वीक-
 रणीयं तदा गोत्वाद्यप्यक्रमनुगतं न स्यादित्याह-। ^d “तर्ही”ति ॥ स्वरू-
 पसामान्याभावे दोषान्तरमाह-। ^e “नवे”ति । शक्तिग्रहस्याप्यनुगतधर्मपु-
 रस्कारणैव संभवादित्यर्थः ॥ यदि घटपटादिनक्षणो विशेष एव स्वरूपं
 स्यात्तत्त्वानुगतमन्यत् तदा दूराद् घटपटविशेषाऽनवगाहिज्ञानं स्वरूपमात्रा-
 वगाह्यपि न स्यादित्याह-। ^f “यदि चे”ति । भेदः=विशेषः । “संशयवि-
 पर्ययो न स्यातामि”ति त्वपव्याख्यानम्^(३) ॥ नन्वभिन्नयोरेव घटपटयोर्भेदो
 वर्तते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्वित्यत आह-। ^g “यदि चे”ति । यदि घट-
 पटावभिन्नावेव भिन्नौ स्यातां तदा घटव्यक्तिरप्यभिन्ना भिन्ना स्यादित्येकं
 किमपि न भवेत्, तदभावाच्च तत्पर्युदासवरूपमनेकमपि न स्यादित्यर्थः ॥

सू० “एतेन न भेदावच्छिन्ने नचाऽभेदावच्छिन्ने भेदो विनि-
 विशते किंतूदासीने-इत्यपि निरस्तम्, ^b अत एव च भेदो
 नाम स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्याऽनात्मको धर्मान्तरं पृथ-
 क्काऽपरनामकमित्यपि परास्तम् । ‘सोपि हि स्वाश्रये
 भिन्ने विनिविशेताऽभिन्ने वेत्यादियथोक्तदोषलङ्घनाऽज-

(१) तर्हीत्यादिपक्षेर्निरुक्तभावपक्षेऽथवेत्यादिग्रन्थस्याऽन्यार्थाऽभिधायितामनुसन्ध्या-
 येदानीं निरुक्तभावार्यप्रतिपादकत्वमेवाथवेत्यादिग्रन्थस्येत्याह-यद्वेति ।

(२) स्वरूपमात्रं=स्वरूपसामान्यं, तयोः स्यात् ‘अव्यावृत्तम्’-इति शेषः ।

(३) अपव्याख्यानत्वञ्चास्य “नच प्रतिव्यक्ति स्वरूपपदसमपगहोपपत्तिः”-
 इत्यस्याऽव्यवहितमैलिकप्रतिज्ञातार्थस्योपपादनपरत्वाभावाद् द्रष्टव्यम् । एतच्चापाततः
 वन्तुतस्त्वत्र प्रकृतशङ्काव्याख्याने एव क्लिष्टकल्पनं दोषः, व्याख्यानान्तरं तु स्वातन्त्र्ये
 दूषणान्तरपरतया सुव्याख्यानमेवेति विभावयामः ।

ज्ञान^(१) एव स्यात्, ^a“स्वाश्रयेण च स्वस्मिन्नभेदभयाद्यदि
स एव भेदो निविशते^(२) तदात्माश्रयः, अन्यश्चेतस्मिन्नेवं
तस्मिन्नप्यन्य इत्यनवस्था, कचिदपि गत्वा भेदभेदाश्र-
ययोर्भेदस्याऽस्वीकारे च तदैक्यद्वारिका मूलपर्यन्तमेकता
धावेत् ।

टी० ननु भेदवृत्तावाश्रयावच्छेदकतया भेदाभेदौ न वाच्यौ, किं
तर्हि, कुत्र भेदो वर्तते? इति प्रश्ने, धर्मिणि भेदो वर्तते, भेदाभेदौ द्वासी-
न्येन वर्तते इति वा वक्तव्यमिति न पूर्वदोष इत्यत आह—। ^a“एतेने”-
ति । स्वस्मादपि भेदप्रसङ्गेनेत्यर्थः । स्वस्याप्युदासीनत्वात् धर्मित्वाच्चे-
तिभावः ॥ ननु स्वरूपवैधर्म्यान्योन्याभावरूपभेदत्रयखण्डनेपि पृथक्त्वस्य
सत्त्वाच्चाद्वैतमित्यत आह—। ^b“अत एव”ति ॥ अतिदेश्यमाह—। ^c“सो-
पी”ति । किंच, पृथक्त्वस्य गुणकर्मादावभावात्तदभेदे द्रव्याणामप्यभे-
दात् । किंच, पृथक्त्वस्यावधिनिरूप्यत्वाद्भेदस्य प्रतियोगिनिरूप्यत्वा^(३) इति
भावः ॥ अन्योन्याभावे वैधर्म्ये च दोषान्तरमाह—। ^d“स्वाश्रयेणे”ति ।
यद्यपि कचिद्गत्वा स्वरूपभेदे पर्यवसानमदुष्टमेव, * नचाऽन्योन्याभाववैध-
र्म्याभ्युपगमानर्थक्यम् *, अनुभवबलेन तयोराभ्युपगमात् ; मूलपर्यन्तमेकता-
धावनं स्वरूपभेदप्रतिबद्धमेव, तथापि स्वरूपभेदस्यापि निस्तत्वादिति
भावः ॥

^a तद^(४) द्वैतश्रुतेस्तावद्वाधः प्रत्यक्षतः क्षतः ।

^b नानुमानादि तं^(५) कर्तुं तर्कापि क्षमते मते ॥ २० ॥

(१) अजडजालः=मन्दगामी, तथा च यथोक्तदोषलङ्घनेऽजडजालो मन्दगामी
यथोक्तदोषाऽनतिक्रमीत्यर्थः ।

(२) “स्वस्मिन्”—इति शेषः ।

(३) अत्र—“इतीतरनिरूप्यत्वसाभ्यात्पृथक्त्वेषि भेदपक्षोक्तदोषापत्तिरैव”—इति
शेषः कथञ्चित् प्रायः पुस्तकेषु लुप्तो द्रष्टव्यः ।

(४) तत्=तस्मात् ।

(५) तं=बाधम् ।

‘अद्वैतगमनासीरे साधु सा धुन्वती परान् ।

सेवामेवार्जयत्यर्थापत्तिपत्तिपरम्परा ॥ २१ ॥

मू० * ^d नन्वद्वैतश्रुतयो वर्णपदविभक्तितदर्थ्यादिभेदानुपजीव्याथ प्रतिपादयन्त्यः स्वोपजीव्याभि^(१)र्भेदबुद्धिभिर्न कथं बाध्यन्ताम्, उपजीवकस्योपजीव्याद् दुर्बलत्वात् * ? । मैवम् ।
^e न वयं भेदस्य सर्वथैवासत्त्वमभ्युपगच्छामः ; किं नाम, पारमार्थिकं सत्त्वम् । अविद्याविद्यमानत्वं तु तदीयमिष्यते एव, तदेव च कार्यकारणभावोपयोगि—

टी० प्रत्यक्षविषयाभावात् प्रत्यक्षबाधो न संभवतीत्युपसंहरति—
^a “तद्वैते”ति ॥ ^b “नाऽनुमानादी”ति । अनुमानापेक्षयाऽऽगमस्य बलवत्त्वात् । अन्यथा नरशिरः कापलं शुचि, प्राण्यङ्गत्वादित्याद्यप्यवकाशमासादयेदिति भावः ॥ अर्थापत्तेः स्वपत्तानुकूलत्वमुक्तं स्मारयति—। ^c “अद्वैते”ति । अद्वैतागमस्य नासीरे=पुरतः, सा=अर्थापत्ति, परान्=विरोधिनः प्रमाणाभासान्, धुन्वती=निराकुर्वन्ती, सेवामानुकूल्यमर्जयति=भजते, अतश्चार्थापत्तेः पत्तित्वेन^(१) निरूपणमुपपन्नमित्यर्थः ॥ श्रुतिजबुद्धेः श्रौतानि नानापदानि कारणमिति नानात्वं विना कार्यकारणभावानुपपत्तिः, तमन्तरेण^(२) श्रौतबुद्धेरनुत्पत्तौ कुत्र बाध्यबाधकभावचिन्तेति शङ्कते—। ^d “नन्वि”ति ॥ नानात्वमात्रस्योपजीव्यत्वं, नतु परमार्थिकनानात्वस्य, येनोपजीव्यविरोधः स्यादिति परिहरति—। ^e “न वयं भेदस्ये”ति । यद्यप्यद्वैतस्याविद्यकत्वमस्तु, श्रुतिविषयत्वेन तत्पारामार्थिकत्वे प्रत्यक्षविषयतया भेदस्यैव पारामार्थिकत्वं किं न स्यात्, अबाधितसकललोकव्यवहारि प्रतीयमानेष्याविद्यकत्वस्य परिभाषामात्रत्वात् ; व्यवहारविषयत्वेनैव पार-

(१) उपजीव्यते कार्यणाश्रीयते यत्तदुपजीव्यं (=कारणम्) उपजीवति कारणाश्रितं भवति यत्तदुपजीवकं (=कार्यम्) इत्यर्थः ।

(२) पत्तित्वेन, पदात्तित्वेनेत्यर्थः ।

(२) तमन्तरेण=कार्यकारणभावानुपपत्तिमन्तरेण ।

मार्थिकत्वसाधनात्, व्यवहाराऽविषयस्य ब्रह्माद्वैतस्यैवापारमार्थिकत्वसं-
भवात्; अद्वैतानुराधाच्छ्रुतेस्त्वयैवोपपादनीयत्वात्^(१), अन्यथा तयैव
द्वैतापत्तेः; एवं तज्जनितबुद्धेरपि^(२); यदि च स्वप्रकाशबलादद्वैतं, तदा तत
एव द्वैतं किं न स्यात्?; न हि स्वप्रकाशस्य न द्वैतं विषय इति प्रतिपादयितुं
शक्यसि, नथाप्यहं खाण्डनिको नतु व्यवस्थापक इति भावः ॥

ब्रू० “एतेन “एकमेव”त्येव^(३)कारव्यवच्छेदेना “ऽद्वितीयमि”ति
द्वितीयेन, “न नाने”ति नानात्वेन, “किञ्चने”त्यनेन
बहुना विना नोपपद्यमानेन, व्याघातः—इत्यपि
प्रत्यादिष्टम् । ‘अतिभिश्चाद्वैतार्थाभिः पारमार्थिकमद्वैतं
प्रतिपाद्यते, नच पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया श-
क्यबाधा, ‘माभूत्^(४) शुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमति-
बाधः । ‘यच्च त्वग्निरनुष्ण इतिबुद्धेरुष्णज्ञानोपजीव-
ना^(५)दुष्णबोधेनानुष्णबुद्धिबाधस्तच्च द्वयोरप्यविद्यावि-
द्यमानत्वाद्बाधो युक्तः । * ‘ननु, तच्चापि तर्ह्यनुष्णतापि
पारमार्थिक्येव साध्यतामबाधनाय * ? । मैवम्

टी० श्रौतपदवर्णनानात्वज्ञानस्यापजीव्यत्वमाशङ्क्य श्रौतपदानाम-
र्थभेदप्रत्ययप्रन्तरेणाऽप्रतिपादकत्वात् तदुपजीव्यत्वमाशङ्क्याह—। “एते-
ने”ति, आविद्यकभेदाभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ पारमार्थिकविषयत्वेन श्रुतेरपा-

(१) “उपासनीयत्वात्”—इत्यपि पाठः ।

(२) अत्रापि “त्वयैवोपपादनीयत्वात्”—इत्यनुपज्जननीयम् ।

(३) “एकमेव”—इत्येवकारव्यवच्छेदेन (विजातीयभेदेनाद्वैतस्य) व्याघातः,
‘अद्वितीयमि’ति (पदव्यवच्छेदेन) द्वितीयेन व्याघातः, “न नाना”—इति नानात्वेन
व्याघातः, “किञ्चने”—इत्यनेन बहुना विना नोपपद्यमानेन व्याघात—इत्यपि प्रत्यादिष्ट-
मित्यन्वयः ।

(४) अत्रेत्यमन्तरयोजना—शुक्तिरजतधिया परमार्थशुक्तिमतिबाधो मा भूद्
(इत्यतः) पारमार्थिकमतिरपारमार्थिकधिया शक्यबाधा नच (भवति) ।

(५) अनुष्णज्ञानस्य प्रतियोगिविधयोष्णज्ञानमुपजीव्यम् ।

रमार्थिकभेदविषयकप्रत्यक्षाद्यपेक्षया बलवत्त्वमाह-। ^b “श्रुतिभिश्चे”ति ॥
अत्राऽनुरूपं दृष्टान्तमाह-। “मा भूदिति”ति ॥ ननु यदि पारमार्थिकबुद्धिर-
पारमार्थिकधियं बाधते इति वस्तुगतिस्तदोष्णतायाहिप्रत्यक्षमनुष्णताऽ-
नुमानं तव मते न बाधेताऽपारमार्थिकधर्मविषयकत्वादित्यत आह-।
^d “यत्र त्विति”ति । वस्तुगतिरियं यत् पारमार्थिकविषययैव धियाऽपारमा-
र्थिकधीर्बाध्यते, व्यवहारस्तु वस्तुगतिमननुरूप्यापि, इति व्यवहारदशायां
प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वाद्बाधकत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ ननु परमार्थसद्वैतगो-
चरा श्रुतिरित्यबाध्येति यथा त्वयोच्यते तथाऽनुष्णतानुमानवादिनापि
तस्याः पारमार्थिकत्वमभ्युपगम्यैव तत्रापि प्रत्यक्षबाधोपि निरसनीय इत्या-
शङ्कते-। “नन्वि”ति ॥

सू० “अनुष्णताया जलादिदृष्टान्तसजातीयायाः शीताद्यव्यावृ-
त्तस्वरूपाया प्रसाधनेनाविद्याविद्यमानत्वे एव विश्रामात्;
तत्रै^(१)वंविधरूपतानङ्गीकारे चाद्वैतस्यैव नामान्तरकरणा-
पत्तेः; ततस्तस्यां ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयतया^(२)ज-
गद्बाधयुक्तिरवला प्रवेशासंभवात् । ^b अद्वैतं च द्वैताश्रयस्य
बाधस्य वास्तव्यानवकाशादपारमार्थिकत्वसंभावनापि
दूरात एवासरीति । * ननु^(३)किमद्वैतपरमार्थताभ्युप-
गमेन समाहितं भवति, यत उपजीव्यबाधादद्वैते प्रमां
श्रुतिर्जनयितुं न शक्नोतीति ब्रूमः * ? । मैवम् ^d अद्वैतं

(१) तत्र = अनुष्णतायाम्, एवंविधरूपतानङ्गीकारे = जनादिदृष्टान्तसजात्या-
नङ्गीकारे ।

(२) ज्ञेयज्ञानादिभेदयावदवश्याभ्युपेयता ज्ञेयज्ञानादिभेदावश्याभ्युपेयता (“लु-
प्तेदवश्यमः कृत्ये तुम्कामनसोरपि” इति मनोपः) तथेत्यर्थः, जगद्बाधयुक्तयो दृष्ट-
यसम्बन्धवगडनयुक्तयस्तामिण्यादृश्या अनुष्णतायाः कवननं = प्रसन्नं (बाधनमिति
यावत्) तस्य योऽप्रवेशस्तस्यासम्भवात्, जगद्बाधयुक्तिमिर्जगदन्तर्गतानुष्णताया अपि
बाधनाच्च ब्रह्मदबाध इति भावः ।

(३) “यद्यपि ‘नच दृष्टान्तये’त्यादिनेदमाशङ्क्य निराकृतं पूर्वं, तथाप्युपजीव्यत्वपुर-
स्कारेणोदानीं शङ्कावधेया”-इति प्रगल्भमिथाः श्रोतव्यं ॥

हि पारमार्थिकमिदं पारमार्थिकेन भेदेन बाध्येत^(१),
 नत्वविद्याविद्यमानेन, तस्मादविद्याव्यवस्थितं भेदं तद्बाधं
 चापजीवन्त्या^(२) न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधः ।
 यदि श्रुतिजन्या भवन्त्यप्यद्वैतबुद्धिरविद्याविद्यमाना,
 तथापि तद्विषयस्तावत्परमार्थसदेवाद्वैतं, विरोधेन^(३) च
 तस्या बाध्यता, स च नास्तीति ।

टी० जलादौ याऽनुष्णता सैव यदि बह्वै साध्यते तदा तदितरप्र-
 पञ्चबाध्यत्ववत्तद्बाध्यत्वमपि सुलभम्, अथ तद्विलक्षणमेवानुष्णत्वं साध्यते
 यत्र प्रपञ्चबाधकयुक्तयो न प्रभवन्ति तदा तदेवाऽद्वैतमिति सिद्धिं नः समीहि-
 तमिति परिहरति-। “अनुष्णताया” इति ॥ ननु कथमद्वैतस्यापि न जग-
 द्बाधकयुक्तिकवलनमतग्राह-। ^६ “अद्वैते चे”ति । बाधकयुक्तयो हि भेद-
 गर्भाः, भेदः खण्डित इति वास्तवो बाधो नास्त्येवेति नाद्वैतस्य किञ्चि-
 द्बाधकमित्यर्थः ॥ ननु परमार्थमतिरपरमार्थधिया न शक्यबाधेति तदा
 स्यात् यदि पदार्थनानात्वस्यापजीव्यस्याविरोधादुपजीविकया श्रुत्या ज्ञानं
 जन्येत, तदेव नास्तीत्याशङ्कते-। “नन्वि”ति ॥ भेदो, भेदबुद्धिर्वा, नाद्वैतं
 प्रतिबहुमर्हति, अपारमार्थिकत्वादपरमार्थविषयत्वाच्चेति परिहरति-।
^८ “अद्वैतमि”ति ॥ “न परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाध” इति । ^(१) प्रतिबन्ध
 इत्यर्थः ॥ ननु यद्यद्वैतबुद्धिः पारमार्थिकी, तदा तयैव द्वैतम्; अथाऽपार-
 मार्थिकी, तदा बाध्यत्वाच्चाद्वैतसिद्धिरित्याशङ्क्याह-। ^९ “यदी”ति । इतर-

(१) “विरुद्धेति”—इत्यपि पाठः ।

(२) उपजीवन्त्याः परमार्थाद्वैतबुद्धेरुपजीव्यबाधो नेत्यन्वयः । अत्राद्वैतबुद्धे-
 रुपजीव्यस्य बाध इत्येकदेशः न्वयो द्रष्टव्यः, उपजीव्येन बाध इति वा ।

(३) विरोधेन=विषयापहारेण, तस्याः=अद्वैतधियो, बाध्यता, सच=विषयाप-
 हारश्च, प्रकृते नास्तीत्यर्थः ।

(४) अत्रार्थसौकर्याय “प्रतिबन्ध” इत्यतः प्राक् “उपजीव्यबाधः”—इति प्रतीक-
 मनुपज्जनीयम् ।

प्रपञ्चबुद्धेरपारमार्थिकत्वेऽपि विषयस्या^(१) द्वैतस्य न बाध इति बुद्धेरपि न बाध्यत्वमित्यर्थः । बाधस्य विषयापहाररूपत्वाद्विषयस्य च प्रत्यक्षादिभिरप्यपहर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

सू० तस्मात्—

पारमार्थिक^(२)मद्वैतं “प्रविश्य शरणं श्रुतिः ।

बाधना^३दुपजीव्येन विभेति न मनागपि ॥ २३ ॥

श्रुतिरपि तदाह—“द्वितीयाद्वै भयं भवती”ति । “तच्चाद्वैतं “ब्रह्मैवेदं सर्वमि”ति श्रुत्यर्थेन सच्चैक्यमापन्नं ब्रह्मैव स्यात्, “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”ति च श्रुत्या ज्ञानानन्दात्मतया व्यवतिष्ठते । “तेन यदिदमद्वैतज्ञानं श्रुत्या जनितं तद्विज्ञानाद्वैतात्मन्येव निविशते । * “ननु कथं तस्य श्रुत्या जन्यत्वमुपपद्यते ? * । † सत्यमेवं^(३) स्यात्, यदि तस्य पारमार्थिकी श्रुत्या जन्यतापि स्यादविद्याव्यवस्थिता तु तज्जन्यता न पारमार्थिकेनाजन्यत्वेन विरुद्ध्यते ; ‡ अत एव श्रुत्येदमेकं साध्यते । यत्तु, तच्च यद्येकता भेदाभावे, यदि चैकत्वसङ्ख्या, यदि वा ज्ञानात्मकत्वं, यदि वाऽन्य एवैकत्वनामा कश्चिदभेदापरपर्यायो धर्मस्तदत्वं बोध्यते, तच्चाद्वैतव्याघातकत्वान्न सेडुं शक्नोति, तदा तदपि

(१) विषयस्य=अद्वैतबुद्धिविषयस्य, बुद्धेः=अद्वैतबुद्धेः । अद्वैतबुद्धेश्च ब्रह्मरूपत्वेन द्वैतापत्तिशङ्कावारणं बोध्यम् ।

(२) श्रुतिः पारमार्थिकमद्वैतं शरणं प्रविश्य उपजीव्येन बाधनात् मनागपि (=ईषदपि) न विभेतीत्यन्वयः ।

(३) अत्र यदि शब्दानुरोधात् तदेति शब्दोऽध्याहृत्यः ।

निष्पीडन^(१)मसहमानं तज्ज्ञानं श्रुतिजन्यत्वेन सहैव
निवर्ततां, यत्तु तादृशस्याद्वैतस्य धर्मस्य धर्मितया प्रमितं
तन्मात्रमबाधादधिगतं परमार्थतो व्यवतिष्ठताम् ।

टी० ^a “प्रविश्ये”ति । विषयीकृत्येत्यर्थः ॥ ^b “उपजीव्ये”ति । पद-
पदार्थनानात्वेन तद्वाचरज्ञानेन चेत्यर्थः ॥ ननु कयाचिद्वैतं, कयाचिद्वृत्त्यं,
कयाचिद्विज्ञानं, कयाचिदानन्दः, श्रुत्या प्रतिपाद्यते इति श्रुतीनां विरोधे
किमपि न सिद्धेत् ; अविरोधे वा सर्वं^(२) सिद्धोदित्यद्वैतमनुपपन्नमेवेत्यत
आह—। ^c “तत्त्वे”ति । यद्यपि “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे”ति प्रस्तुत तथैव
श्रुत्या ब्रह्मात्मकत्वसिद्धिः, तथापि श्रुत्यन्तरोपपत्तमस्तत्राप्युक्तं^(३) स्तस्यां
श्रुतावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मण्यपीति भावः ॥ श्रुतीनां सामञ्जस्य-
फलमाह—। ^d “तेने”ति ॥ जन्यजनकभावस्याद्वैतपरिपन्थित्वमाशङ्कते—।
^e “नन्वि”ति ॥ अपारमार्थिको जन्यजनकभावो नाद्वैतविरोधीत्याह—।
^f “सत्यमि”ति ॥ श्रुतिविषयस्याप्येकत्वादिधर्मस्याद्वैतपरिपन्थितामाशङ्का-
ह—। ^g “अत एवे”ति । यथाऽद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वमपारमार्थिकत्वा-
निवर्तते तथा श्रुतिबोध्यस्य ब्रह्मण एकत्वादिधर्मस्यापारमार्थिकत्वानिवृत्तो
न नः किञ्चिदनिष्टमित्यर्थः ॥

सू० ^a नहि परमार्थशुक्ती रजततया प्रतीयते यदा, तदा बाधा-
त्तत्र रजतत्वे व्यावर्तमाने धर्मिव्यक्तिरपि तद्^(४) पराधा
निवर्तते । ^b सेयमद्वैतबुद्धिर्न तर्कशतमवतार्य प्राज्ञैरप-

(१) तदपि निष्पीडनं=तादृशमपि न्यायाघातम्, असहमानं तज्ज्ञानम् = एक-
त्वादिधर्मविज्ञानम् ।

(२) सर्वम्=ब्रह्मविज्ञानानन्दैतत्त्रयमद्वैतव्यतिरिक्तम् ।

(३) उक्तः, मूलकारेण “ब्रह्मेवेदं सर्वम्”—इत्युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुः—तस्यामिति,
यतस्तस्याम्=“एकमेवाद्वितीयमि”त्याकारकश्रुतावद्वैतमात्रे तात्पर्यं, नतु ब्रह्मण=ब्र-
ह्मणः सर्व्वात्मकत्वं,—इत्यर्थः ।

(४) तदपराधात्=आरोपितधर्मबाधरूपापराधात् ।

नेया, यद् आह श्रुतिः— “नैषा^(१) तर्केण मतिरापनेये”
ति । “तस्मात्—

धीधना !^(२) बाधनायाऽस्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ ।

क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिन्यभ्यमभ्यौ यदीच्छथ ॥ २४ ॥

“स्यमद्वैतदर्ष्टृदृष्टार्थापि, यदाहुः— “स्वल्पमप्यस्य
धर्मस्य जायते महतो भयात्” ।

टी० नन्वेकैव धियाऽद्वैतं^(३) विशिष्टमुपस्थापितं, तत्र विशेषणांशे
ऽप्यार्थेपि^(४) विशेष्यांशे का प्रत्याशा इत्याशङ्क्य निदर्शनमाह— “न-
ही”ति । “धर्मिणि सर्वम^(५) धान्तं प्रकारे तु विपर्यय”—इति भावः ॥ ननु
श्रुतिव्युत्पादनमेतावता षष्ठस्य^(६) मैथुनवदकिञ्चित्करमेव, तदुपस्थाप्य-
स्याद्वैतस्य त्वयैव निरसनात् ; किंच, द्वैतमेव तदुपस्थाप्यं किं न व्युत्पादितं ?
धर्मत्वेन तच्चित्तेरप्यद्वैतवदेव संभवात् ; कथं वा श्रुतेः प्रामाण्यं ? तज्जनि-
तज्ञानस्याप्रमात्वपर्यवसानात्^(७) ; तदप्रामाण्ये वा कथमद्वैतं ? कथं वा
द्वैतादिसकलधर्मविनाशकस्य ब्रह्मणः सिद्धिः ; स्वप्रकाशस्य^(८) ब्रह्ममात्रवि-
षयत्वात्, धर्माभावे तस्याऽतन्त्रत्वात्, ब्रह्मणि चाऽविप्रतिपत्तेः ; द्वैता-
ऽद्वैतविचारस्य गर्दभीतीरमथनायमानत्वात् ; ब्रह्म सर्वैः स्वीक्रियते, तदे-

(१) एषा=अद्वैतविषया मति, स्तर्केण=श्रुतिविरोधिकृतर्केणाऽपनेया, आ=सम-
न्ताद्, अपनेया=ऽपलपितव्या, न ; यद्वाऽपनेया=प्रापणीया नेत्यर्थः ।

(२) धीरेव धनं एषां त्रिदुषां तत्सम्बोधनं धीधना ! इति, अस्याः=अद्वैतबुद्धेर्बा-
धनाय स्वप्रज्ञां तदाप्रयच्छथ यदि पाणिन्यभ्यं=हस्तप्राप्तं चिन्तामणिं विचित्रार्थप्रदं समुदे-
क्षेप्तुमिच्छेत्यर्थः ।

(३) अद्वैतात्मकं ब्रह्म, विशिष्टं द्वैताभावविशिष्टमित्यर्थः, “अद्वैतविशिष्टमि”ति
पाठे तु ‘ब्रह्म’—इत्याद्याहार्यम् ।

(४) अपिशब्देऽभिचक्रमः, विशेष्यांशेपीत्यर्थः ।

(५) सर्वं ज्ञानमित्यर्थः ।

(६) षष्ठस्य=नपुंसकस्य ।

(७) अद्वैतस्याप्यन्ततो बाध्यत्वेन भवताङ्गीकारात्तद्विषयकं श्रौतज्ञानमपमैव पर्य-
वस्यति ।

(८) ननु स्वप्रकाशचेतन्येनैव तत्सिद्धिरित्यत आह—स्वप्रकाशस्येति । धर्माभा-
वे=द्वैतादिसकलधर्माभावे, तस्य=स्वप्रकाशचेतन्यस्य, अतन्त्रत्वादसाधकत्वादित्यर्थः ।

कत्वं त्वयापि नाभ्युपगम्यते, तथाच सर्वमिदमाकुलमित्यत आह-^b “सैय-
मि”ति ॥ “नैषे”ति । यद्यापि श्रुतेस्तर्कासहत्वं दोष एव, अन्यथा मीमांसा-
प्युच्छिद्येत, मीमांसायास्तर्कत्वात्; यदाहुः “मीमांसासञ्जकस्तर्कः^(१)
सर्ववेदसमुद्भवः । सोऽतोवेदो रुमाप्राप्तकाष्ठादिलवणात्मवत्”, उक्तं च
“यस्तर्केणाऽनुसंधत्ते स धर्मं वेद नैतर”-इति, तथापि श्रुतिवाक्यानुरोधेन
तर्काऽनुसरणीयो नतु तद्विरोधेनापीति भावः ॥ श्रुत्या यदद्वैतज्ञानमुत्पन्नं
तदपवर्गानुकूलमिति नापवादितव्यमित्युपसंहरति-^d “तस्मादि”ति ॥ ननु
मुमुक्षुणादशायां मयाप्येकमेव ब्रह्म ध्येयमिति किमनेनोपदेशेनेत्यत
आह-^e “सैयमि”ति । मोक्षान्यप्रयोजनकत्वं दृष्टार्थत्वम् ॥^f “स्वल्पम-
पी”ति । अद्वैतोपासनलक्षणास्य धर्मस्य स्वल्पमपि महतो भयाद्राजचौर-
व्याघ्रादिभयाच्च यते इत्यर्थः । उत्पन्नमात्रेणाप्यद्वैतज्ञानेन विषयेष्वलंप्र-
त्ययवतोऽविविक्तिस्य राजचौरादिभयं निवर्तते किं पुनर्यहीतप्रामाण्ये-
नेति भावः ॥

श्रु० “तस्मात्-

ईश्वरा^(२)नुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ।

महामयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥ २५ ॥

तस्मात्-

^b आपाततो यदिदमद्वयवादिनीनाम्^(३)

अद्वैतमाकलितमर्थतया श्रुतीनाम् ।

(१) यथा रुमायां लवणखनौ प्राप्तं काष्ठादिकं लवणात्मकमेव भवति तथा रुमा-
स्यानीयवेदसमुद्भवस्तर्कापि वेदरूप एवेति श्लोकार्थः ।

(२) यस्माद् दृष्टादृष्टफलाद्वैतदृष्टिर्बहुविधा च तस्मादेषाद्वैतवासना पुंसां यदि
जायते तर्हीश्वरानुग्रहादेव, तथा च विद्योत्पत्तिपरिपन्थिकलमपनाशायेश्वराराधने सुमु-
क्षुभिः प्रवर्तितव्यमित्याशयः । हेतुगर्भं विशेषणं-महामयकृतत्राण्येति, महतः संसारस्य
भयात्कृतं त्राणं यथा सा तथोक्ता । विविश्टार्थकारिदुर्लभतां दर्शयति-द्वित्राणामिति ।

(३) अद्वयवादिनीनां श्रुतीनां यदिदमद्वैतम् आपाततोऽर्थतयाऽऽकलितं (=विचा-
रितम्) तत्स्वप्रकाशचिद्रूपमेव भूत्या निष्पीडितात् (=शोधितात्) विचारार्चिर्वहते
(=निर्वाहं प्राप्नोति)-इत्यन्वयः ।

तत्त्वप्रकाशपरमार्थचिदेव भूत्वा ।

“निष्पीडितादहह निर्वहते विचारात् ॥ २६ ॥

“तदिदमेताभिरात्ममत्तसिद्धसद्युक्तिलक्षणोपपन्नाभि^(१)-
र्युक्तिभिरुपनीयमानमद्वैतमविद्याविलासलालसोपि अह-
धातु तावद्भवान्, तदनु^(२) चानयैवोपनिषदर्थश्रद्धयाऽध्यात्मं
जिज्ञासमानः परमार्थतत्त्वं^३ क्रमावृत्तिव्यावृत्तचेताः स्व-
प्रकाशसालिकं^४ मान्त्रिकरसातिशायि^(३) स्वात्मनैव साक्षा-
त्कारिष्यति ।

टी० एतदेवोपसंहरति-। “तस्मादि”ति । ^(१) अद्वैतानुभवजनितः
संस्कारः; यद्वाऽद्वैतं प्रति भावना, अद्वैतबुभुत्सेत्यर्थः । ‘यदी’ति लोकोक्तिः ॥
ननु यद्वैतज्ञानस्य श्रुतिजन्यत्वमपि निरस्तं, तदा तत्र किं प्रमाणं? कथं
वा ‘श्रुतिस्तत्र प्रमाणमि’त्यभिधीयते? इत्यत आह-। ^२ “आपातत” इति ।
अविद्यादशायां वाच्यवाचकभावोपग्रहेणेत्यर्थः । पारमार्थिकी चित्=परमा-
र्थचित् ॥ ^३ “निष्पीडितादि”ति । “ब्रह्मेवेदं सर्वमि”त्यादिश्रुत्यैकवाक्यतया
परिशोधितादित्यर्थः । ‘अहह’ति स्वकीयतादृशानुभववचमत्काराविष्कारः ॥
नन्वेतास्त्वदुक्तया मह्यं न रोचन्ते, न वाऽद्वैतवासनाभिर्भरमयिताभिः^(४) रद्वै-

(१) सत्यः=समीचीना युक्तयः सद्युक्तयः, स्तासां ज्ञापकं लक्षणं सद्युक्तिलक्षणं,
तेनोपपन्नाभिर्युक्तिभिरित्यर्थः ।

(२) तदनु च स्वात्मनैव भवान् परमार्थत्वं साक्षात्कारिष्यतीत्यन्वयः । “अध्यात्मं
जिज्ञासमानः”-इत्यनेन लक्षणया ज्ञानेच्छयोरन्तर्नाति वेदान्तविचारात्मकं श्रवणं, “क्रमा-
दि”त्यनेन मननं, “वृत्तिव्यावृत्ते”त्यनेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययसन्तान-
रूपं निर्विध्यासनं चोच्यते; तथा च मनननिर्विध्यासनाभ्यां फलोपकार्यद्वाभ्यां सहकृताच्छ्र-
वणाद्भवान् साक्षात्कारिष्यति-इति भावः ।

(३) मान्त्रिकं रसमतिशयितुं शीलं यस्य तत्तथा ।

(४) अत्र “अद्वैतवासना”-इतिप्रतीकमध्याहृत्याद्वैतानुभवेत्यादिग्रन्थो व्याख्येयः ।

(५) भरमयिताभिः=द्वैतवासनाभारेणाभिभूताभिरित्यर्थः । केषुचि युक्तकेषु “द्वै-
तवासनाभिर्भरमयिताभिः”-इति पाठः, स्तत्राद्वैतवासनाभिरित्युपरितोऽध्याहृत्य ग्रन्थो-
पयोजनीयः ।

तज्ज्ञानं जनयितुं शक्यं, न वा जनिते तस्मिन्नास्माकमादरः, शरीरात्मभे-
दसाक्षात्कारलक्षणतत्त्वज्ञानपरिपन्थित्वादित्यत आह-। ^d“तदिद-
मि”ति । उद्धृतकण्टकत्वादिना^(१)युक्तयः सद्युक्तय एव, नचाऽद्वैतज्ञानस्य
तत्त्वज्ञानविरोधित्वं, भेदज्ञानस्य तत्त्वज्ञानत्वाभावादिति भावः ॥ ^e“कमा-
दि”ति । तत्र बहिरिन्द्रियविषये स्पृहालोश्चेतसो या वृत्तिस्तद्व्यावृत्तचेता
युज्जान^(२)इत्यर्थः । मनोवृत्तयः कामादयस्तद्व्यावृत्त इति वार्थः ॥ ननु साक्षा-
त्कारब्रह्मणोर्विषयविषयिभावे भेद एवेत्यत आह-। ^f“स्वप्रकाशे”ति ॥
“यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः”—इत्याद्युक्तमानन्दहेतुत्वं
योगस्याह-। ^g“मात्तिकरसातिशयी”ति ॥

ब्रू० “यथा च परिहृतचापल^(३)मात्मतत्त्वामृतसरसि निमज्ज
रज्यति निरायासमेव मानसं तथाहमकथयं नैषधचरि-
तस्य परमपुरुषस्तुनौ सर्गे,—इत्येषा ^hदिक्^(४) ।

“^(५)अभीष्टसिद्धा^(६)वपि खण्डनाना-

मखण्ड राज्ञामिव नैवमाज्ञा ।

तत्तानि कस्मान्न यथाऽभिलाषं

सैद्धान्तिकेष्टध्वनि योजयध्वम् ॥ २७ ॥

(१) उद्धृतकण्टकत्वं बाधसत्यतिपक्षादिशून्यत्वम्, आदिपदेन पक्षसपक्षसत्त्वादे-
परिग्रहः, तथा चे द्धृतकण्टकत्वादिना=बाधशून्यत्वादिना रूपेणोपेता युक्तयोऽनुमानादिः
रूपाः सद्युक्तय एवेत्यर्थः ।

(२) युज्जानः, योगीत्यर्थः ।

(३) यथा च परिहृतचापलं मानसं निरायासमेव रज्यतीति सम्बन्धः ।

(४) इत्येषा दिक्, “अद्वैतसाधने”,—इति शेषः ।

(५) { वादजल्पवितण्डासु कथासु त्रिविधास्वपि
प्रचारः खण्डनोक्तानां युक्तीनामत्र कथ्यते ॥ २३ ॥ }

(६) अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामाज्ञा राज्ञामाज्ञेव मया नाखण्ड, तत्
(=तस्मात्कारणात्) तानि (=खण्डनानि) सैद्धान्तिकेष्टध्वनि (=तत्तत्सिद्धान्तावल-
म्बनैर्यायिकादिमतेषु) यथाभिलाषं कस्माच्च योजयध्वमिति सम्बन्धः ।

तदे "तादृशीषु सर्वास्वपि दर्शनस्थितिषु काममास्माकीनाः
खण्डनयुक्तयः प्रगल्भन्ते, 'यासामीश्वरपरवशां विश्वव्य-
वस्थामनास्थाय निरसनमशक्यं' तासामेवावतारणार्थमयं
प्रावादुकप्रवादोपन्यासः ।^१ तथाहि—यदि शून्यवादानिर्व-
चनीयपक्षयोराश्रयणं, तदा तावदम्बुषां निराबाधैव सर्व
पथीनता ।

टी० ॥ ननु चेत्तस्य वृत्तिव्यावृत्तिरेवाशक्या, भोगस्पृहाया नित्यं
जागरुकत्वादित्यत आह—। "यथा चे"ति ॥^६ "दिशि"ति । अनेन पात-
ञ्जलाद्युक्तयोगाद्युपायं सूचयति ॥

नन्वेवं मुमुक्षुमात्रोपासनीयता ग्रन्थस्य स्यात्, तथाच "लोकेषु
द्विविजयकौतुकमातनुध्वमि"त्युपक्रमविरोध इत्याशङ्क्य तदपि फलमन्वा-
चिनोति—। "अभीष्टे"ति । चित्त्यानित्यविचारोपि खण्डनयुक्तौरवतारार्थं
विजयादिकं फलमासादनीयमित्यर्थः ॥^८ "एतादृशीष्वपी"ति । रक्षणीयसि
द्धान्तास्वपीत्यर्थः ॥ प्रागल्भ्यमेवाह—। "यासामि"ति । 'इदमित्यमेवे'ति
यदीश्वरः कश्चिदाज्ञामात्रेण विश्वं व्यवस्थापयति तदा परममूषां निरसनं
नान्यथेत्यर्थः । यद्वा, ईश्वरः=ब्रह्म, तत्परवशामिति । यावद् "ब्रह्मैवेदं
सर्वमि"ति विश्वं न व्यवस्थाप्यते तावन्नामूषां निरास इत्यर्थः ॥^९ "तासा-
मि"ति । खण्डनयुक्तीनामवतारणार्थम्=अवतारस्य न^(१) ज्ञापनार्थम्, अयम्=
अग्रेतनः, प्रावादुक्तानां=माध्यमिकादीनां, प्रवादस्य=दर्शनस्योपन्यास
इत्यर्थः ॥ विशेषदर्शनोपन्यासमेवाह—।^{१०} "तथाहीति । दर्शनानि=शून्य-
त्वा, निर्वचनीयत्वादीनि ॥

श्रु० "यदि तु प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तुमतावलम्बनं, तदापि
लक्षणखण्डनयुक्तीनां लक्षणविशेष^(२) खण्डने, ^६ लक्ष्यख-

(१) अवतारस्य नत्वं च खण्डनयुक्तिप्रतिपादकत्वेन न तु खण्डनयुक्तिभिः खण्ड-
नीयत्यनेति बोध्यम् ।

(२) लक्षणविशेषप्रमाणविशेषादिकं पराभिमतलक्षणप्रमाणादिकम् ।

खण्डनयुक्तीनां च तद्विषयप्रमाणादिविशेषखण्डने, 'प्रत्येकं तात्पर्यम् । *^a नच सूत्रादिलक्षणखण्डनेऽपसिद्धान्तापत्तिः*,^e तादृश्याः सूत्रादिव्याख्यायाः खण्ड्यमानत्वात् । *^f नच वाच्यं लक्षणविशेषवस्तुव्यवस्थापकप्रमाणविशेष-सूत्रादिव्याख्याविशेष-खण्डनपरत्वेन लक्षणान्तरं, प्रमाणान्तरं, व्याख्यानान्तरं च, वाच्यं प्रसज्येत भवतोपीति*,^g वितण्डाकथामालम्ब्य खण्डनानां वक्तव्यत्वात्, तच्च च व्यावृत्त्य स्वपक्षनिर्वाहं प्रति पर्यनुयोगानवकाशात् ।

टी० ॥ नन्वनिर्वचनीयत्वादौ खण्डनयुक्त्यवतारेऽपि सिद्धान्तिकाध-
 योजनं न जातमत आह-। "यदि त्वि"ति । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगन्तारः-
 सिद्धान्तिनस्तेषामपि परस्परं कथायां लक्षणविशेषखण्डनार्थमवतारः
 संभवत्येवामूषामित्यर्थः ॥ नन्वत्र न लक्षणमात्रखण्डने युक्तयः सन्ति, किंतु
 लक्ष्याण्यपि प्रमाणादीनि खण्डितान्येव, तथाच तद्युक्तीनां सिद्धान्तिभि-
 रवतारणेऽपसिद्धान्तापत्तिरित्यत आह-^b "लक्ष्ये"ति । येन प्रमाणेनैकस्त-
 ल्लक्ष्यं व्यवस्थापयति तत्खण्डनमेव लक्ष्यखण्डनं, नतु लक्ष्यस्य प्रमाणान्त-
 रेणा^(१)पि सिद्धिरनपेक्षिता येनापसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ "प्रत्येकमि"ति ।
 कथकयोः प्रत्येकमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणविशेषोऽपि सूत्र एव, तथाच तन्मा-
 त्रमतानुसारिणा तत्खण्डने कथं नापसिद्धान्त इत्यत आह-।^d "नचेति ॥
^e तादृश्या"इति । तादृश्याः प्रकृते खण्डनीयं लक्षणं पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥
^f "नचे"ति । लक्षणसामान्यस्य, लक्ष्यस्वरूपस्य, सूत्रव्याख्यायाश्च, तन्मता-
 नुसारिभिरवश्यं रक्षणीयत्वादिति भावः^(२) ॥^g "वितण्डेति । वितण्डायाः
 प्रतिपक्ष^(३)स्यापनाहीनत्वेन खण्डनानन्तरं तत्र लक्षणादीनां व्यवस्थापनी-
 यत्वाभावादित्यर्थः ॥

(१) प्रमाणान्तरेण=स्वाभिमतप्रमाणेन ।

[इत्यर्थः ।

(२) 'लक्षणान्तरादिकं वाच्यं प्रसज्येत भवतोपीति'विधितिनः पूर्वपक्षिणो भावः

(३) प्रतिपक्षः=वैतण्डिकस्य स्वपक्षः ।

ब्र० “एवं च सति वादिदर्शनमाश्रित्यापि खण्डनप्रयोगो निर्बाध एव, एकदेशिवत् प्रत्यवस्थातुं शक्यत्वात् । ^६वैयाक-
(१)रणानामिव च शब्दसिद्धिप्रश्नस्य परकीयतत्त्वज्ञाननिष्-
पणार्थं समानपक्षस्थित्यापि पर्यनुयोगसंव्यवहारिकतायाः
संभवात्, ‘वस्तुस्थितिं कुर्वाणेन च विचारकेणाऽवश्यमेता
युक्तय उद्घरणीयाः’(२), अन्यथा वस्तुस्थितेरशक्यत्वादिति
“वादेऽपि प्रयोगः संभवत्येव खण्डनयुक्तीनाम् । ‘जल्प-
स्त्वेका कथा न संभवत्येवाऽसामयिकी’(३), वितण्डादयश्च-
रीरत्वात् ।

टी० ॥ दर्शनभेदेन समानलक्षणलक्षणयोर्वादिनोः खण्डनावसरम-
भिधाय दर्शनाभेदेनापि तदवतारमाह-। “एवं चे”ति । स्वपक्षनिर्वाहं
प्रति पर्यनुयोगानवकाशे सतीत्यर्थः ॥ अभिचदर्शनयोः कथायां दृष्टान्त-
माह-। ^६“वैयाकरणानामिवे”ति ॥ ननु तत्रतत्रावतरन्तु नाम खण्डनयु-
क्तयः, स्थापनावादिना तु तासामुपेतैवोचिता, तथाच किमनेनावतारेणे-
त्यत आह-। “वस्तुस्थितिमिति”ति ॥ वादे संभवमाह-। ^८“वादेऽपी”ति ।
वस्तुस्थितिमित्यत एकैवेयं फक्किका^(४) ॥ ननु जल्पे स्वस्वपक्षस्थापनाया
आवश्यकत्वात् कथममूषां स्वपक्षव्याघातपराहतानामवतार इत्यत

(१) यथा गवादिशब्दानां सिद्धत्वसंप्रतिपत्तावपि परकीयज्ञानपरीक्षार्थं तत्सा-
धनप्रकारनिराकरणार्थं च ‘कथमयं गोशब्दः सिद्धः’-इति प्रश्नो दृष्टस्तथा साधारणसं-
प्रतिपत्तावपि तत्साधनविशेषनिराकरणार्थं परकीयतत्त्वज्ञानपरीक्षार्थं च चोद्यसंव्यवहा-
रसिद्धतायाः सम्भवादिति समग्रपङ्क्त्यर्थः ।

(२) युक्तीनामुद्धारश्च खण्डनयुक्तिभिरेवेति वादेऽपि खण्डनयुक्तीनां प्रवेश
इति भावः । [कीत्यर्थः ।

(३) समयः=स्वसङ्केत, तत्सिद्धा सामयिकी, तद्विना असामयिकी अपारिभाषि-

(४) “वस्तुस्थितिमिति”त्यत आरभ्य “खण्डनयुक्तीनाम्”त्यन्तमेकैव फक्किकेत्यर्थः ;
एवं च सति व्याख्याकारस्य “वादे सम्भवमाह”-इत्यवतरणग्रन्थानन्तरं “वस्तुस्थिति-
मिति”-इति प्रतीकधारणं युक्तं न तु “वादेऽपीति”, -इत्यनुमन्ये । अत एव च प्रगल्भमिश्रेण
श्रीदण्डेण “वादेऽपि खण्डनयुक्तिसम्भवमाह-वस्तुस्थितिमिति”-इत्येवोक्तम् ।

आह—। “जल्पस्त्विति । एकेन स्यापनायां कृतायामन्येन तदूषणाभिधानमित्येका वितण्डा, द्वितीयेन स्यापनायां कृतायां प्रथमेन दूषणाभिधानमित्यपरा वितण्डा, ताभ्यां वितण्डाभ्यां चैको जल्पः संपद्यते, इति तत्रा^(१)भिधानमात्रमित्यर्थः ॥ ननु स्वपक्षस्यापनाऽपरपक्षदूषणसामर्थ्यं यत्र^(२)द्वयोरपि निरूप्यं तत्र तथा जल्पः संभवत्येवेत्यत आह—।^f “असामयिकी”ति । समयाधीनतया कथाप्रवृत्तौ खण्डनानवतारेपि न क्षतिः, प्रमाणसिद्धकथाप्रभेदे खण्डनप्रागल्भ्यस्यापेक्षितत्वादिति भावः ॥

श्रु० “अन्यथा जल्पद्वयेनापि किमित्येका कथा न कल्प्यते,
^bअवोचाम^(३) च जल्पविचारप्रस्तावे विस्तरेणैतदिति,
 “जल्पकथयापि चाभिधाने स्वपक्षे^(४) व्यावर्त्य सदोषस्यापि प्रमाणतयाभिधानं कृत्वा तदोषोद्भावनकारीकमपि खण्डनयुक्तिमवतार्य बाधनीय इति जल्पेपि नात्यन्तमनवकाशाः खण्डनयुक्तयः ।

+ कीदृश्यः पुनस्ताः ? । उच्यन्ते । तथाहि—लक्षणाधीना

(१) तत्र=जल्पे, अभिधानमात्रं=पृथक्कथात्वमभिधानमात्रमेव, न तु पृथक्कथात्वमित्यर्थः । यद्वा वादवितण्डयोः खण्डनयुक्तीनामवतारे प्रतिपादिते तत्समुदायरूपजल्पे पुनः पृथक्प्रतिपादनमभिधानमात्रं—वृथा प्रनापमात्रमेवेत्यर्थः ।

(२) यत्र=यस्मिन्काले, ननु यस्यां कथायामित्यर्थः ; जल्पे जल्पासम्भवेन “तत्र तथा जल्पः सम्भवती”त्युक्त्यनुपपत्तेः ।

(३) ननु वादस्यापि वितण्डाद्वयशरीरत्वेनाभावपक्ष इत्याशङ्क्याह—अवोचामेति, “वादस्य फलभेदेन वितण्डातो भेदे न जल्पस्य; तदभावादि”त्यादिकमवोचामेत्यर्थः ।

(४) स्वपक्षे सदोषस्यापि प्रमाणस्य सदोषाद्व्यावर्त्य=पृथक्कृत्य निर्दुष्टप्रमाणतयाभिधानं कृत्वा पुनस्तत्र दोषोद्भावनकारी पुरुषो यां काञ्चिद्युक्तिमवतार्य बाधनीय इत्यर्थः ; “स्वपक्षे व्यावृत्त्य”-इतिपाठे तु जल्पकः पुरुषः स्वयं स्वपक्षे व्यावृत्त्येत्यर्थः । न तु तत्र पक्षव्यावृत्तिर्याह ।

+ { नियमाल्लक्षणाधीना भवेल्लक्ष्यव्यवस्थितिः ।
 प्राहुयं ताविराचष्टे लक्षणास्यानिर्गतितः ॥ ११ ॥
 प्रमाया लक्षणास्यादौ निर्गतितस्तत्र खण्ड्यते ।
 अतिव्याख्यादोषोक्त्या प्रमामात्रानुवर्तिनी ॥ १२ ॥ }

तावन्नक्ष्यव्यवस्थिति "लक्षणानि चाऽनुपपन्नानि, ज्ञाना-
धिकरणादिलक्षणिरूपणद्वारेण^(१) चक्रकाद्यापत्तेः ।

टी० ॥ ननु जल्पः कथं तृतीयकथा समयमन्तरणैव न संभवतीत्यन-
ग्राह-। "अन्यथे"ति । स्वपक्षद्वयस्यापनपरपक्षद्वयखण्डनशक्तिनिरूपणार्थं
जल्पद्वयेन कथान्तरसंभवादित्यर्थः ॥ ^६ "अत्रोचामे"ति । ईश्वराभिसन्धा-
विति शेषः ॥ ननु दशरथदशाननतनययुद्धवत्काकोलूकयुद्धवच्च कृतावि-
द्यकुमारद्वययुद्धमनुभवसिद्धमेव,^(१) तथैव स्वपक्षरक्षणपरपक्षखण्डनफलकं
कथान्तरं जल्पः किं न स्यादतः^(३) अग्राह-। "जल्पकथयापी"ति । परपक्ष-
दूषणाभिधानानन्तरं स्वपक्षे सद्देतेरपरिस्फूर्तौ सद्दोषमपि प्रमाणमुपन्यस्य
तद्दोषनिरासाय खण्डनावतारसम्भवात्, पुनः स्वपक्षस्यापनाव्यावृत्तेरभावा-
दिति भावः ॥ तत्रादौ लक्षणसामान्यखण्डनयुक्तिमवतारयति-। "लक्ष-
णानि चे"ति । लक्षणेन हि गन्धवत्त्वादिना ज्ञाते लक्ष्ये पृथिवीस्वरूपेऽ-
धिकरणे प्रतिबन्ध^(४) बलेन व्यवहाररूपमितरभेदरूपं वा साध्यं साधनीयं
तत्र लक्षणज्ञानमन्यलक्ष्यसाधारण्येन भवदप्यकिञ्चित्कारमिति व्यावृत्ततया
तज्ज्ञानमुपेयं, तद्यदि लक्षणव्यावृत्तिलक्ष्याधीना, तदाऽन्योन्याश्रयः ; लक्ष्य

(१) "ज्ञानाधिकरणादिलक्षणिरूपणद्वारेण"-इति तु खण्डनभूषामणिकद्रु-
माथविद्यासागरादिसंमतः पाठः । तदग्रंस्तु किं ज्ञानम् ?-इतिप्रश्ने ज्ञानत्वयोगाति
निर्वाच्यम्, पुनः किं ज्ञानत्वम् ?-इत्यनुयोगे, सुखव्यवृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिरिति
निर्वाच्यं, जातिरेव का इत्यनुयोगे च अनुवृत्तिज्ञानासाधारणं कारणमित्यभिधानीयमिति
ज्ञानमिदौ जातिसिद्धिस्तात्सिद्धौ च तादृशेषभूतज्ञानत्वस्य सिद्धिस्तात्सिद्धौ च ज्ञानसि-
द्धिरिति चक्रकम् ; आदिशब्दात्तथैव ज्ञानां द्वौ ज्ञानत्वसिद्धिस्तात्सिद्धौ च ज्ञानसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयः ; ज्ञानमिदौ ज्ञानसिद्धिरित्यात्माश्रयश्चेति ; तथा लक्षणानि लक्ष्याधि-
करणानि वाच्यानि ततश्च किमधिकरणमितिप्रश्ने बहुप्रत्ययविषय इति कथनीयं, कः
प्रत्ययः ?-इत्यनुयोगे च प्रत्ययत्वयोगाति वाच्यम्, किं प्रत्ययत्वमित्यनुयोगे च सुखव्य-
वृत्तिरात्मविशेषगुणावृत्तिर्जातिविशेष इत्युत्तरं क आत्मा ?-इतिजिज्ञासायामात्मत्वाधि-
करणं, पुनरधिकरणमिहप्रत्ययं विषय इति चक्रकं, पूर्ववदेवान्योन्याश्रयात्माश्रयो चेत्यादिः ।

(२) कता=उपार्जिता पर्याप्ता वा विद्या यस्य तत्रकुमारद्वयस्य तस्य च युद्ध-
मनुभवसिद्ध यथा तथेत्यर्थः ।

(३) अतो जल्पस्य वितण्हातो भेदमङ्गीकृत्याहेत्यर्थः ।

(४) प्रतिबन्धः=व्याप्तिः ।

परतन्त्रलक्षणान्तराधीनत्वे चक्रकं ; लक्षणे लक्षणान्तरं तत्रापि लक्षणान्तर-
मित्यपरावृत्तावनवस्था ; एवं भवदप्यकिञ्चित्करमिति । एवं जलादिसा-
धारण्येन ज्ञातायां पृथिव्यामितरभेदसाधनमकिञ्चित्करमिति व्यावृत्तायां
तस्यां तत्साधनं वाच्यं, तद्व्यावृत्तिर्यदि प्रकृतलक्षणाधीना, तदाऽन्योन्या-
श्रयः ; लक्षणान्तरेण चेत्तदा प्रकृतलक्षणानुपयोगः ; तदपि लक्षणं व्यावृत्ता-
यामेव तस्यामित्यधोऽधो धावन्त्यनवस्था । एवं प्रतिबन्धः^(१) ज्ञानसाध्यज्ञा-
नादावप्यस्यम् । * ननु सर्वलक्षणखण्डनकृतः किमभिप्रेतं ? किं लक्षणसाध्यस्या-
र्थस्य व्यवहार एव नास्ति, सत्रपि वा निर्हेतुकः, सहेतुको वा लक्षणातिरि-
क्तहेतुकः, सर्वनाकसिद्धे लक्ष्यव्यवहारे लक्षणानुपयोगो वा, लक्ष्यलक्षणव्यव-
हाराणामनिर्वचनीयत्वं वेति तत्सर्वमनुपपन्नमनुभवविरोधात् * ?—इति चेच,
वादिनेर्लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाभिधाननिवर्तनस्याभिप्रेतत्वात् ॥

मू० तेषु तावत् “तत्त्वानुभूतिः प्रमा”—इत्यप्ययुक्तं, तत्त्वशब्दा-
र्थस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्य भावो हि तत्त्वमुच्यते, प्रकृतं
च तच्छब्दार्थः, नचा ‘च प्रकृतं किञ्चिदस्ति यत्तच्छब्देन
परामृश्यते । “अथ * अनुभूत्या स्वसंबन्धिविषय आले-
यादुद्दिश्यः कार्यते, स तच्छब्देन परामृश्यते, वक्तृश्रोतृबु-
द्दिश्यतायामेव प्रकरणपदार्थि आमात् ; तेन यस्यार्थस्य
यो भावस्तत्तस्य तत्त्वमुच्यते—इति *, न, ‘अरजतादेरपि
रजताद्यात्मनाऽनुभूतिविषयता संभवादसत्यानुभूत्यव्यवच्छे-
दात् ।

(१) प्रतिबन्धः=व्याप्तिः । तत्सत्त्व एवानुमित्युत्पादाद्व्याप्यनुमित्योरपि परस्परं
व्याप्तिरेष्टव्या ; एवं तस्या अप्य वा, त या अप्य येन्यनवस्था ; तथा साध्यस्यतरभेदादेर-
प्यनुमितेः प्राक् ज्ञानं न ताद्यत्यदभिचे वक्तव्यं, केवलव्यतिरेकित्वमङ्गप्रसङ्गात्, किन्तु पक्षे
पक्षैकदेशे एव वा वक्तव्यम्, तदपि पक्षे पक्षैकदेशे वा साध्यान्तरज्ञानपूर्वकमेवं तत्तद-
पीत्यनवस्थेत्युक्तमित्यर्थः ।

टी० ॥ न्यायाचार्ये^(१)कृतलक्षणमालायन्ये प्राथमिकं प्रमालक्षणं
खण्डयितुमुपक्रमते-। ^a “तत्त्वानुभूतिरिति। प्रमाव्यवस्थितौ सर्वपदार्थव्य-
वस्थितिरिति तल्लक्षणप्राथम्यं न्यायाचार्यस्य; प्रमालक्षणाव्यवस्थितौ सर्व-
पदार्थाव्यवस्थितिरिति तत्खण्डनप्राथम्यं खण्डनकृतः ॥ ^b “प्रकृतमिति।
पूर्वोपक्रान्तमित्यर्थः ॥ ^c “अत्रेति। आचार्ययन्ये प्रमालक्षणस्यैवादावभिधा-
नमित्यर्थः ॥ अनुभवस्य सविषयत्वनियमादनुभवपदेन विषयातेपे अनुभ-
वविषयगतधर्मानुभूतिः प्रमेति सिद्धतीत्याशङ्कते-। ^d “अथेति ॥ भमे-
ऽतिव्याप्या प्रत्याचष्टे-। ^e “अरजतादेरिति ॥

मू० “भवितु^(२)रतत्त्वशब्दार्थत्वप्रसङ्गेन धर्म्यंशे । वशिष्टे च
प्रमाया अप्रमात्वापातात् । ^b अथोच्यते- * अवयवार्थवि-
न्तया दूषणाभिधानमिदं त्यज्यतां, यतोयं तत्त्वशब्दः
स्वरूपमात्रवचनः*, -इति, एतदप्ययुक्तम्, ‘स्वरूपत्वस्य^(३)
जातेरुपाधेर्वा स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेः । स्वरूप-
शब्दार्थस्यैकस्यासंभवेन प्रतिविषयव्यावृत्त्या लक्षणस्याऽ-
व्यापकत्वापातात् । कथं च “तत्त्वे”ति विपर्ययादेर्निरासः ? ।
तथाहि-शुक्तौ यो रजतत्वप्रत्ययः सोऽपि स्वरूपबुद्धिर्भव-
त्येव; नहि धर्मी^(४) वा रजतत्वं वा न स्वरूपं, नापि तयोः
प्रतिभासमानः संबन्धो न स्वरूपमिति युक्तम् । समवायो
हि तयोः संबन्धः प्रतिभाति, स च स्वरूपमेव ।

(१) न्यायाचार्यः = शिवाटित्यमिश्रः ।

(२) भवितुः = भावस्य घटत्वपटत्वादेराश्रयस्य धर्मिणः, उपलक्षणं चैतद्विशिष्ट-
स्यापि, तथाच धर्म्यो विशिष्टस्य चातत्त्वशब्दार्थत्वेन तत्प्रमायामव्याप्तिः ।

(३) स्वरूपत्वधर्माश्रयो हि स्वरूपं, तथा च स्वरूपत्वे स्वरूपत्वसत्त्वाऽसत्त्वाभ्या-
मात्माश्रयतत्प्रमानुग्रहयोः प्रसङ्गेन लक्षणानुपपत्तिरेवेत्यर्थः ।

(४) धर्मी = शुक्तिः ।

टी० ॥ धर्मांशानुभूतेः प्रमात्वेऽपि धर्म्यश्विशिष्टांशप्रमानुपग्रहमाह-
ह-।^a “भवितुरि”ति-। भविता=धर्मा ॥ ननु तत्त्वपदं स्वरूपे कृते, तथाच
धर्मधर्मितद्वतां^(१) सर्वेषां स्वरूपतया तत्त्वपदवाच्यतया नाव्याप्तिरित्या-
शङ्कते-।^b “अथे”ति ॥ स्वरूपत्वस्य स्वात्मनि वृत्त्यभ्युपगमे आत्माश्रयः,
अनभ्युपगमे च तत्प्रमानुपग्रह इति प्रत्याचष्टे-। “स्वरूपत्वस्ये”ति ।
यद्यापि स्वरूपत्वं=प्रमेयत्वं, तच्च केवलान्वयित्वात् स्ववृत्त्यपि, नचात्मा-
श्रयः, प्रमाणतस्तथा प्रतीतेः; तदुक्तं “प्रमाणं शरणं वृत्तौ न भिन्नाभिन्नते
यत^(२)”-इति; तथापि “स्वरूपं प्रमेयमि”तिसहप्रयोगाच्च तत्प्रमेयत्वं^(३),
तत्त्वे वा प्रमाविषयानुभूतिः प्रमेतिपर्यवसाने पुनरात्माश्रयः, आकाशा-
(^४)त्यन्ताभाववत्त्वं च न प्रमेयत्वं, तद्विदुषोऽपि तत्प्रत्ययात्; न वाऽभि-
धेयत्वं तत्त्वं, भ्रमेतिव्याप्तेः; नच वस्तुत्वमेव तथा, तस्याऽर्थक्रियाकारि-
त्वादिलक्षणस्यापि प्रत्याख्ययत्वात्; नच सत्तायोगित्वमेव स्वरूपत्वम्,
अभावप्रमानुपग्रहप्रसङ्गादिति भावः ॥

सू० ^a * सत्यं, समवायः स्वरूपं, स एव तु शुक्तिव्यक्तौ रजत-
त्वस्य नास्ति? *-इति चेन् ^b मैवम्, तत्र नास्तित्वेऽपि

(१) प्रतियोगिताऽनुयोगिताऽन्यतरनिरूपकत्वसम्बन्धेन धर्मधर्म्युभयवत्ता तदुभ-
यसम्बन्धस्य ज्ञेया, तथा च धर्मधर्मितत्सम्बन्धानामित्यर्थो निष्पन्नः ।

(२) यतो भिन्नाभिन्नते=भिन्नत्वाभिन्नत्वे वस्तुनो वृत्तौ=वर्तने, शरणं=निधा-
मके, न, तस्मात्प्रमाणमेव वृत्तौ शरणमित्यर्थः । प्रमाणबलात्स्वस्मिन्नपि स्वभिन्नेऽपि च
स्ववृत्तिताङ्गीकर्तव्येवेति भावः ।

(३) तत्=तस्य स्वरूपस्य, (स्वरूपनिष्ठमिति यावत्) प्रमेयत्वं नेत्यर्थः । यद्वा-
स्वरूपत्वं प्रमेयत्वं तदा स्याद्विदुषोऽपि स्वरूपं प्रमेयं स्यात्सहप्रयोगदर्शनाच्च न स्वरूपं प्रमेयमत-
एव च न तत्=स्वरूपत्वं प्रमेयत्वमपीत्यर्थः । स्वरूपत्वस्य प्रमेयत्वे तु स्वरूपानुभूतिः
प्रमेतिलक्षणस्य प्रमाविषयानुभूतिः प्रमेत्यर्थपर्यवसाने आत्माश्रय एवेत्यर्थः ।

(४) ननु स्वरूपत्वं प्रमेयत्वमेव, तच्च न प्रमाविषयत्वरूपं, किन्तु समनियतत्वा-
दाकाशात्यन्ताभावो वा, अभिधेयत्वं वा, वस्तुत्वं वा सत्तायोगित्वं वा, तत्स्वीकरिष्यते-इति
नात्माश्रयो नापि च सहप्रयोगानुपपत्तिः, “प्राप्ते वसन्तसमये काकः काकः पिकः पिकः”-
इतिवद्, घटादिशब्दाद्यंमजानतः शब्दान्तरेण घटः कलश इतिवद्वा तदुपपत्तेरिति
विचिकित्सयामाह-आकाशेति । तद्विदुषः=आकाशात्यन्ताभावमविदुषः, तत्प्रत्य-
यात्=स्वरूपत्वाभिन्नप्रमेयत्वप्रत्ययात् ।

स्वरूपताया अव्याहृतेः । नहि गेहे देवदत्तो नास्तीति
 स्वरूपं न स्यात् । *^८ न स्वरूपमात्रं तत्त्वमुच्यते, किंतु-
 यद्देशकालसंबन्धि यत् स्वरूपं प्रतीतं तस्य तद्देशकाल-
 संबन्धि स्वरूपं तत्त्वमुच्यते ? *,—इति मैवम्, “देशकाल-
 संबन्धांशे प्रमाया अप्रमात्वापातात् । * तयोः स्वरूपमेव^(१)
 तत्त्वशब्दार्थः ? *,—इति चेन्न, तत्त्वपदस्या^८ नेकार्थत्वेन
 लक्षणाव्यापकतापत्तेः ।^१ अथैवं ब्रूषे—*^९ यद्यथाभूतं प्रती-
 यते तत्तथा परमार्थतो व्यवस्थितं तत्त्वमुच्यते* ? । नैतदपि
 युक्तम्, यद्यथाभूतं प्रतीयते तद्यदि प्रतीतिसमयमपचाय
 कालान्तरे तथाभूतं स्यात्तदाप्येवं तत्त्वं स्यादेवेति भावि-
 पाकजरागः कुम्भः श्यामतादशायामपि रक्तपित्तिना रक्त-
 तयोपलभ्यमानस्तत्त्वं स्यादिति तद्बुद्धेः प्रमात्वापातः ।
 “यदातदे”तिविशेषणप्रलेपणे च कालविशिष्टताप्रतीते-
 रप्रमात्वापातः । नहि कालवैशिष्ट्येपि कालान्तरसंबन्धः
 संभवी ।

टी० ॥ ननु शुक्तौ रजतत्वसमवायो न स्वरूपं, तत्राऽविद्यमान-
 त्वादिति शङ्कते—। “सत्यमि”ति ॥ स्वरूपत्वे च तत्र विद्यमानत्वमत-
 न्नमित्याह—।^८ “मैवमि”ति ॥ ज्ञानोल्लिखितदेशकालसंबद्धं स्वरूपमिह
 तत्त्वपदार्थ इति न भ्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह—।^९ “न स्वरूपमात्रमि”ति ॥
 देशकालयोर्देशकालसंबन्धाभावात् तदंशप्रमानुपग्रहमाह—।^८ “देशे”ति ॥

(१) एवकारेण देशकालसम्बन्धव्यावृत्तिः,—शुद्धं स्वरूपमित्यर्थः ।

“अनेकार्थत्वेने”ति । देशस्वरूपं, कालस्वरूपं, देशकालसंबन्धं च स्वरूपं, प्रत्येकं तत्त्वमिति लक्षणाऽननुगमो दोष इत्यर्थः ॥ ज्ञानोल्लिखितप्रकार-
वत्त्वं विषयस्य तत्त्वमित्याशङ्कते—^f “अथे”ति ॥ भाविरक्तरूपस्य घटस्य
पूर्वं दोषवशाद् यत्र रक्ततया ज्ञानं तदपि तथा सति प्रमा स्यादित्याह—
^g “यद्यथाभूतमि”ति ॥ ज्ञानकाले ज्ञानोल्लिखितप्रकारवत्त्वं तत्त्वमित्या-
शङ्काह—^h “यदे”ति । काले कालवैशिष्ट्याभावेन तदंशप्रमाऽनुपग्रहाप-
त्तिरिति भावः । यद्यपि पाकरागात् पूर्वं ‘घटो रक्त’इति प्रतीतिः प्रमेव,
विषयाऽबाधात् ; * तत्काले तद्बाध एव *—इति चेन्न, ‘इदानीं रक्तः’ इत्य-
प्रतीतिः ; तथापि प्रवृत्त्यनुरोधादनुमितौ वर्तमानकालभानावश्यकत्वेनाऽ-
न्यत्रापि तत्कालभानमावश्यकम् । किञ्च, ‘अयं रक्तः’—इतिप्रतीतिः स्ववि-
षयवर्तमानत्वविषया, अतीतानागताऽविषयत्वे सति प्रतीतित्वात्, ‘घटो-
स्ती’तिप्रतीतिवदित्यनुमानाच्च ‘रक्तो घटः’—इत्यादौ वर्तमानकालभान-
मावश्यकमित्यतिव्याप्तिरेवेति भावः ॥

ब्र० * “अन्योपाध्यवच्छिन्नः सोऽन्योपाध्यवच्छिन्नेन संभन्-
त्यति ? *,—इति चेत्, ^b तर्हि दण्ड्यपि देवदत्तः कुण्डलिनं
स्वमारोक्ष्यत्येव । * उपाधिभेदेऽप्युपधेयस्यैकत्वाऽनिवृत्ते-
र्नैवम् ? *,—इति चेत्तुल्यम् । एतेन कारणं^(१) तत्त्वमिति
निरस्तम्, ^d सर्वस्य तथात्वे प्रमित्यभावेनात्माश्रयेण च
प्रतिक्षण^(२)विशिष्टविश्वावश्यकारणत्वोपगमे दुरपवादा-

(१) अर्थक्रियां प्रति कारणमित्यर्थः, तथा चार्थक्रियाकारणानुभूतिः प्रमेति लक्ष-
णस्य फलितार्थः । भ्रमविषयस्याऽर्थक्रियाकारणत्वाभावेन न तज्ज्ञानेतिप्रसङ्गः । अत
एव “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्”—इति श्रुतिरपि कारणस्यैव मृदादे-
स्तत्त्वरूपतां कार्यस्य च घटादेस्तत्त्वरूपतामाह । यद्वा, कारणं,—विषयविधया स्वविष-
यकज्ञाने कारणमित्यर्थः ; भ्रमज्ञाने विषयस्यैवासत्त्वेन ज्ञानकारणत्वाभावाच्चातिप्रसङ्गः ।

(२) प्रतिक्षणविशिष्टं (=क्षणिकम्) तद्विश्वं तत्प्रतियोगिककारणतायास्तदनुयो-
गिककारणताया वा वस्तुपुपगमे दुःखेनापवादा यस्या अर्थक्रियायास्तादृशार्थक्रियाकारि-

र्थक्रियाकरित्वस्वरूपसत्त्वलक्षणाङ्गीकारिजैनचरणशरण-
प्रवेशविडम्बनापादिदोषग्रासेन चेति ।

टी० ॥ ननु 'दिनस्य प्रहरो' 'रात्रेर्यामो' 'यामवती यामिनी' त्यादि-
प्रतीतिदर्शनात् कालेपि कालवैशिष्ट्यमिति न तदंशप्रमानुपग्रह इत्याश-
ङ्कते-। "अन्ये"ति ॥ उपाध्यन्तरावच्छिन्नस्य कालस्योपाध्यन्तरावच्छिन्ने
काले यदि वृत्तिस्तदा दोषमाह-।^b "तर्ही"ति । कालोपाध्यन्तरस्य च
कालोपाधिवृत्तौ किमायातं कालस्ये^(१)ति दोषः ॥ ^c"एतेनेति । कालप्रमा-
ऽनुपग्रहप्रसङ्गेनेत्यर्थः । कारणत्वस्य नियतप्राक्कालवृत्तित्वरूपत्वात् काले
च तदभावादिति भावः ॥ कारणतत्वे दोषान्तराण्यप्याह-।^d "सर्वस्ये"ति ।
प्रमाणाभावाद्यदेव^(२) न कारणं तत्प्रमायामव्याप्तिः, पारिमाण्डल्यादे^(३)-
श्चरमध्वंसादेश्च त्वयैवाऽकारणत्वाभ्युपगमात् तत्प्रमायामव्याप्तेः, कार-
णत्वे कारणत्वाभ्युपगमे त्वात्माश्रयत्वात्तदंशप्रमायामव्याप्तिः, कार्यं च
वस्तूनामन्यत् प्रतिक्षणभावि नास्तीति पूर्वबीजादेरेवोत्तरबीजादिकारणत्वं
वाच्यं, तथाच बौद्धमतप्रवेशादपसिद्धान्तरूपविडम्बनापादको दोषः, तद-
यासश्चेति^(४) दोषा इत्यर्थः । यदि च कारणत्वं कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं,
तच्च यदाकदाचित्कारणो^(५)पधानमात्रमतो नापसिद्धान्त इति, तदा भ्रमा-
तिव्याप्तिः, भ्रमविषयाणामपि कारणत्वा^(६)त् कारणांश^(७)प्रमानुपग्रहश्च,

त्वलक्षणं यज्जगतः सत्त्वं तदङ्गीकारिणो जैनस्य चरणशरणे प्रवेश एव विडम्बना=विना-
सस्तमापादयितुं शीलं यस्य दोषस्य तद्ग्रासेन न निरस्तमिति पूर्वोक्तान्वयः । "विडम्बना-
पातादिदोषग्रासेन च"-इत्यपि बहुषु पुस्तकेषु पाठः । [पग्रहे दोषस्तदवस्य एवेत्यर्थः ।

(१) कालस्य कालावृत्तित्वे किं त्वदुक्तं भवति? न किञ्चिद्, इति कालप्रमानु-

(२) यदेव=कुसूलस्यबीजादिकमङ्कुरादिकं प्रति न कारणमित्यर्थः ।

(३) पारिमाण्डल्यम्=अणुपरिमाणम् । आदिपदेन महत्परिमाणस्यापि लाभः ।

चरमध्वंसः=यदनन्तरं कार्यान्तरं नात्यस्यते तादृशप्रलयकालीनकार्यद्वयध्वंसः । आदि-
पदेनोत्पन्नविनष्टघटादेः सङ्ग्रहः ।

(४) तद्ग्रासे न पृथग्दूषणं ग्राह्यम् । इति दोषाः, एते चत्वारो दोषाः स्युरित्यर्थः ।

(५) कारणस्योपधानं=फलसम्बन्धः ।

[रजतस्यापि कारणत्वात् ।

(६) ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यशैक्तकान्ताकरादिदेशस्य रजतज्ञाने विषयविधया-

(७) कारणे कारणापधानाभावात्कारणांशप्रमानुपग्रह इत्यर्थः । यद्वा 'कारणे'ति

यदि च तदनुभवकारणत्वमेव तत्त्वं, तदाऽनुमानाद्यसंग्रहः^(१) इति भावः ।
अत्र यद्यपि तत्त्वं मिथ्याज्ञान विरूपादि^(२) शब्दाः पामरादिप्रसिद्धार्था न
व्याख्यानमपेक्षन्ते, विवेचयन्ति हि पामरा अपि—इदं तत्त्वमिदमतत्त्वमिदं
स्वरूपमिदमस्वरूपमिति तदर्थप्रश्नः प्रष्टुरेव जाड्यमावेदयति, प्रसिद्धानु-
रोधाच्च धर्मिस्वरूपे विषयतासमानाधिकरणे च धर्मे तत्त्वपदप्रयोगः,
विषयताव्यधिकरणो धर्मोऽतत्त्वं ; तदेव हि रजतत्त्वं शुक्तावतत्त्वं, रजते
तत्त्वं, विषयतावैयधिकरणसामानाधिकरण्याभ्यां व्यपदिश्यते ; तत्त्वभा-
क्तयोर्नानात्वदर्शनाद्^(३) अव्यभिचारः—इत्यादौ तत्त्वपदस्याव्युत्पन्नस्यैव
दर्शनाद्वर्त्ममात्रे समानाधिकरणे^(४) च धर्मे तत्त्वपदं कूटमिति तदंशे^(५) पि
प्रामाण्यमिति नातिव्याप्तिर्न वा धर्म्यश्रममायामव्याप्तिः, एवं च स्वरूप-
पदस्यापि तत्रैव प्रयोगः, इति न किञ्चिदनुपपन्नं, तथापि विचारकाणां न
प्रसिद्धिमात्रानुरोध इति ॥

सू० “किं^(६) चेदमनुभूतित्वं नाम?, ज्ञानत्वावान्तरजातिभेदे
वा ?—१ स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वं वा ?—२ स्मृतिलक्षणर-

भावप्रधानो निर्देशः, तथा च कारणत्वे कारणतावच्छेदकरूपवत्त्वाभावेन कारणत्वांशप्र-
मानुपग्रह इति पूर्ववदेव बोद्धव्यम् ।

(१) अतीतानागताद्वयविषयकानुमितौ विषयस्याऽकारणत्वेन तदसङ्ग्रह इत्यर्थः ।

(२) विगतं रूपं यस्मात्तद्विरूपम् (अस्वरूपमिति यावत्) आदिपदेन स्वरूप-
स्यापि सङ्ग्रहः, एवं चाग्रे “इदं स्वरूपमिदमस्वरूपमिति”त्युक्तं साधु सङ्गच्छते ।

(३) आचार्येण “तत्त्वानुभूतिः प्रमे”तिलक्षणे प्रतिपादिते, पूर्ववत्तिणा च खाण्ड-
निकोक्तप्रकारेण तत्त्वपदस्य यौगिकार्थत्वमवलम्ब्यऽयथार्थानुभूतेः व्यभिचारे दर्शितं,
आचार्य आह—“तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वदर्शनाद् (अनेकार्थं कूटत्वदर्शनाद्) अव्यभिचारः”
इति, तथा च व्युत्पत्तिसिद्धमर्थमादाय व्यभिचारोक्तिरसङ्गतैवेति भावः ।

(४) विषयतासमानाधिकरणे इत्यर्थः ।

(५) तदंशे, धर्म्ये इत्यर्थः । समुच्चित्योभयत्र कूटङ्गीकारस्य फलमाह (तत्रापि
प्रथमं विषयतासमानाधिकरणे धर्मे कूटङ्गीकारस्य भ्रमज्ञानेतिव्याप्तिपरिहाररूपं फल-
माह)—इति नातिव्याप्तिरिति, धर्मिमात्रेकूटङ्गीकारस्य फलमाह—नवेति ।

(६) { प्रसङ्गादनुभूतित्वं खण्डयतेऽत्र प्रचट्टके ।
जातितीपाधिताऽनुक्त्यानेकखण्डनयुक्तिभिः ॥ १४ ॥ }

हितज्ञानत्वं वा ?—३ ^६ तदऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनिय-
ताऽसाधारणकारणकबुद्धित्वं वा ?—४ । न तावदाद्यः । तथा-
हि—अनुभूतित्वं नाम जातिरेकाऽभ्युपगम्येति कुतः ? ।

टी० ॥ अनुभूतिपदस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वं तदा स्याद्व्यनुभूतित्वं
स्मृतिव्यावृत्तं स्यात्तदेव तु नास्तीत्याह—। “किंचे”ति ॥ ^६ “तदविदूरे”ति ।
तस्य=ज्ञानस्याऽविदूरो ऽव्यवहितो यः प्रक्कालस्तत्रियता यदसाधारण-
कारणस्योत्पत्तिरित्यर्थः । अनुभवस्य यद् इन्द्रियसन्निकर्ष-लिङ्गज्ञान-शब्द-
ज्ञान-सादृश्यज्ञानादि असाधारणं कारणं तद् अव्यवहितप्राक्कालोत्पत्ति^(१),
स्मृतेस्तु चिरोत्पन्न एव संस्कारोऽसाधारणं कारणं, मनःसंयोगस्तु नासा-
धारणमिति भावः ॥

मू० “*‘अनुभवामी’तिप्रत्ययानुगमवशाद्?—इति चेन्न, ^६ मा-
घमासीयनिशावसाने सिताऽसितसरित्संभेदस्त्रायिनः ^(२)
सत्यपि शब्दबलाद्भाविस्वकीय^(३)स्वर्गसुखसंप्रत्यये ‘सुख-
मनुभवामी’तिप्रतीत्यनुदयात्, ‘प्रत्युत शीतसंभेदसंभूत-
वेदनासंवेदनादेव;’ परस्त्वियं संभुजानस्यास्तिककामुकस्य
शब्दाधीने सत्यपि भाविनरकगमनानुभवनीययातनाधिग-
मे^(४)‘दुःखमनुभवामी’तिमतेरनुत्पत्तेः, प्रत्युताऽमन्दमा-
नन्दं संविदन्^(५)साम्प्रतमस्मी’तिप्रत्ययात् ।

(१) अव्यवहितप्राक्काले उत्पत्तिर्यस्य तत्तथा ।

(२) सिता श्वेतवर्णा सरित् गङ्गा, असिता कृष्णवर्णा सरित् यमुना, तयोर्धः
संभेदः=सङ्गमः, तत्त्रायिनः (त्रिवेणास्त्रायिन इति यावत्) ।

(३) क्वचित् ‘स्वकीये’तिपदेन दृश्यते, परञ्चाग्रे व्याख्यायां “स्वकीयस्वर्गसुखसंप्र-
त्यये इत्यसङ्गतमि”त्याक्षेपदर्शनादावश्यकं तत् । संप्रत्ययः=अनुमानं, तच्च—अहं भाविस्व-
र्गसुखवाग्भविष्यामि वेदविहितकारित्वादिन्द्रादिवद्भातिरेके नारकादिवद्देति ।

(४) अत्रापि पूर्ववदेवाधिगमोऽनुमानम्, तथाहि—अहं भाविनरकगमनानुभवनी-
ययतनाकः, प्रतिषिद्धकारित्वाच्चुपादिवद्भातिरेके इन्द्रादिवद्देति । [स्मीत्यर्थः ।

(५) अमन्दम्=अनल्पम् (प्रचुरमिति यावत्) आनन्दं=सुखं, संविदन्=ज्ञानञ्च

टी० स्मृतिभिन्नेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दप्रभवेषु 'अनुभवामी'त्यनुगतमतिसाक्षिकमनुभवत्वमिति शङ्कते-। "“अनुभवामी”ति ॥ माघे सिताऽसितस्नानफलत्वेनानुमीयमाने सुखे तदनुमितावनुभवत्वजातिसत्त्वे 'सुखमनुभवामी'त्यनुगतमतेरुदयप्रसङ्गाच्चैवमित्याह-।^b “माघमासीये”ति ॥ शीतदुःखस्यैव साक्षात्कारात्तत्र 'दुःखमनुभवामी'तिवैपरीत्यस्यैव दर्शनादित्याह-।^c “प्रत्युते”ति ॥ पराङ्गनासङ्गमस्य फलं दुःखमित्यनुमितिरूपानुभवे “दुःखमनुभवामी”त्यनुगतमतेरभावात् नैवमित्याह-।^d “परस्त्रियं चे”ति । यद्यपि सितासितस्नायिनः सुखानुभवो नास्त्येव, न वा पराङ्गनां भुञ्जानस्य दुःखानुभवः, किंतु शब्दात् सुखसाधनताऽनुभवः, दुःखसाधनतानुभवश्च, तत्र^(१) 'सुखमनुभवामि' 'दुःखमनुभवामी'ति वा कथमनुव्यवसायः स्यात्? व्यवसाये प्राधान्येन विषयीक्रियमाणस्यैवानुव्यवसाये ज्ञानविशेषणतयोल्लेखात्; 'सुखसाधनमनुभवामी'ति तु स्यादेव, यदि विषयान्तरसंचारो न स्यात्, तस्य^(२) च “प्रत्युते”त्यादिना त्वयैवोपपादनात्; * नवानुभवभान^(३)मावश्यकं, * तद्भानेपि तदनुगतजातिभानस्यानावश्यकत्वाद्, अन्यथा सन्देहः क्वापि न स्यात्; तवैव वा कथं 'स्वर्गं जानामि' 'नरकं जानामी'ति वा नानुभवः, ज्ञानस्य त्वयाप्यभ्युपगमात् । * भवत्येव तत्र 'स्वर्गं जानामि'? *-इति चेत्तर्हि 'स्वर्गमनुभवामी'ति भवत्येवेत्येवेहि । किंच, तत्रानुव्यवसायसामग्र्यां 'सुखमनुमिनोमी'त्येवानुव्यवसायो, विशेषोल्लेखति रक्षतत्वात् सामान्याल्लेखस्य, अन्यथा “गौरि”तिज्ञाने सत्त्व-द्रव्यत्व-पृथिवीत्वादीनामनुव्यवसायोऽल्लेखः स्यात्, एवं^(४) चैकोपकारके याह्ये

(१) तत्र=सुखसाधनत्वानुभवे सति ।

(२) तस्य=विषयान्तरे बुद्धिसञ्चारस्य ।

(३) अनुभवत्वजातिपुरस्कारेणानुभवस्य भानमित्यर्थः ।

(४) गौरितिज्ञानेविषयाणां सत्त्वादीनामपि भानाङ्गीकारे गौरिति ज्ञानमेवैकमुपकारकं यस्य गोत्वलक्षणप्राप्त्यस्य तदुपरि न गौरितिज्ञानकृतोपकारसिद्धिः, तथा च तस्मिन्=गोत्वलक्षणे याह्ये दृष्टेः परेदृष्ट्या घटपटायस्तेषामपि यद्येन सार्वजन्यप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः । एकोपकारके याह्ये नोपकारा इत्यस्य, एकं यदुपकारकं गौरिति ज्ञानं तत्र न याह्योपकारकत्वसिद्धिरिति वार्थः ।

नोपकारा,स्ततोऽपरे दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्गृहे सकलग्रह इत्यप्यापद्येत ।
 * तथाप्यनुमित्यादावनुभवत्वे किं प्रमाणम् ? *—इति चेत् वक्ष्याम्यनुमि-
 त्यादौ कदाचिद्वह्निमनुभवामीत्याद्यनुगतमतिरेव । निर्विकल्पके^(१) एवा-
 नुभवत्वेनाभ्युपगम्यमाने कथमनुगतमतिभङ्गो न दर्शितः ? किं “माघमा-
 सीयनिशावसाने” इत्यादिकादम्बरीगद्येन ? तथापि प्रपञ्चान्तर्गतत्वे
 नैवानुभवत्वस्य खण्डितत्वादिति हृदयम् ॥

श्रु० “यदि तु शब्दोपदर्शितव्याप्तिजमनुमानमनुभव एव स्यात्
 तर्हि सुखं दुःखं चानुभवामीति तयोः प्रत्ययः स्यात् । अथ
 मन्यसे—* साक्षात्कारम^६ अनुभवार्थमनुसृष्टतयोर्नैवमधिगम-
 व्यवहारौ, शब्दजनुमानापेक्षौ तु विमर्शकस्य^(२) स्यातामेव
 तौ *—इति,

टी० पूर्वप्रघटकेनानुव्यवसायाभावं व्यवस्थाप्य संप्रत्यनुव्यवसायमा-
 पादयति—। “यदि त्वि”ति । तथाच नेष्टापत्तिरिति भावः । यद्वा, ननु
 “स्वर्गकामो माघे सितासिते स्थायादि”तिशब्देन सितासितस्नानं स्वर्गसा-
 धनमितिमात्रं प्रतीतं, स्वसंबन्धिता च तस्याऽऽनुमानिकी ; तथाहि—सिता-
 सितस्नानं मम भाविस्वर्गजनकं, स्वर्गकाम्येतादृशस्नानत्वादित्यनुमितेस्त-
 त्सिद्धेः ; तथाच “सत्यपि शब्दबलाद्वाविस्वकीयस्वर्गसुखसंप्रत्यये”—इत्यस-
 न्नतमत आह—। “यदि त्वि”ति । यत्र शब्दोपदर्शितपुमभिप्राये^(३) या व्या-
 प्तिरिष्टसाधनत्वेन सह, सैव शब्दोपदर्शितव्याप्तिरित्यर्थः ॥ “अनुभवा
 र्थमि”ति । अनुभवशब्दस्यार्थमित्यर्थः । यत्र सुखदुःखे साक्षात्क्रियमाणे

(१) दोषान्तरमप्याह—निर्विकल्पके इति ।

(२) विमर्शकस्य=विचारकस्य, तौ=अधिगमव्यवहारौ, स्यातामेवेत्यर्थः ।

(३) अत्र घटकत्वं विषयत्वं वा सप्तम्यर्थः तथाच पुरुषाभिप्रायघटकीभूत-
 तद्विषयीभूता वा या व्याप्तिरिष्टसाधनत्वरूपेण साध्येन सह स्वर्गकाम्येतादृशस्नानत्व-
 लक्षणस्य लिङ्गस्य सैव शब्दोपदर्शितव्याप्तिरित्यर्थो निष्पन्नः ।

तत्रैव तयोरनुभवामीतिप्रत्ययः सर्वसाधारणः, परीक्षकस्य तु तदनुमान-
यो^(१)रपि तादृशः प्रत्यय इष्ट एवेति शङ्कार्थः ॥

श्रू० “तर्हि साक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवप्रत्ययव्यवहारौ साक्षा-
त्त्वनिबन्धनाविति तच्चा अनुभवत्वजातिकल्पनायां न प्रयोज-
नप्रमाणे, इत्यनुभूत्यर्थभेदात्तत्त्वज्ञानेऽनुगमो दोषः ।
‘अथ^(२) * स्मृतिव्यावृत्तेन रूपेण यः प्रत्यक्षादिष्वनुभव
इत्यनुगतावगमः स साक्षात्कारित्वादनुपपन्नः, ततश्च
साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिविशेषेषु साधारणमनुभूतित्वमन्य-
देवैष्टव्यम् *—इत्युच्यते, तदपि न युक्तं, ‘पदार्थान्तरव्या-
वृत्तेन रूपेण यस्तदितरेष्वनुगतप्रत्ययस्तद्व्यवहारौ वा तच्च
तदेव^(३) रूपं निमित्तं, नतु जातिः काचित्तदनुरोधात्
कल्प्यते, तथा^(४) सत्यनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृ-
त्तेन रूपेण विभीतकादिषु साम्यावगमादक्षत्वादिजाति-
कल्पना प्रसज्येत ।

(१) तदनुमानयोः=मुखदुःखविषयकानुमानयोः ।

(२) “अनुभवोऽनुभव”-इत्यनुगतव्यवहारादिकार्यनिर्ज्ञेन किञ्चित्कारणमनुमी-
यते, न तत्साक्षात्कारित्वमनुगमादतश्च साक्षात्कार्यसाक्षात्कारिसाधारणमनुमतव्यव-
हारकारणं कल्पनीयं, सानुभूतित्वजातिरेव परिशेषात्सिद्ध्यतीत्याशङ्कते-“अथेति”-इति
तु विद्यासागराः ।

(३) तदेव, इतरव्यावृत्तत्वमेवेत्यर्थः ।

(४) तथा सति=तत्कल्पने, अनक्षपदार्थेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तेनाऽनक्षमिवत्त्वा-
दिना रूपेण पाशविभीतकेन्द्रियादिष्वनुगताऽक्षत्वजातिकल्पनापि प्रसज्येतेत्यर्थः ।

† इतोपि नानुभूतित्वं नाम स्मृत्यव्यावृत्ता जातिः।^d तथा-
हि-‘घटः स एवायमि’ति तावत्प्रत्यभिज्ञा जायते, सा किं
स्मृत्यनुभवरूपं ज्ञानद्वयम्?—१ एकमेव वा विज्ञानमंशे
स्मृतिरंशे चानुभवः?—२ उत स्मृतिरेव?—३ आहोस्विद-
नुभव एव?—४ ।

टी० । “‘तर्ही’ति । सत्यप्यनुभवत्वे व्यवहारार्थे साक्षात्त्वमवस्था-
पेक्षणीयं चेत् किमनुभवत्वेन? विमर्शकस्य तु साक्षात्त्वमन्तरेणाप्यनुमाना-
दौ तद्व्यवहाराभ्युपगमेऽननुगम एवेति परिहारार्थः ॥ ननु साक्षात्त्वनिबन्ध-
नमेव ना^(१)नुभवामीतिव्यवहारं ब्रूमः, किंतु स्मृतिभिन्नेषु ज्ञानेष्वनुभव-
व्यवहारो न विना जातिमित्याचक्ष्महे; सुखदुःखानुभवयोस्त्वनुभवामीति-
व्यवहारः साक्षात्त्वेकार्यसमवायाधीन^(२)इत्युक्तमिति शङ्कते—।^b “अथे’ति ॥
तर्हि स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमेव तत्रतत्र निमित्तमस्तु किमनुभवत्वेन? अन्यथा
प्राशविभीतकेन्द्रियादावप्येकमन्तत्त्वसामान्यमभ्युपगम्येतेत्याह—।^c “‘पदा-
र्थान्तरे’ति ॥

सङ्करभयादप्यनुभवत्वं न जातिरिति दर्शयितुं प्रत्यभिज्ञानखण्डन-
मवतारयति—।^d “‘तथाही’ति ॥

मू० “आद्ये, य एष प्रत्यभिज्ञायां प्रागवस्थाविशिष्टादिदन्ता-
विशिष्टस्याभेदः प्रकाशते स न स्मृतावन्तर्भावयितुं शक्यः,

+ { प्रत्यभिज्ञात्मके ज्ञाने सङ्कीर्णत्वाच्च सम्भवेत् ।
स्मृतित्वं नानुभूतित्वं जातिरेतदयोच्यते ॥ १५ ॥ }
{ नृसिंहाकारवक्त्रवत्स्मरणानुभवात्मकम् ।
प्रत्यभिज्ञा नचास्त्येकं ज्ञानमित्यपि चोच्यते ॥ १६ ॥ }

(१) न ब्रूमः—इति सम्बन्धः ।

(२) अनुभवत्वेन सह साक्षात्त्वस्य य एकस्मिन्ननुभवलक्षणार्थे समवायस्तदधीन
इत्युक्तं न्यायग्रन्थेष्वित्यर्थः ।

अननुभूतचरत्वेन संस्कारानुपनेयत्वात्^(१) । ^b अत एव न तृतीयः । नाप्यनुभवेऽन्तर्भावयितुमसौ शक्यः, प्रत्यभिज्ञानकालेऽनुभवेन प्रागवस्थाया असंवेदनात्; ^c संवेदने वाऽनुभव एवेति शेषपक्षेऽन्तर्भावः स्यात्, स चाग्रे दूष्यते । ^d अत एव न द्वितीयः । प्रागवस्थाविशिष्टाऽभिन्नत्वांशेऽनुभवत्वस्वीकारश्चेत् प्रागवस्थावैशिष्ट्यमप्यनुभवविषये एव निविष्टमिति चरमपक्षे प्रवेशः । ^e अथ * 'प्रागवस्थाविशिष्टादभिन्नः' इत्ययमर्थोऽप्यनेकांशः, तच्च 'प्रागवस्थाविशिष्टः'—इत्यत्रांशे स्मृतित्वम्, 'अभिन्नः'—इत्यंशे चानुभवत्वम् *,—इत्युच्यते ।

टी० ॥ ^a “आदे” इति । तत्तावैशिष्ट्यमात्रे संस्कारसामर्थ्येपि तद्विशिष्टाभेदग्रहे^(२) तदसामर्थ्यादिन्द्रियस्यापीदन्ताविशिष्टमात्रग्रहसामर्थ्येपि^(३) प्रतियोगिनस्तत्ताविशिष्टस्यानुपस्थितौ 'सोयमि'त्युभयाभेदावगाहनं न स्यादित्यर्थः ॥ अतिदेश्य^(४) सन्निधानसौकर्यान्मध्ये एव स्मृतिरेवेति तृतीयं पक्षं निरस्यति—। ^b “अत एवे”ति । अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ ^c “संवेदने वे”ति । यदि तत्तेदन्ताविशिष्टस्यानुभवविषयत्वं, तदा 'अनुभव एवे'ति चतुर्थपक्षप्रवेश एवेत्यर्थः ॥ नरसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमिति प्राभाकरमतं निरस्यति—। ^d “अत एवे”ति । स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यामभेदस्याऽसंस्पर्शादेवेत्यर्थः ॥ अभिन्नत्वमिदन्ताविशिष्टत्वं च द्वयमेवानुभवविषयो न तु प्रागवस्थाविशिष्टत्वमपीति नानुभवमात्रं प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—। ^e “अथे”ति ॥

(१) संस्कारानुपनेयत्वात्, संस्काराविषयत्वादित्यर्थः ।

(२) तद्विशिष्टाभेदग्रहे=तत्तावैशिष्ट्यविशिष्टेन सहेदन्ताविशिष्टस्याभेदग्रहे ।

(३) अत्र “ततः”—इति पदमध्याहृत्य ततोऽनुपस्थिताविति सम्बन्धः । प्रतियोगिनः=तत्ताविशिष्टस्येदन्ताविशिष्टेन योऽभेदस्तत्प्रतियोगिन इत्यर्थः ।

(४) अभेदांशज्ञानस्य स्मृतावन्तर्भावयितुमशक्यत्वलक्षणं यद्वृणमतिदेश्यं, तत्सन्निधानस्य=तत्प्रतिपादनस्य, सुकरत्वादित्यर्थः ।

सू० “एवंतर्हि प्रागवस्थाविशिष्टः स^(१), इदन्ता विशिष्टो, ऽभि-
न्नश्चायम्,—इति स्मृत्यनुभूतिभ्यामावेदितं भवति, ‘प्राग-
वस्थाविशिष्टाश्रयतया त्वभेदः केनापि न प्रकाशित इति
‘य एव प्रागवस्थाविशिष्टः, स एवायम्’—इति प्रत्यभिज्ञायाः
शरीरं न स्यात् । * ‘अथानुभवेन योसावनुभूयमानधर्म्या-
श्रयतयाऽभेदो बोधिनः स कोऽन्यन्तर^(२)मनात्मक्य न
पर्यवस्यतीति^(३) केनचित्खलु कस्यचिदभेदो भवति,
ततः स्मृत्यंशोपनीतमेव सन्निधानात् कोऽन्यन्तरं प्रागवस्था-
विशिष्टरूपमालम्बते, इत्यभेदस्य प्रागवस्थाविशिष्टाश्रय-
तया सिद्धिरिति * । तदेतत्तुच्छतरम् । “कोऽन्यन्तरमालम्बते
इति किं कोऽन्यन्तराश्रितो भवति ?^(४), उत कोऽन्यन्तराश्रि-
ततया ज्ञायते इति ? । नाद्यः । अभेदस्येदानीं प्रागवस्था-
विशिष्टधर्म्याश्रयेणोत्पत्तौ पूर्वं प्रागवस्थाविशिष्टेदन्तावि-
शिष्टयोर्भेदः स्यात् । द्वितीये तु यदेव कोऽन्यन्तराश्रिततया
इदन्तावच्छिन्नधर्म्यभेदस्य ज्ञानं ततः स्मृतौ नान्तर्भावयितुं
शक्यं, नाप्यनुभवांशे, इत्युक्त एव दोषः ।

टी० ॥ विशकलितमेव प्रत्यभिज्ञानं स्यादिति परिहरति—। “एव-
मि”ति ॥ तदेव विशदयति—। ^b “प्रागवस्थे”ति ॥ इदन्ताविशिष्टधर्मिण्यभे-

(१) स इति प्रागवस्थाविशिष्टोऽयमितीदन्ताविशिष्टोऽभिचक्षेति स्मृत्यनुभूति-
भ्यामावेदितं भवतीत्यन्वयः ।

(२) कोऽन्यन्तरम् = तत्ताविशिष्टं प्रतियोगिनम् ।

(३) इतिशब्दो यस्मादित्यर्थः, यस्मात् केनचित्कस्यचिदभेदः = किञ्चिदनुयोगिकः
किञ्चित्प्रतियोगिकोऽभेद इत्यर्थः ।

(४) कोऽन्यन्तराश्रितो भवति = कोऽन्यन्तराश्रिततयोत्पद्यते ।

द्वानुभूयमानः स्मर्यमाणतत्ताविशिष्टधर्मप्रतियोगिक एव पर्यवस्यतीति न प्रत्यभिज्ञाया विशकलितत्वं, न वाऽनुभवमात्रत्वमिति शङ्कते-। “अथे”-ति ॥ प्रत्यभिज्ञानकाले तत्तेदन्ताविशिष्टाऽभेदपर्यवसानाभिधानं पूर्वं तयोर्भेदमाक्षिपतीति तत्तुच्छमेव ; अथ, प्रत्यभिज्ञाकाले तयोरभेदो भासते एवेत्युच्यते, तत्र स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां प्रत्येकं तज्ज्ञानमनुपपन्नमेवेत्युक्तमिति परिहरति-। “कोट्यन्तरे”ति ॥

न “विं च, यदा चात्यभिज्ञानं “स” इत्यंशे स्मृतिः, “अयम्” इत्यंशे चानुभव, इत्येकं ज्ञानमभ्युपेयते तदा धर्मिणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्वारः । तथाहि-संस्कारेण तत्तामात्रं चो^(१)पनीयते ? तत्ताविशिष्टे वा धर्मो ? । आद्ये “स”-इति प्रत्यभिज्ञायाः शरीरं न स्यात्, तत्तायाः केवलायाः संस्कारेणोपनीतत्वात् । नापि द्वितीयः । तथा सति ‘अयमि’त्यनुभवांशेपि धर्मिप्रकाशो वक्तव्य एव, अन्यथा इदन्तामात्रप्रकाशे “इय^(२)मि”ति तच्छरीरं न स्यात्, एवं च संस्कारस्य चेन्द्रियस्य च धर्मिप्रतीतिहेतोर्भयस्योपनिपाते किं विशेष्यांशे भिन्नाभ्यां ज्ञानाभ्यामुत्पत्तव्यम् ? उत कारणद्वयसम्भेदादभेदमात्रभाजा ज्ञानेन ? । प्रथमे प्रत्यभिज्ञानस्यैकज्ञानव्यक्तिताभ्युपगमव्याघातः, ‘भेदपक्षोक्तदूषणापातश्च । द्वितीये धर्म्यंशे प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वमप्यनुभवत्वमपीत्यनुभूतिस्मरणसङ्कर इति विषयव्यवस्थयापि नियमो भङ्गः ।

(१) चकारो वाकारार्थे ।

(२) अयमित्येवंरूपेणैदन्ताविशिष्टतया धर्मिण उपस्थितिर्न स्यादित्यर्थः ।

टी० नरसिंहाकारं प्रत्यभिज्ञानमित्यत्र दोषान्तरमाह-। “किंचे”
ति । प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्विषयांशावच्छेदभेदेन वृत्तिर्वाच्या,
तत्र तत्तेदन्तयोर्विषययोरसाङ्ग्येण कपिसंयोगं^(१) प्रति शाखामूलयोरिवाव-
च्छेदकत्वमस्तु, तदुभयविशिष्टस्तु धर्मी द्वाभ्यां स्मृत्यंशानुभवांशाभ्यां विष-
यीकर्तव्य, इति^(२) द्रुयमप्यवच्छिन्द्यादिति धर्मिविषयतया स्मृतित्वानुभूति-
त्वसङ्करो दुर्वारः स्यादित्यर्थः । संयोग^(३) प्रतिवन्दी तु न भवति, तस्यापि
खण्डमानत्वादिति भावः ॥ ^b “भेदपक्षोक्तदूषणापात” इति । अभेदस्यो-
भयोरैकेना^(४) प्यविषयीकरणम्-इति दूषणमित्यर्थः ॥

सू० “अथोच्यते * मा भूद्विषयोपाधिभेदाद्यवस्थानमुपाध्यन्त-
रात्तु भविष्यति, तद्यथा ; - संस्कारजत्वमादाय स्मृतित्वव्य-
वस्थितिरिन्द्रियसन्निकर्षजत्वमादाय चानुभवत्वव्यवस्था-
नम्, इति विरोधपरिहारोस्तु * । ^b न । प्रमात्वसामान्यान-
ङ्गीकारे प्रमाहृपताया विषय^(५) व्यवस्थित्यैवोपगमेनोपाध्य-
न्तरोपन्यासेपि स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकस्मिन्नेव धर्मि-
ण्यर्थे निवेशात् प्रमात्वाप्रमात्वयोरेकविषयतैव^(६) । “किंच,
ज्ञानविकल्पानामध्यात्मं भावाभावसंवेदनान् स्मृतित्वानु-

(१) कपिसंयोगतदभावौ प्रतीति तु परमार्थः ।

(२) इतिहेतोः स धर्मी द्रुयम्=स्मृतित्वमनुभूतित्वं च, अवच्छिन्द्यात्=स-
निष्ठावच्छेद्यतानिरुपितावच्छेदकत्वेन संपादयेदित्यर्थः (स्मृतित्वानुभूतित्वोभयवच्छि-
न्नो भवेदिति यावत्) तथाचैकधर्म्यवच्छेदेन सङ्कर एवेति भावः ।

(३) नन्वेवं संयोगतदभावयोरप्येको वृत्तलक्षणो धर्मी संयोगतदभावोपाध्याव-
वच्छिन्द्यात्तथा च संयोगतदभावयोरपि मिथः साङ्ग्यं, -संयोगवति प्रदेशे तदभावोभा-
ववति प्रदेशे च संयोग इति स्याद् इत्यत आह-संयोगेति । तस्यापि=संयोगस्यापि ।

(४) उभयोः स्मृत्यनुभवयोर्मध्ये एकतरेणापि (स्मृत्या, अनुभवेन वा) इत्यर्थः ।

(५) विषयव्यवस्थित्या=विषयतयात्वात्तथात्वव्यवस्थया, उपाध्यन्तरोपन्यासे
=इन्द्रियजत्वसंस्कारजत्वरूपोपाध्युपन्यासे ।

(६) “प्रसज्येत”-इति शेषः ।

भूतित्वयोर्द्वयोरपि प्रत्यभिज्ञायां स्वतःप्रतिभासेन विषय-
(^१)निरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे स्मृतित्वादेरिदन्तायामपि
स्मृत्यवगमप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वानुभूतित्वयोरेकज्ञानसमावेशेपि संस्कारजत्वे-
न्द्रियजत्वाभ्यामवच्छेदकाभ्यामविरोधो भविष्यतीत्याह—। “अथोच्यते”
इति ॥ ^१ “न। प्रमात्वे”ति । साक्षात्त्वादिना परापरभावानुपपत्त्या(^२) प्रमा-
त्वाप्रमात्वे न जाती, किं तर्हि ? विषयतयात्वातयात्वनिबन्धनावुपाधी,
तद्वदि स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्विषयावच्छेदभेदेन वृत्तिर्न स्यात्तदा तयोः
प्रमात्वाप्रमात्वयोरपि तथा(^३) न स्याद्, इत्येकस्मिन्नेव विषये तज्ज्ञानं
प्रमा चाऽप्रमा च स्यात् ; नहि स्मृतिश्च नाऽप्रमा, यथार्थानुभवश्च न
प्रमेत्यर्थः ॥ ^४ “किंचे”ति । ज्ञानविकल्पानां=ज्ञानवैचित्र्याणाम्, अथात्म-
म्=आत्मन्यधिकरणे, भावाभावसंवेदनात्=सदसत्त्वसंवेदनात्, मानसेन प्र-
त्यक्षेण समुत्पन्नमात्रे प्रत्यभिज्ञाने विषयव्यवस्थामनपेक्ष्यैव तत्तेदन्तासामा-
नाधिकरण्येन स्मृतित्वानुभूतित्वयोर्यहणप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

श्रु० “यदि च संस्कारजत्वमेव स्मृतित्वं, तदा तस्यैव वि-
रोधे(^४)ऽभिधीयमाने स एव विरोधसामञ्जस्यायोपाधि-
रूपन्यस्यते—इति नान्यस्य चेतसि निविशते(^५) । ^६ अथा-

(१) विषयेण निरूप्यते यासां विषयनिरूपणी, (विषयाधीनेति यावत्,) सा चासौ
व्यवस्थितिश्चेति तथा, तदनङ्गीकारे इत्यर्थः । स्मृतित्वादेरित्यस्य पुर्वत्रैवान्वयः, स्मृति-
त्वादेर्विषयनिरूपणव्यवस्थित्यनङ्गीकारे—इति । इदन्तायामपि स्मृत्यवगमप्रसङ्गात्, इद-
न्तायां स्मृत्या, तत्तायां चानुभवेन ज्ञानप्रसङ्गादित्यर्थः ।

(२) यदि साक्षात्त्वापेक्षया प्रमात्वं परं, तदा साक्षात्कारिणि भूमेपि प्रमात्वप्र-
सङ्गः; अथ प्रमात्वापेक्षया साक्षात्त्वं परं, तदा प्रमात्मकपरोक्षानुमित्यादावपि साक्षा-
त्वप्रसङ्ग इति साक्षात्त्वेन प्रमात्वस्य परापरभावानुपपत्तिर्दृष्ट्या ।

(३) तथा=अवच्छेदकभेदेन वृत्तिः ।

(४) विरोधे=साङ्गर्थ्ये । विरोधसामञ्जस्याय=साङ्गर्थ्यरूपदोषपरिहाराय ।

(५) ‘आत्माश्रयादि’ति शेषः ।

ऽन्यस्मृतित्वं नाम, तदाप्यनुपपत्तिः । 'तथाहि-सं-
स्कारजत्वं=संस्कारादनन्तरं नियमेन भावः, नियतत्वं च
नानाव्यक्तिगतमेकं रूपं ग्राहकमक्रोडीकृत्या^(१) संभवीति
स्मृतित्वेनैव संस्कारजत्वं वक्तव्यं, तथाच संस्कारजत्व-
व्यवस्थितौ स्मृतित्वमुपाधिः, स्मृतित्वव्यवस्थितौ संस्का-
रजत्वम्,—इत्यन्योन्याश्रयः । "तस्मात् स्मृत्यनुभवसङ्करो
दुर्वार एव । "अपिच, स्मृत्यनुभवयोर्ये कारणसामग्र्यौ, ते
प्रत्यभिज्ञायां मन्तव्ये ? न वा ? । न चेत्कथमंशतोऽपि स्मृति-
त्वमनुभवत्वं च प्रत्यभिज्ञानस्य ? । एवमेव^(२) तथात्वेऽतिप्र-
सङ्गात्—स्मृत्यनुभूत्याः । स एव सङ्करः । प्रथमे तु पृथ-
गेव कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः, प्रत्येकं स्वस्वकार्ये समर्थत्वात्
सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुत्वेनावधारितत्वात् ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वं न संस्कारजन्यत्वादित्यत्, तथाच संस्काराती-
न्द्रियत्वे तदप्यतीन्द्रियमेवेति न तत्तेदन्तासाधारण्येन स्मृतित्वानुभूतित्व-
योर्यहणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह— । "यदि चे"ति । प्रत्यभिज्ञायां केनावच्छेदेन
संस्कारजत्वं ? केन चेन्द्रियजत्वम् ?,—इत्येव विद्यार्थे, तत्र च संस्कारजत्वा-
वच्छेदेन संस्कारजत्वं व्यवस्थापयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ ननु स्मृतित्वं जातिर्वा,
तत्तोल्लेखि ज्ञानत्वमुपाधिर्वा, तदवच्छेदेन संस्कारजत्वं स्यादित्याह— ।
"अथे"ति ॥ स्मृतित्वावच्छेदेन संस्कारजत्वं, तदवच्छेदेन प्रत्यभिज्ञायां
स्मृतित्वम्,—इत्यन्योन्याश्रयमाह— । "तथाही"ति ॥ ^d "तस्मादि"ति ।
तत्तांशेऽनुभवत्वमिदन्तांशेऽपि स्मृतित्वमिति कुतो नरसिंहाकारत्वमित्यर्थः ॥

(१) अक्रोडीकृत्य = अविप्रयीकृत्य ।

(२) एवमेव = संस्कारजत्वादिकमन्तरैव, तथात्वे = स्मृतित्वाद्यङ्गीकारे, तिप्रस-
ङ्गात् = स्मृतावनुभूतित्वस्याऽनुभूतौ च स्मृतित्वस्य साङ्ख्यप्रसङ्गादित्यर्थः ।

सामग्रीभेदेन कार्यभेदमाह-। ^e“अपि चे”ति ॥ ^f“स एवे”ति । सामस्त्ये-
नैव प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० “अथ * यच्च^(१) ते पृथग्जायेते तच्च पृथगेव कार्यं, प्रत्य-
भिज्ञायां तु तयोर्युगपज्जातत्वेन सम्भूय जननात् करस्मि-
तकार्योत्पत्तिः । ^bयद्यपि घटपटादिसामग्र्येर्नैवं दृश्यते
तथापि तद्विलक्षणस्वभावत्वाद् ^cअनयोरीदृशत्वमुपपद्यते;
^dनहि एकस्य^(२), यादृक्, पदार्थस्य स्वभावस्तादृगऽन्य-
स्यापि सर्वस्य भवति, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गाद् *-इति ।
नैतदस्ति । ^eयच्च हि मिलितत्वं तयोस्तच्च किं परस्परसह-
कारित्वमनयोरेष्टव्यं ? न वा ? । न चेत्, परस्परमेलनल-
क्षणे विशेषेऽनुपयोगी कार्यजननं प्रति, मिथः सहकारि-
भावविरहेणाऽप्रयोजकत्वात् ; ततश्चाविशेषात्पृथगेव का-
र्यं प्रसज्येत । अथ परस्परसहकारित्वं तयोरिष्यते, तदा-
ऽनुभवांशेऽपि संस्कारस्य व्यापारः, स्मरणांशेऽप्यक्षस्य, इति
नियामकत्वाभिमतयोस्तयोर्भूतयोः साधारण्यात् स्मृत्यं-
शेऽप्यनुभूतिरनुभूत्यंशेऽपि स्मरणमिति सुवज्रलेपायितं

(१) यच्च ते=कारणसामग्र्यो पृथग्=अन्योन्यनिरपेक्षतया जायेते=उत्पद्येते तच्च
पृथगेव कार्यं जनयतः, प्रत्यभिज्ञायां युनस्तयोस्तसंस्कारसंप्रयोगयोः सम्भूयान्योन्यसपेक्षतया
जननात्=कार्योत्पादकत्वात्करस्मितस्य=मिलितस्यैव कार्यस्य स्मृत्यनुभवोभयद्वयो-
त्पत्तिरित्यर्थः ।

(२) एकस्य पदार्थस्य यादृक्स्वभाव इत्यन्वयः ।

प्रत्यभिज्ञाया^(१) मनुभूतित्वस्मृतित्वसङ्करेणेति । नाप्यनु-
भव एवेतिपक्षः । ^१ तथा सति तत्तावच्छिन्नस्याभेदाश्रय-
तायां न संस्कारो, नेन्द्रियसन्निकर्षश्चेति तद्विषयत्वा-
पातः ।

टी० ॥ सामग्रीद्वयसमाजादेकमेव कार्यमित्याह—। ^१ “अथे”ति ॥
अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गं वारयति—। ^२ “यद्यपी”ति ॥ ^३ “अनयोरि”ति ।
स्मृत्यनुभवसामग्र्योरित्यर्थः । ईदृशत्वम्=एककार्यजनकत्वम् ॥ ननु कथ-
मेवमित्यत आह—। ^४ “नही”ति ॥ परस्परनिरपेक्षयोः सामग्र्योः समाजे
कार्यभेदः, सापेक्षयोः समाजे कार्यावैचित्र्यं, वैचित्र्ये वा सामग्र्यं^(२) प्रत्य-
भिज्ञानं स्मृत्याकारमनुभवाकारं च भवेदित्याह—। ^५ “यत्र ही”ति ॥
नैयायिकमतमास्कन्दति—। ^६ “नापी”ति ॥ ^७ “तथा सती”ति । संस्कारेन्द्रि-
याभ्यां मिलित्वा प्रत्यभिज्ञालक्षणोऽनुभवो जन्यते, तत्र तत्तावैशिष्ट्यांशे
संस्कार, इदन्तावैशिष्ट्यांशे चेन्द्रियमस्तु कारणं, तत्तावैशिष्ट्योपरक्ताभेदांशे
नैकस्यापि सामग्र्यं, संस्कारस्य तदगोचरत्वादिन्द्रियस्य च तेन सममसन्नि-
कर्षादित्यर्थः । अभेदो हि नात्र स्वरूपमात्रं, किं नाम तत्तावैशिष्ट्यप्रति-
योगिकान्योन्याभावात्यन्ताभाववत्त्वं, तच्च प्रतियोगिघटितमूर्तित्वेन तद-
सन्निकर्षा^(३) तदसन्निकृष्टमेवेति भावः ॥

सू० * ^१ नच संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या संबद्धविशेषणतया
तदग्रहः* । क्वचित् ‘सोऽयं नवे’ति^२ तर्हि संशयो न स्यात् ।
* ^३ दोषप्रशान्तच तत्प्रकाशो, न संबद्धविशेषणत्वाद् ? *

(१) प्रत्यभिज्ञायाम्=प्रत्यभिज्ञेकदेशयोः स्मृत्यनुभूत्योः ।

(२) सामग्र्यं=सामग्रीनिष्पाद्यं समस्तमपि प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः; “समग्रमि”ति
पाठे तु राजमार्ग एव समस्तमितिपदान्तरस्य तत्राऽकल्पनात् । यद्वा समग्रमेव साम-
ग्र्यमिति स्वार्थं व्यञ्ज ।

(३) तदसन्निकर्षात्=तेन प्रतियोगिघटितमूर्तित्वेन तदसन्निकृष्टमेवेति भावः ।

इति चेत्, ^a विनापि संस्कारं दोषवशात्तदापत्तेः^(१) । ^e वस्तुप्रकाशिनि च दोषवाचोयुतयनिरुक्तेः । ^f कापि तस्याऽवस्तुप्रकाशित्वाद्दोषत्वे कथमत्रादेरपि तन्न स्यात् । ^g विशिष्टत्वेन तथात्वस्य प्रकृत्यपरिहारः ।

टी० ॥ नन्विन्द्रियेणैव संयुक्तसंयुक्तसमवेतविशेषणविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तदुपरक्ताभेदश्च भासतां, तथाहि-इन्द्रियसंयुक्तं मनः, तत्संयुक्तं आत्मा, तत्समवेतः संस्कारस्तद्विशेषणं च घटः, तद्विशेषणं च तत्ताविशिष्टाभेद,-इतिशङ्कां निरस्यति-। “नचे”ति ॥ अथतथा प्रत्यासत्त्या सर्वत्र तत्तोपरक्ताभेदस्य प्रमैव स्यात्तु संशय इत्याह-। ^b “तर्ही”ति । पूर्वानुभूते प्रत्यासत्तेः सत्त्वाविशेषण एव स्यादननुभूते तत्तोत्लेखानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ननु दोषमाहात्म्यात्संशय एवोत्पद्यते, न निश्चयः,-इत्याह-। “दोषे”ति ॥ संस्कारनिरपेक्षस्य दोषस्य तथासंशयकारणत्वेऽतिप्रसङ्ग-इत्याह-। ^d “विनापी”ति ॥ दोषान्तरमाह-। ^e “वस्त्व”ति । सियं नवे तितत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्य वस्तुनो भानात् कथं दोषस्तत्कारणं स्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रकृतेन दोषेण यदि वस्तु प्रकाशितमेतावतैव कथमस्याऽदोषत्वं, यावता तेन पित्तादिना दोषेण ‘पीतः शङ्खः’-इत्यादाववस्त्वपि प्रकाशितं, प्रकृतसंशयस्यैव वा कोट्यन्तरमवस्त्ववेत्याशङ्क्याह-। ^f “कापी”-ति । काचित्काऽवस्तुप्रकाशाधीनं यदि दोषत्वं तदेन्द्रियशब्दलिङ्गादीनामपि दोषत्वं भवेदित्यर्थः ॥ ननु पित्तादिविशिष्टस्येन्द्रियादेर्दोषत्वं, नतु केवलस्य, तथाच नागृहीतविशेषणा^(१)न्यायेन पित्तादिकमेव दोषो, नत्विन्द्रियादिकमपीत्याशङ्क्याह-। ^g “विशिष्टत्वेन”ति । एवं सतीन्द्रियादिविशिष्टस्यैव पित्तादेरपि भ्रमजनकत्वेन दोषत्वमिति नागृहीतविशेषणान्यायादिन्द्रियादेरेव दोषत्वमायातं, नतु पित्तादेरित्यर्थः । तथात्वस्य=दोषत्वस्य, प्रकृतेपि=इन्द्रियादावपीत्यर्थः ॥

(१) तदापत्तेः=संशयापत्तेः ।

(२) “नागृहीतविशेषणा लुद्धिर्विशेषणमुपसङ्गामति”-इतिन्यायेनेत्यर्थः ।

सू० "नहि विनैव कुतोपि विशेषादस्याऽवस्तुप्रकाशिता,
 ७ सत्यप्यर्थे दोषादवस्तुन एव प्रकाशे संशयात्प्रेक्षावत्प्रवृ-
 त्त्यादेरसम्भवापत्तेः । * वस्तुविषयत्वेपि दोषादनिश्चय-
 ता ? *— इति चेन्न । ^a वस्तुतस्तस्या ^(१) सङ्कीर्णत्वात्तस्य
 प्रकाशे तदेव संशयैककोटौ प्रकाशितमिति कुतस्तदनि-
 श्चयता । ^c निश्चयार्थस्य च संशयकोटावखण्डने संशये
 तदभावाधिकग्राहित्वेपि निश्चयत्वस्याप्रत्यूहत्वादेव, अ-
 भावनिश्चयः कोऽप्यन्तरं केवलमधिकं स्यात् ।

टी० ॥ ननु भवेदेवं यदि पित्तादिकमिन्द्रियादिसाहित्येनैव भ्रमं
 जनयेदित्यत आह— । "नही"ति । अस्य=पित्तादेर्दोषस्य, कुतोपि विशे-
 षादिन्द्रियादेर्विना नावस्तुप्रकाशकत्वमित्यर्थः ॥ ननु संशये विपर्यये वा
 धर्मी वस्तुभूतोऽस्तु, तथापि ताभ्यां ^(२) न स प्रकाश्यते, किंत्वलीकमेव
 किञ्चित्प्रकाश्यते, तथाचावस्तुभानात्तत्प्रकाशकयोस्तयो ^(३) र्जनकः स कथं न
 दोषः स्यादित्याशङ्क्याह— । ^b "सत्यप्यर्थे" इति । वस्तुमात्रं संशयस्य वि-
 षय—इति जानतां प्रेक्षावतां किञ्चिदपि संशयात् प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्याता-
 मित्यर्थः । यद्वा, वस्तुनो=धर्मिणोऽप्यभाने कुत्र संशयः प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥
 ननु प्रवृत्त्यनुरोधात्संशयस्यास्तु वस्तुविषयता, यत्पुनरयमनिश्चयाकारस्तत्र
 दोष एव तन्त्रं, तथाच निश्चयप्रतिबन्धकत्वमेव दोषत्वमित्याह ।—
 "वस्तुविषयत्वेपी"ति ॥ धर्मी तावत्र सङ्कीर्णः=न स्यात्पुरुषोभयात्मा,
 किंत्वेकरूप एव, तथाच वस्तुनो यद्रूपो धर्मी तत्र संशयो निश्चयरूप
 एवेति क्लायमनिश्चयो येन निश्चयप्रतिबन्धकतया तज्जनको दोषः
 स्यादित्याह— । ^d "वस्तुत" इति ॥ ननु भवेदेवं निश्चयो यदि पुरुषे

(१) तस्य=धर्मिणः ।

(२) ताभ्याम्=संशयविपर्ययाभ्याम् ।

(३) "अवस्तुमात्रं प्रकाशकयोस्तयो" इति ।

धर्मिणि पुरुषत्वमात्रमुल्लिखेदपितु स्याणुत्वं पुरुषत्वाभावं वाऽवास्तवम-
धिकमुल्लिखन्न निश्चय इत्यत आह—। “निश्चयार्थस्ये”ति । निश्चयस्य
योऽर्थो विषयः—पुरुषत्वविशिष्टो धर्मो, स चेद्वाधकप्रत्ययेनाविहितस्तदा
तत्र नायमनिश्चयो, अधिकं तु यद्वासते तत्राप्ययं विपर्ययरूपो निश्चय
एवेत्यर्थः ॥

सू० “*जातिः संशयत्वं, तत्प्रयोजकश्च दोषः ? *—इति
चेद्, “इदं तद्वा न वे”ति संशयकोव्यर्थनिर्देशसमन्वयेन
वाशब्दप्रतीतिव्यवहारयोरभावापत्तेः । “प्रतीत्या सह वा-
कारार्थसंबन्धे, “प्रत्येमि न वे”तितदापत्तेः । “वाकारार्थस्य
प्रतीतिगतत्वेपि निश्चयत्ववत्(१) “स्याणुमानय पुरुषं वे”ति-
स्याणुपुरुषगतपाक्षिकलोकव्यवहारानुपपत्तेः । “तस्माद् वा-
कारार्थस्य ज्ञानधर्मत्वे साक्षात्कारित्वादिवद्विषयानन्वया-
पत्तिरेवेति ।

टी० ॥ नन्वेककोटिकनिश्चयाद्विरुद्धाभयकोटिकनिश्चयोप्ययं वि-
जातीय एवाभ्युपगन्तव्यः, तथाच संशयत्वमेव तत्र जातिरिति तदव-
च्छिन्नज्ञानासाधारणकारणं दोष इत्याह—। “जातिरिति”ति ॥ संशयको-
त्येवार्थो स्याणुत्वपुरुषत्वे, तयोर्निर्देशः(२)=स्याणुशब्दः पुरुषशब्दश्च, तत्स-
मन्वित(३) एव वाशब्दः प्रतीयते व्यवहियते च, तेन स्याणुत्वपुरुषत्वयो-
रेवाऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थः, तथाच विषयवैलक्षण्यकृतमेव निश्चयात्
संशयस्य वैलक्षण्यं, नतु जातिकृतमित्याह—। “इदं तद्वा”ति ॥ ननु

(१) यथा निश्चयत्वस्य ज्ञानधर्मत्वेनार्थनिर्देशकशब्देन समन्वयो नास्ति तथा
वाकारार्थस्याव्यवस्थितत्वस्य ज्ञानधर्मत्वे स्याणुर्वा पुरुषो वेत्यर्थगतत्वेन प्रतीतिर्न स्या-
दिति भावः । “निश्चयवदि”ति त्वपपाठः ।

(२) निर्दिश्यतेऽर्थानेनेतिव्युत्पत्त्या निर्दिष्टपदस्य निर्दिष्टशब्दपरतामाह—नि-
र्दिष्ट इति ।

(३) समन्वयः=सामानाधिकरण्यम्, तथाच तत्समानाधिकृत इत्यर्थः ।

प्रतीतिगतमेवाऽव्यवस्थितत्वं वाशब्दार्थः, नतु विषयाव्यवस्थितत्वं वाश-
ब्दार्थः^(१) इत्यत आह-। “प्रतीत्ये”ति ॥ अत्रैव दोषान्तरमाह-। ^d“वा-
कारार्थस्ये”ति । संशयाद्विषये पात्तिको व्यवहार इति वाकारार्थः । पात्ति-
कत्वम् (= अव्यवस्थितत्वं) विषयगतं, नतु ज्ञानगतमित्यर्थः ॥ “तस्मा-
दि”ति । यद्व्यवस्थितत्वं (वाकारार्थः) संशयगतं स्यात्तदा यथा विषये
साक्षात्त्वं नानुभूयते तथा संशयविषयेऽव्यवस्थितत्वं नानुभूयेतेत्यर्थः ॥

यद्यपि ज्ञानगतेनापि ज्ञानत्वानुभवत्वसाक्षात्त्वादिना ज्ञातो, ऽनु-
भूतः, साक्षात्कृत, इति विषयोऽप्युपरक्तो गृह्यते, इति तद्वदेव संशयगतेनापि
वाकारार्थेन विषयानुरञ्जनमस्तु, तथापि ‘साक्षात्कृत’ इति यथा तद्विषये
सर्वत्र तदुपरागस्तथा धर्म्यशेषि वाशब्दार्थोपधानमिह स्यादिति भावः ।
अत्र प्रसङ्गतो दोषखण्डनं, संशयखण्डनं, वाकारार्थखण्डनं च कृतं ; तत्र
यद्यपि प्रमाऽप्रमयोर्वैलक्षण्यदर्शनात्कार्यवैलक्षण्यस्य च कारणवैलक्षण्य-
प्रयोज्यत्वात् प्रमाकारणविलक्षणं कारणमवश्यमप्रमायामवगन्तव्यं, तच्च
नेन्द्रियादि, उभयसाधारणत्वादित्यसाधारणं पित्तादिरेव तथा वाच्यम्,
तस्य चाऽननुगतस्यापि तत्तदप्रमाप्रयोजकत्वं गृहीत्वा दोषवाचोयुक्तिः ;
प्रमाप्रतिबन्धकत्वेनाऽप्रमात्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक^(२) कारणतावच्छे-
दकरूपवत्त्वेन वा दोषपदशक्तियहात् ; स्व^(३) प्रमां प्रति कारणत्वेपि पित्ता
देर्विषयत्वातिरिक्तेन रूपेणाप्रमां प्रत्यसाधारण्यस्य विवक्षितत्वात् ; एवं
‘स्याणुत्वेन पुरुषत्वेन वा न निश्चिनोमि धर्मिणं किंतु सन्दिहानोस्मी’ति-
निश्चयविलक्षणस्य सर्वलोकसिद्धस्य संशयस्य निश्चयत्वमापादोपप्लाव-
यितुमशक्यत्वं ; कारणस्यापि समानधर्मदर्शना^(४) साधारणधर्मदर्शनविप्र-

(१) “वाशब्दार्थः”-इत्यर्थं प्रायः पुस्तकान्तरेषु पाठो नोपलभ्यते ।

(२) कार्यतानिरूपितकारणतेत्यर्थः ।

(३) ननु पित्तादेर्दोषस्य स्वविषयकप्रमाजनकत्वमप्यस्ति तत्कथमप्रमाजनकता-
वच्छेदकरूपवत्त्वेनैव तत्सिद्धिरित्यत आह-स्वेति ।

(४) समानो धर्मः स्याणुपुरुषयोरुच्चैस्तरत्वादिः, तद्वर्णनेन स्याणुर्वा पुरुषो वेति
संशयः ; असाधारणो धर्मः नित्येभ्योऽनित्येभ्यो व्यावृत्तं शब्दत्वं तज्ज्ञानतोऽपि भवति
शब्दो नित्यो नवेति संशयः ; वादिनोर्विप्रतिपत्त्यनन्तरं मध्यस्थस्य जायमानः संशयस्तु
प्रसिद्ध एवेति । समानधर्मदर्शनाद्यन्यतमस्य प्रतियोगनभवादिति सम्बन्धः ।

तिप्रतीनामन्यतमस्य प्रतिस्त्वं निश्चयकारणविलक्षणस्याऽनुभवात्कार्यं च संशये विधिकोटिप्राधान्यं निषेधकोटिप्राधान्यं वाऽनुभूयमानमवश्यं वाच्यम्, वाकारार्थश्च विरोध एव, भवति हि 'स्याणुर्वा पुरुषो वेति' शब्दश्रवणानन्तरं स्याणुपुरुषविरोधज्ञानं, विरोधप्रतिसन्धापिन एवैतादृशः शब्दप्रयोग इति; तथापि प्रपञ्चखण्डनयुक्तिरत्रापि गृहीतेति भावः ॥

श्रू० ^a * नच प्रत्यासत्तौ सत्यामपि प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणं तत्र दोषवशा^(१)दित्यस्तु * । दोषे सत्यपि वस्तुनः संस्कारेण, संस्कारस्यात्मना, तस्य मनसा, तस्य च बाह्येन्द्रियेण, प्रत्यासत्त्यपेक्षणे एवतदर्थप्रकाशनियमोपपत्तेः कः प्रत्यासत्त्यपुरस्कारस्त्वन्मते स्यात्? ^b यदि तु संस्कारप्रत्यासत्तिमनपेक्ष्य तथा सन्दिह्यते तदाऽननुभूय 'प्रसृत्य वा तथा सन्दिह्येत । ^d वस्तुतस्तु, मनसा^(२)संस्काराग्राहिणा, चक्षुरादिना चात्माऽग्राहिणा, तादृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तेः^(३) नियमेन ।

टी० ॥ ननु प्रत्यासत्तौ सत्यामपि तत्तानिश्चयो न भवति, दोषेण प्रत्यासत्तेस्तिरस्कृतत्वात्; साधारणधर्मदर्शनात्सन्देह एवेत्याह-। ^a "न-

(१) दोषवशात्प्रत्यासत्त्यपुरस्कारान्मनसा न ग्रहणमित्यन्वयः ।

(२) तादृशप्रत्यासत्त्य तत्तावैशिष्ट्यं मनसा गृह्यते? चक्षुरादिना वा? न तावन्मनसा, तस्यात्मग्राहकत्वेपि संस्काराग्राहकतया तद्विशेषणतत्तावैशिष्ट्यग्राहकत्वायोगात्, नापि चक्षुरादिना, तस्यात्मग्राहकत्वाभावेन तत्समवेतसंस्कारादिग्राहकत्वस्य सुतरामसम्भवादित्याह-मनसेत्यादिना ।

(३) यद्यपि "ग्रहणानुपपत्तेः नियमेन"त्येव प्रायः पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथाप्यत्र प्रतिज्ञान्तरस्याप्रदर्शनात्सहेतुकप्रतिज्ञाप्रदर्शनपरेणैव "ग्रहणानुपपत्तिः नियमेन" इतिपाठेन भाव्यम्, "ईदृशप्रत्यासत्त्या ग्रहणानुपपत्तिनियमादि"ति तु "नियमेन"त्येतावन्मात्रस्यैव व्याख्याकृतोऽभिप्रायप्रदर्शनं, नतु समग्रफक्किायाः, इति व्याख्याकृतोऽभिप्रायवोधविजृम्भित एव पाठप्रमादो लोकानामित्यालक्ष्यते । यथाश्रुतपाठदुराग्रहग्रहणीतान्तः करणस्तु प्रतिज्ञावाक्यमध्याहृत्य कथञ्चित्त्वोजनीयो ग्रन्थ इति श्रीमन्तो गुरुचरणाः श्री द राममिश्रशास्त्रिणः ।

चे'ति । वास्तवी प्रत्यासत्तिः कथं दोषेण तिरस्करणीया ? प्रत्युत तत्ताऽऽ-
रोपायै पुरस्करणीयैव, स्मृताया एव तत्तायाः 'सोयं नवे'त्यत्रारोपादि-
त्यर्थः । यद्यपि 'इदं रजनमि'त्यारोपे शुक्तिवत्त्वेन सह सतोपि संयुक्तस-
मवायस्य दोषेण तिरस्कारो दृष्टः, तथापि तस्यापि खण्ड्यत्वादिति भावः ॥
उक्तमेव द्रष्टव्यमिति । ^b "यदि त्वि"ति ॥ ^c "प्रस्मृत्ये"ति । विस्मृत्येत्यर्थः ॥
संस्कारद्वारा संबद्धविशेषणतया प्रत्यासत्त्या तत्ताभाने 'सोयं नवे'तिसंश-
यानुपपत्तिमुक्त्वा प्रकृते संबद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिरेव न भवतीत्याह-
^d "वस्तुतस्त्विति । "नियमेन"—इत्यन्तेयं फक्किक्का । ईदृशप्रत्यासत्त्याग्रह-
णानुपपत्तिनियमादित्यर्थः ॥

मू० "तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकैतरस्य ग्रहणे स्वग्रा-
ह्यसंबद्धविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वनियमात् ।

टी० ॥ अत्र हेतुमाह- । "तदिन्द्रिये"ति । विशेषणताप्रत्या-
सत्तिः सर्वत्र स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतारूपैव भवति नत्वन्ये'तिनियमा-
दित्यर्थः । प्रकृते च संस्कारो नेन्द्रियग्राह्य इति तद्विशेषणतया तज्ज्ञानं
न संभवतीत्यर्थः ॥ ननु नेयं व्याप्तिः यद् विशेषणतास्वग्राह्यसंबद्धविशेषण-
तारूपैव भवति, घ्राणरसनाभ्यां गन्धरसविशेषाभावस्य घ्राणरसनाऽग्रा-
ह्येऽपि द्रव्ये विशेषणतया ग्रहणाद्, अत एनां^(१) विशिनष्टि- । "तदिन्द्रियाग्रा-
ह्ये"ति । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्य आश्रयो यस्य स तदिन्द्रियाग्राह्या-
श्रयको गन्धरसादिः, स प्रतियोगी यस्य गन्धाद्यभावस्य, तदितरत् प्रमेयं
यत्र विशेषणतया ग्रह्यते तत्रेयं व्याप्तिरिति न व्यभिचार इत्यर्थः । यद्वा,
"नियमेने"त्ये योजनीयम् । तदिन्द्रियाग्राह्येत्यत्र नियतं तदिन्द्रियाग्रा-
ह्यत्वं विवक्षितं, नतु कादाचित्कम् । अन्यथा चक्षुषा कदाचिद्भूतलादि
न ग्रह्यते इति तदाश्रयस्य^(२) घटादेरभावो विशेषणतया ग्रह्यमाणोऽपि
तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकैतरो न भवतीति सहचारदर्शनस्यलाभा-

(१) एनां=व्याप्तिम् ।

(२) तद् भूतलादि आश्रयो यस्येत्युत्पत्त्या तदाश्रितस्येत्यर्थः ।

घट् व्याप्तिपरिच्छेदः^(१) कुत्र स्यात्?, तथाच तदिन्द्रियाऽग्राह्यत्वं तदिन्द्रियस्वरूपाग्राह्यत्वं विवक्षितं, तच्च नियमपदान्तर्भावेन निर्वहतीति भावः । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्राह्येधिकरणे यः प्रतियोगी समारोप्य निषिध्यते स एव तदिन्द्रियाग्राह्याश्रयकः प्रतियोगी, तस्य योऽभावस्तदितरत्रायं नियमः, तेन वायौ रूपाभावस्य चानुपपत्तमुपपद्यते । अन्यथा^(२) घटादौ रूपाभावस्य रूपग्राहकेन्द्रियाग्राह्याश्रयकप्रतियोगिकत्वेन तद्वहोपि वायुविशेषणतया न स्यात् । * वायौ रूपाभावप्रतीतिर्लिङ्गजा? *, -इत्यनुपपन्नमेव, सर्वत्र तथाभावप्रसङ्गात् । यदि अन्यत्र योऽयानुपलब्धिरिन्द्रियसहकारिणी, तदा प्रकृतेऽपि समानं, वायावपि रूपानुपलम्भस्य प्रतियोगिसत्त्वविरोधित्वात् । महतो रूपसमवाये ग्रहणावश्यम्भावात् । केचित्तु “नियमेन तदिन्द्रियाग्राह्यो यस्याश्रयः^(३) स्वेतरोलम्भकव्यतिरेकोपलम्भाविषयो, यथा परमाणौ पृथिवीत्वादित्, नतु वायौ रूपादि, ततश्च तत्प्रतियोगीतरग्रहणे विशेषणतया व्याप्तिः”-इत्याहुः । यद्यपि घटादौ विशेषणतया तत्ताभानमविरुद्धमेव, तथापि संस्कारविशेषणतया तावच्च भानमित्यर्थः ॥

ब्रू० “अन्यथाऽऽप्यपरमाण्वादौ पृथिवीत्वादेरन्यत्र ग्राह्यतया

(१) व्याप्तिपरिच्छेदः = व्याप्तेरवधारणम् ।

(२) अन्यथा, यत्किञ्चिदधिकरणकसमारोपितप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावस्थले स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तेर्नियमाङ्गीकारे-इत्यर्थः ।

(३) स्वशब्दो दृष्टान्ते पृथिवीत्वादितरो दार्ष्टान्तिके त्वभावाश्रयत्वाभिमतवस्तुपरः । यथा पार्थिवपरमाणौ पृथिवीत्वं स्वस्मात्पृथिवीत्वादितरस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चानुषोपलम्भाविषयः नत्वेवं वायौ रूपादि स्वस्माद्रूपादितोऽतिरिक्तस्य महत्त्वलक्षणस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेण चानुषोपलम्भाविषयः, किन्तु रूपादिव्यतिरेकादेव, एवमेव यस्याऽभावस्याश्रयः स्वस्मादतिरिक्तस्योपलम्भकस्य व्यतिरेकेणोपलम्भाविषयः स्यान्नदीयप्रतियोगीतरप्रतियोगिकाभावग्रहणे एव स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणतया व्याप्तिरित्यर्थः । रूपाभावपृथिवीत्वाभावयोरप्याश्रयो, वाक्याऽप्यपरमाणुलक्षणी, भवतः स्वेतरोपलम्भकस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य व्यतिरेकेण चानुषोपलम्भाविषयावतस्तयोः स्वग्राह्यसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिमन्तरेणैव भानमित्यर्थः । यद्वा, यस्य = समारोपितप्रतियोगिनः, आश्रयः = आश्रयत्वेन संमतः, -इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे “तत्प्रतियोगीतरग्रहणे”-इत्यस्य तस्मात्प्रतियोगिन इतरप्रतियोगिकस्याभावस्य ग्रहणे-इत्यर्थः ।

निरस्तस्वहृपायोग्यत्वस्याभावो दृगादिभिर्गृह्येत । 'नही-
न्द्रियविहारदेशेषु निष्परमाणुकृत्वनियमो युक्ताभ्युपगमः ।
'शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिनयेऽप्येन्द्रियविशेषणतासप्तमः
सन्निकर्षः, नतु तत्र संबद्धविशेषणतैत्यतोऽपि न व्यभिचारः ।

टी० ॥ उक्तव्याप्तौ विपक्षबाधक्रमाह—। "अन्यथे"ति । यद्यप्य-
भावग्रहे प्रतियोगियोग्यतावदधिकरणयोग्यतापि तन्त्रमिति प्रत्यासत्ता-
सत्यामपि तद्विरहादेव न परमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रह इति, तथापि
शब्दाभावप्रत्यक्षतावादिमते नैतदिति भावः ॥ ननु पृथिवीत्वाभावेन संब-
द्धविशेषणतापि प्रकृते नास्तीत्यत आह—। "नही"ति ॥ "तदिन्द्रियाया-
ह्याश्रयके"त्यादिविशेषणव्युदस्तमपि व्यभिचारं प्रकारान्तरेणापि व्युद-
स्यति—। "शब्दाभावे"ति । व्यभिचारनिरासेऽयमपि प्रकार इत्यपरर्थः ।
'सप्तम'—इति संबद्धविशेषणतापेक्षया, विशेषणतया षष्ठ एव ; शब्दसा-
क्षात्कारानुरोधेन यथा शुद्धसमवायः प्रत्यासत्तिरेवं शब्दाभावसाक्षात्कारानु-
रोधेन विशेषणताया अपि शुद्धायाः प्रत्यासत्तित्वोपगमात् । संबद्धविशे-
षणताया एव यत्र ग्राहकत्वं तत्परं व्याप्यपददर्शनमिति भावः ॥

सू० * "नचात्मसंयुक्तमनः^(१) प्रति 'पूर्वानुभूतार्थात्मप्रत्यास-
त्तिरेव संस्कारः इति तदतीन्द्रियत्वं न दोषाय, प्रत्यासत्तेर-
तीन्द्रियाया इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यो^(२)पगमादिति स्वीकृते

(१) वस्तुत एकेव ग्राह्यासत्तिर्द्विवक्षावशाद्ग्राह्यासत्तिग्राहकासत्तिभेदेन द्विधा विभ-
ज्यते ; तत्रात्मसंयुक्तमनः प्रति (=आत्मसंयुक्तमनसा सह निरुक्तमनसा वा) संस्कारः (=सं-
स्कारलक्षणा, अर्थान् मनः संयुक्तात्मसमवेतसंस्कारलक्षणा) ग्राहकासत्तिः, (=अर्थग्राहकेण-
संस्कारेण समं, निरुक्तसंस्कारस्य वा सम्बन्धः,) तथा आत्मसंयुक्तमनः प्रति पूर्वानुभू-
तार्थात्मप्रत्या सत्तिरपि (=पूर्वमनुभूतो यावर्थात्मानो तयोः प्रत्यासत्तिरपि) संस्कारः,
(=संस्कारलक्षणा, अर्थान् मनः संयुक्तात्मसमवेतसंस्कारविषयत्वलक्षणा) ग्राह्यासत्तिः, सोह-
मितिप्रत्यभिज्ञायां संस्कारः पूर्वानुभूतात्मप्रत्यासत्तिः सोऽयं घट इत्यत्र तु पूर्वानुभूतार्थ-
प्रत्यासत्तिरिति विभागः ।

(२) इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्रत्यासत्तेरतीन्द्रियाया उपगमादित्यन्वयः । इन्द्रिया-
र्थसन्निकर्ष-भिन्नप्रत्यासत्तेरतीन्द्रियत्वोपगमादित्यर्थः ।

नित्यारः *, 'तथा सति "स"—इत्यंशे चक्षुरादेः प्रत्यासत्त्य-
भावात्प्रत्यभिज्ञाया अचानुषत्वापातात् । ^a "अयमि" त्यंशो
दृगादिना, तदंश^(१)स्तु मनसा, गृह्यतां, तदेतदभेदस्तु
केनेत्युक्तमप्यावर्तते इति । ^c एतेन 'संस्कारः सहकारिमा-
त्रम् इन्द्रियस्यातिप्रसङ्गनिवारकः प्रत्यभिज्ञायां, तदर्थ
(^२) इन्द्रियेणासन्निकृष्टे एवोत्तिष्ठ्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृ-
ष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यव श्यम्भावमात्रं,
तच्चेदमंशसन्निकर्षादेव स्यात्, नतु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसह-
कारिता—इत्यपि निरस्तम्, ^f 'सोयं^(३) न वे' तिसंशयाभा-
वापातेनैवेति ।

टी० ॥ ननु मा भूच्चक्षुषस्तत्तया सह संयुक्तमनःसंयुक्तात्मसमवेत-
संस्कारविशेषणताप्रत्यासत्तिरपितु यथा घटेन सह चक्षुषः संयोगस्तथा
मनसस्संस्कार एव प्रत्यासत्तिरस्त्वित्यत आह— ^a "नचे"ति । संस्कारो-
ऽसंबद्ध कथं मनः प्रत्यासत्तिः स्यादित्यत उक्तम्—^b "आत्मसंयुक्तमनःप्रती"ति ।
तथाच मनःसंयुक्तात्मसमवेतः संस्कारो मनःप्रत्यासत्तिरिति ॥ संस्कारया-
हकासत्ति^(४)मभिधाय ग्राह्यासत्तिमाह— ^b "पूर्वानुभूते"ति ॥ एवं शङ्कायां
परिहारमाह— ^c "तथा सती"ति । एतावतापि चक्षुषा समं प्रत्यासत्ति-
र्नापपादितेति प्रत्यभिज्ञायाश्चाक्षुषत्वं न स्यात्, प्रत्युत मानसत्वं स्यात्,
तथाच विरोध इत्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे मानसत्वमिदन्तांशे च चानुषत्वमस्तु
को विरोधः ? इत्यत आह— ^d "अयमि"ति ॥ ननु यावत्प्रत्येत्येन्द्रिय-
सन्निकर्षो न तन्त्रं, किंतु प्रत्येत्येन्द्रियसन्निकर्षमात्रं, स चेदमंशेनैव, तदं-
शस्त्वऽसन्निकृष्ट एव भासते, तच्चातिप्रसङ्गः सहकारिणा संस्कारेण वार-

(१) तदंशः, तत्तांश इत्यर्थः ।

(२) तदर्थः, तच्छब्दार्थ इत्यर्थः ।

(३) "एतेन"त्यस्यैवातिदेश्यमाह—सोयमिति ।

(४) संस्कारेणार्थग्राहकेण मनसः सम्बन्धमित्यर्थः ।

णीय इत्याशङ्क्याह-। “एतेने”ति ॥ ^f“सोयमि”ति । उक्तसामर्थ्यसत्त्वे निश्चय एव स्याद्, दोषस्य खण्डितत्वादिति भावः ॥

सू० “तदद्राक्षमि”त्यादिस्मृतिरपि चैवमनुभवः स्यात्, मनस-
(१) आत्मसंयोगसहकृतादर्थात्मसन्निकर्षात्संस्काराज्जाय-
मानायास्तस्या इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादेव ; मनसात्मसं-
योगादात्मसमवायेन प्रत्यक्षीक्रियमाणैर्ज्ञानादिभिः स्मर्य-
माणस्यार्थस्याविशेषादिति । ^७ एतेन ‘तत्त्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिकान्योन्याभावविरहः स्वरूपाभेदो वाऽयं भाती’ (२)त्यपि
निरस्तम् । अन्योन्याभावव्यतिरेकोऽन्योन्यमेव तत्तेदन्तो-
पाध्यवच्छिन्नयोः स्यात्, नच तन्मिलितमेकेन सुग्रहम् ।
एवं स्वरूपाभेदोपि तयोरैक्यं तदनवगाहिना दुरवगम-
मेव । ‘संस्कारोपनीते च विषये यदि ज्ञानमनुभवः स्यात्
स्मृतिरपि कुतो नानुभूतिः ?’ ^d अथ * न संस्काराधीनत्व-
मात्रेण स्मृतित्वं, किंत्वनुभवकारणासंपृक्तसंस्कारजत्वेन,
ततश्चाधिकांशसन्निकर्षापेक्षं प्रत्यभिज्ञानमनुभव एव
भवति, नतु स्मृतिः ? *—इति चेन्न ।

टी० ॥ संस्कारस्य प्रत्यासत्तित्वपक्षे सहकारित्वपक्षे च दोषान्तर-
माह-। “तदद्राक्षमि”ति । यथा ‘जानामी’त्यनुभवः संयुक्तसमवायान्मा-
नसस्तथा ‘अद्राक्षमि’तिस्मृतिरपि संस्कारलक्षणात्सन्निकर्षोन्मानसोऽनुभवः
स्यादित्यर्थः ॥ ^७ “एतेने”ति । यथा ‘सोयं, नतु तद्विधमे’तितद्वैधर्म्याभावः
संस्कारेन्द्रियाभ्यां प्रत्येकं मिलित्वा चापनेतुमशक्य^(३) एवं ‘सोयं, न तदन्या-

(१) मनःप्रतियोगिकात्मसंयोगसहकृतात्पूर्वानुभूतार्थात्मसन्निकर्षाभिज्ञातदृष्ट-
कादृष्टा संस्काराज्जायमानायाः स्मृतेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादनुभवत्वं स्यादित्यर्थः ।

(२) ‘इदन्त्वावच्छिन्ने’—इति शेषः ।

[णादिति भावः ।

(३) संस्कारेण वैधर्म्याभाववतो धर्मिणः, इन्द्रियेण च तत्तया, अविषयीकर-

न्याभासवान्' एवं 'न स्वरूपभिन्न' इत्यत्राप्यन्याभावात्प्रत्यक्षाभाववत्त्वं तत्स्वरूपाभेदो वा न ताभ्यामुपनेतुं शक्यमित्यर्थः ॥ संस्कारजत्वेऽपि यथा प्रत्यभिज्ञाऽनुभव एवं स्मृतिरप्यनुभव एव स्यादित्याह-। "संस्कारे"ति । एतच्चाचार्यमतेन ; वार्तिककारमते तु प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिजन्या, न संस्कारजन्येति ॥ ननु संस्कारजन्यत्वमात्रं न स्मृतित्वप्रयोजकं येन प्रत्यभिज्ञापि स्मृतिः स्यादपित्विन्द्रियसंचिक्र्पाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वं, तच्च प्रत्यभिज्ञायां मास्तीति न तस्याः स्मृतित्वमित्याह-। "अथे"ति ॥

सू० "संस्काराऽसम्पृक्तानुभवकारणजत्वेनानुभवत्वं भवति प्रत्यभिज्ञानं तु संस्कारसहितानुभवकारणजं स्मृतिरेवेति वैपरीत्यं किं न स्यात् ? । "अन्यत्र न स्मृति^(१)रनुभवकारणसम्पृक्तसंस्कारजं या-इति तु 'नान्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसम्पृक्तार्थेन्द्रियसंप्रयोगजन्य'-इतिसाम्यादेवाबाधकम् । 'तदेवं^(२) विनिगमनायां प्रमाणाभावात्, स्वयंकल्पितव्यवस्थान्नैपरीत्येनापि कल्पनासंभवान्, प्रत्यभिज्ञानमुभयकारणसंभवात् स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यम् । तथा च स्मृतिय्यावृत्तमनुभवत्वं जातिरस्तीति प्रत्याशा निरवकाशा । नच विषयांशे स्मृतित्वानुभवत्वयोर्व्यवस्था कर्तुं शक्यते, तन्निरासस्य निवेदितत्वात्^(३) । ततश्च तदेव ज्ञानं तस्मि-

(१) स्मृतिरन्यत्रानुभवकारणसंपृक्तसंस्कारजन्या न, -इत्यबाधकम्, अन्यत्रानुभवोऽपि संस्कारसंपृक्तार्थेन्द्रियसंप्रयोगजन्यो न, -इतिसाम्यादेवेत्यन्वयः ।

(२) तदेवं (संस्कारजत्वात्प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिरुत संप्रयोगजत्वादननुभव इत्यत्र) विनिगमनायां प्रमाणाभावात्प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिश्चानुभवश्चेति मन्तव्यमिति सम्बन्धः । ननु केवलसंस्कारजत्वं स्मृतित्वस्य, अतिरिक्तकारणजत्वं चानुभवत्वस्य प्रयोजकमिति मत्कल्पनमेव नियामकमित्याशङ्क्य प्रतिकल्पनत्वान्मैवमित्याह-स्वेति । प्रमाणाभावाद्भयात्मत्वमपि नैष्टव्यमित्यत आह-उभयोः ।

(३) "तदा धर्मणमादायापि स्मृत्यनुभवसङ्करो दुर्दारः"-इत्यत्र निवेदितत्वात् ।

नन्वेवांशे स्मृतिश्चानुभवश्चेत्यापतितेपि यदि न विरोधबुद्धि-
र्भवतस्तदा “तदधीने तत्रैवार्थे प्रमात्वाप्रमात्वापाते^(१)-
सा तेऽस्तु ।

टी० ॥ तर्हीन्द्रियजन्यत्वेन प्रत्यभिज्ञाऽनुभवोपि न स्यात्, संस्कारा-
जन्यत्वे सतीन्द्रियजन्यत्वस्यानुभवत्वप्रयोजकत्वात्, प्रत्यभिज्ञायां च तदभा-
वाद्,—इत्यपि स्यादित्याह—। “‘संस्कारे’”ति ॥ नन्वनुभवसामर्थीजन्यत्वेपि
संस्कारमात्राधीनत्वेन कुत्र स्मृतित्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तदापादनीय-
मित्यत आह—। ^b “अन्यत्रे”ति । तर्हि संस्कारजन्यत्वेपि कुत्रेन्द्रियजन्यत्व-
मात्रेणानुभवत्वं दृष्टं येन प्रत्यभिज्ञायां तत्कल्पनीयमित्यपि तुल्यमित्यर्थः ॥
प्रकृतमुपसंहरति—। “‘तदेवमि’”ति । संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वमिन्द्रियज-
न्यत्वेन चानुभवत्वं, नचात्रावच्छेदकभेदेन द्वयोर्भूतित्वस्तस्या निरस्तत्वादिति
स्मृतित्वसाङ्ग्यादनुभवत्वं न जातिरित्यर्थः । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं
साक्षात्कार्यनुभवरूपतयाऽनुव्यवसायसिद्धं, तस्य च विषयस्तत्तेदन्तावच्छि-
न्नान्योन्याभावात्यन्ताभावः, स च स्वरूपमेव तयोस्तद्गताऽसाधारणधर्मा वा
कश्चिदित्यन्यदेव, तत्तदनुभवस्य दुरपह्वत्वात्, तच्च संस्कारेन्द्रियाभ्यां
जन्यते, अन्यथ्यतिरेकाभ्यां द्वयोरपि कारणत्वावधारणात्, अन्यथा कार्य-
स्याकस्मिन्त्वेनाहेतुकत्वेन परप्रतिपादनार्थं^(२) तवापि वागव्यवहारो न स्यात्
प्रतिनियतविषययोः अपि संस्कारेन्द्रिययोः संभूयकारित्वं प्रत्यभिज्ञान्यथानुपप-
त्त्यैव, तत्र मोपपद्यतां प्रत्यभिज्ञानं, मा च तत्तेदन्ताविशिष्टाभेदस्तद्विषयो
स्त्विति त्वयापि वक्तुमशक्यम्, अनुभवविरोधात् ; क्षणभङ्गापत्तेश्च । ‘योहम-
द्राक्षं सोहं स्मरामी’त्यभेदप्रतिसन्धानस्य सर्वतैर्यिक^(३) सिद्धत्वात् । तत्ताऽभे-
दश्चेन्द्रियसंबद्धविशेषणतयैव भासते, घटादेश्च प्रत्यभिज्ञायमानस्य ग्राह्य-
त्वेन स्वग्राह्यसंबद्धविशेषणतायां एव सत्त्वात् । * तत्तांशमात्रे संस्कारेणापि

(१) प्रमात्वाप्रमात्वापातेपि सा=अविरोधबुद्धिस्तेऽस्त्वित्यर्थः ।

(२) परप्रतिपादनार्थम्=परप्रतिपत्तिजननार्थम् ।

(३) तैर्यिकाः=शास्त्रकाराः ।

तदवच्छिन्नाभेदांशो^(१)पि विशेषणतया कथं भासेत ? *,—इति चेन्न, संस्कारा-
नुपनीतस्यापि विशेषणताभ्युपगमात् । * भूतले घटाभावस्यैव^(२)विशेषणतयैव
तत्ताभाने किं संस्कारेण * ?—इति चेन्न, अननुभूते प्रत्यभिज्ञाया अदर्शनाद्
अनुभवस्यापि तत्कारणत्वसिद्धौ तस्य च चिरध्वस्तस्य व्यापारापेक्षायां
संस्कारकारणत्वकल्पनात् । अतीतापि तत्ता विशेषणमेव, 'द्वे द्रव्ये'—इत्यत्र
द्वित्व^(३)मिव, तत्ता च पूर्वानुभववैशिष्ट्यं, तदसत्त्वकाले तज्ज्ञानं न भ्रमः ।
* कथम् ? *,—इति चेन्न 'सोयमि'ति 'तदभिज्ञायमि'ति प्रतीयते, ननु 'तदव-
च्छिन्न'^(४) इदानीं मिति प्रत्यभिज्ञाविषयो येन भ्रमः स्यात्, संस्कारजन्यत्वेन
च न स्मृतित्वमिन्द्रियाजन्यत्वस्योपाधित्वात् । * नचेन्द्रियजन्यत्वेन चानु-
भवत्वे मध्ये संस्काराजन्यत्वमुपाधिः * । अनुभवत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेना-
पाधिव्यतिरेकेण^(५)तद्व्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वेनोपाधेरुपाधितविपर्यय-
त्वेनाऽऽभासत्वात् । अस्तु वा प्रत्यभिज्ञानं स्मृतिजन्यं, तथाय संस्कार-
जन्यत्वेन स्मृतित्वापादनमिन्द्रियजन्यत्वेन चानुभवत्वसाधने संस्काराऽ-
जन्यत्वमुपाधिश्चानवकाशः । स्मृत्युपनीतैव तत्ता भासेते भ्रमे इव रजत-
त्वमिति प्रत्यभिज्ञाखण्डनमनवकाशं, तथापि हस्तसमावरणमात्रमेतत्सर्व-
मिति हृदयम् ॥ ^b "तदधीने" इति । स्मृतित्वेनाप्रमात्वं, यथार्थानुभवत्वेन
प्रमात्वम्, अवच्छेदभेदं विनैव प्रत्यभिज्ञायां स्यादिदं च तवानिष्टमित्यर्थः ॥
सू० "एतेन^(६)विरोधापत्त्याऽनुभवत्वस्वीकारे बाधकेन स्मृति-

(१) "अभेदांशेपी"ति त्वपपाठः ।

(२) भूतले घटाभावप्रत्यक्षत्वेने प्रागनदिगतस्यैव घटाभावस्य विशेषणतया
भानाङ्गीकारेण संस्कारानुपनीतस्यैव तस्य विशेषणता ।

(३) द्वित्वं ह्यपेक्षाबुद्धिजन्यत्वेन चतुर्यङ्गणादावतीतमपि द्रव्यविशेषणं यथा
तद्वदित्यर्थः ।

(४) तदवच्छिन्नः, तत्तावच्छिन्न इत्यर्थः ।

(५) उपाधिव्यतिरेकेण=संस्कारजन्यत्वेन, तद्व्यतिरेकस्य=अनुभवत्वव्यतिरेकस्य-
त्यर्थः ।

(६) एतेनेत्यस्यैव विवरणं,—बाधकेनेत्यन्तम् । विरोधापत्त्या=प्रत्यभिज्ञायां स्मृति-
त्वानुभवत्वयोः प्रमात्वाप्रमात्वयोश्च विरुद्धधर्मयोः समावेशेन, अनुभवत्वस्वीकारे=अ-
नुभवत्वस्य जातित्वस्वीकारे, बाधकेनेत्यर्थः ।

व्यतिरिक्तमनुभवत्वं नामानुगतं साक्षात्कारिज्ञानानुमि-
त्याहिसाधारणमनुभववलादेव व्यवस्थापनीयमिति प्रती-
तिकलहोपि^(१)निरस्तः । * ^६ननु चाऽनुभव एव शरण-
मिह, प्रत्यभिज्ञाने ह्यनुभवत्वमेवानुभूयते नतु स्मृतित्वं,
तेन संस्कारजत्वेपीन्द्रियार्थसन्निकर्षाधिकापेक्षयाऽनुभव-
त्वमेवेति विनिगमनायामपीदमेव प्रमाणम् । अन्यथा प्रत्य-
भिज्ञानेऽनुभवप्रत्ययो न स्यादिति प्रतीतिकलहेन प्रत्यव-
स्थेयमिति ? * । न, ^८इदन्तातत्तावभासयोरनुभवस्मरणभा-
गयोः सत्त्वेनानुभवस्यैकपक्षेऽसाधारणीकृत्य प्रमाणयितु-
मिच्छाऽशक्यत्वात् ।

टी ॥ अनुगतप्रतीत्यभावादनुभवत्वं न जातिरित्युक्तमिदानीं जा-
तिसाङ्ख्यादपि न तदित्याह- । “एतेने”ति । यद्वा, प्रघटकनिर्व्यूढमर्थं
संज्ञेपतोऽनुवदति- । “एतेने”ति ॥ नन्वनुगतानुभवत्वजातौ प्रतीतिकलहः
^(१)प्रत्यभिज्ञायां स्मृतित्वानुभवत्वविरोधात्तदाहूतप्रमात्वविरोधाद्वा निर-
सनीयः, स एव नास्ति, अनुभवेनैव सर्वप्रतीतिसिद्धत्वादित्याह- । ^६“ननु
चे”ति ॥ यथेदन्तांशे‘ऽनुभवामी’त्यनुभवः तथा तत्तांसे ‘स्मरामी’त्यनुभव
इति न सकलांशानुभवत्वानुभव इत्याह- । ^८“इदन्ते”ति । यद्वा, तत्तांशे
स्मृतित्वध्रौव्येणानुभवत्वेनानुभवोऽयं कूटसाक्षी^(२),त्यर्थः ॥

(१) इतिहेतोः प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वास्वीकारे सीयं घट इत्याकारकतत्तेदन्ता-
वगाहिज्ञानेऽनुभवत्वावगाहिप्रतीत्या कलहः = विरोधो निरस्त इत्यर्थः ।

(२) कूटसाक्षी = मिथ्यायंगोचरः ।

मू० “एतेन—स्मृत्यनुभवसङ्करप्रसङ्गेनानुभूतिपद^(१)व्यवच्छेदं परि-
रिक्तं मन्तव्यम् । ^(२) * नच वाच्यं प्रत्यभिज्ञानं व्यवच्छेदं
मा भूत् स्मृत्यन्तरं तु भविष्यतीति *, तस्याप्यनुभूतित्वेन
भवताऽवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् । तथाहि— ‘घटस्तत्रासी-
दि’त्यादिस्मृतौ पूर्वकालविशिष्टो घटः स्फुरति, नचासौ^(३)
पूर्वमनुभूता भूतता या संस्कारेणोपनीयेत, प्रत्युत पूर्वं वर्त-
मानताया एवानुभूत्या ग्रहणं, “तस्मादिदानीं पूर्वता^(४)-
ग्रहणसामग्रीसंभेदात् ‘सोयमि’तिप्रत्यभिज्ञानवद्विशि-
ष्टावगमोप्यसौ स्मृत्यनुभवात्मक एवाभ्युपगन्तव्यः । एतेना-
नुभवसामग्रीसहितः संस्कारोऽनुभवकारणमितिपक्षे पूर्वमा-
शङ्किते “इदमपि दूषणं द्रष्टव्यम् । तथा सति स्मृत्युच्चे-
दापत्तेः । “नच तदस्ति स्मरणं यच्च सा^(५) न प्रकाशते,
ततश्च व्यवच्छेद्यानुपपत्तिः ।

टी० ॥ ननु ‘तत्त्वानुभूतिः प्रमे’तिलक्षणखण्डनमुपक्रान्तं, तत्र किम-
प्रस्तुतेन प्रत्यभिज्ञाखण्डनेनेत्यत आह—। “एतेने”ति । अत एव खण्डनो-
द्गारे यदेतस्य प्रकरणव्याऽप्रस्तुतत्वमुक्तं, तदपि प्रत्युक्तम् ॥ ^(६) “नच वाच्य-
मि”ति । यद्यपि प्रत्यभिज्ञानमनुभूतिपदव्यवच्छेदतत्वेन नोपक्रान्तं, न वा

(१) ‘तत्त्वानुभूतिः प्रमा’—इतिप्रमालक्षणकुक्षिनिविष्टानुभूतिपदेत्यर्थः ।

(२) { निराकार्यनुभूतीतिशब्दव्यावर्त्यता पुरा ।
{ प्रत्यभिज्ञात्मबोधस्य, स्मृतौ सा चात्र खण्ड्यते ॥ १७ ॥ }

(३) असौ=पूर्वकालसम्बन्धरूपा, भूतता (= तत्ता) पूर्वं नानुभूता या संस्का-
रेण विषयीक्रियेत्यर्थः । पूर्वं प्रत्यभिज्ञाखण्डनावसरे तत्तायां पूर्वदेशकालसम्बन्धरूपा-
यां देशकालयोस्तत्कालीनवर्तमानत्वाभिप्रायेण संस्कारविषयत्वोक्तिरिदानीं तु तयोरेव
देशकालयोरेतत्कालीनमतीतत्वमभिप्रेत्य संस्काराऽविषयत्वमुक्तमिति ध्येयम् ।

(४) पूर्वता=भूतता, तद्ग्रहणसामग्रीन्द्रियसन्निकर्षादिरूपा, तस्याः घटपादक
संस्कारैः सह सम्भेदात्=संमिश्रणादित्यर्थः ।

(५) सा=भूतता, तत्तेति यावत् ।

तद्व्यवच्छेदः सिद्धान्त्यभिमतः, शङ्को वा, तथापि स्मृतिनामनुभवत्वापाद-
नाय प्रस्तावनामात्रपरमेतत् ॥ ^a“तथाही”ति । यद्यपि पूर्वानुभवका-
लीना विद्यमानतैव तत्ता^(१), पूर्वकालवैशिष्ट्यं वा, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं वा,
पूर्वदेशसंबन्धो वा, यत्किञ्चित्कालीनसंबन्धो^(२) वा, सर्वत्र पूर्वानुभवविष-
यतायाः सत्त्वात्; पूर्वानुभवविषयत्वस्य तत्तात्वे य एवानुभवेन पूर्वं
गृहीतस्तद्विषये एव स्मरणाभ्युपगमात् न तत्तांशेनुभवप्रसङ्गः, तथापि
स्मरणस्य मानसानुभवत्वे किं बाधकमिति हृदयम् ॥ ^d“तस्मादि”ति ।
स्मृतावतीतताभावे संस्कारस्यासामर्थ्याद्विन्दियमेव कारणं वाच्यम्, धर्म्यंशे
च संस्कारः, इति सर्वस्मृतीनां स्मृत्यनुभवसाङ्ख्यमित्यर्थः ॥ ^e“इदमपी”-
ति । सर्वस्मृतिषु स्मृत्यनुभवसाङ्ख्यमित्यर्थः ॥ ^f“स्मृत्युच्छेदापत्तेरिति”ति ।
अनुभूतिपदव्यवच्छेदस्मृत्युच्छेदापत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रमुष्टतत्तांशमेव स्मर-
णमनुभूतिपदव्यवच्छेदमस्त्वित्यत आह- । ^g“नचे”ति ॥

मू० ^(३) यदपि “कैश्चिदुच्यते-“दोषवशात्प्रमुष्टतत्तांशं स्मरणं
भवन्ती”ति, तदपि नोपपन्नं, तदीयस्मरणत्वे प्रमाणाभवा-
त् । * ^bनचानुभवसामग्यभावात् पारिशेष्येण स्मृतित्वम् *,
“इन्द्रियार्थसन्निकर्षव्यावृत्त्यानुभवसामग्यभावात् पारिशे-
ष्येणानुमित्यादेरपि स्मृतित्वापत्तेः । * ^c“सर्वानुभवसाम-
ग्यभावात् *, -इति चेत्, ^eकथं पुनस्तत्तांशशून्यरजता-
दिज्ञानहेतुसामग्री नानुभवसामग्रीत्यवधारितमायुष्म-
ता ? । * ^fपञ्चप्रमाणी^(४) कारणसामग्यसंभवान् *, -इति-

(१) तत्ता=भूतता ।

(२) यत्किञ्चित्कालीनः, पूर्वकालीन इत्यर्थः । पूर्वकालवैशिष्ट्यमितिलक्षणे पूर्व-
कालसम्बन्धाधिकरणत्वमुक्तिमिह तु पूर्वकालसम्बन्धमात्रमित्यपेक्षरुक्तम् ।

(३) { खण्डनखण्डस्मरणं चान्यन्मुष्टतत्ताकरूप्यम् ।
{ तस्यापि तत्पदेनात्रापाकरोति च वार्य्यताम् ॥ १८ ॥ }

(४) पञ्चानां प्रमाणाणां समाहारः पञ्चप्रमाणी, पञ्चपूलीत्यादिवत् ।

चेन्न, ^१ चतुष्प्रमाणी जनकसामग्र्यसंभवात् पञ्चमी^(१) प्रमा-
 किं न पारिषेष्ट्यत्स्मरणं त्वया व्यवस्थापि ? । ^२ कुत्र च
 प्रतिपन्नं पञ्चप्रमाणीकारणसामग्र्यभावे जायमानं ज्ञानं
 स्मृतिर्भवतीति ? , 'घटस्तच्चासीदि'त्यादिज्ञानानामनुभव-
 त्वापन्यासस्य कृतत्वात् । ^३ अथ मन्यसे, - * प्रत्यक्षादिका-
 रणसामग्र्यनुपपत्त्या रजतमात्रस्य च पूर्वं अनुभूतत्वेन तद्वि-
 षयसंस्कारसंभवात् संस्कारस्यैव हेतुताङ्गीक्रियते, न
 त्वन्यत्कारणत्वेन कल्प्यते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यसंभवे
 जायमानस्य त्वनुमानादेरननुभूतविषयत्वेन तस्मात्^(२) ज्ञे-
 त्यतिसंभव इति तत्कारणं लिङ्गादिकमङ्गीक्रियते, ततः
 प्रमाणाकारासहकृतसंस्कारजत्वं, तद्वृज्ज्ञो वा जातिविशेष
 एव, स्मृतित्वम् *, - इति,

टी० ॥ "कैश्चिदि"ति । 'इदं रजतमि'तिभ्रमस्यने ग्रहणस्मर-
 णरूपज्ञानद्वयभेदाग्रहवादिभिरित्यर्थः ॥ ननु रजतेन सममिन्द्रियसन्निक-
 र्षाभावादगन्यैव तद्वानं स्मरणमभ्युपेयमित्यत आह- । ^४ "नचे"ति ॥ गूढा-
 भिसन्धिराह- । ^५ "इन्द्रियार्थे"ति । अनुभवत्वावच्छिन्नसामग्र्यभावात् तत्र
 स्मृतित्वम्, अनुमित्यादौ तु न तदवच्छिन्नसामग्र्यभावात् लिङ्गपरामर्शादेरनु-
 भवमामय्या एव सत्त्वादिति शङ्कते- । ^६ "सर्वे"ति ॥ गूढाभिसन्धिः पुनरा-
 ह- । ^७ "कथमि"ति ॥ नन्वर्थापत्तिमादाय प्रत्यक्षादीनि मीमांसकमते पञ्चै-
 वानुभूतयः प्रमाणानि, प्रमुष्टतत्तांशे च स्मरणे तत्कारणव्यतिरेकादेव स्मृति-
 त्वमिति शङ्कते- । ^८ "पञ्चे"ति । प्रमाणपदं भावसाधनं^(३), पञ्चपदं च

(१) पञ्चमी प्रमा = अर्थापत्तिः ।

(२) तस्मात् = संस्कारमात्रात् ।

(३) भावसाधनम् = प्रमितिः प्रमाणम् (= प्रमा,) इतिभावव्युत्पत्तिकम् ।

यथादर्शनप्रमाणसङ्ख्या^(१) पलक्षणपरम्, एवमप्येपि ॥ स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-
 १ “चतुरि”ति । चतस्र एव प्रमास्त्वदभ्युपगताः^(२), पञ्चमी प्रमा स्मृतिरेव
 भवेदित्यपि सुवचमित्यर्थः ॥ प्रमुष्टतत्तांशस्मरणस्य स्मरणान्तरदृष्टान्तेन
 पञ्चप्रमाणीसामग्रीविरहे जायमानत्वात् स्मृतित्वं साधनीयं, तदेव तु
 नास्ति, सर्वेषामेव स्मरणानामनुभवत्वस्योक्तत्वादित्याह-। ^१ “कुत्र चे”ति ॥
 ननु प्रमुष्टतत्तांशस्मरणे परिशेषात्संस्कारमात्रं कारणम्, अनुमित्यादौ तु
 लिङ्गपरामर्शादीनां कारणानां सत्त्वात्पूर्वसाध्यादिसंसर्गे पूर्वाननुभूते^(३) च
 संस्कारभावात् संस्काराजन्यत्वेन चानुमित्यादेरनुभवत्वस्यैव व्यवस्थापनाच्च
 प्रतिविन्दिरिति शङ्कते-। ^२ “अथे”ति ॥

म्ब० मैवम् । “तच्च कारणत्वं किमिति नास्त्यैव?, येन संस्कार-
 जत्वं व्यवस्थाप्यते । * तेनार्थेन सह तदाऽक्षस्य सन्निकर्षा-
 भावादसन्निकृष्टस्य च तस्य ज्ञानजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात् ने-
 द्रियजत्वं यस्य? *, -इति चेन्न, ‘संस्कारस्यापि केवलस्य
 तज्जनने^(४)’तिप्रसङ्गादवस्थात् । * ^२ सहचरित^(५) धर्म-
 दर्शनादिना सहकारिणा युक्तस्य संस्कारस्य तज्जनने
 नास्त्यतिप्रसङ्गः? *, -इति चेत्, ‘तेनैव सहकारिणा सहि-
 तस्येन्द्रियापि तज्ज्ञानजननेऽतिप्रसङ्गाभावात् । * ^३ अ-
 ननुभूतेपि तर्हि प्रसङ्गः *, -इति चेन्न, ^४ तवापि तद्धर्मता-

(१) चार्वाकस्य मते प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं, कलाटवौद्धयोस्त्वनुमितिरपि, नैया-
 यिकेकदेशिनामुपमिति रपि, नैयायिकानां शाब्दमात्रं, भाट्टवेदान्तिनोरनुपलब्धिरपि, पौ-
 राणिकानां साम्प्रविकैतिल्यके अपि, तान्त्रिकाणां चेष्टापि-इति यथाशास्त्रमुत्तरोत्तरं
 प्रमाणसङ्ख्या दृष्टव्या ।

(२) ‘भवैयुरिति शेषः ।

(३) ‘साध्य’ इति शेषः, यद्वा ‘पूर्वाननुभूते’-इति ‘अपूर्वसाध्यादिसंसर्गे’ इत्य-
 स्यैव विशेषणम् ।

(४) तज्जनने-स्मृतिजनने । अतिप्रसङ्गादवस्थात्=सादृश्यदर्शनादिविरहद-
 शायामनुदुष्टसंस्कारेभ्यां स्मृतिप्रसङ्गात् ।

(५) सहचरितो धर्मः=चाकचक्यादिरूपः समानो धर्मः ।

नधिगते^(१) तद्धर्मवत्यधिगते तस्य संस्कारवतः स्मृत्यापत्त्या
समाधिसाम्यात् । * [॥] लुप्ततत्साहचर्यदर्शनजसंस्कार-
स्यापि तथा सति सहचरितरजताद्यक्षजप्रतीतिप्रसङ्गः ? *,
—इति चेन्न, [॥] तवापि मते तादृशस्य रजतादिसंस्कारवतो
रजतादिस्मृतिप्रसङ्गसाम्यात् । [॥] तस्माद्यत^(२) स्ते कालव्यव-
धानादितः संस्कारलोपस्तदनुपनिपातस्यापि हेतुत्वोपग-
म्येऽनतिप्रसङ्गात्^(३) ।

टी० ॥ परिशेषं प्रत्याचष्टे—। [॥] “तत्रे”ति ॥ रजतादिना सच्चि-
र्षाभावान्नाक्षजत्वमिति शङ्कते—। [॥] “तेने”ति ॥ ययाऽनुपपत्त्या नाक्षजत्वं,
तयैव न संस्कारजत्वमपीत्याह—। [॥] “संस्कारस्यापी”ति ॥ सदृशादृष्टवि-
न्ताद्युद्बोधितसंस्कारः स्मृतिकारणमतो नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते—। [॥] “सह-
चरिते”ति ॥ संस्कारसहकारित्वेन यदपेक्षितं तदक्षसहकार्यवास्तु, सच्चि-
कर्षसंस्कारौ तु न तन्त्रमित्याह—। [॥] “तनेवे”ति ॥ यदि संस्कारं विनेन्द्रि-
यमात्रात् सदृशादिदर्शनसहायात् प्रमुष्टतत्तांशं स्मरणं तदातिप्रसङ्गमाह—।
[॥] “अननुभूतेषां”ति ॥ यत्र रजतधर्मतया चाकचिक्यं + नानुभूतं, रजतं धर्मं
पुनरनुभूतमेव, तत्र चाकचिक्यं + वति शुक्त्यादौ दृष्टे च रजतगोचरसंस्कार-
सत्त्वेऽपि यद्विलम्बात्^(४) स्मृतिविलम्बस्तद्विलम्बादननुभूते ममापि स्मृतिवि-
लम्बा ननु संस्कारविलम्बादित्याह—। [॥] “तवापी”ति ॥ ननु रजतादिस्मर-
णमिन्द्रियजमेव चेत्तदा लुप्तसंस्कारस्या^(५)पि रजतादेर्ज्ञानप्रसङ्गः; किंच,

(१) तद्धर्मतानधिगते=चाकचिक्यादौ शुक्त्यादिधर्मतया नधिगते, तद्धर्मवति=चा-
कचिक्यादिधर्मवति शुक्त्यादौ, चाधिगते सतीत्यर्थः ।

(२) यतः कालव्यवधानादितः (विपरीतसंस्कारादिरादिशब्दार्थः) ते मते
संस्कारलोपः तदनुपनिपातस्य=तदभावस्येति यावत् ।

(३) विद्यासागरास्तु “नातिप्रसङ्गात्”—इति पाठं लुप्तमासं चात्रेच्छन्ति ।
+ यद्यपि चाकचिक्यपदघटित एव प्रायः पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते तथापि वयं
तु चाकचिक्यपदघटितं पाठं साधु मन्यामहे ।

(४) रजताधिकरणकचाकचिक्यादिविषयकज्ञानविलम्बादित्यर्थः ।

(५) लुप्तसंस्कारवतः पुरुषस्येत्यर्थः ।

तयोर्धर्मधर्मिणोर्यत्साहचर्यं संबन्धस्तस्य दर्शनाद्यः संस्कारो जातः स यस्य
 लुप्तस्तस्यापि सहचरितं यद्वज्रतादि धर्मिभूतं तद्विषया त्वन्मतेऽज्ञा
 प्रतीतिः स्यादित्याह-^h “लुप्ते”ति ॥ गूढाभिसन्धेरुत्तरम्-ⁱ “तवापी”-
 ति । तादृशस्य लुप्तसाहचर्यदर्शनजसंस्कारस्य पुंसः, केवलधर्मिणोचरसं-
 स्कारवतः स्मृतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अभिसन्धिमाह-^j “तस्मादि”ति । त्वन्मते
 यत्संस्कारलोपकारणं तदभावविशिष्टादिन्द्रियादेव स्मरणोपपत्तेः किं
 संस्कारेणेत्यर्थः ॥

मू० तदेवम्-

“तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं^(१) यत्ते संस्कारबोधकम् ।

सहकारि तदेवास्तामन्नस्याऽतिप्रसक्तिनुत् ॥ २८ ॥

‘तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं तु स्मर्तव्यस्मरणपूर्वकम्’-इत्येतद-
 पि सममेव^(२) । *^b तथाप्यन्यचार्यसन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रिय-
 स्य ज्ञानकरणत्वं नोपलब्धचरम्? *, -इति चेन्न, ‘विशि-
 ष्टरूपेण^(३) भ्रमविषये मया तदुपगमात्, ‘सहकारिभूतदो-
 षशक्तेर्वा प्रत्यासत्तित्वेनेष्टत्वात् । ‘किंच, संस्कारस्यापि
 प्रमाणान्तराऽसहकृतस्य नान्यत्र ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति
 तदपि कथं कल्प्यते? । *^c प्रत्यभिज्ञाने एव संस्कारस्य
 सदृशदर्शनादि सहकारि कल्पितं^(४) नत्विन्द्रियस्य? *, -

(१) तेन=अनुभूतरजतेन सदृगिदमिति तत्सजातीयसादृश्यज्ञानं यत्ते सिद्धान्ते
 संस्कारोद्बोधकत्वेनाभिमतं तदेव ममाज्ञस्य सहकार्यास्तामित्यर्थः ।

(२) यथा तव मते तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं स्मर्तव्यस्मरणपूर्वकं तत्संस्कारोद्बोधकं
 तथा मन्मतेऽपि तत् स्मर्तव्यस्मरणपूर्वकं सदिन्द्रियसहकारि भविष्यतीति साम्यमेवेत्यर्थः ।

(३) अत्र तृतीयाविभक्त्यर्थो भेदः, तथा च रजतत्वविशिष्टशुक्त्यभिज्ञे यो भ्रमविष-
 यस्तत्र तदुपगमात्=सन्निकर्षमन्तरेणेन्द्रियस्य करणत्वापगमात् । यद्वा विशिष्टरूपेण-
 त्यस्य लोकविलक्षणप्रकारेणेत्ययमर्थः ।

(४) सदृशदर्शनादिसहकृतस्य संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञाने एव कारणत्वं दृष्टं नैन्द्रि-
 यस्येति भावः ।

इति चेत्^१ न, प्रत्यभिज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणात्वात्, सदृश^(१) दर्शनादिसहकृतत्वदर्शनाविशेषात् ।

टी० ॥ “तत्सदृगि”ति । तस्य=रजतादेः, सदृशं=शुक्त्यादि, तस्य प्रत्यभिज्ञानं=ज्ञानं,^(१) तथाच सदृशाऽदृष्टचिन्तासहकृतमिन्द्रियमेव स्मृतिजनकम्, अतः स्मृतेरनुभवत्वमित्यर्थः ॥ दृष्टान्वयव्यतिरेकस्य सन्निकर्षस्याभावाद् रजतस्मरणं नातजमित्याह । ^b “तथापी”ति ॥ ^c “विशिष्टे”ति । भ्रमविषयरजतस्मरणमत्तजं नेन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते-इत्युच्यते, नत्व^(३) अनुभवमात्रमित्यर्थः, धर्मोन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यभिज्ञाने इव प्रकृतेऽपि सत्त्वादिति भावः ॥ येन दोषेण तत्तामोपस्त्वया वाच्यः स एवेन्द्रियप्रत्यासत्तिरित्याह-। ^d “सहकारी”ति ॥ विवादपदं रजतस्मरणं तवापि संस्कारमात्रजं कथं स्यात्?, संस्कारस्य प्रमाणसाहित्येनैव प्रत्यभिज्ञानादौ जनकत्वावधारणादित्याह-। ^e “किंचे”ति ॥ प्रत्यभिज्ञादिदृष्टान्तानुरोधेन चेत्तत्कल्पना तदा तत्र संस्कारस्य सदृशदर्शनादि सहकारी इत्यन्यत्रापि तथैवेति शङ्कते-। ^f “प्रत्यभिज्ञाने” इति ॥ तत्रापी^(४)न्द्रियसहकारित्वमेव वक्तव्यमित्याह-। ^g “ने”ति ॥

ब्रू० * ^a अत्र^(५) सदृशदर्शनसहकारित्वे संस्कारसहकारित्वस्यापि प्रसङ्गः प्रत्यभिज्ञानवत्? *, -इति चेन्न, ^b तथा

(१) । दृशदर्शनादीत्यतः प्राक् ‘तयोरिति’ शेषः । अयमाशयः-यथा त्वया प्रत्यभिज्ञायां सदृशदर्शनस्योद्बोधकविधया संस्कारं प्रति सहकारित्वं वक्तव्यं तथा तत्रेन्द्रियं प्रत्यपि तस्य सहकारित्वं शक्यते एव मयापि वक्तुं, तदुदेव चान्यत्रापीति ।

(२) ज्ञानं, तेन सदृगिदमिति सदृश्यज्ञानमित्यर्थः, क्वचित्तु ज्ञानमिति पदं नास्ति । यद्वा शङ्करमिश्रस्य प्रत्यभिज्ञानशब्देनापि मौलिकेन प्रकृते ज्ञानमात्रमेव व्याचिख्यासितं नतु तेन सदृगिदमित्याकारकं प्रत्याभज्ञारूपं विशिष्टज्ञानमपीति बोध्यम् ।

(३) अनुभवत्वावच्छिन्नोऽनुभवः सन्निकर्षं नापेक्षते इति नतुच्यते, -इति सम्बन्धः ।

(४) तत्रापि=सदृशदर्शनादावपि । यद्वा तत्रापि=प्रत्यभिज्ञायामपि, ‘सदृशदर्शनादीनामिति’ शेषः ।

(५) अत्र=रजतादिभ्रमे, सदृशदर्शनस्येन्द्रियं प्रति सहकारित्वे संस्कारस्यापीन्द्रियं प्रति सहकारित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः, भ्रमज्ञाने संस्कारेन्द्रिययोर्द्वयोरपि कारणात्वाविशेषादिति भावः । तथाच संस्कारजत्वाद् रजतादिभ्रमः स्मृतिरेव । यद्वा, अत्र=इन्द्रिये सदृशदर्शनस्य सहकारित्वे संस्कारेऽपि सहकारित्वस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

सति तद्वदेव तत्तोत्तरेखापत्तेः, 'सदृशदर्शनादिसहकृतत्वेन
च तत्तांशप्रसज्जने^(१) संस्कारजत्वस्योपाधत्वम् । * "नच
सदृशदर्शनसहकारितैव तत्ताप्रयोजिकेति त्यज्यतां, न
संस्कारः-इति युक्तम् *, 'सदृशदर्शनं परित्यज्य संस्कारे
सत्यप्यतथाबोधात्^(२) । * तथापि सदर्थे प्राप्यकारित्वमि-
न्द्रियस्य दृष्टं न ज्ञातुं शक्यम्? *-इति चेन्न । "उक्तमत्र
यथेन्द्रियस्य प्राप्तिरसहकृतस्य ज्ञापकत्वं दृष्टं तथैव संस्का-
रस्यापि प्रमाणान्तरसहकृतस्य ज्ञापकत्वमुपलब्धमिति
तदपि ज्ञातुं न युक्तमिति ;

टी० ॥ यथा प्रत्याभिज्ञाने सदृशदर्शनमिन्द्रियसहकारि दृष्टं तथा
संस्कारोपि तत्रेन्द्रियसहकार्येवेति कथं रजतस्मृतौ संस्कारस्तिरस्कृतः ?
इत्याह-। "अत्रे"ति ॥ संस्कारजत्वे प्रमुष्टतत्ताकं स्मरणमेव न स्यादि-
त्याह-। "तथा सत्ती"ति ॥ ननु संस्कारवत् सदृशदर्शनादेरपि तत्तोत्तरे-
खसामर्थ्यमविशिष्टमित्यत आह-। "सदृशेति । संस्कारजत्वनिवृत्त्या
तत्र तत्तोत्तरेखनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ संस्कारजत्वोपाधेः पक्षवृत्तित्वमाश-
ङ्काह-। "नचे"ति । विवादपदे रजतज्ञाने तत्तोत्तरेखा नास्ति, तथाच
तत्रिवृत्त्या तद्व्याप्यस्य सदृशदर्शनजत्वस्य निवृत्तिरस्तु संस्कारजत्वं च तत्र
स्यादेव, तथाच स्मरणमेव प्रमुष्टतत्ताकमिति शङ्कार्यः ॥ सदृशदर्शनादि-
विनाकृतस्य संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वं न दृष्टमिति तत्रिवृत्त्या^(३) संस्कार-
जत्वमपि निवर्तते इति कथं तस्मरणं भवेदिति परिहरति-। "सदृश-
दर्शनमि"ति ॥ नन्वसन्निकृष्टरजतविषयकं प्रत्यक्षं कथं स्यादिन्द्रियस्य
प्राप्यकारित्वात्तथावागत्यैव तत् स्मरणं मन्तव्यमिति शङ्कते-। "तथा-

(१) भमज्ञानं तत्तोत्तरेखि, सदृशदर्शनादिसहकारिजन्यत्वाविशेषादित्यापादने
इत्यर्थः ।

(२) अतथाबोधात्-स्मृत्यात्मकबोधाभावात् ।

(३) सदृशदर्शनादिनिवृत्त्येत्यर्थः ।

यी"ति ॥ प्राप्यभावाद् यथा नेन्द्रियं तत्र रजते प्रवर्तते तथा प्रमाणान्तराभावात् संस्कारोऽपि न प्रवर्तते, प्रत्यभिज्ञानादौ मानान्तरसहकृतस्यैव जनकत्वनिर्णयादिति प्रतिवन्दिमाह-। "उक्तमि"ति ॥

ब्र० "सं^(१)स्कारस्यापि चेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्वीकारेण तद्विरहासिद्धेः । ^६तत्तांशमोषकल्पनं च स्वतन्त्रसंस्कारजत्वपक्षे एव यावत्^(२)दधिकम् । ^८कुतश्चायं तत्तांशमोषः ?-इति विचारमधिकरोति, ^९पूर्वं वर्तमानादिकालविशेषविशिष्टस्य रजतादेरेकस्मिन्ननुभवे प्रकाशिततया तज्जन्येन संस्कारेणापि तथैवो^(३)पनेतुमुचितत्वात् ; प्रत्यभिज्ञायां तथैव फलदर्शनात् । * दोषवशात्तत्तांशमोषः ? *, - इति चेन्न, ^८विषयसम्बन्धस्य स्वभावत्वेन^(४) संस्कारे तदलोपात् ।

टी० ॥ ननु प्रतिवन्दिरदूषणमित्यत आह-। ^९"संस्कारस्यापी"ति । संस्कार एव मनसः प्रत्यासत्तिरिति मानसमेव रजतज्ञानमित्यर्थः ॥ अतः निरपेक्षसंस्कारजत्वे तत्तोल्लेखधौव्यमिति दोषान्तरमाह-। ^६"तत्तांशे"ति । यद्यप्यक्षापेक्षसंस्कारजत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायां तत्तोल्लेखो दृष्टः^(५) तथापि संस्कारजत्वे तत्तांशमोषकल्पनमिह त्वया कर्तव्यमिति कल्पनागौरवमित्यर्थः^(६) ॥ कल्पयितुमपि न शक्य^(७)मित्याह-। ^८"कुत"इति ॥ सामयी-

(१) पूर्वं प्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य दूषणमवाचीदानीं तु स एवासिद्ध इत्याह-समिति ।

(२) स्वतन्त्रसंस्कारजतत्वपक्षे एव तत्तांशमोषकल्पनं यावत् (तावद्) अधिकमित्यन्वयः ।

(३) तथैव=पूर्वकालविशिष्टरजतादर्थैतदुभयविषयकैव ।

(४) संस्कारे विषयसम्बन्धस्य (=तत्तारूपविषयसम्बन्धस्य) स्वभावत्वेन-इति सम्बन्धः ।

(५) "तथा च रजतभ्रमस्यैन्द्रियकत्वेऽपि तत्तोल्लेखेन भाव्यम्"-इति शेषः ।

(६) अयं भावः,-संस्कारासहकृतैन्द्रियकज्ञाने तत्तांशमोषो दृष्टः, केवलसंस्कारजन्यस्मरणे तु न स दृष्टः, सोऽयमदृष्टोऽपि त्वया कल्प्यते इति तत्रैव गौरवमिति ।

(७) "तत्तांशमोषणम्"-इति शेषः ।

बलात्तथाभानधौव्यमित्याह-। ^d “पूर्वमि”ति । अनुभवे यो वर्त्तमानकालो विशेषणतया भासते स एव स्मरणे तत्तया भासते,—इति वस्तुगतिः, तथाच विशेष्यमात्रं स्मर्यते नतु विशेषणमपि—इदं कथं स्यादित्यर्थः ॥ यदि दोषस्तत्तया सह प्रत्यासत्तिं विलुप्यति तत्राह-। ^e “विषये”ति । संस्कारेण सह तत्तायाः स्वभावः प्रत्यासत्तिः, सच संस्काररूपमेव, नच तल्लोपः, तल्लोपे वा विशेष्यस्मृतिरपि न स्यादित्यर्थः ॥

मू० * “दोषात् स्मृतौ ^b तथा ? *,—इति चेत्, ^c कः पुनरसौ दोषः ? । * ^d यस्माद्भान्त्युत्पत्तिः परेषाम् ^(१) *,—इति चेत्, ^e तर्हि ‘तद्रजताविशिष्ट’ ^(२) मिदं रजतमि’त्यत्र, ‘सैव रज-
तव्यक्तिरियमि’त्यत्र वा, ‘पुनस्तदेव रजतमुपस्थितमि’तीह
वा ^f सामान्यत एव रजतस्य तदापि परामृष्टस्य भ्रान्तौ
तत्तांशमोषः स्यात्, दोषस्य विद्यमानत्वात् । ^g अन्यथा
‘इदं रजतमि’त्यंशेपि तस्मिन् ज्ञाने तत्तांशमोषो न स्यादि-
त्यास्तामियं ^h प्रसक्तानुप्रसक्तिः ।

टी० ॥ ननु दोषः संस्कारं न विलुप्यति, किंतु तत्तांशे स्मृतिलक्षणं
कार्यं प्रतिबध्नातीत्याह-। ^a “दोषादि”ति ॥ ^b “तथे”ति । लोप इत्यर्थः ॥
भवेद्विषयं यदि दोष एव व्यवस्थितः स्यात्, नचैवमित्याह-। ^c “कः पुन-
रि”ति ॥ अन्यथाख्यातिजनकत्वं दोषत्वमित्याशङ्कते-। ^d “यस्मादि”ति ।

(१) परेषाम्=नैयायिकाणां-भवतामित्यर्थः, विशेषणताविशेष्यसन्निकर्षेण प्रत्य-
भिज्ञायां तत्ताप्रत्यववादिना तेनैव कथाया उपक्रान्तत्वात्, अत एवात्र व्याख्यायां भान्ति-
शब्दस्यान्यथाख्यातित्वेनार्थप्रकाशनमपि प्रिलष्टतरम् । यद्वा, परेषां नैयायिकादीनामि-
त्यर्थः, अस्मिन्पक्षे व्याख्यायाम् “अन्यथाख्यातिजनकत्वम्”—इत्यत्रान्यथाख्यातिशब्दस्य
विपरीतव्याख्यात्यर्थकतयोपलक्षणतया वाख्यातिख्यातिव्यतिरिक्ताश्वतसः व्यातयः सङ्ग-
ह्यन्ते ।

(२) अविशिष्टम्=सदृशम् ।

“यदपि कैश्चिदुच्यते”—इत्याख्य प्राभाकरो वादी, नचासावन्यथाख्यातिं मन्यते, इत्यत उक्तम्—“परिषामि”ति ॥ ^e “तर्हीति” । रजतव्यक्त्यन्तरे, शुक्लो वा, यत्रैवंप्रकारो भ्रमस्तत्रापि तत्तामोषः स्यादित्यर्थः ॥ ननु तच्छब्देन वणि-
ग्वीण्यादिदृष्टरजतविशेषपरामर्श विशेषदर्शनाच्चायमाकारो भ्रमस्येति कुतस्त-
त्तामोष आपाद्यते, इत्यत उक्तम्—^f “सामान्यत एव”ति । तदा = तच्छब्देन
सामान्याकारेणैवोपस्थितं रजतं परामृश्यते ननु पुरोवर्तिविलक्षणकारेण
त्यर्थः ॥ ननु तत्तांशे स्मृतेरप्रतिबन्धात् त्वदुदाहृतज्ञानस्थले दोष एव
नास्तीत्यत आह—^g “अन्यथे”ति । ‘तदेवेदं रजतमि’तिज्ञानं ‘तदेवेद-
मि’तिप्रत्यभिज्ञानं नरसिंहाकारं, ‘रजतमि’त्याकारस्तु स्मरणमेव; अन्यथा.
रजताभेदग्रहेऽन्यथाख्यात्यापत्तेः, तथाच यदि दोषो नास्ति तदा रजतां-
शेपि तत्तामोषो न स्यादित्यर्थः ॥ ^h “प्रसक्ते”ति । प्रमाखण्डनमुपक्रान्तं,
तत्प्रसक्तं प्रत्यभिज्ञानखण्डनं, तदनुप्रसक्तं दोषखण्डनमित्यर्थः ॥

ब्रू० * “नच प्रत्यभिज्ञा नाम स्मरणानुभवाभ्यामन्य एव प्रकार—
इति वाच्यम्*, ^b अननुभवत्वेनाप्रमात्वापातात् । * “नचैवम-
स्त्वित्यपि वाच्यम्*, ^d अक्षणिकत्ववादिना स्थिरसिद्धौ प्र-
मात्वेनोपन्यस्तत्वात्; ^e ईदृशप्रसिद्धलक्ष्यत्यागेन च लक्ष-
णोपपादनेऽनियमः प्रसज्येतेति । ^f तस्माज्जातिवाचिनो^(१)-
ऽनुभवपदस्य स्मृतितो व्यवच्छेदार्थमुपादानम्—इति सर्व-
थानुपपन्नमिति । ^g नापि स्मृत्यन्यत्वमनुभवार्थः, नापि
स्मृतिलक्षणरहितत्वम्, उक्तक्रमेण स्मृत्यनुभूतिसङ्करस्य
दर्शितत्वेन व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । इतोपि न स्मृत्यन्य-
त्वमनुभवार्थः, तथाहि—

(१) जातिवाचिनः = मीमांसकमतेऽनुभवत्वात्मकजातिवाचिनः ।

टी० ॥ चित्ररूपमिव प्रत्यभिज्ञानं स्मरणानुभवविलक्षणमेवेत्यपि
 नेत्याह-। “नचै”ति ॥ “तत्त्वानुभूतिः प्रमे”ति प्रमालक्षणादननुभवत्वेनाप्र-
 मात्वापात इत्याह-। ^१ “अननुभवत्वेने”ति ॥ ननु स्मृतिवत्^(१) प्रत्यभिज्ञान-
 मपि यथार्थमात्रं ननु प्रमापीत्यत आह-। “नचैवमि”ति ॥ ^२ “अक्षणिक-
 त्ववादिने”ति । योहमन्वभूवं सोहं स्मरामीत्यादिप्रतिसन्धानस्य त्मादि-
 स्यैर्यसाधनत्वेन त्वयोपन्यस्तत्त्वादित्यर्थः ॥ यत्रयत्रातिव्याप्ति^(३)स्तत्तद्व्य-
 दि त्याज्यमेव तदा परमार्थव्यवस्थैव^(३) न स्यादित्याह-। “इदृशेति” ॥
 अनुभवत्वस्य स्मृतिव्यावृत्तजातेरेनुपपत्तौ ‘तत्त्वानुभूतिः प्रमे’तिलक्षणेनुभू-
 तिपदमव्यावर्तकमेवेत्युपसंहरति-। ^४ “तस्मादि”ति ॥ अनुभवत्वं जाति-
 र्मास्तु स्मृत्यन्यज्ञानत्वलक्षणमुपाधिरस्तु, नहि तत्रापि जातिसाङ्ग्यभयमि-
 त्यत आह-। ^५ “नापी”ति । “तत्सदृक्प्रत्यभिज्ञानं यत्ते संस्कारबोधक्रम”-
 इत्यादिना सर्वासां स्मृतीनामनुभवत्वव्युत्पादनेन ज्ञानमात्रमनुभव इति^(४)
 प्रमालक्षणेऽनुभवपदव्यवच्छेदकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । यद्वा, स्मृतीनामनुभव-
 त्वव्युत्पादनेन ‘स्मृत्यन्यत्वमि’त्यत्र स्मृतिपदव्यवच्छेद्यानुपपत्तिरित्यर्थः ॥
 सू० स्मृत्यन्यत्वं “यत्किञ्चित्स्मरणान्यता वा ?-१ सर्वस्मृतिव्य-
 त्यन्यता वा ?-२ स्मृतित्वरहितत्वं वा ?-३ अभिप्रेतम् । ^६ प्र-
 थमे तु स्मृत्यन्तरव्यतिरेकात्स्मृत्यन्तरमप्यनुभूतिः स्यात्,
 नहि यतो^(५) व्यतिरिक्ता स्मरणव्यत्यन्तरादेका स्मृतिव्य-

(१) यथाभूतार्थावगाहिस्मृतिवदित्यर्थः ।

(२) यत्रयत्र प्रत्यभिज्ञादौ, अतिव्याप्तिः-अप्रमालक्षणस्य प्रमालक्षणस्य त्वव्या-
 प्तिरेवेति ध्येयम्, तत्तत्=प्रत्यभिज्ञादिकं, यदि त्याज्यम्=प्रमालक्षणात्लक्ष्यत्वेन स्वीकर-
 णायमित्यर्थः ।

(३) “पदार्थव्यवस्थैव”-इति तु पुस्तकान्तरस्यः पाठः ।

(४) इतिशब्दो हेत्वर्थे, यस्माज्ज्ञानमात्रमनुभवस्तस्मात् “तत्त्वानुभूतिः प्रमा”-
 इतिप्रमालक्षणेऽनुभवार्थकाऽनुभूतिपदनिष्ठव्यवच्छेदकत्वस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । अनुभवपद-
 मित्यापाततः, “तत्त्वानुभूतिः प्रमे”तिपूर्वाक्तप्रमालक्षणेऽनुभवपदाभावात् । यद्वा, “यथा-
 र्थानुभवः प्रमे”तिवक्ष्यमाणलक्षणाभिप्रायेणानुभवपदं प्रयुक्तम् ।

(५) यतः स्मरणव्यत्यन्तरादेका स्मृतिव्यक्तिर्व्यतिरिक्ता तस्मरणमेव न भवति
 (इति) नहीत्यन्वयः ।

क्तिस्तत् स्मरणमेव न भवति येन तदन्यत्वं न स्मृत्यन्यत्वं
स्यात् । नापि द्वितीयः । मदीयादिस्मृत्यव्यक्तिभ्यो हि भवता
कथङ्कारं व्यतिरिक्तत्वमवधारणीयम् प्रमायाः ? तासां
भवता प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तथाहि,—न तावत् परकीयज्ञाने
परस्याऽस्मादृशोऽध्यक्षसम्भवः, नाप्यनुमानार्थापत्ती, लि-
ङ्गानुपपद्यमानयोः सर्वत्रावागदृश प्रत्येतुमशक्यत्वात् ;
नापि शब्दः, सर्वत्र तस्यासम्भवात् । उपमानाद्यसम्भवापि
स्फुट एव, ततः कथं सर्वाभ्यः स्मृत्यव्यक्तिभ्यो व्यतिरेको-
निहृष्यः प्रमायाः ? इत्यबोधादसिद्धिलक्षणस्य ।

टी० ॥ “यत्किञ्चिदिति” । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वमि-
त्यर्थः ॥ ^b “प्रथमे” इति । स्मृतिविशेषान्योन्याभाववत्त्वं स्मृतिविशेषे गतमिति
सोप्यनुभवः स्यादित्यर्थः ॥ ^c “अस्मादृश” इति । अयोगिन इत्यर्थः । यद्यपि
सर्वस्मृत्यनुपस्थितौ “तासां सर्वासामि”ति तवाप्यभिधानमनुपपन्नम्, उप-
स्थितौ वा ममापि तदुपस्थितिः स्यात्, तथापि विशिष्य प्रतियोगिताव-
च्छेदकेन प्रकारेण ^(१) तदुपस्थितिरशक्येत्यर्थः ॥ ^d “सर्वत्रे”ति । नहि स्मृत्यन्य-
त्वग्रहदशायामवश्यं तादृशः शब्दो ^(१) स्तीत्यर्थः ॥ ^e “उपमाने”ति । उपमा-
नस्य सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धमात्रपरिच्छेदो ^(३) फलकत्वेन सर्वस्मृत्युपस्थापकत्वा-
योगात् ^(४) । आदिपदादौतिह्या ^(५) दिसङ्ग्रहः, सर्वमतखण्डनस्योपक्रान्त-
त्वात् ॥

(१) तत्तत्स्मृतित्वेन प्रकारेणेत्यर्थः ।

(२) तादृशः शब्दः = तत्तत्त्वैत्रमेत्रादिस्मृतिवाचकः शब्दः ।

(३) परिच्छेदोऽवधारणम् ।

(४) ‘स्मृतिः स्मृतिपदवाच्या’—इत्याकारकवाच्यवाचकभावसम्बन्धमात्रज्ञानरू-
पत्वादुपमानस्य तत्कारणीभूतं स्मृत्यात्मकसम्बन्धिज्ञानं ततः पृथगेव वक्तव्यं नच तदु-
पमानमिति भावः ।

(५) इति ह इत्येवैतिह्यं, स्याथं तद्धितप्रत्ययात् ; इति (= एवम्) ह (= स्फु-
टम्) आसीदित्येतदर्थबोधकं यत्तदेतिह्यम्, यथा ‘इह बटे यत्तस्तिष्ठता’ति पार-
स्परिकं वाक्यं, तस्यापि स्मृत्यन्यत्वग्रहदशायां नियतं प्रागसम्भव एव ।

मू० * "न च वाच्यम् स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सर्वकालसर्वपुरुषसंबन्धिन्यः स्वात्मीयां^(१) स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता प्रत्यक्षादेवावगमन्ते सामान्यलक्षणयेन्द्रियप्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले इव व्याप्यव्यापकव्यक्तय इति*, 'दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषग्रस्तत्वात्'। 'तथा सत्येकं प्रमेयं प्रत्यक्षयतः प्रमेयत्वसामान्यप्रत्यासत्त्या विश्वमेव प्रत्यक्षं स्यात्'। 'एवमभ्युपगच्छतश्च श्रद्धधीमहि ते सार्वज्ञ्यमिदं यदि जानासि किमस्मत्तेतसि विपरिवर्तते इति'। नापि तृतीयः। स्मृतित्वरहितत्वं हि स्मृतित्वाभाववत्त्वं वा स्यात्?—१ स्मृतित्व^(२)प्रतियोगिकमाश्रयस्य स्वरूपं वा?—२ तज्ज्ञानं वा?—३ न तावदाद्यः। तथा हि,—स्मृतित्वान्योन्याभावेऽपि स्मृतित्वाभावे भवत्येव, तद्वत्त्वं स्मृतिष्यप्यस्ति,

टी० ॥ ननु स्मृतित्वं यत्सामान्यं तद्विशेषणतया^(३) सर्वैः सर्वाः स्मृतयो ग्रहीतुं मनसैव शक्याः, कथमन्यथा धूमत्वविशेषणतयाऽतीतानागतसकल धूमव्यक्तयो भासन्तां, दृश्यते हि पतवर्तिनो धूमादनुमितिः, सा च सामान्यलक्षणमन्तरेण न स्यादित्याह—। "न च" इति ॥ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरतिप्रसज्यकतया प्रमाणबाधितत्वाद् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावनुपपन्नावित्याह—। "दृष्टान्ते" इति ॥ अतिप्रसङ्गमेवाह—। "तथा सती" इति ॥ ननु प्रमे-

(१) स्वात्मीयां स्मृतिव्यक्तिं प्रत्यक्षयता स्मृतित्वेन सर्वाः स्मृतिव्यक्तयः सामान्यलक्षणा इन्द्रियप्रत्यासत्त्या प्रत्यक्षादेवावगमन्ते व्याप्तिग्रहणकाले व्याप्यव्यापकव्यक्तय इवेति न च वाच्यमित्यन्वयः।

(२) प्राभाकरस्य मते भावस्याधिकरणात्मकत्वेनानुभूते स्मृतित्वराहित्यं स्मृत्यप्रतियोगिकमाश्रयस्यानुभूतेः स्वरूपमेवेत्यभिप्रेत्य पृच्छति—स्मृतित्वेति। तज्ज्ञानम् = स्मृतित्वप्रतियोगिकं यदाश्रयस्य स्वरूपं तज्ज्ञानमित्यर्थः।

(३) 'तद्विशेषणतया'—इति बहुव्रीहिः, सामान्यविशेषणकतयेत्यर्थः। एवमग्रे-धूमत्वविशेषणतयेत्यत्रापि बोध्यम्।

यत्त्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या विश्वं प्रत्यक्षमेवेत्यत आह-^d “एवमि”ति । प्रमेयत्वेन यदि विश्वमेव प्रत्यक्षं तदा सर्वं य हृदि स्थितं परेण ज्ञायते ; *नच तदपि प्रमेयत्वेन ज्ञायते एवेति वाच्यम्* , घटत्वादिनापि ज्ञानप्रसङ्गात्, घटघटत्वतद्वैशिष्ट्यानां प्रमेयत्वलक्षणप्रत्यासत्त्या सन्निकृष्टत्वात् ; * सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तेः यं महिमा-यदेव सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकारकमेव ज्ञानं तथा ज्ञायते इति प्रमेयत्वेन परहृदयगतज्ञानं, नतु घटत्वेन* , -इति चेन्नहि यदि घटत्वमिन्द्रियसन्निकृष्टं, परस्यापि हृदि घट एव, तदा ‘घटं जानामी’त्युत्तरापत्तेः ; * परमनोगतस्यापि घटस्य तत्र घटत्वेन ज्ञानमस्त्येव तन्मनोगतत्वेन तु तत्र ज्ञानं नास्ति तन्मनोगतत्वस्य सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वात्* , -इति चेन्न, नियामकाभावात् ; नहि भासमानत्वे सत्यपि प्रकारं प्रति विशेषः^(१) कश्चिदस्ति ; * नचानागतपाकप्रवृत्तेर्ज्ञानसाध्यतया तत्र च प्रमाणान्तरस्य तदानीमभावादगत्या सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरिति वाच्यं* , ज्ञानेच्छाप्रयत्नानां समानविषयतामन्तरेणापि समानप्रकारकतयैवोपपत्तेः^(२) ; * नच व्यभिचारशङ्कायं सामान्यलक्षणा, नह्यनुपास्यतधूमे वह्निवैयधिकरणं शङ्कितुं शक्यमित्यनागत^(३) धूमज्ञाने सति व्यभिचारशङ्कायाः संभवादिति वाच्यम्* , अयं धूमो वह्निजन्यो न वेति वह्निजन्यत्व-

(१) अयं भावः,-परमनोगतस्य घटस्य घटत्वेन भाने जिज्ञासायां सत्यां कदाचित् तन्मनोगतत्वेनापि भानं प्रत्युत्तरणं चावश्यकम्, नहि भूतले घटत्वेन घटज्ञानवान् भूतलस्यत्वजनस्यत्वादिति जिज्ञासायां तथाविधं प्रकारं न प्रतिपद्यते, प्रकृते तु शतशोपि जिज्ञासायां तन्मनोगतत्वं नैव प्रतिपद्यते इति घटत्वेन घटस्य भासमानत्वं तन्मनोगतत्वादिलक्षणं प्रकारान्तरं प्रत्यभासमानत्वं विशेषो न युक्त इति ।

(२) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिवादिमते वर्तमानपाकव्यक्तिं पश्यता तद्वतपाकत्वं लक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽनागतपाकव्यक्तिरपि तत्क्षणे दृष्टेयं, तथाच तत्र प्रथमत इष्टसाधनताज्ञानं, तत इच्छा, ततः प्रवृत्तिश्चोपपद्यते ; खाण्डिनिकमते तु ज्ञानेच्छाकृतीनां समानविषयतानियम एव नास्ति, समानप्रकारताया एव नियमः, तथा च वर्तमानपाकव्यक्तिदर्शनकाले तद्व्यक्तिमानविषयकमेव ज्ञानं, नतु पाकत्वलक्षणसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिबलादनागतपाकव्यक्तिविषयकमपि कृतिश्चास्ति तद्विषयिणीति ज्ञानकृत्योरसमानविषयत्वेऽपि समानपाकत्वप्रकारता न व्याहृत्येति इति भावः ।

(३) अनीतानागतेति त्वत्र युक्तं पाठमुत्पश्यामः, लपलक्षणं वानागतपदमतीतस्यापि ।

सन्देहस्यैव व्यभिचारशङ्कात्वात्, तस्य चोपस्थितधूमे एव संभवात्, नहि सामानाधिकरण्यमात्रं^(१) कार्यकारणभाव इति भावः ॥

ब्र० ततश्च स्मृतेरपि “तथात्वापत्तेः, तदव्यवच्छेदाद्^६ विशेषण-
वैयर्थ्यं च; विना विशेष्यमिच्छादावपि प्रसङ्गात् । * स्मृतित्वस्य संसर्गाभावस्तत्र विवक्षितः *,—इति चेन्न, तथाहि
‘स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः’—इति किमुच्यते ? , किं स्मृतित्वस्य संसर्गाभावः^(२) ? उत संसर्गविशिष्टस्य स्मृतित्वस्य ?
अथान्यदेव वा किञ्चिदनया वाग्भङ्गा विवक्षितम् ?—।
आद्ये स्मृतित्वसंसर्गस्यान्योन्याभावः स्मृतावस्तीति स एव प्रसङ्गः^(३), नहि स्मृतित्वसंसर्गः स्मृतिः । अत एव न द्वितीयोपि, “नहि संसर्गविशिष्टं यत् स्मृतित्वं तदेव स्मृतिव्यक्तिः, ततश्च संसर्गविशिष्टस्मृतित्वेन सह स्मृतिव्यक्तेरन्योन्याभावमादायोक्तदोषाऽनिवृत्तिः ।

टी० ॥ “तथात्वापत्ते”रिति । अनुभवत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ “विशेषणवैयर्थ्यं चे”ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वमनुभवत्वमुक्तं तत्र ज्ञाने स्मृत्यन्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्यं, विशेषणे सत्यपि स्मृतावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्यर्थः । यद्वा, प्रमालक्षणे^(४) अनुभवत्वस्य विशेषणस्य वैयर्थ्यं, स्मृत्यनुभवविवेकाभावा-

(१) वन्धित्वावच्छिन्नरूपितधूमत्वावच्छिन्ननिष्ठसामानाधिकरण्यलक्षणध्या-
त्यभिन्न एव यद्युपस्थितवन्धधूमयोः कार्यकारणभावः स्यात्तदा वन्धिजन्यत्वसन्दे-
हस्य व्यभिचारशङ्कात्वेपि तदर्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरवश्यमपेक्ष्येत न त्वेतदस्तीत्या-
ह—‘नहि सामानाधिकरण्यमात्रमिति, उपस्थितधूमे उपस्थितवह्निसामानाधिकरण्य-
स्योपस्थितवन्धधूमोपकार्यकारणभावसमनियतत्वात्कथञ्चिदभिचत्वेन ‘सामानाधिकर-
ण्यमात्रमिति’युक्तम् ।

(२) “स्मृतित्वविशिष्टस्य संसर्गस्याभावः”—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(३) स एव प्रसङ्गः=स्मृतावनुभूतित्वप्रसङ्गे विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गे वा ।

(४) “तत्त्वानुभूतिः प्रमा”—इति प्रमालक्षणे इत्यर्थः ।

भूतौ कथं तादृश्य संसर्गस्य निषेधः ? किमनुभूतेः स्वरूपं नास्ति ? उत स्मृतित्वसंसर्गस्य ? ततः कस्य निषेधः ? (१) ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गस्यान्यान्याभावमादाय स्मृतिषु प्रसङ्गो न भवति, यतः (१) स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव स्मृतित्वरहितत्वं, तच्च न स्मृतिषु, तत्र स्मृतित्वसंसर्गस्य विद्यमानत्वादित्यत आह—^a “एवमि”ति । अपरापरसंसर्गप्रक्षेपे चरमसंसर्गस्यान्यान्याभावमादाय स्मृतौ प्रसङ्गतादवस्थमविश्रान्तौ चानवस्थैवेत्यर्थः ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गसं सर्गान्तरं नास्ति, किंतु स्वरूपसंबन्धेनैवाऽसौ संसृष्टः, तथाच नानवस्थेत्यत आह—^b “नच वाच्यमि”ति । स्मृतित्वसंसर्गान्यान्याभावात्संसर्गाभावस्य संसर्गान्तरविशेषणद्वारा कथञ्चिद्वेदो भवेत्तदभावे तु भेदकाभावात्तदन्यान्याभावमादाय सुतरां प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ तदेवाह—^c “संसर्गान्तरे”ति ॥ किञ्च, स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः, स्मृतित्वसंसर्गश्च तव स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं (१) चेत्यत्र पर्यवसनं, तादृशश्च स्मृतित्वसंसर्गानुभवस्याप्यस्तीति न तन्निषेधस्तत्र संभवतीति पुनरपि विशेषणवैयर्थ्यादिकमेवेत्याह—^d “किञ्चे”ति ॥

मू० “अर्थान्तरभूतस्य च संसर्गस्य निषेधे स्मृतावपि प्रसङ्गस्तदवस्थः, स्मृतौ तस्यार्थान्तरभूतस्य भवतानभ्युपगमात् स्वरूपमेव तयोः (४) संबन्ध इति हि तत्र भवतोऽभ्युपगमः ।
^e अयोच्यते, * अनुभूतिस्मृतित्वसंसर्गयोः स्वरूपसंभवेपि

यावत्), विद्यासागरकृतव्याख्यानुसारिपाठे तु स्मृतित्वेतिपदं न दृश्यते, केवलं तदघटित एव “स्मृतित्वसंसर्गो धर्मिस्वरूपं चेत्यतयोः संसर्गात्मकत्वे व्यग्रस्याप्यमाने”—इति पाठः ।

(१) ‘द्वयोरपि स्वरूपेण सत्त्वाद्’—इति शेषः ।

(२) यतः स्मृतित्वरहितत्वं—स्मृतित्वसंसर्गस्यापि संसर्गाभाव एव— इत्यन्वयः ।

(३) ‘स्मृतित्वं धर्मिस्वरूपं चेत्युपलक्षणं स्वात्मकसंसर्गस्यापि, स्मृतित्वसंसर्गस्मृतित्वधर्मिस्वरूपैतदुभयात्मकत्वस्यैव प्रकान्तत्वात् ।

(४) तयोः = स्मृतिव्यक्तिस्मृतित्वयोः ।

न परस्परसंबन्धबुद्धिजनकत्वं तयोः, तादृक्तं^(१) च यच्च तयो-
स्तच्च संबन्धात्मकत्वं स्वरूपयोरुच्यते*,—इति, मैवम्,
‘विशेषोपसंग्राहकासिद्धौ तस्याप्यनुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गो न निषिध्यते किंतु स्मृतित्वसंसर्गस्या-
र्थान्तरभूतः संसर्गानुभवे निषिध्यते तथाव स्मृतित्वरहितत्वं^(२) न स्मृतौ
किंत्वनुभवे तदस्तीत्यत आह—। “अर्थान्तरभूतस्ये”ति । त्वदभ्युपगमरीत्या
स्मृतावप्यर्थान्तरभूतः स्मृतित्वसंसर्गस्य संसर्गो नास्तीति पुनरपि स्मृतौ
प्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । * स्मृतौ स्मृतित्वमस्त्यनुभूतौ च तदत्यन्ताभावः ?*—
इति चेत्, स्मृत्यनुभवयोर्विशेषाभिधानमतन्त्रमेव, यतः स्मृतित्वस्याप्यनुभू-
तित्ववदुपप्लावनीयत्वात्^(३); ‘अत्यन्ताभावः’—इति च यद्यात्यन्तिकोऽभा-
वस्तदा स्मृतावपि स्मृतित्वस्यात्यन्तिक एवान्योन्याभावोऽस्तीति प्रसङ्गता-
दवस्थं, यदि च नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः, तदा संसर्गान्योन्याभावमा-
दाय कृतस्य प्रसङ्गस्यापरिहार एवेति भावः ॥ नन्वनुभूतेः स्वरूपं स्वरूपमेव,
स्मृतित्वसंसर्गस्यापि स्वरूपं स्वरूपमेव, नच तदुभयं स्वरूपं संबन्धात्मकं,
परस्परपश्चिष्टप्रत्ययजनकयोरेव स्वरूपयोः स्वसंबन्धात्मकत्वाद्, उपश्लि-
ष्टप्रत्ययश्च स्मृत्यैव समं स्मृतित्वसंसर्गस्य नत्वनुभूत्यापीति शङ्कते—।^b “अ-
योच्यते” इति ॥ स्वरूपविशेषस्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गेण सह यदुपश्लिष्टप्रत्य-
यजनकत्वं तदुपग्राहकमवच्छेदकं चेत्तास्ति तदा तस्यापि (=उपश्लिष्टप्रत्य-
यजनकत्वस्यापि) अनुपपत्तिरित्याह—। “विशेषे”ति ॥

सू० “उपसङ्गग्राहकान्तरोक्तौ तत्सम्बन्धेऽपि प्रसङ्गेनापरापरोप-

(१) तादृक्तं = परस्परसम्बद्धबुद्धिजनकत्वम् ।

(२) स्मृतित्वरहितत्वम् = स्मृतित्वसंसर्गनिषेधः ।

(३) “अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ”—इतिकारिकाया अपेक्षितकुरे
“गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिरिति च स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानोक्तिप्रसक्ति”—इत्यादि-
मूलग्रन्थेनोपप्लावनीयत्वादित्यर्थः ।

सङ्ग्राहकगवेषणायामनवस्थापातात्,^६ एतावतापि^(१) चानु-
भूतिस्वरूपे कस्य निषेधो वर्णितः स्यात्? । * “स्मृतित्वसंस-
र्गानुभूती संबद्धे”-इत्येवंरूपबुद्धिजनकत्वस्य * ?-इति चे-
न्न, ^८ भ्रान्त्यात्मिकाया ईदृशबुद्धेर्जनकत्वस्य वारयितुमश-
क्यत्वात् । * यथार्थायाः ?*, -इति चेत्, ^९ ईदृशबुद्धेर्यथार्था-
या यदि सत्त्वमभ्युपैषि तदानुभूतौ स्मृतित्वप्रसङ्गः, अथ
नाभ्युपैषि, किं प्रति^(२) तस्या जनकत्वाभावे निरूप्यः ? ।

टी० ॥ यदि स्मृतौ तदुपश्लिष्टप्रत्ययजनकत्वं प्रति किञ्चिदवच्छे-
दकमनुगतं वाच्यं, तदा तेनापि संबन्धः स्वरूपमेव वाच्यं, तत्रापि तदुपग्रा-
हकपरम्परानुसरणेऽनवस्येत्याह-। ^८ “उपसङ्ग्राहके”ति ॥ अनुभूतौ स्मृति-
त्वसंसर्गा नास्तीत्यत्रान्यान्याभावमादाय कृतः प्रसङ्गस्तदवस्य एवेत्याह-।
^६ “एतावतापी”ति । स्मृतित्वसंसर्गनिषेधस्य वर्णयितुमशक्यत्वादिति
भावः ॥ ननु स्मृतित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे’-इतिबुद्धिरस्ति, ‘स्मृतित्वसंसर्गानु-
भूती संबद्धे’-इतिबुद्धिर्नास्ति, तथाचैतादृशबुद्धिजनकत्वस्यैव निषेधोऽनुभवे
क्रियते, इति शङ्कते-। ^९ “स्मृतित्वे”ति । ‘अनुभवोऽपि स्मृतिरेव’तिश्राम्यतः
‘स्मृतित्वसंसर्गानुभूती संबद्धे’-इतिबुद्धिः संभवत्येवेति तज्जनकत्वस्यानुभवे
निषेद्धमशक्यत्वमिति परिहरति-। ^८ “भ्रान्ती”ति ॥ ‘स्मृतित्वसंसर्गानुभूती
संबद्धे’-इतीदृशप्रमाजनकत्वमनुभवे यदि निषिध्यते तदा निषेधस्य क्वचि-
दपि सिद्धौ स्मृतित्वसंसर्गानुभवे सिद्ध एवेत्याह-। ^९ “ईदृशे”ति ॥

मू० “अथात्यन्तासतीमेतादृशबुद्धिं प्रति जनकत्वाभाववधा-
रणमनुभूतेरभ्युपैषि^६ तदा स्मृतावपि प्रसङ्गः, ‘यावत्यस्त-

(१) सम्बद्धबुद्धिजनकत्वमेव स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गयोर्न सम्भवति नियामकाभा-
वादित्युक्तमिदानीं तदभ्युपगमेऽनुभूतिलक्षणस्यासिद्धिरित्याह-एतावतेति ।

(२) किं प्रति=कं प्रतिषेधाग्नं प्रति, तस्याः=तादृशानुभूतिनिष्ठः ।

द्वयस्तत्र जायन्ते तदधिकां तादृशबुद्धिमत्यन्तासतीं प्र-
त्यजनकत्वस्य स्मृतावपि संभवात् । *^१ 'सर्वमेव तादृशबुद्धिं
प्रत्यजनकत्वमनुभूते, न त्वेवं स्मृतेः * ?- इति चेन्न, 'सर्वत-
द्व्यक्तिप्रमित्यसम्भवात् । किंच, 'सर्वमि'ति कोऽर्थः ?
किमसतीं सर्वाम्?, उत सतीम्?, उतसतीमसतीं चेत्युभयी
प्रत्यजनकत्वम्? ।^२ आद्ये द्वितीये च स्मृतावपि तदजन-
कत्वमस्येव, नहि (१) 'स्मृतित्वसंसर्गस्मृती संबद्धे'-इति
यावत्यः स्मृतिव्यक्तिषु बुद्धय उत्पद्यन्ते ताः प्रति प्रत्येकं
स्मृतिव्यक्तिषु जनकत्वमस्ति (२) ।

टी० ॥ नन्वेतादृशी बुद्धिः क्वचिदपि नास्त्यत एवानुभूतौ तादृशबु-
द्धिजनकत्वं निषिध्यते इति शङ्कते-। "अथे"ति ॥ अत्यन्तासत्यास्तादृ-
शबुद्धेर्जनकत्वं स्मृतावपि नास्तीति स एव प्रसङ्ग इति परिहरति-।
^३ "तदे"ति ॥ ननु यथाऽनुभूतौ स्मृतित्वसंसर्गज्ञानमसत् न तथा स्मृतौ,
तथाच कथमत्यन्तासत्तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वं स्मृतावपीत्यत आह-। "या-
वत्य"इति । स्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गबुद्धयः सत्या भवन्तु तेनैवा^(१) सतीं ता-
दृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वं स्मृतौ सुलभमित्यर्थः ॥ ननु बुद्धौ सत्त्वमसत्त्वं वा
विशेषणमतन्त्रं, किन्तु सर्वाः स्मृतित्वसंसर्गापश्लिष्टबुद्धीः प्रति जनकत्व-

(१) असतीं सर्वा प्रत्यजनकत्वपक्षस्य (प्राथमिकस्य) स्मृतौ स्फुटत्वात्तमुपे-
क्ष्य सतीं तादृशबुद्धिं प्रत्यजनकत्वपक्षं (द्वितीयं) व्याचष्टे - न हीति ।

(२) 'प्रत्येकं, मिलितात् (सर्वस्मात्) भिन्नमिति मते सर्वा निरुक्तबुद्धिं प्रति सर्व-
स्याः स्मर्तेर्जनकत्वेऽपि नैकैकस्याः स्मर्तेर्जनकत्वमिति भावः । यद्वा यावच्चिरुक्तबुद्धिं प्रति
तत्तद्विषयीभूतप्रत्येकस्मृतियुक्तो विषयविधया जनकत्वेऽपि तत्तद्विषयविषयीभूतप्रत्येकस्मृति-
व्यक्तेरजनकत्वमेव, नहि 'चेत्रीयस्मृतित्वसंसर्गस्मृती सम्बद्धे'-इत्याकारकबुद्धिजनकत्वं
मैत्रीयस्मृतियुक्तोऽस्तीति भावः ।

(३) तेनैव = स्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गबुद्धेः सत्त्वेनैव, असतीम् = अनुभूत्यादावसतीं,
तादृशबुद्धिं = स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिं प्रतीत्यर्थः ।

मनुभूतौ निषेधाम इत्याह-^d “सर्वमि”ति ॥ सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्त्या सर्वतादृशबुद्धिजनकत्वनिषेधः प्रतीयेत, सैव नास्तीत्याह-^e “सर्वतद्व्यक्ती”ति ॥ ननु सामान्यलक्षणायां त्वदनभ्युपगममात्रमतन्त्रमित्यनुशयेनाह-^f “किंचे”ति ॥ एकैकस्याः स्मृतिव्यक्तेः सतीमसतीं वा तादृशबुद्धिं सर्वां प्रति जनकत्वं न सम्भवतीति स्मृतिरपि न स्मृतिः स्यादित्याह-^g “आद्ये द्वितीये चे”ति ॥

ब्र० “काञ्चित्सतीं प्रति च तदजनकत्वं प्रागेव दूषितं, तृतीये च नानुभूतावपि तदजनकत्वं, सत्यासत्यतादृशबुद्धेर्भावेनाभावेन च सतीमसतीं प्रत्यजनकत्वस्यासम्भवादिति । *
^b स्यादेतत्, स्मृतित्वस्यान्योन्याभावमादाय याऽतिप्रसक्तिर्दर्शिता सा नोपपद्यते, भेदाभेदवादिमते स्मृतित्वभेदाभेदस्य स्मृत्या सहाऽभ्युपगमात्, ययोर्भेदाभेदस्तयोस्तत्रान्योन्याभावानभ्युपगमात्^(१)* । न ।

टी० ॥ नन्वेकैकस्याः स्मृतिव्यक्तेः सर्वां प्रति जनकत्वं मास्तु काञ्चिन्मतिं सतीं प्रति तु तद^(१)स्तीत्यत आह-^a “काञ्चिदि”ति । अनुभूतौ यथार्थतादृशबुद्धिसिद्धौ स्मृतित्वापत्तिदोषस्य प्रागभिधानादित्यर्थः ॥
^b “तृतीये” इति । जनकत्वनिरूपकतादृशबुद्धेः सत्त्वेकानुभूतौ तदजनकत्वम् ? असत्त्वे च निरूपकाप्रसिद्ध्या तदजनकत्वमशक्यग्रहमित्यर्थः । प्रत्येकमजनकत्वमादाय स्मृतौ प्रसङ्गे^(३) सत्येव दोषान्तरमेतत् । यद्यपि ‘स्मृतित्वसंसर्गानुभूती न सम्बुद्धे’-इत्येवंप्रतीयमानाभावप्रतियोगिनः सम्बन्धस्य निषेधोऽनुभूतौ, नतु स्मृतावपीत्यनुभवसिद्धमेतत्, स च सम्बन्धः स्वरूपं वा सम्बन्धान्तरं

(१) अन्योन्याभावानभ्युपगमाद् = आत्यन्तिकभेदाऽनभ्युपगमाद्, (अभेदसहिष्णुभेदानभ्युपगमादिति यावत्) अभेदसहिष्णुर्भेदस्त्वङ्गीक्रियते एव ।

(२) “अनुभूतेस्तु काञ्चिदपि स्मृतित्वसंसर्गबुद्धिं सतीं प्रति जनकत्वं नास्ति”-इति शेषः ।

(३) प्रसङ्गे = अनुभवत्वप्रसङ्गे ।

वेत्यन्यदेतत् ; किंच 'स्मृतित्वं स्मृतौ', 'स्मृतित्वसमवायः स्मृतौ', 'स्मृतित्वसं-
सर्गः स्मृतावि'त्यादिप्रतीतिविषयीक्रियमाणः स्मृतित्वसंसर्गोऽनुभूतौ निषि-
ध्यते ; यद्वा, स्मृतिस्मृतित्वसंसर्गस्वरूपं नानुभव इति निषेधः सम्भवत्येव,
तथापि विचायेमाणमिदमपि हस्तसमावरणमेवेति भावः ॥ भट्टमतेनोपपत्तिं
शङ्कते-।^६ "स्यादेतदि"ति । 'स्मृतित्वरहितत्वमि'त्यत्र स्मृतित्वाभाववत्त्वं
विवक्षितं, तच्च स्मृतित्वान्योन्याभाववत्यां स्मृतावपि गतम्-इति यदुक्तं
तत्रोपपद्यते, यतः स्मृतित्वस्य स्मृत्यभिन्नतया^(१) तदन्योन्याभावस्य तत्रा-
भावादिति शङ्कार्थः ॥

सू० "कथं ह्यवधार्यं स्मृतित्वस्य भेदाभेदः स्मृत्या, नानु-
भूत्या-इति ? । *^६ अनुभूत्या सह तद्विशिष्टप्रमाया अभा-
वाद् ? * -इति चेन्न, 'किं सत्या वा ? किमसत्या वा ?
इत्याद्युक्तविकल्पदोषात् । ^७ * प्रागभावप्रतियोगिन्याः ?
* -इति चेन्न, 'अनुभूतौ तादृश्याः स्वीकारेणानुभूतेस्त-
थात्वापातात् । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावाभावश्चा^(२)-
न्योन्यात्माऽनुभूतावपि तुल्यः, नहि स्मृतित्वान्योन्याभा-
वानुभूतिः, ^८ इत्युक्तमावर्तते ।

टी० ॥ स्मृतेरिवानुभूतेरपि धर्मः स्मृतित्वं कुतो न भवति ? तथा-
चानुभूत्यभिन्नमपि स्मृतित्वमिति व्याप्यवृत्तेस्तदन्योन्याभावस्य तत्राप्यभा-
वादिति परिहारमाह-। "कथं ही"ति । अनुभूतौ स्मृतित्वरहितत्वस्यो-
पपादयितुमशक्यत्वादिति भावः ॥ नन्वनुभूतिमादाय स्मृतित्वविशिष्टप्रमा
नास्तीति न स्मृतित्वमनुभूतेरपि धर्म इति न भेदाऽभेद इति शङ्कामाह-।

(१) स्मृत्यभिन्नतया = स्मृतिभेदसहितप्रवर्तकभेदवत्तया, तदन्योन्याभावस्य = स्मृतित्वा-
त्यन्तिकभेदवत्त्वस्य, तत्र = स्मृतौ ।

(२) अन्योन्याभावाभावश्च = आत्यन्तिकभेदाभावश्च, अन्योन्यात्मा = अन्योन्या-
भावस्वरूपः ।

^b “अनुभूत्ये”ति ॥ स्मृतित्वानुभूत्येर्वैशिष्ट्यप्रमा यदि सती निषिध्यते तदा तस्मिद्वावनुभूतौ स्मृतित्वं सिद्धम्, अथासती निषिध्यते तदा स्मृतावपि न स्मृतित्ववैशिष्ट्यं, तत्राप्य^(१) सत्याः प्रमाया अभावात्-इतिपरिहारमाह-।
^c “किं सत्या” इति । ननु सत्यसती वा प्रमेति न ब्रूमः, किन्त्वनुभूतिस्मृति-
 त्वयोर्वैशिष्ट्यप्रमा प्रागभावप्रतियोगिनो नास्ति यथा स्मृतिस्मृतित्वयोरिति
 शङ्कामाह-। ^d “प्रागभावे”ति ॥ प्रागभावप्रतियोगिनी या तादृशी^(२) प्रमा
 सा नास्तीति यद्वर्त्यस्तदा प्रागभावप्रतियोगित्वं तादृशप्रमायाः सिद्धमे-
 वेति तदुत्पाद आवश्यक इति सिद्धमनुभूतौ स्मृतित्ववैशिष्ट्यम्, अथ तादृशी
 प्रमा^(३) प्रागभावप्रतियोगिनी न भवतीत्यर्थः तथापि प्रमायाः सिद्धावनुभूतौ-
 स्मृतित्वं सिद्धमेवेतिपरिहारमाह-। “अनुभूतावि”ति ॥ दूषणान्तर-
 माह-। ^e “स्मृती”ति । स्मृतिस्मृतित्वयोरन्योन्याभावविरहो^(४) भेदाभेदवादे
 यथाऽभ्युपगम्यते तथाऽनुभूतावपि स्मृतित्वान्योन्याभावविरहो ऽस्त्येव, स्मृ-
 तित्वान्योन्यावविरहो हि तदन्योन्याभावान्योन्याभावरूपः, सोनुभूतावपि
 समानः नहि स्मृतित्वान्योन्याभाव एवानुभूतिरित्यर्थः ॥ ^f “उक्तमि”ति ।
 यथा स्मृतित्वराहित्यं तदन्योन्याभाव^(५) इत्युक्तं तथा स्मृतित्वान्योन्याभाव-
 राहित्यमपि तथैव वक्तव्यमन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदस्य त्वयाऽद्याप्यनु-
 पपादनादित्यर्थः ॥

सू० “* अथ^(५) माभूद् भेदाभेदमादाय परिहारस्तथापि ‘इदं
 तन्न भवति’ ‘इह तन्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिक एवान्योन्या-
 भावसंसर्गाभावयोर्भेदः ? * -इति चेन्न, ^g प्रतियोगिरूपोपा-

(१) तत्रापि=स्मृतावपि, असत्याः=अनुभूत्याद्यवच्छेदेनासत्याः (स्मृतित्ववैशि-
 ष्ट्यप्रमायाः) अभावादित्यर्थः ।

(२) तादृशी प्रमा= अनुभूत्यनुयोगिकत्वविशिष्टस्मृतित्ववैशिष्ट्यप्रमा ।

(३) अन्योन्याभावविरहः =आत्यन्तिकभेदाभावः ।

(४) तदन्योन्याभावः=स्मृतित्वान्योन्याभावः; तथैव=स्मृतित्वान्योन्याभावा-
 न्योन्याभावरूपम् ।

(५) { अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनम् ।
 { प्रकम्यते निबन्धेऽस्मिन् भङ्गार्थं भेदवादिनाम् ॥ १६ ॥ }

ध्यवैचित्र्या^(१) दभावे जात्यादिभेदानभ्युपगमाच्चानयोर्भेद-
बुद्धिरेव प्रामाण्यमनश्चाना कूटसाक्षिणी^(२) तितदनादर-
णात् । * 'नच स्वप्रतियोगि' समानकालसमानाधिकरणो-
ऽभावोऽन्योन्याभावः, 'तदन्योन्याभावोऽयं तदभावः संस-
र्गाभावः*, 'यथासंभवमात्माश्रयाद्य-ऽननुभव-स्वभेदाऽन-
नुगम-तत्तदवगमानभ्युपगमानामनुत्तरणीयत्वप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावसंसर्गाभावयोः प्रतीतिवैलक्षण्याद् वैलक्षण्य-
मिति शङ्कते-। "अथे"ति ॥ "प्रतियोगी"ति । प्रतियोगिभेद, उपाध्यन्त-
रभेदे, जातिभेदे वा, यदि प्रत्येत्यभेदको नास्ति तदा प्रतीतिवैलक्षण्यम-
तन्त्र^(३)मित्यर्थः ॥ प्रतीतिवैलक्षण्यबलादायातमुपाधिवैलक्षण्यमाशङ्क्य निरा-
करोति-। "नचे"ति ॥ प्रागभावप्रध्वंसाभावाभ्यामतिव्याप्तिवारणायाह-।
"समानकाले"ति । अत्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिवारणायाक्तं-"समानाधिकर-
णे"ति, आकाशाद्यन्योन्याभावोपग्रहश्च यथाकथञ्चित्तदधिकरणविवक्षया-
(४), बदरसंयोगस्य स्वप्रतियोगिना बदरेण कुण्डे सामानाधिकरण्यमत उक्त-
म्-"अभाव"इति, प्रतियोगिपदस्य^(५) निरूपकपरत्वात्; स्वाभाव^(६)विरहा-
त्मपरतायान्वभावपदमतिरिच्यते, यत्किञ्चित्प्रतियोगिसमानकालसमा-

(१) 'भूतले घटो नास्ति' 'भूतलं घटो नै'त्युभयत्राद्यन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेद-
स्य प्रतियोगिन एकत्वात्तयोर्भेदो न स्यादेवमन्यत्रापीति भावः ।

(२) कूटसाक्षिणी=मिथ्याबुद्धिसाक्षिणी ।

(३) प्रतीतिवैलक्षण्यं हि प्रत्येत्यवैलक्षण्याधीनमिति प्रतीतिवैलक्षण्यस्यान्योन्या-
भावसंसर्गाभावरूपप्रत्येत्यवैलक्षण्ये तदनियामकमेवेति भावः ।

(४) वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वविवक्षयेत्यर्थः ।

(५) ननु बदरस्य कथं संयोगं प्रति प्रतियोगित्वं? प्रतियोगिन उदयनाचार्यम-
तेन स्वाभावविरहात्मत्वात् बदरसंयोगस्य च बदराभावरूपत्वाभावात्, नापि च बद-
रसंयोगाभावो बदरमित्यत आह-प्रतियोगीति ।

(६) ननु बदरसंयोगस्य प्रतियोग्येव बदरं न भवति, आचार्यमते प्रतियोगिन
स्वाभावविरहात्मत्वाद् बदरस्य च संयोगाभावरूपत्वाभावात्, तथाच न बदरसंयोगेति-
प्रसङ्गः इत्याह-स्वाभावेति, अतिरिच्यते=अधिकं भवति, तथाच न देयमेवाभावपदम् ।

देशत्वमित्यन्ताभावस्यापीत्यत उक्तं—“स्वे”ति ॥ “तदन्योन्याभाववानि”-
 ति । तद्विच इत्यर्थः ॥^f “यथासम्भवमि”ति । अभावत्वं^(१) हि भावभिन्नत्वं,
 तच्च भावान्योन्याभाववत्त्वमित्योन्याभावेनैवान्योन्याभावनिरूपणादा-
 त्माश्रयः ; अथाभावत्वं भावत्वात्यन्ता ऽभाववत्त्वं, तदाऽत्यन्ताभावस्य सं-
 सर्गाभावत्वात् तस्य चान्योन्याभावाभाववत्त्वेन^(२) त्वयाऽभिधानादन्योन्या-
 भावनिरूप्यः संसर्गाभावस्तन्निरूप्यश्च पुनरन्योन्याभावः—इत्यन्योन्याश्रयः ;
 अथाभावत्वं भावभिन्नत्वं, तच्च भाववैधर्म्यं, तच्च तदन्य^(३)वृत्तिधर्मात्य-
 न्ताभाववत्त्वं, तदन्यत्वं च तदन्योन्याभाववत्त्वमिति स्वापेक्षाऽपेक्षित्वेन
^(४)चक्रकम् ; अथाभावत्वं भावविरोधित्वं, विरोधित्वं च धर्मा धर्मिभिन्नः,
 स च येन भेदेन भिन्नः सोऽन्योन्याभावो वाच्यः, स यदि स्ववृत्ति^(५)स्तदा-
 त्माश्रयो,ऽन्योन्यवृत्तिस्तदान्योन्याश्रयो,ऽपरापराभ्युपगमे चानवस्था ; यद्वा
 अन्योन्याभावस्यान्योन्याभावोस्ति ? न वा ? आद्ये, स यदि स्वरूपमेव,
 तदा स्वनिरूप्यत्वादात्माश्रयः अथापर,स्तदा तस्यऽन्योन्याभावो यदि
 पूर्वं एव, तदान्योन्यनिरूप्यत्वेऽन्योन्याश्रयः ; अथ प्रथमान्योन्याभावादन्य
 एव द्वितीयान्योन्याभाव,स्तदा तस्यापि यदि प्रथम एव, तदा चक्रकं ; यदि
 प्रथमादन्यः, तदा पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे^(६) यदि परावृत्तिस्तदाचक्रकम् ;

(१) ‘स्वप्रतियोगिसमानकालसमानाधिकरणो भाव’-इत्यन्योन्याभावलक्षणस्य-
 मभावत्वमित्यर्थः ।

(२) अन्योन्याभावाभाववत्त्वे=अन्योन्याभावभिन्नत्वेन ।

(३) तदन्येति, अभावान्यभाववृत्तिभावत्वरूपधर्मात्यन्ताभाववत्त्वमित्यर्थः ।

(४) चक्रकम्-भावभिन्नत्वमभावान्यवृत्तिधर्मात्यन्ताभाववत्त्वघटकीभूतमभावा-
 न्यत्वमभावान्यत्वं चान्योन्याभावमन्योन्याभावश्च पुनर्भावभिन्नत्वमपेक्षते इति चक्रक-
 मित्यर्थः । स्वापेक्षापेक्षित्वेन, स्व=भावभिन्नत्वं, तदपेक्षः परम्परया (अभावान्यत्वद्वारा)
 अन्योन्याभावः, तदपेक्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः । यद्वा, स्व=चक्रकघटकत्रयमध्ये
 द्वितीयम् (अभावान्यत्वम्) तदपेक्षाऽन्योन्याभावस्तदपेक्षित्वेन भावभिन्नत्वस्येत्यर्थः ।
 स्वापेक्षापेक्षापेक्षित्वेनेति पाठे तु न क्लिष्टकल्पना ।

(५) स्ववृत्तिः=स्वात्मकेन भेदेन धर्मिणो भिन्नः ।

(६) “पञ्चषष्ठाद्यभ्युपगमे”—इति तु प्रायः पुस्तकेषु पतीयमानः प्रामादिकः
 पाठो ज्ञेयः । पञ्चषष्ठाभ्युपगमे—इति तु युक्तः पाठः, यदि तु यथोक्तपाठे एव अज्ञाजानं
 तदा तु पञ्चभिर्युक्तः षष्ठ आदयैर्यामित्येवं कथाञ्चद्विगुणं निर्वोढव्यम् ।

अपरावृत्तौ चानवस्था ; तदुत्तरान्योन्याभावाननुभवश्च ; 'स्वप्रतियोगी' त्यत्र स्वपदेन विशिष्य तत्तदन्योन्याभावाभिधानेऽननुगमः ; तस्यतस्याऽन्योन्याभावस्याऽसर्वज्ञेनावगमो नाभ्युपगम्यते^(१) इत्यर्थः । यदा स्वशब्देनान्योन्याभावाभिधानं तदा तेनैव तत्त्रिरूपणे आत्माश्रयः ; प्रतियोगिपदेन च यदन्योन्याभावविरोध्यभिधीयते तदात्माश्रयः ;—इत्याद्युच्येयम् । यद्यपि प्रतीतिवैलक्षण्यं प्रत्येतव्यवैलक्षण्याऽविनाभूतं, तदेव चात्रोद्देश्यं, विशिष्य वैलक्षण्यानभिधानेपि न किञ्चिदनिष्टं, नहीनुत्तीरगुडादिमाधुर्याणां विशिष्यानभिधानमात्रेण निवृत्तिः । किञ्च, प्रतीतिविशेष एव लक्षणमुभयोः संभवति, संभवति च तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमुभयोः प्रत्येकं वैचित्र्ये प्रतीतिवैचित्र्यादृतं, तथापि हस्तसमावर्णमेतत् 'संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे नः शरणम्'—इत्यस्यापि मयोपप्लावनीयत्वात् ; तथाच वक्ष्यते—“नाऽत्यापत्त्या प्रमामात्रात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः”—इत्यादीति भावः ॥

श्रू० “* ननु 'संसर्गप्रतियोगिको निषेधः संसर्गाभावः, तादात्म्यप्रतियोगिकश्च तादात्म्याभावः'—इत्यु^६ क्ते एव न मिश्रता तयो, 'यो हि संसर्गतादात्म्यस्य निषेधः स संसर्गनिषेध एव न भवति, तादात्म्यप्रतियोगिकत्वात् *?—इति मैवम्, “द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु हि तेषां प्रध्वंसाः नैवं संसर्गाभावाः स्युः, संसर्गप्रतियोगित्वे तु संसर्गस्य समवायस्वरूपतया समवायाऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । 'किञ्च, तर्हि संसर्गान्योन्याभावौ द्वावपि न घटादिप्रतियोगिकादिति घटादेः कालादिवन्निरवधित्वापातः, संसर्गतादात्म्ययो-

(१) नाभ्युपगम्यते,—केनापि शास्त्रकृता न स्वीक्रियते इत्यर्थः । नाभ्युपगम्यते इत्यस्य असर्वज्ञेन इत्यनेनान्वये तु नानुव्यवसंयते इत्यर्थः ।

आविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोश्चेदः स्यात्,
 १ एवं यद्यदेव प्रतियोगि वाच्यं तत्तत्स्वरूपत एव न स्यात् ।

टी० ॥ उक्तिसम्भवमात्रेण शङ्कते-। ^a“नन्वि”ति ॥ ^b“उक्ते एवे”ति ।
 उक्ते सत्येवेत्यर्थः । मिश्रता-एकत्वम् ॥ ^c“यो ही”ति । स्मृतित्वसंसर्गा-
 न्याभावमादाय स्मृतौ यः प्रसङ्गः कृतः स तदा भवेत् यदि स्मृतित्वसंस-
 र्गान्योन्याभावः संसर्गाभावो भवेदपितु तादात्म्याभाव एवासौ, स्मृतित्वसं-
 सर्गतादात्म्यप्रतियोगित्वादित्यर्थः ॥ यदि संसर्गप्रतियोगिकोऽभावः संसर्गा-
 भावः स्यात्तदा द्रव्यादीनां समवायिकारणगतौ ध्वंसप्रागभावौ संसर्गाभावौ
 न स्यातामित्याह-। ^d“द्रव्ये”ति । यद्यपि समवायिनित्यत्वमपि रूपादिनि-
 रूपितत्वावच्छिन्नस्य समवायस्यानित्यत्वमेव, विशिष्टस्यान्यत्वात्^(१); तथाच
 रूपसमवायो ध्वंसते एव, अत एव वायौ स्पर्शसमवाये सत्यपि रूपसमवायो
 नास्तीति, तथापि नित्यमपि विशेषणान्तरावच्छिन्नं ध्वंसते इत्यनुपपन्न^(२)मे-
 वेति भावः ॥ यदि च संसर्गप्रतियोगिक एवाभावः संसर्गाभावस्तदा घटादयो
 नाभावप्रतियोगिन इति देशभेदेन तेषामनिषेधे वैभवं, कालभेदेन तेषाम-
 निषेधे नित्यत्वमपि, इति पदार्थवैचित्र्यं साधु त्वया व्युत्पादितमित्याह-।
^e“किंचे”ति । दोषान्तरमाह-। ^f“संसर्गे”ति । घटादीनां प्रतियोगिकोटाव-
 प्रवेशे संसर्गमात्रं तादात्म्यमात्रं च निषिध्यतेति ते, ^(३) क्वचिदपि देशे काले
 वा न स्यातामित्यर्थः ॥ घटादीनामपि स्वरूपेण प्रतियोगित्वे समानमिदं
 दूष^(४)णमित्याह-। ^g“एवमि”ति ॥

सू० “तस्यापि संसर्गं प्रति धावने च तदक्षतं, ^b संसर्गानवस्था,
^c शेषोच्छेदात्पूर्वपूर्वोच्छेदो वा स्यात् ।

(१) ‘विशिष्टं शुद्धादतिरिच्यते’-इतिमते विशिष्टसमवायस्य शुद्धसमवायाद-
 तिरिक्तत्वादित्यर्थः, तथाच रूपसमवायः=रूपनिरूपितत्वावच्छिन्नः समवायः, ध्वंसते=
 विनश्यत्येव ।

(२) अनुपपन्नमेवेति, ब्राह्मणत्वविशेषणावच्छिन्नस्य गौडादेर्दण्डादिविशेषणा-
 न्तरावच्छिन्नत्वेनागौडत्वादेर्लोकोदर्यनादित्याशयः ।

(३) ते=संसर्गतादात्म्ये ।

(४) घटादयोऽपि क्वचिद्विशेषे काले वा न स्युरित्याकारकं दूषणमित्यर्थः ।

टी० ॥ ननु स्यादेवं यदि संसर्गः स्वरूपत एव निषिध्येत, किन्तु संसर्गस्यापि संसर्ग एव निषिध्यते, तथाच न संसर्गस्वरूपविलोप इत्यत आह—। “तस्यापी”ति । यथा घटस्य संसर्गो निषिध्यते इति घटस्वरूपं देशतः कालतश्चाक्षतं तथा संसर्गस्य संसर्गे निषिद्धे प्रथमसंसर्गस्वरूपमक्षतं स्यात्, तथाच घटवत् तत्संसर्गापि निरवधिः स्यादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह—। ^१ “संसर्गानवस्थे”ति । पूर्वपूर्वसंसर्गनिषेधार्थमुत्तरोत्तरसंसर्गापेक्षणे संसर्गानवस्था स्यादित्यर्थः ॥ अथ क्वचिद्वत्त्वा संसर्ग एव निषेधो नतु तस्यापि संसर्गान्तरमिति नानवस्था, तदा यः संसर्गो निषेधः स स्वरूपत एव न स्यात्तन्निषेधे च तत्पूर्वः, एवं तत्पूर्वः, संसर्गो न भवेदिति पुनरपि संसर्गमात्रविलोप इत्याह—। “शेषे”ति । यद्यपि संसृष्टो घटो यत्र निषिध्यते स संसर्गाभावः, संसृष्टनिषेधश्च घटतत्संसर्गयोर्निषेधः, तथाच घटसंसर्गनिषेधनान्तरीयको घटनिषेधः संसर्गाभावः, तदनान्तरीयकघटनिषेधोऽन्योन्याभावः—इति वैषम्यं, तथापि संसर्गप्रतियोगिकसंसर्गाभावे संसर्गाऽऽनन्त्यापत्तिरिति भावः ॥

ब्रू० * अथ “न प्रतियोग्यनुयोगिनो^(१)स्तथात्वं विरोधः, किन्तु सहभावाभावो,ऽतः ^२तन्मात्रं न स्यात्, नतु तन्मात्रमेव न स्याद् ? *,=इति चेन्न, “अनुयोगिनि प्रतियोग्यापत्तेः ।
*^३ तथाप्रमाऽभावात्कथं तथाऽऽस्तम् ? *—इति चेन्न, ।

टी० ॥ ननु संसर्गतादात्म्ययोरविशेषितयोर्निषेधे सामान्यत एव तयोर्लुक्छेदस्तदा स्याद्यादि निषेधेन सह प्रतियोग्यनुयोगिभावो^(२)विरोधो

(१) प्रतियोग्यनुयोगिनोः (=भावाभावयोः) तथात्वं (स्वरूपभूतो विरोधो) न, किन्तु सहभावाभावः=सहानवस्थानं विरोधः, अतः तन्मात्रं=सहभावमात्रं, तयोर्भावाभावयोर्न स्यात् न तु तन्मात्रमेव=स्वरूपमेव तयोर्न स्यादिति, किन्तु स्यादेवेत्यर्थः ।

(२) प्रतियोग्यनुयोगिभावो विरोधः=प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपविरोधः, स चाभावः प्रतियोगिस्वरूपं न, प्रतियोगी चाभावस्वरूपं नेत्याकारकप्रतीतिसादिकः । अनुयोगी प्रकृते सर्वत्राभावो ग्राह्यः ।

भवेत्^(१), किन्तु सहानवस्थानं विरोधः, तथाच यत्र संसर्गस्य तादात्म्यस्य-
वाऽभावस्तत्र ते न स्यातामन्यत्र तु स्यातामेवेति शङ्कते-। ^a“न प्रतियो-
ग्यनुयोगिनोरिति”ति ॥ ^b“तन्मात्रमिति”ति । सहभावमात्रमित्यर्थः ॥ ^c“नतु त-
न्मात्रमिति”ति । प्रतियोगि^(२)मात्रमित्यर्थः ॥ यदि प्रतियोग्यनुयोगिभावो वि-
रोधः प्रतियोगिना सहभावस्य नेष्टस्तदाऽनुयोगिन्यभावे प्रतियोगिनो घटा-
देराप^(३)त्तिरित्याह-। ^d“अनुयोगिनी”ति । यद्यपि प्रतियोग्यापत्तिर्न तदुत्प-
त्तिः, घटाभावे घटोत्पत्तिसामग्रीविरहात्; नापि प्रतियोगिप्रमोत्पत्तिः, अभावे
प्रतियोगिमत्तया प्रमाकारणाभावात्; नापि प्रतियोगिनो वृत्तिरापत्तिः, अभा-
वस्य संयोगसमवाययोरभावात्; अन्यथा^(४)रूपरभावविरुद्धाविति तयोरन्यो-
ऽन्यस्मिन्न्युत्पत्तिस्थितिज्ञप्रयः स्युः, तथापि प्रतियोग्यनुयोगिभावो यदि न
विरोधः तदा परस्परविरुद्धरूपत्वं तयो^(५)र्न स्यात् गोत्वाश्वत्वयोरिवेति
भावः ॥ अनुयोगिनः प्रतियोगिमत्तया प्रमा नास्तीति कथमनुयोगिनि
प्रतियोग्यापदतामित्याह-। ^e“तथे”ति ॥

मू० “तथाप्रमाऽभावमूलकस्य विरोधस्य सहानवस्थानस्य नि-
यमनभङ्गात्-प्रतियोग्यनुयोगिभावादन्वः कस्तयोर्विरोधः
स्यात् ? । * ^bतथा न प्रमीयमाणत्वमेव सः * ?-इति चेन्न,
‘अतिप्रसङ्गात् । * ^dनियमेन * ?-इति चेन्न, जात्या
नियमाभ्युपगमात्-

(१) ‘विरोधो भवेदित्यतोऽपि “प्रतियोगिनः”-इति शेषः ।

(२) ‘प्रतियोग्यनुयोगिमात्रमिति’तु पुक्तः पाठः, उपलक्षणं वा प्रतियोगिपदम-
नुयोगिपदस्यापि ।

(३) घटादेरापत्तिस्तादात्म्येन ज्ञेया ।

(४) अन्यथा, सामान्यादिक्रमन्तरापि सामान्यतोऽविरुद्धत्वमादायाऽन्यस्मिन्नन्य-
दीयोत्पत्तिस्थितिज्ञप्त्यापादने-इत्यर्थः ।

(५) तयोः=प्रतियोग्यनुयोगिनोः, प्रतियोगित्सानुयोगित्वयोर्वा ।

टी० ॥ अनुयोगिनि^(१)प्रतियोगी कदाचिन्न प्रमीयते न वा कदाचि-
दनुयोगिसामानाधिकरण्येन प्रतियोगी प्रमीयते तत्र^(२)सहभावप्रमाविरहः
सहानवस्थाननियमलक्षणविरोधेनोपपाद्यतामनुयोगिवृत्तिताप्रमाविरहो-
पपादनार्थं तु प्रतियोग्यनुयोगिभावलक्षण एव विरोधेनोपपाद्यतामनुयोगि-
स्थानलक्षणस्य तत्राकिञ्चत्कारत्वात्, तस्मिन्सत्यपि तादृशप्रमायाः प्रसक्तत्वे-
न^(३)तन्नियमभङ्गादित्याह-। “तथाप्रमाऽभावे”ति । नहि यस्मिन्सति
यदापद्यते तदभावे तन्नियमकमिति भावः ॥ ननु प्रतियोग्यनुयोगिनाः
साहित्येनाधाराधेयभावेन चाऽप्रमीयमाणत्वमेव विरोधो, ननु प्रतियोग्यनु-
योगिभाव इति शङ्कते-।^b “तथा ने”ति ॥ तथा न प्रमीयमाणत्वं कदाचि-
त्यटमहारजनयोरपीति तयोरपि विरोधः स्यादित्याह-। “अतिप्रसङ्गा-
दि”ति ॥ ननु यज्जातीययोः कदापि तथा न प्रमीयमाणत्वं तयोर्विरोधः,
पटमहारजनयोस्तु कदाविद्विशिष्टतया प्रमीयमाणत्वमेवेति नातिप्रसङ्ग
इत्याह-।^d “नियमेने”ति ॥

श्रु० “व्यक्त्योरविरोधापत्तेः । *^b तथा न^(४) प्रमातुमनौपाधिकी
योग्यता *?,—इति चेत्, ‘सैव ज्ञेयगता योग्यताऽनुयोगि-
प्रतियोगित्वादन्या का समर्थिता स्यात्? । *^d स्वरूप-
मेव ?,*—इति चेन्न,

(१) अनुयोगिनि=अभावस्वरूपे, प्रतियोगी घटादिस्तादात्म्येन कदाचिन्न प्रमी-
यते-इत्यर्थः ।

(२) तत्र=तयोर्द्वयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावसहानवस्थानलक्षणविरोधयोर्मध्ये ।

(३) द्रव्यगुणयोः सहानवस्थानलक्षणविरोधसत्त्वेऽप्याधाराधेयभावदर्शनेन ‘योः
सहानवस्थानं तयोराधाराधेयभावः’-इतिनियमभङ्गादित्यर्थः । यद्वा, प्रतियोग्यनुयो-
गिनाः सहानवस्थानलक्षणविरोधे सत्यपि प्रतियोगिन्यनुयोगी आपद्यतामित्यतिप्रसक्त-
त्वेन निरुक्तनियमभङ्गादित्यर्थः ।

(४) नञ् व्यत्यासेन तथाप्रमातुं स्वरूपाऽयोग्यतेति योजनीयम् ।

टी० ॥ तर्हि यथोक्त्योर्नित्यत्वानित्यत्वयोर्भावत्वाभावत्वयोर्वा जात्युपग्रहो नास्ति तयोर्विरोधलक्षणविरहापत्तिरित्याह-। ^a “व्यक्त्योरिति”ति । नियमो यदि देशगर्भस्तदा विरुद्धयोरपि देशव्यक्त्योर्पदि कालगर्भस्तदा व्यक्त्योरतीतत्वानागतत्वयोर्विरोधो न स्याद्विशेषे देशाभावात्काले कालाभावादिति वार्थः । यद्वा, जात्यवच्छेदेन विराधोपसंहारे च जात्योरेव विरोधः स्यान्नतु व्यक्त्योरित्यर्थः ॥ ननु साहित्येनाधाराधेयभावेन च या प्रमातां प्रति स्वरूपायोग्यत्वमेव भावाभावयोर्विरोध इति शङ्कते-। ^b “तथा न प्रमातुमि”ति । “अनौपाधिकी”ति, कादाचित्कीं सहकाय्ययोग्यतां पटकुङ्कुमयोर्व्यवच्छिन्नति ॥ तथाप्रमातुं स्वरूपायोग्यता भावाभावयोर्नतु पटकुङ्कुमयोरिति प्रतियोग्यनुयोगिभाव एव विरोधः पर्यवसन्न इत्याह-। ^c “सैवे”ति । प्रमातुमयोग्यता, प्रमातुं वा योग्यता, मितिमातृगता न वक्तव्या, किन्तु मेयगता, सा च नोक्तरूपा^(१)दन्येति भावः ॥ ननु भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधो, नतु प्रतियोग्यनुयोगिभाव इति शङ्कते-। ^d “स्वरूपमि”ति ॥

ब्र० ^a मिथः संभेदाभ्युपगन्त्वापि तयोः स्वरूपोपगमात् ।

* ^b तथाभूतं स्वरूपम्*-इति चेन्न, तस्यैव निर्वाच्यत्वापत्तेः ।

^d कश्च गोत्वाश्वत्वाभ्यां भावाभाव^(२)योरेवंविधविरोधे विशेषः स्यात्? ^e सत्यां च तयोः साहित्यप्रमायां प्रकारभेदेन व्यवस्थापना किमिति कार्या? प्रमथैवाप्रमानुपगमादिति । * ^f अथ घटादिविशेषितयोस्तयो^(३)र्निषेधौ तौ, सविशेषणौ च विधिनिषेधौ न कथञ्चिद्विशेषणमनुपसंक्रम्य स्याताम्, *-इति ब्रूषे, तदपि न

(१) उक्तरूपात्=प्रतियोग्यनुयोगिभावात् ।

(२) भावाभावयोरेवंविधविरोधे गोत्वाश्वत्वाभ्यां च कः विशेषः स्यादित्यन्वयः ।

(३) तयोः=संसर्गतादात्म्ययोः ।

टी० ॥ येनापि प्रतियोग्यनुयोगिनाः साहित्यमाधाराधेयभावो-
वा संभेदः^(१) इष्यते तेनापि तयोः स्वरूपोपगमादित्याह— “‘मिथ’
इति । यद्वा, संयोगतदभावयोः संभेदमिच्छतापि तदुभयस्वरूपोपगमात्त-
न्मात्रं न विरोध इत्यर्थः ॥ ^b “‘तथाभूतमि’”ति । यथाभूतयोः स्वरूपयोः
संभेदाभावस्तथाभूतं स्वरूपं विरोध इत्यर्थः ॥ किंभूतयोः स्वरूपयोः संभे-
दाभावः?—इत्येव दुर्वचमित्याह—। “‘तस्यैवे’”ति ॥ यदि सहानवस्थानमेव
विरोधो नतु प्रतियोग्यनुयोगिभावस्तदाह—। “‘कश्चे’”ति ॥ यदि च
तथा न प्रमीयमाणत्वमेव विरोधस्तदा संयोगतदभावयोरेवच्छेदभेदव्यु-
त्पादनमफलं, तथा^(२) प्रमीयमाणत्वेनैव तथा न प्रमीयमाणत्वस्य विरो-
धस्य प्रतिलेपादित्याह—। “‘सत्यां चे’”ति । यद्यपि तत्रावच्छेदभेदकथ-
नमविरोधप्रतिपादनार्थं, नतु विरोधभञ्जनार्थं, तथापि फलतो न विशेष
इति भावः ॥ संसर्गाभावान्योन्याभावौ यदि संसर्गान्योन्यप्रतियोगिकौ तदा
घटादिनिषेधो न स्यादिति यदुक्तं तत्राशङ्कते—। ^f “‘अथे’”ति । संसर्गमात्रं
तादात्म्यमात्रं वा न प्रतियोगि, किंतु घटविशेषितमुभयं प्रतियोगि, तथाच
विशिष्टनिषेधो विशेषणनिषेधपर्यवसन्न एवेति कथं घटादितादवस्थ-
मिति शङ्कार्थः ॥

म्ब० “‘तर्हि’” विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीति संस-
र्गान्योन्यनिषेधोपि संसर्गनिषेधः स्यादेवेति पुनः स प्र-
सङ्गो वज्जलेपायते । * ^b अन्योन्याप्रतियोगिकसंसर्गप्रतिषे-
धस्तथा^(३) विवक्षितः, एवमन्योन्यनिषेधोपि संसर्गाप्रति-
योगित्वेन निर्वाच्यः * ?—इति चेन्न । ^c एवं तर्ह्यन्योन्यसं-
सर्गाभावः संसर्गान्योन्याभावश्चापरा कोटिः स्यात् ।

टी० ॥ तर्हि ‘स्मृतित्वसंसर्गाभावोनुभूतावि’तित्वयोक्ते स्मृतित्व-
संसर्गान्योन्याभावमादाय स्मृताविव प्रसङ्गः कृतो मया, स सुतरां लघुः,

(१) सम्भेदः=सम्बन्धः ।

(२) तथा=साहित्येन ।

(३) तथा=संसर्गाभावत्वेन ।

स्मृतित्वसंसर्गान्योन्याभावस्य^(१) संसर्गाभावत्वधैव्यादिति परिहारमाह-
ह-। ^a“तर्ही”ति ॥ यः स्मृतित्वसंसर्गाभावः स्मृतावापादितः सोन्योन्यप्र-
तियोगिकोपि भवतीति नासौ संसर्गाभाव इति न स्मृतौ प्रसङ्ग इत्याह-।
^b“अन्योन्ये”ति ॥ यदन्योन्यप्रतियोगिकः संसर्गाभावो न संसर्गाभावस्तदा-
न्योन्यसंसर्गाभावो न तादात्म्याभावो^(२) नापि संसर्गाभाव इति तृतीया
कोटिः स्यादेवं संसर्गान्योन्याभावोपीत्याह-। ^c“एवमि”ति ॥

म्ब० “किंच, एवं सति ‘संसर्गाभावोऽन्योन्याभावो यो न भवति^(३)
स संसर्गाभावतया विवक्षितः,—इत्युक्तं स्यात्, तथा च संसर्ग
विशेषणं व्यर्थमिति संसर्गाभावमर्थमधिकमाकाङ्क्षता त्वया-
ऽन्वयः^(४) संसर्गाभावशब्देऽपि हारितः स्यात्, यतो^(५) न्यो-
न्याभावो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभाव इत्युक्तम् ।
^b किंचा^(६) नयापि वाचाऽन्योन्याभावननिषेधोऽभिधीयमा-
नोन्योन्याभावेऽपि प्रसज्यते; न ह्यन्योन्याभावोन्योन्याभावो

(१) स्मृतित्वसंसर्गविशिष्टान्योन्यस्य योऽभावस्तस्येत्यर्थः ।

(२) न तादात्म्याभावः संसर्गप्रतियोगिकत्वात्, नापि संसर्गाभावः अन्योन्यप्रति-
योगिकत्वादित्यर्थः । यद्यपि अन्योन्यसंसर्गाभावेऽन्योन्यं न प्रतियोगि किन्तु प्रतियोगिताव-
च्छेदकमेव, तथापि विशिष्टस्य निषेधो विशेषणस्यापि भवतीत्येतदभिप्रेत्येतद्, अतो न
दोषः ।

(३) अन्योन्याभावो यो न भवति संसर्गाभावः स संसर्गाभावतया विवक्षितः—इ-
त्यन्वयः ।

(४) ‘अत्यणम्’—इति क्वचित्युस्तके पाठः ।

(५) “यतः”—इत्यारभ्य “इत्युक्तम्”—इत्यन्तः क्वचित्याठो नास्ति, नापि च युक्तमु-
त्पश्यामः, तादृशपाठदुर्गाग्रहणोत्तरेतसा तु “स संसर्गाभावः”—इत्यतः प्राग् एकमन्यत्सं-
सर्गाभावपदमध्याहृतं व्यम् “यो न भवत्यभावः”—इत्यस्य यो न भवति संसर्गाभाव
इत्यर्थः कल्पनीयो वा, अन्यथा एकसंसर्गपदवैयर्थ्यस्योक्तस्य साङ्ग्यप्रसङ्गः ।

(६) ननु एकं संसर्गपदं नोपादीयते एवेत्याशाङ्कयामाह—किञ्चेति, ‘अन्योन्याभा-
वो यो न भवत्यभावः स संसर्गाभावः’—इत्युक्तावन्योन्याभावोऽन्योन्याभावो न भवत्येव,
उद्वेग्यविधेयभावस्य प्रकारभेदनिवृत्त्यात्, तथाच ऽन्योन्याभावमित्रत्वात्संसर्गाभावमल-
क्षमन्योन्याभावे गतमित्यर्थः ।

भवतीति शक्यं प्रमातुं, 'सामानाधिकरण्यं हि प्रकारभेदे
सति भवति, यथा नीलमुत्पलमित्यादि, ततः' स्तदभावादेव
न तथेत्यतिप्रसङ्गः । 'अन्यश्चान्योन्याभावेष्वेव तिष्ठन्नेव कः
प्रमेयो यदति तथा कथ्यते ?' अभावमात्रे त्वतिप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ "अन्योन्याप्रतियोगिकः संसर्गनिषेधस्तथाविवक्षितः"—इति-
वाक्यस्यान्योन्याभावा यः संसर्गाभावः संसर्गाभाव इति पर्यवसितोऽर्थस्तत्र
संसर्गप^(१)दवैयर्थ्यमाह—। "किंचे"ति ॥ "अन्योन्याभावो यो न भवति स
संसर्गाभावः"—इत्यनयोक्त्यान्योन्याभावस्तदा व्यवच्छिद्येत यदन्योन्या-
भावो ऽन्योन्याभाव इति वक्तुं शक्यं, नतैवं सम्भवति, उद्देश्यविधेयभावस्य
प्रकारभेदनिपतत्वादित्याह—। ^b"किंचे"ति ॥ "सामानाधिकरण्यमि"ति ।
भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यं, प्रकृते
च शब्दाभेदाच्च सामानाधिकरण्यं, अत एव नोद्देश्यविधेयभावोपीति
भावः ॥ ^d"तदभावादेव न तथे"ति । प्रकारभेदाभावाच्च सामानाधिकरण्य
मुद्देश्यविधेयभावो वेत्यर्थः ॥ ननु सकलान्योन्याभाववृत्तिना केनचिद्गुण-
वच्छिन्नस्योद्देश्यत्वं स्यादित्यत आह—। "अन्य" इति । तन्मात्रवृत्तेरुपाधे-
रव्याप्यनिरूपणात् ॥ नन्वभावत्वेनैवोद्देश्यतास्तु को दोषः ? इत्यत आह—।
^f"अभावमात्रे" इति । 'अभावोऽन्योन्याभावः'—इत्यभिधाने संसर्गाभावस्या
प्यन्योन्याभावत्वापत्तिः । यद्यपि 'नीलमुत्पलमित्यभिधाने नीलमात्रस्य
नोत्पलत्वं प्रसज्यते, तथाप्युत्पलपदव्युत्पत्ति^(३)प्रति तथाभिधाने तत्राप्य-
तिप्रसङ्ग एवेति भावः ॥

मू० "व्यक्तिविशेषे च शेषेष्वन्योन्याभावेषु संसर्गाभावत्वापत्तेः ।
एतच्च सर्वत्र तदन्यत्वेन^(३) व्यवच्छेद्यमाने द्रष्टव्यम् ।
तथा हि—

(१) एकसंज्ञापदवैयर्थ्यमित्यर्थः ।

(२) उत्पन्नपदशक्तिग्रहाभाववतो बानस्य कुत्रोत्पन्नपदस्य शक्तिरिति व्युत्पत्ति-
च्छेदनीलमुत्पलमित्यभिधाने नीलमात्रस्यैवोत्पलत्वं प्रसज्यते इत्यर्थः ।

(३) तदन्यत्वेन = अन्यन्यत्वेन ।

‘नाऽतत्तन्मन्यसे (१) तावन्न तत्तदपि मंस्यसे ।

‘सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षते ॥ २८ ॥

‘रूपान्तरेण निर्दिश्य तच्चेत्तदभिधीयते ।

ताद्रूप्येण तथापि स्यात् सैव सव्यभिचारिता ॥ ३० ॥

‘अपि चान्योन्याभावस्य संसर्गाभावोप्येवं व्यवच्छिन्नः
स्यात्(२), तस्याप्यन्योन्यप्रतियोगिकत्वात् । *^३ अथान्यो-
न्याभावस्य संसर्गाभावो नामाधिको(३)नोपेयते एव यमा-
दाय तथा स्याद् ? *—इति चेन्न ।

टी० ॥ ननु गुणान्योन्याभावत्वादिना प्रकारेणोद्दिष्टान्योन्याभा-
वत्वं विधीयतां, भवति हि गुणान्योन्याभावोऽन्योन्याभाव इति तत्राह—
“‘व्यक्तिविशेषे’ इति । तथाच द्रव्यान्योन्याभावे(४)नान्योन्याभावः स्याद्वि-
त्यर्थः । एतदपि व्युत्पत्सुं प्रति, अन्यथा ‘घटो द्रव्यमि’त्युक्ते घटो न द्रव्यं
स्यात् ॥ एवं यत्रयत्र लक्षणं तदन्यत्वेन(५) विशेष्यं तत्र तदन्तर्भावधौव्य-
मित्याह—। ^६“एतच्चे”ति ॥ उक्तमर्थं कारिकाभ्यां संगृह्णाति—। “नातत्त-
दि”ति । ‘अघटो घट’—इति यथेक्तिविरोधादुपलब्धवचनं तथा ‘घटे’

(१) यथा अतत् तत् (अघटो घटः) इति न, तथा तत् तत् (घटो घटः
इत्यपि न, हि=यतः, सामानाधिकरण्यं रूपभेदम्=प्रकारभेदमपेक्षते इत्याद्यवार्तिकार्थः ।
नीलघटत्वादिना रूपान्तरेणोद्दिश्य तत्तत् (घटो नील घट) इतिवत्प्रकृते उक्ते ताद्रूप्ये-
ण=अधिकवृत्तिना प्रमेयत्वादिना रूपान्तरेणोद्दिश्य प्रमेयः संसर्गाभाव इत्युक्ते अन्यो-
न्याभावादेः प्रमेयस्यापि संसर्गाभावत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इति द्वितीयवार्तिकार्थः ।

(२) तथाचाव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

(३) अधिकः=अन्योन्याभावभिन्नः । तथा=अन्योन्याभावसंसर्गाभावस्याऽसङ्ग्रहः ।

(४) द्रव्यान्योन्याभाव इत्युपलक्षणं गुणान्योन्याभावव्यतिरिक्तान्योन्याभावानाम् ।

(५) यथा स्मृतिभिर्ज्ञानमनुभूतिरितिलक्षणे यत्किञ्चित्स्मृतिभिर्ज्ञानं यत्कि-
ञ्चित्स्मृतिरपि, स्मृतित्वाभाववत्यनुभूतिरित्युक्ते स्मृतित्वान्योन्याभावमादाय पुनः स्मृता-
वतिप्रसङ्गः स्मृतित्वसंसर्गाभावविवक्षायां च स्मृतित्वसंसर्गाभावान्योन्याभावमादाय पुनः स-
द्य प्रसङ्गः स्मृता तत्तत्तथा अनुभूतिभिर्ज्ञानं स्मृतिरित्यादावपि यत्रयत्र लक्षणमन-
व्यानुभूत्यादन्यत्वेन विशेष्यं तत्रालक्ष्यत्यानुभूत्यादेरन्तर्भावमादायातिप्रसङ्ग आद्यशक-
इत्यर्थः ।

घट'—इत्यपि प्रकारभेदाभावाद् घटवचनमेव ॥ दाष्टान्तिके युक्तिमाह—
 d “सामानाधिकरण्यमिति” ॥ “रूपान्तरेणे”ति । अधिकवृत्तिना धर्मो-
 न्तरेण तदुद्दिश्य विधानेऽतिव्याप्तिरनवृत्तिना चाऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥
 किंचाऽन्योन्याप्रतियोगिको योऽभावः स संसर्गाभाव'—इत्यभिधानेऽन्यो-
 न्याभावस्य संसर्गाभावो न स्यादन्योन्याप्रतियोगिकत्वादित्याह— । “अपि-
 चे”ति । यदप्यन्योन्याभावस्य संसर्गाभावेऽन्योन्यं न प्रतियोगि, किंतु तद-
 भावः, सचान्योन्यस्मादन्य एव, तथापि विशिष्टस्य प्रतियोगित्वे विशेष-
 णस्याप्यन्तर्भाव इति भावः ॥ नन्वन्योन्याभावप्रतियोगिकः संसर्गाभावो
 यदि भवेत्तदा तदनुपपत्तेरदोषः स्यात् स एव तु नास्ति, अभावस्याप्य-
 भावान्तराङ्गीकारेऽनवस्थानादिति शङ्कते— । “अथे”ति ॥

ब्रू० “एवं तर्ह्यन्योन्याभावस्यान्योन्याभावेऽपि नाधिको^(१)भ्यु-
 पगन्तव्यः स्यादित्यन्योन्याप्रतियोगित्वेन व्यवच्छेदो^(२)-
 पि संसर्गाभावस्य त्वदभिमतस्य कथं स्यात्? व्यवच्छेदस्य
 निषेधार्थत्वात्^(३) । *^४ अथ माभूदधिकोसौ स्वरूपमेव तु
 तथेष्यते इति तदादायैव व्यवहार एष निर्दोषः? *,—इति
 चेत्, ‘तर्ह्यन्योन्याभावसंसर्गव्यतिरेकेऽपि^(४) तुल्यमेतत् ।

टी० ॥ अन्योन्याभावस्याभावान्तराभ्युपगमे संसर्गाभावनवणे
 तद्व्यवच्छेदार्थमुपात्तस्यान्योन्याप्रतियोगित्वस्य विशेषणस्य फलाभावाद्द्वेय-
 र्थम्, अन्योन्याभावव्यवच्छेदस्यान्योन्याभावात्मकत्वात्, तस्य च त्वयाऽन-
 भ्युपगमादिति परिहरति— । “एवं तर्ही”ति ॥ नन्वन्योन्याभावव्यवच्छेदकेन

(१) अधिकः=अन्योन्याभावभिन्नः ।

(२) व्यवच्छेदः, अन्योन्याभावाद् व्यवच्छेदो व्यावृत्तिरन्योन्याभाव इति यावत् ।

(३) निषेधार्थत्वात्=अन्योन्याभावस्वरूपत्वम् ।

(४) संसर्गव्यतिरेके=संसर्गाभावे ।

संसर्गाभावलक्षणं विशेषणान्यान्याभावानात्मा व्यवच्छेदो न क्रियते, किंतु व्यवच्छेदो व्यवच्छेदश्च स एवान्यान्याभाव इति न वैयर्थ्यमित्याशङ्कते-।^b “अथे”ति ॥ तर्हि अन्यान्याभावसंसर्गाभावोपन्यास्याभावस्वरूपमेवेति तदात्मकसंसर्गाभावानुपग्रहो दोषस्तदवस्थ एव व्यवच्छेद्याभावो वा अन्यान्याभावस्यापि स्वप्रतियोगिसंसर्गाभावरूपत्वादिति परिहरति-।
^c “तर्ही”ति ॥

मू० “अपिच, ‘अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो यः संसर्गाभावः’-इतिवदताऽन्योन्यप्रतियोगिकेऽभावे निषिध्यमानेन्योन्यात्मकोऽसौ^(१)वभावोभ्युपगतः स्यात्, द्वयोर्निषेधयोः सुन्दोपसुन्दतया^(२)ऽन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः; तथाच सत्यन्योन्यस्मिन्निर्विशेषणे जगदेव प्रविष्टमिति संसर्गाभावत्वेन विवक्षितस्य जगदात्मतायां सिध्यन्त्यामन्योन्याभावात्मतापि स्यादिति व्यर्थं विशेषणप्रयासो हासायेति सविशेषणेष्वविशेषणवत् प्रसङ्ग इति महत्कौतुकम् ।
 *^b ननु ‘घटाभावो न भवति स्तम्भः’-इत्युक्ते किं स्तम्भो घटात्मा विहितो भवति^(३)? तत्कस्य हेतोः? तदा हि तथा स्यात् यदि घटस्तदभावश्चेत्येव जगत्स्यात्, यदा तु स्तम्भादिरप्यपरा कोटिरस्ति तदा कथं स्याद्? इत्युक्तं प्रसङ्गानवकाश इति * ? ।

(१) असौ = संसर्गाभावः ।

(२) सुन्दोपसुन्दतया = परस्परं विरोधितया, अन्यान्याभावाभावे अन्योन्यस्यैव स्थैर्यापत्तेः, अभावाभावस्य भावरूपत्वादित्यर्थः । सुन्दोपसुन्दौ द्वावादित्यौ राजानौ नर्मदातीरे तपश्चेतुः, तदुपघातार्थं जगत्स्रष्टा काचिद्वराङ्गना प्रस्थापिता, तां दृष्ट्वा कामसंतप्तौ ममेयं ममेयमिति परस्परं जघ्नतुरितायं गाथा सुन्दोपसुन्दयोः पुराणप्रसिद्धा ।

(३) “नैव भवति”-इति शेषः ।

टी० ॥ ‘अन्योन्याभावो न भवत्यभावो य’ इतिवाक्ये नञ्द्वयश्च
वणादन्योन्यं यद्ववति स संसर्गाभाव इत्यर्थपर्यवसाने जगत एवान्योन्य-
त्वात् संसर्गाभावत्वं प्रसक्तं, जगदन्तर्गतस्यान्योन्याभावस्यापि च संसर्गाभा-
वत्वमिति यद्ववच्छेदाय विशेषणमुपात्तं तस्यैव सङ्ग्रह इति कौतुकमित्या-
ह—। “अपिचे”ति । यद्यपि ‘अन्योन्यप्रतियोगिको न भवत्यभावो य’ इति-
वाक्यादत्राभावेन्योन्यप्रतियोगिकत्वं धर्मो नास्ति स संसर्गाभाव इत्यर्थः
प्रतीयते, तथाच, भवत्येवान्योन्याभावव्यवच्छेदः, तस्यान्योन्यप्रतियोगिक-
त्वात्; सुन्दोपसुन्दन्यायस्तु समानाधिकरणयोरेव निषेधयोः, तथाचाप्रतीय-
मानार्थखण्डनमपि कौतुकमेव, तथापि लक्षणवाक्यस्य यद्ययमर्थः^(१)स्तदैवं
खण्डनमिति भावः । एवम् अन्योन्याभावो न भवत्यभावो यः स संसर्गाभाव’—
इत्यत्रापि यत्राभावेन्योन्याभावत्वं नास्तीत्यर्थः, इति^(२) नैतत् खण्डनमु-
चितं, तथाप्यन्योन्याभावो न भवतीत्यन्ये न्याभावानात्मा भवतीत्यर्थस्त-
थात्रान्योन्यात्मत्वपर्यवसानमेवेत्यर्थः ॥ अत्रैव शङ्कते—। ^b“नन्वि”ति ।
घटाभावो न भवति स्तम्भ’ इत्यत्र यथा स्तम्भस्य न घटात्मत्वं तथा ‘अन्यो-
न्याभावो न भवति संसर्गाभाव’ इत्यत्रापि संसर्गाभावस्य नान्योन्यात्मत्वं,
किंतु संसर्गाभावत्वमेव, केवलमन्योन्याभावानात्मकत्वमात्रं तत्र प्रतीयते
इति शङ्कार्थः ॥

सू० “सैवम् । यथा घटतद्भावाभ्यामन्या वस्त्वादिकमप्यस्ति
कोटिस्तथान्योन्यतद्भावाभ्यां नान्या कोटिः संभवति,
निर्विशेषणान्योन्यमध्ये जगत एव प्रवेशात्; ^bतदात्मनोपि^(३)
निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात् ।

(१) लक्षणवाक्यस्य यद्यप्रतीयमान सव—‘अन्योन्याभावाभावरूपः संसर्गाभावः’—
इत्याकारकोट्याभिप्रेतः स्यात्तदैवं खण्डनं प्रिलष्टतरमित्यर्थः ।

(२) इतिशब्दो हेतोः ।

(३) तद् जगद्रूपमात्मा स्वरूपं यस्यान्योन्यस्य स तदात्मा, तस्य (अन्योन्यस्य
तादात्म्यस्य वा) । तन्निषेधात्मके=अन्योन्याभावानिषेधात्मके ।

“न हि^(१) घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरूपादन्यस्तदात्मा वि-
हितः स्यात् ।” यदि तु तादात्म्यं नामाभेदाख्ये धर्मः कश्चि-
दिष्यते, स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते, तदा संसर्गा-
भाव एव स्यात् । तस्मान्निर्विशेषणतादात्म्यान्तर्भूतं जगदिति
कोट्यन्तराभाव^(२) इति ।

टी० ॥ “मैत्रिमि”ति । यत्र प्रतियोगितदभावाभ्यां तृतीया कोटि-
स्तत्राभावाभावो न प्रतियोगी, इह तु न तथेत्यन्योन्याभावनिषेधोन्योन्य-
मेवेति परिहारार्थः ॥ नन्वन्योन्याभाव इति सञ्ज्ञामात्रं, नत्वस्यान्योन्यं
प्रतियोगि येन तदभावनिषेधोन्योन्यापर्यवसानं स्यात्, किंतु तादात्म्यं तस्य
प्रतियोगीति नोक्तदोष इत्यत आह-।^b “तदात्मन” इति । तादात्म्या-
भावो न भवति योऽभावः स संसर्गाभाव इति कृतेपि पूर्ववन्निर्विशेषितता-
दात्म्यसम्मानजगदन्तर्गततादात्म्याभावरूपत्वं संसर्गाभावस्य पतितमिति
तदेव कौतुकमित्यर्थः । “तदात्मनोपि निषिध्यमानत्वे” इति, घटः पटा-
त्मा न भवतीत्यनेनैव प्रकारेणान्योन्याभावस्य प्रतीयमानत्वे इत्यन्तरार्थः ॥
ननु ‘तादात्म्याभावो न भवति संसर्गाभाव’ इत्युक्ते तादात्म्यस्वरूपं कथं
संसर्गाभावस्यादित्यत आह-।^c “नही”ति । सुन्दोपसुन्दन्यायेन नञ्-
द्वयागते तादात्म्यं संसर्गाभाव इति पर्यवसाने निर्विशेषिततच्छब्दस्य जग-
त्परत्वे संसर्गाभावस्य जगदात्मत्वमेव स्यात् यथा घटः पटात्मे-
त्यत्र पटस्य घटात्मत्वमित्यर्थः ॥ ननु तादात्म्यनिषेधो नान्योन्याभावो
येन तन्निषेधस्तदात्मा स्यात्, किंतु तादात्म्यस्य घटादिनिष्ठधर्मस्य निषे-
धस्तथाव तन्निषेधो जगदृमा भवेदतु जगदिति न तदन्तर्गतान्योन्याभा-
वात्मत्वं संसर्गाभावस्येत्यत आह-।^d “यदि त्वि”ति ॥

(१) न हि घटः पटात्मा-इत्यनेन विहितस्तदात्मा (= तादात्म्यमन्योन्यं वा) घट-
स्वरूपादन्यः स्यादित्यन्वयः ।

(२) कोट्यन्तराभावः, तादात्म्यान्तर्गतं जगदितिकोटितः कोट्यन्तरस्य शङ्कनी-
यस्याभाव इत्यर्थः ।

मू० "अपिच, एवं तर्हि घटे निषिध्यमाने घटाभावो विधी-
यते, घटाभावे च निषिध्यमाने घटः—इत्यपि न स्यात्, तृती-
यस्य विद्यमानत्वात्; भवत्वा 'घटाभावः स्तम्भो न भव-
ती'त्यत्रापि घटाभावत्वाविशेषा^६ द्विशेषान्तरानिर्वचनात्
घटः स्तम्भात्मेत्येवोक्तं स्यादिति 'त्वत्प्रसङ्गस्त्वयि निपतेत्।
संसर्गान्योन्याभाववैचित्र्यमादाय हि स परिहार्यः सः^(१)
एव च नाद्यापि व्यवतिष्ठते।^८ अत एव^(२) 'प्रतीतिबलादेव
वैधर्म्यमनयोरुपेयमि'त्यपि निरस्तम्। 'प्रतिषेधप्रतिषेध्य-
विरोधे प्रकारविशेषव्यवस्थानिरुक्त्यशक्तेरविशेषेणैकनिषे-
धेऽन्यविधिधौत्र्यं भवदन्योन्याभावनिषेधो^(३)प्यन्योन्यवि-
धये स्यात् ।

टी० ॥ किंच, घटात्यन्ताभावाभावो यथा घट एव पर्यवस्यति
तथा घटान्योन्याभावनिषेधोपि पर्यवस्येत्, वस्त्रादि^(४)कोटिस्तृतीया यथा-
न्योन्याभावे तथात्यन्ताभावेपीत्याह—। "अपिचे"ति ॥^६ "विशेषान्त-
रे"ति । अत्यन्ताभावे एवेयं रीतिर्न त्वन्योन्याभावे—इति विशेषस्त्वया निर्व-
क्तुमशक्य इत्यर्थः ॥^८ "त्वत्प्रसङ्ग"इति । 'घटाभावो न भवति स्तम्भ'—इत्युक्ते
स्तम्भोपि घटात्मा विहितः स्यादिति यः प्रसङ्गस्त्वया कृतः स त्वय्येवा-
पतित इत्यर्थः ॥^८ "अत एव"ति । कस्यचिदभावस्य प्रतिषेधः प्रति-

(१) स=वैचित्र्यपदार्थः ।

(२) अत एव=अयं वैचित्र्यनिरासेन प्रतीतिवैचित्र्यनिरासादेव ।

(३) "अन्योन्याभावनिषेधे"—इति तु युक्तं पाठं सम्भावयामः । एकनिषेधेऽन्यवि-
धिधौत्र्यमित्यस्यैकस्य कर्तृपदस्योक्तत्वात् 'भवदिति'तु शत्रुप्रत्ययान्तस्य रूपम् । यद्वा
भवदन्योन्याभावनिषेधो=भवतामन्योन्याभावन्योन्याभावनिषेध-इत्यर्थः ।

(४) आदिशब्देन स्तम्भोप्यगृहीत इत्यतो न मूनव्याख्यानयोर्वैधर्म्यकरणम् ।

योगिपर्यवसन्नः कस्यचित्च प्रतिषेधः प्रतियोग्यपक्षयान्य एव प्रतीयते इति प्रतीतिबलादन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्वैधर्म्यमभ्युपगम्यतामिति निरस्तमित्यर्थः ॥ ननु प्रतियोग्यभावयोर्यत्र विरोधस्तत्रैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यस्तु, तादात्म्याभावे तु प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्याद्विरोध एव नास्तीति नैकनिषेधेऽन्यविधिरित्यत आह—। “प्रतिषेधप्रतिषेधे”ति । अत्यन्ताभावस्यले विरोधो, नत्वन्योन्याभावस्यलेपि,—इति तदा स्याद्व्यनयोः प्रकारविशेषव्यवस्था स्यात्, सैव तु नास्तीत्यर्थः ॥

मू० “मम चानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोग-
वाणवारणाय वज्रवारवाणायमाना विजयते । ६ मम ह्येवं
दर्शनं,—प्रतीतिसिद्धत्वात् अत्यन्तासद्विलक्षणं भवदपि ज-
गत्तथा सत्त्वोपगमेपि बाध्यमानत्वा^(१)दनिर्वचनीयमिति ।
अत एव प्रतीयमानत्वाद्वैचिच्यमनयोर्घुष्यमाणमतिदूरनि-
रस्तम् । ७ उक्तप्रतियोग्यादिवैचिच्यानुपपत्तिः प्रतीयमा-
नस्यैव बाध्यताया एव कथनात् । ८ तस्माद्—
अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदव्यवस्थितौ ।

सत्यां स्यात्तद्व्यवस्थेति स्वाश्रयं कश्चिकित्सन् ॥ ३१ ॥

* ६ “अभाव^(२)एव यचे’ति सादधारणं च वक्तव्यम् *?—इति चेन्न ।

टी० ॥ नन्विदं प्रतीतिवैलक्षण्यमन्योन्यात्यन्ताभावयोस्त्वयाप्यु-
पपादनीयमेवेत्यत आह—। “मम चे’ति । पर्यनुयोगलक्षणो वाणस्तस्य-
वारणाय वज्रस्य=लोहस्य, वारवाणः=कञ्चुकः (सबाह्विशेषः) “कञ्चुको
वारवाणोस्त्री”त्यमरः ॥ ननु प्रतीतिसिद्धमपि वैलक्षण्यमपहृयते इति मह-
त्साहसमित्यत आह—। ६ “मम ही”ति ॥ प्रतीतिर्नापहृयते, किंतु ‘विचारं
न सहते’—इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ८ “अत एवे’ति । बाध्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ ननु

(१) बाध्यमानत्वात्सत्त्वोपगमेपि तथा निर्वचनीयमित्यन्वयः ।

(२) “ननु स्मृतित्वस्याभावः”—इत्यपि कश्चित्पाठः ।

बाधनमभिधाय बाध्यत्वाभिधानं सर्वत्र सुलभमित्यत आह—^d “उक्त-
प्रतियोगादी”ति । त्वदुक्तवैचित्र्ये उपपत्तिदर्शनं यत्कृतं तदेव बाधाभिधा-
नमित्यर्थः ॥ उपसंहरति—^e “तस्मादि”ति । अन्योन्याभावो यो न भव-
त्यभावः स संसर्गाभाव—इति संसर्गाभावस्यान्योन्याभावान्यत्वमादाय तदा
व्यवस्था स्याद्वदन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदः स्यात्, स एव तु नाद्यापि
सिद्धः, इति तदुभयभेदव्यवस्थयैव तदुभयव्यवस्थेयात्माश्रय इत्यर्थः । यद्वा-
प्रतीतिवैलक्षण्याद्विषयवैलक्षण्यं ततश्च प्रतीतिवैलक्षण्यमित्यन्योन्याश्रय-
एवात्माश्रय इत्यर्थः ॥ ननु ‘स्मृतित्वस्याभाव एव यत्र ज्ञाने तदनुभव’—इत्यु-
क्ते स्मृतौ न प्रसङ्गो, यतस्तत्र भावोपि स्मृतित्वेन्याशङ्कते—^f “अभाव
एव”ति ॥

सू० “एवकारेण किमधिकमभिधीयते ? । * भावो निषि-
ध्यते ? *—इति चेन्न, तस्याभावपदेनैव लब्धत्वात् ; भाव-
निषेधोऽभाव इत्यनर्थान्तर^(१), मिदम् । * भावसामाना-
धिकरण्यनिषेध एवकारार्थः ? *—इति चेत्, “उक्तेनैव
गतार्थत्वात्,^d अन्योन्याभावस्य^(२) च स्मृतावपि सम्भवात् ;
न हि भावसामानाधिकरण्यं स्मृतिः ।^e स्मृतौ चभावम-
भावं चैकत्र मन्यमानेन^f तस्याप्येष्टव्यत्वात्, तयोः परस्पर-
प्रतिक्षेपरूपत्वात् ;^g न हि रूपरसयोरेकचाभावे न^(३)
तत्सामानाधिकरण्याभावः स्यात् ।

(१) अनर्थान्तरम् = एकार्थकम् ।

(२) स्मृतित्वभावसामानाधिकरण्यान्योन्याभावस्येत्यर्थः ।

(३) केचित्तु अत्र ‘अभावेनेतिपदं किन्दन्ति, तत्रायमर्थः—न हि रूपरसयोर्मि-
लितयोरेकत्र = तेजसि अभावेनान्यत्रापि पृथिव्यादौ तत्सामानाधिकरण्यस्याभावः स्यादि-
ति, किन्तु स्यादेव पृथिव्यादौ सामानाधिकरण्यमिति । यद्यपि दृष्टान्तेन्यत्र सामाना-
धिकरण्येनान्यत्रासामानाधिकरण्यं दृष्टं नैकत्र, तथाप्यत्रैकस्यामेव स्मृतौ स्मृतित्वा-
न्योन्याभावस्य समवायेन स्मृतित्वाधिकरणे वृत्तित्वात्सामानाधिकरण्यं, तादात्म्येन स्म-
ृतित्वस्य स्मृतौ वृत्तित्वाभावात्सामानाधिकरण्यमिति ध्येयम् ।

टी० ॥ 'अभाव एव यत्रे'त्यवधारणेन भावनिषेधोभिप्रेतः, स चा
भावपदलभ्य एवेत्यवधारणवैयर्थ्यमिति परिहरति-। "एवकारेणे"ति ॥
अभावपदेन भाव^(१)निषेधमात्रं लभ्यते भावसामानाधिकरण्यनिषेध-
स्त्वेवकारलभ्य इत्याशङ्कते-। ^b"भावसामानाधिकरण्यनिषेध"इति ॥
'स्मृतित्वस्याभावो यत्रे'त्युक्त्यैव भावसामानाधिकरण्यनिषेधोऽपि लभ्यते एव
यतस्तस्मिन्नधिकरणे भावश्चेदभावपदेन निषिद्धस्तदा भावसामानाधि-
करण्यस्यापि निषेधः पर्यवसन्न एवेति परिहरति-। "उक्तेनैव"ति ॥ किंच,
भावसामानाधिकरण्यनिषेधस्यान्योन्याभावरूपस्य स्मृतावपि सत्त्वादेवका-
रेणापि स दोषो न परास्त इत्याह-। ^d"अन्योन्ये"ति ॥ किंच, भावसामा-
नाधिकरण्यनिषेधः=भावेन सहासामानाधिकरण्यं, तच्च यथानुभूतौ, तथा
स्मृतावप्यगत्या त्वयाभ्युपेयं, यतो भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतया
स्मृतित्वाभावे^(२)स्मृतौ स्वीकृते स्मृतित्वं तत्र नेष्टव्यमन्यथा परस्परप्रति-
क्षेपात्मकैव भावाभावयोर्भज्येत, तथाच स्मृतावपि भावसामानाधिकरण्य-
निषेध एवकारार्थस्तुल्य एवेत्याह-। "स्मृतौ चे"ति ॥ ^f"तस्यापी"ति ।
सामानाधिकरण्याभावस्यापीत्यर्थः ॥ ननु समानाधिकरण्योरप्यसामाना-
धिकरण्यमिति दुर्घटमित्यत आह-। ^g"नही"ति । पृथिव्यां समानाधि-
करण्योरेव रूपरसयोरेकत्र=तेजसि, रसाभावे सति तयोः सामानाधि-
करण्याभावो न स्यादेवं न, किंतु स्यादेवेत्यर्थः ॥

मू० ^a* समाविष्टयोर्भावाभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकतैव न
सिद्धा^(३)*?-इति चेत्, ^bतर्हि तथा विधयो^(४)र्भावाभावपद-
सङ्केतो नतु रूपरसयोरिति रुचिस्ते प्रमाणम् । * ^cरूपरस-
योः परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वात् ^dतदभावे तयोः सामाना-

(१) भावः=स्मृतित्वसत्ता ।

(२) स्मृतित्वाभावे=स्मृतित्वस्यान्योन्याभावे ।

(३) "न सिद्धेत्"-इत्यपि केषुचित्युक्तकेषु पाठः ।

(४) तथाविधयोः=समानाधिकरणयोः प्रतिक्षेपसहितयोर्भावाभावयोः ।

धिकरण्याभाव आस्ताम् अत्र तु नैवम् ? *—इति चेत् ।
 तथात्वस्यासामानाधिकरणप्रयोजकत्वे तद्व्यतिरेकः^(१)
 सामानाधिकरणप्रयोजकः स्यादिति रूपरसादीनामसा-
 मानाधिकरण्यापत्तिः, भावाभावयोरसामानाधिकरण्या-
 नुपपत्तिश्च ।

टी० ॥ ननु परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वे सति स्मृतित्वतदन्योन्या-
 भावयोः सामानाधिकरण्यप्रतिषेधः स्मृतौ सिद्धेत् परस्परप्रतिक्षेपात्म-
 कत्वमनयोर्नास्ति समावेशदर्शनादिति शङ्कते—। “समाविष्टयोरिति” ॥
 तर्हि प्रतियोगिना सह समाविष्टस्यापि कथमस्या^(२)भावपदवाच्यत्वं स्यात्,
 संसर्गाभावस्यले सर्वत्र प्रतियोग्यसमावेशस्यैव दर्शनात्,^(३)संसर्गाभावान्यो-
 न्याभावयोर्वैचित्र्यस्य त्वयाद्याप्यसमर्थनात्, इति परिहरति—।^b“तर्ही”ति ॥
 ननु सामानाधिकरण्येपरपि रूपरसयोर्दसामानाधिकरण्यं तत्र परस्परप्रति-
 क्षेपानात्मकत्वं तत्त्वं, भावाभावयोस्तु परस्परप्रतिक्षेपात्मनोः सामानाधि-
 करण्ये कथमसामानाधिकरण्यं भवेदिति शङ्कते—। “रूपरसयोरिति” ॥
^a“तुदभावे”इति । तदेकैकाभावे इत्यर्थः ॥ “अत्र त्विति” । भावाभा-
 वयोरित्यर्थः ॥ “तथात्वमे”ति । परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वस्येत्यर्थः । पर-
 स्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वेन यदि रूपरसयोरसामानाधिकरण्यमुपपाद्यते तदा
 क्वचिदपि तयोः सामानाधिकरण्यं न स्यात्, न स्याच्च भावाभावयोर्वैयर्थ्य-
 करण्यमित्यर्थः । तदेवं स्मृतित्वतदन्योन्याभावयोः स्मृतावनुभवबलात्
 सामानाधिकरण्ये सत्येवाभावस्वरूपपर्यालोचनबलात् सामानाधिकरण्य-
 निषेधोपपत्तिरिति इत्यनुभवलक्षणं स्मृतावतिव्यापकमित्युक्तम् । * न चैकत्रैव
 सामानाधिकरण्यमसामानाधिकरण्यं व भावाभावयोरनुपपत्तिमिति वाच्यम्*

(१) तद्व्यतिरेकः=परस्परप्रतिक्षेपानात्मकत्वव्यतिरेकः (परस्परप्रतिक्षेपात्मक-
 त्वम्) ।

(२) अस्य=स्मृतित्वान्योन्याभावस्य ।

(३) ननु संसर्गाभावाद्देनक्षणादन्योन्याभावस्यैव प्रतियोगिसामानाधिकरण्य-
 मित्यत आह—संसर्गति ।

यथा त्वयैकत्रैव भावाभावौ स्वीक्रियेते तथा सामानाधिकरण्यासामानाधिकरण्ये अपि स्यातामित्युक्तत्वात् । * अन्योन्याभावस्यापि^(१)मेव महिमा ? *,—इति तु न युक्तम्, अभाववैचित्र्यानुपपादनादिति भावः ॥

सू० ^a * असामानाधिकरण्यमेव दत्ते^(२)ति विश्लिष्टम् * ?—
इति चेन्न, ^b एवकारार्थदौस्थ्यतादवस्थत्, ^c एतेन 'विलक्षण एवायमभावो भावसहासनानुपवेशी य एवकारसमभिव्याहारेणोच्यते'—इति निरस्तम्, तस्यापि वैलक्षण्यं प्रतियोग्याश्रयनिषेधता^(३)साम्येऽपि सामानाधिकरण्यविरहादुन्नेयं, तच्च^(४)तुल्यम् ^d अभावान्तरेण । * ^e सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेन * ?—इति चेन्न,

टी० ॥ अत्र शङ्कते—। “असामानाधिकरण्यमेव”ति । स्मृतौ तु सामानाधिकरण्यमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^b “एवकारे”ति । सामानाधिकरण्यनिषेधस्यैवकारार्थस्यात्रैव लब्धत्वा^(५)त्पौनरुक्त्यमित्यर्थः । अथाभावस्य संसर्गाभावरूपत्वमेवकारलब्धमतो नान्योन्याभावमादायातिव्याप्तिरिति तु तयोर्वैचित्र्ये सति स्यादिति भावः ॥ एककारसमभिव्याहारमहिम्ना स्मृतित्वात्यन्ताभाव एव प्रतीयते इत्याशङ्क्याभाववैचित्र्ये सति तथा स्यात् तदेव तु नास्तीति परिहरति—। “एतेने”ति ॥ ^d “अभावान्तरे-

(१) अयं=नियतं प्रतियोगिसामानाधिकरण्य एव, न तु संसर्गाभावव्यतिरिक्तयोग्यसामानाधिकरण्योपीति ।

(२) 'सोऽनुभवः'—इति शेषः ।

(३) प्रतियोगी च आश्रयः (अनुयोगी) च निषेधश्च तेषां भावः प्रतियोग्याश्रयनिषेधता, तस्य साम्येऽपीत्यर्थः ; तथाहि—अनुभूतौ स्मृतित्वान्योन्याभावात्यन्ताभावयोः स्मृतित्वनिष्ठा प्रतियोगिता अनुभूतिनिष्ठानुयोगिता 'न'—इति प्रतीतिविषये निषेधता च समानैव ।

(४) 'तदिति' सामान्यं नपुंसकनिर्दिष्टं, स्मृतित्वसामानाधिकरण्यविरहश्चेत्यर्थः ।

(५) असामानाधिकरण्यपदप्रतिपाद्याभिन्नैवकारार्थं य सामानाधिकरण्यनिषेधस्यात्रैवलब्धत्वात् (=एवकारेण लब्धत्वात्) पौनरुक्त्यमित्यर्थः । यद्वा, अत्रैव लब्धत्वादिति पदविभागः, अत्रैव=असामानाधिकरण्यपदेनैव ; सप्तमी तृतीयाविभक्त्यर्थं ज्ञेया ।

णे'ति । अन्योन्याभावेनेत्यर्थः ॥ ननु सामानाधिकरण्याभावप्रत्ययेनैव एव-
कारसमभिव्याहारलभ्याभाववैलक्षण्यं सिध्यतीति शङ्कते- । "सामाना-
धिकरण्ये'ति ॥

सू० "प्रत्ययविशेषकस्यार्थस्य स्मृतावपि भावात् । * अन्योन्याभा-
वव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावः *, -इत्युक्तौ स्मृतिव्यतिरिक्तप-
क्षोक्त एव दोषः । तदा क्तां विस्तरः । नापि स्मृतित्वप्रतियो-
गिकमाश्रयस्य स्वरूपं तद्दीर्घेति पक्षः, "अन्योन्याभावेपि भव-
तामभावव्यवस्थायास्तादृशत्वेनोक्तप्रसङ्गस्य समानत्वात् ।
* अथान्यदेव किञ्चित्संसर्गाभावनिर्वचनं क्रियते, तथाहि, -
स्मृतित्वस्य यत्र संसर्गितया निषेधस्तत्र तदभावस्य संस-
र्गाभावत्वं, यत्र तु तदात्मत्वेन तत्र तदभावस्य न संसर्गा-
भावता, किंत्वन्योन्याभावत्वमेव, सचे(१) ह न विवक्षितः,
पूर्वक एव तु संसर्गाभावोऽभिधित्सितः ? * -इति नैतद्विचार-
सहं, 'संसर्गितया निषेध' -इति येयं तृतीया सा किं
लक्षणे(२) वा ? - १ सहयोगे वा ? - २ कारकभेदे वा कर-
णादौ ? - इत्याद्यः, "संसर्गितया लक्षितस्यैवान्योन्याभाव-
मादाय प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, "तत्सहस्यैवान्योन्य-
निषेधस्य प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् ।

टी० सामानाधिकरण्याभावप्रत्यये सामानाधिकरण्याभाव एव
विशेषकः, स चोक्तरीत्या स्मृतावपि मयोपपादित इति परिहरति- । "प्र

(१) सच = अन्योन्याभावश्च, इह = अनुभवलक्षणे ।

(२) संसर्गितया लक्षितं यत्स्मृतित्वं तदभावः - इत्याद्यविकल्पार्थः, संसर्गितया
लक्षितस्य स्मृतित्वस्याभावः - इति द्वितीयविकल्पार्थः, संसर्गितया कृतस्य स्मृतित्वस्या-
भावः - इति तृतीयविकल्पार्थः ।

त्यये"ति ॥ 'अन्योन्याभावव्यतिरिक्तः स्मृतित्वाभावः'—इत्यत्र सकलतद्वातिरिक्तत्वं ? यत्किंचित्वातिरिक्तत्वं वा विवक्षितम् ?—इतिविकल्पकदर्शितत्वं^(१)—मेवेत्याह—। ^b "अन्योन्ये"ति ॥ प्राभाकरमतेष्यनुभूतिलक्षणमनुपपन्नमित्याह—। ^c "नापी"ति । स्मृतित्वे स्मर्यमाणे ज्ञानस्वरूपं^(२) ज्ञानस्वरूपज्ञानं वाऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ॥ अन्योन्याभावोपि त्वन्मतेऽधिकरणस्वरूपं तज्ज्ञानं वेति तमादाय स्मृतौ कृतस्य प्रसङ्गस्यापरिहार इत्याह—। ^d "अन्योन्याभावे"पीति ॥ स्मृतित्वस्य संसर्गाभावो यत्रेत्येवानुभवलक्षणं संसर्गाभावनिरूप्योपस्कुरुते—। ^e "तथाही"ति ॥ ^f "सचेहे"ति । अनुभवलक्षणे स न विवक्षित इत्यर्थः ॥ ^g "संसर्गितये"ति । 'संसर्गितया लक्षितं यत् स्मृतित्वं तत्स्मृतिर्न'—इतिप्रतीतेरन्योन्याभावस्यापि ताद्रूप्यात्तमादाय स्मृतावतिप्रसङ्गादवस्थमित्यर्थः ॥ ^h "तत्सहितस्यैवे"ति । 'संसर्गितया सहितं स्मृतित्वं न स्मृतिरिति तदन्योन्याभावमादाय प्रसङ्गसत्त्वादित्यर्थः । * नच संसर्गितायाः स्मृतित्वस्य च निषेधो यत्रेत्यर्थस्तथा च स्मृतौ स्मृतित्वसंसर्गितया निषेधो नास्तीति तत्साहित्याभावाच्च प्रसङ्ग इति वाच्यम् *, संसर्गितान्योन्याभावस्मृतित्वान्योन्याभावयोः साहित्यस्य स्मृतावपि भावादिति भावः ॥

मृ० तृतीयस्तु न संभवति, "अत्यन्तनिषेधस्या^(३) नुत्पत्तिधर्मकत्वात्, तस्य च प्रकृतोदाहरणत्वात् । * ^b प्रकारवाचिनीयं तृतीया ? *—इति चेन्न, 'प्रकारशब्दार्थस्याधिकस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । * ^d प्रकारः प्रकार एव ? *—इति चेन्न, 'अविदितलक्ष्यस्य लक्षणमनभिधायेतरव्यवच्छेदेन तस्य दर्श-

(१) सकलस्मृतित्वान्योन्याभावभिन्नत्वां प्रत्येकस्मृतित्वान्योन्याभावस्यापि, तथाऽसंयजेन तदविज्ञेयत्वं च, यत्किंचित्स्मृतित्वान्योन्याभावव्यक्तिभिन्नत्वं च तदातिरिक्तपत्किञ्चित्स्मृतित्वान्योन्याभावस्यापीति पूर्वोक्तदोषदूषितत्वमेवेत्यर्थः ।

(२) सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियोगिस्मरणस्य हेतुत्वात्प्रतियोगिरूपे स्मृतित्वे स्मर्यमाणे सति यदनुभूत्यात्मकानुयोगिज्ञानस्वरूपं, तस्य ज्ञानं वा, सोऽनुभव इत्यपि नेत्यर्थः ।

(३) अत्यन्तनिषेधस्य=अत्यन्ताभावस्य ।

यितुमशक्यत्वात् ; अन्यथा सर्वत्र प्रष्टारं प्रति लक्षणानभिधानापातात् । 'को घटः' ?-इत्यादिपृष्ठे 'घट एव घटः'-इत्याद्येवोत्तरं सङ्गच्छेत । ^१ 'प्रकार इति पक्षो नोपपन्नः, सदोषत्वाद्'-इति वक्ता 'को दोषः' ?-इत्यनुयुक्तो 'दोष एव दोषः'-इत्यभिधायैव निर्वृत्तो^(१) भवेद् इति ।

टी० ॥ ^२ "अत्यन्ते"ति । स्मृतित्वात्यन्ताभाववत्त्वं तत्र लक्षणत्वेनाभिमतं, तच्च नित्यमेवेति न संसर्गितया कारणेन क्रियते ॥ ननु संसर्गित्वेन प्रकारेण यो निषेधः स संसर्गाभावः, भवति हि 'नेह घटः संसृष्ट' इति, तादात्म्याभावे तु नायं प्रकारः, पटसंसृष्टेऽपि घटे 'नायं पटात्मा घट' इति प्रतीतिरिति शङ्कते-। ^३ "प्रकारे"ति ॥ ^४ "प्रकारशब्दार्थे"ति । संसर्गितां विहाय नान्यः प्रकारशब्दार्थः, संसर्गितासमभिव्याहृतायाश्च तृतीयायाः संसर्गितैव नार्थः^(२) इत्यर्थः ॥ ननु प्रसिद्धार्थः प्रकारशब्दः किमत्र प्रश्नेनेत्याह-। ^५ "प्रकारः प्रकार" इति ॥ प्रसिद्धेऽप्यर्थे विप्रतिपन्नं प्रति प्रसिद्धिमात्रमतन्त्रमित्याह-। ^६ "अविदिते"ति । यद्वा, प्रकारस्य लक्षणप्रश्ने स्वरूपाभिधानमतन्त्रमित्याह-। "अविदिते"ति ॥ ननु स्वरूपकथनेनैव लक्षणमुक्तमित्यत आह-। ^७ "अन्यथे"ति ॥ अनिष्टान्तरमाह-। ^८ "प्रकार इति पक्ष" इति । यद्यपि 'प्रकारवाचिनीयं तृतीयेति न युक्तं, सदोषत्वाद्'-इत्युक्ते 'को दोषः' ?-इति पृच्छतो दोषविशेषस्वरूपाभिधानमावश्यकं, नह्यत्रापि लक्षणप्रश्ने, येन प्रकारलक्षणप्रश्नसमानन्यायता स्यात्, यद्यत्र विशिष्य दोषविशेषाभिधानं न भवेत्तदा 'सदोषत्वादि'ति हेतुरेव नोपपादितः स्यात्, तथापि दोषलक्षणप्रष्टारं प्रतीदमुक्तमिति भावः ॥

सू० ^९ स्मृतित्ववत् 'स्मृतेर्लक्षणान्तरेण रहितत्वमनुभूतित्वमिति' प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । ^{१०} 'गृहीतस्य ज्ञानं स्मृतिः'-इति च

(१) निर्वृत्तः=कृतकार्यः, "निर्वृत्तो भवेदिति पाठे तूपरतो भवेदित्यर्थः ।
 क्वचित्तु निर्वृत्तो भवेदिति पाठः । सचायुक्तः ।
 (२) नार्थः, संसर्गस्य संसर्गान्तराभावादिति भावः । 'इत्यर्थ' इति क्वचिचास्ति ।

स्मृतिलक्षणे धारावाहिकज्ञानेऽतिप्रसक्तिः । *^८ सापेक्षज्ञानं स्मृतिः, सापेक्षता च स्वविषयनियमे समानविषयज्ञानापेक्षा ? *—इति चेन्न,^९ प्रत्यभिज्ञायास्तत्ताभागस्य स्मृतित्वापत्तेः^(१) । * एवमस्तु ? *—इति चेन्न, तर्हि प्रत्यभिज्ञायां स्मृत्यनुभवभागयोर्भिन्नविषयत्वव्यवस्थितौ^८ तदभेदः केन गृह्येत ?—इति पूर्वदोष आवर्तते । * संस्कारमात्रजं ज्ञानं स्मृतिः *—इत्यपि न, सामग्रीतः^(२) सर्वसम्भवेन लक्षणस्या^(३) ऽसम्भवात् । *^९ असाधारणतद्भेदतु कधीत्वम् ? *,—इति चेन्न, आत्मप्रत्यभिज्ञानेऽप्यापत्तेः^(४),

टी० ॥ संस्कारासाधारणकारणत्वरहितज्ञानत्वमनुभवत्वमित्याद्यनुभवलक्षणमनुपपन्नमित्याह—। “स्मृतित्ववदि”ति ॥ गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यपि न भवति, स्मृतिलक्षणभागस्य^(१) धारावहनान्तिव्याप्तेः, अतः^(६) एवानुभवलक्षणस्य धारावहनान्तिव्याप्तिरित्याह—।^८ “गृहीतस्ये”ति ॥ ननु गृहीतग्राहित्वेन जनकज्ञानविषयताप्रयुक्तविषयताकत्वं^(९), विवक्षितं, तच्च न धारावाहिकज्ञाने, येन तत्र स्मृतिलक्षणमतिव्याप्तं स्यादित्याह । “सापेक्षज्ञानमि”ति ॥ धारावहने विषयनियमो यद्यपि न पूर्व-

(१) प्रत्यभिज्ञायाः तत्ताभागस्य स्मृतित्वापादनं प्रत्यभिज्ञायाः सर्वांशेनुभवत्वमताभिप्रायेण (प्रकान्तेन) ज्ञेयम् ।

(२) सामग्री=देशकालात्ममनोयोगादिरूपा ।

(३) लक्षणस्य=मात्रपदघटितलक्षणस्य ।

(४) सोऽहमित्यात्मप्रत्यभिज्ञानस्य संस्कारातिरिक्तमसाधारणकारणं नास्ति, आत्ममनोयोगस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वादिति तस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(५) गृहीतग्राहिज्ञानान्यज्ञानत्वमितिलक्षणे गृहीतग्राहिज्ञानपर्यन्तस्मृतिलक्षणभागः, तस्यैवार्थः । क्वापि स्मृतित्वलक्षणं भागस्येति पाठः ।

(६) धारावाह्यनुभवे स्मृतित्वापत्तेरेव तस्य तदन्यज्ञानत्वाभावान्न निरुक्तानुभवलक्षणान्तिव्याप्तिरपीत्याह—अत एवेति ।

(७) स्मृतौ स्वजनकीभूतप्रागनुभवविषयता प्रयुक्ता विषयता, सा च न धारावाह्यनुभवे, पूर्वपूर्वानुभवनिर्पेक्षोत्पत्तिकत्वादुत्तरानुभवस्येत्यर्थः ।

ज्ञानाधीनस्तथापि प्रत्यभिज्ञाभागे पूर्वानुभवाधीन एवेति तत्रातिव्याप्ति-
रित्याह । ^d “प्रत्यभिज्ञाया” इति ॥ ^e “तदभेद” इति । तत्राविशिष्टाभेद
इत्यर्थः ॥ ^f “असम्भवादि” इति । आत्ममनसोरपि तत्कारणत्वादित्यर्थः ॥
^g “असाधारणे” इति । संस्कारासाधारणकारणकत्वमित्यर्थः ॥

मू० “आत्ममनोयोगस्य साधारण्यात्; ^h कार्यैक्या^(१) नवधारणे
च कारणत्वानवधारणात्; तद्वैक्ये च तदेव लक्षणं स्यात् ।
* “येन ज्ञानेनार्थो ज्ञाततात्मकः क्रियते तदनुभवः, येन तु
ज्ञातमेव ज्ञाततात्मकत्वेन क्रियते तत्स्मरणम्? *—इति
चेन्न, ^d “ज्ञातो” “ज्ञास्यते^(२)” चेत्त्यनुमानादावप्यापत्तेः ।

टी० ॥ असाधारण्यं यदि तदितराजनकत्वे सति तज्जनकत्वं
तदा तत्रासिद्धं, संस्कारेण स्वध्वंसस्यापि जननात्, संस्कारेण स्वविषया-
भ्यासबुद्धिसहितेन संस्कारान्तरजननाच्च; यदि च स्मृतित्वावच्छिन्नकार्य-
ताप्रतियोगिककारणता^(३) वच्छेदकरूपवत्त्वं तदा; ये^(४) दूष्यमिति दोषान्तर-
माह—^a “आत्मे” इति । आत्ममनसोस्तत्रापि साधारणत्वादसाधारण्यं सं-
स्कामात्रस्यैवेत्यर्थः । यद्यपि मनोपीन्द्रियत्वेनासाधारण्यम्, एवमात्मापि
विषयत्वेन, तथाच न संस्कारमात्रासाधारणकारणत्वं, तथापि त्वत्परिभाषा-
मात्रमेतदिति भावः ॥ संस्कारस्य स्मृतिं प्रत्यसाधारणकारणत्वं स्मृतित्वाव-
च्छेदेन निर्वहेत्, स्मृतित्वमेवानुगतं नाद्यापि सिद्धं, सिद्धौ च तदेव लक्षणमि-
त्याह—^b “कार्यैक्ये” इति ॥ भाट्टं स्मृत्यनुभवविभागं दूषयितुं शङ्कते—^c “ये-

(१) कार्यैक्यं यदं लक्षणाया कार्यैक्यनियामकीभूतकार्यतावच्छेदकीभूतस्मृतित्वा-
दिधर्मपरं, तदेव=कार्यैक्यनियामकमेव ।

(२) मूले ‘ज्ञात’—इत्यर्तीतानुमानाकारः, ‘ज्ञास्यते’—इति चानागतानुमानाकारः,
तथाचातीतानागतानुमानस्थले विषये ज्ञातताऽऽधानमशक्यं, विषयस्य तत्राभावादि-
त्यर्थः ।

(३) कार्यताप्रतियोगिककारणता=कार्यतानिरूपितकारणता ।

(४) अये=‘तदविदूरप्राक्कालात्पत्तिनियतासाधारणकारणकबुद्धित्वमिति चतुर्थ-
विकल्पखण्डनवेलायाम्, कार्यैक्येत्याद्यव्यवहितोत्तरग्रन्थेनैव वा ।

ने'ति । अनुभवेनार्थे ज्ञाततालक्षणो धर्म आधीयते, स च धर्मो धर्मध-
र्मितादात्म्यवादिना भट्टस्य मते धर्म्यात्मक एव, इति 'येनार्थो ज्ञाततात्मकः
क्रियते' इत्युक्तं, † स्मृत्या तु ज्ञात एवार्थो ज्ञायते इति 'ज्ञाततैव ज्ञाततात्मिका
क्रियते' इत्युक्तम् ॥ अनुमानेनापि ज्ञातता ज्ञाततात्मिका क्रियते इति स्मृति-
लक्षणं तत्रातिव्याप्तिरिति ह-^d "ज्ञात" इति । अतीतानागतस्थले ज्ञातता-
ऽऽधानमशक्यं, वर्तमानेपि विषये 'ज्ञातो घटः'—इति ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रग्रहो,
न तु ज्ञाततावैशिष्ट्यग्रहः, अन्यथा कृततेष्टतादिधर्माऽऽधानप्रसङ्गः^(१) इति
भावः ॥

सू० "ततश्च" विषयतः स्मृतिविवेचनम्, अन्ततो वाक्येनाप्यनु-
भाव्यत्वात्^(२), कार्यकारणाभ्यां चानुगतरूपस्य प्रागसिद्धे-
र्जातितश्च सङ्करप्रसङ्गाद्, अशक्यमिति । 'नापि चतुर्थः,
यतः कार्यगतवैलक्षण्यानवगमे क्व कारणता ? क्वाऽसाधा-
रण्यं वा ज्ञेयम् ?—इति ।

टी० ॥ सर्वप्रकारेण स्मृतिलक्षणानुपपत्तिमुपसंहरति—^a "ततश्चे"-
ति । स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ॥ ^b "विषयतः" इति । 'गृहीतवि-
षयसाहित्वम्'—इत्यादिना विषयतः स्मृतिलक्षणमेतल्लक्षणवाक्यजन्यानुभ-
वातिव्यापकं, लक्षणवाक्येन तत्रानुभवोपपत्त्यं जन्यः—इति 'अन्ततः'—इत्यस्य
स्वरसः । कार्यद्वारा कारणद्वारा च स्मृतिलक्षणं तदा स्याद्वदि कारणताव-
च्छेदकं कार्यतावच्छेदकं वाऽनुगतं निर्वहेत्, तच्च न स्मृतित्वाद्येव, तस्य ख-
ण्डितत्वात्; * न च स्मृतित्वं जातिरेव लक्षणं*, प्रत्यभिज्ञायामनुभवत्वसाङ्ग-

† उक्तम् = अर्थत उक्तमित्यर्थः ।

(१) 'कृतो घटः'—इत्यत्र कृतताधर्माऽऽधानप्रसङ्गः, 'इष्टो घटः'—इत्यत्र चेष्टता-
धर्माऽऽधानप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) अन्ततो वाक्येनाप्यनुभाव्यत्वाद्विषयतः स्मृतिविवेचनमशक्यम्, अनुगत-
रूपस्य (कार्यतावच्छेदकस्य कारणतावच्छेदकस्य) च प्रागसिद्धेः कार्यकारणाभ्यां स्म-
तिविवेचनमशक्यम्, सङ्करप्रसङ्गाच्च जातितोपि स्मृतिविवेचनमशक्यमिति योजना ।

येण तन्निरासादित्यर्थः ॥ तदनेन 'स्मृतिलक्षणरहितज्ञानत्वमि' तितृतीयं कल्पं
खण्डयता स्मृतिलक्षणमपि खण्डितम्, इदानीं 'तदविदूराप्राक्कालोत्पत्ति-
नियतासाधारणकारणबुद्धित्वमनुभवत्वम्'—इति चतुर्थं विकल्पं खण्डयति—
“नापि चतुर्थे” इति । अनुभवं प्रत्यसाधारणं कारणमिन्द्रियसन्निकर्ष—लिङ्ग-
परामर्श-पदज्ञान-सादृश्यज्ञानरूपमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं वाच्यं, तस्य
च कारणता अनुभवं प्रत्यनुभवत्वजातिमन्तरेण दुर्यहेत्यर्थः ॥

सू० “न केवलं प्रत्येकं पदार्थस्य^(१) तद्व्यवच्छेदकत्वस्य चानुपप-
त्तिर्मिलितेष्यस्मिन् लक्षणे दूषणमुच्यते ; तथाहि,—‘तत्त्वानु-
भूतिः प्रमा’—इत्यनेन काकतालीयमपि^(२) यथार्थज्ञानं
व्याप्यते । तद्यथा,—पाणौ पञ्च वराटकान् पिधाय कश्चित्
पृच्छति ‘कति वराटकाः ?’—इति, पृष्टश्चाऽजाकृपाणीय-
न्यायेन^(३) ब्रवीति ‘पञ्चे’ति, ततः ‘पञ्चे’ति ज्ञानमस्ति वक्तुः
श्रोतुश्च ;^४ दृश्यन्ते तावदेवंविधान्युदाहरणानि ; तच्च ज्ञानं
न तत्त्वपदेन व्यवच्छेत्तुं शक्यं, वस्तुतस्तस्य पञ्चसङ्ख्या-
वच्छिन्नत्वेनाऽतथाभूतत्वाभावात् । नाप्यनुभवशब्दव्यव-
च्छेदम्, अननुभूतचरत्वेन स्मरणलक्षणोपेक्षणात् । * ‘नच
वक्तुः संशय एव निश्चायकाभावात्, एकतरकोटिव्यव-
हारस्तु^५ कृष्यादिप्रवृत्तिवद्—इति युक्तं *, तत्राप्याहाररू-

(१) पदार्थस्य = तत्त्वानुभूतिरितिलक्षणस्य तत्त्वं पदयोरर्थस्य ।

(२) परिणततालफलपतनकाले काकोपि तदुन्तमाश्रयते तत्र काकयोगस्य ताल-
फलपतनेऽन्यव्यतिरेकविरहाद् यादृच्छिकः काकयोग इति यथा, तथा देवादागतवि-
ज्ञानं यादृच्छिककाकतालीयसमं काकतालीयज्ञानमुच्यते इति द्रष्टव्यम् ।

(३) कण्डूपनार्थं स्तम्भादौ शिथिलबन्धखङ्गं छागी ग्रीवां प्रसारयति, यदृच्छ्या च
ग्रीवा छिद्यते, तथाभूतोऽजाकृपाणीयन्यायः काकतालीयन्यायसमः ।

पैककोटिनिश्चयाऽऽस्थानात्^(१); 'अन्यथा संशयस्य कोटि-
द्वयनिश्चयसमुच्चयतापत्तेः ।

टी० ॥ 'तत्त्वानुभूतिः प्रमा'—इतिलक्षणे प्रातिभे^(२) ज्ञानेतिव्याप्ति-
मापादयितुं भूमिमारचयति—। ^a “न केवलमि”ति । एतेन 'श्वो मे भ्राता
समागमिष्यती'ति, 'शालिवाहननृपतिरिदानीं शृङ्गारसरसीतीरे देव्या लीला
व्रत्या सह ललितमधुरं सङ्गीतक^(३)मनुतिष्ठती'त्यादिप्रातिभज्ञानातिव्या-
प्तिरूहनीया ॥ तदेवाह—। ^b “दृश्यन्त”इति ॥ ^c “नच वक्तुरि”ति । तथाच
संशयत्वेनाऽतत्त्वकोटिप्रवेशात्तत्त्वपदेनैव तादृशज्ञानव्यवच्छेद इति भावः ॥
ननु संशये क्विदपि नैककोटि व्यवहार इत्यत आह—। ^d “कृष्यादी”ति ।
कृषौ फलं भविष्यति नञेति संशये 'भविष्यत्येव फलमि'त्येकतरामेव कोटिं
यथा कृषीबला व्यवहरन्ती^(४)त्यर्थः । 'सहकारिसम्पत्तौ कृषेरवश्यं फलमि'ति
ज्ञानमाहारः ॥ ^e “अन्यथे”ति । एककोटिकनिश्चयस्यापि संशयत्वेऽन्योपि
संशयो निश्चयसमुदायरूपः स्यात्^(५)दित्यर्थः । यद्वा, ^(६) यदि संशयोपि
निश्चयव्यवहारजनकः स्यात्तदा कोटिद्वयनिश्चयात्मक एव स्यादित्यर्थः ॥
मू० * नच प्रमैव तदि^(१)त्युररीकरणीयं *, ^a मध्ये^(५)ऽध्यक्षा-

(१) तत्रापि=कृष्यादिप्रवृत्तावपि, आहारिककोटिकनिश्चयस्यैव आस्थानात्=
स्वीकारात्, “तथाचासिद्धो दृष्टान्तः”—इति शेषः ।

(२) प्रातिभा=स्फूर्तिः, तथा परिप्राप्ते, (यादृच्छिके ज्ञाने, इति यावत्) ।

(३) एतान्यप्युदाहरणानि यथार्थस्यले द्रष्टव्यानि । शृङ्गारसरसीतीरे=शृङ्गार-
साधनीभूतपुष्करिणीतीरे ।

(४) अत्र यथाशब्दानुरोधानयेत्यध्याहर्तव्यम् ।

(५) अत्रायमुद्वेगप्रविधेयभावे। बोध्यः,—एककोटिकनिश्चयसंशययोरभिन्नत्वे-
न्योपि (अनेककोटिकसंशयोपि, अनेककोटौ) निश्चयात्मक एव स्याद्—इति, अन्यथा
निश्चयस्यापि संशयत्वेन्योपि निश्चयः संशयः स्यादित्युक्तं भवेत् ।

(६) पूर्वमनेककोटिकसंशयस्यानेककोटौ निश्चयात्मकत्वं प्रसज्जितमिदानीं
तु सहकारिसंपत्तौ कृषाववश्यं फलमित्याद्येककोटिकसंशयत्वेनाभिमतस्यैवानेककोटि-
कनिश्चयात्मकतां प्रसज्जयति—यद्वेति ।

(७) तत्=काकतालीयं संवादिज्ञानम् ।

(८) अथ्यक्षादेर्मध्ये मध्येऽध्यक्षादि, मध्येगङ्गां, पारिगङ्गम्—इत्यादिवत् । अथ्य-
क्षं=प्रत्यक्षप्रमाणम् ।

दि दुरन्तर्भावत्वात् । *^६ अव्यभिचारिकरणजन्यत्वे सतीति विशेषणीयम् ? *—इति चेत्, न, 'तत्त्वपदवैयर्थ्यापातात् । नच^(१) ^८ काकतालीयसंवादमपि ज्ञानं व्यभिचारिकरण-सामग्रीजन्यमास्थातुमीशिषे^(२), 'व्यभिचारिणोपि^(३) क-रणविशेषाद्यथार्थत्वप्रसङ्गात्; नह्यहेतुकमेवा^९ ऽस्य यथा-र्थत्वं, नियामकाभावेनातिप्रसङ्गापाताद्; अवश्यमस्याव्यभि-चारित्वे अव्यभिचारिनियतमेव करणं वक्तव्यम् । *^७ किं तद् ? *—इति चेत्, 'स्वात्मनैवात्र प्रश्ने दीयतामुत्तरं भवता, येन नियतेषु प्रमाराशिष्वेवेदं ज्ञानमन्तर्भाव्यम् 'प्रमासामान्यलक्षणेन वा व्यवच्छेत्तव्यम् ।

टी० ॥ "मध्ये" इति । प्रत्यक्षादिविजातीयकरणजन्यतया प्रत्य-क्षादिप्रमासु तदनन्तर्भावादित्यर्थः ॥ ^६ "अव्यभिचारी"ति । प्रमालक्षणम-व्यभिचारिकरणजन्यत्वेन विशेषणीयम्, इदं तु ज्ञानं व्यभिचारिलिङ्ग^(४) ज-न्यमिति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ "तत्त्वे"ति । अव्यभिचारिकरणजन्या-नुभूतिः प्रमेतिलक्षणादेव भ्रमव्यावृत्तेरित्यर्थः ॥ प्रकृतज्ञानमव्यभिचारित्यव्य-भिचारिकरणजन्यमभ्युपेयमित्याह— । ^८ "काकतालीये"ति ॥ अत्रानिष्टप्र-सङ्गमाह— । ^९ "व्यभिचारिणोपि"ति । यदि यथार्थज्ञानस्याव्यभिचारिकर-

(१) पूर्वं काकतालीयसंवादज्ञानस्याव्यभिचारिकरणजन्यत्वमभ्युपगम्य तत्त्वप-दवैयर्थ्यमवाचि अधुना तु न व्यभिचारिकरणजन्यत्वमपि तस्य, तथा च न निरुक्तविशेष-णव्यावर्त्यतापीत्याह—न चेति । संवादः=यथार्थज्ञानम् ।

(२) ईशिषे=शक्ते भवसि ।

(३) 'व्यभिचारिण'—इति पञ्चमान्तं करणविशेषादित्यस्य विशेषणं, तत्र 'ज्ञान-स्येत्यध्याहृत्य 'यथार्थत्वप्रसङ्गादिति योजनीयम्, यद्वा 'व्यभिचारिण'—इति पष्ठान्तं, तत्र करणविशेषाद्=दुष्टेन्द्रियलिङ्गादे व्यभिचारिणः=भ्रमज्ञानस्यापि, यथार्थत्वप्रसङ्गः—इत्य-र्थः । यद्यपि प्रकृते व्यभिचारिणः करणविशेषादेव यथार्थं संवादज्ञानं तथापि विसंवा-दित्यलेपि तथा स्यादिति भावः ।

(४) अत्र लिङ्गपदं करणमात्राभिप्रायकम्, उपलक्षणं वा शब्दादेरपि ।

णजन्यत्वं न मन्तव्यं तदा दुष्टेन्द्रियलिङ्गादेरपि प्रमोत्पद्येतेत्यर्थः ॥
 f “अस्ये”ति । काकतालीयसंवादिज्ञानस्येत्यर्थः ॥ अव्यभिचारिकरणमनुप-
 लम्बबाधितमित्याशयेनाह-।^g “किमि”ति ॥ कार्यबलादायानं⁽¹⁾ नाऽनुप-
 लम्बबाधितमित्याह-।^h “स्वात्मनैवे”ति ॥ⁱ “प्रमासामान्ये”ति । यथा-
 र्थत्वे तद^(२) शक्यमिति भावः ॥

म्ब० “एवं लिङ्गाभासादिभ्योऽपि जातं लिङ्गिज्ञानं दैवगत्या^(३)
 स्थितलिङ्गलिङ्गिनि लिङ्गिमत्येव वा यत् स्यात् तत्तु यद्यपि
 लिङ्गाभासे न प्रमा, न वा तद्वति लिङ्गिस्वरूपे, तथापि
 विशिष्टं तथाविधं गोचरयन्त्यास्तस्या बुद्धेर्लिङ्गान्तरवति
 केवले वा लिङ्गिनि वःछादावप्यंशे विषये प्रामाण्यस्वी-
 कारेणोक्तदोषापरिहारादिति । *^b आभासकरणजत्वा^(४)-
 तद्विषयस्य वस्तुभूतलिङ्गादेरन्यत्वमेव *=इति चेन्न, ‘वि-
 शेषस्या^(५) न्यत्वेऽपि तज्जातीयमात्रवत्तावभासांशे दोषापरि-
 हारात् । *^d सामान्य^(६) सम्बन्धकोटिनिविष्टत्वादिशेषस्य,

(१) अत्र ‘अव्यभिचारिकरणम्’-इति शेषः ।

(२) तद=व्यवच्छेदव्यत्यम् ।

(३) दैवगत्येति, दैवगत्या स्थिते लिङ्गलिङ्गिनी (वास्तविकधूमवद्भी) उभौ यत्र पर्व
 तादौ तत्र, लिङ्गिमत्येव वा=वास्तविकैकवद्भूतमन्येव वा यल्लिङ्गाभासादिभ्यो लिङ्गि-
 ज्ञानं स्यात्तद्यद्यपि लिङ्गाभासांशे न प्रमा, नापि तद्वति (=लिङ्गाभासविशिष्टे लिङ्गिरूपे)
 प्रमा, तथापि वास्तविकधूमात्मकलिङ्गविशिष्टे वास्तविकलिङ्गिनि वःछादा केवलव-
 न्यादौ वा प्रमेवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(४) आभासकरणजत्वात्, ‘भ्रमज्ञानस्ये’ति शेषः ।

(५) अनेकव्यक्तिसाध्यकस्थले विशेषस्य=भ्रमविषयलिङ्गलिङ्गिव्यक्तिविशेषस्य, अ-
 न्यत्वेऽपि=वस्तुभूतलिङ्गादेरन्यत्वेऽपि ।

(६) धूमत्वर्वाहृत्वसामान्यस्य यः समवायात्मकः सम्बन्धस्तत्कुत्तिनिविष्टत्वा-
 ल्लिङ्गलिङ्गिव्यक्तिविशेषस्य तस्य चानवस्थितस्यैव भ्रमे भानात् भ्रमज्ञानस्य प्रामाण्यप्रसङ्ग
 इत्यर्थः ।

तस्य च तच्चानवस्थितस्यैव स्फुरणान्नैव दोषः *—इति चेन्न,
 °विशेषाप्रतिभासे सामान्यतस्तन्मात्रवत्ताप्रतिभासस्या-
 प्य^(१)भ्युपेयत्वात्, देवदत्त^(२)यज्ञदत्तसम्बन्धितासंशयेपि
 पुरुषसम्बन्धितया निश्चयवत् । °सम्बन्धिविशेषस्य^(३)-
 निर्लुण्ठितविशेषरूपतया च प्रवेशे व्याख्यादेरननुगमप्रस-
 ज्ञात् ।

टी० ॥ धूलीपटले धूम्रमाज्जातायां च वृद्धते यथार्थानुमितौ
 तत्त्वानुभूतित्वं लक्षणमनित्यापक्रमित्याह—। °“एवमि”ति ॥ अनुमिति-
 विषयो वह्निस्तत्र नास्तीत्यथाथार्थमेव तत्रेति शङ्कते—। °“आभासे”ति ॥
 तथापि वह्निमत्त्वं तत्राबाधितमेवेत्याह—। °“विशेषस्ये”ति । प्रत्युतानुमि-
 तवह्नेः प्रत्यभिज्ञानाद्व्यक्तिविषयत्वेपि प्रामाण्यमेवेति भावः ॥ विशेषाभाने
 सामान्यमपि भासमानमन्यदेव वक्तव्यम्, अन्यथा तत्सामान्यसम्बन्धाकृष्टस्य
 विशेषस्यापि भानं स्यादिति शङ्कते—। °“सामान्येति ॥ विशेषभानमन्त-
 रेणापि सामान्यभानं दृष्टं, यथा मालादौ चैत्रमैत्रादिविशेषनिर्मितत्वा-
 ज्ञानेपि पुरुषनिर्मितत्वभानमित्याह—। °“विशेषाप्रतिभासे”इति ॥ यदि
 च सामान्यमात्रप्रकारकं ज्ञानं नाभ्युपेयं तदाऽनितिमाह । °“सम्बन्धीति ।
 निर्लुण्ठितत्वं=केवलत्वं, विशेषमात्रप्रकारप्रवृत्तं व्याप्तिज्ञानमनुमित्यौप-
 यिकं न सम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० °सामान्यानुमानाभासे^(४) च संवादिनि विशेषान्यवत्ता-

(१) अपिशब्दे “विशेषाप्रतिभासे”—इत्येतादौ सम्बन्धनीयः—विशेषाप्रतिभासे-
 पीति ।

(२) “देवदत्त”—इत्यादितः प्राक् ‘मालादावि’ति शेषः ।

(३) सम्बन्धिविशेषस्य = सामान्यप्रकारकज्ञानविषयोभूतसामान्यसम्बन्धस्य (=स-
 मवायस्य) यः सम्बन्धी तस्येत्यर्थः । यद्वा, व्याप्यात्मकसम्बन्धस्य यो सम्बन्धिनो व्याप्यव्या-
 पको तदात्मकविशेषेत्यर्थः ।

(४) सामान्यानुमानाभासे=गोमलवृक्षपटे साक्षाभमेणाऽयं गौः साक्षावत्तादि-
 त्याकाङ्क्षगोत्वानुमानाभासे विशेषान्यवत्ताकल्पनानवकाशात्=भ्रमविषयगोत्वान्यसत्य-
 गोत्वविशेषस्य कल्पनानवकाशात्, गोत्वस्यैकत्वादेवेति भावः ।

कल्पनानवकाशात् । *^b सामान्यसमवाययोरप्यन्ययोरेव
प्रतिभासे अन्यथास्थितिं विहायाऽसत्ख्यातिप्रवेशापातात् ।
*^c तत्रत्यधर्मान्तरस्य जात्या तादात्म्यारोपस्तत्र^(१) *—
इति चेन्न, ^d तथापि धर्मिणि जातौ च प्रमात्वताद-
वस्थ्यात्, ^e संसर्गारोपनिमित्ताच्च तादात्म्यारोपानुपपत्तेः ;
परार्थानुमानाभासे हि प्रतिपादितपदार्थसंसर्गारोप-
कारणसम्भवात्, तथापि तत्र तादात्म्यतयारोपकल्पने
च तथाभ्रमनियमस्य^(२) निष्कारणत्वं त् ।

टी० ॥ किंच, नानाव्यक्तिस्यले व्यक्त्यन्तरभानकल्पनेपि गोगलबद्ध-
पटादौ साक्षादिबुद्ध्या गोत्वानुमाने कथमुक्ता ग^३ तिरित्युदाहरणान्तर-
माह- । “सामान्यानुमानाभासे” इति ॥ नन्वत्राप्यन्यदेव गोत्वं भासतामि-
त्यत आह- । ^b “सामान्येति । तस्यालीकतया तज्ज्ञानकल्पनायामसत्ख्यातिः
स्यादित्यर्थः ॥ ननु गोनिष्ठरूपादौ गोत्वतादात्म्यारोपस्तत्रेति भ्रान्तैव
सानुमितिरिति शङ्कते- । ^c “तत्रत्येति ॥ तादात्म्यमात्रे तर्हि भ्रान्तिर्न त्वारोप-
विषयोर^(४) पीति परिहरति- । ^d “तथापी”ति । प्रत्यक्षभ्रमेपि धर्म्यं शब्दो
दाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ किंच, संसर्गारोपसामयी कथं तादात्म्यारोपं जनयेदि-
त्याह- । ^e “संसर्गे”ति । स्वार्थानुमाने क्वचित्तादात्म्यारोपसम्भवेपि परार्था-
नुमाने पदोपस्थापितसमस्तरूपोपे^(५) लिङ्गभ्रमात्पक्षसाध्यसंसर्ग एव सेदुम-

(१) तत्र=निरुक्तगोत्वानुमितिस्यले, तत्रत्यधर्मान्तरस्य=गोनिष्ठरूपादेः, जात्या
सह तादात्म्यारोपः, तथाचारोप्यमाणरूपाद्यात्मकगोत्वात्सत्यगोत्वमन्यदेवेति भवः ।

(२) तथाभ्रमनियमस्य=संसर्गारोपसामयीतः, संसर्गभ्रमः, तादात्म्यारोपसामयी-
तश्च तादात्म्यभ्रमः-इत्याकारकारोपद्वयनियमस्य, निष्कारणत्वात्=अप्रामाण्यापाता-
दित्यर्थः ।

(३) उक्ता गतिः=व्यक्त्यन्तरभानकल्पनागतिः ।

(४) आरोपविषययोः=गोत्वरूपाद्यात्मकधर्मप्रतियोगिनोः ।

(५) पक्षे सत्त्वं, सपक्षे सत्त्वं, विपक्षाद्व्यावृत्तत्वम्, अबाधितविषयत्वम्, असत्यप्रतिप-
क्षत्वं चेत्याकारकपञ्चरूपोपेत्यर्थः ।

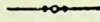
र्हतीत्यर्थः ॥ यदि संसर्गारोपसामर्थ्यपि तादात्म्यारोपं जनयेत्तदाऽऽरोपद्वै-
विध्यं न स्यादित्याह-।^f “तथापी”ति ॥

मू० “कस्यचित्तत्र जातसंवादजातिसंसर्गश्रमस्य मितौ का ग-
तिः ?^g का वा गतिः सिद्धसाधने ?^h तत्राप्यन्यत्वकल्पनायां
सिद्धत्वव्याघातात्,ⁱ तथात्वे च हेत्वाभासस्यापि यथार्थ-
ग्राहितयोक्तनिमित्तस्य व्यभिचारेणान्यत्राप्याभासेऽन्यप्र-
तिभासकल्पनाया निर्निमित्तत्वात् ।^j सिद्धसाधनमितरेव
वाऽव्यवच्छेदात् ।

टी० ॥ इह मया गोत्वसंसर्गाऽनुमितौ नूतनं गौरेवापमित्यनुश्रव-
सायेन संसर्गारोपत्वव्यवस्थितेरित्याह-। “कस्याच्चाद”ति ॥ सिद्धसाध-
नेन हेत्वाभासतां गतेन लिङ्गेनानुमितिर्यव्यभिचारिकरणजन्यापि यथार्थैव
वक्तव्येति दोषान्तरमाह-।^b “का वे”ति ॥ ननु तत्राप्यन्य एव रसादिभा-
सते इति क्व याथार्थ्यमित्यत आह-।^c “तत्रापी”ति ॥ ननु सिद्धसाधने
यथार्थैवानुमितिरस्तु को दोषः ? इत्यत आह-।^d “तथात्वे चे”ति । यदि
सिद्धसाधने यथार्थैवानुमितिस्तदा धूलिपटले धूमधमादपि यथार्थैवानुमि-
तिरस्तु किं व्यक्त्यन्तरभानकल्पनया ? हेत्वभासत्वेनाविशेषादित्यर्थः ॥ अस्तु
वा तत्र व्यक्त्यन्तरकल्पना, सिद्धसाधनस्यलेनुमितियाथार्थ्यमावश्यकमि-
त्याह-।^e “सिद्धसाधनमितरेवे”ति । यद्यपि सिद्धसाधनेऽनुमितिरिव नोदेति
कुत्र याथार्थ्यापत्तिः ? * धाराग्रहने सिद्धेः सिद्ध्यन्तराप्रतिबन्धकतया प्रकृतेरपि
न प्रतिबन्धकत्वम् ? *-इति चेन्न, तत्र प्रत्यक्षसामर्थ्या अप्रतिहतत्वादिव
पक्षधर्मताविघटनेन तत्प्रतिघातात् । * बाधोपि तर्हि स्वरूपसत्त्वेव प्रतिब-
न्धकः स्यात्^(१) *-इति चेन्न, इष्टत्वात् * हेत्वभासत्वं तस्य भज्येत, ‘ज्ञायमानं
सद्यदनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास’-इति तल्लक्षणात् ? *-इति चेन्न,

(१) साध्यसत्त्वासत्त्वसन्देहवति पक्षे यथा साध्यसत्त्वनिश्चयरूपायाः सिद्धेः
स्वरूपसत्त्वा एव प्रतिबन्धकत्वं तथा बाधस्यापि पक्षे साध्याऽसत्त्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वं
स्यादित्यर्थः ।

सदनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्य^(१) तल्लक्षणत्वात् । * तर्हि श्रुतस्यात्मनो मननं न स्यात्*?—इति चेत्, श्रुतातिरिक्तप्रकारेणामिद्वेन तत्र मननात्, तथापि यन्मते सिद्ध्यन्तरं न सिद्ध्यन्तरविरोधि तन्मत्तमाश्रित्य खण्डनावतारः ॥

मू० 'यथार्था^(२)नुभवः प्रमेत्यप्यलक्षणम् । यथार्थात्वं हि "तत्त्व-विषयत्वं वा ? अर्थसदृशता वा स्यात् ? नाद्यः, पूर्व^(३)निरस्त-त्वात् । नापि द्वितीयः, ^६व्यभिचारिणो^(४)पि प्रमेयत्वादिना-र्थसादृश्येन प्रमात्वापातात् । * 'ननु ज्ञानविषयीकृतेन रूपेण सादृश्यं विवक्षितम् । * 'नच प्रमेयत्वादिरूपस्य व्यभिचारिण्यपि प्रकाशसम्भवेन तथाप्यतिप्रसङ्गः *,—इति वाच्यम् *, प्रमेयत्वाद्यंशे प्रकाशमाने विषयीभूतधर्मान्तरा-पेक्षया व्यभिचारिणोपि^(५) प्रमात्वाभ्युपगमात् *?—इति नैतद्युक्तम् । 'प्रकाशमानेन रूपादिसमवायित्वेन रूपेण ज्ञानस्यार्थसादृश्यानभ्युपगमेपि तत्र तदीयप्रमात्वाङ्गीका-रादिति ।

टी० ॥ यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्तिपरतामादायाह— "तत्त्व-विषयत्वं वे"ति ॥ ^६"व्यभिचारिणोपी"ति । यद्यपि भ्रमविषयस्यासतो रजतत्ववैशिष्ट्यादेः प्रमेयत्वं नास्तीति न सादृश्यं, तथापि सन्मात्रविषयतायाः

(१) सत्त्वे सति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमात्रस्येत्यर्थः ।

(२) { तत्त्वानुभूतिरित्येतत्खण्डयित्वा तु लक्षणम् ।
{ यथार्थेत्यादिना चायं खण्ड्यते लक्षणान्तरम् ॥ २० ॥ }

(३) पूर्वम्='तत्त्वानुभूतिः प्रमा'—इति लक्षणस्य तत्त्वादिपदार्थखण्डनवेलायाम् ।

(४) व्यभिचारिणः=अर्थव्यभिचारिणो भ्रमज्ञानस्य ।

(५) व्यभिचारिणोपि (भ्रमज्ञानस्य) प्रकाशमाने प्रमेयत्वाद्यंशे प्रमात्वाभ्युपग-मादित्यन्वयः । धर्मान्तरापेक्षया=भ्रमविषयीभूतरजतत्वादिधर्मापेक्षया ।

(^१) पक्षमाश्रित्य यत्किञ्चिद् (^२) व्यभिचारिज्ञानार्थसादृश्यं चाश्रित्य खण्डनम् ॥
 ननु ज्ञानार्थयोः प्रमेयत्वेन सादृश्येऽपि न भ्रमेति व्याप्तिर्यतो ज्ञानविषयीकृ-
 तेन रूपेणार्थसादृश्यस्य विवक्षेत्याह—। ^० “नन्वि”ति ॥ ‘इदं रजतं प्रमेयमि’-
 त्यादिभ्रमे तथाप्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य परिहरति—। ^० “नचे”ति । विषयी-
 क्रियमाणे प्रमेयत्वाग्रं प्रमात्वाच्चातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवं सति ‘रूपस-
 मवायी घटः’—इत्यादिप्रमायामव्याप्तिरित्याह—। ^० “प्रकाशमानेने”ति ॥
 सू * ^० “प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावादर्थसादृश्यमनुभ-
 वस्य विवक्षितम्, अर्थस्य च यथा समवायाद्वृषं विशेषणी-
 भवति तथा विषयभावात् ज्ञानस्यापि तद् विशेषणं भवत्ये-
 व ?*,—इति चेन्न, ^० एवं हि पुरोवर्तित्वादिना रूपेण तथाभा-
 वसम्भवा(^३)त्पुरोवर्तिनीं शुक्तिं रजततयाऽवगाहमानं ज्ञानं
 प्रमा स्यात् । * ^० न च वाच्यमिष्यत एव सा प्रमापीति न
 व्यभिचारचोदनेयं युक्तिमतीति *, यथार्थताविशेषणवैयर्थ्य-
 प्रसङ्गात् । ^० “अनुभूतिः प्रमा”—इत्युक्ते एव हि तावन्नास्त्यति-
 प्रसङ्गः, सर्वस्य व्यभिचार्यनुभवस्य (अन्ततोऽन्यथाख्याति-
 वादिनये) धर्मिण्यापि प्रमात्वसम्भवेन ^० प्रमायामेवानुभ-
 वत्वस्य स्थैर्यात् ।

टी० ॥ तत्रापि रूपवत्त्वं विषयतया ज्ञानेऽप्यस्तीति नाव्याप्तिरिति
 शङ्कते—। ^० “प्रकाशमानेने”ति । * असद्रजतत्वादि वैशिष्ट्यं विषयतया भ्रमे-

(१) यस्मिन्पक्षे सन्मात्रस्य=अस्तीतिप्रतीतिविषयीभूतवस्तुमात्रस्यैव (सतो वा-
 ऽसतो वा) प्रमेयत्वम्=ईश्वरप्रमाविषयत्वम् (सतः सत्त्वेनैवाऽसतश्चाऽसत्त्वेनैव) तत्पक्ष-
 माश्रित्य खण्डनं युक्तमित्यर्थः ।

(२) यत्किञ्चित्वम् अर्थसादृश्येऽन्वेति, तच्च तुल्यमिदं त्वसोपाख्यात्वादिरूपं
 सादृश्यं व्यभिचार्यव्यभिचारिणो ज्ञानार्थयोः समानं, तदेव प्रमेयत्वशब्दोपलक्षितं ग्राह्य-
 मित्यर्थः ।

(३) तथाभावसम्भवात्=विशेषणभावसम्भवात्, तथाहि—पुरोवर्तित्वं स्वरूपतः
 समवायेन वा यथा अर्थस्य शुन्यादेर्विशेषणं तथा विषयविधया ज्ञानस्यापीति ।

प्यस्मि विशेषणमिति तत्रातिव्याप्तिः—इति न वाच्यम् *, असत्त्वेतस्या (१) र्थ-
विशेषणत्वाभावादुभयविशेषणत्वाभावाद्देति भावः ॥ ^६ “एवं ही”ति ।
यदि विषयतया विशेषणेन सादृश्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ अलक्ष्ये लक्षण-
मनादतिव्यप्तिः, प्रकृते च न तथा (२), भ्रमस्याप्यंशभेदेन प्रमात्वादित्याह—। ^८ “नच वाच्यमि”ति ॥ विशेषणवैयर्थ्यं स्फुटयति—। ^८ “अनुभू-
तिरि”ति ॥ ^८ “प्रमायामेवानुभवत्वस्य स्यैर्यादि”ति । अनुभवे प्रमा-
त्वस्य स्यैर्यादित्यर्थः ॥

ब्रू० “यदि त्वंशतोपि व्यभिचारिण्यां मा लक्षणं गमदिति-
चेतसि निधाय यथार्थत्वविशेषणं प्रयुक्तं तदा न युक्तम्,
उक्तदोषात् । अथोच्येत * प्रकाशमानरूपेण सर्वेण विशेष-
णभावाद् यस्यानुभवस्यार्थसादृश्यं सा प्रमा, ‘नच तावता (३)
धर्मिणो धर्म्यविशेषणतया दोषः, तस्यापि तद्विषयान्तरव्य-
वच्छेदकत्वाद् *—इति, ^८ “तर्हि व्यभिचारिज्ञानं धर्मि-
ण्यपि प्रमा न स्यात्, सर्वात्मना सादृश्याभावात् ; ^८ अव्य-
भिचारिणं चांशमननुरुद्धु तदीया (४) प्रमितिकोटिनिक्षेप-
साहसिक्यादबिभ्यता किमव्यभिचार्यं शानुरोधेन व्यभि-
चार्यं शस्यापि प्रमाकोटिनिवेशनमेव नाध्यवसीयते भवता,

टी० ॥ भ्रमस्योभयरूपतया व्यभिचार्यं शव्यवच्छेदाय ‘यथार्थमि’ति
विशेषणं यदि, तदोक्तदोषः (५) बलेन न तद्व्यवच्छेद इत्याह ।—“यदि

(१) तस्य=असतो रजतत्ववैशिष्ट्यस्य, अर्थविशेषणत्वाभावात्=शुक्तिरूपार्थवि-
शेषणत्वाभावात्, शुक्तिभ्रमोभयविशेषणत्वाभावाद्वा इत्यर्थः ।

(२) न तथा=नातिव्याप्तिः ।

(३) तावता=प्रकाशमानसमस्तरूपेण सादृश्यविवक्षणेन ।

(४) तदीयेति, अव्यभिचार्यं शस्याप्यप्रमितिकोटिनिक्षेपात्मकं यत्साहसिक्यं
तस्मादबिभ्यता भवतेत्यर्थः ।

(५) उक्तदोषः=भ्रमेतिव्याप्तिरूपो दोषः ।

त्व”ति ॥ यावदर्थविशेषणं तावद्विषयतया यत्र ज्ञाने विशेषणं तत् प्रमा,
 भ्रमस्तु नैवं, तत्र विषयतया ज्ञानविशेषणस्य रजनत्वादेरर्थविशेषणत्वाभा-
 वादिति शङ्कते-। ^b “अथे”ति ॥ ननु धर्मि ज्ञानविशेषणमपि न स्वविशेष-
 णमतः सर्वेण प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणभावाभावात्तत्राव्याप्तिरित्यत
 आह-। ^c “नवे”ति ॥ धर्मिणः स्वाविशेषणत्वेपि स्वगतधर्मविशेषणतया^(१)
 नाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ परिहरति-। ^b “तर्ही”ति । भ्रमव्यावर्तनाय यद्विशेषणं
 तद्वमप्रमांशव्यावर्तकमपि स्यादेवेत्यर्थः ॥ भ्रमज्ञानस्य सामस्येनैवाप्रमा-
 त्वात्तदंशानुपग्रहो न दोषमावहतीति यदि, तत्राह-। ^c “अथ्यभिवारिण-
 मि”ति । स्मृतिप्रामाण्यपक्षे ज्ञानत्वमपि प्रमानवणमुक्तम्, आदिपदाद्वि-
 शिष्टज्ञानत्वपरिग्रहः ॥

नृ० शक्यन्ते ह्यनुभूतित्व^(२)ज्ञानत्वादयः “तादृगभिप्रायेण
 लक्षणीकर्तुम्। ^b यदि च बाध्यार्थांशो धीरबाध्यार्थांशेऽप्यप्र-
 मैव तदा सौधाग्रकुम्भादिवत्^(३) दूरत्वात्तुहिनद्युतिवि-
 द्युदादिपरभागाग्रहणाद् अवयविनं च तावत्परिमाणग्रह-
 णात् अल्पपरिमाणमुल्लिखत्यत्यन्तं प्रमात्वेन लोकप्रसिद्ध-
 मप्रमा स्यात्। ^c क्व च लक्ष्यं तेषां कालालोकादिव्यक्तिसहि-
 तजलादिज्ञानस्य समस्ततावदर्थप्रवृत्तिसामर्थ्यादाहरणं ?
 येन तत् प्रामाण्यं मन्यसे। “यदि चांशे बाधाद्बाध्ये-
 ष्यंशे तद्बोधमिथ्यात्वं समर्थयसे तदा तदर्थजातीयं बाध्यं

(१) स्वगतधर्मविशेषणत्वं धर्मिणस्तद्व्यवच्छेदकतया दृष्टव्यम् ।

(२) अनुभूतित्वं नानुगतम्, अस्मिन्पक्षे स्मृतेरपि प्रमात्वादित्यत आह-ज्ञान-
 त्वेति, परोक्षापरोक्षान्वतरत्वमादिशब्दार्थः ।

(३) तुहिनद्युतिविद्युदाद्यवयविनं चाल्पपरिमाणमुल्लिखत्यत्यन्तमप्रमा स्याद-
 ति सम्बन्धः । अल्पपरिमाणग्रहणे हेतुः-तावत्परिमाणाग्रहणादिति, तत्रापि हेतुः-
 परभागाग्रहणादिति, तत्रापि हेतुः-दूरत्वादिति, तत्र दृष्टान्तः-सौधाग्रकुम्भादिवदि-
 ति सौधः=प्रासादः तच्छिखरस्यकुम्भवदित्यर्थः । तुहिनद्युति=चन्द्रः ।

तदर्थजातीयमबाध्यमपि मिथ्ये'ति मन्यमाने किमुत्तरं
ते स्याद्? अन्यत्र लोकप्रसिद्धप्रमोदाहरणत्यागात् ।

टी० ॥ “तादृगभिप्रायेणे”ति । व्यभिचार्यंशस्यापि प्रमाकोटि-
निवेशनाभिप्रायानुरोधेनेत्यर्थः ॥ विनिगमनाविरहमुक्त्वा लोकविरोधमाह-
^७ “यदी”ति । प्रकाशमानात्प्रमाणत्वादेष्वन्द्रादर्थविशेषणत्वाभावा-
त्तत्र प्रमाणलक्षणपरिहारः^(१) चन्द्रांशेपि प्रमात्वं न स्यादित्यर्थः ॥ याव-
ज्ज्ञानविषयविशेषणकार्यकत्वं^(२) यथार्थत्वनक्षणं, तत्रासंभवमाह-^८ “क
च लभ्यमि”ति । यावानुभवस्य विषयस्तावानर्थस्य विशेषणमिति तदा
स्याद्यदि ज्ञानान्निवृत्तिसकलप्रकाराबाधः स्यात्, स च प्रवृत्तिसंवादागम्या,
न सर्वत्रप्रकारे क्वापि ज्ञाने प्रवृत्तिसंवाद, इत्यसंभव इत्यर्थः ॥ अंशबाधमा-
त्रेण सकलज्ञानबाध्यत्वाभ्युपगमे दोषान्तरमाह-^९ “यदि चे”ति । ‘प्रमा-
ज्ञानं बाध्यं, बाध्यांशकत्वादि’ति वत् ‘सत्यत्वेनाभिमतं रजतज्ञानं बाध्यं,
शुक्तिस्थलबाध्यरजतजातीयविषयत्वादि’त्यपि स्यादित्यर्थः । यद्वा, ‘रजतं
सर्वज्ञाने बाध्यं, शुक्तिज्ञाने बाध्यत्वादि’त्यपि स्यात्, विपक्षबाधकाभावस्यो-
भयत्रापि तुल्यत्वादिति भावः ॥

म् ^{१०} “अथोच्यते * प्रकाशमानेन रूपेण विशेषणतया यदर्थसा-
म्यमनुभवस्य तत्र तस्य प्रमात्वमिति विषयविशेषनियमे-
नैव प्रमात्वं लक्षणीयमित्येतदर्थमेव यथार्थविशेषणोपादा-
नम् *—इति । मैवम् । ^{११} विशेष्यांशेनुभूतिरेवं प्रमा न
स्यात् । * व्यवच्छेदकत्वं ^{१२} विशेषणत्वमभिमतं, धर्म्यपि च
स्वसम्बद्धान्धर्मान्विशिनष्टीति नोक्तदोष इत्युक्तमेव ? *—
इति चेन्न, विशिष्टे प्रमात्वाभावापत्तेः । ^{१३} अपिच, एवं

(१) क्वचित्पुस्तके “प्रमाणलक्षणविरहात्”—इत्यपि पाठः ।

(२) यावच्छेदकालसम्बन्धादि ज्ञानस्य विषयस्तावदेवार्थप्राप्तिकाले यज्ज्ञानीया-
र्थस्य विशेषणं तज्ज्ञानमित्यर्थः ।

तर्हि रजतत्वादिक्रमपि व्यवच्छिन्नस्यैव शुक्तिकां, 'रजत
तथा प्रकाशिना या शुक्तिर्युक्तिः सेयमिति' (१) । * 'ननु
साक्षाद्विशेषणत्वं विवक्षितं, रजतत्वं तु ज्ञानद्वारा शुक्ति-
विशेषणमिति नातिप्रसङ्गः, ? *—इति मैवम् । तर्हि 'दीर्घ-
दण्डः पुरुषः'—इत्यादौ ह्रस्वदण्डादिभ्यो (२) वैलक्षण्ये
विशेष्यस्यानुभूयमानेन भूतेन प्रमात्वं स्यात्, दीर्घत्वादेर्द-
ण्डादिद्वारा विशेषणत्वादिति । * ज्ञानरूपद्वाराऽनपेक्ष-
तया विशेषणत्वमिष्टम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ यदर्थविशेषणं, तद् यस्य ज्ञानस्य विषयस्तज्ज्ञानं तत्रार्थे
प्रमा, रजतत्वं तु शुक्तौ न विशेषणं, तेन तत्रार्थं भ्रमो, न प्रमा, पुरोवर्तित्वं
तु प्रमैवेति शङ्कते—। "अर्थे"ति ॥ परिहरति—। ^b "विशेष्ये"ति । विशे-
ष्यस्याविशेषणत्वात्तदंशे कापि प्रमा न स्यादित्यर्थः ॥ नन्वयं गौरि-
त्यादौ ज्ञाने यथा गोत्वं गवि विशेषणं तथा पिण्डोपि गोत्वस्येत्यवश्यं
वक्तव्यमन्यथा सर्वज्ञानानां प्रकारे निर्विकल्पकत्वं स्यादित्याह—। "विशे-
षणत्वमिति" (३) ॥ विशिष्टस्यापि विशेषणविशेष्योभयात्मकतया तत्रापि
प्रमात्वस्योक्तरीत्या सुलभत्वादित्यनुशयेनाह—। ^d "अपि च"ति ॥ ननु
रजतत्वं प्रकाशे, प्रकाशश्च शुक्तौ, विशेषणम्—इति परम्परा न विवक्षिता,
किन्तु साक्षादेव यत्र विशेषणत्वं तद्विवक्षितमित्याह—। ^e "नन्वि"ति ॥
मू० "साक्षात्कृत"—इत्याद्यवगमानामप्रमात्वापातात् । * ^f तज्-
ज्ञानप्रकाशिनरूपेण विशेषणत्वम् *,—इति तु दूरं तुच्छं,

(१) तथा च ज्ञानद्वारा रजतत्वस्य शुक्तिविशेषणत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(२) ह्रस्वः दण्डो येषां तेभ्यः पुरुषेभ्य इत्यर्थः ।

(३) "विशेषणत्वमिति" प्रतीकस्याने "व्यवच्छेदकत्वमिति" प्रतीकमपि केचित्
दाधुनिकैः प्रकृतम् ।

‘रूपादेः समवायेन तज्ज्ञानविशेषकत्वात् । * “अर्थविशेषणत्वेऽयं नियमः यत् तज्ज्ञानप्रकाशितेन रूपेणेति, न तु ज्ञानेपि ? *, -इति चेत् “न, तज्ज्ञानव्यक्तेर^(१) न्यचासंभवेनासाधारण्यादव्यापकत्वादित्यलम् ।

‘सम्यक्परिच्छिन्तिः^(२) प्रमा’-इत्यपि न युक्तम् । न खलु सम्यक्त्वं तत्त्वविषयता याथार्थ्यं वा संभवति, उक्तदोषात् । * “ननु सामर्थ्यं^(३) सम्यक्त्वमिष्टम्, अभिधीयते हि लोके-‘न मया सम्यग्दृष्टं, सामान्याकारेण तूपलब्धमि’ति, तदिह समीचेऽर्थस्य परिच्छेदः=सम्यक्परिच्छेदः, ‘सम्यगर्थविषयत्वाद्वा सम्यक्शब्दः परिच्छेदसमानाधिकरण एवादम् ? *, -इति, मैवम् ।

टी० ॥ “साक्षात्कृत” इति । साक्षात्त्वाद्विजातीनां ज्ञानद्वाराऽर्थविशेषणत्वात्तत्राव्याप्तेरित्यर्थः ॥ ननु भ्रमे रजतत्वस्य शुक्तिसमवायितया विशेषणत्वं भासते, न च त^(४) तत्रास्तीति वैषम्यमित्याह- । “तज्ज्ञाने”ति ॥ तुच्छत्वे हेतुमाह- । “रूपादेरिति । रूपं समवायितया घटे विशेषणं, न तु ताद्रूप्यं ज्ञानेपीत्यर्थः ॥ ननु यज्ज्ञानोल्लिखितप्रकारेण

(१) ‘तज्ज्ञानप्रकाशितरूपेणे’ति ज्ञानव्यक्तिघटितमिदं लक्षणं ततश्च घटोपमिति ज्ञानप्रकाशितरूपस्य घटत्वस्य घटोपमिति ज्ञानविषयविशेषणत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तिरित्याशयः । असाधारण्याद=अन्योन्यं व्यावृत्तत्वात् ।

(२) { प्रमा सम्यक्परिच्छितिरित्यौदयनलक्षणम् । }
{ खण्डयन् वादिनां गर्वमखर्वं मर्दयत्यर्थः ॥ २१ ॥ }

भ्रमेतिव्याप्तिवारणाय ‘सम्यगिति, यथार्थेच्छायामतिव्याप्तिवारणाय “परिच्छिन्तिः”-इति, परिच्छिन्तिः=अवधारणम्, क्वचित्तु “सम्यक्परिच्छेदः”-इति पाठः ।

(३) सम्यक्त्वं सामर्थ्यमिष्टमित्यन्वयः ।

(४) तत्=शुक्तिसमवायितया विशेषणत्वं, तत्र=रजतत्वे ।

यदर्थं यद्विशेषणं तज्ज्ञानं तत्रार्थं प्रमेति शङ्कते-। ^d “अर्थविशेषणत्वे”-
इति ॥ यत्तद्भां विशेषणेन च लक्षणोऽननुगमो दोष इति परिहरति-।
^e “ने”ति ॥ ‘मितिः सम्यक्परिच्छित्तिरि’त्याचार्यलक्षणखण्डनमुपक्रमते-।
^f “सम्यगि”ति ॥ सम्यक्परिच्छेदपदयोरसमासं^(१) समासे कर्मधारयमाप्ति-
पति-। ^g “न खल्वि”ति ॥ पृष्ठीतत्पुरुषं शङ्कते-। ^h “नन्वि”ति ॥ सम्य-
क्पदस्यार्थद्वारा परिच्छेदविशेषणतया विशेषणसमासं^(२) शङ्कते-। ⁱ “स-
म्यगर्थे”ति ॥

मू० “सामस्यमर्थस्य किं सर्वावयवसहितत्वम्? अथवा सर्वधर्म
सहितत्वं? नाद्यः, अनवयवपदार्थपरिच्छेदस्य (सावयव-
पदार्थपरिच्छेदस्यापि मध्यभागाद्यविषयस्य) अप्रमात्वापा-
तात्। नापि द्वितीयः, ^d “असर्ववित्परिच्छितीनां सर्वासा^(३)”-
मप्रमात्वापत्तेः। अथमन्यसे, - * सम्यक्शब्दः सविशेषार्थः,
‘यदपि लोकेऽभिधीयते ‘न मया सम्यग्दृष्टं’-तस्यापि
मया न विशेषतो दृष्टमित्यर्थः। तस्माद् ‘विशेषसहितधर्मि-
परिच्छित्तिः प्रमेत्युक्तं भवति, विभ्रमादयो हि ^d ‘विशेषम-
पश्यतो जायन्ते इति तद्यादृत्यर्थं विशेषणमिदं, विशेषा-
णां^(४) च सर्वेषां विशेषान्तरानभ्युपगमेपि स्वरूपमेव
‘केषाञ्चिद्विशेषः *, -इति नैतद्युक्तं, विशेषमात्राभिधाने

(१) सम्यक्परिच्छेदपदयोः असमासं = समासनिर्वचनमन्तरार्थादेव प्राप्तम्,
समासे = समासान्तर्गतं, कर्मधारयमाप्तिपतीत्यर्थः ।

(२) विशेषणसमासं, समासितिविशेषणेन जायमानं कर्मधारयसमासमित्यर्थः ।

(३) यद्यपि ‘अयं घट एतत्त्रिष्टसर्वधर्मवान्’ति ज्ञाने प्रमालक्षणे गच्छत्येवेति ‘सर्वा-
सामि’त्युक्तं, तथापि तादृशज्ञानाभिन्नघटोयमित्यादिज्ञानाभिप्रायेण तथोक्तिर्दृष्टव्या ।

(४) नन्वन्यविशेषप्रमायामव्याप्तिः, अनवस्थाभयेनान्यविशेषेषु विशेषान्तरान-
भ्युपगमेन सविशेषत्वाभावादित्यत आह-विशेषणामिति ।

रजतत्वादिना विशेषेण सदैव शुक्तिव्यक्त्यादेश्चमेणावगा-
हनात्तस्यापि प्रमात्वं स्यात्, ^१ प्रत्यर्थं व्यावृत्ताकाराणां च
विशेषाणामुपादानेऽननुगमप्रसङ्गात्, ^२ सामान्यतश्चातिप्र-
सङ्गा^(१)दिति ^३ उभयथाप्यसङ्गततापत्तेः ।

टी० ॥ परिच्छेदकर्मतयार्थसामर्थ्यविवतां दूषयति-। ^४ “सामस्यम-
र्थस्ये”ति ॥ ^५ “असर्ववित्परिच्छिन्तीनामि”ति, प्रमेयत्वादिसामान्यलक्ष-
णप्रत्यासत्तिजमपि ज्ञानं विवक्षितम्, ^६ ॥ अपदार्थतामाशङ्क्याह-। ^७ “यदपि
लोके”इति ॥ ^८ “विशेषमि”ति, कालपृष्ठत्वादिकं^(३)सामस्यादिकं च ॥
^९ “क्षेपान्छिदि”ति । अन्यविशेषाणामित्यर्थः । अनवस्थापत्तेरिति भावः ॥
^{१०} “विशेषमात्रे”ति । सामान्यत एव विशेषाभिधाने इत्यर्थः ॥ ^{११} “प्रत्यर्थ-
मि”ति । यत्र यो विशेषस्तत्र तत्सहितोपलम्भ इत्यर्थः । सङ्कुलव्याभिधाना-
र्थमुक्तं स्मारयति-। ^{१२} “सामान्यत”इति ॥ सङ्कुलयति-। ^{१३} “उभयथे”ति ।
सामान्यविशेषाभ्यामतिप्रसङ्गाननुगमदोषावित्यर्थः ॥

म्ब० “विशेषस्य च भवतु स्वरूपमेव विशेषः तथाप्यभेदादेव
विशेषहितत्वं नास्तीत्यव्याप्तेरपरिहारात् । यत्तु कश्चि-
द्वोचत्-‘विशेषशब्देन तेऽभिधीयन्ते यददर्शनेन अमसं-
शयावकाशो, यददर्शने च बाधाऽबाधश्चवस्था, ^१ तदनभ्यु-
पगमे तत्त्वातत्त्वविभागो न स्यात्, भवितव्यं च तेन^(४) ^२ अ-
न्यथा व्याघातादि’ति, तदयुक्तम्^(५) । न तावदेवंविधो-

(१) ‘रजतादिभ्रमे’-इति शेषः ।

(२) असर्ववित्परिच्छिन्तिशब्देन सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यमपि ज्ञानं विव-
क्षितमित्यर्थः । तस्यापि यदात्मकं सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तद्व्यतिरिक्तसर्वधर्मपुरस्कारेण वस्तु-
भासकत्वायोगादिति भावः ।

(३) कालपृष्ठत्वम्=नीलपृष्ठत्वम् ।

(४) तेन=तत्त्वातत्त्वविभागेन ।

(५) ‘ममचानिर्वचनीयतैव प्रतीतिव्यवहारव्यवस्थापर्यनुयोगवाणवारणायवज्र-
सारवाणायमाना विजयते’-इत्यादिना व्याघातस्य पुरस्तादेव निराकृतत्वाच्च मन्मते
व्याघात इति परिहरति-तदयुक्तमिति ।

विशेषोऽभिधातुं शक्यः यद्वगमस्य^(१) न भ्रान्तित्वादिसम्भवः, ^a स्वप्नदृशः सर्वविशेषोपलभ्यते । * ^e न च व्याघातदण्डभयमात्रादसावुपपादयितुमशक्योऽप्यभ्युपगन्तव्यः—इति युक्तम् * । ^f तदुपदर्शनाशक्यत्वेन व्याघातपरिहार एव कश्चिदन्यो निर्वक्तुमशक्योऽप्यस्तीत्येव तदा किं न व्यवस्थाप्यते ? ^g नहि परिदृश्यमानपदार्थगोचरं^(२) तदस्ति किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्ने वा वाक्याभासे वा प्रतिपत्तुमशक्यम् इति प्रतिपत्त्यारूढतया येयमप्रतीयमानकल्पना ततो वरमनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैव कल्पना भद्रा ।

टी० ॥ विशेषे विशेषसाहित्याभावात्तत्प्रमायामव्याप्तिरित्याह—।

^a “विशेषस्ये”ति ॥ ^b “तदनभ्युपगमे”इति । बाधाबाधव्यवस्थानभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ ^c “अन्यथे”ति । सर्वप्रामाण्ये तद्वाहकप्रमात्वाप्रमात्वयोर्व्याघातः ; ^(३) प्रामाण्याप्रतीतौ तच्चिपेधव्याघातः ; प्रामाण्यनिषेधवाक्ये प्रामा-

(१) अत्र निष्ठत्वं पष्ठ्यर्थः, तथाच यादृशविशेषावगमनिष्ठभ्रान्तित्वादिसम्भवो नेत्यर्थः । अयं भावः—स्वप्नदृशायां शुक्तित्वादिविशेषदर्शनेपि स्वप्नात्मकभ्रमाऽनिवृत्तेर्न विशेषदर्शनस्य भ्रमनिवर्तकत्वमिति ।

(२) गोचरशब्दस्य नियतपुंस्त्वाद्वोचर इति युक्तं पाठं सम्भावयामः, यद्वा परिदृश्यमानाः पदार्था गोचरा विषया यस्य विशेषात्मकवस्तुनस्तदिति बहुव्रीहिः, यद्यपि विशेषस्य न मुख्यं विषयित्वं तथाप्यविद्यादेरिवौपचारिकत्वाच्च दोषः । अथवा परिदृश्यविशेषस्य न मुख्यं विषयित्वं तथाप्यविद्यादेरिवौपचारिकत्वाच्च दोषः । अथवा परिदृश्यमानाः पदार्थाः (विशेषरूपेण) विषया यस्य ज्ञानस्यैतादृशं ज्ञानं न किञ्चिदनुभूयमानं यत्स्वप्नादौ न स्यादित्यर्थः । इतीति, इतिहेतोः सर्वविशेषाणामुक्तन्यायेन स्वप्नादौ प्रतिपत्त्यारूढतयाऽप्रतीयमानत्वकल्पना अनुपलम्बबाधितत्वेन विरुद्धेति ततोऽनुपलभ्यमानस्य व्याघातपरिहारस्यैवाविरुद्धत्वेन कल्पना भद्रेत्यर्थः ।

(३) सर्वं चेदप्रमाणं तदा तद्वाहकज्ञानस्य प्रमात्वं व्याहृतं, तस्यापि सर्वान्तरागतत्वात् ; तथा सर्वप्रामाण्ये तद्वाहकज्ञानस्याप्रमात्वमपि व्याहृतं, तत्र प्रमाणाभावात् ; एवमेव सर्वप्रामाण्ये प्रामाण्यनिषेधवाक्ये प्रामाण्याप्रामाण्यव्याघातोऽपि ज्ञेयः । तथा अप्रामाण्यमात्रपरिशेषे सर्वत्रैव घटादिज्ञानेऽप्रमात्वनिश्चयाच्चिक्मप्रवृत्तिर्न स्यादिति प्रवृत्तेर्व्याघातः, तथा तस्यां प्रवृत्तौ सफलत्वासफलत्वयोः (= सामर्थ्याऽसामर्थ्ययोः) व्याघातश्च स्यात् तयोरपि प्रमात्वाप्रमात्वनिबन्धनत्वादिति फक्किकार्यः ।

एयाप्रामाण्यव्याघातः; अप्रामाण्यमात्रपरिशेषे स्वप्रवृत्तिव्याघातः, स्वप्रवृत्तौ सामर्थ्यासामर्थ्यव्याघातश्चेत्यर्थः ॥ ^d “स्वप्ने”ति । निद्रादिमहिम्ना^(१) विशेषसाहित्येनापि स्वप्नसम्भवादित्यर्थः ॥ ननुक्तव्याघातभयादवश्यमेतदभ्युपगन्तव्यमित्यत आह—^e “न चे”ति ॥ ^f “तदुपदर्शने”ति । दुर्वचस्यापि विशेषस्य व्याघातभयादभ्युपगमः—इति यदि, तदा दुर्वचनेनैव केनचित्प्रकारेण व्याघातपरिहार एवाभ्युपगम्यतामलं विशेषस्वीकारेणेत्यर्थः ॥ ननु किमत्र विनिगमकमत आह—^g “नहीं”ति । भ्रमविषयत्वं बाधितमिति विशेषकल्पनया व्याघातपरिहारस्वीकारादनुपलभ्यमानहेतुकव्याघातपरिहार एव श्रेयानित्यर्थः ॥

मू० “बहुशश्च व्याघातोद्भावनविभीषिकामिमामुन्मूलयिष्यामः । * ^h ननु न ब्रूमे विशेषेण सहोपलम्भो विशेषसहितोपलम्भः, किंनाम विशेषेण सहितस्य पदार्थस्योपलम्भः, तथाच न शुक्तौ रजतत्वं विशेषोस्ति तत्कथं रजतभ्रमेऽतिप्रसङ्गः ? *—इति, न, उक्तदोषेणैव निरस्तत्वात् । ‘यदि हि विशेषस्य सामान्यतोभिधानं तदा पुरोवर्तित्वादेः^(२) सत्त्वान्न प्रसङ्गनिवारणं, विशेषेण तदभिधाने त्वननुगमः, इति । ‘बाधाबाधव्यवस्थाहेतुरस्ति विशेषः’—इति पक्षं यस्तु जडतरो न जहाति स ‘आप्तानाप्तवाक्याभ्यां नदीतीरे फलानि सन्नीत्येवंरूपाभ्यां प्रतिपाद्यमानेर्थे स्थितं कं विशेषमेकत्र पश्यसि यमपरत्र न पश्यसि ?’—इति पृष्ट्वा

(१) “सिद्धिमहिम्ना”—इति तु प्रायः पुस्तकेषु प्रतीयमानः पाठः प्रामादिकः ।

(२) पुरोवर्तित्वम् (=इदन्त्वं) चाकचक्यादिकं च विशेषो शुक्तौ रजतभ्रमे भासते एवेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

प्रतिबोधनीयः^(१), तथाप्य^(२) जातबोधस्तु जडतमः कश्चि-
द्यदि स्यात् स एवं प्रबोध्यः,—येते विशेषान्तरप्रवाहस्वीकारे
ऽनन्तविशेषापत्तिभयात्त्वया स्वत एव विशेषरूपा इति
स्वीकृताः तेषां स्वरूपं तावत्परस्परव्यावृत्तमतोऽनुगतैकरू-
पाभावादव्यापकत्वं स्यादिति । * बाधव्यवस्थाहेतुत्वादेवानु-
गतिः ? *,—इति चेन्न, ^d क्वाचित्क्वाधव्यवस्थाहेतोर्धमेपि
प्रकाशात् । * ^e तत्र तस्य *,—इति चेन्न, ^f व्यावृत्तेः ।

टी० ॥ व्याघातश्च^(३) सर्वविरोधखण्डनप्रस्तावे^(४) निरसनीय एवे-
त्याह—। “बहुश” इति ॥ विषये विशेषसाहित्यमपेक्षितं, नतु ज्ञाने, भ्रमश्च
न विशेषरजतत्वादिसहितशुक्त्यादिविषयक इति नातिव्याप्तिरिति शङ्क-
ते—। ^b “नान्व”ति ॥ उक्तं दोषं विशदयति—। ^c “यदि ही”ति । जडतर-
त्वम्=उक्तखण्डनाऽविवेचकत्वं, जडतमत्वम्=असकृदुक्तायाहकत्वम् ॥
^d “क्वाचित्क्वे”ति । रजते^(५) बाधव्यवस्थाहेतोरेव रजतत्वस्य भ्रमेपि भानादि-
त्यर्थः ॥ यत्र यद्बाधव्यवस्थापकं तत्र तस्य विशेषत्वमित्याह—। ^e “तत्र
तस्ये”ति ॥ यत्त्वतत्त्वयोरननुगमादिदमलक्षणमित्याह—। ^f “व्यावृत्तेरि”ति ॥
श्रू० “बाधस्य च तद्विपरीतार्थप्रमात्वेन तदर्थाननुगमात्, ^b प्रमा-
याश्चाद्याव्यवस्थापनादिति । ^c शङ्कान्तराणि चातः पराणि

(१) आप्तानाप्तव्यजप्रतिपत्तिविषयेषु न त्रैलोक्यमनुभूयते येनैकत्र प्रमा-
ऽन्यत्र चाऽप्रमा भवेत् विशेषणविशेष्यतत्संसाक्षात्समुभयत्राविशिष्टानां भावात्, किन्तु
बाधादेकत्राप्रमा अन्यत्राबाधात्प्रमेति तत्र प्रमायामव्याप्तिरिति भावः ।

(२) तत्रापि वैशिष्ट्यसदसत्त्वाभ्यां विशेषोऽस्तीति यदि ब्रूयात्तत्राह—तथापीति ।

(३) “व्याघातश्च विरोधः”—इति त्वयुक्तः पाठः, व्याघातस्य विरोधजनकत्वेन
विरोधरूपत्वाभावात् । अथवा विरुध्यतेऽर्थानेनेति विरोध इति व्युत्पत्त्या कथञ्चित्तस्या-
प्यर्थ उपवर्णनीयः ।

(४) चतुर्थपरिच्छेदान्ते अत्माशयादितर्कनिरसनप्रकरणे इत्यर्थः ।

(५) रजते=सत्यरजते ।

याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषिता^(१) न्येवोपनिपतन्तीतीह द्विर-
भिधानभयान्नोक्तानि । “ किंच, तर्कज्ञानमाहार्यौ च संशय-
विपर्ययौ परिदृश्यमाने एव विशेषे भवन्तीति तैरतिप्रसङ्गः
स्यात् । * नचाहार्यौ तौ नाभ्युपगन्तव्याविति युक्तम् *,
विप्रलम्भकस्यवाक्यप्रयोगमूलतया आहार्यभ्रमस्य^(२) ज्ञात-
तत्त्वस्य च गुरोः शिष्यप्रबोधार्थं विचारं प्रवर्तयत आहार्य-
संशयानां भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वात्, परिच्छेदशब्दश्चा-
नुभूतिपर्यायो ऽनुभूतिदूषणं नातिक्रामतीत्यलम् ।

नापि ‘अव्यभिचार्यनुभवः प्रमे’ति युक्तम्, अव्यभि-
चारिपदस्य यदि तत्त्वविषयत्वाद्यर्थत्वं तदा दूषणान्यु-
क्तान्येवावर्तन्ते । अथैवमुच्यते- * अव्यभिचारित्वमर्थावि-
नाभूतत्वं *, तदा प्रष्टव्यं कोऽस्यार्थः ? किं यदाऽर्थस्तदैव
ज्ञानम् ?-१, उत यच्चास्यस्तच्चैव देशे ज्ञानम् ?-२,

टी० ॥ किंच, बाधो न विपरीतप्रमामात्रमपि तु बाध्यं यत्र यत्त-
द्विपरीतप्रमा, तथाच यत्त्वतत्त्वानुगमादननुगतेन बाधेन बाधव्यवस्था-
हेतुत्वं विशेषणं नानुगमकमित्याह- । “ बाधस्य चे’ति ॥ किंच, सविशे-
षज्ञानं प्रमा, विशेषश्च बाधव्यवस्थाहेतु, बाधश्च विपरीतप्रमेवेति च
ककमित्याह- ^b “प्रमायाश्चे’ति ॥ यद्विशेष^(३) सहितो धर्मी तेन रूपेणा-

(१) “याथार्थ्यविशेषणदूषितानां”ति पाठेपि याथार्थ्यविशेषणदूषणदूषितानी-
त्यर्थः ।

(२) आहार्यभ्रमस्य भवत एव शास्त्रेऽनुमतत्वादिति सम्बन्धः ।

(३) ननु सम्यक्परिच्छितिरित्येव पूर्वोक्तं प्रमालक्षणमास्ताम्, सम्यक्त्वं चाऽर्थं
साक्षाद्भूतत्वादिविशेषसाहित्यं, नतु ज्ञानद्वारा, तच्च सत्यरजते एव, भ्रमविषयीभूत-
शुक्ती तु ज्ञानद्वारेव, एतादृशं च सम्यक्त्वमर्थगतमपि परिच्छिन्नावारोप्येच्यते- ‘सम्यक्-
परिच्छितिरिति, तथा च साक्षाद् यादृशरजतत्वादिविशेषसहितो धर्मी तेन रूपेण
तस्यानुभवः प्रमा-इति प्रमालक्षणं निष्पन्नमित्याह-यद्विशेषेति ।

नुभवः प्रमा, साक्षाद्विशेषसाहित्यं सम्यक्परिच्छेदो विवक्षितः, भासमान^(१) यावद्विशेषविशेषणविषयकज्ञानं वा प्रमेत्याद्यापि प्रमालक्षणं दूषितमेवेत्याह—। ^c “शङ्कान्तराणी”ति ॥ विशेषसहितधर्मिपरिच्छिन्तिः प्रमेत्यत्र दूषणान्तरमाह—। ^d “किंचे”ति ॥ ^e “तावि”ति, संशयविपर्ययो । “विप्रलम्भकस्य”त्याद्युपलक्षणम्, ^(२) ‘आरोप्य निषिध्यते’—इतिमते आहार्यारोपस्यैव निषेधधीहेतुत्वाभ्युपगमादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ^f “अनुभूतिदूषणमि”ति । अनुभूतित्वस्य जातेः स्मृत्यन्यज्ञानत्वाद्युपाधेश्च खण्डितत्वादित्यर्थः । “तत्त्वविषयत्वादी” त्यादिपदादयार्थत्वसम्यक्त्वादिसङ्ग्रहः ॥

श्रु० “अथ यादृगर्थस्तादृगेव ज्ञानं यत्तत्प्रामिति रिति?—३। नाद्यः, अतीतानागतानुमित्य^(३) व्यापनात् । न द्वितीयः, ज्ञानासमानदेशार्थप्रामितीनामव्यापनात्, ^४ ज्ञानसमानदेशमर्थ^(४)—मन्यचारोपयतोऽप्यनुभवस्य प्रमात्वापत्तेः । नापि तृतीयः, ज्ञानार्थभेदवादे ‘सर्वाकारेण तत्सास्यानुपपत्तेः, अभेदवादे अमस्यापि तथाभ्युपगन्त्यत्वप्रसङ्गेन विशेषणवैयर्थ्यापातात्^(५) तैश्च^(६) तैश्च विशेषैः सादृश्यस्य विवक्षितत्वे याथार्थताप्रस्तावोक्तदूषणान्यवर्तन्ते इति । * ‘अविसंवाद्यनुभवः प्रमा’*,—इत्यपि न युक्तम् । अविसंवादित्वं हि ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानार्थत्वं वा ?—१, ज्ञानान्तरेण विपरीत-

(१) लक्षणान्तरं शङ्कते—“भासमाने”ति, भासमाना यावन्तो रजतत्वादयो विशेषण रजतादौ विशेषणीभूतास्तद्विषयकं ज्ञानमित्यर्थः ।

(२) ‘विप्रलम्भकस्य’त्यविप्रलम्भकस्याप्युपलक्षणमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः, आदिशब्देन ‘ज्ञाततत्त्वस्य गुरोरित्यज्ञाततत्त्वस्याप्युपलक्षणं ज्ञेयम् । तत्र हेतुः—‘आरोप्येत्यादि ।

(३) “अनुमित्यादिव्यापनादि”ति त्वर्थानुरोधादाधुनिकैः कैश्चित्प्रकृपः पाठः ।

(४) ज्ञानसमानदेशमर्थम्=आत्मत्वादिति, अन्यत्र=शरीरादौ ।

(५) ‘अव्यभिचारी’तिविशेषणस्य भ्रमज्ञानवारकस्य निरर्थक्यादित्यर्थः ।

(६) तैस्तैः प्रकाशमानतया प्रसिद्धैरित्यर्थः । उक्तदूषणानि—विशेषमात्राभिधाने-तिप्रसङ्गः, तत्तद्विशेषव्यक्त्यभिधाने चानुगम इत्यादीनि ।

तयाऽप्रतीयमानार्थत्वं वा?—२, प्रतीयमानाद्याप्य^(१) विषयत्वं वा?—३, अन्यदेव वा किञ्चित्?—४ ।

टी० ॥ “अथ यादृगर्थ” इति । यद्यपि नेयमव्यभिचारनिरुक्तिः^(२), स्तथापि विवक्षाधीनो विवक्षित इति मन्तव्यम् । ‘अनुमिती’त्युपलक्षणं, शाब्द-ज्ञानमपि तादृशं द्रष्टव्यम् ॥ ^६ “ज्ञानसमानदेशमि”ति । शरीरादावात्म-त्वारेपोपि प्रमा स्यादित्यर्थः ॥ ^७ “सर्वाकारेण”ति । यत्किञ्चिदा-कारेण तु भवेतिव्याप्तिरित्यर्थः । अप्रदेवादेो वेदान्तियोगाचाराद्यनुमतः । *नाप्यव्यभिचारिणोर्थस्यानुभवः प्रमा, अर्थाव्यभिचारश्च यत्रार्थं ज्ञानं^(३) तत्रैव योर्थ इति वाच्यम्*, एवं च धर्मिण्य^(४) प्रमात्वापत्तेः । तथोल्लिख्यमा-नत्वं=पूर्वज्ञानप्रकारेणोल्लिख्यमानत्वम् ॥

मू० न प्रथमः, धारावाहिनो भ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गात् । *नच प्रमाभूतं ज्ञानान्तरं विवक्षितमिति वाच्यम्*, प्रमाया एव लक्ष्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः, “अनुपजातबाधभ्रमस्याप-नात्^(५)”; ^६ स्वस्थदशेत्यन्नस्य शुक्लशङ्खादिज्ञानादेर्दुष्टे-न्द्रियदशेत्यन्नतत्पीतीमज्ञानाद्युल्लिखितविषयवैपरीत्य-स्याप्रमात्वप्रसङ्गाच्च । ‘प्रमित्यानुल्लिखितार्थवैपरीत्यभाव-विवक्षायां तु ‘प्रमाया लक्ष्यमाणत्वादि’त्युक्तमनुषज्जति । *^७ अदुष्टकरणजज्ञानेनावधितत्वं विवक्षितम्*,— इति

(१) यत्र तादात्म्येनार्थस्तत्रैव विषयतासम्बन्धेन ज्ञानमिति, यादृशोऽर्थस्तदृश-मेव ज्ञानमिति वा, प्रतीयमानज्ञानाद्याप्यार्थविषयकत्वमित्यर्थः । अन्यद्=अर्थक्रियाकारि-वस्तुविषयत्वादिति ।

(२) प्रगल्भमिथास्तु शिंशिपात्वस्य वृक्षत्वाव्यभिचारिणस्तादात्म्यं दृष्टमित्यव-ष्टम्भेन यादृगर्थ इति कल्पान्तरस्याभिधानादेपोऽव्यभिचारिपदार्थः । भवत्येवेत्याहुः ।

(३) यत्रार्थं विषयतासम्बन्धेन ज्ञानं तत्रैव तादात्म्येन योर्थ इत्यर्थः ।

(४) धर्मिणि=भ्रमज्ञानीये धर्मिणि शुक्त्यादीदमंशे ।

(५) यत्र शुक्ती रजतमनुभूय कोपि मृतस्तत्र तदीयभ्रमस्यानुपजातबाधवत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गादित्यर्थः ।

चेन्न, 'तदेव तर्हि प्रमालक्षणमस्तु । किंच, दुष्टत्वनिरूपणमन्तरेणादुष्टत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । * ननु किमेतावता, दुष्टत्वं—^१ विपरीतज्ञान^(१) प्रयोजकस्तद्धेतुगतो विशेष इति सुवचमेवेति * । न, विपरीतपदव्यवच्छेद्याऽप्रमितौ तदुपादानवैयर्थ्यात्^(२), तदनुपादाने च ज्ञानजनकत्वमात्रं दुष्टत्वमित्यदुष्टकरणजं ज्ञानं नास्त्येवेति स्यात् । * विपरीतपदव्यवच्छेद्या प्रमेव *,— इति चेन्न, तस्या एव लक्ष्यमाणत्वात् ।

टी० ॥ ^a "अनुपजातबाधे"ति । यद्यपि पुरुषान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानत्वं तत्राप्यस्ति, तथापि तत्र न संवादोक्ति^३ रिति भावः ॥ भ्रमेण ज्ञानान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानतया प्रमायांमव्याप्तिरित्याह—^b "स्वस्य^(४) दशे"ति ॥ ननु तत्र भ्रमेण वैपरीत्यमुल्लिखितम्, प्रमायां च तथाऽनुल्लिख्यमानत्वं विवक्षितं, तच्च शङ्कज्ञानेऽस्त्येवेति नाव्याप्तिरित्यत आह—^c "प्रमित्ये"ति ॥ ननु प्रमित्येत्युक्तेरात्माश्रयोऽदुष्टकरणजन्यज्ञानाबाध्यत्वविवक्षायां न दोष इत्याह—^d "अदुष्टे"ति ॥ ^e "तदेवे"ति । तत्रिरूपितलक्षणान्तरे गौरवं स्यादित्यर्थः ॥ ^f "किंचे"ति । प्रतियोगिनिरूप्यत्वात्तदभावस्येति भावः ॥ सामान्यत आह—^g "विपरीते"ति ॥

मू० तदीयस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्याद्याप्यप्रतीतेः कुतो व्यवच्छेदः प्रत्येतव्यः, इति ^a व्यवच्छिन्नतज्ज्ञानमन्तरेण व्यवच्छिन्न-

(१) पीतः शङ्ख इत्यादिविपरीतज्ञानप्रयोजकश्चक्षुरादिगतः कामलादिविशेष-
एव दोष इत्यर्थः । दुष्टत्वं दुष्टवृत्त्यसाधारणो धर्मः स च दोष एवेति नायुक्तं किञ्चित् ।

(२) तदुपादानवैयर्थ्यात्=विपरीतपदोपादानवैयर्थ्यात् ।

(३) यत्र पुरुषान्तरेण विपरीततया प्रतीयमानत्वं तत्र न संवादस्यातिप्रसङ्ग-
स्योक्तिः, किन्तु यत्र कदाचित्कस्यचिद्विपरीततया प्रतीयमानत्वं नास्ति तत्रैवेत्यर्थः ।
यद्वा, 'अत्रावश्यं पुरुषान्तरस्य विपरीततया प्रतीतिर्भवविषयत्वेत्यत्र न संवादस्य=विनि-
गमकप्रमाणस्योक्तिरित्यर्थः ।

(४) मुख्येऽपि मूलव्याख्यानयोः केषुचित्पुस्तकेषु पाठः ।

तज्ज्ञानमशक्यमित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावनवस्था वा ।

० एकोऽनेकविशेषेथ विशेषो यच्च लक्ष्यते ।

तद्विशेषान्तरान्यत्वा^(१)दोषस्तत्रैव धावति ॥ ३२ ॥

“नापि तृतीयः, व्याप्यशब्देन व्याप्यमात्रम् ? तद्विशेषो वा कश्चिदभिप्रेतः स्यात् ? आद्ये, सूक्ष्माग्निविषयस्य स्वप्न-ज्ञानस्यानाप्तवाक्यजबोधस्य वा नाप्रमात्वं स्यात् । नापि द्वितीयः, स ह्यर्थक्रिया^(२) वा ? सामग्री वा ? उभयत्रापि “पूर्वाक्तदोषानतिवृत्तेः ।” एकदा च सर्वत्र प्रमाणासम्भवेन क्रमाश्रयणे तत्तदर्थक्रियान्तत्सामग्रीपरम्पराऽवगमनिय-माभ्युपगमे एकस्मिन्नेव विषये पुरुषायुषः पर्यवसानप्रस-ङ्गात्, विच्छेदाभ्युपगमे त्वन्तिमावगमस्याग्रामाण्यादा-ऽऽप्रथममप्रमात्वापत्तेः ।

टी० ॥ विशिष्याह- । “व्यवच्छिन्ने”ति । व्यावृत्तप्रमाज्ञानार्थेन व्यावृत्तप्रमाज्ञानमित्यात्माश्रयः ; अप्रमाव्यावृत्तत्वेन प्रमाज्ञानं, प्रमाव्यावृत्त-त्वेन चाऽप्रमाज्ञानमित्यन्योन्याश्रयः ; अप्रमाव्यावृत्तत्वेनादुष्टकरणकज्ञान-त्वनिरूपणं, तेन च प्रमानिरूपणं, तेन चाप्रमानिरूपणमेवमान्तरालिकापरा-परापेक्षणे चक्रकम् ; अनिवृत्तौ त्वनवस्थेत्यर्थः ॥ ० “एक”इति । अनेको विशे-षोनुभवत्वस्मृतित्वादयो यत्र ज्ञानादौ तत्रैको विशेषोनुभवो वा स्मरणं वा यत्र लक्ष्यते तत्रैवात्माश्रयादिरापतति, यतः^(३) स्मरणान्यत्वेनानुभवस्यानुभ-

(१) तद्विशेषान्तरान्यत्वात्, सचासौ विशेषान्तरेभ्योऽन्यश्चेति तयोक्तस्तद्भाव-स्तत्वं तस्मादित्यर्थः ।

(२) अर्थक्रियाशब्देन सर्वत्र कार्यं विवक्षितम् ।

(३) आत्माश्रयादावन्योन्याश्रयमाह-यत इति । आत्माश्रयस्तु अनुभवभित्तस्मर-णान्यत्वेनानुभवस्य, स्मरणभित्तानुभवान्यत्वेन च स्मरणस्य, लक्षणाज्ज्ञेयः । एवं गुणभि-न्नद्रव्यान्यत्वेन गुणस्य लक्षणादावपि ज्ञेयम् ।

वान्यत्वेन स्मरणस्य वा लक्षणात्, एवं द्रव्यान्यत्वेन गुणस्य गुणान्यत्वेन द्रव्य-
स्येत्यादावपीत्यर्थः ॥ 'प्रतीयमानव्याप्यविषयत्वं वा अविसंवादित्वमि'ति
दूषयति-। ^c“नापी”ति ॥ ^d“पूर्वाक्ते”ति स्वप्नादावर्थक्रियासाहित्येन भान-
संभवादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह-। ^e“एकदा चे”ति । वह्निज्ञानस्याविसंवा-
दित्वं तदर्थक्रियागोचरं ज्ञानान्तरमेव, तस्याप्यविसंवादित्वं तदन्यदित्य-
विच्छेदेऽनवस्येत्यर्थः ॥

ब्रू० ^a“वास्तवतदर्थक्रियात्वस्य च दुर्निहूपत्वेन व्यवहारान-
र्हत्वात्, तथा प्रतीतिमात्रस्याप्रमासाधारण्यात् । * ^bनन्वेव
चतुर्थः पक्षस्तु, तथाहि,—अर्थक्रियाकारिविषयत्वं वाऽवि-
संवादित्वमिति, यथाह,—“प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थ-
क्रियास्थितिश्चाविसंवादः”—इति * । न, “सामान्यतो
विवक्षायां भ्रान्तावपि प्रसङ्गात् । * ^cप्रतीयमानरूपेणार्थ-
क्रियाकारित्वमर्थस्य विवक्षितम् *,— इति चेन्न, ^d“दुरव-
धारणत्वात् । * ^eतदर्थक्रियादर्शनात्तदवधारणम् *,—इति
चेन्न, ^f“विनाप्यर्थक्रियां तद्दर्शनसंभवात् । ^g“अर्थक्रिया-
प्रमितिर्भिधित्सिता”—इति तु दूषितमेव, प्रमाया एव
निरूप्यमाणत्वात् । * ^hअभिप्रायाविसंवादात् प्रमाणं सर्व-
मुच्यते *,—इति चेन्न, ⁱतदा अभिप्रायाविसंवादस्य स्वप्ना-
दिप्रत्ययेपि संभवात्,

टा० ॥ ननु स्वप्नज्ञानादौ वास्तवार्थक्रियाविषयत्वं संवादित्वं
नास्तीत्यत आह-। ^a“वास्तवे”ति ॥ ^b“अन्यद्वे”ति पक्षं कीर्तिदिशा (१) परिहृत्य
खण्डयति-। ^c“नन्वेवमि”ति ॥ ^d“सामान्यत” इति । भ्रमेपि शुक्त्यादे-
रर्थक्रियाकारित्वादित्यर्थः ॥ ननु तत्र शुक्तिवैनार्थक्रियाकारित्वं, नतु प्रती-

(१) कीर्तिदिशा = धर्मकीर्त्युक्तप्रकारेण ।

यमानेन रजतत्वादिनापि, तथा च^(१) विवक्षितमित्याह—^d “प्रतीयमाने”ति ॥ “दुरवधारणत्वादिति । दृष्टाप्यर्थक्रियाऽङ्गुलीयकादिः^(२) किं रजतत्वादिनाऽन्येन वा रूपेणेति दुरवधारणमित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव रजतत्वादिरूपेण तद^(३) वधारणीयमित्याह—^f “तदर्थे”ति ॥ अर्थक्रियादर्शनस्यापि भ्रान्तित्वसम्भवाद् दुरवधारणमित्याह—^g “विनापी”ति । यद्वाऽर्थक्रियाकारिविषयकमपि ज्ञानं भ्रमः सम्भवतीति नायं संवाद इत्यर्थः ॥ अर्थक्रियाकारित्वप्रमाविवक्षायांमात्माश्रयादिरित्याह—^h “अर्थक्रिये”ति ॥ “अभिप्राये”ति । ज्ञानोल्लिखितप्रकारावच्छेदेनेच्छाप्रवृत्ती अभिप्रायस्तदविसंवाद इत्यर्थः ॥^j “तदे”ति । यदा ज्ञानं तदाऽभिप्रायाविसंवादः स्वप्नज्ञानेपीत्यर्थः, भवति हि पायसज्ञानं, बुभुक्षाभोजनज्ञानं, तृप्तिज्ञानं च स्वप्नरूपमिति भावः^(४) ॥

सू० “कालान्तराविसंवादस्य च दुरवधारणत्वात् ।^b एतेन ‘प्राप्त्यादियोग्यतासंवादार्थः’—इत्यपि निरस्तम्, ‘दुराबाध इव चायं धर्मकीर्तेः पन्थाः इत्यवहितेन भाव्यमिहेति । ‘अबाधितानुभूतिः प्रमे’त्यपि निरस्तम्, ‘तदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात्, कालान्तरेपि बाधविरहस्य च दुर्निहपत्वात् ; ‘स्वतो^(५) बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् ; ‘सर्वजनबाधविरहस्य च दुरवधारणत्वादिति । ‘तर्कसंशयविपर्ययस्मृत्यतिरिक्ता प्रतीतिः प्रमा’—इत्यपि न, स्मृति-

(१) तथा च=प्रतीयमानरजतत्वादिना रूपेण चेत्यर्थः ।

(२) अङ्गुलीयकम्=मुद्रिका ।

(३) तद्=अर्थक्रियाकारित्वम् ।

(४) ‘इदं पायसमिति पायसज्ञानम्, ‘अहं बुभुक्षितो’ ‘अहं भुञ्जे’—इति बुभुक्षाभोजनयोश्चात्मनि ज्ञानं, भोजनान्तरं स्वात्मनि तृप्तिज्ञानं च स्वप्रात्मकं भवतीत्यर्थः । पूर्वं पायसज्ञानं ततो बुभुक्षा ततो भोजनज्ञानं ततस्तृप्तिज्ञानं भवतीत्यर्थस्तु न साधुः ।

(५) स्वतोः=स्वस्य प्रतिपत्तुः ।

व्यतिरिक्तत्वखण्डनन्यायेन^(१) निरस्तत्वादिति, 'जाति-
सङ्करमिच्छतश्च प्रमात्वलक्षणजात्यभिसंबन्धात् प्रमेत्यपि
दुर्लक्षणम्, अस्या^(२) ज्ञानस्य तद्व्यवहारजनकत्वे प्रमाया-
मप्रमाश्रमसंशयौ न स्याताम्,

टी० ॥ स्वप्नदृष्टस्य जागरावभ्यासां विसंवाद एवेति कालान्तरावि-
संवादो विवक्षित इत्यत्र आह—। ^a“कदाप्यत्र विसंवादो
न भविष्यतीति दुरवधारणं, प्रत्युत जागरावस्यादृष्टस्य स्वप्ने विसंवादानु-
भवादिति भावः ॥ ^b“एतेने”ति । कालान्तप्राप्त्यादियोग्यतातत्काल-
प्राप्त्यादियोग्यताविकल्पखण्डनेत्यर्थः ॥ उत्पादविशेषः प्राप्तिर्योग्यता अवि-
संवादः—इति यदि धर्मकीर्तिः समाधत्ते तदा क्षणभङ्गभङ्गश्रमोन्मूलनीयोऽयं
पक्ष इत्याह—। ^c“दुरावाध इवे”ति ॥ ^d“तदानीमि”ति । ज्ञानकाले
बाधाभावो भ्रमस्यापीत्यर्थः ॥ ^e“स्वतः”इति । शुक्तौ रजतत्वज्ञानवतो
बाधनैयत्याभावाद्गुणातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^f“सर्वज्ञे”ति । योग्यानुपल-
म्भेनाभावपरिच्छेदे सर्वज्ञतवाधविरहस्य सुग्रहत्वेऽपि सर्वत्र न तथात्व-
मिति भावः ॥ ^g“जातिसङ्करमि”ति । साक्षात्त्वं प्रमात्वपरिहारेण साक्षा-
त्कारिणि भ्रमे, प्रमात्वं च तत्परिहारेणानुमितौ, प्रत्यक्षप्रमायां तु साङ्कर्य-
मित्यर्थः ॥

सू० “दोषाभावसदृक्तस्य तथात्वे चाऽजायमानभ्रमसंशयादि-
प्रमाव्यवहारे^(३) ज्ञानमात्रावगमोदाहरणेऽपि तदापत्तेः ।

(१) यत्किञ्चित्कर्तव्यं विपर्ययस्मतिव्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्ततर्कविपर्ययस्मति-
व्यक्तोनामपि, सकलतर्कसंशयविपर्ययस्मतिव्यतिरिक्तत्वमपि च प्रत्यक्षस्य तर्कादिव्यक्तेर-
स्तीत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ।

(२) अस्य=प्रमात्वस्य ।

(३) अजायमानो भ्रमसंशयादिर्यस्यां प्रमायां तस्याः स्वरूपतो व्यवहारे इत्यर्थः ।
आदिपदेन प्रमात्वग्रहः, यत्र भ्रमसंशयप्रमात्वादिव्यवहारो न जायते ज्ञानमिति चाव-
गम्यते तत्रापि तदापत्तेः प्रमात्वव्यवहारापत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञातेनानेन लक्षणेन व्यवहारे च कथमिदं^(१)मेव ज्ञातव्य-
मिति वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण मानसेन, तथा सति क-
चिज्ज्ञातायां प्रमायामप्रमाविपर्ययसंशयानवकाशादिः^(२)
स्यात्,^६ धर्मिवन्मनसैव निर्णीतत्वात् । “चिह्नान्तरसापेक्षेण
मनसा संवेदनं, चिह्नैर्नैव वा तेन लक्षणीभूय ज्ञापनम्”-
इत्यपि प्रत्याशामात्रम्,^७ तच्चिह्नैर्नैव प्रमात्वजातिकल्पना-
प्रतिक्षेपापत्तेः ;^८ तेषां नानात्वे च कानि तानीति वक्तव्यं
स्यात्, तच्चिह्नानां यथोपन्यासं सर्वेषामेव दूषितत्वात् ;
^९ प्रामाण्यपरतत्त्वव्युदस्तिप्रस्तावे च विस्तरेण दूषयि-
ष्यामः । एतेन^{१०} “शक्तिविशेषः प्रमात्वं,” तद्योगः प्रमालक्ष-
णमित्यपास्तम्,^{११} दुरवधारणत्वात् ।

टी० ॥ ननु दोषाभावसहकृतं स्वरूपसदेव प्रमात्वं तद्व्यवहारज-
नकमास्तामित्यत आह ॥ “दोषाभावे”ति । एवं सति भ्रमसंशयभिरत्र
सर्वं ज्ञानं प्रमात्वेनैव गृह्येतेत्यर्थः ॥ ^६ “धर्मिवदि”ति । ज्ञानवदित्यर्थः ॥
“चिह्नान्तर”ति । यथार्थानुभवत्वादिनेत्यर्थः । तच्चिह्नं प्रत्यक्षसहकारि
प्रमात्वज्ञापकं लिङ्गीभूय वाऽनुमापकमिति कल्पनार्थः ॥ चिह्नैर्नैवानुगमादौ
सिद्धे किं प्रमात्वजात्येत्याह- । ^७ “तच्चिह्नैर्नैव”ति ॥ ननु चिह्नस्यैक्ये
तेनानुगमः, प्रकृते तु बहून्यननुगतानि प्रमात्वचिह्नानीति नान्यथासिद्धि-
रित्यत आह- । ^८ “तेषाम्”ति ॥ यच्च प्रमात्वं वाच्यं तत्परतो वेद्यमित्य-
नवस्थापीत्याह- । ^९ “प्रामाण्ये”ति ॥ ^{१०} “शक्तिविशेष” इति । समर्थप्रवृत्ति-
जननंशक्तिरित्यर्थः ॥ ^{११} “तद्योग” इति । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमित्यर्थः ॥
^{१२} “दुरवधारणत्वादि”ति । अनुगतरूपापरिचये जनकत्वं दुर्यहम्, अनुगत-
रूपपरिचये वा तदेव लक्षणमित्यर्थः । यद्वा “शक्तिविशेषः” = आत्मानात्म-
प्रकाशनशक्तिरिति परमताभिप्रायम् ॥

(१) इदम् = प्रमात्वजात्यात्मकं लक्षणम् ।

(२) प्रमायामप्रमाया यौ विपर्ययसंशयौ तयोरनवकाशादित्यर्थः । तथाहि, -
प्रमायामियमप्रमेवेत्यप्रमाया विपर्ययः, इयमप्रमा प्रमा वेति च तत्संशय इति ।

ब्र० यच्च किञ्चित् प्रमाया लक्षणमुच्यते तदज्ञातं "ज्ञातमात्रं वा
यदि तत्त्वव्यवहारकं तदा^१ सत्यापत्तिः, प्रमितं चेत्प्रमानव-
धारणे तस्य दुरवधारणता । * मावधारि, 'वस्तुतस्तथा? *—
इति चे^२ न, 'वस्तुतो न तथैव किं न'?—इतिवादिन्यनुत्तराप-
त्तेः, 'प्रमात्वनिरूपणत्रैयर्थ्यापाताच्च ; 'वस्तुतस्तु^(१) प्रमयैव
घटादितत्त्वव्यवहारोपितर्ह्यस्त्वित्यास्तां विस्तरप्रसङ्गः† ।

१ एवं प्रमितेरनिरुक्त्या 'प्रमाकरणं प्रमाणमि'त्यप्युक्तम्,
२ करणार्थानिरुक्तेश्च । * ननु कारकान्तरे^(२) चरितार्थस्य
हेतुत्वं करणत्वम् ; कर्तुर्हि करणं निष्पादयतः कारकान्तरे
चरितार्थत्वं, 'स्वरूपतोऽनिष्पादनेपि व्यापारवत्तया निष्पा-
दनात्' तादृशस्य च तस्य करणत्वात् । एवं कर्मापि कर-
णनिष्पादने चरितार्थम्, ३ करणव्यापारो हि कर्मविषयो
भवति, 'कर्माभावे विषयाभावात्करणव्यापार एव न निष्प-
द्यते, इति तन्निर्वाहे^(३) तस्यापि चरितार्थत्वम् ।

टी० ॥ १ "ज्ञातमात्रमि"ति । भ्रमप्रमासाधारणज्ञानविषय इत्यर्थः ॥
२ "अन्यापत्तिरि"ति । भ्रमेपि प्रमाव्यवहारापत्तिरित्यर्थः ॥ ३ "वस्तुतस्तु"

(१) वस्तुतस्तु प्रमया=वास्तविकप्रमयेत्यर्थः ।

† { एवं तत्त्वानुभूत्यादर्लक्षणस्यानिरुक्तितः ।
प्रमेतावत्प्रबन्धेन खण्डिता मेयसाधिका ॥
प्रमाणानां तथा तस्याः करणानां सविस्तरम् ।
करणत्वादनिरुक्तेष्वखण्डनं क्रियतेऽधुना ॥

(२) कर्त्रादावतिव्याप्तिवारणाय कारकान्तरेति, करणस्यापि क्रियासिद्धौ चरि-
तार्थत्वमत उक्तं—कारकेति, कारकोचरितार्थ इत्येव कृते कर्त्रादिकारके कर्त्रादेरचरिता-
र्थत्वादतिप्रसङ्गः स्यादत उक्तम्—अन्तरेति, गगनपरिमाणादावतिप्रसङ्गव्युदासाय—हेतु-
रिति ।

(३) तन्निर्वाहे=व्यापारद्वारा करणस्वरूपनिर्वाहे ।

इति । प्रमितमेव प्रमालक्षणं प्रमाव्यवहारजनकं, नतु प्रमितत्वेन ज्ञातमपि,
येन दुरवधारणं स्यादित्यर्थः ॥ ^a“ने”ति । ‘प्रमालक्षणं न प्रमितमि’ति
वादिनि ‘स्वरूपतः प्रमितं तदि’ति वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ यदि च वास्तवं
प्रमितत्वमादाय व्यवहारस्तदा प्रमात्वनिरूपणमफलमित्याह-। ^e“प्रमा-
त्वे”ति ॥ वैपर्यमेवाह-। ^f“वस्तुतः” इति ॥

^g“एवमि”ति । क्रियोपहितमर्थ्यादस्य क्रियानिरूपणमन्तरेणाशक्य
निरूपणत्वादित्यर्थः ॥ ^h“करणार्थे”ति । करणपदार्थानिरुक्तेरित्यर्थः ॥ सिद्धे
कुठारादौ कर्तुश्चरितार्थत्वमाह-। ⁱ“स्वरूपतः” इति ॥ ननु तथापि कर-
णव्यापारे चरितार्थत्वं, नतु करणे, इत्यत आह-। ^j“तादृशस्ये”ति ।
व्यापारवत् इत्यर्थः ॥ ^k“करणव्यापारो हो”ति । उद्यमननिपातनादेश्चे-
द्विषयत्वादित्यर्थः ॥ अन्यथ्यतिरेकाभ्यां चरितार्थत्वमेवाह-। ^l“कर्मो-
भावे” इति ॥

ब्र० “एवमधिकरणस्यापि करणव्यापारनिर्वाहकत्वं, सम्प्रदा-
नापादानयोश्चासार्वत्रिक^(१)कत्वं, करणं तु सार्वत्रिकमेति-
^bकारकान्तरेऽचरितार्थः सार्वत्रिको हेतुः करणम्? *,—
इति सैवम् । ^dअस्तु तावद्विचारितरमणीयमिदं व्याख्या-
नम्, अन्तरशब्दो यदि विशेषमात्र^(२)वचनस्तदा न व्यव-
च्छेदकः, नहि विशेषमपास्य कारकमात्रं केनचिज्जन्यते
यद्व्यवच्छिद्येत; नापि चान्तरशब्दोऽन्यवचनस्तथा सति^(३)

(१) असार्वत्रिकत्वम्=असार्वत्रिकहेतुत्वं, तथाचाव्यवहितोत्तरं वक्ष्यमाणसार्व-
त्रिकविशेषणेन तयोपरि व्युदासः, करणस्य सार्वत्रिकक्रियाहेतुत्वात् ।

(२) विशेषमात्रेति, ‘अनयोरन्तरं महति’त्यादौ तस्य विशेषवचनत्वं बोध्यम् ।
तत्कारकवाचक इत्यर्थः, मात्राया द्वितीयपक्षोक्तं भेदवाचकत्वं व्यावर्त्यते ।

(३) करणान्यकर्त्रादौ कर्त्रादेरचरितार्थत्वेन तत्रातिव्याप्तिरसत्ये सत्येवात्माश्रय-
मप्याह-तथा सतीति ।

कस्मादन्यदिति विशेषानिर्देशे करणादिति^(१) समभिव्या-
हारात्संभ्येत; यथान्य आत्मा, शरीरमन्यदित्यादौ; तथा
सति करणव्यतिरिक्तकारकाभिप्रायेण प्रयुक्तः स्यात्,

टी० ॥ “एवमि”ति । कर्तृकर्मणोः स्थिति सम्पादयद्देशकालरू-
पमधिकरणं कारकान्तरे चरितार्थे, स्यात्यादिरूपमधिकरणं कर्ममात्रस्थि-
तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ एतावता यन्निर्व्यूढं तदाह । “कारकान्तरे”ति । सार्व-
त्रिकपदं सम्प्रदानापादानव्यावर्तकं, तयोर्दानक्रियाविभागादिविशेषहेतु-
त्वादसार्वत्रिकत्वम् ॥ अजनके गगानाद्वा^(२)वतिव्याप्तिनिरासायाह-।
“हेतुरि”ति ॥ कारकान्तरपदं करणपरमित्यात्माश्रयः, यथा च विषयतया
करणे कर्म चरितार्थं तथा कर्तृव्यापारविषयतया करणमपि कर्तरि चरिता-
र्थमित्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह-। “अस्तु तावदि”ति । सार्वत्रिकत्वं च
करणस्य न व्यत्यभिप्रायेण, न वा करणत्वेन, तदतिरुक्तेः; एवं हेतुत्वमपीति
भावः । समभिव्याहारात्=लक्ष्योपस्थापककरणपदसमभिव्याहारादित्यर्थः ।
‘अन्य आत्मे’त्यत्रान्यत्वं समभिव्याहृतशरीरापेक्षया, ‘अन्यच्छरीरमित्यत्र च
यथात्मापेक्षयेत्यर्थः ॥

श्रु० “तच्च न, करणस्यैवाद्यापि निरूप्यमाणत्वात्, अतिव्या-
प्तेश्च । “नापि कर्तृकर्मणोः स्वरूपोपादानपरोयमन्तर-
शब्दः, ताभ्या^(३)मेवातिव्याप्त्यापत्तेः । “नापि कर्तृकर्मणी
अपेक्ष्यान्यदन्तरशब्दार्थः, वैयर्थ्यापातात्;—कारकोऽच-

(१) करणादिति, लभ्येत, लक्षणसमन्वयवैलापमित्यर्थः ।

(२) प्रगल्भमिवास्तु गगनपरिमाणादावतिव्याप्तिवारणं हेतुपदस्य प्रयोजनमा-
हुर्मन्ये तत्साधु, अणुमहत्परिमाणयोरहेतुत्वात् “परिमाणद्वयभित्तानां कारणत्वमुदाहृ-
तम्”—इति वचनात्, गगनस्य तु शब्दादिकं प्रति हेतुत्वमेव ।

(३) ताभ्याम्=कर्तृकर्मभ्याम् । अर्थ भावः । नहि कर्ता कर्तरि चरितार्थः कर्म च
कर्मणि, तथा च कारकान्तरपदप्रतिपाद्योस्तयोश्चरितार्थत्वात्कर्तृकर्मणोरेवातिप्रसङ्ग
इति ।

रितार्थ इत्येवोच्यताम् । नाप्यनधिकार्थ एवायमिति न प्रयो-
क्तव्योऽन्तरशब्दः, तथा सति कारकजनकं हस्तादि करणं
न स्यात्; व्यापारवद्भि कारणं कारकं मुच्यते, अस्ति
च स्थालीसंयोगादिव्यापारवतो वह्न्यादेस्तथात्वम्, (१)
अस्ति च हस्तादेस्तज्जनकत्वम् । * न च हस्ताद्यकरणमे-
वाभ्युपेयम्*, व्यापारवतः कारणत्वेन तत्कारकत्वस्यावश्या-
भ्युपेयत्वात्, कर्त्रादिषु दुरन्तभावत्वात्, सप्तमकारकस्वी-
कारापत्तेः * । नच (२) व्यवधानात्तच्चेतुत्वमेव तेषां, किं-
नाम हेतुहेतुत्वमिति*, कर्तुरप्येवं प्रसङ्गात्,

टी० ॥ एवं सत्यात्माश्रय इत्याह-। “तच्च ते”ति ॥ करणान्य-
कारकाचरितार्थत्वं कर्तृकर्मणोरपीत्यतिव्याप्तिमाह-। ^६ “अतिव्याप्तेरि”-
ति ॥ कर्तृकर्मचरितार्थत्वविवक्षायां ताभ्यां † मतिव्याप्तिमाह-। ^८ “नापी”-
ति । *नचानेनोपाधिना कर्तृकर्मणोरपि कारणत्वमिति वाच्यम्*, एवं लक्ष-
णप्रणयनानर्थक्यप्रसङ्गादिति वक्ष्यते इति भावः ॥ ननु कर्तृकर्मन्याचरि-
तार्थत्वमित्युक्तौ करणे चरितार्थाभ्यां ताभ्यां † नातिव्याप्तिरित्यत आह-।
^६ “नापी”ति ॥ ^८ “वैयर्थ्यापातादि”ति । कारकाचरितार्थत्वात्तैव ताभ्यां †
मतिव्याप्तिनिरासादित्यर्थः ॥ हस्ते कारणत्वं व्यवस्थापयति-। ^९ “व्यापार-
वदि”ति ॥

नू० “पुंव्यापाराद्देहस्यन्दादिस्ततः कुठारक्रियादिस्ततश्चि-
देति परम्पराव्यवधानात् । * ^६ सर्वेयं कर्तृव्यापारपरम्परा न

‡ एतच्चिन्हस्यने कारकं, प्रायः सर्वत्र कारणकारकमेव ग्राह्यम् ।

(१) तथात्वम्=करणत्वम् । तज्जनकत्वम्=वह्न्यादिरूपकारकजनकत्वम् ।

(२) काष्ठादिव्यापारव्यवधानात्कुणालपितृवदन्यथासिद्धत्वमेव तेषां हस्तादी-
नामिति नच वाच्यमित्यर्थः ।

† ताभ्याम्=कर्तृकर्मभ्याम् ।

तस्य हेतुतां हन्ति? *,—इति चेत्, 'तुल्यम् । तस्मात्कारण-
त्वेनाऽवश्याभ्युपगन्तव्यहस्ताद्यव्यापकत्वाद्लक्षणमिदम् ।
“एतेनापि ‘कारकान्तरशब्दः कर्तृकर्मव्यतिरिक्तवचनः’—
इति पक्षो व्युदास्यः^(१) । * ‘कर्तृव्यापारविषयः करण-
म् ? *—इत्यपि न, ‘शरीरचलनाय^(२) प्रयतमानस्य
शरीरचलनक्रिया, क्रियाविशिष्टं वा शरीरं, प्रयत्नलक्षण-
कर्तृव्यापारविषयीभवतीति तस्यां क्रियायां करणं स्यात्,
न चैतच्छ्रव्याङ्गीकारं, भविष्यतः स्वं प्रति च कारकत्वा-
नुपपत्तेः ।

टी० ॥ कर्त्तरि व्यवधानमाह—। “‘पुंव्यापारे’ति ॥ कर्तुः प्रथमं
कारणत्वं गृहीतं, तत्सम्पादनायान्तराले व्यापारकल्पनमिति न तेनान्यथा-
सिद्धिरित्याह—। ^१“सर्वेषामि”ति ॥ ^२“तुल्यमि”ति । हस्तादेरपि प्रथमगृ-
हीतं कारणत्वं व्यापारपरम्पराकल्पनमन्तरेणानुपपन्नमिति न तयाऽन्यथा-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ^३“एतेने”ति । हस्तादावव्यापकत्वेनेत्यर्थः । कर्तृकर्मभ्याम-
न्यस्मिन् करण एव हस्तादेश्चरितार्थत्वादिति भावः ॥ “कर्तृव्यापा-
रे”ति । कर्तृव्यापार=उद्यमननिपातनादिस्तद्विषयः करणमित्यर्थः ॥ कर्तृव्या-
पारविषयः फलमपीति तत्रातिव्याप्तिं प्रपञ्चयति—। ^४“शरीरे”ति ।
क्रियाविशिष्टमिति मतान्तरे^(१) “भविष्यत”—इति, क्रियाविशिष्टस्य च शरी-
रस्यासत्त्वात् कारणत्वमेवानुपपन्नं, दूरे कारणत्वं, नचाभेदे जन्यजनकभाव
इत्यर्थः ॥

(१) ‘व्युदास्य’ इति त्वपपाठः ।

(२) ‘शरीरचलनाये’ति पाठस्त्वसङ्गतः ।

(३) “शरीरचलनक्रिया इति मते च स्वं प्रतीति”—इति शेषः । क्रियाविशिष्टं
शरीरमितिमतेन ‘भविष्यतः कारकत्वानुपपत्तेर’ति मूलोक्तं व्याख्याय शरीरचलनक्रिये-
तिमतेन ‘स्वं प्रतिकारकत्वानुपपत्तेर’ति मूलोक्तं विदुषोति—नचाभेदे इति ।

सू० “न च ‘साक्षात्कर्तृव्यापारविषयः’-इति विशेषोपादाने-
 ष्यस्य^(१) परिहारः, साक्षाद् व्यापार्य^(२) मनःप्रभृतिक्रि-
 यायां प्रसङ्गतादवस्थ्यात्, ‘अव्यापक^(३)’त्वाच्च । ‘अथ
 * तत्क्रियाहेतुस्तत्क्रियाकर्तृव्यापारस्य विषयस्तत्क्रियायां
 कारणम् *, -इति मन्यसे, मैवम्, ‘अनीश्वरवादे अङ्कुरा-
 दीनामकरणकत्वप्रसङ्गात्; सुषु^(४)त्यनन्तरभाविन्याः प्र-
 मायाः परिगणितकरणोपाधिभेदपरिसंख्यातेषु प्रमारा-
 शिषु बहिर्भावप्रसङ्गात्; अचेतनस्यापि कर्तृत्वे चाति-
 प्रसङ्गात्^(५) । ‘सेश्वरवादे त्वीश्वरव्यापारविषयः सर्वं कारण-
 मिति नाऽकरणं कारणं स्यात्^(६) । ‘उमित्यभिधाने^(७)
 चाकारणमात्रं व्यवच्छेद्यमिति ‘कारणं कारणम्’त्येवोच्यतां
 दृष्ट्या विशेषणपूरणप्रयासः ।

(१) अस्य=अतिव्याप्तिदोषस्य ।

(२) साक्षात्कर्तृव्यापारविषयेत्यर्थः ।

(३) मनःप्रभृतिक्रियान्यत्वे सति साक्षात्कर्तृव्यापारविषयः कारणमित्युक्तौ नात-
 दोषोऽतो दोषान्तरमाह-अव्यापकत्वादिति ।

(४) अव्याप्यन्तरमप्याह-सुषुप्तीति । परिगणितानि यानि करणानीन्द्रियाणि
 तान्येवोपाधयस्तेषां भेदेन परिसङ्ख्याताः पञ्चधा षोडशेति वा ये प्रमाराशयस्तेषु बहि-
 र्भावः प्रसज्येताम्भूतकारणन्यत्वादतश्च तस्याः कारणमस्ति न च तस्य कर्तृव्यापार-
 विषयत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः ।

(५) असदाद्यचेतनशरीरस्यैव सुषुप्त्यव्यवहितोत्तरभाविप्रमाणत्वे तु तस्यैवा-
 ङ्कुरादिकरणत्वमपि प्रसज्येतेत्यर्थः । तथाच तन्मतेऽङ्कुरादिकमकर्तृकं न स्यादिति भावः ।

(६) कारणम् अकरणं न स्यादित्यन्वयः ।

(७) उमित्यभिधाने=अस्तित्वमित्यभिधाने ।

स्यादित्यपि पश्य ; नहि कर्तरि कर्मणि वा कस्यचित्करणव्यवहारः । * कर्तरि(?) तावदस्ति लोके 'प्रमाणमिह देवदत्त'—इति, शास्त्रेपि "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्"?*,—इति चेन्न । किमयं(?) माणव-
केऽमिव व्यवहार इव गौणो ? मुख्य एव वा ?—इति संशये
यदि त्वत्परिकल्पितान्निमित्तान्मुख्यः स्यात् ततः कर्म-
ण्यपि स्यात् तत एव निमित्तादिति बाधदर्शनेन(?)
पारिशेष्याद् गौणतयैव तद्व्यवस्थापनाया युक्तत्वात् ।

टी० ॥ ननु कारणमात्रस्य कारणत्वेपि न कारणत्वं कारणपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तमपि तूक्तं(?) लक्षणमेव तथेति शङ्कते—। "अथे"ति ॥ लक्षणग-
वेषणायां प्रवृत्तिनिमित्ताभिधानं न प्रस्तुतमिति परिहरति—। "एवं
तर्ही"ति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तमपि लक्षणमेव, तथाच नाप्रस्तुतत्वमित्यत आह—
"नचे"ति । यदि प्रवृत्तिनिमित्तमेव लक्षणं तदा गन्धवत्त्वं न पृथिवीलक्षणं
स्यात्तस्योपाधितया गुरुत्वेन पृथिवीत्वजातेरेव तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वा-

(१) लोकशास्त्रयोर्दृष्टोदाहरणानुसारेण कर्तरि कारणव्यवहारमाशङ्कते—कर्त-
रीति, इह=मदुक्तं, प्रमाणं=प्रमाकरणम्, देवदत्तः (कर्ता) । "मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यव-
दि" त्यादि गौतमीयं द्वितीयाध्यायस्य प्रथमान्हिकस्य सप्तप्रश्नितमं सूत्रम् । अस्यार्थः—यथा
दृष्टार्थस्य वैदिकदेशस्य पथ्याऽपथ्यादभिधायिन आयुर्वेदस्य यथा वा विषभूताग्निप्रति-
पेधार्थस्य मन्त्रवेदस्य प्रामाण्यं दृष्टं तथाऽदृष्टार्थस्यापि समग्रवेदराशेः प्रामाण्यमनुमा-
तव्यं तत्कर्तुराप्तस्य यत्प्रामाण्यं—यथाभूतार्थचिह्नार्थविषादि तस्योभयत्रापि समानत्वा-
दिति । एवं देवदत्ताप्तयोः प्रमाकर्त्रोरपि प्रामाण्यस्य (=प्रमाकरणत्वस्य) लोकवेदयोः
अवगात्कर्तुरपि कारणत्वं भवत्येवेति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

(२) अयं=कर्तरि कारणत्वव्यवहारः ।

(३) बाधदर्शनेन=कर्मणि कारणत्वव्यवहारो नास्तीति बाधदर्शनेन, यद्वा का-
रणत्वनिमित्तात्कर्मण्यपि कारणत्वव्यवहारः स्यादित्याकारकस्तर्क एव प्रकृते बाधो या-
ह्यस्तद्वर्शनेनेत्यर्थः । पारिशेष्याद् गौणतयैव, तद्व्यवस्थापनायाः=कर्तरि कारणत्वव्यवहा-
रव्यवस्थापनाया, युक्तत्वादित्यर्थः ।

(४) "व्यापारवृद्धि कारणं कारकम्"त्युक्तलक्षणमेव, तथा=करणपदप्रवृत्तिनि-
मित्तम् ।

दित्यर्थः । अथ तदपि (१) लक्षणं, तदाऽतिव्याप्तिरुक्तैवेति भावः ॥ किंच, यदि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमलक्षणभूतमपि वक्तव्यं (२) तदा वस्तुत्वाद्येव तदस्त्वित्याह—। ^d“अपि चे”ति । प्रवृत्तिनिमित्तमपि व्यवहाराऽऽयत्तं वक्तव्यं नतु यत्किञ्चिदिति शङ्कते—। ^e“स्यादेवमि”ति । ^f“त्वदुक्तलक्षणमपी”त्यत्र “प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमपी”ति शेषः ॥ ^f“तत एव”ति । कारणत्वादेवेत्यर्थः । आत्मानमात्मार्यं जानामीत्यादौ गौण एव कर्मव्यवहारः, परसमवेतक्रियाफलशालित्वलक्षणाभावादिति भावः ॥

भू० * अस्त्येव कर्मण्यपि “तेन रूपेण?*,—इति चेत्, न (३) तावद्दयं शक्योपदर्शनोदाहरणः शास्त्रलोकयोः ; क दृश्यते घटं पश्यतीत्यर्थं घटेन पश्यतीति?। ^dयदि तु त्वच्चेतसि केवलं स्यात् तच्च च नादरं विधातुमुत्सहामहे । ‘प्रमेयमात्रं करणमि’ति वदतो वामबुद्धेर्मनसि परिवर्तमानं प्रमेयमात्रे एव करणव्यवहारास्तित्वमेव (४) मनुरोद्भव्यं स्यादिति । * घटेन पश्यतीत्याद्यनभिधानवशान्न प्रयोगो, नहि सर्वं लक्षणिकं (५) प्रयुज्यते?*,—इति चेन्न । माऽस्तु, ^eतदभावे कोन्योस्ति तेषु करणव्यवहारः ? इति वक्तव्यः स्यात्, नचासौ शक्यदर्शन इति ।

टी० ॥ ^a“तेने”ति । कारणत्वेनेत्यर्थः ॥ ^b“अयमि”ति । कारणत्वमात्रनिबन्धनः करणव्यवहार इत्यर्थः ॥ ^c“क्वे”ति । साधकतमत्ववि-

(१) तदपि=करणपदप्रवृत्तिनिमित्तमपि ।

(२) वक्तव्यं, प्रस्तुते लक्षणत्वेन वक्तव्यमित्यर्थः ।

(३) अनन्यथासिद्धव्यवहारात्तथात्वावगतिरयं तु व्यवहारो गौणतयाप्युपयुज्यते। तौ न कर्मादौ करणव्यवहारं समर्थयितुमीष्टे—इत्याह—नेति । यत्र कर्मणि करणव्यवहारो दर्शयितुं शक्यते तादृशोदाहरणं लोकशास्त्रयोर्नास्तीत्यर्थः ।

(४) एवं (सति) प्रमेयमात्रे करणव्यवहारास्तित्वमनुरोद्भव्यं स्यादित्यन्वयः ।

(५) लक्षणिकम्=लक्षणनिष्ठाद्यम्, प्रवृत्तिनिमित्तसिद्धमिति यावत् । अयमाशयः, यथा शरीरस्य घृष्टे प्रयोगस्तथा मणीत्यस्य लक्षणसिद्धत्वेऽपि न प्रयोग इति ।

वत्तायां घटेन पश्यतीत्यपि भवत्येवेति बाङ्मात्रमिति भावः ॥ एतदेवाह -
 ८ “यदि त्वि”ति । यदृच्छया व्यवहारोपपादकत्वं वामबुद्धित्वम् ॥ कर्मोप्यु-
 क्तोपाधिना करणं भवति, तृतीया तु तत्र न भवति, तथाप्रयोगाभावादि-
 त्याह- । “घटेने”ति ॥ १ “नही”ति । यद्यपि करणपदप्रवृत्तिनिमित्तव-
 त्तायां न लाक्षणिकत्वं^(१) तथापि तथाप्रयोगाविषये प्रयुज्यमानत्वमेव लाक्ष-
 णिकत्वं विवक्षितम् ॥ २ “तदभावे”इति । प्रयोगाभावे कर्मणि करणव्यव-
 हारो नास्त्यो वक्तुं शक्यते, प्रयोगरूपव्यवहारस्तु त्वयैवानभिधानाच्चिरस्त-
 स्तथाच प्रवृत्तिनिमित्तं तत्रातिप्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥

मू० * “क्रियया अयोगव्यवच्छेदेन संबन्धि^(२)करणम्”, -इ-
 त्यपि न । १ तथाहि, -अयोगव्यवच्छेदो योग एव पर्यवस्ये-
 दिति संबन्धेन संबन्धीत्युक्तं स्यादिति पौनरुक्त्यम् । * “यदा
 संबन्धीत्यनेन कालविशेषनियतसंबन्धिताभिधीयते ततोऽ-
 न्यस्मिन्नपि काले संबन्धिता अयोगव्यवच्छेदपदेन विवक्षि-
 ता ? *, -इति चेन्नैवम् । “संबन्धीत्यनेन न कालविशेषनि-
 यता संबन्धिताभिहितता येन कालान्तरेऽलब्धसंबन्धिताऽ-
 भिधानाय पदान्तरमुपादीयेत । “अथोच्यते * संबन्धीत्यस्य
 समान्यतोभिधायिनः कालविशेषनियतसंबन्धमादायापि
 पर्यवसाने सार्थकत्वं भवत्येवेति कालान्तरे असंबन्धितया
 व्यवतिष्ठमानं कर्त्तव्यमपि करणं प्रसज्येत । तद्व्यवच्छेदाय का-
 लान्तरे संबन्धिता पदान्तरेणाभिधीयते * इति, सैवम् ।

(१) यद्यपि प्रवृत्तिनिमित्तवेदुष्यमाधारणधर्मे प्रवृत्तिनिमित्त (कारणत्वे) न
 लक्षणत्वं तथापि घटेन पश्यतीति प्रयोगाविषये कारणत्वस्य प्रयुज्यमानत्वं (प्रवृत्तिनि-
 मित्तत्वम्) एव लक्षणत्वमापाततोऽत्र निर्दिष्टमिति पङ्क्त्यर्थः ।

(२) सम्बन्धि करणमित्युक्ते द्रव्यसम्बन्धिगुणोऽतिप्रसङ्गस्तत्राकरणाय-क्रि-
 येति, कर्त्तव्यतावतिप्रसङ्गवारणाय-अयोगव्यवच्छेदेनेति ।

तर्हि तेनापि क्वचिदेव कालान्तरे यदि संबन्धिताभिधी-
यते तदापि तस्य सार्थकता संबन्धिपदन्यायेन^(१) सामान्या-
भिधायिनो भवेदिति ततोपि कालान्तरेऽसंबन्धव्यवच्छेदाय
विशेषणान्तरमपि निवेदनीयं स्यात् ।

टी० ॥ ^a “क्रिये”ति । प्रधानक्रिययाऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धि-
करणं, नहि कुठारादौ सव्यापारे सति न हिदा, कर्तृकर्मणोस्तु सव्यापार-
योरपि सतोः कदाचित् क्रियेत्यर्थः ॥ ^b “तथाही”ति । द्वौ निषेधौ प्रकृ-
तमर्थे गमयत इति भावः ॥ निषेधद्वयसंभिव्याहारात् सार्वदिकसंबन्धो-
लभ्यते इति शङ्कते—। ^c “यदे”ति ॥ ‘संबन्धी’ति सामान्याभिधानसामर्थ्या-
देव विवक्षितार्थसिद्धिरिति परिहरति—। ^d ‘संबन्धी’ति ॥ सामान्यं किञ्चि-
द्विशेषमादायैव चरितार्थे, निषेधद्वयसंभिव्याहारस्तु नैवमिति शङ्कते—।
“अथे”ति ॥ “अयोगव्यवच्छेद”इति योगसामान्यनिषेधनिषेधोपि यं कञ्चन
विशेषमादायेति परिहरति— ^f “नहीति” ॥

सू० ^a अथ * यदाकदाचिदपि योऽयोगस्तस्य सर्वस्य व्यवच्छेदो
विवक्षितः*—इति, तर्हि संबन्धिपदे एवैषा विवक्षास्तु, कत-
मधिकमुपादाय तद्विवक्षया । * ^b निषेधव्यवच्छेदेन सार्व-
त्रिकत्वलाभः^(२) ? *—इति चेन्न, ‘निषेधव्यवच्छेदस्य
विध्यनतिरेकार्थत्वेनाविशेषात् । * ^d तद्वर्त्मिकं^(३) संबन्ध-

(१) सम्बन्धिपदन्यायेन=प्रथमसम्बन्धिपददृष्टान्तेन । अयमाशयः,—यथा प्राथ-
मिकेन सम्बन्धितपदेन कालविशेषसम्बन्धिताभिधाने कालविशेषे सम्बन्धितया कालवि-
शेषे चाऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमाने कर्त्तादावतिप्रसङ्गवारणाय सातत्येन सम्बन्धाभि-
धायकयोगव्यवच्छेदपदं प्रयुक्तं, तथा यदि तेनापि (=अयोगव्यवच्छेदपदेनापि) कालवि-
शेषनियतैव सम्बन्धितोक्ता स्यात्तदापि तस्य सार्थकत्वं भवत्येवेति पुनरपि कालविशेषे
सम्बन्धितया तद्व्यतिरिक्तकालविशेषे चाऽसम्बन्धितया व्यवतिष्ठमाने कर्त्तादावतिप्रसङ्गः
स्यादिति तद्वारणाय पुनः सततसम्बन्धाभिधायकयोगव्यवच्छेदेनेति पदान्तरमुपादेय-
मेवं पुनः पुनरपीत्यनवस्था स्यादिति ।

(२) सम्बन्धे—इति शेषः ।

(३) तद्वर्त्मिकम्=कुठारादिधर्मिकम् ।

स्यासंबन्धासामानाधिकरण्यम 'ऽयोगव्यवच्छेदेने' त्यनेनो-
च्यते? *—इति चेन्न, 'तस्यापि संबन्धकाले तत्रासत्त्वा-
पगमात् । *^१ सर्वदा? *—इति चेन्न, 'यद्येवं तत्किं करणा-
सत्त्वकालेपि योग एव करणेन क्रियायाः? । * यावत्सत्त्व-
म्*^(१)—इति चेत्तर्हि संबन्धीति^१ व्यर्थं, यावत्सत्त्वमयो-
गव्यवच्छेदेन यद्विशिष्टमुपलक्षितं वा तत्करणमित्येवास्तु,
^१ संबन्धीत्येव वा तथा विवक्ष्यतामित्युक्तमेव ।^१ अयमेवार्थः
कयापि कुसुष्ट्या^(२) संबन्धिपदसार्थकतामुपपाद्य यदि
विवक्षितस्तदाप्युच्यते ।

टी० ॥ 'अयोगे'ति सर्वायोगविवक्षा, अत्र तन्निषेध इति सर्वयोगलाभ
इति शङ्कते—। "अथे"ति ॥ शङ्किता स्वभिप्रायमिदानीं विशदयति—।
^१ "निषेधे"ति ॥ खण्डनिकोपि स्वाभिप्रायमाविष्करोति—। "निषेधे"ति ॥
यत्र धर्मिणि प्रधानक्रियासंबन्धस्य तदसंबन्धसामानाधिकरण्यं नास्ति
तत् करणं, कार्त्तादौ तु नैवमिति शङ्कते—। ^२ "तदुर्मिक्रमि"ति ॥ कर्मादेरपि
प्रधानक्रियासंबन्धसत्त्वकाले तदसंबन्धसामानाधिकरण्यासत्त्वापगमादिति
परिहरति—। ^३ "तस्यापी"ति ॥ कर्त्तादौ क्रियासत्त्वकालमात्रेऽयोगसामा-
नाधिकरण्यासत्त्वं, करणे तु सर्वदेति शङ्कते—। ^४ "सर्वदे"ति ॥ करणेऽप्यस-
म्भवः सार्वदिकक्रियायोगस्येत्याह—। ^५ "यद्येवमि"ति ॥ ^६ "व्यर्थमि"ति ।
तर्हि क्रियाया अयोगव्यवच्छिन्नमित्येव लक्षणमित्यर्थः ॥ ^७ "संबन्धीत्येव-
वे"ति । नित्ययोगे मत्वर्थीयविवक्षास्त्वित्यर्थः ॥ ^८ "अयमि"ति । निषेध-
द्वयसमभिव्याहारबलाऽलभ्येऽप्यर्थं समभिव्याहारलभ्यत्वाभिमानरूपया कुसु-
ष्टेदृशार्थलाभेपि दोषान्तरदुष्टमिदं लक्षणमित्यर्थः ॥

(१) यावत्कुठारादेः करणस्य सत्त्वं तावत्तेन द्विदादिक्रियायोग इत्यर्थः ।

(२) कुसुष्ट्या=कुतर्केण ।

अ "कृत्तिकोदयक्रियायां रोहिण्यासत्तिरप्येवं करणं स्यात्,
अनन्तरभाविनश्चतुर्दशस्य नक्षत्रस्योदयं प्रति पूर्वभावि-
चतुर्दशसङ्ख्यनक्षत्रास्तमयस्य^(१) च करणत्वं स्यात् । * नचै-
वमेव युक्तम् *, ^b यौगपद्येन कारणत्वानुपपत्त्या कारक-
त्वस्य दूरनिरस्तत्वेन कारणत्वस्य सम्भावनाऽनारोहत् ।
* न च तत्र संबन्ध एव नास्ति *, ^c व्याप्तेः स्वभावसंबन्धा-
त्मिकायादुरपन्धवत्वात् । * ^d अथ कार्यकारणभावः संबन्धो-
विवक्षितः *, न, सामग्र्याः कारणत्वापत्तेः^(२) । * उम् ? *—
इति चेत्, तत् ^e किमोमित्यभिधायैव निर्वृत्तो भवान् ?
आकलितं किलास्माभिः सामग्र्यपि कारणमित्यत्र न श्रद्-
धतः^(३) प्रणवपूर्विकां श्रुतिमेव काञ्चित्पठित्वा श्रद्धापयि-
ष्यति भवानस्मानिति । * ^f न सामग्री कारणं, किंतु तदे-
कदेशो नानाभूतः^(४) प्रत्येकं तथा, सामग्री तु यदनन्तरं
कार्यं भवत्येवेत्येतावन्मात्ररूपा ? *—इति चेन्न, ^g एता-
दृशस्य सामग्रीलक्षणस्य कारणेपि सत्त्वात् कारणस्यापि
सामग्रीत्वापातात् ।

टी० ॥ तदेवाह—^a "कृत्तिके"ति । ज्योतिःशास्त्रादेतदध्यवसेयम् ॥
कारणत्वव्याप्यं कारणत्वं, तद्व्याप्यं च करणत्वं, तथाच प्रकृते व्यापक-
निवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरावश्यकीत्याह—^b "यौगपद्येने"ति ॥ ^c "व्याप्ते-

(१) अस्तमयस्य अस्तंगमनस्येत्यर्थः ।

(२) यद्यपि सामग्रीलक्षणे क्रियायोगो नास्ति तथापि स्थूलकालमादायेदमिति
बोध्यम् ।

(३) न श्रद्धधतोऽस्मान् (तमर्थे) भवाञ्छ्रद्धापयिष्यतीत्यन्वयः, किलशब्दो
निरुक्तार्थस्याप्राप्ताणिकत्वेन हासप्रकटनार्थः ।

(४) नानाभूतः=कुठारदण्डादिरूपः । तथा=करणम् ।

रि'ति । कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्पौर्भाविचतुर्दशनक्षत्रोदयातीतचतुर्दशन-
क्षत्रास्तमययोश्च व्याप्तिलक्षणसंबन्धसत्त्वादित्यर्थः ॥ ^d “अथे”ति । सामा-
न्यशब्दस्य विशेषपरतयेत्यर्थः ॥ अभ्युपगममात्रेण नार्थतयात्वमित्याह-
“किमोमि”ति ॥ विवक्षितलक्षणं ^(१) सामग्र्यां नागतमिति नातिव्याप्तिरि-
त्याह-^f “न सामग्री”ति ॥ सामग्र्यीलक्षणं तदेकदेशे करणे व्यभिचारय-
ति-^g “एतादृशे”ति ॥

म्ब० “क्रियाया विभागादौ विभागस्य च संयोगनाशादि प्रति
तथात्वापत्तेः । यच्च ^(२) ‘प्रति सामग्र्येकदेशं नियतप्राग्भा-
वादिकारणलक्षणमिष्यते तत्सामग्र्यामपीति कथं तदकार-
णता ? । * ‘प्राक्कालमन्तर्भाव्य सामग्री, तादृश्याश्च ^(३)
तस्याः प्राक् सत्त्वमेव नास्ति ? *—इति चेन्न, “अत एव
प्राक्कालस्याकारणत्वात् कारणसामग्र्यां तदनिवेशात् ^(४)
‘अपिचैवं विवक्षितमपि कारणं न स्यात् । नहि यावत्सत्त्वं
व्यापारवतोऽपि तस्य क्रियाजनकत्वं, क्रियाऽकाले ^(५) क्षण-
मपि तदनुवृत्तिनिषेधे प्रमाणस्य दुरुपन्यासतया संशये-

(१) कार्यकारणभावसम्बन्धघटितं विवक्षितलक्षणं सामग्र्यां नागतं सामग्र्या
आकारणत्वादित्यर्थः ।

(२) पूर्वं सामग्र्या अकारणत्वमभ्युपगम्य दूषणमुक्तमिदानीं सामग्र्या अपि
कारणत्वमभ्युपगन्तव्यं तथा च करणलक्षणं सामग्र्यामतिव्याप्तिमित्याह-यच्चैति ।

(३) तादृश्याः=प्राक्कालघटिताया, तस्याः=सामग्र्याः, प्राक्काले सत्त्वं नास्ति
आत्माश्रयादिति भावः । न च विशिष्टकाले शुद्धस्य शुद्धकाले वा विशिष्टस्य दृष्टौ न
दोषस्तत्राप्यंशत आत्माश्रयादिति हृदयम् ।

(४) कालस्य कारणसामग्र्यामनिवेशे च कालाघटितकारणसामग्र्यां कारणलक्ष-
णातिव्याप्तिरेवेति भावः ।

(५) क्रियाऽकाले=फलीभूतच्छिदात्मकक्रियातः पूर्वं, क्षणमपि तदनुवृत्तिनिषे-
धे=उद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादेर्व्यापारिणः सामान्यसत्तानिषेधे-इत्यर्थः ।
यद्वा, फलीभूतक्रियाऽकाले क्षणमप्युद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ तदनुवृत्तिनिषेधे
च्छिदाऽसम्बन्धनिषेधे इत्यर्थः ।

नापि लक्षणाऽसिद्धेः; ^१प्रत्युत चिरस्थिरकरसंयोगे^(१)
 स्पृश्ये स्पर्शप्रमाकरणस्पर्शनेन्द्रियसंयोगस्थैर्यस्य ^२मन्तु-
 मुचितत्वात् ।

टी० ॥ अतिव्याप्त्यन्तरमाह-। ^३“क्रिये”ति । विभागं प्रति कर्मणः
 सामथीत्वोपपत्तिः, एवं चरमकारणे सर्वत्रेत्यर्थः ॥ ^४“प्रति”ति । सामग्येक-
 देशं प्रतीति योजना ॥ ^५“प्रागि”ति । प्राक्कालस्यापि कारणतया तद्व्य-
 टितमेलनस्य (सामग्याः) प्राक्काले वृत्तिर्नास्तीति न. सामथी कारणमि-
 त्यर्थः ॥ ^६“अत एव”ति । प्राक्कालावृत्तित्वादेवेत्यर्थः ॥ क्रिययाऽयोगव्यव-
 च्छेदतया यावत्सत्त्वं संबन्धित्वं कुठारादावपि नास्तीत्यसम्भवमाह-।
^७“अपि चे”ति । उद्यमननिपातनादिविशिष्टकुठारादौ प्रथमक्षण (^८)पि
 छिदाऽसम्बन्धो नास्तीत्यत्र प्रमाणाभावात्सन्देह इत्यर्थः ॥ ^९“क्रियाकाले”
 इति । नञोत्र प्रश्लेषः ^(३) ॥ ^{१०}“प्रत्युते”ति, व्यासङ्गस्थले द्रष्टव्यम् ॥ ^{११}“मन्तु-
 मुचितत्वादि”ति । मनोणुत्वकल्पनानुरोधेनेत्यर्थः ॥

ब्र० “यावत्सत्त्वं च कारणमिति भाषायां सर्वस्मिन् तत्सत्त्व-
 काले कारणत्वमित्यर्थः, न च कारणत्वस्य नियतपूर्वकालसं-
 बन्धात्मकस्य कचित्काले सत्त्वं, कालं प्रति कालान्तराभा-
 वादिति । अथ * क्रिययाऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धी’त्यस्याय-
 मर्थो^(४)—यस्मिन्सति भवत्येव क्रियेति * । कोऽस्यार्थः ? किं
 यस्मादनन्तरं क्रियोत्पद्यते एव ?—उत यस्मिन्वर्तमाने

(१) चिरं स्थिरः करसंयोगो यत्र स्पृश्यद्वये तत्रेत्यर्थः । तथाचेन्द्रियसंयोगस्थैर्य-
 मस्ति, नास्ति चान्यत्र व्यासङ्गकाले स्पृश्यप्रमेति तत्कारणे त्वमिन्द्रियेऽप्यग्निरिति भावः ।
 एवं चक्षुरादावप्यप्यतिर्दृष्टव्या ।

(२) प्रथमक्षणे=फलीभूतक्रियापूर्वक्षणे, फलोपहितकुठारादिक्रियाऽव्यवच्छेदे वा ।

(३) वस्तुतस्तु नञोत्राप्रश्लेषेपि ‘क्रियाकाले’=फलानुपहितकुठारादिक्रियाक्षणे-
 तदनुवृत्तिनिषेधे=छिदाऽसम्बन्धनिषेधे—इत्यर्थकरणे न दोषः ।

(४) यद्यपि वाच्योऽयमर्थो न, तथापि तात्पर्यगत्यायमर्थ इति भावः । स्वाव्य-
 वहितोत्तरक्षणे जायमानक्रियाकारणमिति प्रथमविकल्पार्थः अन्यस्तु स्पष्ट एव ।

क्रियोत्पद्यते एव?—२ उत यस्मादनन्तरं क्रिया तिष्ठत्ये-
व?—३ उत यस्मिन्वर्त्तमाने क्रिया तिष्ठत्येव?—४ । नाद्यः,
सामग्र्याः^(१) करणत्वप्रसङ्गात्, ^६ हस्तादीनामकरणत्वप्रस-
ङ्गात्, ^८ सुखदुःखादेः प्रमेयस्यापि प्रमाकरणत्वप्रसङ्गाच्च ।
* नच प्रमेयमपि प्रमायाः करणं स्यादेवेति वाच्यम् *, तच्च
तथाव्यवहारस्य^(२) कस्यचिदप्यसिद्धेः । नापि द्वितीयः,
स्पृश्येन सह स्थिरसंयोगस्य स्पर्शनेन्द्रियस्याव्यापनात्,
तत्सत्त्वेपि व्यासक्तौ तेन प्रमाऽनुत्पादात् । नापि तृतीयः,
सामग्र्यादेः करणत्वप्रसङ्गात्, उत्पत्तेः “स्थिरे करण-
त्वप्रसङ्गाच्च । नापि चतुर्थः, “सहस्ययिनां करणत्व-
प्रसङ्गात् । * अथ ‘क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन संबन्धित्वं
करणत्वमित्यस्यायमर्थः—व्यापारवतः फलाव्यभिचारित्व-
मिति * । मैवम्, ^८ हस्ताद्यव्यापनात् ।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणासम्भवमाह—। “यावदि”ति । ‘यावत्सत्त्वं
क्रियाऽयोगव्यवच्छेदेन यत्कारणं तत्सम्बन्धि तत् करणमिति वाक्यस्य सर्वत्र
स्वसत्ताकाले यत्कारणं तत्र तत्करणमित्यर्थः पथैवस्यति, काले च काल-
घटितं कारणत्वमसम्भवीत्यर्थः ॥ ^६ “हस्तादीनामिति”ति । हस्ते सव्यापारे
सत्यपि क्वचित्पाकांनुत्पत्तेरयोगव्यवच्छेदाभावादित्यर्थः ॥ “सुखे”ति ।
सुखदुःखयोरवश्यसंवेद्यतया तदनन्तरं प्रमेत्यत्तेरावश्यकत्वादित्यर्थः ।
आदिपदात् ज्ञानव्यक्तिविशेषग्रहः^(३) । ‘सामग्र्यादेर’त्यादिपदात् कर्मश-

(१) सामग्र्याः=क्रियासामग्र्याः ।

(२) तथाव्यवहारस्य=प्रमाकरणत्वव्यवहारस्य ।

(३) अनुव्यवसायविषयीभूतव्यवसायात्मकज्ञानव्यक्तिविशेषस्य परिग्रह इत्यर्थः ।

ब्दादिपरिग्रहः^(१) ॥ ^२“स्थिरे” इति । स्थिर्यपक्षे घटोत्पत्तेरनन्तरमपि घट-
सत्त्वात्तदु^(२)त्पत्तावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^३“सहस्रायिनामि”ति । व्यापा-
रविशिष्टकुठारादिरूपादीनामित्यर्थः । कारणत्वेन विशेषणे पूर्वदोषानुवृ-
त्तिरिति भावः ॥ ^४“हस्तादी”ति । हस्ते सव्यापारे सत्यपि कदाचित्पा-
कानुत्पत्तेरित्यर्थः ॥

मू० कश्चायं^(३) तद्व्यापारो नाम? किं तज्जन्यं कारणम्?—१
उत तदाश्रयं^(४) कारणं?—२ । नाद्यः, “लिङ्गपरामर्शं तद-
सम्भवात् । *^५ पक्षे प्रथमधूमादिदर्शनस्य व्याप्तिस्मृतिद्वारा
द्वितीयलिङ्गपरामर्शं व्यापारं जनयतः कारणत्वमेष्टव्यम्,
“एवं च परमार्थतो व्याप्यस्य “स्वरूपेण प्रमितिर्द्विती-
य^(६) व्याप्ततत्परामर्शव्यापारिकाऽनुमानमिष्यते? *—इति
चेन्न, “अन्यतो जाताग्निधूमादिव्याप्तिस्मृतौ सत्यां
पक्षगतप्रथमधूमादिदर्शनस्य तद्व्यापारकत्वासिद्धेः^(६) ।
^७ तच्चाप्यु^(७)भयकर्मजसंयोगवत् तदपि कारणम्—इति
चेन्न,

(१) चक्राद्यैकैकक्रियानन्तरमुत्तरोत्तरं क्रिया तिष्ठत्येव, तथा धारावाहिशब्द-
स्थलेपि पूर्वपूर्वशब्दानन्तरमुत्तरोत्तरं शब्दस्तिष्ठत्येवेति तत्र प्राथमिककर्मशब्दयोः कर-
णत्वं स्यादित्यर्थः, न तु तथास्ति, दण्डादीनामेव करणत्वात् ।

(२) पूर्वं क्रियायोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धीति करणलक्षणे क्रियापदस्य कार्यत्वा
चकृतया घटस्यापि क्रियात्मकत्वं बोध्यम्, तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटरूपा क्रिया तिष्ठ-
त्येवेति घटोत्पत्तावतिप्रसङ्गः । यद्वा, घटसत्त्वाद्धटसत्त्वरूपक्रियास्यानात् ।

(३) { व्यापारखण्डनेनापि करणत्वस्य खण्डनम् । }
{ स्यादित्यभिप्रयन्वादी व्यापारं संनिरस्यति ॥ }

(४) तत् कारणमाश्रयो यस्य तत्तदाश्रयम् । तदसम्भवात्=निरुक्तव्यापारासम्भ-
वात् । (५) अत्रापि सापेक्षं द्वितीयत्वं, वस्तुतस्तु तस्य तृतीयत्वमेव ।

(६) द्वितीयलिङ्गपरामर्शव्यापारकत्वासिद्धेरित्यर्थः ।

(७) तत्रापि=अदृष्टादिजस्मृतौ, तदपि=पक्षे धूमदर्शनमपि; प्रक्रान्तशाङ्करव्या-
ख्यानुरोधेन तु-तत्रापि=द्वितीयलिङ्गपरामर्शेपि, तदपि=पक्षे धूमदर्शनजन्यस्मरणमपी-
त्यर्थः ।

टी० ॥ ^a “लिङ्गे”ति । तृतीयलिङ्गपरामर्शव्यवहितोत्तरक्षणे एवानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ननु प्रथमलिङ्गदर्शनमेव तृतीयलिङ्गपरामर्शव्यापारकमनुमितिकरणमतो नाव्याप्तिरिति शङ्कते-। ^b “पक्षे” इति । व्याप्तियहकाले प्रथमलिङ्गदर्शनं महानसादौ, पक्षे तु द्वितीयमत उक्तं “पक्षे”-इति ॥ एतदेव विविच्याह-। ^c “एवं चे”ति ॥ ^d “स्वरूपेणे”ति ॥ व्याप्त्यनुपधानेनेत्यर्थः । अनुमानम्=अनुमितिकरणम् ॥ यत्र प्रथमं व्याप्तिविशिष्टधूमस्य पक्षीयतया परामर्शस्तत्र स एवानुमितिकरणं, तस्य च निर्व्यापारतया तत्र लक्षणमव्याप्तमेवेत्याह-। ^e “अन्यत” इति, =देवादेः, नतु पक्षे धूमदर्शनात् ॥ एकस्यापि कर्मणः संयोगजनकत्वाभ्युपगमे यत्राभयकर्मसन्निपातस्तत्र येषाभयस्यापि हेतुत्वं तथा देवाधीनव्याप्तिस्मृतेः प्रथमधूमदर्शनजन्यव्याप्तिस्मृतेश्च मिलित्वा तृतीय ¹ लिङ्गपरामर्शजनकत्वमिति प्रथमलिङ्गदर्शनस्य तद्व्यापारकस्यानुमितिकारणत्वमिति नाव्याप्तिरित्याशयाऽविद्वत्तया ² शङ्कते-। ^f “तत्रापी”ति ॥

मू० ^a अभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत्प्रागुपजातवन्धिव्याप्तधूमस्मृते ³ प्रथममपि योसौ वन्धिव्याप्तः सोऽयं धूम इति परामर्शोपपत्तेः । * ^b नित्यसापेक्षेऽर्थस्तु तथा, नान्यच्च ⁴ प्रथमं तथा ? *—इति चेन्न, ‘प्रागुक्ततत्कारणोपपत्तौ ‘नान्यच्चैवमि’ति नियमे प्रमाणस्याभावात् ⁵ । * तस्य व्यापाराभावात् नानुमित्युत्पादकत्वमेव *—इति चेत्, स्यादप्येवं

(१) तृतीयत्वं वास्तविकं, पक्षे धूमदर्शनापेक्षया तु द्वितीयत्वमिति बोध्यम् ।

(२) आशयापिहिततर्पेतिपाठे तु सिद्धान्त्याशयस्याकृततयेत्यर्थः ।

(३) देवादिना प्रागुपजाता वन्धिव्याप्तधूमस्मृतिर्यस्य पुंसस्तस्येत्यर्थः । प्रथमं=पक्षे लिङ्गदर्शनव्यतिरेकेण ।

(४) अन्यत्र=अनुमाने ।

(५) प्रथमं पठते धूमदर्शनं विनापि व्याप्तिस्मृतिसहितधूमेन्द्रियसचिकर्षादिसकललिङ्गपरामर्शकारणसंपत्तौ सत्यां नित्यसापेक्षताहोने प्रथमं विशिष्टलिङ्गपरामर्शो न जायते इत्यत्र प्रमाणस्योपन्यसितुमशक्यत्वादित्यर्थः ।

यदि व्यापारवतः करणत्वमित्येव सिद्धं स्यात् । *^a तत्र धूमादिनिर्विकल्पकस्य तद्व्यापारकस्य करणत्वम् ? *-इति चेन्न ।

टी० ॥ आशयमुद्घाटयति-। ^a “अभावादी”ति । प्रतियोगिसम्यक्त्यैव यथाऽभावविशिष्टज्ञानं तथा दैवाधीनव्याप्तिसम्यक्तिलक्षणविशेषणज्ञानम-हिम्ना व्याप्तिविशिष्टपर्वतीयधूमपरामर्श एव प्रथमं जायते इति न ततः पश्चादपि धूमदर्शनजं^(१) द्वितीयस्मरणं मन्तव्यमित्यर्थः । अभावादयो^(२) ये सापेक्षाः सप्रतियोगिकास्तद्विशिष्टप्रतिपत्तिवत् ॥ नन्वभावादिसापेक्षविशिष्टप्रतिपत्तिवत् धूमत्वविशिष्टे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभावे प्रथमधूमज्ञानं विना न सम्भवति, तत्राभावत्वप्रतियोगित्वयोः पूर्वाग्रहीतयोः अवच्छेदग्रहणौ व्या^(३)द्धानमिति वैषम्यं शङ्कते-। ^b “नित्ये”ति ॥ धूमविशेष्यकव्याप्तिविशेषणकज्ञानस्य तृतीय^(४) लिङ्गपरामर्शरूपस्य प्रथममपि सम्भावान्न वैषम्यमित्याह-। “प्रागि”ति ॥ ननु धूमनिर्विकल्पकं तत् सविकल्पकव्यापारकं तत्र करणमिति शङ्कते-। ^d “तत्रे”ति ॥

भू० “नित्यसङ्घटितार्थवद्भिनापि निर्विकल्पकं सविकल्प-
कोत्पत्तेरविराधेन त्वदुक्तप्रक्रियानियमे प्रमाणाभावात् ।
*^b नित्यसङ्घटितेष्वपि निर्विकल्पकं मंस्यते ? *-इति चेन्न,

(१) पक्षे प्रथमधूमदर्शनजमित्यर्थः ।

(२) ‘अभावादयो’-इत्यारभ्य विशिष्टप्रतिपत्तिवदित्यन्तः पाठः कैश्चिदाधुनिकैर्यसु बोधाय ‘अभावादीति’-इति प्रतीकाऽव्यहितोत्तरमेव प्रकल्योपन्यस्तः, परमत्र ग्रन्थे-नेकत्रैव विधत्तदर्शनद्वन्द्वानामनुग्रहस्य न्याय्यत्वाच्च यथायुतापि पाठो नायुक्त इति मन्ते ।

(३) तत्र=दृष्टान्ते त्वभावविशिष्टाभावत्वस्य प्रागनधिगतस्यैव प्रतियोग्यादि-ज्ञानमाहात्म्यादनन्तरं भानं तथा प्रतियोगिसहितप्रतियोगित्वस्यापि प्रागनधिगतस्यैवाभावरूपावच्छेदकज्ञानमाहात्म्याद्धानमित्याह-तत्रेति । अवच्छेदेति अवच्छेदग्रहणस्य=प्रतियोग्यनुयोऽद्यादिरूपाभावनिकप्रकृतिज्ञानस्य, धूमाद=आवश्यकत्वादित्यर्थः । निर्णीता-ग्रमेवार्थः कुसुमाञ्जलि “अवच्छेदग्रहणौ व्यादधौ सिद्धसाधनात्”-इति कारिका-याम्, यत्तत्तच्च व्यख्याकारः समनन्तरमेव व्याख्याता चैवमस्माभिरपि तत्रैव ।

(४) तृतीयत्वं वास्तविकम् ।

कारणान्तरादेव^(१) तदुपपत्तौ तच्च निर्विकल्पककल्पनायां प्रमाणाभावात्; 'प्रत्युत तत्सङ्घटनस्य स्वभावानतिरेकोपगमात् । * तथापि 'यत्किञ्चित्तज्जनकं तदेव तच्चानुमितिकरणमास्ताम् ? *—इति चेन्न, 'तथेन्द्रियादेरनुमितिकरणत्वापत्तिरित्यलमतिविस्तरेणेति । 'शब्दश्रोत्रसन्निकर्षस्य च श्रोत्राव्यापारत्वप्रसङ्गात्, 'तथा च श्रोत्रस्य शब्दप्रतिपत्तावकरणत्वप्रसङ्गात्, सन्निकर्षो हीन्द्रियव्यापार उच्यते इति, 'व्यापारान्तरं च तस्य क्षणिकमसिद्धम्, 'स्थिरे चाक्त एव दोषः । * 'शब्द एव तद्व्यापारः किं न स्यात् ? *—इति चेन्न, तस्य कर्मत्वेन करणकोटिवहिर्भावात् ।

टी० ॥ विशेषणज्ञानान्तराभावे निर्विकल्पककल्पना, प्रकृते व्याप्तिस्मृतिरेव विशेषणज्ञानमिति किं निर्विकल्पककल्पनयेति परिहरति—। "नित्ये"ति । नित्यसङ्घटितोर्थाऽभावसमवायादिः ॥ अभावादिविशिष्टज्ञानेपि निर्विकल्पकापेक्षेति मतमालम्ब्य शङ्कते—। ^६ "नित्ये"ति । उक्तं^(३)—चाचार्यैरपि,—“अवच्छेदयद्वाधौ व्यादधौ च सिद्धसाधनात्, प्राप्यन्तरनवस्थानाच्चो चेदन्यापि दुर्चयः”^(३)इति ॥ “प्रत्युते”ति । अभावादीनामिदमेव

(१) कारणान्तरात्=प्रतियोग्यादिस्मरणात्, तदुपपत्तौ=अभावादिविशिष्टज्ञानोपपत्तावित्यर्थः ।

(२) एतच्छङ्कासमाधानतयोदयनाचार्यैरप्युक्तमित्यर्थः ।

(३) 'दुर्घटः'—इत्यपि पाठः । निरुक्तकारिकार्थस्तु—ननु प्रथममनुपलब्ध्या निर्विकल्पत्वेन विषयीकृत एव घटाभावादिरिन्द्रियेण घटाभाववद्भूतलमिति (घाणजसौरभोपनयानन्तरं सुभिचन्दनचानुषवत्) सविकल्पतया गृह्यते इत्यभावग्रहं प्रत्यनुपलब्धरेव करणं, नत्विन्द्रियं, तस्याभावेन समं प्रत्यासत्तेरभावात्, विशेषणतायाश्च सम्बन्धान्तरगर्भत्वात् । तथाहि—विशेषणत्वं नाम केनापि सम्बन्धेन कस्मिंश्चिद्वृत्तित्वं, यथा संयोगेन भूतले घटस्य वृत्तित्वं भूतले घटस्य विशेषणता, नचाभावो भूतलादौ केनापि संयोगादिसम्बन्धेन वर्तते येन तस्य विशेषणता स्यादित्यत आह—“अवच्छेदे”ति । यन्मतेभाव-

स्वाभावं यद्विशिष्टज्ञानमात्रविषयत्वमिति त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ननु परामर्शजनकतया तत्र व्याप्तिस्मृतिरेव करणं स्यादित्याह-^d “यत्किञ्चिदि”ति ॥ तथा सतीन्द्रियस्यापि कारणत्वसम्भवादनुमितित्वप्रत्यक्षत्वसङ्करापत्तिरित्याह-^e “तथेन्द्रियादेरिति ॥ ‘तज्जन्यं तज्जन्यकारणं व्यापार’ इति यद्व्यापारलक्षणमुक्तं तत्राव्याप्तिमाह-^f “शब्दे”ति । तत्सन्निकर्षस्य समवायस्याजन्यत्वादित्यर्थः ॥ मास्तु सन्निकर्षो व्यापार इत्यत आह-^g “तथाचे”ति ॥ व्यापारान्तरमेव श्रोत्रजन्यमस्त्वित्यत आह-^h “व्यापारान्तरमिति”ति ॥ “स्थिरे” इति । सन्निकर्षरूपे इत्यर्थः ॥ⁱ “शब्द एवे”ति । श्रोत्रजन्यत्वात् श्रोत्रजन्यशब्दसाक्षात्कारजनकत्वाच्छब्द एवात्र व्यापार इत्यर्थः ॥

ब्र० * “क्वचित्तयोरेकत्वेपिका क्षतिः?—इति चेन्न,^b शब्दबुद्धौ कार्यायामुपधायकत्वेन^(१) प्रविष्टस्य शब्दस्य करणव्यापारतया करणकोटावपि प्रवेशनेऽपि नियमनियामकत्वविरोधापत्तेः । * ‘घटादिबुद्धौ चक्षुरादेश्चक्षुर्घटादिसंसर्गव्यापारवत्त्वेपि सममिद^(२)म्?—इति चेत्,^d किं न^(३) स्यात् । तथाच—

प्रत्यक्षं प्रति प्रतियोगिज्ञानं कारणं तन्मते ऽवच्छेदग्रहस्य (=प्रतियोगिग्रहस्य) धीव्यात् (=आवश्यकत्वात्) नियमतः प्रतियोगिविशिष्टाभावज्ञानोदयेन न तस्य निर्विकल्पकत्वम्, यन्मते च प्रतियोगिज्ञानमभावप्रत्यक्षं प्रति न कारणं तन्मतेऽवच्छेदग्रहस्य (=प्रतियोगिग्रहस्य) अभावबुद्धिं प्रति कारणत्वेनाऽधीव्येपि (=अनावश्यकत्वेपि) इन्द्रियादेव तदुत्पत्तिर्भविष्यतीति सिद्धसाधनात् (=अभावबुद्धिं प्रति कारणत्वेन सिद्धये वेन्द्रियस्य कारणत्वेन मयापि वाच्यत्वात्) नानुपलब्धिः कारणम् । सिद्धसाधनमत्र प्रतिवन्तिस्थानापन्नं ग्राह्यम् । यदि चाभावीयविशेषणतायाः प्राप्त्यन्तरं (=सम्बन्धान्तरं) वाच्यं तदा तस्यापि सम्बन्धान्तरं तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थाऽपद्येत ; तस्माच्च विशेषणतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपायाः सम्बन्धान्तरम् । न चेदभावस्याऽधिकरणेन स्वरूपसम्बन्धस्तदाऽनुपलब्धिकरणतावार्तिभट्टमतेऽपि अन्यः प्रकारो दुर्घटः, भूतले घटाभावसम्बन्धावगाहिन्याः घटाभाववद्भूतलमिति सर्वानुभवसिद्धप्रतीतिर्वायूकप्वानित्यादिप्रतीतिवत्प्रमत्त्वमापद्येत्यर्थः ।

(१) उपधायकत्वेन=स्वाकारसमर्पकत्वेन ।

(२) इदम्=दूषणम् ।

(३) “किं नः”—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

‘बाधेऽ^(१) दृढेन्यसाम्यात् किं दृढेन्यदपि बाध्यताम् ।

क्व ममत्वं मुमुक्षुणामनिर्वचनवादिनाम् ॥ ३३ ॥

तथाहि मिथिलानाथो मुमुक्षुर्निर्ममः पुरा ।

आहेदं मिथिलादाहे न मे किञ्चन दह्यते ॥ ३४ ॥

इति ।^(२) नापि द्वितीयः, ^(३) लिङ्गपरामर्शस्यानुमितावकरण-
त्वप्रसङ्गात्, ^(४) निर्विकल्पकस्यापि तस्योपगमे सविकल्प-
कानाश्रयत्वात् ।

टी० ॥ “क्वचिदि”ति । निमित्तसमावेशा^(१)दित्यर्थः ॥ ^(२) “शब्दे”-
ति । एकस्यैव शब्दस्य कार्यबुद्धिविशेषकतया^(३) कार्यत्वं, करणव्यापारतया
च कारणत्वं विरुद्धमित्यर्थः । शब्दप्रध्वंसयहे यथाकथञ्चिदुपपत्तावपि
शब्दप्रागभावयहे नैवमपीति हृदयम्^(४) ॥ ननु नियमनियामकत्वविरोधः,
(जन्यजनकत्वविरोधः) घटादिबुद्धावपि, यतो घटबुद्धिर्जन्या घटेन्द्रियसचि-
कर्षो जनक इति घटस्यैव जन्यजनककोटावन्तर्भावादित्याह—। “घटा-
दी”ति ॥ अनेन विरोधेन सर्वं निवर्ततां नाऽद्वैतवादिनः किञ्चिदनिष्टमि-
त्याह—। ^(५) “किञ्चे”ति ॥ एतदेव स्पष्टयति—। “बाध”इति ॥ तदाश्रयं कारणं
व्यापार इति दूषयति—। ^(६) “नापी”ति ॥ ^(७) “लिङ्गे”ति । परामर्शाश्रितस्य
व्यापारस्याभावादित्यर्थः ॥ लिङ्गनिर्विकल्पकमपि न कारणं, परामर्शस्य तद्व्या-
पारत्वेनाभिमतस्य तदनाश्रितत्वादित्याह—। ^(८) “निर्विकल्पकस्यापी”ति ॥

(१) बाधे=खण्डनकोटौ ।

(२) निमित्तसमावेशात्, कर्मकरणयोर्यच्चिमितं तस्यैकत्र समावेशादित्यर्थः ।

(३) कार्यबुद्धिविशेषकतया=शब्दबुद्धिरूपं यत्कार्यं तस्य विषयविधया व्याव-
र्तकतया, विशेषणतया तत्कृतिप्रविष्टतयेति भावः ।

(४) शब्दप्रध्वंसं प्रति प्रतियोगिविधया शब्दस्य जनकत्वाच्छब्दप्रध्वंसविशि-
ष्टज्ञाने शब्दस्य कथञ्चिज्जनकत्वोपपादनेपि शब्दप्रागभावे प्रतियोगिविधयापि शब्दस्य
जनकत्वाभावेन तद्विशिष्टज्ञानेपि न कारणतेत्यर्थः । यस्तुतस्तु शब्दप्रध्वंसज्ञाने शब्द-
प्रध्वंसः, तत्र च शब्दो न विशेषणं, येन विशेषणे कारणतामादाय विशिष्टेपि स्यादित्य-
भिप्रेत्याक्तं कथञ्चिदिति ।

श्रु० “अतद्वेत्वाश्रयस्य^(१) तद्वेतुव्यापारत्वे चात्यापत्तेः । किंच, फलाव्यभिचारित्वं^६ किंतस्मिन्नेव काले फलसत्त्वनियमः १ उत तदनन्तरं फलसत्त्वनियमः २ नाद्यः, ‘कारणस्य पूर्वभाविताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् । न द्वितीयः, आनन्तर्यं यद्यव्यवहितानन्तर्यं विवक्षितं “तदा यत्किञ्चिद्व्यापारवतः करणत्वपक्षे हस्तादेरकरण चापातः, ‘आफलव्यापारवतस्तु तथात्वे कर्त्रादिष्वतिव्याप्तिः । * अथ व्यवहितस्याप्यानन्तर्यं विवक्षितं*(^२), ‘तथापि यत्किञ्चिद्व्यापाराभिप्रायेन्तरायसम्भवाद्दस्ताद्यव्याप्तिः, आफलव्यापाराभिप्राये च व्यवधानासम्भवात्^७ कारकमात्रं करणमित्युक्तं स्यात् । व्यापारवतश्च तत्फलाव्यभिचारः—इति किं तद्व्यापारस्य फलाव्यभिचारित्वं?—१ व्यापारविशिष्टस्य वा?—२ । नाद्यः, हस्ताद्यकरणत्वापातात् । अत एव न द्वितीयः,

टी० ॥ नन्वात्मनिष्ठ एव परामर्शो निर्विकल्पकस्यानुमितिकरणस्य व्यापारः स्यादित्यत आह—। “अतदि”ति । करणाश्रितस्यैव करणव्यापारत्वमुचितं, नतु तत्क्रियाकारणान्तराश्रितस्या^(३)पि, तथा सति सहकारिमात्रं करणव्यापारः स्यादित्यर्थः । स चासौ हेतुश्चेति तद्वेतुः ॥ ^६ “किंतस्मिन्”ति । यदा करणं तदा फलमित्यव्यभिचार इत्यर्थः ॥ “कारणस्ये”ति । समकालयोः कार्यकारणभावाऽभावादित्यर्थः ॥ “तदे”ति । नहि प्राथमिकहस्तव्यापारानन्तरमेव पाकरूपं फलमित्यर्थः ॥ “आफले”ति । कर्तुरपि फलपर्यन्तं व्यापारानुवृत्तेरित्यर्थः ॥ ^७ “तथापी”ति । हस्त-

(१) अनुमित्यहेत्वात्माश्रितस्यानुमितिहेतुनिर्विकल्पकनिष्पत्तिपरामर्शव्यापारत्वे चेत्यर्थः ।

(२) तथा च न हस्तादायव्याप्तिरिति शेषः ।

(३) सा चासौ क्रियेति तत्क्रिया, तस्याः कारणं करणं, तिष्ठिनाश्रितस्येत्यर्थः ।

व्यापारे सत्यपि कदाचित् फलानुत्पादाद्यवधानेप्यव्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥ ^१“कारकमात्रमि”ति । आफलव्यापारानुवृत्त्या कारकमात्रस्यैव फलाव्यभिचारिव्यापारवत्त्वादित्यर्थः ॥

मू० “यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वापाताच्च, ^६अपूर्ववाक्यार्थत्ववादिनापि चरमयागस्य फलकरणत्वाभ्युपगमादिति । * “अथोच्यते यद्दानेव करोति तत् करणम्, यद्दानेव प्रमिमीते तत् प्रमाणम् * । मैवम्, आत्मधर्मप्रध्वंसादीनामकरणानां प्रमाणत्व(^१)प्रसङ्गात् । * येन क्रियाकारणेन युक्त एव प्रमिमीते ? *—इति चेन्न, ^८सुखादिप्रमितौ तत्करणव्यापारस्यापि करणत्वप्रसङ्गात् । * “उम् ?”—इति चेन्न, अव्यापारतयाऽकारकत्वेन तद्विशेषकरणभावानुपपत्तेः । * “व्यापारवतापि *—इति चेन्न, एवं हि व्यापारवत एव करणत्वं न स्यात्, नहि व्यापारवतस्तस्य व्यारान्तरवत्तास्ति ।

टी० ॥ “यागादेरिति”ति । यागादेश्चिरनष्टत्वेनापूर्वविशिष्टस्य फलाव्यभिचाराभावादित्यर्थः ॥ ननु मा भूत यागः करणं, नहि यजेतेतिलिङा यागसाधनत्वं बोध्यते किन्त्वपूर्वकार्यत्वमिति नाव्याप्तिरित्यत आह—^६“अपूर्वे”ति । कार्यत्वा(^२)न्वयान्वयानुपपत्त्या यागसाधनत्वस्यैवापादानिकस्य गुरुणापि स्वीकारात्, अन्यथानियोज्यान्वययोग्यता न स्यादिति तन्मते यागस्याकरणत्वप्रसङ्गस्तुन्य इत्यर्थः ॥ चरमं कार्यत्वापस्यित्यनन्तर-^(३)मुद्योतकरः करणलक्षणं शङ्कते—^८“अथे”ति ॥ ^८“सुखादी”ति । मन-

(१) निरुक्तप्रमाणलक्षणकरणे सुखादिध्वंसादिमानेवात्मा घटपटादिकं प्रमिमीते इति सुखादिध्वंसादेरपि घटादिप्रमां प्रत्यकरणस्य घटादिप्रमाकरणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

(२) कार्यत्वस्य=कृतिसाध्यत्वस्य, नियोगे यागनिष्ठकृतिसाध्यत्वं विनाऽन्वयाऽनुपपत्त्या यागसाधनत्वस्य=यागनिष्ठेष्टसाधनत्वस्य, अपादानिकस्य=अर्थापत्तिप्रमाणगम्यस्य, गुरुणापि स्वीकाराद् ; अन्यथा नियोगे नियोज्यस्य=कार्यबोद्धुर्नियोज्यनियोजकभावरूपान्वययोग्यता न स्यादिति पङ्क्त्यर्थः ।

(३) कार्यत्वापस्यित्यनन्तरमुद्योतकरः चरमं करणलक्षणं शङ्कते—इत्यन्वयः ।

स्तत्र करणं न तु तदात्मसंयोगः, त्वल्लक्षणो न तस्यापि करणत्वप्रसंग इत्यर्थः ॥ ^a“व्यापारवतापी”ति । येन क्रियाकारणेन व्यापारवता युक्तः प्रमिमीते तत् करणमिति लक्षणमित्यर्थः ॥ ^f“एवं ही”ति । व्यापारविशिष्टस्यैव करणत्वात्तस्य व्यापारान्तराभावादकरणत्वं स्यादित्यर्थः ॥

ब्रू० ^a* अथ व्यापारवतो व्यापारांशमपचाय करणत्वं, तच्च चास्त्येवेदं लक्षणं—यस्य करणत्वमस्ति तस्य व्यापारवत्त्वमप्यस्तीति व्यापारवत्करणमुच्यते इति * । न । ^bपटमुद्यम्य निपात्य च प्रक्षालयतः ^c“स कर्मैव हि करणं स्यात् । ^d“किंच, किं^(१)तस्य करणत्वम् ? इति लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् यद्युक्तलक्षणवत्त्वमेव तत् स्यात्तदात्माश्रयापातः स्यात् । * ^eस्वरूपम् ? *—इति चेत्, स्वरूपस्य प्रतिकरणं भिन्नतया एकपरित्यागेनापरच लक्षणं गतमित्यतिव्यापकं स्यात्, न हि चक्षुषः स्वरूपं श्रोत्रस्येति । ^f“किंचैवमिन्द्रियादेः प्रमाणत्वं न स्यात्, अतदतोऽप्यनुमाचादेः प्रमातृत्वात् । * ^gनासौ प्रत्यक्षम् ? *—इति चेन्न, ^h“नेदमपि हि प्रत्यक्षमात्रस्य लक्षणं भवता क्रियते ।

टी० ॥ व्यापारवता न विशेषणं, किन्तूपलक्षणमिति शङ्कते—
^a“अथे”ति ॥ ^b“पटमि”ति । यद्वानेव करोतीति लक्षणेन प्रक्षालनक्रियायां पटस्य करणत्वापत्तिः, पटवत एव प्रक्षालनक्रियाकर्तृत्वात् । ‘उद्यम्य निपात्ये’त्यनेन पटवता कर्तुरुक्ता ॥ ^c“स कर्मैव”ति । स=पटः कर्म वस्तुगत्या भवति त्वल्लक्षणेन करणं स्यादित्यर्थः ॥ लक्ष्यतावच्छेदकापरिचये लक्षणमतन्त्रमित्याह—^d“किंचे”ति ॥ ^e“स्वरूपमि”ति । स्वरूपं यदि

(१) तस्य=तच्चिष्टं (करणनिष्ठम्) किं करणत्वमिति लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

लक्ष्यं तदा श्रोत्रेऽतिव्याप्तिः, लक्ष्यीभूतस्वरूपातिरिक्ते गतत्वादित्यर्थः ॥
यद्दानेव प्रमिमीते इत्यत्र दोषान्तरमाह-। ^f“किंचे”ति । अनुमितिलक्ष-
णप्रमायां प्रमातुरिन्द्रियवत्त्वनियमाभावादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रिय-
वत्त्वनैयत्यमेवेति न अभिचार इति शङ्कते-। ^g“नासावि”ति ॥ प्रमात्रे
यदभ्यभिचारस्तत् प्रमाणमिति भवतो विवक्षितं, नचेन्द्रियलिङ्गादौ क्वापि
तथाऽन्तीति तदसङ्गह एवेति परिहरति-। ^h“नेदमि”ति ॥

सू० ^a * ननु यद्यपीन्द्रियादेर्विशेषतो व्यावृत्तिस्तदापि तज्जाती-
यकरणमात्रतया तज्जातीयमात्रस्याव्यावृत्तिरेव ^(१), ^b न ह्य-
नुमित्यादावप्यकरणजातीयवान् प्रमिमीते इति * ? । न ।
‘करणतया साधारणभावस्याद्यापि निर्णेतुमशक्यत्वात् ।
^d * अथ यां प्रमां यद्दानेव जनयति तस्यां तत्करणम् *—इति,
मैवम्, कौपीनाच्छादनादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । * ‘य-
ज्जातिकाम् ? *—इति चेन्मैवम्, ^fपरोक्षजातीयां प्रमां
लिङ्गवानेव शब्दवानेव वा जनयतीतिनियमाभावात्तस्याऽ-
करणत्वप्रसङ्गात् । ^g * साक्षात्कारित्वानुमितित्वादयो जा-
तिभेदा विवक्षिताः ? *—इति चेन्न, ^h प्रत्येकमुपादाने भा-
गाव्याप्तेः, सम्भूयोपादाने सर्वाव्याप्तेः ^(२),

टी० ॥ ननु यद्यप्यानुमानिक्यां प्रमायां न चतुरादिनैयत्यं तथापि
करणजातीयवत्ता कर्तुंस्तत्राप्यस्त्येवेति शङ्कते-। ^a “नन्वि”ति ॥ एतदेव
स्फुटयति-। ^b “नही”ति ॥ करणत्वसिद्धौ तज्जातीयवत्ता दुर्यहेति
परिहरति- ^c “करणतये”ति ॥ प्रमाव्यक्तौ यद्वत्त्वनियमं शङ्कते-। ^d “अथे-

(१) ‘अव्यावृत्तिरेव’त्यतोऽनन्तरं ‘मनसः करणजातीयस्य तत्र विद्यमानत्वा-
दि’ति हेतुः पूरणीयः ।

(२) सर्वाव्याप्तिः=असम्भवः ।

ति ॥ “यज्जातिकामि”ति । प्रत्यक्षत्वादिप्रमाजातीयजनने कर्तुः कौपी-
नवत्तानियमो नास्तीति न तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एवं सति शब्दलिङ्गयो-
रकरणत्वप्रसङ्गः, नहि परोक्षजातीयप्रमाजनने कर्तुस्तदुभयवत्तानियम
इत्याह-।^f “परोक्षे”ति ॥ परोक्षत्वं न जातिः किंतु साक्षात्त्वानुमिति-
त्वादय इति ते एव विवक्षिता इत्याह-।^g “साक्षादि”ति ॥ ‘यद्वानेव
साक्षात्कारिणो प्रमां जनयती’तिलक्षणे लिङ्गाद्व्याप्तिः, यद्वानेव सर्वां
प्रमां जनयतीतिलक्षणे सर्वाऽव्याप्तिरित्याह-।^h “प्रत्येकमि”ति ॥

श्रू० “अनियमेनोपादाने च लक्षणाननुगमापातादिति । * यद्-
भावात् कर्तृकर्मणी क्रियां न जनयतस्तत्करणम्, तेन
यद्भावात्प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयतस्तत्प्रमाणमिति
लक्षणम् ? *-इत्यपि न युक्तम् । किं प्रमातृप्रमेये सती
यच्च न जनयतः ? उतासती अपि ? ।ⁱ आद्येऽतीतानागता-
नुमानादिकरणाव्याप्तिः । नापि द्वितीयः, प्रमातृप्रमेय-
योरपि प्रसङ्गात् ; यथा हि चक्षुराद्यभावात्प्रमा न जायते
तथा प्रमातृप्रमेययोरप्यभावात्, अन्यथा तयोः कारणत्व-
मेव न स्यात् । “एतेन सामान्यतोभिधानं प्रत्युक्तम्, ‘अस्म-
दादिकर्तृसापेक्षेश्वरकर्तृके चास्मदादिज्ञाने अस्मदादि-
कर्तृकरणत्वापत्तेः (१) । एवं च सति प्रकारभेदेनापि प्र-
माणप्रमात्रादिव्यवस्थासमर्थना कृता न स्यात्,

टी० ॥ यस्यकस्यचिदुपादानेननुगम इत्याह-। “अनियमेने”ति ॥

^b “आद्ये” इति । अतीतादिस्यले प्रमेयासत्त्वादित्यर्थः ॥ “यथा ही”ति ।
कारणमात्रव्यतिरेकस्यैव कार्यव्यतिरेकप्रयोजकतया कारणमात्रातिव्या-
प्तिरित्यर्थः ॥ ननु यद्भावात् प्रमातृप्रमेये प्रमां न जनयत इत्येव लक्षणं,

(१) अस्मदादेः कर्तृरस्मदादिज्ञाने करणत्वापत्तेरस्मदादिव्यतिरेकेणास्मदादिज्ञा-
नस्येश्वरेणाप्यजननादित्यर्थः ।

न तु तयोः सत्त्वमसत्त्वं वा विवक्षितमित्यत आह—^d “एतेने”ति ।
कारणमात्रातिव्यप्यैवेत्यर्थः ॥ ईश्वरस्य कर्तुस्मदादिव्यतिरेकेण प्रमानुत्पा-
दकत्वादस्मदादीनामपि कारणत्वं स्यादित्याह—^e “अस्मदादौ”ति ॥
एवं च प्रवृत्तिनिमित्तभेदा^(१)दपि कारणत्वादिव्यवस्था न स्यादेकेनैव प्रकारेण
तदुपपत्तेरित्याह—^f “एवं चे”ति ॥

सू० “येनैव रूपेण (कर्तृत्वादिना) तस्य प्रमायामन्वयस्तेनैव
तद्व्यतिरेकस्य प्रमानुत्पत्तौ प्रयोजकत्वादिति । * चरमव्या-
पारवत्त्वं कारणत्वम् ? *—इत्यपि न, ^b व्यापाराभावास्त्रि-
ङ्गपरामर्शस्याकरणत्वापातात् । *नच सविकल्पकव्यापार-
वतो निर्विकल्पकस्य तच्च प्रामाण्यं *, ^c केवलविकल्पनी-
यलिङ्गविषये तदनुपपत्तेः, ^d संस्कारादिपर्यन्तानुसरणे
चानुमितेस्तज्जन्यत्वे प्रमाणाभावात्, कार्याहेतोश्च कार-
काव्यापारत्वात् । ^e अपि चाज्ञातकरणत्वापातात् । ^f *नच
लिङ्गमेव परामर्शव्यापारवत्तया कारणम्—इति युक्तम् *,
^g अनुमितानुमानादौ ^(२) परामर्शस्यालिङ्गजत्वेन तद्व्यापा-
रवत्त्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ ननु स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं कर्तृनिष्ठप्रमाव्यतिरेकप्रयोजकव्य-
तिरेकप्रतियोगित्वं च कारणत्वमिति कथं नोपाधिभेद इत्यत आह—।

(१) प्रवृत्तिनिमित्तभेदात्=प्रकारभेदात् ।

(२) अनुमितेति, महत्त्वं क्वचित्पाप्तकाष्ठाकं धर्मत्वादित्येवमनुमितेन परमम-
हत्त्वादिना यद् आकाशादावाकाशः सर्वगतः परममहत्त्वादिति सर्वगतत्वाद्यनुमानं तत्र
परममहत्त्वस्य हेतोर्न स्वविषयकपरामर्शजनकत्वं, पारिमाण्डल्यात्मावृत्तिपरममहत्त्वभि-
चानामेव कारणत्वसाधर्म्यात्, तथा च तत्र लिङ्गस्य परामर्शव्यापारवत्तया कारणत्वमयु-
क्तमिति फक्किकार्थः । यद्वा, प्रत्यक्षात्मकज्ञाने एव विषयस्य कारणत्वेनाकाशीयपरमम-
हत्त्वपरामर्शस्य चानुमित्यात्मकत्वेनाऽप्रत्यक्षत्वाच्च तत्र परममहत्त्वलक्षणलिङ्गस्य विषय-
विधया जनकत्वमिति बोध्यम् ।

“येनैवेति । कार्यव्यतिरेकप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य सर्वकारणसाधारणत्वादिति भावः ॥ कर्त्रादिव्यापारापेक्षया चरमत्वं विवक्षितं, लिङ्गपरामर्शं व्यापारवत्तैव नास्ति कुत्र चरमत्वमिति तदव्याप्तिरित्याह-^६ “व्यापाराभावादिति”ति ॥ “केवले”ति । अभावसमवायादिः केवलसविकल्पक्रमात्रवेद्यः केवलविकल्पनीय, स्तत्र निर्विकल्पकाभावादित्यर्थः ॥ ननु संस्कार एव ध्वंसे वा परामर्शव्यापारः स्यादित्यत आह-^८ “संस्कारे”ति । नहि तज्जन्यत्वमात्रं व्यापारलक्षणं, किंतु तज्जन्यजनकत्वपर्यन्तमित्यर्थः ॥ लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वेनमितेरज्ञातकरणतया प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्याह-^९ “अपिचे”ति ॥^{१०} “नच लिङ्गमेवे”ति । तच्च^(१) ज्ञातमेव करणमित्यर्थः ॥^{११} “अनुमिते”ति । आकाशादौ परममहत्त्वादिना सर्वगतत्वाद्यनुमानादौ लिङ्गपरामर्शस्य लिङ्गाजन्यत्वाच्च तद्व्यापारकतया लिङ्गस्य करणत्वमित्यर्थः ॥

सू० “आप्नोत्त्यादिभिस्तत्रासीद्भूम इति प्रतीत्या तदा तच्च वन्हिरप्यासीदिति यदनुमानं तत्रासत्त्वाद्भूमस्य परामर्शव्यापारवत्तया करणताया दूरनिरस्तत्वात् । किंच, यत्किञ्चिदपेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य सर्वकारकसाधारण्यात्, सर्वकारकापेक्षया चरमव्यापारवत्त्वस्य^६ स्वापेक्षया चरमत्वानुपपत्त्या सर्वत्रासिद्धेः । * कर्त्तृपेक्षया * ?-इति चेन्न, “कर्त्तृधर्मिमात्रापेक्षया विवक्षितत्वे कर्त्तरि प्रसङ्गतादवस्थात् ; व्यापारवत्कर्त्तृपेक्षाभिप्राये च कर्त्तरि स एव प्रसङ्गः, “एकव्यापारवत्कर्त्तृपेक्षयाऽपराऽपरकर्त्तृव्यापारस्य चरमव्यापारत्वात् ; यावद्यापारवत्कर्त्तृपेक्षापक्षे तु विवक्षितमपि करणं न स्यात्, आफलसिद्धेः कर्त्तृव्यापाराविरामात् ।

(१) तद्=लिङ्गम् ।

टी० ॥ आदिपदयाहमाह-। “आप्ते”ति । आप्तवाक्यात्
स्मरणाद्वा अतीतधूमादिपरामर्शनातीतवज्राद्यनुमाने लिङ्गस्य व्यापारा-
भावात् (१)करणत्वमनुपपन्नमित्यर्थः ॥ “स्वापेक्षये”ति । यद्यपि स्वापे-
क्षयापि स्वव्यापारस्य चरमत्वं सम्भवति तथापि व्यापारविशिष्टस्यैव क-
रणत्वमिति विवक्षित्वेदमुक्तम् ॥ “कर्तृधर्मी”ति । कर्तृव्यापारस्यापि कर्त्र-
पेक्षया चरमत्वादित्यर्थः ॥ प्रसङ्गमेव स्फोरयति-। “एके”ति ॥ यावत्कर्तृ-
व्यापारापेक्षया चरमत्वं विवक्षितमते न कर्तरि प्रसङ्ग इत्यत आह-।
“यावदि”ति । फलाव्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तं कर्तृव्यापारसत्वात्तदपेक्षया
चरमत्वं कारणव्यापारस्य नास्तीत्यसंभव इत्यर्थः ॥

सू० “व्यापारस्य विच्छेदे तद्धेतुलक्षणप्रक्षीणतापत्तेः । * यद्यापा-
रानन्तरं कारकान्तरं न व्याप्रियते तच्चरमव्यापार(२)मिष्ट-
म् ? * -इति चेन्न, ‘सेश्वरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमात्
तदाऽऽनन्तर्यासिद्धस्तत्करणत्वापातात्, ‘अनीश्वरपक्षे
चाक्षयोगादिभिरेव सव्यापारे कर्मण्यपि प्रसङ्गात् ।
“क्रेद्यादेर्हि करणसंयोगादिव्यापारश्चरम एवेति कुतस्त-
द्यवच्छेदो, ‘हस्ताद्यव्याप्तेऽप्येति । * अनन्तरफलं (३)कर-
णम् ? * -इत्यपि न, अविशेषिताऽऽनन्तर्यस्य सर्वकारणसा-
धारण्यात्, ‘अव्यवहितानन्तर्यस्य व्यापार्यपेक्षस्य च(४)
यागाद्यव्यापनात्, व्यापारापेक्षस्य च हस्ताद्यव्यापनात् ;

टी० ॥ ननु कारकान्तरव्यापारमुत्पाद्य कर्तृव्यापारविच्छेदे सम्भव-
त्येव कर्तृव्यापारापेक्षया चरमभावो कारणव्यापार इति नासम्भवदोष

(१) लिङ्गस्यैव तत्राभावेन तत्सम्बन्धिव्यापारस्याप्यभावादित्यर्थः ।

(२) चरमव्यापारो यस्यास्ति तच्चरमव्यापारम्, “चरमव्यापारत्वम्”-इति पा-
ठस्तु प्रामादिकः ।

(३) अनन्तरम् अव्यवहितानन्तरं क्विदादिरूपं फलं यस्य तदिति बहुव्रीहिः ।

(४) चकारो भिन्नकृतः ‘अव्यवहितानन्तर्यस्येत्यनन्तरं सम्बध्यते ।

इत्यत आह । “व्यापारस्ये”ति । तर्हि तद्व्यापारजननेपत्तीणव्यापारः
कर्ता कारणमेव न स्यादन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ^६ “शेखरे”ति । अन्य-
तन्तुसंयोगादिलक्षणचरमव्यापारस्यापीश्वरजन्यतया तदीयत्वं, तदनन्तरं
(^१) च कारकान्तरं न व्याप्रियते इतीश्वरकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ “अनी-
श्वरे”ति । इन्द्रियसचिकर्षलक्षणकरणव्यापारस्य कर्मसाधारणतया कर्म-
ण्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ न केवलं ज्ञानकर्मणि, किंतु छिदादिक्रियाकर्मण्य-
पीत्याह- । “छेद्यादेरि”ति ॥ “हस्ते”ति । तद्व्यापारस्याचरमत्वादित्य-
र्थः ॥ ^१ “अव्यवहिते”ति । अव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिफलकत्वम् ? अव्य-
वहितोत्तरक्षणवर्तिफलव्यापारवत्त्वं वा तद्विवक्षितम् ? आद्ये-“यागा-
दी”ति । अन्ये-“हस्तादि”ति ॥

ब्र० “व्यापारपरम्परापेक्षस्य सर्वकारकव्यापनात् । ^६ किंच,
तत्कार्यो यदि(^२) क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इष्टस्तदेन्द्रियका-
र्यो लिङ्गपरामशानुमितिक्रियाहेतुरितीन्द्रियकरणिकानु-
मितिः प्राप्ता । * “अथ हेतोः सतः कार्यः क्रियाहेतुस्त-
द्व्यापारः, तथा सती चानुमित्य हेतोरिन्द्रियस्य कुतः कर-
णत्वं स्यात् * -इति, मैवम् । किंतु हेतुत्वं यन्नास्त्यनुमितावि-

(१) यद्यपि कदाचिद् ईश्वरव्यापारोपरमे एव तदानन्तर्यमपि स्यात्तत्वेतदस्ति
“शेखरपक्षे कर्तृव्यापाराविरमादि”ति मूलोक्तस्तथा च “तदनन्तरमि”त्युक्तेर्विरोधः
प्रतिभाति तथापीश्वरोपसामान्यव्यापारत्वेन तदानन्तर्यासिद्धिरन्यतन्तुसंयोगादितत्त-
द्व्यापारत्वेन चानन्तर्यावधित्वमिति न विरोधः । मूलेषु च अन्यतन्तुसंयोगादिलक्षण-
चरमव्यापारस्यापीश्वरीयत्वे कर्तृव्यापाराविरमातिदि हेतुबोध्यः, कारकान्तरव्यापारस्य
च तदानन्तर्यासिद्धिरिति ध्येयम् । व्याख्यान्तराभिप्रेतोत्र मूलस्य यथाश्रुतोऽर्थस्तु-ई-
श्वरव्यापारः प्रत्यक्षरूपस्तस्य नित्यत्वात्तदनन्तरमपि कारकान्तरं न व्याप्रियते तदानन्तर्या-
भावात्कर्तृरीश्वरस्य करणत्वं स्यादिति ।

(२) यदि तत्कार्यः (=कुठारादिकरणकार्यः) क्रियाहेतुः (=फलीभूतछिदा-
दिक्रियाहेतुः, -उद्यमननिपातनादिः) तद्व्यापारः (=कुठारादिकरणव्यापारः) -इत्य-
न्ययः । “यदि क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः”-इत्यस्य स्थाने “यत्क्रियाहेतुस्तद्व्यापारः”इति-
षाठस्तु भ्रमविलम्बिता ज्ञेयः । यद्वा, यादृशक्रियां प्रति हेतुस्तद्व्यापारः=तादृशक्रियात्र-
नकरणव्यापार इति तदर्थः ।

न्द्रियस्य? * नियतपूर्वभावित्वम्? -इति चेत्, अस्ति तावत्पूर्वभावित्वं, नियतत्वमपि यदि कारणतायां प्रयोजकमिच्छसि तदा भवतैव यतितव्यं ^d केनचिद्रूपेणन्द्रियादेर्नियतत्वं प्रति, ^c अन्यथा लिङ्गेन्द्रियादेः परस्परव्यभिचारादकरणिकैव प्रमा स्यात् ।

टी० ॥ ननु हस्तस्यापि पाकाव्यवहिततेजःसंयोगादिव्यापार एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह- ^a “व्यापारे”ति । कर्तृकर्मणोरपि परस्परया तद्व्यापारकत्वादित्यर्थः ॥ अव्यवहितानन्तरफलकव्यापारवत्त्वे करणलक्षणे दोषान्तरमाह- ^b “किंचे”ति । तज्जन्यस्तद्व्यापारः? तज्जन्यः संस्तज्जन्यजनको वा? उभयथापीन्द्रियस्य परामर्शव्यापारकतयानुमितिकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ नन्विन्द्रियस्य परामर्शस्तदा व्यापारः स्याद्व्यतीन्द्रियमनुमितिजनकं स्यान्नचैवमित्याशङ्कते- ^c “अथे”ति ॥ ^d “केनचिदि”ति । प्रमात्वावच्छिन्नकार्यं प्रति प्रमाणत्वेन कारणतायां प्रमाणजातीयस्येन्द्रियस्यापि प्रमानियतपूर्ववर्तित्वस्य त्वयैवेष्टव्यत्वादित्यर्थः ॥ ननु प्रमामात्रं प्रति प्रमाणत्वेन न कारणता, किं नामेन्द्रियत्वलिङ्गत्वादिनेति नाक्तदोष इत्यत आह- ^e “अन्यथे”ति । सामान्यावच्छिन्नं प्रति विशेषेण कारणता व्यभिचारान्न सम्भवतीत्यर्थः ॥

मू० “मनःसंयोगादेरेव तथात्वे चाप्रमासाधारण्यम् । ^b अपि-चाक्षादौकरणत्वापातः, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषस्यैव तद्विशेषे प्रयोजकत्वनियमदर्शनात् ; ततो येन केनापि रूपेणन्द्रियस्य प्रमायां नियतत्वमुपपाद्यते तेनैव रूपेण प्रसङ्गोपपत्तिः । * ^c अथ प्रमात्वे तत् प्रयोजकं, नानुमितित्वादौ * -इति चेन्न, ^d निरुपाधिकत्वाविशेषेणोक्तार्थानाधिक्यात् ; सामान्यप्रयोजकत्वेन विशेषत्यागानवकाशात् ; ^e अन्यथा व्यक्तेरकरणत्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु तथापि नेन्द्रियस्याऽनुमितिकरणत्वं, यतः^(१) प्रमात्वा-
वच्छेदेन व्यापकस्य मनःसंयोगस्यैव करणत्वकल्पना, दित्यत आह—
“मन” इति । प्रमात्वावच्छेदेन मनःसंयोगस्य न कारणत्वं किंतु ज्ञानत्वा-
वच्छेदेनैवेति न तस्य प्रमाणत्वं, प्रमां प्रत्यसाधारणकारणस्य प्रमाणत्वौ-
चित्यादित्यर्थः ॥ ^६ “अपि चे”ति । इन्द्रियलिङ्गादिसाधारणरूपेण प्रमां
प्रतीन्द्रियादेरकरणत्वे साक्षात्कारादिकारणतापि न स्यादिति सामान्येन
प्रयोजकतायामिन्द्रियस्यापि तेन रूपेणानुमितिनिवृत्तपूर्ववर्तितयाऽनुमिति-
कारणत्वं स्यादेवेत्यर्थः ॥ सामान्येन रूपेण सामान्यं प्रति कारणता न
विशेषकारणताऽऽपादिकेति शङ्कते—। “अथ प्रमात्वे” इति ॥ कार्यसा-
मान्यकारणसामान्ययोश्चेद्विरुपाधिः संबन्धस्तदा विशेषयोरपि स वाच्य
एवेत्युक्तमावर्तते, इति परिहरति—। ^८ “निरुपाधिकत्वेति ॥ अत्र विपक्षे
बाधकमाह—। ^९ “अन्यथे”ति । सामान्यावच्छेदेन यत्कारणत्वं तद्वदि
विशेषे न स्यात्तदा व्यक्तिः कारणं न स्यादित्यर्थः ॥

श्रु० * अथाऽ^८ न्यत्रास्तु यदा तदा करणं, प्रमा^(२)विवक्षित-
तजातिविशेषव्यपदेशकं प्रमाणम् । ^६ चतस्रः खल्विमाः
प्रत्यक्षादिप्रमितयो भिन्नबुद्धिव्यपदेशभाजः, नच प्रमाता
प्रमेयं वा तद्भेदहेतुः, प्रमाणानि तु यथायथं चतसृष्व-
साधारणानीति भिन्नबुद्धिव्यपदेशनिवन्धनानीति ? * ।
मैवम् । विवक्षितपदं तावल्लक्षणे ‘भाण्डालेख्य’^(३)मिव,
पुरुषेच्छानामनियतविषयत्वात् ; ^८ अर्थजत्वस्य साक्षा-

(१) “यतः” “कल्पनात्”—इत्युक्तिस्त्वस्य (वक्तुः) सरलस्वभावतां सूचयति ।

(२) प्रमेति, प्रमायां विवक्षिता ये जातिविशेषाः प्रत्यक्षत्वानुमितित्वादयः
तद्व्यपदेशकम् = तद्व्यपदेशहेतुरित्यर्थः । व्यपदेशहेतुरित्युपनक्षणे बुद्धिहेतुत्वस्यापि ।

(३) “भण्डालेख्यमिव”—इति तु विद्यामागसंमतः पाठः, तदर्थस्तु यथा
भण्डस्य = दृश्यकस्य, आलेख्यं “पुत्रा न पुत्रा”—इति, विवक्षावशात्पुत्रपुत्र्यभयपक्षेपि योज-
यितुं शक्यं तथेत्यर्थः ।

त्कारित्वं प्रतीन्द्रियजत्वाविशिष्टतयाऽर्थस्यापि करणत्वप्र-
सङ्गात् । ^८ 'आप्नोक्तौ कर्तुरपि शाब्दप्रमाजातिविशेषक-
त्वेनातिप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु करणनिरुक्तावपि प्रमाणं सुवचमेवेत्याह—। ^८ "अन्य-
त्रे'ति ॥ प्रमाजातिविशेषव्यपदेशकत्वमेव स्फुटयति—। ^८ "चतस्र' इति ।
तथाच तादृशासाधारणजातिव्यपदेशासाधारणत्वं प्रमाणत्वं, भवति हि
'लैङ्गिकी प्रमा' 'शाब्दी प्रमे'ति व्यपदेश इति भावः ॥ ^८ "भाण्डालेख्यमि-
वे'ति । यथा, ऽऽलेख्यं=रेखोपरेखादि ^(१) सर्वभाण्डसाधारणं, न भाण्डविशे-
षलक्षणं, तथा पुरुषाधीनविवक्षापि न विशेषिकेत्यर्थः ॥ ननु विवक्षितप्रमाजा-
तीयत्वं साक्षात्कारित्वादिकात्यैव विवक्षितं, तथाच तत्तदसाधारणकार-
णत्वेन लक्षणं न भाण्डालेख्यन्यायमनुहरतीत्यत आह—। ^८ "अर्थजत्व
स्ये'ति । अर्थः=कर्म, तदपि साक्षात्कारिज्ञाने करणं स्यात्, तस्यापि व्यप-
देशकत्वादित्यर्थः ॥ कर्मण्यतिव्याप्तिमुक्त्वा कर्तुरि च आह—। ^८ "आप्ने'ति ।
आप्ः=कर्त्ता, शाब्दीं प्रमां प्रत्यसाधारण्येन विशेषक एवेत्यर्थः ॥

मू० "ओमित्युत्तरे च पूर्वोक्तमिति । ^८ 'विवक्षितजातिभेदौपयिक-
त्वेन ^(२) प्रमित्यसमवायिकारणविशेषकं प्रमाणमित्यप्यत
एव प्रत्युक्तम् । इति प्रमाकरणनिरुक्तिदूषणानि ।

एवं ^(३) विशेषतोपि प्रमाणलक्षणानि प्रतिवक्तव्यानि ।

(१) यद्यपि तत्तदभाण्डगतं रेखोपरेखादि तत्तदभाण्डसाधारणमेव तथापि
रेखोपरेखाशब्देन तन्निर्मिता हस्त्यादेराकारा ग्राह्याः, ते च सर्वभाण्डसाधारणा एवेति
भावः ।

(२) "विवक्षितजातिभेदौपयिकत्वेने'ति "विशेषकमि'त्यनेनाऽन्वेति ।

(३) { गन्धेनैतावताऽखण्डि प्रमातत्करणे तथा ।
तत्प्रसङ्गवशात्प्राप्तं प्रत्यभिज्ञादखण्डि च ॥
तेन मानादिकस्याक्तौ यादिनां यो दुराग्रहः ।
कथास्वावश्यकत्वस्य भिज्जतः खण्डनोक्तिभिः ॥ }

तथाहि,—“प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभि-
चारी”त्याहुः^(१) ।

टी० ॥ नन्वाप्तोपि प्रमाणमेव, कथमन्यथा “मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्य-
वच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि”ति पारमर्षे सूत्रमित्यत आह—। “उ-
मि”ति । “किमोमित्यभिधायैव निर्वृते भवानि”त्यादिना पूर्वमेव बाधक-
स्योक्तत्वात् । नह्यभ्युपगमाधीनमर्थतयात्वमित्यर्थः ॥ नन्वात्मनःसंयोगः
प्रमित्यसमवायिकारणं, तद्विशेषकं लिङ्गशब्दादिप्रमाणं, तथाच प्रमित्यस-
मवायिकारणव्यपदेशकं प्रमाणमिति लक्षणमास्तामित्यत आह—।^b “विव-
क्षिते”ति । विवक्षान्तर्भावैरेव तदपि भाण्डालेख्यमिव, किञ्च, अर्थस्य=(क-
र्मणः) कर्तुं स्वाप्तस्य कारणत्वप्रसज्जकमित्यर्थः ॥

“एवमि”ति । प्रामाण्यसामान्यलक्षणदूषणानि क्रियन्तिचिद्विशेषल-
क्षणेपि बोद्धव्यानीत्यर्थः । यद्वा, “एवमि”ति खण्डनीयत्वमात्रमतिदिशति,
तेन “तथाहीन्य”स्य सङ्गतिः ॥

मू० “किमर्थमिदमुच्यते? किं सजातीयविजातीयव्यवच्छिन्न-
तत्प्रतीत्यर्थम्?—१ उत साक्षात्कारित्वप्रतीत्यै तच्चिह्नेप-
दर्शनमिदम्?—२ उत व्यवहारार्थम्?—३ उत प्रत्यक्षा-
दिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवधारणार्थम्?—४ उतान्यत्किञ्चि-
दर्थमेव?—५ । नाद्यः । तथाहि,—किं ‘सजातीये’ति प्रत्यक्ष-
त्वेन सजात्यमपेक्षितं? रूपान्तरेण वा? । नाद्यः,^b तस्माद्य-

इति श्रीमदुदासीनवर्त्य श्रीदमुकुन्ददासशिष्येण श्रीहराममिश्रशास्त्रिभ्योऽधिगतवे-
दवेदाङ्गादिविविधविद्येन श्रीमोहनलाल-सा० यो० वेदान्ताचार्येण प्रणीतायां गतेप्र-
दर्शिन्यां सामान्यतः प्रमाप्रमाणखण्डनम् ।

{ खण्डनं प्रतिजानीते श्रीहर्षोऽयं विशेषतः । }

{ मानानां, मानभङ्गार्थं वादिनां मानमानिनाम् ॥ }

(१) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके चतुर्थसूत्रे न्यायाचार्या गौतममहर्षेण आहुरित्यर्थः ।

वच्छेद वधेः सजातीयादव्यावृत्तत्वे^(१) व्यवच्छेदकत्वानुपप-
त्त्या व्यावृत्तत्वस्वीकारेणाव्यापकत्वात् । 'नापि द्वितीयः,
विजातीयपदोपादानवैयर्थ्यात् । अस्ति हि प्रमेयत्वादिना
सर्वसाजात्यम् । ^d अथ प्रमाणत्वादिना विशेषेण साजात्यं
विवक्षित्वेदमुच्यते, 'तर्हि लक्ष्यस्यापि प्रमाणत्वेन साजा-
त्यात् व्यवच्छेदकोटिप्रविष्टतया सङ्ग्राह्यताऽभावप्रसङ्गः ।

टी० ॥ लक्षणस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वेन पराभिमतस्य प्रयोजनं खण्ड-
यितुं विकल्पयति-। "किमर्थमि"ति । तत्प्रतीत्यर्थं-लक्ष्यप्रतीत्यर्थम् ॥
लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपीदं प्रत्यक्षस्य सर्वप्रमाणमूलत्वादिवैय^(२) प्रसौ-
ति-। ^b "तस्मादि"ति । यतः प्रत्यक्षात्मन्यलं व्यावर्तनीयं तत्रैव लक्षणसत्त्वे
व्यावृत्तेरनुपपत्तिः, असत्त्वे तदव्याप्तिर्लक्षणदोष इत्यर्थः ॥ रूपान्तरेण साजा-
त्यमभिमतमिति खण्डयति-। ^c "नापी"ति । प्रमेयत्वादिना सर्वं सजातीय-
मेव, तथाच कस्योपपत्त्याय विजातीयपदमित्यर्थः ॥ ननु "प्रत्यक्षानुमानोपमा-
नशब्दाः प्रमाणानी"तिसूत्रेण^(३) प्रमाणसामान्यं विभक्तं, तथाच प्रमाणत्वेन
सजातीयेभ्योऽनुमानादिभ्यो विजातीयेभ्यः प्रमेयसंशयादिभ्यः प्रत्यक्षमनेन
लक्षणेन व्यावृत्तं बोध्यते, इति शङ्कते-। ^d "अथे"ति ॥ प्रमाणत्वेन सजा-
तीयाद्व्यवच्छेदो यदि लक्षणकलं तदा स्वस्मादपि व्यवच्छेद एव स्यादिति
परिहरति-। "तर्हि"ति ॥

सू० " * लक्ष्यस्य यत्प्रमाणत्वादिभिः सजातीयं तद्व्यवच्छेद्यं, न
च लक्ष्यस्य लक्ष्यं सजातीयं, षष्ठ्यर्थस्य भेदव्यवहितत्वात् ? *
-इति चेत्, ^b एवं तर्हि लक्ष्यापेक्षया भिन्नाद्व्यवच्छेद
इत्येवोच्यतां, कृतं प्रमाणत्वादिना साजात्येन प्रकृतानु-

(१) प्रत्यक्षलक्षणस्याव्यावृत्तत्वे इत्यर्थः ।

(२) इहैव=प्रत्यक्षस्य एव । लक्ष्यलक्षणमात्रखण्डनमपि प्रसौतीत्यन्वयः ।

(३) प्रथमाध्याये प्रथमाह्निके लुतायं गौतमायं सूत्रम् ।

पयोगिना वर्णितेन, 'यदा च लक्ष्यादन्यत्वं परेषामवगतं तदा परस्मादन्यत्वमपि लक्ष्यस्यार्थादवगम्यते इति सिद्धमग्रत एव लक्षणप्रयोजनमिति वैयर्थ्यमेव स्यात् लक्षणास्थानस्येति । अस्तु वा विवक्षावैचिचीवशात्कथमपीदृशमभिधानं, तथापि "न तावदनेन लक्षणेनानवगतेनैव व्यवच्छिन्नप्रतीतिसम्भवः, अतिप्रसङ्गात् । नापि ज्ञातेन, दुरवधारणत्वात् । न तावदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पत्तिः प्रत्यक्षा, 'अप्रत्यक्षविशेषणत्वात् ।

टी० ॥ ननु स्वयमेव न स्वसजातीयं, किंत्वनुमानादि तथेति नोक्तदोष इत्याह- । "लक्ष्यस्ये"ति ॥ एवं सति लक्ष्यभिन्नव्यवच्छेदफलकं लक्षणमित्येवाच्यतांसजातीयव्यवच्छेदफलकत्वात्किरतन्त्रमिति परिहरति- ।
 १ "एवमि"ति ॥ ननु तथैवास्तु, तावतापि लक्षणं सफलमेवेत्यत आह- ।
 "यदा चे"ति । परेभ्यः प्रत्यक्षस्य भेदं विना परेषां प्रत्यक्षाद्विन्नत्वमनुपपन्नमित्यर्थवशसिद्धमेवेतरभिन्नत्वमित्यर्थः । विवक्षावैचिच्यं = 'लक्ष्यभिन्नव्यवच्छेदफलकत्वं समानाऽसमानजातीयव्यवच्छेदफलकत्वं वा लक्षणस्येत्यभिधानवैचिच्यमित्यर्थः ॥ दुरवधारणत्वमेवाह- । "न तावदि"ति ॥ "अप्रत्यक्षे"ति । इन्द्रियस्य तत्सन्निकर्षस्य वाऽप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षेण तद्विशिष्टप्रतीत्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

श्रु० "नापि कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा तदवगमः, १ ताभ्यां सामान्यतः कारणमात्राक्षेपेण कारणगतानुगतरूपासिद्धा-
 (१) वेकरूपलक्षणाऽसिद्धेः । * 'कार्यस्यैकजात्यादेकजातीय-
 कारणसिद्धिः ? * -इति चेत्, "तर्हि कार्यगतैकजात्यस्य

(१) कारणगतस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात्तत्त्वादेरनुगतस्य रूपस्याऽसिद्धादित्यर्थः ।

पूर्वमवश्यप्रत्येतत्वाङ्गीकारे तत एव सजातीयविजातीयव्यवच्छेदप्रतीतिरस्तु, कृतमनया पारम्पर्यकुसृष्ट्या^(१) ।
 * नन्वेतावतापि न प्रकृतलक्षणखण्डनं भवत्यव्याप्तरतिव्याप्तेर्वाऽनुद्भावनात् * । मैवम्, प्रथमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयतया वा लघोरूपायात्साध्यसिद्धौ भवन्त्यां चरमभावितयाऽवश्यानुष्ठेयत्वाभावेन च गुरावुपाये प्रवर्तमानस्य तवैवेदं दोषोद्भावनं प्रदीपे प्रदीपं प्रज्वाल्य^(२) तमोनाशाय यतमानस्येव पुंसः । नहि तस्य दीपान्तरस्य कश्चिद्दोषः, किन्तु तथाकारी पुरुष एव पर्यनुयोज्यः । सर्वसाधनसाधारणोऽयं दोषः यत्सम्भवदेवंविधलघूपायत्वं^(३) नाम, स्वरूपासिद्धिरिव^(४) सर्वप्रमाणानाम् । तस्मान्मा नाम भूदतिव्याप्त्यादिदोषः, सामान्यदोषादेवेदं लक्षणं दुष्टमिति ।

टी० ॥ ननु प्रत्यक्षस्येतरभिन्नत्वेन ज्ञानं लक्षणसाध्यमिति तदेव^(५) लक्षणे लिङ्गं, तदन्यथानुपपत्तिर्वा लक्षणज्ञापिकेत्यत आह—। “नापी”ति । यद्वा, साक्षात्कारिजातीयं ज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षे स्वकारणमनुमापयिष्यतीत्यत आह—। “नापी”ति ॥^b “ताभ्यामि”ति । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥

(१) साक्षात्कारिज्ञानत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वमनुमातव्यं ततश्च तस्य लक्षणत्वं वक्तव्यमिति पारम्पर्यस्य कुसृष्ट्या (=दुरुक्त्या) कृतमलमित्यर्थः ।

(२) प्रदीपं प्रज्वाल्य प्रदीपे तमोनाशाय यतमानस्य पुंस इवेत्यन्वयः ।

(३) सम्भवत्येवंविधो लघूपायो यस्य गुरुपायवतः स सम्भवदेवंविधलघूपायस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । सत्यतिपक्षवदेवायं सम्भवल्लघूपायोऽपि दोषो बोध्यः ।

(४) स्वरूपासिद्धिः = स्वरूपतोऽसिद्धिः । सा चाऽनुमितौ स्फुटैव । ‘इदं रजतमिति प्रत्यक्षेपि रजतरूपार्थस्याऽसत्त्वेन, एतदस्ति सदृशी मदीया गौरित्युपमितेऽच्चात्यन्तं विसदृशयोः सादृश्यावगाहित्वेन, वन्दे। धूमोपपाद्यत्वभमेण वन्द्यन्यथानुपपत्त्या धूमकल्पनारूपार्थापत्तेरपि वस्तुतोऽनुपपाद्यादनुपपादककल्पनारूपत्वेन च स्वरूपासिद्धिर्बोध्यः ।

(५) तदेव = इतरभिन्नत्वेन ज्ञानमेव ।

साक्षात्वावच्छिन्नकार्ये प्रतीन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेनैव कारणतेति तदेव^(१)
तेनानुमेयमिति शङ्कते-। “कार्यस्ये”ति ॥ तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव
प्रत्यक्षलक्षणमस्तु, कृतमनुमितलक्षणेनेति परिहरति-। “तर्ही”ति ॥ लक्षण-
दूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधानमप्रस्तुतमिति शङ्कते-। “नन्वि”ति । प्रथम-
भावित्वं=लक्षणात् पूर्वमेवोपस्थितत्वम् । अवश्यानुष्ठेयत्वं=लक्षणज्ञानार्थ-
मवश्यानुसरणीयत्वम् । लक्षण^(२)दोष एवायं यत्सम्भवल्लघूपायत्वं त्वद-
कौशलस्यापनमुखेनोद्भाव्यते इति परिहारार्थः ॥

श्रु० “एतेन द्वितीयोपि निरस्तः, साक्षात्कारित्वावगममन्तरेण
तदवगमानुपपत्तेः; तदवगमाच्चास्य प्रतीतावन्योन्याश्रय-
प्रसङ्गः । “अस्तु वाऽन्यद^(३)पि किञ्चिदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं
तथापि तदेव^(४) साक्षात्कारित्वाविनाभूततया प्रत्यक्षलक्ष-
णमुपन्यस्यतां, सन्निहितप्रतिपत्ति कृत्वात् । * “नच तद^(५)-
वश्यं व्यापकं वक्तव्यं, लिङ्गस्य तद्व्याप्यत्वेनैवोपपत्तेः* ?
—इति चेन्न ।

टी० ॥ ‘साक्षात्त्वविज्ञापदर्शनमि’ति पक्षं दूषयति-। “एतेने”ति ।
साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पक्षत्वमनुमेयं, तच्च ज्ञातं सत्साक्षात्का-
रित्वव्यञ्जकमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । यद्यपि साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षमेव
तथापीन्द्रियजन्यत्वव्यङ्ग्यमेवेति भावः ॥ नन्वर्थजत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमनुमाय
तेन साक्षात्त्वमनुमास्यते, इति नान्योन्याश्रय इत्यत आह-। “अस्तु वे”ति ।

(१) तदेव=इन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वावच्छिन्नकारणमेव, तेन=साक्षात्वावच्छिन्नका-
र्येण ।

(२) नन्वेतावतापि समैव दोषोऽभिहितो न लक्षणस्येत्याशङ्क्यामाह-लक्षणेति ।

(३) अन्यद=अर्थजत्वम् ।

(४) तदेव=अर्थजत्वमेव ।

(५) तद्=अर्थजत्वं प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्यावश्यं व्यापकम्=अनुगतं लक्षणं वक्तव्यं
न च भवति, साक्षात्कारित्वलिङ्गस्य तस्य तद्व्याप्यत्वेन=साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वेन
साक्षात्कारित्वव्याप्येन्द्रियजन्यत्वव्याप्यत्वेन वा तच्चूनदेशवृत्तित्यात् किन्त्वैन्द्रियजन्यमे-
वानुगतं लक्षणमित्यर्थः ।

तथाचार्यजत्वमेव प्रत्यक्षत्वे लिङ्गमस्तु, व्याप्यव्याप्यस्य सुतरां व्याप्यत्वा^(१).
दिति किमिन्द्रियजन्यत्वेनेत्यर्थः । सचिहितप्रतिपत्तिकृत्वं = प्रथमोपस्थित-
त्वम् । * अर्थजत्वस्येन्द्रियजन्यत्वेनाविनाभावो गृहीतो, न तु साक्षात्त्वेनेति न
वाच्यं *, तुल्यसामग्री^(२) कत्वादि, ति भावः ॥ नन्विन्द्रियजत्वं सकलप्रत्यक्ष-
व्यापकमिति तदेव साक्षात्कारित्वस्य लक्षणं, नन्विन्द्रियजत्वानुमापकं य-
ल्लिङ्गं तल्लक्षणीभवितुमर्हति, लिङ्गस्य^(३) तद्व्याप्यमात्रस्यापि सम्भवेन
प्रत्यक्षस्य लक्ष्यस्याव्यापकत्वादिति शङ्कते-। “नच तदवश्यमि”ति ॥

ब्रू० “यच्च लिङ्ग^(४)मव्यापकत्वान्नास्ति तच्चेन्द्रियजत्वस्य प्रमा-
णाभावात् प्रत्येतुमशक्यत्वेन कथं ततः साक्षात्कारित्वाव-
गमः ? । यदा^(५) तु क्वचित्प्रत्यक्षजातीये एव प्रमाणाभावादि-
न्द्रियजत्वमनवधारणीयतया साक्षात्कारित्वव्यापकत्वेना-
नवगतमपि लक्षणं, तदा किमपराङ्गं लिङ्गान्तरेण^(६) व्याप-
केन । * “अथ यच्च तदिन्द्रियजत्वे लिङ्गं नास्ति तच्च लि-
ङ्गान्तरात्प्रत्येतव्यम् ? * । “तथापि तदेवास्तां साक्षात्का-
रित्वे लिङ्गं, क्वचिन्विन्द्रियजत्वानुमानपूर्वकं तदनुमानकल्प-
नया । * “अथ तथालिङ्गद्वयं तत्प्रत्येकमव्यापकतया न
लक्षणमिन्द्रियजत्वं तु तथात्वाल्लक्षणम् ? *—इति चेन्न,

(१) प्रत्यक्षत्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यार्थजत्वस्य सुतरां प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः ।

(२) सामग्री = इन्द्रियार्थसचिकर्षादिरूपा ।

(३) लिङ्गस्य = अर्थजत्वस्य, तद्व्याप्यमात्रस्य = साक्षात्कारित्वव्याप्यमात्रस्य साक्षा-
त्कारित्वव्याप्येन्द्रियजत्वव्याप्यमात्रस्य वेत्यर्थः ।

(४) लिङ्गम् = अर्थजत्वम् । तत्र प्रमाणाभावादिन्द्रियजत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वे
नेत्यन्वयः ।

(५) ननु यत्र प्रत्यक्षजातीयेऽर्थजत्वं लिङ्गं नास्ति तत्र साक्षात्कारित्वव्यापक-
त्वेनानवगतमेव तत् लक्षणं मंस्यत इत्यत आह-यदेति । व्यापकत्वेनानवगतौ-
हेतुः—अनवधारणीयतयेति ।

(६) लिङ्गान्तरेण = अर्थजत्वेन ।

‘साक्षात्कारित्वानुमानस्य लक्षणप्रयोजनस्योभाभ्यामेव सिद्धेः, कृतं व्यापकेन तेन^(१) । नापि तृतीयः । स ह्येवंरूपः, यद् इन्द्रियार्थसन्निकर्षजनितं तत् ‘प्रत्यक्षमिति व्यवहर्तव्यमिति । अथमप्यर्थोऽनुपपन्नः, लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । साक्षात्कारित्वान्तदवगमे साक्षात्कारित्वमेवास्तु व्यवहारनियमनिदानम्, ^२ अव्यवहितप्रतिपत्तिकृत्वादित्यावेदितम् ।

टी० ॥ यत्र प्रत्यक्षभागे व्याप्यैकरूपेण तेन^(१) लिङ्गेन नेन्द्रियजत्वमनुमेयं तत्राव्याप्तिः स्यादिति परिहरति—। “यत्रे”ति ॥ तत्रापि प्रत्यक्षभागे लिङ्गान्तरेण नेन्द्रियजत्वमनुमितमिति नाव्याप्तिरिति शङ्कते—। ^२ “अथे”ति ॥ ताभ्यां लिङ्गाभ्यामाहत्य^(३) साक्षात्त्वमेवानुमीयतां किमिन्द्रियजत्वेनेति परिहरति—। “तथापी”ति ॥ अनुगमाननुगमयोर्विनिगमकत्वमिहेति शङ्कते—। ^४ “अथे”ति ॥ इदानीमाशयं स्फुटयति—। “साक्षात्कारित्वे”ति । साक्षात्त्वप्रतीतिमात्रं लक्षणस्योद्देश्यं, तच्च ज्ञातमेवेत्यलमिन्द्रियजत्वानुमानेनेत्यर्थः ॥ व्यवहारसाधकं व्यतिरेकलक्षणमिति खण्डयति—। ^५ “नापी”ति ॥ ^६ “अव्यवहिते”ति । साक्षात्त्वेनेन्द्रियजत्वानुमानं, तेन च व्यवहारानुमानमिति परम्परागौरवमित्यर्थः ॥

मू० “अत एव न चतुर्थः, ^७ कल्पनागौरवदोषश्चाधिकः । नापि पञ्चमः, तादृशस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । ^८ एतेन ‘भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजं प्रत्यक्षमपि निरस्तम् । ‘किञ्च, प्रमाणविशेषलक्षणमिदं प्रमाणलक्षणोपसङ्गहीतस्य कियतः सङ्ग्राहकं कियतश्च प्रतिक्षेपकं वक्तव्यम्? प्रमाणल-

(१) तेन=इन्द्रियजत्वरूपेण लक्षणेन ।

(२) तेन=अर्थजत्वेन ।

(३) आहत्य=संभूय ।

क्षणेन च व्यभिचारिणो^(१) निवृत्तिः प्रदर्श्यते, तथा सति यथाश्रुतमिदमलक्षणं, व्यभिचार्यपि हि भासमानस्य सत्तादेराकारस्येन्द्रियसंयोगादुत्पद्यते । अथ विशेषाभिप्रायेणेदं लक्षणं वाच्यं, तथाप्यसङ्गतिः । तथाहि,—किं^(२) किञ्चात्र भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं विवक्षितम् ?—१ उत यावद्भासमानेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वम् ?—२ । आद्ये “व्यभिचार्यव्यवच्छेदः,

टी० ॥ “अत एवे”ति । अत्रवहितप्रतिपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः ॥
 “कल्पने”ति । साक्षात्कारित्वजात्यपेक्षया खण्डस्येन्द्रियार्थसचिकर्षजत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वकल्पनायां गौरवमित्यर्थः ॥ “तादृशस्ये”ति । तादृशस्य लक्षणफलस्य दर्शयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ “एतेने”ति । लक्षणफलानिर्देशेनेत्यर्थः । यद्वेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वस्य दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । भ्रमे रजताद्याकारेण सम्प्रयोगाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं ‘भासमाने’ति ॥ ‘इदं सद्रजतमि’ति भ्रमस्यापि भासमानसत्ताकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादतिव्याप्तिमाह—। “किंचे”ति ॥ ननु सत्तादिर्भासमानोप्याकारो न विशेषस्तेन चाकारिण^(३) भासमानाकारेन्द्रियसम्प्रयोगजत्वं विवक्षितमिति नातिव्याप्तिरित्याह—। “अथे”ति ॥ विशेषाकारमेवादाय विकल्पयति—। “तथा ही”ति ॥ “व्यभिचारी”ति । इदन्त्वलक्षणं विशेषाकारमादाय तथापि भ्रमेऽतिव्याप्तेः, संशये च वास्तवं प्रकारमादायातिव्याप्तेरित्यर्थः ॥

मू० “निर्विकल्पासङ्गश्च । नापि द्वितीयः, विकल्पासहत्वात् ।

तथाहि,—किं भासमानताविशिष्टस्येन्द्रियसम्प्रयोगः ?—१

(१) व्यभिचारिण इत्यतोऽपि “ज्ञानस्य”—इति शेषः ।

(२) किमिति, यत्किञ्चिद्भासमानविशेषाकारेण्द्रियसंयोगजन्यत्वमिति प्रथमविकल्पार्थः, यावद्भासमानविशेषाकारेण्द्रियसंयोगजन्यत्वमिति द्वितीयविकल्पार्थः ।

(३) तेन चाकारेण=विशेषाकारेण । भासमानो य आकारस्तेन सहेन्द्रियसंप्रयोगजत्वमित्यर्थः ।

उत भासमानतोपलक्षितस्य ?-२ । नाद्यः, ^६पूर्वं भासमानत्वाभावात्, ^७कारणस्य च पूर्वभावित्वात् । द्वितीये ^८लटोऽविवक्षितार्थत्वं वा ?-१ विवक्षितार्थत्वं वा ?-२ । नाद्यः । तथाहि, - ^९यावज्जासमाना^(१)कारेन्द्रियसंयोगजमपि भवति 'घटोयमि'ति विज्ञानं, न चात्मनि प्रत्यक्षम्, ^{१०}आत्मनस्तदीयाविषयत्वात्, प्रमाणस्य च विषयनियतत्वात्, यच्च प्रामाण्यं तत्रैव विषये तद्विशेषस्य प्रत्यक्षत्वस्य वक्तव्यत्वात् । ^{११}अन्यथा पटास्तित्वे 'घटोऽयमि'ति प्रत्यक्षं प्रमाणयतः किमुत्तरम् ? । ^{१२}* नन्विदमुत्तरं^(२)घटविज्ञानं न पटे प्रत्यक्षं, न हि तदिन्द्रियसन्निकर्षणोत्पन्नमिति * । तत्किमात्मेन्द्रियसन्निकर्षजं घटविज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षमेव ? ।

टी० ॥ "निर्विकल्पके"ति । तत्र निष्प्रकारकतया भासमानस्याकारस्याभावादित्यर्थः । यद्वा^(३)सविकल्पकोत्पत्तिकाले इव निर्विकल्पोत्पत्तिकाले प्रकारस्य भासमानत्वाभावादित्यर्थः ॥ निर्विकल्पकमेवाधिकृत्याह-^४"पूर्वमि"ति ॥ ननु तत्रापि निर्विकल्पकेनैव^(५)भासमानतावैशिष्ट्यमस्तीत्यत आह-^६"कारणस्ये"ति ॥ ^७"लट्"इति । शानच्स्यानस्ये^(८)त्यर्थः ॥

(१) भासमानेति, यदाकदाचिद् (अहमस्मीति स्वात्मप्रत्यक्षकाले) भासमाना यावन्त आकारा यस्यात्मनस्तेनात्मनान्यकाले मनोरूपेन्द्रियसंयोगजमित्यर्थः ।

(२) "नन्विदमुत्तरम्"-इति पाठस्तु विद्यासागराद्यभिमतः ।

(३) ननु सविकल्पकज्ञाने सप्रकारतया भासमानाकारवन्निर्विकल्पकज्ञाने निष्प्रकारतयेवाकारो भासते इति न तदसङ्गत् इत्यस्वरसादाह-यद्वेति ।

(४) 'निर्विकल्पकेने'ति पदं भासमानतावैशिष्ट्यपदेकदेशेन भासमानत्वेनान्वेति तथा च निर्विकल्पकेन भासमानतया सहेन्द्रियस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्ध इत्यर्थः ।

(५) "लटः शतृशानच्चा"-इति सूत्रोक्तः शानच् स्याने यस्य लटस्तस्येत्यर्थः ।

यस्य भासमानस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाद्विज्ञानं जायते तत्तत्र प्रत्यक्षमिति^(१)
विशेषपर्यवसानाय सामान्योक्तावनिष्टं तावदाह-। “यावदि”ति ॥ ननु
नेदमनिष्टमित्यत आह-। “आत्मन” इति ॥ नन्वन्यविषयस्याप्यन्यत्र
प्रत्यक्षत्वं स्यादित्यत आह-। “अन्यथे”ति ॥ घटप्रत्यक्षस्यात्मप्रत्यक्षता-
पादनाय लक्षणस्य विशेषपरतां पूर्वपक्षिणमङ्गीकारयति-। “नन्वि”ति ॥
एवं स्थिते स्वाभिमतमापादनमाह । “तत्किमि”ति ॥

सू० “* कथमेवं स्यात्, आत्मेन्द्रियसन्निकर्षाद् घटज्ञानस्यो-
त्पादेष्ट्यात्मनोऽनवभासमानत्वाद् *-इति चेन्न, ^६ “भास-
माने”त्यत्र लटोऽविवक्षितार्थत्वपक्षमाश्रित्येदं भवतोच्यते,
इति स्मर्त्तव्यम् । अस्ति ह्यात्मनो भासमानत्वं कदाचित्के-
नचित्, अन्यथाऽप्रमेयत्वप्रसङ्गात् । * ‘उक्तलक्षणकं स्ववि-
षये प्रत्यक्षं, न त्वन्यत्रापि ? *-इति चेन्न । स्वशब्देन यदि-
ज्ञानमात्रं विवक्षितं तदा “स दोषस्तदवस्थः । अथ
ज्ञानव्यक्तिरपेक्षिता “तदा लक्ष्यस्वरूपस्यासाधारणतया
तत्परित्यागेन लक्षणस्यऽन्यत्रापि गतत्वादतिव्याप्तिः,
व्यक्त्यन्तरस्य लक्षणाश्रयस्यैकव्यक्त्यभिहितलक्ष्यीभूतासा-
धारणरूपत्वाभावात्^(२) । * व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव, अल-
क्ष्ये च लक्षणस्य गमनादतिव्याप्तिः * ?-इति चेन्न ।

टी० ॥ भासमानत्वंविशेषणमपश्यतस्तवेदमापादनमिति शङ्कते-
“कथमेवमि”ति ॥ लङ्घ्याऽविवक्षया भासमानत्वं विशेषणं त्वयैवापास्त-

(१) इति=एवं प्रकारेण, यत्तच्छब्दघटितविशेषोक्तौ लक्षणं पर्यवसाययितुं
सामान्योक्तौ=सामान्यतो यावद्भासमानाकारेन्द्रियसंप्रयोगजत्वाक्ता, वनिष्टमाहेत्यर्थः ।
यत्तदोक्तिस्तत्तद्व्यभिधापयतया विशेषवाचकत्वम् ।

(२) एकव्यक्तावभिहितं यल्लक्ष्यीभूतासाधारणरूपत्वम्=लक्ष्यतावच्छेदकीभूत-
धर्मवत्वम्, तस्य लक्षणाश्रयेऽलक्ष्यव्यक्त्यन्तरेभावादित्यर्थः । यद्वा, एका या लक्ष्यीभूता-
साधारणरूपा व्यक्तिरभिहिता तद्रूपताया अलक्ष्यव्यक्त्यन्तरेभावादिति सरल एवार्थः ।

मिति परिहरति-^b “भासमाने”ति । एतदनिष्टभयेन^(१) पल्लवणं विधेयं तत्रातिव्याप्तिरिति परिहारहस्यम् । वस्तुतो^(२) अन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनमेव प्रघट्टकार्यः । आत्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षेति^(३) व्याप्ति-
घटानुमित्यादौ प्रत्यक्षलक्षणातिव्याप्तिर्वा न प्रघट्टकार्यः, उपसंहारविरो-
धात् ॥ ननु स्वविषयकप्रत्यक्ष^(४) स्यैव तल्लक्षणं, तथावान्यविषयकप्रत्यक्षस्या-
न्यत्र प्रामाण्यापादनं न सम्भवतीत्याशङ्कते । “उक्तलक्षणकमि”ति ॥
^d “स दोष” इति । ‘घटोऽयमि’ति ज्ञानमात्मनि प्रत्यक्षं स्यादित्ययं दोष इत्यर्थः ॥ एकैव व्यक्तिर्यदि लप्यते तदा व्यक्त्यन्तरातिव्याप्तिरित्याह-
“तदे”ति ॥ अतिव्याप्तिमेव स्फुटयति-^f “व्यक्त्यन्तरस्य”ति ॥

श्रू० “यदेकसाधारणस्वरूपं लक्ष्यत्वेन निरूप्यते भवता न तदन्यस्वरूपम्, अतः कथं ‘तदपि लक्ष्यमित्यपिशब्देना-
नेकं साधारणीकृत्य समुच्चेतुं शक्यं; यदपि साधारणं रूपं तद्व्यक्त्यन्तरव्यवच्छेदकं स्वविषयपदं विशेषणं प्रतिपत्ता
भवतैवाऽसाधारणीकृतम् । स्वशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थत्वे^६ दो-
षस्योक्तत्वात्, ‘स्वत्वस्य चानुगतस्वरूपस्य निर्वक्तुमशक्य-
त्वात्’ अन्यथाऽन्यव्याक्तविषयस्यान्यत्र तथात्वापत्तेः^(५) ।
‘नापि द्वितीयः पक्षः, विकल्पासहत्वात् । किं सम्प्रयो-
गाज्ञेया वर्तमानत्वम् ?-१ अथ यात्किञ्चिदपेक्षया ?-

(१) एतदनिष्टभयेन=भासमानत्वस्य विशेषणत्वे पूर्वोक्तिविरोधभयेन, यद=
भासमानत्वोपलक्षितलक्षणादतः प्रत्यक्षलक्षणं वक्तव्यं तत्रात्मप्रत्यक्षत्वस्य घटप्रत्यक्षे, घट-
प्रत्यक्षस्य वा घटानुमित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

(२) नन्वेवं सति “अत एवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनि घटज्ञा-
नस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्यानुयोगा द्रष्टव्यः”-इत्यादिमोपसंहारविरोधः स्याद-
ित्यस्वरसाद्वास्तविकं मिथ्यान्तमाह-वस्तुत इति ।

(३) घटाविषयकप्रत्यक्षस्यात्मविषयकप्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ।

(४) स्वविषयकप्रत्यक्षस्य=स्वविषयाविषयकप्रत्यक्षस्येत्यर्थः ।

(५) तथात्वापत्तेः=प्रामाण्यापत्तेः ।

१। प्रथमे विशेषणत्वपक्षान्न विशेष इत्युक्तदोषापत्तिः ।
 द्वितीये तु लटोऽविवक्षितार्थत्वमेव स्यात्, ^१ व्यवच्छेद्ययोर्भा-
 सितभासिष्यमाणयोरपि तदा^(१) भासमानत्वस्वीकारात् ।
 * ^२ इन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमपेक्षितम्, अतो
 विवक्षितार्थत्वम् * ?- इति चेन्न ।

टी० ॥ “यदेकत्रेति । स्वपदमहिम्ना व्यक्तिविशेषमात्रोपस्थितौ
 ‘व्यक्त्यन्तरमपि लक्ष्यमेव’ति त्वदभिधानमतन्त्रमेवेत्यर्थः ॥ ^६ “दोषस्ये”ति ।
 घटप्रत्यक्षस्यात्मनि प्रामाण्यापादनलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ^८ “स्वत्वस्य चे”ति ।
 स्वत्वमपि^(२) हि स्वमेव, अन्यथा तत्प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति, स्तथाच स्वत्वे यदि तदेव
 स्वत्वं तदात्माश्रयः । स्वत्वान्तरं चैतदानवस्था, स्वत्वाख्यं च धर्मान्तरं ना-
 स्येवेत्यर्थः ॥ ननु मा भूत्स्वत्वमनुगतं, किमत, इत्यत आह-। ^८ “अन्यथे”-
 ति ॥ ‘भासमाने’त्यत्र लङर्थविवक्षापक्षं दूषयति-। ^९ “नापी”ति ॥ ^{१०} “प्रथमे”-
 इति । निर्विकल्पके भासमानताविशिष्टेनेन्द्रियसंयोगजत्वाभावात् तदनु-
 पपत्तिरिति ॥ ^{११} “व्यवच्छेद्ययोरिति”ति । ज्ञानान्तरे भासितस्य भासिष्यमा-
 णस्यात्मन इन्द्रियसंयोगजे घटोपमिति ज्ञानेप्यात्मप्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥
^{१२} “इन्द्रिये”ति । तच्च निर्विकल्पके^(३) स्तीति न तदनुपपत्तिरिति ॥
 सू० “आत्मनोपीन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानत्वमस्ति । नहि
 स यदा मनसा गृह्यते तदा ^६ नेन्द्रियसंयोगानन्तरम्^(४) ।

(१) तदा=तत्कालापेक्षया तत्कालीनेन्द्रियसंयोगापेक्षयेत्यर्थो वा ।

(२) स्वविषयकप्रत्यक्षस्यैव लक्षणत्वे स्वपदमपि किञ्चिदाह व्याख्याकारः-स्व-
 त्वमपीति, यथा स्वपदार्थता घटपटादीनामेवं स्वत्वमपि स्वपदार्थ एवेत्यर्थः । अन्य-
 था=स्वत्वस्य स्वपदार्थताऽनङ्गीकारे, स्वत्वप्रत्यक्षे स्वविषयकप्रत्यक्षत्वाभावादव्याप्तिः
 स्यादित्यर्थः ।

(३) यद्यपि निर्विकल्पके न सविकल्पके इव भासमानत्वं तथापि किञ्चिद्रूपेण
 भासमानत्वमभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

(४) ‘भासमानत्वम्’-इति शेषः । पट्टा ‘अनन्तरमिति भावप्रधानोनिर्देशः,
 आनन्तर्यमित्यर्थः ।

* नेन्द्रियसंयोगमात्रं विवक्षितं, किं नाम यदनन्तरं भासमानतोत्पत्तिः ? *—इति चेन्न, 'तदनन्तरमपि भासमानतोत्पत्तेः । * "भासमानतान्तरं तत्, नत्विदं भासमानत्वम् * ?—इति चेत् न, अव्याप्तिप्रसङ्गात्, एकभासनमात्रव्यवस्थितत्वाच्चक्षणस्य । * अथ मन्यसे—यद्भासनं यस्य विषयस्येन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तत्तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरुक्ता न दोषः * ?—इति, 'मैवम् । यद्भासनं 'घटोऽयमिति, यस्य विषयस्यात्मन इन्द्रियेण सह सन्निकर्षादुत्पन्नं तद्भासनं तस्मिन्नात्मनि प्रमाणं स्यात् । * नात्मा तस्य विषयः, तत्कथमेवं स्यात् * ?—इति चेत्, नहि भवता तदीयविषयस्येत्युक्तं, किन्तु सामान्यतो विषयस्येति, तेनेद(१)मभिहितम् । यदि तु तदीयताविशेषणमुपादत्ते भवान् तदा यदि तच्छब्देन ज्ञानजातीयमात्रपरामर्शस्तदा स दोषस्तदवस्थः ।

टी० ॥ अविशेषितेन्द्रियसंयोगानन्तरं भासमानतया पूर्वदोषानुवृत्तिरित्याह—। ^a "आत्मन" इति ॥ ननु भासमानतोत्पत्तिप्राक्कालत्वेनेन्द्रियसन्निकर्षो विशेष्य इति शङ्कते—। ^b "नेन्द्रिये"ति ॥ विशेषकत्वेन यदभिमतं तदपि साधारणमेवेति परिहरति—। ^c "तदनन्तरमि"ति ॥ इदन्तया विशिष्यमाणं भासनं न साधारणमिति शङ्कते—। ^d "भासमाने"ति ॥ इदन्तागर्भलक्षणमेकव्यक्तिविश्रान्तमित्यव्याप्तिरिति परिहरति—। ^e "ने"ति ॥ यत्तद्विषयशब्दानां साधारण्यात् पूर्वदोषानतिवृत्तिरेवेत्याह—। ^f "मैवमि"ति ॥

(१) इदम्=अतिव्याप्तिरूपं दूषणमित्यर्थः ।

ब्र० यदि तु ज्ञानव्यक्तिविशेषपरामर्शस्तदाऽप्यपकत्वं, प्रति-
 ज्ञानं तच्छब्दार्थस्य भेदात् । नहि यत्त्वं तत्त्वं वा किञ्चिद-
 नुगतं रूपमस्ति । “अत एवात्मविषयत्वानुयोगवत् त्रिपुटी-
 प्रत्यक्षवादिनि पटज्ञानस्य घटादौ प्रत्यक्षतया प्रामाण्या-
 नुयोगो द्रष्टव्यः । तदर्थं^(१) ‘यदिन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमि’ति
 विशेषणप्रक्षेपे यत्तच्छब्दस्यासाधारणादव्याप्यपत्तेः । यदि
 तु यच्छब्दतच्छब्दार्थानुगतः स्यात्, पुनरप्यन्यत्र ‘घटोयमि-
 ति ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रमाणता प्रसज्येत । *^६ अथा “ऽऽ-
 त्मव्यतिरिक्तं” इति विशेषणं प्रक्षिपसि, आत्मविषयस्य
 प्रत्यक्षता न स्यात् । तच्छब्देनानुगतार्थाभिधाने व्यवच्छेद-
 कत्वाभावाद् घटज्ञानस्य पटे प्रत्यक्षतया प्रामाण्यं प्रसज्येत ।
 एतेन “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि प्रत्यक्षमि”-
 त्यत्रापि “दोषोऽयमुक्तो द्रष्टव्यः, तादृशस्यापि ज्ञानस्य
 विषयान्तरे प्रत्यक्षत्वेन प्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु घटप्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणमेव, तस्य मितिमानुमेयो-
 त्मकपुटत्रयगोचरत्वादिति नेदमनिष्टं प्राभाकरनये, इत्यत आह- । “अत
 एवे”ति । यत्तदादिमाधारणशब्दबलेन घटप्रत्यक्षस्य पटादौ प्रामाण्यं
 तन्मतेपि प्रसक्तमेवेत्यर्थः ॥ ननु यज्ज्ञानं यस्यात्मव्यतिरिक्तस्येन्द्रियेण
 संयोगादुत्पन्नं तज्ज्ञानं तत्र प्रत्यक्षमिति विवक्षिते न्यायमतेपि न दोष
 इत्याशङ्क्याह- । ^६ “अथे”ति । तद^(२) आत्मव्यतिरिक्ते विषये प्रत्यक्षमिति

(१) तदर्थम् = अन्यविषयकप्रत्यक्षस्यान्यत्र विषये प्रामाण्यानुयोगवधारणार्थम् ।

(२) तद = यज्ज्ञानं यदिन्द्रियसंयोगादुत्पन्नं तादृशार्थः । प्रार्थमिकीत्यानिकशङ्का-
 यामात्मव्यतिरिक्तत्वाविशेषणं लक्षणकुत्रापुपातमिदानां तु लक्षणकुत्राविति पूर्वस्मा-
 द्विशेषः ।

वा शङ्का ॥ उभयमतसाधारणं^(१) परिहारान्तरमाह—। “तच्छब्देने”ति ॥
 d. “द्विषोयमि”ति । अन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यापादनरूप इत्यर्थः ॥

ब्र० * यस्यार्थस्य सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते तत्तत्र प्रत्यक्षतया प्रमाण-
 म् * ?—इत्यभिधाने तु यच्छब्दतच्छब्दसाधारणासाधारणा-
 र्थाभिधान “विकल्पोक्तदोषप्रसङ्गः । ^b अव्यभिचारिपदं च
 व्यर्थं, न हि शुक्तौ रजतज्ञानं रजतेन्द्रियसन्निकर्षादुत्प-
 न्नम् । * “संस्कारलक्षणप्रत्यासत्ती रजतेष्यस्ति ? *—इति
 चेन्न, रजतत्ववैशिष्ट्ये पुरोवर्तिन^(२)स्तदभावात् तस्मिन्नेवां-
 शेऽप्रामाण्यं, नतु रजतत्वमात्रे, तस्यान्यत्र सत्त्वात् । ^d अथ
 साक्षात्कारित्वं प्रत्यक्षलक्षणमुच्यते “तदा साक्षात्कारिवि-
 श्रमेऽपि प्रसङ्गः । * ^f अथाऽव्यभिचारित्वविशेषितं तल्लक्षण-
 मिति वा भेदाग्रहव्यतिरिक्तविश्रमाभावो वा^(३) * ?—इति
 चेन्न, विकल्पासहत्वात् । किमवगतमिदं लक्षणं ^g फलहे-
 तुः ? अनवगतं वा ? । न तावच्चरमः, तदभिधानवैयर्थ्यप्रस-
 ङ्गात् ; अभिधानस्य ज्ञानोत्पादोपयोगित्वात्, तस्य चान-
 वगतस्यैव फलसाधकत्वाभ्युपगमात् । आद्ये किमन्यस्माद-
 वगमः ? उत त्वदीयाल्लक्षणवाक्यात् ? । यदन्यस्मात्, क-
 तममुना लक्षणाभिधानप्रयासेन, अभिधानस्यास्य ज्ञानो-
 त्पादातिरिक्तप्रयोजनाभावात्, तस्य चान्यत एव सिद्धेः ।
 अन्त्ये किं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया साक्षात्कारित्वं बो-

(१) प्राभाकरनैयायिकोभयमतसाधारणमित्यर्थः ।

(२) पुरोवर्तिनः (= पुरोवर्तिशुक्तिनिष्ठे) रजतत्ववैशिष्ट्ये तदभावात् (= सं-
 स्कारलक्षणप्रत्यासत्तेरप्यभावाद्) —इत्यन्वयः ।

(३) “मया संस्यते, तथा च नातिप्रसङ्गः”—इति शेषः ।

धयति? उत लिङ्गादिभावेन? । न तावच्चरमः, ^h“त्वद्वच-
नस्य साक्षात्कारित्वाविनाभावादेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् ।
नापि प्रथमः, वादिनं प्रति ⁱ“भवत आप्तत्वासिद्धेः ।
सिद्धौ हि प्रतिज्ञाभावादेव साध्यसिद्धेर्ज्ञेयत्वाद्यभिधानमन-
र्थकं सर्वत्र स्यात् ।

टी० ॥ ^a“विकल्पे”ति । साधारण्येऽन्यप्रत्यक्षस्यान्यत्र प्रामाण्यम् ।
असाधारण्ये प्रत्यक्षान्तरानुपपत्ति इत्यर्थः ॥ यत्पदतत्पदपूरणे दोषान्तरमा-
ह-^b“अव्यभिचारी”ति ॥ ^c“संस्कारे”ति । अत एव नाननुभूतमारोप्यते
इत्यर्थः । यदा^(१)रोष्यं न तत्र संस्कारो यत्र संस्कारो न तदारोप्यमिति न
संस्कारस्तत्र प्रत्यासत्तिरिति परिहारार्थः ॥ योग्यव्यक्तिवृत्तितया सुग्रहं
साधारणं^(२) च साक्षात्त्वमिति तदेव प्रत्यक्षलक्षणमिति शङ्कते-^d“अ-
थे”ति ॥ विभ्रमेऽनुव्यवसायेन साक्षात्त्वप्रतीतेस्तत्रातिव्याप्तिमाह-^e“त-
दे”ति ॥ न्यायमते भ्रमान्यत्वेन विशेष्यं, गुरुमते तु सर्वथाथार्यादविशिष्टमेव
लक्षणमिति शङ्कते-^f“अथे”ति ॥ ^g“फले”ति । इतरव्यवच्छेदो व्यव-
हारो वा यत्फलं तद्वेतुरित्यर्थः ॥ ^h“त्वद्वचनस्ये”ति । त्वद्वचनं न
साक्षात्कारित्वाविनाभूतं, न वा पक्षधर्म, इति तेन तदनुमानमनुपपन्नमि-
त्यर्थः ॥ ⁱ“भवत” इति । लक्षणवादिन इत्यर्थः ॥

म्ब० “अथ मन्यसे, *यः साक्षात्कारित्वमन्यतो जानाति प्रत्य-
क्षव्यवहारनिदानतया च न जानातीति तं प्रति प्रत्यक्ष-
व्यवहारनिदानत्वमस्य ज्ञाप्यते लक्षणवादिना, तच्चानुमा-
नभावेनैव, नाप्तोपदेशतया, अत एव च लक्षणं केवलव्य-
तिरेक्यनुमानमाचक्ष्महे ; तद्यथा,—आवणादिप्रमितयः सा-

(१) यद्=रजतत्ववैशिष्ट्यम् आरोप्यं न तत्र संस्कारः, यत्र=रजते संस्कारो न
तदारोप्यमिति न संस्कारस्तत्र(=रजतत्ववैशिष्ट्ये) प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ।

(२) साधारण्यम्=निखिललक्ष्यप्रत्यक्षव्यवहारतन्मूलम् ।

ज्ञात्कारिप्रमितयो वा प्रत्यक्षत्वेन व्यवहर्तव्याः, साक्षात्कारिप्रमितित्वात्, न यत् प्रत्यक्षतया व्यवह्रियते न तत् साक्षात्कारि यथाऽनुमितिः, तथा चैताः, तस्मात्तथा । एतदनुमानप्रतिपादकं च वाक्यं नाप्तवाक्यत्वेन प्रयुज्यते वादिना, किन्तु व्याख्यादेः प्रतिपन्नस्यैव स्मारकं पूर्वा-प्रतिपन्नस्य वा जिज्ञासोत्पादनद्वारेणेदानीमेव^(१)वादिनि प्रमाणोत्पादकमित्युक्तदोषानवकाशः * -इति । न । “प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्याः” -इति व्यवहारस्य किं विषयभेदो विशेषः ? उत शब्दभेदः ? । आद्ये, “यद्यसौ विषयविशिष्टव्यवहारं नाज्ञासीत्, कथं साक्षात्कारिण तस्य स्वकर्तव्यतां^(२) लक्षणवाक्यादप्यवगच्छेत् । न ह्यविदिताग्निरनुमानादप्यग्निसंबन्धं बोधयितुं शक्यः । अथाऽज्ञासीत्, “तदा ज्ञातज्ञापनवैयर्थ्यात् लक्षणरूपमनुमानं निष्प्रयोजनम् । * अथ सामान्यतो जानात्यस्ति कश्चिद्विषयः प्रत्यक्षव्यवहारस्य, विशेषतस्तु न जानाति, तं प्रतीदमुच्यते ? * । न । किं सामान्यतो निमित्तवत्तां व्यवहारमात्रस्य जानाति ? उत व्यवहारविशेषस्य ? । आद्ये “प्रकृतानुपयोगः, व्यवहारविशेषस्य चिन्त्यमानत्वात् । द्वितीये किंकृतोऽयं व्यवहारस्य विशेषः ? -इति विकल्पितपक्षानुपवे-

(१) इदानीमेव = अनुमानवाक्यप्रयोगकाले एव । वादिनि = प्रतिवादिनि, श्रोतरीतिपावत् । प्रमाणोत्पादकम् = प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं व्याप्तिज्ञानं तदुत्पादकमित्यर्थः ।

(२) स्वकर्तव्यताम् = स्वकृतिजनकेच्छाजनकज्ञानेन ज्ञेयताम्, ज्ञानस्य कृतिसाध्यत्वाभावात् ।

शमन्तरेण न निस्तारः । एतेन सर्वस्यैव लक्षणस्य स्वी-
कारः परासनीयः । तथाहि,—

नाऽत्यापत्त्या प्रमामात्रात्ते तेऽर्थाः स्वीक्रियोचिताः ।

तद्विषयस्तद्वरीकारे स्वाश्रयं कश्चिकित्सतु ॥ ३५ ॥

टी० ॥ ननु लक्षणवाक्यमात्रवाक्यत्वेन नोपयुज्यते, किन्तु परार्था-
नुमानत्वेन, तस्य^(१) च पूर्वानुभूतव्याप्तिस्मारकत्वं जिज्ञासात्पादकत्वमात्रं
वा फलं, तथा च नोक्तदोष इति शङ्कते—। “अये”ति ॥ ^b “विषयभेद”
इति । प्रत्यक्षत्वलक्षणो व्यवहारविषयः ? ^(२) प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वमात्रं वा
व्यवहारविशेषः ? इति विकल्पार्थः ॥ “व्यवहर्त्तव्या” इति प्रेषात्^(३) व्यवहारवि-
शेषं तदा स्वकर्त्तव्यतयानुमापयेद्व्यसौ प्रतीतचरः स्यादन्यथा साध्याऽ-
सिद्ध्या व्याप्यह एवेत्याह—। “यद्यसावि”ति ॥ सिद्धसाधनमाह—। ^d “त-
दे”ति ॥ विषयविशेषाद्धितव्यवहारकर्त्तव्यत्वे साध्ये सामान्यज्ञानमतन्त्र-
मित्याह—। “प्रकृते”ति । अत्यापत्तिः=अतिप्रसङ्गः, घटप्रमातोपि घटप्र-
सिद्धिलक्षणः ॥ घटविशेषितप्रमातो घटसिद्धौ विशिष्टप्रविष्टात् घटादपि
घटसिद्धिरित्यात्माश्रय इत्याह—। ^f “तद्विषय” इति ॥

मू० “अथान्यः स विशेषश्चेत्तद्वीत्वं कश्चिदिष्यते ।

^b दत्तः साकारवादाय विष्टरः^(४) स्पष्टमेव तत् ॥ ३६ ॥

“अर्थादुत्थास्रवो^(५) धर्मा नानुमात्वादयो यथा ।

तद्वीत्वमपि तद्वत् स्या^(६) दित्यर्थोऽनर्थमाविशेत् ॥ ३७ ॥

(१) तस्य=परार्थानुमानस्य ।

(२) व्यवहारस्य ज्ञानात्मकत्वाभिप्रेतनात्मकत्वाभ्यां द्वैविध्याद् “व्यवहर्त्त-
व्याः”—इत्यत्र ज्ञानात्मकं व्यवहारमादाय तस्य विषयः प्रत्यक्षत्वलक्षणो पाद्यः । उत
प्रत्यक्षशब्दाभिधेयतामात्रमादायेत्यर्थः ।

(३) प्रेषः=विधिः ।

(४) विष्टरः=आसनम् ।

(५) उत्थास्रवः=उत्थानशीलाः ।

(६) तद्वत्स्यात्=अर्थादुत्थितं न स्यादित्यर्थः ।

“सोपि^(१) वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्वियं विना? ।

एवं च सोपि सोपीति नान्तः सोपानधावने ॥ ३८ ॥

‘समस्त^(२)लोकशास्त्रैः क्रमव्यमाश्रित्य नृत्यतोः ।

का तदस्तु गतिस्तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः? ॥ ३९ ॥

उपपादयितुं^(३) तैस्तैर्मतैरशकनीययोः ।

अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिस्तयोः ॥ ४० ॥

नापि^(४) द्वितीयः । तथाहि,—अयमनुमानार्थः स्यात्,—आ-
वणादिप्रतिपत्तयः प्रत्यक्षशब्दाभिधेयाः, साक्षात्कारि-
त्वादित्यादिः, सोपि न ।

टी० ॥ ननु घटधीत्वमित्यत्र घटो न विशेषणं येनात्माश्रयः
स्यादपि तु घटेन्द्रियसन्निकर्षजे ज्ञाने घटधीत्वं नाम स कश्चिद्वि-
शेषो येन घटसिद्धिरिति शङ्कते—। “अथान्य” इति ॥ एवं सति घटोपि
ज्ञानाकारप्रविष्टः^(५) स्यादिति वा, घटाकारकादाचित्कत्वादुत्पत्तलक्षणवि-

(१) सोपि धीविशेषः=घटधीविशेषः, किं तद्वियं घटधीविषयकधियम् विना
स्वीकार्यः? “नैव स्वीकार्यः”—इत्यर्थः, एवं च सोपि सोपि घटधीधोगोचरधीविशेषा-
दिरपि स्वस्वगोचरधियं विना नैव स्वीकार्य इति सोपानपरम्पराधावनेनवस्थेत्यर्थः ।

(२) पूर्ववादी शङ्कते—समस्तेति । तत्=तस्मात् समस्तलोकशास्त्रयोरैकमत्यमा-
श्रित्य नृत्यतोः=भासमानयोस्तत्तद्वस्तुव्यवहारतत्तद्धीव्यवहारयोः का गतिरस्तु?—इत्यर्थः ।

(३) सिद्धान्ती ममाधत्ते—उपपादयितुमिति । तैस्तैर्मतैरुपपादयितुमशकनीययो-
स्तयोः (=तत्तद्वस्तुधीव्यवहारयोः) अनिर्वक्तव्यतावादपादसेवागतिः—इत्यन्वयः ।

(४) ‘प्रत्यक्षतया व्यवहर्तव्याः’—इत्यत्र प्रत्यक्षशब्दाभिधेयत्वमात्रं व्यवहारवि-
शेषो ग्राह्य इति द्वितीयं पक्षं खण्डयति—नापीति ।

(५) यदि बाह्यार्थवादी नैयायिकादिरास्तिकः शङ्कस्तदा तं प्रति “ज्ञानाकारप्र-
विष्टः स्यादिति” प्रसज्जनम्, यदि तु विज्ञानवादियोगाचारः शङ्कस्तदा तं प्रति “घटलक्ष-
णविषयसिद्धिरिति” प्रसज्जनमिति विभागः । तत्र घटधीत्वस्य घटधियां वृत्तित्ववत्तद्वि-
शेषणीभूतघटोपि वृत्तित्वेन घटस्य घटधीरूपज्ञानरूपे प्रविष्टत्वम् । तथा घटाकारस्य घट-
धीत्वस्य कादाचित्कत्वेन घटात्मकविषयनियतत्वं वक्तव्यम् (अनियतत्वे हि घटधीत्वस्य
सार्वदिकत्वप्रसङ्गः) इति घटाकारकादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या तदतिरिक्तस्य घटरूप-
विषयस्य सिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ।

यसिद्धिरिति वा, साकारवादाभ्युपगमः स्यादिति परिहरति-। ^१“दत्त”-
इति । तथाचापसिद्धान्त इति भावः ॥ ननु नार्थाधीनं घटधीत्वं,
किन्त्वनुमितित्वादिवत्कारणान्तराधीनं, तथाच नाकारकादाचित्कत्वात्
घटसिद्धिरिति न साकारवाद इत्याह-। “अर्थोऽदि”ति । इतिशब्दान-
न्तरं ‘यदा, तदे’त्यध्याहार्यम् । अर्थो घटादिरनर्थं=सङ्कटं प्रविशेत् सिद्धोदि-
त्यर्थः । अर्थानधीनघटधीत्वस्यार्थं प्रत्यतन्त्रत्वा^(१)दिति भावः । यद्यपि^(२)
घटप्रमातोऽन्या न घटसिद्धिः, किन्तु घटप्रमैव स्वरूपसती घटसिद्धिः,
स्तथापि विशेषाभावात्सा पटसिद्धिरेव किं न स्यादिति हृदयम् ॥ यद्वा,
अनेनैवानुशयेनाह-। ^३“सोपी”ति । ‘घटधीर्घटसिद्धिरिति तद्गोचर’^(३)ज्ञा-
नान्तरनिर्वाह्यमिति तत्रतत्र प्रसङ्गेऽनवस्येत्यर्थः ॥ वस्तुगोचरधीव्यवहा-
रयोः सर्वेषां लोकानां शास्त्राणां च सम्प्रतिपत्तिमात्रं, विचारतस्तु तयो-
रुपादनमशक्यमित्याह-। “समस्तेति ॥

मू० यद्यसाक्षात्कारिण्यनुमानादौ तच्छब्दाप्रयोगमात्रात्^(४)
साक्षात्कारिणि तच्छब्दप्रयोगः क्रियते “तर्हि शशविषा-
णजवगडदशादिशब्दप्रयोगोपि साक्षात्कारिणि कर्तव्य
एवाविशेषात्^(५) । * अथ जवगडदशादिशब्दाः सामान्यतो-
र्थवत्तथा न प्रसिद्धाः, कचिदप्रयोगात्; शशविषाणादिश-
ब्दा असद्विषया एवेति प्रसिद्धाः, प्रत्यक्षादिशब्दास्तु सद्वि-

(१) अर्थं प्रत्यतन्त्रत्वात्=अर्थोऽसाधकत्वात् ।

(२) ननु घटरूपाऽर्थानधीनत्वेपि घटधीत्वस्य घटधीरूपाऽर्थानधीनत्वमस्त्येव,
घटधीरेव च घटसिद्धिः, तथाच तत्साधकत्वे कथं घटाऽसाधकत्वमित्याशङ्क्याह-य-
द्यपीति ।

(३) तद्गोचरेति, घटधीविषयकज्ञानान्तरेण ज्ञेयमित्यर्थः । एवं तत्रतत्र=घट-
धीगोचरज्ञानादावपि, प्रसङ्गे=ज्ञानान्तरप्राप्त्यप्रसङ्गेऽनवस्येत्यर्थः ।

(४) तच्छब्दाऽप्रयोगमात्रात्=प्रत्यक्षशब्दाप्रयोगमात्रात् ।

(५) अविशेषात्=अनुमानादावचकत्वस्य शशविषाणादिशब्देऽपि तुल्यत्वात् ।

षयवत्तया सामान्यतः सिद्धाः, प्रत्यक्षमस्तीत्यादिप्रयोगदर्श-
नाद्;—इत्यस्ति विशेषः *,—इति, मैवम्, ^६ एतेनापि विशेषेण
चाक्षुषादिशब्दानामव्यवच्छेदात् तेषामपि साक्षात्कारिप्र-
मामात्रे प्रयोगप्रसङ्गः । * ‘साक्षात्कारित्वे सत्यपि आव-
णादौ चाक्षुषादिशब्दानामप्रयोगो, न त्वेवं प्रत्यक्षादिश-
ब्दानामिति विशेषः * ?—इति चेत् ^८ एवं तर्हि ‘यत्र साक्षा-
त्कारित्वं नास्ति तत्र प्रत्यक्षशब्दप्रयोगो नास्ति, यत्र
साक्षात्कारित्वमस्ति तत्र सर्वत्रास्तीति यो जानीते तं
प्रति लक्षणाभिधानमिति स्यात्,

टी० ॥ अनुमानाद्यवाचकत्वं यदि प्रत्यक्षवाचकत्वे तत्त्वं, तत्रा-
ह—। ^९ “तर्ही”ति ॥ अथ सद्वाचकत्वे सत्यनुमानाद्यवाचकत्वं, तत्राह—।
^६ “एतेनापी”ति । चाक्षुषादिशब्दानामनुमानाद्यवाचकत्वे सति सद्वाचक-
त्वमस्तीति तेषामपि साक्षात्कारित्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रत्यक्षवाचकत्वं
स्यादित्यर्थः ॥ चाक्षुषादिशब्दे साक्षात्त्वं न प्रवृत्तिनिमित्तं तस्मिन्सत्यपि
आवणादिप्रतिपत्तौ तदप्रतिपत्तेरिति शङ्कते—। ^८ “साक्षादि”ति ॥ एवं
सत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्पदाभिधेयत्वसिद्धिरिति लक्षणापन्यासप्रया-
सवैफल्यमिति परिहरति । ^८ “एवमि”ति ॥

मू० स च व्यवहारान्तरवदन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वाच्यवाचक-
भावमवधारितवानिति व्यर्थं लक्षणम् । “एतेनानुमित्यादि-
व्यवच्छिन्नतया व्यवहर्तव्यमित्युक्तानुमानसाध्यतयाभिधी-
यमानमपास्तं वेदितव्यम् । * पूर्वप्रतिपन्नमेव^(१) वाच्यवाच-
कभावं लक्षणाभिधानेन स्मार्यते ? *—इति चेन्न, ^६ अवगत-

(१) पूर्वं प्रतिपन्नो ज्ञातो यो वाच्यवाचकभावस्तं प्रत्येव पुरुषो लक्षणाभिधानेन
लक्षणावादिना स्मार्यते इत्यर्थः ।

समयस्य^(१) प्रत्यक्षशब्दादेव तत्स्मरणसम्भवात् व्यर्थता लक्ष-
णाभिधानस्य स्यात् । 'अवगतशब्दार्थसंबन्धः शब्दादेव
स्मरन् यदि लक्षणेन स्मार्यते, तदा लक्षणवाक्यगतपदकद-
म्बार्थस्मरणार्थमपि लक्षणमभिधानीयमविशेषाद्, एवं तल्ल-
क्षणवाक्येपीत्यपर्यवसानं स्यात् । * "ननु प्रतिवादिनं प्रति
लक्षणाभिधानं नार्थवत्, तेन वाद्याप्तभावानङ्गीकारात्,
किन्तु शिष्यार्थं लक्षणमुच्यते शास्त्रे, स^(२) हि शास्त्रस्य
कर्तारमाप्तमेव मन्यते, तस्माच्छिष्यं प्रत्याप्तवचनत्वेनैव
लक्षणवाक्यमर्थं प्रतिपादयिष्यति गुरुणा गीयमानं,—
'यत्स्वया साक्षात्कारिशब्दार्थः प्रतीतः स एव प्रत्यक्ष-
शब्दार्थः^(३) ? *—इति चेन्मैवम् । यदि वादिनं प्रति न
शास्त्रं किन्तु शिष्यं प्रति, तदा प्रतिज्ञामात्रादेवाप्तव-
चनात् शिष्यस्यार्थनिश्चयोत्पत्तेर्हेत्वाद्यभिधानमनर्थकमा-
पन्नं शास्त्रे । अथ * भवतु^(४) तत्प्रतिवादिनमपि प्रति शास्त्रे
वाक्यं यत्र हेत्वाद्युपात्तं, लक्षणवाक्यं तु शिष्यमेव प्रति
प्रयोजकं, प्रतिपन्नशास्त्रकाराप्तभावम्—* इति मन्यसे,
टी० ॥ "एतेने"ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेनेत्यर्थः ॥ ^b "अवग-
ते"ति । शब्दान्तरवादित्यर्थः ॥ ननु लक्षणाधीनं वाचकत्वस्मरणं प्रयोजकम्,
नत्वन्यदित्यत आह—^c "अवगते"ति ॥ 'वादिनं प्रति भवत आप्तत्वासि-

(१) अवगतो ज्ञातः समयो=वाच्यवाचकतासम्बन्धो यस्य पुंसस्तस्येत्यर्थः ।

(२) सः=शिष्यः ।

(३) अत्रैकमन्यदितिपदमध्याहृतं व्यम् ।

(४) अथ यत्र हेत्वाद्युपात्तं तदा क्व प्रतिवादिनं प्रत्यक्षं शास्त्रे भवत्वित्यन्वयः ।

द्वेरि'ति पूर्वोक्तं शङ्कते-।^d “नन्वि”ति ॥ शिष्यं प्रति लक्षणाभिधानप्रकार-
माह-। “यस्त्वये”ति ॥^f “किन्त्वि”ति । उपनिषद्यायेनो^(१)पदेशमात्रं
शास्त्रमस्तु, किं लिङ्गाद्युपदर्शनेनेत्यर्थः ॥

ब्र० तदप्यनुपपन्नम्, शास्त्रान्तरसाध्यत्वाद्^eस्यार्थस्य । अस्ति
शास्त्रं समयस्य ग्राहकं मुनिभिः प्रणीतं नामलिङ्गानुशा-
सनव्याकरणादि । यदि च शास्त्रान्तरसाध्योर्था भवद्दीय-
शास्त्रस्य विषयः, स्तर्हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन साधनमपि
शब्दानां कुतो न व्युत्पाद्य व्यवस्थाप्यते ? लिङ्गं वा श-
ब्दानां कुतो नाभिधीयते ? तदज्ञानेपि पराजयो जायते
एव । अथवाऽस्तु व्याकरणादिविषयं विज्ञाय नामव्युत्पादनं
कथमपि भवच्छास्त्रविषयः, तदापि न्यूनतरत्वमस्मिन्विषये
भवद्दीयशास्त्रस्य । बहूनि नामानि विद्यन्ते कोशान्तरवर्ती-
नि, कुतो^(२)न व्युत्पादितानीति । * अथास्मिन् शास्त्रे येषां श-
ब्दानामुपयोगस्तेषामनेन व्युत्पादनं, न सर्वेषाम्*-इत्युच्य-
ते तथापि यथैकवाक्यगतस्य पदस्य लक्षणव्युत्पादनम् एवं त-
त्तल्लक्षणवाक्यगतपदस्यापीत्यपर्यवसानमापतितं शास्त्रस्य, त-
त्तल्लक्षणवाक्यप्रयोगे एव तेषां तेषां पदानां शास्त्रे जातोपयो-
गत्वात् । * अथ नानालक्षणप्रणेतृणां वादिनां विप्रतिपत्तेः
प्रत्यक्षादिशब्दार्थ एव व्युत्पाद्यते संशयनिरासाय ना-
न्योऽसंशयत्वात् *-इति मन्यसे, तथाप्यनुपपत्तिः ।

(१) उपनिषद्यायेन = उपनिषद्वृष्टान्तेन राजाज्ञावद्युक्तिनिरपेक्षमित्यर्थः ।

(२) 'कुतः'—इत्यतः प्राक् 'तान्यपि'—इत्यध्याहरणीयम् ।

अस्ति हि 'वादीनामर्थे' वाच्यताद्योक्त्यार्थविवादः^(१),
 "अस्ति च क्खिदुरादिपदानामर्थे कर्मकर्तृत्वाकर्मकर्तृत्वे
 विवादः, अस्ति च भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासा-
 मान्याद्यर्थत्वे^(२), अस्ति चाऽधिकरणशब्दार्थस्य पतनप्र-
 तिवन्धकत्वसमवायित्वादौ, एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे
 जाग्रति विप्रतिपत्तयः^(३) तत्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि ? ।

टी० । "अस्यार्थस्ये"ति । वाच्यवाचकत्वव्युत्पादनस्येत्यर्थः ॥
 तदेवाह-। ^b"अस्ती"ति ॥ ^c"वादीनामि"ति । वाशब्दादीनामित्यर्थः ॥
^d"अस्ती"ति । "विदिभिदिच्छिदेः कुराजि"तिसूत्रविहितकुरत्प्रत्ययस्य
 कर्मकर्तरि कर्तरि मात्रे वाऽनुशासनमिति सन्देहः, प्रयोगद्वैविध्यदर्शना-
^(४)दित्यर्थः । यद्यपि यावतां पदार्थानां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसहेतुस्ते एव
 लक्षणतः परीतास्तश्च शास्त्रे निरूपणीयाः, इति नायमुपालम्भो^(५) घटते,
 तथापि तदप्येतावतामेवेति न नियामकमिति भावः ॥

मू० तदास्ताम् "एकत्र विस्तराभिनिवेशः । किञ्च तत्साक्षात्का-
 रित्वम् ? । * सविशेषार्थप्रकाशत्वम् ? ^(६) *—इति चेन्न ।
^bसविशेषत्वस्योपलक्षणत्वेऽनुमानादिव्याप्तिः । 'विशेषण-

(१) निपातानां वाचकत्वं नैयायिकमते, द्योतकत्वं वैयाकरणमते ज्ञेयम् ।

(२) भवन्तीति भावाः—इतिव्युत्पत्त्या तत्तद्वस्तुस्वरूपसत्त्वार्थत्वं; भवनं भाव
 इति व्युत्पत्त्या च सत्तासामान्यार्थत्वम् । भाव इति प्रयोगप्रचारादिकस्य ।

(३) विप्रतिपत्तयो जायतीत्यन्वयः, "जाग्रति"—इति बहुवचनान्तं क्रियापदम् ।

(४) क्खिद्यते यत्तच्छिदुरमिति व्युत्पत्त्या काष्ठादौ, क्खिनतीति व्युत्पत्त्या च पुरुषे,
 क्खिदुरपदप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।

(५) अयमुपालम्भः—"तत्तल्लक्षणानि कस्मान्नोक्तानि"—इत्युपालम्भ इत्यर्थः ।

(६) विशेषेण वर्तुलत्वपुबुधोदरत्वादिना सद्धितो योऽर्थो घटादिस्तज्ज्ञानत्वं
 साक्षात्कारित्वमिति शङ्कते—सविशेषेति ।

त्वे च यदि विशेषशृङ्खलाया ^d विश्रान्ति, स्तदा^(१)शेष-
विशेषस्य बोधे प्रत्यक्षलक्षणक्षीणत्वेनाऽऽमूलमप्रत्यक्षत्वा-
पातः । य^eद्यविश्रान्ति, स्तदा तादृशस्यैव व्याप्तिग्रहादनु-
मायामपि तादृशसिद्धिरिति साक्षात्कारित्वापत्तिः । *^f अ-
थाननुगमात्तच्च न तदनुमा *, ^g तर्हि तदनुगतप्रतीत्याद्य-
नुपपत्तिः ।

टी० ॥ “एकत्र”ति । प्रत्यक्षादिलक्षणमात्रे इत्यर्थः ॥ ^b “सविशे-
षत्वस्ये”ति । सह विशेषेण रूपित्वादिना सार्णत्वाऽतार्णत्वादिना वा
वर्तमानस्य वज्रादेरनुमानादिनापि प्रतीतेरतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ विशेषेण
सहैव भानं यदि विवक्षितं, तत्राह—। ^c “विशेषणत्वे चे”ति । अनवस्था-
भयेन यस्य विशेषस्य सविशेषत्वभानं नाभ्युपेयं तत्राप्रत्यक्षतया मूलपर्यन्त-
मप्रत्यक्षत्वं स्यात्, विशेषसाहित्येनाऽज्ञानादित्यर्थः ॥ ^d “विश्रान्तिरिति”ति ।
कश्चिद्विशेषो विशेषं विनाकृतोपि गृह्यते इत्यर्थः ॥ ^e “अविश्रान्तिरिति”ति ।
सर्वे विशेषाः स्वविशेषसाहित्येनैव भासन्ते इत्यभ्युपगमे व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे
यावद्विशेषभानम् इत्यनुमाने^(१)पि तद्वानादनुमितेः प्रत्यक्षत्वापत्तिरित्यर्थः ॥
ननु तावतामनन्तविशेषाणां व्यापकतावच्छेदकैकरूपाभावादनुमितौ
भानमनुपपन्नमिति न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। ^f “अथे”ति ॥ तर्हि
तावतामनन्तविशेषाणामनुगतप्रतीतिव्यवहारौ न स्यातामेकरूपाभावा-
दिति परिहरति—। ^g “तर्ही”ति ॥

मू० “व्यक्तेरनुमानादसिद्धापत्तेश्च । ^b यथा हि व्यक्तिं विना
सामान्यस्य, तथा तावन्तं विशेषं विना ^c व्यक्तेरप्यनुपपत्ता-
वविशेषात् । ^d यदि च प्रतीत्यपर्यवसानाभावात्प्रत्यक्षधर्मतया

(१) शेषविशेषस्य=चरमविशेषस्य, यद्विषयकं विशेषान्तरं नास्ति तस्येत्यर्थः ।

(२) अनुमाने=अनुमितौ । अत्रायमाशयः । व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षे वहित्वाद्यम-
न्तविशेषवत एव व्यापकस्य भानात् तादृशविशेषभानधाराया अविश्रान्तेष्वप्येवात्त-
त्वादनुमितिपर्यन्तमपि विशेषभानं वक्तव्यमित्यनुमितेरेपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इति ।

नानन्तविशेषसिद्धिरिति मन्यसे, तदा प्रतीता^(१) पर्यवसानात्तद्विद्विः साक्षात्प्रकाशः स्यात् । ^aअप्रतिपद्यमानानन्तविशेषप्रकाशकल्पनाच्चैकाकिसाक्षात्त्वनामकविशेषकल्पनैवाल्पत्वाच्छ्रेयसितरा, साक्षात्कारित्वव्यवहारानुपपत्तेः (कल्पनावीजस्य) तावता^(२)पि चरितार्थत्वात्, इति कृत्वा तत्कल्पनापि ना^१ऽत एव ।

टी० ॥ किंच, सामान्योपग्रहेण व्याप्तिग्रह इत्यनुमितौ सामान्यं भासमानं व्यक्तिमादायैव यथा भासते तथा वह्निरप्यनुमितौ भासमानस्तावदनन्तविशेषमादायैव^(३)भासते तत्समानसंवित्सर्ववेद्यत्वाभ्युपगमात्, अन्यथा सामान्यमादायैवानुमितिः पर्यवस्येद्व्यक्तिभानं क्वापि न स्यादित्याह-। ^a“व्यक्तेरिति ॥ एतदेवाह-। ^b“यथा ही”ति । सामान्यस्यानुपपत्तिरिति संबन्धः^(४) ॥ ^c“व्यक्तेरिति । अनुमितौ भासमानाया वज्रादिव्यक्तेरित्यर्थः ॥ ननु व्यक्तिमनादाय सामान्यबुद्ध्यर्थेयाऽपर्यवसानं न तथा तावदनन्तविशेषमनादाय वज्रादिव्यक्तिबुद्ध्यर्थपर्यवसानं, तावद्विशेषमनादायापि व्यक्तिबुद्ध्यर्थदर्शनादित्यत आह-। ^d“यदि चे”ति । एवमपि प्रतीता वह्निव्यक्तिस्तावदनन्तविशेषमन्तरेण न पर्यवस्यतीति तदनुमित्यनन्तराभाविन्यर्थबलायाते ज्ञानान्तरे^(५) प्रत्यक्षलक्षणानिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ किञ्च, तावदनन्तविशेषभानमनुपलब्धिबाधितमित्यवश्यनिर्वाह्यसाक्षात्त्वव्यवहारानुरोधाद्विषयगतं साक्षात्त्वसामान्यमभ्युपगम्यतां, यद्विषयीकुर्वद्वि-

(१) प्रतीतेति, प्रतीताया वन्धिव्यक्तेस्तार्णत्वास्तार्णत्वाद्यनन्तविशेषं विनाऽपर्यवसानाद=अनुपपद्यमानत्वात्तदुपपादकानामनन्तविशेषाणां बुद्धिः=कल्पनारूपार्थापत्तिः साक्षात्प्रकाशः=साक्षात्कारिज्ञानं स्यादित्यर्थः ।

(२) तावता=अर्थगतानुगतसाक्षात्त्वकल्पनेनैव ।

(३) तावदनन्तविशेषमादाय=तार्णत्वास्तार्णत्वादिलक्षणं विशेषमादायैव भासेत्यर्थः । तत्र हेतुः-तत्समानेति, सामान्यग्राहकज्ञानग्राह्यत्वाभ्युपगमाद्विशेषस्येत्यर्थः ।

(४) “अनुपपत्ते”-इत्यस्यैव विभक्तिविपरिणामेनानुपपत्तिरिति प्रकल्प्य सम्बन्ध इत्युक्तम् ।

(५) अनुपपद्यमानार्थदर्शनात्तदुपपादकीभूतार्थान्तरकल्पनारूपार्थापत्त्यात्मके ज्ञाने इत्यर्थः ।

ज्ञानं साक्षात्कारि व्यवह्रियते इत्याह—। ^६ “अप्रतिपद्यमाने”ति । एकाकि
त्वमल्पत्वं च लाघवानुरोधादुक्तम् ॥ नन्वस्तु तथा, को दोषः ? इत्यत आह—
^७ “तत्कल्पनापी”ति ॥ ^८ “अत एवे”ति । विषयगतसाक्षात्वविषयकानुमि-
तावतिव्याप्तिदोषादेवेत्यर्थः ॥

श्रु० ^९ “विस्तरश्चात्र वक्ष्यते । ^{१०} विशेषश्च यदिव्यवच्छेदस्तदा
निर्विकल्पकाऽव्याप्तिः । ^{११} “यदि(१) च तदितरविश्वव्यावृत्त-
स्वरूपप्रकाशः, ^{१२} “सोऽपि तथा, ‘तदा दूरात्सामान्यप्रत्यक्ष-
स्या(२) प्रत्यक्षत्वापत्तिः । तन्न, जगद्वैलक्षण्यप्रकाशे संशया-
द्यनुपपत्तेः । ^{१३} यदि च तच्चापि प्रतिपक्षादिव्यवच्छेदमात्रप्र-
काशाद्विशेषप्रकाशत्वमेव, तदाऽनुमित्यादिव्याप्तिः । अ-
थेन्द्रियकरणकानुभवत्वं(३), तच्च ‘साक्षात्कारिधीकरणत्व-
स्यैवेन्द्रियत्वेनान्योन्याश्रयत्वापत्तिरिति केचित् । तन्न,
अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य(४) ^{१४} भावत्वविशेषितस्य चेन्द्रिय-
त्वनिरुक्तेः सम्भवात् । ^{१५} “विना कार्यगतविशेषसिद्धिं, किं
प्रति करणत्वमेव ज्ञेयमिति तु बाधः साधीयान् । ‘एतेन
‘ज्ञातता काचिद्विलक्षणा, तज्जनकत्वं ज्ञानस्य साक्षा-
त्वम्’—इत्यपि निरस्तम्,

(१) ननु स्वेतरविश्वव्यावृत्तं स्वरूपं विशेषः, तत्प्रकाशकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यु-
च्यते, तथा च सोऽपि=निर्विकल्पकज्ञानविषयोऽप्यस्ति तथा=स्वेतरविश्वव्यावृत्त इति न
तद्विषयके निर्विकल्पकेऽव्याप्तिरित्यत आह—यदीति ।

(२) सामान्यप्रत्यक्षस्य=सामान्यतः स्यादवादेर्धर्मिणः प्रत्यक्षस्य, अप्रत्यक्षत्वा-
पत्तिः, इतरव्यवच्छिन्नस्वरूपस्य तत्राभावात् । तद्व्याप्तेर्बाधकमाह—तत्रेति ।

(३) अत्र “साक्षात्त्वम्”—इति शेषः ।

(४) अज्ञातप्रमाकरणत्वस्य=अज्ञातत्वे सति प्रमाकरणत्वस्य ।

टी० ॥ ननु ज्ञानगतमेव साक्षात्त्वमस्तु, तदेव च लक्षणमित्यत आह—। ^a“विस्तरश्चे”ति ॥ ‘सविशेषार्थप्रकाशत्वमि’त्यत्र विशेषपदं विकल्प्य दोषमाह—। ^b“विशेषश्चे”ति । निर्विकल्पके विशेषस्यातद्व्यावृत्तेरभानात्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु व्यवच्छिन्नभानमभिमतं, न तु व्यवच्छिन्निभानमित्यत आह—। ^c“यदि चे”ति ॥ ^d“सोपीति । निर्विकल्पकविषयोपीत्यर्थः ॥ ^e“तदा दूरादि”ति । यदि धर्मिमात्रमपि विशेषो वस्तुमात्रं वा विशेषस्तदा धर्मिदर्शनं विशेषदर्शनम्, अतस्तत्र संशयो न स्यादित्यर्थः ॥ ननु सकलव्यवच्छिन्नप्रकाशो न लक्षणं, किन्तु व्यवच्छिन्नप्रकाशमात्रं, तच्च दूरप्रत्यक्षेऽप्यस्तीत्याह—। ^f“यदि चे”ति ॥ भट्टमतेऽनुपलब्धिव्यावर्तनायाह—। ^g“भावत्वे”ति ॥ स्वयं खण्डनमाह—। ^h“विने”ति ॥ ⁱ“एतेने”ति । कारणत्वस्याशक्यग्रहत्वेनेत्यर्थः । ज्ञाततावैलक्षण्यं—यतः ‘साक्षात्कृतोयमि’ति व्यवहार इत्यर्थः ॥

सू० “एकरूप्याव्यवस्थितौ कारणत्वानवधारणात् । * न च ज्ञाततावैलक्षण्यान्यथानुपपत्तेरेव ^bतत्सिद्धिः, ‘कारणान्तरवैलक्षण्यादेव तदुपपत्तेः । नापि मेयजनितत्व, ^cमतिप्रसङ्गात् । ‘स्वमेयजन्यत्वं च स्वार्थव्यावृत्त्यानुगमात्, ^dपूर्वदोषानिवृत्तेश्च । ^eअथ * येन प्रमिते सति न प्रमित्सा पुनर्भवति तज्ज्ञानं साक्षात्कारि *—इति, तन्न, ^fप्रत्यक्षावगतेपीष्टे तनयादौ प्रमित्सादर्शनात् । * अथ यदनन्तरं न विजातीयप्रमित्सा तद्भावस्तथात्वं*, तन्न, तत्साजात्यानवगतौ तद्विजातीयत्वानवगतेः, अरिसम्पद्यनुमानादिविषयायां प्रत्यक्षयितुमनिष्टेश्च । प्रत्यक्षावगतेपि दहने रक्ताऽशोकस्तवकसन्देहे धूमदर्शनेन वह्नेरनुमीयमानत्वादित्य ‘प्येके । * अज्ञायमाना ^gसाधारणकारणका ^hऽनुभवत्वं,

टी० ॥ ^a “एकरूप्ये”ति । साक्षात्कृतताऽऽधायकं किं ज्ञानम् ? इति
 नाद्यापि निरूपितमित्यर्थः ॥ ^b “तत्सिद्धिरिति । ज्ञानगतैकरूपसिद्धिरि-
 त्यर्थः ॥ ज्ञानभिन्नकारणेनापि ज्ञाततावैलक्षण्यमन्यथापपन्नमित्याह—^c “का-
 रणान्तरे”ति ॥ ^d “अतिप्रसङ्गादि”ति । आत्मना मेयेन सर्वज्ञानजननादि-
 त्यर्थः ॥ प्रत्यक्षज्ञानस्य यन्मेयं (घटादि) तत्तज्जन्यत्वं न लक्षणं, स्वपदार्थाननु-
 गमादित्याह—^e “स्वमेयजन्यत्वमिति ॥ आत्मप्रत्यक्षे भवत्यात्मा मेय
 इति तज्जनितत्वं सर्वज्ञानानामित्याह—^f “पूर्वे”ति । आत्मानुमिति-
 स्मृत्यादतिव्याप्तिर्वा पूर्वदोषः ॥ अनुमानादनन्तरं प्रत्यक्षेण प्रमित्सादर्शनात्,
 प्रत्यक्षानन्तरं च तददर्शनात्, प्रमित्सागर्भं लक्षणमाशङ्कते—^g “अथे”ति ॥
 अभीष्टविषयप्रत्यक्षाव्याप्तिमाह—^h “प्रत्यक्षेति । “अनुमानादिविषयाया-
 मि”ति प्रमादपाठः, “अनुमानादिविषये”—इति पाठः साधीयान् । यद्वा,
 अनुमानं विषयोतिव्याप्तिस्थलत्वेन यस्या अस्ति तस्यामिरसम्पदीत्यर्थः ॥
 विशेषदर्शनात् प्रत्यक्षावगते कथं सन्देह इत्यनुशयेनाह—ⁱ “एके” इति ॥
 अज्ञायमानं मनःप्रभृति कारणमनुमितावपीत्यत उक्तम्—^j “असाधार-
 णे”ति ॥ अज्ञायमानसंस्कारासाधारणकारणिका स्मृतिरपीत्यत उक्तम्—
^k “अनुभवे”ति ॥

श्रु० “कारणविशेषणीकृतभावत्वं वा साक्षात्त्वम् ?”—इति चेन्न,
^b दीर्घादिप्रत्यक्षाव्यापनात् ; तत्रावधिप्रभृतेः^(१) प्रतीयमान-
 स्थापेक्षणात् । * नावधिस्तत्र ज्ञायमानस्तथा^(२),^c ऽवधिज्ञानं
 तु स्यात्, अतीतादावप्यवधौ तथाप्रत्ययात् ? *—इति चेत्,

(१) अवधिः=प्रतियोगी, (निरूपकः) प्रभृतिशब्देन चानुयोगी (निरूप्यः) ग्राह्यः ।
 यदपेक्षया हृस्वो दीर्घो वा स प्रतियोगी, यच्च हृस्वो दीर्घो वा सोऽनुयोगी ।

(२) तथा = कारणम् । “अतीतादावप्यवधौ”—इति सतियोगे सप्तमी, तथा च
 हृस्वाद्यवधावतीतेऽनागते वा सत्यपि तथाप्रत्ययात्=तस्मादयं दीर्घ इति प्रत्यक्षसम्भवा-
 दवधिज्ञानं कारणम् ।

“तुल्यं लिङ्गे धूमादावपि, धूमदर्शनात्तत्राग्निरासीदिति पश्चादप्यनुमानात् । ज्ञानविशेषणतया तु ज्ञेयहेतुता तुल्येवेति । असाधारणकारणगिरा करणमभिमतम् ? *—इति चेन्न, अनुमितभाविलिङ्गकभाविलिङ्गानुमिता^(१)वसतो लिङ्गस्य करणत्वाऽसम्भवेन ज्ञायमानकरणकत्वाभावात् । * लिङ्गज्ञानं तावत्करणं, तच्च स्वप्रकाशवादिनो मम ज्ञायमानमेव तच्च ? *—इति चेन्न, “तस्यापि^(२) ज्ञायमानतया करणकोटिप्रवेशे प्रमाणाभावात् उक्तप्रत्ययानां तथात्वाभावात् ।

टी० ॥ नन्वनुपलब्धिरज्ञायमानैवाभावानुभवासाधारणकारणम् ? इति भट्टमते लक्षणान्तरमाह—। “कारणे”ति । तथाचाज्ञायमानभावभूताऽसाधारणकारणकानुभवत्वं लक्षणमित्यर्थः ॥ ^b “दीर्घादी”ति । यद्यपीन्द्रियमादाय तत्राप्यज्ञायमानकरणत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिः, स्तथापि कार्यगतानुगतरूपाद्यहे कारणत्वमेव दुर्यहमिति भावः ॥ “अवधिज्ञानमि”ति । तच्चाज्ञायमानमेव करणमित्यर्थः ॥ ^d “तुल्यमि”ति । अज्ञायमानलिङ्गज्ञानकरणीकायामनुमितावतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु धूमस्तत्र करणं, न तु तज्ज्ञानमत आह—। “धूमे”ति । अतीतादिस्यले धूमस्यासत्त्वात्तज्ज्ञानमेव तदित्यर्थः ॥ ननु ज्ञानमात्रं न करणं, किंतु लिङ्गविषयकं तत्^(३) तथेति

(१) इयं यज्ञशाला धूमवती भविष्यति सङ्ग्रहीतसकलधूमोपस्करवत्त्वादिति प्रथमतो भविष्यद्धूममनुमाय पश्चादिपं यज्ञशाला वह्निमती भविष्यति भविष्यद्धूमादित्यादिरूपायामनुमितावित्यर्थः ।

(२) “तस्यापीत्यत आरभ्य तथात्वाभावादित्यन्तमेकैव फक्किका । तथात्वाभावात्=करणत्वाभावात् । तत्र हेतुः—“तस्यापी”त्यादिः ।

(३) तत्=ज्ञानम् । तथा=करणम् ।

विशेषणतया लिङ्गस्यापि करणत्वमित्यत आह—। ^f“ज्ञाने”ति ।
 तथाचावधावपि तुल्यमित्यर्थः । यद्यपि विशेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेनुमिता-
 वज्ञायमानकरणत्वं गतमेव, तथापि तौल्यमेवेति भावः^(१) ॥ ननु तत्र लिङ्गं
 करणं, तज्ज्ञानं तु व्यापारः, इति नाज्ञायमानकरणत्वमिति शङ्कते—। ^g“अ-
 साधारणे”ति । अवधिज्ञानस्य व्यापाराभावाच्च करणत्वमिति वा शङ्कार्थः ॥
 भाविनो व्यापारद्वारापि न लिङ्गस्य करणत्वमित्येतदर्थं “भावी”ति ॥ स्वप्र-
 काशेन ज्ञायमानकरणत्वमनुमानेऽनुपपन्नं, तस्यान्यथासिद्धत्वादित्याह—।
^h“तस्यापी”ति ॥

मू० “अन्यथासिद्धस्यापि ज्ञायमानत्वस्यावर्जने चक्षुराद्यनुमि-
 त्यनन्तरं दैवोपजातघटादिप्रत्यक्षाव्यापनात् । * ^bनिय-
 मेन ? *—इति चेन्न, ^cविधौ वैयर्थ्यात् । नियमेन ^dनिषेधस्य
 विशेषणे दैवावगतेन्द्रियज्ञानानन्तरजप्रत्यक्षसम्भवादसि-
 द्विः । * ^eविधौ करणत्वप्रविष्ट एवायं नियमो निरुच्य-
 ते ? *—इति चेन्न, ^fतथापि वैयर्थ्यादेव । * ^gअन्यथाति-
 प्रसक्तेरवैयर्थ्यम् ? *—इति चेन्न, ^hतथाप्यतिप्रसक्तेरेव ।
ⁱनहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिहेतुः । * ^jअन्यथासिद्धे-
 न ? *—इति चेन्न, ^kतुल्यत्वादनुमानेऽपि ।

टी० ॥ अवर्जनीयसिद्धस्य कारणकोटौ प्रवेशेऽनिष्टमाह—। ^a“अ-
 न्यथे”ति । तथाचाज्ञायमानकरणकत्वं प्रत्यक्षेऽपि न स्यादित्यर्थः ॥ अनुमानं
 नियमेन ज्ञायमानकरणकं, नतु तथा प्रत्यक्षमित्याह—। ^b“नियमेन”ति ॥

(१) अवधिज्ञाने विशेष्यमात्रस्य ज्ञानस्यैव करणत्वं, न विशिष्टस्य, अनुमितौ तु
 विशिष्टस्य करणत्वाङ्गीकारेण विशेषणीभूतलिङ्गस्यापि करणत्वमित्यनुमितावज्ञायमान-
 करणत्वं गतम्=निरस्तमेवेत्याक्षेपग्रन्थार्थः ; तथापि विनिगमनाविरहादनुमितावपि
 विशेष्यमात्रे करणत्वस्वीकारे साम्यमेवेति समाधानग्रन्थार्थः । यद्वा, यद्यप्यनुमितौ वि-
 शेष्यस्य ज्ञानस्य करणत्वेऽनुमितावज्ञायमानकरणत्वलक्षणं गतं=स्थितमेव, तथापि प्रत्य-
 क्षेऽपीन्द्रियस्यावधिज्ञानस्य वाऽज्ञायमानस्यैव करणत्वात्तौल्यमित्यर्थः ।

नियमेन ज्ञायमानकरणक्रमनुमानमिति वा विवक्षितं? नियमेनाज्ञायमान-
करणकं प्रत्यक्षमिति वा? आद्ये आह-। “विधावि”ति । नियमांशस्य
कारणोक्तिलभ्यत्वात्, नियतपूर्ववर्तिन एव कारणत्वादित्यर्थः ॥ द्वितीये
त्वाह-। “निषेधस्ये”ति । नियमेनाज्ञायमानकरणकत्वस्य प्रत्यक्षविशेषाद्या-
पकत्वमित्यर्थः ॥ ज्ञायमानत्वं करणे विशेषणं, नतूपलक्षणमिति ‘नियमेने’ति
पूरणाल्लभ्यते, इत्याह-। “विधौ करणत्वे”ति ॥ ‘ज्ञायमानकरणकमि’त्य-
भिधानादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वमपि लभ्यते^(१)-इति ‘नियमेने’त्यस्य वैय-
र्थ्यमेवेत्याह-। “तथापी”ति ॥ ज्ञायमानकरणत्वं तु काकतालीयज्ञानमा-
दाय प्रत्यक्षेऽतिप्रसक्तमिति तद्वारणार्थमयं प्राप्तानुवाद इत्याह-। “अन्यथे”-
ति ॥ अवर्जनीयसिद्धुमप्यादाय यद्यतिप्रसक्तिस्तदाऽन्यथासिद्धुमन्यदपि^(२)
करणं स्यादिति सुतरामतिप्रसक्तिरित्याह-। “तथापी”ति । “ईश्वरज्ञा-
नमादाय ज्ञायमानकरणकत्वं प्रत्यक्षेपी”त्यपव्याख्यानम्, अयिमफक्किाऽन-
न्वयात्^(३) ॥ ननु भवत्वन्यथासिद्धुमपि करणमित्यत आह-। “नही”ति ॥
अन्यथासिद्धेन^(४) ज्ञानेन ज्ञायमानकरणत्वं प्रत्यक्षे, नत्वेवमनुमाने, इत्य-
ज्ञायमानकरणकानुभवत्वं नानुमानगामीत्याह-। “अन्यथासिद्धेने”ति ॥
लिङ्गज्ञानमपि स्वप्रकाशतया स्वविषयेऽन्यथासिद्धुमेव, इत्यनुमानेप्यज्ञाय-
मानकरणकत्वमतिव्याप्तमेवेत्याह-। “तुल्यत्वादि”ति ॥

मू० “किञ्च, यच्च निषेधस्तद्गतमैकरूप्यं निरूप्यम्, अन्यथा
किमादाय नियमो निरूप्येत, इति कार्यगतैकरूप्यमन-
भिधाय न निस्तारः ।^५ विनापि च नियमपदप्रवेशं कार्य-
गतैकरूप्यमनिरूप्याऽनिस्तार एव । “ज्ञायमानं नात्र क-

(१) लभ्यते, ‘ज्ञायमाने’ति ज्ञानचप्रत्ययबलादिति भावः । १

(२) अन्यद् रूपादिकं रसादिसाक्षात्कारे करणं स्यादित्यर्थः ।

(३) “नहि रसादिसाक्षात्कारे रूपादिहेतुः”—इत्यव्यवहितायिमफक्किाऽनन्व-
यापत्तेरित्यर्थः ।

(४) स्वप्रकाशविधया ज्ञानं ज्ञानप्रसाधनेऽन्यथासिद्धम् ।

रणमि'ति हि यदि कार्य्यव्यक्ति^(१)मभिसन्धाय, तदा तत्पूर्वं प्रतीतानां तच्चाकरणत्वं दुरवधारणं, ततस्तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारप्रतिसन्धानेऽवश्यं यतनीयमिति । ^d अथाव्यवहितार्थप्रमात्वं तथा, 'तर्हि किमपेक्ष्याव्यवधानं? किञ्च / तत्?—इति वाच्यम् । इन्द्रियमपेक्ष्य तत्^(२)असन्निकर्षश्च तदि^(३)ति चेत्, तर्हीन्द्रियसन्निकर्षप्रकाशत्वमिति ^e कुटिलिकार्थः, स चानुपपन्नः, ^f 'स्वविलोचनगोलकानुमानव्याप्तेः । * ज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तत् ? *—इति चेन्न, 'सविकल्पकविशेषाऽव्यापनात् ।

टी० ॥ यज्जात्यवच्छेदेन नियमेन ज्ञायमानकरणकत्वं निषेधं तस्या^(१)ऽप्रसिद्धौ नियमो दुर्यहः, प्रसिद्धौ च तदेव लक्षणमित्याह—। ^a "किञ्चे"ति ॥ अज्ञायमानकरणत्वमप्यवच्छेदकमन्तरेण प्रत्यक्ते दुर्यहमित्याह—। ^b "विनापी"ति । यद्वा, ज्ञायमानकरणकत्वनिषेधो यत्र स्यात्तत्रानुगतरूपं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ व्यक्तिविशेषे^(४) ज्ञायमानकरणकत्वं निषेद्धुं न शक्यते, यतो ज्ञायमानेनैव केनचित्करणेन तज्जननसम्भवात्, अत एतज्जातीयं न ज्ञायमानकरणकमेतज्जातीयं च तथा—इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्राह्य^(५)मित्याह—। ^c "ज्ञायमानमि"ति ॥ प्रत्यक्षलक्षणान्तरं शङ्कते—। ^d "अथे"ति । इन्द्रियसन्निकर्षार्थप्रकाशत्वं साक्षात्त्वमित्यर्थः ॥ एतदेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति—। ^e "तर्ही"ति ॥ ^f "तदि"ति । व्यवधानमित्यर्थः ॥ ^g "कुटिलिकार्थे"इति ।

(१) कार्य्यव्यक्तिम्=देवाज्जायमानचक्षुरादिकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिम् । तज्जातीये=प्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने, तज्जातीयस्य=ज्ञायमानकरणत्वावच्छिन्नस्य, यो व्यभिचारस्तत्प्रतिसन्धाने इत्यर्थः ।

(२) तद्=अव्यवधानम् ।

(३) तद्=व्यवधानम् ।

(४) तस्य=जातिरूपस्यावच्छेदकस्य । नियमः=व्याप्तिः ।

(५) देवाज्जायमानकरणकप्रत्यक्षव्यक्तिविशेषे—इत्यर्थः ।

(६) ग्राह्यामिति, तथाच्चाऽवश्यमनुगताऽनतिप्रसक्तपक्षगणपेक्षया भाव्यमिति

भावः ।

वक्रगत्या पर्यवसन्नोऽर्थ इत्यर्थः ॥ ^१ “स्वविलोचने”ति । इन्द्रियाधिष्ठान-
त्वेन गोलकस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । स्वपदं स्पष्टार्थम् ॥ “सविकल्प-
के”ति । ज्ञानपदं^(१) यदि सामान्यपरं, तदा निर्विकल्पकानन्तरभाविसविक-
ल्पकेऽभावादिसविकल्पके चाऽव्याप्तिः । अथ सविकल्पकपरं, तदाऽभावस-
मवापादिसविकल्पकाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

म् ० “एतेन ‘विषयान्तरज्ञानाजन्यज्ञानत्वं तदिति’ प्रत्युक्तं, स-
विकल्पकस्याधिकव्यवच्छेदरूपविषयत्वात्,^२ तदवधिज्ञान-
जन्यत्वात्^(२) । * स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्यधीत्वं त-
त् । नच सप्रतियोगिकार्थप्रत्यक्षाव्याप्तिः, “प्रतियोगिनेऽपि
स्वविशिष्टार्थप्रविष्टस्य तत्ताया इव प्रत्यभिज्ञायां प्रत्यक्षवि-
षयत्वेऽपगमात्; ‘अप्रतियोगित्वेन विशेषणाद्वा^(३) *—इति
चेत्तन्न, स्वपदेनैव लारीकृतत्वात् ।^४ कार्यव्यक्तावजन्यताया
दुरवधारणत्वात्, तज्जातीये तज्जातीयव्यभिचारशस्त्रग्रहणे
च कार्यैकजात्ये पूर्ववत्पतनमिति । * स्वकालावच्छिन्ना-
र्थबोधत्वं साक्षात्त्वम् *—इत्यपि न, स्वार्थाविवेचनात् । कथं
चानुमानादिव्यवच्छेदः ? । * तच्च व्याख्यादिप्रविष्टकाल-
नियतार्थत्वं, यचापि^(४) चन्द्रोदयसमुद्रवृद्ध्यादौ स्वका-

(१) ज्ञानपदम्=ज्ञानाजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणस्यमाद्यं ज्ञानपदमित्यर्थः । सा-
मान्यपरम्=साधारणज्ञानवाचकम् ।

(२) तस्यातद्व्यावृत्तिरूपवैशिष्ट्यावगाहिनः सामान्यसविकल्पस्य योऽवधिरतद्वस्तु
तज्ज्ञानजन्यत्वात्सविकल्पस्येत्यर्थः । यद्वा, तस्य दीर्घादिप्रत्यक्षात्मकसविकल्पविशेषस्य
योऽवधिर्ह्रस्वादितस्तज्ज्ञानजन्यत्वाद्धीर्घादिसविकल्पकस्येत्यर्थः ।

(३) तथाच स्वविषयानन्तर्गतार्थज्ञानाजन्याऽप्रतियोगिकधीत्वं साक्षात्त्वमिति
पर्यवसितं लक्षणम् ।

(४) अयं पूर्णचन्द्रोदयः स्वकालीनसमुद्रवृद्धिमान् चन्द्रोदयत्वात् अपिमध-
न्द्रोदयवदित्यनुमानस्य स्वकालावच्छिन्नार्थबोधत्वमस्त्यतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—यत्रा-
पीति । आदिपदेनायं घटो वर्तत इत्याद्यनुमानं ग्राह्यम् । तत्रापि=पूर्णमाचन्द्रोदय-
कालीनसमुद्रवृद्ध्याद्यनुमितावपि । तादृशत्वस्य=स्वकालावच्छिन्नार्थत्वस्य ।

लार्थत्वं, तच्चापि व्याप्तिप्रविष्टतैव तादृशत्वस्य प्रयोजि-
का? *—इति चेन्न, कथमप्यस्तु तथापि स्वकालाव-
च्छिन्नार्थत्वस्य सम्भवात् ।

टी० ॥ “एतेने”ति । सविकल्पकाव्यापकत्वेनेत्यर्थः । लिङ्गादि-
ज्ञानेन विषयान्तरेऽनुमित्यादिजननं निर्विकल्पकेन तु स्वविषये एव सवि-
कल्पकजननमिति लक्षणकर्तुरभिमानः । अतद्व्यावृत्तिस्वरूपस्य वैशिष्ट्यस्य
निर्विकल्पकविषयापेक्षया विषयान्तरत्वादेतदनुपग्रह इत्यर्थः^(१) । यद्वा, ऽव-
धिज्ञानजन्यदीर्घादिप्रत्यये ह्रस्वादिव्यवच्छेद एवाधिको भासते इति तद-
नुपग्रह इत्यर्थः ॥ एतदेवाह—^b “तदवधी”ति ॥ ^c “स्वविषये”ति । प्रत्यक्षं
प्रत्यक्षाविषयविषयकज्ञानेन न जन्यते लिङ्गानुपधानपक्षे^(१)नुमित्यादिकं
च तथे^(३)ति तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ प्रतियोगिनोप्यभावज्ञाने भानमस्त्येवेति
नाभावप्रत्यक्षाव्याप्तिरित्याह—^d “प्रतियोगिनोपी”ति ॥ प्रतियोगिताट-
स्यमते त्वाह—^e “अप्रतियोगित्वेने”ति ॥ ^f “स्वपदेने”ति । स्वपदार्थस्या-
ननुगमादित्यर्थः ॥ वैजात्यमन्तरेण जन्यजनकभावो दुर्यह इति पूर्वदूषणम-
तिदिशति—^g “कार्ये”ति ॥ ^h “स्वकाले”ति । बोधकालावच्छिन्नस्यार्थस्य
प्रकाशत्वमित्यर्थः ॥ व्यवच्छेदप्रकारमाह—ⁱ “तत्रे”ति । यदा धूमस्तदा
बहिरित्याकारव्याप्तियहबलायातं स्वकालावच्छिन्नत्वं, नतु विषयस्वभा-
वाधीनमित्यर्थः ॥ बोधकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं चन्द्रोदयादिस्थले गतमेवे-
त्यतिव्याप्तिरित्याह—^j “तथापी”ति ॥

मू० * “न च यज्जातीयमेवमेवेति विशेषः * । साजात्यस्य वैल-
क्षण्यस्याग्रतः सिद्धौ किमनेन^(४), न च तदपीति वक्ष्यते ।

(१) लक्षणखगहनपरगन्थार्थ इत्यर्थः ।

(२) लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानवादिमते नियमाद्वन्धुनिमित्तविषयोभूतेनैव लिङ्ग-
ज्ञानेन वन्धुनिमित्तजन्यते अत उक्तं—लिङ्गानुपधानपक्षे इति ।

(३) स्वात्मकानुमित्यविषयोभूतलिङ्गज्ञानेन जन्यते एवेत्यर्थः ।

(४) अनेन (=जातिघटितलक्षणेन) किमित्यन्वयः । न च तदपि=साजात्यमपि
सम्भवतीति वक्ष्यते—“अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चित् साक्षात्त्वं, तत्रे”त्यादिना ग्रन्थेन ।

*^b व्याख्यादिकमन्तरेण ? *—इति चेन्न, 'तस्यैव समर्थ-
त्वेन स्वकालकथावैयर्थ्यात् । यथा च न तदपि तथा
वक्ष्यते^(१) । "यत्तु कश्चिदाह—“स्वप्रकाशनिषेधात्स्वका-
लावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वासंभव” इति, तदयुक्तम्, 'वस्तुतो
यः स्वकालस्तस्य विवक्षितत्वात्, वर्तमानप्रकाशस्तथेति
निरुक्तिपर्यवसानात्^(२), 'वर्तमानार्थस्य च सर्वनिर्वचनी-
यत्वात् । तथाचोक्तं,—“सम्बद्धं वर्तमानं च गृह्यते चतु-
रादिना” ।^१ तस्मादस्मदुक्तमेव युक्तम् । *^c षोढासन्नि-
कर्षतराः प्रयुक्तविषयनियमजं ज्ञानं तथा ? *—इति चेन्न,
'दोषवशजातसाक्षाद्बोधे तदसम्भवात् । * प्रमासाक्षात्कार-
स्तथा ? *—इति चेत् 'न, साक्षात्त्वेन प्रमेतरयोरविशि-
ष्टतया साक्षात्त्वस्य साधारणस्यैव निर्वक्तव्यत्वात् ;

टी० ॥ ननु तथाप्यनुमितिमात्रे न तथा, यथा प्रत्यक्षे, इत्यत
आह—। "नचे"ति ॥ व्याख्यादिव्यतिरेकेण बोधकालावच्छिन्नार्थबोधत्वं
विवक्षितमिति शङ्कते—।^b "व्याख्यादी"ति ॥ व्याख्यादिकमन्तरेण जाय-
मानबोधस्यमेव तर्हि लक्षणमस्त्विति परिहरति—। "तस्यैवे"ति ॥ प्रकृ-
तलक्षणे खण्डनान्तरमुपन्यस्य दूषयति—।^d "यत्त्वि"ति । स्वकालावच्छिन्न-
त्वेनार्थबोधत्वं स्वप्रकाशपक्षे^(३) सम्भवति, तस्य च निषेधादित्यर्थः ॥ स्वका-
लावच्छेदोपि न प्रकारत्वेन^(४) विवक्षित इत्याह—। "वस्तुत" इति ॥ ननु

(१) वक्ष्यते 'अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाजनितधीः साक्षादिति
चेत्'त्यादिग्रन्थेन । व्याख्यादित्वखण्डनेन वक्ष्यत इति त्वन्ये ।

(२) 'स्वकालावच्छिन्नार्थप्रकाशत्वमिति प्रत्यक्षत्वनिर्गते वर्तमानार्थप्रकाशस्त-
था' (=प्रत्यक्षम्)—इति निरुक्तिपर्यवसानादित्यर्थः ।

(३) स्वविशिष्टकालविशिष्टार्थप्रकाशकत्वे ज्ञानस्य कालविशेषणीभूतस्य स्वस्या-
पि प्रकाशकत्वमिति भावः ।

(४) न प्रकारत्वेन विवक्षितः, किन्तुपाधितयोपलक्षणतया वेति भावः ।

वर्तमानत्वमपि दुर्वचमित्यत आह—^f“वर्तमाने”ति ॥ यत्तु खण्डितं मया तदेव युक्तमित्याह—^g“तस्मादि”ति ॥ ^h“षोढे”ति । षोढासन्निकर्षतरेण व्याप्यादिना अप्रयुक्ता यो विषयनियमस्तज्ज्ञं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ⁱ“दोषवशे”ति । साक्षात्कारिभ्रमे दोषस्यैव षोढासन्निकर्षतरस्य विषयनियामकत्वेन तदव्याप्तिरित्यर्थः ॥ साक्षात्कारसामान्यस्यैव लक्षणमुपक्रान्तमित्याह—^j“ने”ति ॥

मू० “अनिष्टभ्रमबुद्धिमते^(१) षोढासन्निकर्षस्य^h प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः । * साक्षाद्भीः^(२) (‘स्वेन रूपेण वस्तुनो भानम्?)*—इति चेन्न, अनुमानादिव्यापनात् । * अनुमानादौ लिङ्गाद्यपेक्षत्वात् तदवच्छिन्नकालसम्बन्धबोधत्वं, नत्वध्यक्षे? *—इति चेन्न, व्यभिचारात् । ‘यच्च^(३) लिङ्गादि भाव्यादिवोधकं तच्च तत्कालताव्यभिचारात् । एतेन ‘यदि न लिङ्गकालावच्छिन्नव्यापकप्रतिभासेऽनुमानं तदा कूट^(४) व्याप्यानुमितस्य व्यापकस्य दैववशात्सत्यव्याप्यव्यक्त्यन्तरवतः प्राप्तौ^g व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्त्यतावत्यंशे प्रमात्वं प्रमाविशेषान्तर्भावाऽनिर्वाह्यमापद्येते’ति निरस्तम्, ^hभूतादिव्यापकानुमाने व्याप्यकालत्वाऽसम्भवात् ।

टी० ॥ “अनिष्टे”ति । अनिष्टा भ्रमबुद्धिर्यस्य मीमांसकस्य तन्मते इत्यर्थः ॥ ^h“प्रत्येकमि”ति । षण्णां सन्निकर्षाणां प्रत्येकमन्यान्याभावो विवक्षितो? मिलितान्यान्याभावो वा ? । उभयथापि सन्निकर्षस्यापि कस्य-

(१) मीमांसकं प्रति तु दोषान्तरमाह-षोढेति । षोढासन्निकर्षस्य यः प्रत्येकमिलितयोर्विकल्पस्तदनुपपत्त्यानुपपत्तेरित्यर्थः ।

(२) स्वरूपधीः साक्षाद्भीरित्यन्वयः ।

(३) उक्तं व्यभिचारमेव स्फुटयति-यत्रेति ।

(४) कूटव्याप्येनासत्यव्याप्येनानुमितस्येत्यर्थः ।

चित् षोढासन्निकर्षेतरत्वं भवतीति तदप्रयुक्तविषयनियमजत्वं तज्जन्य-
साक्षात्काराव्यापकमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशाव्याप्तिर्न दोषस्तन्मते
तत्तांशस्य स्मृतित्वात् । नरसिंहाकारं हि तज्ज्ञानं मीमांसकमते ॥ ^c“स्वरूप-
धीरिति लक्षणम् ॥ तदेव विभजते^(१)—। ^d“स्वेने”ति । नतु लिङ्गाद्युपधाने-
नेत्यर्थः ॥ ^e“यत्रे”ति । मेघोच्चत्यनुमितभाविवृष्टौ लिङ्गकालानुपधानात् स्व-
रूपेणैव भानमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ “लिङ्गकालोपधानमावश्यकम्, अन्यथा
धूलीपटलाद्वह्निमति वह्नुनुमितिः प्रमा स्यात्तत्प्रमात्वे च प्रमाचतुष्टये क्क सा-
न्तर्भवेल्लिङ्ग^(२) कालोपधानांशस्यासत्यत्वात्तदप्रामाण्ये प्रमाचतुष्टयान्तर्भा-
वव्यावृत्तिर्भवतीति कस्यचिन्मतमुपन्यस्य दूषयति—। ^f“एतेने”ति ॥ ^g“व्या-
प्तिकाले”ति । व्याप्तिकालावच्छिन्नव्यापकप्राप्या तदुपधानस्य^(३) नाप्रमा-
त्वप्रयोजकत्वमित्यर्थः ॥ एतदनुरोधेन व्याप्यकालावच्छेदः स्वीक्रियेत, यदि
तच्चिर्वहेत्तत्वेवमित्याह—। ^h“भूतादी”ति । अतीतानागतस्यलेऽनुमितौ
तत्कालोपधानासम्भवात्संभवे वा तदप्रमात्वं^(४) स्यादित्यर्थः ॥

म्ब० “तथापि^(५) चाग्न्यादिमदंशमा चे प्रमात्वापातस्य दुष्परि-
हरत्वस्योक्तत्वात् । * अनुपहितप्रतीतिः साक्षाद्भीः ? *—
इति चेन्न, “विशिष्टप्रविष्टविशेष्यप्रत्यक्षाव्यापनात्^(६) ।
* “करणानुपहितत्वं विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, “परकर-
णोपहिताऽव्यापनात् । स्वकरणोपहितत्वस्य च स्वपदकुलि-

(१) विभजते=अलक्ष्यावृत्तित्वेन दर्शयति ।

(२) लिङ्गकालोपधानस्यावश्यकत्वे तु निरुक्तानुमितेरप्रामाण्यत्वात्प्रमान्तर्भाव-
व्यावृत्तिर्भवतीत्याह—लिङ्गेति ।

(३) तदुपधानस्य=व्याप्तिकालोपधानांशस्याप्रमात्वप्रयोजकत्वं तु न, तदंश-
स्यापि सत्यत्वात्, किन्तु लिङ्गकालोपधानांशस्यैव, असत्यत्वादित्यर्थः ।

(४) अप्रमात्वं स्यात्, लिङ्गकालाऽनुपहितस्य लिङ्गकालोपहितत्वेन विषयीकर-
णादिति भावः ।

(५) तथापि=लिङ्गकालोपहितलिङ्गिभानस्वीकारेण । उक्तत्वात्=प्रमाखण्ड-
नावरे “एवं लिङ्गाभासादिभ्योपि जातमि”त्यादिना ग्रन्थेन (२३२ पृष्ठे) ।

(६) विशेष्यस्य विशेषणोपहितस्य भानादिति भावः ।

निश्चितत्वात्^(१) । * व्याख्याद्युपहितत्वानां व्यतिरेकस्य यत्र
समुच्चयः सा धीः साक्षाद्भीः ? *—इति चेन्न, व्याख्यादिप्र-
त्यक्षाव्यापनात्, ^१ असिद्धत्वाच्च, ^२ पूर्वतोऽग्निमानित्येव प्रति-
ज्ञानात्, ^३ शब्देन च स्वाप्रतिपादनात्, साध्यादिमितेश्च^(२)
प्रत्यक्षत्वापादनात् । * अथाऽव्यवहितधीत्वं^(३) साक्षाद्भी-
त्वम् ? *—इति चेन्न, व्यवधानविकल्पानुपपत्तेः^(४) । 'यदि
द्रव्यविशेषान्तरस्थितिर्यवधिस्तदानीमप्रत्यक्षविभुविधां
साक्षात्त्वापत्तिः । ^५ अथ ज्ञापकज्ञानस्य पूर्वसत्ता व्यवधानं
^६ तदा परत्वाद्यप्रत्यक्षतापत्तिरिति । * विशिष्टवैशिष्ट्यं
व्यवधानम् *—इति चेन्न, ^७ धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्य-
^(५)मिति स्वरूपस्थितौ तथात्वे कार्यकारणभावविरोधः ।

टी० दोषान्तरमाह—^८ "तथापी"ति ॥ ^९ "अनुपहिते"ति । अनु-
मित्यादौ लिङ्गशब्दसादृश्योपधानात्तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः ॥ अनुपहितत्वमात्र-
मादाय दूषयति—^{१०} "त्रिशिष्टे"ति ॥ ^{११} "करणे"ति । प्रत्यक्षे तु नेन्द्रि-
योपधानमित्यर्थः ॥ 'दण्डी पुरुषः' इत्यत्र घटकरणदण्डोपधानादव्याप्तिरि-
त्याह—^{१२} "परे"ति ॥ अनुमित्यादावपि व्याप्तत्वाद्युपधानमसिद्धमित्याह—
^{१३} "असिद्धत्वादि"ति ॥ तत्रानुमितौ तावदाह—^{१४} "पर्वते"इति ॥ शाब्द-
ज्ञाने शब्दोपधानासिद्धत्वमाह—^{१५} "शब्देने"ति ॥ विकल्पानुपपत्तिमे-
वाह—^{१६} "यदौ"ति । कालाकाशाद्यनुमितावतिव्याप्ति, स्तेषां द्रव्यान्तरान-

(१) स्वपदं कुत्तिनिश्चितं यस्य तत् स्वपदकुत्तिनिश्चितं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा-
दित्यर्थः ; "अव्यापनाद्"—इति अत्राप्यनुषङ्गनीयम् ।

(२) क्वचित् "शाब्दादिमितेश्च"इति पाठः ।

(३) अव्यवहितस्य धीत्वंमिति षष्ठीतत्पुरुषसमासः ।

(४) अव्यवहितत्वं व्यवधानाभाववत्त्वं तच्च व्यवधानविकल्पानुपपत्त्याऽनुपपन्न-
मित्याह—व्यवधानेति । क्वचित् "अव्यवधाने"ति पाठः, तत्र व्यवधानविकल्पद्वाराकाव्य-
वधानविकल्पानामप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(५) "उत्पद्यते"इति शेषः ।

वस्यित्वेनाव्यवहितत्वादित्यर्थः ॥ ^१ “अथे”ति । ज्ञापकं यल्लिङ्गादि,
तज्ज्ञानपूर्वसत्ता; तथाच ज्ञानाजन्यं ज्ञानमित्यर्थः ॥ ^२ “तदे”ति । परत्वा-
दिज्ञानानामवधिज्ञानजन्यत्वादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्य-
मिति यदि वस्तुगतस्तदा वह्ने धूमस्य कारणत्वापत्तिरित्याह-।
^३ “धूमे”ति ॥

मू० “प्रतीतौ^(१) धूमवैशिष्ट्यस्य धर्मिविशेषणत्वे हेतोरंशतः
स्वरूतिः । ^२ साध्यविशेषणत्वे व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षे व्यवधा-
नान्न साक्षात्त्वं स्यात् । ‘अथ ज्ञानस्य जातिभेदः कश्चि-
त्साक्षात्त्वं, तच्चा^(३)नुभवत्वेन परापरभावानुपपत्तिः, ‘स्मृते-
रपि साक्षात्कारित्वादिति केचित् । ‘तन्न, स्मृतेस्तथात्वान-
भ्युपगमात्, स्वप्नस्य तावत्स्मृतित्वाऽसिद्धेः, ^४ सिद्धौ^(३)वा
तच्च साक्षात्चारोपोपगमात् । ^५ भावनावलजस्य च कचिदा-
लोकादिधर्मिकप्रियाद्याश्रयधर्मा^(४)रोपत्वं शुक्तिरजतध-
मवत्, ‘निमीलितनयनादेश्च स्वप्नवदेव गतिरवगन्तव्येति ।

टी० ननु धूमविशिष्टो धर्मी वह्निविशिष्टत्वेन प्रतीयते इति क-
कार्यकारणविरोध इत्यत आह-। “‘प्रतीतावि’ति । तर्हि धूमविशिष्टो
धर्मी वह्निमान् धूमवत्त्वादित्यनुमानं स्यात्तथाच धूमविशिष्टस्य धूमवत्त्वे
सत्यात्माश्रय इत्यर्थः ॥ अथ धूमविशिष्टस्य वह्नेर्धर्मिणि वैशिष्ट्यमिति विशि-

(१) प्रतीतौ विषयविधया वर्तमानस्य (प्रतीयमानस्येति यावत्) ।

(२) तत्र केचित्तित्यन्वयः । केचित्=प्रभाकराः । अनुभवत्वापेक्षया साक्षात्त्वस्य
परत्वे (व्यापकत्वे) नुमित्वाद्यनुभवेपि साक्षात्त्वं स्यात्, तदपेक्षया साक्षात्त्वस्याऽपरत्वे
(व्याप्यत्वे) तु स्मृतिरूपसाक्षात्कारिणि ज्ञानेऽनुभवत्वं स्यादिति भावः ।

(३) प्रभाकरमतमाश्रित्याह-सिद्धौ वेति ।

(४) प्रियादिः कामिन्यादिराश्रयो येषां धर्माणां गौरवर्णमुखनसिकादीनां ते
प्रियाद्याश्रयधर्माः, प्रियाद्याश्रयस्य धर्मा इति वा समासः । तथा च शुक्तिरजतवद्विपर्य-
यानुभवरूपत्वाद्वायनावलजसाक्षात्कारस्य न स्मृतित्वम् ।

ष्टवैशिष्ट्यं व्यवधानं, तदा व्याप्तिप्रत्यक्षेपि धूमविशिष्टवह्निज्ञानादव्यवहितधीत्वं लक्षणमव्यापकमित्याह—^b “साध्ये”ति ॥ ^c “अथे”ति ॥ ^d “स्मृतेरिपी”ति । अज्ञातकरणजत्वादित्यर्थः ॥ ^e “तत्रे”ति । साक्षात्त्वजातिवादिना नैयायिकेन स्मृतिसाक्षात्त्वानभ्युपगमात्, ज्ञानाकरणकज्ञानत्वस्य साक्षात्त्वव्यवस्थापकस्यानुभवकरणिकायां स्मृतावभावादित्यर्थः ॥ ननु स्मृतिविपर्य्यासः^(१) स्वप्नः, स च साक्षात्कारीति कथं न स्मृतौ साक्षात्त्वमित्यत आह—^f “स्वप्नस्ये”ति । स्मृतिविपर्य्यासो हि स्मृतिविषये विपर्य्यासो ननु स्मृतिविपर्य्यस्तेत्यर्थः ॥ ननु तथैव किं न स्यादत आह—^g “सिद्धौ वे”ति । यदि स्वप्नस्य स्मृतित्वमेव, तदा न साक्षात्त्वं, रात्रौ मया कामिनी-साक्षात्कृतेत्यनुव्यवसायस्य साक्षात्त्वारोपरूपत्वादित्यर्थः ॥ ननु कामातुर-कामिनीसाक्षात्कारः स्मृतिरेव विषयासन्निकर्षेण तदनुभवत्वाभावादत आह—^h “भावनान्नलजस्ये”ति ॥ ननु निमीलितनयनस्य यः कामिनीसाक्षात्कारः स स्मृतिरेव धर्म्यग्रहेणारोपानुपपत्तेरतस्तत्र साङ्ख्यं स्यादित्यत आह—ⁱ “निमीलिते”ति ॥

मू० “इदं^(२) तु स्यात्,^b परमाण्वादिवुद्धावनुव्यवस्यमानायां परमाणुप्रतीत्यंशे^(३)पि साक्षात्त्वमनुभूयते इत्यत्र ‘न नः सम्प्रतिपत्तिः ।’ अन्यथा लिङ्गबुद्धिलक्षणाया प्रत्यासत्त्या बहिरपि मानसप्रत्यक्ष एव, न लैङ्गिकः, इति परेण सुवचत्वात् । एवं प्रत्यभिज्ञायां पूर्वदेशकालस्थितिमस्य पश्यामीति कस्यानुभवो? यद्वलात् ‘तथाभ्युपेयम् ।’ तस्मात्प्रतीतिकलहोयम् ।^g यदि च साक्षात्त्वजातिरध्यक्षमानिका, तदा

(१) स्मृतिविपर्य्यासः=विपर्य्यस्तस्मृतिरित्यर्थः ।

(२) परोक्तदुषणं दूषयित्वा स्वाभिमतं दूषणमाह—इदमिति ।

(३) अत्र मूलव्याख्यानयोः सारूप्यार्थं “परमाणुप्रतीत्यंशे”—इत्यस्य परमाण्वंशे—इत्यर्थो बोधः । तथाच परमाणुज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायस्य परमाण्वंशे परोक्षत्वात्तदुच्यंशे चापरोक्षत्वात्सङ्करः ।

प्रतीतौ कस्याश्चिदध्यक्षानध्यक्षविवादो न स्यात् । नहि घटा-
दिप्रत्यक्षत्वे विवदन्ते । * कचिदस्फुटत्वाद्विवादः ? *—इति
चेन्मैवम् ।

टी० तत्किं साक्षात्त्वं जातिरेव ? तथाच तदेव लक्षणं प्रत्यक्षस्येत्यत
आह—। ^a “इदमि”ति ॥ साक्षात्त्वमिव परोक्षत्वमपि जातिः स्यात्तथाच
तयोः सङ्गोऽत्र दोष इति वक्तुं पीठमारचयति—। ^b परमाण्वादी’ति ।
“अनुव्यवस्यमानायामि”त्यत्रा “ऽनुव्यवसीयमानायामि”ति युक्तः पाठः,
साधातोर्वा गणपाठसिद्धस्यायं प्रयोगः ॥ ननु तत्र परमाण्वंशेपि साक्षात्त्वम-
नुभूयते एवेत्यत आह—। ^c “न नः सम्प्रतिपत्तिरिति”ति ॥ नन्वसम्प्रतिपत्तिमा-
त्रेण न वस्तुनिवृत्तिरित्यत आह—। ^d “अन्यथे”ति । यद्यप्यन्यबुद्धिर्नान्यत्र
प्रत्यासत्तिस्तथापि लक्षणदूषकस्य परस्यायमभिप्राय इत्यर्थः । यद्वा, लिङ्गबु-
द्धिपदेन व्याप्तिस्मृतिरुक्ता, तथाच स्मृत्युपनीत^(१)वद्विवैशिष्ट्यं पर्वते प्रत्यक्षे-
णैव भासते इति सुवचमित्यर्थः ॥ ^e “तथाभ्युपेयमि”ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तां-
शस्य साक्षात्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ^f “तस्मादि”ति । प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे
परोक्षत्वमिदन्तांशे साक्षात्त्वमिति साङ्कर्यम् । एवं^(२)परमाण्वनुव्यवसायेपी-
त्यर्थः ॥ दूषणान्तरमाह—। ^g “यदि चे”ति । साक्षात्त्वसंशयः कापि न
स्यादित्यर्थः । यद्वा, अभावज्ञाने भाट्टनैयायिकयोर्वाध्वादिज्ञाने वा साक्षा-
त्त्वाऽसाक्षात्त्वविवादो न स्यादित्यर्थः ॥

मू० “निरंशे वस्तुनि कः स्फुटत्वावभासः ? (३) । यद्येकार्थ^(४)स-
मवायिभिर्भूयोभिः सहोपलम्भः, स ज्ञानत्वादिवत्साक्षात्त्वे-
पि तर्हीति ज्ञानादित्वे न विवादः साक्षात्त्वे त्वि^(५)ति

(१) व्याप्तिस्मृत्युपनीतेत्यर्थः ।

(२) सङ्कलयाभिधानार्थं पूर्वोक्तं पुनः स्मारयति—एवमिति ।

(३) “स्फुटावभासः”—इति तु विद्यासागरसमतः पाठः ।

(४) एकास्मिन् ज्ञानरूपेऽर्थेऽपरोक्षत्वेन सह समवायिनो ये ज्ञानत्वानुभवत्वप्र-
मात्यादयो भूयांसो धर्मास्तैस्सहोपलम्भ इत्यर्थः ।

(५) “साक्षात्त्वे तु”—इत्येतेषां विवाद इत्यध्याह्वयणीयम् ।

विशेषो वाच्यः । ^६दर्शनकृतो हि विवादो न मात्सर्येण
वाङ्मात्रेण वा, किन्तु तत्त्वाभिमानादेव । ‘प्रत्यक्षार्थधर्मि-
कायां चाऽनुमायां साक्षात्त्वपरोक्षत्वसङ्करो दुर्वारः । * परो-
क्षत्वं न जातिः किन्तु साक्षात्त्वमेव तथा^(१), केवलं साक्षा-
त्त्वाभावः परोक्षत्वम् ? *—इति चेन्न, अस्यार्थस्य विनिग-
न्तव्यत्वापत्तेः^(२), “सर्वज्ञमनुमन्यमानस्य च मते दृष्टलि-
ङ्गादेरीशस्य लिङ्गादिकबुद्धावपरोक्षत्वेनापि विरोधः^(३) ।
* लिङ्गादिधीजन्यत्वमनुमित्यादौ प्रयोजकम् ? *—इति
चेन्न, साक्षात्त्वेऽपि तर्हीन्द्रियसन्निकर्षादिजत्वमिति साक्षा-
दपि^(४) सा न स्यात् । व्यञ्जकोपाधिनियता च जातिरि-
ष्यते, न च तदत्र, ‘उक्तप्रकारबाधात् । * न च व्यञ्ज-
कनियमानभ्युपगत्या न तदुपगम्यमिति वाच्यम्*,

टी० ॥ “निरंशे” इति । अखण्डजातावित्यर्थः । उपाधौ घटका-
द्यनिश्चये क्वचिदस्फुटत्वमपि संभाव्यते इति भावः । गोत्वादेर्दूरत्वादित्दो-
षादयहे सन्देहोऽपि स्यादान्तरे तु ज्ञाने सोऽपि नास्तीति हृदयम् ॥ ^६“दर्श-
नकृत” इति । शास्त्रकृतोऽनुभवकृतो वा । तथाच शास्त्रकाराणां साक्षात्त्वे न
वैमत्यं^(५) प्रतीतिकलहो वेत्यर्थः ॥ साक्षात्त्वपरोक्षत्वयोः साङ्कर्यं स्यानान्त-
रमाह—। “प्रत्यक्षे”ति । “परोक्षत्वसङ्कर”-इत्युपलक्षणम्, अनुमितित्वस-

(१) तथा=जातित्वेन संमतम् ।

(२) साक्षात्त्वं न जातिः किन्तु परोक्षत्वमेव, केवलं परोक्षत्वाभावः साक्षात्त्व-
मिति वैपरीत्येनार्थं वक्तुं शक्यत्वादयमर्थस्तावद्विनिगमनाविरहितत्वेनास्त्यविनिगन्तः,
स च विनिगमनां प्रदर्श्यत्वया विनिगन्तव्य इत्यर्थः ।

(३) विरोधः=साङ्कर्यम् । तथाहि ईश्वरज्ञानीयत्वेनेश्वरज्ञानेऽपरोक्षत्वं लिङ्गादि-
प्रयुक्तत्वेन च परोक्षत्वमिति ।

(४) साक्षादपि=साक्षात्कारिज्ञानात्मिकापि ।

(५) ‘स्यादिति’ शेषः । यद्वा साक्षात्कारित्वेन रूपेण साक्षात्कारिणि ज्ञाने वै-
मत्यं भवति स च विशेषाभावाच्च स्यादित्यर्थः ।

ङ्करोपि द्रष्टव्यः ॥ दृष्टलिङ्गस्येश्वरस्य ज्ञानं परोक्षं भवितुमर्हति नत्वपरोक्ष-
मिति तत्र परोक्षापरोक्षत्वविरोध इत्याह- । ^१ “सर्वज्ञमि”ति । धर्मि ^(१) याह-
कमानाद्यादि तत्र साक्षात्त्वं तदा तत एवानुमितित्वमपि किं न स्यात् ?
प्रवृत्तेरुपादानगोचरापरोक्षज्ञानजन्यत्ववदिष्टसाधनतानुमितिजन्यत्वव्याप्त-
त्वादिति भावः ॥ “उक्तप्रकारे”ति । इन्द्रियजन्यत्वादिप्रकारेत्यर्थः ॥ ^२ “न-
चे”ति । ज्ञातौ व्यञ्जकनियमानभ्युपगमात्प्रकृतेऽपि स नाभ्युपगम्यते
इति नच वाच्यमित्यर्थः ॥

मू० “किं मया दृष्टं तथा किं वा केनचित्कथितमिति संश-
यानुपपत्तेः । ^३ प्राग्भूतायां स्मर्यमाणायां तदुद्भा त्वन्मते
मनसा ज्ञानरूपया प्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षीक्रियमाणायां साक्षा-
त्त्वाऽग्रहो विना व्यञ्जकाभावं कथं स्यात् ? । ^४ अर्थधर्मश्च
साक्षात्त्वमिति स्वप्रकाशवादे निरास्यम् ^(२) । * ^५ तथाप्यवा-
धितसाक्षात्त्वबुद्धिव्यवहारबलादन्ततः पदार्थान्तर ^(३) मपि
साक्षात्त्वमननुमत्य न निस्तारोस्ति, भ्रान्ते ^(४) रण्यभ्रान्ति-
पूर्वकत्वात् ? *—इति चेन्न, ^५ तस्या ^(५) पि साक्षाद्द्रष्टृहे कचि-
दपि तद्विवादे न स्यादित्यादिदोषसाम्यात् । अनुमाना-
दिवेद्यत्वे च लिङ्गाद्यनुपपत्तिः ; क्व च व्याप्त्यादिग्रह

(१) धर्मि=ईश्वरज्ञानम् । तदाहकं मानं च-ईश्वरस्य कार्यानुकूला प्रवृत्ति-
ज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वान्मत्प्रवृत्तिवदिति ।

(२) ईश्वराभिसन्धेः स्वप्रकाशवादे निरास्यमिति त्वहं सम्भावयामि, अत एव
च कर्तृकर्मविरोधखण्डनवेलायामिहैव मूले उक्तं “शेषं चेश्वराभिसन्धेः स्वप्रकाशवादे नि-
र्वृत्याम इति । विद्यासागरास्तु कर्मलक्षणखण्डनेन तत्त्वखण्डितमित्येव व्याचक्षते तदनु-
सार्यपि एव केषुचित्युक्तकेषु निरस्तमिति पाठो दृश्यते । यद्वा, विद्यासागरस्यापि मद्दु-
क्तं तात्पर्यम् ।

(३) पदार्थान्तरम्=द्रव्यादिसप्तपदार्थातिरिक्तपदार्थम् ।

(४) ननु भ्रान्तिसिद्धं साक्षात्त्वमित्यत आह-भ्रान्तेरिति ।

(५) तस्य=अत्रश्याभ्युपगम्यस्यानिर्णीतस्य साक्षात्त्वस्य । साक्षाद्द्रष्टृ=साक्षात्कारि-
ज्ञानेन ग्रहे इत्यर्थः ।

इत्यादिदुरुत्तरपरम्परैव^(१) स्यात् । ^१ सप्तपदार्थो^(२) नियमसाधनानि च कथं परिपन्थीनि न स्युरिति । *^४ लिङ्गादिजत्वाभावसमुदायवती धीः साक्षात् ? *—इति चेन्न, परोक्षविषयसंशयादावतिव्याप्तेः । *^५ ईदृशी प्रमा तथा ? *—इति चेत्, ^६ प्रत्यक्षप्रमाऽव्याप्तेः । * अनुमानादिव्यवच्छेद्यतत्तदसाधारणकारणाऽजनितधीः साक्षात् ? *—इति चेन्न ।

टी० ॥ “किं मये”ति । धर्मदर्शनमात्रादेव साक्षात्त्वदर्शनात्संशयो न स्यादुत्पन्ना वा संशयो न निवर्ततेत्यर्थः ॥ एतदेव स्पष्टयति—^७ “प्रागिति” ॥ “अनुगतसाक्षात्त्वकल्पनैव श्रेयसितरे”ति यदुक्तं तत्राह—^८ “अर्थधर्म” इति ॥ ^९ “तथापी”ति । नहि वस्तुवन्तरेण प्रतीतिव्यवहारादित्यर्थः ॥ प्रतीतिबलायातस्यापि दोषदर्शनात्प्राग एवेत्याह—^{१०} “तस्यापी”ति । “लिङ्गादी”त्यादिपदात्सङ्केता^(१)दिसङ्ग्रहः ॥ ^{११} “क्व चे”ति । अनिर्णीताश्रयत्वात्साक्षात्त्वस्येत्यर्थः ॥ साक्षात्त्वस्य परिगणितपदार्थानन्तर्भावे दोषमाह—^{१२} “सप्ते”ति । नियमसाधनानि परिशेषानुमानानि ॥ ^{१३} “लिङ्गादी”ति । यत्र लिङ्गशब्दसादृश्यजत्वं नास्ति तज्ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यर्थः ॥ अपरोक्षे इष्टापत्तिमाशङ्क्य “परोक्षे”ति ॥ ^{१४} “ईदृशी”ति । लिङ्गादिजत्वाभाववतीत्यर्थः ॥ साक्षात्कारिज्ञानलक्षणमभिप्रेत्याह—^{१५} “प्रत्यक्षे”ति । अनुमानादि च तद्व्यवच्छेद्यं चेति कर्मधारयः । तेनानुमानादेव्यवच्छेद्यस्य यदसाधारणं लिङ्गादि कारणं तदजनितधीः साक्षाद्गीरित्यर्थः ॥

(१) प्रथमतः साक्षात्त्वे मानाभावदोषो दुरुत्तरानुमानप्रामाण्याङ्गीकारेण लिङ्गानुपपत्तिर्दुरुत्तरा, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वादिलिङ्गस्थोकारेण लिङ्गलिङ्गिनोर्व्याप्तिवदस्यताभावो दुरुत्तर इति दुरुत्तरदोषपरम्परैव स्यादित्यर्थः ।

(२) सप्तपदार्थानां समाहारः सप्तपदार्थं तन्नियमसाधकानीत्यर्थः ।

(३) सङ्केतः=अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केताधुनिकसङ्केतयोरन्यतरः सङ्केतः शक्तिरिति यावत् ।

सू० "एवं हि प्रत्यक्षतत्तदपरव्यतिरिक्ता^(१)धीरनुमानादिरिति
वैपरीत्यमेव कुतो न स्यादित्यविनिगम्यत्वं स्यात् । ^१तेषु
व्यवच्छेदेष्वेकस्यादिपरिहाराय व्यवच्छेद्यहेत्वजनितत्वेना-
पि साक्षात्त्ववत्तत्तत्तानुगतबुद्ध्यन्तरापत्तेः । * ^२व्यवहारे
सति निमित्तानुसरणं, नतु निमित्तानुसारेण व्यवहारः ?
*-इति चेन्न, ^३निमित्तस्या^(२)नत्यापत्तिद्वारस्यैव कल्य-
त्वात् । ^४तज्जनितत्वाभावे हि तेनैव रूपेणानुगतव्यव-
हारानुगतप्रत्ययावादध्यान्न त्वत्येनापि । ^५तथात्वे यावत्प-
रिदृष्टव्यक्तिविशेषान्यत्वेन व्यवहारोपपत्तौ गोत्वादुच्छेद-
प्रसङ्गः । तस्मात्-

^१विधिजः प्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थनः ।

^२नैवं चेदपराङ्गं ते किमन्यापोहवादिना ॥ ४१ ॥

टी० ॥ ^३"एवं ही"ति । प्रकारान्तरेण तदशक्यनिर्वचनमनुमाना-
द्यपि प्रत्यक्षादिकारणाजन्यत्वेन निर्वाच्यमित्यन्यान्याश्रय^(३) इत्यर्थः ॥ दो-
षान्तरमाह- । ^४"तेष्वि"ति । इन्द्रियाद्यजन्यतयानुमित्यादिषु लिङ्गाद्यज-
न्यतयोपमित्यादिषु साक्षात्त्वव^(४)त्तत्तदुपाधिकल्पनाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ननु

(१) प्रत्यक्षं च तत्तदं (शब्दोपमानादि) अपरं च तद्व्यतिरिक्ता धीरित्यर्थः ।

(२) "निमित्तस्यानत्यापत्तिद्वारस्ये"ति व्यधिकरणे पठ्यते । तथाचायमर्थः-निमित्तं
चेदनतिप्रसक्तमस्ति तर्ह्यतिप्रसङ्गाऽनापादकस्य तस्य द्वारस्य (कारणस्या)ऽपि कस्यचित्
कल्पनाऽऽवश्यकीति । यद्वा कल्यत्वात्=व्यवहारहेतुत्वेन कल्पयितुमुचितत्वादित्यर्थः ।
केषुचित्युक्तकेषु तु "कल्यमानत्वादि"ति पाठस्तदपेक्षया "कल्यत्वादि"ति वरः पाठः ।

(३) यद्यपि मूले न प्रत्यक्षादिकारणाजन्यत्वमुक्तं किन्तु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तधी-
त्यमेव, न वाऽन्यान्याश्रयो दोष उक्तः किन्त्वविनियम्यत्वमेव, तथापि मूलस्य पर्यवसि-
तार्थमादायेत्यं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

(४) प्रत्यक्षं साक्षात्त्वमखण्डोपाधिरनुमित्यादौ त्वनुमितित्वादि नाखण्डोपाधिः
किन्त्विन्द्रियाद्यजन्यत्वमात्रं खण्डोपाधिरिति सिद्धान्तः. तत्रैवं साक्षात्त्वनिवृत्तौ तत्रा-
प्यनुमितित्वाद्यखण्डोपाधिकल्पना प्रसज्येत, साम्यादित्यर्थः ।

यथा साक्षात्त्वं व्यवह्रियते तथैव नानुमानादिगत एको धर्मस्तत्कथं कल्पनीयः स्यादित्याह-। “व्यवहारे” इति ॥ यथा साक्षात्त्वकल्पनानि-
मित्तमनुमानादिकारणाजन्यत्वमनतिप्रसक्तं तथानुमानादाविन्द्रियाद्यजन्य-
त्वमपीति निमित्तसाम्यात्कल्पना स्यादेवेत्याह-। ^d “निमित्तस्ये”ति ॥
दोषान्तरमाह-। ^e “तज्जनितत्वे”ति । लिङ्गाद्यजन्यत्वेनैव साक्षात्कारि-
विज्ञानेष्वनुगतप्रत्ययः स्यान्न तु साक्षात्त्वेनापीत्यर्थः ॥ ^f “तथात्वे” इति ।
गवाकारानुगतप्रत्ययोपि केसरादिमद्युक्तिविशेषान्यत्वेनैव स्यादित्यर्थः ।
यद्यपीत एवानिष्टप्रसङ्गात्साक्षात्त्वमनुभूयमानं दुरपलापं तथापि व्यतिरे-
कस्य न विधिव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः ॥ एतदेवाह-। ^g “विधिज”
इति । व्यतिरेकेणासमर्थनं यस्येत्यर्थः ॥ ^h “नैवमि”ति । तथाचाऽगोव्या-
वृत्त्यैव गवाकारानुगतधीरस्तु किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

श्रू० “शब्दानुमानोपमानजप्रमितिव्यतिरिक्तत्वे सति प्रमिति-
त्वं प्रत्यक्षलक्षणमभिधाय यः कोपि न त्रपते^(१) स प्रष्टव्यः,
किं प्रत्येकमिदं लक्षणं ? मिलितं वा ? । नाद्यः, ^b प्रत्येकं व्य-
भिचारात् । द्वितीये, किं मिलितानां निषेधः ? उत निषे-
धानां मिलितत्वम् ? । नाद्यः, प्रत्येकमेव व्यभिचारात् । नहि
प्रत्येकमनुमित्यादौ मिलिततद्रूपसम्भवः । नापि द्वितीयः,
“मिलितास्त्वनुमित्यादिषु निषेधमेलक^(२) संभवेपि प्रत्य-
क्षत्वानभ्युपगमात् । * ^c न बह्वाश्रयाणामुक्तनिषेधानां लक्ष-
णत्वमपि त्वेकाश्रयाणाम् ? *—इति चेन्न, ^d समुदायिभेदेपि
समुदायस्यानुमित्यादिवदेकतोपचारबीजाविशेषाभ्युपगम

(१) न त्रपते = न लज्जते ।

(२) मेलकम् = मेलनम् ।

इति हि वक्ष्यते^(१) । *^१ असमुदायत्वे^(२) सतीत्यपि विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, ^२समुदायत्वविशिष्टे एवांशतः स्वात्मनि वृत्तिविरोधभयेनासमुदायत्वस्यै^(३)ष्टव्यत्वेन तादृशि प्रसङ्गो दुर्वारः । *^३ ज्ञानस्यैवं विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, ^४विशिष्टस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानत्वादेव ।

टी० ॥ ननु प्रतीतित्वं प्रतीत्यन्तरभिन्नत्वविशिष्टं साक्षात्त्वव्यवहारहेतुरिति विधित्वमेवेत्याशङ्क्याह—। ^५“शब्दे”ति । प्रत्येकमिलितदोषः ज्ञानमेव त्रयाहेतुः, व्यतिरेकविशिष्टस्योपाधेर्विधित्वाभिमानो^(६) वा ॥ ^६“प्रत्येकमि”ति । अनुमित्यादिप्रत्येकान्योन्याभाववत्त्वे सति प्रतीतित्वस्यानुमित्यादिप्रत्येकातिव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ^७“नही”ति अनुमित्यादिसमुदायान्योन्याभावस्य प्रत्येकगतत्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^८“मिलिते”ति । अनुमित्यादित्रयमेलके त्रितयान्योन्याभावमेलकसत्त्वेनातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^९“न बह्वाश्रयाणामि”ति । मिलिता अप्यनुमित्यादयो बहवः प्रत्यक्षं त्वेकापाधिसङ्गृहीतमेकम्, एकनिष्ठत्वं लक्षणस्य विवक्षितमित्यर्थः ॥ ^{१०}“समुदायी”ति । समुदायिनोऽनुमित्यादयो यद्यपि बहवस्तथापि तत्समुदाय एक एवेत्येकाश्रयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । अनुमितिषु यथा लिङ्गादिजत्वमेकम्^(११) पञ्चारबीजमेवमनुमित्यादित्रये प्रत्यक्षभिन्नत्वमैक्यनिबन्धनमस्त्येवेति भावः ॥ ^{१२}“असमुदायत्वे” इति । तथाच नानुमित्यादिमेलकेतिव्याप्तिस्तस्य समुदायत्वादित्यर्थः ॥ ^{१३}“समुदायत्वे”ति । एवमप्यनुमित्यादिमेलकेतिव्याप्तिस्तस्य समुदायत्वविशिष्टस्यासमुदायस्यात्माश्रयभयेन स्वीकार्यत्वादित्यर्थः ॥

(१) परेक्षप्रामितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलितास्यपि भावादित्यागमयन्नेन वक्ष्यते इत्यर्थः ।

(२) असमुदायत्वे सति=समुदायत्वानाश्रयत्वे सति ।

(३) असमुदायत्वस्य=समुदायत्वानाश्रयत्वस्य ।

(४) वस्तुतो व्यतिरेकविशिष्टस्योपाधेः पञ्शतो व्यतिरेकरूपतेवेत्यत उक्तमभिमान इति ।

(५) “एकतेऽपञ्चारबीजमि”ति न चितः पाठः ।

“ज्ञानस्ये”ति । अनुमित्यादिमेलकस्य ज्ञानत्वाच्चातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥
 “विशिष्टस्ये”ति । समुदायत्वविशिष्टानुमित्यादेरपि ज्ञानत्वादतिव्या-
 प्तिरेवेत्यर्थः ॥

सू० “एके”त च किमाश्रयव्यक्त्यभेदो विवक्षितः ?—१ उताऽ-
 भिन्नजातीयता ?—२ उतैकोपाधिकता ?—३ उतैक^(१)सङ्ख्या
 योगिता ?—४ उत द्वादि सङ्ख्यायोगाभावः ?—५ । “आद्ये
 तद्विशिष्टस्या^(२) व्यापकतादोषः, “व्यक्त्यात्मनोऽभेदस्य व्या-
 वृत्तत्वात् । “धर्मिणा च लक्षणस्य विशेषणोऽलक्ष्यधर्मत्वं
 धर्मस्य स्यात्, स्वस्यैव^(३) स्वधर्मत्वानुपपत्तेः । “आश्रयाभे-
 दस्योपलक्षणत्वे प्रागुक्तदोषः । द्वितीये तदेवाभिन्नजाती-
 यत्वं लक्षणमस्तु, अवश्यन्तया प्राथम्येन प्रतीयमानत्वात् ।
 न तृतीयः, परोक्षप्रामितित्वस्यानुमित्यादिषु मिलिता-
 स्वपि भावात् । नापि चतुर्थः, वैशेषिकपक्षे “गुणतया
 तदभावात् ।

टी० ॥ एकाश्रितानुमित्यादिनिषेधमेलको लक्षणमिति यदुक्तं
 तत्रैकत्वं विकल्पयति—। “एकेति चे”ति ॥ “आद्ये” इति । एवं सत्ये-
 कस्या एव प्रत्यक्षव्यक्तेः सङ्गृहे लक्षणस्य व्यक्त्यन्तराव्यापकत्वमित्यर्थः ॥
 “व्यक्त्यात्मन” इति । एकत्वस्य व्यक्तिस्वरूपाभेदस्य व्यावृत्तत्वादित्यर्थः ॥
 एकलक्ष्याश्रयत्वं च लक्षणविशेषणं चेत्तदा लक्ष्यवृत्तिता लक्षणस्य न स्या-
 दित्याह—। “धर्मिणे”ति । एकाश्रयत्वं लक्षणे न विशेषणं येनालक्ष्यध-

(१) एकद्व्यादिशब्दा भावप्रधाननिर्देश्यत्वेनैकत्वद्वित्यादिशब्दव्यापराः ।

(२) तद्विशिष्टस्य=आश्रयव्यक्त्यभेदघटितलक्षणस्येत्यर्थः ।

(३) एकलक्ष्याश्रयत्वमित्यत्र विशेषणविधेयैकव्यक्तिरूपलक्ष्यस्यापि लक्षणे प्रवे-
 शात्युपस्तस्य लक्षणात्मकधर्मस्य लक्ष्यवृत्तिता न स्यात्, स्वस्य स्ववृत्तितानुपपत्तेरित्यर्थः
 क्वचित् “धर्मस्ये”त्यस्य स्थाने लक्षणस्येत्येव पाठः ।

र्मता स्यात् किन्तूपलक्षणमिति न स्ववृत्तितेत्याशङ्क्याह—।^१ “आश्रये”ति ।
 अनुमित्यादयोप्याश्रयाभेदोपलक्षिता इति प्रागुक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ एको-
 पाध्यवच्छिन्नाश्रयत्वं यदि लक्षणे विशेषणं तदा परोक्षप्रमितित्वरूपैकोपाध्य-
 वच्छिन्नानुमित्यादिमेलकातिव्याप्तिरेवेत्याह—।^२ “परोक्षे”ति । प्रत्यक्षमा-
 नवृत्त्युपाधिविवक्षायां तेनैवान्यथा^(१)सिद्धिरिति भावः ॥^३ “गुणतये”ति ।
 अनुमित्यादिव्यतिरेकमेलकस्यैकत्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यं प्रत्यक्षे गुणे न
 सम्भवतीत्यर्थः ॥

सू० “भावे वाऽनुमित्यादिचयवृत्तीनां त्रयाणामप्यभावानामेक-
 त्वसङ्ख्यासामानाधिकरण्यसम्भवात्, मिलितानां^(२)मेक-
 समुदायापेक्षया तथात्वात् । नापि पञ्चमः,^४ वैशेषिकमता-
 नुसारेणानुमित्यादिचयेपि तदभावस्य तुल्यत्वात् ।^५ अतद-
 नुसारेण^(३)प्रत्यक्षव्यक्तिष्वपि ज्ञादिसङ्ख्यायोगात् । * “त-
 थापि नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तौ ज्ञादिसङ्ख्यापरिसमाप्तिः^(४),
 ज्ञादिसङ्ख्यापरिसमाप्त्यभावश्च तदभावशब्देन विवक्षितः ?
 *—इति चेन्न, का हि परिसमाप्तिर्यैकस्यां व्यक्तौ नास्ती-
 त्युच्यते ? । * तत्रैव वृत्तिर्ज्ञादेः परिसमाप्तिः, सैकस्यां व्य-
 क्तौ नास्ति ? *—इति चेन्न, एवमेकत्वस्यापि न कचित्प-
 रिसमाप्तिः स्यात् । नहि तस्य तत्रैव वृत्तिरन्यस्यैकत्वाभा-
 वप्रसङ्गात् ।^६ अत एकत्वसङ्ख्यावत्यामेव व्यक्तौ ज्ञादिपरि-

(१) प्रत्यक्षणस्येति शेषः ।

(२) मिलितानां त्रयाणामभावानामेकसमुदायापेक्षया तथात्वात्=एकत्वस-
 ङ्ख्यासामानाधिकरणत्वादित्यर्थः ।

(३) अतदनुसारेण=वैशेषिकमतानुसारेण । “ज्ञादिसङ्ख्यायोगात्”—इत्य-
 तोष्ये ‘न तदभावः इत्यव्याप्तिरसम्भवे वा’—इति शेषः ।

(४) परिसमाप्तिः=पर्याप्तिः सर्वत्र प्रकृते ग्राह्या ।

समाप्तिरित्यविशेष एव । * एकव्यक्तिगतैकत्वसङ्ख्याव्य-
क्तिर्नान्यत्र ? *—इति चेन्न, सत्ताव्यक्तेरप्येवम्भावप्रस-
ङ्गात्, ^१ अननुगतत्वापत्तेश्च ^(१) । * सत्तैकैव जातिरूपा, एक-
त्वं तु प्रतिव्यक्ति भिन्नं गुणपदार्थः ? *—इति चेन्नूनं वैशेषि-
कैर्विप्रलब्धोसि । कथमन्यथा सदेकप्रत्यययोरनुभवव्यव-
हारविशेषमपश्यन्नपि कानिचित्कानिचिदसम्बद्धान्यत्त-
राणि प्रलपसि । * सत्तैकत्वयोः परापरत्वानुपपत्तेर्नैवं
(^२) स्यात् *—इति चेन्न,

टी० ॥ अभ्युपेत्याह—। “भावेवे”ति । अनुमित्यादिसमुदायस्यैक-
तया तत्राप्यभावमेलकसत्त्वान्नलक्षणमतिव्यापकमेवेत्यर्थः ॥ “वैशेषिके”ति ।
द्व्यादिसङ्ख्याविरहिण्यनुमित्यादावतिव्याप्तितादवस्थ्यादित्यर्थः ॥ “अत-
दि”ति । सङ्ख्यायाः पदार्थान्तरत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः । यथाऽनुमानादित्रये
द्वित्वं त्रित्वं वा परिसमाप्यते तथा नैकस्यां प्रत्यक्षव्यक्तावित्यपरिसमाप्ति-
द्वित्वादितिप्रत्यक्ष^(३)मेकमेवेत्याशङ्कते—। ^d “तथापी”ति । धीव्यवहारयोस्त-
न्मात्रगतत्वं तत्र परिसमाप्तिः, तच्च नैकत्वस्यापीत्याह—। ^e “एवमि”ति ॥
^f “अत” इति । यदेकं तद्वृत्तमपीत्यविशेषाल्लक्षणे विशेषणोपादानमनर्थक-
मेवेत्यर्थः ॥ ^g “अननुगतत्वे”ति । एवं सत्येकव्यक्तिमात्रवृत्तिता लक्षणस्य
स्यादित्यर्थः ॥

मू० “साम्यात् । ^h जातिपरापरत्वध्रौव्यमेव च काप्येकस्य न्यून-
वृत्तित्वे प्रमाणं स्यात् । * क्व तथा ? *—इति चेन्न, ‘शैलेऽ-

(१) ‘लक्षणस्ये’ति शेषः ।

(२) यद्येकत्वं जातिस्तर्हि सत्ताद्वयत्वयोरिव परापरभावो वाच्यस्तत्र सम्भवति
सत्तायां सत्तावैधुष्येकत्वभावेन न सत्तापरं नाप्येकत्वं परमेकत्वं एकत्वाभावेपि सत्ताभा-
वाद्वयादौ च तयोः साङ्ख्यादेकत्वं गुण एवेत्यर्थः नैवं स्यात्, एकत्वं जातिर्नस्यादित्यर्थः ।

(३) अपरिसमाप्तं द्वित्वादिति यत्र प्रत्यक्षे तदित्यर्थः ।

नलस्यानुमायामपि क्व हस्तवितस्त्यादौ तदंशे इत्यनिश्चय-
वददोषत्वात् । * अथास्तु मा^(१) वासीदेकत्वमनुगतं किम-
नेनात्र निरूपितेन द्वित्वादिर्यत्र न समाप्यतेऽभिहि-
ताभावत्रयं चास्ति तत्प्रत्यक्षमिति * । मैवम्, अनुमित्या-
दित्रयेपि न चित्वं परिसमाप्तम् । एवं ^(२)सत्यन्यानि चीणि
न स्युः । * अन्या सा चित्वव्यक्तिर्याऽन्यत्र ? *—इति
चेन्न, ^dचित्वव्यक्तेः कस्याश्चिदनुमित्यादित्रये परिसमा-
प्त्यभावात् । * काचिदपि चित्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते ? *—
इति चेन्न, अव्यापकत्वात् । “प्रत्यक्षत्वस्य चित्वव्य-
क्तेश्चावश्यं सामानाधिकरण्यस्य वैशेषिकमताभ्युत्थितेन
भवताऽभ्युपगन्तव्यत्वात् । अन्यथा प्रत्यक्षव्यक्तयस्त्रिस्त्रो
न स्युः । तदेव हि चिरित्यभिधीयते यत्र चित्वं
परिसमाप्यते ।

टी० ॥ “साम्यादि”ति । सत्ताया एव गुणत्वमुभयोर्वा गुणत्वं
स्याद्विनिगमनाऽभावादित्यर्थः । एकस्यां कस्याञ्चिद्व्यक्तौ सत्तापरिहारैके-
त्ववृत्तौ स्यादेव पराऽपरभाव इत्याह—^b “जाती”ति । विशेषानिश्चयस्य
प्रमाणादोषत्वमाह—^c “शैले” इति ॥ ^d “चित्वव्यक्तिरिति”ति । एकस्या
अपि चित्वव्यक्तेरपरिसमाप्तौ त्रित्वापरिसमाप्तेः सत्त्वादित्यर्थः । अव्याप्ति-

(१) मावासीदित्यत्रमावा आसीदिति छेदः । नायं माङ्गशब्दः किन्तुमाशब्दः
माङ्गहीकारे “माङ्गलुङि”ति सर्वलकारापवादभूते लुङिसति “अस्तेभू”रिति प्रकृतेर्भूमा-
वेन मावाभूदित्यापद्यते । माशब्दयोगे तु न तथा माङ्गयोगे एव तथाविधानात् इतरथामे-
त्येवसूचयेत अतएव “कथन्ताहिमामवतुः माभविष्यतीति ज्ञायं माङ्गकिन्तु माशब्दः”
इतिसमादाधुस्तद्विदः । तथा च मावासीदित्यस्य न वास्थितः स्यादित्यर्थोद्वेष्टः ।

(२) अनुमित्यादित्रये एव चित्वसमाप्यकोकाले नैवमाह—एवमिति ।

मुपपादयति-। “प्रत्यक्षत्वस्ये”ति । वैशेषिकमतमुपेत्य प्रतीतिबलात्प्र-
त्यक्षप्रतीतिषु गुणभूतास्वपि चित्त्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ प्रतीतिमेवाह-।
“अन्यथे”ति ॥

मू० “किञ्च, तथापि स एवातिव्यापकतादोषः । चित्वेनावच्छि-
न्नास्वनुमित्यादिव्यक्तिषु त्वदतिमतमभावत्रयमस्तीति
तत्र प्रत्यक्षलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरुक्ता, तद्भावरत्तनाय
भवताऽभिधीयते काचिदपि चित्त्वव्यक्तिर्यत्र न समाप्यते
इति, नचैवमुक्तेऽसावतिव्याप्तिर्निवर्तते तत्राप्युक्तविशेष-
णस्य विद्यमानत्वात् । नहि चित्त्वावच्छिन्ने तस्मिंस्त्रित्व-
व्यक्तिः काचिदपि समाप्यते । चित्त्वलक्षणैकोपाध्यवच्छिन्ने
तस्मिंस्त्रित्वव्यक्त्यन्तरं^(१) भवदप्याश्रयान्तरमादाय वर्तते,
न तु तत्रैव परिसमाप्यते । यत्र चोक्तमुग्राधिभूतं चित्त्वं,
तेषु यदि चित्त्वसमाप्तिर्धर्मिषु दृश्यते, तदा तद्दर्शनेन
तत्र धर्मिमात्रे लक्षणाऽव्यावृत्तिः सिध्येत्, नतु चित्त्ववि-
शिष्टे धर्मिणि । तस्मादतिव्यापकत्वं तदवस्थमेव । “अभाव-
त्रयं च चित्त्वोपाध्यवच्छेदेन समुद्दितामुपगतवति विशिष्टे
धर्मिणि वर्तते, नत्वविशिष्टे, “प्रत्येकमभावत्रयावस्थानस्य
तेषु वक्तुमशक्यत्वात् ।

टी० ॥ “काचिदपि चित्त्वव्यक्तिर्यत्र न परिसमाप्यते”-इति विशेष-
णदानेऽनुमित्यादित्रये चित्त्वावच्छिन्ने स्वविशिष्टे स्ववृत्तिभयात्प्रथमत्रि-

(१) चित्त्वावच्छिन्न-घट-पटतन्निमित्ते वर्तमानं यच्चित्त्वं तद् यद्यपि चित्त्वाव-
च्छिन्नेषु वर्तते तथापि घटपटलक्षणमाश्रयान्तरमादायैव, नतु केवले चित्त्वावच्छिन्ने
वर्तते-इत्यर्थः ।

त्वविशिष्टे (१) त्रित्वान्तरस्य च त्रित्वत्वेनैकीकृते परिसमाप्त्यनुपपत्तेरतिव्याप-
कत्वं तदवस्यमेवेति “किञ्चे” त्यादिना “ऽतिव्यापकत्वं तदवस्यमेवे” त्यन्तेन
विशदयन्नाह ॥ “किञ्चे”ति । नन्वनुमित्यादिषु परिसमाप्तमेव प्रथमत्रि-
त्वमिति कुतोऽतिव्यापिरित्यत आह-। “यत्र चे”ति । धर्मिमात्रेति-
व्याप्तिर्नाक्ता, किन्तु त्रित्वावच्छिन्ने, तत्र च त्रित्वापरिसमाप्तिरेवेत्यर्थः ॥
प्रत्येकं धर्मिणि नानुमित्याद्यन्यान्याभावत्रयमिति विशिष्टे तत्सत्त्वेन
प्रागपि सत्रैवातिव्याप्तिरुक्ता, सा चाद्यापि न परिहृतेत्याह-। “अभावे”-
ति ॥ “प्रत्येकमि”ति । अनुमितावनुमित्यन्यान्याभावाभावादित्यर्थः ॥

सू० “अथ मन्यसे-” तादृशस्य विशिष्टस्य प्रमितित्वेनैव व्यव-
च्छेदः, न ह्यभावत्रयवच्चित्वं (२) विशेषणमाश्रयकोटाव-
न्तर्भाव्य तासु व्यक्तिषु प्रमितित्वं वर्तते (३) किन्तु तेषां
धर्मिणां स्वरूपमात्रे, उक्ताभावत्रयं प्रमितित्वं चेत्येतद-
चास्ति तत् प्रत्यक्षमिति हि ब्रूमः ? * - इति, न, भवतापि
भिन्नधर्मावच्छिन्नस्यैव (४) धर्मिणः प्रमितित्वमभावत्रय-
वत्त्वं चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् । तथाहि, - यदि प्रमितित्वस्य
काचित्कत्वे निधामकं नोच्यते तदा सर्वा प्रमितिः स्यात्,
न वा काचिदपि ।

(१) अत्र “प्रथमत्रित्वस्य” इति शेषोद्घटयः ।

(२) अभावत्रयवच्चित्वम् = सासानाधिकरणसम्बन्धेनाभावत्रयविशिष्टं त्रित्व-
मित्यर्थः । तासु = अनुमित्यादिषु ।

(३) नहि वर्तते - इति सम्बन्धः, विशेषणीभूते त्रित्वेऽपि प्रमितित्वप्रसङ्गादिति
तत्र हेतुः पूरणीयः ।

(४) भिन्नधर्मावच्छिन्नस्य = अन्यान्यधर्मावच्छिन्नस्य । तथाहि प्रत्यक्षे यथार्थानु-
भवत्याद्यवच्छेदेन प्रमितित्वं प्रत्यक्षत्वावच्छेदेनाभावत्रयवत्त्वं च वाच्यम् । तथाचाभा-
वत्रयप्रमितित्वं यौग्यधिकरणाल्लक्षणासिद्धिरिति भावः ।

सर्वत्र सत्ताऽसत्ता वा नियमेऽन्यानपेक्षया^(१) ।

नियामकादि भावानां क्वाचित्कत्वस्य सम्भवः ॥ ४२ ॥

तन्नियामक^(२)माश्रये विशेषणीभूतं वक्तव्यमुपलक्षणी-
भूतं वा ? । आद्ये ^(३)यदैव प्रमितित्वस्याऽऽश्रये विशेषणं
तदेव यद्यभावत्रयस्यापि तदा चित्वावच्छिन्नेनुमित्यादा^(४)-
वभावत्रयस्य दर्शितत्वात्तत्र प्रमितित्वेनापि चित्वाव-
च्छिन्ने भवितव्यमिति प्रमितित्वान्न तद्व्यवच्छेदः ।

टी० ॥ विशिष्टे चेदतिव्याप्तिस्तदा प्रमितित्वेनैव तद्व्यवच्छेदः,
नहि विशिष्टे प्रमितित्वमित्याशङ्कते-। “अथे”ति । प्रमितित्वमपि
यथार्थानुभवत्वादिविशिष्टे वक्तव्यमन्यथातिप्रसङ्ग इति प्रकृतेऽपि चित्त्व
विशिष्टे प्रमितित्वं नानुपपन्नमिति परिहरति-। ^५“भवतापी”ति । यद-
वच्छिन्ने प्रमितित्वं तदवच्छिन्ने एवाभावत्रयं चेन्न वाच्यं तदा त्वत्पक्षे
लक्षणस्यासम्भव एवेत्यग्रे भावाभिव्यक्तिः ॥

मू० “अथान्यावच्छिन्ने प्रमितित्वमन्यधर्मावच्छिन्ने चाऽभा-
वत्रयसम्बन्धः, तदा ^(५)नास्ति त्वत्पक्षेऽपि प्रमितित्वस्यैक-
धर्मविशिष्टाश्रयत्वलक्षणमेकाश्रयत्वम् । विशिष्टेऽपि धर्मि-
ण्याश्रितो^(६)धर्माश्रित एवेति कृत्वा प्रमितित्वस्याभावत्र-

(१) अन्यानपेक्षया नियमे (स्वाक्रियमाणे) सर्वत्रसत्ताऽसत्ता वा स्यादिति
सम्बन्धः ।

(२) प्रमितित्वस्य यद्यथार्थानुभवत्वादिरूपं नियामकमवश्यं वक्तव्यं तन्नियाम-
कमित्यर्थः ।

(३) यदि विशेषणं तदापि प्रमितित्वाश्रयविशेषणमेवाभावत्रयस्यापि नियाम-
कतयाऽऽश्रयविशेषणमुतान्यदिति तत्र प्रथममनुवदति आद्ये इति । द्वितीयमनुवदति
अथेति ।

(४) अनुमित्यादौ = अनुमित्यादिसमुदाये ।

(५) एवं सति प्रमितित्वाभावत्रयवत्वयोर्वैयधिकरणयादसम्भव एव लक्षणस्ये-
त्याह-तदेति । अभावत्रयेण सहेति शेषः ।

(६) यथा शाखावच्छिन्नसंयोगविशिष्टे वृक्षे धर्मिण्याश्रितो मूलावच्छिन्नस्तदा-
भावेऽपि धर्माश्रित एव तथाऽन्यधर्मावच्छिन्नप्रमितित्वविशिष्टे प्रत्यक्षे धर्मिण्याश्रिते-

यसमानाश्रयत्वेऽनुमित्यादित्रयेपि प्रसङ्गस्तदवस्थः । नापि
 द्वितीयः, उपलक्षणीभूतेन केनचिद्धर्मेण (१)योऽसावुपल-
 क्षितो धर्मी स एव खलु चित्त्वविशिष्टः, विशेषणवतोपि याव-
 दिशेष्यवस्तुनो विशेष्यवत्त्वात्मकत्वात्; यथा दण्ड्यपि पुरुषः
 पुरुष एव । एवं च सत्युपलक्षितादनन्यभूते चित्त्वविशिष्टे-
 प्यनुमित्यादौ प्रमितित्वमाश्रितं, नियामकेनोपलक्षणेनोप-
 लक्ष्याभेदव्यवस्थिततया तस्याप्यवच्छिन्नत्वात् । ^७ तथा चा-
 तिव्याप्तिर्वज्रलेपायिता । * ^८ तथाप्युपलक्षकेण चित्त्वविशि-
 ष्टतया नोपलक्षितोऽसौ धर्मी, किन्तु स्वरूपेण *—इति
 चेन्न, उक्तमत्र यदेव तदुपलक्षितं तदेव विशिष्टमपि ।
 * तथापि विशिष्टेन रूपेण तावन्नोपलक्षितम् * ?—इति
 चेत्, ^९ नोपलक्षित, अविशिष्टेनापि तन्नोपलक्षितमेव ।
^{१०} अन्यथा प्रकृतेपि वैयधिकरण्यापत्तेः । तदास्तामुल्लस-
 त्यल्लववचनविलसितेनेति । तदेवं लक्षणान्तरेपि प्रतिपा-
 दितोयं दूषणसम्बन्धः स्वयम्बन्धनीयः ।

टी० ॥ भावमेवाभिव्यनक्ति—। ^१ “अथे”ति ॥ ^२ “तथाचे”ति ।
 चित्त्वविशिष्टप्रमितित्वमभावत्रयवत्त्वं चानुमित्यादित्रयेपीत्यतिव्याप्तिरे-
 वेत्यर्थः ॥ ^३ “तथापी”ति । उपलक्षणतायां वैशिष्ट्यमपि नावच्छेदकमि-
 त्यर्थः । अवैशिष्ट्यमपि न तथेत्याह—। ^४ “नोपलक्षी”ति ॥ ^५ “अन्यथे”ति ।
 प्रमितित्वस्याभावत्रयस्य च नानाधर्मावच्छेद्यत्वेन वृत्तावित्यर्थः ॥

इत्यधर्मावच्छिन्नोभावत्रयसम्बन्धोऽपि धर्म्याश्रित एव नियामकधर्मविशिष्टयोर्भेदेपि प्रत्य-
 क्षस्य धर्मिण्येकत्वादित्यर्थः ।

(१) केनाचिद्धर्मेण = यथार्थानुभवस्यादृष्टकारणोद्भूतत्वादिना ।

म् ० एतदेव परामृश्य भट्टैरिदमुदाहृतं लक्षणस्याभिधानं तु
 केनांशेनोपयुज्यते "अन्याभिप्रायोक्तमपि हि तत्सामान्य
 तोष्युपपद्यमानमेवेति^(१) अनुमानमपि^(२) किमुच्यते^६ कारण-
 पक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् किं लिङ्गत्वं व्याप्तस्य
 पक्षधर्मत्वमिति चेत् संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्वापि
 व्यापकं तत्परामर्शेति प्रसङ्गात्^७ अत एव न तस्य वर्तमानस्य
 "अतत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात्^८ विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं
 धर्मिनाशब्दप्रवृत्त्यापत्तेः^(३) *^९ पक्षधर्माङ्गतोः पक्षांशे
 विशेष्ये साध्यसिद्धिरीदृशं च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो
 नैवम् ? *—इति चेन्न ।

टी० ॥ ननु चोदनेव प्रमाणमेवेति च प्रतिज्ञाद्वयं निर्वाह्यं तत्र च
 पदार्थानां लक्षणमनुपपन्नमिति भट्टतात्पर्येण तु लक्षणानां समानासमान-
 जातीयव्यवच्छेदो न फलमिति तदभिप्रायस्तथाच प्रकृतसङ्गतमिदमत
 आह—। "अन्ये"ति ।^६ "कारणपक्षे" इति । भावसाधनत्वनिवृत्त्यै^(१)
 पक्षधर्मत्वमिति हि सन्दिग्धसाध्यधर्मो धर्मो पक्षस्तदुर्मत्वं तत्र सन्देह-
 स्योपलक्षणतां दूषयति—। "संशयस्ये"ति । बहिज्ज्ञाने वृत्तेऽपि धूमपरामर्शः
 कारणं स्यादित्यर्थः लिङ्गपरामर्शस्तत्र कारणमेवानुमित्यनुत्पादस्तु सिद्धसा-
 धनादिति न वाच्यम् लिङ्गपरामर्शस्य चरमकारणत्वापगमादिति भावः

(१) { प्रत्यक्षे खण्डितं प्रागनन्ताभिरुपपत्तिभिः ।
 { सुदृढं खण्डितंऽद्यानुमानं परिकरान्वितम् ॥ }

(२) अनुमानं दूषयितुं पृच्छति किमिति ।

(३) धर्मोति, धर्मो पर्वतादिर्नष्टो यस्य वज्रादेः साध्यस्य तत्र धर्मिनाशब्दद्वया-
 दौ वज्रादर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।

(४) भावसाधनत्वनिवृत्त्यै=अनुमितिरनुमानमिति भावव्युत्पत्तिकत्वनिवृत्त्यै ।

ननु व्यापकनिश्चयेन विरोधिना तत्र संशयस्य नाशान्न तस्योपलक्षणत्वं
यत्र स वर्तमानस्तत्रोपलक्षणं भवत्येवेत्यत आह—^d“अत एवे”ति । वर्तमान-
स्योपलक्षणत्वमितिशेषः ॥ “अत एवे”ति । वक्ष्यमाणहेत्वतिदेशः तमेवा-
ह—^e“अतत्काले” इति । ^f“(१)विशेषणत्वे” इति । सन्देहविशिष्टो धर्मो
यदि पक्षस्तदा सन्देहनाशे विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशादनुमायां जाता-
यामपि साध्यं कुत्र वर्ततेत्यर्थः ननु विशिष्टस्य पक्षत्वेपि तद्वर्मादुमाद्विशे-
षमात्रे साध्यसिद्धिरिति तस्यावस्थानादनुमितबहिस्तत्रैव प्रवर्तते नचा-
न्यधर्मादन्यत्र साध्यसिद्धावतिप्रसङ्गे विशिष्टधर्मस्य विशेष्ये साधकत्वनि-
यमाभ्युपगमादित्याशङ्कते—^g“पक्षे”ति ।

मू० “पक्षमादायैव वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्ष-
णव्याप्तिरलोपापत्तेः * ^h‘तथापि विशेष्यमादाय सास्ति ? *
—इति चेन्न, ‘साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं
सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानबलादेवेति सामा-
न्यविशेषसिद्धानुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं
सिद्धसाधनपरिचारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या सिद्धसा-
धनं च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवे-
शनी^(१)सेति “आज्ञात्माहैर्हि”^(२)“आगमेनानुमानेन ध्या-

(१) अथाज्ञातसतसन्देहस्य विशेषणत्वमाहोस्विज्ज्ञातसतः नाद्यः अज्ञातसत-
स्तस्य विशिष्टबुद्ध्यनियामकत्वेन विशिष्टबुद्धिविषयतामन्तरं पर्यवतादेः पक्षत्वानुप-
सर्तएव नाज्ञातस्य विशेषणत्वमपीतराव्यावर्तकत्वात्—नहि स्वरूपसत्त्वमात्रेण विशे-
षणं सम्भवति येनाज्ञातस्यापि विशेषणत्वमङ्गीक्रियेत तदेव हि विशेषणं यद्वावर्तयती-
तरस्माद्विशेष्यमज्ञातस्य च विशेष्या व्यावर्तकत्वादिति नाज्ञातस्य विशेषणत्वम् । नापि
द्वितीयः ज्ञातस्य व्यावर्तकत्वेपि ज्ञानस्य स्वात्पत्तिनृतीयवक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेनेति
सन्देहनाशानन्तरं विशिष्टस्य पक्षस्यापि नाशाज्ज्ञातायामनुमितौ साध्यं निराशयं
स्यादित्याह—विशेषणत्वे—इतीति—

(२) सेति—पक्षधर्मतेतीत्यर्थः ।

(३) अत्रागमेत्यादिना न शब्दादिप्रमाणमभिप्रेतमपि तु अवगादित्रयम् । प्रगल्भ-
भाचार्यास्तु “आगमेनानुमानेन”त्यादिपक्षेन न अवगादि त्रयमभिहितमपि तु “ध्यानात्प-
त्यक्षणेन च”ति द्वितीयपक्षेनानुमानानन्तरं प्रत्यक्षवदागमानन्तरमनुमानमधीयत इत्यर्थं

नात्र^(१)त्यक्षणे न च त्रिधात्मनि प्रमाणानां ^(२)सम्भवः
स्वार्थमुच्यते" इति ^(३)एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता ।

टी० ॥ एवं सति लिङ्गलिङ्गिनोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति
यदुच्यते तद्वज्येतेति परिहरति ॥ ^a“पक्षमादाये”ति । ननु विशिष्टे
सामानाधिकरण्याभावेऽपि विशेष्ये तदुभयसामानाधिकरण्यसत्त्वात् व्या-
प्तिलोप इत्याशङ्कते-। ^b“तथापी”ति । एवं सति पक्षधर्मता नानुमित्यङ्गं
स्याद् व्याप्तिबलादेव सामान्यं सिध्यद्विशेषमादायैव सेत्स्यतीति विशेष-
सिद्धावपि तदनुपयोगादिति परिहरति-। ^c“साध्यविशेषे”ति । स्वार्था-
नुमाने सिद्धसाधनस्यादोषत्वमाह-। ^d“मोक्षमाणैरि”ति । मुचोऽकर्मकस्य
सति रूपं तथाच मुमुक्षुभिरित्यर्थः आगमावगतात्मनि मननबोधनात्
सिद्धसाधनं न दोषः श्रुतिबोधितेष्टसाधनताकस्य मननस्यानुमित्साहेतु-
कत्वेन तत्र संशयस्यानपेक्षणात् प्रकारान्तरेण श्रवणं तदन्यप्रकारेण संश-
यात्मननमित्यसारं श्रवणमननयोः समानप्रकारकत्वावगमादिति भावः ॥
^e“एतेने”ति । पक्षधर्मताया अनङ्गत्वप्रदर्शनेन साधकबाधकमानाभावलक्ष-
णसंशययोग्यताघटितं पक्षत्वं निरस्तमित्यर्थः यद्वा साधकमाने सत्यपि
मननप्रवृत्तिदर्शनेनेत्यर्थः ।

सू० “व्याप्यत्वमिति चेत् किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण
परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा नाद्यः ^fअगृहीतव्याप्ति-
नापि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः

ब्रुवते तथा चैतन्मतेऽप्यागमिकात्मावगमान्तरमनुमानविधानाच्च पक्षतायास्सर्वत्र हेतुत्वं तत्र
प्रगल्भभाचार्यकृत एवार्थसम्पत्तिरिति मन्ये तत्र सिद्धिसत्त्वेऽनुमिति दर्शनेन न पक्षतायास्स-
र्वत्रकारणत्वमिति पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकप्रकृतग्रन्थोपयोगित्वात्तदर्थस्य श्रवणान-
न्तरमननबोधने तु मनस्यापि साक्षात्काररूपत्वेन सिद्ध्यनन्तरमनुमितेरबोधनाच्च तद्व-
न्यस्य पक्षधर्मताहेतुत्वनिरासकत्वं सम्भवति श्रवणादि त्रितयविधानवादिमत इति ।

(१) प्रत्यक्षणेनेति प्रत्येकमागमाद्यन्वयि ।

(२) सङ्करः । एकधर्मिगोचरत्वमिति यावत् ।

(३) ननु तत्र साधकमानाभावरूपायाः पक्षधर्मताया असत्त्वेऽपि संशययोग्यत्व
रूपापक्षधर्मतास्येवेति न पक्षतायामनुमितिमात्रहेतुत्वनिरास इत्यत आह-एतेनेति ।

‘व्याप्यस्त्रेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् तस्यापि
 (१) व्याप्यत्वग्राहिताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् ‘अत एव
 द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते ‘धारावाहिनि तथा-
 त्वापत्तेः/ गृहीतव्याप्तिना च युगपदुभयग्रहणे द्वावेतौ व्या-
 प्यव्यापकाविति परामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् * नच तदनु-
 मानमेव*, असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य हेतोः
 सिद्धसाधनव(२)दपक्षधर्मत्वात् * स्वार्थानुमाने नायं दोष
 ? *—इति चेन्न, ‘प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्व
 विरोधापत्तेः ।

टी० ॥ पक्षधर्मता चेदनङ्गमस्तुर्तर्हि व्याप्यत्वमेव लिङ्गत्वमित्या-
 ह—। “व्याप्यत्वमि”ति । वस्तुगत्या यद्व्याप्यं तस्य परामर्शो व्याप्यत्वेन
 वा परामर्शोऽनुमानमाद्यं दूषयति—। “अगृहीते”ति ॥ द्वितीये त्वाह—।
 “व्याप्ती”ति । व्याप्तिज्ञानमप्यनुमानं स्यादित्यर्थः तस्यापि व्याप्यत्व-
 ग्राहित्वादन्वया व्याप्तिग्रहत्वमेव तस्य न स्यादिति भावः (३) उक्तदोषादेव
 द्वितीयलिङ्गपरामर्शस्तृतीयलिङ्गपरामर्शो वानुमानमिति निरस्तमित्याह—।
 “अत एव”ति ॥ देशान्तरमाह—। “धारे”ति । धारावाहिद्वितीय तृती-
 यलिङ्गपरामर्शोऽनुमानत्वापत्तेः व्याप्यत्वव्यापकत्वप्रकारकधूमवह्निसमूहाल-
 म्बनेऽनुमानत्वप्रसङ्गमाह—। “गृहीते”ति । व्याप्यत्वपरामर्शरूपतया समू-
 हालम्बनप्रत्यक्षमपि यदनुमानमङ्गीकार्यं तदा तदनन्तरोत्पन्नव्यापकप्रत्य-
 क्षस्येन्द्रियजत्वेन साक्षात्त्वं लिङ्गजत्वेन चासाक्षात्त्वमिति विरोधः स्यादि-
 त्याह—। “प्रत्यक्षे”ति ।

(१) व्याप्येत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

(२) सिद्धसाधनस्य हेतोर्यथापक्षधर्मत्वं नास्ति सन्दिग्धसाध्यवत्यन्वाभावा-
 त्तदुदित्यर्थः ।

(३) स्वरूपेण द्वितीयलिङ्गस्य तृतीयलिङ्गस्य वा परामर्शोऽनुमानं व्याप्यतया वा-
 नाद्यः । धूमादिमात्र परामर्शस्याप्यनुमानत्वापत्तेर्नापि द्वितीयः । व्याप्तिग्रहणस्यापि
 व्याप्यत्वविप्रकत्वेनानुमानत्वप्रसङ्गादिति ।

ब्र० " * अव्यापकविषयत्वे सति ? *—इति चेन्न, ^१ व्याप्यत्वविषयत्वाभावप्रसङ्गात् ^२ व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणम् तथाचैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते तथाच सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम् अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् * विशेषतो व्यापकाविषयत्वे सति ? *—इति चेन्न, अग्निधूमौ व्याप्तावित्याप्तोपदेशाद्वा पूर्वं भूयो गृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य ^३ व्याप्यपरामर्शानुमानं स्यात् * न परामर्शः प्रत्ययमात्रं येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात् किं नाम प्र^(१)त्यभिज्ञानम् ? *—इति चेन्न, ^४ विचारादाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिपुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा यैव मया व्याप्तिगृहीता सैवेयमिति प्रत्यभिज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् ^५ * विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सति ? *—इति चेन्न, ^६ अव्यापकत्वप्रसङ्गात् ^७ एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात् ^८ सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसज्यकत्वात् ^९ किञ्च धूमवत्त्वादेर्यदा कदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं वाग्निमत्त्वं पर्वतादेर्नाद्यः ॥

टी० ॥ "अव्यापके"ति । व्यापकास्फुरणे व्याप्यत्वस्फुरणमनुपपत्तमेवेति क्वाप्यनुमानं न स्यादित्याह—। "व्याप्यत्वविषयत्वे"ति । एतदेवापपादयति—। "व्याप्यत्वं ही"ति । ^{१०} "व्याप्यपरामर्श" इति । मानस इत्यर्थः साहचर्यमात्रग्रहादयं मानसो व्याप्यपरामर्शः प्राथमिक एव स न

विवक्षितः किन्तु व्याप्योपमित्यनुसन्धानमनुमानमिति शङ्कते-। ^a “न परामर्श” इति ॥ ^f “विचारादि”ति । अनुकूलतर्कापह्नीतसहचारदश-
नादित्यर्थः ॥ ^g “विशेषतः” इति । अयं धूमो वह्निय्याप्य इत्याकारपरा-
मर्शानुमानमित्यर्थः । ^h “अव्यापकत्वे”ति । अनित्यत्वव्याप्यं कृतकत्वमि-
त्याकारः परामर्शानुमानं न स्यादित्यर्थः एतदेव स्पष्टयति-। ⁱ “एके”ति ।
ननु व्यक्तिमात्रविषयत्वं विशेषतो व्याप्यविषयत्वमभिमतं ननु धूमैकव्य-
क्तिविषयत्वं येनाव्यापकता स्यादित्यत आह-। ^j “सामान्यतः” इति ।
प्रकारान्तरेणानुमानं खण्डयति-। ^k “किञ्चे”ति ॥

ब्रू० “तदानीमिवा ^bन्यदाप्यग्न्यर्थप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् नापि-
द्वितीयः ‘तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वावगमात् *’ ^d तदेति
धूमकालोपेक्षितः?-* इति चेन्न, ‘क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूम-
स्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात्(१) *
^f तद्धूमकालोपेक्षितः?-* इति चेन्न, ^g तच्छब्दस्य व्यक्तिवि-
शेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वं ^h यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे
चो(२)क्तदोषापत्तिः ⁱ हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिधर्मः
साध्या माभूत्ततस्तु कालान्तरे किं न स्यात् ^j तं कालमन्त-
र्भाव्य पक्षत्वे कथमुत्तरं निष्कम्पं प्रवर्तते ^k धूमकालमन्त-
र्भाव्य चेदुक्तमावर्तते ^l तद्धूमकालं चेद् ॥

टी० ॥ “तदानीमि”ति । लिङ्गकाले इत्यर्थः ॥ ^b “अन्यदापी”ति ।
अतीतानागतलिङ्गस्यलेपि पर्वते वह्निमनुमाय प्रवृत्तिः स्यात् तत्कालीन-
वह्निभानस्यापि सम्भवादित्यर्थः ॥ “तदानीमि”ति । वह्निमात्रेण
धूमस्य व्याप्तिर्नतु धूमकालीनवह्नित्वं व्यापकतावच्छेदकमित्यर्थः ननु

(१) धूमकालादित्यस्यानन्तरं तथा च कालान्तरेपि वल्लार्थिनः प्रवृत्तिस्स्यादित्ये
तदध्याहार्यम् ।

(२) क्वचिद्देशेऽन्यदापीत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तदोषस्यापत्तिरित्यर्थः ।

यदा धूमस्तदा वह्निरिति कालगर्भव्याप्तिग्रहवलादेव लिङ्गकालीनलैङ्गिक-
सिद्धिरिति शङ्कते—। ^d “तदेतौ”ति । एवमपि धूमकालो वद्वै भासेत
स च नानेति तस्य न विनिगमकत्वमित्याह—। ^e “क्वचिदि”ति ॥ ^f “त-
द्रूमकाल” इति । परामृश्यमाणधूमकाल इत्यर्थः यदि विशिष्य तेन
धूमविशेषेण व्याप्तिग्रहो भवेत्तदा तत्कालस्फुरणं स्यान्नचैव मित्या-
ह—। ^g “तच्छब्दस्ये”ति । ननु यस्यामेव व्यक्तौ विशिष्य व्याप्तिर्गृहीता
सैव तत्पदार्थ इत्यत आह—। ^h “यत्किञ्चिदि”ति । एवं सति यत् किञ्चि-
द्रूमकालीनवह्निमाने प्रवृत्तिर्नियतकाला न स्यादित्यर्थः पक्षधर्मताव-
लादपि पर्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु नियतकालीनतयापि तत्रास्या अतन्त्रत्वा-
दित्याह—। ⁱ “हेतोरिति”ति । नन्वनुमितिकालविशिष्टो लिङ्गकालविशिष्टो
वा धर्मी पक्षस्तेन पक्षधर्मतावलात्तदन्यतरकालसिद्धिरित्यत आह—।
^j “तमि”ति । तत्कालनाशे पक्षनाशान्न तत्र प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः ननु
धूमसामान्यकालान्तर्भावेण पक्षता स च कालो धूमानुवृत्त्या प्रवृत्तिकाले-
ष्यस्येवेत्यत आह—। ^k “धूमे”ति । एवं सति यत्किञ्चिद्रूमकालीनव-
ह्निसिद्धिरित्यनियम इत्याह—। ^l “उक्तमि”ति । परामृश्यमाणधूमकालान्त-
र्भावं शङ्कते—। ^m “तदि”ति ॥

मू० “अंशतः स्ववृत्तिः कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यं
अविनाभावः इति चेत्किमेकस्याऽव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽ-
विनाभावपदार्थः उत एकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः-
यद्याद्यः तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्व-
य इत्युक्तं स्यात् एवं च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोर-
प्यन्वयो व्याप्तिः स्यात् * न क्वाचित्काः सम्बन्धो व्याप्तिः
ⁿ “सर्वत्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वात् ?”-इति चेत्कि-
मिदं सर्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु विद्य-
मानतेति चेन्नेयं सर्वतज्जातीयव्यक्त्यऽपरिज्ञाने शक्यावधा-

रणा न च सर्वास्ता व्यक्तयो विशेषतो ज्ञातुं शक्याः तत्त-
 त्प्र^(१)मितिकरणसम्भवात् इन्द्रियेण सामान्यलक्षणाया प्र-
 त्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वास्तज्जातीयव्यक्तयो गृह्य-
 न्ते ^(२)यदनभ्युपगमे^(३) षण्डकमुदाहृत्यमुग्धायाः पुत्रप्रा-
 र्थनमिवेति वाचस्यतिरुपालम्भमवादीदिति चेन्मैवम् ^aसा
 मान्यलक्षणाया प्रत्यासत्त्या व्याप्तिग्रहणकाले सर्वत्रज्जाती-
 यव्यक्तिग्रहणे^(४) प्रमेयत्वादिव्याप्तिङ्गुल्लतः सार्वज्ञ्यप्रस-
 ज्जात् ^cक्वचिदप्यज्ञानं ते न स्यादिति ^cच सार्वज्ञ्यापादन-
 मिति न^(५) प्रतिकृत्यापि ॥

टी० ॥ तथाच परामृष्यमाणधूमकालविशिष्टः पक्षस्तदुर्मेश्च परा-
 मृष्यमाणो धूम इत्यंशत आत्माश्रय इत्याह-। ^a“अंशत” इति । ^b“सा-
 र्वत्रिकस्ये”ति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोश्च वज्रे व्यभिचाराच्च तथात्व-
 मित्यर्थः ॥ ^c“यदनभ्युपगमे” इति । यदि पक्षीयधूमेपि व्याप्तिग्रहो न वा-
 च्यस्तदा ततोनुमितिर्न स्यादिति तदर्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरभ्यु-
 पगन्तव्येत्यर्थः एवं सति यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिग्रहकाले सर्वत्र-
 स्यादित्याह-। ^d“सामान्ये”ति । ननु सार्वज्ञ्यमापादयतस्तवैव सार्वज्ञ्यमा-
 पचमित्यत आह-। ^e“क्वचिदि”ति । यद्यपि क्वचिदप्यज्ञानं न स्यादि-
 त्यस्य सर्वत्र ज्ञानं स्यादित्यर्थ इति प्रतिकृत्यैव तथापि त्वत्साक्षात्कार-
 विषयत्वं यदि वस्तुत्वव्यापकं तदा प्रमेयत्ववन्मदीयवित्तवर्तिविषय-
 वृत्तिः स्यादिति भावः ॥

(१) प्रमितिकरणेति भावप्रधानतया निर्देशस्तथा च प्रमितिकरणत्वस्यैकस्या-
 नुगतस्यासम्भवादित्यर्थः ।

(२) सर्वोपसंहारवद्व्याप्यनङ्गीकारे ।

(३) न्युपसकम् ।

(४) प्रमेयत्वादिनिरूपितामभिधेयत्वादिनिष्ठामित्यर्थः ।

(५) कृत्या नामानिष्टोत्पादिका क्वचिद्वेवता तद्वारकं देयतान्तरं प्रतिकृत्या-
 प्रतिवन्देति तात्पर्यार्थः ।

ब्र० " * प्रमेयतया सर्वे तदा ज्ञायते एव नतु रूपान्तरेण ? *—
इति चेन्न, यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरवतो-
पि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम् अथ न प्रमेयं नास्त्येव
रूपान्तरेण तत् येन तु रूपान्तरेणास्ति तेन सर्वेण प्रमेय-
मिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः 'तथात्वस्वीकारे
च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चितवृत्तिः ततः
श्रद्धास्ये " * स्यादेतत् यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः
पृथक् तथैक्यमपि वस्तूनां ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणा-
मेकत्वमेव ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्सर्वमपि तेनैक्येन
प्रतीयमानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञातं भवतीति कथं तदेकत्व-
वेदिनः सार्वज्ञ्यं * (१) नच वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमे-
यमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति ? *— यतस्तदपि (२)
प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति ॥

टी० ॥ इष्टापादनमाह—। "प्रमेयतये"ति । रूपान्तरविशिष्ट-
मपि प्रमेयमेवेति ताद्रूप्येणापि ग्रहणं स्यादित्याह—। "यदी"ति । अ-
त्रापीष्टापादने बाधमाह—। "तथात्वे"ति । यद्यपि प्रमेयत्वप्रकारेण
तदपि ज्ञायते एव यत्सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तथा तत् प्रकारकज्ञानस्यैव
जननात् तथैव सामर्थ्यावधारणादिति घटत्वादिनापि प्रकारेण तज्ज्ञा-
नापादनमनुपपन्नं तथापि तत्रैव न नियामकमिति भावः प्रमेयत्वेन सर्व-
मभिन्नमेव कथमन्यथा इदं प्रमेयमिदमपि तदेवेत्यभेदप्रतिसन्धानमिति
तेनाकारेण ज्ञानमभिविषयकमेवेति न सार्वज्ञ्यापादनमित्याह—। "स्या-
देतदि"ति ॥

(१) अथ व्यक्तीनामिव तद्वृत्तिनानात्वस्यापि प्रमेयस्वरूपत्वात्तद्वृत्तं धर्मित-
यावश्यंवाच्यमन्यथा सामान्यप्रत्यासत्तेस्त्वाश्रयसर्वधर्मिणाहकत्वं त्वदभ्युपगतं व्याहन्येते-
ति नानात्वस्यापि धर्मितया गृहीतत्वेन तदवश्यं सार्वज्ञ्यमिति शङ्कामपाकुर्वन्नाह—नच
वाच्यामिति ।

(२) नानात्वप्रमेयत्वमिति ।

ब्र० तस्मात्—“ए” को भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वत-
स्तेन दृष्टा इति” १ तत्त्वतः स्तादूष्येण एकीभूता इति भा-
वः ? *—(१) तदेतदपि नोपपन्नम् १ नानैकमिति (२) व्याहत-
प्रतीत्यापत्तेः * (३) अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना
चैक्यमिति व्यवस्थित्या न व्याघातः स्यात् ? *—त” हि प्र-
मेयत्वाधारस्य व्यक्ति भेदस्य कृत्वस्य ग्रहणात् सार्वज्ञ्याप-
त्तिस्तादृश्येवेति १ किं च सामान्यलक्षणाया प्रत्यासत्त्या
तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्ति-
त्वे (४) किं प्रमाणं * सर्वव्यक्तिग्रहवत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्या-
प्तिग्राहकमिन्द्रियमेव प्रमाणमिति चेत् ? *—त” हि क-
चिदेवमवधारितस्य यद्व्यभिचारोदृश्यते तन्न स्यात् इन्द्रि-
येण तत्सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् * भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रती-
तिः पश्चाद्वाधात् ? *—इति चेन्न, सामग्र्यभेदे काचिद्भ्रा-
न्तिः काचिद्भ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेर्दोषादोषवैचित्र्य-
विवेचनस्य दुष्करत्वात् कार्यभेदादेव सामग्रीभेदोप्युन्नेय
इति चेत् उन्नीयतां (५) स एव कीदृगुन्नेय इति वाच्यम् ॥

(१) अथ किमिदं नानात्वं धर्मिषु त्वदभिमतमिति वाच्यम्—एकरूप्याभावः ।
उतसंख्यारूपैकत्वाभावः । आहोस्विदूपभेदः न प्रथमः प्रमेयत्वादिनैकरूप्यस्य त्वयैव ध-
र्मिषु स्वीकारेण तत्र तदभावरूपनानात्वस्यासम्भवात् नापि द्वितीयस्तदभावस्य संख्या-
रूपैकत्वात्मकतया प्रतिव्यक्तिविश्रान्तत्वात्तेन सर्वव्यक्तिग्रहस्यानुत्पत्तेः नापि तृतीयस्त-
दङ्गीकारेण तद्वृत्तः प्रमेयत्वादिना गृहीतत्वेन सार्वज्ञ्यापत्तेस्तादवस्थानानैकत्वप्रती-
त्योर्विरोधाच्चेत्याह—तदेतदपीति ।

(२) नाना—एकमिति छेदः । ब्रह्मनामेकत्वमिति तु तदर्थः ।

(३) घटपटाद्यात्मना ।

(४) सम्बन्धो=व्याप्तिः ।

(५) अनुमीयताम् ।

टी० ॥ एक "इति । येन भावो धर्मो द्रव्यत्वप्रमेयत्वादितृष्टस्तेन ताद्रूप्येण तदालिङ्गितधर्मिणो^(१) भावाः सर्वे एवैक्यमापन्ना दृष्टा इत्यर्थः कारिकाया उक्तार्थासमर्पकत्वं मत्वा व्याचष्टे-।^b "तत्त्वत" इति ॥ ^c "नाने"ति । बहूनामेकत्वमिति व्याघात इत्यर्थः बहूनामेकधर्मावच्छेदमात्रं चेदेकत्वं तत्राह-।^d "तर्ही"ति । सामान्य^(२) विशेषणीभूतयावद्व्यक्तियहेपि तद्वत्तत्त्वान्तिथहे न प्रमाणमित्याह-। ^e "किंचे"ति । सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धश्चेदिन्द्रियेण प्रमितस्तदा पार्यवत्वलोहलेख्यत्वयोः क्वाचित्कः सम्बन्धबाधो न स्यादित्याह-। ^f "तर्ही"ति ॥

मू० न तावत्सार्वत्रिकसम्बन्धभावाऽभावात्मकस्तदानीं^a भाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात्^b सामान्यतश्च तज्जातीययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वसत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणम् क्वचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुदयात् * किमेतावता अन्य एव तर्हि कार्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यते इति चेत्? *-स किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीयमिति वाच्यम् नाद्यः इन्द्रियस्य भूतभावि सम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्^d प्रत्युत व्युपरतेन्द्रियव्यापारस्यापि^e ^(३)भावयतः पूर्वप्रतीतसम्बद्धधर्मिन्द्रियव्याप्यवधारणदर्शनात्^f * ^(४)तदापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत्? *- ॥

(१) तद्रूपमालिङ्गितं येषु धर्मेषु ते तदा लिङ्गितधर्मिणः ।

(२) सामान्यं विशेषणीभूतं यस्या यावत्या व्यक्तेस्तद्वहे-इत्यर्थः । यद्वा, यथा व्यक्त्यवच्छेदकतया सामान्यं व्यक्तीविशेषणं तथा व्यक्तेरपि सामान्यव्यवच्छेदकत्वात्सामान्यविशेषणत्वम् ।

(३) विचारयत इत्यपि पाठान्तरम् ।

(४) ननु तदानीमिन्द्रियान्तराणां व्युपरमेपि न मनोरूपेन्द्रियस्य व्युपरतत्वमस्तीत्याह-तदापीति ।

टी० ॥ सम्बन्धानामपि सामान्यन्तर्भावे भाविनामसत्त्वान्तदुहे न स्यादित्याह-। ^a“भाविनामि”ति । ननु यद्यपि भाविनां विशेषाणां सम्बन्धा न सन्ति तथापि सामान्ययोर्धूमत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नयोः सम्बन्धप्रतीतिः पूर्वमस्त्येव स एव कारणं स्यादित्यत आह-। ^b“सामान्यत” इति । पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तिप्रतीतिरेवं स्यादित्यर्थः व्याप्तिप्रतीतिलक्षणकार्यानुरोधात्कारणं कल्पनीयमित्याह-। ^c“किमि”ति । असम्बद्धावर्तमानग्रहं प्रतीन्द्रियाणामकारणत्वादित्याह-। ^d“इन्द्रियस्ये”ति । व्याप्तिप्रतीतिं प्रतीन्द्रियस्य व्यभिचारमाह-। ^e“प्रत्युते”ति । भावयतश्चिन्तयतः । ^f“तदापी”ति । इन्द्रियान्तरव्यापारव्युपरमकाले इत्यर्थः ॥

मू० ^aअस्तु तस्मिन्कार्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः अवश्यं परिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिज्ञानवन्मनसस्तत्र स्यात् चक्षुरादिवत्करणमन्यदेव तत्कल्पनीयमिति तत्सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः कारणत्वं न स्यात् शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव तत्सुखादि प्रतीतिवत्करणं चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रं नापि द्वितीयः इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा नापि विनाभावः^(१) एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेकः तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च ^bकचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत ^c*सर्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं नतु काचित्कं अत एवो-

(१) एकस्य साध्यत्वेनाभिमतस्य व्यतिरेकेणाभावेनापरस्य साधनत्वेनाभिमतस्याव्यतिरेकोभावस्तन्निषेधोऽविनाभावइत्यर्थः ।

च्यते अविनाभावनियमः ? *—इति चेन्न, सार्वत्रिकान्वया-
वधारणनिरासन्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्य-
शक्यत्वात् शक्यत्वे चान्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं
व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया यच्च विपक्षे वृत्तौ हेतौ + बा-
(१) धकमस्ति तयोरन्वयो व्याप्तिरिति केचित्तन्न यत्तु विपक्षे
वृत्तौ हेतौ + बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्का वा स्यात् आद्ये न
तावदिन्द्रियम् ।

टी० ॥ इन्द्रियसहकारितया यत्कल्पनीयं तदेव तत्रासाधारणं कार-
णमस्तु मनस्त्वनुमित्यादिवत्साधारणमेव तत्रेत्याह—। “अस्ति”ति ।
व्याप्तिज्ञानस्य साक्षात्कारित्वे सप्तममिन्द्रियमसाक्षात्कारित्वे प्रमाणान्तर-
मिति विकल्पे तात्पर्यम् एवमप्येकस्य व्यतिरेकेणेति साध्यसाधनयो-
रन्यतरस्य व्यतिरेकेऽन्यतरव्यतिरेक इत्यर्थः ॥ ^b “क्वचिदि”ति । आकाशा-
दावित्यर्थः ॥ सार्वत्रिकमिति पार्थिवत्वलोहनेख्यत्वव्यतिरेकयोगपक्षस्य
वज्जेऽभावादित्यर्थः अविनेति अविनाभावयोः ^(१) व्यतिरेकयोर्नियम इत्यर्थः
दुरवधारणत्वमाह—। ^c “सार्वत्रिके”ति । कुटिलिका प्रतिपत्तिगौरवम् ॥

सू० “तदसम्भवात् ^b अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न
स्यात् नाप्यनुमानं ^c अनवस्थाप्रसङ्गात् नाप्यर्थापत्तिरनु-
मानाव्यतिरेकात् ^d व्यतिरेके वा यदि लिङ्गव्यतिरेकेण
लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गसिद्धेः कृतमनुमा-
नेन ^e (३) अनेवम्भावे च तयोः किमायातं अस्तु कथमपि
तावदर्थोपत्तिर्बाधिका तथापि कीदृशश्चाभ्युपगम इति

+ क्वचित् हेताविति पाठो नास्ति ।

(१) तर्कादि ।

(२) अविनाभावयोः = अविनाभाविनोरित्यर्थः ।

(३) लिङ्गव्यतिरेकेण लिङ्गानुपपत्त्यभावे चेत्यर्थः ।

प्रष्टव्यं किं विपक्षवृत्तिबाधकसध्री चीनो यच्च क्वचिदन्वयो
 व्याप्तिः उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वय उत किं नो वि-
 शेषगवेषणेन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयो व्याप्तिः
 उत सार्वत्रिकोन्वयः स च विपक्षबाधकादवगम्यते नाद्यः
 विकल्पानुपपत्तेः तथाहि किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं सर्व-
 व्यक्तिविषयं उत सामान्यविषयं^(१) आद्ये यथाप्यनुमानं
 प्रवर्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्यया अन्यथाभावबाधकभूतया-
 र्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन^२ द्वितीये क-
 चिद्भुविचारेपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरि-
 तार्थत्वम् ॥

टी० ॥ “तदसम्भवात्” इति । अतीतानागतसम्बन्धे इन्द्रिया-
 णामसामर्थ्यादित्यर्थः अभ्युपेत्याह—^३ “अन्यथे”ति । अव्यभिचारस्यैव
 परिच्छेदात् संशयाभाव इत्यर्थः ॥ “अनवस्ये”ति । विपक्षबाधकानुमान-
 मूलव्याप्तावपि विपक्षबाधकानुमानान्तरानुसरणौचित्यादित्यर्थः ॥^४ “अ-
 व्यतिरेकादि”ति । न्याय नये इति शेषः ॥ “अनेवमि”ति । लिङ्गव्य-
 तिकेण लिङ्गस्य यदि नानुपपत्तिस्तदा व्याप्तिरपि न तयोरिति तद्वहार्थं
 विपक्षबाधकप्रमाणानुसरणमफलमेवेत्यर्थः ॥^५ “यत्रापी”ति । सर्वा धूम-
 व्याक्तिर्वह्न्यव्यक्तिं विनानुपपत्त्या तथाच वह्निं विना दृश्यमानापि धूमव्य-
 क्तिरनुपपत्तेत्यर्थापत्त्या वह्निसिद्धौ गतमनुमानमित्यर्थः यद्यपि पूर्वोक्त्ये^(३)
 तदर्थोपत्त्या व्याप्तिग्रहो न तु प्रत्येकानुमितिकाले^(३)पि तदवतारो येनानु-
 मानवैफल्यं स्यात्तथापि तावद्विशेषोपस्थापकप्रमाणाभावे तात्पर्यं^७ “द्वि-

(१) सामान्यतः कतिपयव्याप्यव्यापकव्यक्तिविषयमित्यर्थः ।

(२) अनुमितेः पूर्वमर्थोपत्त्यात्मकज्ञाने उत्पत्तेः सतीत्यर्थः । “पूर्वोक्त्ये तदर्थोप-
 त्या” — इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(३) प्रत्येकानुमितिकाले = प्रत्येकानुमितिपूर्वकाले, तदवतारः = अर्थापत्त्यवतारः ।

तीये" इति । साधनवत्सामान्यं साध्यवन्मात्रभिन्ने वर्तते इति विपक्षस्य
 यद्बाधकं तेन साध्यसाधनयोर्विरोधः परं निरस्योक्तं व्यभिचारोपीत्यर्थः ॥
 मू० धूमवत्तामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवंरूपो हि सामा-
 न्यतो विपक्षः तत्र च बाधकं^(१) तयोर्विरोधे पर्यवस्यति
 "अविरोधश्च क्वचित्सहित्याद्भवत्येवेति पार्थिवत्वलोहले-
 ख्यत्वयोरप्येवं भूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः नापि द्वितीयः^६ विशेष-
 णवैयर्थ्यात् सार्वचिकेऽन्वय इत्येवाच्यतां^८ नच सोऽपि
 सङ्गत इत्युक्तम् नापि तृतीयः^९ बाधकस्य सामान्यविशेष-
 विषयत्वविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात् नापि चतुर्थः
 तथाहि^९ यद्धूमवत्तदग्निमदित्येवमन्वयस्य सार्वचिकत्वं
 वाच्यम् यत्सर्वासां धूमव्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वं तद्यदि
 व्याप्तिग्रहकाले गृहीतं तदा पक्षस्यापि धूमवद्वाक्तेरग्नि-
 मत्वं प्राग्गृहीतं स्मर्यते एवेति गतमनुमानं * सामान्यतो-
 ऽग्निमत्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयते? *-इति
 चेन्न, विशेषत इति किमग्निमत्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो
 विवक्षित उत कालदेशादिसम्बन्धस्तस्य नाद्यः^{१०} सर्वव्य-
 क्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् नापि द्वि-
 तीयः ।

टी० ॥ एतदेवाह-^१ "अविरोध" इति ॥ ^२ "विशेषणो"ति । वि-
 पक्षबाधकसहित इति विशेषणस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ^३ "नचे"ति । तत्र
 ग्राहकाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ ^४ "बाधकस्ये"ति । सामान्ययोः क्वचित्
 सामानाधिकरण्यमात्रमादाय विपक्षबाधकविश्रान्तेर्विशेषाणां यदि प्रत्येकं
 तच्चिन्ता तदार्थापत्त्यागतार्थमनुमानमित्यर्थः ॥ ^५ "यद्धूमवदि"ति । पक्षी-

यवह्वित्यक्तेः^(१) पूर्वमनुभवादिदानौ स्मरणोपपत्तौ विशेषज्ञानविशेष्य-
न्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहरूपप्रत्यक्षग्रहसामयीसत्त्वात् गतमनुमान-
मिन्यर्थः यत्र विशेषणस्य विशेष्यगततया ग्रहणं तत्रेदमुपनीतं प्रत्यक्षं नतु
सामान्यतोऽपि ग्रहे इत्याशङ्कते-। ^f“सामान्यतोऽग्निमत्त्वमि”ति । वह्नि-
व्यक्तिविशेषस्य विशेष्यगततयैव पूर्वं भानात्स्यादेव प्रत्यक्षमित्याह-। ^g“स-
र्वे”ति ॥

ब्रू० “अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चतु-
रादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषादिमत्तया परिच्छे-
दात् यथा प्राक् प्रत्ययादित्संस्कारसधीचो नैश्चतुरादिभिः
परिच्छिद्यमानेदानीन्भावदेशविशेषावस्थानादेः स एवाय-
मिति प्रत्यभिज्ञायमानताङ्गीक्रियते तथैवाचाप्यस्तु कृत-
मनुमानेन नाप्युपमानं बाधकं विपक्षे वक्तुं शक्यं तस्य
नियतविषयत्वेन^(२) तादृशे विषयेनुदयात् नापि शब्दः
आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् ^hअभावस्तु
कदाचित्स्यात् सोऽपि निरूप्यमाणेन घटते एवं स वाच्यो
यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्यते
नचोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्यतिरेकेणेति तच्च न
तथा हि ⁱ“क्वचिद्वाभिचारादर्शनाद्यमभावः प्रवर्तते
सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा नाद्यः पार्थिवत्वलोहलेख्य-
त्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः ^j“सर्वत्र
योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भमात्रं वा नाद्यः सर्वत्र योग्या-

(१) वह्नित्वेन वह्नित्यक्तेः पूर्वं महानसाद्यवच्छेदेनानुभवादिदानौ च तस्यैव
पक्षीयत्वेन स्मरणोपपत्तावित्याशयः ।

(२) तादृश्यात्मकनियतविषयविषयकत्वेनेत्यर्थः ।

नुपलम्भासम्भवात् नापि द्वितीयः पार्थिवत्वलोहत्वस्थत्व-
योरपि सम्भवात् * तच्च वज्रे एव व्यभिचारः ? *—इति चेन्न,
तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात् * तदर्शनदशायां
तावदस्ति व्यभिचारो यच्च तु न कदापि व्यभिचारदर्शनं
तच्च व्याप्तिः ? *—इति चेन्न, अन्यत्रापि व्यभिचारो न
द्रक्ष्यते इत्यत्र नियामकादर्शनात् नापि विपक्षे बाध-
कस्तर्का वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाऽभ्युपगमे^(१) ऽनव-
स्थानप्रसङ्गात् तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वा-
पातात् * अथ ब्रूषे न शक्य—

टी० देशकालसम्बन्धस्य प्रत्यक्षेणैव भानं प्रत्यभिज्ञावदित्याह—।

“अ गी”ति ॥ ^b “अभावस्त्विति । भट्टाभिमतानुपलब्धिरित्यर्थः अनुप-
लम्भप्रमाणस्येति कर्तव्यताभूतं तर्कमाह—। ^c “एवमि”ति । एवमुपकरणः
स वाच्य इत्यर्थः ॥ ^d “क्वचिदिति । क्वचित्कव्यभिचारादर्शनमात्रमनुप-
लम्भः सार्वत्रिकव्यभिचारादर्शनं वेत्यर्थः ॥ ^e “सर्वत्रे”ति । सर्वासु व्याप्ति-
षु वा एकस्यामपि व्याप्तौ सर्वासु धूमादिव्यक्तिषु वेत्यर्थः ॥

ब्रू० “मिदं वक्तुं तथाहि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत् अकारणः
कायमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत् अकारणः
सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा सचाय^m (२) नुत्तरस्तर्कस्तच्च
शङ्कायां व्यधातापत्तेः तदेव ह्याशङ्कते यस्मिन्नाशङ्क-

(१) तर्कः किं मूलक इति प्रश्ने व्याप्तिमूलक इति वाच्यं व्याप्तिः किं मूलिके-
ति प्रश्नेपि तर्कमूलिका व्याप्तिरिति प्रश्नेतरधारयाऽनवस्थाया दुर्वारत्वादिति नच वा-
च्यं प्रश्नेतरधारयानास्त्यनवस्थातयोः परस्परमूलकत्वेनैवानवस्थाभङ्गादिति तथाभ्युपग-
मेपरस्पराश्रयापत्तेः नच व्याप्तिमूलं तर्काभिच इष्यत इत्यपि साम्प्रतं तत्रापि पर्यनुयोगे
निवृत्तदोषप्रसरादिति दुरुद्धरानवस्थेति भावः ।

(२) अपरिहार्यः

माने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकम-
 र्यादा एवं सर्वचानुत्तरस्तर्का बाधकोभिधेय ? *—इति मैवम्
 “किमित्येवं शङ्कितव्यं य^(१)” इत्युक्तं न भविष्यती-
 ति एवं तु शङ्कितव्यं अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरथमुदे-
 ष्यतीति *नच वाच्यं एवं हि सति धूमस्यैकजातिमत्त्वं
 न स्यादिति ? *—/ क्वचिदिन्द्रियजत्वे क्वचिदनुमानादिज-
 त्वे विज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः * तच्चेन्द्रियादीनामवान्त-
 रसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानताया ?
 *— इति चेन्न, ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहाराय तत्का-
 रणस्यानुगतस्य भवेतावश्यं वक्तव्यत्वात् धूमेऽपि बह्वे^(२) वि-
 शेषे एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात् * न दृश्यते
 तावदग्निप्रयोज्ये धूमे विशेष इति च न वाच्यम् ? *—
 “तददर्शनस्या^(३)पाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यद-
 र्शनेनायोग्यतया^(४) विकल्पत्वादप्युपपत्तेः यदा तु हे-
 त्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो द्रश्यते तदाऽसौ विक-
 ल्पिष्यते इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात् ।

(१) यथोर्विहृधूमयोः कार्यकारणभावः ।

(२) धूमेविशेषणीत्यन्वयः ।

(३) विचारमन्तरेण ।

(४) विशिष्टज्ञानयोग्यत्वादपि तददर्शनस्योपपत्तेरन्यथासिद्धं तदित्याशयः । परे-
 तु—अयोग्यतया—अविकल्पात्वादिति पदेच्छिदन्ति तेषामयमाशयः यद्यप्यस्ति धूमेऽग्निप्र-
 योज्योविशेषो धूमस्याग्निमन्तरेण हेत्वन्तराजन्त्यात्तथापि तद्वत्विशेषस्य नास्ति दर्शनयो-
 ग्यत्वमिति न शक्यते यत्किं तद्वत्विशेषादर्शनस्य हेत्वन्तरप्रयोज्यतद्वत्विशेषादर्शनेनैव
 आधित्येन तददर्शनस्य विकल्पमन्तरेण सिद्धत्वादिति ।

टी० ^a “इदं वक्तुमि”ति । अनवस्थापादकं वाक्यमित्यर्थः । तर्क-
द्व्याप्तिग्रहेऽपि शङ्कानिराकरणद्वारैवेति शङ्कानिरासार्थः तदवतारो न
विरुद्धः ॥ ^b “अनुत्तर”इति । शङ्काप्रतिपादकोत्तररहित इत्यर्थः ॥ तदे-
वाह-। “तदेवेति । स्वक्रिया कथादिप्रवृत्त्यात्मिका ॥ ^d “किमि”ति ।
अग्निधूमयोः कार्यकारणभावनिश्चयेऽपि हेत्वन्तरशङ्कानिरासो न प्रकृतत-
र्कादित्यर्थः ॥ धूमत्वावच्छिन्नमिति वहेः कारणताग्रहे हेत्वन्तरशङ्का नोदे-
तुमर्हतीत्यत आह-। “नचे”ति । हेत्वन्तरजन्यं धूममादायापि वह्निधूमे
धूमत्ववृत्तावैक्यज्ञात्यं स्यादेवेत्याह-। ^f “क्वचिदि”ति ॥ वृणारणिमणि-
प्रभववह्निवत् विशेषस्यापाततोऽग्रहेऽपि न दोषः इत्याह-। ^g “तद-
दर्शनस्ये”ति ॥

सू० ^a “अस्त्यात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्तौ ? * -इति
चेन्न, ^b यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि
ज्ञानं प्रसज्येरन् यदि त्वद्वह्(१)ष्टविशेषो वा(२) शक्तिभेदो वा
(३) ज्ञानत्वजातिर्वा (४) ज्ञानप्रागभावो वा तच्चानुगतं कार-
णमुच्यते तदा(५) तदितरत्रापि वह्निश्चभिचारेऽपि धूम-
स्यै(६)कजात्यप्रयोजकतया शक्यते एवं शङ्कितुं ^d * दृष्टे

(१) प्रदृष्टस्य कार्यत्वावच्छिन्नमिति हेतुतया सर्वकार्यसाधारणयाद्विशेष इत्यु-
पात्तम्-

(२) सीमांसकमते कारणेषु कार्यवैचित्र्यनिषामकशक्तिवैचित्र्यस्वीकारादभेद
इत्युक्तम्-

(३) ज्ञानत्वजातेर्नित्यत्वेन ज्ञानमात्रनिपतपूर्ववृत्तित्वाज्जातिरित्युक्तम्-

(४) जातिरूपकारणस्य नित्यत्वेन सर्वदाकार्यात्पत्तिरस्यात्माभावादिति ज्ञानप्रा-
गभावइत्युक्तम्

(५) अदृष्टादन्यत्रापीत्यर्थः ।

(६) एकजातेर्भाव एकजात्यम्-

व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनम् ? *—इति चेन्न, अस्तु^(१) दृष्टे तन्निश्चयः अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यते इत्यत्र नियामकाभावात् 'एवं शङ्किष्यते शङ्किष्यमाणस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात् प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादित्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् * स एव व्याघात * इति चेन्न, धूमवद्वन्द्वेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैवं सति सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमाप्रमावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः साधारणधर्मदर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयात् परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिहृपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः व्याघातस्यैव^(२) विशेषत्वात्तद्दर्शने शङ्कासामग्येव नास्ति मत्पक्षे तत्कुतो व्याघात साम्यमिति चेत् ॥

टी० सिंहावलोकनन्यायेन ज्ञानमात्रप्रयोजकमाह—^a "अस्ती"ति ॥
^b "यद्यात्ममन"इति । यद्यपीच्छादौ ज्ञानत्वापादनमयुक्तं तथापि ज्ञानमेवात्ममनःसंयोगो जनयतीति गृहीत्वापादनं शक्तिभेदो मीमांसकनयेन वृणारणिमणिवद्वृत्तन्तरसाधारणवद्भावादावित्यर्थः ॥ ज्ञानत्वजातिरित्यभ्युपगममात्रं शङ्कासौलभ्यादाह—^c "तदे"ति ॥ वृणादौ व्यभिचारः स्फुट इति तत्र कल्पना नत्वनुपपत्त्याह—^d "दृष्टे"इति ॥ अनुमित्यभावात्

(१) दृष्टे—इत्यस्मात्प्राग्व्यभिचारे=इत्यपिपूरणीयम्—

(२) व्याघातः=व्याप्यज्ञानाधीन व्यापकज्ञानलक्षणः, सच यत्रयत्र धूमस्तत्रतत्र वह्निजन्यत्वमित्येवं लक्षणः, तस्यैव विशेषत्वादित्यर्थः ।

प्रवृत्त्यभावं शङ्कते-। 'एवमि'ति । अवश्यमियं शङ्का निवर्तनीया अन्यथा
वृणाद्वह्निमसश्चदुपलभ्य व्याप्तिं गृहीतवतोऽयं देशस्तृणवान् वह्निमत्त्वादित्य-
प्यनुमानमनाभासं स्यात्तथाच शङ्कानिवर्तनीयैव तच्चिवृत्तित्वशक्येति
भावः^(१) ॥

मू० "तद्वि न ताव^६ दाहारादिकारणाज्जायमानमेष्ट्यं 'कूट-
विषयस्य तस्यातिप्रसज्जकत्वात्^८ *कूटभिन्नः प्रसज्जकः
प्रमितस्यैव स्यात् ? *—इति चेन्न, 'तस्य तर्कावसरे निरस्य-
त्वात्^७ तस्मात् यदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्र-
तिपक्षभूतमुच्यते तत्किं प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्त-
व्यं तर्काद्वा यदि प्रथमः^९ शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेन
उपनेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् ॥

टी० "तद्वि"ति । व्याघातस्वरूपमित्यर्थः ॥ ^६ "दाहारादिकार-
णादि"ति । आहार्यव्याप्यारोपरूपकारणादित्यर्थः । तथाचैतादृशव्याप्या-
रोपाधीनव्याप्यारोपरूपव्याघातदर्शनमतिप्रसज्जकत्वात् न व्यभिचार-
शङ्कानिवर्तकमिति भावः ॥ 'कूटविषयस्ये'ति । असदर्थविषयस्येत्यर्थः ॥
^८ "कूटभिन्न"इति । वास्तवाद्याप्याद्यास्तवस्यैव्यापकस्य प्रसज्जनं व्याघात
इत्यर्थः ॥ एतच्च तर्कस्वरूपमेव तच्चाये द्रव्यमित्याह-। "तस्ये"ति ॥
व्याघातस्वरूपमात्रिप्य तदान्निपोपसंहारव्यजेन तद्वर्शनमात्रिपति-^७ "त-
स्मादि"ति ॥ शङ्कायां सत्यां व्याघातइति व्याघातयाहकप्रमाणादेव
शङ्कासिद्धिरित्याह-। ^९ "शङ्कास्तित्वमपी"ति ॥

मू० यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्कामानयोर्व्या-
घातस्य साम्यं सिद्धमेव * भवतु शङ्कायामपि तत् प्रमाणं

किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याधा-
तरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत ? *—इति
चेन्न, व्याधातसत्ताकाले (१) तदवलम्ब्यया शङ्कयैव शङ्का-
मानव्यभिचारता तस्याः शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो
व्याधातरूपस्य विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयि
तेति वक्तव्यं ^६ * मा नामास्तु तदा व्याधातात्मा विशेषस्त-
दवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति । विशेषावगमत-
त्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ नच स्वरूपेण क्वचिदस्ति वि-
शेषस्यावस्थानं तथा ? *—इति चेन्न ‘अयावदाश्रयभाविनो
विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारस्तस्य
कालान्तरेपि तत् प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वेऽवयविपाक-
पक्षे कुम्भस्य (२) परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य
परमाणोः पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावित
पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् ॥

टी० व्याधातेन शङ्कानिवृत्तौ शङ्कान्तरानुत्पादे स्यादेव व्याप्ति-
यह इति शङ्कते—। “भवत्विति ॥ विशेषदर्शनस्य स्वरूपनिवृत्तावपि
तदाहितसंस्कारस्य शङ्काविरोधित्वं शङ्कते—। ^६ “मा नामे”ति ॥ “अया-
वदि”ति । यद्यपि तत्र पाकसम्भावना विशेषदर्शनजसंस्कारावस्कन्दि-
केति तत्र संशयः प्रकृते तु न तथा तथाप्युपाधिसम्भावनया प्रकृते
संशयः स्यादिति भावः ॥

(१) व्याधातविषयीभूतया—

(२) अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपा-
कजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यादित्यन्वयः । तदारम्भकस्य = अवयव्यारम्भकस्य ।

सू० "यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदाशङ्काश्रयस्य विशेषरू-
पस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत् 'य-
दि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाता-
श्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः * अनादिसिद्ध-
व्याप्तिकास्ते तर्का? *-इति चेन्न, 'तद्वद्वेः प्रमितत्वा-
सिद्धेः (१) शरीरेष्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमात्वापगमात्
अनादिसिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् नापि यद्यत्र व्यभिचार
शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवंहपात्तर्काद्याघाताव-
गमः (२) व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्का-
भासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघा-
तापत्तेः साम्यं, शक्यते एव तर्काभासाद्भवतोपि व्याघात
उपनेतुं अथ (३) तस्य तर्कस्य व्याप्तिमूलताभ्युपगमते तत्रापि
व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातोपपादने
पुनरित्यमनवस्थैव ॥ "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दु-
ष्यठा त्वद्वायैवान्यथाकारमक्षराणि क्रियन्त्यपि

टी० ॥ व्याघातात्समानमानाधिकरणशङ्कानिवृत्तिरिति शङ्कायामेव
शङ्का न स्याद्व्यभिचारे तु स्यादेवेत्याह- । "यदि चे"ति ॥ ननु व्यभिचारे
एव व्याघात उक्त इति तत्रैव शङ्कानिवृत्तिरपीत्यत आह- । "यदि त्वि"ति ॥
"तद्वद्वे"ति । व्याप्तिबुद्धेरित्यर्थः ॥ शङ्कानुच्छेदं प्रतिपादयितुं प्रस्तौति- ।
"तस्मादि"ति । शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्कातस्तस्मात् व्याघातावधि-
राशङ्का तर्क शङ्कावधिर्मत इत्यादि त्वद्वाया क्रियन्त्यप्यक्षराण्यन्यथाकारं

(१) व्याप्तिबुद्धेः प्रमितत्वे तु व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तिर्बोद्धव्या ।

(२) तर्कस्य चाऽप्रमाणत्वात् व्यभिचारप्रमायमिति भावः ।

(३) तस्येति क्वचित्युक्तं न दृश्यते ।

अन्यथा कृत्वा न दुष्पठेत्यन्वये सिद्धाप्रयोगत्वाभावा^(१)दप्यन्यथैव कथ-
मित्यं सुसिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रेण णमुल् प्रत्ययो न स्यादत इत्थं योज्यं
क्रियन्त्यप्यन्तराणि त्वद्वाया अन्यथाकारम् अन्यथा न दुष्पठा अन्यथाका-
रम् अन्यथा करणं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं वा

ब्र० “व्याघातो यदि शङ्कास्ति नचेच्छङ्का ततस्तराम् व्या-
घातावधिराशङ्का तर्कशङ्कावधिः कुतः”^(२) अव्यभिचा-
रश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालजातदृष्टन-
ष्टेऽदृष्टः शङ्कत इत्याहुः, स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्ति-
रित्यपरः स प्रष्टव्यः कस्य स्वाभाविकः किं सम्बन्धिनोह-
तान्यस्य न चरमः^(३) विपरीतापत्तेः आद्ये कः स्वाभा-
विकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यं किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः १
अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः २ अथ^(३) सम्बन्धित्वविवक्षित-
स्वभावानतिरिक्तः ३ अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः ४
अथ सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः ५ उतान्य एव ई
कश्चिद्विवक्षितः आद्ये

टी० ॥ अन्यथाकारं पठति “व्याघात” इति । यदि व्याघातस्तदा
तदाश्रयभूता शङ्कास्त्येव शङ्कामन्तरेण व्याघातानवतारात् नचेद्व्याघात-
स्तदा सुतरां शङ्काप्रतिबन्धकस्य व्याघातस्याभावाद् व्याघातावधिव्याघा-
तोऽवधिर्यस्याः शङ्काया सा कुतः शङ्काया अवधिः पर्यवसानं च कुतस्तर्क-

(४) सिद्धाप्रयोगत्वाभावाणामुलप्रत्ययो न स्यादित्यन्वयः अन्यथा—एवम्—कथ-
म्—इत्यम्—इत्येतेषु पदेषु सत्सु कञ्धातोर्णमुल् प्रत्ययः स्यात् स चेत्कञ् सिद्धाप्रयोगः
स्यात्, “सिद्धाप्रयोग” इति किम् ? शिरोन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते । सिद्धाप्रयोगो नाम उपप-
दानतिरिक्तार्थक इति ।

(५) व्याप्यव्यापकातिरिक्तयोरेपि व्याप्यापत्तेरित्यर्थः । विपरीत्यापत्तेरित्यपि क्व
चिददृश्यते पाठः ।

(६) सम्बन्धित्वविवक्षितेत्यस्य सम्बन्धित्वेन रूपेणविवक्षितोयस्सम्बन्धी
त्यर्थः ।

स्तर्कमूलव्याप्रावपि शङ्कातादवस्यादित्यर्थः ननु व्यभिचारे शङ्कायामव्यभि-
चारोपेक्षा कोटिरिति क्वचिदव्यभिचारप्रमायां तदर्धीनमनुमानं तत्रैव स्या-
दित्यत आह—^७ “व्यभिचार” इति । एकस्य व्यापकस्य परित्यागो विरह-
स्तद्व्यवच्छेदे एवापरस्य व्याप्यस्यान्वय इत्यर्थः । नच तत्रैवानुमानं तस्या-
दृष्टत्वा^(१)दिति भावः ॥ नष्टपुनरुत्पत्तिर्मदालसास्यलेदृष्टत्वात् समदृ-
ष्टनष्टयोरपि नाव्यभिचारसिद्धिरित्यस्वरसादाह—^८ “इत्याहुरि”ति ।
व्यावहारिकमनिर्वचनीयमव्यभिचारमादाय शङ्केति परमार्थ इति भावः ॥
^९ “विपरीते”ति । व्याप्यव्यापकत्वाभिमतान्ययोरेव सर्वत्र व्याप्तिः स्या-
दित्यर्थः ॥

ब्र०^{१०} “पार्थिवत्वलोहलोह्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गः न द्विती-
यः^{११} अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च^{१२} अत एव न तृतीयः नापि
चतुर्थः^{१३} व्याप्त्यनिरुक्तौ व्याप्यत्वानिरुक्तेः^{१४} सम्बन्धस्य
व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधि-
कदेशकालतया एकसम्बन्धिदर्शनेऽपरानुमाननियामक-
त्वायोगान्नापि पञ्चमः^{१५} न प्रयुक्त इति यदि न जनि-
तस्तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यं
अकृतकस्य सम्बन्धित्वभावेनाप्यजनितत्वात् सम्बन्धस्य
कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात् सामर्थ्याः सर्वसम्भावा-
दन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यं वक्त-
व्यत्वात् नापि षष्ठः तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्^{१६} एवमेव
विकल्पायं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्व-
शङ्काभयादिति अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः

स प्रष्टव्यः कोयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वंम्—
उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः अयं च

टी० ॥ “पर्यवत्वे”ति । लोहलेख्यत्वयोग्यतायाः पर्यवत्वा-
न्वितत्वादित्यर्थः ॥ ^b “अतिव्याप्तेरिति”ति । धूमरासभसंयोगेऽतिव्याप्ती
रूपरससम्बन्धे चाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^c “अत एवे”ति । भूतलघटाभावसम्बन्ध-
योरतिव्याप्तेर्विधूमसम्बन्धे चाव्याप्तेरित्यर्थः ॥ ^d “व्याप्ती”ति । आत्माश्रय
इत्यर्थः दोषान्तरमाह—^e “सम्बन्धस्ये”ति । सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयव्याप्यत्वं
स्यान्नतु सम्बन्धिनोरन्यतरस्य येनैकेनापरमनुमीयेत्यर्थः ॥ ^f “न प्रयुक्तं”
इति । प्रयुक्तत्वं जन्यत्वं व्याप्यत्वं व्यापकत्वं वा आद्ये सम्बन्धिद्वयमात्र-
जन्यत्वं क्वापि न सिद्धमदृष्टादेरपि जनकत्वात् अजन्यसम्बन्धाव्याप्तिश्च-
अन्ययोरालम्बाश्रय इत्यर्थः ॥ विशिष्यानिरुक्तस्य विकल्पनीयत्वे हेतु-
माह—^g “एवमेवे”ति । यदि वादी विकल्पितभिन्नमेव पक्षमालम्बेत तदा
विकल्पे न्यूनता भवेत् सामान्योक्तौ च तदालम्बितपक्षस्य तत्रैवान्तर्भाव-
यितुं शक्यत्वादिति भावः न्यूनत्वमिहाकौशलं

सू० “एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः साध्याभावा-
विनाभावी स उपाधिर्यदत्यय” इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य^(१)
यदत्ययः स उपाधिरिति योज्यमानस्य पर्यवसितोर्थः
तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साध-
नाभिमते चकास्ति इत्युपाधिरसावुच्यते तदिदमाह
^b “अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः तैर्दृष्टैरपि
नैवेष्टा व्यापकांशवधारणा” * स चोपाधिर्निश्चित इवा
‘शङ्कितश्च यचेदमुच्यते’^d “यावच्चाव्यतिरेकित्वं श्रुतांशे-

(१) व्यतिरेकमुखस्येति पृष्ठी तृतीयायं ज्ञेया, तथा च व्यतिरेकमुखेन योज्य-
मानस्येत्यर्थः ।

नापि शङ्कते विपक्षस्य कुतस्तावद्देतोर्गमनिकावलं'?

*-इति चेन्न, साध्यव्यापके साधनाव्यापके

टी० ॥ "एके"ति । यदत्ययो यदभावः साध्यभावाविनाभावी साध्याभावव्याप्यः स उपाधिस्तथा च साध्याभावव्याप्याभावप्रतियोगी साध्यव्यापक इति यावत्-मिथः सम्बन्धशून्ययोः साधनोपाध्यार्मध्ये एकस्य साधनस्य साध्याविनाभावे शास्त्रे^(१) यदत्ययः साध्याभावाविनाभावी स उपाधिरिति भट्टाचार्यवार्तिकयोजना मिथः सम्बन्धशून्यतया साधनाव्यापकत्वमुक्तं साध्य^(२) साम्या उपाधित्वव्युदासाय दूषकताबीजाव्यभिचारोत्पन्नप्रयोजनलाभाय च साधनाव्यापकत्वमुक्तं यो यद्व्यापकव्यभिचारी स तद्व्यभिचारीति व्यभिचारसिद्ध्यर्थमेव साध्यव्यापकत्वमुक्तं ॥ ^b "अन्ये" इति । अन्ये सोपाध्यः परप्रयुक्तानामुपाधिगतानां व्याप्तीनामुपजीवका इति तैस्सोपाधिभिः पक्षनिष्ठतया दृष्टैरपि न व्यापकानां शवधारणानुमितिरित्यर्थः ॥ ^c "आशङ्कितश्चे"ति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य साधनाव्यापकत्वशङ्का साधनाव्यापकत्वेन वा निश्चितस्य साध्यव्यापकत्वशङ्का ननु भविष्यति कश्चित्तोपाधिरिति शङ्कार्थः^(३) ॥ ^d "यावद्वि"ति । विपक्षस्येति सप्रमर्शे षष्ठी तथाच हेतोर्विषये अव्यतिरेकित्वं सद्भावे यावच्छङ्कते तावन्नानुमितिः तेनोपाधिसंदेहादपि तादृशी शङ्का व्याप्तिमवस्कन्दतीत्यर्थः

सू० "पक्षेतरत्वेपि प्रसङ्गात् * तद्व्यतिरिक्त इत्यपीति? *-चेन्न,

^b बाधेनोन्नीतस्य तस्याव्यापनात् 'अन्यथा निरुपाधिसम्ब-

(१) शास्त्रे=निरूप्यमाणे सति, यदत्ययः=यादृशोपाधेरभावः ।

(२) निश्चितधूमादिसाधनवति पर्वतादौ वान्हलक्षणसाध्यव्यापकत्वमात्रमादाय साध्यसाम्या उपाधित्वनिरासार्थं साधनाव्यापकत्वमुक्तं, तथा साधनाव्याप्तिनिरूपकाधिकरणस्यैव हेतुसाध्यधेर्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणत्वाद् व्यभिचारोत्पन्नप्रयोजनलाभार्थं तदुक्तमित्याह-साध्यति ।

(३) यदपि तत्र सोपाधित्वं संदिग्धत्वेनैवासिद्धं तत्संदेहश्चोपाधेरन्य एव तथापि यद्व्यतिरेकनिश्चयो नुमिति जनकस्तत्संदेहो नुमितिप्रतिबन्धकस्तदुद्धिनिरूपकश्चोपाधिरित्युपाधेर्दोषत्वमुच्यते इति प्रगल्भभाचार्याः ।

न्यत्वे बाधासिद्धेः यदाह बाधेनोपाधिरुन्नीयताम् ^d अन्येन वा इति न कश्चिद्विशेषः ^e * एतदर्थमपि विशेषणीयम्-? *-इति चेन्न, ^f तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तज्ज्ञात्यनवधारणे न शक्यावधारणम् एवं साध्यव्यापक इत्यपि अथ मन्यसे ^g अदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वं न ^h वस्तुतो व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापातनोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वसम्भवात्तस्याप्युपाधित्वापातात् ⁱ न द्रश्यते इति च निरूपयितुमशक्यं ^j व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन तद्व्यभिचारः कथमवधार्यः

टी० ॥ ^a “पक्षेतरत्वेपी”ति । सकलानुमानोच्छेदकतया स्वव्याघातकतया ^(१) च तस्यानुपाधित्वेन तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः पक्षेत्त्वव्यभिचारेण यदुपाधिलक्षणं विशेषणीयं तदा सङ्ग्राह्यस्यापि बाधोन्नीतपक्षेतरत्वस्य सङ्ग्रहो न स्यादित्याह-। ^b “बाधेने”ति ॥ ननु बाध एव तत्र दोषो न तूपाधिरपीत्यत आह-। ^c “अन्यथे”ति । व्यभिचारे चावश्यमुपाधिर्हेतुमिति च पक्षे बाधस्थले पक्षे एव व्यभिचार इति तत्रोपाधिधैर्यमन्यथा कृतकत्वस्य हेतोरुणात्त्वानुणात्वोभयसहचारविरोधः स्यादित्यवच्छेदभेदोपन्यासस्योचितत्वादित्यस्य तादृशस्याभावादुद्गीतरत्वादेरेव ^(२) तथात्वमभ्युपेयमित्यर्थः ॥ ^d “अन्येन वे”ति । व्यभिचारेणेत्यर्थः बाधोन्नीतपक्षेतरत्वान्यपक्षेतरत्वान्यत्वेनोपाधिलक्षणं विशेषणीयमित्याह-। ^e “एतदर्थमि”ति ॥ ^f “तथापी”ति । व्याप्त्योपाधिनिरूपणमुपाधिना च व्याप्ति-

(१) स्वव्याघातकतया=उपाधिस्वरूपव्याघातकतया, तथाहि-उपाध्यभावेन साध्याभावः साध्यते यथा पर्वतो धूमाभाववान् आर्द्रेन्धनसंयोगाभावाद् हुतादिवदिति, यद्वा हेतोरुपाधिव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुन्नीयते, यथा वह्निर्धूमव्यभिचारे, आर्द्रेन्धनसंयोगव्यभिचारित्वाद् घटादिवदिति, पक्षेतरत्वस्योपाधित्वं तु निरुक्तोभयविधसाध्यकानुमानेपि तस्य सुवचत्वादुपाधेरुपाधित्वमेव होयेतिति ।

(२) तथात्वम्-अवच्छेदकत्वमित्यर्थस्तथा च हेतौ कृतकत्वे वद्गीतरत्वावच्छेदानुणात्वसामानाधिकरण्यं वस्तुवच्छेदेन तद्व्यभिचारसामानाधिकरण्यम् ।

निरूपणमित्यन्यान्याश्रय इत्यर्थः ॥ ^१ “अदृष्टेति । अदृष्टव्यभिचारं साध्यं
येनेत्यर्थः ॥ ^२ “वस्तुतः” इति । तत्र च साध्याव्यापकेषुपाधिलक्षणमतिव्या-
पकमित्यर्थः ननु व्यभिचारदर्शनात्तन्नाभाववत्त्वं विवक्षितमित्यत आह—
^३ “न द्रव्यतः” इति । तथाच दुर्यहं लक्षणमित्यर्थः । ^४ “व्याप्ती”ति । तदा
न सिद्धिकर्मत्वमित्यर्थः ॥

म्ब० “* साध्यं व्यापकमपेक्षितम्—? *—इति चेन्न, ^५ व्याप्यन-
वगमे व्यापकार्थानवगमात् * सम्भावितव्यापकभावे
व्यापकोपेक्षित? *—इति चेन्न, ^६ व्यापकस्यानिरुक्तौ किं-
रूपतया सम्भावनापि स्यात् अथ साध्यव्यापक इत्येव
“भट्टं तदानीं साध्यत्वाभावेपि साधयितुमर्हत्वस्य विव-
क्षितत्वात्^(१) न कथं ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्ह-
मिदं नेति व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात् न च साध-
नाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यं स श्यामे^(२) मैत्रतनय-
त्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्पराया मैत्रतनये-
भावस्य दुरधिगमत्वात् ^७ * यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं
प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वं अन्यत्र शङ्कितोपा-
धित्वं^(३) मैत्रतनयत्वव्याप्यशाकाद्याहारपरिणतिपरम्प-
रा^(४) स्यातव्यमित्यत्र नियामकाभावात्? *—इति चेन्न,
“मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया
अपिच्छेतुं शक्यत्वात् ॥

(१) परिहारमाह—नेति—अन्ययस्तु इदमन्याद्येव साध्यं न धूमादीति कथमव-
गन्तव्यमिति ।

(२) मित्राया अयं मैत्रः मैत्रश्चासौतनयश्चेति तथा—

(३) श्यामत्वविशिष्टमैत्रतनयत्वं व्याप्यं यस्यास्तयेत्यर्थः । मैत्रतनयत्वविशि-
ष्टश्यामत्वव्यापिकयेति पर्यवसितित्यर्थः ।

(४) स्यातव्यमित्यस्मात्पाक=गौरशरीरे—इत्यपि योजनीयम्—

टी ॥ व्यापकत्वमेव साध्यत्वं न सिद्धिकर्मत्वमित्यह- । ^a “साध्य-
मि”ति । अन्योन्याश्रयमाह- । ^b “व्याप्ती”ति । ^c “सम्भाविते”ति ।
वास्तवत्वं व्याप्तेरन्योन्याश्रयत्वापादकमित्यभिमानः । एवमप्यन्योन्या-
श्रय एवेत्याह- । ^d “व्यापकस्ये”ति । ज्ञातवान्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ ^e “भद्र-
मि”ति । तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि व्यापकत्वमिति नान्यो-
न्याश्रय इत्यर्थः शाकपाकजत्वाद्युपाधावव्याप्तिमाह- । ^f “नचे”ति ।
निश्चितोपाधेरिदं लक्षणं नतु शङ्कितोपाधेरिति तत्राव्याप्तिर्न दोष
इत्याशङ्कते । ^g “यत्रे”ति । साधनेनैवोपाधेरपि साधनात्साधनव्यापक-
त्वमिच्छयात्र तत्र शङ्कितोपाधित्वमपीत्याह- । ^h “मैत्रे”ति ।

ब्र० “तत्रापि तत्तत्सामग्रीत्युपाधिपरम्पराभिधाने च तस्या-
स्तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं शक्यत्वात्
* अनवस्थैवं स्यात् ? *—इति चेन्न, ⁱ उपाध्युपन्यासे एव
च कुतो नवस्था न स्यात् साध्य ‘सामग्या उपाधित्वे धू-
मानुमानसाधारण्यात् एवं च साध्यसामग्युपाधित्वव्यव-
च्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयं “श्यामत्वाद्वा साध्ये शा-
काद्याहारपरिणतिपारम्पर्यादेस्तस्मिन्साध्ये श्यामत्वादे-
रुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यते इति
चेन्मैवम्” प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने सा-
धनाव्यापकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वात् ^j अन्यथा सकर्तृ-
कत्वे साध्येऽदृष्टजन्यत्वमदृष्टजन्यत्वे च सकर्तृकत्वमुपा-
धिरिति उभयासिद्धिः स्यादेवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नपूर्व-
कत्वं प्रयत्नपूर्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्वकत्वमेवं वह्नित्वजात्या-
क्रान्तवत्त्वेपीन्यनजतेजोवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्त-
वत्त्वमुपाधिः स्यादित्यादिविश्वमनुमानं व्याकुली स्यात् ।

टी० ॥ ननु मैत्रतनयत्वेनापि शाकपाकजत्वे साध्ये साध्यसामग्र्या
उपाधित्वान्न तत्र शाकपाकजत्वनिश्चय इति सन्दिग्धोपाधित्वमेवेत्यत
आह ॥ ^a“तत्रापी”ति ॥ ^b“उपाधी”ति । यथा हेतुना तत्तदुपाधिसा-
धनेऽनवस्था मम तथा तत्तदुपाध्युपन्यासे तवाप्यनवस्थैवेत्यर्थः शाकपाक-
जत्वादेरुपाधित्वेदोषान्तरमाह—। ^c“सामग्र्या” इति । धूमादिसदनुमा-
नमप्येवं न स्यादित्यर्थः हेतुनोपाधिसाधने दोषान्तरमाह—। ^d“श्याम-
त्वे”ति । साध्योपाध्याद्व्योहारपि मैत्रतनयत्वेन साधयितुं शक्यत्वान्न
प्रत्येकस्योपाधित्वमित्याह—। ^e“प्रत्येकमि”ति । ननु द्वयोः प्रत्येकं यदि
साधनं तदा प्रत्येकस्योपाधित्वमेव मिलितसाधने चार्थान्तरं विप्रतिपत्ति-
समये चोभयसाधनमर्थान्तरत्वापादकमेवेति तत्राहुः तत्रोपाधिः साधनेन
साधमार्हः तत्र साधनव्यापकत्वाच्चोपाधित्वमस्तीति तात्पर्यमत एवानु-
रूपमुदाहरति—। ^f“अन्यथे”ति । कार्यत्वेन हेतुना सकर्तृकत्वादृष्टजत्व-
योर्हभ्योरपि साधयितुं शक्यत्वान्नोपाध्युपाधिमद्भावे इत्यर्थः ॥

ब्रू० ^a(१) अत एव साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्य-
व्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् ^bयच्चाप्युपाधिर्निश्चीयते तत्रा-
प्य(२)तीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनु-
मेयतायां(३) सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य
कर्तुं शक्यत्वात् तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं

(१) उक्तं दूषणं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्यु-
पाधिलक्षणात्तरे प्यतिदिशति—अत एवेति—

(२) अतीन्द्रियउपाधिविषयत्वेन व्यवस्थितो यत्र हेतौ तत्रेत्यर्थः यथानैव स श्या-
मो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमतीन्द्रिय उपाधिरिति तदभावस्याप्यथेयप्रतिषे-
धिकत्वेनातीन्द्रियत्वाद्वैरमैत्रतनयसाधनाव्यापकत्वसम्यक्त्यर्थमनुमेयत्वमेव वाच्यं तथा
हि—अयं शाकपाकजत्वाभाववान् गौरत्वादयच्चैवं तन्नैवमिति तथा चायं शाकपाकज-
न्योमित्रातनयत्वाच्चामतनयदिति सत्प्रतिपक्षतेति समयपक्षेत्यर्थः—एवमुदाहरणा-
न्तरेण्युक्तम् ।

(३) उपाध्यात्मकसाध्यशक्तीक्रियमाणेनेर्थः ।

स्यास्पतीति चेत् ^(१) एवं ब्रुवणो नियतमजैषीः परं मन्द-
मन्दात् तयाहि स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधि-
त्वमापत्तदनुकूलं मन्यते कोन्यो जितलज्जात् नच क-
चिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्काशङ्का * यत्र प्रत्य-
क्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तददर्शनस्थानं भविष्यति ? *—इ-
ति चेन्न, 'ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्पतीन्द्रिययस्याप्रयो-
जकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् ॥

टी ॥ “अत एवे” इति । साध्यत्वव्यापकत्वयोरनिरूपणादेवेत्यर्थः
इदानीं निश्चितोपाधावपि साधनाव्यापकत्वस्याशक्यशहत्वमाह—। ^b “य-
चापी”ति । साधनाव्यापकत्वसम्पत्तये साधनवति यथोपाध्यभावः साध्य-
स्तथा साधनेनैवोपाधिरपि साधयितुं पार्यत एवेति न साधनाव्यापक-
त्वनिश्चय इत्यर्थः ॥ “एवं ब्रुवाण” इति । उपाधित्वनिश्चयस्य क्वचि-
दप्यसम्भवे तत्संशयस्याप्यसम्भवादित्यर्थः नन्वाद्वैतनवत्वस्यापाधेः साध-
नवह्निमत्ययोगोलकादावभावः प्रत्यक्ष इति तस्यैव साध्यधूमव्यापकत्वे
सति साधनवह्निव्यापकत्वान्निश्चितोपाधित्वमिति शङ्कते—। ^d “यत्रे”-
ति । अयोगोलकमाद्वैतनवत् वह्निमत्त्वाम्महानसवादित्यनेनात्राप्युपाधि-
साधने क तदभावनश्चय इति परिहरति —। “ऐन्द्रियकबाधे” इति ।

मू० “नच यदेकचैकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यचैन्द्रियकबाधे-
हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्यते पाकदर्शनाज्जठरानला-
दिवत् ^b साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च न
शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परासाध्यं व्याप्नोतीत्यव्यापकता-
दोषः “नहि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं

(१) हेमन्त एव ब्रुवाणस्त्वं मन्दात्तं=लज्जामेव नियतमजैषीः परं=परन्तु न
प्रतिपक्षमित्यन्वयपूर्वकोऽर्थः ।

व्याप्नुयात् ^d अस्तु वा कथमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नो-
ति ^e इन्द्रे नीलशिलादिश्यामलत्वस्याहाराजन्यत्वात् ^f * श-
रीरश्यामत्वं साध्यं तच्च व्याप्नोत्येवेदम्? *—इति चेन्न,
^g व्याप्तावुपाधेरभिधेयत्वात् नच पुरुषश्यामत्वेन व्याप्ति-
^h हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिध्यति न व्याप्त्या
ⁱ अन्यथा पुरुषपदस्याव्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात् ॥

टी० ॥ नन्विन्धनवत्त्वावच्छेदेनैवैन्द्रियकत्वमिति तत्साधने बाध
एवेत्यत आह—। “न चे”ति । यथा पाकेनानुमीयमानो वह्निर्जठरे प्रत्यक्षो-
न सिद्ध्यति अतीन्द्रियः साध्यते तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः साधनाव्यापा-
कत्वं निरस्य साध्यव्यापकत्वं निरस्यति—। ^b “साधने”ति । शाकादीनाम-
ननुगमेन साध्यव्यापकत्वग्रहासम्भवात् तदेवाह—। ^c “नहोति । शाका-
द्याहारस्यानुगमेऽपि श्यामत्वस्य व्यभिचारान्न व्यापकतेत्याह—। ^d “अस्तु
वे”ति । व्यभिचारमेवाह—। ^e इन्द्रे”ति । विशिष्टसाध्यव्यापकत्वमभिमतं
तथास्त्येवेति शङ्कते—। ^f “शरीरे”ति । ययोरेव व्याप्तिरभिभक्ता तत्रैवो-
पाधिरभिमतो नतु विशेषणान्तरप्रक्षेपेणापि साध्यत्वमिति परिहरति—।
^g “व्याप्तावि”ति । ननु पुरुषश्यामत्वमेव पर्यवसितमिह साध्यं तद्व्याप-
कोयमुपाधिर्भवत्येवेत्यत आह—। ^h “हेत्व”ति । यदि पुरुषश्यामत्वमेव
साध्यं तदा मैत्रेयः पुरुषः श्यामः मित्रातनयत्वादित्येव प्रतिज्ञा स्यात्तत्र
च पुरुषपदं व्यर्थं स्यादित्याह—। ⁱ “अन्यथे”ति ।

मू० ^a परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे
च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः
कथं व्यवच्छेदः स्यादिति ^b * नच साध्यसाधनसम्बन्धादृष्ट-
व्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वं मा रूपसाक्षात्कृतिकरणा-
देस्तेजसादिसत्वे साध्येऽभूदुद्भूतरूपादित्वादेरूपाधित्वम्
* “साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलसा-

ध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यं तदा तस्य व्यभिचारशङ्काधानक्ष-
मस्याप्युपाधित्वं न स्यात् ^d * अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं
तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव नहि प्रयोजनमात्राद्विशेषणम-
र्थवद्भवति किंतु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति * शरीराजन्यत्व-
मिवाकर्तृकत्वे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति

टी० ॥ ननु पुरुषीयमेव श्यामरूपं सिद्ध्यतु कज्जलादिगतं तु मा
सैत्सीदेतदर्थमेव तद्विशेषणमित्यत आह “परम्परे”ति । एवं व्यावर्तका-
नुसरणे संयुक्तपुरुषश्यामताव्यवच्छेदार्थमपि विशेषणान्तरमुपादेयं स्यादि-
त्यर्थः श्यामरूपसमवाये साध्ये पुरुषपदस्य सुतरां वैयर्थ्यमिति भावः ननु
तथापि मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामलत्वं प्रति शाकाद्याहारपरिणतेर्य-
भिचारो न दृश्यते इति तदवच्छिन्नव्यापकत्वमेव साध्यव्यापकत्वमभिप्र-
तमत आह—^b “न चे”ति । एवं सति चतुस्तेजसं रूपसाक्षात्कारकरणत्वात्
दीपवादित्यत्र सदनुमाने यीष्मोष्मणि केवलसाध्याव्यापकमपि साधना-
वच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यर्थः मा भूदिति
सम्बन्धः दोषान्तरमाह—^c “साधनेनापी”ति । साधनावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकत्वं केवलसाध्यव्यापकोपाधौ नास्तीति तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ननु
केवलसाध्याव्यापकोपाध्युपसङ्ग्रहमात्रार्थमिदं विशेषणं ननु केवलसाध्य-
व्यापकोपाधिव्यवच्छेदाय योनाव्याप्तिः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—
^d “अथे”ति । यदि न व्यवच्छेदकं तदा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
व्यभिचारित्वेन । साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वे साध्येऽसमर्थविशेषणतया
व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

मू० “किंच आभासे केवलव्यतिरेकिणि ^b पक्षधर्मे हेतौ जी-
वच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादि-
मत्त्वादित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणव्यवस्थायं न ह्या-
भासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्तं

वर्तते तस्य पराभिमतस्य 'क्वचित्सिद्धापत्तेः' व्यतिरेक-
व्याप्तावुपाधिश्वेत्तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य उ-
पाधिरवश्यं मन्तव्यः ॥

टी० ॥ व्यतिरेक्याभासे साध्यव्यापकत्वाग्रहादुपाधेरुपाधित्वमि-
त्याह—^a “क्वञ्चेति । आभासत्वाभिधानमुपाधिधौव्यार्थे अपत्तधर्मतया
वेदाभासत्वं तदा न व्याप्तिभङ्गायोपाध्यनुसरणमित्यत आह—^b “पत्त-
धर्म”ति । अष्टद्वयव्यतिरिक्तानेकचेतनवत्त्वं साध्यं तदप्रसिद्धा नोपाधेः
साध्यव्यापकत्वग्रह इत्यर्थः पराभिमतस्य स्यापनाव्याप्यभिमतस्य ॥^c “क्व-
चिदि”ति । * नच पत्ते एव तत्सिद्धिरिति वाच्यं ? *—साधनव्यापकत्वमुपा-
धेस्तथासति स्यादित्यर्थः ननु व्यतिरेकिणि व्यतिरेकव्याप्तावेवोपाधिरिति
न तत्र साध्यव्यापकत्वं तन्त्रमित्यत आह—^d “व्यतिरेके”ति । व्यतिरेक-
व्याप्तौ साध्याभावस्य व्याप्यत्वादुपाधेस्तद्व्याप्यत्वं स्वीकार्यमिति नोपा-
धिः साध्यव्यापकः स्यादित्यर्थः । यद्यपि साध्यपदेन व्यापकमभिमतं तेन
व्यतिरेकव्याप्तावपि व्यापकव्यापकत्वमुपाधेरव्यापकत्वं च साधनाभावस्ये-
त्युपाधिस्तद्व्यापकोयथा प्रतिसन्धानाभावे कार्यकारणभावाभाव उपाधिः
परोक्ते एककर्तृकत्वानुमाने तथापि साध्याभावव्याप्यत्वाभिधानं कथञ्चि-
त्समर्थनीयमिति ।

सू० ^a “अन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरिति ^b उपाधेरव्यतिरे-
कव्याप्त्यवश्यभावस्याभ्युपगम्यतयोपाधेर्यद्व्यापकं तद्व्यतिरेक
उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परसाध्या-
पत्तिः असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववै-
परीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति * नच दोषान्तरमेव तर्हि
वाच्यम् ? *—इति वाच्यम् ^c हेतोः पक्षधर्मत्वस्थिते व्या-
प्तिसत्यर्थं त्वयोपाध्युपगमधौव्यात् ^d भवत वा या काचि-

व्याप्तिर्नाम^(१) तत्सत्त्वे एवानुमितिभावात् तस्याश्वानुमितेश्च
व्याप्तिरेष्टव्या ततश्चात्माश्रय 'स्तद्वेदे चाननुगमाविनिग-
मौ स्यातामिति व्याप्तिपक्षधर्मते अनुमितिं भावयत इति
वदन्ति तत्र केयं पक्षधर्मता * पक्षाश्रितत ? * - इति चेन्न,

टी० ॥ अस्तु तत्रापि साध्यव्यापकत्वाध्याभावाव्याप्य एवोपाधिः
किमनिष्टमित्यत आह - । "अन्यथे"ति । उपाधिसद्भावे यदि साध्याभावो
व्यापकतया न वर्तत तदा साध्यं स्यात् साध्याभावाभावस्य साध्यत्वा-
त्तच्चिरूपणं च पक्षादन्यत्र न वाच्यमन्यथा व्यतिरेकभङ्गप्रसङ्ग इत्यवश्यमु-
पाधिः साध्याभावव्याप्य एव वाच्य इत्यर्थः ॥ ^b "उपाधेरि"ति । साध्य-
व्यावृत्त्यर्थमुपाधिव्यावृत्तिरूपासनीयत्वेनोपाधेर्व्यतिरेकिधर्मत्वनियमादिति
भावः अन्वये यदुपापकं तदभावे व्यतिरेके व्याप्य इति केवलान्वयिनि
नास्तीत्यत उक्तम् असमव्याप्तिकयोरिति नन्वीदृशे व्यतिरेकिणि मास्तू-
पाधिरित्यत उक्तम् । "हेतोरि"ति । व्याप्तिमभ्युपेत्य दोषमाह - । ^d "भ-
वतु वे"ति । व्याप्रावप्यनुमित्या सह व्याप्यभ्युपगमे स्ववृत्तित्वमित्य-
र्थः ॥ ^e "तद्वेदे" इति । यदनुमितिव्याप्योरन्येव व्याप्तिस्तदाननुगमो
यदि तत्रापि स्ववृत्तिभयेनान्या तदानवस्था स्यात्तथाच का व्याप्तिरनुमा-
नाङ्गमिति विनिगमना न स्यादित्यर्थः ॥ ^f "भावयत" इति । जनयत
इत्यर्थः ॥

ब्र० "नैयायिकादिन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् विषय-
विषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरिक्तस्यानङ्गीकारात्
तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् कश्चायं पक्षो नाम यद्धर्मत्वं
पक्षधर्मत्वं * सिसाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी ? * - इति
चेन्न, सिसाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात् प्रति-

(१) तत्सत्त्वे - इत्यतः पूर्वं तथापीति पूरणीयम् - तत्सत्त्वे - इत्यस्य व्याप्ति-
स्य - इत्यर्थः ।

पित्ता वा आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः द्वितीये च
 'सुरभिगन्धानुमेयकुत्सितरसविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्र-
 सङ्गः नचानवधारितधर्माधर्मा पक्षः हेतुमतयाप्यनवधा-
 रणे ऽनुमानोदय (१) निदानभावासम्भवात् अवधारणे वा-
 नवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः नचानवधारित हेतुविषयधर्मा
 धर्मा पक्षः तथाहि केनानवधारितधर्मा न तावदनुमान-
 प्रयोक्ता स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् *प्रतिवादिना?
 *—इति चेत् न प्रतिवादिविहितेऽप्यर्थे वादितया परस्य-
 रविद्योत्कर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् ॥

टी० ॥ "नैयायिकादी" निति । अतिरिक्तविषयविषयिभावसम्ब-
 न्धानङ्गीकर्तृमते वाच्यो घटः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वस्य घटतत्त्वमा-
 स्वरूपस्य घटावृत्तित्वादपक्षधर्मता स्यादित्यर्थः कृतद्वितसमासेषु सम्ब-
 न्धाभिधानं भाष्यप्रत्ययेन तुल्यमिति कात्यायनवचनादिति भावः (२) परम्प-
 रासम्बद्धं प्रमात्वमेव यदि प्रमेयत्वं तथापि तस्य विषयघटितोपाधितया
 विषयावृत्तित्वमेवेति हृदयम् ॥ "असुरभी"ति । सटितमांसादावसुर-
 भिगन्धेन हेतुना कुत्सितरसानुमानमस्ति नतु प्रतिपित्तापि येन तस्य
 पक्षता स्यादित्यर्थः हेतुधर्मावधारणेपि न सामान्यतो नवधारितधर्मत्व-
 मिति पर्वतादेरपक्षत्वापत्तिरित्याह—। "हेत्व"ति । हेतुविषयः साध्यं
 तथा चानवधारितसाध्यधर्मत्वार्थः ॥

सू० तथानवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरम् वादिप्रयोक्त-
 व्यहेतुविषयगोचरं वा नाद्यः "अग्निमत्त्वनिश्चयदशाया-
 मपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मतानवधारणात् धूमं प्रति
 पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात् न द्वितीयः तथापि तत्प्रसङ्गात्

(१) निदानानुभवासम्भवादित्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

(२) स्वयमज्ञातविषयत्वस्येत्येतत् प्रसङ्गम् ।

‘तद्वतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्’ ‘असाधारण विवक्षायां
 चाननुगमात् इतरेतराश्रयदोषाच्च’ ‘पक्षधर्मत्वेन हेतुत्व-
 निरूपणात् व्याप्तपक्षधर्मत्वस्य हेतुत्वात् हेतुना च पक्ष-
 निरूपणात् स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षत्वा-
 भावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात्’ ‘विरुद्धहेतौ च पक्षधर्मत्वा-
 भावप्रसङ्गात् तच्च साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात्’ ‘हेतो-
 रेव साध्यपिरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात्’ ‘एतेन सन्दिग्धसाध्य-
 धर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः साध्यत्वं च स्वपरार्थानुमानसा-
 धारणं उत्पाद्यज्ञानत्वमिति निरस्तम् ॥

टी० ॥ “अग्निमत्त्वे”ति । अनुमित्यनन्तरमपि पर्वतादेः पक्षता
 स्याद्भूमविषयस्य प्रदेशश्यामलतादेरनवधारणादित्यर्थः पूर्वप्रसङ्गे सत्येवा-
 ह-। ^b“तद्वतूनामपि”ति ॥ “असाधारणे”ति । वादिप्रयोज्यधूममादि-
 विषयस्येति कृते शब्दादेरपक्षता स्यादित्यर्थः ॥ ^d“पक्ष”ति । व्याप्तपक्ष-
 धर्मत्वं हेतुत्वं हेतुविषयधर्मवत्त्वं च पक्षत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥
 “विरुद्धे”ति । नही नित्यत्वमपि कृतकत्वविषयस्तत्प्रतीतिजन्यप्रती-
 ति विषयत्वमेव हि तद्विषयत्वमित्यर्थः ननु विरुद्धेपक्षधर्मत्वादेवाभास-
 त्वमस्त्वित्यत आह-। ^f“हेतोरेव”ति । साक्षाद्वेतुदोष एव विरोधो नतु
 पक्षद्वारेत्यर्थः ॥ ^g“एतेन”ति । सन्देहस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वश्रुदास-
 सन्देहाधारपुरुषविक्रान्त्यादिनेत्यर्थः ॥

मू० * “प्रतीतिं व्याप्तिबलेन सामान्यतो व्यापकावगाहनप्र-
 वृत्तां विशेषमादाय पर्यवसाययितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सा ?
 * -इति चेन्न, ^bतस्याः^(१) सामान्यविषयाया ^(२)अनु-

(१) तस्याः = व्याप्तिबलेन सामान्यतो जायमानप्रतीतिः ।

(२) अनुपपत्तेरित्यतः खण्डनखण्डखाद्ये, Haridwar.

पपत्तेरसिद्धेर्याप्तिवत्सम्भवात् अनुपपत्तित्वे व्याख्यनुप्र-
वेशात् ^a अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरस्य व्यापारापत्तेः 'मा-
नान्तरत्वापत्तेर्वा विशेषविषयायाश्चानुपपत्तित्वेऽति' प्रस-
ङ्गः ⁹ पक्षधर्मतया च यदि साध्यशक्तिभेदः सिद्धोत्तर्ह्यनु-
माय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् पुंशब्दात् पुरुषानुमायो प्रत्य-
क्षेण पुरुषद्वयदर्शने तादृशेषासंशयो स्यात् ^b * प्राग्विशेषा-
दर्शनात् तथा स्यात्? * -इति चेन्न, 'पश्चात्तत्तद्विशि-
त्वान्न संशयोतेति' ^(१) ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण पक्षधर्मतामाशङ्कते-। ^a "प्रती"तिमिति ।
व्याप्तिबलाद्विहमात्रप्रतीतिः पक्षधर्मताबलात्पर्वतीयत्वादिकमादाय पर्यव-
स्यतीत्येतादृशं धूमसामर्थ्यं पक्षधर्मतेत्यर्थः ॥ ^b "तस्या"इति । विशेषं
विनापि साध्यसामान्यविषया बहिःप्रतीतिः स्यादेव यथा व्याप्तिबुद्धिरिति
नानुपपत्तिरित्यर्थः अनुपपत्तिबलेन विशेषविषयत्वाभ्युपगमेऽर्थापत्तिरेव
स्यात् सा चानुमानमेवेत्याह-। ^c "अनुपपत्तित्वे" इति । यदि च सामा-
न्यबुद्धिरुत्पद्य विशेषविषया तत्राह-। ^d "अधिके"ति । सामान्यबुद्धिर-
नुपपद्यमाना विशेषबुद्धिं यदि जनयति तत्राह-। ^e "मानान्तरत्वे"ति ॥

(१) ननु संशयस्य पक्षधर्मत्वाभावेपि सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिभावो यत्र स
पक्षस्तद्वृत्तिधर्मः पक्षतेति विशेषसाक्षात्कारकाले सिषाधयिषा विरहसहकृतसिद्धिसत्त्वा च
पक्षतेति चेन्न एतल्लक्षणस्य यत्र स इति पदघटितत्वेनाननुगतत्वात्-यावज्जीवं ममा-
नुमितिस्स्यादित्यनुमित्सायांसत्यामनुमित्यव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमितिप्रसाङ्गाच्च अथानुमा-
नुमितिसिषाधयिषाविरहसिद्धिस्थे विशेषणमाहोस्वित्पुरुषान्तरस्य नाद्यः । विशेषरूपेण दुर्ग-
न्थानुमितिस्यले सिषाधयिषायामसत्यामप्यनुमितिदर्शनात्-न हि तत्र सामान्यरूपेण
सिद्धिसत्त्वे विशेषरूपेण दुर्गन्थमनुमित्यामितीच्छेत्पद्यत इति नानुमात्रिच्छाविरहो विशेष-
णं स्यात्तस्मात्तदनुमात्रिच्छाविरहो विशेषणमुत्पद्येत कदाचिद्विदुर्गन्थानुमित्सामत्त्वे-
प्यनुमितिर्न हि तत्रानुमातुर्दुर्गन्थानुमित्सामभवति जात्वपीति न तादृशेच्छाविरहो विशेष-
णमित्यनवद्यम् । नापि द्वितीयः । सिद्धिसत्त्वेपि पुरुषान्तरयेच्छामादायानुमिति प्रसङ्गा-
दित्येतल्लक्षणमप्यनुपपन्नम् ।

१ "पक्षधर्मतया चे"ति । वङ्गनुमानानन्तरं प्रत्यासीदतो नानाबहिर्दृशने किमियं बहिर्व्यक्तिरनुमितेयं वेति बहिसंशयो न स्यात् किञ्च शब्दविशेषेण गृहे पुरुषानुमानानन्तरं चैत्रानुमितो मैत्रो वेति संशयो न स्यादित्यर्थः नन्वनुमितस्यापि विशेषस्य साक्षात्काराभावात्संशयः स्यादेवेत्याह-

^h 'प्रागि'ति । विशेषसाक्षात्कारकालेपि संशयदर्शनान्नैवमित्याह-

३ “पश्चादि”ति ॥

श्रु० (१) उपमानमपि (२) किमुच्यते सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके

(३) तन्न "स्मृतावपि प्रसङ्गात् अनुभव इत्यभिधाने च सह.

(१) { प्रत्यक्षमनुमानं च विदोषणं युक्तिः पुरा ।
 { अधुना दूष्यते सम्यगुपमानं सविस्तरम् ॥ }

(२) उपमानं दूषयितुं पृच्छति-किमिति-

(३) सादृश्यज्ञानमुपमानमिति वदन्प्रत्ययो वादी किं सादृश्य स्मरणमुपमानं किं वा सादृश्यानुभवः । नाद्यस्सादृश्यस्मरणध्वंसं तत्प्रत्यययोःपि सादृश्यस्मरणजन्यत्वे-
नोपमिति त्वापत्तेः । द्वितीयश्चेत्किं सादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्-उत सादृश्यानुमितिः-आ-
होस्वित्सादृश्यापमितिः-सादृश्यबोधो वा-तत्राद्योकोदृशं तद्यदुपमानत्वेनाभिमतम्=
चक्षुरादीन्द्रियसंसर्गिणि गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षमिति चेत्-किं चक्षुरादिसन्निकृष्टे गवये गो
सादृश्यं गवि च गवयसादृश्यं भिन्नमभिचं वा-भिन्नमिति चेत्-न तत्सादृश्यस्मरितु-
मर्हति भूयसामवयवानां समानसंसर्ग एव एव सादृश्यं स चेद्गो गवयोर्भिन्नस्यात्कथं सादृ-
श्यं भवेदिति सादृश्यसम्यक्तये समान एव वक्तव्यस्मान्नपचेत्कथं तदुपमिति ज्ञानमुत्पद्यमा-
नं भिन्नं भवेदिति यद्गो गवयोस्सादृश्य प्रत्यक्षं तदेकमेव वाच्यं तथा च तादृशसादृ-
श्यप्रत्यक्षानन्तरं गवयोपमिति वद्गो गोरप्युपमिति स्याच्चहि तादृशसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं
गवयोपमिति वद्गोरप्युपमिति कस्यचिदभिमतयेन गवोपमिति रपि स्वीक्रियेत् तादृशप्रत्य-
क्षस्यापमिति करणत्वाङ्गीकारे च गवयोपमिव द्गवोपमिति रप्यावश्यकीति न गवये चक्षुरा-
दिसन्निकृष्टे गोसादृश्यप्रत्यक्षमुपमानम्-नापि सादृश्यानुमितिरुपमानम्-सा च गो सदृ-
शोगवय इत्याकारेण वाच्या न सोपमानं भवितुमर्हति-तच्छ्वंसप्रत्यक्षयोःरप्युपमिति त्वप्र-
सङ्गात्-किञ्च गवयमपश्यतोपि पुरुषस्य गोसादृश्यानुमितिसम्भवेन तदनन्तरम-
प्युपमिति स्याच्चेत्तदभवितुमर्हति गोसादृश्यानुमितेर्व्यापिग्रहपूर्वकत्वेनेति तदनन्तरमेव
गो सदृशो गवय इति ज्ञानसम्भवात्कृतमनुमित्यात्मकेनोपमानेन-। नाप्युपमिति रूपमा-
नम्-तस्यास्वात्मकोपमिति रप्यतिकरणत्वे आत्माश्रयः । उभययोरन्योन्यमप्यतिकरणत्वे
न्योन्याश्रयः । करणभूतोपमि तेरप्युपमित्यात्मककरणत्वाङ्गीकारे तस्याप्युपमित्यन्तरं वक्त-
व्यमित्यनवस्थाप्रसज्येत नच करणभूतोपमि तेर्न करणमुपमित्यन्तरमिष्यत इत्यपि
शक्यं वक्तुं तथा सत्युपमितेरुपमिति करणत्वव्याघातादिति नोपमिति रप्युपमानम्-

आनिमावितीन्द्रियजेपि प्रसङ्गात् ^६ सोऽपि गवयो गवा सह-
 शोगवयत्वात् गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि ^७ तथात्वापत्तेः
^८ एवमाप्नोतिजेपि किञ्चोपमितिलक्षणमिदं उपमितिक-
 रणलक्षणं वा स्यान्नाद्यः ^९ सादृश्यस्योपमेयतापत्तेः । *स-
 दृशेचोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि सदृश-
 मिति ^{१०} सा ? * - इति चेन्न, ^{११} अत्रादिकरणासम्भवे तदु-
 दाहरणासिद्धेः नापि द्वितीयः ^{१२} सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यास-
 म्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्य-
 त्वात् ^{१३} नच सादृश्यमनुगतमेकमस्ति ^{१४} मुखसादृश्यस्य
 हस्तसादृश्यस्य च परस्परभेदेनैवोपलम्भात् ।

टी० ॥ ^१ “स्मृतावि”ति । सादृश्यस्मृतावित्यर्थः सादृश्यगोचरः
 परोक्षानुभवश्चेद्विवक्षितस्तत्राह- ^२ “सोऽपी”ति ॥ ^३ “तथात्वे”ति । उपमा-
 नत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ ^४ “एवमि”ति । गोसदृशो गवय इत्यादिशब्दजन्या-
 नुभवस्यप्युपमानत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ^५ “सादृश्यस्ये”ति । सदृशो धर्मी लोक
 उपमेयो न सादृश्यमित्यर्थः तदेवाह- ^६ “सदृश”इति ॥ ^७ “सिती”ति ।
 उपमिति रित्यर्थः ॥ ^८ “अत्रादी”ति । प्रत्यक्षेण या सदृशमितिः प्रमा सा
 तावचोपमितिस्तत्र सात्तात्वानुभवात् एवमनुमितिशाब्दज्ञानयोरपि
 वाच्यम् तदतिरिक्ता च मितिर्नोक्त्येव योपमितिः स्यादित्यर्थः ॥ ^९ “सादृ-
 श्यज्ञानस्ये”ति । सादृश्यज्ञानं तदा पृथक् प्रमाणं स्याद्वदि कृप्तप्रमाण-
 व्यापारापेक्षया विलक्षणोऽस्य व्यापारः स्यादेवं तत्कलापेक्षया विजातीयं
 फलं स्यादथवा प्रमाणान्तरासङ्कीर्णो विषयः स्यात् नचैवमित्यर्थः सादृ-
 श्यज्ञानमुपमानं सादृश्यभेदेनाननुगतं स्यादित्याह- ^{१०} “नचे”ति ॥
^{११} मुखेति आह्लादकत्वकोमलत्वाक्षणात्वादीनां भेदादित्यर्थः

नापि बोधस्तस्य शक्तिग्रहसकतपदज्ञानजन्यतया गोसदृशो गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रह-
 काल एव गवयबोधसम्भवादिति वीथ्यं सादृश्यबोधस्योपमिति करणत्वेनेति न तदुद्बो-
 धपमानमित्यभिप्रेत्याह- ^{१२} नैति

म्ब० “नच सादृश्यरूपत्वमनुगतं तेष्वपीत्यदोषः । तथापि सा-
दृश्येन सह सादृश्ये ऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते
सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावो ऽन-
भ्युपगमे चाननुगमः । तयोः सादृश्यानभ्युपगमे ऽन्यत्रापि
तथात्वापत्तिः । किञ्च वैधर्म्यप्रतिपत्तेरपि प्रमाणान्तर-
त्वमेवं स्यादविशेषात् एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्र-
माणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वे-
वान्तर्भावः स्यादिति । अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह
सादृश्यप्रमितिरूपमानमित्यपि न आप्तवाक्यादपि तथा
प्रतीतेः * यच्च ^१तद्व्यापारो नास्ति ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ नानासादृश्यगतं सादृश्यत्वमपि धर्मानुगतो नास्तीत्याह—
“नचे”ति ॥ ^२“तथापी”ति । सादृश्येषु यदेकं सादृश्यत्वमनुगतं वाच्यं
तत्रापि सादृश्यत्वेन सहानेकवृत्तित्वादिना सादृश्यमस्त्येवेति सादृश्ये सा-
दृश्यत्वं तत्र च सादृश्यत्वे सादृश्यमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ अनेन भयेन
यदेकं सादृश्यत्वं नाभ्युपेयं तदाननुगम इत्याह—। “अनभ्युपगमेचे”ति ।
अथ सादृश्यसादृश्यत्वयोरन सादृश्यं तदा सादृश्यबुद्धेरविशेषात् मुखचन्द्र-
योरपि सादृश्यं न स्यादित्याह—। ^३“तयोरि”ति ॥ ^४“किञ्चे”ति । धिक्क-
रभमतिदीर्घशीवं प्रलम्बाष्टं कठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति पश्व-
न्तरवैधर्म्यज्ञानवतोऽप्ययमसौ करभपदवाच्य इति प्रमितिरस्ति तत्कारणं
प्रमाणान्तरं स्यादित्यर्थः शावरमुपमानं शङ्कुते—। ^५“अप्रतीयमानस्ये”ति ।
सा गौरतत्सदृशीति परोक्षधर्मिकसादृश्यज्ञानमुपमानमित्यपि नेत्यर्थः ॥
^६“तद्व्यापार”इति । शब्दव्यापार इत्यर्थः ॥

म्ब० “स चायं चाभिन्नावितिवत् स चायं च सदृशाविति
पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सच्चैन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि

प्रसङ्गात् ^६ * इन्द्रियासम्पत्तस्य ? *—इति चेन्न, प्रत्यक्षतो
 गोगवयसादृश्यं प्रतीय सापि च गौर्गवयः सदृशो गोत्वा-
 दियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् * अलिङ्गजापि ? *—इति
 चेत्, नत्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्यत्वे सतीत्युक्तं स्यात्
 तथा च 'विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थ-
 म्। * नोपादेयमेव पदान्तरम् ? *—इति चेन्न, ^८ 'अर्थापत्तेरव-
 श्यम्भावात्' (१) 'तेन सार्द्धमेतत्सादृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सा-
 दृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात्' अन्यथावैधर्म्यप्रत्ययो-
 त्यत्तिविषयं प्रमाणं प्रमाणान्तरमापद्येत तस्मादयं ह्रस्व
 इति प्रतीतेरस्मात्स दीर्घ इति वा अन्यथा कतमा प्रमा
 स्यादर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छतापि इयमर्थापत्तिरनु-
 मानेवान्तर्भाव्या पृथक्प्रमाणीकर्तव्या वा ॥

टी० ॥ "स चायं चे"ति । यद्यपि तत्र तत्तेदन्ताविशिष्टस्य
 धर्मिण एकत्वमिति भवति विशेष्यसन्निकर्षात्तादृशं प्रत्यक्षं प्रकृते विशेष्य-
 भेदाच्च तादृशप्रत्यक्षसम्भवस्तथापि विशेष्यसन्निकर्षमात्रं प्रत्यक्षे तन्त्रं नतु
 यावद्विशेष्यसन्निकर्षापि अन्यथा भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञानं न स्यादिति
 भावः इन्द्रियव्यापारं विना यदसन्निकृष्टे सादृश्यज्ञानं तदुपमानमिति श-
 ङ्कते-। ^६ "इन्द्रिये"ति ॥ ^८ "विशेषणमेव"ति । प्रत्यक्षाद्व्यजन्यत्वे सत्य
 प्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सादृश्यप्रमितिरूपमितिरित्यत्र विशेषणमात्रस्यैव
 लक्षणत्वमुचितमित्यर्थः ॥ ^८ "अर्थापत्तेरि"ति । अर्थापत्त्यैव प्रकृतफलसिद्धेः
 किमुपमानेनेत्यर्थः तामेव दर्शयति-। "तेने"ति । अन्यथा तद्विधर्माय-
 मिति प्रतीयनन्तरमेव तद्विधर्मा स इत्यपि प्रमाणान्तरफलं स्यादि-
 त्याह-। / "अन्यथे"ति ।

खू० “ एतेनाप्रतीतगवयगवान्तर^(१)सादृश्यस्य^(२) दृष्टान्ताभावे-
 नानुमानासम्भवात् गवयेनानेन सदृशी सा गौरिति मि-
 तिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम् ^६तथैतत् सादृश्यास्यैतेन
 तत्सादृश्यं विनानुपपत्त्यैव सिद्धः “ अनवगतसङ्गतिसङ्ज्ञा-
 समभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सञ्ज्ञिन्यनुसधानमुपमानमित्यपि
 न ^(३)प्रस्मृतसङ्गतेरेवस्मृतोयमित्यव्यापनात् * अस्मृतस-
 ङ्गतीत्यभिधेय^(४)म् ? *—इति चेन्न, “ अनुभूतस्मृतकाला-
 न्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् * अस्मर्यमाणा ? *—इति चेन्न,
 कदाचिदस्मर्यमाणताया^(५)स्तत्रापि सम्भवात् सर्वदा अस्म-
 र्यमाणातयाः क्वचिदप्यसम्भवात् * उपमितिप्राक्काले ? *—
 इति चेत्, स्यादप्येतद्युपमितिर्लक्षिता स्यात् तदर्थमेव
 तु^(६) क्रन्दनमिदं भवतः किञ्च / सर्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य-
 प्रकृतेप्यसिद्धेः केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यजेपि सम्भ-
 वात् उपमाचेति च ^७पूर्ववन्निरस्तं यस्याः प्रमितेयं न प्रमा-
 चेति चाभिधानेनुगतरूपाभावाद्भुक्तौ पतनेन लक्षणाननु-
 गत्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु येन गवान्तरगवयान्तरसादृश्यं न प्रतीतमस्ति तस्य
 सा गौरेतत्सदृशी गोत्वादित्यनुमानं न सम्भवति दृष्टान्ताभावादतः

(१) सामान्यस्येति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२) अदृष्टान्तानुमानासम्भवादिति तु पुस्तकान्तरपाठः ।

(३) विस्मृत्यर्थः ।

(४) अनवगतस्यानेऽस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमित्यर्थः, तथा च तत्रानवगतत्वाभा-
 वेऽप्यस्मृतत्वमस्यैवातो न दोषः ।

(५) कदाचिदस्मर्यमाणतायाः, अर्थात् कदाचिदस्मर्यमाणताया इत्यर्थः ।

(६) आक्रोशः ।

सैवोपमिति रित्यपि निरस्तमर्यापत्तिर एव तत्फलसिद्धेरित्याह—। “एते
ने”ति । अतिदेश्यमाह—। ^b “तये”ति । आचार्यलक्षणं दूषयति—। “अ-
नवगते”ति । अनवगता सङ्गतिर्यस्याः सञ्ज्ञायाः सा तथा तत्समभिव्या-
हृतं यद्वाक्यं गोसदृशो गवय इति रूपं तदर्थस्य सञ्ज्ञिनि गवये प्रत्यक्षे
यदनुसन्धानमयमसौ गवयपदवाच्य इति सैवोपमितिः प्रत्यक्षादसाम्य-
त्वादित्यर्थः ॥ ^d “प्रसृते”ति । तत्रानवगतत्वाभावादित्यर्थः ॥ ^e “अन-
नुभूते”ति । तत्रासृतत्वाभावादित्यर्थः ॥ दोषान्तरमाह—। ^f “सर्वैरि”-
ति ॥ ^g “पूर्वैर्वदति । उपमिति निरूप्यत्वात्तस्येत्यर्थः ॥

मू० “सञ्ज्ञेत्यपि व्याकृतं गोसदृशो गवयः प्रायः कानने
महति द्रक्ष्यते इति श्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गतेः
गवयपदविदितसङ्गतेश्च सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिफ-
लाया(१) मोदशप्रतिपत्तौ गतत्वेनातिव्यापकत्वात् ^b विना-
पि वा(२) प्रायः शब्दमभिहितस्य(३) तस्यानुसन्धाने प्रस-
ङ्गः तच्च काननसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धावधारणे(४)प्यन्य-
चेव पदान्तरसम्बन्धात्त्याया अन्यथानुपत्तेः प्रमाणत्वान्न
तूपमानस्य “उपमेयसञ्ज्ञासमभिव्याहृतेति विशेषणे च
“पूर्वं एव निरासः वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव” प्रतिपत्ति-
कालास्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथाविध-
प्रत्ययाव्यापनात् ॥

(१) इदं, काननं, गवयाधारत्वादित्यनुमित्यात्मकप्रतिपत्तावित्यर्थः ।

(२) प्रायः पदस्य व्याप्तिप्रसूचकतयानुमितिलभ्यते इति ज्ञेयम्—

(३) काननसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धस्य प्रसिद्धगवयपदसामिध्यानुपत्त्यानुसन्धान इत्य-
र्थः ।

(४) गोसदृशो गवय इत्युच्येत्यर्थः ।

टी० ॥ प्रकारान्तरेणातिव्याप्तिमाह-। ^a “सञ्ज्ञेत्यपी”ति । प्रायः पदं बाहुल्यवाचि व्याप्तिपरतां वाक्यस्य व्यनक्ति तथाचेदं काननं गवयाधारत्वादित्यनुमितौ लक्षणमिदं गतमित्यर्थः । यत्रापि प्रायः पदं नास्ति तत्रापि यथेह प्रभिन्नक्रमलोदरे मधूनि मधुकरः पिवतीति प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यान्मधुकरसञ्ज्ञासञ्ज्ञिसंबन्धपरिच्छेदवत्काननसञ्ज्ञापरिच्छेदे गतत्वादतिव्याप्तिरित्याह-। ^b “विनापी”ति । त्वयाप्युपमानादस्य भेदाङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ^c “अन्यत्रेवे”ति । गोसदृशो गवय इत्यत्र यथा सङ्गतिरहस्तथात्रापि प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या सङ्गतिरहेतिव्याप्तिरित्यर्थः ननूपमेयसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्गतित्वं विवक्षितं प्रकृते च काननसञ्ज्ञाया अनवगतसङ्गतित्वं काननं च नोपमेयमित्यत आह-। ^d “उपमेये”ति ॥ ^e “पूर्वं एवे”ति । उपमेयत्वस्योपमितिगर्भतयाद्यापि तदनिरुक्तेरित्यर्थः ॥ ^f “तादृगेवे”ति । आकुलमेवेत्यर्थः ॥ तदेवाह-। ^g “प्रतिपत्ती”ति । गवयाश्रुत्यन्नं प्रति काननान्तर्भावेन प्रवृत्तमतिदेशवाक्यं काननपदबहिर्भावेन स्मर्यमाणं यत्र गवयसञ्ज्ञाप्रतिपत्तिफलकं तत्राव्याप्तिः समयवाक्यार्थानुसन्धानाभावादित्यर्थः ।

म्ब० ^a “वाक्यार्थकदेशस्यापि^(१) वाक्यार्थत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवय इत्यादिस्मारिणोपि प्रत्यये प्रसङ्गात् ^b * प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावदाक्यं विवक्षितम्? *—इति चेन्न, ^c “अन्तर्भावितवनाधिकरणतादृशप्रतीतिं प्रति तस्यापि प्रयोजकत्वात्^(२) ^d “उपमितिं^(३) प्रतीति तु पूर्वन्निरस्तमिति * यावत्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धवृद्धौपयिकं तावद्विवक्षितम्? *—इति चेन्न, ^e लक्षणसहचरितसञ्ज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेपि प्रसङ्गात् ॥

(१) वाक्यत्वेनेति पाठः पुस्तकान्तरे लभ्यते—

(२) तदननुसन्धानस्यलोपमिताव्याप्तिरिति शेषः ।

(३) यावत्प्रयोजकविवक्षितं वनपदन्वधिकमेवेत्याशयः ।

टी० ॥ वाक्यैकदेशार्थानुसन्धानस्यापि यद्युपमानत्वं तदा गोपद-
प्रसृत्वा सदृशो गवय इति मात्र यत्रानुसन्धत्ते तत्रातिव्याप्तं करणलक्षण-
मित्याह-। “वाक्ये”ति । सदृशो गवय इति मात्रानुसन्धानं न प्रती-
तिहेतुरिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। ^b “प्रती”ति । तर्हि काननान्त-
र्भावेनापि यदतिदेशवाक्यं तत्रापि काननाधिकरणगवयस्य गवयपदवाच्य-
त्वबुद्धौ काननपदमपि प्रयोजकमेवेति तदननुसन्धानस्यलोपमितावव्याप्ति-
रेवेति परिहरति-। ^c “अन्तर्भाविते”ति । ननु तथाप्युपमिति प्रति गोस-
दृशो गवय इत्येव प्रयोजकं काननपदं त्वधिकमेवेति न प्रयोजकमित्यत
आह-। ^d “उपमिति प्रती”ति । उपमितिरेव सज्जासज्जिसम्बन्धबुद्धि-
त्वेनाभिधेयेति नात्माश्रय इति शङ्कते-। ^e “यावदि”ति । गन्धवती
पृथिवीतिवाक्यात् सज्जासज्जिसम्बन्धपरिच्छेदानन्तरं यत्र पुनः प्रत्यक्षेण
तदर्थानुसन्धानं तत्रातिव्याप्तिरिति परिहरति-। ^f “लक्षणे”ति । उपदेशः
कथं

मू० “किंच यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुस-
न्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मितिः फ-
लमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्याप्युपमानत्वं चाप्येत-
^b प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपे चानुसंहितरूपव्यवहार्य-
तानुमित्युत्पादेनाप्येतादृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्* अव्या-
प्त^(१)विषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयम्? *-इति चेन्न,
^c वस्तुगत्या^(२)ऽव्याप्तत्वस्योपमेयेष्यभावात् ^d व्याप्ततयान-
वगम्यमानस्येति च कृते यत् प्रति तस्मिन् तेन सह व्या-

(१) पृथिवीत्वस्य पृथिवीव्यवहारव्याप्तत्वात्तज्ज्ञानमनुमानं भवति अव्याप्त-
विषयकं यत्प्रमाविषयकमिति विशेषणे तु न तत्रातिव्याप्तिरित्यभिप्रायेणाह-अव्या-
प्तेति ।

(२) गोसदृशो गवय इतिवाक्यानुसन्धानस्योपमेयरूपगवयोपि विषयस्तथापि
केनचित्पदार्थत्वादिना व्याप्तत्वात्तज्ज्ञानमप्युपमानं न स्यादतीसम्भव इत्याह-वस्तुग-
त्येति ।

प्राप्त्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात् 'दुपमेयेन सह
व्याप्त्वावगतत्वोक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः ॥

टी० ॥ व्युत्पत्तिग्रहाय गोसदृश्यं सखण्डत्वेन गुरु गवयत्वं
तु जातिरूपतया लघु गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तर्कोपगृहीतगवयसा-
दृश्यानुसन्धानस्य गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवाच्यापमितिप्रमा-
करणस्य तावदुपमानत्वमपेक्षितं तत्र तर्कानुसन्धानविरहिणो यत्र सादृ-
श्यस्यैव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तताज्ञानं तत्र तत्करणफलयरूपमानत्वापमि-
तित्वातिव्याप्तिरित्याह-। "किञ्चे"ति । इयमप्रमेति प्रमाफलत्वेन
कारणं विशेषमित्याह-। "प्रमे"ति । लक्षणवाक्यानुसन्धानानन्तरमियं
पृथिवीति व्यवहर्तव्या पृथिवीत्वात् यच्चैवं तच्चैवमिति व्यवहर्तव्यत्वानुमि-
त्यापयिकेतिप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ "वस्तुगत्ये"ति । उपमेयमपि केनचिद्व्या-
प्तमित्यसम्भवलक्षणं भवेदित्यर्थः ॥ "व्याप्तये"ति । उपमितिकरणस्य
स्वव्यापकेन सह क्वचिदनुसन्धाने यत्रोपमितिस्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥
"उपमेयेन सहे"ति । व्यवहार्यतानुमानेषुपमेयेन सह व्याप्त्वावगत-
तिरेवेति तत्रातिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥

वृ० "अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव
सज्ज्ञासज्ज्ञिसखन्धप्रमितिकरणम्? *-इति चेन्न, 'त-
थात्वासिद्धेः अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् अन-
नुमितिजनकं "तादृक्प्रतिसन्धानमुपमानम्? *-इति
चेन्न, "तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वात् व्यक्त्यपेक्षया
चाजनकत्वस्य^(१) सामान्याकारपर्यवसायिनो नित्यं व्य-
क्तावसम्भवितयाननुगमेन चायुक्तत्वादिति किञ्च गोसा-

(१) व्यक्त्यपेक्षया चाजनकत्वस्यायुक्तत्वादित्यन्वयः, तत्र हेतुद्वयमाह-सामा-
न्याकारित्यादिना, 'सामान्याकारपर्यवसायिनः'-इत्यन्तेऽपि 'जन्यजनकभावस्य सतः'-इति
शेषः पूरणीयः । व्यक्त्यपेक्षया चाजनकत्वस्येति स्थाने क्वचित् 'व्यक्त्यपेक्षया च जनक-
त्वस्य'-इत्यपि पाठः ।

दृश्यं विहाय गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं
तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानि-
क्येव तच्च गवयपदवाच्यताप्रमितिरीयं नेष्यते सम्भवति
हि प्रयोगः ॥

टी० ॥ अनुमेयव्याप्यविषयत्वं यदि विवक्षितं तदा स्वव्यापकेना-
नुमेयेन सहोपमिति करणस्य कदाचिद्व्याप्यत्वग्रहेषुपमितिदर्शनादव्याप्ति-
रित्याह-। “अनुमेयेने”ति ॥ ^६“तथात्वे”ति । सज्जासज्जिसम्बन्धपरि-
च्छेदकरणमर्थोपत्तिरनुमानं वा नतूपमानमधिकं प्रमाणमित्यर्थः ॥ ^७“ता-
दृगि”ति । अनधिगतसङ्गतिः सज्जासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सज्जन्यनुम-
नानमित्यर्थः तथाच न व्यवहार्यतानुमितिकरणेतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥
कदाचित्तेनाव्याप्यनुमितिजनने तज्जातीयस्यानुमितिजनकत्वादसम्भव इत्या-
ह-। ^८“तज्जातीयस्ये”ति । या कारणव्यक्तिस्तादृशी नानुमितिं जनयति
सैवोपमानमिति न युक्तं सामान्यपुरस्कारेण गृहीतस्य जन्मजनकभावस्य
व्यक्तावावश्यकत्वेनासम्भवादनुगमाद्वेत्याह-। ^९“व्यक्ती”ति । कल्पना-
लाघवतर्कौ य उपमाने कल्पनीयप्रमाणभावे सहकारीष्यते स कृत्प्रमाण-
भावस्यानुमानस्यैव किं नेष्यते इत्याह-। ^{१०}“किंचे”ति ॥

मू० “विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिमित्तं तथात्वे तर्केणाविष-
यीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा गोत्वं^(१)
तथा चेदं ततस्तथेति न ह्यस्ति सम्भवे मूलशैथिल्या-
दिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययश्चार्थो नच तथेति अ-
थवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमा-
नाप्रोक्तगोसदृशसामानाधिकरण्यमर्थानुवयत्वप्रवृत्तिनि-

(१) यथागोत्वमिति, गोत्वस्य गवयाऽवृत्तित्वात्कथञ्चिदवृत्तित्वकल्पनायां कल्पना
गोत्वस्य विपर्ययीक्रियमाणविपर्ययकत्वात् तदगवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तथाचेद-
मिति, इदं गवयत्वं तथागवयप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तर्केणाविषयीक्रियमाणविपर्ययकमित्यर्थः ।

मित्तकतामालिपनीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु सा च
त्वया व्यतिरेकीकृत्य परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणीयेति ।

टी० ॥ तर्कापकार्यमनुमानमाह—। “विमतिपदमि”ति । गव-
यत्वमित्यर्थः । तथात्वे प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तर्केण गौरवेणाविषयीक्रियमाणो
विपर्ययोऽप्रवृत्तिनिमित्तत्वं यस्य तत्तथा तादृशत्वादित्यर्थः गवयत्वस्या-
खण्डतया तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे सादृश्यस्य न प्रवृत्तिनिमित्तत्वं कल्पना-
गौरवतर्केण प्रतिहतत्वादिति भावः ॥ ^b “नही”ति । यद्यपि गौरवादित-
तर्के विशिष्टव्याप्त्यपग्रहो नास्ति येन विपर्ययपर्यवसानं भवेत्तथापि
लाघवमेवास्य विपर्यय इति भावः वस्तुतो गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तं
पदत्वादिति सामान्यतो दृष्टमेव सादृश्यप्रवृत्तिनिमित्तताबाधकसहकृतं
पक्षधर्मताबलाद्गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं विषयीकरोति यथा पृथिव्यादि-
वृत्तिताबाधकसहकृतस्येच्छा क्वचिदाश्रिता गुणत्वादित्यनुमानस्यैवाष्टद्व्या-
न्यद्वयवृत्तित्वपरिच्छेदकत्वमिति भावः ॥

ख० (१)शब्दोपि (२)क उच्यते (३)आप्तवाक्यं हि शब्दः
प्रमाणमिति न युक्तं विकल्पानुपपत्तेः तथाहि कोयमाप्तो
नाम * यथादृष्टवादी? *—इति चेन्न, “आन्तिप्रतिपन्न-
वादिवाक्येपि प्रसङ्गात् ^b प्रमाणदृष्टेति विशेषणे च तथा-
भूतस्यान्यथावादव्यापनात् ‘यथाप्रमाणेति करणे चांशे
तथाभूतवादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात् ^d यावद्यथा
प्रमाणदृष्टनिरुक्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तद-
व्याप्तेः तर्हि यावत् प्रमितं तावदभिधीयते’ यथाप्रमितस्यैव

(१) { पराकृत्य प्रमाणानि प्रत्यक्षदीन्यतः परम् । }
{ आगमस्याप्रमाणत्वंसाध्यते तर्कवृद्धितम् ॥ }

(२) आगमं दूषयितुं पृच्छति—क इति ।

(३) किमाप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणमुतनिर्दोषस्य वाक्यमाहोस्वित्यथार्थवाक्यमिति
विकल्पप्रथमं निराकरोति—आप्तवाक्यमिति—

वक्तुर्वाक्यमिति व्याकारे च^(१) युधिष्ठिरवाक्यस्याप्यने-
वम्भूतत्वेनाव्याप्यापत्तेः तच्च विषये इति विशेषरूपस्य वि-
षयस्यासाधारण्येनाव्यापकत्वापातात् * अथ निर्दोषस्य
वाक्यं तथा * इति चेन्न, ^(२) 'सदोषस्य नास्ति घट इत्य-
भिधित्सतोस्ति घट इति दैवान्निर्गतयथार्थवाक्याव्याप्तेः
॥ * तत्प्रमाणं तु न भवत्येव ? *—इति चेन्न,

टी० ^a “भ्रान्ती”ति । भ्रान्तेरपि दृष्टित्वात्तया प्रतिपन्नं यो वद-
ति तद्वाक्ये इत्यर्थः ॥ ^b “प्रमाणे”ति । प्रमाणदृष्टरजतस्य भ्रान्तेन शु-
क्त्यात्मतया यदभिधानं तदपि प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ ^c “यथे”ति । इमे-
रङ्गरजते इति वाक्यस्य रजतांशे यथा प्रमाणदृष्टाभिधाने रङ्गांशे अय-
थार्थस्य प्रमाणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ यावद्वयाप्रमाणेन दृष्टं तावत्स्तादृष्ये-
णाभिधानमित्यव्यापकं नहि तार्णत्वादित्दर्शनादुद्भिर्महानसेस्तीति ना-
भिधीयत इत्याह— ^d “यावदि”ति ॥ ^e “यथाप्रमितस्यैवे”ति । भ्रान्तेः
पुरुषधर्मत्वादिति भावः ॥ ^f “निर्दोषस्ये”ति । भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकर-
णापाटवरहितस्येत्यर्थः ॥ भ्रान्तप्रतारकवाक्याव्यापकत्वमाह— ^g “सदो-
षस्ये”ति । दैवादिति निर्देशेन करणापाटवं विवक्षितं ॥ ^h “तदि”ति ।
प्रमाया गुणजन्यतया दोषवत्प्रणीतवाक्यस्य प्रमां प्रत्यजनकत्वादित्यर्थः ॥
सू० ^a “पूर्वमुक्तोत्तरत्वात् प्रवृत्तिसामर्थ्येन प्रामाण्यासम्भ-
वात् ^b आपाततः सन्देहेष्यदोषात् सामान्यतो निर्दोष-
त्वस्य च^(३) भीमाग्रजेप्यभावात् विशेषतस्तथात्वस्यासा-
धारण्यपर्यवसायित्वात् * यथार्थवाक्यं शब्दप्रमाणमित्यत्र

(१) अथवत्यामा हतो नरो वा कुञ्जरो वेत्याकारकस्य—

(२) द्वितीयमपाकरोतिनेति—

(३) युधिष्ठिर इत्यर्थः—

को दोष इति चेत् ? *—^(१)पूर्वाक्तयाथार्थदूषणानि ताव-
त्प्रथमः यथार्थमिति विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेद-
कत्वयोः पूर्ववद्दोषश्च “द्वितीयः वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः
तथाहि किमिदं वाक्यं नाम * एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायो
वाक्यम् ? *—इति चेत्, एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानां वा-
च्यानि दूषणानि तावत्सन्तु^(२) पदपदार्थं तु चिन्तयामः
सुप्तिङन्तं पदमित्येके वर्णं विभक्त्यन्ताः पदमित्यन्ये तत्र
नाद्यः ‘प्रत्येकं मिलितस्य वाऽव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ “पूर्वमि”ति । आभासकरणजन्यस्यापि संवादिज्ञानस्य
प्रमात्वेन प्रमाखण्डनप्रस्तावेभिधानादित्यर्थः ॥ ^b“आपातत” इति ।
प्रवृत्तिसंवादात्प्रागित्यर्थः ॥ ^c“पूर्वाक्ते”ति । यथार्थानुभवः प्रमेति लक्ष-
णप्रस्तावोक्तदूषणानि तद्यथा वाक्यार्थयोः सादृश्यं प्रमेयत्वादिनाप्रमाण-
शब्देऽप्यस्ति तेन यथार्थज्ञानजनकं वाक्यमिति वक्तव्यम् तत्र यत्किञ्चि-
त्सादृश्यं धान्तावपीति तज्जनकवाक्यातिव्याप्तिः प्रकाशमानरूपेणेत्यभि-
मते रूपवान् पठ इत्यादौ प्रकाशमानरूपवत्त्वादिरूपेण ज्ञानस्य सादृश्या-
भावादसम्भव इत्यर्थः ॥ ^d“द्वितीय” इति । यथार्थपदस्यायथार्थवाक्या-
र्थव्यवच्छेदकत्वे यस्य वाक्यस्यांशे यथार्थमंशे चायाथार्थं तत्रापि प्रमाणं
न स्यादित्यव्याप्तिरव्यवच्छेदकत्वे च विशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ ^e“प्रत्येक-
मि”ति । सुबन्तं यदि पदं तदा तिङन्तं न भवेत् तिङन्तत्वं च सुबन्ता-
व्यापकं मिलितं चासम्भवीत्यर्थः ॥

सू० “पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायां च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वात्
नापि द्वितीयः विभक्त्यर्थस्यानुगतस्याभावात् विभक्तिरि-
त्यनेन सुप्तिङोः प्राक्दिशो विभक्तिरित्यनेन च तसि-

(१) तृतीयं दूषयति पूर्वाक्तेति—

(२) पदेत्याकारकपदस्य योऽर्थस्तमित्यर्थः ।

लादेः पृथक् पृथगेव विभक्तिसञ्ज्ञाविधानात् शब्दसा-
म्येन लक्षणायोगात् किञ्च वर्णा इति 'बहुत्वस्य विव-
क्षितत्वेहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः अविवक्षितत्वे देवदत्त
इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः तस्य विभक्त्यन्तत्वात् * सार्थ-
कस्तथा? *—इति चेत्, भवतीत्यादौ 'शबकारादीनां पद-
त्वप्रसङ्गः शपः सार्थकत्वात्' * यच्च विहिता विभक्तिस्त-
द्? *—इति चेन्न, शबकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात् *
तन्मध्यपतित्वाच्चबकारोपि गृह्यते? *—इति चेत्, तर्हि
यच्च विभक्तिर्विधीयते तच्च तद्विभक्तिमध्यपतितं च पद-
मिति वा विवक्षितं यच्च विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्ति-
मध्यवर्तिसहितं पदमिति वा आद्ये शबकारस्यापि 'पृथ-
गेवपदत्वप्रसङ्गः लक्षणस्य चाव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ "“पृथगि”ति । सुबन्तत्वसिङ्गन्तत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
नानार्यमेव यदि पदपदं वाच्यं तदा पदसमुदायो वाक्यमित्यत्राननुगमः
स्यादित्यर्थः ॥ "“बहुत्वस्ये”ति । अत्रां हलां वा बहुत्वं यदि विवक्षितं
तदाहमित्यादीनामपदत्वं स्यात् वर्णमात्रबहुत्वविवक्षा चेत्तदा ब्रह्मवि-
ष्णुशिववाचकानामकारोकारमकाराणां पदत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ "“शब-
कारादीनामि”ति । प्रत्ययत्वेन तस्य सार्थकत्वं स्यादित्यर्थः ॥ "“यत्रे”
ति । शबकाराच्च न विभक्तिविधानमित्यर्थः ॥ मध्यपतितमात्रस्य पदत्वं
मध्यपतितसहितस्य वेति विकल्पार्थः ॥ "“पृथगि”ति । तन्मात्रस्य पद-
त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

सू० द्वितीये देवदत्त इत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः मध्यवर्त्तिनोऽभावेन
मध्यवर्त्तिसहितविशेषणाभावात् * क्वचिन्मध्यवर्त्तिसहि-
तस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भवम्? *—इति चेन्न, एका-

नुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात्
 किंच ^a “देवदत्तस्वित्यपि पदं स्यात् * अथ अपशब्दोऽयं
 पदत्वे सति रत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वात् ? *—इति
 चेन्न, ^b यत एवायमपशब्दः अत एव भवतो दोषः प्रसज्यते
 अपशब्देऽपि पदलक्षणं गतमिति तस्मात् पाणिनिना
 चार्थेण शब्दसिद्ध्यर्थं पद ‘सञ्ज्ञेयं रत्वादिविध्यनुरोधे-
 नापशब्ददशायामन्यैव कृता नदीसङ्ज्ञावन्न लौकिक-
 पदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे ततश्च तत्त्वान्यदेव
 लक्षणं वाच्यम् अन्यथा ^(१) दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसञ्-
 ज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः ^(२) काननस्थलीमली-
 काभिमानी भवानीहेतु * अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव ^d ‘सर्व-
 लक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति पदलक्षण-
 मस्तु * मैवं, ^e ‘सर्वलक्षणवृत्तेः सर्वत्रा ^f सम्भवात् * सम्भव-
 त्सर्वलक्षणप्रवृत्त्या ? *—इति चेन्न, सम्भवत्वं तत्काले का-
 लान्तरे वा विवक्षितं आद्ये देवदत्तस्वित्यपि पदं स्यात्
 रत्त्वविधानकाले विसर्गस्याविहितत्वात् ॥

टी० ॥ ^a “देवदत्तस्वित्यपी”ति । प्रथमान्तमिति शेषः ॥ ^b “यत
 एवे”ति । अलक्ष्ये लक्षणगमनस्य तथा निर्वाहादित्यर्थः ॥ ^c “इयमि”ति ।
 सुप्रिङन्तं पदमिति सूत्रकृत्सं ज्ञेत्यर्थः ॥ ^d “सर्वलक्षणे”ति । व्याकरणानु-
 शिष्टशवादिलक्षणप्रवृत्त्येत्यर्थः ॥ ^e “सर्वे”ति । शवादीनां श्यनादित्यलेऽ-
 भावादित्यर्थः ॥ ^f “असम्भवादि”ति । दिवादित्वेन शबस्तत्रासम्भवादित्य-
 र्थः देवदत्ताविति प्रथमान्तदेवदत्तशब्दः सकाररत्त्वविशिष्टः पदं स्यादित्य-
 र्थः ॥

(१) पाणिन्युदीरितेत्यर्थः ।

(२) काननस्थलीमाहेतुति सम्बन्धः ।

सू० देवदत्त इत्यपि पदं न स्यादित्यादिपदपूर्वकालभाविनो-
 य^(१)त्वपलोपादेरकरणात् * शब्दान्तरसन्निधिव्यतिरे-
 केण यद्भाविबलक्षणं तद्विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, “जीवि-
 काकृत्य व्याचष्टे इत्यर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्टे इति
 प्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात् एकारार्थावच्छिन्नपदसमुदाय-
 त्वस्य तत्रापि गतत्वात्कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामि-
 त्यस्योक्तपदबलक्षणेन सङ्गृहीतत्वात् * ^bयदुपाधिका यल्ल-
 क्षणप्रवृत्तिः तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथा ? *—
 इति चेन्न, “यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिः तत्र केवले तस्यां
 सत्यामित्यस्याभावात् अपदत्वापत्तेः * ^dयस्यामवस्थायां
 यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदम् ?
 *—इति चेन्न, यस्यामवस्थायामित्यवस्थानां भिन्नभिन्ना-
 कारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमादव्यापकतादोषः “अ-
 वस्थानामैक्यं व्यविवक्षितम् असम्भावितं च ॥

टी० ॥ “जीविकाकृत्ये”ति । जीविकोपनिषदा औपम्ये^(२)इत्य-
 नेन गतिसञ्ज्ञायां गतिसमासस्य नित्यत्वेन साधुत्वात्तत्पदद्वयात्मकं
 वाक्यं स्यात् न ह्यत्र तत्त्वास्थाने ल्यपो भावित्वमित्यर्थः ॥ ननु लक्षणस्य
 भावित्वं न विवक्षितं किन्तु निष्पन्नत्वमित्यत आह—^b“यदुपाधिकेति ।
 यत्र नोपाधिमत्वं तत्र विशेषणाभावात् पदत्वं न स्यादित्याह—। “यत्रे”
 ति । यच्छब्दार्थाननुगममाह—। ^d“यस्यामि”ति । ननु यस्यामित्येकीकृत्य

(१) भो भगो अपूर्वस्य योऽग्निः=लोपप्रशाकत्यस्येति सूत्राभ्यां प्राप्तस्य यत्पलोपा-
 देरित्यर्थः ।

(२) औपम्येऽर्थे गम्यमाने जीविकोपनिषदा गतिसञ्ज्ञीस्त इति गतिसञ्ज्ञायां
 “कुगति प्रादयः” इति सामर्थ्येन नित्यं समस्यन्ते इति समासे च जाते समासेननुपूर्वं
 कृत्वा ल्यप्

सकलावस्थाभिधानाच्चाननुगम इत्यत्राह-। “अवस्थानामि”ति । अवि-
वर्तितमेकत्र सर्वावस्थानामसम्भवात् ॥ ^f “असम्भावितमि”ति । बहुना-
मेकत्वासम्भवादित्यर्थः ॥

ब्र० “सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति ^b स च भव-
तीति भवत्यस्तीति पटः पटाविति पटं पट इति
चेत्यतिव्याप्तिः ^c एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तं
(^१)का पुन(^२)रर्थापत्तिरपि ^d *अन्यथानुपपत्तिः ? *-
इति चेन्न, ^e यतो न्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेः ॥

टी० ॥ ननु विवक्षायां को दोष इत्यत आह-। “सर्वदे”ति ।
ननु कीदृशः प्रसङ्ग इत्यत आह-। ^b “स चे”ति । एकरूपत्वं यद्यवस्येक्यं
विवर्तितं तदा भवतीत्याख्यातस्य सम्बोधनस्य सप्तम्यन्तस्य च साधार-
णानि शक्तिवादिलक्षणानि स्युः एकार्थत्वं चेत्तदा भवत्यस्तीत्यत्र समा-
नलक्षणत्वप्रसङ्गः समानविभक्तिकत्वं चेत्तदा पटः पटावित्यत्र प्रसङ्गः एक-
प्रातिपदिकत्वं चेत्तदा पटं पट इत्यत्र प्रसङ्गः (^३)समानलक्षणत्वाभावात्तद्-
घटितलक्षणविरहादव्याप्तिरूपः प्रसङ्ग इत्यर्थः मीमांसकमते वाक्यलक्षणं
दूषयति-। “एतेने”ति । वाक्यलक्षणदोषेण तद्वृत्तकपदलक्षणदोषेण
चेत्यर्थः नव शक्तत्वं पदत्वं शक्तेः पदार्थान्तरस्य सङ्केतस्य वा त्वत्सगोत्र-
कलहनिरस्तत्वात् अत एव तसङ्केतवदुर्णत्वं पदत्वं नापि शाब्दानुभवा-
जन्यशाब्दानुभवजनकपदार्थापत्तिजनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं पदत्वं प्रथ-
मं जनकत्वस्य दुर्ग्रहत्वमिति भावः ॥ ^d “अन्यथे”ति । जीविग्रहासत्त्वस्य
बहिः सत्त्वमन्तरेणानुपपत्तिरर्थापत्तिरित्यर्थः ॥ ^e “यत”इति । बहिः सत्त्वा-

(१) { व्यवस्थाप्याप्रमाणत्वं शब्दस्या खण्डयुक्तिभिः । }
{ खण्डनं क्रियते सम्यगर्थोपत्तेरखण्डितम् ॥ }

(२) अर्थापत्तिरत्र-अर्थस्य आपत्तिर्यस्मादिति विग्रहेण प्रमाणमिव ग्राह्यं नत्व-
र्थस्य आपत्तिरिति विग्रहाध्यापत्याख्यप्रमा प्रमाणखण्डनस्य प्रस्तुतत्वादिति भावः ।

(३) मूलोक्त्यापि शब्देन लक्षणव्याप्तिभावरूपा व्याप्तिरेव ग्राह्येत्याह-अव्या-
प्तिरूपः प्रसङ्ग इति ।

दत्त्वेन प्रकारेण जीविगृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानेऽप्ये प्रथमत एव फल-
सिद्धेस्तस्यार्थापत्तेः प्रमाणस्य फलासिद्धेरित्यर्थः । अन्यत्वप्रतियोगिनो
बहिः सत्त्वस्याश्रय एव ज्ञानं चेत्किमर्थापत्त्येति फलितोर्थः अज्ञाताया
एवार्थापत्तेः करणत्वेर्थापत्त्याभासानुपपत्तिरिति भावः ॥

मू० * "सिद्धेनानुपपत्तिः ? *—इति चेन्न, 'विशेषणव्यवच्छे-
द्याप्रतीतौ तद्वैयर्थ्येन' तदनुपपादाने सर्वथानुपपत्त्यर्थतायां
फलविरोधात्, 'केनाप्यनुपपत्त्यर्थत्वे साध्यसिद्धपर्यवसा-
नात् * ' (१) प्रमाणयोर्विरोधानुपपत्तिः ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु देवदत्तीयबहिः सत्त्वज्ञानमर्थापत्तिफलं बहिः सत्त्वसा-
मान्यप्रतियोगिकान्यथानुपपत्तिश्च करणं सामान्यं च सिद्धमेवेति शङ्कते—
"सिद्धेने"ति । सिद्धमादायानुपपत्तिज्ञानं करणमित्यर्थः सिद्धे बहिःस-
त्त्वसामान्येनुपपत्तिर्नास्तीत्यन्ये सिद्धेनेत्यसिद्धदेवदत्तीयबहिःसत्त्वव्यवच्छे-
दार्थे विशेषणं तद्वदि व्यवच्छेद्यं प्रसिद्धं तदा पूर्वदोषः अथ न प्रसिद्धं
तदा विशेषणवैयर्थ्यमिति परिहरति—। "विशेषणे"ति । नन्वनुपपत्तिमात्रं
करणं नत्वन्यथानुपपत्तिर्येन प्रतियोग्यनिरूपणं दोषः स्यादित्यत आह—।
"तदनुपपादाने" इति । यदि जीविगृहासत्त्वस्य सर्वथैवानुपपत्तिस्तदोपपा-
दककल्पनानवकाश इत्यर्थः ॥ ननु सर्वथानुपपत्तिर्न विवक्षिता किन्तु
केनचिद्विनानुपपत्तिस्तथाच नोपपादककल्पनानवकाश इत्यत आह—।
"केनापी"ति । एवं सति देवदत्तीयबहिःसत्त्वसिद्धिर्न पर्यवस्येत्तेन विना-
नुपपत्तेरज्ञानादित्यर्थः ॥ ननु जीवी क्वचिदस्तीति सामान्यतो दृष्टस्य
गेहमपि क्वचित्त्वेन विषयीकुर्वतो जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति प्रत्यक्षेण वि-
रोधज्ञानाद्बहिः सत्त्वकल्पनार्थापत्तिफलमिति शङ्कते—। "प्रमाणयोरिति"ति ॥

(१) अन्योन्यं विरुद्धयोर्गृहासत्त्वसत्त्वयोः प्रमाणयोर्द्वयच्छानवच्छिन्नयोर्ना-
स्तिविरोधोभिनविषयत्यादवच्छिन्नयोरनवच्छिन्नयोश्चैवास्ति विरोधस्तमान विषयत्वा-
दिति प्रतिनियमेनाविरोधविरोधमन्वयमिति पूर्वपत्तिरिति भावः ।

ब्र० ^a (१) असिद्धत्वात् * प्रमाणत्वे^(२) नाभिमन्यमानयोः ? *—
इति चेन्न, अभिमतेर्धर्मार्थत्वेति प्रसङ्गात् ज्ञानार्थत्वे^(३)-
प्युक्तदोषानिर्वात्तिरेव अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययो-
रित्यत्रापि तथैव 'तथाहि सत्यमिति चेपि तस्य तदुपपा-
दकप्रमाफलकत्वापत्तेः * ^d 'तत्र विरोधे व्याहृत्यैकाप्रामा-
ण्यनिश्चयो यच्च तु नैवं तद्विवक्षितम् ? *—इति चेन्न,
एवं 'सत्यमिति पक्षवदन्यत्रापि विरोधार्थत्वे^(४) नैवाभासत्वा-
विशेषात् * / तर्कयोर्विरोधोपेक्षित * इति चेन्न,

टी० ॥ परिहरति—। ^a "असिद्धत्वादि"ति । वस्तुगत्या प्रमाणयो-
(१) विरोध एव नास्ति किं कारणं भवेदित्यर्थः । उक्तदोषोति प्रसङ्ग एव ॥
^b "तथैवे"ति । अतिप्रसङ्ग एवेत्यर्थः उक्तमतिप्रसङ्गं स्फुटयति—। ^c "तथा-
ही"ति । तत्प्रतिपक्षस्यलेपि प्रमाणत्वाभिमतयोरविरोधाय किञ्चित्कल्प्यं
स्याच्च तथोपेयत इत्यर्थः ॥ नन्वेकधर्मिकविरुद्धार्थापस्थापकयोः सत्
प्रतिपक्षयोरन्यतरदप्रमाणमिति यथा निश्चयो न तथाऽर्थापत्तौ तत्र विष-
यसङ्कोचेन सामान्यतो दृष्टस्यापि प्रामाण्यसम्भवाच्च व्याघात इति शङ्क-
ते—। ^d "तत्रे"ति । विरोधे इति सति सप्तमी व्याहृतिरेकधर्मिकविरुद्धा-
र्थापस्थापकता तथाभासत्वमित्यर्थः यथा तत्राभासत्वादेव न विरोधबला-
त्कल्पनान्तरं तथार्थापत्तावपि कल्पनान्तरमनवकाशमेवेति परिहरति—।

(१) असिद्धत्वादित्यतः प्राग्वस्तुगत्या प्रमाणयोर्विरोधस्येत्यपि पूरणीयम्-
अयमभावः । न हि वस्तुगत्यास्ति प्रमाणयोर्गृहासत्त्वसत्त्वयोः किञ्चित्द्विरोधो येन विषयप्रति-
निमित्तो विरोधः प्रसाध्येत न हि विरुद्धयोरविरोधसम्भवति विरुद्धे चेत्स्यातां गृहासत्त्वा-
सत्त्वे न तयोरविरोध उपपन्नो भवेच्चिह्न विरुद्धयोर्घटतदभासविषयकयोर्बोधयोरविरोधस-
म्यद्वये तस्माच्च विरुद्धे गृहासत्त्वसत्त्वे इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति नाविरोधापादन-
मर्थापत्तिः ।

(२) विरोधिप्रमाणत्वेनेत्यर्थः ।

(३) ज्ञानं चात्र यथार्थं ग्राह्यम् ।

(४) "विरुद्धार्थत्वेन"—इत्यपि क्वचित्पाठः ।

(५) एकविषयप्रमाणयोर्द्वित्वम् ।

“सत्प्रतिपक्षवदि”ति ॥ ननु यद्वेकविषयप्रमाणयोर्न विरोधस्तदा तर्क-
योरेव विरोधः करणं स्यादित्याह—। “तर्कयोरिति”ति । ज्योतिःशास्त्रा-
च्चिरजीवित्वे गृहीते जीविदेवदत्तो यदि क्वचिन्न स्यात्तर्हि जीवी न स्यात्
यदि जीवी देवदत्तो बहिर्न स्यात्तदा गेहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी
नस्यादित्यनयोः क्वचित्त्वेन गृहसत्त्वविषयकगृहासत्त्वविषयकयोर्विरोधः कर-
णमित्यर्थः ॥

वृ० “मिथोविरोधे तर्कयोरप्याभासत्वान् * ० विशेषप्रवृत्तप्र-
माणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थ-
प्रमाणस्य स^(१)? *—इति चेन्न, ‘विशेषविषयप्रमाणबोधि-
तवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थांशे संशयस्य दुर्बलस्यानवका-
शत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां^(२) गोचरयितु-
मप्यसामर्थ्यादेव * “अविशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य तद्विपरीता-
र्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तदितरविशेषविषयप्रमाणफलकं
तथा? *—इति चेन्न,

टी० ॥ “मिथ”इति । यथा प्रमाणयोर्न विरोधस्तथा तर्कयो-
रपि प्रकृते मिथोविरोधेन द्वयोस्तर्काभासत्वादित्यर्थः ॥ ० “^(३)विशेषे”-
ति । गेहे नास्तीति प्रत्यक्षानन्तरं जीवी क्वचिदस्तीति पूर्वप्रवृत्तसामान्य-
तोद्घृष्टस्य प्रमाणस्य गृहसत्त्वमपि विषयो न वेति संशय एव विरोधोऽ-
भिमतः सच बहिरस्तीति प्रमाणफलक इति शङ्कार्थः विशेषप्रवृत्तं प्रमाणं
गेहासत्त्वयाहि प्रत्यक्षं तदर्थो गेहासत्त्वं तत्प्रतिक्षेपो गृहसत्त्वं तद्विषयसं-
शयस्य विरोधः कस्ये^(४)त्यपेक्षायामविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थयाहिप्रमाण-

(१) स=विरोधइत्यर्थः ।

(२) तदीयाम्=विरुद्धार्थांशेयाम् ।

(३) पुनरपि प्रमाणप्रवृत्त्यङ्गते—विशेषेतीति—

(४) कस्येति, किं निष्ठतया विषयत्वसंशय इत्यपेक्षायामित्यर्थः । यद्वा, किं
प्रतियोगिकः स विरोध इत्यर्थः Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

स्येति योजना ॥ “विशेषे”ति । गेहे नास्तीति विशेषदर्शनानन्तरं सामान्यतो दृष्टस्य गृहसत्त्वविषयसंशय एव नावतरति दूरे तेन बहिः सत्त्व-प्रमाणनमिति परिहारार्थः गृहे सत्त्वग्राहिणः सामान्यतो दृष्टस्य विपरीतार्थोपस्थापकं गृहासत्त्वग्राहिप्रत्यक्षाति ज्ञानमेव देवदत्तीयबहिः सत्त्व-प्रमाणलकमिति शङ्कते-। “अविशेषप्रवृत्ते”ति

ब्र० “अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थ विशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीत्यङ्गीकारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्मिणोर्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहज्यस्य तन्नान्तरीयकस्य वान्यचेवान्यत एव प्राप्तेः ॥

टी० ॥ प्रमाणयोर्विपरीतार्थत्वज्ञानं तदुभयविषयसत्त्वासत्त्वविरोधगर्भं विरोधश्च सत्त्वासत्त्वयोरैकधर्म्यसमावेश इति विरोधसहज्य एव धर्मिभेदः सत्त्वासत्त्वे भिन्नधर्मिके विरुद्धत्वादित्यनुमानसाध्यो वेति नार्थापत्तेरवकाश इति परिहरति-। “अविशेषे”ति । यद्यपि सत्त्वासत्त्वयोर्धर्मिभेदमात्रसिद्धिरेवं स्यात्तु सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्व सिद्धिरपि तथाप्यसत्त्वस्य गृहधर्मिकत्वे प्रतीयमाने धर्मिभेदकल्पना सत्त्वस्य बहिर्धर्मिकत्वपर्यवसन्नैवेति भावः । विरोधविवेचनमेकधर्म्यसमावेशप्रतिसन्धानं तद्गर्भप्रवेशो धर्मिभेदस्य तत्प्रतिसन्धानविषयत्वं तन्नान्तरीयकत्वं विरुद्धत्वस्य भिन्नधर्मिकत्वव्याप्यत्वं विरुद्धधर्माध्यासस्यैव भेदत्वे तत्सहज्यत्वं भेदहेतुत्वं तु तन्नान्तरीयकत्वमुक्तमयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यस्तत्त्वमित्याचार्याः ॥

ब्र० “किंच(१) अविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वम्?

(१) जीवति देवदत्त इत्यविशेष प्रवृत्तप्रमाणस्य बहिर्धर्माविशेषरूपविशेषविषयत्वं प्रतीयत इति प्रथमविकल्पाति ।

(१) अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वम्-२
 (२) अथ सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ३ (३) उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रतीयते ४ (४) नाद्यः अर्थापत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तेः न द्वितीयः तद् नुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसंभवात् (५) न तृतीयः सामान्यस्यानन्तर्भाविनाश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः ।

टी० ॥ “किं चे”ति । क्वचिदस्तीति सामान्यतो दृष्टस्य सामान्यमात्रविषयस्य बहिः सत्त्वविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिफलमिति प्रथमविकल्पार्थः । सामान्यविषयत्वेन विशेषविषयतया नियतस्य सामान्यतो दृष्टस्य विशेषविषयत्वज्ञानमर्थापत्तिफलमिति द्वितीयविकल्पार्थः । सामान्यविषयत्वेनाविशेषाद्विशेषद्वयं (६) विषयस्यापि प्रमाणस्य बहिः सत्त्वमात्रविशेषविषयत्वज्ञानं फलमिति तृतीयविकल्पार्थः । प्रथमतो ज्ञायमानस्यैव बहिः सत्त्वादिलक्षणविशेषस्य प्रतीयमानविरोधितिरिक्तत्वादिधर्मज्ञानं

(१) प्रमाणस्य सामान्यतः प्रवृत्तत्वं तदपर्यवसानेनार्थापत्तेः प्रागेव विशेषविषयस्य सतो विशेषविशेषत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वमिदानीं प्रमीयत इति द्वितीयार्थः ।

(२) जीवतिदेवतइति प्रमाणाविषयस्य सत्त्वमात्रस्य बहिः दैशत्वादिविशेष इदानीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः ।

(३) सामान्यप्रमाणाविषयीकृते विशेषे किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रमीयत इति तृतीयार्थः ।

(४) पूर्वन्तु विकल्पद्वयं प्रमाणाश्रयपरं प्रमेयाश्रयविकल्पक्रमेण निराकरोति-नेति=इति विद्यासागराः । विद्यासागराचार्याणामधमाश्रयः । नाद्य इत्यादिमूलेन न मूलाक्तप्रथमविकल्पस्य निरासः नापि न द्वितीय इत्यादि मूलेन मौलद्वितीयविकल्पनिरासोऽपि तु नाद्य इत्यादिना मूलेन न द्वितीय इत्यादिना मूलेन च तृतीय चतुर्थयोः । न तृतीयः । नापि चतुर्थः । इत्यादिना द्वितीयप्रथमयोर्निरास इति-

(५) तथा नुव्यवसायेन तत्सिद्धेर्निरर्थार्थापत्तिरिति भावः ।

(६) विशेषद्वयं तु बहिः सत्त्वं गृह्यत्वं च ।

फलमिति चतुर्थविकल्पार्थः ॥ ^६ “अर्थोपत्तेरिति । सामान्यमात्रविषयस्य विशेषविषयत्वज्ञानं भ्रम इत्यर्थोपत्तेर्भ्रमकरणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^८ “अनु-
व्यवसाये”ति । विशेषविषयं सामान्यतोदृष्टमनुव्यवसीयमानं विशेषविष-
यत्वेनाप्यनुव्यवसीयत एवेत्यनुव्यवसायेनैव फलसिद्धावर्थोपत्तेरनुवादक-
त्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^९ “सामान्यस्ये”ति । अभिमतविशेषस्यापि सामान्य-
विषयप्रमाणादेव सिद्धेरनुवादकत्वापत्तिरेवार्थोपत्तेरित्यर्थः ॥

मू० नापि चतुर्थः “तद्विप्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा
स्यात् नान्त्यः ^७ तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रस-
ङ्गात् न प्रथमः “अनुगताननुगतजातिव्यक्तिवाचुषाचा-
नुषादिव्यक्तिगन्धादिनादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमाता-
दात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्धौ तद्गमनिका-
बलस्यैवासिद्धेः ^८ तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव
तत्प्रतीत्यार्थोपपत्त्यनुवादतापत्तेः ॥

टी० ॥ ^१ “तद्वि”ति । सामान्यतो दृष्टस्य क्वचित्कत्वेन गृहबहिः
सत्त्वविषयस्य^(१) गृहसत्त्वांशे प्रतीयमानो विरोधी गृहासत्त्वलक्षणः
प्रत्यक्षेण तद्व्यतिरिक्तत्वं बहिः सत्त्वांशस्येत्यर्थः ॥ ^७ “तत्प्रतीतावि”ति ।
अन्यत्वेनोक्तधर्मस्य विशेषापरिचयात्तत्र सामर्थ्यानुपदर्शनादित्यर्थः ॥ ^८ “अ-
नुगताननुगते”ति । गृहासत्त्वविरोधि गृहसत्त्वं तदा स्याद्विद्वि सत्त्वा-
सत्त्वे विरुद्धे स्यातां तदेव तु नास्ति यतो द्वयोरपि धर्मयोर्भेदस्यार्थोपत्ति-
वादिनो मतेऽधिकरणतादात्म्यन्तयाच विरोधासिद्धौ प्रतीयमानविरोधि
व्यतिरिक्तत्वमेवानुपपन्नं किमर्थोपत्त्याविषयीक्रियेत्यर्थः विरुद्धतादात्म्य-
प्रतिपादनायानुगताननुगतेत्यादि प्रमायास्तादात्म्यविषयता प्रमातादात्म्य-
विषयता तस्या व्युदासं विनेत्यर्थः ननु सत्त्वासत्त्वयोः प्रमायास्तदुभया-
धिकरणतादात्म्यविषयताव्युदासेनास्तु विरोध एवानयोरित्यत आह-।

(१) गृहे बहिश्चेत्यभयत्रापि यत्सत्त्वं तद्विषयस्येत्यर्थः ।

^d “तदुभये”ति । एवं सति सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधज्ञानसहजेय एव धर्मि-
भेद इति पूर्वाक्तन्यायेनार्थपत्तिफलस्य पूर्वमेव सिद्धावर्थापत्तेरनुवादकत्वेन
भट्टमते अग्रहीतयाहित्वं प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः ।

ब्र० “(१) योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरण (२) मित्यप्युक्तम् (३)

प्रमाणाभावस्य तथात्वे ^b विप्रमानुदयप्रसङ्गात् ‘उपल-
म्भाभावमात्रस्य तथात्वे शङ्खधवलमप्रतिसन्धानवतः
पीतप्रमानुदयप्रसङ्गात् ^d * कालभेदात्तत्राविरोध? *—इ-
ति चेन्न, ‘तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावाग्रहणप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ भट्टस्य योग्यानुपलब्धिं प्रमाणं खण्डयति—^a “योग्ये”ति ।
अनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावस्तत्रोपलब्धिः प्रमा वा विवक्षिता ज्ञानमात्रं वा
आद्ये आह—^b “धमे”ति । प्रमाया अभावो यदनुपलब्धिस्तदा शुक्तौ
रजतत्वाभावप्रमैव स्यात् तु रजतधम इत्यर्थः तत्पूर्वं रजतप्रमाया अभावे-
नानुपलब्धिसत्त्वादित्यर्थः दोषादभावप्रमाप्रतिबन्ध इति न वाच्यं दोषस्य
विकल्पनिरस्तत्वात् अन्ये आह—^c “उपलम्भे”ति । श्वेतः शङ्ख इति
ज्ञानतः पित्तदूषितनेत्रस्य पीतधम एवं सति न स्यात्पीतानुपलम्भात्
पीताभावप्रमाप्रसङ्गादित्यर्थः ननु धवलमप्रतिसन्धानं स्वकाले विरोधि-
तया पीतिमज्ञानं प्रतिबध्नातु तदुत्तरक्षणे तु पीतिमोपलम्भसत्त्वात् न
पीताभावप्रमा येन पीतप्रमानुदय इति शङ्कते—^d “काले”ति । यद्यपि
पीतधमात्पूर्वं पीतोपलम्भ उपलम्भबाधित इति शङ्केयमनुपपन्ना तथाप्यभ्यु-

(१) { अर्थापत्तिं तिरस्कृत्य विदोषणीं क्रियतेऽधुना । }
{ योग्योपलम्भविरहः प्रमाणं भट्टमतम् ॥ }

(२) योग्यत्वे सत्यनुपलम्भोऽभावरूपप्रमाकरणमित्यर्थः । योग्यत्वं चात्र प्रतियोगि-
सत्त्वप्रसज्जनप्रसज्जितप्रतियोगिकत्वरूपम्—विद्यासागरास्तु—योग्यत्वं च प्रतियोगिनि
तत्तद्विन्दित्यसन्निकर्षातिरिक्तप्रतियोगिप्रमाणकबाह्येन्द्रियमनस्समाधानादि दृष्टसामग्रीस-
म्यतिस्तस्यां सत्यां प्रतियोग्यनुपलम्भस्तदभावप्रमाकुर्व्वचभावप्रमाणमुच्यत इति वदन्ति—

(३) अनुपलम्भ इत्यत्र प्रमाणभूतोपलम्भाभावस्य विविक्षितत्वे—इत्यर्थः ।

पेत्य परिहरति-। “तथापी”ति । संसृष्टयोरिन्द्रियसन्निकृष्टयोर्घटपट-
योरन्योन्याभावग्रहे न स्यात्तदुभयोपलम्भेन योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमा-
रणस्याभावादित्यर्थः ॥

सू० “तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात्” अभावस्फुरणे च
तद्विनाभूतस्य ध्रौव्यात् “किंच योग्यता हि * तत्तद्विना-
भूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते” तथा सति यत्र
भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात् “नहि तत्र हेतुव्यति-
रेकेणैव वा / सत्येव वा तत्र भावप्रमोत्पद्यते तत्तद्विना-
भूतविरहसहितः स तथा ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु घटपटतादात्म्यं तत्र प्रतियोगि ननु घटपटावेव तच्चा-
नुपलब्धमेवेत्यत आह-। “तादात्म्यस्ये”ति । तदुभयतादात्म्यस्याली-
कत्वेन तदुभयस्वरूपमेव तादात्म्यं वाच्यमित्यर्थः तादात्म्यस्वरूपेण तथा-
प्यनुपलम्भ एवेत्याशङ्क्याह-। “अभावस्फुरणे” इति । घटपटात्मा न भव-
तीत्यत्र तादात्म्यज्ञानस्यापि सम्भवादित्यर्थः यद्वा सर्वत्राभावज्ञाने प्रतियो-
गिज्ञानध्रौव्यादनूपलब्धिस्तकरणं क्वापि नास्तीत्यर्थः ॥ “किं चे”ति । स
प्रतियोगी तद्विनाभूत इन्द्रियसन्निकृष्टादिस्तदितरद्वयप्रतियोगिप्रमापकं
तत्साकल्यमित्यर्थः । “तथा सती”ति । घटप्रमा यत्र तत्रापि तत्पूर्वं
घटतद्व्याप्यतद्विचयावदुभयप्रमापकसाकल्यं घटानुपलब्धिश्चास्तीति घटाभा-
वप्रमेव स्यादित्यर्थः तदानीं तत्प्रमापकसाकल्यं हेतुमाह-। “नही”ति ।
अनुपलब्धिसत्त्वे हेतुमाह-। “सत्येववे”ति । नहि सती विद्यमानैव प्रमा जायते
येन घट प्रमोत्पत्तेः प्राक्तत्वागभावरूपाप्यनुपलब्धिर्न स्यादित्यर्थः ॥ “तत्त-
दि”ति । प्रतियोगितद्व्याप्ययोरप्यभावोयोग्यानुपलम्भसहकारी प्रकृते च स
नास्तीति नाभाव प्रमेति शङ्कार्थः सोनुपलम्भः ।

सू० “तद्विनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्नि-
धेरपि हेतुताज्जीकारे प्रमाणाभावात्” अत एवालोकस्या-

ध्यक्षणे आलोकान्तरवत्ताऽवयवेनावयविना वा ऽऽलोके-
नान्यथा सिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा ना-
देक्षते अर्थात्तयोगस्तु नार्थ व्याप्तांशत ऐक्यात् ।

टी० ॥ ^a“तद्विनाभूते”ति । प्रतियोग्यन्वयव्यतिरेकगर्भत्वात्त-
द्व्याप्यान्वयव्यतिरेकयोर्दण्डत्ववदन्यथासिद्धस्तद्व्याप्यविरह इति परिहारा-
र्थः ॥ ^b“अत एवे”ति । आलोकावयवावयविनोः प्रत्यक्षतायामन्यान्य
सहकारिता यथारभ्यारम्भकभावसिद्धसन्निधितयाऽन्यथासिद्धतया नेष्यते
तथा प्रकृतेपीत्यर्थः ॥ ननु यथा प्रतियोग्यभावव्यापकस्तद्व्याप्याभाव इत्य-
न्यथा सिद्धस्तथेन्द्रियसन्निकर्षव्यापको घटादिरर्थ इति साक्षात्कारे सोप्यन्य
थासिद्धः स्यादित्यत आह-। “अर्थात्तयोग”इति । अर्थात्तसन्निकर्षस्या-
र्थघटितस्वरूपत्वाद्वैक्यादिह व्याप्तिरेव नास्तीति न प्रतिवन्दिरित्यर्थः
यत्र घटः प्रतियोगी नास्ति तत्र तत्प्रमापकसाकृत्यमपि नास्ति घटे-
न्द्रियसन्निकर्षस्यैव तत्प्रमापकस्याभावात् * नच प्रतियोगितद्व्याप्यभित्वेन
विशेषणात्तदसत्त्वं न दोषायति वाच्यं * तत्सन्निकर्षस्यतद्वृत्तित्वेनाभेदेन
तद्व्याप्यत्वादिति स्वतन्त्रमेवेतद्वृणमिति वयं ।

श्रु० * “तद्विरहसहितः स तथा ?”-इति चेन्न, ^bइन्द्रियस-
न्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भे तावद्धेतुनाङ्गीक्रियते तत्र
किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरणमेष्टव्यं न वा
न यदि तदा सन्निकर्षस्य हेतुतैव कुतो मन्तव्या अन्य-
थैव कार्यात्पत्त्युपपत्तेः पष्टव्यं चेत्तर्हि ‘तच्चैवोदाहरणे
व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षगून्धे परमार्थतश्चाभाववत्युक्त-
कारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् * “तत्र व्यवधायकाभावः
प्रतियोग्युपलम्भको नास्ति ?”-इति चेन्न, ‘सन्निकर्ष-
व्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरण-

मेव तर्हि तन्न स्यात् व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव
प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधाय काभावः सन्निक-
र्षात्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविशेषोत्पत्ताविति
स्थिते / स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव ।

टी० ॥ “तद्विरहे”ति । प्रतियोगिविरहः प्रतियोग्युपलम्भकया-
वत्समवधानं चाभावप्रमाकरणमतो न प्रतियोगिप्रमास्थले तदभावप्रमाप्र-
सङ्ग इत्यर्थः प्रतियोगिविरहसहकृतापी त्वदुक्तसामग्री क्वचिन्नावयवाहि-
केति व्यभिचारमुपदर्शयितुं पीठमारचयति-। “इन्द्रिये”ति । व्याभिचा-
रमाह-। “तत्रैवोदाहरण”इति । यत्र कुड्यादिव्यवहितो घटाभावो न
युज्यते तत्र घटतद्वाप्यभिचघटोपलम्भकसाकल्यं घटाभावश्चास्तीति घटा-
भाव प्रमा स्यादित्यर्थः कुड्यादेर्व्यवधायकस्याभावः प्रतियोगिप्रमापकः प्रकृते
स नास्तीति शङ्कते-। “तत्रे”ति तर्हि व्यवधायकाभावादेव तत्र कार्याभावो
ननु सन्निकर्षाभावप्रयुक्त इति तत्सन्निकर्षस्य कारणतैव न स्यादिति परि-
हरति-। “सन्निकर्षे”ति ॥ / “स प्रसङ्ग”इति । व्यवहिताभावग्रहप्रसङ्ग
इत्यर्थः ।

मू० * “नच सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः *
प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनु-
त्पत्त्यापत्तेः ^६ अत एव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यं
“इन्द्रियसन्निकर्षे एव तदुपपत्तेः “नचाश्रयसाक्षात्कारोपि
प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात् * “ननु व्यवधायक-
सङ्गावे यत्र परमार्थतोऽस्यभावस्तत्रोक्तकारणादभावाव-
धारणमस्येव को विरोधः न तावद्भावयोगिन्यपि तावता
तद्विरहप्रमा प्रसज्येत(?) * ।

(१) प्रसज्येतेत्यस्यानन्तरभावविरहस्य तदाभावादिनिमित्तमाशङ्क्यम् ।

टी० ॥ प्रतियोगिव्याप्यत्वेन व्युदस्तस्यापि प्रतियोगिसन्निकर्षस्य
कारणत्वमाशङ्क्याह—। “नचे”ति । अभावेन सह सन्निकर्षो न शङ्कितः
भट्टे^(१)स्तदनङ्गीकारात् ॥ ^६ “अत एवे”ति । पूर्वं व्यवधायकाभावत्वेन
कारणत्वं शङ्कितमिदानीमव्यवधानत्वेनेत्यपौनरुक्त्यं यद्वाऽभावेन याज्ञेण
सहेन्द्रियाव्यवधानप्रभावग्रहकारणं व्यवहितस्यले तदभावाच्चाभावग्रहप्रसङ्गं
इत्यत आह—। “अत एवे”ति । तथाचार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणमित्युक्तं
स्यात्तथाचेन्द्रियवेद्यतैवाभावस्य ननु भट्टाभिमतानुपलम्भः कारणमित्याह—।
“इन्द्रिये”ति । तदुपपत्तेरव्यवधानस्य^(२)कारणत्वेऽपपत्तेः ॥ ^८ “नचे”ति ।
कारणमित्यनुषज्यते आश्रयसाक्षात्कारस्याभावप्रमाहेतुत्वे गृहाद्गृहिर्गतेन
गृहे चैत्राभावो न गृह्येत तदानीं गृहस्यासाक्षात्कारादित्यर्थः ननु यत्र
व्यवधानं तत्राप्युक्तसामर्थ्यवलादभावो गृह्यते एव प्रतियोगिप्रति यद्यभा-
वज्ञानं भवेत्तदा दोषः स्यात्तत्र चाभाव एव वास्तवो नास्तीति शङ्कते—।
“नन्वि”ति ।

मू० “तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु
जहि हि योग्यताविशेषणनिवेशव्यसनं ^१ योग्यता विशेष-
णाप्रक्षेपणेऽनुपलम्भमात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि
नाभावनिश्चयः कदाचित्तु संशयो जायते तत्कथं तथा
ङ्गीक्रियते इति चे “तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यतावि-
शेषणप्रक्षेपेऽपि तुल्यम्” अपिच मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमा-
णकोटावनिवेशार्हमेव मेयवस्तुसत्त्वासत्त्वनिर्धारणार्थमेव
हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम् “अन्यथानुमाने
व्याप्तावुयाधिनिरासायासोऽव्यर्थः स्यात् व्याप्तिपक्षधर्म-

(१) भट्टस्तदनङ्गीकारात् (अभावेन समं सन्निकर्षस्याऽनङ्गीकारात्) अभावेन सह
सन्निकर्षो न शङ्कितः (किन्तु प्रतियोगिनेव)—इत्यन्वयः ।

(२) प्राथमिकमेवार्थमनस्य तदुपपत्तेरित्यस्यार्थमाह—अव्यवधानस्येति ।

ताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौस्थ्यात् प्राड्-
नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा
(^१) न स्यात्तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमात्यावभाववास्त-
वसत्ताविरहस्येदानीं क्वचित्सम्भवात् ।

टी० ॥ अभ्युपेत्य परिहरति-। “तर्ही”ति । व्यवधानेऽभावप्रमा-
स्यादित्येतदर्थमेव (^१) हि योग्यताविशेषणं सा चेदभ्युपगतैव किं विशेषणे-
नेत्यर्थः योग्यताविशेषणमन्तरेणान्यकारे घटाभाववति गृहे घटाभावप्रमा-
स्यान्तु घटसदसत्त्वसंशय इत्याशङ्कते-। ^२ “योग्यते”ति । तर्हि व्यवधा-
नेपि घटाभावप्रमायां घटसदसत्त्वसंशयो न भवेदिति योग्यताविशेषण-
दानेपि सामग्रीसत्त्वे फलानुदयदोषः (^३) प्रसक्त इति परिहरति-। “तर्ही”-
ति । प्रमाणप्रवृत्तेः प्राक् प्रमेयसत्त्वनिर्णये प्रमाणफलमेवेत्याह-। ^४ “अपि
चे”ति । यत्र वास्तवी व्याप्तिस्तत्र पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकमिति
व्याप्तिज्ञानार्थमुपाधिनिरासप्रयासवैफल्यमित्याह-। “अन्यथे”ति । प्राड्-
नास्तितास्यले यदनुपलब्धिः कारणं तदा गृहोपलम्भकाले चैत्राभाववतो
गृहस्य क्रमेण चैत्रवत्त्वे सति नाभावः सहकारीत्याह-। ^५ “प्राग”ति ।
तद्गृहं तदा चैत्राभाववच्चैत्रवत्तया योग्यतायां सत्यामप्यस्मयंमाणत्वादित्य-
नुमानमाशङ्क्य यदुपनिबन्धः (^६) ।

मू० “फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटि-
निवेशे विशेषाभावात् तदु^७ पलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य
विशेषत्वे ऽतिप्रसङ्गात् (^८) * “तथापि सामान्यतो विशेषा-
भावेसिद्ध? *—इति, चेन्न ‘तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात् ।

(१) सा=प्राड् नास्तिता प्रमितिः ।

(२) इत्येतदर्थम्=इत्येतत्प्रसङ्गवारणार्थम् ।

(३) फलानुदयदोषः, संशयाभावानुदयदोष इत्यर्थः ।

(४) यदि पदस्य मूले उपनिबन्ध इत्यर्थः ।

(५) अयमाशयः—आशयनिष्ठं यदिदमभावोपलक्षितत्वविशेषणं तादृशविशेषण-

विशिष्टत्वमप्याशये विशेषणमुपलक्ष्य तदुपलक्षितत्वविशेषणविशिष्टत्वस्यापि

टी० ॥ ननु फलेनानुपलब्धित्वज्ञानेन प्राक्काल एव विप्रयीक्रियते तत्र चासीदेवाभाव इति तदुपलक्षिताश्रयोपि कारणकोटि प्रविष्ट इत्याशङ्क्याह—। “फले”ति । तथा सति प्रतियोगिमत्तयभावप्रमा नभवत्यन्यत्र भवतीति विशेषो न स्यादित्यर्थः आश्रयस्याभावोपलक्षितत्वं यद्विशेषणं तदेव विशेषः स्यादित्याशङ्कते—। ^६ “उपलक्षितत्वे”ति । एवमप्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति—। “अतिप्रसङ्गादि”ति । विशेषस्य विशिष्यानिर्वचनेपि सामान्यतः कश्चिद्विशेषो व्यवहारानुरोधात्स्वीकार्य इत्याशङ्कते—। ^८ “तथापी”ति । कोऽसौ विशेष इति वादिप्रश्ने तनिर्वचनमावश्यकमन्यथा सर्वत्रसामान्येनैवोत्तरं स्यादिति परिहरति—। “तस्ये”ति । व्याख्यानमिदमस्माकं यथा पितृवचस्तथा व्याख्यानगुणदोषाभ्यां संवन्धो मत्पितुर्न मे ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय शङ्करमिश्रकृतखण्डनव्याख्यानेऽनुपलब्धिसखण्डनव्याख्यानं समाप्तम् ॥

श्रु० (१) “कश्चायमसिद्धो नाम तथाहि ^६ व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोसिद्ध इत्यलक्षणं ‘हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्’ व्याप्तिं पक्षधर्मतां ‘तत्प्रमितिं वा न विरुधतां हेतुदोषत्वासम्भवात् ननु नेद^(२)मीदृशं तथाहि ।

टी० ॥ या सूक्तिर्भवनाथवक्रकमलादुद्भवरी तत्कृतं सौभाग्यं प्रतिपद्य शुद्धमतिभिः श्लाघापदं लम्बिता न्यस्ता सज्जनमानसे विजयता-

विशेषणत्वेन पुनस्तादृशविशेषणविशिष्टत्वस्यापि तथात्वेनाऽनवस्था ; उपलक्षणत्वं तु प्रतियोगिमत्तयपि देशे तदभावप्रमा प्रसज्यतेत्यातिप्रसङ्गस्तदवस्थ इति ।

- (१) { एतावताप्रबन्धेन मानपट्कं निराकृतम् । }
 { आभासखण्डनं कर्तुमारभते ततः परम् । }

(२) इदम्=उक्तलक्षणम्, ईदृशं न=हेत्वाभासान्तराणामप्यसिद्धे प्रवेशकं न—इत्यर्थः ।

मापुष्यवन्तोदयं^(१) यन्त्ययन्त्यविमोचनाय रचना वाचामियं शाङ्करी ॥ १ ॥
 प्रमाणानां सामान्यलक्षणानि विशेषलक्षणानि च विस्तरेण निराकृत्य तच्चि-
 ह्युत्पात्तदाभासानां तदनन्तरं तन्निराकरणाय प्रस्तौति-। “कश्चाय-
 मि”ति । यद्यपि भेदस्यापनायां हेत्वाभासखण्डनिकस्य स्वबधाय कृत्यो-
 त्यानमिव तथापि हेत्वाभासानामखण्डने तैरेव द्वैतापत्तिरिति तल्लक्ष-
 णमपि खण्ड्यते-। ^b“व्याप्ती”ति । व्याप्तेरप्रमायां व्याप्यत्वासिद्धिः
 पक्षधर्मताया अप्रमायामाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिश्च तदेतन्नित्यसाधा-
 रणं लक्षणं अप्रमा च विषयाभावादिष्ये सत्यपि तदग्रहादा तथाच यत्र
 व्याप्तिस्वरूपं नास्ति सदपि वा न प्रतीयते यत्र पक्षस्वरूपं नास्ति तद्वि-
 शेषणं सन्देहः सिंघाधयिषा वा नास्ति तत्सत्त्वेपि हेतुर्वा नास्ति सर्वस्या-
 पसाहकमेतदिति भावः विरुद्धव्यभिचारिबाधितेषु व्याप्यभावात्सत्यमिति पक्षे
 च तदनिश्चयात्सर्वत्र लक्षणमिदमतिव्यापकमित्याह-। “हेत्वाभासा-
 न्तराणामि”ति । अतिव्याप्तिं द्रष्टयति-। ^d“व्याप्तिमि”ति । व्याप्तिप-
 क्षधर्मतयोः सत्त्वेपि^(२) तदज्ञानदशायामज्ञानस्वरूपामसिद्धिं सङ्गृहीतुमा-
 ह-। ^e“तत्प्रमितिमि”ति ।

मू० “केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिर्विरहात्मानः के-
 चित्तु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः प्रतिबन्धकतयानुमित्यु-
 त्यप्तिं निरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते तत्र ^bप्रथमे
 तावदसिद्धमध्यमध्यासते तद्यथा व्याप्यत्वासिद्धः सोपा-
 धिरूपः ‘अनौपाधिकसंबन्धिता हि व्याप्तिः सोपाधिता
 चानुपाधिताविरहरूपैव’ एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धा-
 वेवान्तर्भवविषणुः पक्षपदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपादि

(१) आयुष्यवन्तोदयम्=सूर्यवन्तोदयपर्यन्तम्, “एकयोत्पापुष्यवन्तो दिवाकर-
 निशाकरौ”-इत्यमरात् ।

(२) अत्र ‘हेतौ’-इति शेषः ।

सा 'सिद्धसाधनमपि तथैव सिषाधयिषितधर्मविशिष्टे
हि पक्ष उच्यते यच्च सिद्धं न तच्च सिषाधयिषास्ति ततो
विशेषणाभावायतो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः * न च
वाच्यं यथा सव्यभिचारत्वाद्गमव्याप्तिकमिति पृथगेव
सव्यभिचारस्य दोषत्वं तथा सिद्धत्वात्तच्च सिषाधयिषा
नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति * लिङ्ग-
द्वारेणासिद्धिपर्यवसायित्वात् ॥

टी० ॥ व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्वरूपत्वमसिद्धत्वमिति ल-
क्षणं सङ्ग्रहीतुं त्रिधा हेत्वाभासान् विभजते-। "केचिदि"ति । अज्ञाय-
मानस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य दोषत्वं बाधवत्^(१)ज्ञायमानं
सद्वदनुमितिप्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इति न लक्षणं गौरवात् किन्त्वनु-
मितिप्रतिबन्धकत्वमात्रं तल्लक्षणमिति भावः दोषभूयं दोषत्वं-। ^b"प्र-
थमे" इति । ये व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिविरहात्मान इत्यर्थः ननु सोपा-
धित्वमसिद्धत्वं भवति ननु त^(२)द्व्याप्तिविरहस्वरूपमित्यत आह-। "अ-
नौपाधिके"ति । आश्रयासिद्धेः पक्षधर्मताविधटनात्मकत्वनिर्वाहाय पीठ-
मारचयति-। ^d"एवमि"ति । ननु गगनारविन्दं सुरभीत्यत्राश्रयव्यतिरेक-
रूपतास्तु सिद्धसाधनं तु न तथेत्यत आह-। ^c"सिद्धे"ति । पक्षताघटक-
सिषाधयिषाविरहात्तात्रव्याश्रयविरहरूपत्वैवेत्यर्थः ननु व्यभिचारवत् सिद्ध-
साधनस्यासिद्धत्वानाद्यकत्वमेव ननु तदात्मकत्वमित्याशङ्क्य निराकरो-
ति-। ^f"न चे"ति ॥

श्रु० "अन्यथा व्याप्यादविरहपर्यवसिततामात्रेण सव्यभिचा-
रत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति ^bयतः सिषा-

(१) बाधः पक्षे साध्याभाववतानिधनयोः ग्राह्यः ननु पक्षे साध्याभावः साध्या-
भाववत्पक्षो वा, निश्चयस्य च तस्याज्ञातस्यैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् ।

(२) तद=असिद्धत्वम् । Gurukul Kangri Collection, Haridwar.

धयिषाभावो न प्रतिपत्ता सिद्धत्वाल्लिङ्गाद्भवत्ये किं नामे-
च्छाभावस्य तस्य 'यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगमः' इच्छैव
तु तत्र यन्नास्ति तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण
सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने नास्तिच्छाभावमनुमातुं
लिङ्गन्तयेति^(१) एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मताविरहस्यैव
ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्ते ऽसिद्धतः पृथ-
गेव हेत्वाभासाः 'तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः
तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतोर्न साध्यव्याप्तताभावः
किं नाम साध्यव्यतिरेकेण सच्चानौपाधिकः संबन्धो-
न्य^(२) एवासौ ।

टी० ॥ असिद्धुच्चायकस्याप्यसिद्ध्यन्तर्भावे दण्डमाह-। "अन्यथे"-
ति । सिद्धसाधनस्याश्रयासिद्धिघटकत्वं न तु तदुच्चायकत्वमिति व्यभिचा-
रादिवैषम्येण परिहरति-। "यत" इति ॥ "यथादर्शनमि"ति । न्या-
यमते प्रत्यक्ष एवेच्छाभावो भट्टमते त्वनुपलब्धिगम्य इत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षादे-
रित्यादिपदेनानुपलब्धिषडङ्गहः किं तर्हि सिद्धसाधनोपन्यासेन इच्छावि-
रह एवोपन्यस्यतामित्यत आह-। "इच्छैव त्वि"ति । स्फुटत्वादिव्याप्ति-
प्रयोजकस्य सिद्धसाधनस्योद्भावनमित्यर्थः ॥ विरुद्धे व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वमु-
पपादयति-। "तद्यथे"ति साध्यविपरीतव्याप्तोऽयं न साध्यव्याप्तः नहि
तदभावव्याप्तस्य तदुद्भाप्यत्वसम्भव इति विरुद्धस्य व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वं ननु
व्याप्तिभङ्गत्वमेवेत्यर्थः ॥ "किं नामे"ति । साध्यव्यतिरेकसामानाधिकर-
ण्यमात्रस्यानैकान्तिकसाधारण्यादिति भावः ॥

(१) शब्दोऽनित्यश्चाक्षुषत्वादिति स्वरूपासिद्धिसाधनवृत्तित्वरूपपक्षधर्मता-
विरहरूपेत्याह-एवमिति-भागासिद्ध्यादेरप्यन्तर्भावो यथा यथमूहनीय इति-

(२) अन्यः, साध्यव्याप्तताभावादित्यः ।

ब्र० “इत्यमेव पक्षधर्मताविरहात्मापि नायं ^७ किंनाम ततः
 साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिकसंबन्धत्वात्साध्यव्या-
 प्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते तथा सति साध्यव्याप्त्यतिरेके
 लिङ्गं सद् विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति एवमनै-
 कान्तिकोपि न व्याप्त्यतिरेकरूपः किन्तु तल्लिङ्गमेव
 तथाहि “हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न
 साध्यसाधनव्याप्त्यविरहात्मा” किंनाम व्यभिचारो हेतोः
 साध्यव्याप्त्यविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्या-
 प्तिभङ्गं बोधयते “यदि हि निरुपाधिः साध्येन संबन्धोऽस्य
 भवेत् कथं व्यभिचारितुं शक्नुयात्तस्माद्व्याप्त्यविरहलिङ्गं
 व्यभिचारः नतु व्याप्त्यविरहः पक्षधर्मताविरहरूपता
 त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव ^८ सत्यतिपक्षतायां चानवग-
 म्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनक-
 त्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसङ्गावे कार्याजनकत्वमितरकार-
 णसाधारणो वस्तुभावः ।

टी० ॥ “इत्यमि”ति । विरुद्धे पक्षतद्वर्तयोरभङ्गादित्यर्थः ॥
^७ “किं नामे”ति । अयं न साध्यव्याप्यः तदभावव्याप्यत्वादित्यसिद्धलिङ्ग-
 त्वमेवास्येत्यर्थः किन्तु लिङ्गमेव व्याप्त्यविरहस्येति शेषः ॥ “हेतोरि”ति ।
 कात्स्न्येन संबन्धस्य व्याप्तेः यद्यपि व्यभिचारो भङ्ग एव तथाप्यनौपाधि-
 कत्वं व्याप्तिरित्याशयेनोक्तं तदेवाह— ^८ “किं नामे”ति । यत्र व्यभिचार-
 स्तत्रोपाधेरवश्यकतयानौपाधिकत्वं नास्तीति व्याप्तिभङ्गलिङ्गतैव व्यभिचा-
 रस्येत्यर्थः ॥ “यदि ही”ति । साध्यात्यन्ताभावासामानाधिकरण्यस्य
 साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारासम्भव इत्यर्थः ॥ ^१ “पक्ष-
 धर्मते”ति । शब्देऽनित्यः सत्त्वादित्यादीनां पक्षधर्मतायाः सत्त्वादित्य-

र्थः ॥ ^१ “सत्प्रतिपत्ततायामि”ति । यद्यपि विरुद्धयोर्हेत्वोरेकत्र व्याप्ति-
भङ्ग आवश्यकस्तथापि^(१) तदनवगमदशायामन्योन्यप्रतिबन्धादेव^(२) नान्यो-
न्यस्यानुमितिजनकत्वमिति न तत्र व्याप्तिविरहरूपता न वा तदुच्चाय-
कतया दोषत्वमित्यर्थः ।

म्ब० “तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपता^६ संभावितैव ‘बाध-
स्तु साधनवति पक्षे साध्याभावबोधनात्मा भवन्नपि न व्या-
प्तिविरहावगमरूपः सामान्यतो नौपाधिकसंबन्धरूपा हि
व्याप्तिः साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपाधिता
‘साध्याविरोधिस्वभावत्वा’ तस्याः/ नाप्यसौ सामान्यतः
साध्यसाधनसंबन्धस्य विरहरूपः ॥

टी० ॥ “तस्ये”ति । सत्प्रतिपत्तहेतोरित्यर्थः ॥ ^७ “असम्भावितै-
वे”ति । तस्यां दशायामिति शेषः ॥ “बाधस्त्विति । जलहृदो वह्नि-
मान् धूमवत्त्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिसाङ्ग्यमभिप्रेत्याह—^८ “साधनवती”-
ति । वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादावित्यर्थः सर्वापसंहारेण व्याप्तिग्रहो
नतु विशेष्यवद्भावेन येन व्याप्तिभङ्गो दूषणं भवेत् यत्कृतकं तदनुष्णमि-
ति व्याप्तेर्व्यतिरेकस्याप्यहाद् वह्निः साध्याभावप्रमादशयां व्याप्तिभङ्गग्रहे
बाधस्यैवोपजीव्यत्वं न तु व्याप्तिविरहस्य तदा दोषत्वं बाध एव व्याप्ति-
विरहमन्तरेण न सम्भवतीति तस्य व्याप्तिभङ्गोच्चायकत्वमत एवान्यस्यापा-
धेरलाभे पक्षेतरत्वमेव तत्रोपाधिः सोपाधित्वमेव च व्याप्तिभङ्ग इत्य-
र्थः पक्षताविघटनमपि बाधोदीच्यं बाधकप्रमाणसद्भावे सन्देहसिपाधयि-
ष्योरनुदयादिति भावः ॥ “साध्याविरोधी”ति । तस्याः सोपाधितायाः
साध्याविरोधिरूपत्वान्न साध्याभावरूपता उपाधेः साध्यव्यापकतया सा-
ध्यविरोधित्वादित्यर्थः ननु सामान्यतोपि व्याप्तिर्विशेषे वह्निः हेतोः साध्या-

(१) तदनवगमदशायाम्=विरुद्धत्वानवगमदशायाम्,

(२) नान्योन्यस्यानुमिति जनकत्वम्=नान्योन्यस्य निश्चयाकारानुमिति जनक-
त्वम् ।

भावसामानाधिकरण्यहाद्वग्नैवेत्यत आह-। ^f “नापी”ति । यत्कृतकं तद-
नुष्णमिति दृष्टान्ते घटादावविनाभावग्रहस्याप्रत्यूहत्वादित्यर्थः ॥

मू० “बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः संबन्धस्य
दृष्टान्तावगतस्यानपत्तापात् बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषय-
त्वात् ^b सामान्याकारपरिगृहीतस्य संबन्धस्य विशेषान्त-
रमादाय पर्यवसानाविरोधा ^c तस्माद्विशेषबाधेन सामा-
न्यतः संबन्धस्य सोपधितानुमीयते ^d “निरुपाधित्वे बाधा-
नुपपत्तेः यथाह बाधाद्वोपाधिरुन्नीयते ऽन्यथा वेति न
काञ्चिद्विशेष इति ^e अन्यस्तु सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रति-
बन्धकत्वमेव तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न
करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्यान्यथैव
बाधस्य दोषत्वमित्याह ।

टी० ॥ एतदेवाह-। ^a “बाधे सत्यपी”ति ॥ ^b “सामान्याकारे”ति ।
यत्कृतकं तत्तदनुष्णमिति यद्यपि बाधायां भग्नं तथापि यत्कृतकं तद-
नुष्णमिति सामानाधिकरण्यमात्रमभग्नमेवेत्यर्थः अतो बाधस्य व्याप्ति-
भङ्गलिङ्गत्वं न तु व्याप्तिभङ्गत्वेनासिद्धत्वमित्युपसंहरति-। ^c “तस्मादि”-
ति । अत्रैव विपक्षे बाधकमाह-। ^d “निरुपाधित्वमि”ति । हेतोः सा-
ध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यं नावच्छेदभेदं विनैत्यवच्छेदककल्पनाया-
मन्यस्यावच्छेदकस्याभावात्पक्षेतरत्वमेवावच्छेदकं साध्यसामानाधिकरण्या-
वच्छेदक एवोपाधिरिति बाधे तस्यावश्यकत्वमन्यत्र तु त्वदुक्तव्याघाता-
दिदोषाच्च पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमित्यर्थः मतान्तरमाह-। ^e “अन्यस्त्वि”-
ति । साध्याभावप्रमा स्वरूपसत्येव साध्यधीप्रतिबन्धिकेति सत्प्रतिपक्षव-
त्प्रतिबन्धकतयैव दोषत्वं न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपतया न वा तदुच्चाय-
कतयेत्यर्थः ॥

सू० "तस्माद्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितित्वानां यच्च साक्षादेव विर-
हस्योद्भावनं तच्चासिद्धः यच्च तु व्याख्यादिविरहलिङ्गोप-
न्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तच्चान्यो हेत्वाभासः *
ननु सोपाधित्वादयोपि यतोवगम्यन्ते तत्कुतः पृथग्भूषणं
न भवति अनैकान्तिकत्वादिवत् ? *— मैवम्, 'अनैका-
न्तिकत्वादेर्व्याप्तिविरहबोधने लिङ्गभावनियमात् पृथ-
गुपन्यासः सोपाधित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्नतु लिङ्ग-
भावनियतं तच्च प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति ^d * नच वाच्यं

टी० ॥ उपसंहरति—। ^a "तस्मादि"ति । यद्यप्युद्भावनगर्भं नासि-
द्धत्वं तथापि तत्रास्तीति कृत्वाक्तम् ननु यदि व्याख्यादिभङ्गलिङ्गानामप्य-
नैकान्तिकादीनां हेत्वाभासत्वं तदा सोपाधित्वापक्षधर्मतयोरुच्चायकान्त-
रमप्यस्ति नहि प्रत्यक्षादाप्तोपदेशाल्लिङ्गान्तराद्वा न सोपाधित्वादिय-
हीतुं शक्यते इति हेत्वाभासाधिक्यं प्रसक्तमिति शङ्कते—। ^b "नन्वि"ति ।
यथानैकान्तिकत्वं विरुद्धत्वं बाधितत्वं वा व्याप्तिभङ्गत्वनियतं तथाना-
न्यत्सोपाधित्वादिनियतं येन हेत्वाभासान्तरं भवेत् सोपाधित्वयाहकता-
मात्रेण प्रत्यक्षादीनां हेत्वाभासत्वं सम्भाव्येतापि यदि ज्ञायमानं सत्तथा
स्यादिति परिहरति—। ^c "अनैकान्तिकत्वादेरि"ति । नन्वतीन्द्रियस्यले
किञ्चिच्चिद् लिङ्गभावेनैव सोपाधित्वोच्चायकमिति तद्वत्त्वाभासान्तरं भवे-
च्च तदपि चिह्नादि सोपाधित्वं नावश्यं सर्वत्र गमयतीति न हेत्वाभा-
सान्तरं तदानैकान्तिकत्वादिकमपि न सर्वत्र व्याप्तिभङ्गे लिङ्गमिति क्वचि-
दनैकान्तिकत्वेन क्वचिद्विरुद्धत्वादिनापि तदुच्यनादित्यत आह—। ^d "नच
वाच्यमि"ति । यथानैकान्तिकत्वं विरुद्धत्वादिकं वा व्याप्तिविरहव्याप्य-
तावच्छेदकं न तथा तच्चिह्नादीनामनुगतमेकमवच्छेदकं येन तत्पृथक्
स्यादित्यर्थः ॥

ब्र० यत्र लिङ्गा^(१)त्सोपाधिनादेः प्रतीतिरतीन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाभिधीयतां न ह्यनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापन्नमिति * अनैकान्तिकत्वादिवत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक् पृथगेवाभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति “वक्ष्यामश्वाग्रे हेतुं तदनभिधानस्य *^६ नन्वनुचितमुच्यते व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयानैकान्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति *^(२) यतो व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिस्तद्वैकल्यान्न भवेत्^(३) यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तमिदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्तीति ॥

टी० ॥ ननु सोपाधित्वलिङ्गत्वमेव तेषामनुगतमस्तु अन्यथा जनैकान्तिकादीनामपि तत्र स्यादित्यत आह—। “वक्ष्यामश्चे”ति । यद्यपि सोपाधित्वं व्याप्तिविरहान्नान्यत्तदुच्चायकत्वं चानैकान्तिकादीनां व्यवस्थापितमेव आदिपदयाह्यापक्षधर्मत्वस्य च सोपाधियोगाया विरहस्य । प्रत्यक्षत्वमेवोपपादितमिति शङ्केयमस्यान एव तथापि सोपाधित्वं प्रमाणान्तराणां यहीतुं शक्यमिति तस्य पृथक्त्वमाशङ्कितं नन्वनैकान्तिकत्वादीनामनुमितिदोषत्वं नास्ति तथाच हेत्वाभासत्वमपि न अनुमिति सामग्री-

(१) सोपाधिनादेरित्यत्रादिना स्वरूपासिद्ध्यादेस्वीकारः । सोपाधित्वादिकमसिद्धेः पृथग्दूषणं भवतुमर्हति हेतुदोषज्ञापकत्वादनैकान्तिकत्वादिवदन्यथा जनैकान्तिकत्वादिरपि पृथग्दोषत्वं न स्यादित्यर्थः ।

(२) व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गभूतानैकत्वादितोषाणामनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वात्कथमनुचितं पृथग्दूषणत्वमित्यत आह—यत इति ।

(३) अस्तु लिङ्गप्रमित्यभावस्यैवानुमित्यनुत्पादे प्रयोजकत्वमेतावता किंस्यादित्यत आह—यतश्चेति—

वैकल्पस्यैव तद्दोषत्वाच्चतुसामग्रीवैकल्योच्चायकस्याप्यनुमितिदोषत्वमिति प्रसङ्गादिति शङ्कते-।^b “नन्विति ॥

ब्र० * (१) नच व्याप्तिपक्षधर्मते विद्यायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति “व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यं * (२) तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनैकान्तिकत्वादीनां नतु साक्षाद्दोषत्वं^b दोषप्रतिपादकतयापि च दोषत्वं साक्षाद्दोषमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीनामिति सत्यमेतत् “साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याख्यादिविरहस्य वा विरुद्धादीनां तु तत्प्रमापकतया यद्यपि दोषपक्षनिक्षेपस्तथापि विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्तास्तदुद्भावनलाघवानुरोधाद्याख्यादिविरहे तच्चाद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते ॥

टी० ॥ “व्यतिरेके”ति । अनुमितिकारणान्तरस्य कालादेर्व्यतिरेकोपदर्शनमयोग्यमित्यर्थः ॥ ननु दोषप्रतिपादकतयैव दोषत्वमस्तु परम्परयाप्यनुमितिदोषत्वसम्भवादित्यत आह-।^b “दोषेति । एवं सति साक्षाद्दोषस्यासिद्धेरुद्भावनानन्तरमेव तद्व्यवस्थापकतयानैकान्तिकाद्युद्भावनप्र-

(१) व्याप्तिपक्षधर्मतावदनैकान्तिकत्वाद्यभावोपि कारणमनुमितेरतो व्याख्याद्यभाषदनैकान्तिकत्वाद्यभावो नैकान्तिकत्वादिरपि दूषणमित्यत आह-न चेति-अनैकान्तिकत्वाद्यभावस्यान्वयेपि व्यतिरेको न दर्शयितुं शक्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितौ सत्यामनुमित्यनुत्पत्त्यदर्शनाद् व्यतिरेकात्कारणत्वमवसेयमित्यर्थः । इति विद्यासागराः । व्याप्तिपक्षधर्मता ग्रहसत्त्वेऽनुमिति सत्त्वं व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहाभावेऽनुमित्यभाषद्व्यन्वयव्यतिरेकदर्शनात्तयोः कारणत्वमावश्यकमनैकान्तिकत्वाद्यभावसत्त्वेपि व्याप्तिपक्षधर्मताग्रहासत्त्वेनानुमित्यनुत्पादादित्यनैकान्तिकत्वादेर्न कारणत्वमिति पूर्वपक्षलोभप्रायः ।

(२) व्याख्यादिविरहस्यासिद्धदोषत्वेऽनैकत्वाद्युद्भावनमनुचितमिति प्रतिपादयितुमनुमितिदोषप्रत्यायकत्वमेवेति फलितमुपसंहरति-तस्मादिति-

सङ्ग इत्यर्थः ॥ परिहरति—। “साक्षादि”ति । असिद्धेद्वावने कथमसिद्धिरिति तद्व्यवस्थापनाय पुनरनैकान्तिकाद्युद्वावनमावश्यकं तेन प्रथममनैकान्तिकाद्येवोद्वायं तच्च स्वव्यापकमसिद्धत्वं स्वत एवाक्षिपतीति लाघवादनैकान्तिकत्वमेवोद्वायमित्यर्थः । न चैवं सत्यसिद्धोद्वावनमनवकाशम् अनैकान्तिकाद्युद्वावननैरपेक्षेण यत्रासिद्धत्वज्ञानं तत्र तदुद्वावनस्य सावकाशत्वादिति भावः * नच निर्वाह्यामसिद्धिमुद्वाय निर्वाहकानैकान्तिकाद्युद्वावनमप्राप्तकालमिति वाच्यम् * कथाम्प्रदायस्य तादृशत्वेनाप्राप्तकालत्वाभावाद् अनैकान्तिकाद्युद्वावनादेवानुमिति प्रतिबन्धस्य सम्भवात् । अनैकान्तिकत्वादीनामप्यसाधकतालिङ्गत्वात् तथाचोद्देश्यद्वयस्यानैकान्तिकाद्युद्वावनादेव सिद्धेरित्याशयात् ॥

सू० “अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविने व्याख्यादिविरहोऽर्थाङ्गमस्यते व्याख्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात् ” यथा तस्माद्दीर्घायमित्युक्ते सोऽस्माद्ध्रस्व इत्यर्थाङ्गमस्यते नतु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा तथेहापि निरमौ धूमोस्तीति प्रतिपादितेग्निनासौ न व्याप्त इत्यर्थाङ्गमस्यते नहि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनमौ चास्तीति “अत एवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधानेयमपि हेतुः तान्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादुपाधि”मनपेक्षाणि गमयन्ति “येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात् / अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ तु व्याख्यादिविरहबोधनाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्यचित् सचेतसः सम्भवतीति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थिते बाधायमभिधीयते,

टी० ॥ नन्वनैकान्तिकाद्युद्भावनानन्तरमसिद्धुद्भावनमस्तु तथाच न
लाघवमित्यत आह—। “अनैकान्तिकत्वादावि”ति । नह्यर्थायातमप्य
भिधीयते अर्थपौनरुत्यापत्तेः अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह—। ^b“यथे”ति । वक्ष्या-
मश्चात्रेति । यदुक्तं तत्र किञ्चिदाह—। ^c“अत एवे”ति ॥ ^d“अनपेक्षा-
णी”ति । उपाधिलिङ्गत्वेनाप्रतिसंहितानीत्यर्थः तत्प्रतिसन्धानं च न व्या-
प्यतावच्छेदक्यहमन्तरणेति भावः एतदेवाह—। ^e“येने”ति । अनैकान्ति-
कत्वादीनामसिद्धिव्याप्यतावच्छेदकरूपत्वस्याभयसिद्धत्वादिति तदुद्भा-
वनमुपपन्नमित्याह—। ^f“अनैकान्तिकत्वादी”ति ॥

सू० ० एतेन कोटिशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भवति
व्याप्तत्वपक्षधर्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति तावद्विरुद्धा-
दिषु लक्षणं किं नास्ति किं वास्ति यदि नास्ति तदा
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धत्वादयः प्राप्नुवन्ति
अथास्ति तदा तेष्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः अथैतस्मिंस्तुल्ये
सत्यपि ते नासिद्धान्तर्भक्ताः ^bतर्हि लक्षणमिदमतिव्याप-
कमापन्नम् * अथ यच्च व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं
साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते * ^dतर्हि लक्षणान्तर-
मिदमुक्तं स्यात् ^eन चेदमपि युक्तं ^fयच्च ^(१)व्याप्तिविरुद्ध-
मात्रमुद्भाव्यते तच्च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं
मिलितं नोद्भाव्यते इति नासावसिद्धः स्यात् ^gएवं सर्व-
चासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गे विधातव्यः ॥

टी० ॥ हेत्वाभासानां व्युत्पादनेनापि नासिद्धलक्षणस्यातिव्याप्तिः
परिहृतेत्याह—। ^aएतेने”ति ॥ ^b“तर्ही”ति । लक्ष्यादन्यत्रानैकान्तिकादिषु

(१) स श्यामो मित्रातनयादित्यादावुपाधुद्भावेन व्याप्तिविरुद्धमात्रं प्रतिपा-
द्यते नासावसिद्धस्यादितिसम्बन्धः ।

लक्षणगमनादित्यर्थः नन्वनैकान्तिकादिषु व्याप्यादिभङ्गस्य साक्षादुद्भावनं नास्ति साक्षादुद्भाव्यव्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहत्वस्यासिद्धिलक्षणत्वेनाभिप्रेतत्वादिति शङ्कते-। ^८ “अथे”ति । तथाचोद्भावनगर्भं लक्षणान्तरं प्रणयतस्तव प्रतिज्ञाहानिरिति परिहरति-। ^८ “तर्ही”ति । ननु प्रतिज्ञाहानिः पुरुषदोषो नतु लक्षणान्तरदोष इत्यत आह-। ^९ “न चेदमपी”ति । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहाणां मिलितानामुद्भावनं लक्षणत्वेन विवक्षितं प्रत्येकोद्भावनं वा आद्यं परिहरति-। ^{१०} “यत्रे”ति-। ^{११} “एवमि”ति । यत्रापक्षधर्मत्वोद्भावनमात्रं तत्रापि मिलितानुद्भावनानुद्भाव्यव्याप्तिर्यत्र वा प्रमितिर्विरहोद्भावनं तत्रापीत्यर्थः तथाच प्रत्येकोद्भावनमात्रे लक्षणगमनादव्याप्तिरितिभावः ॥

ब्र० ^{१२} “अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्मतया ऽप्रमिततया चेति तर्ह्यन्योन्योदाहरणाव्याप्तिरित्यव्यापकत्वमुभयोः*^{१३} अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्यापकता न दोषायेति मन्यसे?*-न, सामान्यलक्षणे निर्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटेत*^{१४} अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु?*-मैवम्, सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिव्याप्तेः^{१५} भावहूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः^{१६} स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोष इति तदुद्भवनाव्याप्तेश्च*^{१७} अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां प्रमितत्वस्य व्यतिरेको यच्च साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति?*-ब्रूदमप्यलक्षणं अव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति-। ^{१८} “अथे”ति । तथाच सुतरामव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु तिसृणामसिद्धीनां विशेषलक्षणान्येतानि तथाचा-

न्योन्यानुपग्रहो गुण एव न दोष इति शङ्कते-। ^b “अथे”ति । सामान्यलक्षणज्ञानमन्तरेण विशेषलक्षणजिज्ञासानुदयात्सामान्यलक्षणमेव प्रथममुचितमिति परिहरति-। ^c “सामान्ये”ति । नन्वनुमित्यसाधारणकारणविरहोद्भावनं यत्र सोऽसिद्ध इति सामान्यलक्षणमित्याह-। ^d “अथे”ति । अनुमितेरसाधारणो हेतुर्व्याप्तत्वं पक्षधर्मत्वं तत्प्रमितिश्च तद्विरहोद्भावनमित्यर्थः ॥ असत्प्रतिपक्षितत्वमप्यनुमितेरसाधारणो हेतुरिति तद्विरहोद्भावनेऽतिव्याप्तिरित्याह-। ^e “सत्प्रतिपक्षे”ति । अनुमित्यसाधारणभावभूतहेतुविरहोद्भावनं विवक्षितमसत्प्रतिपक्षितत्वं च न भावभूतमतो नातिव्याप्तिरिति यदि तदा निरुपाधित्वस्यानुमित्यसाधारणहेतोर्यत्रविरह उद्भाव्यते तत्र व्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिरिति शङ्कोत्तराभ्यामाह-। ^f “भावे”ति ॥ ^g “स्वरूपासिद्धिरिति”ति । यद्यप्यनुमित्यसाधारणदोषोद्भावनं न लक्षणं येनाव्याप्तिः स्यात् तथाप्यनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनमपि तत्रैवपर्यवस्यतीति तथोक्तम् । ^h “अथेति । अनैकान्तिकादौ साक्षादनुमित्यसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं नास्ति किन्त्वनैकान्तिकत्वादिद्वारेति न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । अत्र प्रमितिव्यतिरेकः पूर्वस्माद्धेद इत्यन्ये ।

सू० “यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते ^b तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोस्तु नाम नतूपन्यस्यतेपि प्रयोजनाभावात्, व्याप्त्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानात्तस्मादत्र प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः * ननु विशेषणाद्यभावोपि वस्तुतो विशिष्टाभाव एवेति नोक्तदोषः * न ^d यदि विशेषणाद्यधिकोविशिष्टस्तदा तदभावभेदोपि स्यात् * अथ नाधिकस्तदा विशेषणाभावान्नान्यस्य विशिष्टाभावतेति * विशेष्याभावस्यापि तथात्वे पृथक् पृथगेव विशि-

ष्टाभावार्थस्तयोरित्यननुगम एव स्वार्थानुमित्यसिद्धाव्या-
प्तिश्चानुद्भावनादिति ।

टी० ॥ व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्रमाव्यतिरेकोद्भावनं केवलव्याप्त-
त्वव्यतिरेकोद्भावेन केवलपक्षधर्मत्वव्यतिरेकोद्भावेन वा नास्तीत्यत्राव्या-
प्तिरित्याह-। “यत्रे”ति । यद्यपि प्रमितत्वव्यतिरेकस्तत्रास्ति तथापि
उद्भावनं तत्परः शब्दप्रयोगो वा नास्तीत्याह-। ^b “तत्र वस्तुगत्ये”ति ॥
ननु यत्रापि व्याप्तिविरहोद्भावनमात्रं तत्रापि व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रकारकप्र-
माव्यतिरेकोद्भावनमस्त्येव विशेषणाभावेपि विशिष्टाभावसत्त्वादिति श-
ङ्कते-। ^c “नन्वि”ति । विशिष्टं यत्तद्वदि विशेषणादितो भिन्नं तदा प्रति-
योगिभेदात्तदभावभेद इति विशेषणाभावोपन्यासेपि न विशिष्टाभावोप-
न्यास इत्यव्याप्तितादवस्थम् अथ विशेषणविशेष्याभ्यामभिन्नं विशिष्टं तदा
विशेषणाभावो यदि विशिष्टाभावस्तदा विशेष्याभावेव्याप्तिरित्यननुगमः
उभयाभावाभिधानेपि प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति स एव दोष इति परिह-
रति-। ^d “यदी”ति ॥

ब्र० * ^a “अथ ब्रूषे यत्र व्याप्तित्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः
साक्षाच्छक्योपन्यासस्तदसिद्धं शक्योपन्यासत्वस्यानुपन्य-
स्तेपि सम्भवान्नास्त्यव्यापकतेति * नैतदपि युक्तं, तथाहि
^b शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रमुत शक्य-
प्रमापणत्वं आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्य-
प्रतिज्ञं भवत्येव द्वितीयेपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेण-
त्यर्थस्तदा प्रत्यक्षेण प्रमाणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमि-
तिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिसमते वि-
रुद्धादावप्यस्तीत्यतिव्याप्तिः अन्यमते न कचिदपीति
सर्वाव्याप्तिः * ^c “अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्य-

क्षप्रमाणीयता विवक्षिता * सा न युक्ता, ^d उक्तलक्षणवाक्यस्य
व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात् ^e तद्विरहेऽपि ता-
त्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुद्दिष्टलक्षणताविकल्पेनाव्यापक-
तापातात् ॥

टी० ॥ पूर्वदोषे सत्येव स्वार्थानुमित्यसिद्धत्वमात्रसङ्ग्रहाय शङ्क-
ते-। ^a “अथ ब्रूषे” इति । साक्षादित्यनैकान्तिकादावतिव्याप्तिवारणाय
शक्योपन्यासेति स्वार्थानुमानासिद्धप्राप्तिवारणाय उपन्यासयोग्यताया-
स्तत्रापि सत्त्वात् अत्र शक्योद्भावनत्वं विरुद्धादावतिव्यापकम् उद्भावन-
हतायास्तत्राक्षतेः व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहस्य प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वं
नैयायिकमते विरुद्धादावतिव्यापकं भट्टमते चासंभव एव लक्षणदोष
इत्याह-। ^b “शक्योपन्यासत्वमि”ति । भट्टमतेऽसम्भववारणाय शङ्कते-।
^c “अथे”ति । व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य तन्मतेऽपि प्रत्यक्षत्वा^(१)दित्यर्थः ॥
व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहान्तर्भावेण लक्षणे प्रमितिर्विरहान्तर्भावावश्य-
कतया तदवस्थ एवासम्भवो दोष इत्याह-। ^d “उक्तलक्षणे”ति । ननु
व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरह इत्यत्र द्वन्द्वसमाश्रयणाद्याप्यादिविरहेऽपि
तात्पर्यविषय एवेत्यत आह-। ^e “तद्विरहेऽपि”ति । व्याप्तिविरहादीनां यदि
प्रत्येकं लक्षणत्वं तदा तद्विरहाव्याप्तिरथ तावतां विरहाणां मिलितमु-
द्भावनीयत्वेन विवक्षितं तदा प्रत्येकोद्भावनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

मू० (२) ^a “अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये ^b तदभावादव्याप-
कतापत्तेः एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वे साक्षादर्थः सोऽपि

(१) ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे तत्प्रतियोगिकाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वं बोद्धव्यं, यद्वा
ज्ञानाभावस्याधिकरणप्रत्यक्षात्मरूपत्वात्प्रत्यक्षत्वम् ।

(२) अतीन्द्रियपक्षेतिभावप्रधानतया निर्देशः । अतीन्द्रियपक्षत्वाद्यभाव इत्यर्थः ।
आदिनातीन्द्रियव्याप्तिपरिग्रहः । अत्र विद्यासागराः । अनित्याः परमाणवः सर्वगतत्वादि-
ति यदा मीमांसकेन प्रयुज्यते तदाऽतीन्द्रियपक्षधर्मत्वविरहस्तथा वन्ध्यासुतश्चतुर्वेदा-
भिन्नः ब्राह्मणप्रसूतत्वादित्यतीन्द्रियव्याप्तिविरह एतदुक्तं भवति अतीन्द्रियपक्षहेत्वाः प्रत्य-
क्षप्रमाणीयत्वाभावात्तद्धर्म पक्षधर्मत्वव्याप्तिव्यतिरेके प्रत्यक्षप्रमाणीयत्वाभावादव्याप्त-
त्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रत्यक्षेण शक्योपन्यास इतीत्यभिधत्ते ।

निरस्तः*^८ अथोच्यते यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लिङ्गस्यापन्यासमन्तरेण शक्योद्भावनस्तदसिद्धमिति? *—॥

टी० ॥ सर्वसाधारणं दोषान्तरमाह—। ^८“अतीन्द्रिये”ति ॥

^६“तदभावादि”ति । प्रत्यक्षेण प्रमाणीयत्वाभावादित्यर्थः ॥ ^८“एतेने”ति । विरुद्धाद्व्यतिव्यापकत्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पेन वेत्यर्थः ॥ भट्टमते प्रमितिविरहस्यानुपलब्धिगम्यतया लिङ्गानपेक्षत्वमन्येषां च प्रत्यक्षवेद्यतया च लिङ्गानपेक्षत्वं तुल्यमिति भावः ॥ उक्तातिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते—। ^८“अथे”ति । यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्यापन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तत्र हेतु स्तत्प्रमापकस्य प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतयेति नचैवमतिव्याप्तिर्विरुद्धादौ विरुद्धत्वस्यभिचारत्वादि-लिङ्गेपन्यासाच्चवाव्याप्तिरतीन्द्रियपक्षधर्मत्वादिविरहे^(१), तत्र^(२) पक्षादिविरहस्यैव लिङ्गान्तरापेक्षया तदवगमे सति व्याप्तादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गानुपन्यासादित्यर्थः^(३) यद्वा यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया यत्तत्प्रमापकं लिङ्गं तदुपन्यासव्यतिरेकेणेति संबन्धः विरुद्धा^(४)दौ प्रतिपाद्यान्तरानपेक्षविरुद्धत्वाद्युपन्यासाच्चातिव्याप्ति-

(१) काञ्चनमयः पार्थिवपरमाणुसन्धवान् पार्थिवत्वात् पुण्यादिर्वादित्याद्यतीन्द्रियपरमाणवाद्विपक्षकानुमाने पार्थिवत्वाद्विहेतोः काञ्चनमयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाणवात्मकपक्षधर्मत्वस्याप्यतीन्द्रियत्वेनासिद्धधर्मिकत्वादित्यत्किञ्चिल्लिङ्गगम्यत्वमेव वाच्यम् तथा च निरुक्तलक्षणाव्याप्तिरिति पूर्वपक्षन्यासप्रियायः ।

(२) न तत्र पक्षधर्मत्वव्यतिरेकस्य यत्किञ्चित्सिद्धधर्मिकत्वादिलिङ्गगम्यत्वं किन्तु पक्षतावच्छेदकीभूतकाञ्चनमयत्वविशिष्टपार्थिवपरमाणवात्मकपक्षविरहस्यैव पार्थिवत्वादिपार्थिकत्विल्लिङ्गगम्यत्वं तथाच पार्थिवपरमाणुः काञ्चनमयत्वाभाववान् पार्थिवत्वाद् घटवदिति प्रथमतः काञ्चनमयत्वाभावाविशिष्टं परमाणवात्मकपक्षविरहमनुमाय हेतोस्तद्धर्मकत्वव्यतिरेकोऽर्थदेवावगम्यते इत्यर्थप्राप्ते तस्मिन्हेत्वन्तरं पुनर्नाभिधेयम् अथपौनरुक्त्यापातात् तथाच न लक्षणाव्याप्तिरित्याह—तत्रेति ।

(३) नन्वतीन्द्रियपरमाणवाद्विपक्षकनिरुक्तानुमितस्थलीयपक्षविरहपक्षधर्मत्वविरहयोरुभयोरप्यतीन्द्रियत्वाविशिष्टेण पक्षविरहस्यैव लिङ्गगम्यत्वं न पक्षधर्मत्वविरहस्येत्यत्र न किञ्चिद्विनिगमकमित्यस्वरसात्पक्षधर्मत्वादिव्यतिरेके लिङ्गान्तरोपन्यासव्यतिरेकेणेत्यस्यान्वयमपह्नाय पक्षधर्मत्वादिव्यतिरेकावगमकलिङ्गे तदाह—यद्वेति ।

(४) आदिपदेन प्रकृतपक्षधर्मत्वाभावादिः संबन्धः ।

नैवान्तीन्द्रियपक्षधर्मताविरहादावव्याप्तिस्तल्लिङ्गस्य प्रतिपाद्यान्तरापे-
क्षत्वाद्येन तस्य व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तस्याः प्रतिपादनीयत्वा-
दित्यर्थः ॥

सू० “नैतदप्युपपन्नमतिव्यापकत्वात्^६ तथा हि विरुद्धादावपि
शक्यते तावद्विपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात् सोपाधिताव-
गन्तुं यदाह “यचानुकूलस्तर्का नास्ति सोऽप्रयोजक
इति”^७ तस्मात्तेषामप्येवंलक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः *
“नच तादृशतर्काविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्ष-
तया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिर्विरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति
वाच्यं? *—^८ तथा सति विरुद्धत्वादिवत्तस्य हेत्वाभासा-
न्तरत्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ नेदं लक्षणमतिव्याप्तत्वादिति परिहरति—। “ने”ति ।
विरुद्धादौ प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षविरुद्धत्वादिलिङ्गेपन्यासेन व्याप्तत्वादि-
प्रमितिव्यतिरेकस्य शक्याद्वावन्तत्वे कथमतिव्याप्तिरित्यत आह—।^६ “तथा
ही”ति । अनित्यः शब्दो द्रव्यकत्वादित्यः शब्दः प्रमेयत्वादित्यादिवि-
रुद्धादौ विपक्षबाधकतर्काभावादपि व्याप्तिविरहस्य शक्यावगमत्वादति-
व्याप्तिरित्यर्थः ॥ विपक्षबाधकतर्काभावो विरुद्धत्वादिवद्व्याप्तिव्यतिरेक-
गमक इत्यत्रोदयनसंवादमाह—।^७ “यत्रे”ति । अनुकूलतर्कः पक्षे स एव
प्रतिकूले विपक्षे स यत्र हेतुत्वाभिमतो नास्ति सोऽप्रयोजको व्याप्तिरहित
इत्यर्थः उक्तलक्षणसङ्गहीतत्वाद्विरुद्धादेरसिद्धान्तर्भावः स्यादित्युपसंहर-
ति—। “तस्मादि”ति । विपक्षबाधकतर्कागोचरत्वं प्रतिपादनीयान्तरा-
नपेक्षव्याप्तिपक्षधर्मताप्रमिति व्यतिरेकलिङ्गमुपन्यस्यते इति नातिव्याप्ति-
रित्यत आह—।^८ “नचे”ति । कुतो न वाच्यमित्यत आह—।^९ “तथे”ति ॥

सू० * “अथोच्यते^६ तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धं भवतु^७ साध्यवि-
परीतव्याप्तत्वादिना तु दृश्यमाणं विरुद्धाद्येव^८ तदुपन्या-

सप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानां 'नह्यत्र गो-
त्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्कर इष्यते / किं नाम

टी० ॥ व्याप्त्यादिभङ्गत्वाद्विरुद्धादिवत्तर्काभावोपि हेत्वाभासान्तरं
स्याच्च तस्य विरुद्धादावन्तर्भाव^(१) एवं सति विरुद्धेनैकान्तादेरन्तर्भा-
वापातान्नायमतिप्रसङ्गे दोषाय विरुद्धादेरसिद्धलक्षणोपपन्नत्वेनासिद्धत्व-
स्यापि संभवादिति शङ्कते-। "अथे"ति । तुल्यायां^(२) प्रमाणप्रमेयव्य-
वहारवद् विरुद्धादावसिद्धत्वविरुद्धत्वादिव्यवहारोस्ति प्रवृत्तिनिमित्तभेदा-
देव हेत्वाभासभेदव्यवस्थेत्यर्थः ॥ ^b"तथे"ति । प्रागुक्तप्रकारपरामर्शस्तर्हि
विरुद्धादिलयमियादित्यत आह-। "साध्ये"ति । यत्र साधकतर्का-
भावेन सोपाधिता गम्यते तदसिद्धं तदेव पुनः साध्यविरुद्धत्वादिना दूष्य-
माणं विरुद्धादि भवतीत्यर्थः ॥ उपन्यासभेदेपि वस्तुन एकत्वात्कथं हेत्वा-
भासव्यवस्थेत्यत आह-। ^d"उपन्यासे"ति । उपन्यासभेदोपाधिक एव हे-
त्वाभासभेद इत्यर्थः अनौपाधिक एव भेदः कस्मान्नेष्यते हेत्वाभासाना-
मित्यत आह-। "नहीं"ति । जलमनग्नि धूमवत्त्वादित्यत्र व्याप्त्यादि-
विरहस्य साध्य विपरीतव्याप्तत्वेन सङ्करात्तथा नित्यः शब्दश्चातुषत्वा-
दित्यादावप्यसिद्धसाङ्कर्यादित्यर्थः उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपपादयितुं परमु-
खेन पृच्छति-। ^f"किमि"ति ॥

मू० "प्रमाणप्रमेयभाववत् प्रकारान्तरासाङ्करमात्रमिति ? *—

^bतदप्ययुक्ताभिधानं, 'वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वं
भवति' ^dन तावदुक्तलक्षणेन 'तथा प्रक्योद्भावनं तस्य विरुद्धो-
चितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य संभवात् / सर्वथा निष्प्रकार-

(१) 'व्याप्त्यादिभङ्गलिङ्गत्वाविशेषादिति शेषः ।

(२) अत्र 'तुल्यायामि'ति यु 'पाठमुत्पश्यामः, यथा श्रुतपाठे तु सङ्कीर्णताया-
मिति षटमध्याहृत्य सङ्कीर्णतायां तुल्यायां सत्यामयमर्थः कश्चित्तदुपवर्णनीयः ।

स्यासिद्धधर्मिण उद्भावनस्या + शक्यत्वात्^१ न च तथा शक्यो-
द्भावनत्वमप्युद्भाव्यते ऽसिद्धे येन प्रकारभेदव्यवस्थितिरनेन
भवेत् ॥

टी० ॥ स्वार्थमाह—। “प्रमाणे”ति । इन्द्रियादौ प्रमाकरणत्वेन
प्रमाणत्वं तद्विषयत्वेन च प्रमेयत्वं व्यवह्रियते तद्वदित्यर्थः ॥ खण्डनवा-
दिनं प्रति प्रमाणप्रमेयवदिति कथं सिद्धवदुष्टान्तमुदाहरसीति दूषयति—
^७“तदपी”ति । किंच प्रकारासङ्करमात्रमिति ब्रुवतासिद्धव्यवहारोचितप्र-
कारो वक्तव्यः स च वक्तुमशक्य इत्यभिप्रेत्याह—। “वक्तव्यं ही”ति ।
यत्र च व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेको लिङ्गस्यापन्यासव्यतिरेकेण शक्यो
द्भावनः सोऽसिद्ध इत्याशङ्क्याह—। ^८“न तावदि”ति । कुत इत्यत आह—।
“तथे”ति । साध्यविरुद्धव्याप्तत्वादिकप्रकारेणोपन्यस्य मानस्यापि तथा-
नुमानेपि तथा शक्योद्भावनत्वमस्तीत्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ यत्र साध्यवि-
परीतव्याप्तत्वादिकप्रकारो नास्ति व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकश्च लि-
ङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनः सोऽसिद्धप्रकार इत्यत आह—। ^९“स-
र्वे”ति । सर्वथा विरुद्धादिप्रकारहीनस्यासिद्धधर्मिण उद्भावनस्य + व्याप्-
त्यादिप्रमिति व्यतिरेकोद्भावनस्याशक्यत्वात्कचिदसङ्करोपि सर्वत्रासाङ्क्यो
भावादित्यर्थः । यद्यपि विरुद्धव्यवहारोचितप्रकारादावपि तथाशक्योद्भा-
वनत्वमस्ति तथापि तत्रोद्भाव्यते यत्र तु तदुद्भाव्यते सोऽसिद्ध इति व्यव-
स्येत्यत आह—। ^{१०}“नचे”ति । स्वार्थानुमानेसिद्धे व्याप्तिरेवेत्यर्थः ।

मू० * ^१“नच शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति क्वने
निस्तारः ? *—^७सोपाधितद्युद्भावेन प्रमित्यभावोद्भावनं
व्यर्थत्वान्न क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्येत इति प्रा-
गेवेत्तत्वादिति एतेनासिद्धः साध्यसम^(१) इति प्रत्युक्तं
^८“यथाकथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात् ।

+ अत्र मूने बहुषु पुस्तकेषु तदुद्भावनस्येति पाठः, शाङ्क्यं मध्येतदर्थं दृष्ट्या
यते तथैव प्रतीकधारणेनापि भाव्यं—“तदुद्भावनस्येति” इति ।

(१) साध्यसमत्वं च साध्यसमत्वं च साध्यसमत्वं च साध्यसमत्वं च साध्यसमत्वं च

टी० ॥ तर्हि व्याप्तत्वपक्षधर्मप्रत्वमित्येव्यतिरेको यत्र लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेणोद्भाव्यमानः सोऽसिद्ध इति कृते निस्तारो विरुद्धादावनुद्भाव्यमानत्वादिति^(१) समनन्तराकाव्याप्तिमपश्यन् केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते यस्तं प्रत्याह—। “नवे”ति । कुतो न निस्तार इत्यत आह—। “सोपाधी”ति । सोपाधित्वं व्याप्यभावः व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहदर्शनेनैवानुमानाङ्गवैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानाद्वैयर्थ्यात् प्रमित्यभावे नोद्भाव्य इति कृत्वा तस्य लक्षणस्याव्यापकत्वं व्याप्यादिविरहमात्रनयोद्भाव्यमानासिद्धं प्रत्यव्यापकत्वं स्यादिति प्रागुक्तमित्यर्थः ॥ इदानीं सूत्र^(२) निश्चितं लक्षणं निरस्यति—। “एतेने”ति । साध्येन हेतोः साम्यं येन केन चिदाकारेण किं वा साम्यविशेष इति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। “यथे”ति । अस्तित्वज्ञेयत्वादिना साध्यसाम्यं विरुद्धादावपि तुल्यमित्यर्थः ॥

वृ० “साम्यविशेषस्योक्तप्रकारपर्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात्^६ लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भवमिह योजनीया इत्यलं विस्तरेण “अपि चासिद्धलक्षणविशेषणेषु प्रमाणव्यवच्छेदकव्यतिरेकेण यद्व्यवच्छेद्यं किं त—

टी० ॥ यथा साध्यं साध्येन व्याप्ततया न प्रमितमेकत्वाद्यथा च पक्षधर्मतया न प्रमितं सन्दिग्यत्वादेवं रूपत्वमिहसाम्यं विवक्षितमिति द्वितीयमाशङ्क्याह—। “साम्ये”ति । एवंविधसाम्यविशेषस्य व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां न प्रमित इत्युक्तप्रकारपर्यवसायित्वात्तस्य च खण्डितत्वादित्यर्थः ॥ अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्ध इत्यादिलक्षणान्तरे को दोषस्तत्राह—। “लक्षणे”ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमिति व्यतिरेकस्य तत्राप्यवश्यं वक्तव्य-

(१) अनुद्भाव्यमानत्वादिति केवलातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्कते—इति सम्बन्धः । अनुद्भाव्यमानत्वात्=लिङ्गोपन्यासव्यतिरेकेण व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकस्यानुद्भाव्यमानत्वादित्यर्थः ।

(२) सूत्रम् “साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः” इति न्यायवात्स्यायने प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निके सूत्रेन प्रमाणानुसारेण ।

त्वादुक्तदोषाः प्रादुष्युरेवेति यावत् किञ्चेदमनिश्चितत्वमप्रमितत्वमुत
 अज्ञातत्वमुत सन्दिग्धत्वमाद्ये दत्तमेवोत्तरं द्वितीये धान्त्यापि पक्षधर्मतया
 विदिते सोपाधिकादावव्याप्तिस्तृतीये पक्षधर्मत्वादिविरहात्मना निश्चित-
 चातुषत्वादावव्याप्तिर्व्यर्थविशेषणविशेष्यासिद्धादौ चेत्यादि बहु वक्तुं
 शक्यमपिनोच्यते ग्रन्थगौरवभयादित्युपसंहरति-। “इत्यलमि”ति । विरु-
 द्धखण्डनानि प्रस्तावयति-। “अपि चे”ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमिति-
 व्यतिरेको यत्र लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेण शक्योद्भावनस्तदसिद्धमित्यादिल-
 क्षणेषु व्यतिरेक इत्यन्तं विशेषणप्रमाणव्यवच्छेदकं^१ तदतिरिक्तं विशेषण-
 द्वयमस्ति तेन किं व्यावर्त्यं न किञ्चिद्विरुद्धादेरव्याप्यसिद्धत्वात् व्यावर्त्त-
 यितुमशक्यत्वादितरेतराश्रयश्च विरुद्धादौ सिद्धे तद्व्यावर्त्तनेनासिद्धसिद्धिर-
 सिद्धसिद्धौ च तद्व्यावर्त्तविरुद्धादिसिद्धिरित्याक्षेपाभिप्रायः ॥

मू० “त्वेनचिद्विरुद्धं केनचिदन्यदितिचेत्^२ विरुद्धमेव किमु-
 च्यते^३ तथाहि साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्याहुः^४ तत्र
 ‘साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः^५ काङ्क्ष्येन वानौपाधिको
 वा स्वाभाविको वा संबन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः
 सहभाव एव निरुच्यते ॥

टी० ॥ लिप्तमपि पृष्ठं मत्वोत्तरं प्राहेतरः-। “केनचिदि”ति ।
 लिङ्गस्योपन्यासव्यतिरेकेणेति विशेषणेन विरुद्धं व्यवच्छेद्यमनैकान्त्यादि च
 तुल्यत्वात् केनचिच्छक्योद्भावन इत्यनेनान्यदव्यापकत्वं स्वार्थानुमानासिद्धे
 इत्याशयः विरुद्धस्यैव निरूपणसरणीमधिरोदुमनहंतया परास्यत्वमित्य-
 भिप्रेत्याह-। “विरुद्धमि”ति । विरुद्धानिरुक्तिमेव प्रतिपादयति-।
 “तथाही”ति । साध्यव्य विपरीतोऽभावस्तद्विरुद्धो वा धर्मस्तेन व्याप्तो
 विरुद्ध इत्याहुर्द्वयनादयः विपर्ययव्याप्तत्वेन निश्चितो विरुद्धो हेत्वाभास
 इति वचनात् पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानो विरुद्ध इति भूषणकृतो लक्षणस्या-

व्यर्थतो न भेदः विपर्ययाहचर्यमात्रमनैकान्तेष्यस्तीति तत्परासाय व्याप्-
 त्वविशेषणं भङ्गं गणयति— ^d “तत्रे”ति । लक्षणस्य व्यर्थविशेषणतां
 वक्तुं व्याप्तिपदार्थं कथयति— ^e “साध्ये”ति । साध्यव्यतिरेकेण हेतो-
 र्याप्तिरित्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते इतिसंबन्धः ॥
^f “कात्स्न्ये”ति । सार्वत्रिक इत्यर्थः सर्वे एते प्रकारा अनुमानप्रस्तावे
 दर्शिताः आदिपदेन यत्र ^(१) विपक्षे हेतोर्वृत्तौ बाधक्रमस्ति तयोः सहभावो
 गृह्यते ॥

सू० “तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव-
 विशेषणविशेषयुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात् ^g यथा चैवं
 तदा साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव हेतोरगम-
 कत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुद्गाढ्यं वृथा विशेषणप्रक्षेपः
 ‘तथाचानैकान्तिक एवायं स्यात् * ^h “ननु साध्यव्यतिरेकसं-
 बन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यस्ति ।

टी० ॥ सहभाव एव व्याप्तिपदार्थो निरुच्यतां का नाम वस्तुत-
 तिरित्यत आह— ⁱ “‘तथे’ति । साध्याभावेन हेतोः सामानाधिकरण्यं
 साहचर्यसंबन्धो विशेषणकात्स्न्यादिना युक्तो व्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ यद-
 र्थमुपोद्घातः कृतस्तदिदानीं दर्शयति— ^j “यदे”ति । हेतोः साध्याभावस-
 बन्धमात्रस्यैवानुमानाङ्गवैकल्पदोषप्रतिपादनसामर्थ्यात्तस्मात्तन्मात्रमुद्गाढ्यं
 नहि भवति साध्याभावसहचरितः साध्याविनाभूतश्चेति ततः कात्स्न्येत्यादि
 विशेषणप्रक्षेपोमुधा यद्यपि व्याप्तिरित्युक्तं निर्विशेषणमेव तथापि दण्डीति
 वत्तदर्थनिवृत्तनेन सविशेषणत्वं तर्हि साध्यस्य व्यतिरेकसहचरितो विरुद्ध-
 इत्येतावन्मात्रं ब्रूमस्तत्राह— ^k “‘तथाचे’ति । पक्षत्रय वृत्तिरनैकान्तिक-
 स्यापि साध्यव्यतिरेकसामानाधिकरण्यमस्तीति ततो भेदो न स्यादित्य-
 र्थः ॥ अनैकान्तिके व्यतिरेकसामानाधिकरण्यं तन्मात्रस्य चागमकत्वे
 प्रयोजकत्वमुक्तमङ्गीकृत्य चोदयति— ^l “‘नन्वि’ति ।

ब्र० "तथापि वस्तुगत्या स्वाभाविकोसौ विरुद्धे ^६ एवेत्येताव
 न्मात्रविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्ताद्भेदोपन्यासः ? *— "मैवं,
 दत्तोत्तरत्वात् ^८ वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोद्भावनाहं
 इत्युपेक्षणीय इत्युक्तं ^९ तथाहि नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं
 प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थविरुक्तौ
 विशेषणाधिक्यस्योक्तन्यायेनदुष्परिहरत्वात् / अत एवा-
 नैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनि-
 श्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् ॥

टी० ॥ तर्हि विशेषणवैयर्थ्यमित्यपि न वचनीयं विरुद्धस्यानैकान्ता
 द्वेदज्ञापकतयांतर्बर्त्तिन्या व्याप्तेरुपन्यासादित्याह—। "“तथापी”ति ॥
 फलितमाह—। ^६ “इत्येतावदि”ति । अनुपयुक्तांशसन्निध्याधिको न वक्त-
 व्या ज्ञेयत्वादिवन्निहापातादिति परिहरति—। "“मैवमि”ति । दत्तोत्त-
 रत्वादिति हेतुरसिद्ध इत्यत आह—। ^८ “वस्तुव”ति । व्यतिरेकसामाना-
 धिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति विशेषणप्रतेपोमुधेत्युक्त मित्य-
 र्थः ॥ नित्यः शब्दः कृतकत्वादात्मवदित्युक्ते कृतकत्वं न नित्यत्वसाधकं
 विरुद्धत्वादित्युपन्यासे कथं विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह—। "“तथाही”-
 ति । साध्यनिश्चयं विरुद्धोतीति विरुद्ध इति वक्तव्यं व्याप्तिरपि सार्वत्रि-
 कत्वादिविशिष्टसाहचर्यमित्युक्तन्यायेन साहचर्यमात्रस्यागमकत्वसमर्थ-
 त्वेन विशेषणाधिक्यं दुष्परिहरमित्यर्थः उक्तामेव नीतिं भङ्ग्यन्तरेष्यतिदि-
 शति—। ^९ “अत” इति । अनैकान्तिके साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिसन्देहेन
 प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु साध्यव्यतिरेकव्याप्तत्वनिश्चयेन प्रत्यवस्थानमित्ये-
 वरूपविशेषादनैकान्तविरुद्धयोर्भेदकथन मत एव विशेषणवैयर्थ्यादेव निर-
 वकाशमित्यर्थः अनैकान्तिको हि साधारणोऽसाधारणश्चेति द्विधा तत्र
 साधारणः साध्याभावनवति पक्षे च साधारणत्वात्समानधर्मतया पक्षे साध्य-

सन्देहं करोति विरुद्धस्तु व्यतिरेकव्याप्ततया पक्षे साध्याभावनिश्चयं करोतीति तयोर्भेद इति शङ्काकृतोऽभिप्रायः ।

ब्र० “अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि ^० अनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिः ‘अतस्तदभावस्य दोषत्वात्तावन्मात्रं ज्ञायं’ ‘तच्च हेतुविपक्षसंबन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते’ ‘तस्माद् अनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये वा उद्भाव्यमानेपि कुतस्तावदेत्यत्र विपक्षसंबन्धमात्रनियततत्संबन्धावश्योपन्यस्याविति विपक्षसंबन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य निज्ञत्वादुद्भाव्यं कृतमितराभ्यामिति ॥

टी० ॥ अत इति परामृष्टं विशेषणवैयर्थ्यं दर्शयति—। “अनुमिती”ति अनुमितेर्यत्कारणं तदभावो हेतुदोष इत्यर्थः कस्तर्ह्यनुमितिहेतुर्यद्व्यतिरेको हेतुदोष इत्यत आह—। ^० “अनुमिती”ति । एको व्याप्तिरपरो हेतुः पक्षधर्मतेति यावत् ॥ ततः किमित्यत आह—। “अत” इति । व्याप्त्यतिरेकस्य हेतुदोषत्वात्तन्मात्रमुद्भाव्यं तदेव हेतुं दूषयतीत्यर्थः व्याप्त्यतिरेकोद्घनमेव हेतोर्विपक्षसंबन्धनियमानियमदर्शनाधीनमिति तदुपन्यास इत्यत आह—। ^१ “तच्चे”ति । साध्याभावसहचरितः साध्यव्याप्तिश्चेत्यसम्भवाद्विपक्षवृत्तित्वदर्शनेनैव व्याप्त्यतिरेको गम्यते इत्यर्थः । विपक्षसम्बन्धनियमाभ्यामपि व्याप्त्यतिरेको गम्यते इति तावेवोपन्यस्याविति विपरीतं किं न स्यादित्याशङ्क्योपसंहरति—। “तस्मादि”ति । तत्संबन्धमात्रमेवाद्व्याप्यमस्तु कृतमलमितराभ्यां व्यतिरेकसंशयनिश्चयाभ्यामिति सम्बन्धः तदुपपादयति—। ^१ “अनुमिती”ति । हेतुव्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकसंशयेनैकान्तिके व्यतिरेकनिश्चये विरुद्धे वाद्वायमाने तावेव संशयनिश्चयौ कुत इति जिज्ञासायां विपक्षसम्बन्धमात्रं विपक्षनियतसम्बन्धश्चावश्योपन्यस्य इति कृत्वा विपक्षसम्बन्धमात्रस्य व्याप्ते-

स्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वात्तन्मात्रमुद्गाद्यमुपजीव्यत्वात्लाघवाच्चे-
त्यर्थः ॥

मू० “लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविशेषप्रतिपादनव-
दिभक्तिभिर्लिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत्पर्वतोऽग्निमानित्यादौ ध-
र्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते ^१तत्र तेषामन्तात्पर्यविष-
याणामपि ^२पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वा ^३अन्यथासिद्धानां
यथा बोधनं तथा यद्यत्रापि व्याप्तेरन्तात्पर्यविषयत्वं तदा-
नैकान्तिकसाधारण्यादेवा

टी० ॥ अभूद्ववति भविष्यतीति लुङादिलकारभेदप्रयोगेऽविवक्षित-
तोपि भूतादिकालः प्रतीयते देवदत्तो यामं गत इत्यादौ पुल्लिङ्गत्वादि-
रविवक्षितः प्रतीयते यथा वाग्निमान् पर्वत इत्यादावविवक्षितधर्मिदृष्टा-
न्तादि प्रतीयते तद्वद्विषयसम्बन्धमात्रेणाज्ञापने विवक्षितौ नियमानियमौ
प्रतीयते इत्यत आह—। “लकारे”ति । कालविशेषस्याविवक्षितित्वं
कालसम्बन्धमात्रस्य विवक्षितत्वात्प्रथमादिविभक्तेः कर्त्तादिकारकमात्र-
परत्वाल्लिङ्गादेरविवक्षितत्वमस्ति अग्निपर्वतसम्बन्धस्यैव विवक्षिततया
प्रत्यक्षसिद्धतया च धर्म्यादेरविवक्षितत्वमित्यर्थः कुतो न घटते इत्यत
आह—। ^४“तत्रे”ति । तत्र तेषामन्तात्पर्यविषयाणामन्यथासिद्धानां बोधनं
यथेति सबन्धः अन्यथासिद्धिं दर्शयति—। ^५“पदेत्या”दि । पदानां लिङ्गा-
दबोधकत्वस्याभाव्याल्लिङ्गादेरन्यथासिद्धिः कालादिविशिष्टबोधने विशे-
षणतया कालादिविशेषस्यान्यथा सिद्धिरित्यर्थः तथा व्याप्तेरन्तात्पर्यविष-
यत्वमुत तात्पर्यविषयत्वमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। ^६“तथे”ति ।
साधारण्यादेव न घटते इति सम्बन्धः व्यतिरेकनियमस्यान्तात्पर्यविषयतया
लक्ष्यलक्षणत्वाभावाद्व्यतिरेकसामानाधिकरण्यमात्रं लक्षणं स्यात्तदनैकान्ते-
प्यस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

मू० “ऽन्यथोक्तदोषापरिहारादेवेति ^६ ‘अनैकान्तिकत्वं चानु-
 ज्ञावयतानधिगच्छता च विरुद्धमशक्योद्भावनमशक्यावगमनं
 चेति ‘तदुपजीवित्वान्न पृथग्दूषणं ^८ ‘विशेष्यप्रतिपादनं
 विशेष्यावगमं च विना विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टा-
 वगमस्य वाऽशक्यत्वात् एवमन्यत्रापि विशेषणस्याप्रयोज-
 कता विशेषस्य सामर्थ्यं स्वयम्ब्रह्मणीया ॥

टी० ॥ द्वितीयमपवादति-। “‘अन्यथे’ति । सम्बन्धनियमस्य
 विवक्षितत्वे व्यतिरेकसम्बन्धमात्रस्यागमकत्वप्रयोजकत्वे सति विशेषणवै-
 यर्थ्यादेवेत्यर्थः खण्डनान्तरमाह-। ^६ ‘अनैकान्तिकत्वमि’ति । विरुद्धानै-
 कान्तिकाच्च पृथग्दूषणमिति सम्बन्धः तत्र हेतुः-। “‘तदि’ति ।
 तस्याप्युपपादनायानैकान्तिकविमित्यादि विरुद्धस्यानैकान्तिकोपजीवित्वेन
 यदुक्तं भवेत्तदेवासिद्धं व्याप्तिभङ्गलिङ्गत्वाविशेषादित्यत आह-। ^८ “वि-
 शेप्ये’ति । विपक्षसम्बन्धस्य विशेषणं कार्त्त्यादिकृत्स्नत्वादिविशिष्ट-
 विपक्षसम्बन्धप्रतिपादनादि विशेष्यभूतविपक्षसम्बन्धमात्रप्रतिपादनादि-
 व्यतिरेकेण नोपपद्यते विशेषणविशेष्यप्रतिपादनादधीनत्वाद्विपक्षसम्बन्ध-
 मात्रं चानैकान्तिकमित्यर्थः विशेष्यांशस्य हेतोरगमकत्वे समर्थत्वे सति
 विशेषणवैयर्थ्यमन्यत्राप्यतिदिशति । “‘एवमि’ति ।

मू० “तद्यथा इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादित्यत्र
 साधारणेति विशेषणे सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्ष-
 गतत्वे सतीत्युद्भाव्यमाने ^६ एवमसाधारणेपीति ‘इदम-
 साधकं जातित्वादिति जातित्वविवेचने स्वव्याघातक-
 मुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्वमसञ्ज्ञेयत्वा-
 दित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभि-
 धाने इति ^८ ‘किञ्च साध्यविपरीतेति ।

टी० ॥ तदुदाहरणेन विशदयति । “तदि”ति । शब्दानित्यः प्रमेयत्वादुद्वेदित्यत्र प्रमेयत्वमसाधकं साधारणानैकान्त्यादित्युक्ते साधारणविशेषणे सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादित्यत्र विपक्षेतिविशेषणेऽप्रयोजकता द्रष्टव्येत्याह—। “एवमि”ति । विशेषणांशस्यैव समर्थत्वे विशेष्याप्रयोजकतापि द्रष्टव्येत्यभिप्रेत्याह—। “इदमि”ति । सर्वं सञ्ज्ञेयत्वादिति प्रथमप्रयोगे दृष्टान्ताभावेनासाधकत्वमपि न जातिता सर्वमसञ्ज्ञेयत्वादिति द्वितीयप्रयोगे हेतोरपि ज्ञेयतयासत्त्वप्रसङ्गेन स्वव्याघातकत्वादादिपदेन नेदं साधकं हेतुत्वादित्यादिपरिग्रहः किं जातित्वमिति जिज्ञासायां स्वव्याघातकरमुत्तरं जातिरिति विवेचनीयं तथाच जात्यजातिसाधारणस्य व्याघातकत्वस्यैव दूषणसमर्थत्वादुत्तरमिति विशेष्यस्याप्रयोजकता उत्तररूपे व्याघाते जातित्वानङ्गीकारादुत्तरमित्यपि शक्तव्यमेव प्रसङ्गाद्व्यर्थविशेषणत्वमन्यत्रातिदिश्य विरुद्धलक्षणखण्डनं प्रकृतमनुसरति—। “किञ्चेति ।

सू० “साध्याभावेत्यर्थं यदा अभावात्मैव साध्यः क्वचिद्ववितुमर्हति^(१) तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तदव्यापकत्वं लक्षणस्य ‘नच विपरीतशब्दस्य विरोधिमाचार्यत्वेन भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यं ‘सहानवस्थानं हि भावाभावयोर्विरोधोऽभ्युपेयते ‘अनवस्थानं च संसर्गनिषेधः ‘स च भावाभावयोरन्यान्यस्यानवस्थानमेव

टी० ॥ साध्यविपरीतव्याप्ति इत्यत्र विपरीतपदेनाभावो विवक्षित उत विरोधिमात्रमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—। “साध्ये”ति । अभाव इत्यर्थे आदुण इति गुणे एकारे कृते अभावेत्यर्थे इति रूपं विवक्षिते इति शेषः न नित्यः शब्दः भावानादित्वादित्यत्र नित्यत्वाभावे साध्ये तद्विपरीतेन नित्यत्वेन भावरूपेण व्याप्तेयं विरुद्धे लक्षणेन न व्याप्यते इत्यव्याप्तिरिति यावत् द्वितीयमपवादति—। “नचे”ति । यत्र भावः साध्य-

(१) केषुचित्पुस्तकेषु “भवितुमर्हति”—इत्यस्य स्थाने “भवति”—इति पाठः ।

स्तत्र तद्विपरीतोभावो यत्राभावस्तत्र तद्विपरीतोभाव इति कुतो नाभ-
यव्याप्तिर्विरुद्धमात्रार्थत्वे^(१) इत्यत आह-। “सहे”ति । भावाभावस्यैव
विरोधत्वेऽन्यतरलपप्रसङ्गादित्यर्थः अस्तु ततः किमित्यत आह-।^d “अन-
वस्यानामि”ति । एकस्मिन्काले देशे च भावाभावयोरवस्थानं संसर्गस्तन्नि-
षेधो नवस्थानमित्यर्थः संसर्गनिषेधः कीदृश इत्यत आह-। “स चे”ति ।
यत्र भावस्तत्र नाभावो यत्राभावस्तत्र न भाव इत्यन्योन्यस्थानवस्थानमेव
संसर्गानिषेध इत्यर्थः ॥

श्रु० “परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः^b तथाच सति भावाभावयोः
स्वरूपस्यानुसङ्गहे प्रत्येकमव्याप्तिर्निमित्तस्यासम्भव ए-
वेति ‘वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरोधनिवृत्तिरिवाकरणमुप-
रिष्ठादिति’^d किंच व्याप्तपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यव-
च्छेद्यं ‘अनैकान्तिकमिति चे’त्किं तदनैकान्तिकमिति
^g तथाहि अनैकान्तिकः सव्याभिचार इत्यलक्षणं

टी० ॥ कुत इत्यत आह-। “परस्यरे”ति । तथाच सति लक्ष-
णस्य को दोष इत्यत आह-।^b “तथा चे”ति । भावाभावयोः स्वरूपा-
स्वीकारेतरयोरनवस्थानस्यैव लक्षणत्वस्वीकारे किं प्रत्येकं लक्षणमुत मि-
लितमाद्येन्योन्यादाहरणाव्याप्तिर्द्वितीये ऽसम्भव इत्यर्थः भावाभावयोर-
नवस्थानं च यद्यपि तदुभयव्यतिरेकेण नास्ति तथाप्यङ्गीकृत्यैतदुक्तं भा-
वाभावयोर्विरोधनिर्वचनस्य खण्ड्यमानत्वादपि लक्षणासिद्धिरित्याह-।
^d “वक्ष्यामश्चे”ति । उत्तरवादपातनिकारचयति-।^d “किंचे”ति । विरुद्ध-
लक्षणप्रविष्टेन व्याप्तपदेन किं व्यवच्छेद्यं न किञ्चिदिति तेषः प्रश्नो
वा उभयत्र परिहारं शङ्कते-। “अनैकान्तिकमिति”ति । असिद्धस्य सप्तम-
रसादिवदव्यवच्छेद्यत्वादनैकान्तस्य सिद्धिर्वक्तव्या सा च लक्षणायेति
लक्षणं पृच्छति-।^f “किमि”ति । आक्षेपाभिप्रायमाविष्करोति-।^g “तथा-

ही"ति । एकस्मिन्नेव साध्ये नियत एकान्तः न एकान्तोनैकान्त व्यभि-
चारश्च सम्बन्धानियमः अनियतसाध्यसम्बन्धोनैकान्त इत्येतदलक्षणमिति
यावत् ॥

मू० "सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तिना ^६तदानीं विरुद्धे
प्रसङ्गः 'असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च ^८अथ सपक्ष-
विपक्षगताभावना 'तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम् ॥

टी० ॥ किमिदं सव्यभिचारित्वं विपक्षवृत्तित्वमुत सपक्षविपक्षग-
ताभावना किं स्वित्सपक्षविपक्षसाधारणतेति विकल्प्य प्रथममनुवदति-।
^८"से"ति । दूषयति-। ^६"तदानीमि"ति । शब्दो नित्यः कार्यत्वादित्या
स्मिन् विरुद्धेपि विपक्षवृत्तित्वं लक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः दोषान्त-
रमाह-। ^८"असाधारणे"ति । शब्दो नित्य आकाशविशेषगुणत्वादित्यसा-
धारणानैकान्तिकाव्याप्तिस्तस्य विपक्षवृत्तित्वाभावात् * नन्वनध्यवसितायं
हेत्वाभासो नानैकान्तः साध्यासाधकः पक्षे वर्तमानो हेतुरनध्यवसित इति
तल्लक्षणादिति ? *-मैवम्, असाधकत्वमनुमित्यजनकत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्म-
त्वनिशचये सत्येव उत तद्विरहे नाद्यः असम्भवाच्चहि सम्भवति व्याप्तिप-
क्षधर्मतानिशचये सत्यसाधक इति अतिप्रसङ्गात् द्वितीयेऽसिद्धान्तर्भावः
व्याप्तिविरहाच्चैदसाधकत्वं तदा न एकान्तोनैकान्तिक इत्यन्वर्थसंज्ञास-
म्भवेऽपूर्वसंज्ञान्तरकरणमनुपपन्नं प्रमाणाभावाद्गौरवाच्च * अस्यानैकान्ति-
कातर्भाव्यनुपसंहार्यस्या^(१)नैकान्तिकान्तर्भावाभावादनैकान्तिकादनध्यव-
सितः पृथक् स्वीकर्तव्यः ? *-इति चेन्न, समनन्तरमेव तस्याप्यन्तर्भावाभि-
धानात्तस्माद्भूषणोक्तमप्यनादृत्याचार्याद्योतकरवावस्यतिप्रभृतिभिरुक्तमेव
स्वीकार्यमिति द्वितीयं शङ्कते-। ^८"अथे"ति । सपक्षविपक्षयोगतोभावे-
यस्य स तथोक्तस्तद्वावृत्तता सव्यभिचारत्वमिति सम्बन्धः निराकरोति-।

(१) अनैकान्तिकान्तर्भावित्वेनोपसंहार्य उपसङ्ग्राहो यो न भवति तस्येत्यर्थः,
परञ्चलस्यते यदत्र "अनैकान्तिकान्तर्भावानुपसंहार्यस्य"-इत्युचितः पाठः, तदर्थस्तु
अनैकान्तिकान्तर्भावोऽनुपसंहार्यः = असङ्ग्राह्यो यस्तस्मैति

“तदे”ति । शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिति साधारणानैकान्तिकोदाहरणा-
व्यापकत्वं लक्षणस्य पक्षत्रयवृत्तित्वात्तस्येत्यर्थः ॥

पू० “अथोच्यते सद्यभिचारत्वं हि सपक्षविपक्षसाधारणता-
भिप्रेता सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधार-
णस्यानैकान्तिकस्य सङ्गादिका ‘सपक्षविपक्षसाधारणता
‘अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति विशेषवत्तथा न विवक्षिता
तत्साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः
‘विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि
‘सपक्षविपक्षगून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साम्य-
मिति’ विचार्यमेतद्व्याख्यानं

टी० ॥ तृतीयं शङ्कते-। “अथे”ति । एवमपि कथमुभयसङ्ग्रह
इत्यत आह-। “से”ति । अन्वयः सत्त्वं व्यतिरेकोऽसत्त्वं साधारणस्यो-
भयत्र सत्त्वं समानमसाधारणस्यासत्त्वमित्यन्वयेन व्यतिरेकेण च सपक्ष-
विपक्षसाधारणताभयसङ्ग्रहादिका व्यापिकेत्यर्थः अन्वयेन साधारण्यं
चेद्विवक्षितमसाधारणाव्याप्तिर्व्यतिरेकेण चेत् साधारणाव्याप्तिरुभयेन
चेदुभयाव्यापित्यत आह-। “सपक्षे”ति । लक्षणं व्यापकमिति शेषः हेतुं
व्याचष्टे-। “अन्वयेने”ति । विवादाध्यासितं सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्या-
देरनुपसंहार्यस्य कथं सङ्ग्रहस्तत्रान्वयव्यतिरेकयोरभावादित्यत आह-।
“विवादे”ति । उपसंहारो व्याप्तिस्तद्विषय उपसंहार्यो दृष्टान्तः स न
विद्यते यस्य सोऽयमनुपसंहार्यस्तस्यापि सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन व्यतिरे-
केण साम्यमिति तदुपसङ्ग्रहस्तत्र हेतुः-। “सपक्षे”ति । नहि सम्भवति
सपक्षादिर्नास्ति तत्र गतो हेतुरित्यादिपक्षेन सर्वं शून्यं ज्ञेयत्वादित्यादि-
सङ्ग्रहः नचः खपुण्यादिर्दृष्टान्त इति वाच्यं निरुपाख्यस्य सोपाख्यसा-
ध्यहेत्वनाशयत्वादित्यथाशयासिद्धिविलोपप्रसङ्गादिति सपक्षविपक्षसाधा-
रण्यं केवलव्यतिरेकिहेतोरप्यस्तीत्यव्याप्तिः साध्यासाधकत्वविशेषणे

तदेव दूषणे समर्थमुद्राव्यं व्यर्थं सपक्षेत्यादिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह-
१ "विचार्यमि"ति ॥

ब्रू० "परमस्तु तावदापाततः" तथापि व्यतिरेकेण "सपक्षविपक्ष-
साधारणतायाः सपक्षव्यापके सद्देतो धूमविशेषादौ गत-
त्वेनातिव्यापकत्वं "यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्व-
विपक्षसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे "तदा व्यति-
रेकमात्रेण सर्वविपक्षसपक्षसाधारणता धूममानुमानादिगा-
मिनी न भवतु नाम / अन्यथेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधा-
रणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधारणनैकान्तिकं
शब्दे न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादि न सङ्गृह्णाती-
त्यथाप्तिरि-

टी० ॥ अङ्गीकृत्याप्याह-। "परमि"ति । परं केवलमापाततो-
स्त्विति अङ्गीकृतं चेत्तत्तणसौख्यमित्याशङ्क्य किं सपक्षविपक्षसाधारण्य-
मात्रं लक्षणमुत सर्वसपक्षविपक्षसाधारण्यमिति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह-।
१ "तथापी"ति । गोपालघटिकाध्यासितधूमव्यावृत्त्यर्थं विशेषपदं धूमव-
त्वादिति सद्देतुसपक्षविपक्षयोर्व्यतिरेकद्वारासाधारण इत्यतिव्यापकत्वं तत्र
हेतुमाह-। "सपक्षे"ति । सपक्षैकदेशेद्वारावस्याग्निमिति तदप्रवृत्तेरित्यर्थः
आदिपदेन शब्देनित्यः सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात्
घटवदित्यादिसङ्ग्रहः द्वितीयं कल्पं शङ्कते-। "यदी"ति । सर्वसपक्ष-
विपक्षसाधारणेनैकान्तः सद्देतोः सपक्षैकदेशवृत्तौ तदभाव इति तच्चि-
त्तिरित्यर्थः उक्तातिव्याप्तिपरिहारमङ्गीकृत्य दूषयति-। "तदे"ति ।
व्यतिरेकमात्रेण सपक्षविपक्षसाधारणताधूममानुमानगामिनी न भवतीति
कृत्वातिव्याप्तिर्माभून्नामित्यर्थः नचैतावता लक्षणं निरवयवमव्यापकत्वादित्याह-।
१ "अन्यथेन"ति । शब्देनित्यः प्रत्यक्षत्वात् घटवदिति साधार-
णानैकान्तं न संशङ्कति न व्याप्नोति सपक्षैकदेशे गृह्यत्वादावाकाशदौ

चावृत्तेरित्यर्थः शब्दो नित्यो चलनात्मत्वे सति सामान्यवत्त्वादित्यादि-
रादिपदार्थः ।

श्रु० “त्येकं सन्धित्सतोपरं प्रव्यवते” अपि चान्वयव्यतिरेका-
भ्यां “सर्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्भूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः
‘विशेषरूपेण तथोरविवक्षितत्वात्’ किञ्च सर्वसपक्षविपक्ष-
साधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि
विशेषणं” तदा “विपक्षैकदेशवृत्तेः सापक्षव्यापिनः साधा-
रणनैकान्तिकस्य ‘चसरेणुः’ कार्यावयवकः महत्वात्पट-
वदित्यादेरव्यापकमिदं लक्षणम् ॥

टी० ॥ उपसंहरति—। “इत्येकमि”ति । अतिव्याप्तिपरिहारमिच्छ-
तस्तेपरं सर्वलक्षणव्याप्तिः प्रव्यवते इत्यर्थः सद्देतावतिव्याप्तिपरिहारमङ्गी-
कृत्याव्यापकत्वमुक्तमिदानीमतिव्याप्तिरपि तदवस्थेत्याह—। “अपि च”ति ।
धूमादौ स एव लक्षणातिव्यापकत्वप्रसङ्गस्तत्र हेतुः—। “सर्वे”ति । तत्रापि
हेतुः—। “अन्वये”ति । धूमवत्त्वं हेतुर्विपक्षं व्यतिरेकेण सपक्षैकदेशं च
तेनैव सपक्षैकदेशं पुनरन्वयेनेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षव्यापकत्व-
मित्यर्थः व्यतिरेकेणैवान्वयेनैव वा सर्वसपक्षविपक्षसाधारणनैकान्तिक इति
विवक्षितत्वाच्चातिव्याप्तिरित्यत आह—। “विशेषे”ति । विवक्षितत्वे
चाव्याप्तिरित्यर्थः सर्वसपक्षेत्यादिलक्षणवाक्ये सर्वपक्षं विपक्षस्यापि विशेष-
णमुत सपक्षस्यैवेति विकल्प्य प्रथममनुवदति—। “किञ्चे”ति ॥ दूषयति—।
“तदेति”ति । तदा साधारणस्यानैकान्तिकस्याव्यापकमिदं लक्षणमिति
सम्बन्धः सर्वेतिविशेषणाभावादिति दर्शयति—। “विपक्षेत्या”दि । उदा-
हरणमाह—। “चसरेणुरिति” । अणुकमित्यर्थः कार्यमवयवो यस्य स
तथोक्तः कार्यस्य इत्यर्थः महत्त्वं हेतुः सपक्षे घटादौ सर्वत्र वर्तते विपक्षे
परमाण्वादौ न वर्तते दिक्कालादौ वर्तते इति विपक्षैकदेशवृत्तिः परमाणुः
स्वतो न्यूनपरिमाणवत्त्वः दूषयति ॥ घटवदित्यादिपदार्थः ॥

मू० “अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं^६ तदा व्यतिरेकमा-
दाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्ये^७ तद्विप-
क्षैकदेशमाचष्टौ विरुद्धे^८ “क्षितिर्नित्या सावयवत्वादि-
त्यादौ गतत्वादितिव्यापकमिति^९ का चेयं वाचोयुक्तिः
सपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं सङ्गृह्यते
अन्वयेन व्यतिरेकेण वेति^{१०} कथमनुपसंहार्यस्या^{११} सत्सपक्ष-
विपक्षस्य सपक्षे चान्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्

टी० ॥ द्वितीयं शङ्कते—। “अथे”ति । अतिव्याप्तिं दर्शयितुं
लक्षणवाक्यस्य पर्यवसितमथे दर्शयति—।^६ “तदे”ति । व्यतिरेकमादाय
विरुद्धे गतत्वादित्युपरिसम्बन्धनीयम् इदमनैकान्तिकमित्युक्तं स्यादिति
शेषः अस्तु को दोष इत्यत आह—।^७ “एतदि”ति । उदाहरति—।^८ “क्षि-
तिरि”ति । सावयवत्वादितिहेतुर्विपक्षे घटादौ वर्तते बुद्ध्यादौ च न
वर्तते सपक्षे परमाण्वादौ सर्वत्र न वर्तते इति सर्वसपक्षविपक्षसाधारण्यं
विपक्षैकदेशवृत्तिविरुद्धेस्तीत्यतिय्याप्तिरित्यर्थः क्षितिर्नित्या कार्यद्रव्योपा-
दानत्वादित्याद्युदाहार्यमिति दर्शयत्यादिपदेन सपक्षविपक्षसाधारणमि-
तिलक्षणस्य साधारणासाधारणादिसकलानैकान्तिकव्यापकत्वमङ्गीकृत्या-
तिय्यापकत्वमुक्तमिदानीं सावाभङ्गिरेवानुपपत्तेत्याह—।^९ “का चे”ति ।
साधारणासाधारणानुपसंहार्यमित्यर्थः कानुपपत्तिरित्यत आह—।^{१०} “कथ-
मि”ति । सपक्षविपक्षयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधारण्यमनुपसंहार्यस्यास-
म्भवीति दर्शयितुं तत्स्वरूपमाह—।^{११} “असदि”ति ॥

मू० “तयोरेवाभावत्^६ यदि सपक्षेविपक्षे च साधारण्यत्वमुभयत्र
स्वरूपानुगमो विवक्षित^७ तदानीमसाधारणानैकान्ति-
कासङ्ग्रहः^८ अथोभयस्मिन्नसत्त्वं तद्विवक्षितं^९ तदा
सर्वाव्याप्तिः^{१०} तदसत्त्वसाधनत्वेन^{११} तदुभयगता-

भावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योभावस्तदाश्रयत्वं
वाभिप्रेतम् ।

टी० ॥ कथं वा न स्यादित्यत आह—^a “तयोरिति” । सपक्षवि-
पक्षयोरैवाभावे तन्निष्ठा हेतुभावोऽभावो वा नहि प्रमातुं शक्यते
भावाभावयोर्भावाधिकरणतया प्रमानियमादित्यर्थः किञ्च सपक्षविपक्ष-
साधारणत्वं हेतोः सपक्षविपक्षयोरनुगम उत तदुभयत्रासत्त्वं किं वा
तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमाहोस्वित्सपक्षविपक्षसम्बन्धाभाववत्वमिति
विकल्प्य प्रथममनुवदति—^b “यदी”ति । अव्याप्या दूषयति—^c “तदे”ति ।
असाधारणानैकान्तस्य सपक्षविपक्षानुगतत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं
शङ्कते—^d “अथे”ति । तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्यर्थः असम्भवेनैतदूष-
यति—^e “तदे”ति । कुतः सर्वाव्याप्तिरित्यत आह—^f “तदि”ति ।
सपक्षविपक्षगतहेत्वभावस्य हेतुधर्मत्वाभावात्तत्साधारणवत्त्वासंभवादसि-
द्धिरित्यर्थः तृतीयचतुर्थौ कल्पावुद्भावयति—^g “अथे”ति । सपक्षविपक्षाभ्यां
हेतोः सम्बन्धस्तदुभयनिष्ठ इति तदभावोपि तदुभयाश्रय इत्यभावप्रति-
योगित्वं सपक्षविपक्षाभ्यां हेतुं सम्बन्धस्य योभावस्तदाश्रयत्वं वा सपक्ष-
विपक्षसाधारण्यं विवक्षितमित्यनुषङ्गः ॥

श्रू० “तदा साधारणोदाहरणाव्याप्तिः *^b अथ मन्यसे तदु-
भयसाधारण्यं नामैकस्मिन् याद्रूप्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा
ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि यतदुच्यते^c तथासति नाव्यापकता-
दोष इति *^d मैवम्, मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतो-
रैकरूप्यस्य सपक्षविपक्षावाश्रय इति किं नामैकरूप्यवतो
हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्^e तदा चासाधारणाव्याप्तिः
^f तत्र सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासंभवात् ॥

टी० ॥ इदमव्यापकमित्याह—^a “तदे”ति । साधारणानैकान्तस्य-
सपक्षविपक्षगतत्वादेव तदुभयनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्सम्बन्धाभाववत्त्वं

वा नास्तीत्यर्थः उक्तदोषपरिजिहीर्षया पदान्तरं शङ्कते-^b “अथे”ति ।
हेतोरेकस्मिन्सपक्षे विपक्षे वा यादृष्यं यद्रूपत्वं सत्त्वमसत्त्वं वा तादृष्य-
मपरस्मिन्सपक्षादौ यन्नाम तत्सपक्षविपक्षसाधारण्यमुच्यत इत्यर्थः एवं
लक्षणशिक्षायां फलमाह-^c “तथे”ति । सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं प्रति
यदधिकरणत्वं सप्तम्या प्रतीयते तद्विवक्षितमुत लक्षणया तादृष्यवतो
हेतोस्तदाश्रयत्वं विवक्षितमिति विकल्प्य प्रथमं दूषयति-^d “मैवमि”ति ।
हेतोरैकरूप्यं हेतुधर्मत्वाच्च तदन्यनिष्ठमित्यर्थः तस्मात् द्वितीयः परिशि-
ष्यत इति प्रश्नपूर्वकमाह-^e “किमि”ति । अस्तु तथा वा को दोष
इत्यत आह-^f “तदे”ति । कुत इत्यत आह-^g “तत्रे”ति । तत्रासा-
धारणोदाहरणे इति यावत् सपक्षविपक्षयोरैकरूप्यं नाम असाधारणस्या-
सत्त्वं तद्वतोहेतोर्न सपक्षादिनिष्ठत्वमित्यर्थः ॥

सू० “तस्मात्सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्व-
मित्यनुपपन्नमेव” असत्त्वपक्षे हेतोस्तदाश्रयकत्वानुपपत्त्या
सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिदशस्यासङ्गतत्वात् ‘तदभा-
वापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमाया-
त्तम्” आयातु वा किञ्चित्तथापि साधारणोदाहरणेषु
हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्माश्रयता सप्तम्यर्थः^e कि-
न्तु हेत्वपेक्षयै^f वेत्यनेकार्थपर्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणा-
व्यापकताप्रतिरेव ॥

टी० ॥ सपक्षविपक्षसाधारणानैकान्त इति लक्षणखण्डनं निगमय-
ति-^a “तस्मादि”ति । संक्षेपविस्तराभ्यामुच्यमानं वस्तु मन्दबुद्धिबुद्ध्या-
रूढं भवतीति कथितमेव हेतुं सङ्क्षिप्याह-^b “असत्त्वे”ति । यद्यपि
सपक्षादिसाधारण्यं तद्गतासत्त्वं^(१) हेतोरित्यसाधारणानैकान्तस्थले हेतोः
सपक्षादिनिष्ठत्वं नास्ति तथापि तदभावस्य सपक्षाद्याश्रयत्वमस्तीत्यत

(१) “तद्गतासत्त्वम्”—इत्यपि क्वचित्पाठः

आह—। “तद्वि”ति । तदाश्रयत्वस्य सपत्तादेः सप्तम्यर्थस्य सम्भवेऽपि हेतोः सपत्तादिनिष्ठत्वे लक्षणप्रविष्टे न किञ्चित्प्रत्ययते इत्यर्थः सपत्तादिनिष्ठाभावं प्रति प्रतियोगित्वं हेतोर्लाभ इत्यत आह—। ^d “आया-त्वि”ति । यद्यपि सपत्तविपत्तगतासत्त्वप्रतियोगित्वं हेतोर्विशेषस्तथापि साधारणानैकान्तिस्यलेषु सपत्तविपत्तयोर्हेत्वभावापेक्षया सप्तम्यर्थोऽधि-करणत्वं न भवति सपत्तविपत्तगामित्वादेव तस्येत्यर्थः कस्तर्हि सप्तम्यर्थो-ऽधिकरणत्वं तत्रेत्यत आह—। “किंत्वि”ति । सपत्तविपत्तयोरैकरूप्यं हेतोरनैकान्त्यमिति वाक्ये साधारणोदाहरणविवक्षायां सपत्तादौ सत्त्वमै-करूप्यमितरत्र तदसत्त्वमेतावता प्रकृतलक्षणस्य को दोषस्तत्राह—। ^f “इत्यनेके”ति ।

ब्र० “किञ्च सपत्तविपत्तसाधारणत्वं यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्रहार्थमुच्यते ^b तदा सपत्तविपत्तयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्य-न्यचापीत्यतिव्याप्तिः * अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयान्व-यव्यतिरेकाभ्यां सपत्तविपत्तसाधारणमनैकान्तिकमित्यु-च्यते ? * —^d तदान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितत्व^(१) वि-कल्पानुपपत्त्याव्यापकत्वापानः ‘स्यादेतत् स्वस्वाभाववि-रोधाश्रयाश्रितसपत्तविपत्तत्वं सपत्तविपत्तसाधारण्यं वि-वक्षित—

टी० ॥ सपत्तविपत्तयोः साधारणो हेतुरनैकान्तिक इत्येतावन्मात्रं लक्षणमुतान्वयादिना विशेषित इति विकल्प्य प्रथमकल्पमनुवदति—। ^a “किंचे”ति । अतिव्याप्त्येतदपवादति—। ^b “तदे”ति । धूमवत्त्वादिहेतोः सपत्तादपेक्षयान्वयत्वसत्त्वज्ञेयत्वादिभिः रूपैः सपत्तविपत्तयोः साधारण्य-

मस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः द्वितीयं कल्पमुत्थापयति-। “अथे”ति अन्वयेन सपत्तादिसाधारण्येऽसाधारणाव्याप्तिर्यतिरेकेण साधारण्यलक्षणस्य साधारणाव्यापकता मिलिताभ्यामुभाभ्यां साधारण्यस्य सर्वाव्याप्ति^(१)रित्यभिसन्धाय दूषयति-।^d “तदे”ति । उक्ताव्याप्त्यसम्भवपरिहाराय प्रकारान्तरं शङ्कते-।^e “स्यादि”ति । स्वशब्देनानैकान्तिकाभिमतहेतुरुच्यते स्वं च स्वाभावश्च स्वस्वाभावौ तयोर्विरोधः स्वस्वाभावविरोधस्तस्याश्रयौ स्वस्वाभावविरोधाश्रयौ ताभ्यां^(२)माश्रितौ सपत्तविपत्तौ यस्य हेतोः स तथोक्तस्तस्य भावस्तत्त्वमनैकान्त्यमिति शेषः अभेदविरोधाश्रयभेदाश्रित-सपत्तविपत्तत्वं सर्वानुमानसाधारण्यमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं स्वेत्यादि विशेषेण सपत्तविपत्तसाधारणेनैकान्त इत्युक्तलक्षणपरित्यागाद्वैतन्तरित्यत आह-^f “सपत्ते”ति ।

म्ब० “मेवं नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति ‘तदप्यसत्’ तथाहि अस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षेऽक्तदोषापातः^a सर्वशब्दोपदाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च ‘स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः^b तत्तदभावयोर्हि विरोधः ।

टी० ॥ लक्षणवाक्ये कुटिलिकास्वीकारफलमाह-।^a “एवमि”ति । भावाभावविरोधस्योभयनिष्ठत्वाद्भावाभावद्वयमपि विरोधाश्रयत्वेनैकं भवति तेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः सद्देत्वादौ सपत्तविपत्तयोस्तुविरोधाश्रयाश्रितत्वाभावादित्यर्थः स्वशब्देन व्यक्तिपरामर्शेऽव्याप्तिः सामान्यपरामर्शेऽतिव्याप्तिः धूमादेः सपत्तविपत्ताभ्यामन्यत्वेन स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपत्तविपत्तत्वादिति दूषयति-।^b “तदि”ति । असत्त्व-

(१) सर्वाव्याप्तिः=असम्भवः ।

(२) ताभ्यां=स्वस्वाभावविरोधाश्रयाभ्यां भावाभावाभ्यामाश्रितावालम्बितावित्यर्थः ।

मेव प्रकारान्तरेणोपपादयति-। “तथाही”ति । सपक्षविपक्षयोर्विशेषण-
त्वेन सर्वपक्षमुपादीयते नचात्रो विपक्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं
न व्याप्नोति द्वितीये व्यतिरेकेणसपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षव्यापके
सद्वेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकमित्यर्थः भङ्गान्तरमाह-। ^d“स-
र्व”ति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षगतत्वाद् धूमादौ स एव प्रसङ्गः
विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वादित्यर्थः प्रागुक्तमेव दोषं स्मारयित्वा दोषा-
न्तरं दर्शयति-। “स्वे”ति । असम्भवेनापीति सम्बन्धः कथं विरोधश-
ब्दार्थस्यैक्यासम्भव इत्यत आह-। ^f“तदि”ति । हेतुतदभावयोर्विरोधः
सहानवस्थानं भावाभावविरोधस्य सहानवस्थानस्याङ्गीकारादित्यर्थः ॥

मू० सहानवस्थानमवस्थानं चावस्थानप्रतिषेधो ^d“नच तद्भाव-
स्याभावस्वरूपादन्यत्” नचाभावस्यानवस्थानं भावस्वरू-
पादन्यत् किन्तु तदेव भावस्वरूपं ^e“तच्च स्वस्वाभाववि-
रोधाश्रय इत्यस्य नार्थिकं किञ्चिन्मृग्यमाणमवाप्यते
“स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचनं विचारमर्हति” स्वस्वा-
भावयोर्विरोधविशेषणतया आधेयकोटिनिवेशा ^h“द्विशे-
षणघटितमूर्त्तित्वादिशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः ।

टी० ॥ एवं च विरोध एको न सम्भवतीति दर्शनाय तत्स्वरूपं
दर्शयति-। “सहानवस्थानमि”ति । एकस्मिन् देशे काले च भावाभावयोः
संसर्गवस्थानं तदभावानवस्थानमित्यर्थः अस्तु ततः किमित्यत आह-।
^b“नचे”ति । भावस्य तदभावेन सहानवस्थानमभावस्वरूपादन्यत् सम्भ-
वति यत्राभावस्तत्र भावो नास्तीत्येकार्थत्वादित्यर्थः एवमभावस्यापी-
त्याह-। “नचे”ति । अभावस्याप्यनवस्थानं भावस्वरूपावान्यत्किन्तु
भावत्वरूपमेवाभावाभावस्य भावत्वादित्यर्थः उपसंहरति-। ^d“तत्रे”ति ।
स्वस्वभावाविरोधः स्वस्वभावावेव तथाव प्रत्येकमिलितविकल्पदोष
इत्यर्थः स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वं स्वस्वाभावयोरभ्युपगम्यैतदुक्तं नच

तत्सम्भवतीत्याह-। “स्वे”ति । स्वस्वाभावविशिष्टो विरोध उत
विरोधाश्रयाश्रितसपक्षत्वादिलक्षणं न स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्षितत्वं विरो-
धस्येति विकल्प्य प्रथमे दूषणमाह-। ^f“स्वे”ति । स्वस्वाभावयोस्तदा-
धारत्वानुपपत्तेरसम्भव इति सम्बन्धः तदुपपादनं-। ^g“विरोधेत्या”दि ।
तत्रापि हेतु ^h“विशेषणे”ति । विशिष्टपदार्थस्य विशेषणघटितमूर्तित्वा-
त्स्वस्वाभावविशिष्टविरोधस्य स्वस्वाभावाश्रयत्वे स्वस्वाभावयोरंशत स्व-
वृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥

नू० “अतिव्यापकता च स्यात् ^bअन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरे-
कमादाय विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ‘स्व-
स्वभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेभिधीयमाने सर्वानु-
मानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापेत् ^d* न च वाच्यं
स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः तेन विशेषणपक्षोक्त-
दोषस्यानवकाश इति? *—यतः ^fस्वस्वाभावाभ्यां विरो-
धमात्रं वा लक्ष्यते तद्वृत्तिर्वा काचित् ^gआद्ये यदेव
स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवान्यत्राप्युक्ता-
तिप्रसक्तिस्तदवस्थैव ॥

टी० ॥ न केवलमसम्भवोऽतिव्याप्तिरपीत्याह-। “अती”ति ।
अतिव्याप्तिमुपपादयति-। ^b“अन्वयमि”ति । अनित्यः शब्दः कृतकत्वा-
दित्यादेः सपक्षव्यापकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रित-
सपक्षविपक्षत्वादित्यर्थः द्वितीयं दर्शयति-। “स्वे”ति । अभेदविरोधाश्रय-
भेदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सर्वानुमानसाधारणमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः स्वस्व-
भावाविशेषितस्य विरोधस्य सर्वानुमानव्यापकत्वमिति सम्बन्धः स्वस्वभा-
वाभ्यामुपलक्षितत्वं विरोधोभिप्रेयते तेन विशेषणपक्षोक्तस्वस्ववृत्तिदोषो
नेति तृतीयकल्पमाशङ्क्याह-। ^d“नचे”ति । कुत इत्यत आह-। “यत”
इति । यत इत्यस्य विरोधव्यत्यन्तात्मत्वादित्यनेनोपरिसम्बन्धः हेतूपादा-

नाय विकल्पयति-। ^f“स्वे”ति । अविवक्षितविशेषं विरोधसामान्यमुपल-
क्ष्यते किं वा विरोधव्यक्तिरेव काचिदित्यर्थः कस्मिन्सति किं स्यादित्यत
आह-। ^g“आद्ये” इति । विरोधमात्रस्योपलक्षितस्य लक्षणनिविष्टत्वा-
त्तस्य चैक्यादन्यत्र धूमानुमानादावपि विरोधाश्रयभेदाश्रितसप्तविपक्षग-
तत्वेनोक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

वृ० “स्वभावपदोपादानवैयर्थ्यं च” अ । द्वितीयस्तदा लक्ष-
णाननुगमः “एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्याच परिगृहीत-
स्यापरविरोधव्यक्त्यनात्मत्वात्” अथ यावत्योपेक्षिता वि-
रोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्ते इत्युच्यते “किं नोपलक्ष्यन्ते
तावत्यः” किन्तु केनचिदनुगतेन रूपेण उत्तमप्रतिस्वं व्या-
वृत्तेनात्मना ^hप्रथमे तदेवाच्यतां किमुपलक्षणोपन्यासप्र-
यासेन नच तत्सम्भवति विरोधमात्रादेरतिप्रसञ्जकत्वात्
ⁱप्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव
तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वाव्या-
प्तिः प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिरिति ॥

टी० ॥ अत्राप्यतिव्याप्तिपरिहारफलत्वाभावात्स्वेत्यादिविशेषणस्य
विशेषणासिद्धं च लक्षणमित्याह-। “स्वे”ति । द्वितीयं दूषयति-।
^b“अथे”ति । अननुगमे हेतुमाह-। “एके”ति । एकैव तावद्विरोधव्यक्ति-
र्लक्ष्यते तस्याः साधारणानैकान्तिकाव्याप्तिस्तद्वतत्वे चेतराव्याप्तिरित्यर्थः
विरोधमात्रं नोपलक्ष्यते नाप्येकैव विरोधव्यक्तिः किन्तु साधारणासाधार-
णकृत्सानैकान्तिकोदाहरणेषु यावत्या विरोधव्यक्तयोपेक्ष्यन्ते तावत्यः
स्वस्वाभावाभ्यामुपलक्ष्यन्ते तेन नोक्तदोष इति शङ्कते-। “अथे”ति ।
अङ्गीकरोति-। “किमि”ति । उपलक्ष्यरूपं वेति शेषः विवक्षितं दोषं
दर्शयितुं विकल्पयति-। ^f“किंत्वि”त्यादिना । अपेक्षिता व्यक्तयः केनवि-

दनुगतरूपेण गृहीता लक्ष्यन्ते इति प्रथममपाकरोति-। “प्रथमे” इति । व्यक्तीनां प्रत्येकमुपलक्ष्यत्वे विशकलितानामेव लक्षणे प्रवेशस्तथाच ता अपि यदि मिलिता विवक्षितास्तदा क्वचिदपि लक्षणं न सङ्गच्छेत न ह्यनित्यत्वे साध्ये सत्त्वस्य च द्रव्यत्वस्य च व्यभिचारे सत्त्वतदभावयोर्द्रव्यत्वतदभावयोर्त्रा विरोध एकत्र सम्भवति प्रत्येकविवक्षायां चाव्याप्तिरित्याह-। ^१ “प्रतिस्वमि”ति ।

श्रू० स्यादेतत् “सपक्षे एव विपक्षे एव च वर्तते न यः सौ नैकान्तिक इति लक्षणमस्तु ^१ तेन साधारणासाधारणानैकान्तिकोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति एतदप्यलक्षणं सङ्केतौ धूमादावपि गतत्वात् न ह्यसौ विपक्षे एव वर्तते सर्वथा तच्चावृत्तेः नापि सपक्षे एव विपक्षेपि वर्तमानत्वात् * अथ पक्षवृत्तिरिति विशेषयसि * तथापि सङ्केतोरपरित्यागः, पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षे एव वृत्तेरभावात् ^२ असिद्धानैकान्तिकत्वसङ्कराव्याप्तिश्च * अथ पक्षव्यतिरिक्त इति सम्प्रक्षिपसि * ।

टी० ॥ “सपक्षे एव”ति । सपक्षे एव वर्तते सङ्केतुर्विपक्षे एव वर्तते विरुद्धस्तदुभयव्यवच्छेदोवधारणद्वयविशिष्टव्यवच्छेदात्सिद्ध इत्यर्थः । ^१ “तेन”ति । नहि साधारणः सपक्षे एव वर्तते विपक्षेपि वर्तमानत्वात् असाधारणस्य सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तेस्ताद्रूप्यमित्युभयसंयह इत्यर्थः ॥ “पक्षवृत्तिरिति”ति । पक्षवृत्तिः सन् यः सपक्षमात्रवृत्तिर्न भवतीत्यर्थः सङ्केतावतिव्याप्तिरेव यत एव सङ्केतुः पक्षवृत्तिरत एव च सपक्षे एव न वर्तते इति भावः ॥ ^२ “असिद्धे”ति । शब्दोऽनित्यश्चातुषत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचारिणि पक्षवृत्तित्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ननु पक्षव्यतिरिक्ते विपक्षे एव न वर्तते सपक्षे एव न वर्तते इत्युक्ते पक्षपर्युदासेनावधारणे सङ्केतुः सपक्षे एव वर्तते इति कुतस्तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। “अथे”ति ।

ब्र० “तदानीं” मप्रसक्त्यावर्तनमनुपपन्नं “नहि पक्षव्यति-
रिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य
च कुतश्चिद्व्यावर्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटेत
“* अथ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमान इति विशेषयसि? *—“त-
दानीमसाधारणाव्याप्तिर्नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः
“* अथ पक्षव्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से? *—।

टी० ॥ पक्षव्यतिरिक्तत्वं सपक्षस्य विपक्षस्य वा न विशेषणं सम्भ-
वति तयोः सर्वत्र पक्षव्यतिरिक्तत्वेन व्यभिचाराभावात् नहि व्यभिचार-
मन्तरेण विशेषत्वमर्थवत् यथा लोहितस्तत्तक इति व्यभिचारे सत्येव
विशेषणस्य सार्थकत्वं यथा नीलमुत्पलमित्युत्पलत्वस्य रक्तोत्पलेनैव
व्यभिचारादित्याह—। “तदानीमि”ति । “अप्रसक्त्यावर्तनमि”ति ।
नहि सपक्षविपक्षयोः पक्षात्मकत्वं प्रसक्तं येन तदतिरिक्तत्वेन विशेषणम-
र्थवत्स्यादित्यर्थः यद्यपि पक्षोऽपि सपक्षो भवति यथायं देवदत्ताभिन्नः
देवदत्तनिष्ठसकलधर्मवत्त्वात् पूर्वदृष्टदेवदत्तवत् यथा वा पृथिवीत्वेनेतर-
भेदसाधने घटादिरेव सपक्षत्वेन दृष्टान्तः तथाप्यवच्छेदभेदेन^(१) तत्रापि
पक्षभिन्नत्वमिति भावः एतदेव विशदयति—। “नही”ति । ननु यः पक्ष-
भिन्ने वर्तमानः सपक्षविपक्षमात्रवृत्तिर्न भवतीति पक्षेऽपि वर्तमाने सद्देवता
नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। “अथे”ति । पक्षभिन्ने वर्तमानत्वमसाधार-
णानैकान्तिकाव्यापकमिति परिहरति—। “तदानीमि”ति । ननु पक्षव्यति-
रिक्ते वर्तमानमसाधारणानैकान्तिके न सम्भवति तथापि पक्षव्यतिरेकेण
यो हेतुः सपक्षे एव विपक्षे एव न वर्तते इति हेतुविशेषणे कुतोऽव्याप्ति-
र्यावता पक्षातिरिक्तवृत्तित्वमत्र नोपात्तं सद्देवतास्तु पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानः
सपक्षे एव वर्तते तेन न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। “अथे”ति । पक्ष-

(१) इदन्तत्पूर्वदृष्टत्वाद्यवच्छेदभेदेनेत्यर्थः ।

व्यतिरेकेणेति यदि हेतौ तृतीया तथापि नासाधारणसङ्ग्रहः नहि सप-
क्षविपक्षयोस्तु वृत्तिव्यतिरेकः पक्षव्यतिरेकः साधारणाव्यतिरिच्यत्र द्रष्टव्या ॥

मू० “तदापि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहस्योपलक्षणत्वं हे-
तुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकान्तिके न
सम्भवति पक्षविरहस्य तत्रासम्भवादेव ‘निषेध्यविशेष-
णत्वे त्वस्य सङ्गतौ गमनं स्यात्’ एतेन पक्षं विना पक्षम-
न्तरेणेत्याद्यक्षरैर्विशेषाभिधानमात्रमपास्तम् ।

टी० ॥ अथ पक्षव्यतिरेकेणेति लक्षणे^(१) तृतीया तथाप्यसाधारणा-
व्यतिरेकः नहि तस्य पक्षविरहोस्ति येनासावुपलक्ष्येतेति परिहरति-।
“तदापी”ति । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति न सङ्ग्राह्यस्य^(२) विशेषणं येना-
साधारणासङ्ग्रहः स्यादपि तु निषेध्यस्य व्यवच्छेद्यस्य विशेषणं तथाच
पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानः सपक्षे एव वर्तते सद्देतुः विपक्षे एव वर्तते विरुद्धः
तदुभयमत्र व्यवच्छेद्यमिति तद्विशेषणमेव पक्षव्यतिरेकेणेत्यत आह-।
“निषेध्ये”ति । एवमपि निषेध्यस्य सद्देतौः पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानत्व-
मस्तु विशेषणं तथापि पक्षव्यतिरेकेण वर्तमानोप्यसौ सपक्षमात्रवृत्तिर्न
भवत्येव यतः पक्षेपि वर्ततेसावित्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेत्यर्थः ॥ “एतेने”-
ति । सङ्ग्राह्यविशेषणत्वे ऽसाधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहः निषेध्यविशेष-
णत्वे तु सद्देतुसङ्ग्रहोपीति दोषद्वयेनेत्यर्थः ।

मू० * “अथ यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते तदा सपक्षे एव विपक्षे
एव वर्तते न यः सेनैकान्तिकः तथा सत्यसाधारण-
स्यापि व्याप्तिः सङ्गतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे ? * -तदा
आन्तोसि तराम्^६ एवं हि सति नोभयस्यापि सङ्ग्रहः

(१) लक्षणे इत्यस्योपलक्षणे इत्यर्थः, “नहि तस्य पक्षविरहोस्ति येन (पक्षवि-
रहेण) असावुपलक्ष्यते”-इत्यर्थे प्रतिपादनात्; लेखकप्रमादाद्विगलितं वाञ्छरद्वयम् ।

(२) सङ्ग्राह्यस्य=असङ्क्षेपेतरनैकान्तिकस्य ।

असाधारणे तावद्यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते इत्येतन्न
सम्भवति तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्त-
वृत्तिसम्भावनानुपपत्तेः साधारणेपि निश्चितपक्षविपक्षवृत्तौ
यद्यर्थं न पश्यामः यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते इति 'न-
हि निश्चितवृत्तभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते यदि शिंश-
पावृत्तः स्यादिति तत्कस्य हेतोः

टी ॥ ननु यद्यपि सद्भुतः सपक्षे एव न वर्तते किन्तु पक्षेपीति
तत्रातिव्याप्तिस्तथापि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः सपक्षे एव वर्तते असा-
धारणानैकान्तिकश्च यद्यपि पक्षव्यतिरिक्ते न वर्तते तथापि पक्षव्यति-
रिक्ते वर्तमानत्वं विशेषणं नोपादीयते येन तदसङ्ग्रहः स्यादपितु सम्भाव-
नामात्रेणोद्भाव्यते इति शङ्कते-। "अथे"ति एवं साधारणासाधारणानै-
कान्तिकयोर्द्वयोरप्यसङ्ग्रहाहकमिदं लक्षणं भवेदसाधारणं तावत् पक्षव्यति-
रिक्तवर्तमानता सम्भवनापदमपि कथं भवेत् सपक्षविपक्षव्यावृत्तस्यैवासा-
धारणत्वात् साधारणानैकान्तिकस्तु सपक्षविपक्षवृत्तितयैव निश्चित इति
पक्षातिरिक्तवृत्तितया सम्भावनापथं कथं स्यात् निश्चितसम्भावनाविरो-
धित्वादिति परिहरति-। "एवं सती"ति । यदिपदप्रयोगाभावेन निश्च-
यस्य सम्भावनाविरोधित्वमेव दर्शयति-। "नही"ति ।

ब्र० "संशयोपस्थापितात्कोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये
किञ्चिद्धर्मापदर्शनार्थमारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते
नतु निश्चिते एव वस्तुनि तस्मादसाधारणानैकान्तिकसङ्-
ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तन्न साधारणमपि समग्रहीत
*^६ अथ विपक्षे एव सपक्षे एव न वर्तते यो हेत्वाभासः
सोनैकान्तिक इति लक्षणं मन्यसे? *—तदप्यनुपपन्नम्,
'अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधा-

रणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविना-
नैकान्तिकत्वोपन्यासेन * अथाग्रतो हेत्वाभासत्वं नावधा-
र्यते? *-तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वं, विशेषणस्य हेत्वा-
भासत्वस्यानावधारणात् * ^a अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धप्रक-
रणसमकालात्ययापदिष्टादन्यो हेत्वाभासेनैकान्तिक
इति? *-तदु^c प्युक्तन्यायेनैव निरस्तम् ।

टी० ॥ यत्रैव सम्भावना तत्रैव यदि पदप्रयोगो यत्र तु निश्चय-
स्तत्र न तत्पदप्रयोग इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चयस्य सम्भावनाविरो-
धित्वमेवेति दर्शयति-। ^a “संशयोपस्थापितादि”ति । असाधारणानैका-
न्तिके सपक्षविपक्षोभयव्यावृत्तत्वनिश्चयादेव न पक्षातिरिक्तवृत्तित्वसम्भा-
वना साधारणानैकान्तिके तु पक्षातिरिक्तवृत्तित्वनिश्चयादेव न सेति
समुदायार्थः ननु हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयं लक्षणं तथाच कथं सद्देतुस-
ङ्ग्याहकं स्यादिति शङ्कते-। ^b “अथे”ति । हेत्वाभासत्वस्य प्रथमं ज्ञाने
तत एवासाधकत्वं सिद्धं तदज्ञाने तु तद्वर्धलक्षणमपि दुरवधारणमेवेति
परिहरति-। “अनैकान्तिकत्वमि”ति । ननु पञ्चसु हेत्वाभासेषु चतुर्भि-
न्नत्वं लक्षणमस्तु तच्च यद्यपि सद्देतावप्यस्ति तथापि तद्वारणाय हेत्वा-
भासत्वेन विशेषणीयमिति शङ्कते-। ^d “अथ ब्रूषे” इति । अत्रापि
हेत्वाभासत्वग्रहदशायामनुपपत्तिरेवेति परिहरति-। ^e “उक्तन्यायेने”ति ॥

मू० “किञ्च एवमप्यसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्र-
हः स्यात् * ^b नच तदसिद्धादित्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वा-
च्यम्? *-इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावे
ऽदोषत्वप्रसङ्गात् (१) * अथ मन्यसे साधारणत्वासाधार-
णत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधार-

(१) “दोषत्वसम्भवात्”-इति क्वचित्पुस्तके पाठः सोऽपि साधुरेव ।

एानैकान्तिकव्याप्तिसामान्यलक्षणमस्तु ? *—मैवम, ^d यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे चेदमस्तीत्यतिव्याप्तिः ।

टी० ॥ असिद्धादन्यत्वमसिद्धादिसङ्कीर्णनैकान्तिके नास्तीति तत्राव्याप्तिमाह—। “किञ्चे”ति । ननु तत्रासिद्धत्वादिकमेव दोषोस्तु तथाच तस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्रहेऽपि न क्षतिरित्यत आह—। “नचे”ति । असिद्धत्वाद्यस्फुरणदशायां विपक्षवृत्तितयोपन्यस्यमानादपि तस्मादनुमितिप्रतिबन्धादनैकान्तिकत्वमवश्यं तस्यापीति तदपि तव सङ्ग्राह्यमेवेत्यर्थः ननु साधारणत्वासाधारणत्वधर्मद्वयं यत्र वर्तते तदन्यत्वमनैकान्तिकत्वं तथाच तदुभयात्यन्ताभाववति सद्भूतौ हेत्वाभासान्तरे च नातिव्याप्तिः यत्र चानैकान्तिकसाङ्ख्यं तस्यापि च सङ्ग्रह इति शङ्कते—। “अथे”ति । साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयं विशेषणं तद्वांश्च सद्भूतुर्विशेष्यस्तयोरपि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वमस्त्येव नहि विशेषणमात्रं विशिष्टं नापि विशेष्यमात्रं तथेति तदुभयातिव्याप्तिरिति परिहरति—। ^d “यदी”ति । विशिष्टस्य यद्विशेषणं व्यतिरेकद्वयं यच्च विशेष्यं सद्भूतुस्वरूपं तत्रापि तदन्यत्वमस्तीत्यर्थः ॥

भू० “यदि च व्यतिरेकद्वयवतोपलक्षणं तदोपलक्ष्यस्वरूपाणां यदि भेदैर्नैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोप्यविशिष्टे तस्मिन्नस्ति ^d नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टं एव^(१)मभेदेनापि * भेदाभेदात्तदेवातदपि ?—इति चेन्न, अतदपीति प्रसङ्गादवस्थात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयेन सद्भूतुना च विशेषणविशेष्यभावो न विवक्षितो येन विशिष्टान्यत्वं विशेषणविशेष्ययोः स्यादपितूपलक्षणोपल-

(१) उपलक्ष्योपलक्षणयोरभेदपक्षेऽपि भेदसङ्ख्येयमभेदमादायाह—एवमिति, अतदपि तदेवेत्यन्वयः । उपलक्षणान्यदपि उपलक्षणमेवेति तदर्थः । तथाच नातिप्रसङ्गः ।

व्यभावस्तथाच नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। ^a “यदीति । व्यतिरेकद्वयोपल-
क्षितत्वं सद्देतूनां तदन्यत्वं लक्षणमित्यर्थः तर्हि सद्देतावतिव्याप्तिस्तदव-
स्यैव व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वविशिष्टात्सद्देतोरविशिष्टस्य सद्देतोरन्यत्वा-
दिति परिहरति-। ^b “तदे”ति । भेदेनेत्युपलक्ष्योपलक्षणयोर्भेदेनेत्यर्थः ॥
^c “तदा व्यतिरेक” इति । तदन्यत्वमित्यर्थः अविशिष्टे केवले तस्मिन्स-
द्देतौ ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्वं कथं केवले इत्यत आह-। ^d “न-
ही”ति । ननु व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वविशिष्ट एव केवलोपि तथाच तद-
न्यत्वं तत्र कथं स्यादुपलक्ष्योपलक्षणभावानुरोधाद्भेदोप्यस्तु तथाच यदे-
वाविशिष्टं तदेव विशिष्टमपीति शङ्कते-। ^e “भेदाभेदादि”ति । भेदे
सत्यभेदो भेदाभेदस्तस्मादित्यर्थः द्वन्द्वसमासे द्विवचनप्राप्तेः एकवद्भावा
वैकल्पिकः भेदाभेदपक्षेपि भेदपक्षमादाय विशिष्टान्यत्वमविशिष्टेस्तीति
सैवातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

ब्र० * “ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणम्? *-इति चेन्न, ^b असिद्धा-
दिसंकीर्णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् ^c “स्वरूपाणां चा
^d नन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारणस्याशक्यता तेषा-
मानन्त्यात् ^e तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये
प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु व्यतिरेकद्वयविशिष्टादत्यन्तभिन्नत्वं लक्षणं तच्चावि-
शिष्टे सद्देतौ न गतमित्याह-। ^a “तत” इति ॥ ^b “असिद्धादी”ति ।
व्यतिरेकद्वयोपलक्षितादसिद्धादेः सङ्कीर्णानैकान्तिकस्यात्यन्तभेदाभावात्त-
दव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि सङ्करस्थले व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं विशिष्टत्वं
वा न सम्भवति तत्र साधारणत्वासाधारणत्वयोरन्यतरस्यैव सम्भवात्
तथापि तादृगवृत्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावादिदमुक्तं येषु व्यतिरेकद्वयोपल-
क्षितत्वं याह्यं तेषामैकरूप्याभावात्तावत् प्रतियोगिकान्यत्वमनैकान्तिके

दुर्यहमित्याह-। “स्वरूपाणामि”ति । अशक्यत्वे हेतुमाह-। ^d “आन-
न्यादि”ति । सकलसङ्ग्राहकैकरूपाभावेन तावतामनुपस्थितेरित्यर्थः नच
सद्वेतुत्वमेव “तथा तदवच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्य सर्वहेत्वाभासनिष्ठ-
त्वेनातिव्याप्तेरनैकान्तिकादिभिन्नत्वेन सद्वेतुत्वं सद्वेतुभिन्नत्वेनानैका-
न्तिकत्वं लक्षणीयमित्यन्यान्याश्रयाच्चेति भावः ॥ ^e “तन्मध्ये”ति । अन्य-
त्वप्रतियोगिमध्यपतितकतिपयव्यक्तिभिन्नत्वं तत्रैव कतिपयव्यक्तिषु गत-
मित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

श्रु० “उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोव्यप्रवे-
शेन तत्सङ्गृहीत^(१)व्यतिरेकपक्षतापाता ^bदेवं चादृष्ट-
वाणादिनापि गोत्वादेवम्भूताद्वाराणादिविषाणित्वानुमा-
नौचित्यापातात् ॥

टी० ॥ ननु साधारणत्वासाधारणत्वव्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वमेवा-
नुगतमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमस्तु तथाच नोक्तदोष इत्याशङ्क्य
निराकरोति-। ^a “उपलक्षणत्व”इति । व्यतिरेकद्वयोपलक्षितत्वं व्यतिरेक-
द्वये तावच्च सम्भवति अभेदेनोपलक्ष्योपलक्षणभावाभावात् तथाच व्यतिरे-
कद्वयोपलक्षितादन्यत्वं व्यतिरेकद्वयेति व्यापकं तथाच साधारणव्यतिरेको-
साधारणव्यतिरेकानैकान्तिकः स्यादन्यत्वं ह्यन्योन्याभावस्तत्प्रतियोगि-
कोटौ वेद्यव्यतिरेकद्वयं न प्रविष्टं ^c तदा व्यतिरेकद्वयोपलक्षितान्यत्ववतो
व्यतिरेकद्वयस्यानैकान्तिकलक्षणरूपव्यतिरेकिणः पक्षतापत्तिस्तत्राप्यनेन
लक्षणेनेतरभेदः सिद्धोदित्यर्थः किञ्च यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टान्यत्वमनै-
कान्तिकलक्षणं तदा येन पुरुषेण सुरभिभिन्नं गोपदवाच्यं न दृष्टमस्ति
तस्य गोत्वेन गोपदवाच्यत्वेन हेतुना वा वागादेरपि विषाणित्वं सिद्धो-
त्तेन गोत्वस्याभासत्वेनायहात् न हि गोत्वं साधारणानैकान्तिकत्वेन

(१) तेन लक्षणेन सङ्गृहीतोयो व्यतिरेकः (=इतरभेदरूपं साध्यं) तदीया पक्षता
स्यादित्यर्थः ।

(२) व्यतिरेकद्वयस्यान्योन्याभावकोटिप्रविष्टत्वेहि स्वस्मिन्स्वभेदाभावेन व्यति-
रेकद्वयोपलक्षितान्यत्वं न स्यादिति ‘न प्रविष्टम्’-इति विकलत्वावतारः ।

गृहीतं वागादेरदर्शनेन तद्विपक्षत्वस्यानिश्चयात् नाप्यसाधारणतया शब्-
लादेः सपक्षादव्यावृत्ते न च बाधादेवायमहेतुः पक्षस्यादृष्टत्वेन^(१) साध्या-
भाववत्तया ऽप्रमितेः सपक्षवृत्तेर्विरुद्धत्वासम्भवादित्याह-। ^७ “एवं चे”ति ।
केचित्तु यद्व्यन्यत्वगर्भं लक्षणं स्यात्तदा वाणत्वसुरभित्वात्यन्तभावद्वयवि-
शिष्टान्यत्वेन पक्षदृष्टान्तसाधारणेन वाणस्य विषाणित्वमपि सिद्धेदि-
त्यर्थ इत्याहुः ।

श्रू० “हेत्वाभासान्तरमप्येवं किं न समग्राहीतिवासनायां
यदेवानयोरितरेभ्यो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वच-
नापत्तिरिति असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वा-
भासोनैकान्तिकइति चेत् ^७ वाच्यस्तर्हि स प्रकारः कस्या-
न्यथा ‘ततस्ततो न्यत्वं ज्ञेयम् ॥

टी० ॥ यथा साधारणासाधारणौ द्वौ हेत्वाभासौ कथञ्चिदनुग-
तेन रूपेण लक्ष्येते तथा हेत्वाभासान्तरमप्यन्तर्भावानैकान्तिकत्वं कथं न
निरुक्तमित्याकाङ्क्षायां हेत्वाभासान्तरवैधर्म्यमनयोपेक्षायां संशयफलक-
त्वादि तदेव लक्षणमस्तु किमनेनेत्याह-। “हेत्वाभासान्तरमि”ति ।
तथाच^(२)साधारणासाधारणयोरपि पृथगेव हेत्वाभासत्वमस्तु किं पंचधा-
विभागेनेति भावः ॥ ^७ “वाच्य”इति । उक्तानां प्रकाराणां दूषितत्वादित्यर्थः ॥
“ततस्तत”इति । असिद्धविरुद्धादि प्रकारादित्यर्थः तथाच येन
प्रकारेणान्यत्वं स एव लक्षणमस्तु किमनेनेति भावः

श्रू० “किंच एवं तर्ह्यसिद्धत्वादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा
^७ विरुद्धत्वादीनामनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे शक्ये विरुद्धा-
दिवद्रूपान्तरासङ्ग्रहयोः साधारणासाधारणयोरेव यद-

(१) अदृष्टत्वेन = पूर्वमनुभूतत्वेन, अनुभूतत्वं तु अनुमितिकाले एव ।

(२) तथाच = हेत्वाभासान्तरस्यासङ्ग्रहे च, तद्वत्साधारणासाधारण योरप्य-
सङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ।

नेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षीस्तत्र नियतं रुचिरेव भवतो
नियन्त्री 'यदा चासिद्धादिव्यतिरिक्तनयानैकान्तिकं लक्ष-
यसि तदासिद्धादिभेदकं प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमश-
क्यावधारणमिति तदभिधाने प्रसक्ते तदाश्रया ये दोषा
दर्शितास्तैः "स्मृत्यतिरिक्तत्वात्तदोषैश्च निराकर्तव्योसि
'साध्येनाव्याप्तत्वे सति तदभावव्याप्तौनैकान्तिक इत्यपि
न साध्याविशिष्टेपि गतत्वात् ॥

टी० ॥ असिद्धान्यत्वेन चतुर्णामैक्यं कथं न कृतमित्यनुयोगे विरु-
द्धादीनां प्रातिस्विकः प्रकारो यथास्ति तथा साधारणासाधारणयोरेकं
रूपं यथास्ति तदा तदेवाभिधीयतां किमनेन लक्षणेनेत्याह-। "किश्चे"-
ति ॥ ^b"विरुद्धादिवदि"ति । यथा साध्याभावव्याप्तत्वं विरुद्धे । तथा
साधारणासाधारणयोरुक्तप्रकारादन्यः प्रकारो नास्ति उक्तश्च दूषित एवे-
त्यर्थः किञ्चासिद्धादिभिन्नानैकान्तिक इति लक्षणमसिद्धत्वादित्जानसा-
पेक्षं तथाचासिद्धत्वादिकं दूषितं यैर्दोषैस्तेष्वत्र लक्षणे स्युरित्याह-।
"यदा चे"ति ॥ ^d"स्मृती"ति । स्मृत्यन्यज्ञानत्वमनुभवत्वमिति लक्षणे
स्मृत्यन्यत्वं स्मृत्यन्तरेस्तीत्यादि खण्डनमत्र सञ्चार्यमित्यर्थः ॥ "साधे-
ने"ति । प्रथमविशेषणेन सद्भेतुनिराकरणं द्वितीयेन विरुद्धस्य शब्दोऽ-
नित्यः अनित्यत्वादित्यत्र लक्षणमिदमतिव्यापकप्रभेदेन साध्यव्याप्यत्वा-
भावादिति भावः ॥

वृ० "विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाच्च प्राथमिकाव्याप्य-
त्वासिद्धिरेवोपजीव्या दूषणं स्यात् ^bविशेषणांशस्यैव वा
साधकत्वसाधनसामर्थ्याच्चार्थविशेष्यतापि ^cवस्तुगतिव्याप-
कवन्मात्रपर्यवसायिनि तदभाववन्मात्रपर्यवसायिनि वा
तत्काल ^dसंदिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोऽनित्यः

श्रोत्रगुणत्वादित्यादावसाधारणेपि व्यावृत्तत्वाच्च 'वस्तुतः
साध्याव्याप्ते तत्कालेपि च सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारित-
साध्याव्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च एतेनानैकान्तिकः
सव्यभिचार इत्यप्ययुक्तं वेदितव्यं सव्यभिचारस्योक्तप्र-
काराधिकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ॥

टी० ॥ नन्वभेदेपि व्याप्तिलक्षणमस्त्येवेत्यनुशयेन दोषान्तरमा-
ह-। "विशेषणीभूते"ति । साध्याव्याप्यत्वमात्रस्यैवासिद्धत्वस्य दूषण-
सामर्थ्यं तदभावाव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वादिति भावः असाधकतानुमाने
व्यर्थविशेष्यत्वं चेत्याह-। ^b "विशेषणांशस्ये"ति । सद्भूतौ दशाविशेषेऽसा-
धारणे विशुद्धे च दशाविशेषेऽसाधारणोऽव्याप्तिरित्याह-। ^c "वस्तुग-
ती"ति । अदिपदादाकाशमनित्यमाकाशत्वादित्यादिसङ्ग्रहः नन्वनयोः
साध्यव्याप्यत्वं साध्याभावव्याप्यत्वं च ययासङ्ग्रहमस्त्येवेत्यसाधारणता
न सम्भवतीति कथमव्याप्तिरित्यत आह-। ^d "सन्दिह्यमाने"ति । अष्ट-
ह्यमाणव्याप्तितया त्वयैव दशाविशेषे तदसाधारणत्वव्यवस्थापनादि-
त्यर्थः श्रोत्रगुणत्वादिति श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यर्थः ॥ ^e "वस्तुतः" इति ।
यद्यपि साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यत्वं ज्ञानगर्भं न लक्षणं येन
सत्प्रतिपक्षेतिव्याप्तिः स्यात्तथापि दशाविशेषे व्यभिचारिणैव यत्र सत्प्रति-
पक्षत्वं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः यद्वा साध्यव्याप्यत्वेनाज्ञायमानत्वे साध्या-
भाववत्त्वेनायमानत्वं लक्षणमभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

मू० "अपिच उक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाव्यवच्छेदकादन्येन किं
व्यवच्छेद्यं केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति चेत्कः
पुनः सत्प्रतिपक्षः यथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुयुक्तो
यद्याह समानवलेन बोधितसाध्यविपर्ययको हेतुत्वेनाभि-
मतः सत्प्रतिपक्ष इति तन्न तथाहि किमिह वलं
विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत्तत्कुच कार्येऽभिमतं न ताव^f-

सर्वस्मिन्कार्ये 'सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजन-
कतया सर्वकार्ये समशक्तताया असम्भवात्' नापि यच्च
क्वचित्कार्ये प्रकृतं साध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदो-
षेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना
सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्यासर्वहेतूनां शक्यप्रकारणसमहेत्वा-
भासत्वापत्तेः नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्ये ॥

टी० ॥ पूर्वापरण्डने सङ्गमयितुं पीठमारचयति-। "अपिचे"ति ॥
समानं बलं यस्य तेन हेत्वन्तरेण बोधितः साध्यविपर्ययो यस्य स
सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥ सर्वस्मिन्'ति । यद्यपि सर्वकार्यसामर्थ्यमेकस्यापि
हेतोरसम्भवि किं पुनरुभयोस्तथापि यच्च यस्यैकस्य सामर्थ्यं तच्च सर्वत्र
यस्य सामर्थ्यं तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वमित्यर्थः कृतकत्वप्रावणत्वयोः
शब्दानित्यत्वनित्यत्वसाधकयोरेकत्र कार्ये सामर्थ्याभावेनासत्प्रतिपक्षत्वं
स्यादित्याह-। "सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिति"ति । ननु तयोरपि प्रमेयत्वसाधने
शक्तिरस्त्येव भवति हि शब्दः प्रमेयः प्रावणत्वात्कृतकत्वाद्देति प्रकृते
कथं नानयोः सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह-। "नापी"ति । एवं सति
शब्दोऽनित्यः सत्त्वात् शब्दानित्यः कृतकत्वादित्यनयोरपि स्फुटप्रतीय-
मानव्यभिचारविरुद्धत्वयोर्मिथः सत्प्रतिपक्षत्वं स्यात् त्वयोरपि प्रमेयत्वसिद्धौ
समर्थत्वादित्यर्थः ॥

मू० "उत्तरहेतोरिवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्तेः
'* प्रतिहेतोः ? * -इति चेन्न, 'तच्च तत्प्रतिहेतोरसाम-
र्थ्यादेव समशक्तिकत्वानुपपत्तेः' इत्यमेव न हेतुसाध्यस्य
विपर्ययबोधनेपि * 'अथोच्यते स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये
यत्सामर्थ्यं पक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितत्वलक्षणं तत्स-
त्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समवलत्वाभिधानं

तेनेदमुक्तं भवति पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबा-
धितविषयत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्यव्यतिरेकः सत्प्रतियक्ष-
इति ? *—नैतदपि युक्तं ॥

टी० ॥ “उत्तरहेतोरिति”ति । नहि पूर्वा हेतुः पूर्वहेतुसाध्याभाव-
बोधनसमर्थायेन प्रतिबद्ध उत्तरहेतुः साध्यं न साधयेदित्यर्थः ननु पौर्वा
पर्यं न विवक्षितं किंतु प्रतिहेतुसाध्याभावबोधनं द्वयोरपि समं कार्यमिति
द्वयोरपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्याह—। “प्रतिहेतोरिति”ति । तत्रापि हेत्वाः
प्रतिस्वं विश्रान्तमेव परस्परसाध्याभावबोधनं नतूभय साध्यमेकं कार्यमिति
समवलत्वाभावेन द्वयोरसत्प्रतिपक्षत्वापत्तिरित्याह—। “तत्रे”ति । ननु
हेतुसाध्यबोधनं (१) द्वयोरपि कार्यं तुल्यमित्यत आह—। “इत्यमेवे”ति ।
हेतोर्यत्साध्यं तद्बोधनमपि भिन्नमभिन्नं वेति नोभयोस्तत्र सामर्थ्यमित्यर्थः
ननु वलं पक्षसत्त्वादि यस्य तुल्यं तद्बोधितसाध्यविपर्ययकत्वं लक्षणमस्तु
तत्र यद्यपि विपक्षः सपक्षो वा नोभयोरैक स्तथापि स्वीयस्वीयेति विशेष्य-
तामित्याशङ्कते—। “अथे”ति ॥

मू० “प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्ष-
त्वप्रसङ्गात् कियत्यपि पक्षे सत्त्वेनास्य पक्षसत्त्वाभावात्
नचैष्टव्यमेव भगासिद्धेन सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतीयमानदो-
षान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्येष्टव्यत्वापत्तेः
हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषात् * “न च सर्वपक्षे इति कृते
नायन्दोष ? *—इति वाच्यं, यच्चैक एव पक्षः “प्रतिहेतौ
तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात्” तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वा-

(१) अत्र हेतुसाध्यबोधनपदं मौलिकहेतुसाध्यविपर्यय बोधनपदार्थसमानार्थकं,
स्वसाध्यसाधकस्यैव हेतोरपरहेतुसाध्यविपर्ययबोधकत्वात्, अतो न व्याख्यानव्याख्येय-
पदार्थविपर्ययं पाठाशुद्धिर्वा सम्भावनीया ।

भावादेव सर्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणा नुपपत्तेः । एतेन या-
वदित्यपि पक्षविशेषणे दोष उक्तप्रायः ॥

टी० ॥ अज्ञायमानदशायां भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षतेत्यत आ-
ह—। “प्रतीयमाने”ति ननु भागासिद्धस्यापि भागान्तरे साधकत्वेन
सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह—। ^b “नचे”ति । हेत्वाभासत्वाविशेषेण
व्याभिवारित्वेन ज्ञातेनहि सत्प्रतिपक्षता तथा सति स्यात् भागासिद्धस्य
भागान्तरेपि न साधकत्वं हेतुलक्षणायोगादित्यर्थः ननु पक्षसत्त्वमात्रं न
विवक्षितं किंतु सर्वपक्षसत्त्वमिति न भागासिद्धे प्रसङ्ग इत्यत आह—।
“नचे”ति । सर्वपक्षस्यानेकाशेषवाचकतया आकाशं नित्यं विभुत्वात्
आकाशमनित्यं विशेषगुणवत्त्वे सति महत्त्वादित्यादेः सत्प्रतिपक्षता न
स्यादित्यर्थः ॥ ^d “प्रतिहेतावि”ति । प्रतिहेत्वारित्यर्थः तदेव विशदय-
ति—। “तत्रे”ति ॥ ^f एतेने”ति । सर्वपक्षवद्भावपक्षस्याप्यनेकाशेषवाच-
कत्वादित्यर्थः ॥

ब्र० ॥ “किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्य-
तिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणाभिदं
नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात् * ^b न च
सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्तव्यमेव *
तथासति असाधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्र-
तिपक्षत्वप्रसङ्गात् * ^c नचान्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरे-
किणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिप-
क्षता न व्यत्यासेनापीति नियमोभ्युपगन्तुं शक्यः “उभ-
योरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्वदशायामेकसम्बन्धिनो दो-
षस्यावश्यं भवित्येकतरस्य (१) व्याप्यत्वपक्षधर्मत्वावगमो

(१) केषुचित्पुस्तकेषु “कतरस्य”—इति पाठः ।

मे आतिरिति^(१) बुद्धिमाधाय प्रतिपित्तुर्निश्चयोत्पत्ति-
प्रतिबन्धमाधातुं *

टी० ॥ पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षित-
त्वानि पञ्चरूपाण्यन्वयव्यतिरेकिमात्रे केवलान्वयिनि विपक्षाप्रसिद्ध्या वि-
पक्षावृत्तित्वं नास्ति केवलव्यतिरेकिणि सपक्षवृत्तित्वं नास्ति तथाचैक-
पहीनतया हीनवलत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वं तत्र न स्यादित्याह—। “किञ्चे-
ति । ननु सपक्षसत्त्वेनापि तौल्यं न विवक्षितं येन व्यतिरेकीहीनवलः
स्यादित्यत आह—। ^b“नचे”ति । तदविवक्षायां निश्चितासाधारण्येपि
सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः ननु यावन्ति रूपाणि यस्य तस्य तावद्रूपस-
म्बन्धेनैव सत्प्रतिपक्षत्वमस्तु नतु व्यत्यासेनेत्यत आह—। “नचे”ति ।
केवलान्वयिनि केवलान्वयिनैवेत्याशङ्कायां ^(२)पूरणीयं व्यत्यासेनापि सत्प्र-
तिपक्षतायाः सम्भवान्नायं नियम इत्याह—। ^d“उभयोरिति”ति । एकसम्ब-
न्धिनो दोषस्येत्यादि बुद्धिविषयस्योपवर्णनं भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधायेति
सम्भावनामात्रेणोक्तं नत्वेतदावश्यकं कतरोत्र व्याप्त इति जिज्ञासाफल-
कत्वात् सत्प्रतिपक्षस्य निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धकतायामेव तात्पर्यात् ॥

मू० “केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकिणि च
केवलव्यतिरेकिणः^(३)प्रतिहेतोः समर्थत्वस्य दुरपवाद-
त्वात् ^bएतदेव च सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं
यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिस्मिन् सति न भवितु-
मर्हति * “अथाभिधत्से पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधि-
तविषयत्व ^dयोगिना बोधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष

(१) इति प्रतिपत्तुर्बुद्धिमाधाय (तस्य) निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुमिति
सम्बन्धः ।

(२) आशङ्कायाम्=केवलान्वयिनि केन सत्प्रतिपक्षत्वम्?—इत्याशङ्कायाम् ।
आशङ्कायां केवलान्वयिनि केवलान्वयिनैवेति पूरणीयमिति सम्बन्धः ।

(३) केवलव्यतिरेकिणाऽन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरे-
किणः—इत्यपि बहुषु ग्रन्थेषु दृश्यमानः पाठो गुरु पक्ष

इति *, न, निरस्तप्रायत्वात् 'पक्षपदे सर्वशब्दविशेषण-
प्रक्षेपपक्षोक्तदूषणस्य केवलव्यतिरेकिण्यव्यापकत्वस्यापि
भावात् ॥

टी० ॥ "केवलव्यतिरेकिणी"ति । केवलान्वयिन्यापि व्यत्यासो
योन्यः भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधायेत्यंशमपहाय पर्यवसन्नं दूषकतामूलमाह—
० "एतदेव चे"ति ॥ "अथाभिधत्स"इति । तुल्यवलत्वगर्भलक्षणे किञ्च-
लमिति जिज्ञासायां पूर्वं पक्षसत्त्वाद्युक्तमिदानीं स्वतन्त्रमेव लक्षणान्तरमा-
शङ्कितमित्यपौनरुक्त्यं— । ० "योगिने"ति । योगित्वेन ज्ञायमानेनेत्यर्थः
अन्यथाऽसम्भवात् निरासप्रकारमेव स्फुटयति— । "पक्षपदे"इति । प्रक्षेपे
यत्रैक एव पक्षः तत्र सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरप्रक्षेपे भागासिद्धेनापि सत्प्रति-
पक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः केवलव्यातिरेकिणीत्युपलक्षणं केवलान्वयिनीत्यपि
द्रष्टव्यम् अनयोः सपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिविरहस्य यथासम्भवमभावादित्यर्थः ॥

श्रू० "किञ्च सोपाधिकमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया
निश्चीयमानेपि सर्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि
सत्प्रतिपक्षता स्यात् * अथ ब्रूषे ० असिद्धत्वविरुद्धत्वा-
नैकान्तिकत्वाबाधितविषयत्वहीनेन बोधितसाध्यासत्वः
प्रकरणसम इति * नैतदपि सुस्थम्, 'आपाततोस्फुर-
होषेण वस्तुगत्या चासिद्धादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्यो-
कारा तदव्यापकत्वात् ० किञ्च विरुद्धान्यगोचरयोः सत्प्र-
तिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरस्यासिद्धादिदोषेण भवित-
व्य^(१)मन्यथा धर्मिणो विरुद्धधर्माध्यासप्रसंगात् ॥

(१) उभयोरपि व्याप्त्यपक्षधर्मत्वाभ्यां मितत्वात्सद्वैतुतेवे किंनस्यादित्यत आह-
अन्यथेति—उभययोरपि सद्वैतुत्वे नित्यानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसम्बन्धाद्धर्मिभेदप्रसङ्ग-
इत्यर्थः ।

टी० ॥ “किञ्चे”ति । अनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति मते सोपाधि-
त्वमेव व्याप्तिविरहः स्तथाचोपाधिर्विपक्षसत्त्वोच्चायकतया न दोषः किंतु
व्याप्तिविरहरूपतयैव तथाच सोपाधित्वेनापि ज्ञायमानस्य प्रतिहेतोः
पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितत्वानि रूपाणि सन्तीति तेनापि
सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः एतदर्थमेवासिद्धभेदं वदतामित्युक्तमुपाधेर्व्यभि-
चारोच्चायकतापक्षे नायं दोषः तत्र विपक्षव्यावृत्तेरभावादित्यर्थः ॥ ^६ “अ-
सिद्धत्वे”ति । सौपाधौ तु नासिद्धत्वहीनत्वमिति न तेन सत्प्रतिपक्षत्व-
मिति भावः अव्यापकत्वं लक्षणदोषमाह—। “आपातत”इति । आज्ञा-
यमानासिद्धादिदोषवता सत्प्रतिपक्षे तद्वीनत्वं नास्तीति तत्राव्याप्तिरि-
त्यर्थः लक्षणेसम्भवदोषमाह—। “किञ्चे”ति । सद्वैतुना सद्वैतुरेव सत्प्र-
तिपक्षितो न भवति धर्मिणो विरुद्धद्वैरूप्यापत्तेः (१) तथाचैकतरेणावश्य-
माभासेन भवितव्यमित्यसिद्धादिदोषहीनेन लक्षणसम्भवीत्यर्थः ॥

सू० “तत्रैकस्य व्यवच्छिद्यदोषानि श्रयात् प्रतिहेतावप्यसिद्ध-
त्वादिशङ्कायामापितायामसिद्धादिहीनेनेति लक्षणांश-
स्थानि श्रयात् लक्षणस्य दुरवधारणत्वं * ^६ नच वाच्यं
किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरस्यासिद्धादिकमवश्यमभ्यु-
पेयं सत्प्रतिपक्षतालक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्मिणो
विरुद्धधर्माध्यस्तत्वमापत्स्यते इति * (२) यतोऽवश्यं दुष्टे
हेतौ व्याप्तेः “पक्षधर्मतायावाऽभावेन भवितव्यं” तत्स-
त्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अप्यभ्युपगमप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु द्वितीयहेतोरसिद्धादिराहित्येऽपि सत्प्रतिपक्षता भव-
त्येवेति कथमसम्भव इत्यत आह—। “तत्रैकस्ये”ति । तथापि द्वितीय-

(१) वर्णा नित्या ध्वन्यन्यत्वे सति श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् वर्णा अनित्या-
सामान्यवत्त्वे सति श्रावणत्वात् ध्वनिवदित्यनयोः प्रतिहेत्वोरैकतरेणावश्यमसिद्धेन
भवितव्यमित्यर्थः ।

(२) कुतो न वाच्यमित्यत आह—यत इति—

स्यासिद्ध्यादिविरहित्वं दुर्ज्ञानमित्यसम्भव एव लक्षणदोष इत्यर्थः ननु वस्तुद्वैरूप्यापत्तिभयेनैकतरस्याभासत्वमवश्यं वाच्यं तच्च द्वयोः सत्प्रतिपक्षितत्वेनैव सिद्धमित्यसिद्धत्वादिसत्त्वमनावश्यकमित्यत आह—^b “नच वाच्यमि”ति ॥ ^c “पक्षधर्मताया वे”ति । शब्देऽनित्यः सामान्यवत्त्वे सति चाक्षुषत्वादित्यादावित्यर्थः । ^d “तत्सत्ते”ति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयसत्त्वाभ्युपगम इत्यर्थः ॥

ब्र० * “बाधादीनामप्युपाधिर व्यापनादिद्वारा व्याप्त्यादिभङ्गे एव पर्यवसाना^b तत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानोपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो न विशिष्यैकस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः * अन्यतरस्मिन् व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः^(१) अतो विशेषनिष्ठतया तदुन्नीयने स्थिते यदि साक्षादसाववधार्यते तदानोमसिद्धिः अथ लिङ्गेनोन्नीयते, तदा नैकान्तिकादेरन्यतमं दूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्कथमसिद्ध्यादन्यतमं नाभ्युपेयं तत्

टी० ननु बाधे व्याप्तिपक्षधर्मतयोनैकतरस्यापि भङ्गेऽथ च न वस्तुसिद्धिरित्यत आह—। “बाधादीनामि”ति । बाधे पक्षेतरत्वा पाधेरावश्यकत्वादुपाधौ चावश्यं व्यभिचारादित्यर्थः नन्वेवं यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गनिश्चयस्तेनहीनवलेन सत्प्रतिपक्षः कथं स्यादित्यत आह—। ^b “सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमान”इति । स्यादेवं यदि विशेषनिष्ठतया दोषः स्फुरन्नेवमित्यर्थः अनयोरन्यतरदुष्टं सत्प्रतिपक्षत्वादित्यविशेषेण दोषवत्त्वमात्रनिश्चये कुत्र तदिति विशेषाजिज्ञासायां यत्र लिङ्गानुसन्धानमन्तरेण व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरभङ्गनिश्चयस्तत्रासिद्धिः यत्र तु विरुद्ध-

(१) अस्तुविशेषेणैवात्रयनं किमेतावता प्रस्तुते स्यादित्यत आह—अत इति—अविशेषनिष्ठतयेति पदच्छेदः= । हेतुप्रतिहेत्वोरन्यतरमात्रनिष्ठतया व्याप्त्यादि भङ्गात्रयने स्थिते इत्यर्थः ।

त्वानैकान्तिकत्वादिना व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गज्ञानं तत्रोपजीव्यत्वेन विरुद्धादन्यतमस्य हेत्वाभासत्वमिति वस्तुगतिकथनमात्रम् ।

म्ब० "तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्मध्ये स्तित्वमस्तीत्यन्यतरा-
निर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्धादि-
हीने वेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुःपरिहरमेव
१ स्यादेतत् अस्तु लक्षणांशस्यासिद्धादिहीनत्वस्यानिश्चयः
संशयोपि तादवस्ति तत्संशयेन शङ्कितसत्प्रतिपक्षतादो-
षग्रस्तत्वादेवासाधकत्वे दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपाधावि-
वासिद्धिशङ्कया * नच यामसिद्धाशङ्कामुपजीव्य सत्प्र-
तिपक्षताशङ्कादोषः स्यात् सैव तदादोष इति ? * -वाच्यं
असिद्धादिशङ्काया एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया
तदुपजीवकत्वादिति मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रथम^(१)मेव दुष्टमस्तु तथाप्यसिद्धादिहीनेन^(२)बोधि-
तसाध्यासत्वः सत्प्रतिपक्ष इति लक्षणं सुग्रहमेवेत्यत आह-। "तस्मा-
दि"ति । यद्यपि द्वयोरपि परस्परं सत्प्रतिपक्षत्वमेव अन्यथान्यतरस्यानु-
मापकत्वं स्यादिति द्वितीयानुमाने तदवधारणत्वाभिधानमयोग्यं तथापि
तेनैव रूपेण ^(३)लक्षणकरणात्तथोक्तं नन्वसिद्धादिहीनत्वानिश्चये तद्वर्धं
सत्प्रतिपक्षत्वं मा निश्चीयतां सन्देहस्तु स्यादेव तथाच सन्दिह्यमानसत्प्र-
तिपक्षत्वमसाधकत्वसाधनसमर्थं हेत्वाभासान्तरं सिद्धमेवेति शङ्कते-।
१ "स्यादेतदि"ति । ननु सन्दिह्यमानसत्प्रतिपक्षत्वमप्यसिद्धादिदोषसन्दे-
हाधीनमित्यसिद्धादिदोषसन्देहादसाधकत्वं सिद्धं किं शङ्कितसत्प्रतिपक्ष-
त्वेन हेत्वाभासान्तरेणेत्यत आह-। "नचे"ति । प्रतिहेतूपस्थितिं विना

(१) प्रथममित्यतोऽप्ये 'साधनमि'ति शेषः ।

(२) अत्र 'प्रतिहेतुना' इति शेषः ।

(३) द्वितीयानुमानगतासिद्धादिहीनेनैव रूपेणेत्यर्थः ।

स्थापनाहेतौ नासिद्धादिसन्देह इति प्रतिपत्तस्यैवोपजीव्यत्वेन दोषत्व-
मित्यर्थः ॥

श्रू० “यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपत्तता प्रस-
ज्येत ^b * ननु भवत्वेवमपि तेन किं नाम भवेत् ‘तस्यासि-
द्धतया हीनवलस्य सिद्धादिमता पक्षबाधं विधूय न
किञ्चिदन्य ^d बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपत्तता ? *—इति
चेन्न, ^e सन्दिह्यमानासिद्धतया सत्प्रतिपत्तहेतोरपि तर्हि
कथं परहेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति ॥

टी० ॥ यथा प्रतिहेतूचीतदोषवतापि सत्प्रतिपत्तत्वं तथा स्वरसत
एव यत्रोपाधिसन्देहस्तादृशेनापि सत्प्रतिपत्तत्वं स्यादित्याह—। “यत”
इति । ननु निश्चितोपाध्यादिदोषवता सत्प्रतिपत्तो नेष्यते सन्दिग्धदो-
षेण त्विष्यत एवेत्याह—। ^b “नन्वि”ति । सन्दिग्धोपाधिरपि यत्र प्रतिहे-
तुरुपन्यस्यते तत्र तस्य हीनवलत्वेन वलवता स्थापनानुमानेन बाध्यतेति
तत्साध्यविपरीतः ^(१) प्रमाजननात्प्रतिहेतोः पक्षबाध एव स्यादित्याह—। “त-
स्यासिद्धतये”ति । ननु तत्र वलवता स्थापनानुमानेन प्रतिहेतोः साध्यं
बाधितं चेत्तदा शङ्कितोपाधिना सत्प्रतिपत्तत्वं यदापादितं तत्र स्यादे-
वेति शङ्कते—। ^d “बाधादेवे”ति । स्वारसिकसन्देहविषयोपाधिमता यथा
न सत्प्रतिपत्तत्वं हीनवलत्वात्तथा प्रतिहेतूपस्थितिसन्दिह्यमानासिद्धादि-
मतापि भवदेभ्युपगतेन कथं सत्प्रतिपत्तता स्यात् दोषसन्देहस्य हीनवल-
वताप्रयोजकस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तथा चेदमसाधकं सत्प्रतिपत्तत्वादि-
तिहेतुना स्थापनानुमानस्यासाधकतासाधनं न स्यादित्याह—। ^e “सन्दि-
ह्यमाने”ति ॥

श्रू० हे“त्वाभासत्वाविशेषात् * ^b हेत्वाभासान्तरं न दोष-
संशयापादकमतो नैवम् ? *—इति चेन्न, ^c तर्हि यमुपा-

(१) बाध्यहेतुसाध्यविपरीतेत्यर्थः ।

धिमुपादाय न्यूनवलतया बाध्यता त^(१)मादायैव तथावि-
धोपाधेर्दोषसंशयक्षमत्वादेव ।

टी० ॥ ननुपाधिसन्देह एव हीनवलवत्ताप्रयोजको नत्वसिद्धा-
दिसन्देहोपि तथाच सन्दिग्धमानासिद्धादिदोषवता भवति सत्प्रतिपक्षत्वं
नतु स्वारसिकसन्देहविषयोपाधिमतेत्यत आह—। ^a “हेत्वाभासत्वावि-
शेषादि”ति । ननु येन दोषेण सोपाधित्वादिना त्वया हीनवलस्य सत्प्रति-
पक्षत्वमापाद्यते स दोषः संशयापादको न भवति प्रतिपक्षत्वनयोरन्यत-
रदुष्टमित्यकारेण संशयापादक इति कथं न हेत्वाभास इत्याह—। ^b “हेत्वा-
भासान्तरमि”ति । स्वारसिकसन्देहविषयो यत्रोपाधिस्तत्रापि तेना^(२)सि-
द्धादिसन्देह आपादयितुं शक्यत एवेति न विशेष इत्याह—। ^c “तर्ही”ति ।
यद्वा असाधकतानुमितौ सत्प्रतिपक्षत्वं हेतुरसिद्धस्तद्वि दोषशून्येन प्रतिहे-
तुना बोधितसाध्यविपर्ययत्वं नचात्र दोषशून्यत्वमित्यत आह—। ^d “सन्दि-
ह्यमाने”ति ॥ ^e “हेत्वाभासत्वे”ति । सन्दिग्धोपाधिवत्सत्प्रतिपक्षत्व-
स्यापि सन्दिग्धासिद्धा हेत्वाभासत्वाविशेषादित्यर्थः ॥ “हेत्वाभासा-
न्तरमि”ति । सन्दिग्धोपाधिरूपं हेत्वाभासान्तरं न सत्प्रतिपक्षत्वसन्दे-
हापादकमधिकवलप्रथमहेत्वपेक्षया हीनवलत्वात्सत्प्रतिपक्षस्तु सत्प्रतिप-
क्षत्वरूपदोषसन्देहापादक इति सन्दिग्धोप्ययं दोषो भविष्यतीत्यर्थः ॥
“तर्ही”ति । उपाधिसन्देहेन प्रत्यनुमानस्य सन्दिग्धासिद्धिदोषापादकत्वेन
सत्प्रतिपक्षसन्देहापादकत्वात् सत्प्रतिपक्षेऽसिद्धिसन्देहस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥

मू० “किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्व निश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः

^b * अथान्यथाकारंलक्षणमभिधत्से असिद्धिविरोधव्यभि-
चारकालात्ययापदेशविरहितया प्रजीयमानेन बोधितोयदी-
यसाध्यस्य विपर्ययः सप्रकरणसम इति ? *—एतदपि न वि-

(१) तम्=स्वात्मानम् ।

(२) तेन=उपाधिना ।

चारसहं^(१) केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किम्यत्यनुमानप्रयोक्ता १ अथप्रथमानुमानवादिना २ द्वाभ्यामपि वा ३ येन केनचिद्वा ४ 'न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोपि दूषणान्तरापरिस्फूर्तो यद्यस्य^(२) दोषं न प्रति सन्धास्यति तदानीमभीष्टमेवाप्यप्रतिसन्धास्यति तदानीमन्यथापि ममास्फुरदोषान्तरस्य पराजयोनेन कक्षान्तराहृदायाङ्गयायां शाखान्तरं वा सङ्गमितुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य मयि वदत्यसत्यक्षोपि निर्वहतीति लोके प्रकर्षप्रदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिर्हक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतो निर्वोदार्थमन्यानुयुक्तस्य^(३) प्रौढप्रज्ञस्य स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षकरणदर्शनात् ।

टी० ॥ किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वसन्देहेऽपि तथा स्याद्वदिसत्प्रतिपक्षत्वं क्वापि निश्चीयेत कोटिनिश्चयं विना संशयानुपपत्तेः प्रकृते तूक्रीत्या सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयो नास्त्वेवेत्याह—। “किञ्चे”ति । नन्वसिद्धत्वादिराहित्यं वास्तवं न विवक्षितमपि तु तदुक्तया प्रतीयमानत्वमात्रं तथा च नासम्भवा न वा दुरवधारणत्वमिति शङ्कते—। ^b“अथे”ति । असिद्धादिदोषवत्तया निश्चीयापि प्रतिहेतुवादिना सत्प्रतिपक्षकरणादव्यापकतेत्याह—। “नतावदि”ति । यद्यस्येत्यादल्पप्रज्ञाभिप्रायवर्णनमपि वदतीत्यादिप्रौढप्रज्ञाभिप्रायवर्णनमयं दुष्टत्वेन ज्ञायमानोपि हेतुस्त्वया निर्वाह्यतामित्यन्याननुयुक्तस्येत्यर्थः ॥

(१) विचारासहत्वं कथमित्यत आह—केनेति ।

(२) “यद्ययम्”—इत्यपि पुस्तकान्तरे प्रतीयमानः पाठः साधुरेव ।

(३) उदशब्दपण्डितस्याणीत्यं भूतहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणं दृश्यते इत्यत आह—प्रौढेति—प्रौढा प्रज्ञा यस्य स प्रौढप्रज्ञस्तस्येत्यर्थस्तथाच प्रौढत्वं प्रज्ञाविशेषणं तच्च नव नवोन्मेषशालित्वमाधिक्यपदार्थावगाहित्वं वेति भावः ।

ब्र० "तच्च परेण दोषानुद्भावेने जयस्यापि भावात्" ^६ किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीम-
सम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः ^(१) स
च कस्यास्त्विति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि
तत्संशयादप्यसम्भावना प्रतीयमानता "तच्चोद्भावनसम्भा-
वनां दूषयन्तोयदृश्याम" ^(२) स्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यं नापि
द्वितीयतृतीयचतुर्थाः ^(३) "परबुद्धेर्दुरवधारणतया परस्यासि-
द्धादिविरहितत्वबुद्धिरच भविष्यतीत्यग्रेवधारयितुं प्रमाणा-
भावेनाशक्यत्वात्" कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पाद-
येत् / शङ्कान्तरं चाच निरसिष्यामः ।

टी० ॥ एतादृशहेतोरुपन्यासफलमाह-। "तत्रे"ति । असिद्धा-
दिदोषरहिततया निश्चीयमानत्वं न सम्भवति सत्प्रतिपक्षस्यले द्वयोरपि
दोषवत्तया सन्दिह्यमानत्वादित्याह-। ^६ "किञ्चे"ति । असिद्धादिदोष-
राहित्येन संभाव्यमानेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वमिति कृते प्रतिहेतोर्दोषरा-
हित्यमभ्युपगम्य संभावनां निवर्त्य सत्प्रतिपक्ष ^(४) मुदुरेदित्याह-। "तच्चो-
द्भावेने"ति ॥ "परबुद्धेरि"ति । असिद्धादिदोषरहितत्वेन मत्प्रयुज्यमानः
प्रतिहेतुरन्येन प्रत्येतव्य इति ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ "कथमि"ति ।
असिद्धादिदोषरहितत्वेन त्वया प्रतीयमनोयमिति व्युत्पादनमशक्यमि-
त्यर्थः ॥ ननु स्वार्थानुमाने स्फुरितस्य प्रतिहेतोः स्वयमेवासिद्धिदोषरहि-
तत्वेन प्रतीयमानत्वं सम्भवति किञ्च वस्तुगत्या प्रतिसाधने दोषो नास्ति-

(१) स दोषो वादिप्रयुक्तहेतुनिष्ठतया निश्चीयत इत्यत आह-स इति-।

(२) वक्ष्यामः="यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोतिदेष्टव्यः"-इत्यादि ग्रन्थेन ।

(३) वादिप्रयुक्तहेतोः सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय कथं तां व्युत्पादयेत्कथं वा नेत्यत आह-परेति-परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वे नेत्यर्थः ।

(४) उद्धरेत्=खण्डयेत् ।

यत्र तत्र तादृश्येण निश्चयः सम्भवति किञ्चासिद्धादिदोषरहितोयमिति शब्दादपि निश्चेतुं शक्यते इति तत्रैव सत्प्रतिपत्तः सावकाशः स्यादित्यत आह—। “शङ्कान्तरमि”ति । प्रतीतिर्निश्चयरूपत्वे सम्भावनारूपत्वे वा दोषतादवस्थ्यादिति भावः ।

ब्र० एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वाऽगृह्यमाणेन बोधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति निरस्तं “केन वाऽगृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात्” (१) “किंच सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्या” (२) दिग्राहकानुमानबाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् “एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासेपि वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढम् * अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययः प्रकरणसम इति ? *—अस्तु तत्केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानं

टी० ॥ एतेनेत्यस्यातिदेश्यमेव दर्शयति—। “केने”ति । किञ्चेश्वरो न कर्त्ता शरीरत्वादित्यादि तितिः सकर्त्तृका कार्यत्वादित्यादिना धर्मिग्राहकमानेनासिद्धादिदोषरहिततया प्रतीयमानेन सत्प्रतिपत्तितं स्यात्तया चातिव्याप्तिरित्याह—। “किञ्चेति । न चेष्टापत्तिः तत्राधिकवलत्वेन बाधहेत्वाभासाभ्युपगमादिति भावः ॥ “एतेने”ति । धर्मिग्राहकमानबाधस्यलेतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः ॥

(१) उक्तलक्षणत्रयस्य साधारणं दूषणमाह—किञ्चेति—परमाणुः सावयवः—संयोगित्वात्—घटवत्—इत्येतस्मिन्—अणुपरिमाणतारताम्यम्—क्वचिद्विधातम्—परिमाणतारतमभावत्वात्—महत्परिमाणतारतम्यवत्—इत्यनेन धर्मिग्राहकेण बाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं धर्मिग्राहकप्रमाणस्योपजीव्यत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मवत्त्वस्वीकातद्विहितत्वेन ज्ञायमानत्वस्यासिद्धादिरहिततया समानबलवत्त्वस्य लक्षणत्रयस्य भावादित्यर्थः—। इतिविद्यासागराः ।

(२) आदिपदेन लिङ्ग ग्राहकसंयहः ।

मू० "यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तद-
ग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वाव्याप्तिः * अथ हेतुदोष-
लक्षणो विशेषोऽभिमतः ? *—^b तदा धर्म्यादिग्राहकानुमान-
बाधितेऽपि गतत्वादि व्यापकता अगृह्यमाणहेतुदोषरूप-
विशेषेण बोधितसाध्यविपर्ययत्वात्तच्चापि तस्य हेतुदोष-
स्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात् * "नचागृह्यमाणपर-
मार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तारः * तथा
सति सत्प्रतिहेतुकः सत्प्रतिपक्षो हेतुर्न व्याप्येत परमा-
र्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयं नच ज्ञेयमिति महती प्रज्ञा ॥

टी० ॥ कृतकत्वप्रावणत्वयोरुपाधिद्वयविशेषग्रहवत्^(१) सर्वत्रविशे-
षग्रहसम्भवादगृह्यमाणस्य^(२) यत्किञ्चिद्विशेषत्वमसम्भवीत्याह— "यदी-
ति" । ^b "तदा धर्म्यादी"ति । नहि तत्र हेतुदोषो गृह्यमाणो नापि
तेन प्रत्यनुमानसाध्यविपर्ययो न बोध्यत इत्यर्थः ननु यदि तत्र दोषः
स्यात्तदा तदगृह्यमाणत्वं भवेदित्यत आह— "अगृह्यमाणे"ति । यत
एव धर्मिग्राहकानुमानहेतुदोषो नास्त्यत एव तस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षि-
तमित्यर्थः ननु विद्यमानदोषस्यागृह्यमाणत्वं विवक्षितं नत्वविद्यमानस्ये-
त्यत आह— "नचे"ति । तथा सति निर्दोषप्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षे व्या-
प्तिरित्यर्थः किञ्च सत्प्रतिपक्षत्वं व्युत्पादयता दोषस्य विद्यमानत्वे सत्य-
गृह्यमाणत्वं वक्तव्यं तथाच विरोध इत्याह— "परमार्थे"ति ॥

मू० * "नचागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति विव-
क्षिते निस्तारः * व्यतिरेकिणि अन्वयव्यतिरेकिणा स-
त्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षसत्त्वलक्षणो गृह्यते

(१) कृतकत्वप्रावणत्वयोरुपाधिद्वयात्मक विशेषग्रहवदित्यर्थः ।

(२) अगृह्यमाणयत्किञ्चिद्विशेषत्वमिति पाठस्तु युक्तः ।

इति तद्व्यापकत्वापत्तेः ^७ * अथागृह्यमाणव्याप्तिपक्ष-
धर्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति यदि क्रियते * तदा प्रष्टव्यं
किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं ^८ यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा
विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्या-
पकत्वं * अथ प्रकृतं विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य * तदा लक्षणवा-
क्यमीदृशं पर्यवस्यति ॥

टी० ॥ धर्मिशाहकमानबाधस्यलेतिव्याप्तिनिरासाय गुणस्यागृह्य-
माणत्वमाशङ्क्य निराकरोति-। “नचे”ति । तत्र गुणस्य गृह्यमाणतया
तत्रातिव्याप्तिनिरासेपि सप्तसत्त्वरूपगुणविशेषवतान्वयव्यतिरेकिणा व्य-
तिरेकिणि सत्प्रतिपक्षेव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^७ “अथे”ति । एवञ्च व्याप्तिपक्ष-
धर्मतयोरभङ्गस्यैव रहणात्र धर्मिशाहकमानबाधेतिव्याप्तिर्न वा केवल-
व्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षाव्याप्तिरिति भावः ॥ ^८ “यदी”-
ति । शब्दोऽनित्यश्चातुषत्वादित्यादिस्तावत्प्रसिद्धासिद्धादिभावस्तदपे-
क्षया गृह्यमाणविशेषेण श्रावणत्वादिना सत्प्रतिपक्षे ऽव्याप्तिरित्यर्थः सदन-
नुमानात्मके इत्युपलक्षणं ^(१) स्फुटहेत्वाभासापेक्षया गृह्यमाणविशेषे ^(२) स-
दनुमानेपि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षेव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

सू० “व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य वि-
शेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयस्य साध्यस्य व्यतिरेकः
स प्रकरणसम इति ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति
तथाहि व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदस-
म्बन्धे विवक्षिते ^७ प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः ॥

टी० ॥ दूषणीयहेत्वपेक्षया व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपस्य विशे-
षस्य यत्राशहस्तेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लक्षणमित्याह-। “व्याप्ती”-

(१) उपलक्षणम्, असदनुमानस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः ।

(२) ‘सत्प्रतिपक्षीया सदनुमाने सति’-इति शेषः ।

ति । यदि व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्मिलितयोर्भङ्गे यत्र न गृह्यते इति विव-
क्षितं तदा शब्दाऽनित्यो जातिमत्त्वे सति चाक्षुषत्वादित्यनेनापि स्फुट-
स्वरूपासिद्धिमता सत्प्रतिपक्षः स्यात् एवं शब्देऽनित्यः प्रमेयत्वादित्यनेन
स्फुटव्यभिचारेण सत्प्रतिपक्षः स्यादेकत्र पक्षधर्मतामात्रभङ्गस्य गृहेपि
मिलितभङ्गायहात् अन्यत्र व्याप्तिभङ्गग्रहेपि पक्षधर्मत्वभङ्गायहात् मिलि-
तभङ्गायह इत्यतिव्याप्तिमाह—^b “प्रत्येकोदाहरणे”ति । क्वचिद्व्याप्ति-
रिति पाठः कथञ्चिदेवं व्याख्येयः यत्रैकैकभङ्गमात्रं तत्रापि मिलितोभय-
भङ्गोऽस्येव नहि यत्रैकं नास्ति तत्र मिलितमस्ति तथाच यत्र प्रतिहेतु-
प्रयोक्ता व्याप्तिभङ्गे ज्ञाते पक्षधर्मतामात्रपुरस्कारेण पक्षधर्मताभङ्गग्रहेपि
व्याप्तिमात्रपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षः क्रियते तत्र प्रत्येकोदाहरणाव्याप्ति-
रेकभङ्गग्रहेपि मिलितभङ्गग्रहादिति ।

सू० “तद्भङ्गाभङ्गरूप इत्यस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धे-
ऽभिप्रेते सर्वथासम्भविता सर्वाव्याप्तिः^c अपिचैवमप्यस्य
वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः
पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो
विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यस्य
व्यतिरेकः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणुर्निरवयवो
विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वात् व्योमवदित्युक्ते पर-
माणुः सावयवो नृत्तत्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन
प्रतिवाद्युक्तेन परमाणुधर्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरत-
मादिभावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभावत्वा-
न्महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः ।

टी० ॥ “भङ्गाभङ्गे”ति । नहि भङ्गाभङ्गावेकत्र सम्भवत इति
सर्वाव्याप्तिरित्यर्थः यद्यपि भङ्गाभङ्गयोरेकत्रासम्भवादेवायहः सम्भवति
तथापि तादृशस्य विशेषस्यासम्भवादयहनिरूपकत्वासम्भव इति भावः

किञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्भङ्गाभङ्गयोर्वा मिलितत्वं यदि न विवक्षितं
तथापि दोष इत्याह—^६ “अपि चे”ति । सावयवत्वसाधकानुमानेन निरव-
यवत्वसाधकप्रथमानुमानवत्तृतीयमपि धर्मिशाहकमानं सत्प्रतिपक्षितं
स्यादित्यर्थः ।

मू० “सदनुमानतयेष्टस्य^७ पक्षधर्मतावत्त्वेन तदीयनिरवयवत्वेपि
प्रमाणतां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात् ‘यश्चास्य सदनुमा-
नतां न संस्यते तं प्रत्येवंप्रायाणि बहून्युदाहरणानि
सन्तीति तेषु प्रसङ्गः ।

टी० ॥ ननु नेदमनिष्टमित्यत आह—^८ “सदनुमानतये”ति । ननु
प्रथमानुमाने निरवयवत्वं साध्यं तद्विरुद्धसाधकतयाद्वितीयानुमानं तस्यैव
सत्प्रतिपक्षो नत्वगुणपरिमाणतारतम्यविश्रान्तत्वसाधकस्य तृतीयानुमान-
स्यापीत्यत आह—^९ “पक्षधर्मते”ति । यद्यपि तृतीयानुमाने बलवति
व्याप्तेरभङ्गो विशेषो गृहीत एवात एव द्वितीयानुमाने व्याप्तिभङ्गरूपोपि
विशेषो गृहीतस्तथापि सत्प्रतिपक्षलक्षणान्तत्वेन बलवत्त्वमेव तस्य
न स्यादिति भावः ननु भट्टेनाणुपरिमाणतारतम्यविश्रान्तिर्नश्यते तेन
त्रुटेरेव निरवयवस्य महतीङ्गीकारादिति तं प्रत्ययमतिप्रसङ्गो न भवती-
त्यत आह—^{१०} “यश्चे”ति । तन्मते आकाशं विभु निःस्पर्शद्रव्यत्वात्
आकाशं न विभु आत्मान्यविशेषगुणवत्त्वादित्यनेन शब्दो भूतेन्द्रिययाहो
बहिर्द्रव्यत्वादित्याद्यु^(१)दाहार्यं अत्र तृतीयानुमानस्य धर्मिशाहकस्य वैभव-
पर्यवसवत्वादित्यर्थः ।

मू० * “नच सोपि तथास्येव * तस्य धर्मि सिद्ध्यर्थमुपजीवत्वेन
बलवत्त्वात्^{११} तद्यवच्छेदार्थं ‘स प्रकृतः प्रकरणसम इति
कर्त्तव्यमिति चेत्तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि विशेषो

(१) इत्यादिकमाकाशादिधर्मिशाहकं मानं सत्प्रतिपक्षितं स्यादित्याद्युदाहार्य-
मित्यर्थः ।

यस्य न गृह्यते इति सम्बन्धः तेन यत्सम्बन्धितया न
गृह्यते इत्यर्थो विवक्षितः “तदा अव्यापकत्वं दोषः
तथाहि यच्च द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो
व्याप्तादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाण^(१)स्तच्च
नास्त्येतल्लक्षणं नहि तच्च व्याख्यादिभङ्गे विशेषः अपितु
प्रकृतहेतुना सह साधारण एव * नन्वत्यन्तासतो व्याख्या-
दिभङ्गरूपस्य विशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमस्ति तदादा-
यैव लक्षणं तद्व्यापि भविष्यति तर्हि तच्च वादी स्वहेतुसा-
धारणं व्याख्यादिभङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया
परस्योद्भावयति—

टी० ॥ नन्विष्टमेव तत्सत्प्रतिपक्षत्वमत आह—। “न चे”ति ।
अधिकवलत्वेन तत् सत्प्रतिपक्षतानङ्गीकारादित्यर्थः ॥ ^b “तद्व्यवच्छेदार्थ-
मि”ति । धर्मिशाहकतृतीयानुमानसत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गव्यवच्छेदार्थमित्यर्थः ॥
^c “प्रकृत” इति । तत्काले दूष्यत्वेनाभिमत इत्यर्थः यस्य विशेषो न गृह्यत
इति लक्षणवाक्ये यस्य न गृह्यत इति वान्वयः यस्य विशेषो न गृह्यत
इति वेति विकल्पाद्यं दूषयति—। ^d “तदे”ति । साधारणदोषवतोर्हेत्वो-
र्विशेष एव नास्ति कस्य तत्सम्बन्धितयाग्रहणं स्यादिति तेन सत्प्रतिपक्ष-
स्यलेऽव्याप्तिरित्यर्थः ननु विशेषाभावात्सुतरां तद्व्यवच्छेदनाग्रहणमिति कथ-
मव्याप्तिरित्याह—। ^e “नन्वि”ति ॥

मू० “परश्च परिहर्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षताऽल-
तैव स्यात् यत उक्तरूपविशेषवत्तया ^f तेनासौ न गृहीत
उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् ^g तथापि प्रति-

(१) एकस्मिन्हेतोः व्याख्यादिभङ्गत्वेनागृह्यमाण इत्यर्थः ननु विशेषवत्त्वेना-
गृह्यमाण इत्यर्थोऽपि विशेषस्यैवाभावेन व्याघातात् ।

हेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीतस्तस्य तत्साधारण-
भावास्फुरणात् भ्रान्त्य^d भ्रान्तिसाधारणस्य चात्र ग्रहण-
मात्रस्य विवक्षितत्वात् *—इति चेन्न,

टी० ॥ स्यापनावादिना द्वयोरपि व्याप्तिभङ्गे ज्ञाते सत्यपि
व्याप्यत्वासिद्धमुद्वाच्य प्रतिहेतुर्दूष्यते तदापि सत्प्रतिपक्षानुच्छेदप्रसङ्गः
स्यापनावादिनो विशेषवत्तया ग्रहणाभावेन लक्षणस्य तदानीमपि
सत्त्वादित्यतिव्याप्तिमेव दृढयति—।^a “परश्चे”ति । वाद्युक्तदोषपरिहारे
पुनः प्रतिपक्षत्वं स्यादपि नतु प्रतिवादिना तदपरिहारेपि तथाच तदानीं
हीनवलत्तया नासौ सत्प्रतिपक्षसत्त्वादुक्तलक्षणाच्च तथा स्यादित्यति-
व्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥^b “तेने”ति । स्यापनावादिनेत्यर्थः ननु विशेषतया^(१)
ग्रहणाभावो यदि न वादिनस्तथापि प्रतिवादिनः सोऽसत्यवान्यथा
स्यापनावाद्यनुमाने प्रतिवादी तं विशेषमुद्भावयेदेव तथाच नातिव्याप्ति-
रित्याह—।^c “तथापी”ति । ननु प्रतिवादिनो विशेषरहितेपि विशेषवत्तया
ज्ञानं भ्रम इति न तल्लक्षणे तन्नामित्यत आह—।^d “भ्रान्ती”ति ॥

म्ब०^a प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणतापक्षस्य प्रागेव निर-
स्तत्वात्^b किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणतां तस्य
दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः^c यद्यसौ वादिहेतावपि
दोषं पश्येत्तदा तमुद्भावयेत्तथा सति तत्रैव^d कथासङ्गमः
स्यात् * सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य ? * इति चेन्न, यदि पश्यन्नपि
प्रतिवादी तत्र दोषमेव^e मन्त्रयेत्^f यदि तदानीं सत्प्रतिप-

(१) अत्र विशेषतया ग्रहणं मौलिकविशेषतया ग्रहणपदार्थाद्विपरीतं विशेष-
तयाग्रहणपदसमानार्थकं, तच्च परकीयहेतौ दोषविशेषस्य ज्ञानमेव नतु विलक्षण-
त्वस्य ज्ञानं मूले तु विशेषशब्दो विलक्षणत्ववचनस्तथा च यस्य वादिनः परकीयहेतौ
दोषविशेषस्य ज्ञानमस्ति तस्यैव स्वहेतौ दोष साधारणनिश्चयः यस्य तु प्रतिवादिनः
परकीयहेतौ दोषव्यक्तिविशेषवत्ता ज्ञानं नास्ति न तस्य स्वहेतौ तत्साधारणनिश्चयो-
पीति न व्याख्यान व्याख्येयविवेचनः ।

क्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि तदापि
प्रतिज्ञात्यागो नाम भङ्गोऽधिकः ॥

टी० ॥ विशेषं ज्ञात्वापि प्रतिवादी दोषान्तरास्फुरणे भङ्गभीरुः
प्रतिहेतुं प्रयुङ्क्ते एव स्वप्रौढिचिख्यापपिषया वेत्यादेरुक्तत्वादित्याह—
^a “प्रतिहेतुवादी”ति । किञ्च यदास्यापनायामपि वाद्युद्भावितं दोषं
प्रतिवादी समाकलयेत् तदा तत्सम्बन्धितया विशेषः केनापि न गृहीत
इतिवाद्युद्भावितदोषदशायामपि सत्प्रतिपक्षता स्यादिति सैवातिव्याप्ति-
रित्याह—^b “किञ्चे”ति । स्यापनायां दोषस्फुरणे प्रतिवादी तमेवाद्वि-
वयेन सत्प्रतिपक्षं कुर्यादित्याह—^c “यद्यसावि”ति ॥ ^d “कथासङ्गम”
इति । तावतैव स्यापनावादी विरमेदित्यर्थः प्रतिहेतु प्रयोगात्पूर्वं दोषा-
न्तरज्ञाने तन्मात्रोद्भावनं स्यादपि तत्प्रयोगानन्तरं दोषान्तरोद्भावेन प्रति-
ज्ञातदोषपरित्यागात् प्रतिज्ञाहानिशङ्कया न दोषान्तरमुद्भावयति तस्यां
दशायां स्यादतिव्याप्तिरित्याह—^e “मन्त्रयेदि”ति । मन्त्रणास्वरूपमा-
ह—^f “यदि तदानीमि”ति ।

मू० * ^a अथ नोद्भावयामि * तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्वाहान् मम
पराजयः तदेवं ^b वृथा दोषान्तरव्युत्पादनायायास इति
परामृष्य स तूष्णीमास्ते तदा ‘का गतिः * ^c अथ^(१) यस्य
विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्तवाभिमतः ? *—तदा
‘उक्तस्तावहोषो दोषान्तरं च स्या’ इत्यभङ्गादेर्विरुद्धा-
र्थहेत्वोः ^(२) साधारणस्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन
सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु दोषान्तरोद्भावेन चेत्प्रतिज्ञाहानिशङ्का तदा तदनुद्भा-
वनमेवास्तु तत्राह—^a “अथे”ति । वादिना दूषितं स्वहेतुं यदि क्षमेत

(१) श्रयोक्तलक्षणवाक्ये यस्य विशेष इति पदसम्बन्ध इत्यन्वयः ।

(२) विरुद्धार्थहेत्वोः साधारणस्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ।

प्रतिवादी तदा सत्प्रतिपक्षतैव न स्याद्दीनवलत्वादिति समकरणाद्ये
वाद्यनुमाने दोषमुद्भावयेदेवेत्यर्थः ॥ ^b “वृथे”ति । उद्भावनानुद्वावनपक्षयोः
पराजयघ्नौघ्ये दोषान्तरोद्भाववस्यायासमात्रफलकत्वमिति मौनमेव श्रेय
इत्यर्थः ॥ ^c “का गतिरिति”ति । अतिव्याप्तिर्दुष्परिहरित्यर्थः ननु यस्य
विशेषो न गृह्यत इति वाक्ये यत्संबन्धितया न गृह्यत इति सम्बन्धो
मास्तु यस्येति षष्ठ्यन्तस्य विशेष इत्यनेनैवान्वयः स्यादित्याह—^d “अ-
थे”ति ॥ ^e “उक्तस्तावदि”ति । यत्र वादिना प्रतिवादिना वा विद्यमान
एव विशेषो^(१) गृह्यते नतूद्वायते तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः दोषान्तरमाह—
^f “व्याप्ती”ति । यदि विरुद्धार्थहेत्वाभङ्गाभङ्गसाधारण्यं क्वचिदपि भवेत्तदा
तद्वाच्यतेनाय विशेषपदं सार्थकं स्यान्नत्वेवमित्यर्थः ।

ब्रू० * ^a “अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्ष-
विशेषवत्तयानुद्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विप-
र्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष? *—इति तदपि नोपपन्नं,^b यदि
परस्त्वदीयोयं प्रतिहेतुरित्यं भग्नव्याप्तिक इत्येवाभिधत्ते
नतु मङ्गेतुतोयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्वव्यु-
त्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात् तदापीत्यं
सत्प्रतिपक्षता न निर्वर्तते तथा सति च प्रतीयमानासि-
द्धादिनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं
^d “सर्वानुमानानुकूलं स्यात् ॥

टी० ॥ ननु विशेषवत्त्वेनान्यतरस्य ग्रहणमस्तु तदुद्वावनमपि न
नियतं तथाचोक्तविशेषवत्तयानुद्भाव्यमानेन बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लक्षण-
मस्त्विति शङ्कते—^a “अथे”ति । यत्र व्याप्तिभङ्गमुद्भावयति मदीयहेत्व-

(१) अत्रापि पूर्ववद्विशेषशब्दे दोषव्याक्तिविशेषवचने नतु विलक्षणत्ववचनः ।

(२) निरुक्तस्थले च स्थापनावदिना व्याप्तिभङ्ग उक्तभावित एव अतो नाति-
व्याप्तिरिति भावः ।

पेक्षया तव हेत्वपेक्षया तव हेतौ विशेषोयमित्यनेन प्रकारेण नोद्भावयति तत्र सत्प्रतिपक्षता तावच्चास्ति विशेषवत्तयानुद्भावनाल्लक्षणं तत्रापि गतमित्य-
तिव्याप्तिरिति परिहरति-।-।^b “यदी”ति । नन्वस्तु तत्रापि सत्प्रतिप-
क्षता को दोष इत्यत आह-।^c “तथा सती”ति । सोपहासमाह-। “स-
र्वानुमाने”ति । दृष्टदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकरणे सकलानुमानोच्छेदः स्या-
दित्यर्थः ।

मू० “किञ्च कस्मिन्काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं यदि
यदा प्रतिहेतूद्भावेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन्
काले नुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकाला-
नुद्भावे^b प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेत्वाभासैः सत्-
प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति^c गतमनुमानकथया^d * अथ
प्रतिवादिनाभिहिते यदा पुनर्वादिवचनाऽवसरः ? *-तदा-
नुद्भावनमिष्टं^e तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधार-
णीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भावयिष्यतीति ॥

टी० ॥ किञ्च यदि प्रतिहेतूपन्यासकाले दोषवत्तयानुद्भावितं
विवक्षितं तदा तदुपन्यासानन्तरं दोषोद्भावेनपि सत्प्रतिपक्षता स्यादेव
प्रतिहेतूपन्यासकालीनानुद्भावनस्य लक्षणस्य सत्त्वादित्याह-।^a “किञ्चे”-
ति ॥^b “प्रतीकार”इति । त्वदुक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन दुष्टेनापि सत्प्रतिप-
क्षता स्यादित्यर्थः ॥^c “गतमि”ति । अतिस्फुटदोषेणापि सत्प्रतिपक्षत्वे-
त्तदा सदनुमानानामपि सत्प्रतिपक्षत्वमित्यनुमानमात्रोच्छेद इत्यर्थः ननु
प्रतिहेतूपन्यासानन्तरकालीनं यत्र दोषवत्तयानुद्भावनं तेन बोधितसाध्य-
विपर्ययत्वं विवक्षितं तथाच नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-। “अथे”ति । अनध्य-
वसायात्तर्हि प्रतिहेतूपन्यास एव न स्यात् को हि जानात्यसौ मदीयहेतौ
दोषं नोद्भावयिष्यति भवतु वा कथञ्चित्प्रतिहेतूपन्यासस्तथापीदमसाधकं

सत्प्रतिपक्षितत्वादिति नोद्भावयेत् सत्प्रतिपक्षत्वं ह्युत्तरकालानुद्भाव्यमान-
विशेषत्वं तच्च प्रथमं निर्णेतुमशक्यमिति परिहरति-। ^a“तर्ही”ति ॥

ब्र० ^a“दोषशून्यत्वात्स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थस्तथावधारयि-
तुमिति चे”दुक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षताकरणं
सम्भवति ^c“तत्र परेण दोषेणुद्भाविते विजयश्च भवतीति
^d“किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमय-
मवधारयेत् ^e“विरुद्धार्थयोस्तावद्धेतोरेकस्यावश्यं दोषेण
भावं ^f“तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा
परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत्”को हि सचेता ।

टी० ॥ ननु स्वहेतोर्दोषशून्यत्वं निश्चित्य प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसा-
या^(१)साधकतानुमानप्रयोगौ स्यातामिति शङ्कते-। ^a“दोषे”ति । तर्हि
पूर्वाक्ताभिप्रायेण स्वयं प्रतीतदोषं प्रतिहेतुं कापि न प्रयुज्जीत वादीत्य-
निष्टमिति परिहरति-। ^b“उक्तमत्रे”ति । ननु तादृशप्रतिहेतुप्रयोगो
भङ्गभयादनर्ह एवेत्यत आह-। ^c“तत्रे”ति । किञ्च दोषशून्यत्वावष्टम्भे-
नापि प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायासाधकतासाधनानुमानप्रयोगौ न स्यातां
पश्चात्तत्र दोषसन्देहधौव्यस्य प्रतिपादनादित्याह-। ^d“किञ्चे”ति ।
सन्देहधौव्यमेवाह-। ^e“विरुद्धार्थयोरिति ननु विपक्ष^(२)हेतुदोषनिश्च-
यादेव स्वहेतौ न दोषसन्देह इत्यत आह-। ^f“तत्र यथे”ति । ननु
कथमयं नियमो यत्परहेतुदोषदर्शने तदुद्भावनमावश्यकं नतु प्रतिहेतूप-
न्यासावसर इत्यत आह-। ^g“को ही”ति । स्यापनावादिप्रयुक्ते हेतौ
दोषान्तरमसिद्ध्यादि दृष्ट्वा सत्प्रतिपक्षावसरो नास्तीति कथमयं नियमो
यावता दोषत्वाविशेषात्सत्प्रतिपक्षतामेव कथं नोद्भावयेन्मेवं दोषान्तरे
पक्षधर्मतामात्रमुपदर्शनीयं सत्प्रतिपक्षं तु व्याप्तिरपीति गौरवमित्यर्थः

(१) ‘प्रतिहेतुमुपन्यस्येयम्’-इत्याकारकः प्रतिहेतूपन्यासाध्यवसायः ।

(२) विपक्षहेतौ=विपरीतहेतौ, दोषस्य निश्चयादित्यर्थः ।

यद्वा अस्फुरत्प्रतीकारेणापि^(१) दोषेण सत्प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वं चेत्कुर्व्या-
तदा ममैव भङ्गः स्यादित्यभिप्रायाद्दोषान्तरमेवादवावयेत् यद्वा प्रतिहेतुप्र-
योगानन्तरं तेनासाधकतानुमानप्रयोगानन्तरं तदनु स्वपक्षस्यापनाप्रयोग
इति प्रयासगौरवमित्यभिसन्धिरित्यर्थः ॥

सू० निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाध्येन प्रत्यवति-
ष्ठते “तस्मात्सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषा-
भावे प्रमाणयितुमर्हतीति *^६ अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मता-
भङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषत्वेनानुज्ञायतया संभा-
व्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः
प्रकरणसम * इति^(२) नैतदपि सुस्थं, “यद्युद्भावनकालात्पू-
र्वकालिकी संभाव-

टी० ॥ तस्मात् स्थापनाहेतौ दोषान्तरमपश्यत एव प्रतिहेतूपन्या-
स इति स्थिते यथा तत्र^(३) स्वयं दोषादर्शनमदोषवत्तां व्यभिचरति तथा
मयापि दोषशून्यत्वेनापाततोऽपि गृह्यमाणोपपन्नं हेतुर्दोषवान् स्यादिति
संशयानेन दोषशून्यत्वावष्टम्भेन प्रतिहेतूपन्यासः समाहितो न भवतीत्यु-
पसंहरति-। “तस्मादि”ति । तथाचैतल्लक्षणानुसारेण प्रतिहेतूपन्या-
साध्यवसायो न स्यादिति भावः ननु दोषवत्तयानुद्भावनं यद्यपि न
निश्चितं तथापि सम्भावनास्त्येव तथाच दोषवत्तया सम्भावितानुद्भावेन
प्रतिहेतुना बोधितसाध्यविपर्ययत्वं लक्षणमस्तु तथाच प्रतिहेतूपन्यासाध्य-
वसायाऽसाधकतासाधनं च द्वयमप्युपपन्नमेवेति शङ्कते-।^६ “अथे”ति ।

(१) न स्फुरति स्वहेतावपि प्रतीकारो यस्य सत्प्रतिपक्षदोषस्य तेन सत्प्रति-
पक्षस्य हेत्वन्तरस्येत्यर्थः ।

(२) विकल्पासद्वत्वेनैतद्वृत्त्यति-नैतदपीति-वादिनोयोदोषोद्भावनकालस्तस्मा-
त्पूर्वकालिकीसम्भावना विवक्षिता ?-१ किंस्वित्त्वकालीना ?-२ यद्वा कालमात्रसम्भ-
न्धिनी ?-३ इति विकल्पप्रथममनुवर्तते-यदीति-इति विद्यासागराः ।

(३) तत्र=स्थापनानुमानवादिहेतौ, स्वयं=स्थापनावादिना ।

प्रतिहेतूपन्यासात्पूर्वमनुद्वावनसम्भावना चेद्विवक्षिता तदा प्रतिहेतूपन्या-
सानन्तरं स्यापनावादिदूषितेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षता स्यादेव
तल्लक्षणस्य तदानीमपि सत्त्वादित्याह—^a“यदी”ति ।

ब्र० ना विवक्षिता^(१) ^a“तदा तात्कालिकानुद्वावनपक्षोक्त एव
दोषोतिदृष्टव्यः * ^(२)अथोद्वावनस्य योवसरो भविष्यति
तात्कालिकतया * तदा सत्प्रतिपक्षाव्युत्पादनकाले सा
नास्तीति विशेषणाभावात्तल्लक्षणभावः ^(३) * ^bअथोच्यते
यावत्सम्भावनानुवर्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता^(४) किं सम्भाव-
नायाः कालनियमगवेषणेन^(५) ? *—मैवम् ॥

टी० ॥ ननु प्रतिहेतूपन्यासानन्तरकालीनानुद्वावनसम्भावना विव-
क्षिता तत्राह—^a“तदे”ति । यत्र स्यापनावादिना प्रतिहेतौ दूषिते
प्रतिवादी तदुद्भूत्य सत्प्रतिपक्षत्वमेव पुनर्दृश्यति तत्र दोषोद्वावनादेवा
नुद्वावनसम्भावनारूपविशेषणाभावात्सत्प्रतिपक्षलक्षणमव्यापकं स्यादित्य-
र्थः यत्तु प्रतिहेतूपन्यासकाले तदुत्तरकालीनानुद्वावनसम्भावनारूपविशेषणा-
भावाल्लक्षणमव्यापकं स्यादिति केनचिद्विद्वत् तच्चित्यं ननु सत्प्रतिपक्ष-
त्वदृढीकरणदशायां सत्प्रतिपक्षतैव न विवक्षिता येनाव्याप्तिः स्यात्
किन्तु वादिदत्तदोषोद्गारेण निरनुयोज्यानुयोगनियहाद्वादिनोभङ्ग एव किं
तदा सत्प्रतिपक्षता दृढीकरणेनेत्याह—^b“अथोच्यते”इति ॥

(१) प्रागुक्तातिव्याप्तिरिहानुसन्धयेति परिहरति—तदेति पूर्वकालिकानुद्वावना-
सम्भावनानुद्वाव्यमानदोषो हेतावप्यस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यर्थः ।

(२) अस्तु तर्हि द्वितीयेनिरवद्यादिति शङ्कते—अथेति—तात्कालिकतया अनुद्वाव्य-
मानत्वविशेषणाभावाद्विशिष्टलक्षणस्य तात्कालिके सत्प्रतिपक्षे व्याप्तिरित्यर्थः ।

(३) कालमात्रसम्बन्धिनीसम्भावनाविहितेति तृतीय कल्पं शङ्कते—अथेति—प्रति-
हेतौ दोषे निश्चिते सत्प्रतिपक्षता निवर्तते इति न्यायनियमः । किन्तु तच्चिष्ठतया दोष-
चोद्वावयतीति यावत्सम्भावनानुवृत्तिस्तावत्सत्प्रतिपक्षतानुवर्तते इति नोक्तदोष इत्यर्थः ।
इतिविद्यासागराचार्याः ।

(४) अतः पूर्वोक्तविकल्पदूषणमनवकाशदुष्टमित्याह—किमिति ।

(५) अतिप्रसङ्गेनेतच्चिरस्यति—मैवमिति ।

मू० “ एवं हि प्रतिहेतोर्दोषेनुद्घापिते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते
 दोषोद्घावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता व्यावा
 र्त्तत तथाचेत्यङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां परिहरेत्
 इति साधु स्यात्सत्प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव
 (१) तत्सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप्येति * नच स्वीकारादेव
 प्रतिहेतोः (२) पराजयः स्यात् * सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपा-
 यतया स्वीकारस्य करणात् “स्वीकारे सति, सम्भावना-
 निवृत्त्या तल्लक्षणाकस्य सत्प्रतिपक्षत्वस्यापि निवृत्तेः तथा-
 (३) स्वीकारोप्ययं परस्यानिष्ठार्थं “सिद्धसाधने परकीय-
 साध्यस्वीकारवदुरुगुणाय स्वीकर्तुर्नदोषायेति ॥

टी० ॥ साधु प्रतिसाधनतया प्रयुक्तमिति वादिनाभिहिते दोषो-
 द्घावनसम्भावना तावच्चिवर्तते एव तथाच विशेषणाभावात्तदा तल्लक्षणा-
 भाव इत्याह-। “एवमि”ति । ननु यत्र स्वानिष्टमेवं वादी स्वीकरोति
 तत्र मास्तु सत्प्रतिपक्षता किंनः द्विचमित्यत आह-। ^b “तथाचेत्यमि”ति ।
 यद्यपि यत्रैवं न स्वीकुर्यात्तत्र सावकाशः सत्प्रतिपक्षस्तथापि पूर्वदोषा
 वष्टम्भेन एवं सत्प्रतिपक्षप्रतीकारं जानानः कथं प्रतिकुर्यादितिभावः
 नन्वेवं स्वदोषाङ्गीकारे मतानुज्ञया वादी पराजितः स्यादित्यत आह-।
 “नचे”ति । दोषपरिजिहीर्षयायमभ्युपगमे न मतानुज्ञामापादयतीत्यर्थः
 स्वीकाराभिप्रायमाह-। ^d “स्वीकारे सती”ति । ननु प्रतिसाधुत्वाभ्युप-
 गमे तत्साध्यं स्वानिष्टं सिध्यदित्यपरमनिष्टं स्यादित्येतानुरूपं दृष्टान्त-
 माह-। ^e “सिद्धसाधन” इति ॥

(१) तदिति सामान्ये नपुंसकनिर्देशः, प्रतिहेतुस्वीकृत्यैवेत्यर्थः । यद्वा तत्रिच्छा
 सत्प्रतिपक्षता तत्सत्प्रतिपक्षतेत्यर्थः । केपु चित्पुस्तकेषु तु “स्वीकृत्यैव तम्”-इत्येव पाठः ।

(२) प्रतिहेतोः स्वीकारादेव-इत्यन्वयः ।

(३) तथा स्वीकारः=तेन रूपेण स्वीकारः, बहुषु पुस्तकेषु तु “तस्मात्
 स्वीकारः”-इति पाठः, सच पूर्वापाठापेक्षया उत्तमतरः ।

ब्र० “यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनं
जनितात्त्वहेतावाभासत्वसंशयात्तदा कचिदपि नास्ति
सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चि-
दस्ति मया तु न गृह्यते इति ताभ्यां मन्यमानत्वात्
यदाह निश्चितौ हि विवादं कुरुत इति ^६ * अथौचित्यादा-
वर्जितसंशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात् ^८ * तदा सर्वत्रैव वादे स-
र्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा तद्यथा शब्दानित्य-
त्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयात्
शब्दानित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववा-
दिजयात् ॥

टी० लक्षणं दूषयित्वा फलं दूषयति—। “यदि चे”ति । प्रतिसाधनं
दृष्ट्वा स्वसाधने हेत्वाभासत्वसंशयोत्र फलत्वेनाभिमतः स चाशक्यः स्वपक्ष-
पातेन स्वसाधनस्य निर्दोषत्वेनैव निर्णीतत्वात् संशयानुपपत्तेरित्यर्थः ननु
विशेषदर्शनं तिरस्कृत्यापि तुल्यबलप्रतिसाधनदर्शनरूपदोषबलादन्यान्यस्य
स्वहेतौ संशयोवश्यं भावीत्याह—। ^६ “अथे”ति । औचित्यादावर्जित आ-
हार्य इति केचित्तत्र आहार्यसंशयाभ्युपगमे प्रतिसाधनोपन्यासानर्थक्य-
स्यावश्याभ्युपगमप्रसङ्गात्^(१) अनित्यत्वसाधकानुमानस्य नित्यत्वसाधका-
नुमानं तदानीमनुपन्यस्यमानमपि सत्प्रतिपक्षः स्यात् संशयापादकत्वादित्य-
त्याह—। ^८ “तदे”ति ॥

ब्र० “द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदानुमानमिति ^६ अ-
र्हतो दोषसंशयस्य दुर्वारत्वादिति ^८ प्रकारभेदाभावाच्च
न कालात्ययापदिष्टः पृथक् तद्यथा बाधितविषयः

(१) अनाहार्यं संशयमुत्पाद्य निश्चयप्रतिबन्धार्थमेव प्रतिहेतुरुपन्यस्यते आहा-
र्यसंशयश्च न निश्चयविरोध्यतः प्रतिहेतुरुपन्यासानर्थक्यमिति भावः ।

कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणं तथाहि बाधितविषयत्वं किं
विवक्षितं न तावद्वलवता बोधितो विषयविपर्ययो यस्य
तत्त्वं ^aयथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वात् ^cतच्च प्रत्यनु-
मानस्य प्रथमानुमानविषयविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादि-
बलसम्भवात् * अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितं * ^fत-
दापि केवलव्यतिरेकिणोन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे
गतत्वादतिव्यापकत्वं तच्चान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः
सपक्षसत्त्वलक्षणवलाधिक्यसंभवात् ।

टी० ॥ सन्देहमेवोपपादयति-। ^a“द्वयोरिति”ति ॥ ^b“अर्हत”
इति । उचितस्य प्राप्त्येत्यर्थः साध्यविपर्ययबोधघटितसत्प्रतिपक्षान्त-
र्भावः स्फुटः कालात्ययापदिष्टस्येति तत्खण्डनानन्तरं कालात्ययापदि-
ष्टखण्डनमुपक्रमते-। ^c“प्रकारे”ति । हेत्वाभासान्तरभेदकस्य प्रकारभे-
दस्याभावादित्यर्थः ॥ ^d“यथाश्रुतस्ये”ति । अविवेचितवलवत्त्वस्ये^(१)त्यर्थः
सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबन्धकत्वं नतु साध्यविपर्ययबोधकत्वं यद्यपि तथापि
तुल्यबलबोधितसाध्यविपर्ययत्व सत्प्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रेत्येतदुक्तं अति-
व्याप्तिं स्फुटयति ^e“तत्रे”ति ॥ ^f“तदे”ति । यद्यपि व्यतिरेकिणि सप-
क्षसत्त्वाभावेपि व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबलसाम्यमिति नाधिकबलत्वमन्वय-
व्यतिरेकिणस्तथापि सपक्षसत्त्वादिकं बलमभिप्रेत्येतदुक्तम् ।

मू० ^a“किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्ये-
न्द्रियार्थसन्निकर्षात्यन्नाभ्रान्तिज्ञानकरणत्वमात्रं बलम्
नुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बलमिति ^b * अथ
मन्यसेऽनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षित्वेदमुच्यते तेनानन्य-
थासिद्धेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधित-

(१) अविवेचितवलवत्त्वस्य=अनिर्णीतन्यूनाधिकबलवत्त्वस्य ।

विषयत्वमिति ? * मैवम्, 'तथापि हि वस्तुनान्यथासिद्धेन
(१) सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वादतिव्यापकत्वं "किञ्चान्यथेत्य-
न्येन प्रकारान्तरेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन प्रका-
रेण 'यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते तथाच वक्तव्यं किं
तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति चेत् आहो दुर्वे-
दग्धी भवतः प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योन्यः स यो
न भवति तेन प्रकारेण सिद्धः उत्पन्नः प्रतीतो वा तेनेति
ब्रूवाणस्य ।

टी० ॥ "किञ्चैवमि"ति । यद्यपि रूपवत्त्वादिकं यथायथं तत्रापि
बलमधिकं तथापि तदविवक्षयेदमुक्तं ॥ ^७ "अथे"ति । सत्प्रतिपक्षस्यलेऽ-
न्यथासिद्धेनैव साध्यविपर्ययबोधनमतो नातिव्याप्तिरिति भावः यत्रानन्य-
थासिद्ध एव प्रतिहेतुर्वस्तुतस्तत्रातिव्याप्तिमाह-। "तथापी"ति । कुटि-
लोक्तिकत्वं लक्षणदोषमाह-। ^८ "किञ्चे"ति "यस्मादन्यत्वमि"ति ।
अन्यत्वं सप्रतियोगिकं तेन यथाघटादन्यः घटादिः अनन्यस्तु घट एव तथा
प्रामाण्यादन्यदप्रामाण्यमनन्यत्तु प्रामाण्यमेवेत्यर्थस्तथाच प्रामाण्येन सिद्ध
इति वक्तव्ये प्रामाण्यप्रतियोगिकान्यान्याभाववत् प्रतियोगिकान्यान्याभाव
वता सिद्ध इति महत्कौटिल्यमुक्तमित्यर्थः इति ब्रूवाणस्याहो दुर्वेदग्धी
भवत इति योजना ॥

श्रू० "तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य स का-
लात्ययापदिष्ट इति न इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकु-
र्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमितिप्रमाणेन बाध्यमा-
नेपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदङ्गच्छदतिव्यापकत्वमाप-
द्यते ^९ एवं बाध्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् * प्रमाणेन

(१) अनन्यथासिद्धेन=सदनुमानेन ।

बोधितो यदीयविषयस्यान्यथा भावः 'स हेतुः कालात्य-
यापदिष्ट? *—इति चेन्न, यदि ^d 'मुख्यार्थ' हेतुशब्दः 'तदा
हेत्वाभासत्वव्याघातः ^f अथामुख्यार्थः तदा कोऽर्थः
यच्चैष व्यवस्थाप्यते इति सोऽभिधातव्यः * ^g प्रमाणेन बोधिते
यदीय विषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययाप-
दिष्ट? *—इति चेन्न, यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा
लक्षणस्य दुरवधारणत्वम् * अथ कालात्ययापदिष्टत्वे नि-
रूपिते एव हेत्वाभासत्वस्य निश्चयः * तदा तत एव दुष्ट-
त्वसिद्धेः कृतं ।

टी० ॥ ननुक्तिकौटिल्ये सत्यपि लक्षणमदुष्टमेवेत्यत आह—।
^a "तथापी"ति । प्रमाणेन बाधकज्ञानेन बोधितसाध्यविपर्यये भ्रमेऽति-
व्याप्तिः भ्रमज्ञानस्य हेत्वाभासत्वायोगादिति भावः भ्रमजनिताया
मिच्छायामतिव्याप्तिमाह—। ^b "एवमि"ति । बाध्यं रजतत्वादिविषयो यस्या
इच्छायाः सा तथा तस्यामित्यर्थः ॥ ^c "स हेतुरि"ति । तथाच न भ्रमे न
वा तज्जनितायामिच्छायामतिव्याप्तिस्तत्र हेतुत्वाभावादिति भावः ॥
^d "मुख्यार्थ" इति । व्याप्तपक्षधर्मवचन इत्यर्थः न्यायावयव इति नार्थः
अर्थस्यैव हेतुहेत्वाभासत्वस्य विचारात् ॥ ^e "तदेति । व्याप्तिपक्षधर्मतावि-
शिष्टस्य हेत्वाभासत्वं व्याहृतमित्यर्थः ॥ ^f अथे"ति । लाक्षणिकस्य हेतु-
शब्दस्य विविच्य विषयो वक्तव्य इत्यर्थः पूर्वोक्तव्याघातपरिहाराय हेत्वा-
भासत्वेन विशेषणीयमित्याह—। ^g "प्रमाणेन"ति ॥

म्ब० "पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति ^b त-
दिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत् सामुद्रिकप्रमाणेन
पुनर्महदेतदलणं कालात्ययापदेशस्य येनास्य (१) नाम
हेत्वाभासभेदपदभ्रंशः प्रासाधि * ^c अथबूषे हेत्वाभासत्वं

हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं न हेतुदोषवत्त्वम्? *-इति
मैवं, ^a हेतुना तुल्यता हि अहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्र-
मितिः सादृश्यस्यभेदाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतिः, अन्यथा
हेतोरपि हेत्वाभासत्वापत्तात् / ततश्च हेतुदोषवैकल्य-
स्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिर्मुक्तिः * प्रमाणेन
बोध्यमानो यदीय ^g पक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टः ?
*-इति चेन्न,

टी० ॥ ^a “पश्चात्प्रतीतिकस्ये”ति । हेत्वाभासत्त्वगर्भलक्षणव्यव-
स्थाप्येत्यर्थः अनेन लक्षणेन कालात्ययापदिष्टो हेत्वाभासादेव प्रत्या-
वित इति महदिदमलक्षणमित्युपहसति-। ^b “तदिदमि”ति । ननु हेतु-
सदृशत्वं हेत्वाभासत्वं नत्वनुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वं येन
कालात्ययापदिष्टत्वज्ञानात्पूर्वमेवानुमिति प्रतिबन्धे किं तेनेति स्यादि-
त्याह-। ^c “अथे”ति । तद्विचित्रत्वे सति तद्गतभूयो धर्मवत्त्वं सादृश्यं हेतुभि-
चित्रत्वज्ञानात्प्रत्येतव्यमिति स एव दोष इत्याह-। ^d “हेतुने”ति । ^e “अ-
न्यथे”ति । यदि सादृश्यं भेदगर्भं न स्यादित्यर्थः ॥ ^f “ततश्चे”ति ।
हेतुभिचित्रत्वं हेतुवैधर्म्यज्ञानाधीनमित्यर्थः ॥ ^g “पक्षव्यतिरेक”इति । तथाच
हेत्वाभासपदप्रत्येपदोषाभावः धर्मतज्जन्येच्छयोश्च नातिव्याप्तिस्तत्र पक्षव्य-
तिरेकाभावादित्यर्थः विपरीतप्रमायां सन्देहसिद्ध्यर्थयिषयोभावाच्च पक्ष-
तेति भावः यद्यपि बाधे प्रमाणेन पक्षव्यतिरेकेन बोध्यते तथापि
सम्भवाभिप्रायेणोक्तम् ।

मू० ^a “आश्रयासिद्धव्यापनात् * आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति
विशेषणीयम्? *-इति चेन्न, ^b विशेषणाद्यसिद्ध्या आश्र-

(१) येन=सामुद्रिकप्रमाणेन, अस्य=कालात्ययापदिष्टस्य, नाम=प्रसिद्धं, हेत्वा-
भासविशेषस्य पदात् स्यानात् भ्रंशः=च्युतिः, प्रासाधि । सामुद्रिकशब्दे कालात्यया-
पदेशपदस्याऽतिक्रान्तकालव्यपदेश वाचित्वात् ।

यासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टोदाहरणमेवं न व्याप्येत * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट? *-इति चेन्न, "प्रत्यक्षाभासव्यापनात् तत्रापि हि साध्यस्य ज्ञाप्यरूपस्य व्यतिरेको बोध्यते एव * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयस्य साध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट? *-इति चेन्न, प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृते हेतुव्यापकत्वासम्भवात् ॥

टी० ॥ "आश्रयासिद्धे"ति । यद्यपि गगनारविन्दं सुरभीत्यादावाश्रयासिद्धे पक्षव्यतिरेको न प्रमाणबोध्यो^(१) न वा सिद्धसाधनस्यले पक्षव्यतिरेकः प्रमाणबोध्य^(२)स्तथापि प्रमाणेन सिद्धौ^(३) सत्यां सन्देहाभावात् पक्षताव्यतिरेक इत्येतावतैव तथोक्तं ॥ ^b "विशेषणादसिद्धौ"ति । सन्देहसिद्धसाधयिषयोः पक्षविशेषणयोर्बाधे असिद्धिरिति तत्राश्रयासिद्धत्वं ध्रुवमिति तत्सङ्कीर्णबाधाव्याप्तिरित्यर्थः आश्रयासिद्धेः साध्यव्यतिरेकः प्रमाणेन न बोध्यत इति न तत्रातिव्याप्तिरिति शङ्कते -। "प्रमाणेने"ति । साध्यपदं ज्ञाप्यपरं चेत्तत्राह-। ^d "प्रत्यक्षे"ति । साध्यपदस्य व्यापकपरतामादाय शङ्कते-। "प्रमाणेने"ति । कृतकत्वादिहेतुव्यापकत्वमनौशयादेः साध्यस्य न सम्भवतीति हेतुमति पक्षे योबाधस्तत्राव्याप्तिरित्याह-। ^f "प्रमाणेने"ति ।

मू० * "प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट? *-इति चेन्न, स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात्^b तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञानस्या-

(१) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकगगनीयत्वव्यतिरेकस्यैव तत्र साक्षात्प्रमाणबोध्यत्वादिति भावः ।

(२) न प्रमाणबोध्यः, पक्षतावच्छेदकसाध्यसंग्रहव्यतिरेकस्यैव तत्त्वादिति भावः । प्रत्युताश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यारुभयोः पक्षस्यैव स्वरूपसत्त्वात्प्रमाणबोध्यत्वम् ।

(३) सिद्धाविति बाधस्याप्युपलक्षणं, तेनाद्योदाहरणमपि संगृहीतं भवति ।

भावात् 'शब्दस्य परार्थत्वात् * प्रमाणेन बोध्यमानो यदीय
साध्यस्य 'पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टः ?
*-इति चेन्न, 'तथा भूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्य-
पक्षार्थत्वासम्भवात् पक्षाभासनिविष्टस्येति क्रियमाणेतु 'पूर्वं
पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पूर्वं हेत्वाभासत्व प्रती-
त्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवत् दोषो द्रष्टव्यः पक्षत्वाभिमतं-
शभूतस्येति क्रियमाणे च प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं ?
पक्षतयाभ्युपगम्यमानत्वम् १ अथ पक्षतया प्रमितत्वम् २ उत
पक्षतयाप्रतीतिमात्रत्वम् ३ नाद्यः 'दूषकं प्रति तदसम्भवात्
तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात् ।

टी० ॥ यद्यपि बाधे हेतुव्यापेकत्वं साध्यस्य न सम्भवति तथापि
प्रतिज्ञातत्वं भवत्येवेति तदादाय शङ्कते-। 'प्रमाणेने'ति ॥ ^b 'तत्रेति ।
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेतिलक्षणानुसारादित्यर्थः ननु स्वार्थानुमानेप्रतिज्ञैव
कथं नस्तीत्यत आह-। 'शब्दस्ये'ति ॥ ^d 'पक्षनिविष्टस्ये'ति । तथाच
न स्वार्थानुमानबाधाव्याप्तिस्तत्र प्रतिज्ञाविरहेपि पक्षसम्भवादिति भावः
क्वचिदपि बाधे पक्षता नास्तीति सर्वाव्याप्तिरित्याह-। 'तथाभूतस्ये'ति ।
पक्षाभासत्वप्रतीतांवाश्रयासिद्धैवानुमानदूषणे बाधानवकाशादित्याह-।
^f 'पूर्वमि'ति ॥ ^g 'दूषकं प्रति'ति । बाधमुद्गावयन् वास्तवीं पक्षतां नाभ्यु-
पगच्छतीत्यर्थः ॥ ^h 'बाध्यसाध्यस्ये'ति बाध्यं साध्यं यस्येत्यर्थः ।

मू० 'अनुमानवाद्यपेक्षयापि नियमाभावः सदानुमानास्फूर्तौ
मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि वदति स्फुटं दोष-
मपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदो-
षस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्तच्चानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गी-
काराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं

स्यात् * न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ * इति युक्तं, 'तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाध्याप्तिः नापि द्वितीयः ^d पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात् नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य 'पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति ।

टी० ॥ ननु स्यापत्तावादिना स्वपक्षः पक्षत्वेनाभ्युपगम्यत एवेति नासम्भव इत्यत आह—। "अनुमाने"ति । यत्र प्रौढो वादी बाधितमपि साधयितुं प्रक्रमते तत्राध्याप्तिरित्यर्थः अपक्षस्यापि पक्षतयोपन्यासः सम्भवतीति नाध्याप्तिरित्यत आह—। ^b "नचे"ति । ^c "तथा सती"ति । तत्रोपन्यासो नास्तीति भावः ॥ ^d "पक्षत्वेरे"ति । बाधस्यत्वे पक्षताविघटनधौआदित्यर्थः ॥ ^e "पक्षप्रतीतिविषयांशस्ये"ति । पक्षप्रतीतिविषयस्य धर्मिलोको धर्मः सिषाधयिषित इत्यर्थः ॥

म्ब० अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः "यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने अमस्यानवकाशात् 'ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः 'यदा च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदा ^d तस्यैव लक्षणभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति 'नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान् ॥

टी० ॥ अत्र च प्रतीतिर्भ्रान्तिर्विवक्षिता प्रमाया दूषितत्वात् यदा साध्याभावप्रमा तदा पक्षप्रतीतिर्धर्मरूपा न सम्भवतीत्यसम्भवा लक्षण-

दोष इत्याह-। ^a “यदे”ति । यद्यपि साध्याभावप्रमा साध्यधर्मं प्रतिब-
न्धाति नतु पक्षत्वधर्ममपि भिन्नविषयत्वात् तथापि सन्देहसिवाधयिषे
विघटयन्ती तदुचितपक्षत्वज्ञानमपि विघटयत्येवेति भावः तथापि लक्षणे
को दोष इत्यत आह-। ^b “ततश्चे”ति । तथाच साध्याभावप्रमायां
पक्षप्रतीतेरभावानुदृष्टिकालान्यथापदिष्टलक्षणाभाव एवेत्यर्थः ननु साध्य
विपरीतप्रमायां पक्षप्रतीतिर्मास्तु तदभावदशायां स्यादेवेत्यत आह-
“यदे”ति ॥ ^d “तस्यैवे”ति । प्रमाणेन बोधित इत्यस्यैव भागस्येत्यर्थः
तथाच विशेषणद्वयविशिष्टस्य लक्षणस्य न कदापि सत्त्वमित्याह-।
^e “नित्यमि”ति । असत्त्वव्यवस्थितेन व्यवस्थितासत्त्वेन ॥

ध्रु० ^a * नच वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्र-
तीतिस्तत्काले सम्भावनीया * तदीयसाध्य्यतिरेकावगम-
निवर्त्तनीया हि सा तत् साध्य्यतिरेकावगमश्च पूर्वमेव
भूत इत्यवस्थाभ्युपगमनम् ^b अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमा-
नत्वं कथं साध्य्यतिरेकस्य तदावगम्येत ।

टी० ॥ ननु पक्षप्रतीत्यव्यवहितोत्तरक्षणे साध्यविपरीतप्रमा स्या-
दिति विशेषणविशेषोभयभागव्यवस्थितौ कथं व्यवस्थितासत्त्वं लक्षणं
नहि विनश्यदवस्थेनापि ज्ञानेन यौगपद्यं नाङ्गीक्रियत इत्यत आह-।
“नचे”ति । बाधेद्वावनकाले हि साध्य्यतिरेकस्य प्रमाणेन बोध्यमा-
नत्वमवश्यमभ्युपेयमन्यथातद्वर्धबाधानुद्वावनापत्तेः ^(१) तथा च तदुत्तरं पक्ष
प्रतीतिर्वाच्या सा च कथं विशेषदर्शने सति स्यादिति विनश्यदवस्थयापि
तथा न यौगपद्यमित्यर्थः बाधावतारानन्तरं पक्षप्रतीतिर्विवक्षिता न तु
वैपरीत्यमित्यत्र विनिगमकमाह-। ^b “अन्यथे”ति । यदि साध्य्यतिरेक-
प्रमा पूर्वकालीना न विवक्षिता तदा वद्भादेः पक्षतयोपदर्शनकाले ^(२) प्र-

(१) तद्वतिरेकगर्भबाधानुद्वावनापत्तेः, स साध्य्यतिरेको गर्भे यस्य बाधस्य
तस्य अनुद्वावनापत्तेरित्यर्थः ।

(२) वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादित्यादिस्थले वद्भादेः पक्षतयोपदर्शनकाले इत्यर्थः ।

माणबोधाभाववत्त्वं कथमुद्भाव्येत विशेषणीभूतस्य बाधस्य त्वया तदानीमनभ्युपगमादित्यर्थः यत्तु विनश्यदविनश्यदवस्थयोः क्षणमात्रं सहभावेषु नोद्भावनकाले साहित्यमिति व्याख्यानं तच्चिन्त्यं शङ्कोत्तराभ्यामसंस्पर्शादिति बोध्यमानत्वमिति वर्तमानतया निर्देशो विशेषणत्वलाभाय ।

सू० * नच वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति किन्तूपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरूपजन्वते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाले इति *
 १ यतस्तत्रोपलक्ष्यो देवदत्तगृहस्य स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः न तु तत्राप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वं अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगमत्वम् अनुगतं च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्ष्यामहे ।

टी० ॥ ननु साध्यव्यतिरेकप्रमापन्नप्रतीत्यार्यदि न यौगपदं तथाप्यनन्तरत्वं (१) उपलक्षणमस्तु तस्य हि स्वासत्त्वकालेऽपि व्यावर्तकत्वमित्याशङ्क्य परिहरति—। “नच वाच्यमि”ति । काकवत्तया असत्येति शेषः दार्ष्टान्तिके दृष्टान्तवैषम्यमाह—। १ “यत” इति । यथा तत्रोत्तृणत्वादि-कमुपलक्ष्यतावच्छेदकमस्ति न तथा प्रकृते हृदादेः प्रत्येकमुपलक्ष्यत्वेननुगम इत्यर्थः तमादाय उत्तृणत्वादिकं विशेषमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः व्यावृत्तप्रतीतिः तथाचोत्तृणत्वस्यैव व्यावृत्तबोधकारणत्वं नत्वसतः काकस्येत्यर्थः काकसत्त्वकाले काकवन्तो देवदत्तगृहा इति वाक्येनानुपपत्त्या काकपदस्योत्तृणत्वे लक्षणा प्रत्यक्षकाले च काकपरिचायितोत्तृणत्वस्यैव विशिष्टप्रतीतिविषयत्वं नतु काकस्यापीति भावः ।

(१) अत्र मूलेनैकवाक्यतार्थं “तु भवति, तथाच पक्षप्रतीतिविषयत्वम्”—इत्याहृत्योपलक्षणमस्त्विति योज्यम् । यद्वा पक्षप्रतीतिरूपविशेषणविशिष्टानन्तरत्वस्योपलक्षणत्वे व्यवस्थाप्ये विशेषणीभूतपक्षप्रतीतिरूपोपलक्षणत्वम् ।

श्रु० “अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा ^६ एतेन पूर्वं शङ्कितस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषितप्रायम् * अथ ब्रूषे प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्टः ? *—इति नैतदपि सुस्थम्, शब्दोपमानाभाससाधरण्यात्तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेदेतदपि विचार्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् उत स्वरूपभेदः अथवान्योन्याभावः न तावदाद्यः ।

टी० ॥ ननु प्रतीत्याविशेषणत्वापलक्षणत्वयोरभावे को दोष इत्यत आह—। “अत” इति । प्रमाणबोध्यमानपक्षप्रतीतिविषयांशव्यतिरेकत्वाद्यदा स्यापनानुमानस्यासाधकत्वमनुमेयं तदा स्वरूपासिद्धिः स्यादित्यर्थः यदा बाधस्येतरभेदे साध्ये लक्षणस्य वाक्यार्थस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः ॥ ^६ “एतेन” इति । अभिमतिरभ्युपगमः प्रमा वा भ्रान्तिर्वेत्यादिविकल्पदोषेणेत्यर्थः अत्रापि हेतुत्वेनाभ्युपगमो न प्रतिवादिनः तेन हेत्वाभासत्वेनैव वादिहेतोरभ्युपगमात् नापि वादिनः प्रौढेन वादिना हेत्वाभासत्वाभिमतनापि स्यापनाकरणात् प्रमा चासम्भावितैव अहेतुत्वेन विशेषदर्शनानन्तरं हेतुत्वेन भ्रमा^(१) नवकाशादिति भावः पूर्वं शङ्किते लक्षणे प्रत्यक्षाभासातिव्याप्तिवारणाय तदन्यत्वेन विशेषणं शङ्कते—। “अथे” इति ।

श्रु० “तद्भेदकस्य धर्मस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि द्वितीयः
^६ स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयिकत्वात् नापि

(१) अत्र “अपि”—शब्दमध्याहृत्य भ्रमस्याप्यनवकाशादित्यर्थः ।

तृतीयः 'व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभा-
सादावपि भावेन तद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः * ननु न व्यति-
रिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावरूपविशेषणमस्माभिर्निर्दिष्टं
“किं नाम प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं नच प्रत्यक्षाभा-
सादयः स्वात्मभ्य एव भिन्नाः तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्याव-
काशः अवगतमिदं त्वद्विवक्षितमेतदेव विचार्यते ॥

टी० ॥ “तद्वेदकस्ये”ति । भेदको हि धर्मः कालात्ययापदेशस्य
लक्षणं भवेत्तच्चाद्यापि न निर्व्यूढमित्यर्थः ॥ ^b “स्वरूपस्ये”ति । स्वरूपभेदे
हि याद्वे लक्षणं नोपायः तदन्तरेणापि लक्षणं परस्परं स्वरूपभेदस्यति-
रिति लक्षणप्रणयनानर्थक्यमित्यर्थः व्यतिरिक्तत्वमन्योन्याभाववत्त्वमात्रं वा
प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकान्योन्याभावत्वं वा आद्यदूषयति—। “व्यतिरि-
क्तत्वस्ये”ति । अन्यमाशङ्क्य दूषयति—। ^d “किं नामे”ति । प्रतियोगि-
विशिष्टस्यान्योन्याभावस्य प्रतियोगिनीं विशेषणस्यासत्त्वाद सत्त्वमिति प्र-
त्यक्षाभासरहिते बाधितहेतौ तद्विशिष्टान्योन्याभावस्याप्यभाव एवेति सर्व-
कालात्ययापदिष्टाव्याप्तिरित्यर्थः ॥

मू० किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितेन्योन्याभावस्त्वयोच्यते
उत तैरूपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिष्वप्रसक्तं मन्यसे
आद्यस्तावन्न सम्भवति नहि प्रतियोगिरूपविशेषणसहि-
तोभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्वा-
व्याप्तिः द्वितीये तु “प्रत्यक्षाभासादिभिरूपलक्षणैर्यदुप-
लक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु
बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथं नोक्तदोषप्रसङ्गः
^b अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगीत्वभावस्यास-

न्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधात् विशेषणं भवतीति चेत् * अयुक्तमेतत्,

टी० ॥ ननु प्रतियोगिनो न विशेषणत्वं येन घटान्योन्याभाववति पटे घटाभावात्तदन्योन्याभावोपि न भवेदपि तूपलक्षणं तथाच नाक्तादोष इत्यत आह—। “प्रत्यक्षाभासादिभिरिति । प्रत्यक्षाभासादिकालात्ययापदिष्टयोरेक एवान्योन्याभावः स यथा कालात्ययापदिष्टे तथा प्रत्यक्षाभासादावपीत्युक्त एव प्रसङ्गोऽतिव्याप्तिरूप इत्यर्थः ननु देशतः कालतो वा असतोपि प्रतियोगिनो विशेषणत्वमेव तथाच नापलक्षणपक्षोक्तातिव्याप्तिर्दोष इत्याह—। ^६ “अन्यदस्ति”ति । अन्य द्रव्यगुणकर्मादि तथाच कालात्ययापदिष्टे प्रत्यक्षाभासासत्त्वेपि तद्विशिष्टस्तदन्योन्याभावः स्यादेवेति न सर्वाव्याप्तिरिति भावः ।

श्रू० “विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिहोपातं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्यस्वरूपमेवोच्यतां वृथा विशेषणपदोपन्यासः तदुपन्यासे चान्योन्याभाववत्त्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत्तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेदस्य सङ्गाहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिद्वक्तव्यं तद्विशिष्टमुपन्यस्यतां ^७ सच यदि प्रतियोगी तदीयोभिधीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमतिप्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्तुमशक्या अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणं तु स्यात्तच्च चोक्तमेव ^८ नचान्योन्याभाव एको न भवति भि-

नप्रतियोगिनौ द्वावभावौ तौ तथाच प्रतियोगिलक्षितं
तत्त्वहूपमन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि, नच युक्तम् ॥

टी० ॥ विशेषणासत्त्वेपि विशेषस्यान्योन्याभावमात्रस्य सत्त्वा-
द्यदि लक्षणगमनमुपपादितं तदा विशेषमात्रवति प्रत्यक्षाभासादावपि
लक्षणमतिव्यापकमित्याह-। “विशिष्टं तावदि”ति । ननूक्तं प्रतियोग्येव
स्वज्ञानद्वारा व्यावृत्तबुद्धिं जनयद्विशेषणमित्यत आह-। “स च यदी”ति ।
तर्हि विशेषणस्य प्रतियोगिनोन्योन्याभावे^(१) देशतः, संसर्गाभावे च कालतो-
प्यभावाद्विशिष्टस्याऽन्योन्याभावस्याभावः प्रसक्त इत्यन्योन्याभावमात्रमव-
शिष्यते तत्रातिप्रसक्तिरुक्तैवेत्यर्थः ननु यदि प्रत्यक्षाभासादिकालात्ययाप-
दिष्टयोरेक एवान्योन्याभावो भवेत्तदा प्रत्यक्षाभासान्योन्याभावश्चत्वं प्रत्य-
क्षाभासेपि स्यादित्यतिप्रसङ्गो भवेत्किं नाम प्रतियोगिभेदादन्योन्याभाव-
भेदोपात्त्यत आह-। “नचे”ति ॥

ब्र० “उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मता-
याश्च भेदविरोध एव ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन
रूपेण भेदानवकाशाद्भिन्नप्रतियोगिता कुतोऽन्योन्याभा-
वस्य येन रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियो-
गिता नास्ति वस्तुनोः^६ * ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथ-
मेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटते वस्तुनोः *
“यथा वस्तुनो भूतलसंसर्गाभावेपि घटस्य भूतलसंसृष्ट-
तया भूतलसंसर्गाभावं प्रति,

टी० ॥ अभावद्वैतं न सिद्धान्ताविरोधि नवा युक्तमित्युभयमुपपा-

(१) अन्योन्याभावे (एकमात्रे) विशेषणस्य प्रतियोगिनो देशतोऽभावादित्य-
न्वयः । अयमर्थः-यो देशो घटीयाऽन्योन्याभावेनोपप्लव्यः स कदाचिदपि तादात्म्येन
घटात्मकप्रतियोग्युपप्लव्यो न भवतीति । अन्योन्याभावस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वा-
भावात् ‘कालतोऽभावात्’-इति नोक्तम् ।

दयति-। “उभय”मिति । घटपटतादात्म्यं प्रतियोगि वाच्यमन्योन्या-
भावे संसर्गाभावभेदकं तच्चात्यन्तासदि^(१)ति तदात्मीभूतौ घटपटावेव
प्रतियोगिनौ तथाच तयोरैक्यात्क प्रतियोगिभेदो येनाभावभेदः । स्यात्
किञ्च घटपटयोर्भेदोऽन्योन्याभावः सच व्यासज्यवृत्तिरेक एव वाच्यो भेदे
प्रमाणाभावात् घटपटौ भिन्नाविन्येकस्यैव भेदस्यान्योन्याभावात्मन उभ-
यविशेषणतया भानसम्भवे तद्वेदकल्पनाया प्रमाणाभाव इति भावः ननु
घटपटयोर्यद्वैक्यं स्यात्तदा प्रतियोगिभेदाभावादभावभेदो न स्यात्तदेव-
त्वसम्भवीत्याह-। ^७ “नन्वि”ति । यथा घटभूतलयोरसन्नपि संसर्गः प्रति-
योगितावच्छेदकस्तथा तादात्म्यमपि घटपटयोस्तथास्यात्तथाच तदा
त्यावच्छिन्नौ तावभिन्नाविति कथं प्रतियोगिभेद इति दृष्टान्तेनोपपाद-
यति-। “यथे”ति ।

ब्रू० “तच्च यथान्यद् भूतल^(२)संस्पृष्टतया दृष्टं तथाचापि तावेव
^७ सप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ ‘सोऽयं त्वद्दर्शनाभिप्रायो
नास्मा कं निर्वाह्य इत्यास्तां विस्तरः” अपि च घटपटयोः
स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन चोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभा-
वनिरूपणं भवति अत्र तु प्रत्यक्षाभासादेः प्रत्यक्षाभास-
त्वादिनैककोटितास्तु नाम यत्तु प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरि-
क्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटी करणं न
तावत् प्रतियुक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धि-
स्थीकर्तुमशक्यत्वात् “नापि यद्रूपतयोपात्तं विशेष्यं प्रत्य-
क्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं त-

(१) घटपटस्वरूपातिरेकेण घटपटतादात्म्यमसदित्यर्थः ।

(२) सम्बन्धितयेत्यर्थः ।

द्रूपकोडीकृततयै^(१)वान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं तस्य
रूपस्य प्रत्यक्षाभासाः सङ्ग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापा-
दकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणविरोधात्तस्मात्स्वरूपभेदं वै-
धर्म्यभेदं वा कोटिद्वयव्यवस्थापकमप्रतिसन्धायान्योन्या-
भावनिरूपणमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह

टी० ॥ ननु तत्र घटान्तरं स एव वा घटो भूतलसंघटो दृष्टः
प्रकृते तु घटपटौ न कदापि तदात्मानाविति वैषम्यमत आह—। “तत्रे”-
ति ॥ ^६“सप्रकारभेदावि”ति । घटपटयोरपि प्रमेयत्वसत्त्वद्रव्यत्वप्रकारभेद-
सहितस्वयापि तादात्म्यप्रभुपेयं नहि तत्प्रकारकृतोपनयोर्भेदस्तथा-
ननु भवादित्यर्थः ननु तवानिर्वचनीयवादिनः कथमयं निरुक्तिर्यह इत्यत
आह—। “सोयमि”ति । भवतु प्रतियोगिभेदादन्योन्याभावभेदस्तथापि
प्रकृते स दुर्यह इत्याह—। ^८“अपि चे”ति । यथा प्रत्यक्षाभासत्वं प्रतियो-
गितावच्छेदकं तथा सकलकालात्ययापदिष्टमात्रनिष्टमधिकरणतावच्छे-
दकं किञ्चिन्न गृहीतमस्तीत्यर्थः ननु प्रमाणेन बोधितसाध्यविपर्ययकत्वं
तादृशं रूपं निरुक्तमेव तथा स्यादित्यत आह—। “नापी”ति । तस्य
रूपस्य प्रत्यक्षाभासेपि सत्त्वात्कथमधिकरणतावच्छेदकत्वं स्यात्प्रतियो-
ग्यवृत्तिधर्मस्यैव तथात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥

सू० “द्रुषितत्वात् धर्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यः नचासौ वक्तुं शक्यः

^६शक्यत्वे वा तमादायैव लक्षणव्यवस्थितिरस्तु कृतमन्यो-
न्यव्यतिरिक्तत्वक्युक्त्या तदनेनान्यचाप्यतिप्रसक्त्युदाहर-
णान्यत्वेन व्यावर्तनं लक्षणवादिनो भग्नस्य शरणमस्त्वं
निरसनीयम् अत एव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्व-
मेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्य-

(१) तद्रूपान्तर्भावणेवेत्यर्थः ।

माणं वै 'वैशेषिकहेतुं' ^d नैतदेवं येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे-
सति प्रमेयत्वादिति सत्यतिपक्षहेतूपन्यासादुपहसन्ति-
सन्त इति ॥

इति श्रीश्रीहर्षकृतखण्डने प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम
प्रथमः परिच्छेदः समप्तः ॥

टी० ॥ ^a "दूषितत्वादि"ति । तस्यानन्तत्वात्प्रत्यक्षाभाससाधार-
णत्वाच्चेत्यर्थः ननु निरूपणीयः स कश्चिदुर्मा यः सकलकालात्ययापदि-
ष्टसाधारण इत्यत आह— ^b "शक्यत्वे वै"ति ॥ ^c "वैशेषिकहेतुमि"ति ।
इतरभेदसाधकं लक्षणमित्यर्थः ॥ उपहास्यतामाह— ^d "नैतदेवमि"ति ।
गुण इतरभिन्नः कर्मान्यत्वे सति सामान्यवत्त्वे चसति निर्गुणत्वात् यत्रैवं
तत्रैवमित्यादि एवं वैशेषिकेन प्रयुक्ते गुणो नेतरभिन्नः प्रमेयत्वात् व्यभि-
चारि चेदिदं स्यात्तदा तदन्यत्वेन विशेष्यमित्युपहसन्तीत्यर्थः ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ द्वितीयः परिच्छेदः ।

सू० (१) * ननु यदि दुर्लभ्या हेत्वाभासास्तार्हं निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि "बाधकानि भविष्यन्ति * मैवं, ^६ (२) का पुनः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणं तथाहि । "भूटिति (३) संवरणे निग्रहस्थानेपि गतत्वेन परद्रूपितेत्यपि विशेषणीयत्वात् "किञ्च स्वीकृत्येत्यनेनाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अस्तित्वेनेष्टं वा आद्ये "केनचिद्रूपेणैष्टस्य रूपान्तरेण परित्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः । स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्यागः * नच रूपान्तरेण तच्च स्वीकारस्ततस्याग एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्गः * इति चेन्न, "स्वीकारस्यापि त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं "तत्त्यागेपि च नाद्यद्वितीयौ अस्तित्वेनेष्टस्य रूपान्तरेण सर्वत्रैवानिष्टत्वसम्भवात् ॥

टी० ॥ "बाधकानी"ति । अत्रैतन्बाधकानीत्यर्थः यद्वा दिग्विजयकौतुकबाधकानीत्यर्थः निग्रहस्थानेषु प्रतिज्ञाहानेः प्राथम्यात्प्रथमं तामातिपति-^६ "का पुनरिति । परित्यागमात्रमपसिद्धान्तेपीत्यत उक्तमुक्तपरित्याग इति तदप्यनूद्य त्यक्ते परमतेतिव्यापीत्युक्तं स्वीकृतेति स्वी-

(१) प्रमाणतदाभासयोरद्वैताबाधकत्वेऽपि निग्रहस्थानान्यद्वैत बाधकानि भविष्यन्तीति शङ्कते-नन्विति ।

(२) { सङ्कीर्त्य खण्डनं पूर्वं प्रमाणं तदभासयोः ।
निग्रहाणां निकेतानि क्रमशः खण्डयतेऽधुना ॥ }

वादिप्रतिवादिनोऽसामर्थ्यबाधकत्वं निग्रहस्थानत्वमिति सामान्यलक्षणस्य दुःखादावतिव्याप्तेर्विशेषलक्षणं दूषयितुं पृच्छति-केति-

(३) आच्छादने ।

कारश्च विशिष्याभिमतोऽन्यथा शास्त्राभ्युपगमेन सामान्यतः सिद्धान्तस्या-
 प्युक्तत्वात्परित्यागेतिव्याप्तिः स्यात् ॥ “कठिनी”ति । नैयायिकेना-
 नित्यः शब्द इतिप्रतिज्ञातव्ये प्रमादान्नित्यः शब्द इति प्रतिज्ञाय स्वयमेव
 त्यक्ते प्रतिज्ञाहानिस्तावन्न भवतीति तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं परदूषितेति
 विशेष्यमित्यर्थः अस्तु तदपि विशेषणमिति चेत्तर्हि लक्षणकर्तुर्हेत्वन्तर-
 निग्रहापत्तिः प्रथममविशिष्टस्यैवाक्तत्वात् विशेषणान्तर्भावोपि दोषमाह-
^d “किञ्चे”ति । “केनचिदि”ति । गुणत्वेन स्वीकृतस्य शब्दस्य नैयायि-
 केन नित्यत्वेन परित्यागे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः अनु नित्यत्वेन शब्दस्य
 तदा स्वीकार एव न जातोतस्तत्र परित्यागोपि नास्तीति नातिव्याप्तिरिति
 शङ्कते-^f “स्वीकारे”ति । परित्यागपदार्थान्तर्भूत एव चेत् पूर्वस्वीकारोपि
 तदा परित्याग इत्येवास्तु लक्षणं किं स्वीकारपदप्रक्षेपेणापीत्याह-
^g “स्वीकारस्ये”ति । स्वीकृतेति पदत्यागेपि विकल्पितौ पक्षौ न सम्भवत
 इत्याह-^h “तत्यागेपि चे”ति । आद्यपक्षस्य दूषितत्वेपि दोषान्तरदानाय
 पुनर्निर्दिष्टत्वेनोपग्रहः ॥ ⁱ “रूपान्तरेणे”ति । नित्यत्वादिनेत्यर्थः ॥

मू० “संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्या-
 स्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ^b एवं च कालदे-
 शादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः “तस्यैव
 च तदैव तच्चैव तेनैव तथैवेष्टत्वाऽनिष्टत्वे विवक्षिते अचेति
 चेत् ^d एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञा-
 हानिर्न स्यात् ^e तत्र तदेत्युक्तविशेषणस्यासम्भवात् नहि
 कालः कालान्तरं स्वात्मानमेव बाध्यास्ते ^g काले तदेति-
 विशेषणस्य^(१) प्रतिक्षेपेन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणैकताक्षतिः ॥

टी० ॥ स्वीकारपरित्यागयोरैकरूप्यावच्छेदेनापि विवक्षायां दोषः
 माह-^a “संयोगे”ति । देशकालभेदेनैकस्य स्वीकारपरित्यागौ चातिप्र-

सञ्जकावित्याह ^b “एवं चे”ति । ननु देशकालपुरुषाद्यभेदेन स्वीकारप-
रित्यागौ विवक्षिताविति नातिप्रसङ्ग इत्याह—। ^c “तस्यैवे”ति । असम्भ-
वदप्येतदभ्युपगम्य दूषयति—। ^d “एवं तर्ही”ति । कालोऽस्तीति प्रतिज्ञाय
कालो नास्तीति ब्रुवन्नपि प्रतिज्ञाहान्या न निगृह्येतेत्यर्थः अत्र हेतुमाह—।
^e “तत्रे”ति । तत्र काले तदेत्युक्तविशेषणाभावादित्यर्थः ॥ ^f “नही”ति ।
कालान्तरस्याभावादात्मन्यध्यासस्यात्माश्रयदुष्टत्वादित्यर्थः यद्यपि काले
कालाभ्युपगमेपि न दोषः अभ्युपगमस्य भ्रमनिबन्धनत्वेनाप्युपपत्तेः किञ्च
तदेतिविशेषणस्य कालाभ्युपगमपरिहाराशयत्वेन कालस्याधिकरणत्वे
तात्पर्यं तौ च कालतोभिन्नावेवेति न विरोधः किञ्च कालेपि कालो
वर्तते एव अन्यथा कालव्यावर्तमानत्वापत्तेः स्वावच्छिन्नकालवृत्तित्वस्यैव
कालस्य वर्तमानत्वात् तथापि तादृष्यमपि^(१) खण्डनीयमेवेति भावः ननु
काले प्रतिज्ञाहानिस्तदेतिविशेषणमपहायैव लक्षणीयेत्यत आह—। ^g “का-
ले”इति ॥

श्रु० “कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदोष-
त्वापातः ^b यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च * “त-
देति तत्कथाकालो विवक्षित^(२) ? *—इति चेन्न, “तच्छ-
ब्दस्यै^(३) कव्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः “वादादित्वेन सा-
म्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः ^f एवं
तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम् उक्तपदस्य चापसिद्धा-
न्तश्चवच्छेदकस्य ।

टी० ॥ ननु कालनास्तिताभ्युपगमे प्रतिज्ञाहानिरेव न भवतीति
नाव्याप्तिरित्यत आह—। ^a “कालं प्रति चे”ति । लक्षणेऽसम्भवदोष-
माह—। ^b “यदैवे”ति । ननु यदा तदेति पदे नैवलक्षणपरे येनासम्भवः

(१) “यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकार”-इत्यनेन वा वर्तमानत्वखण्डनेन वा
साधारणखण्डनकोट्या वा खण्डनीयमित्यर्थः ।

(२) विवक्षित इत्यत उक्तं नैकदणकालोयेनासम्भवस्यादिति पूरणीयम् ।

(३) कथैकव्यक्तिपरत्वे—इत्यर्थः ।

स्यात् किन्त्वेककथावच्छिन्नः कालस्ताभ्यामभिधीयते इत्याह—^c“तदे-
ती”ति । एकमात्रकथापरत्वे तच्छब्दस्य कथान्तरप्रतिज्ञाहान्यनुपग्रह
इत्याह—^d“तच्छब्दस्ये”ति । ननु वादे स्वीकृतस्य वादे एव परिहारे
प्रतिज्ञाहानिरिति नानुगम इत्यत आह—^e“वादादित्वेने”ति । वादा-
न्तरस्वीकृतस्य वादान्तरे परिहारे प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यर्थः जल्पवितण्डा-
प्रतिज्ञाहान्यसङ्ग्रहः तत्कथाप्रक्षेपेष्वेवमूह्यं कथापदप्रक्षेपेपि प्रतिज्ञाहानि-
दोषः स्यादिति भावः ॥^f“एवमि”ति । तथेति यदि प्रकारविशेषो विव-
क्षितस्तदा प्रकारान्तरस्वीकारत्यागयोरनुपसङ्ग्रहः प्रकारसामान्यं चेत्तदा
किञ्चिद्रूपेणाभ्युपेतस्य रूपान्तरेण त्यागेपि हानिः स्यादित्यर्थः स्वीकृतपरि-
त्यागमात्रस्यैव दोषत्वेऽपसिद्धान्तव्यावर्तनार्थमुक्तविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः ॥

ख० “विरुद्धन्यायेनासमर्थविशेषणत्वम् एवं सर्वत्र निग्रहस्थाने
द्रष्टव्यमिति सङ्क्षेपः^g प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेनापि
किं सङ्गृह्यते * प्रतिज्ञान्तरादि ? *—इति चेन्न, ऽप्रतिज्ञा-
न्तरमेव निरूपयितुं न शक्यते तद्यथा^h स्वीकृतस्यⁱ पर-
दूषितस्य^j साध्यभागस्य^k पूर्वानुक्तविशेषणवतोभिधानं
प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथाहि^l यच्च वादिना प्रथमं
सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोभिहितः परेण च निर्विशेषणो-
क्तध्वान्त्या दूषितस्ततो वादी प्रथममभिहितं सविशेषण-
मेवोपन्यस्येदृशं मयोक्तं नतु निर्विशेषणमतो निरनुयोज्या-
नुयोगो भवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादति-
व्यापकमेतत् *^m पूर्वानुक्तविशेषणत्वं तच्च नास्ति तत्कथ-
मतिव्याप्तिः ? *—इति चेन्न,

(१) विप्रतिपत्तिः=विपरीतप्रतिपत्तिः ।

(२) निग्रहखण्डनयोः=प्रतिज्ञाहानि-प्रतिज्ञान्तर-खण्डनयोरित्यर्थः ।

टी० ॥ ^a“विरुद्धे”ति । साध्याभावसामानाधिकरण्यमात्रस्य दोषत्वे
नियमांशवैयर्थ्यवदित्यर्थः तत्रासाधकतासाधने विशेषणवैयर्थ्यमत्र त्वप्र-
तिपत्तिविप्रतिपत्त्योरुच्यते इति भावः ॥ निग्रहखण्डनयोः सङ्गतिमाह—
^b“प्रतिज्ञाहान्यादी”ति ॥ भ्रूटितिसंवरणेन पूर्वानुक्तविशेषणाभिधानेति-
व्याप्तिवारणाय—^c“परदूषितस्ये”ति । उदासीनेन तादृशविशेषपूर-
णेति व्याप्तिवारणाय—^d“स्वोक्तस्ये”ति । हेत्वन्तरव्यवच्छेदायाह—
साध्यभागस्ये”ति । प्रयोज्यभागे विशेषणपूरणात् प्रतिज्ञान्तरं प्रयोजकभागे
तत्पूरणे च हेत्वन्तरमिति विभागात् अश्रुतविशेषणवादिनं प्रति कदाचि-
दुक्तमप्यनूद्यत इति तद्वारणाय—^e“पूर्वानुक्ते”ति । गूढाभिसन्धिदूषयति—
^f“यत्रे”ति । यत्रोक्तमेव विशेषणं पुनः श्रावयति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥
आशयमविद्वान् शङ्कते—^g“पूर्वे”ति ।

ब्र० (१) ^aप्रथमोक्तेः प्रागभावस्य^(२) पूर्वं स्थितत्वात् ^bविशे-
ष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् किमायातं तावता
विशेषणानुत्पत्तिप्रसङ्गस्य^(३) ^dविशेष्योक्तिकाले * विशेषणा-
नुक्तिर्विवक्षिता ? *—इति चेन्न, ^eएककर्तृकाया वाचा
युगपदसम्भवेन सर्वत्र ^(४)तथाभावस्यैव भावात् * विशेष्यो-
क्तेरनन्तरकाले ? * इति चेन्न, ^fनीलोत्पलमित्यादौ पूर्व-
निपातिविशेषणे तदभावात् * विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्वका-
ले ? *—इति चेन्न, ^gउत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात् *
^hअव्यवहिते ? *—इति चेन्न, ⁱबहुविशेषणके तदभावात् ।

टी० आशयमुद्घाटयति—^a“प्रथमोक्तिरिति”ति । अनूद्यमानमपि
विशेषणं प्रथमाभिधानात् पूर्वमनुक्तमेवासीदित्यर्थः गूढाभिसन्धिः शङ्क-

(१) प्रथमोक्तिरित्यतः प्रागनूद्यमानेत्यपि ज्ञेयम्—

(२) पूर्वं स्थितत्वात्—इत्यस्य विशेष्योक्तः । प्राक् स्थितत्वादित्यर्थः ।

(३) विशेषणानुत्पत्त्या कृतस्यातिप्रसङ्गस्येत्यर्थः ।

(४) विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तेरेव सत्त्वादित्यर्थः ।

ताह-। ^b“विशेष्ये”ति ॥ यथाश्रुतं दूषयति-। ^c“किमायातमि”ति ।
 अनूद्यमानस्य विशेषणस्य पूर्वमनुक्त्या यः प्रसङ्गः कृतस्तत्र किमायातमि-
 त्यर्थः शङ्किता स्वाभिसन्धिमाह-। ^d“विशेष्ये”ति । अनूदितविशेषणस्य
 तु न तदानुक्तिरित्यर्थः कालस्यैकोपाध्यवच्छिन्नतामादायाह-। ^e“एके”ति ।
 विशेष्याभिधानकाले विशेषणाभिधानं न कापि वचसः क्रमभावित्वात्
 तथाच विशेष्योक्तिकालानुक्तमेव विशेषणं सर्वत्रोच्यते इति विशेषणमात्रा-
 भिधाने एव प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यर्थः ॥ ^f“नीलात्पलमि”ति विशेष्यात्क्यन-
 न्तरानुक्तविशेषणोक्तौ तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः विशेष्यात्क्यव्यवहितपूर्वकाला-
 नुक्तविशेषणोक्तावतिव्याप्तिमाह-। ^g“उत्पलमि”ति । ननु पूर्वत्वमुत्तरत्वं
 वा न विवक्षितं येनोक्तातिव्याप्तिः स्यादपित्वव्यवहितत्वमात्रमित्या-
 ह-। ^h“अव्यवहिते” इति । एकविशेषणाभिधानापेक्षया बहुविशेषणके
 व्यवधानस्यावश्यकतया उक्तातिव्याप्तिरित्याह-। ⁱ“बहु”ति ।

मू० * ^a“विशेषणाभिधानोचितकाले ? *—इति चेन्न, ^bनाना-
 विशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभिधीयमा-
 ने य एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषामपि विशेषणा-
 भिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदान्येषां क्रमभाविनाम-
 भावात्सैवातिव्याप्तिः * ^c“सर्वस्मिन् योग्ये काले ? *—इति
 चेन्न, ^d“दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्या-
 प्तिः ^e“दूषणपूर्वकालस्य तथाभिमतत्वे च दूषणानन्तरभा-
 विन्याविशेषणोक्त्यव्यक्ते स्तदानीमभावात् ^f“पूर्ववदति-
 व्याप्तिः ॥

ट० ॥ व्यवहितोपि कालो बहुविशेषणके विशेषणाभिधानोचित
 एवेति नातिव्याप्तिरित्याह-। ^a“विशेषणे”ति । सुरभि नीलमुत्पलं वि-
 काशिमनोहरमलिपटलपीयमानमकरन्दविन्दुसन्दोहमित्यादावन्यान्यविशे-
 षणोक्तिकालानुक्तान्यान्यविशेषणोक्तौ पुनः सैवातिव्याप्तिरित्याह-। ^b“ना-

नाविशेषणके'ति । विशेषणाभिधानयोग्ययावत्कालानुक्तविशेषणोक्तौ प्रतिज्ञान्तरं नान्यत्रेति शङ्कते-। "सर्वस्मिन्"ति । एवं तर्हि दूषणोत्तरकालेपि विशेषणोक्तौ प्रतिज्ञान्तरं न स्यादित्याह-। "दूषणे"ति । ननु दूषणोत्तरकालो निग्रहापादकतया न विशेषणोक्तियोग्यं किन्तु पूर्वकाल एवेत्यत आह-। "दूषणपूर्वकालस्ये"ति । उक्तस्यैव विशेषणस्याश्रवणाद्वादिना दूषणे कृते पुनस्तद्विशेषणोक्तिर्या सैव दूषणपूर्वकालीना व्यक्तिर्न भवति तथाच तस्यां दूषणपूर्वकालीनविशेषणोक्ता^(१)वतिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^f"तदानीमि"ति । दूषणपूर्वकाले इत्यर्थः ॥ ^g"पूर्ववदि"ति । परेण निर्विशेषणभ्रमादूषितस्यलवादित्यर्थः ॥

पू० * "सर्वस्यास्तस्यास्तज्जातीयाया विशेषणोक्तेरभावे विवक्षित ? *-इति चेन्न, ^bव्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां सर्वासां पृथक् प्रमाणेन केनाप्यस्मादृशा प्रत्येतुमशक्यतया भावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानादसिद्धिप्रसङ्गात् 'सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति च निरस्तमनुमानखण्डनासवरे "एतेन पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणं प्रक्षेप्तव्यमिति निरस्तम् "उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् / किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्ता भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा भवतो हेत्वन्तरं स्यात्तथापि तदभावे वा "ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् ॥

टी० ॥ "सर्वस्या" इति । प्रकृते विशेषणपूर्वकालीना विशेषणोक्तिरित्येवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः सकलविशेषणोक्तिव्यक्त्यभावस्य दुर्यहतया तद्वर्भलक्षणस्यापि दुर्निरूपणत्वमित्याह-। ^b"व्यक्तीनामि"ति । ननु

(१) दूषणं पूर्वकालीनं यस्या विशेषणोक्तेः सा तथा तस्यामित्यर्थः ।

विशेषणोक्तिव्यक्त्यस्तादृष्येण सामान्यलक्षणया भासन्ते एवेति कथं प्रत्ये-
तुमशक्या इत्यत आह-। “सामान्ये”ति । ननु पूर्वमविशिष्टं नोक्तं
परेण तु न श्रुतमित्यन्यत् तथाच कथं तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह-।
^d “एतेने”ति । उत्पल नीलमित्यत्र पूर्वमविशिष्टस्यैवाभिधानमिति तत्रा-
तिव्याप्तिरित्याह-। “उत्तरे”ति । लक्षणे प्रयोजकभागे विशेषणमिदं
क्रमेण प्रतिपतो लक्षणवादिन एव हेत्वन्तरं नियहस्यानमित्याह-।
^f “किञ्चे”ति ॥ ^g “ममापी”ति । यद्यपि खण्डनवादिने प्रतिज्ञान्तरं नो-
द्धावितमस्ति येनायमनुयोगः स्यात्तथापि तमेव^(१) प्रति सिद्धान्तिना प्रति-
ज्ञान्तरं व्यवस्थाप्यते इत्यदोषः ॥

ब्रू० * “अथ प्रथममेवेदं विशेषणमुपादाय ब्रवीषि ? *—तथा-
प्यव्याप्तिः ^b प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभ्रमेण
भूतिसंवरणान्निर्विशेषणे ऽभिहिते परेण दूषिते पुनः
सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः^(२)
^d स्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचने व्यक्तौ पतनादव्या-
प्तिश्च ^e प्रकरणादिलभ्यतया प्रागनुक्त विशेषणस्य आन्त-
परदूषितस्य प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयानुवदतोपि सदादे-
तिप्रसङ्गः ^f अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणेपि दोषः ^g प-
रस्मिन्नजातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेः ^h इत्यादि
स्वयम्ब्रह्मीयं प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टं * प्र-
तिज्ञाविरोधादि ? *—इति चेन्न,

(१) तं खण्डनिकं प्रत्येव सिद्धान्तिना=नियहस्यानाद्यभ्युपगन्ता, प्रतिज्ञान्तरं
व्यवस्थाप्यमानं त्वस्येवेत्यर्थः । यदि प्रकृते सिद्धान्तौ खण्डनिक एवेत्याग्रहस्तदा
‘प्रतिसिद्धान्तिना’-इति पदविभागः कर्तव्यः ।

(२) यत्र प्रथमं पार्थिवपरमाणुरूपरसगन्धस्पर्शा अनित्या इत्यभिधाय पुनर-
नित्यस्य रूपविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य तूर्यं विशेषणमात्रमेव प्रयुङ्क्ते पार्थिवपरमाणुरूपरस-
गन्धस्पर्शा इति ततश्च वादिना दूषिते यत्पुनरनित्यत्वं रूपविशेषणोपादानं तत्प्रतिज्ञान्तर
मिति तत्रातिव्याप्तिस्त्यात्प्रथममविशिष्टोक्तस्येति विशेषणभावादिमिति भावः ।

टी० ॥ ननु पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणसहितमेव मया लक्षणं प्रणीतमिति कुतो मम हेत्वन्तरमित्याशङ्क्याव्याप्तिमाह-। ^a “अथे”ति । अव्याप्तिमेव स्फुटयति-। ^b “प्रथममि”ति । ^c “नैवमि”ति । पूर्वमविशिष्टोक्तत्वस्य विशेषणस्याभावादित्यर्थः स्वोक्तस्य परद्रूपितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषणवतोभिधानमितिलक्षणे स्वपदं परपदं साध्यपदं पूवपदं च विविच्यमानं व्यक्तिविशेषपरं भवेदित्यननुगमो दोष इत्याह-। ^d “स्व-परे”ति । वर्णात्मकं शब्दमधिकृत्य विप्रतिपत्तौ शब्देऽनित्य इति प्रतिज्ञाया ध्वन्यात्मके सिद्धसाधनदेशनायां वर्णात्मक एव पदीकृत इत्यत्रातिव्याप्तिरित्याह-। ^e “प्रकरणादी”ति । सद्वादे समुचितवचने-। ^f “अनुक्ते”ति । प्रकृते प्रकरणपरिप्राप्ततया विशेषणं प्रतिपादित^(१)मेवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ यत्र परः प्रकरणापातत्वं न प्रतिपद्यते तत्र प्रतिपादितत्वं नास्तीत्यतिव्याप्तिरेवेत्याह-। ^g “परस्मिन्नि”ति । उक्तस्यापि विशेषणस्य यत्र परेण न श्रवणं तत्राप्यतिव्याप्तिरित्यर्थः अथ प्रतिपादनयोग्यता विवक्षिता तत्राह-। ^h “इत्यादी”ति । योग्यताविरहस्य निरूपयितुमशक्यत्वादिति भावः परोक्तद्रूपणोद्धाराय पूर्वानुक्तविशेषणवतः पूर्वोक्तस्य साधनीयांशस्य प्रतिपादनं प्रतिज्ञान्तरं स्व-^(२)पर-साध्य-पूर्व-पदानां प्रकरणसमभिव्याहारादिना तत्तद्विशेषपराणामर्थप्रतिपादकत्वस्य सर्वसिद्धतया खण्डनमिदमनवकाशमेव यद्यपि तथापि यथाकथञ्चित्^(३) खण्डितमन्यथा प्रकृतलक्षणात् खण्डनिकस्यैवार्थविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात्^(४)दिति ।

मू० यत ^a एकवक्तृकैकवाक्यांशयोर्मिश्रो व्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञाविरोधः तदेतदलक्षणं तथाहि इह ^b भूतले घटो नास्तीत्यादावपि

(१) प्रतिपादितम् = ज्ञापितम् ।

(२) स्वपरसाध्येत्यादितः प्राग् यद्यपीत्यनुषङ्ग्य सम्बन्धनीयम् ।

(३) यथा कथञ्चित् = सर्वसिद्धान्तमपि तेषां निर्वक्तुमशक्यत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

(४) ‘न स्यात्’-इत्यन्तेरे ‘तथा च खण्डनीयार्थविशेष ज्ञानाभावात्खण्डनमपि तस्य न स्याद्’-इति शेषः ।

गतत्वेनातिव्यापकमिदं 'वचनयोर्हि व्याघातो न्योन्यविरु-
द्धान्यत्वं तच्चेह्यस्ति घटोऽस्तीत्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वा-
न्नकारस्य च तन्निषेधकत्वात् * "नन्वयुक्तमिदमुच्यते
नहि घटो नास्तीत्यत्र घटो विधीयते घटस्य निषेधोऽपि
येन मिथः व्याघातः स्यात् किन्तु घटो निषिध्यते घट-
निषेध एव विधीयत इति यावत्तत्कृतो व्याहतिरिति
चेत् ? *—मैवम् ।

टी० ॥ "एके"ति । एकवक्तृकं यदेकं वाक्यं तदंशयोरित्यर्थः
समस्यापूरणादौ भिन्नवक्तृकमप्येकं वाक्यं भवतीत्यत उक्तमेकवक्तृकमिति
कथारूपैकवाक्ये वादिप्रतिवादिवाक्येतिव्याप्तिवारणायोक्तमेकवक्तृकमिति
कथाबहिर्भूततद्वाक्येतिव्याप्तिवारणायोक्तमेकेति विरुद्धहेत्वाभासव्यव-
च्छेदाय साध्येत्यादि साध्याभावव्याप्यत्वाद्वावनसापेक्षमेव विरुद्धेद्वावन-
मिह तु न तथेत्यर्थः ॥ ^b "भूतले" इति । घट इति घटं विधाय नास्तीति
तन्निषेधस्य तद्विरुद्धार्थत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः विरोधमेव स्फुटयति—
"वचनयोरिति । घटतदभावयोरुभयोर्विधौ विरोधः स्यादिह तु न
तथा निषेधमात्रस्यैव विधेयत्वादिति शङ्कते—^d "नन्वि"ति ॥

मू० "घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्तीत्य-
स्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यं ^b यदि त्वेवं
नाध्युपैषि तदा तयोरविरोधार्थतया घटश्चापेक्षितनिषे-
धास्तित्वं च भूतलाश्रितं दयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं
स्यादिति 'तस्माद्विधिरूप एव घट इति तत्प्रतिषेध
एव नेति "किमेतावेकवक्तृकवाक्यांशौ न भवतः परस्पर-
विरुद्धान्याभिधायकौ वा न भवतः येन लक्षणमिदं भवत-

स्तत्र न गच्छेत् न मिथो विरोधमात्रं मिथो व्याघात-
कत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ परस्परविरुद्धयोरस्तित्वं * न च
नास्तीत्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बो-
ध्येते ? *—इति चेन्न, 'उक्तोत्तरत्वात्' देशकालाद्यन-
न्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः किञ्च यद्येकदेशादौ विरु-
द्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि ।

टी० ॥ नजर्यस्य घटेन सम्बन्ध एव हि विरोधस्तथोभयविधेयता-
मन्तरेण विरोध एव न भासेतेत्याह—^a "घट इत्यस्य"ति । विरोधभा-
नानङ्गीकारे विपक्षे दण्डमाह—^b "यदी"ति । अविरोधे हि घटतदभा-
वौ द्वावपि भूतले विहितौ स्यातामित्यर्थः तस्माद्विधिनिषेधबोधकघटपद-
नञ्पदयोर्विरोध एवेत्युपसंहरति—^c "तस्मादि"ति । विशिष्टस्य लक्षणस्य
प्रकृते सम्भवं दर्शयति—^d "किमेतावि"ति । ननु घट इति विधिमात्रं
(^e) निषेधस्तस्य भूतले इति कथमिह विरोधो विधिनिषेधयोरेकदेशेऽवि-
धानादिति शङ्कते—^f "न मिथ" इति—^g "उक्तोत्तरत्वादि"ति । उक्तस्यै-
वात्रोत्तरत्वादित्यर्थः तदेवाह—^h "देशे"ति । विरोधस्फुरणं तावदवि-
वादं तच्च देशकालाभेदनिबन्धनमित्यर्थः ॥

सू० "तदा विरुद्धशब्दस्तवायमन्य एव सामयिकार्थः कश्चि-
त्प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमशान्तेः
* अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि * तदाऽ^b प्रामाणिकं मिथो
व्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः * अथमन्यसे
पथा परेणाभिधीयेते अर्थौ तथा मिथो व्याघातकाविति
ब्रूमः तत्र च प्रमाणं प्रसरत्येवेति ? *—न ^a कथमपि तत्र

(१) विधिमात्रम्=सामान्यतो यत्र क्वापि विधानं, नतु निषेधवत्येव भूतले
विधानम् ।

प्रमाणप्रवृत्तौ विरोधभाषापरिभाषामात्रत्वापत्तेः 'यथा परेणोक्तोर्थस्तथा मिथो व्याघातक इत्यपि कचिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न वक्तुं शक्यं ।

टी० ॥ किञ्च त्वयोच्यते प्रकृते घटतदभावयोरेकदेशत्वं नास्तीति न विरोधस्तत्र तदुभयैकदेशवृत्तित्वं प्रमितं न वा आद्ये तयोः सामानाधिकरण्येन प्रमाणप्रवृत्तौ रूपरसवदविरोध एवेत्याह—। ^a "तदे"ति ॥ द्वितीये त्वाह—। ^d "अप्रामाणिकमि"ति ॥ ननु माता बन्धयेत्यादौ मातृत्वबन्ध्यात्वयोः सामानाधिकरण्यमभिधीयमानं विरुद्धमित्युच्यते नतु तदुभयसामानाधिकरण्यमेतावता प्रमीयते इति शङ्कते—। ^e "अथे"ति । तदुभयसामानाधिकरण्यं वाक्यविषयत्वेनापि यदि प्रमितं तदा प्रमितत्वाच्च विरोध इत्याह—। ^d "कथमपी"ति । वाक्यावच्छेदकत्वेनापीत्यर्थः एतदेवाह—। ^e "यथे"ति । यद्वा प्रकारान्तरेणापि प्रमितत्वमाह—। "यथे"ति । यथा परेणोक्त इति हि सामानाधिकरण्येन परेणोक्तस्तथाच मिथो व्याघातकत्वमनयोरित्यभिधानं मिथो व्याघातकत्वाप्रमितौ न स्यादित्यर्थः ।

मू० * ^a प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रसाध्यते ? *—इति चेन्न, कचिदप्यप्रमितस्य प्रसज्जयितुमपि भवताऽशक्यत्वात् * ^e मा प्रमायि अप्रमथैव तद्व्यवहार ? *—इति चेन्न, कचिदप्यप्रमितमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्तिरावर्तते * ^d अनेकच नियतयोरेकच प्रसज्जनम् ? *—इति चेन्न, ^e प्रसज्जकस्य तद्व्यस्यैकच स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवंभावे चानापादकत्वस्यापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु प्रसङ्गमात्रं व्याघातस्य क्रियते स च पराभ्युपगममा-

त्रप्रयुक्त एव नतु तत्प्रमाप्रयुक्तः परस्याभ्युपगमोऽपि न प्रमिते एव विषये तदभावेऽपि तद्दर्शनादन्यथा आपाद्यबाधः^(१) क्वापि न स्यात्तथाच गतं तर्कमात्रेणेति शङ्कते—। ^a “प्रसज्यते” इति । प्रसज्यमानस्य^(२) तत्र परं बाधस्तर्कगुणो नतु सार्वत्रिकः तथाच क्वचिदपि प्रसज्जनीयस्य प्रमितत्वं वाच्यमन्यथा प्रसज्जकप्रसज्जनीययोर्व्याप्यगृहे मूलशैथिल्यमेव तर्कस्य स्यादित्याह—। ^d “क्वचिदपी”ति । पराभ्युपगममात्रादेव प्रसङ्गः प्रवर्तते ज्ञानमात्रतन्त्रो हि व्यवहारो नतु प्रमामात्रतन्त्रः कथमन्यथा शुक्तिरजत-तादात्म्यं विधेयत्वेन भ्रमे निषेध्यत्वेन तद्बाधे व्यवह्रियेतेत्याह—। ^e “मा प्रमायी”ति । नैयायिकमते प्रमितमेव व्यवह्रियते मतान्तरमादाय चेदु-च्यते तदाभासज्ञानं सर्वत्र सुलभमित्यप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क नाम नास्तीति यदुक्तं तदेवावर्तत इत्यर्थः ननु व्याहन्यमानयोरर्थयोः स्वस्वस्थाने प्रमितयोरैकत्र प्रसज्जनं क्रियते नतु प्रसज्जने तदुभयसामा-नाधिकरण्यप्रमा तन्त्रमित्याह—। ^d “अनेकत्रे”ति । विरुद्धयोरैकैकमात्रप्र-सज्जनं नानिष्टं मिलितोभयप्रसज्जनं च तद्व्याप्यधर्मग्रहाधीनं तथाच तादृशव्याप्यप्रमाया व्यापकप्रमाधैव्ये क विरोधस्तदप्रमितौ च नापादन-मपीत्याह—। ^e “प्रसज्जकस्ये”ति ।

ब्र० * “एकैकमव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तथापादनम् ? *—
इति चेन्न, ^b “एकैकमव्याघातात् * “अर्थाद्वयं स्यादिति
चेत् ? *— ^d “अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवा^(३) व्याघातात् ^e “अर्थादा-
पादनं न साधनम् ? *—इति चेन्न, ^f मिथोविरोधित्वेन
तर्काभासत्वापत्तेः ^g दृष्टापादनाच्च ^h *—मिथो व्याघातात्

(१) वल्लभावादिनाऽऽपादकेनाऽऽपादस्य धूमाभावादेः पर्वतादौ बाधो न स्यादित्यर्थः ।

(२) प्रसज्यमानस्य=वल्लभावादेः, तत्र=पर्वतादौ, परं=केवलं, बाधस्तर्क-गुणो, नतु सार्वत्रिकः=तद्बाधोऽपि बाधस्तर्कगुण इत्यर्थः ।

(३) अर्थापत्ति प्रमाणसिद्धत्वे नैवेत्यर्थः ।

कथं तथा स्यादिति ? *—तन्न, 'तद्वयधर्मकत्वादव्याधा-
तापत्तेः धर्मिणिप्रमापेक्षायामव्याधातात् ॥

टी० ॥ तदुभयं विरोधिद्वयं मिलितं नापाद्यं किन्तु प्रत्येकमित्या-
ह—^a “एकैके”ति । तथाच व्याधातो नापादितः स्यादित्याह—
^b “ने”ति । एकैकापादनमेव मिलितापादनव्याधातापत्तिपर्यवसन्नमित्या-
ह—^c “अर्थादि”ति । एकैकापादने अर्थाच्चेद्व्याधातः सिद्धेतदार्थापत्ति-
प्रमाणसिद्धतया विरोधिनाः सामानाधिकरणस्य व्याधातरूपत्वाऽसम्भ-
व इत्याह—^d “अर्थापत्ती”ति । इयमर्थापत्तिर्न विरोधिद्वयसामानाधिकर-
ण्यसाधिका किन्तु तदापादिका तथाच न विरोधः प्रामाणिक इत्या-
ह—^e “अर्थादि”ति । आपाद्यतापि प्रमितस्यैवेति दोषे सत्येवाह—
^f “ने”ति । एकत्र मिथो विरुद्धव्याप्यद्वयाभावादुभयापादनमसम्भवि कथ-
ञ्चित्पराभ्युपगममात्रवलेनाप्यापादनं न सम्भवति तर्काभासत्वात्तस्यापा-
दनस्येत्यर्थः एकैकापादनं च नानिष्टमतोऽयसौ तर्काभास इत्याह—
^g “इष्टे”ति । एकैकापादनं विरुद्धद्वयापादनपर्यवसन्नमतः कथमिष्टापा-
दनमित्याह—^h “मिथ” इति । तर्ककं धर्मि विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितं स्यादि-
त्यापादनं पर्यवसन्नं तच्च विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वप्रमितावेव स्यादिति
त्वदभिमतव्याधातस्याव्याधातत्वमित्याह—ⁱ “तद्वये”ति ॥

मू० * “एवमादीनां तु दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि सर्व-
मिदं सुवचम् ? *—इति चेन्न, ^b तच्चाप्यन्यत्र दोषो म-
यापाद्यते इति प्रतिवन्दिं गृह्यतः ‘किं परपक्षे दोषादा-
नमात्रं विवक्षितमुत यस्तत्र त्वया समाधिरभिधेयः स
मयापीत्यभिप्रायात्पक्षे समाधिः न तावदाद्यः ^d अप्रसु-
तत्वात् ^e परोक्तदोषानुद्वारे तावतैव कथाया(१)स्तद्वदस्य
वा पर्यवसानात् ।

(१) कथायाः = वितण्डाकथायाः, तद्वदस्य = जल्पवादात्मककथार्थस्य ।

टी० ॥ ननु विरोधव्याघातादिपदं यदि सार्थकं तदा तत्खण्डनं तवानवकाशं निरर्थकं चेत्तदा त्वयैव सार्थकपदकदम्बसमप्रिव्याहारेण तदुच्चारणमनुपपन्नं किञ्च प्रतीतो व्याघातः खण्ड्यते अप्रतीतो वा आद्योपि प्रमितोन्यथा वा प्रथमे खण्डनव्याघातः द्वितीये भ्रान्तेरभ्रान्ति-पूर्वकतया खण्डनव्याघात एव तृतीयेपि खण्डनव्याघातः नह्यप्रतीयमान-मेव दोषवत्तया ज्ञायते अशक्यत्वादिति दुस्तरं प्रतिबन्धिरिति शङ्कते-।
 “एवमि”ति । इदानीं प्रतिबन्दिखण्डनमुपक्रमते-। ^b “तत्रायी”ति । प्रतिबन्दिफलं पृच्छति-। “कि”मि”ति । परपक्षे दोषाभिधानमात्रं प्रति-बन्दिफलं तुल्यन्यायतया परोक्तदोषानुद्वारे वेत्यर्थः ॥ ^d “अप्रस्तुत्वादि”ति । परोक्तं दोषमनुद्वृत्य परस्मै दोषाभिधानस्याप्राप्तकालत्वात् आकाङ्क्षितक-मविपर्यसरूपत्वादित्यर्थः अप्रस्तुतत्वमर्थान्तरत्वं तु प्रकृते न सम्भवति प्रकृतदूषणाङ्गस्यैवाभिधानात् अन्यथावयवविपर्ययावचनमप्यर्थान्तरमेव स्यात् ^e “परोक्ते”ति । परोक्तदोषानुद्वारे हि तेनैव निग्रहेण निग्रहीतो वादी कतान्तरप्रक्रमं नासादयत्येव तथाच वितण्डयास्तावतैव पर्यवसानं जल्पस्य वादस्य चादुं परपक्षदूषणं पर्यवसन्नं स्वपक्षस्थापनरूपमर्द्धमवशि-ष्यते वयं च वैतण्डिका इति जितमस्माभिस्तव प्रतिबन्दिग्रहणमात्रेणे-त्यर्थः कथापदमिहवितण्डामात्रपरं

भू० “निग्रहापरिचारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु ^f स एवाभि-धीयतां ^g का नोहानिः * “भवांस्तावदभिधत्तां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेयम् ? *—इति चेन्न, मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वा ^h नहि मया स्वपक्ष-साधनं त्वया च दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निर्वाह्यस्तदूषणं च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्तते ईदृशि च कथाविभागे मत्पक्षे समा-धानाय मां पर्यनुयोक्तुं कुतोधिकारो भवतः * ⁱ अथ

विशेषतस्तु ^h निष्टङ्गणे किं प्रयोजनमस्ति तावदेतादृशि-
चाद्ये परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षे सौ स्वीकार्य इत्या-
शयस्ते ? *—सोऽपि न युक्तः ।

टी० ॥ ^a “नियहे”ति । तयोः कथातदद्वयैर्नियहापरिहारमात्रा-
वधित्वादित्यर्थः ॥ ^b “स एवे”ति । स्वपक्षसमाधिरेवेत्यर्थः ^c “का नोहानि-
रि”ति । प्रकृतदोषे त्वया समाहितेऽपि खण्डनान्तरस्य मयावतारणीयत्वात्
समाधेरेव वा पुनराभासीकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः प्राथमिक ^(१) समाध्यभि-
धानायासलाघवमेवापाततः प्रतिबन्दिफलमिति शङ्कते—^d “भवानि”ति ।
भवेदेवं यदि मम तदभिधानाधिकारः स्यान्नत्वेवमित्याह—^e “मये”ति ।
ननु तुल्य एवायं दोष इति प्रतिबन्दिहस्यं तथाच त्वया कथं न समा-
धेयमित्यत आह—^f “नही”ति । आकाङ्क्षाक्रमेणैव कथायां साधनदूष-
णयोरभिधानमुचितं तथाच मम तद्वोपसमाधानं न स्थेयानुविधेयाकाङ्क्षि-
तमित्यर्थः ननु प्रतिबन्दिदानेन त्वयि समाधानभावं विन्यस्य मया स्व-
दोषः समाहितप्राय एव स्वपक्षपक्षपातेनापि तद्वोपसमाधित्सायास्तवा-
वश्यकत्वादित्याह—^g “अये”ति ॥ ^h “तच्छिष्टङ्गणे” इति । अस्यां कथा-
यामयं दोषस्तवैव समाधेयो न ममापीति निष्टङ्गणे इत्यर्थः ॥

मू० ^a “नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेऽपि तेन
भवितव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति * ^b साम्यादेवम् ? *—इति
चेन्न, ^c वैषम्यस्याभ्युपगमात् ^d यदि तद्वतमसाधारणं
रूपमादाय महर्शनं प्रतितन्त्रसिद्धान्तं वा तच्चसमाधिः
स्यादत्र च त्वत्पक्षे पदभावान्न स्यात्तथा सति साम्यमा-
त्रात्कथं समाधिरसावचापीति निश्चेतुं शक्यते * ^e कोसौ
तत्र विशेष ? *—इति चेन्न, मया साम्प्रतं तदभिधान-

(१) प्राथमिकस्य त्वदुक्तस्य समाधेर्मयाभिधाने कृते आयासलाघवमित्यर्थः ।

स्याप्रस्तुतत्वादित्युक्तत्वात् * 'चोद्यसाम्यात्समाधिसाम्य-
म्? *-इति चेन्न, दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वा-
दिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् ॥

टी० ॥ यद्यावयोः प्रकृतदोषे समाधिसाम्यं स्यात्तदा स्यादप्येवं न
त्वेवमित्याह-। “नही”ति । दोषसाम्यमेव समाधिसाम्यमाप्तिपतीत्या-
शङ्कते-। “साम्यादि”ति । वैषम्यस्यावश्यकत्वेन बाधादातेष एवायं
न सम्भवतीत्याह-। “वैषम्यस्ये”ति । तदेवोपपादयति-। “यदी”ति ।
यथा पक्षेतरं उपाधौ स्वव्याघातकत्वेन दूष्ये बाधस्यले प्रतिवन्द्यहे
तत्रासाधारणम्बाधोचीतं रूपमादाय^{१)} यथा वा ज्ञानायाथार्यपक्षेनाश्वा-
सप्रसङ्गे मीमांसकेन दोषे दत्ते तावप्यनाश्वासप्रसङ्गस्तुल्य इति प्रतिव-
न्द्यहे प्रमाणस्य स्वतत्त्वं प्रतितन्त्रसिद्धान्तमादाय समाधिर्विषमः एवं
सर्वत्रोन्नेयमित्यर्थः ननु तथापि समाधिवैषम्यप्रयोजकविशेषोपदर्शनव्ययता
महती तवैवेत्याह-। “कोसावि”ति । पूर्वं समाधिगतो विशेष उक्तः
सम्प्रति दूष्यगतं विशेषमभिधातुं शङ्कितमपि शङ्कते-। “चोद्यसाम्या-
दि”ति । चोद्यमेव न समानं येन समाधिसाम्यमाप्तिर्येत्यर्थः ॥

मू० “यथा सङ्घवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपिसत्तायां
सत्ताभ्युपगमेनवस्थया तदाश्रये च तदभावेन^{२)} एवमन्य-
चापि बहुलं दर्शनादिति ‘किञ्च परोद्भाविमसिद्ध्या-
दिकमपरिहृत्य प्रतिवन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः
किं यदिदं दोषतया परेणोद्भाविनं तददूषणमदूष्येपि
गतत्वात् उत दूषणमपि सन्नोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमत्वात्
यथाहुः^{३)} तत्रोभयोरित्यादि ।

टी० ॥ दूष्यगतं विशेषं दृष्टान्तेनोपपादयति-। “यथे”ति ।

(१) असाधारणं बाधोचीतं रूपमादाय समाधिर्विषमः-इत्यन्वयः ।

सत्तासाधनायोपन्यस्तः सद्युवहारः सत्तायामनेकान्तिकत्वेन दूष्यस्तत्रान-
वस्याप्रसज्यकत्वरहितत्वं विशेषस्तादृशः सद्युवहारः सत्ताश्रये घटादौ
नतु सत्तायामपीत्यर्थः ॥ ^b“एवमि”ति । इहेतिबुद्धिः समवायसाधिका
समवाये समवायान्तराभावात् अनैकान्तिकी तत्राप्यनापादकत्वं^(१) दूष्य-
गता विशेषः यथा घटाभावविशिष्टबुद्धिर्भूतलेऽतिरिक्ताभावसाधिकाप्यभा-
वेऽभावान्तरसाधने कुण्ठा तत्राप्यनवस्यानापादकत्वमेव विशेष इत्या-
द्युक्तं प्रतिबन्दिग्रहणस्याभिप्रायविशेषमिदानीं विकल्प्य दूषयति-।
“किञ्चे”ति । परपक्षे दोषाभिधानं वा समाधिसाम्यं वेति पूर्वविकल्प-
तमिदानीमदूष्ये त्वत्यक्ते गतत्वात् दूषणमेवैतच्च भवति भवदपि वा नोद्वा-
वनीयमिति विकल्प्यते इत्यपौनरुक्त्यं ॥ ^d“यत्रे”ति । “यत्रोभयोः समो
दोषः परिहारोपि तत्समः नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्तादृश्यविचारणे” इति
भट्टवार्तिकम् ।

ब्रू० नाद्यः “यद्यचासिद्धादिलक्षणमस्ति उद्भाविते दूषणे तदा
दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात् परिहारे वा तस्यालक्षण-
त्वप्रसङ्गात् यद्येतदूषणं कथं तर्ह्यदूष्यत्वेन वादिनाङ्गी-
कृते प्रतिबन्दिस्थाने गतमिति चेत् यद्येतदूषणं कथं
दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः नियामका-
भावे तर्ह्येतदीयदूषणत्वे सन्देहः पर्यवसित इति चेदस्तु
दोषसन्देहेपि भवदीयसाधनस्यासाधकत्वं सन्दिग्धासि-
द्धवत् किञ्च यल्लक्षणवतोस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षणक ए-
वायमन्यचापीति तत्राप्यसिद्धादेरदूषणत्वमेव स्यादित्यं
प्रतिबन्दीदुरुत्तरा प्रतिबन्दिवादिनोपि नापि द्वितीयः ।
टी० ॥ ^a“यदी”ति । दूषणलक्षणयोगित्वे दूषणत्वधैव्यादित्यर्थः

तल्लक्षणाक्रान्तमप्येतददूषणं चेत्तदा लक्षणमतिव्यापकमलक्ष्येपि गतत्वादित्याह-^b “परिहारे” इति । अदूष्यत्वाभिमतगामित्वादित्वात् तावददूषणमेव लक्षणं चेदतिव्यापकं तदा तदुपयाहकं लक्षणान्तरमेव वक्तव्यमिति शङ्कते-^c “यदी”ति ॥ ^d “कथमि”ति । लक्षणान्तरप्रणयनमशक्यमिति भावः ॥ अदूष्ये गतत्वाददोषत्वं दोषलक्षणोपपन्नत्वाच्च दोषत्वमिति सत्प्रतिपत्तयः सन्देह इत्याह-^e “नियामके”ति । अत्रादोषत्वेन्यत्रापीदं दूषणं न स्यादित्यपरां प्रतिवन्दिमापादयति-^f “किञ्चे”ति ।

ब्रू० “तथाहि उभयवादिसम्मतदूष्यत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिवन्दीकरोति^(१) परस्तदा तद्दर्शने^(२) न्यत्र^(३) कचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिवन्द्या भयादित्येषा मयापि सुग्रहैव तं प्रतिप्रतिवन्द्याऽर्थापि शक्यते एव पठितुं यत्रोभयोः समो दोष इत्यादि*^b अथ यं विशेषमादायप्रतिवन्दी स्यात्तन्मात्रस्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एव?*-इति चेन्न, तत्र विशेषे प्रतिवन्द्या त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति स्यात्^d विशिष्य तद्विशेषत्याजने च तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिवन्द्या ॥

टी० ॥ “तथाही”ति । उद्भाव्यमानोऽयं दोषः सदनुमानमास्कन्दतीति भयेन दोषानुद्भावनं चेत्तदा तस्य क्वाप्युद्भावनं न स्यात्तदानीमपि सदनुमानास्कन्दभयस्य विद्यमानत्वात् इत्यपराप्रतिषन्दिः प्रतिव-

(१) प्रतिवन्दीकरोति=दूषणीयं करोति ।

(२) तद्दर्शने=तच्छास्त्रे ।

(३) अन्यत्र परसाधनेषु (असिद्धहेत्वाभासेषु) कचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयमित्यन्वयः ।

न्दिवादिनं प्रतीत्यर्थः दोषः सदनुमानं नास्कन्दत्येव किंतु पराभ्युपगम-
रीत्या दोषश्चेदयं स्यात्तदा सदनुमानमप्याकुलयेदिति प्रतिवन्दियहण-
मित्याह-। ^b“अथे”ति । यं दोषं पुरस्कृत्य प्रतिवन्दिः स चेन्न दोषस्तदा
तदोषलक्षणमतिव्यापकमलक्ष्येपि गतत्वादित्याह-। “ने”ति । ननु प्रति-
वन्दियहणस्य नायमभिप्रायो यदयं दोष एव न भवति किन्तु यदयं दोषः
स्यात्तदा तवापि स्यादित्यस्य प्रकृते यो दोषो दीयते तत्र दोषलक्षणमेव
न गतमित्यभिप्रायस्तदा दोषलक्षणविरह एवाभिधीयतां किं प्रतिवन्द्यो-
त्याह-। ^d“विशिष्ये”ति । असिद्धादिसामान्यलक्षणमेव तथा विशेषणीयं
येनातिव्यातिर्न स्यादित्यर्थ इति केचित् ॥

सू० * “अथ महर्षेणमात्राभ्युपगतादूष्यत्वं किञ्चित्पदार्थं
प्रतिवन्दीकरोति^(१) तदैतदुक्तं ^bतेन स्याद्विह नेदं दूषणं
वक्तव्यमभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गात् ? *—इति
तन्न, “इदमिह दूषणं वक्तव्यमभिधानेस्त्वैवानिष्टस्य
परसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गात् इत्यभिधानानुकूलाया
अपि प्रतिवन्द्याः सम्भवात् * “नन्वेवमेवास्तु तथाचाभि-
धाने नऽभिधाने चाभयतः पाशाप्रतिवन्दीरज्जुर्भवत एव दु-
र्निवारा स्यात् ? *—मैवम् ।

टी० ॥ ननु प्रा व्याख्यानं व्यावहारिकत्वं यदि प्रतिव-
न्दीकरोति^(१) तदा तदापादेतदोषस्यादोषत्वव्यवस्थापनं न प्रतिवन्दिवा-
दिनोभिमतं येन लक्षणमतिव्यापकं स्यादपितु दोषत्वव्यवस्थापनमेवेत्यत
आह-। ^a“अथे”ति ॥ ^b“तेन”ति । प्रतिवन्दीवादिनेत्यर्थः ॥ ^c“इद-
मिहे”ति । भेदः पारमार्थिको व्यावहारिकत्वादित्यत्र यदि वेदान्तिना-
स्वरूपासिद्धिर्वाच्या तदा प्रपञ्चा मिथ्या व्यावहारिकत्वादित्यपि स्वरूपा-
सिद्ध्या दुष्टमेव स्यादिति यदि प्रतिवन्दीवादिनोभिमतं तदा प्रतिवन्दी-

(१) प्रतिवन्दीकरोति=दूषणीयं करोति ।

परिहाराय वेदान्तिनाप्यपरा प्रतिबन्धिः करणीया तद्वया यदि व्यावहारिकत्वं मया नासिद्ध्या दूषणीयं तदा भेदस्य त्वदिष्टं पारमार्थिकत्वं सिद्धौ दिव्यवश्यं मया दोषोयमुद्भाव्य इत्यर्थः ॥ ^d “नन्वि”ति । यदि दोषत्वं ब्रवीषि तदा त्वत्साधनमप्यनेन दोषेण दुष्टं स्यात् नचेद्ब्रवीषि तदा प्रतिसाधयिषितं सिद्धौ दिव्यभिधानानभिधानयोस्तवैव सङ्कटप्रवेश इत्यर्थः ॥

म्ब० “मिथो विरुद्धायाः प्रतिबन्ध्यास्तर्काभासत्वात्” ^b मिथो विरोधस्य तर्कदूषणत्वात् “सत्प्रतिपक्षानुमानवद्दयोरपि परस्पर” ^c प्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति ^e न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निक^(१)सूत्रे प्रमेयताच तुलाप्रामाण्यवदित्यत्राप्यादितद्वृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुमाचार्यः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमाद्भ्युपगतं तावद्भवतास्मत्पक्षे दृष्टान्तो नास्तीतिब्रुवन्नुद्योतकरो यत्रोभयोरित्यादिवदतो भदस्य प्रतिभटी कर्तव्यः ॥

टी० ॥ ^a “मिथ”इति । अभिधानानभिधानाभ्यां दोषो मयि त्वया यदापादयते सेयं तृतीया प्रतिबन्धिः साच न सम्भवति मिथो विरुद्धाभ्यां धर्माभ्यामेकस्यापादयस्यापादनं तर्काभासो यत इत्यर्थः कथं तर्काभासोयमित्यत आह—^b “मिथ”इति ॥ ^c “सत्प्रतिपक्षे”ति । यद्यभिधानपक्षे दोषस्तदानभिधानपक्षेदोषो न सम्भवती^(२)त्युभाभ्यां दोषापादनद्वयस्य मिथः प्रतिबन्धादनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ ^d “उपक्षीणत्वादि”ति । परस्पर प्रतिबन्धेन स्वस्वकार्यात्तमत्वादित्यर्थः ननु यत्रोभयोः समो दोषः इत्यभिदधतो भट्टाचार्यस्य प्रतिबन्धभ्युपगमश्चत्वत्प्रतिबन्धिखण्डन विरुद्ध इत्यत आह—^e “न्याये”ति । भट्टाचार्यविरोधेषुद्योतकराचार्यस्य प्रतिबन्धिखण्डनाभ्युपगमोऽस्त्येवेति तदनुरोध एव ममापीत्यर्थः ॥

(१) षोडश=

(२) “यदि चानभिधानपक्षे दोषस्तदाभिधानपक्षे न सम्भवति”—इतिशेषः पूरणीयः, कथञ्चिद्विगलितो वा ज्ञेयः ।

मू० "तत्किं प्रतिवन्द्यादि दूषणं न भवत्येव * नन्वेवं भवतो
पसिद्धान्तः स्यादिति चेत् ? *—^७तर्हि दर्शयापसिद्धान्तस्य
लक्षणं प्रकृतसम्बन्धतया, 'वाङ्मात्रेणापसिद्धान्ते
भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात् * सिद्धान्तविपरीता-
भ्युपगमोऽपसिद्धान्तः प्रतिवन्द्यादि भवता सिद्धान्तत्वेना-
भिप्रेतं "ममेदं + दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्श-
नविशेषस्याभ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारा-
त्मकत्वात् तेषु च पदार्थेषु प्रतिवन्दीदूषणत्वादेः प्रविष्ट-
त्वात् ? *—इति चेन्न, लक्षणमेव तावदिदमपसिद्धान्तस्य
नोपपद्यते मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतोऽपसिद्धान्त-
प्रसङ्गात् ।

टी० ॥ ननु स्थाने स्थाने शङ्कराचार्यप्रभृतिभिः प्रतिवन्दिरभ्युपगतैवेति
तदनभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इत्यपसिद्धान्तखण्डनाय प्रस्तौति—। "तत्कि-
मि"ति ॥ ^७"तर्ही"ति । लक्षणाधीनप्रतिपत्तिकत्वान्नित्यस्येति भावः
प्रकृतसम्बन्धितया लक्षणं दर्शयेत्यर्थः ननु किं लक्षणोपदर्शनेन यतः
प्रसिद्ध एवापसिद्धान्त इत्यत आह—। "वाङ्मात्रेणे"ति । अव्यवस्थिता-
पसिद्धान्ता पादनं सर्वत्रसुलभमित्यर्थः ननु कथामुपक्रममाणेन मया प्रति-
वन्दिः सिद्धान्तत्वेन नाभ्युपगता येन तदनभ्युपगमादपसिद्धान्तः स्यादि-
त्यत आह—। ^८"ममेदं + मि"ति । अभ्युपगतप्रतिवन्दिदोषत्वशास्त्राभ्युप-
गम एव कथोपक्रमे प्रतिवन्द्याभ्युपगम इत्यर्थः यदीदं लक्षणं तदा मत्सि-
द्धान्तस्य प्रपञ्चमिष्यात्वस्य विपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसि-
द्धान्तापत्तिरित्याह—। "लक्षणमि"ति ॥

(†) "मयेदम्"—इति क्वाचित्कः पाठः ।

मू० * स्वसिद्धान्तं स्तथापेक्षितं ? *—इति चेन्न, ^१ विशेषण-
 पूरणमन्तरेण तदलाभात् ^२ अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादा-
 नवैयर्थ्यम् एवमभ्युपगमे भवत एवेयमपसिद्धान्तकृत्या
 “निवृत्त्यापत्तेः त्वत्सिद्धान्ते शतशो हेत्वादौ विशेषणो-
 पादानदर्शनात् परसिद्धान्तहेतूनां चानुपात्तविशेषणा-
 नामनैकान्तिकी कृत्य त्वच्छास्त्रे बहुशो दूषित-
 त्वात् प्रथमं स्वशब्दविशेषणमनुगादाय दूषणभयेनेदानीं
 तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं
 हि प्रथममविशेषणं साधकभागमभिधाय पश्चाद्विशेष-
 णवत्तद्वचनं ^३ किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्त
 कालतापातः अप्राप्तकालोवयवविपर्यास इति लक्ष्यम-
 भिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं तस्य च भवता विपर्यासः
 कृतः ॥

टी० ^१ “तथापेक्षितं” इति । यद्विपरीताभ्युपगमेनापसिद्धान्त-
 इत्यर्थः ॥ ^२ “विशेषणे”ति । स्वपदमनन्तर्भाष्य यल्लक्षणं कृतं ततस्तदला-
 भादित्यर्थः ॥ ननु सामान्यपदस्य विशेषे तात्पर्यात्सिद्धान्तपदं स्वसिद्धान्त-
 परमतो नोक्तदोष इत्यत आह—। ^३ “अन्यथे”ति । एवं सति विशेषणं
 कापि न दीयेतेति भावः ॥ ^४ “निवृत्त्यापत्तेरिति”ति । व्यावृत्त्यापत्तेरित्यर्थः ।
 स्वशास्त्रे विशेषणपूरणात्परकीयहेत्वादौ च विशेषणमन्तरेणोपन्यस्ते त्वया
 दूषणाभिधानात् विशेषणपूरणस्य त्वत्सिद्धान्तत्वादित्यर्थः “किञ्चैवमि”-
 ति । लक्ष्यं पक्षमुपन्यस्य तत्रेतरभेदायै लक्षणस्य हेतोरभिधानमित्यस्य
 विपर्याससत्त्वया कृत इत्यप्राप्तकालस्ते निग्रहस्थानमित्यर्थः ॥

मू० (१) "एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तेपातात् * ^७ यस्तु प्रथमत एव स्वविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः 'मदीयो हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम' ^८ अत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणादभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यति ? *—इति चेन्न, 'ममाप्यभ्युगन्तृत्वान्नयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यते एव * विपरीताभ्युपगन्तापेक्षित ? * इति चेन्न, अविशेषात् * सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता विपरीताभ्युपगन्ता ? *—इति चेन्न, तथाप्यविशेषात् ममापि त्वत्सिद्धान्तविपारीताभ्युपगन्तत्वात् * स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाभिमत ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ "एवमेवे"ति । हेत्वभिधानानन्तरमेव प्रतिज्ञाभिधानमिति क्रमश्चेत्त्वयेदानीमभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः ॥ नन्वेतावतापसिद्धान्तखण्डनं न वृत्तं स्वपदपूरणेन तल्लक्षणनिर्वाहादित्यत आह—^७ "यस्त्वि"ति स्वेतिविशेषणस्य प्रक्षेपेपि वेदान्तिसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो नैयायिकादेरपसिद्धान्तप्रसङ्गस्तदवस्य एवेत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयति—^८ "मदीयोही"ति । अभ्युपगन्ता स्वपदवाच्यो नच परदर्शनसिद्धान्तस्य परोभ्युपगन्ता येन तद्विपरीताभ्युपगमे परस्यापसिद्धान्तः स्यादित्याह—^९ "अत्रे"ति । एतावतापि तत्सिद्धान्ताभ्युपगन्तृत्वं^(१) न लभ्यते किन्तु अभ्युपगन्तृत्वमात्रं तथाच सदापस्तदवस्य एवेत्याह—^{१०} "ममे"ति ।

(१) हेत्वभिधानपूर्वं पञ्चात्प्रतिज्ञावचनमित्येवमेवोपन्यास क्रमत्वाच्चेन दोष इत्यत आह—एवमिति—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः क्रमेणोपन्यसनीया इति भवच्छास्त्रेङ्गीरादित्यर्थः ।

(२) इतरसिद्धान्तविवक्ततया विशेषरूपेण तदेकसिद्धान्तव्यक्त्यभ्युपगन्तृत्वमित्यर्थः ।

अविशेषादिति ममापि यत्किञ्चिद्विपरीताभ्युपगन्तृत्वादित्यर्थः ॥ ^f “तथा-
पी”ति । सिद्धान्तस्याविशेषितस्यैवोपादानादित्यर्थः ॥

ब्र० “ननमतिप्राज्ञो सि^(१)यतः ^b स्वपदमभ्युपगन्ता विशेष-
यितुं प्रवृत्तो भ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वाराविशेषयसि पर-
स्पराश्रया^(२)न्विभेषि स्वपदेपि साधारण्यप्रत्यवस्थानं
परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्ध्यत्से^(३) * यस्य
यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोपसिद्धान्तस्तदीय इति-
चेत् ? *—मैवम्, यस्य यः सिद्धान्त इति “पुरुषव्यक्तिवि-
शेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वेऽसाधारण्यादव्यापकत्वं ल-
क्षणदोषः यस्येति सिद्धान्तसंबन्धिनः इत्यर्थे तेनेति च सिद्धान्त-
संबन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् “तथाहि सिद्धान्त-
संबन्धिनो मम यः सिद्धान्तस्तस्य सिद्धान्तान्तरसम्ब-
न्धिना भवता त्यागोऽस्येव * ^(४) त्याग एव तस्य नास्ति
मया परिगृहीतविषयत्वात्त्यागस्य ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ “नूनमि”ति । स्वपदार्थः साधारणो माभूदित्यभ्युपगन्ता
तद्विशेषणत्वेनोपात्तस्तस्यापि साधारण्यं स्वपदेनापाकरोषि चेत्तदान्या-
न्याश्रय इत्यर्थः । एतावतापि नोक्तदोषोद्गार इत्याह—^b “स्वपदेपी”ति ।
^c “यस्ये”ति । तथाच नैयायिकस्य स्वकीयसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमादेवा-
यसिद्धान्तो ननु परसिद्धान्तविपरीताभ्युपगमादपीत्यर्थः । यत्पदस्य व्यक्ति-
मात्रपरत्वेऽननुगमः साधारण्यत्वे पुनः पूर्वोक्तदोष इत्याह—^d “पुरुषे”ति ।

(१) प्रज्ञामतीत्यवर्त्तस इत्यर्थः ।

(२) श्रयमाश्रयः । अभ्युपगन्तुं नियमसिद्धौ स्वपदार्थनियमसिद्धिस्वपदार्थं निय-
मसिद्धौ चाभ्युपगन्तुं नियमसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः ।

(३) स्वपदं परित्यज्य सम्प्रतियच्छब्दविशेषणं प्रक्षेपेण शङ्कते—यस्य य इति—

(४) त्यागशब्दबलेनातिप्रसङ्गपरिहारं चोदयति—त्याग एवेति—

यत्पदस्य साधारणपरतायां दोषं व्युत्पादयति-।^e “तथाही”ति ॥ ^f “त्या-
ग एवे”ति । मया नैयायिकेन भवदीयसिद्धान्तस्य त्याग एव नास्तीत्यर्थः ।

ब्र० “यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानि-
यमः^(१) *^b अथ स्वीकृतस्यास्वीकारः ? *—तदा मया स्वीकृत-
तस्य भवताऽस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति^(२)
*^c अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः * सोऽपि न “तेनेति
स्वीकर्त्तव्ये” ममापि स्वीकर्त्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽ-
स्वीकारे तवापसिद्धान्तापत्तेः *^d एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वी-
कारोपसिद्धान्त ? *—इति चेन्न, केनेति यद्येकसङ्ख्यायो-
गिनेति तदा मम यथैकसङ्ख्यायोगित्वं तथा तवापीति स
एवापसिद्धान्तापातः *^e अथैकेनेत्यभिन्नेनेति ? *—^f त-
दापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम् अन्यस्मा-
दभिन्नत्वं न मम न तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः ॥

टी० ॥ ^(१) अस्वीकारमात्रस्य त्यागपदार्थत्वे परिगृहीतविषयत्वं ना-
स्तीत्याह-।^a “यदी”ति । यद्यपि परिगृहीतविषयत्वं त्यागस्येत्यभिधाना-
नन्तरमयं विकल्पोनुपपन्नस्तथाप्यभिप्रायदाढ्यायै विकल्पो द्रष्टव्यः ॥
^b “अथे”ति । प्रकृते तु त्वया स्वीकृतस्य मयाऽस्वीकार इति नापसिद्धान्ता-
न्तापातः इत्यर्थः ॥ तत्पदस्य स्वीकारकर्त्तृमात्रपरत्वे स एव दोष इत्याह-।
^c “तेनेती”ति ॥ ^d “एकेने”ति स्वीकारास्वीकारकर्त्तृरैक्यं विवक्षितमित्यर्थः ॥ एकमप्ये^(४) कसङ्ख्यायोगित्वं चेत्तदा स एव दोष इत्याह-।^e “ने”ति

(१) पुनरपि प्रथमकल्पनिरासाय शङ्कते—अथेति—

(२) सम्यगिति तत्पदप्रक्षेपेणाद्यकल्पमङ्गीकृत्यपुनश्शङ्कते—अथेति ।

(३) अथ स्वीकृतस्यास्वीकारस्यागोऽस्वीकारमात्रं वा । नाद्यः । व्याघात् । नापि
द्वितीयइत्याह—अस्वीकारमात्रस्येति—

(४) एकमपि=एकपदस्याप्यपि । एकसङ्ख्यायोगित्वम्=एकत्वसङ्ख्यावत्त्वम् ।

स्वीकारास्वीकारकर्त्तारभेदो विवक्षित इति न पूर्वदोष इत्याह—^f“अथे”ति ।
स्वाभेदविवक्षायां पूर्वदोषतादवस्यं^(१) पराभेद विवक्षायामसम्भवलक्षण-
दोषः नहि कश्चित्परस्मादभिज्ञो भवतीत्याह—^g“तदापी”ति ॥

ब्र० * “अथ स्वीकर्तृस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं ? *—तदाऽय-
मर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेन एकस्य स्वीकृतस्या-
स्वीकारोऽपसिद्धान्तस्तथाच स एव भवतोऽपसिद्धान्तः
^bमया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्तुरभिन्नस्य भवतस्त-
दीयास्वीकर्तृत्वात् एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावप-
सिद्धान्त इत्यपास्तं ^d“मिलितयोरवयोरपसिद्धान्तापातात्
* “अथ तत्स्वीकर्तुरेव तदस्वीकर्तुरभिन्नत्वमेकशब्देना-
भिमतं ? *— ॥

टी० ॥ ननु स्वीकर्तृप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभाववता योऽस्वीकार-
स्तुत्यविषयकः सोऽपसिद्धान्त इति शङ्कते—^a“अथे”ति । प्रपञ्च-
सत्यत्वस्वीकर्तृप्रतियोगिकभेदात्यन्ताभाववता भवता प्रपञ्चमिथ्यात्वा-
स्वीकारोपसिद्धान्तः स्यादत्रापि स्वीकर्तृतोभिन्न एवास्वीकर्ता विषयः
प्रपञ्चाप्येक एवेत्याह । ^b“मये”ति । यदङ्गीकारो यस्य विषयस्य प्रपञ्च-
मिथ्यात्वादेरङ्गीकार इत्यर्थः ॥ ^c“एतेने”ति । स्वीकारास्वीकारकर्त्ताः
कर्मण^(१)श्चैक्यं यत्रे^(२)ति शङ्कार्थः ॥ एकत्वसत्त्वयोगित्वविवक्षादोषे
सत्येव दोषान्तरमाह—^d“मिलितयोरि”ति । एकेन मया भवता च
कस्यचिद्विषयस्य स्वीकारः कस्यचित्त्वास्वीकार एक एवापसिद्धान्त उभयोः
स्यादित्यर्थः । विषयैक्यविवक्षायामपि प्रकारभेदमाश्रित्य स्वीकारा-
स्वीकारावेकेन सम्भवत एवेति भावः । यद्वा विषयाभेदमविवक्षित्वैव
पूर्वशङ्का तेन तद्विवक्षया शङ्कान्तरमाह—^e“अथे”ति ॥

(१) कर्मणः=स्वीकारविषयस्य ।

(२) “तत्रापसिद्धान्तः”—इति शेषः ।

मू० "तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते
 ऽस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्तृन्तरस्वीकारविषयस्य भवता
 किञ्चित्स्वीकर्त्तृभिन्नेनास्वीकारविषयतया स्वीकारविष-
 याभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वार-
 त्वात् * ^७ एकेन स्वीकर्त्ता नतु भिन्नेन स्वीकारास्वी-
 कारौ विवर्त्तितौ ? * -इति चेन्न, 'एकेन स्वीकर्त्तृत्येत-
 देव विवेचयन् भूयस्तदाकर्षन्नभिहितदूषणगणाव्यावृत्त्या-
 पत्त्या कथय कथं न घनाघनसमय^(१)समाग' मोदी-
 यमानतरलतरङ्गिणीवेणिजलविवर्त्तनिर्वर्त्ततावर्त्तचक्रचङ्ग-
 म्यमाणतृणकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि * स्वीकृत्यास्वी-
 कारः स ? * -इति चेन्न,

टी० ॥ "तदे"ति । स्वीकर्त्तृन्तरस्य वेदान्तिनः स्वीकारविषयः
 प्रपञ्चमिथ्यात्वं तस्य स्वीकर्त्तृन्तराभिन्नेन भवता योस्वीकारः सोप-
 सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ नन्वत्रापि स्वीकारास्वीकारौ भिन्नकर्तृकावेव
 पर्यवस्यौ समानकर्तृकौ च विवर्त्तितौविति नोक्तदोष इत्याह । ^७ "एके-
 ने"ति ॥ एकेनेत्येकसद्वायोगिनेत्युक्तदोषतादवस्थमेवेत्युपहसन्नाह-
 "एकेने"ति । तदाकर्षन् दूषितघिशेषणैरेव विशेषयन् दूषणगणाव्या-
 वृत्तिर्दूषणगणप्रत्यासत्तिः कथं न विडम्बनामनुभविष्यसीति कथयेत्य-
 न्वयः । ^८ "उदीयमाने"ति दैवादिकस्येङ् गतावितिधातोरात्मनेपदिनो
 रूपं वेणिः प्रवाहः जलविवर्त्ता भूयस्तया जलपरिणामस्तेन निर्वर्त्तितो
 निष्पादित आवर्त्ताम्भसां भ्रमिस्तस्य चक्रं समूहः तत्र चङ्गम्यमाणस्य
 घूर्णमानस्य तृणसमूहस्य या विडम्बना विकृत्यना तामित्यर्थः ॥

(१) वर्षासमयेत्यर्थः ।

सू० “कार्यविशेषनेनोक्तवाधापातात्” अस्वीकृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः । “किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तारि यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भूते “आद्ये पूर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेष्यनेन व्युत्पातुं शक्यते तच्च किं वक्तव्यं * “न तावेन्न वक्तव्यमेव किञ्चित्पूर्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादितियुक्तम् ? * — अपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य (१) तदूषणत्वान्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात् ।

टी० ॥ “तत्त्वार्थे”ति । तत्त्वाप्रत्ययस्याप्येककर्तृकत्वमर्थः । तत्र चैकपददोषतादवस्थमित्यर्थः ॥ ^b “अस्वीकृत्ये”ति । प्रपञ्चप्रियात्वस्यास्वीकृतस्य नैयायिकेन स्वीकारोऽपसिद्धान्तो न स्यात् तत्त्वाप्रत्ययेन स्वीकारपूर्वकास्वीकारस्यैवाभिधानादित्यर्थः ॥ ननु सिद्धान्तपरित्याग एवापसिद्धान्तः सचोभयथा भवति स्वीकृत्यास्वीकारे अस्वीकृत्य स्वीकारे वेत्यत आह— “किञ्चे”ति । यद्वर्णनमाश्रित्य कथायां प्रवर्तते तद्वर्णनं स्वीकृतापसिद्धान्तदोषभावमुत नेति विकल्पार्थः ॥ ^d “आद्ये” इति । सिद्धान्तं त्यजता तेन यदपसिद्धान्तस्य दोषत्वमपि त्याज्यं तदा तस्मै किं वाच्यमित्यर्थः ॥ “न तावदि”ति । मृतमारणस्यानर्हत्वादित्यर्थः । ^f “अपसिद्धान्ते” इति । येन निग्रहेण मृतस्तत्र सिप्रतिपन्नश्चेत्तदा न मृत एवेत्यर्थः ॥

सू० “अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छिन्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेत इत्यनसिद्भावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गृहान् प्रतिष्ठेत

(१) तत्परिहारस्य तेनाभिहितत्वादित्यन्वयः । तदूषणत्वेत्यत्र तदिति पदं क्वचित्पुस्तके नास्ति ।

*^६ निगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनादरणीयमेवेति चे-
न्न ? *— ‘अन्यतरासिद्ध्या नियच्छपरिहारस्यैव तेनाभिधीय-
मानत्वात् तथाप्यनादरणेऽनसिद्धावसिद्धिमुद्भाव्यपराभिधी-
यमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम् * ‘अथ
मन्यसे मध्यस्थेनैतद्विचारणीयं किमनसिद्धावसिद्धिरने-
नोक्ता अनपसिद्धान्ते चापसिद्धान्तः एतद्विचार्य तेनैव
जयपराजयावधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापन-
मिति ? *^७ तर्हि वादिना साधने प्रयुक्ते दुष्टमेतदित्यभि-
धायैव प्रतिवादिना निवर्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतो
दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य विचार्य जयपराजया-
वधारयिष्यति सोऽयं प्रसूय निर्दृष्टीभूतपिकदम्पत्यप-
त्य^(१) पोषणकृतमद्यासवायसव्यसनमासादयिष्यति म-
ध्यस्थोवराकः तावकदुःपरामर्शप्रकर्षेण

टी० ॥ “अन्यथे”ति । यदि परोद्भावितदोषे परविप्रतिपत्तिर्न
निरसनीयेत्यर्थः । परासिद्धिपरिहारं परेण क्लिपमाणमसिद्धिपरिहारम् ।
अनसिद्धौ परोद्भावितासिद्धिशून्ये ॥ ^६ “निगृहीतस्ये”ति । अपसिद्धान्तेन
नियहेण निगृहीतस्यापसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिवचनं नादरणीयमित्यर्थः ।
अपसिद्धान्तपरिहाराय तस्य तत्र विप्रतिपत्तिरतोऽवश्यमादरणीयेत्याह—
“अन्यतरे”ति पूर्वाक्तमेव विपक्षे दण्डं स्मारयति— । “तथापी”ति ।
उद्भावितदोषपरिहारं क्वापि नोद्भावयितापेक्षेत्यर्थः ॥ “अथे”ति ।
उद्भावितदोषस्य समीचीनत्वे स्थापनावादिनस्तदसमीचीनत्वे नितु-
योज्यानुयोगेन दूषणवादिनोभङ्गमेव मध्यस्थो व्यवस्थापयेत् तूद्भावितदोषे
वादिविप्रतिर्वादिना गवेषणीयेत्यर्थः ॥ तर्हि वादी विशिष्य दोषमपि

(१) अपेक्षेतु=आदरेत् ।

नोद्भावयेत्तत्रापि मध्यस्थस्यैव दोषविशेषविचारणाश्रमः स्यादित्युप-
संहरति-। “तर्ही”ति ।

श्रू० * अथोच्यते “संप्रतिविप्रतिपद्यतां नामापसिद्धान्तेष्वसौ
किमेतावता पूर्वस्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य
तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तस्योप-
न्यासो युक्तः इति? *—मैवम्, “यदीदानींतन्यननुमतिरस्य
नाद्रियते अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव
दूषणप्रवृत्तिः तदापसिद्धान्तस्यापि कुतोवकाशः स(२)हि
पूर्वमनुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्तते नान्यथा
‘तस्मात्स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति वि-
प्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति ।
“द्वितीयानवकाशः ।

टी० ॥ सामान्यतोऽप्यनङ्गीकृततद्दोषभावस्यैव तत्र विप्रतिरूपा
देया येन तु तद्दोषभावः सामान्यतोऽभ्युपगतस्तस्यापि कथाकालीना
तद्दोषविप्रतिपत्तिश्चेदादरणीया तदा क्वचिदपि दोषव्यवस्थितिर्न स्यात्
को हि परापादिते दोषे न विप्रतिपत्स्यते इत्याशङ्कते-। “सम्प्रती”ति ।
पूर्वस्वीकृतास्वीकारसाम्येष्वपसिद्धान्त आद्रियते अपसिद्धान्तविप्रतिपत्तिः
कथाकालीना कथं नाद्रियेत्याह-। “यदी”ति । साध्याद्रियतां किं
तेनेत्यत आह-। “तस्मादि”ति । तथाच कथाकालेऽपसिद्धान्तस्य
दोषत्वं व्यवस्थापनीयं तच्चोक्तक्रमेणाशक्यमित्यर्थः ॥ “द्वितीयानवकाश”

(१) पिकदम्पती स्वापत्यं प्रसूय काकापत्यमपसार्य तत्स्थाने तं निधाय काकेन
स्वापत्यं पोषयतः ।

(२) सः=अपसिद्धान्तः ।

इति वादिनैव तत्रापसिद्धान्तस्य दोषत्वं व्यवस्थापनीयं न तु मध्यास्येनेति मध्यस्यस्य द्वितीयस्यानवकाश इत्यर्थः ।

ब्र० “यस्य तु सौगतादेर्मते ऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रति साधनीयमवश्यमेवास्य दूषणत्वं *^१ नच वाच्यं योपि सिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात एवापादनीयः ? *— ‘दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता प्रथमं^(१) तद्दर्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिवन्दीदूषणात्वादेस्तेन स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकारस्तावेनौ स्वीकारास्वीकारावेकेनैकस्य व्याहृताविति ।

टी० ॥ तदेवाह—। “यस्येति । यथा सौगतं प्रति वादिनैव तद्दोषत्वं व्यवस्थाप्यं न तु मध्यास्येनेत्यर्थः यद्वाऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तं प्रत्यपसिद्धान्तस्य द्वितीयस्यानवकाश इत्यर्थः । तद्दोषत्वस्य तं प्रत्यवस्थितत्वात् ॥ ननु कथायां कथकेन दोषत्वं यदि व्यवस्थाप्यं तदा कथैव न पर्यवस्येदित्यत आह—। “यस्य त्वि”ति । अनभ्युपगतापसिद्धान्तदोषत्वं सौगतं प्रति कथावसरेपि तद्दोषस्यापनस्य व्यावहारिकत्वादित्यर्थः । यद्वा तदानेवभूतं प्रतीति यो द्वितीयो विकल्पः तस्यानवकाश इत्यर्थः ॥ कुतः इत्यत आह—। “यस्य त्वि”ति तु शब्दो हेत्वर्थः । साधनीयदोषभावस्यापसिद्धान्तस्य तं प्रत्युद्भावनमनुचितमेव यत इत्यर्थः ॥ नन्वपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तं प्रत्यपसिद्धान्तान्तरं नोद्भावं येन तद्दोषभावस्यान्यतरासिद्धत्वं स्यादपि तु व्याघात उद्भाव्य इत्यत आह—। “नच”ति । व्याघातं स्फुटयति दर्शनेति प्रतिवन्दीदूषणादेरित्युक्तदूषणसंविज्ञानबहुव्रीहिणापसिद्धान्त एवाभिहितस्तेनापसिद्धान्तस्य स्वीकृतस्यास्वीकारो लभ्यते यद्वा प्रथमापसिद्धान्तसाध्यदर्शनाय प्रतिवन्द्यादेरित्युक्तम् ।

(१) केषुचित्पुस्तकेषु मूले “प्रतिवन्दीदूषणात्वादेः”—इति पाठः । प्रथममित्यस्य स्वीकारादित्यनेनान्वयः ।

ब्र० “यद्यपमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातस्तदाऽपसिद्धान्तदूषणत्वे
 विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमव्युदस्य नभिधातुं शक्यः *
 अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भा-
 व्यमानोद्भावनः ? *—तदा सार्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणे-
 प्ययमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणताङ्गीकारेण ^१ किञ्च
 एवमपसिद्धान्ते उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजाताया-
 मपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभि-
 धाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोक्त-
 त्याग इति ^२ एवं प्रथमं किञ्चित् दूषणमुक्त्वा तत्परि-
 हारिणः दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं
 प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः ।

टी० ॥ व्याघातो यद्यपसिद्धान्त एव तदा तत्र विप्रतिपत्तं प्रति
 तदुद्भावनानर्हतैव दूषणान्तरं चेत्तदाऽपसिद्धान्त एव पृथक् निग्रह-
 स्थानं न स्यात्तुल्यलक्षणत्वादित्याह— ^३ “यद्यपमि”ति । व्याघातस्य
 दोषान्तरत्वपत्तेः दोषान्तमाह किञ्चेति दूषणहानेरपि प्रतिज्ञाहानिपदेन
 सहृद्दीतत्वादित्यर्थः दूषणहानिसाधारणं प्रतिज्ञाहानिलक्षणमाह—
^४ “स्वीकृतोक्ते”ति ॥ नन्वेवं प्रतिज्ञातं यद्यपसिद्धान्त एवात्र दोषस्तथाच
 तत्र व्युत्थितं प्रति व्याघातोद्भावेन कथं प्रतिज्ञाहानिः स्यादित्यत आह—
^५ “एवमि”ति । तत्परिहारिणस्तं दोषं त्यजतस्तन्निर्वाहप्रकुर्वत इति
 यावत् “तत्परिहारिणी”ति क्वचित्पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः । स्वीकृतोक्तत्यागे
 सत्यपि यदि न प्रतिज्ञाहानिस्तदा क्वचिदप्ययं दोषो न भवेदित्यर्थः ।
 आदि पदात् प्रतिज्ञान्तरादिपरिग्रहः ।

ब्र० * “प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथ-

नात् नैष दोषः ? *—इति चेन्न, ^(१) पूर्वनिग्रहपरिहार-
मकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्त-
त्वादिति ^(२) * 'नचानेन भयेन भवता व्याघात एवाभि-
धातव्यः प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यम् ? *—अपसि-
द्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् 'सर्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघा-
ताभिधानस्यैव मङ्गीकर्तव्यत्वा' नहि क्वचिच्छक्यतेव-
धारयितुं मयापसिद्धान्ते उद्भाविते नायं तत्र विप्रतिप-
त्त्यते इति ।

टी० ॥ ननुद्भावितापसिद्धान्तनिर्वाह एव व्याघातोद्भावेन
क्रियते तथा च कथं प्रतिज्ञाहानिरित्याह—। ^a "प्राप्ति"ति ॥ ^b "पूर्व"ति ।
पूर्वनिग्रहोपसिद्धान्तस्तत्परिहारमकृतवति दोषान्तरानवकाशावहि मृतो-
पि मार्यते इत्यर्थः । क्वचित्परिहारमकृतवतीति ^(३) पाठः । तत्र प्रथमोद्भा-
वितापसिद्धान्तरूपनिग्रहस्यानपरिहारः तत्र व्युत्थानेनान्यतरापसिद्धादिना
कृतः तत्परिहारमपसिद्धान्तोदापत्वव्यवस्थापनमकृतवति वादिनि निरनु-
योज्यानुयोगेन पराजिते निग्रहस्यानान्तरस्य व्याघातस्य य उपन्यासः स
न युक्तः पराजितवादिकर्तृक उपन्यासो न युक्त इत्यर्थः ॥ ^c "नचे"ति ।
अपसिद्धान्तोदापत्वे व्युत्थितं प्रति दोषत्वव्यवस्थापनभयेनेत्यर्थः एवं सत्य-
पसिद्धान्तः क्वापि लब्धावकाशो न भवेत्सर्वत्र व्याघातस्यैवोद्भावनीयत्वा-
दिति तदोदापत्वव्युत्पादनवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः ॥ एतदेवाह—। ^d "सर्व-
त्रे"ति ॥ ननु यत्रैव नापसिद्धान्तोदापत्वे विप्रतिपत्त्यते तत्रैवायं लब्धाव-
काशः स्यादित्यत आह—। ^e "नही"ति ॥

(१) पूर्वोद्भाविते निग्रहे परिहृते व्याघातनिग्रहोद्भावेनमुतापरिहृत एव नाद्यः
प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः द्वितीयञ्चेत्तत्राह—नेति—

(२) अयुक्तत्वं चात्राकृतपरिहारे पूर्वनिग्रहे निग्रहान्तरोद्भावेनेनोद्भावयि-
तुरेवनिग्रहान्तापस्या बोध्यमिति भावः ।

(३) पूर्वनिग्रहपरिहारपरिहारमकृतवतीति पाठ इत्यर्थः ।

सू० * “नन्वस्त्वेवं विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति ? *-(^१)मैवं, “येनाप्यस्वीकारदण्डेन तत्स्वीकारयिष्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात् उक्तं च सौगतैः “नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्ती”ति नाप-
सिद्धान्तो नियहाधिकरणमिति”रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यतः विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषय-
ग्रहा इति ।

टी० ॥ ननु यथा सौगतं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दोषत्वं तदैव व्यवस्था-
पनीयं तथान्यमप्यपसिद्धान्तव्युत्थितं प्रतीत्याह-। “नन्वि”ति । ननु
यत्किञ्चिदनिष्टान्तरमुपन्यस्यासिद्धान्तो व्यवस्थाप्यस्तत्रापि तद्व्युत्थित-
सम्भवादित्याह-। “येनापी”ति । अपसिद्धान्तस्यादोषत्वे सौगतानुम-
तिमाह-। “नही”ति । कथायां यथास्फुरणं वक्तव्यं कृताक्रमेण ननु
शास्त्रानुरोधस्तथा चापसिद्धान्तो नियहस्य कथाकारणसम्यग्ज्ञानाभावस्या-
धिकरणमुच्चायकं न भवतीत्यर्थः ॥ “रिक्तस्ये”ति । न खल्वयं सिद्धान्त-
मादायैव कश्चिज्जायते येनास्यायं सिद्धान्त इति नियमः स्यात् न वा
गुणदोषविचारविधुरेण जन्मानुपदं स्वेच्छया सिद्धान्तः परिहृती न वा
जातमात्राय केनचित्त्रियामकेन सिद्धान्तो विलभ्यन्ते तवायं सिद्धान्तस्त-
वायं सिद्धान्त इति तथाच सिद्धान्तो न कस्यापि येन तं त्यजतोऽपसि-
द्धान्तः स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तविषयग्रहा इति रूपकं(^२) यथा विषयो
यामादिः राजादिना विलभ्यते तथा न सिद्धान्तोपीत्यर्थः ॥

सू० “अत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः
यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता ^१अस्फूर्तिमता स्थिरवा-

(१) दूषणत्वेन तदङ्गीकृतव्याघातादिदण्डेनापसिद्धान्तस्य त्वया दूषणत्वं प्रसाधनीयं तदपि न सम्भवति पूर्वं सिद्धान्तवदेव व्याघातदण्डदूषणत्वादपि व्युत्थान-
सम्भवादिति परिहरति-मैवमिति-इति तु विद्यासागराः ।

(२) रूपकम्=रूपकालङ्कारः ।

दिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निश्चयते तदा 'किं कुर्यात्'
^d * प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेत् ? * - इति चेत्, एवं
 तर्हि विप्रतिपत्त्यपनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव
 अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनु-
 गुणव्यतिक्रमयोर्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः । * नचै-
 कपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पाद-
 नादन्यच्छास्त्रं नाम *

टी० ॥ नहि शास्त्राश्रया वादा भवतीति वादिनं सौगतं प्रति
 परिशिष्टे^(१) यदुक्तमुदयनाचार्यचरणैस्तदाह-। "अत्र कश्चिदि"ति ॥
^b "अस्फूर्तिमते"ति । दोषान्तरस्फुरणरहितेन ॥ "किं कुर्यादि"ति ।
 अपसिद्धान्तं तिरस्कृत्य किमन्यद्व्यादित्यर्थः ॥ ननु स्यैर्यपन्नं गृहीत्वा
 कथायां प्रवृत्तः तणभङ्गमङ्गीकुर्वन् प्राथमिकविप्रतिपत्तिविरोधेनैव निय-
 हीतुं शक्यते नापसिद्धान्तेनेति शङ्कते-। ^d "प्रथमे"ति । स्यैर्याभ्युपगम-
 विरोधमित्यर्थः । यदि तत्कालीनस्यैर्याभ्युपगमविरोधो दोषस्तदा स्यैर्य-
 साधनोपयुक्तप्रमेयान्तरव्यतिक्रमोपि दोष एवाविशेषादित्याह-। "एव-
 मि"ति । स्यैर्यवत् स्यैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञानप्रामाण्यमपि तदभ्युपगमविषय
 एवेति भावः । ननु भवत्वेवं तथापि नहि शास्त्राश्रया वादा इत्यत्र
 किमुक्तं भवेदित्यत आह ^f "नचे"ति । एकः पुकसार्यः स्वर्गोपवर्गो वा
 तदनुगुणं तदुपयुक्तमङ्गाङ्गिभावापन्नं यत्पदार्थजातं तद्व्युत्पादनात्तद्व्युत्पा-
 दकादन्यादित्यर्थः । कर्तरि ल्युट् प्रत्ययान्तो व्युत्पादनशब्दः करणव्युत्पन्नो
 वा यथा मीमांसायां स्वर्गः पुरुषार्थस्तदङ्गमपूर्वं तदङ्गं च यागादि तद्व्यु-
 त्पादनमेवमान्वितिक्या^(२)मपवर्गः पुरुषार्थस्तदङ्गाङ्गिभावापन्नं प्रमाणप्र-
 मेयसंशयादीति ॥

(१) परिशिष्टे=परिशिष्टनामके ग्रन्थे ।

(२) आन्वितिक्याम् = न्याये ।

ब्र० “तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणायोह।दिसमस्त-
स्वीकारः तदेकपरिचारे वा समस्ततदनुगुणपरिचार
इति परमेश्वरोपि नान्यथा करणे क्षमः ^b * नच समस्त-
तदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देनाभिधातुमुचितं *
तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् ‘परिषदनपेक्षितत्वाच्च’ ^d * नच
तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोहः परस्परशास्त्र-
मनाश्रित्य शक्यः * ^e नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा
तच्चप्रतिपत्तिजयावित्यक्तामेनापि तत्तदधिकारप्रवृत्तं शा-
स्त्रमेवाश्रयणीयम्? * —इति ।

टी० ॥ किमतो यद्वैवमित्यत आह—। “‘तस्मादि’ति । तथाच
तात्कालिकविप्रतिपत्तिविषय परित्यागवत्तदनुगुणसमस्तपरिहारोपि दोष
इत्यर्थः । एवं च शास्त्रमाश्रित्यैव कथेति तदुक्तं ^(१) समस्तपदार्थातिक्रमस्य
दोषत्वमाह—। ^b “नचे”ति ॥ “‘परिषदि’ति । विप्रतिपत्तिविषयसाध-
नदूषणाभिधानमात्रे परिषदाकाङ्क्षेत्यर्थः ॥ ननु तदनुगुणा अपि पदार्थाः
कथाकाले स्वयमुचीयतां वादिना किं परस्परं वादिनोः स्वस्वशास्त्राश्रय-
णमत आह—। ^d “नचे”ति । ननु तदनुगुणव्यतिक्रमोपि नोद्भाव्यतामत
आह—। ^e “नचे”ति ॥

ब्र० “तदेतदपेशलं, किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे
विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति एकं
तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्तयितुमशक्या यथा प्रमा-
णादि सर्वकथकसिद्धम्, इतरत्तुप्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चि-
द्यथा क्षणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव
कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारेपसि-

ज्ञान्तः तन्न^(१) स्वव्याघातकत्वेन तस्य^(२) भवद्विरेव जाति-
त्वाङ्गीकारात् ॥

टी० ॥ तदिदमाचार्यमतं खण्डयति—। “तदेतदि”ति । सर्वत-
न्त्रसिद्धान्तो हि प्रमाणं धर्मादिवत्तदनभ्युपगमेऽप्यसिद्धान्तो न भवेत्
किन्तु जात्युत्तरमेव स्यात् प्रमाणानभ्युपगमे स्वपक्षसाधकानुमानप्रयोगो
व्याहतः धर्म्यनभ्युपगमे च कुत्र धर्मिणि स्वहेतुं प्रयुज्जीतान्ततोसाधक-
तासाधकानुमानमपि प्रमाणमेव तत्रापि च धर्म्यपक्षेऽप्येति स्वव्याघातक-
त्वाज्जात्युत्तरमेतदित्यर्थः । यद्यपि नैतज्जात्युत्तरं प्रमाणं नास्ति धर्मो वा
नास्तीत्येतावन्मात्राभिधानस्य चतुर्विंशतौ जातिष्वनन्तभावात् तथापि
प्रमाणं नास्तीतिवाक्यमात्मानमपि शब्दरूपं प्रमाणं व्याहन्येवेति जाति-
सामान्यलक्षणाक्रान्ततया आकृतिगणत्वेनाभ्युपगतायामनुपपत्तिसमायां जा-
ताग्रन्तभाव एव अत एव तत्र महाविद्यानुमानानामन्तभावः ॥ एवं धर्मो
नास्तीतिवाक्यमात्मानमेव धर्मिभूतं व्याहन्तीति जात्युत्तरमेव

मू० “जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात्^(३) नापि द्वितीयः
दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेभ्युपगन्तव्यं
तत्किं^६ तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोहाद्युपायता^(४) उत
तन्नान्तरीयकतया ‘न प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपो-
हादिपरित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्यु-
पगमस्य तदनुपायत्वात्^८ * अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चा-

(१) सर्वं तन्त्रसिद्धान्तसिद्ध प्रमाणाद्यनभ्युपगमेऽप्यसिद्धान्तो न भवेत् किन्तु
जात्युत्तरमेवेत्याह—स्वति—

(२) प्रमाणाद्यनभ्युपगमस्येत्यर्थः ।

(३) अत्र “नापसिद्धान्तत्वम्”—इति पूरणीयम्—।

(४) अपोहलक्षणप्रकृतसाध्याभ्युपायत्यर्थः ।

न्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात्^(१) विचारे सति
प्रमाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचार
इति 'अभ्युपगतोपायस्यागविषय एवापसिद्धान्तो नान्य-
च ? * - इति चेन्न,

टी० ॥ ननु जातेरपि निग्रहस्यानतयापसिद्धान्ते एव निग्रहे
तदन्तर्भावोऽस्त्वित्यत आह-। "जातेरि"ति ॥ ^b "तदभ्युपगमस्ये"ति ।
क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयोहपायोपेयभावो वा क्षणभङ्गाभ्युपगमापोहयो-
र्व्याप्यव्यापकभावो वेति विकल्पार्थः । तच्चान्तरीयकं यस्येति बहुव्रीहि ॥
^c "न प्रथम" इति । क्षणभङ्गाभ्युपगमस्योपायत्वं यद्वपोहे साध्ये तदा
क्षणभङ्गं साधयतः सौगतस्यापोहत्यागोपसिद्धान्तो न भवेत् अपोहाभ्युप-
गमस्य क्षणभङ्गासाधकत्वादित्यर्थः । क्षणभङ्गापोहाभ्युपगमयोरन्योन्यसि-
द्ध्युपायतायां दोषमाह-। ^d "अन्योन्ये"ति । नन्वन्योन्यविचारेन्योन्याभ्यु-
पगमापेक्षायाप्रन्योन्याश्रयो नतु स्वस्वसूत्रकारवचनप्रामाण्यादभ्युपगमे
तथाच तादृशत्यागे स्यादेवापसिद्धान्त इत्याह-। ^e "अभ्युपगते"ति ॥

ब्रू० "यो हि यदुपायस्तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्तयितव्य
इत्येतत्कृतः ^b तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्तते इत्येव
युक्तं नतु तदभ्युपगमोपि तावता तदुपायः स्यात्तस्य च
तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपद-
र्शयितुमशक्यत्वात् 'शक्यत्वेपि वा तच्च स्वाभ्युपगमः
किमित्यभ्युपेयो वैधर्ष्या "दुपायत्वादेव परस्य तथाप्रती-
त्युपपत्तेः * अथोच्यते-

(१) अत्र "अन्योन्याश्रयात्"-इति हेतुः पूरणीयः । स्वचित्युक्तके त्वन्योन्य-
विचारस्य निष्पत्तिरेव स्यादिति पाठस्तत्र त्वन्योन्यविचारस्य = अन्योन्याश्रयस्तेत्यर्थो-
नुसन्धेयः ।

टी० ॥ स्वरूपसत एवोपायत्वं नत्वभ्युपगमोपि पृथगुपायो येन कथावसरे तदभ्युपगमः प्रयोजकः स्यादित्याह—। “यो ही”ति ॥ ननु तदभ्युपगमोप्युपाय एवेत्यत आह—। ^b “तस्ये”ति ॥ नन्वभ्युपगमस्याप्युपायत्वं व्यवस्थाप्यं यत्र तत्र तदनभ्युपगमोपसिद्धान्तः स्यादित्यत आह—। “शक्यत्वे” इति । तत्रापि सूत्रकाराभ्युपगम एव तथास्यात्तथाच कथाकाले तदभ्युपगमस्तव न तन्त्रमित्यर्थः । तथाच तत्स्वीकारे पश्चात्तदनभ्युपगमोपसिद्धान्त इति लक्षणं तत्र न गतमेवेति भावः ॥ ननु^(१) तस्योपायत्वं कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण कथं परो बोधनीय इति तदा तदभ्युपगम आवश्यक इत्यत आह—। ^d “उपायत्वादेवे”ति । तत्कालीनतदभ्युपगममन्तरेणापि परस्य तदुपायत्वप्रतीतिसम्भवादित्यर्थः ॥

ब्र० ^a उपेयमुपायेन साधयतोपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमभ्युपगमन्तर्व्यमिति पश्चात्तदनभ्युपगमोपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः ? *— ^b असत उपायत्वानुपपत्तेः ‘तर्ह्युपायत्वेनोपन्यसना’^(२) तत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूयमाणे^(३) तत्सत्त्वानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोभिधेयः ^d एवं च सति सत्त्वानभ्युपगमे एवो^(४)पायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गे दूषणमुच्यतामुपजीव्यत्वा ‘तदुपन्यासमन्तरेणा’^(५) श्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं

(१) ननु कथाकाले तदभ्युपगममन्तरेण तस्योपायत्वं (प्रति) परः कथं बोधनीय इत्यन्वयः ।

(२) तर्ह्युपायत्वेनोपन्यसनात्तस्य साक्षादश्रुतोपि तत्सत्त्वाभ्युपगमः कल्पनीय इत्यन्वयः ।

(३) श्रूयमाणेत्यस्याऽनभ्युपगमपदार्थेनान्वयः ।

(४) एवकारः पसङ्ग इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्ग एवेति ।

(५) तदुपन्यासमन्तरेण, उपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गलक्षणादुपन्यासमन्तरेणेत्यर्थः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन / अत एव न द्वितीयः
तन्नान्तरीयकाभ्युपगमो हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्या-
भावापत्त्यानुमन्तव्यः तथाच ^१ सैव तदूषणमस्त्वनभ्युपगमे
कृतं ^२ तथाभ्युपगमं परिकल्प्य ^३ तेनानभ्युपगमविरोधाद्-
पसिद्धान्तोपन्यासेनेति ^४ एवं निग्रहान्तरखण्डनम्वहनी-
यम् ॥

इति श्रीश्रीहर्षमिश्रविरचितानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डन-
खाद्ये निग्रहानिरुक्तिर्द्वितीयः परिच्छेदः ॥

टी० ॥ ननुपायत्वान्यथानुपपत्त्या कथाकाले वादिनस्तदभ्युपगमः
कल्पनीयस्तथाच पश्चात्तदनङ्गीकारे स्यादेवापसिद्धान्तस्तच्च निग्रह-
स्यानान्तरं साङ्ख्यभावादित्याशङ्कते-। ^a “उपेयमि”ति । ^b “असत” इति ।
सत्त्वेनानभ्युपगम्यमानस्येत्यर्थः ॥ ^c “तर्ही”ति । अश्रूयमाणः कथाकाली-
नस्तदुपायत्वाभ्युपगम उपायत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयस्तदुपायत्वानभ्यु-
पगमे चापसिद्धान्तो निग्रहो भवेत् तथाचानभ्युपगमेन तदुपायत्वभङ्गल-
क्षणमेवानिष्टमापाद्यतां किमपसिद्धान्तोपन्यासेनेत्यर्थः । अनभ्युपगमः
श्रूयमाणोभ्युपगमश्च कल्पनीय इति तयोरभ्युपगमानभ्युपगमयोर्विरोधोप-
सिद्धान्तस्तथाच सत्त्वानभ्युपगमात्तदुपायत्ववृत्तिरित्येव दूषणमुचितमि-
त्याह-। ^d “एवं चे”ति । उपजीव्यत्वमेवाह-। ^e “तदुपन्यासमि”ति ॥
तत्त्वान्तरीयकतया वेति यद्विकल्पितं तदूषयति-। ^f “अत एवे”ति । यदि
क्षणभङ्गसत्ता नाभ्युपेयते त्वया तदा तद्व्याप्यस्या ^१ पोहस्यैव सिद्धिर्न स्यादि-
ति व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरेव दोषो नत्वपसिद्धान्त इत्यर्थः ।

(१) सा=क्षणभङ्गसत्ता व्याप्या यस्यापोहस्य तस्यैव सिद्धिः प्रमितिर्न स्यात्
तथा चाप्रमितस्य तस्यापोहलक्षणस्य व्यापकस्य निवृत्त्याऽभावापत्त्या तद्व्याप्यस्य क्षण-
भङ्गस्याप्यभावापत्तिरेव स्यादित्यर्थः । अधिकं तु न तद्वानिरिति न्यायादप्येभिधास्य-
मानसाध्याभावापत्तेरपि दूषणत्वं न विरुद्धम् ।

“सैवे”ति । साध्याभावापत्तिरेत्यर्थः तयेति साध्याभावापत्त्येत्यर्थः ॥
 ७ “तेने”ति । कल्पिताभ्युपगमेन सहेत्यर्थः । यद्यसौक्ष्ण्यभङ्गं नाङ्गीकुर्या-
 त्तदापोहलक्षणं साध्यमेव न सिद्धेदिति क्षणभङ्गाभ्युपगमेन कल्पितेन
 तदनभ्युपगमविरोधोपसिद्धान्तः स्यात्तथाच साध्यानुपपत्तिरेव दोषोस्तु
 किमपसिद्धान्तेनेति भावः ॥ “एवमि”ति । सामान्यशब्दानां यत्किञ्चि-
 द्विशेषमादाय पर्यवसानात्सर्वनामपदानां चाविशेषकत्वादव्याप्यतिव्याप्य-
 सम्भवा यथायथमूहनीया इत्यर्थः ॥

इति श्रीखण्डनखाद्यटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ तृतीयः परिच्छेदः ।

मृ० “(१) अथ यान्यवलम्ब्य बहुलं वागव्यवहारास्तेषां सर्वना-
मामर्थः कथं निर्वाच्यः तथाहि ईश्वरसद्भावे किं प्रमाण-
मिति ब्रूवाणः प्रतिवक्तव्यः (२) “किंशब्देयमात्रेणार्था वा
कुत्सितार्था वा । “वितर्कार्था वा “प्रश्नार्था वा स्यात्तत्र
यदि प्रथमः पक्षस्तदैश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं
स्यात्तथा च न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वा-
दिकं किञ्चिद्वाच्यं तच्च भवता नाभ्यधाति तस्मान्नूनत्वं
दोषः “अत एव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमा-
णमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् अपिच साध्यसाधक-
त्वाद्वा तत्कुत्स्यते भवतान्यथा वा अन्यथा चेदलं
तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् नापि प्रथमः प्रमाणं
च साध्यासाधकं चेति व्याघातात् * गौणोऽयं प्रमाण-
शब्दः ? * इति चे(३)न्न,

(१) { अवाच्यत्वात्प्रपञ्चेन निग्रहसत्प्रमाणानुवृत्तः ।
(२) { विरोधश्चाधुनाद्वैते प्रश्नसङ्घेन वार्यते ॥ १ ॥ }

(२) “कुत्सिते चाप्याक्षेपे तथा प्रश्नवितर्कयोः ।
किं शब्दः प्रवृत्तिस्त्यादेवमर्थं चतुष्टये”

इति पक्षे किमर्थंचतुष्टयव्याकृत्यदर्शनात्-कीदृशार्थकोऽयं भवत्यप्रतिनिधितः
किं शब्द इति पृच्छन्प्रश्ननिरासाय विकल्पते किं शब्दोऽर्थमिति-।

(३) यद्यपि पाणिनीये किं शब्दः सर्वनामामन्यस्तथापि विलोमगणनाक्रम-
मनुसृत्य तस्याद्वैतत्वोपवर्णनं, व्याकरणान्तरमनुसृत्य वेति ध्येयम् ।

टी० ॥ ननु यत् तत्सर्वनामपदमहिम्नैव तत्तद्विशेषलाभे लक्षणानां
 दूषणानि न प्रसज्यन्त इत्यत आह—^a “अथे”ति । सर्वनाम्नामाद्यस्य^(१)
 किंशब्दस्य तावदर्थं खण्डयति—^b “किंशब्द” इति । आक्षेपो निषेधस्त-
 दर्थः यथा तत्र किं गमनेन मा याहीत्यर्थः कुत्सितार्थो निन्दार्थः यथा “स
 किं सखा साधु न शास्ति यो नृपं हिताच्च यः संशृणुते स किंप्रभुरि”त्यादौ ॥
^c “वितर्कार्थे” इति । यथा वितर्कं किं किमुत चेत्यमरः यथा “किमिन्दुः
 किं पद्मं किमु मुकुरविम्बं किमु मुखं किमब्जं किं मीनौ किमु मदनवाणौ
 किमु वृशावि”त्यादि ॥ ^d “प्रश्नार्थे” इति । यथा “का त्वं शुभे कस्य
 परिग्रहो वा मदभ्यागमकारणं ते” इत्यादि यद्यपीश्वरसद्भावे प्रमाणं
 नास्तीति न प्रतिज्ञा किन्तु विप्रतिपत्तिमात्रं तथाच प्रमाणमीश्वरवादि-
 नाभिधेयं तथापि प्रतिज्ञापरत्वे दोष उक्तः ॥ ^e “अत एवेति । न्यूननिय-
 हापादकत्वादेवेत्यर्थः ॥ ^f “अन्यथे”ति । कुत्सितादपि प्रमाणात् साध्य-
 सिद्धिश्चेत्तदा कुत्सितत्वाद्भावनमफलमित्यर्थः ।

ब्र० “प्रमाणत्वयोगिनि यद्यर्थं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा गौण-
 त्वव्याघातः ^b मुख्यत्वात् ^c * अथ प्रमाणाभासे तदाऽलं
 तदुद्भावनया ^d * ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित
 इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति
 विशेषोपादानं च व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि विषये प्रमा-
 णाभासः कुत्सित एव साध्यासाधकत्वात् ^e अतो नापि
 तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन
 पक्षान्तरमपि निर्वचनीयमिति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमा-
 णमुतान्यदिति स्यात् तच्च भवता नान्यथापि ततो
 न्यूनत्वं दोषः ॥

(१) प्रमाणत्ववतिगौणोऽयं प्रमाणशब्द उत प्रमाणत्वशून्ये प्रमाणाभास इति
 विक्लव्य परिहरति—नेति—

टी० ॥ “प्रमाणत्वयोगिनीति । यद्यप्यजहत्स्वार्थलक्षणा शक्यसा-
धारणीभवत्येव यथा कृत्रिणो यान्तीत्यादौ तथाप्येकसार्थगन्तृत्वादिकमेव
शक्यलक्ष्यसाधारणं तत्र लक्ष्यं नतु कृत्रिणः कृत्रित्वेन रूपेणोपस्यति ।
प्रमाणत्वं प्रमाणपदप्रवृत्तिनिमित्तं तादृष्येण प्रमाणपदं चेत्प्रमाणपरं तदा
गौणत्वहानिरित्यर्थः ॥ ^b “मुख्यत्वादि”ति । शक्यतावच्छेदकेन रूपेण
शक्योपस्थापनादित्यर्थः ॥ ^c “अथ प्रमाणाभासे” इति । अत्र प्रमाणशब्द-
प्रयोग इत्यनुषङ्गः ॥ ^d “ईश्वरे”ति । अन्यत्रापि प्रमाणाभासस्य कुत्सित-
त्वादित्यर्थः ॥ ^e “अतः” इति । वितर्का हि सन्देहः सच विरुद्धनानाको-
टिको भवति तथाच कोट्यन्तरानुल्लेखात् न्यूनत्वमित्यर्थः । यद्यपि कथा-
वयवस्यायावयवहान्या न्यूनत्वं भवति अत्र च न तथा किन्तु सन्देहको-
ट्यन्तरस्योल्लेखाभावः परं तथापि संशयपरं वचनमेव विरुद्धनानाकोट्यनु-
ल्लेखान्न पर्यवस्येदिति भावः ॥

मू० नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किंशब्दा “कस्यचित्पदा-
र्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसम-
भिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्न-
स्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तदयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाण-
सामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वर-
सद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्विषयो हि प्रश्नस्त-
दभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्दे-
नाभिहितमेव अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमि-
त्येवोत्तरमपद्येत ।

टी० ॥ “कस्यचिदि”त्यादि । प्रमाणसामान्यजिज्ञासायां प्रमा-
णमित्येवोत्तरं तद्विशेषजिज्ञासायामपि प्रमाणमित्येवोत्तरं प्रश्नवाक्यस्य
प्रमाणपदस्य विशेषपरत्वं चेदुत्तरवाक्यस्य प्रमाणपदस्यापि तत्परत्वौचि-
त्यादित्यर्थः । यद्यपि जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा सा च येन प्रष्टुर्निवर्तते

तादृशमुत्तरं वाच्यम् अन्यथोन्मत्ततैव स्यात् यथोक्तप्रामाण्यं पृष्टः केदारा-
नाहेति तथाच “किं प्रमाणमि”ति प्रश्ने प्रमाणमित्युत्तरमनुन्मत्तस्यानुचि-
तमेव नहि प्रष्टा प्रमाणसामान्यमेव न जानाति तथा सति नाभिलषेततः
किं प्रमाणमिति प्रश्ने प्रत्यक्षमनुमानं शब्दो वा विशिष्य तस्य दर्शनीयं
तथाच प्रमाणमित्युत्तरं दददन्पेक्षिताभिधानेनाऽनवधेयवचनः स्यात् -
किञ्च किंशब्दोयमात्रेपार्थो वा कुत्सितार्थोवे^(१)ति चतुःकोटिके प्रश्ने
प्रश्नवाक्यानुवादमात्रेणोत्तरयितुस्त्वयापि किं वाच्यं विकल्पकोटिष्वेकत-
रकोटिपरिग्रहप्रन्तरेण न मम जिज्ञासाविच्छेद इति चेत् तर्हि प्रकृतेपि
तुल्यम् एवं सति कतैव न वर्ततेति चेत्तुल्यं । तथाचेश्वरे किं प्रमाणमिति
पृष्टः त्रितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदित्यादिप्रकारेण विशेषमनुपद-
र्शयन्त्रयान्तरेण निरुद्धेतैव तथाप्यापाततः प्रश्नखण्डनमिदं वादिव्यामोह-
नाय भवत्येवेति तात्पर्यम् ।

सू० * “यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दा विशेषपरः तथोत्तरवाक्ये
‘कोसौ विशेष?’-इति चेन्न, ‘पूर्ववदुत्तरात्’ अस्यापि
प्रश्नस्य विशेषो विषयः किंशब्दस्य विशेषशब्देन सामा-
बाधिकरणयात्तथाच सति विशेष इत्येवोत्तरं स्यात्
* स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमात्रं
विवर्त्तितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिः तच्च विशेषशब्दस्य
तात्पर्यं तस्मात्कासावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः
तच्च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवविधाः
प्रस्तापा?*-इति नैतदेवं, यतोचापि विशेष इत्येवोत्तरं यथा
प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्वतो व्यावृत्तस्वरूपायां
प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि एवं च

(१) “चित्कर्तारो वा प्रश्नार्थो वा”-इति शेषः ।

सति यच्च विषये भवद्दीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्यं तदेवा-
स्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् ।

टी० ॥ ननु प्रमाणविशेषप्रश्नश्चेत्तदा प्रमाणसामान्येनोत्तरं कथं
मित्यत आह—। ^a“यथे”ति ॥ ^b“कोसावि”ति । ईश्वरसद्भावे कः प्रमा-
णविशेषइति प्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ^c“पूर्ववादि”ति । प्रश्नवाक्यस्यैव तद्विशेष-
परत्ववदित्यर्थः तथाच प्रमाणविशेष इत्येवोत्तरमस्माक मित्यर्थः तदेवोप-
पादयति—। ^d“अस्यापी”ति ॥ ननु विशेषेपि प्रश्नो व्यक्तिविशेषाभिप्रा-
यकस्तथाच विशेष इत्युत्तरं कथं सङ्गतं स्यादित्याशङ्कते—। ^e“स्यादेत-
दि”ति । असाधारणी कृत्स्नत्वापि प्रश्नवाक्यस्य विशेषपदेनाभिधेया चेत्त-
दोत्तरवाक्यस्यविशेषपदमपि तत्परं स्यादविशेषादित्याह—। ^f“यत”इति ।

ब्रू० * ^aअथ मन्यसे ^bकिमिह प्रमाणमिति पृच्छतोयमभिप्रायः
अर्थानुमानं प्रमाणमितरद्वेति? * —तत्राप्यनुमानमित्यु-
त्तरमस्माकं * किं तदनुमानमिति चेत्? * अयमपि प्र-
श्नानुमानमात्रविषय उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य
प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति अत्र च सङ्ग्रहश्चौकौ
^c“यथाविधं यं विषयं निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो यथो-
क्त्या । वाच्यस्तथैवोत्तरदिनापि तथैव वाचा स तथाविधोर्थः ॥
^dप्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो ^eवाचानयैवैष भवेन्न-
रुक्तः । ^fइदं त्वयाप्यास्थितमेतथैव गिरा स्वपृच्छा विष-
यस्य वक्ता” ॥

टी० ॥ नन्वीश्वरेनुमानं प्रमाणमन्यद्वेत्येवमाकार एव प्रश्नः कर्त्त-
व्य इत्याह—। ^a“यथे”ति ॥ ^b“किमिह प्रमाणमिति पृच्छत”इति । प्रमाणं
प्रष्टुमुद्यतस्येत्यर्थः ॥ ^c“यथाविधमि”ति । यं प्रकारं प्रमाणत्वादियुक्तीत्वा
प्रश्नवाक्यं प्रवर्तते तमेव प्रकारमादायोत्तरवाक्यमपि प्रवर्तनीयमित्यर्थः ॥
नन्वेनोत्तरेण प्रष्टुर्निज्ञासा कथं विच्छिद्यतामित्यत आह—। ^d“प्रश्न-

स्ये"ति । अविषयमादायोत्तरे उत्तरयितुरेवार्थान्तरं स्यादित्यर्थः ॥ एतदे-
वाह-। "वावे"ति ॥ ननु सामान्यशब्देनापि प्रश्नो विशेषपरस्तथाच
विशेषमनभिदधानस्य भवत उत्तरमेतदनादेयं स्यादित्यत आह-। "इद-
मि"ति । स्वपृच्छाविषयस्य वक्ता स्वपृच्छाविषयमभिदधानेन त्वया एत-
यैव गिर प्रश्नलक्षणयैव गिरा इदमभिधेयमास्थितं स्वीकृतमित्यर्थः तथाच
मयापि कथं नास्थेयमिति भावः ।

ब्र० "प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रतीयते
जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा चाज्ञाते न सम्भवति
अतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता
तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तद्यथाभूतार्थं वा
स्यादयथाभूतार्थं वा यथार्थं चेत्तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो
विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण
तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेनापि प्रमाणेन
स्वगोचर ईश्वरसद्भावः उपास्थाप्यत इत्यनायासेनैव
सिद्धोस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः अथायथार्थं तत्तस्मिन्-
यथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरप्ययथार्थमेव ज्ञानमुत्पाद-
नीयमिति भवतः पृच्छतो वाञ्छितं तदा केयं स्वाधीनेऽर्थे
परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं तत्र
मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथापरमप्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थ-
ज्ञानमुत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह
नियुज्येमहि * अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः
स मदीययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति ? * -
त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः प्रवृत्ति-

रेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतात्मत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रपतेत येन रूपेणाथयार्थज्ञानविषयत्वं तेन रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् ॥

टी० ॥ प्रकारान्तरेण प्रश्नखण्डनमुपक्रमते—। “प्रश्नार्थादि”ति । ज्ञाते एव जिज्ञासा तथाच ज्ञानार्थं प्रश्नानुपपत्तिः यच्च ज्ञानं प्रमाणविषयकं तवास्ति तद्यदि यथार्थं तदा प्रमाणं प्रमितमेव तवाभूदथायथार्थं तदा वस्तुगत्या ईश्वरे प्रमाणं नास्ति तत्र त्वया प्रमाणगोचरमथार्थमेव ज्ञानं प्रमाधीयतामिति विपरीतफलक एवायं प्रश्नः यद्विशेष्यकं यत्प्रकारकं प्रमायथार्थज्ञानं तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकमेव मम यथार्थज्ञानं क्रियतामिति च न सम्भवत्येवेति प्रघट्टकार्थः ॥

सू० * अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुहन्त्यानेन भवता यथार्थज्ञानं तच्चोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यते? *—इति मैवम्, ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिर्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युतेश्वरसद्भावविषयं यत् प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत् प्रमाणनीयमिति * स्या^(१) न्तमीश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियातामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोप्यभिमत? *—इति न, “ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादायाप्युपपत्तेः” तच्च स्वा-

(१) मतसिद्धान्तयोरविशेषात् “सिद्धान्त इत्यनुषज्जनीयम्”—इति प्रकान्त-शाङ्करव्याख्यानानुरोधेन पारम्परिकः कैश्चित् “स्यान्मतम्”—इति पाठो मूले प्रक्षिप्त इति सम्भाव्यते । यद्वा शेषेण कृत्वा “स्यादेतादृशं तव मतं तथापीश्वरसद्भावविषयस्य”—इत्यादि शङ्कापरतया कथञ्चिद्वन्धो योजनीयः ।

धीने का भवतः परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषज्जनीयं * स्यादेतत्
 येयमीश्वरसद्भावविषयकप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा
 व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकं 'तेनैक पक्षनि-
 र्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमत्रादि भवता तन्निरवकाश-
 मिति * नैतदस्ति, एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थ-
 त्वसंशये तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योसौ
 विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वत्रैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं
 नतु विप्रतिपन्नस्येति स्या-

टी० ॥ यद्यपि तवैश्वर्यप्रमाणदार्ढ्यमतो मयि प्रमा तत्र जन्यता-
 मिति प्रष्टुरभिप्रायवर्णनानन्तरमीश्वरसद्भावविषय इत्याद्यसंबद्धमुत्तरं
 तथापि तात्पर्यगत्या कथञ्चिद्द्रष्टव्यं^(१) तत् प्रमाणीयमित्यत्र सिद्धान्त
 इत्यनुषज्जनीयं । "ज्ञापनमात्रस्ये"ति । यद्यप्यप्रमाणमादाय ज्ञापनमि-
 त्युत्तरयितुरेवानिष्टं तथापि भवत्प्रयुक्त्यैव तत्संभवतीत्येतदर्थप्रश्नायासो-
 नुपपन्न इत्यर्थः ॥ एतदेवाह-^१ "तत्रे"ति ॥ "तेने"ति । यथार्थपक्षे
 ईश्वरसिद्धिरयथार्थपक्षे ईश्वरगोचरा यथार्थज्ञानोत्पादनशक्तिस्तवैवेत्यादि
 दूषणं निरवकाशमित्यर्थः ॥

ब्र० "तथाच स्वीकृतं शिष्यभावं प्रसादय चिरंचरणशुश्रूषा-
 भिरस्मान् केत्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्ना एववाय-
 माचार्यः संशयोऽस्माकमिति चेत्तर्ह्यवधृतैककोटय एव
 वयं कार्यानुरोधात् संशयमालम्बामहे इत्युक्तं स्यात् एवं

(१) "ईश्वरसद्भावविषये वेदाः प्रमाणाभासः"-इति, "अनुमानादिकमेव
 तत्र मानम्"-इति वा य ईश्वरसद्भावविषयः स्वानुभवो भवता प्रमाणाभासोऽपि
 सन् प्रमाणतया प्रतीतस्त्वस्य प्रमाणत्वं नास्माभिर्व्युत्पादनीयं किन्तु वेदानां प्रमाणत्व-
 एव व्युत्पादनीयमित्यर्थः । यद्वा यो वेदादिः प्रमाणाभासत्वेन रूपेण प्रामाणिको
 ज्ञातस्तस्य प्रमाणत्वं न व्युत्पादनीयं किन्तु प्रमाणे प्रमाणत्वप्रकारका भवद्दीयप्रतीति-
 रिव प्रमाणीया तेनाप्यर्थतस्तदेव सिध्यतीति भावः ।

तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवतां यथार्थमयथार्थं वेति
विकल्पोक्तयुक्त्या दूष्य एतेनाऽन "अनध्यवसायेन तदस्माभिः
प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयं वा
तदितिविकल्पाभ्यां तस्यापि अस्तत्वात् परस्परविरोधे
हि न प्रकारान्तरस्थितिरितिन्यायात् ^७ एवमीश्वराभिस-
न्ध्यादौ तत्तत्स्थानस्थं सर्वनामान्तरखण्डनं द्रष्टव्यम् ॥

इति श्रीश्रीहर्षमिश्रकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे खण्डनखाद्ये
सर्वनामार्थानिरुक्तिस्तृतीयः परिच्छेदः ॥

टी० ॥ "अनध्यवसायेने"ति । अनध्यवसायाख्यं वैशेषिकाभिमत-
तन्मविद्याप्रभेदोऽसाधारणधर्माजन्यं ज्ञानं तत्रापि पूर्वं एव विकल्पः यद्यपि
प्रमाणं किञ्चिदपीश्वरं न गोचरयतीत्यस्माकं पक्षः किञ्चित्प्रमाणमी-
श्वरं गोचरयतीति त्वत्पक्षस्तत्र पृच्छते किं तत्प्रमाणं यदीश्वरं विषयी-
करोति अत्र च भवद्विकल्पजालस्य नावकाशः तत्र यत्त्वया प्रमाणमुपद-
र्शनीयं तन्मया खण्डनीयमिति नवेश्वरः प्रमितो नवेति विकल्पावसरो-
जापीति वाच्यम् अद्वैते किं प्रमाणमिति खण्डनेन पौनरुक्त्यापातात् सर्व-
नामखण्डनेनोपक्रान्तेनाऽसंस्पर्शाज्जेति तथापि वादिव्यामोहनमापाततो
भवत्येवानेन विकल्पजालेनेति भावः ॥ ननु सर्वसर्वनामखण्डनमुपक्रम्य
किंशब्दमात्रखण्डनं न्यूनमत आह-^७ "एवमि"ति ईश्वराभिसन्धियन्ते
सर्वनामखण्डनं कृतमेवात्रातिदिश्यत इति न न्यूनतेति भावः ॥

इति तृतीयः परिच्छेदः ॥

खण्डनखण्डखाद्यम् ॥

अथ चतुर्थः परिच्छेदः ।

पृ० (१) “ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्य^(२)मिति चेत् किं पुनर्भावत्वं * विधित्वमिति? *—चेन्न, ^१पर्यायाप्रश्नात् * स्वरूपसत्त्वमिति? *—चेन्न, ^२अभावस्यापि तथाभावात् ^३प्रतिसं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च * अस्तीति प्रतीतिविषयत्वम्? *—इति चेन्न, अभावो घटस्यास्तीतिप्रतीति सम्भवेनाभावस्यापि ^४तथात्वप्रसङ्गात् ^५नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेपि घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः ॥

टी० ॥ भावत्वखण्डनं पूर्वखण्डनेन सङ्गमयितुमाह—। “नन्वि”ति । विधित्वमिति यदि भावत्वपर्यायस्तत्राह—। ^६“पर्याये”ति । अथ विधिमुखप्रत्ययवेद्यत्वं तदग्रे दूष्यं स्वरूपसत्त्वं यदि सत्तासंबन्धस्तदाग्रे दूष्यं स्वरूपमेव सत्त्वं चेत्तत्राह—। ^७“अभावस्यापी”ति ॥ तत्रैव दोषान्तरमाह—। ^८“प्रतिस्वमि”ति । प्रति व्यक्तीत्यर्थः ॥ ^९“तथात्वप्रसङ्गादि”ति । भावत्वप्रसङ्गादित्यर्थः किञ्चास्तीतिप्रतीतिविषयत्वं यदि भावत्वं तदा घटाभावो नास्तीत्यनेन प्रकारेणानुभूयमानस्य घटस्य भावत्वं निवर्त्तत नचैवमतोस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमेव न भावत्वमित्याह नास्तीति यद्वान् स्तीतिप्रतीतिविषयत्वमेव चेद्भावत्वं तदा नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभा-

(१) { प्रमाणादिपदार्था ये तार्किकादिप्रकल्पिताः । }
 { तेषामवाच्यता चात्र परिच्छेदे प्रकीर्त्यते ॥ }

(२) यद्यपि न प्रार्थ्यते ईश्वरसदभावेप्रमाणं प्रष्टुं तथापि भावत्वात्तस्य विधायकप्रमाणमन्तरेणासिद्धेर्विधायकप्रमाणं वाच्यमिति समग्रप्रक्षेपः ।

वत्त्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति घटाभावो नास्तीतिभावस्यापि तादृष्येण प्रतीतेरित्याह-। ^f “नास्ती”ति । यद्वा घटोस्ति घटो नास्तीत्युभयत्रापि घटस्य प्रमीयमानत्वेनास्तीतिप्रतीतिविषयत्वमभावत्वं^(१) कथं न निरुक्तमित्याह-। “नास्ती”ति । केचित्तु “तर्हि नास्तीतिप्रत्ययाविषयत्वे सत्यस्तीति प्रतीतिविषयत्वं भावत्वमित्याशङ्क्यासम्भवीदं लक्षणमित्याह नास्तीत्या” भास^(२)माहुः ॥

सू० “अस्तीति चार्था वा शब्दे वा विवक्षितः नाद्यः
^b तस्यानिरुक्तेः * सत्ता तदर्थ ? *-इति ‘चेन्न, सामान्या-
 दीनां तदभावाद्भावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वं च निरस्तं
 नापि द्वितीयः ^d ‘अभावोऽस्तीति प्रतीतेरुक्तत्वात्’ वर्तते
 इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् * सो-
 प्यस्तिपर्याय ? *-इति चेन्न, ^f उभयसाधारणैकार्थनिर्वच-
 नमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ^g यच्चैक-
 स्यास्तिपदप्रयोगस्तत्रैवापरस्य वर्तते इति प्रयोगात् * सा-
 मान्येन तावत्पर्यायत्वं शक्याधिगमम् ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ “अस्तीति चे”ति । अस्यर्थस्य सत्तादेः प्रतीतिर्विवक्षि-
 तास्तीतिशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्वा विवक्षितेति विकल्पार्थः ॥ ^b “तस्ये”ति ।
 अस्तिशब्दार्थस्येत्यर्थः सत्तावत्त्वं भावत्वं सामान्यादौ नास्तीत्याह-।
^c “ने”ति ॥ ^d “अभावोऽस्ती”ति । अस्तिशब्दोल्लेखिप्रतीतिविषयत्व^(३)म-
 भावेतिव्याप्तं लक्षणमित्युक्तत्वादित्यर्थः । अस्तीतिशब्दोल्लेखस्य तन्त्रत्वे
 दूषणान्तरमाह-। ^e “वर्तते” इति । यद्यपि वर्तते इत्युल्लेखेपि कदाचि-

(१) पुस्तकान्तरे “भावत्वमि”ति पाठः । तत्र नास्तीति प्रतीतिविषयत्वमिति पदच्छेदः ।

(२) आभासम् = अर्थाभासम् ।

(३) अस्तिशब्दोल्लेखि प्रतीतिविषयत्वं लक्षणमभावेति व्याप्तमित्यन्वयः ।

दस्तीत्युल्लेखोस्त्येव तावतैव तत्रापि लक्षणं गतं तथाप्युल्लेखो वस्तुस्वरूपनिरुक्तौ न तन्त्र^(१)मित्येवंपरो ग्रन्थः 'उभये'ति । अभिचप्रवृत्तिनिमित्तानां पदानां पर्यायत्वादत्र च तच्चास्तीति न पर्यायत्वमित्यर्थः ययोरेककार्ये प्रयोगस्तावेव पर्यायौ नतु प्रवृत्तिनिमित्ताभेदोपि तत्र तन्त्रमिति शङ्कते-। ^१ "यत्रे"ति ॥

म्ब० प्रमेयाभिधेयादिशब्दानाम् "तथात्वेप्यपर्यायत्वात्" ^१ यचेत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः स एवार्थो^(२)भावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखगवेषणया * "अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वम् ? *-इति चेन्न, ^३ व्यवच्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्यात् "भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकत्वस्वीकाराच्च * तथापि भावे नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवद्भावे नास्तीतिभावस्याप्रतीतिः ? *-इति चेन्न,

टी० ॥ ^३ "तथात्वेपी"ति । एकधर्मिवाचकत्वेपीत्यर्थः ॥ "ननु यचेति । धर्मिमात्रं नोक्तं येनातिप्रसङ्गः स्यादपितु प्रवृत्तिनिमित्तमेव तथोक्तं भवति हि घटकलशपदयोरभिच प्रवृत्तिनिमित्तं वाच्यं नतु प्रमेयाभिधेययो^(३)रपि प्रमाविषयत्वाभिधानविषयत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तायोर्भेदादित्याशङ्क्याह-। ^४ "यत्रे"ति ॥ ^५ "अपरे"ति । अभावस्य भावविरहात्मकतया तद्व्यवच्छेद इत्यर्थः प्रतिषेधात्मकं यत्तत्परप्रतिषेधात्मकमेव भवति नतु स्वप्रतिषेधात्मकमपीति व्यवच्छेद्याभावात्परपदवैयर्थ्यमित्याह-। ^६ "व्यवच्छेदो"ति तर्ह्यप्रतिषेधात्मकत्वमेव लक्षणमस्तु किं परपदेनेत्याशङ्क्यासम्भवं

(१) "न तन्त्रमि"ति प्रतिज्ञायां 'शुक्तौ रजतोल्लेखेपि तत्सिद्धभावादिति हेतुर्दृष्टव्यः ।

(२) "स एवार्थः"-इत्यतः प्राक् "शक्यत्वे वा"-इत्यधिकः पाठः केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यते सचाऽयुक्तत्वाद्विद्वद्विरुद्धरूपेणोक्तः ।

(३) प्रमेयाभिधेययोः प्रमेयाभिधेयपदयोरित्यर्थः ।

तत्र दोषमाह—। “भावाभावयोरिति”ति । नन्वभावोनास्तीत्याकारा यदि भावप्रतीतिः स्यात्तदा प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यापि भवेदित्यसम्भवः स्याच्चत्वेवमित्याह—। ^f“तथापी”ति ।

मू० “तावतापि लक्षणा निरुक्तेः * ^bअपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वम् ? *—इति चेन्न, ‘चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात् नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादियाह्यम् ^d‘अभावोनास्तीति’ प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च ‘नहीयं भावविषया भवत्यक्षे परनिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात् नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् * ^fनैवं प्रतीतिरेव स्यात् ? *—इति चेन्न, ^g‘शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् ।

टी० ॥ एतादृशप्रतीतिविरहेऽपि स्वाभावप्रतिषेधात्मकत्वं वस्तुसिद्धं दुरपह्वं भावस्येत्यसम्भवस्तदवस्य एवेत्याह—। “तावतापी”ति ॥ ननु परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानादभावादपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं भावस्य विशेषः स एव लक्षणमिति कथं लक्षणानिरुक्तिरित्याह—। ^b“अपरे”ति । प्रतीतिश्चक्षुरवेद्यत्वेन तद्गुटितं भावत्वमपि चक्षुरवेद्य स्यादित्याह—। ^c“चक्षुरिति”ति । यदि परप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानत्वं भावत्वं भवेत्तदा दोषान्तरमाह—। ^d“अभाव”इति । निर्विषयत्वमेवोपपादयति—। “नही”ति । भावेषु सर्वदा विधिमुख एव प्रत्ययो नतु निषेधमुखोपीति शङ्कते—। ^f“नैवमिति”ति । आकाङ्क्षादिमहिम्ना शब्दादेतादृशी प्रतीतिः स्यादेवेत्याह—। ^g“शाब्द्या” इति ।

मू० आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि” * प्रत्यक्षप्रतीते ^bस्तथा विवक्षितत्वा^(१)दयं न दोष ? *—इति चेन्न,

(१) “अभावो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च”—इति सिद्धान्त्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—यद्यपीत्यादिना ।

“सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् * ऐश्वरपक्षे सर्वं
प्रत्यक्षम् ? *—इति चेन्न, ^d तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मक-
तया ग्रहणे प्रमाणाभावात् * ^e तेषां विधिरूपतया तथैव
ग्रहणम् ? *—इति चेन्न, ^f विधिरूपत्वस्यानवधारणात् *
^g यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावद्भाव-
रूपम् ? *—इति चेन्न, ^h परपदवैयर्थ्यात् ।

टी० ॥ ननु विषय एव न कश्चित्तादृशो यत्र शब्दोपि प्रतीतिं
जनयेदित्यत आह—। ^d “अत्यन्ते”ति । यद्यप्य^(१) सत्त्वातिवादिनं प्रति
प्रतीतिनिर्विषयत्वापादनं न दोषः अन्येषां मते योग्यताविरहात् प्रतीति-
रियं न शब्दादपि अन्यथाख्यातिश्चेत्तदा सत्त्वेव विषयस्तथापि खण्डना-
न्तरावष्टम्भेनेदमुक्तं ॥ ^b “तथे”ति । अपरप्रतिषेधमुखत्वस्येत्यर्थः । अती-
न्द्रियभावाव्याप्तिमाह—। ^c “सर्वस्ये”ति ॥ ^d “तेने”ति । ईश्वरेण परमा-
णादीनामपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वं नतु परप्रतिषेधमुखेनेत्यत्र प्रमा-
णाभावादित्यर्थः ॥ ईश्वरस्यातीन्द्रियेषु विधित्वेनैव भानमिति नाव्याप्ति-
रित्याह—। ^e “तेषामि”ति । विधित्वं भावत्वमेव पर्यवस्येत्तच्चानिरूपि-
तमेवेत्याह—। ^f “विधी”ति । नन्वतीन्द्रिये भावे यद्यप्यपरप्रतिषेधात्मक-
तया प्रत्यक्षेण न भानं तथापि शब्देन तादृशी प्रतीतिरस्त्येवेत्याह—।
^g “यदि”ति । अत्रापि पूर्ववत् परपदवैयर्थ्यमित्याह—। ^h “परे”ति ।

मू० “तत्त्यागेप्यचानुषादित्वापत्तेः * ^b सुरभि चन्दनमित्या-
दाविवान्योपनीतभागवत्तच्चानुषत्वं भविष्यति ? *—इति
चेन्न, ^c तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणता-
ग्रहे स्वाश्रयोऽंशतः स्यात् तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभा-

(१) “तथाविषयत्वात्”—इति क्वाचित्कस्वपपाठः ।

वविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तच्चापत्तेः तेन ^a यदे-
वंविधं तद् भावरूपमिति च ब्रुवन्तैव विधत्वात् भावत्व
मन्यद्वाच्यम्

टी० ॥ ननु परपदव्यागेनैव लक्षणमस्त्वित्यत आह—^a “तत्त्याग”-
इति । प्रतीतिगर्भभावत्वस्याद्यानुपत्त्यापत्तिरित्यर्थः ननूपनीतमेव प्रतीय-
मानत्वं चक्षुषापि गृह्यतामित्याह—^b “सुरभी”ति । विषयविशिष्टा
प्रतीतिरुपनीता सती विशेषणं भवतीति विषयांशे विषयवृत्तावशत
आत्माश्रयः अथोपनीतायां प्रतीतौ विषय उपलक्षणं प्रतीतिश्च पुनर्विष-
येष्युपलक्षणं तदा विशिष्टस्य तद्विशिष्टाश्रयतायामात्माश्रयो न भवति
किंतु घटाभाववद्भूतलमितिप्रतीत्या विषयीक्रियमाणस्याभावस्यापि भावत्वं
स्यात् प्रतिषेधानात्मकतया या भूतलप्रतीतिस्तया भावस्याप्युपलक्षितत्वा-
दित्याह—^c “तथाविधे”ति । प्रतीतौ वा विषय उपलक्षणं तथापि स
एव दोषः ग्रहार्थस्याभावस्येति पाठे ग्रहस्यार्थो विषयो योऽभावस्तस्ये-
त्यर्थः दोषान्तरमाह—^d “यदेवंविधमि”ति । यत्परप्रतिषेधानात्मकतया
प्रतीयमानं तद्भावस्वरूपमिति । त्वयोच्यते तथाच लक्षणाल्लक्ष्यतावच्छेदकं
भावत्वमन्यदेव त्वया वक्तव्यं तच्च दुर्वचमित्यर्थः ।

मू० ^e “अभेदे च यदेवंविधं तद्भावस्वरूपमिति नियमानुपपत्तेः” अ-
स्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यत्वस्यान्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव
भावार्थत्वे वाऽभावो नास्तीति प्रतीयमानस्य भावस्य भाव-
त्वाभावप्रसङ्गात् ^f “भिन्नं च भावत्वं न सम्भवति षट्प-
दार्थव्यतिरेकप्रसङ्गादिति यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्त्वात्म-
न्यस्ति नो वा अस्ति चेत्त्वात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति-
चे ^g त्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग
इति

टी० ॥ अथ लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकरूपादभेदमेव मन्यसे तदा लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकर्योर्था नियमः समव्याप्तिस्तदनुपपत्तिः अभेदे व्याप्यभावात् भवति पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः समनियमो भिन्नयोर्नत्वभिन्नयोः रित्याह-। ^a “अभेदे चे”ति ॥ ननु यल्लक्षणत्वेन दर्शितं तदुपलक्षणं नचोपलक्षणेनापि नियमोद्गीक्रियते येनाभेदे तदनुपपत्तिः स्यादित्यत आह-। ^b “अस्ये”ति । यल्लक्षणत्वेनोक्तं तच्चेदुपलक्षणं तथापि भावत्वमुपलक्ष्यतावच्छेदकमन्यदेव वक्तव्यं नह्युपलक्ष्यतावच्छेदकं भवतीत्यर्थः भवतु वा लक्ष्यतावच्छेदकमेव रूपं लक्षणं तथापि प्रतिषेधानात्मकतया प्रतीयमानत्वं लक्षणमव्यापकमित्याह-। ^c “अस्ये”ति । अभावो नास्तीति भावस्यापि परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ननु लक्षणभिन्नमेव भावत्वं किञ्चित्स्यादित्यत आह-। ^d “भिन्नं चे”ति । विकल्पितप्रकारभिन्नत्वे तस्य सप्तमपदार्थत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^e “स्वस्ये”ति । अपरप्रतिषेधमुखेन^(१) प्रतीयमाने भावत्वे लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । ननु यद्यपि भावत्वस्वरूपं^(२) सत्तासंबन्धवत्त्वमेव तच्च सत्तायां सत्सु^(३) च घटादिष्वविशिष्टं सामान्यादिष्विकार्थसमवायेन समवाये च स्वरूपसंबन्धेनैवं सर्वत्रेति नाव्याप्यतिव्याप्ती लक्षणं तु सत्तासंबन्धबोधविषयत्वं तस्य चातुषत्वेपि न दोषः नहि लक्ष्यलक्षणयोरैक्याह्यत्वनियमः सत्तासंबन्धवत्त्वेपि सत्तासंबन्धवत्त्वमस्त्येव तच्च तदेवान्यद्वेति न दोषः प्रमेयत्वे प्रमेयत्ववत् तथापि सत्ताखण्डनाभिप्रायोत्रापीति भावः ।

सू० * “नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यते इति चेत् ? *—अभावत्वं किमभिधीयते * निषेधात्मकत्वमिति चेत् ? *—तद्यदि प्रतिज्ञेपात्मकत्वं तदा भावेप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिज्ञेपात्मकत्वस्वीकारात् * ^d अथा-

(१) अपरप्रतिषेधमुखेन=परप्रतिषेधानात्मकत्वेनेत्यर्थं इति न व्याख्यानव्याख्येययोर्वैयधिकरणम् ।

(२) “लक्ष्यतावच्छेदकम्”—इति शेषः ।

(३) सत्सु=सत्तावत्सु ।

भावत्वमेव ? *—तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः ‘एतेन निषेध-
मुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् * भाविरोधत्वम् ? *—
इति चेन्न, सर्वभावविरोधित्वं वा तद्विशेषविरोधित्वं वा
नाद्यः असिद्धेः ।

टी० ॥ अभावत्वखण्डनाय सङ्गतिङ्करोति—। ^a “नत्वेवमि”ति ।
यद्यपि प्रमाणानुपदर्शनमात्रेण नाभावपर्यवसानं तथापि सङ्गतिमात्रार्थ-
मेतदुक्तम् । ^b “अथाभावत्वमेव”ति । प्रतिषेधात्मकत्वमित्यपुणञ्जनीयं ।
^c “एतेन”ति । निषेधशब्देनाभावाभिधाने पर्यनुयोगानिवृत्तिः प्रतिषेधा-
भिधाने च भावेऽतिव्याप्तिरिति पूर्वोक्तदोषेत्यर्थः अभावो नास्तीतिप्र-
तीत्या निषेधमुखेन भावस्यापि प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।

ब्रू० ^a नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि नापि द्वितीयः

^b भावानामपि केष्वचित् तथाभावात् * अथ सहानवस्थानं
विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्ति ? *—इति चेन्न,
गोत्वाऽश्वत्वादौ ‘तस्यापि भावात् * एकविधावन्यनिषेधः
^d स ? *—इति चेन्न, ‘भेदे भावभेदयोरेव प्रसङ्गात् * एक-
विधरेवान्यनिषेधः स ? *—इति चेन्न, निषेधस्याभावा-
र्थत्वे भावार्थत्वे वासिद्धेः * नास्तीतिप्रतीयमानत्वम् ? *—
इति चेन्न, घटाभावो नास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया

^g ऽभावत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ ^a “नहीं”ति । सहानवस्थानं प्रतियोग्यनुयोगिभावो वा
विरोधो वाच्यस्तदुभयं च घटाभावस्य भूतलादिता न भवतीत्यर्थः ॥

^b “भावानामि”ति । उत्तरसंयोगेन कर्मणो विभागस्य च बध्यघातकविरो-
धदर्शनादतिव्याप्तिरित्यर्थः ^c “तस्यापी”ति । सहानवस्थानस्यापीत्यर्थः ॥

^d “स” इति । विरोध इत्यर्थः नीलविधौ पीतानिषेधोऽस्तीति तत्रातिव्या-
प्तिरित्याह—। ^e “भेदे” इति । नीलपीतयोर्न परस्परप्रतिषेधात्मकत्वं किंतु

परस्परविरहव्याप्यत्वमात्रमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते-। ^f“एके”ति । निषेधपदं पदभावर्यकं तदा तदनिरूपणादेवासिद्धिरथ भावर्यकं तथाप्यसिद्धिर्नहि निषेधपदं भावमभिधत्ते इत्यर्थः भावर्यत्वे एकविधिना-परनिषेधोपि तु विधिरेवेत्य^(१)सिद्धिरित्यप्याहुः ॥ ^g“अभावत्वापत्तेर”ति । अभावलक्षणस्य भावेतिव्याप्तेरित्यर्थः यदा लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकधर्म-व्याप्यत्वेन भावेचेल्लक्षणं गतं तदा तस्याभावत्वापत्तिरित्यर्थः ॥

ब्रू० “अस्तीतिभावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च * प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वम् ? *—इति चेन्न, ^bप्रतियोगिनः परार्थत्वेतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे तदनिरुक्तोः असदर्थत्वे नजर्यस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात् यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स भावोभावो वा नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् ^dविषयिधर्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात् ॥

टी० ॥ “अस्ती”ति । अस्तीतिप्रतीयमानत्वं भावत्वमत्रास्ति शब्दार्थो वा विवक्षितस्तच्छब्दोल्लेखमात्रं वा आद्येऽसिद्धिरन्त्येऽतिप्रसङ्गः किंचाभावस्य प्रतीतिगर्भत्वे तदवाप्तुपत्वाद्यापत्तिरित्यादिदूषणमत्रापूह्यमित्यर्थः ॥ ^d“प्रतियोगिन” इति । परनिरूपणाधीननिरूपणत्वं बुद्धि-संयोगादावतिव्यापकं विरोधिनिरूपणाधीननिरूपणत्वं च विरोधानिरुक्त्या दुर्यहमित्यर्थः ॥ ^e“असदि”ति । असन्निरूपणाधीननिरूपणत्वं च ज्ञान-संयोगादौ नास्ति तत्र सत एव विषयस्य संयोगिनश्च निरूपकत्वादभावस्य त्वमतो घटादेर्निरूपकत्वं तदसत्त्वं देशतः कालतो वेति यदि तदा नजर्योभाव एव वाच्यः सचाद्याप्यनिरूपित एवेत्यर्थः क्वचिन्नार्यस्येति पाठः तत्रापि नजर्यस्येत्यर्थः ॥ ^d“विषयी”ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि-विषयीधर्मो भाव एवाभावेपि वर्तते इति यदि तदा स विषयीधर्मः क्वचिन्निर्वाच्यः स्यादित्यर्थः ॥

(१) इति शब्दस्तस्मादित्यर्थः । तस्माल्लक्षणस्यासिद्धिरित्यर्थः ।

म्ब० * ^a “अन्यदेव तद्वत्? *—इति चेन्न, ^b “तद्वद्भावस्याभावत्वे स्ववृत्ते भावत्वे च व्याघातात् न द्वितीयः” तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति * प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति सोभाव? *—इति चेन्न, प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्तेः विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात् / तच्च विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा नाद्यः ।

टी० ॥ “अन्यदेवे”ति । तद्वद्विषयधर्मवदेव किञ्चिद्भावस्वरूपप्रभावलक्षणं स्यादित्यर्थः तद्वद् अभाववत् पटपदार्थातिरिक्तमन्यदेव लक्षणभावस्ये”त्यर्थ इत्यन्ये ॥ ^b “तद्वद्भावस्ये”ति । तद्वान् लक्षणवान् योऽभावस्तस्येत्यर्थः लक्षणविशिष्टोऽप्यभावो यद्यभाव एव तदा तत्रापि तल्लक्षणं वाच्यमिति तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तावशत आत्माश्रय इति भावः ॥ ^c “भावत्वे” इति । लक्षणविशिष्टोऽप्यभावो भाव इति वाक्यमेव व्याहृतं नहि भावोऽभावो भवतीत्यर्थः ॥ ^d “तस्ये”ति । अभावस्य यल्लक्षणं तदभावात्मकमेव यदि तदा तत्रापि तल्लक्षणाङ्गीकारे स्ववृत्तित्वमनङ्गीकारे चाव्याप्तिरित्यर्थः प्रतिक्षेप्येति । निषेध्यविशिष्ट एवभावो भासते भवति हि घटाभावः पटाभाव इत्यादिप्रतीतिरिति शङ्कार्थः प्रतिषेधप्रतियोगी हि प्रतिषेध्यः प्रतिषेध एवाद्यापि न निरूपित इत्यर्थः यद्यपि सत्तात्यन्ताभावत्वमभावत्वं सत्तात्यन्ताभाव एक एवेति तदनुगतधर्मज्ञानं विनाप्याकाशादिवद्ब्रूहीतुं शक्यते एव सामान्यादौ च सत्तावत्वमेकार्थसमवायादिति न तत्रातिव्याप्तिः नच सत्तात्यन्ताभावेव्याप्तिस्तत्रापि तदुद्बुधे नहि सत्तायामपि सत्ता तथापि सत्तैव नास्तीत्यभिप्रायः^(१) विशिष्टख-

(१) अस्तु वा यथा कथं चित्प्रतिक्षेप्यस्य निरुक्तिर्विशिष्टशब्दार्थ एवा निर्वचनीय इति विशिष्टानिर्वचनीयता प्रपञ्चेन विशिष्टखण्डनसदृशत्वाद्विशिष्टपदसम्बन्धे लक्षणमनुचितमित्यभिप्रेत्याह—विशिष्टखण्डनेनेति—

खण्डनेन लक्षणमात्रमेव खण्डितं स्यादित्यभिप्रेत्य विशिष्टं खण्डयति-
 f “तत्रे”ति ।

मू० “दण्डपुरुषसंबन्धमन्तरेण^b दण्डिनो न्यस्याप्रतीतेः दण्ड-
 नमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च * ‘तत्संबन्धेनोपलक्षि-
 तत्वात्तथा ? *—इति चेन्न, “अत इत उपलक्ष्यत्वेतिप्रस-
 ङ्गात् ‘तद्वतश्चान्यत्वात् * / सम्बन्धो हेतुः स च तदधि-
 करण एव ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ अतिरिक्तं विशिष्टमुपलब्धिबाधितमित्याह—। ^a “दण्डे”-
 ति । व्यवहारविषयत्वादपि तत्रास्तीत्याह—। ^b “दण्डिनमि”ति ।
 दण्डपुरुषसम्बन्धातिरिक्तं किमपि तत्र न व्यवहियत इति भावः ननु
 दण्डपुरुषयोः सम्बन्धेन विशिष्टमुपलक्षितमतो विशिष्टे प्रतीतिव्यवहारौ
 भवतौ दण्डपुरुषावादायैव भवत इत्याह—। ^c “तत्संबन्धेने”ति । तद्वि-
 शिष्टं तथा व्यवहारविषयः तथाच विशेषण विशेष्ये अपि व्यवहारविषया-
 विति भावः विशेषणविशेष्याभ्यां विनाकृतं विशिष्टमुपलक्ष्यं ताभ्यां विशिष्टं
 वा आद्यं दूषयति—। ^d “अतद्वत” इति तद्विनाकृतस्योपलक्ष्यत्वे दण्ड-
 नमानयेत्युक्ते कुण्डलिनमानयेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अन्त्यं दूषयति—।
^e “तद्वत” इति । दण्डपुरुषविशिष्टं चेदुपलक्ष्यं तदा विशिष्टस्यान्यत्वेन
 दण्डपुरुषयोरानयनाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेत्यर्थः । ^f “सम्बन्ध” इति ।
 विशिष्टताघटकः सम्बन्धः स च विशेषणविशेष्योभयाश्रय इति विशिष्टे
 प्रतीतिव्यवहारौ विशेषणविशेष्ययोरपि भवत इत्यर्थः ॥

मू० “संबन्धात्तदधिकरणसंबन्धान्यत्वापत्तेरिति नैष पन्थाः
 * ^b तत्सम्बन्धिनि तद्व्यवहार ? *—इति चेन्न, ‘तस्यापि
 विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्त-

मशक्यत्वात् ^d एवं परम्पराकल्पनायामप्यनवस्थामात्रं
नतु व्यवहार्यंगतो विशेषः कश्चित् ^e द्वितीये तु प्रत्येकं
दण्डव्यवहारप्रसङ्गे विशेषाभावात् न ते प्रत्येकं दण्ड-
पदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत् इति किं ते च मेलकं
चाभिधीयते उत तेभ्योन्य एव कश्चित् ^f आद्ये प्रत्येकं स
एव प्रसङ्गः मेलकेष्यधिकः ॥

टी० ॥ ^a “संबन्धादि”ति । केवलात्संबन्धात्तदधिकरणसंबन्धो वि-
शिष्ट इति तस्याप्यन्यत्वापत्तिरित्यर्थः तथाच संबन्धस्य केवलस्य विशेष-
णविशेष्ये आश्रयो नतु तदधिकरणस्य विशिष्टस्यापीति संबन्धोपि विशेष-
णविशेष्यगोचरव्यवहारं प्रति न तन्त्रमित्यर्थः । यद्वा ^(१) “संबन्ध” इति ।
विशिष्टव्यवहारजनकस्य संबन्धस्य दण्डपुरुषावाश्रयाविति तत्रापि व्यव-
हार इत्यर्थः । “संबन्धादि”ति । केवलः संबन्धोपि न विशिष्टव्यवहारहेतुः
किन्तु तदधिकरणदण्डादिविशिष्टः सचान्य एवेति दण्डादौ नानयना-
द्यन्वय इत्यर्थः एष विशेषणविशेष्यादन्यद्विशिष्टमिति पन्था न भवती-
त्यर्थः । ^b “तत्संबन्धिनी”ति । विशिष्टं यदप्यन्यतथापि विशेषणविशे-
ष्यसंबन्धेव तथाच विशिष्टे व्यवहारस्तदुभयगोचरः स्यादित्यर्थः ॥
^c “तस्यापी”ति । विशिष्टमात्रं न दण्डपुरुषसंबन्धि किं तु दण्डपुरुषीयत्व-
विशिष्टं तच्चान्यदेवेति नैतदपि व्यवहारनियामकमित्यर्थः ननु पुरुषीय-
त्वविशिष्टमपि यद्विशिष्टं तदपि परम्परया पुरुषसंबन्धेवेति स्यादेव ।
पुरुषे आनयनादिव्यवहार इत्यत आह— ^d “एवमि”ति । पुरुषीयत्वे-
नापि विशेषणेन विशिष्टमात्रं न विशिष्टं किन्तु विशिष्टविशेष एवं तत्र-
तत्रापीत्यवनस्येत्यर्थः ॥ दण्डपुरुषसंबन्ध एव यदि विशिष्टं तदाह—
^e “द्वितीय” इति ते च मेलकं चेति सर्वेषां विशिष्टव्यवहारापत्तिरि-
त्याह— ^f “आद्य” इति ।

(१) “संबन्धो हेतुः”—इत्यत आरभ्य पूर्वोत्तरपक्षयोरर्थान्तरमाह—यद्वेति ।

ब्र० ^a “द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधा ^b त्पूर्ववदेव निरस्तः *
 एकज्ञानरूढो वा ^c “विरलनानाज्ञानरूढो वा अनेकश्च
 संबन्धश्च संबन्धश्च विशिष्टपदार्थः ? *—इति चेन्न, ^d “घट-
 पटाविति बुद्धावाक्यौ घटपटौ संबन्धश्च घटपटरूपो
 विशिष्टः स्यात् ^e “घटत्वपटत्वतत्संबन्धानां तत्बुद्धावाक्य-
 ढानामभ्युपगमेन संबन्धस्यापि तद्बुद्धारोहाभ्युपगमप्रो-
 व्यात् । ^f अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशि-
 ष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपगन्तव्यस्तच्च ^g नव घटपटावित्यपि
 विशिष्टमेव स्वतन्त्रयोर्घटपटयोः परस्परासम्बन्धद्वयोस्तच्च
 व्यवहरणात् न पुनर्यथा दण्डो पुरुषस्तथा घटीपटः पटी-
 घट इति वा तच्च व्यवहारः ॥

टी० ॥ ^a “द्वितीयस्त्विति । तेभ्योधिकं चेन्मेलक^(१)मित्यर्थः ।
^b “पूर्ववदि”ति । विशिष्टस्य भिन्नत्वपक्षे यदुपपन्नं तदिहापीत्यर्थः ॥ ^c “अ-
 विरले”ति । भिन्नजातीयज्ञानान्तरितज्ञानधाराकूट इत्यर्थः । तथाचैकज्ञा-
 नविषयत्वावच्छिन्ना दण्डपुरुषसंबन्धा एव विशिष्टपदार्थे इति न प्रत्येकं
 विशिष्टव्यवहारप्रसाङ्गो न वा तदुभयगोचरव्यवहारानुपपत्तिरिति भावः ।
 एवं च सति समूहालम्बनारूढौ घटपटौ द्वावप्येकं विशिष्टं स्यादित्या-
 ह— ^d “घटपटावि”ति । ननु घटपटाविति बुद्धेः संबन्धविषयता नास्ती-
 त्यत आह— ^e “घटत्वे”ति । समूहालम्बनस्य घटत्वपटत्वसमवायविष-
 यकत्वादित्यर्थः अन्यथा विशिष्टप्रतीतिरेव न स्यादित्याह— ^f “अन्य-
 थे”ति । ननु तदुभयं विशिष्टमेवास्त्वित्यत आह— ^g “अन्योन्यापरक-
 भानाभावाच्च तदुभयं विशिष्टमित्यर्थः ॥

(१) मेलकम्=विशिष्टमित्यर्थः ।

सू० "नचैकज्ञानारूढतैव तयोर्न मन्तव्या यतो घटपटाविति
 द्वित्वं तयोस्तद्द्वयानवगाहिता कथं विज्ञानेनावगाह्ये-
 तेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावेक्तान् दोषानाह्वस्यामः ^६ अत
 एवाविरत्ननानाज्ञानारूढतापि विशिष्टता निरवकाशा *
 'अथाप्रकाशमानासंबन्धेनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा नचैवं
 घटपटौ तत्कथमुक्तदोषापत्तिः? *—इति चेन्न, ^८ 'अप्र-
 काशमानोसंबन्धो ययोरित्ययमर्थो विशकलित इति घट-
 त्वपटत्वव्यक्त्यादिवैशिष्ट्यमपि भज्येताविशेषात् * ^९ अथ
 धर्मधर्मिसंबन्धाः स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्युपाारूढास्तथा नच
 घटपटौ धर्मधर्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्गः? *—इति चेन्न,
 'धर्मत्वस्यैकस्य दण्डादि गुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वा-
 पातात् ॥

टी० "नचेति । एकज्ञानाविषयत्वे द्वित्वमुभयगतं न प्रतीयेत
 यथा प्रत्यभिज्ञानस्य स्मृत्यनुभवरूपत्वे तत्ताविशिष्टेदन्ताविशिष्टयोरभेदे
 न केनापि ग्रहीतुं शक्यः स्यादिति भयेन द्वयोरैकज्ञानविषयत्वमङ्गीक्रियते
 तथेहापीत्यर्थः ^६ ॥ "अत एवे"ति । स्वतन्त्रयोर्विशिष्टत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥
 ननु घटपटौ कथं विशिष्टं स्याद्यतस्तयोरसम्बन्ध एव प्रकाशते दण्डपु-
 रुषौ नतु तथेत्याशङ्कते—। ^८ "अथे"ति । असम्बन्धाविषयकैकज्ञानारूढयो-
 र्विशिष्टत्वे घटपटयोः स्वस्वजातिवैशिष्ट्यमपि न स्यात् यतो विशकलित
 योर्घटपटयोः घटत्वपटत्वयोस्तस्मिन्ज्ञानेऽसम्बन्धस्यैव प्रकाशमानत्वादिति
 परिहरति—। ^९ "अप्रकाशमाने"ति ॥ ननु धर्मो धर्मातदुभयसम्बन्धश्च
 विशिष्टपदार्थो घटपटौ न धर्मधर्मिभावापत्ताविति नातिप्रसङ्ग इति
 शङ्कते—। ^८ "अथे"ति । धर्मत्वमेकमनुगतं नास्तीतिनिरूपकाप्रतीतौ लक्षणं
 दुर्यहमित्याह—। ^९ "धर्मत्वस्ये"ति ॥

ब्र० "सोप्येष्ट्य इति चेत् दृष्यतां परं तस्यापि बालुकावद्विशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन 'धर्म्येव किं न धर्मः स्यात्' *तथा प्रतीत्यभावान्न स्यात्? *-इति चेन्न, "त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहणस्याविशेषात्प्रतीतिरपि तथा किं न स्यात् *मास्तु धर्मत्वमनुगतं तत्तद्गुणादिपदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्मिणा संबन्धेन च समभेकबुद्ध्यापारुढं विशिष्टं नान्यत? *-इति चेन्न, 'तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेष्वनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात्' संबन्धमपि च तर्हि विलुप्त्यैवं स्वभावादेव रूपादिकं तथाधिपमाधत्तां ।

टी० "सोपी"ति । धर्मत्वलक्षण एको धर्मः प्रमेयत्वादिवदेष्टव्य इत्यर्थः । एवं सति धर्मत्वस्य केवलान्वयित्वेन कापि धर्मधर्मिभावस्य व्यवस्था न स्यात् अव्यवस्थितत्वमेव बालुकावद्विशकलितत्वं वैशिष्ट्या निरुक्त्या धर्मधर्मिभावस्य विशकलितत्वम् अव्यवस्थामेवाह-। ^b "धर्म्येवे"ति । प्राधान्येन प्रतीयमानो धर्मिधर्मस्तूपसर्जनतया प्रतीयमान इति प्रतीतिकृत एव विशेष इत्याह-। ^c "तथे"ति । तथाप्रतीतिरेवापद्यतामित्याह-। ^d "त्वदुक्ते"ति । उभयोरैकप्रतीत्यारोहाविशेषादिति भावः धर्मित्वं विशेषणत्वपर्यवसन्नं विशेषणत्वं च विशिष्टत्वनिर्वाह्यं चेत्तद्गुणत्वमनुगतं मास्तु किंतु वस्तूनामेव रूपरसादीनामयं स्वभावविशेषो तद्गुणादिना धर्मिणा समवायादिना च संबन्धेन सहैकबुद्ध्या विशिष्टं भवतीत्याशङ्कते-। ^e "मास्तु"ति । एवं तर्हि रूपादीनामेवभूतानामनुगतानामेव विशिष्टत्वे विशिष्टाकारानुगतप्रतीतिर्न स्यादिति परिहरति-। ^f "तेषामि"ति । दोषान्तरमाह-। ^g "संबन्धमि"ति विलुप्ततिरस्कुर्वित्यर्थः यथा रूपादय एकबुद्ध्यारूढा विशिष्टव्यवहारभाजनं

भव'न्ति तथा समवापादिसंबन्धव्यवहारोपि तैरेवासम्बद्धैरस्तु कृतं
संबन्धेनेत्यर्थः ॥

ब्र० "एवमपि किं न स्यादिति चेत्, 'तर्हि वराको धर्म्यपि
विश्लिष्यतां यथा विना संबन्धं विशिष्टबुद्धी रूपादित्व-
भावसामर्थ्यात्समर्पिता तथा विना धर्मिणमप्यस्त्विति
जितं जनैः * 'स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राद्ये
व प्रतीयेत किंतु शुक्लः शुद्ध इत्यादिना प्रत्ययेन सामा-
नाधिकरणयोस्त्रेखिना धर्म्यप्यानीयत? *—इति चेन्न,
'शुद्धत्वजातेरुपाधेर्वा रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा
स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेभिषिच्यतां येन विनाप्यधिक-
रणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात् 'किंच नैतावन्मात्रं
बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेवस्वकार-
णसामर्थ्यात्तथोत्थिता तत्तद्व्यवहारप्रसवित्री स्वीक्रियतां
कृतमर्थव्यसनेन ॥

टी० भट्टमतं शङ्कते—। "एवमि"ति । सम्बन्धश्चेत्तिरस्कृतस्तथा
धर्म्यपि तिरस्क्रियतामिति धर्ममात्रमतद्वारावृत्तिरूपं विशिष्टज्ञाने भासत
इति वादिभिर्वैद्वैर्जितमित्याह—। "तर्हि"ति ॥ ननु गौरियमित्यादि-
प्रत्यये तथात्वेपि शुक्लः शुद्ध इत्यादिधीरस्तु धर्मिणमुल्लिखन्ती कथं तत्र
प्रमाणं न स्यादित्याह—। "स्यादपी"ति । शुद्धत्वजातिरेव रूपेण सहै-
कज्ञाने भासमाना सामानाधिकरण्यव्यवहारं करोति यद्वा धर्मवैलक्षण्यमेव
धर्मिपदेभिषिच्यतां किं धर्मिणेत्याह—। "शुद्धत्वे"ति । दूषणान्तरमाह—।
"किञ्चे"ति । नैतावन्मात्रं न विशिष्टविलोपधर्मिविलोपमात्रं बुद्धिमा-
दायापितु सकलार्थविलोप एव बुद्धिमादायेत्यर्थः ॥

ब्र० "तस्मात् 'प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोस्त्रेखसाक्षिकम् ।

धियं निवेश्य लुम्पद्भ्यो भङ्गं सात्त्वैव यच्छति" यत्तु
 केनचिद्भावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य
 परमुचितं ^७ "गुरुर्धियमभावस्य^(१) स्थाने स्थानेभिषिक्त-
 वान् । प्रसिद्ध एव लोकेस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः"
 अपिच एकबुद्धारुढोऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति
 पक्षे योयमेवंरूपवैलक्षण्यभाग् विशिष्ट इति कथ्यते सो-
 प्येवं विशिष्टोविशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्त-
 र्भाव्यैव स्यादिति तच्च तच्चापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था
 क्वचिदप्यनिवेशे तस्याभावादविशिष्टत्वे शेषस्यान्तर्लभवैशि-
 ष्ट्यापातः ॥

टी० विशिष्टखण्डनं कक्षाक्रमेण प्रपञ्चमिष्यात्वे पर्यवसन्नं तथाच
 तत्सत्त्ववादिनो भङ्ग एवेत्युपसंहरति ।— "तस्मादि"ति । प्रत्येकव्यवै-
 चित्र्ये तावत्ताद्रूपेणोल्लेख एव साक्षी स चेदुल्लेखो बुद्धिवैचित्र्यमात्रेण
 समाहितस्तदा स एव साक्षी प्रपञ्चसत्यत्ववादिभ्यो भङ्गं प्रयच्छती-
 त्यर्थः तावन्मात्रबुद्धधीनं एवाऽभावोल्लेख इति यादिनं प्रभाकरमुप-
 हसति ।— ^७ "गुरुरिति"ति । अभावस्य स्थाने धियमभिषिक्तवान् गुरुस्त-
 त्स्थाने समुचितं बुद्धबन्धुः प्रभाकर इति लोके प्रसिद्ध एव यतः बुद्धोप्य-
 भावं पदार्थान्तरं नाङ्गीकरोति प्रभाकरोपि तथेति सिद्धान्तसाध्यादेवं
 बन्धुभाव इत्यर्थः गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः इत्यत्र तथा
 प्रसिद्धिरिति भावः किंच विशिष्टस्य बुद्धिघटितं यल्लक्षणं तल्लक्षण-
 विशिष्टमविशिष्टेभ्यो विशिष्टं व्यावर्त्तनीयं ज्ञानान्तरमेतादृशं निवेश्य
 चेत्तदाऽनवस्था ज्ञानान्तरं चेत्कचिद्वत्त्वा नानुसरणीयं तदा तल्लक्षण-
 विशिष्टं न भवेदिति मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिरित्याह ।— "अपि चे"ति ॥

(१) स्थाने—इत्यव्ययं युक्तमित्यस्मिन्नर्थे—।

ब्र० “तद्योग्यस्तथेति”^६ चेत्तर्हि योग्यतापि तद्विशेषणं “बालु-
कादिवदलघ्नातिप्रसञ्जि कैवेत्युक्तमावर्तते । “एवमेकमिति
ज्ञानमित्यारूढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यं तथाहि “अ-
विविष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्विशेत । तद्विधा-
राविभ्रान्तिरस्याद्वा भ्रूलाविशिष्टते”ति / विशिष्टनिरासेन
सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणाश्रयो
द्रव्यमित्यादि^७ इतोपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं ।
तथाहि^८ कथमेतल्लक्षणवधारणीयं सङ्ख्यारूपगुणवत्तथा
रूपादेरपि प्रतीतेः भ्रान्तिरसाविति चेत्यथित्यादौ कथ-
मभ्रान्तिरिति वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत्तुल्यं
गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यम् । *
निर्गुणा गुणा इति सिद्धान्तात् ? *-इति चेन्न, ‘रूपा-
देर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात्

टी० ततोऽथे ज्ञानान्तरयोग्यतामात्रघटितमेव विशिष्टं स्यादिति
नानवस्था न वा मूलपर्यन्तं विशिष्टहानिः योग्यतायाः सर्वत्र सत्त्वादित्या-
शङ्कते-। “तदि”ति । तद्योग्यताया अपि वैशिष्ट्यं तत्र विशिष्टे ज्ञेयं
चेत्तदा सैवानवस्था न ज्ञेयं चेत्तदा शेषासिद्ध्या सर्ववैशिष्ट्यासिद्धिरिति
परिहरति-।^६ “तर्ही”ति । “बालुकावदि”ति । वैशिष्ट्यस्याप्यसिद्धे
रिति भावः लक्षणवैशिष्ट्यद्वारकं दोषमभिधाय तदीयतद्विशेषणवैशिष्ट्यद्वार-
कमाह-।^८ “एवमि”ति । “अविशिष्टादि”ति । अविशिष्टात्पदार्थाद्वि-
शिष्टस्य यद्वैशिष्ट्यं व्यावृत्तधीः सा चेत्तादृशबुद्धिधाराधीना तदाऽनवस्था न
चेत् शेषासिद्ध्या सर्वासिद्धिरित्यर्थः । विशिष्टखण्डनप्रयोजनमनुवदन्नेव खण्ड-
नान्तरसङ्गतिमाह-।^९ “विशिष्टे”ति ॥^७ “इतोपीति । वैशिष्ट्यखण्डनरूपल-
क्षणानुपपत्तिसमुच्चयः ।^८ “कथमि”ति । रूपादीनामपि गुणाश्रयत्वदर्श-

नाद्द्रव्यमात्रवृत्तितया कथमेतद्वधारणीयमित्यर्थः ॥ ^१ “रूपादेरि”ति ।
गुणत्वव्यवस्थापकानतिप्रसक्तधर्माभावादित्यर्थः गुणाकारानुगतमतिश्च न
सर्वसाधारणीति भावः ॥

नू० “* सामान्यवानगुण इत्यादितल्लक्षणयोगात्तन्निश्चय इति
सिद्धान्तात् ? *—इति चेन्न, ^२ अगुण इति लक्षणांशस्याद्या-
प्यासिद्धेः सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् * ‘भ्रान्ति-
रसौ’ ? *—इति चेन्न, परस्पराश्रयसङ्गात् ^३ सङ्ख्यावत्तया
प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च ^४ बाधेन
भ्रान्तित्वव्यवस्थापनं * नच हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ
बाधकसिद्धिः * दृष्टान्तस्यापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्त-
त्वेन प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशितया गुणत्वेनासिद्धेः * ^५ स-
ङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्त्वेनवस्थाप्रसङ्गान्निः सङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ
दृष्टान्तत्वं भविष्यति ? *—इति चेन्न, पृथक्केनापि
तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटि प्रवेशत्वात् ॥

टी० ॥ “सामान्यवानि”ति । सामान्यवत्त्वे सत्यगुणत्वमेव
व्यवस्थापकमित्यर्थः ॥ कर्मण्यतिव्याप्तौ सत्यामेवाह— ^६ “अगुण”इति ।
अगुणत्ववत्त्वमसिद्धं संख्यादीनां गुणानां तत्र सत्त्वादित्यर्थः दोषान्तरा-
भिधानाय पुनः शङ्कते । ^७ “भ्रान्तिरि”ति । अन्योन्याश्रयमेव विशद-
यति— ^८ “सङ्ख्ये”ति ॥ ^९ “बाधेने”ति । निर्गुणेषु गुणेषु सङ्ख्यादिप्रतीति-
बाधितविषयेत्यर्थः ॥ ननु रूपादयो गुणाः सामान्यवत्त्वे सत्यचलना-
त्मकत्वात् शब्दवदिति रूपादीनां गुणत्वं सेत्स्यति तथाच गुणवत्त्व-
प्रतीतेर्धर्मत्वसिद्धिरिति नान्योन्याश्रय इत्यत आह— ^{१०} “नचे”ति ।
शब्दस्यापि दृष्टान्तस्य सङ्ख्यारूपगुणवत्त्वेन द्रव्यत्वसिद्धावगुणत्ववत्त्वा-
सिद्धेरित्यर्थः । नतु सङ्ख्यैवात्र दृष्टान्तोस्तु नहि सङ्ख्यापि सङ्ख्यावती येन

तस्या अपि द्रव्यत्वं भवेदित्याह-। ^१ “सङ्ख्याया” इति । सङ्ख्यायामनव-
स्थाभयात्सङ्ख्या मावर्त्तिष्ठ पृथक्त्वं तु तत्र वर्त्तत एव तावता तस्यामपि
द्रव्यत्वापत्तौ न दृष्टान्तत्वमित्याह-। ^२ “ने” ति ॥

ब्र० “एवं पृथक्कस्यापि सङ्ख्यावत्तयेति जातीतरानाश्रयोऽकर्म-
रूपो गुण इत्यपि न, ^३ जातिव्यापनात् * ‘जातिमात्रा-
श्रय इत्यर्थः ? *—इति चेन्न, ^४ अभावाश्रयतया सर्वाव्या-
पनात् * जातिमात्रभावाश्रयः ? *—इति चेन्न, ^५ उपाधी-
नामाप तदाश्रितत्वात् * नोपाधीनामाश्रयो रूपादिः / किन्तु
कथमपि संबन्धी तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिः ? *—इति
चेन्न, ^६ उपाधिसंबन्धं प्रत्यय्याश्रयत्वस्य मन्तव्यत्वात् ।
^७ अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यवि-
शेषानुमानं तत्र न स्यात् । व्यधिकरणयोगस्य गमकभा-
वानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावान्न जातिरूपं
तदिदं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति यद्यस्ति तदा
नास्तीति चित्रेण लगित्युक्ते न लगति मालगेत्युक्ते लग-
तीति । प्रवल्हिकामनुकरोति

टी० ॥ तर्हि पृथक्त्वमस्तु दृष्टान्त इत्यत आह-। “एवमि” ति ॥
^८ “जातिव्यापनादिति ॥ जातावपि जातिभिन्नधर्मानाश्रयत्वमकर्मत्वं
चेत्यर्थः ॥ ^९ “जातिमात्रे” ति । जातिश्च न तथेत्यर्थः । एवं च सत्यसम्भव
एव रूपादीनामपि रसत्वाद्यभावाश्रयत्वादित्याह-। ^{१०} “अभावे” ति ॥
^{११} “उपाधीनामि” ति । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामित्यर्थः । उपाधयो न
रूपादौ समवयन्तीति न तदाश्रय इत्यर्थः ॥ तर्हि रूपादिकं प्रमेयमभिधेय-
त्वादित्यादि कथं सदनुमानं स्यादपक्षधर्मत्वादित्यत आह-। ^{१२} “किन्त्व”
ति ॥ ^{१३} “उपाधी” ति । तथाच जातिमात्रभावाश्रयत्वमसम्भवीत्यर्थः ॥

“अन्यथे”ति । चतुर्मात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादिना रूपत्वादिकमपि नानु-
मीयेत समानाधिकरणयोरेव साध्यसाधनयोर्गम्यगमकभावाभ्युपगमादित्यर्थः
यदि जातिमात्रभावाश्रयत्वं लक्षणं तत्र रूपादौ न स्वीकर्तव्यं तदा जाति-
मात्रभावाश्रयत्वं लक्षणं भविष्यति अन्यथा लक्षणरूपोपाधिसत्त्वादेव तल्ल-
क्षणं दुष्टं भवेदित्यर्थः ॥ प्रवर्तिका प्रहेडिका

सू० अपिच गुणाश्रयो द्रव्यमित्यत्र कर्त्ताश्रयार्थः * समवाय
? *-इति चेन्न, “गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गाद्गुणाव-
च्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विश्रान्तत्वात् । * ^१ गुणः
समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितम् ? *-इति
चेन्न, “यच्चेत्यस्याधिकरणार्थस्याद्याप्यनिरूपणेन तेनैव
तद्व्याकारानुपपत्तेः * इहेतिप्रत्ययहेतुराधार ? *-इति
चेन्न, इह गङ्गे पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतिमा-
धिकरणत्वप्रसङ्गात् * “भ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्य-
योच विवक्षित ? *-इति चेन्न, “तदर्थसत्त्वनिरूपणव्य-
तिरेकेण तदप्रमाणत्वस्य बोद्धुमशक्यत्वात् नचाद्यापीहे-
तिप्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तच्च निरूप्यते
पीतत्वं प्रतियोगी तच्च क्वचित्सिद्धम् ? *-इवेति ^२ चेन्न,
तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ “गुणत्वादेरिति । गुणनिरूपितः समवायो यथा द्रव्ये
तथा गुणत्वजातावपीत्यर्थः गुण इति गुणत्वे च न गुणः समवेत इति न
तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः कुत्र गुणः समवेत इति नाद्यापि सिद्धमित्याह-
^३ “यत्रे”ति । यद्वा गुणाधिकरणत्वं द्रव्यत्वमित्यनेनोक्तं स्यात्तथावाधिकर-
णमेव दुर्बलमित्याह- । “यत्रे”ति ॥ “भ्रान्तिरिति । इहेतिप्रमाहेतुरा-
धार इति लक्षणं विवक्षितमित्यर्थः विषयबाधगम्यं भ्रमत्वं विषयबाधश्च

न व्यवस्थित इत्याह । “ने”ति । शङ्खे पीतिमेत्यत्र पीतिमा विषयस्त-
द्वाधश्च तदसत्त्वं तथाचाऽस्याः प्रतीतिर्भ्रमत्वमेवेत्याह— ।^f “पीतत्वमि”ति ।
पीतत्वं प्रमितं चेत्तदा तदसत्त्वं सामान्यतो वक्तुं न शक्यत इत्याह— ।
^g “ने”ति ।

ब्र० * तस्य “तत्राप्रमितत्वम् ?” — इति चेन्न, “तत्रेत्याधार-
त्वानिरूपणादिति “एतेन समवाधिकारणं द्रव्यमित्यपि
लक्षणं निरस्तं “कथं निर्णेतव्यमिदं समवाधिकारणमिदं
नेति रूपादौ घटादौ च सङ्ख्यासमवाधिकारणत्वयुक्तेस्तु-
ल्यत्वात्सङ्ख्यैव तु रूपादौ नास्तीति चेद्घटादौ कथमस्ति
प्रत्ययस्योभयत्र तुल्यत्वादित्युक्तमनुषञ्जनीयं” * द्रव्य एव
सङ्ख्यास्वीकारे तत्संबन्धाज्जुणेपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्प-
नालाघवाज्जुणे सङ्ख्याद्यस्वीकारः ? — इति चेन्न, “विपरी-
तमेव कुतो न स्यात्” सत्तासामान्याद्यपि च गुणादौ
किमर्थमङ्गीक्रियते । द्रव्यद्वारैव तत्र तद्व्यवहारोपपत्तेः ननु
^h “सामान्यार्थ एव कः तथाहि अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सा-
मान्यमित्यलक्षणं सामान्या सर्वकार्योत्पत्तेस्तथा तदेक-
देशान्तरैश्च व्यभिचारात् ॥

टी० ॥ यद्यपि सामान्यतस्तदसत्त्वं नास्ति तथापि शङ्खेऽधिकरणे-
स्त्येवेत्याह— ।^a “तत्र”ति । तत्रेत्याधारत्वमेवाच्यते तच्च दुर्वचमेवेत्याह— ।
^b “ने”ति ।^c “एतेने”ति । रूपादावतिव्यापकत्वेनेत्यर्थः । रूपादीनामपि
समवाधिकारणत्वादिति भावः एतदेवाह— ।^d “कथमि”ति । रूपादौ
सङ्ख्यैकार्यसमवायाधीनः सङ्ख्याप्रत्ययो नतु सामवायाधीन इत्याह— ।
^e “द्रव्य एवे”ति । रूपादिसमवेतयैव संख्यया परम्परासंबन्धेन द्रव्येपि
सङ्ख्याप्रत्ययः स्यादित्याह— ।^f “विपरीतमि”ति । सदुद्विरपि सत्तैकार्य

समवायादिना स्यादिति रूपादौ सत्तापि नाङ्गीक्रियतामित्याह-। ^१“स-
त्ते”ति ॥ ^२“सामान्यार्थ” इति । सामान्यशब्दार्थ इत्यर्थः । सामान्यरूपो
वार्थ इत्यर्थः । अनुवृत्तप्रत्ययो भिन्नेष्वेकाकारप्रत्ययः सामर्थ्येति तत्का-
रणत्वसाधनाबष्टम्भेनोक्तं-। ^३“तथे”ति । सामर्थ्येत्यर्थः ॥

ब्रू० “असाधारणविशेषणात् * ^४अनन्यजातीयप्रयोजकत्वं च
‘तत् । ? * -इति चेन्न, “स्वसामर्थ्यामपि प्रसङ्गादाव-
स्थ्यात् । ‘भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजकत्वाच्च । * ^५‘एत-
त्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? * -इति चेन्न, स्वसामर्थ्याम-
प्यस्याः प्रमाणत्वात् * ^६‘एतदेकप्रमाणकत्वम् ? * -इति
चेन्न, ^७“अर्थक्रियाभेदादेरपि तच्च प्रमाणत्वात् * ^८‘एत-
त्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वम् ? * -इति चेन्न, ^९‘तद्विशिष्टस्यापि
तत्त्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ अनुवृत्तप्रत्ययासाधारणकारणं सामान्यमिति लक्षणं शङ्क-
ते-। ^१“असाधारणे”ति । असाधारणत्वेन विशेषणात् ॥ ^२“तदि”ति ।
तल्लक्षणमित्यर्थः ॥ एतदेव विवृणोति-। ^३“अनन्ये”ति । आत्ममनस्त-
त्संयोगप्रभृतीनामन्यजातीयमपि कार्यं प्रति प्रयोजकत्वं सामान्यस्य त्वनु-
वृत्तप्रत्ययमात्रं प्रतीत्यर्थः । ^४“स्वसामर्थ्यामि”ति । असाधारणत्वादित्यर्थः ।
अनन्यजातीयप्रयोजकत्वस्य सामान्येऽप्यसंभव इत्याह-। ^५“भेदे”ति ।
सामान्ये हि वैधर्म्यं तच्च भेदप्रत्ययमपि प्रति कारणमेवेत्यर्थः । ^६“एत-
दि”ति । अनुवृत्तप्रतिपत्तिः प्रमाणं यस्य तत्सामान्यमित्यर्थः । अनुगतमतिः
स्वसामर्थ्यामपि प्रमाणमिति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । ^७“एतदेके”ति ।
सामर्थ्यामन्यदपि प्रमाणमिति भावः ॥ ^८“अर्थक्रिये”ति । कार्यभेदस्या-
नाकस्मिकत्वादपि कारणगतनियतजातिभेदकल्पनमित्यर्थः ॥ ^९“एतत्प्र-
तिपत्ती”ति । अनुवृत्तप्रत्यय एव प्रमा यजेत्यर्थः । ^{१०}“तद्विशिष्टे”ति ।

सामान्यविशिष्टव्यक्तावपि तदेकप्रमाकत्वमिति तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ॥
जातिवैशिष्ट्यांशे च तदेक प्रमाकत्वमावश्यकमिति भावः ।

ब्र० * “तदवच्छिन्नप्रमांशप्रमाकत्वम् ?”-इति चेन्न, ^६तद-
सिद्धैवासिद्धेः * “द्वयं प्रतीतिर्येन विना नोपपद्य-
ते^(१) तत्सामान्यम् ?”-इति चेन्न, ^८कारणान्तराणामपि
तथात्वादिति अनुवृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणं किमिदम-
नुवृत्तत्वं नान * “अनेकाश्रितत्वम् ?”-इति चेन्न,
^१अवयविना संयोगादिभिश्च व्यभिचारात् * नित्यत्वे
सति ? * -इति चेन्न, ^९समवायेन व्यभिचारात् अत एव
न बहुवृत्तित्वमपि ^६ * असंबन्धत्वे सति ? * -इति चेन्न,
^१अणुभिर्य्यभिचारात् * ^१नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामा-
न्यम् ? * -इति चेन्न, विकल्पासहत्वात् एतल्लक्षणं नित्य-
मनित्यं वा स्यात् नाद्यः ^६स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् ॥

टी० ॥ ^८“तदवच्छिन्नप्रमांशे”ति । व्यक्तेर्वैशिष्ट्यस्य च न जात्यंश-
प्रमाविषयत्वं विषयभेदेन ज्ञानेयंशभेदादित्यर्थः । जातिसिद्धेः तदंशप्रमा-
सिद्धेज्जातिरेव लक्षणाभावाच्च सिद्धेत्याह । ^६“ने”ति । अनुगतप्रत्यया-
न्यथानुपपत्तिप्रमाणकत्वं लक्षणं शङ्कते- । ^८“इयमि”ति । आत्ममनस्त-
त्संयोगादावतिव्याप्तिमाह- । ^८“कारणान्तरे”ति । ^८“अनेकाश्रितत्वमि”-
ति । स्वाश्रयान्योन्याभावसमानाधिकरणत्वमित्यर्थः । व्यासज्यवृत्तिसर्व-
पदार्थातिव्याप्तिमाह- । ^१“अवयवी”ति । ^९“समवायेने”ति । तस्यापि
संबन्धद्वयवृत्तित्वादित्यर्थः ॥ ^६“असंबन्धत्वे”इति । नित्यत्वेसंबन्धत्वे
सत्यनेकाश्रितत्वमित्यर्थः । ^१“अणुभिरि”ति । संयोगवृत्त्या परमाणूनाम-

(१) नोत्पद्यते-इति बहुषु पुस्तकेषु दृश्यमानः षष्ठोऽपषाठ सत्र जातिमन्तरेण
प्रतीतेरनुगतत्वप्युत्पत्ताविरोधादितिभावः ।

नेकदिगवच्छेदेन वृत्तेरित्यर्थः ॥ ^१ “नित्यत्वे” इति । समवायलक्षणा वृत्ति-
विवक्षितेति न परमाणावृत्तिव्याप्तिरित्यर्थः । ^२ “स्वात्मनी”ति । नित्यत्वे
सत्यनेकसमवेतत्वरूपं लक्षणं यदि नित्यं तदा नित्यत्वांशेऽपि नित्यत्ववृ-
त्तिरित्यंशत आत्माश्रय इत्यर्थः ॥

मू० “विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यत्वमेव नापि
द्वितीयः ^३ सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रस-
ङ्गात् “आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावायत्तस्यापि विशिष्टाभाव-
स्यासंभवात् “तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्य-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् “तद्वाहिणश्च प्रत्ययस्यैकका-
लिकस्य मिथ्यात्वेऽविशेषात्सार्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रस-
ङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः ।

टी० ॥ ननु नित्यत्वे नित्यत्वं न वर्तते येनात्माश्रयः स्यादपि तु
नित्यत्वविशिष्टे इत्यत आह—। ^४ “विशिष्टे”ति ॥ ^५ “सामान्यस्ये”ति ।
अनेकसमवेतत्वस्य लक्षणस्यानित्यत्वं सामान्यानित्यत्वात् भवेत्समवाया-
नित्यत्वाद्वा उभयं च न त्वयेष्यते इति तद्वृत्तितं लक्षणमपि कथमनित्यं
स्यादित्यर्थः । नन्वेकवृत्तित्वमित्यत्रानेकवृत्तिरपि विशिष्टघटिकेति तद-
नित्यत्वाल्लक्षणमनित्यं स्यादित्यत आह—। ^६ “आत्मत्वादावि”ति ।
आत्मनां व्यक्तीनामपि नित्यत्वादित्यर्थः ननु सामान्यतद्वृत्तितत्समवायानां
प्रत्येकं नित्यत्वेऽपि विशिष्टं यल्लक्षणस्वरूपं नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं तदे-
वानित्यमस्तु को दोष इत्यत आह—। ^७ “तस्ये”ति । तस्य विशिष्टस्यानि-
त्यत्वं तदा स्याद्वदि कदाचित्तदसत्त्वं स्यात् त्वेवमित्यर्थः ॥ ननु तस्य
कदाचिदसत्त्वमेवास्तु को दोष इत्यत आह—। ^८ “तद्वाहिण” इति । यदा
लक्षणं नास्ति तदा लक्षणविशिष्टलक्ष्यहश्चेद्भ्रमस्तदा सर्वत्रैव भ्रम एव
स्यादिति लक्षणस्य नित्यमसत्त्वमेव पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥

ब्र० “एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात्सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति *^६ एकदा तत्संबन्धेन तदुपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात्तथात्वम् ? *—इति चेन्न, ‘तादृशोपलक्ष्यासम्भवा’^७ ह्युक्तीनां भेदादित्यनित्यत्वानुपपत्तिरेवे’ति ।^८ एतेन नित्यत्वमन्यथापि प्रतिवचनीयं^९ ‘केचानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते * विशेषादय ? *—इति चेन्न, विशेषा एव केऽभिधीयन्ते तच्च नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्ते एव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् ॥

टी० ॥ ननु लक्षणविशिष्टलक्ष्यप्रत्ययस्तत्सत्त्वकाले सत्य एवेति कथं सर्वकालिकं लक्षणसत्त्वमत आह—^{१०} “एकस्ये”ति तर्हि विषयाबाधात् सर्वतत्प्रत्यययाथार्थं लक्षणं सर्वकालस्थितौतिकथमनित्यं स्यादित्यर्थः ॥ ननु लक्षणं स्वाकालेपि लक्ष्यमुपलक्षयतीति तदापि तद्विशिष्टप्रत्ययः सत्य एवेति शङ्कते—^{११} “एकदे”ति । सामान्यानां बहूनामेकरूपाभावात्तल्लक्षणेन किमवच्छिन्नं लक्ष्यमुपलक्षितं स्यादित्याह—^{१२} “ने”ति ।^{१३} “व्यक्तीनामि”ति । लक्षणा सामान्यानामित्यर्थः तथाच लक्षणस्यानित्यत्वानुपपत्तिरित्याह—^{१४} “इती”ति ॥^{१५} “एतेने”ति । आकाशादीनां नित्यत्वं यदि नित्यं तदात्माश्रयः । अनित्यं चेत्तदाकाशस्याप्यनित्यत्वमेव स्यादिति सर्वनित्यत्वं खण्डनीयमित्यर्थः “नित्यत्वघटितं लक्षणान्तरमप्येवं खण्ड्यमित्यर्थः” इत्यन्ये आगामिखण्डनं सामान्यखण्डनेन सङ्गमयति—^{१६} “केचानेने”ति । नित्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन द्रव्यगुणकर्मणां व्यवच्छेदः तेषामनित्येष्वपि वृत्तेः द्रव्येष्वेवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन सामान्यानां व्यवच्छेदः तेषामद्रव्येष्वपि वृत्तेः वर्तते एवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन ज्ञानसुखादीनां व्यवच्छेदः तेषां स्वासत्त्वकाले वृत्तेरयोगोपीत्यर्थः ॥ ननु गुणादीनां सामान्यादीनां नित्येष्वेवेत्यनेन व्यवच्छेदात् किं पदान्तरेण नहि गुणा नित्येष्वेव वर्तन्ते न वा

सामान्यानि तथाच गुणत्वेन सामान्यत्वेन च तादृष्ये^(१) सर्वगुणसामान्य-
व्यवच्छेदः सिद्ध एवेति चेन्न नित्यत्वस्य धर्मस्य व्यवच्छेदाय “द्रव्येष्वेव”ति
करणात्

सू० “आत्मत्वादिना व्यभिचारात् *^(२) नित्यान्तरेऽसत्त्वान्न
तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते विशेषास्तु नैवं नित्ये वर्तन्ते एवेति
नियमात् ? *—इति चेन्न, प्रतिविशेषमव्याख्यालक्षणत्वात्
*^(३) यज्जातीया एवमिति लक्षणार्थ ? *—इति चेन्न, जातेर-
नङ्गीकारात् * जातीयेत्यस्मात्पदात् उपाधिरेव तथा विव-
क्षित ? *—इति चेन्न, तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदु-
पजीविलक्षणमिदं तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतर-
व्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इत-
रव्यावृत्ततया^(४) तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः ॥

टी० ॥ तादृष्येण वृत्त्यविवक्षायां दोषः^(१) माह—^(२) “आत्मत्वादी”-
ति ॥ ननु नित्येष्वेव द्रव्येषु वृत्तेरयोगो वर्तते एवेत्येवकारेण व्यवच्छिद्यते
तथाचाक्राशादाववर्तमानेनात्मत्वादिना कथं व्यभिचार इत्याह—^(३) “नि-
त्यान्तरे”ति । प्रतिस्वं विश्रान्तविशेषाव्याप्तिरेवं सतीत्याह—^(४) “प्रती”ति ॥
ननु विशेषत्वावच्छिदानां न नित्ये द्रव्ये वृत्तेरयोग इति शङ्कते—^(५) “य-
ज्जातीया”इति । यावद्विशेषवृत्तिरुपाधिर्न कश्चित्सिद्ध इत्याह—^(६) “तस्ये”-
ति ॥^(७) “तज्जातीयत्वस्ये”ति । यावद्विशेषनिष्ठोपाधेरित्यर्थः ॥

सू० * भवतु^(१) स एवोपाधिर्लक्षणम् ? *—इति चेन्न, तस्यानिरुक्ते-
* यतो नित्यद्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्यागिनां स वि-
शेष ? *—इति चेन्न, ^(२) स्वरूपधर्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्

(१) तादृष्ये = नित्याऽनित्याभयवृत्तित्व इत्यर्थः ।

(२) दोषमाह = वर्तन्ते एवेति विशेषणमदृष्ट्वा दोषमाहेत्यर्थः ।

अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु स तेषां कुतः स्या-
 तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात् ^a विशेषव-
 दिशेषासम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति अथ विशेषादिभ्यो
 विशेषलक्षणादेर्भेदे कथं तच्च तच्चैव तैर्विशेषादिव्यवहारः
 क्रियतां नान्यच्च * ^cसंबन्धो नियामकः ? *—इति चे ^fन,
 संबन्धस्यापि संबन्धान्तरे नियामकत्वेन वस्थापातात् ।

टी० ॥ ^a“स एवे”ति । यदवच्छेदेन विशेषाणां नित्यद्रव्यवृत्तित्वं
 याह्यमित्यर्थः । स्वरूपेति भेदपदं प्रत्येकान्वयि सा व्यावृत्तबुद्धिः तेषां
 योगिनामतीन्द्रियकार्यव्यक्तिगुणव्यक्तिषु विशेषपदार्थाभावात् योगिनां व्या-
 वृत्तबुद्धिर्यदधीना तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ^b“तास्वि”ति । गुणादिव्यक्ति-
 ष्वित्यर्थः ॥ ^c“नित्येष्वपी”ति । द्रव्येष्वित्यस्य विशेषणं । ^d“विशेषवदि”-
 ति । यथा विशेषपदार्थे विशेषान्तरमन्तरेणैव व्यावृत्तधीस्तथा तदाश्रयेपि
 स्यादित्यन्यथा सिद्ध्या विशेषपदार्थे एव न सिद्धेदित्यर्थः । सम्बन्धखण्ड-
 नमवतारयितुं पीठमारचयति—। ^e“अथे”ति । विशेषादीनां पदार्थानां
 विशेषलक्षणानि भिन्नानि तथाच किं लक्षणं कस्य स्यात्तथाच केन लक्षणेन
 कुत्रेतरेव्यावृत्तिव्यवहारौ स्यातामित्यर्थः यत्र लक्ष्ये यल्लक्षणं सम्बद्धं तत्र
 तेन तौ स्यातामित्याह—। ^f“सम्बन्ध”इति । सम्बन्धस्यापि तदीयत्वे
 संबन्धान्तरं चेन्नियामकं स्यात्तदानवस्थेत्याह—। ^g“ने”ति ॥

सू० ^aअन्यथा त्वनियमात्तदनिरुक्तेश्च तथाहि कः संबन्धश-
 ब्दार्थः समवायादय इति चेत्सत्यं किन्तु ^bकेन निमि-
 त्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यं प्रतिस्वं व्यावृत्तेव संयोग-
 त्वादिनान्येन वा आद्ये ^cनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः
^dअस्ति चासाविन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नादिप्रत्यक्षं ^eनित्या
 प्राप्तिः समवाय इत्यादि नच द्वितीयः ^fतस्यैकस्यासंभ-

वात् *^१ नियामकत्वं तत् ? *—इति चेन्न, ^२ स्वभावस्यापि
भवता नियामकत्वाङ्गीकारा^३ नचासौ संबन्धः *^४ तथा-
विधः सोऽपि संबन्ध एव ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु संबन्धेऽपि संबन्धान्तरं नाभ्युपेयं येनानवस्था स्यादित्याशङ्क्याह—। ^५ “अन्यथे”ति । ^६ “केने”ति । सम्बन्धपदप्रवृत्तिनिमित्तप्रश्नोपमित्यर्थः । यथाकाशादिपदवत्प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेणैव सम्बन्धपदप्रवृत्तिस्तत्राह—। ^७ “अनुगते”ति । ननु मा भूदनुगतप्रत्यय इत्यत आह—। ^८ “अस्ति चे”ति । संनिकर्षपदेन संयोगसमवायादीनामभिधानमेकं प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरेण न स्यादित्यर्थः ॥ ^९ “नित्येति । प्राप्तिपदेन संयोगसमवाययोरलाभे संयोगव्यावर्त्तनाय नित्येति विशेषणं न घटेतेत्यर्थः ॥ “तस्ये”ति । अनुगतरूपस्येत्यर्थः । ^{१०} “नियामकत्वमि”ति । अतिप्रसङ्गनिवर्त्तकत्वमित्यर्थः ॥ ^{११} “स्वभावस्यापी”ति । अभावसमवायादिविशिष्टप्रतीतौ स्वभावस्यापि नियामकत्वस्वीकारादित्यर्थः । ^{१२} “नचासौ सम्बन्ध”इति । सम्बन्धलक्षणं तत्रातिव्यापकमिति भावः । ^{१३} “तथाविध”इति । नियामकः स्वभावः संबन्ध एवेति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

वृ० “त्वया सर्वस्वभावनियतृताया अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाद्यधिकांशसामर्थ्यापत्तेः ^{१४} नियमस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गेन नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेः ^{१५} अतिप्रसक्तत्वे च तस्यैव नियामकत्वात् अतिप्रसक्तेन नियमायोगात् ^{१६} भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्वापत्तेः ^{१७} एवमन्येनापि जन्यनियमेन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिहूपेणानियतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात् ॥

टी० ॥ ^{१८} “त्वये”ति । सर्वस्वभावाश्चेन्नियन्तारस्तदा नियमनियत

पूर्वसत्त्वमिति या नियामकपदनिहक्तिस्तत्र सत्त्वमेवास्तु नियामकत्वं
 तदादिभूतमधिकं यद्विशेषणं तद्वैयर्थ्यापत्तेर्यावर्तकत्वादित्यर्थः सत्त्वादि-
 यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ ^b“नियमस्य चे”ति । स्वभावेन यन्नियम्यं
 तदनतिप्रसक्तं यदि तदा नियामकत्वं व्यवच्छिन्नतया बोधकत्वं न सम्भ-
 वति स्वत एव व्यवच्छिन्नत्वादित्यर्थः ॥ ^c“अतिप्रसक्तत्व”इति । नियम्य-
 गतिप्रसक्तं चेत्तदा नियामकमपि तदेवेत्यातिप्रसक्तस्यनियामाकत्वानुपपत्ति-
 रित्यर्थः । यत्तु नियामकं तदुत्पन्नं सन्नियमयेदनुत्पन्नमेव वा आद्ये आह ।
 “भूत्वे”ति । स्वमेव हि नियामकं नियम्यं चेति स्वात्पत्तेः पूर्वं स्वमनि-
 यतं स्यादित्यर्थः । तथात्वे वा पश्चादपि कथंनियतं स्यादित्यर्थः । स्वस्य
 स्वं प्रति नियामकत्वानुपपत्तिमुक्त्वा कारणस्य कार्यं प्रति नियमकत्वानुपप-
 त्तिमाह—^d“एवमि”ति । दण्डचक्रादिकारणं यद्यघटमेव घटीकरोति तदा
 पटमपि घटीकुर्यादित्यर्थः ॥

ब्रू० “* न घटादित्वे नियामकत्वस्य किन्तु घटादेः कालवि-
 शेषयोगे ? *—इति चे ^eन, यदि नासौ घटादेः कालवि-
 शेषयोगिता नियतेष्यते तदा पटादिकालविशेष योगमपि
 तथा कुर्यात्तस्मात् ^f“यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियतं
 परः तत्स्यादतिप्रसक्तत्वम”न्यथा चानियन्तेति” ^gका-
 र्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यनियामकत्वोपगमे उत्तरो-
 त्तरेण पूर्वपूर्वनियमः किं न स्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः
^h“प्राचेत्तरस्य नियमः प्राच एव न तेन किं” अनाद्यनन्त-
 येनैवं विनिगन्ता प्रवाहयोरिति” ॥

टी० ॥ कारणस्य घटं प्रति नियामकत्वं न ब्रूमः किन्तु कालयोगं
 प्रतीतिं शङ्कते—ⁱ“न घटादित्व इति । कालविशेषयोगो पटीय एव
 नियम्यश्चेत्तदा घटनियामतैवेति पूर्वदोष एव । अथ घटमनन्तर्भाव्य
 कालविशेषयोगमात्रं नियम्यं तदा पटकालविशेषयोगमपि नियमयेदविशे-

षादित्याह-। ^b“ने”ति । इममेवार्थं कारिकया सहृह्णाति-। ^c“यदी”ति ।
 परो हेतुः कालानियतमसद्भादि कालनियतं कुर्यात्तदाऽसत्त्वाविशेषादृण्डः
 पटमपि कालनियतं कुर्यादित्यतिप्रसङ्गः । ^d“अन्यथे”ति । सत्त्वेव घटादिः
 कालविशेषनियतश्चेत्क्रियते तदा दण्डादेर्नियामकत्वमेव भज्येत घटादे-
 स्तादृष्याविशेषादित्यर्थः । दोषान्तरमाह-। ^e“कार्ये”ति कारणं नियामकं
 कार्यं च नियम्यमिति भिन्नकालत्वाविशेषाच्च स्यात्प्रत्युतवैपरीत्यमेव स्या-
 दित्यर्थः ॥ इममेवार्थं संगृह्णाति-। ^f“प्राचे”ति । पूर्वणोत्तरस्य नियमनं
 चेत्तदोत्तरेणैव पूर्वस्य नियमनं किञ्चस्यात् ननु पौर्वापर्यमेव नियामकमित्यत
 आह-। ^g“अनादी”ति । अनादौ प्रवाहे पौर्वापर्यमपि कारणजातीयकार्य-
 जातीययोरनियतमित्यर्थः चरमकार्यस्योत्तरत्वनियमो मा भूदित्यनन्तत्व-
 मणुक्तं ॥

ब्र० “अभूत्वा च करणे व्याघातात् । ^bसंबन्धिनश्चाधारत्वात्
 संबन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुपपत्तेः ^c“न हि
 सुशिक्षितोपि नटवटुः स्वस्वन्धमारुह्य नृत्यति नाप्य-
 न्यस्यासौ संबन्धः त्वयैव तथानभ्युपगमात् ^d“स्वभावादेवा-
 यमीदृश इति हि स्वभाववादस्तच्च परस्य नियमनाभावात्
 कथं परः संबन्धो सङ्गच्छेत यच्च किञ्चित्संबन्धत्वमभि-
 धीयते तत्समवायेपि स्वीकार्यम् । नच ^e“समवायाधारत्वं
 द्रव्यादिषट्कस्य सम्भवति ॥

टी० ॥ द्वितीयं पक्षमाशङ्क्याह-। ^a“अभूत्वे”ति । असतो निया-
 मकत्वं व्याहतमेव नियमनियतपूर्वसत्त्वस्य नियामकत्वादित्यर्थः । स्वभा-
 वसंबन्धे दूषणान्तरमाह-। ^b“संबन्धिन”इति । नहि तदेव तेनैव तद्वदिति
 सम्भवति आधाराधेयभावस्य भेदगर्भत्वादित्यर्थः ॥ असम्भवमेव दर्शय-
 ति-। ^c“नही”ति । अनभ्युपगममेवाह-। ^d“स्वभावादि”ति । यद्यपि
 घटाभावभूतलयोरन्योन्यं संबन्धत्वं तथाच घटाभावस्य भूतलं संबन्धः

भूतलस्य च घटाभावः संबन्धः इति संबन्ध संबन्धिनोर्भेद एव भूतलस्य संबन्धः कथमभाव इत्यत्र स्वभाव एवोत्तरं उपश्लिष्टप्रत्ययस्य संबन्धान्तरेण दर्शनात् । यद्वा विष्टिप्रत्ययजनकत्वं यस्य स्वस्य भावो धर्मः स एव संबन्धस्तज्जनकत्वमेव कथमस्येत्यत्र तु स्वभावेनैवोत्तरं तथापि संबन्धखण्डनमात्रे तात्पर्यं—। “समवायाधारत्वमि”ति । समवाय आधारे यस्येत्यर्थः ॥

सू० “नचोपाधिभावात्स्यात्, तत्संयोगसमवायासम्भवात् ‘स्वभावसंबन्धस्य च निरस्तत्वात् । ‘नचासावभावोपि, प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रज्ञात् ‘सप्तपदार्थोपरिसमाप्तं च जगत् । ‘परस्परविरोधेन तत्त्वक्षणस्य व्यवस्थापनादिति ॥

टी० ॥ ननु प्रमेयत्वादिवदुपाधिरेव कश्चित्सम्बन्धत्वं समवाये वर्ततामसि आह—। ^a “नचे”ति । उपाधेरपि संयोगलक्षणस्य समवायलक्षणस्य^(१) वा तत्र वृत्तिर्न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ननु स्वभावसम्बन्धेनैव स उपाधिस्तत्र वर्ततामसि आह—। ^b “स्वभावे”ति ॥ ननु समवाये भावरूपो धर्मः सम्बन्धत्वं मा वर्तिष्ठाभाव एवासावस्वित्यत आह । ^c “नचे”ति । ^d “अभाव” इति नन्यदस्य निषेधो यः प्रतियोगी भावस्तदभिधानप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ प्रतिषेध्यप्रतियोगिपदयोः पर्यायत्वेपि प्रतिषेध्यपदं वस्तुपरं प्रतियोगिपदं वाच्यत्वपरमित्यन्ये स्वार्थिकणिजन्तप्रतिषेधपदे त्वाप्रत्ययेन प्रतिषेधं कृत्वा यः प्रतियोगीत्यर्थ इत्यपरे प्रतिषेध्यं प्रतिषेधाधिकरण^(२)मित्यप्याहुः । ननु पदार्थान्तरमेव संबन्धत्वं स्यादित्यत आह—। ^e “सप्तपदार्थी”ति । एतदेव कुत इत्यत आह—। ^f “परस्परे”ति । तत्सगुणं निर्गुणं वा सगुणं चेद्व्यमेव निर्गुणमपि सामान्यवचिः सामान्यं वा सामान्यवद्वा,

(१) “सम्बन्धस्य”—इति शेषः । व्यधिकरणे चेत्तो ज्ञेयः ।

(२) प्रतिषेधाधिकरणम्=प्रतिषेधानुयोगी ।

सामान्यवदपि चलात्मकमन्यथा भूतं वा आद्ये कर्मैव अन्त्ये गुण एव निः-
सामान्यप्रत्ययसमवेतं समवेतं वा आद्ये समवायः अन्त्येऽप्यनेकसमवेतमेक-
समवेतं वा आद्ये सामान्यं अन्त्ये विशेष एवेति षडेव भावाः सप्तमश्च-
भाव इत्यर्थः ॥ 'परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि
विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः' इति न्यायादित्यर्थः ॥

मू० "यदपि नियम्याद्भिन्नं नियामकं यदपि कथं तदेव निय-
मयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत्कः पुनराधारार्थः
* यच्च स्थीयते तत्? *—इति चेन्न, यच्चेति सप्तम्यर्थ-
स्यापि विवेचनीयत्वात् * इहेति प्रत्ययविषय? *—इति
चेन्न, 'तच्चेति प्रत्ययविषयस्यानाधारत्वप्रसङ्गात् 'किञ्च
प्रत्ययविशेषाधिगमो विषयविशेषाधिगमात् विषयस्य च
विशेषाधिगमः प्रत्ययविशेषादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः *
'समवायी? *—इति चेन्न, 'शशे शृङ्गाभावः कुण्डे वद-
रमित्याद्यव्याप्तेः * गौण / स्तत्र प्रयोग? *—इति चेन्न,
एतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते
भवतः ओमिति चेदप्य 'विपरीतमेव कुतो न स्यात्
'शशे विषाणं नास्तीति च यदि विषाणाभावाधिकरण-
त्वप्रतीतिर्भ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि शशोधिकरणं स्याद्भावा-
भावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युप-
गमात् * पतनप्रतिबन्धकमधिकरणम्? *—इति चेन्न,
'अवयविनंगुणादिकं च प्रति तदभावात् * अव्यवहि-
ताधः स्थितम्? *—इति चेन्न,

टी० ॥ आधारत्वखण्डनं प्रसीति-। ^a “यदपी”ति । आधारत्वमेव सप्तम्यर्थ इत्यर्थः ॥ ^b “तत्रे”ति । तच्छब्दापेक्षता इदं शब्दस्यान्यार्थत्वादित्यर्थः प्रत्यय एव कथं तथेत्यनुयोगे विषयवैलक्षण्यं नियामकं स्यात्तत्र च प्रत्ययवैलक्षण्यमित्यन्योन्याश्रय इत्याह-। ^c “किञ्चे”ति । ^d “समवायी”ति । समवायित्वमाधारत्वमित्यर्थः । संबन्धान्तरेणाधारत्वेऽव्याप्तिरित्याह-। ^e “शश”इति ॥ ^f “तत्रे”ति । समवायलक्षणं वृत्तिमन्तरेण यत्राधारत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ विपरीतमिति कुण्डे बदरमित्यादिप्रतीतिः प्रमास्तु पटे शैल्यमित्यादिप्रतीतिरेव भ्रमः स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह-। ^g “शश”इति । अवयविपतनं नावयवाः प्रतिबध्नाति तथा सत्यवयवी कदाचिदपि न पतेन्न वा गुणपतनं गुणी प्रतिबध्नाति गुणानां गुणत्वानाधारतयाऽपतनधर्मकत्वादिति तदुभयं प्रत्याधारत्वं न भवेदित्याह-। ^h “अवयविनमि”ति । अंश्वादीनां पटाद्याधारत्ववारणायवहितेति ॥

श्रु० ^a “गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधः स्थितत्वे प्रमाणाभावात् । अविशेषेण वा ^b वयविगुणादीनामवयवाधारत्वप्रसङ्गात् ^c “ऊर्द्धस्थितस्य च संयोगिनः संयोगं प्रति तदभावात् ^d “सूत्राऽवलम्बितद्रव्यादौ च बहुलं व्यभिचारात् * “यद्येकोधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्यक्षशब्दार्थवद्भिन्न एवास्तु ? *—इति चेन्न, ^e “आश्रयासिद्धादेर्भेदप्रसङ्गात् * ^f “सोपि स्वीकार्य ? *—इति चेन्न, ^g “असिद्धादिविषयपरिगणनस्य व्यवहारहेतोरन्यथाभावप्रसङ्गात् ^h “क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं समवायं च हेतुं प्रति तदसम्भवात् ⁱ “एकस्य च तेषामुपसङ्गाद्वैकस्य वक्तुमशक्यात्वात्

बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्धादयोऽपि पृथक् पृथ-
गेव बहवः असिद्धिभेदपरिगणनग्रन्थोप्य-

टी० ॥ गुणगुणिनोरौत्तराधर्षस्य नियन्तुमशक्यत्वमित्याह-। ^a “गु-
णादीति ॥ ^b “अवयविगुणादीनामि”ति । अवयविनां ये गुणादयस्तेषाम-
व्यवधानाविशेषादवयवा अप्याधाराः स्युरित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः कुण्डे
वदरसंयोगस्यापि वदरमाधारो न स्यादधः स्थितत्वाभावादित्याह-।
^c “ऊर्ध्वेति । अधः स्थितेऽपि सूत्रषट्के द्रव्ये सूत्रस्याधारत्वप्रतीत्या तत्रा-
व्याप्तिरित्याह-। ^d “सूत्रे”ति । उत्पत्तये स्थितये जप्तये वा यत्नेनापेत्यते
तदेव तदाधार इति नानार्थ एवायमाधारशब्द इत्याह-। ^e “यदी”ति ।
आश्रयासिद्धादेराश्रय नानात्वेन भेदः स्यादित्याह । ^f “आश्रये”ति ।
आदिपदाद्युभिचारादिपरिग्रहः व्यभिचारोऽपि साध्याभावसामानाधिकर-
ण्यमित्यत्राप्यधिकरणशब्दस्य नानार्थत्वादिति भावः आश्रयासिद्धिभे-
दोऽपि कार्य इत्याह-। ^g “सोपी”ति । आश्रयासिद्धिभेदा एवचिद्वहवस्त-
दाऽसिद्धिचयव्युत्पादकं शास्त्रं विरुद्धेतेत्याह-। ^h “असिद्धीति । आश्रया-
सिद्धिभेदमेव प्रपञ्चयति-। ⁱ “क्वचिदिति । आश्रयत्वस्यानुगतस्याभावा-
दित्याह-। ^j “एकस्य चे”ति ॥

श्रू० “न्यथाकारं बोधदर्शनात्? *—इति चेन्न, ^b तथापीह
कुण्डे वदरमित्यत्र क आधाराय इति वक्तव्यं न ताव-
त्पतनप्रतिबन्धकत्वं सदैव कुण्डेन पतति वदरे तदभा-
वात् नापि संयोगित्वं ^d वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् * संयो-
गित्वे सत्यधः स्थितत्वं तत्राधिकरणार्थ? *—इति चेन्न,
^e तस्मिन्सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलिपटलादौ तद-
धिकरणप्रतीत्यनुत्पत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलौत्येव प्रती-
त्याऽऽधारत्वप्रतीतौ व्यभिचारित्वेन ^f प्रकृतेऽपि तथा स्वीका-
रानुपपत्तेः * ^g न सार्वत्रिकोयमाधार्यः किन्तु काचित्को

नानारूपाधारत्ववादिपक्षः ?—इति चेन्न, “भवत्वन्वयान्वयस्याधारार्थत्वं तस्य त्वाधारार्थत्वं नोपपद्यते अनाधारत्वप्रतीतिविषयेऽपि गतत्वादित्युक्तः ।

टी० ॥ “अन्यथाकारमि”ति । व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितत्वस्यानुगतस्याश्रयभेदेऽपि सुवचत्वात्सर्वेषामेवाश्रयाणां पक्षत्वेनोपसङ्गहादित्यर्थः ॥ बाधो दोषः । ^b “तथापी”ति । आश्रयार्था विशिष्य निर्वक्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ ^c “सहैवे”ति । यद्यपि कुण्डादधः पतनं तत्रापि कुण्डप्रतिबद्धमेव तथापि तदाकाशदेशात्यतनं न प्रतिबध्नातीत्यर्थः ॥ ^d “वैयरीत्ये”ति । दधोऽपि कुण्डाधारत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ^e “तस्मिन्नि”ति । अधः स्थितत्वे सत्यपि धूलीपटलस्याधेयत्वमेव न त्वाधारत्वमित्यर्थः । अन्यत्रेत्यस्य विशेष्यं “धूलीपटलादावि”ति ॥ ^f “प्रकृतेपी”ति । विशिष्यापि यल्लक्षणमुपक्रान्तं तदप्यतिव्यापकमेवेत्यर्थः । संयोगवृत्त्याप्याधारत्वं नानैवेति शङ्कते— । ^g “ने”ति । तत्रापि यद्विशेषलक्षणं कृतं तदेव धूलीपटलादावतिव्यापकमिति परिहरति— । ^h “भवत्वि”ति । अनाधारप्रतीतिविषये धूलीपटलादावित्यर्थः ॥

सू० * ^a “आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्वे सति ?”—इति चेन्न, करतलस्थित तूलराश्यादौ तदसम्भवात् ^b अन्यस्य च तत्राधारार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात् ^c अधः शब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् ^d * पतनाभिमुखदिगवस्थितत्वम् ? —इति चेन्न, ^e पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधः शब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वत् अत एवाधः शब्दार्थदुर्वचनत्वमधिगम्यादैतवादिना गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षणेन भगवता पराशरेणाभिहितम् “अधः शब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्द्धमभिधीयते” * ^f पृथिव्यभिमुखा दिग्धः शब्दार्थः ?

*-इति चेन्न, ^१ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखा दिक् तदपेक्षया साध? *-इति चेन्न, ^२यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितमुत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति ॥

टी० ॥ ^a“आधेये”ति । धूलिस्तु चरणापेक्षयात्यपरिमाणेति भावः ॥
^b“करतले”ति । प्रचयाख्यसंयोगेन करापेक्षया तूलकपिण्डे महत्त्वारम्भादिति भावः ॥ ननु तत्रापि पृथगेवाधारत्वं स्यादित्यत आह-। ^c“अन्यस्ये”ति । अव्यवहिताधः स्थितमिति यदुक्तं तत्राह-। ^d“अध”इति । यदभिमुखं फलादि पतति तदधः शब्दार्थ इत्याह-। ^e“पतने”ति । अधः संयोगफलिका क्रिया पतननित्यन्योन्याश्रय इत्याह-। ^f“पतने”ति । गुरुणा चभुणा शिष्यस्य यत्खण्डनं कृतं तदुपाचक्षाणेन तदुपाख्यानं कुर्वता परशरेणेत्यर्थः । ^g“पृथिवी”ति । उपरि स्थितं पदार्थमपेक्ष्य या पृथिव्यभिमुखा दिक् साऽधः शब्दार्थ इत्यर्थः ॥ ^h“ऊर्ध्व”ति । आभिमुख्यमुभयत्राप्यविशिष्टमित्यर्थः । मार्तण्डमण्डलापेक्षया पृथिव्यभिमुखा दिक् तदपेक्षयैवाध इति शङ्कते-। ⁱ“यदि”ति । ^j“यदपेक्षये”ति । अवधित्वमात्रे वाऽपेक्षा अभिमुख्ये वा अपेक्षेति विकल्पार्थः ।

मू० आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं यदर्थमवधीकृत्य योर्द्धा दिगिति भवद्विवर्त्यवह्नियते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात् अत एव न द्वितीयोपि * यस्यां दिशि क्रियया पृथिवी सन्निहिता भवति सा दिग्ध? *-इति चेन्न, कूपादौमध्यगतस्य तिर्यग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तज्जत्याक्रान्ता च तिर्यग्धः स्यात् * पृथिवीमवधीकृत्ययं चान्यं पदार्थमवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिवीव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षयाध? *-इति चेन्न,

टी० ॥ “आद्य” इति । पृथिव्या उपरि गिरिस्तमवधीकृत्योर्ध्वस्य
मार्तण्डमण्डलस्याप्यधः शब्दार्थत्वं स्यादित्यर्थः आभिमुख्यस्य साधारण्या-
दवधेश्चात्रापि सत्त्वादित्यर्थः ॥ ^b “अत एवे”ति । आभिमुख्यस्योर्ध्वाधः
साधारणत्वादिति भावः ॥ ^c “यस्यां दिशी”ति । यया क्रियया पृथिवी
सन्निहिता भवति सा क्रिया पतनमिति तात्पर्यार्थः ^(१) यस्यां दिशीत्यध
इति च कथं चिदुपलक्षणतयोक्तम् अत एव पतनलक्षणातिव्याप्तिरित्या-
ह-^d “कूपादावि”ति । कूपे घूर्णमानस्य विहङ्गमादेः क्रिया पतनं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ^e “तद्गत्ये”ति । सा चासौ गतिश्चेति तद्गतिः तस्य दोलायमान-
विहङ्गमादेर्गतिर्वा तद्गतिरित्यर्थः पतनलक्षणाया क्रियया यत्र संयोगो
जन्यते तस्यैवाधः शब्दार्थत्वादिति भावः ॥ पृथिवीमार्तण्डमण्डलान्तरा-
लदेशो मार्तण्डापेक्षयाध इत्याह-^f “पृथिवीमि”ति ॥

सू० पृथिव्यामेव तदव्यवहारापत्तेः पृथिवीं पदार्थान्तरं चापे-
क्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधः शब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण-
निर्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वमपरापेक्षयाचाधः
तत्र तयोर्मध्यमित्येव निरुच्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्य
गतिप्रसङ्गात् । तद्यथा पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च
पश्चिमं तयोर्मध्यमुच्यते प्रतीपदिगवस्थितयोः परस्परापे-
क्षया प्रतीपदिक्सङ्करे मध्यकव्यवहारात् *अथान्यः कश्चि-
दाधारार्थस्तु प्रतितिसिद्धत्वात् प्रतीतेश्चैवमनन्योपपाद्य-
त्वात् ? *—मैवम् ॥

टी० ॥ “पृथिवीमि”ति । पृथिव्याः पृथिवीमार्तण्डापेक्षयान्तरा-
लत्वाभावान्मार्तण्डापेक्षया पृथिव्यधो न स्यादित्यर्थः । पृथिव्यपेक्षया
नागलोको नाधः स्यात्पृथिव्यतिरिक्तत्वेनावधेर्विशेषितत्वादिति वार्थः
^b “पृथिवीमि”ति । पृथिव्याऊर्ध्वं मार्तण्डस्य वाधो मध्यमिति मध्य-

(१) सादिगधः पदार्थ इति शब्दार्थं प्रसिद्धत्वादुपेक्ष्य तात्पर्यार्थं एवोपवर्णितः ।

त्वज्ञान मधो ज्ञानाधीनमधोज्ञानं च मध्यत्वज्ञानाधीनमित्येत्याश्रय
इत्यर्थः ॥ एतदेवाह—। “पृथिवी”ति । अन्यथा तिर्यग्देशोपि मध्यः स्यात्
यद्यधस्तन्निरूपकं प्रकृते न स्यादित्याह—। ^d“अन्यथे”ति । तदेव व्युत्पा-
दयति । ^e“तद्वये”ति ॥ ^f“परस्परं”ति । विरुद्धयोर्दिशोरन्तराले मध्यव्य-
वहारादित्यर्थः ^g“प्रतीपदिगवस्थितयोरिति”ति । स्फुटार्थं निरूपकमात्रा-
भिधानं अधःपदार्थानिरुक्त्या व्यवहिताधःस्थितत्वमाधारत्वं मास्तु
यदरितिरुक्तमेव किञ्चित्स्यादित्याह—। ^h“अथे”ति । इहेतिप्रतीत्यन्यथानु-
पपत्त्या कल्पनीयमिति भावः ॥

सू० “तद्वन्नित्यं वा स्यान्नित्यं वा नाद्यः ^bतदभावे आधारप्र-
तीत्यभावप्रसङ्गात् ^cगोत्वादिनित्यत्वन्यायसाम्येऽप्यस्यानि-
त्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापाताच्च नापि द्वितीयः तादृश-
मप्यनुगतमननुगतं वा स्यात् द्वितीये त्वनुगताधारप्रतीत्य-
सम्भवः ^dसङ्केतग्रहाशक्यत्वं च । प्रथमे ^eसामान्यवदा-
श्रयापरित्यागि वा स्यात्तत्तत्त्यागि वा आद्ये यदेव तदा
धारतया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् द्वितीये च यदि
नियामकमन्तरेण तत्त्वाश्रयं भजति च त्यजति च तद-
नियमानुपपत्त्या ^fसर्वदा तद्वजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यव-
हारप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ^a“तद्वतीति । यत्कल्पनीयमाधारत्वमित्यर्थः ॥ ^b“तदभा-
वे”इति । तदभावकाले इत्यर्थः ॥ ^c“गोत्वादी”ति । एकगोव्यक्तिनाशेपि
व्यक्त्यन्तरनिष्ठतया प्रतीयमानत्वं प्राकृपश्चाच्च प्रतीयमानत्वं गोत्वस्य
नित्यत्वमन्तरेणानुपपद्यमानमित्ययं न्यायोस्त्याधारत्वेऽपि तुल्यः स चेदा-
धारत्वं नित्यं न साधयेद्गोत्वमपि नित्यं न साधयेदित्यर्थः यद्वा आधार-
त्वस्यानित्यत्वे गोत्वमपि नित्यं न स्यादाधारमन्तरेण तस्यानिरूपणादि-

त्यर्थः ॥ ^d“सङ्केते”ति । व्यक्तीनाम् आनन्त्यव्यभिचाराभ्यामाधारपदश-
क्तिग्रहो न स्यादित्यर्थः ॥ ^e“यदेव तदि”ति । आधाराधेयभावापन्नयोः
पीठपिरयोरनियमेनाधाराधेयभावौ न प्रतीयेते पीठस्याधेयतादशायाम-
प्याधारत्वपरित्यागप्रसङ्गादित्यर्थः यत्तु व्याख्यानं दण्डाधारः पुरुषो दोला
व्याश्रये न स्यादिति तदनादेयं दण्डाधारदशायामपि दोलाधेयत्वसम्भ-
वात् ॥ ^f“सर्वदे”ति । आधारत्वस्य स्वाश्रयपरित्यागेनाधारत्वप्रतीतिर्भ-
जने चाधारत्वप्रतीतिरित्येकं वस्तु सर्वदा विरुद्धप्रतीतिद्वयालिङ्गितं स्यादि-
त्यर्थः ।

सू० * अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयोरनियामकमस्ति तर्हि “स
वक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यते ऽन्यथाधारप्रतीत्यनुपपत्तेः ?
*—इति चेन्न, ^g“तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स
एवाधारोऽस्तु कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति * अस्तुवमेव ? *—
इति चेन्न, “तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्या-
वश्यं वाच्यत्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकाऽपरिकल्पने
नियमानुपपत्तिरधिकपरिकल्पने च पूर्व वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति
^h“दुरुत्तरं व्यसनमापद्येत ॥

टी० ॥ ^a“स वक्तव्य”इति । तादृशं न किञ्चिदस्तीति भावः ॥
^b“तत्परिकल्पने”इति । आधारत्वविशिष्टप्रतीतेरन्यदेव यर्हि प्रयोजकमिति
किमाधारत्वेनेत्यर्थः ॥ ^c“अस्तित्व”ति । भजननियाममेवाधारत्वस्थाने
भिषिच्यतामित्यर्थः भजननियामकमाधारत्वाभिव्यञ्जकं धर्मान्तरं तदेवा-
भिव्यक्तिविरोधि धर्मान्तरं त्यजननियामकमित्यर्थः त्यजननियामकं च विना-
शकमिति व्याख्यानमनादेयं नित्यत्वपक्षस्यात्र दूष्यत्वात् ॥ ^d“तस्यापी”ति ।
भजननियामकस्यापीत्यर्थः तत्रापि त्यागि वाऽत्यागिवेति विकल्पसम्भवा-
दिति भावः ॥ ^e“दुरुत्तरमि”ति । पूर्वं प्रतियोगियामकं तेनैव तद्वैयर्थ्यं
क्वापि विश्रामो न स्यात् उपजीव्योपजीवकभावोऽपि न नियामकः आधा-

रत्वस्यानुत्पादादेवोत्पत्तौ नोपजीव्यत्वं ज्ञप्तावुपजीव्यत्वेनान्यथासिद्धेः सम्भवादिति भावः ॥

सू० * “परस्परस्य परस्परेण नियामकत्वम्? *—इति चेत्
 ० अन्योन्याश्रयिणौ तौ द्वावपि परस्पराकर्षकभावव्यव-
 स्थया सुस्थीकुरु ततो दास्यामस्तवोत्तरं * जात्यादयोपि
 तद्व्यवमनुपपन्ना? *—इति चेत्,—नोच्चैर्वक्तव्यं यदि कोपि
 परः शृणोति तदा महदनिष्टमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात्
 किञ्च यत्तदा धारत्वं तत्साधारमनाधारं वा अन्ये
 क(१)विशिष्टप्रत्ययं कुर्याद्विशेषाभावात् आद्ये तदाधारत्वं
 वाच्यं * स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं सत्ता स्वात्मनि
 सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि
 विनैवाधारत्वान्तरं स्वाधारप्रत्ययकारि? *—इति चेन्न,
 १ आन्तित्वप्रसङ्गात् यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो आ-
 न्तिस्तथैव स्यात् उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डनप्रस्तावे
 इत्युपरम्यते * ० विनाश्याधाराधेयभावं स्वभावसंबन्धेन
 नियामकत्वं भविष्यति यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञा-
 नयोः? *—इति चेन्न,

टी० ॥ अनवस्थापरीहारायाह—। “परस्परे”ति । एवं सत्यन्यो-
 न्याश्रयो दोषः कापि न स्यादित्याह—। ० “अन्योन्ये”ति । आधारत्वख-
 ण्डनं जात्युपप्लावकमित्याह—। “जात्यादय”इति । इष्टापत्तिमाह—।
 d “नोच्चैरि”ति । सर्वपदार्थखण्डनप्रवृत्तस्य जातिखण्डनमिष्टमेवेति भावः ॥
 e “तदाधारत्वमि”ति । आधारत्वविशिष्टे वर्तमानमाधारत्वं साधारं

(१) क्वेत्यस्य स्थाने कथमित्यपि स्वचित्त्युक्तके पाठः ।

भवेत्तथाच तदाधारत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्दोषमाह—
^f “भ्रान्तिरिति । विषयविषयिभावखण्डनं प्रस्तौति—^g “विने”ति ।

सू० स्वभावसम्बन्धस्य निरस्तत्वात् यमुदाहरसि च विषयविष-
 यिभावं सोऽपि निर्वक्तुं न शक्यते । तथाहि कः पुनर्ज्ञा-
 नादेर्पटादिना विषयविषयिभावः * प्रकाशस्य सतस्त-
 दीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष? *—इति चेन्न, “इच्छा-
 दिविषयाव्यापनात् *^b विषयिण? *—इति चेन्न, “तत्त्व-
 स्यैव निरूप्यमाणत्वात् किंच^d “स्वभावः स्वधर्मो वा स्वा-
 त्मा वा तस्य विवक्षितः^e “आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधा-
 रणमसौ तत्तद्वटज्ञानादिनियतो वा कश्चित् आद्ये^f सा-
 धारण्यान् विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः द्वितीये तु
^g “प्रतिविषयं व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन
 साकारतास्वीकारः ॥

टी० ॥ प्रकाशस्य सत इत्यभावसमवाययोर्व्यावर्तनाय । “इच्छे”
 ति । अस्याः प्रकाशत्वाभावादित्यर्थः ॥ ^b “विषयिण”इति । प्रकाशस्येति
 स्थाने “विषयिण”इति कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ^c “तत्त्वस्ये”ति । विषयित्वेनैव
 विषयित्वनिरूपणे आत्माश्रय इत्यर्थः स्वस्य भावो स्वं वा स्वभाव इति
 समासद्वयाश्रयणेन विकल्पयति—^d “स्वभाव”इति ॥ ^e “आद्ये”इति ।
 ज्ञानत्वं वा तत्तद्वटादिज्ञानत्वं वा धर्म इति विकल्पार्थः ॥ ^f “साधार-
 ण्यादि”ति । ज्ञानत्वमेव यदि विषयित्वं तदा तस्य साधारण्याद्वटविष-
 यकमपि ज्ञानं पटविषयकं स्यादित्यर्थः ॥ ^g “प्रतिविषयमि”ति । घटज्ञा-
 नत्वं चेद्विषयित्वं तदा घटस्यापि ज्ञानाकारप्रविष्टतया योगाचारमतप्रवेश
 इत्यर्थः ॥

सू० किञ्च^a * नासौ धर्म उपधेयान्तराधीनः? *—विषयीभूतघट-

टाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात् * ^७ नच घटादिरेव
तथा * असंबन्धात् ^८ तथापि तथात्वेचातिप्रसङ्गात् ^९ ना-
पि जातिरूपः, क्वचिद्वटमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथ-
ग्व्यवस्थितौ सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सह व्यवस्थित्या
जातिसङ्करप्रसङ्गात् ^{१०} प्रतिविषयं ज्ञानभेदं नियमे विशि-
ष्टज्ञानानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ किञ्च घटज्ञानत्वं स्वस्य ^(१) धर्मस्तदीयत्वं यत्तदुपाधिरूपं
जातिरूपं वा उपाधित्वेषुपाधेयमन्यद्वा घटादिकमेव वा । आद्यं दूषय-
ति । ^२ “नासावि”ति । यथा पुरुषे दण्डित्वज्ञानं दण्डरूपोपाधेयपरत-
न्त्रं तथा प्रकृतेः घटज्ञानमुपाधेयान्तरपरतन्त्रज्ञानं स्यादित्यर्थः द्वितीयमा-
शङ्क्याह- । ^३ “नचे”ति । घटज्ञानत्वलक्षणोपाधौ घट एव चेदुपाधेयस्तदा
यथा दण्डस्वरूपेणोपाधेयेन पुरुषस्य संयोगः संबन्धस्तथा ज्ञानस्य नास्ती-
त्यर्थः विषयविषयिभावस्य चाद्याप्यनिरूपणादिति भावः ॥ ^४ “तथापी”-
ति । उपाधेयोपाधिमतोः संबन्धं विनाप्युपाधेरवच्छेदकत्वेऽदण्डनमपि
दण्डित्वमवच्छिद्यदित्यर्थः तृतीयमाशङ्क्य ^(५) निराकरोति- । ^६ “नापी”ति ।
घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वे जातौ तदुभयसमूहालम्बने सङ्कीर्णं स्यातामित्यर्थः
ननु जातिसङ्करभयेन नानाविषयकं ज्ञानमेव नाभ्युपेयमित्यत आह- ।
^७ “प्रतिविषयमि”ति । तर्हि विशेषविशेष्योभयविषयकं विशिष्टज्ञानमपि
न स्यादित्यर्थः ।

मू० ^८ एवंभूतविचित्रजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचितव्यहारस्याप्यभा-
वप्रसङ्गात् * ^९ अथ जातिसङ्करोपीष्यते ^(३) ? * तथापि स

(१) स्वस्य = ज्ञानस्य ।

(२) उपाधिरूपं जातिरूपं वा उपाधित्वेषुपाधेयमन्यद्वा घटादिकमेव वा-इ-
त्यत्रान्यद्वा घटादिकमेव वेति पक्षद्वयं निराकृत्य जातिरूपं वेति तृतीयं पक्षं निराचष्टे
इत्यर्थः ।

(३) निर्दुष्टत्वादिति शेषः ।

एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्त्विति विषयासिद्धिः * अथ
विषयेणापि संबन्धप्रतिभासात्सोपीष्यते *-न, ^d तस्यैव
संबन्धस्य विचार्यमाणत्वात् * ^e स एवासौ ? *-इति चेन्न,
तदैक्याज्ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः * संयोग-
प्रतीतिवत् । ^g विषयित्वं तत्र ^(१) अर्थं तु विषयत्वमन्यत् ?
*-इति चेन्न ॥

टी० ॥ ननु नीलत्वादिभिन्ना यथा चित्रत्वं पृथगेव जातिस्तथा
नानाविषयकज्ञाने चित्रत्वमेव घटज्ञानत्वं भिन्ना जातिस्यादित्यत आह-
^a “एवंभूते”ति । अन्ततो निर्विकल्पकस्यापि नानाविषयत्वेन चित्रत्वापत्तौ
घटज्ञानत्वादिव्यवहारः क्वापि न स्यादित्यर्थः ननु गुणगतजातौ जातिस-
ङ्गो न दोष इत्याह-^b “अथे”ति । तर्हि घटज्ञानत्वपटज्ञानत्वादिजा-
तीनामेव ज्ञानव्यावर्तकत्वे विषयासिद्धिरेवेत्यर्थः ॥ ननु विषयासत्त्वे घटस्य
ज्ञानमित्येव कथं स्यादित्याह-^c “अथे”ति । षष्ठ्यर्थ एव विचार्यत
इत्याह-^d “तस्यैव”ति । ननु विषयविषयिभाव एव षष्ठ्यर्थस्तत्र किं
विचारणीयमित्याह-^e “स एवे”ति । तर्हि संयोगवदेक एवासौ व्यास-
व्यवृत्तिसंबन्ध इत्युभयं विषयिविषयश्च स्यादित्याह-^f “तदैक्यादि”ति ।
ननु ज्ञानमात्रनिष्ठ एवायं सम्बन्धो विषयित्वाख्यस्तदन्यदेव च विषयगतं
विषयत्वं तत्र बोधयत्रोभयं निरूपकमात्रं नत्वाधिकरणमपीत्याह-
^g “विषयत्वमि”ति ।

मू० “सैव हि ज्ञातता स्यात्सा च निराकरिष्यते ^b द्वितीये
च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञानव्यक्तीनां
व्यावृत्त इति तत्तद्विषयभानगोचरानुगताकारबुद्धिव्यव-
हारभङ्गप्रसङ्गः किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति

(१) तत्र = ज्ञाने ।

वचनं विचारमर्हति तदिति तावद्विषयपरामर्शः संबन्धिता
 च कप्रत्ययार्थः तदेतदन्योन्यविशिष्टमुभयं ज्ञानस्य स्वभाव
 इति ब्रुवाणेन विषया विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवती-
 ति साधु विज्ञानवादनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि
 * संबन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो नतु विषय इत्याशयः ?
 *—इति चेन्न, “विशेषानुपादने संबन्धमात्रमिदं सर्व-
 स्यैव स्यात् यतो न तावन्न कस्यचित्संबन्धस्वरूपतात्या-
 गप्रसङ्गात् नापि नियतस्य ॥

टी० ॥ “सैव ही”ति । अनुगतं यद्विषयत्वं तामेव भट्टो ज्ञात-
 तामाह सा च निरसनीयैवेत्यर्थः ॥ ^b “द्वितीये” इति । स्वं च तद्भाव-
 श्चेति कर्मधारयपक्षे इत्यर्थः ॥ घटज्ञानाकारपटज्ञानाकारानुगतप्रत्यया-
 भावप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदीयत्वं घटीयत्वं ज्ञानस्य स्वभावः स्वरूपमित्युक्ते
 घटोपि ज्ञातस्वभावान्तर्गत एवेति विज्ञानवादिनो योगाचारस्य निराक-
 रणमात्मतत्त्व विवेके यदुपसंहृतं “प्रकाशस्य सतस्तदीयत्वमेव विषयि-
 त्वमि”ति तद्विज्ञानवादपर्यवसन्नमेवेत्यर्थः ननु घटीयत्वं ज्ञानस्येत्यन-
 योक्त्या घटसंबन्धत्वं ज्ञानस्यायाति नतु घटत्वमपीति न विज्ञानवादप्रवेश
 इति शङ्कते—। “संबन्धे”ति । संबन्धोपि संबन्धिनं विषयमादायैव ज्ञान-
 स्य स्वभावो भवेदित्याह—। ^d “विशेषे”ति । ननु संबन्धः कथं संबन्धि-
 नियत इत्यत आह—। ^e “यत” इति । कस्यापि चेन्न स्यात्तदा संबन्ध एव
 न स्यादित्यर्थः ।

मू० ^a तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् ^b नियामकासम्भवाच्च * कारणं
 नियामकम् ? *—इति चेन्न, तेन नियामकेन किं भवति
^d तदीयत्वं तस्य संबन्धस्येति चेत्तदेव तदीयत्वं ज्ञान-
 स्वभावभूतसंबन्धस्वरूपप्रविष्टं उत बहिर्भूतं धर्मान्तरं

यदि प्रथमः तच्छब्दार्थोपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति
 विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य
 विषयेणाभेदः ^१ तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य
 तदीयशब्दार्थविशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्व-
 भावतया निरुक्तत्वात् ^२ अस्त्यसौ धर्मो विषयाभिन्न
 एवेति चेत् ॥

टी० ॥ ननु भवतु नियतस्यैव कस्यचिदित्यत आह—। ^३ “तादा-
 त्त्ये”ति । दोषान्तरमाह—। ^४ “नियामके”ति । घटीयमेव घटज्ञानमि-
 त्यत्र नियामकाभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटीयत्वे घटेन्द्रियसन्निकर्षजत्वमेव
 नियामकमित्याह—। ^५ “कारणमि”ति ॥ ^६ “तदीयत्वमि”ति । घटज्ञानं
 घटीयं क्रियते इत्यर्थः ॥ ^७ “तदेवे”ति । ज्ञानस्वभावभूतो यः संबन्धस्त-
 त्स्वरूपप्रविष्ट इत्यर्थः ॥ तदीयत्वस्य ज्ञानस्वरूपप्रविष्टत्वे दोषमाह—।
^८ “विषयज्ञानयोरि”ति । धर्मान्तरं चेत्तदीयत्वं तदा तच्छब्दार्थो विषयो
 धर्मान्तरस्वरूपं भवेदित्याह—। ^९ “तच्छब्दार्थस्ये”ति ॥ ^{१०} “अस्त्यसावि”-
 ति । तदीयत्वं धर्मो विषयाभिन्नास्तु तावतापि विषयो ज्ञानं चेत्येताव-
 देवायातं तच्चास्मदभिमतमेवेत्यर्थः ।

सू० “तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसंबन्धेन संबद्धो न
 वा नचेत्तद्विज्ञानं न कस्यचित्संबन्धि स्यात् संबद्धश्चे-
 त्त्किं संबन्धान्तरेणाहोस्वित्त्वभावसंबन्धेनैवासौ ज्ञाना-
 त्मकसंबन्धसंबन्धीयः आद्ये तच्चाप्येवं प्रसङ्गे यस्या भयेन
 स्वभावसंबन्धः सीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था द्वितीयश्चे-
 ज्ञानात्मकसंबन्धसंबन्धीय इत्यत्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञान-
 मपि विशेषणं प्रविष्टमिति ^१ पूर्वाक्तन्यायेना ^२ धुनोक्तन्यायेन
 च ज्ञानस्यैकस्यैव ^३ द्वयमपि स्वात्मेति वाग्भट्टिभेदमाचरेण

‘ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति / एतेनान्यत्रापि स्वभाव-
संबन्धः प्रत्याख्यातव्यः ज्ञानफलाधारत्वं विषयत्वं

टी० ॥ “तथापी”ति । तदीयत्वं यदुर्मान्तरं तद्विषयपर्यवसच्च
स्वभावसंबन्धश्च ज्ञानमेव^(१) तच्चोभयं संबद्धं न वा आद्ये तत्रापि
संबन्धान्तरापेक्षायामनवस्था अन्त्येज्ञानं न कस्यापि तदिति घटव्यवहारा-
दिकं न प्रवर्तयेत् प्रवर्तयद्वा सर्वत्रैवप्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ ^b“पूर्वाक्ते”ति ।
ज्ञानस्य घटीयत्वस्वभावत्वे ज्ञानघटयोरभेदापादकेनेत्यर्थः ॥ ^c“अधु-
ने”ति । तदीयत्वं धर्मान्तरं तच्च विचार्यमाणं विषयस्वरूपं तेन सह
पुनर्ज्ञानस्य स्वभाव एव संबन्ध इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ^d“द्वयमि”ति । घटो
घटीयत्वं चेत्यर्थः ॥ ^e“ज्ञानगोचरयोरिति”ति । ज्ञानविषययोरित्यर्थः ॥
^f“एतेने”ति । घटरूपसमवायोपि घटीयः स्वभावसंबन्धेन चेत्तदा घटोपि
समवायप्रविष्ट एव भिन्नेन संबन्धेन चेत्तदा तत्र तत्रापि संबन्धापेक्षायाम-
नवस्थेत्यादिनेत्यर्थः ॥

ब्रू० “तद्वत्त्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टं तथाहि ज्ञानीयं फलं
ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात् आद्ये ^bतीतानागतधी-
भ्रमाद्यर्थाव्याप्तिः ‘नच तत्रैव फलजनने किं नियाम-
कमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनं तथात्वे वा ^dतदेव
विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च यदि ^eकराकर्षणादिः स ^fन
सार्वत्रिकः ^gनान्तरीयकश्चान्यत्राप्यतिव्यापकं ^hयदी-
च्छादिस्तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः ⁱतद्विष-
यत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते ।

टी० ॥ “तद्वत्त्वमि”ति । ज्ञानीयफलजनकत्वमित्यर्थः ॥ ^b“अती-
ते”ति । अतीतानागतयोः सतोर्भ्रमविषये चासति ज्ञानेन ज्ञातताधानाभा-

(१) स्वभावः स्वभाव इति पूर्वोक्तरीत्या ।

वात्तेषां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ ^c“नचे”ति । पटज्ञानेन घटे ज्ञातता
 जन्यते नतु पटेपीत्यत्र नियामकं नास्तीत्यर्थः ॥ ^d“तदेवे”ति । नियतज्ञा-
 तताधाने यदेव नियामकमित्यर्थः ॥ ^e“कराकर्षणादिरि”ति । नयनानय-
 नादिरित्यर्थः । ^f“न सार्वत्रिक”इति । गुणादौ तादृशो व्यवहारो नास्ति
 द्रव्येऽपि न सर्वत्रेत्यर्थः ॥ ^g“नान्तरीयक”इति । मणावानयनव्यवहारस्त-
 त्रभागोचरोऽपि न च मणिमात्र गोचरस्य ज्ञानस्य प्रमापि विषय इत्यर्थः ॥
^h“यदी”ति । इच्छारूपज्ञानफलाधारत्वमात्मन एवेति सर्वज्ञानानामा-
 त्मैव विषयो भवेच्च घटादिरित्यर्थः ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमेव तज्जन्यव्य-
 वहार विषयत्वं चेत्तदात्माश्रय इत्याह— । ⁱ“तद्विषयत्वमि”ति । इच्छा-
 विषयत्वेऽपि ज्ञानविषयत्वस्यैव तन्त्रत्वादिति भावः ॥

भू० “यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथंनोपेक्षा-
 प्रेक्षामुपेक्षते ¹हानादिव्यवहार ज्ञानानामेव च कथं न
 निर्विषयत्वं प्रसज्यते*अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोऽगमः*
²तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपरम एव स्यात् एतेन तत्संब-
 न्धत्वं यदुच्यते तत्प्रतिबद्धव्यवहारानुकूलस्वभावं यद्वि-
 ज्ञानं तत्तस्य विषयस्तद्वत्त्वं विषयित्वमिति तदपि प्रागु-
 क्तयुक्तं नातिवर्तते * ³अथोच्यते य एवार्था तस्यां संविदि
 भासते तद्देद्यः ⁴स पृथङ्गति वेद्यावेद्यस्य लक्षणम् * इत्येत-
 दपि न विद्मः, यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणम् अथ
 विषयः अथ संबन्धिमात्रं नाद्यः ॥

टी० ॥ ^a“यश्चे”ति । उपेक्षा उदास्यमात्रं प्रवृत्तिनिवृत्तिविलक्षणः
 प्रयत्नो वा तत्र य उदास्यमात्रमुपेक्षां मन्यते स वादी उपेक्षाप्रेक्षामुपेक्षा-
 ज्ञान(¹)मुपेक्षते सविषयकत्वं तस्य कथं तन्मते भविष्यति ज्ञानेन तत्र

(१) उपेक्षाज्ञानम् = उपेक्षाबुद्ध्या जायमानं घटपटादिविषयकज्ञानमित्यर्थः ।

व्यवहाराजननादित्यर्थः दोषान्तरमाह-^b “हानादी”ति । हानोपादान
ज्ञानेनापि हानोपादानादिगतव्यवहाराजननादित्यर्थः । तत्रापि व्यवहा-
रान्तरजननेनवस्था ऽसम्भवश्चेत्याह-^c “तदे”ति । प्रतिबद्धो नियतः
अथोच्यत इत्यारभ्यैव परवार्तिकं चेत्तदा शङ्का न स्यादिति तद्विहायैव
परमतमाशङ्कते-^d “अथे”ति ॥ ^e “स पृथङ्ने”ति । ज्ञानाद्विज्ञो न
वेद्यस्तथाच स्वाभिन्नं वेद्यं स्वभिन्नमवेद्यमित्यर्थः यद्वा स वेद्यवेदकभावा
न पृथगित्यर्थः संविदीत्यधिकरणसंप्रमी वा विषयसप्तमी वा संबन्धमा-
त्रविवक्षयैव वा संप्रमीति विकल्पार्थः ।

मू० “घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाध्यापनात्^b यथा तथा
निर्वचनीयज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेश्च^c द्वितीयश्चाद्याप्यनिरू-
पितः कथं निरूपकः स्यात्^d वैपरीत्यापाताच्च तृतीयश्चाति-
व्यापकः कारणादेरपितत्संबन्धित्वात् ज्ञानान्तरेण च भास-
मानत्वात् * तथैव संविदा भासमानत्वम् ? *—इति चेन्न,
भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्^e * यस्यां संविदि प्रका-
शमानायां यः प्रकाशत एव ? *—इति चे^f न्न, प्रकाशमान-
ताया एव निरूप्यमाणत्वात्^g सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे
विशेषतो विषयत्वाभिधानमिदम् ? *—इति चेन्न,^h सर्वथा
विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ यदिषयप्रमात्व-
स्यापि सन्दिग्धत्वात् ॥

टी० ॥ “घटादेरि”ति । घटिदिविषयो न स्यादित्यर्थः ॥ ^b यथा
तथे”ति । यद्यपि ज्ञानत्वमप्यनिर्वचनीयमेव तथापि ज्ञानत्वमेव सर्वसंवि-
द्विषयः स्यात्तदधिकरणत्वादित्यर्थः ॥ ^c “द्वितीय”इति । विषयविषयिभाव
इत्यर्थः । ^d “वैपरीत्ये”ति । विषयविषयिभावस्याव्यवस्थिततया संविदेव
विषयो घट एव विषयी स्यादित्यर्थः ॥ ^e “यस्याभि”ति । यन्निरूपणाधी-

ननिरूपणं ज्ञानं स विषय इत्यर्थः । एतदपि विषयविषयिभावनिरूपणा-
धीननिरूपणाधीननिरूपणमेवेत्यात्माश्रय एवेत्याह—। ^f“ने”ति ननु विष-
यत्वमात्रे न केषांचिद्विमतः घटविषयत्वादिकं च तदा तत्तमेव सेत्स्यति
नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति ॥ ^g“सामान्यत”इति । यावद्विशेषबाधे
सामान्यमपि बाधितमेव तथाच नहि निर्विशेषं सामान्यं नामेति विपरी-
तमेवेत्याह—। ^h“सर्वये”ति । सामान्यतोपि यद्विषयत्वं तद्बाहिणो ज्ञानस्य
प्रमात्वं सन्दिग्धमित्यर्थः ॥

श्रू० ^a“ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय? *—इति चेन्न,
^bआकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्यत्वात्
^cनह्याकारस्ततो विज्ञानरूपादन्यः तथाच तथोक्तज्ञानि
कारणानिप्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिग-
मिष्यसि यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि
स्फुटं तावद्वटस्यानुविधानमिति * तदेव तदाकारप्रयोजक-
मिष्यते? * इति चेन्न, समस्तकारणतदनुविधानवद्वटानु-
विधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुट-
त्वाभ्यां स्यात् * ^dस्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं
कुर्म? *—इति चेन्न, ^eसर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः
स्फुटत्वात् * दृश्यमानमनुविधानं यस्य? *—इति चेन्न,
^fदत्तोत्तरत्वात् * दृश्यमान तैव च विषयत्वानिर्वचनान्न
शक्योपदर्शनेति ज्ञानकर्मत्वम् * इत्यपि न ॥

टी० ॥ साकारवादिमते विषयत्वलक्षणं शङ्कते—। ^a“ज्ञानाकारे-
ति । चतुरादिव्यावर्तनाय ज्ञानाकारेत्यादिविशेषणं बहूनां ज्ञानहेतूनां
मध्ये कस्याकारार्पकत्वमिति संदिग्धमित्याह—। ^b“ने”ति । एतदेव
स्फुटयति—। ^c“नही”ति । यद्यप्याकारस्य ज्ञानभेदेपि विनिगमनाऽशक्यैव

तथापि तत्सिद्धान्तानुसारादिदमुक्तं ^d “स्फुटानुविधानमि”ति । पटसा-
क्षात्कारे घटान्वयव्यतिरेकानुविधानं स्फुटमित्यर्थः ॥ ^e “सर्वे”ति ।
युक्तिसिद्धत्वं स्फुटत्वं सर्वहेतुसाधारणमेवेत्यर्थः ॥ ^f “दत्तोत्तरत्वादि”ति ।
दृशिश्चेज्जातवचनस्तदा सर्वहेतुसाधारण्यमेवेत्यर्थः । चानुपज्ञानपरश्चे-
त्तदा गन्धरसादीनां विषयत्वं न स्यादित्यर्थः । यद्वा दत्तोत्तरत्वमेवाह—
^g “दृश्यमानतैव चे”ति । आत्माश्रय इत्यर्थः ॥

मू० ^a “ज्ञानेन कर्मणः संबन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात्” ^b तन्निरुक्ति-
भङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञानतावादे द्रष्टव्यः विना सम्बन्धा-
न्तरं यद्विशेषणं ज्ञानं सविषय^c स्तेन विना सम्बन्धान्तरं
ज्ञानविशेष्यं विषयः ^d विशेष्यं चेदं यद्विशिष्टनामकं
तत्त्वान्तरं ^e यद्गतं धर्मं गृह्णातीति अत्रोच्यते यद्गतं धर्मं
गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव वा विवक्षितं गृह्णात्येवेति वा
आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः तद्गतस्यापि सत्त्वादेध-
र्मस्य ग्रहणात् । नापरः ^f भवति हि व्यभिचारिणो धूम-
स्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टं च तत्त्वान्तरं
नच विशेषस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति ॥

टी० ॥ ^a “ज्ञाने”नेति । ज्ञानस्य कर्मत्वमिति षष्ठ्यर्थस्येत्यर्थः ॥
ज्ञानकर्मत्वमिति ज्ञानक्रियां प्रति कारकत्वमतीतानागतादौ नास्ति,
शब्दानुमित्येव निर्विषयत्वापत्तिः तयोर्विषयाजन्यत्वात् ईश्वरप्रमाया
अजन्यत्वेन चाविषयत्वापत्तिः परसमवेतक्रियाफलशालित्वं च विषयस्य
व्यवहारलक्षणेन ज्ञानफलेन चेत्तस्य दूषितत्वादित्यभिप्रेत्याह— ^b “तच्चि-
रुक्ती”ति । विना सम्बन्धान्तरमित्यात्मनो घटज्ञानविषयत्ववाराण्य,
पर्यवसितमर्थमाह— ^c “तेने”ति । विशेष्यसामान्यस्य लक्षणमाह—
^d “विशेष्यमि”ति । विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं कर्तृभूतं यद्गतं धर्मं गृह्णाती-

त्यर्थः दण्डी पुरुष पुरुषत्वं गृह्णाति नतु दण्डत्वमतो दण्डी विशेषणं पुरुषो विशेष्यः तथा ज्ञातो घट इत्यत्राप्यर्थः यत्किञ्चिदुर्मयहणं वा विवक्षितं सकलधर्मग्रहणं वेति विकल्पयति-। ^e“यद्वतमि”ति । विशिष्टं यत्तत्त्वान्तरं तद्दण्डस्यापि धर्मं सत्त्वादि गृह्णात्येवेति दण्डस्यापि विशेष्यत्वं स्यादित्यर्थः केवलस्य धूमस्य विशेष्यस्य व्यभिचारित्वं धर्मस्तं च विशिष्टो धूमो न गृह्णातीति सोऽपि विशेष्यो न स्यादित्याह । ^f“भवति ही”ति ॥

म्ब० * “अथोद्धाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलता विशेषणं न च तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते * मैवं, प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी न वा आद्ये ^bस एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरं ^cवैयर्थ्यं ^dप्रथमविशिष्टे एव च तद्दोषावसरः ^e * अथ यद्धर्मविशिष्टस्य विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वं न च व्यभिचारिता विशिष्टस्य तानि विशेषणानि ? *—इति चे ^fन, तत्किं न धूममात्रं व्यभिचारि ततश्च व्यभिचारिता विशिष्टस्यैव तानि * तथा ^gभवतु व्यभिचारिता तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिः ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ नन्वविच्छिन्नमूलत्वं धूममात्रस्य न विशेषणं किन्तूद्धाविरतगतिविशिष्टस्य तच्च न व्यभिचारीत्याह-। ^a“अथे”ति । ^b“स एवे”ति । प्रथमविशेषणविशिष्टस्य व्यभिचारित्वं द्वितीयविशेषणविशिष्टं न गृह्णातीति तद्विशेष्यं न भवेदित्यर्थः ॥ ^c“वैयर्थ्यमि”ति । व्यभिचारावारकत्वादित्यर्थः किञ्चाविच्छिन्नमूलत्वस्यैव विशेषणस्य धूमो व्यभिचारी विशेष्यो न स्यात् तद्धर्मस्य व्यभिचारित्वस्य तद्विशिष्टेनाश्रयादित्याह-। ^d“प्रथमे”ति । ननु धूमत्वविशिष्टो धूमो विशेषणो न विशेष्यते नतु व्यभिचारित्वविशिष्टोऽपीति नोक्तदोष इति शङ्कते-। ^e“अथे”ति । वस्तुगत्या तत्र व्यभिचारित्वमप्यस्तीति व्यभिचारित्वविशिष्ट एव धूमो विशेष्योन्यथा विशेषणवैयर्थ्यमेवेत्याह-। ^f“तत्किमि”ति । नन्वविच्छिन्न-

मूलो धूम इत्युच्यते नच विच्छिन्नमूलो व्याभचारी धूम इति तथाच विशेष्यतावच्छिन्नो यो धर्मस्तं गृह्यात्येव विशिष्टमिति शङ्कते-^१ “भवत्वि”ति ॥

मू० “अद्यापि विशेष्याज्ञानात् किञ्च तद्विशेषणमिति तत्संबन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा संबन्धि आद्ये^२ तिप्रसङ्गः द्वितीये तु ‘तथैवान्धोऽन्याश्रयादि किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतो धर्मस्तद्गृह्णाति नवा आद्ये^३ ति व्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति ‘नियमोऽसिद्धः किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं तत्संबन्धमन्तरेणैव नच विषयः ॥

टी० ॥ तर्हि विशेष्यतावच्छेदको धर्मो विवक्षित इत्युच्यते तत्राह-^४ “अद्यापी”ति ॥ ^५ “अतिप्रसङ्ग”इति । उपलक्षणोपरञ्जकयोरपि विशेषणत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ ^६ “तथैवे”ति । यथा विषयित्वलक्षणे तथा विशेषणत्वलक्षणपि यतो विशेषणत्वज्ञानाधीनं विशेषणतया सम्बन्धित्वज्ञानं तदधीनं च विशेषणत्वज्ञानमित्यन्याश्रयः तत्रापि^(१) विशेषणतया संबन्धित्वज्ञानापेक्षायामनवस्था विशेषणत्वज्ञानाधीनमेव तत्ज्ञानमित्यात्माश्रयोप्यादिपदग्रहः ॥ ^७ “अतिव्याप्तिरिति”ति । विशिष्टस्यापि विशेष्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ^८ “नियम”इति । सकलतदुर्मयाहित्वं भग्नमित्यर्थः ॥ ^९ “मत्समवाय”इति । मत्समवायस्य संबन्धांतरमन्तरेण घटज्ञानं विशेषणं भवति नतु घटज्ञानस्य मत्समवायोऽपि विषय इत्यर्थः ॥

मू० *^{१०} नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः संबन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्त्या व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपस्यते *^{११} यतोच तस्यैव विशेषण-

(१) तत्रापि=विशेषणतया सम्बन्धित्वज्ञानेपीत्यर्थः ।

विशेष्यभावत्वादन्तरत्वासिद्धिरिति । 'तस्मात्संबन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं पश्येत्युक्तं तत्र ज्ञानं संबन्धमनपेक्ष्य स्वभावेन एव यथार्थस्य विशेषणं यथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं मत्समवायो ज्ञानस्ये^(१)त्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्यापि स्यादिति ज्ञानाभावे च प्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु संबन्धान्तरमन्तरेण यद्विशेषणं ज्ञानं स विषय इति लक्षणे गुणि आत्मनो ज्ञानं गुणः समवायेन विशेषणमतस्तद्व्यावर्तनाय संबन्धान्तरमन्तरेणेति कृतं तथाच मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र समवायाधीन एव विशेषणविशेष्यभाव इति न तत्र प्रसङ्ग इत्यत आह—^a “नचे”ति । संबन्धान्तरमित्यत्र विशेषणविशेष्यभावात् संबन्धादन्तरत्वं विवक्षितं प्रकृतेऽपि संचपि समवायो विशेषणविशेष्यभावापन्न एवेति तदवस्य एवातिप्रसङ्ग इत्याह—^b “यत्” इति । किञ्चायं समवाय इत्यत्रापि समवायो विषयो न स्यादिति भावः ॥ उक्तं दोषमुपसंहरति—^c “तस्मादि”ति । मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र संबन्धं विनैव ज्ञानं विशेषणमित्यतिप्रसङ्गस्तदवस्यइत्यर्थः ॥

भू० *^a नच तत्र स एव समवायः संबन्ध * अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव संबन्धत्वात् *^b नासौ संबन्धिनोन्यस्तादृशश्च व्यवच्छिद्यत ? *—इति चेन्न, समवायेऽपि तुल्यत्वात् *^d संयोगसमवायौ व्यवच्छिद्येते ? *—इति चेन्न, ज्ञानाभावे^e तथापि प्रसङ्गन् *^f न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणम् ? *—इति चेन्न, ^g अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः ॥

(१) ज्ञानस्य=घटपटादिविषयकज्ञानस्येत्यर्थस्तेन समवायविषयकज्ञानविषयतायः समवाये सत्त्वेऽपि तदतिरिक्तघटादिविषयकज्ञानविषयतायाः समवायेभावाच्च दोषः ।

टी० ॥ ननु तथापि प्रकृते संबन्ध विनैवेति नास्ति यतः स्वरूप-
संबन्धोऽप्यत्र समवाय एवेत्यत आह—। “नचे”ति । तर्हि^(१) लक्षणमिदं
कुत्रापि न गतं यतो घट इत्यादावपि विशेषण विशेष्यभावस्य संबन्धस्य
तत्त्वादित्यर्थः संबन्धिभिन्नसम्बन्धं विनैति विवक्षितमतो नासम्भवीदं लक्ष-
णमित्याह—।^b “नासावि”ति । तर्हि मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्रापि समवायो
न सम्बन्धिभिन्न इत्यतिव्याप्तिस्तदवस्यैवेत्याह—। “ने”ति । ननु संबन्धं
विनैति संबन्धत्वन प्रसिद्धयोः संयोगसमवाययोरेव व्यवच्छेदः प्रकृते च
समवाय एव स्वरूपसंबन्धतामापन्न इति नोक्तदोष इत्याह—।^d “संयो-
गे”ति ॥^e “तथापी”ति । ज्ञानं योग्यभावयोः संयोगसमवायाभावात्
घटज्ञानस्य ज्ञानाभावोऽपि विषयः स्यादित्यर्थः सर्वत्राभावे प्रतियोगिन
उपलक्षणत्वादित्याह—।^f “न तत्रे”ति ॥^g “अतीते”ति । तत्र विशे-
ष्याभावादेव ज्ञानस्य विशेषणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

भू० * “भावे चिन्तेयम् ?” — इति चेन्ना^b भावस्याविषयत्वापातात्
ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयं च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति
किं विस्तरेण *^d नच ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव
ज्ञानगोचरयोर्भेदः *^e प्रतीतिविरोधात्^f भेदमनिच्छता च
स प्रतिषेद्धमप्यनर्ह इति ।^g वक्तव्यस्तर्हि कोसौ भेदो
नाम स हि स्वरूपं वा स्यादि—

टी० ॥ “भावे चिन्तेयमि”ति । यदप्यतीतानागतयोर्भावयोरेव
दोष उक्तस्तथापि यत्र ज्ञानं व्यावर्त्तकं स भावो विषय इति लक्षणमभि-
प्रेत्याह—।^b “अभावस्ये”ति । ज्ञानीयं कारणं चतुरादपि घटज्ञानविषयः
स्यादुक्तलक्षणसत्वादित्याह—।^c “ज्ञानादन्यदि”ति । ज्ञानीयं कारणं
व्यवसायोऽप्यनुव्यवसायस्य तत्र विषयत्वमस्त्येवेति नातिप्रसङ्ग इत्यत

(१) तर्हि = विशेषणविशेष्यभावादेः स्वरूपसम्बन्धस्यापि समवायरूपताङ्गीकारे
इत्यर्थः ।

(२) इति = अग्रेवक्ष्यमाणं दोषोद्धारमाहेत्यर्थः ।

आह—^(१) “ज्ञानादन्यदि”ति । कारणादीत्यादिपदात् ज्ञानवाचकपदानां सङ्ग्रहः तेषामपि ज्ञानेन सह स्वरूपसंबन्धात् ननु ज्ञानादन्यदिति विशेषणमेवानुपपन्नं सर्वेषां ज्ञानात्मकत्वात् ज्ञानविषययोरभेदादित्यत आह—^d “नचे”ति । गोचरस्य विषयस्य ज्ञानाकारतायां ज्ञानविषययोर्भेद एव नास्तीत्यर्थः । तथाच ज्ञानाभिन्नत्वमेव विषयत्वमिति भावः ^(२) इत्यन्ये । ^e “प्रती”ति । ज्ञान विषययोर्भेदस्य सर्वजनीनत्वादित्यर्थः ॥ ननु भेदश्चेन्नास्ति ^(३) तदा प्रतीतिर्भ्रम एव स्यात् इत्यत आह । ^f “भेदमि”ति । साकारावादिमतेन भेदखण्डनमुपक्रमते । ^g “वक्तव्य”इति ॥

सू० “तरेतराभावो वा ^b धर्मान्तरं वा नाद्य ^c भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् भ्रान्त्यापि धर्मिस्वरूपावगाहनात् अन्यथा कस्याभेदं स भ्रान्तिरुल्लिखेत् ^d * ननु^(४) निःसंबन्धित्वेन व्यवस्थितेषु तरुदारुप्रभृतिषु नानाधारोन्य एवावयव्यारोप्यते येषु चारोप्यते ते ते भेदेनैव भ्रान्तिरिति किन्त्वनारव्यावयविषु तेष्वारव्यावयवितया विभ्रम्यते? *—मैवं, तेषां प्राग^(५) नुदाहरणीकृतत्वात् ^e अतस्मिन्स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासार्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात् ^f तच्चापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः नचैवमप्येष्टव्यमेव ^g तथापि स्वरूपभेदग्रहे तच्चाभेदस्य^(६) धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् नापि द्वितीयः ॥

(१) आह=उक्तमित्यर्थः ।

(२) औत्थानिकापेक्षया

(३) मन्मते=इति शेषः ।

(४) नन्वभेदभ्रम एव तत्र न भवति येन भेदग्रहस्तत्परिपन्थो स्यात् किन्त्वनारव्यावयविव्यारव्यावयवित्वादेर्धर्मस्यारोप इति शङ्कते=नन्विति ।

(५) प्राक् = “भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गादि”त्यव्यवहितपूर्वमेव ।

(६) अभेदस्य = तादात्म्यस्य ।

टी० ॥ ^a “इतरेतरे”ति । भेदनं भेद इति व्युत्पत्तिमालम्बेत्यर्थः ।
^b “धर्मान्तरमि”ति । भिद्यतेनेनेति व्युत्पत्तिमालम्बेत्यर्थः ॥ ^c “भिन्ने”
इति । रजतभिन्ने शुक्त्यादौ रजताभेदग्रहो न स्याद्विशेषदर्शनादित्यर्थः ।
^d “नन्वि”ति । निःसंख्यन्धितया व्यवस्थितेषु परस्परोदासीनेष्वित्यर्थः ।
एतस्यैव विवरणमनारब्धावयवविध्विति । तथाचारब्धावयवित्वारोपो न
भेदग्रहविरोधीति न भ्रमानुपपत्तिरित्यर्थः । मैत्रे स एवायं चैत्र इत्येतादृ-
शभ्रमानुपपत्तिरुक्तेत्याह— ^e “अतस्मिन्नि”ति ॥ ननु तत्राप्यभेदो नारो-
प्यते येन भेदग्रहस्तत्परिपन्थी स्यादपि तु चैत्रमैत्रयोस्तादात्म्यमित्यत
आह ^f—“तत्रापी”ति । तथाच नायं चैत्र इति विशेषदर्शनं तादात्म्य-
मारोपितं निषेधेत्ततो यां धियमन्योन्याभावविषयामुपैषि तयात्यन्ताभाव
एव चेद्विषयीकृतस्तदान्योन्याभावेऽतिरिक्ते प्रमाणं नास्तीत्यर्थः । दोषा-
न्तरमाह— ^g “तथापी”ति । तादात्म्यारोपोऽप्यनुपपन्न एव तत्रेत्यर्थः ॥

मू० ^a प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् ^b *प्रतियोगित्वेनाप्रतीताव-
धिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृ-
तिश्च तद्गृहणकारणमतः क्षेत्रेतराश्रयः ? *—इति चेन्मैवं,
“एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभा-
वस्य प्रतियोगितया पटो निषिध्यते तथा कुम्भोपीति
सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्यते ^c वस्तुतोन्योन्या-
भावस्य कुम्भप्रतियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपण-
काले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति
कुम्भाप्रतिषेधः पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते न त्वाश्रय-
तेति कुम्भवत्पटस्यापि न सङ्ग्रहापत्तिः यद्यप्यन्योन्याभा-
वस्योभयप्रतियोगिकता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयतान्या च

पटाश्रयताऽन्या कुम्भप्रतियोगिकताऽन्या च पटप्रतियोगिकता तेना—

टी० ॥ “प्रतीतावि”ति । प्रतियोगित्वेन गृह्यमाणेन प्रतियोगि-
नान्योन्याभावनिरूपणं प्रतियोगित्वं चाभावविरहात्मत्वमित्यन्योन्यापे-
क्षाया मन्योन्याश्रय इत्यर्थः प्रतियोगित्वेन प्रतीतिर्न तन्त्रं किन्तु प्रतियो-
गिप्रतीतिरिति न परस्पराश्रय इत्याह—^b “प्रतियोगित्वेने”ति ॥ ^c “एवं
ही”ति । प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वेन भानं न चेत्तन्त्रं तदा घटः पटो न
भवतीत्यत्र न जन्वयोऽविशेषेणैव स्यादित्युभयं प्रतियोगि भवेदित्यर्थः
उभयोरैक एवान्योन्याभाव इति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्येके अन्योन्याश्रयं
द्रष्टव्यं प्रतियोगित्वेन ज्ञानमन्योन्याभावनिरूपणे तन्त्रमाह—^d “वस्तुतः”
इति । यस्य प्रतियोगित्वं स्फुरति तस्य प्रतिषेधो यस्याधिकरणत्वं स्फुरति
न तस्यापीत्यवश्यं वक्तव्यं तथाचान्योन्याश्रय एवेत्यर्थः । यद्वा वस्तुतः
इत्यारभ्य विशेषादिति पर्यन्तमाशङ्कयन्त्य एव वस्तुतो यद्वर्णीयत एवा-
शङ्का द्रष्टव्या ।

ब्र० ^a न्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चाभयाश्रितत्वे च नोभ-
योरपि सङ्ग्रहप्रतिषेधविरोधापत्तिः * नच प्रतियोगित्वस्या-
नुयोगिनी भेदोपजीवनेन्योन्याश्रयः अनुपमजीवने च स्व-
स्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्येत * यतः स्पर्धमानस्य प्रति-
योगितानुभूयमानस्य चाश्रयतेत्येतावन्मात्र एवोक्ते स्वस्माद-
पि भेदग्रहानापत्तिः ^b * नचैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्र-
हप्रसङ्गः वास्तवतस्तत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात् ? *—इति चे-
न्मैवं, तथाहि किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीति-
रुत वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षिता आद्ये किमी-
याधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं स्यान्न ताव-

दन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डाप्रतीतौ दण्डाधिकरण-
ताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमश-
क्यत्वात्^c विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योक्तेर्यत्वात्
^dविशिष्टस्य च विशेषणघटितमूर्त्तित्वात् ॥

टी० ॥ ^a“अन्योन्याभावस्ये”ति । एकस्यैवेति शेषः तस्यैवैकस्य
चत्वारो धर्माः पटाश्रयत्वं घटाश्रयत्वं पटप्रतियोगित्वं घटप्रतियोगित्वं
च तत्र स्मर्यमाणो निषेध एवानुभूयमानस्त्वाश्रय एवेति व्यवस्थायां
कोभयनिषेधत्वमुभयस्य चाश्रयत्वं भासेतेत्यर्थः ॥ ननु स एवायमित्यत्रापि
स्मर्यमाणस्य तत्ता विशिष्टस्यानुभूयमाने इदन्ताविशिष्टे भेदः प्रतीयेतेत्यत
आह-। ^b“नचे”ति । भेदग्रहे भेदस्यापि वास्तवस्य प्रयोजकत्वादित्यर्थः
अधिकरणत्वेन प्रतीतिराधेयपरतन्तेत्यन्योन्याभावस्याधेयस्य ग्रहं विनाधि-
करणत्वेन प्रतीतिरेव न स्यादिति स एवान्योन्याश्रयः “विशिष्टे”ति ।
अन्योन्याभावाधिकरणत्वं यद्विशिष्टं तस्यान्योन्याभावस्य विशेषणस्य
स्फुरणं विना स्फुरणानुपपत्तेरित्यर्थः अत्र हेतुमाह-। ^d“विशिष्टस्येति ॥

मू० ^a* नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणं *
यच्च भिन्ने भेदधर्मस्तच्च धर्मिणः सत्त्वाधारतया प्रतीता-
वपि तदनुपपत्तेः न तन्मात्रादुत्पत्तिः अपितु प्रतियोगि-
स्मृतिसहितात् * ^bसा च^c तदा नास्तीतितदनुत्पत्तिः ? *—
इति चेन्न, ^dप्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः
उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्पत्वात् ।
आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित्प्रति-
योगितया वा । नाद्यः अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः
^eपूर्ववत् नापि द्वितीयः ॥

टी० ॥ नन्योन्याभावाधिकरणत्वेन ग्रहो न तन्त्रं किन्त्वधिकरण-
त्वमात्रेणेति नान्योन्याश्रय इत्यत आह—। “नापी”ति । एवं सति सत्तायां
गृह्यमाणायां शुक्लौ रजताभेदग्रहकालेपि रजतभेदग्रहः स्यादित्यर्थः
७ “सा चे”ति । प्रतियोगिस्मृतिरित्यर्थः ॥ ८ “तदे”ति । अनुभूयमानारो-
पकाले इत्यर्थः केचित्तु प्रत्यभिज्ञाने स्मृतिर्न हेतुः किंतु पूर्वानुभव एव
संस्कारद्वारेति प्रातयोगिस्मरणं तत्र नास्तीति व्याचक्षुः तन्मन्दं स्मृतेरेव
तत्र हेतुत्वात् तथाप्यग्रिमग्रन्योन्यात्मानात् भ्रान्तप्रत्यभिज्ञाने स्मर्यमाणारो-
पान्तरे वा यद्वर्षेवमग्रन्योन्याभावग्रहापत्तिस्तथापि परिहारान्तरमाह—।
९ “प्रतियोगी”ति ॥ १० “पूर्ववदि”ति । यथान्योन्याभावग्रहे तदधिकरणत्वं
दुर्ग्रहं तथा तदग्रहे तत्प्रतियोगित्वमपीत्यर्थः ॥

ब्र० “यस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया अमविषयोक्तस्य
स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगि-
तया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः * प्रतियोग्यनुभूतिः
७ सा न स्मृतिः ? *—इति चेन्न, । ८ स्मृतित्वस्याप्रयोजक-
त्वात् ९ अन्यथानुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात्
१० अत्रान्तराले स्मृतिकल्पतया नान्योन्यात्मानावित्यनु-
भववाधितया प्रयोजकत्वेपि वा स्मृतित्वस्य ॥

टी० ॥ “यस्ये”ति । वणिग्वीथ्यामिदं रजतं नास्तीति संसर्गा-
भावप्रतियोगितया गृह्यमाणस्य रजतस्य तादात्म्यारोपदशायां भवदुक्ता-
न्योन्याभावग्रहसामग्रीसत्त्वेपि तदनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ७ “से”ति । देशान्त-
राभावप्रतियोगितया प्रतीतिरित्यर्थः । प्रतियोगिनो रजतस्य तादृष्येण
स्मरणसामग्री तदा नास्तीति भावः ॥ अनुभूतेरप्येतादृश्यास्त्वयान्योन्या-
भावग्रहहेतुत्वेनावश्यं मन्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह—। ८ “स्मृतित्वस्ये”ति ।
एतदेवाह—। ९ “अन्यथे”ति । ननु तत्राप्यन्योन्याभावग्रहान्यथानुपपत्त्या
स्मृतिः कल्पनीयेत्यत आह—। १० “अत्रे”ति नान्योन्यात्मानावित्यनुभववा-

धितयाप्यन्तराले स्मृतिकल्पनया स्मृतित्वस्य प्रयोजकत्वे वेति योजना ।
यद्वा स्मृतिकल्पनया इत्यत्रालमिति शेषः प्रतियोगिज्ञानमात्रस्यैव तन्त्र-
त्वात् प्रयोजकत्वे वेत्याद्यभ्युपगमवादे भिन्न एव ॥

भू० “योसौ तत्र नासीत् सोयमिति स्मर्यमाणाभावप्रतियोगि-
कत्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया अमणोऽस्तिव्यमान-
स्याऽन्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात् * दोषाभावोऽपि हेतुः स
अमोदाहरणे नास्ति ? *—इति चेन्न, ^६ पूर्वदृष्टे स्मृतिमतः
ततो वस्तुगत्यान्यस्यैवानन्तरं दृष्टस्य पूर्वदृष्टाद्विन्नमभिन्नं
वेत्यनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतराभावबुद्ध्यापत्तेः *
बुध्यते एव ? *—इति चेन्न, ^८ पश्चात्तत्संशयदर्शनात् ^८ * विशे-
षधीरपि तत्र हेतुः ? *—इति चेन्न, विशेषत्वस्यान्योन्याभा-
वनिरूपणं विनादुर्निरूपत्वात् ^९ एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः
स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्यपि व्युदस्तं वेदितव्यं वस्तु-
गत्याधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि ॥

टी० ॥ “योसावि”ति । विश्वनाथमण्डपे यो नासीत्स एवायं
चैत्र इति मैत्रे प्रत्यभिज्ञानतोऽपि त्वदुक्तसामग्रीसत्त्वेऽन्योन्याभावप्रतीतिर्ना-
देतीत्यर्थः ॥ ^६ “पूर्वे”ति । गेहनिष्ठाभावप्रतियोगितया पूर्वदृष्टं घटं स्मरते
घटान्तरानुभवकाले त्वदुक्तसामग्री व्यभिचारन्त्यन्योन्याभावग्रहमित्यर्थः
यद्यप्यग्रे संशयदर्शनेन दोषस्तत्र नास्तीति वक्तुमशक्यं तथापि तत्काले दोष-
वत्त्वप्रमापि नास्तीत्यर्थः बुद्ध्यत एवान्योन्याभाव इति शेषः । ^८ “पश्चा-
दि”ति । भेदग्रहे तत्संशयो न स्यादित्यर्थः ॥ ^८ “विशेषधीरि”ति । भ्रमे
च विशेषदर्शनं नास्तीत्यर्थः । विशेषो हि व्यावर्त्तको धर्म उच्यते व्याव-
र्त्तकत्वं च स्वविशेष्ये तदितरान्योन्याभाववत्त्वधीजनकत्वमिति स एवा-
न्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥ ^९ “एतेने”ति । प्रतियोगित्वेन ज्ञानं न तन्त्रं किन्तु

प्रतियोगिनः स्मरणमात्रमन्योन्याभावग्रहकारणमिति निरस्तमित्यर्थः वस्तु-
सदधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपीत्यत्रापि व्युदस्तमिति योज्यं ॥

ब्र० “भिन्नस्याभिन्नतया वृत्तादेः प्रतीयमानस्यान्योन्याभावव-
त्तया ग्रहणप्रसङ्गात् ^b नापि तृतीयः अभावस्य निर्द्धर्मक-
तापत्ते तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याप्यभावरूपत्वेन
निर्द्धर्मकतया धर्मलक्षणान्योन्यभेदविरहिण्येकरूप्यापत्तेः
* अभावे धर्माभावात् स्वरूपमेव भेद? *—इति चेन्न,
योसौ भेदः तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः उत
निष्प्रतियोगिक एव न तावन्निःप्रतियोगिक एव ^d प्रमा-
णाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात् ^c योसौ भेदव्यवहारोस्ति स
कस्मादपि ^f नतु नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः ^g स च
निष्प्रतियोगिको नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकोपि वा ^h यद्ययं
सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति तदा प्रतियोगिनियमो न
स्यादिति ॥

टी० ॥ एतेनेत्यस्यातिदेश्यमाह— “भिन्नस्ये”ति । चैत्रं मैत्रतया
प्रत्यभिज्ञानतस्तदुभयान्योन्याभावग्रहणप्रसङ्गस्तदवस्य एवेत्यर्थः । वैध-
र्म्यभेदं खण्डयति— ^b “नापी”ति । अभावे वैधर्म्याभावात्सर्वाभेदप्रसङ्ग
इत्यर्थः । वैधर्म्यं विनापि स्वरूपभेदेनैवाभावो भिद्यते इत्याह— ^c “स्वरू-
पमि”ति । निष्प्रतियोगिकश्च भेदश्चेति विरुद्धमित्याह— ^d “प्रमाणे”ति ।
एतदेवाह— ^e “योसावि”ति । तथाच व्यवहाराभावेन व्यवहर्त्तव्याभाव
इत्यर्थः ॥ ननु नीलादिव्यवहारवद्वेदव्यवहारोपि निष्प्रतियोगिकः स्यादि-
त्यत आह— ^f “नत्वि”ति । ^g “सत्वे”ति । भेद इत्यर्थः ॥ यदि भेदो
निष्प्रतियोगिकः स्यात्तदा नीलवन्निष्प्रतियोगिकस्तद्व्यवहारः सम्भाव्ये-
तापि नत्वेवमित्यर्थः । ननु निष्प्रतियोगिक एव भेदः स्वाभाव्यात्सप्रति-
योगिकभेदव्यवहारं कुर्यादित्यत आह— ^h “यदी”ति ॥

ब्र० "स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात् स्वस्मात् कथं भेदः
सम्भवतीति चेत् तत्किं भिन्नाद्भेदो नन्वेवमनवस्था
स्यात् नापि प्रथमः 'वक्तव्यं हि तद्यस्मा' दसौ भेदः
न तावत्सर्वस्मात्स्वात्मनोपि भेदप्रसङ्गा न्नापि घटादे-
र्घटादिना सह तस्यावध्यवधिमद्भावो योसौ स ह्यर्थान्तरं
वा स्यात्स्वरूपमेव वा आद्ये 'तस्यापि भेदावधित्वेन तत्रा-
प्येवमेवानुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था स्यात् * अथ तत्र
स्वरूपमेव तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रक्षेपः किञ्चिन्नवन्धन
इति प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यं * ॥

टी० ॥ अनियममेवाह-। "स्वस्मादपी"ति ॥ ^b "नन्वेवमि"ति ।
येन भेदेनासौ भिन्नः सोपि भेदान्तरेण भिन्नो भवेदित्यनवस्थेत्यर्थः ।
स्वरूपभेदस्य सप्रतियोगिकत्वे दोषमाह-। "वक्तव्यं ही"ति ॥ ^d "असा-
वि"ति । अभाव इत्यर्थः ॥ ननु घटादेर्भावादभावः स्वरूपभेदात्मा स्या-
दित्यत आह-। "नापी"ति । पञ्चम्यावधित्वं घटादेः प्रतीयते स्वरूप-
भेदश्चावधिमान् भवति हि घटाद्विचस्तदभाव इति तत्रावध्यवधिमद्भा-
वोऽवधेर्घटादवधिमत्तत्त्वाभावात्संबन्धान्तरं वा स्यादुभयस्वरूपं वेति
विकल्पयति-। ^f "घटादिने"ति ॥ ^g "तस्यापी"ति । अवध्यवधिमद्भा-
वात्मा यः संबन्धो घटतदभावभिन्नस्तस्मादप्यभावो भिन्न एव वाच्यस्तत्रा-
प्यन्य एवावध्यवधिमद्भावः स्यात्ततोपि भेद एवाभावस्येत्यवध्यवधिमद्भावप-
रम्परानुसरणादनवस्थेत्यर्थः ॥ ननु घटतदभावयोरावध्यवधिमद्भावो भिन्न
एवास्तु तत्रापि योऽवधित्वप्रत्ययः स स्वरूपसंबन्धाधीन एवेति नानव-
स्थेति शङ्कते-। ^h "अथे"ति ॥

ब्र० "तदपि न, तथाहि ^b यदि घटादिभिः सार्द्धमवध्यवधिम-
द्भावसंबन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्द्धं तर्ह्यभावस्यास्य

निषेध्यनिषेधभावलक्षणः संबन्धः स्वरूपं न स्यात्स्वरूप-
स्यैकत्वात् 'अनयोश्च संबन्धयोर्भिन्नत्वात्' नहि यदेव
प्रतियोगिनः सकाशात् भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति
सम्भवति ततो व्यतिरिक्तत्वस्यानिषेध्यसाधारणत्वाग्नि-
षेध्यनिषेधभावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति 'एवं च कार्य-
कारणभावादौ स्वभावसंबन्धान्तरेपि वाच्यम् ॥

टी० ननु प्रथमोपबध्यवधिमद्भावः स्वरूपमेव घटतदभावयोः
स्यादित्यत आह—। "तदपि ने"ति । अस्ति प्रतियोग्यभावयोरवध्यव-
धिमद्भावोऽस्ति च निषेध्यनिषेधलक्षणसंबन्धस्तदुभयं च प्रतियोग्यभावस्य-
स्वरूपमेव तथाचैकस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वमसम्भवीत्याह—। ^b"यदी"ति ।
ननुद्वावपि संबन्धावभिज्ञा स्यातां तत्कुतो विरोध इत्यत आह—। ^c"अन-
योश्चे"ति भेदमेवोपपादयति—। ^d"नही"ति । घटाभावो हि निषेधात्मा
घटमात्रस्य, भेदात्मा तु पटादेरपीति कथमनयोः संबन्धयोरैक्यं स्यादि-
त्यर्थः व्यतिरिक्तत्वस्य भेदस्यानिषेध्यसाधारण्यात् अनिषेध्येन पटादिना
साधारण्यात् ॥ ^e"एवमि"ति । कार्यकारणभावो दण्डघटयोः स्वरूपमव-
ध्यवधिमद्भावोपि तथेत्येकस्यैवोभयस्वरूपात्मकत्वं स्यादित्यर्थः ॥

ब्र० "ऊहनीयश्चान्यचापि स्वरूपभेदे एष दोषः किञ्च धर्मा-
न्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः किं घटत्वादय एव
भेद उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः आद्ये घट-
त्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः भेदस्य सप्रतियोगिक-
त्वान्न च घटत्वादयस्तथा पटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतेः *यदा
पटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्ति? *—इति
चेन्न, प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यं किं घटत्वादे उत
तद्धर्मस्य कस्यचित् 'आद्ये पटाद्यपेक्षामन्तरेण घटत्वप्र-

तीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः ^a नहि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम ^b बह्व्यदाविवावान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात्साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः ।

टी० ॥ पृथक्त्वादिनिरूपणे योऽवध्यवधिप्रदावस्तत्रायं दोष उक्तः । यदि च घटादिरपि स्वरूपभेद इष्यते तत्राप्ययं दोष ऊहनीय इत्याह—
“ऊहनीय” इति । अत्र केषाञ्चिदपि ^(१) व्याख्यानं— ^b “यदे”ति । निरूपकप्रकारभेदादेकस्यैव सप्रतियोगिकत्वं निःप्रतियोगिकत्वं च स्यादित्यर्थः घटत्वनिरूपणे पटापेक्षा चेत्तदा घटज्ञानमन्तरेण कदापि घटत्वनिरूपणं न स्यादित्याह— ^c “आद्य” इति । ^d “नही”ति । व्यभिचारेण कारणतैव न स्यादित्यर्थः ॥ ननु विजातीयमेव तदुदत्तत्वाज्ञानं यत्र पटापेक्षा नहि जातिभेदाभ्युपगमेपि कारणं व्यभिचरति तृणारणिमणिकारणातादर्शनादित्याह— ^e “बह्वादावि”ति । अनुपलम्भबाधे सत्यपि दोषान्तरमाह— ^f “साक्षादि”ति ॥

सू० “जात्योः परापरसङ्करमिच्छता ^(२) मपि मते पञ्चस्यावधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन समन्वितात घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः ^b *तद्धर्मस्य तथात्वम् ? *— इति चेन्न, तथाहि ^c न द्वितीयः ^d स एव सापेक्षप्रतीतिर्भेदो ननु घटत्वादिः ^e घटत्वादेश्च स भेदः स्यात्तद्धर्मत्वाद्घटादेस्तु भेदपर्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं ^f कथं च भिन्नैरनुगतभेदव्यवहारः स्यात्तथापि ॥

टी० ॥ ननु गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोष इत्यत आह— ^a “जात्योरिति”ति । ज्ञानवैजात्याभ्युपगमेऽप्यर्थं तदभावादवधिभा-

(१) अपव्याख्यानम् = अपपरिहार इत्यर्थः ।

(२) क्वचित् परापरासङ्करमिच्छतामिति पाठः ।

बो^(१)यदाघटत्वेनान्वियात्तदा स्वरूपसंबन्ध एव तस्यान्वयो वक्तव्य इति घटत्वस्वरूपमवधिघटितं भवेत्तथाच सर्वदा ताद्रूप्येणैव तत्प्रतीतिः स्यादित्यर्थः ॥ ननु घटत्वगते धर्मः कश्चिदवधित्वघटिते ननु घटत्वमित्याह—^b“तद्वर्मस्ये”ति । एवं सत्युत धर्मस्य कस्यचिदिति यद्विकल्पितं तत्रैवानुप्रवेश इति तदेव दुष्टमित्याह—^c“न द्वितीय” इति ॥^d“स एवे”ति । घटत्ववृत्तिधर्म एवेत्यर्थः दूषणान्तरमाह—^e“घटत्वादेरि”ति । न घटादेरित्यर्थः घटे भेदाभिधानमुपक्रान्तं घटत्वे तदभिधानमसङ्गतमित्यर्थः नहि घटत्ववृत्तिरपि धर्मो घटवृत्तिर्येन घटभेदः स्यादित्यर्थः किंच घटत्वपटत्वप्रत्येकवृत्तिधर्माणां भेदत्वे कथं भेदाकारानुगतप्रत्यय इत्याह—^f“कथं चे”ति यद्वा भेदमात्र^(१)मभिप्रेत्येतदुक्तम् ॥

श्रु० “तथा सति वा किं न तैरेव तदादिव्यवहारोपि स्यात्^b नापि द्वितीयः^c अनभ्युपगमात्सप्तपदार्थानामनन्तभावप्रसङ्गा^d स्वात्मनिवृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च^e ईदृशां चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वापाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात्^f ननु घटत्वादय एव भेदः ॥

टी० ॥ ननु भिन्नैरेवानुगतप्रत्ययः स्यादित्यत आह—^a“तथा सती”ति । एवं सति जातिमात्रापलाप इत्यर्थः । उत भेदो नामान्य एव कश्चिद्वर्म इति यद्विकल्पितं तदूषयति—^b“नापी”ति ॥^c“अनभ्युपगमादि”ति इतरेतराभावस्य दूषितत्वादिति भावः । तस्य भेदाख्यधर्मस्य स्वाश्रयादिभ्योपि तेनैव भेदनं भेदो भेदान्तरेण वा आद्ये स्ववृत्तिता द्वितीयेत्वनवस्येत्याह—^d“स्वात्मनी”ति ॥ ननु जातिरेवास्तु काचिद्वेद इत्यत आह—^e“ईदृशां चे”ति । प्रतियोग्यधिकरणादिरूपोपाधिघटितवैचित्र्यस्य भेदस्य जातित्वे प्रमाविषयत्वमपि जातिरूपमेव स्यादित्यु-

(२) अवधिभावोऽवधित्वं पटादिनिष्ठं यदा स्वाश्रयनिरूपितत्वसम्बन्धेन घटत्वलक्षणं वैधर्म्यभेदेनान्वियादित्यर्थः ।

(३) भेदमात्रम्=स्वरूप पृथक्त्वादिकम् ।

पाधिमात्रोच्छेद इत्यर्थः प्रमेयत्वादीनामुपाधीनां जातित्वे जात्यादि-
वृत्तित्वं बाधक्रमिहापि तुल्यमिति भावः शङ्कितमपि दोषान्तराभिधानाय
शङ्कते-। ^f“नन्वि”ति ॥

मू० * घटत्वादिज्ञानविशेषेपि प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद्
विचित्रव्यवहारोपपत्तिः ? *—इति चेन्न, ^gव्यवहारसत्य-
त्वार्थं वास्तवार्थगतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वे तथैव
पर्यनुयोगानुवृत्तेः अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च क्रमज्ञे-
यतायां प्रतीत्यपर्यवसानात्तद्युगपज्ज्ञेयतायामनन्तत्वसदृश-
तया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणसम्भवादिना
सर्वत्र प्रामाण्यान्ताश्वासात् ‘सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे
चाऽप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात् ॥

टी० ॥ नन्वेवं घटत्वादि गृह्यमाणं भेदत्वेनैव सदा गृह्यत तथाच
प्रतीतिवैलक्षण्यं क्वापि न स्यादित्यत आह-। ““घटत्वादिज्ञाने”ति ।
यद्वा पूर्वमविशिष्टं घटत्वादिभेद इति शङ्कितमिदानीं तु प्रतियोगिनि-
रूपत्वविशिष्टं घटत्वादिकं भेद इति शङ्क्यते इत्यपौनरुक्त्यं तदेव दोषा-
न्तरमाह-। ^h“व्यवहारे”ति । विषयं विना सत्यो व्यवहारो न भवतीति
यद्वत्त्वपटत्वादिकमपि भिन्नतया व्यवह्रियत इति सर्वत्रानुगतो भेदो
वाच्यश्चेत्तदा तत्रापि कोभेद इति पर्यनुयोगस्तदवस्य एवेत्यर्थः अनन्त-
भेदो यदि क्रमेण ज्ञेयास्तदैकवस्तुभेदपरम्परानुसरणे भेदप्रतीतिर्न पर्यव-
स्येदित्यर्थः अथैकदैव सर्वे भेदा ग्राह्यास्तदा सर्वेषां भेदानां भेदत्वेन
स्वसदृशतया किं केन भिन्नं कस्य भेदो मया गृहीत इदमस्माद्विन्नं न
वेत्यादिसंशयविपर्ययोः सर्वत्र सौलभ्येन भेदज्ञानप्रामाण्यानाश्वासः स्याद्वि-
त्यर्थः । ननु त्रिचतुरा एव भेदा गृह्यन्ते नतु तत्परम्पराकाः सर्वे इत्यत
आह-। ⁱ“सर्वे”ति अगृहीतभेदस्य स्वाश्रयाभेदे मूलपर्यन्तमभेदः स्याद्वि-
त्यर्थः ॥

सू० “जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्वृद्धीनां भेदबुद्धि-
त्वात् तदर्थं त्वनुगतस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे
तद्वेदेपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयाश्रयिभावप्रसङ्गात् ^६ एवं
च सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यं किञ्च घटत्वादेर्भे-
दत्वे चावधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्वव-
त्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाव-
धेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायां ^(१) मन्योन्या-
श्रयप्रसङ्गः * भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षा नतु
स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृत एव-
म्? *—इति चेन्न, ^८ भेदस्वरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा
स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम् ॥

टी० ॥ ननु तदानीमशङ्कीतापि भेदः क्रमेण शङ्कीतव्य इति न
मूलपर्यन्तमभेद इत्याह—। “जिज्ञासायामि”ति । भेदजिज्ञासायामपि या
भेदबुद्धिधारा तत्रानुगतयोभेदो विषयस्तत्रानुगमिका यदि जातिस्तदा-
सापि स्वाश्रयभिन्नेति स्वमादायैवानुगमिका स्यादिति सैवाश्रयस्यादाश्रि-
तापि तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ^६ “एवमि”ति । सत्तायामपि सद्वृद्ध्यनुरोधेन
सत्तान्तरस्वीकारे सर्वासां सत्तानां क्रमेण वा युगपद्वा ने दोषोऽयं वाच्य-
इत्यर्थः घटत्वपटत्वे द्वे अपि भेदौ परम्पराबाधकौ परस्परज्ञानाधीनज्ञाने
स्यातामित्यर्थः घटत्वेन तज्ज्ञाने पटत्वेन च ज्ञाने नान्योन्यापेक्षेत्याह—।
“भेदे”ति । पटत्वस्वरूपमेव चेद्वेदस्तदा तत्प्रतीताववश्यमवध्यपेक्षे-
त्याह—। ^८ “भेदस्वरूपते”ति ॥

सू० “* अथ धर्मान्तरं तदा ^६ स एव भेदोक्तु कृतं तद्वत्तया

घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद? *—इति चेन्न, 'दूष्यत्वात्' 'अथापि स्वरूपादित्रयमिदं भेद इति कथं सङ्गच्छते तत्र व्यवहारस्यैकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्वसिद्धौ प्रमाणत्वं व्यभिचारात् 'सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनाऽनुपपत्तेः 'किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा आद्ये अनवस्था द्वितीये तदभा वएव स्यात् तद्धर्मिण्येव (१) तत्प्रवेशात् । * भेदस्वभावत्वात्स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सतेव सद्यवहारम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ घटत्वस्वरूपमेव न भेदत्वं किं तु तदवृत्तिधर्मान्तरमेवेत्याह—। "अथे"ति । तर्हि घटत्ववृत्तिधर्मान्तरादेव भेदव्यवहासेऽस्त्वित्याह—। "स एवे"ति ॥ "दूष्यत्वादि"ति । दूषितत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं अन्योन्याश्रयादिदोषेणेति भावः ॥ किञ्च स्वरूपान्योन्याभाववैधर्म्येष्वनुगतभेदबुद्धिर्यदनुगतनिमित्तमन्तरेणैव तदा कापि न सामान्यं सिद्धेतद्व्यतिरेकेणाप्यनुगतधीदर्शनेन व्यभिचारादित्याह—। "अथापी"ति । प्रत्येकभेदवृत्तिधर्माधीनैव भेदाकारानुगतिश्चेत्तदा घटत्वपटत्वादिनाव द्रव्याकारानुगतप्रत्ययोऽस्तु किं तेनेत्याह—। "सामान्ये"ति । इतरेतराभाववैधर्म्यं भेदावधि कृत्याह—। "किञ्चे"ति ॥

सू० "यदि स्वस्मादपि स्वयं भिन्नो न स भेद इति स्वस्मादित्यवधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदोन्यस्माच्च स्वस्य तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गी-

(१) स्वधर्मिणि घटपटादौ स्वस्य प्रवेशादित्यर्थः ।

कारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधा-
भावात् *^b स्वीक्रियेवाप्येवं यदि प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यात्?
*—इति चेन्न, 'अस्त्यपि' (१) शब्दाभासादेस्तथाप्रतीतिराभा-
सशब्दव्यवहारश्च * सत्यौ प्रतीतिव्यवहारौ स्वीकारकारणं
न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्तः ? *—इति चेन्न,
स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या
प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारः तत्कथमित्यमङ्गीकु-
रुषे । *^d ननु न वयं स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छा-
मः किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वरुते
यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरमन्त-
रेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम ? *—इति चेन्न ॥

टी० ॥ स्वस्मादभिन्न एवायं स्वस्य भेद इति पञ्चम्या अवधित्वं
पृष्ठा च धर्मित्वमेकस्य प्रतीयमानमविरुद्धं चेत्तदा स्वस्माद्विन्नत्वमेव स्वस्य
किं न स्यादित्याह—^a “यदी”ति । स्वभित्त्वेन न किञ्चित्प्रतीयते न
वा व्यवह्रियते इति कथं तथा स्यादित्याह—^b “स्वीक्रियेते”ति । स्वस्मा-
द्विन्नेयं घट इत्यन्योदीरितशब्दादेतादृशी प्रतीतिर्व्यवहारश्चास्त्येव
अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थं ज्ञानं शब्दः करोति हीति न्यायादिति शङ्कते—
^c “अस्त्यपी”ति । स एव स्वस्मादभेदो भेदश्च स्वस्येति बाधितमेवे-
त्यर्थः । स्वस्मिन्वर्तमान एव भेदः परस्मात्स्वात्मानं भिनत्तीति ब्रूम इति
शङ्कते । ^d “ननु न वयमि”ति ॥

मू० ^a “तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र
धर्मान्तरं विनोत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात् ^b यस्य च

(१) शब्दाभासादेरप्यस्ति तथा प्रीतिरित्यन्वयः अपिशब्द एवकारार्थो वा-
स्त्येवेति ।

स्वभावस्य वल्लेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् 'यथा
 सत्यरजते रजतप्रतीतिः रजतत्वादुत्पन्नान्यत्र विनारज-
 तत्वं जायमाना आन्ता भवति यस्य च सामर्थ्यात्सा
 तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते * 'तत्र रजतत्वं नास्ति
 अत्र तु धर्मिरूपोपिभेद एव सन्नवलम्बनम् ? *—इति चेन्न,
 'भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषयाभेदतदाश्रयोभयवस्तुविषया-
 न्यत्र यादृशी सत्याङ्गीकृता ततो मात्रयाप्यन्यूनार्याया इह
 जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा शक्रे-
 णापि आन्तत्वं दुर्वारं अथाङ्गीकुरुषे / अनवस्थाप्र-
 सङ्गः ॥

टी० ॥ अन्यत्र भिन्नत्वप्रतीतिः स्वनिष्ठभेदवैशिष्ट्याधीना भेदे तु
 भिन्नत्वप्रतीतिस्तद्व्यतिरेकेण भवन्ती भ्रान्तैव स्यादित्याह—। 'तर्ही'ति ।
 ननु दोषमन्तरेण कथं भ्रम इत्यत आह—। ^b 'यस्ये'ति । क्वचिद्विषय एव
 दोषो यथा तमसीत्यर्थः । विषयबाधे भ्रमत्वे विषयस्य च दोषत्वे दृष्टा-
 न्तमाह—। 'यथे'ति । तत्र विषयबाधोत्र तु विषयो भेदोऽस्त्येव तथा
 च ज्ञानं कथं भ्रमः स्यादिति शङ्कते—। ^a 'तत्रे'ति । सति भेदे प्रतीति-
 मात्रमस्तु भिन्नत्वप्रतीतिस्तु भेदे भेदान्तरमन्तरेण भवन्ती भ्रान्तैव स्यादि-
 त्याह—। 'भिन्ने'ति । नहि स्वं स्वेनैव विशिष्टमिति भावः भेदान्तर
 वैशिष्ट्ये त्वाह—। ^f 'अनवस्ये'ति ॥

श्रु० ^a 'अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैवात्र सा सत्या ^b अन्यत्र
 तर्हि ततोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यलं पक्षवेन 'यत्तु
 सत्तेवेत्युक्तं त ^c 'त्कटकगोदाहरणमनुहरति यतः सत्ता-
 प्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया यत्युनरभिधीयते
 किमेतेन भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेद-

ज्ञानमेव नास्ति सदपि वा नित्यमनित्यमपि वा निहे-
तुकं सहेतुकमपि वा निर्विषयं सविषयमपि वा बाध्यमान-
विषयं वा तत्र प्रथमः ॥

टी० ॥ “तदुभये”ति । भेदतदाश्रयरूपमुभयमित्यर्थः भेदमन्तरे-
णैव विशिष्टप्रतीतिश्चेत्सत्या तदा भेदे सति तद्विशिष्टप्रतीतिर्भेदस्यास्यात्स-
त्यत्वप्रयोजकविषयवैषम्यादित्याह-। ^b“अन्यत्रे”ति । सतेव सद्रवहार-
मिति यदुदाहृतं तत्राह-। ^c“यत्त्वि”ति ॥ ^d“कटकगवे”ति । यथा कटके
वद्वा गौर्बन्धनरज्जुमादाय विद्रवति विद्रवद्विरश्वैः सह तथामुना खण्ड-
नेन विद्रवता भेदेन सत्तापि विद्रविष्यतीत्यर्थः यद्वा यथा कटके गौरप-
सार्यमाणापि पुनस्तथैवायाति तथा बहुशः खण्डितापि सत्ता पुनरुदाहर-
णत्वेनायातीत्यर्थः भेदखण्डने यदुदयनाचार्यैः समाहितं तत्खण्डनाय
शङ्कते-। ^e“यदि”ति । भेदशाहिकां सामर्थ्योखण्डयद्विः खण्डनवादिभिः
किमभिहितमित्यर्थः ॥

मू० “सर्वतो विरोधादनुत्तरः द्वितीयः ^bसुषुप्त्यवस्थानुरोधादु-
पेक्षणीयः तृतीयोपि ^cविरोधाद्वेयः चतुर्थस्तु ^dभेदोक्तेखा-
देव त्याज्यः पञ्चमस्तु चिन्त्यते ^eकिमेतेष्वन्यतमोस्य
विषयः तदन्यो वा द्वितीये ^fकिमेताभिर्यधिकरणानुपप-
त्तिभिस्तस्य बाध्यते ^gएवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं
माण्डव्यनियहः स्यादथान्यतमात्मा न^(१) तत्रापि यदि
^hधर्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदाऽनवस्थाभयात्तदधिकः प्रवा-
हस्त्यज्यतां ॥

टी० ॥ “सर्वत”इति । अप्रतीतस्य भेदस्य निषेद्धमशक्यत्वाद-
सति भेदज्ञाने भेदो नास्तीति शब्दप्रयोगव्याघातात् भेदशाहिका सामर्थ्यो

(१) क्वाचित्पुस्तके नेति नास्ति ।

नास्तीति^(१) तत्परिच्छेदमन्तरेण निषेधानुपपत्तेः भेदवादिनं प्रति वाक्यस्य सार्थकत्वे तत्त्वादित्वापरिचयात् पदानां भेदेन ज्ञानमन्तरेण वाक्यप्रयोगाभावात् भेदवाद्यपेक्षया स्वस्य भेदग्रहमन्तरेण कथोपक्रमाभावात्साधनी-यदूषणीययोर्भेदज्ञानमन्तरेण कथायामप्रवृत्तेः साधनदूषणभेदग्रहमन्तरेण तत्प्रयोगानुपपत्तेः साधकबाधकप्रमाणभेदग्रहं विना कथायामप्रवेशात् भेदस्य निषेधत्वेनापि ज्ञानमन्तरेण निषेधानुपपत्तेरिति सर्वतो विरोध इत्यर्थः ॥ ^b“सुषुप्ती”ति । ज्ञानाभावकालस्य सुषुप्तित्वादित्यर्थः ॥ ^c“विरोधादि”ति । अनित्यत्वस्य सहेतुकत्वेन व्याप्तित्वादित्यर्थः ॥ ^d“भेदोल्लेखा”दिति उल्लिख्यमानस्यैव विषयत्वादित्यर्थः ^e“एतेष्वि”ति । स्वरूपाप्यन्याभाववैधर्म्यमित्यर्थः ॥ ^f“किमि”ति । अन्यखण्डनेपि भेदो न खण्डित इत्यर्थः ॥ ^g“एवं ही”ति । चौरः पलायित एव माण्डव्यस्तु महर्षिः शूलमारोपित इतिवद्वेदोपि न दूषयितुं परितोऽन्यत् दूषितमित्यर्थः ॥ ^h“धर्मान्तरमि”ति । वैधर्म्यमित्यर्थः ॥

मू० “तस्य तु कुतस्त्यागः न ह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्तयति किं तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे गन्धान्तरवत् । अथेतरेतराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते तच्चापि^(२) ^bकात्माश्रयः तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात् अस्ति चेत्ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत् नतु स्वात्मानि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्तते । ^cअविद्यावशादिति चे ^dत्किं चातः न ह्यविद्येत्येवात्माश्रयनिरुक्तिः तथा सति घटादयोपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः ^eअथात्माश्रयादिदोषोपहततया न तत्तस्यैव कारणमतो यतः कुतश्चित्तस्य जन्म

(१) भेदग्राहिका सामग्री नास्तीति निषेधानुपपत्तेरित्यन्वयः ।

(२) क्वचित्पुस्तके तत्रापीत्यस्य स्थाने तदापीति पाठः ।

तच्च दुर्निरूपम् अतोऽविद्येत्युच्यत इति विचारार्थः नास्ति
तर्हि विवादः ॥

टी० ॥ ^a “तस्य त्वि”ति । अनुभूयमानस्येत्यर्थः ॥ ^b “क्वे”ति ।
इतरैतराभावप्रतियोगित्वेन ज्ञानमितरैतराभावग्रहकारणं चेत्तदात्माश्रय
इति यदुक्तं तन्न भवति इतरैतराभावज्ञानेन त्वदभ्युपगतेन स्वं प्रति का-
रणान्तरस्यान्नेपादित्यर्थः ॥ ^c “अविद्ये”ति । अविद्या भेदग्रहे कारण-
मित्यर्थः अविद्यावशादपि भवत्कारणसापेक्षमेवेत्याह—। ^d “क्लिञ्चात्”
इति । अविद्यावशादेव घटादयोपि स्युस्तथाच दृष्टकारणभावा अपि
दण्डादयो न कारण स्युरित्यर्थः । तदेव कारणं भेदज्ञानं प्रति घटादिकं
च दुर्बलमित्यविद्यात् इत्युक्तं नत्वविद्या कारणत्वेनाभ्युपगता मयेत्याश-
ङ्कते—। ^e “अथे”ति । भेदज्ञानं तावद्भेदविषयकं भेदहेतुकं चेति वचनभ-
ङ्गिभेदेन त्वयापि स्वीकृतमित्यर्थः ॥

मू० “नच तदपि दुर्निरूपं, प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरण-
स्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ
प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरैतराभावग्रहणकारणमिति निरूप-
णात् * अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं *
तथापि ^b सहप्रयोग एवानुपपन्नः परिहीयतां भेदेन तु
किमपराङ्गं सोपि दृश्यत इति चेत्सत्यं नैमित्तिकस्तु
स्यान्न स्वरूपतः नहि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ भेद-
पदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायां तु मूढप्रबोधनार्थं घटः
कुम्भ इति वत्सहप्रयोगोपि न दोषः ^d तथापि कः पर-
मार्थः ॥

टी० ॥ ^a “नचे”ति । अधिकरणग्रहणं प्रतियोगिस्मरणं च भेद-
ग्रहकारणं नत्वधिकरणत्वेन प्रतियोगित्वेन वा तदुभयज्ञानं कारणं

येनान्यान्याश्रयः स्यादित्यर्थः स्मृतिरित्युपलक्षणमनुभवोपि क्वचित्प्रयोजकः
तत्रापि वान्तरा स्मृतिकल्पनमित्यर्थः ॥ ^b“सहप्रयोग” इति । घटस्वरूपं
भेद इति सहप्रयोग यद्वा घटो भिन्न इति सहप्रयोगः घटस्य भेद इति तु
राहोः शिर इति वदुपपाद्यं । ^c“नैमित्तिक” इति । सञ्ज्ञापरिचायननिमि-
त्तकः यथा पिकः कोकिल इतिपर्यायान्तरसहप्रयोग इत्यर्थः ॥ ^d“तथापी”
ति । भेदपदस्य नानार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

मू० “यथायथं त्रयमपि ^bघटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः
अपटाद्यात्मना च प्रतीतिः ततो ^cवैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनु-
भवसिद्धं तत्राभावस्य ^dप्रथममात्रमभावान्तरभावात्सा-
मान्यादिषु त्रिषु ^eद्वयं धर्मान्तराभावात् द्रव्यादिषु त्रयं
त्रयस्यापि तत्र सम्भवात् भवति हि पटोऽयं न घटः
तन्तुमयश्चेति ^fगन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति ॥

टी० ॥ “यथायथमिति । पूर्वोक्तव्युत्पत्तित्रयमाश्रित्य नानार्थं
एवायं भेदशब्द इत्यर्थः यद्वा द्रव्यगुणकर्मसु त्रयमपि सामान्यविशेषसम-
वायाभावेषु स्वरूपभेदमात्रं ^(१)मित्यर्थः यद्वा सर्वत्र भेदत्रयमेव यथायथं तु
सामग्रीवशात्तद्गृहणमित्यर्थः क्रमेणाभावत्रयप्रतीतिः प्रमाणयति-^b“घटस्य
ही”ति । घटादेरित्यर्थः तेन घटाद्यात्मनेत्यविरोधः ॥ ^c“वैशिष्ट्यप्रतीति-
रिति । वैधर्म्यप्रतीतिरित्यर्थः । ^d“प्रथममात्रमिति । स्वरूपभेदमात्रमि-
त्यर्थः एतच्च सुप्रतिपदतः ^(२)योक्तम् अभावेऽप्यधिकरणप्रतियोगिरूपवैधर्म्यस-
त्त्वात् ॥ ^e“द्वयमिति । स्वरूपभेदेतरैतराभावरूपमित्यर्थः यद्यपि सामान्ये
सामान्यान्तराभावेऽपि व्यक्तिरेव वैधर्म्यं विशेषसमवाययोरप्याश्रयो वा
निरूपकान्तरं वा यथायथं वैधर्म्यमस्ति तथापि तत्र सामान्याभावमात्रवि-

(१) स्वरूपभेदमात्रम् = स्वरूपभेदोभयमात्रमित्यर्थः ।

(२) सुप्रतिपदतया = स्फुटतया । वस्तुतस्त्यभावे वैधर्म्यभेदोऽप्यस्तीत्येतदेवाह-
अभावेति ।

वत्तयेदमुक्तं पटोयमिति स्वरूपभेदग्रहप्रकारः न घट इत्यन्योन्याभावग्रहस्य
तन्तुमय इति वैधर्म्यस्य द्रव्ये त्रयमुक्त्वा गुणेष्याह—^f “गन्धोयमि”ति ॥
मू० “गतिरियं नोत्तरेपणं तिर्यक् चेति” लक्षणं तु स्वरूपभे-
दस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्ववा-
धितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य तु “वि-
रोधः” स वैकधर्म्यसमावेश इत्येषादिगिति अत्रोच्यते
तथाहि “यत्तावत्पृष्ठं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विषयस्तदन्यो
वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभेत नास्मासु प्रतिभासमानोयं
भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावान्तर्भावाभ्यां चासदसत्त्वाभ्यां
वान्येनापि वा धर्मेण येन निरूप्यमाणोन्वयेन च व्यतिरे-
केण वा बाध्यतामेति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः
एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एवानिर्वचनीयवा-
दश्चायं यथा तथोदितं प्राक् यदप्युक्तमथान्यतमेत्यादि
गन्धे गन्धान्तरवदित्यन्तं तदपि न साधु^f यया युक्त्यैक-
स्वीकारस्तथैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात् ॥

टी० ॥ कर्मण्याह—^a “गतिरियमि”ति । प्रत्येतव्यस्य प्रतीति
रेव लक्षणं सुप्रतिपदमिति क्रमेण तदाह—^b “लक्षणं त्वि”ति ॥
^c “विरोध” इति । विरुद्धधर्मप्रतीतिरित्यर्थः सहानवस्थानं विरोध इत्या-
ह—^d “स चे”ति । यद्वा प्रतीतिपदेन प्रत्येतव्यमेवोक्तं तेन प्रतियोगिस-
मानाधिकरणो भाव इतीतरेतराभावलक्षणमित्यर्थः निर्वचनाय प्रश्न एवा-
निर्वचनवादिनि न घटते तथाच किमेतेनेत्यादिप्रश्नानुपपत्तिमाह—
^e “यत्तावदि”ति ॥ ^f “यया युक्त्ये”ति । भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्राथमि-
कभेदवत्तत्रापि^(१) तत्प्रतीतिरिति तदन्यथानुपपत्तिरविशिष्टेत्यर्थः ॥

(१) तत्रापि=द्वितीयेषु ।

मू० "तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते
 एकस्वीकारेपि स्यात् अविशिष्टलक्षणत्वात् ^६ अत एव
 प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्यप्ययुक्तं ^७ एकप्रतिभा-
 सिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात् ^८ नहि प्रत्यक्षादेव जा-
 यमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्यु-
 पगमे वा तव ^९ न वानवस्था प्रसज्जिका युक्तिरनुमाना-
 देरन्या नाम ^{१०} तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं

टी० ॥ प्रवाहे तस्या युक्तेराभासत्वे प्रथमोपि भेदे न स्यात्साध-
 काभावादित्याह-^१ "तत्रे"ति । ननु प्राथमिके भेदे युक्तिर्न प्रमाणं किन्तु
 प्रत्यक्षमेवेत्यत आह-^२ "अत एवे"ति । प्रत्यक्षमाभासं मन्यमानाय त्वया
 युक्तिरवश्यं वाच्या सा च साधारणीत्याह-^३ "एके"ति । ननु द्वितीया-
 दिभेदगोचरं प्रत्यक्षमाभासतयापि सन्दिह्यमानं नास्तीत्यत आह-
^४ "नही"ति । ननु भेदप्रवाहे युक्तिरपि नास्तीत्यत आह-^५ "नवे"ति ।
 भेदे भेदान्तरानभ्युपगमे तस्य स्वाश्रयाभेदे भेदस्वरूपमेव तस्मादिति तत्र
 तत्रावश्यं भेद इत्यनवस्थाप्रसज्जिका युक्तिरनुमानमेवेत्यर्थः । ननु तर्क
 एवानवस्थाप्रसज्जिको नानुमानमत आह-^६ "तर्कस्यापी"ति । तथाच
 तर्केणापि सिद्ध्यन् प्रवाहो व्याप्तिवलादेव सेत्स्यतीत्यर्थः तर्केपि विपर्य-
 यावसानमेव मूलं तच्चानुमानमेवेति वार्यः ॥

मू० "सर्वे चानुमानच्छायामापद्य दूषणमपि प्रवर्तते इति
 भवत एव व्युत्पादनं ^७ मतोनवस्थाप्रसज्जिकाया युक्तेर्दोषो
 वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः ^८ प्रवाहस्वीकारवदेक-
 स्वीकारे नाऽनवस्थेति चेत्तत्किमनवस्थाभावविशिष्टाया-
 स्तस्या युक्तेः साधकत्वं मन्यसे एवं तर्हि द्वितीयमात्र-
 स्वीकारेपि नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः उमिति

चेत् परार्द्धपर्यन्तं प्रवाहस्वीकारं को वारयिता नैतावन्मा-
 चेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्यु-
 पगम्यते इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथा च सैवानवस्थेति
 चेत्सत्यं तस्यास्तु भयात्कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं
 मन्त्रयावहे । ह्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत्, “एकस्मि-
 न्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशेषेपि
 ह्यादिकमुपेक्षितमेकं तु रक्षितं द्वितीयमादायानवस्थेति
 चेत् द्वितीये यदि भवतोनुग्रहः स्यात् ॥

टी० ॥ भवतु वा तर्कानवस्थाप्रसज्जकस्तथाप्यनुमानच्छायापत्र
 एव स प्रयोज्य इत्याह—। “सर्वमि”ति । असिद्धादिकमपीत्यर्थः तथाच
 भेदेपि भेदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिर्यदनाभासा तदानवस्थैव यदि चाभासा
 तदा प्राथमिकेपि भेदो न सिद्धेदित्याह—। ^b “अत”इति । नन्वनवस्था-
 दोषादेव प्रवाहो न सेत्स्यतीत्याह—। “प्रवाहे”ति । यथा द्वितीयो
 भेदानवस्थामूलत्वेन त्यज्यते तथा प्रथमेपि त्यज्यतामविशेषादित्याह—।
^d “एकस्मिचि”ति ।

मू० “तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् ता-
 वेतौ भवतो रागद्वेषौ निःश्रेयसाय यतमानस्य मानसमा-
 स्कन्दमानौ न कल्याणोदार्कौ तर्कयामि ^b गन्धे गन्धान्त-
 रप्रसञ्जिका च न युक्तिरस्ति ‘तदस्त्वित्वे कानो हानिः
 ‘तस्या अप्यस्माभिः खण्डनीयत्वात्, यदप्यथेतरेत्यादिति-
 निरूपणादित्यस्मिन् ‘तदप्ययुक्तं, तथाहीतरेतराभावज्ञानं
 भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षेनोपपन्न आत्माश्रय-
 प्रसङ्गादित्येवं ब्रूवाणस्य न किञ्चिद्वाधकमुक्तं स्यात् त्रति-

योगिरूपत्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम् अथ
स्वरूपभेदेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तदप्यस्मदनुक्त-
दोषदूषणमित्युपेक्षितं यदपि तथापि क इत्यादि तिर्यक्
चेत्यन्तं तदपि गर्तवर्त्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति
पक्षत्रयस्याप्युक्तयुक्त्या आच्छादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन
तद्विभागव्यवस्थितेरनवसरनिरस्तत्वात् ॥

टी० ॥ यथा द्वितीयस्तथा तृतीयश्चतुर्थोपीति क्रमेणैकैकमात्राभ्यु-
पगमे द्वितीयवचनवस्येत्याह-। ^a“तृतीयमि”ति ॥ ^b“गन्धे”इति । नहि
गन्धे गन्धविशिष्ट प्रतीतिर्यदन्यथानुपपत्त्या गन्धेपि गन्धः स्यान्न वा तद-
नभ्युपगमे प्रथमोपि गन्धो न स्यादित्यर्थः । अनवस्थया गन्धोपि वा मा
सिद्धात्वित्याह-। ^c“तदस्त्विति”इति ॥ ^d“तस्या अपी”ति । गन्धसा-
धिकाया युक्तेरित्यर्थः अथेत्यादिनिरूपणादित्यन्तेनेतरतराभावग्रहसामर्थी-
पर्यवसायिका युक्तिरुक्ता तां खण्डयति-। ^e“तदप्ययुक्तमि”ति । एताव-
ताप्यात्माश्रयपरिहारो न कृत इत्यर्थः ननु यदि प्रतियोगित्वेन प्रतियो-
गिज्ञानं तन्त्रं स्यात्तदात्माश्रयः स्यात्तत्वेवमित्यत आह-। ^f“प्रतियो-
गी”ति । एवं सति निषेधनिषेधसाङ्कार्यं स्यादित्यादिना दूषितत्वादित्यर्थः ॥

मू० “यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीति-
रिति तदप्यवद्यं ^bयदेकमेव वस्तु धान्त्या भिन्नमिति
प्रतीयते तत्र ^cताद्रूप्येणैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति अस्ति
च प्रतीतिः नच स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः * ताद्रूप्येणेत्यस्य
धर्मान्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात्प्रतीतिरश्वान्ता-
विवक्षिता? *-इति चेन्न, ^dस्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यश्वान्त-
त्वात् ^eयच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न ताद्रूप्येण नच

नानात्मतया वस्तुगत्या चैकमेव तत्तत्रापि स्वरूपलक्षणे
भेदः स्यात् ॥

टी० ॥ स्वरूपभेदे सहप्रयोगानुपपत्तिर्न मयोक्ता येन मूढप्रतिप-
त्त्यनुरोधेन समाहिता किन्तु दोषान्तरमुक्तं तत्र समाहितमित्याह—
“यच्चे”ति । “यदेकमेव”ति । यत्र चन्द्रद्वयधीरास्ति तत्रैकस्यापरात्मतया
प्रतीतिर्नास्ति अतस्ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरस्ति नतु द्वित्वेन प्रतीयमा-
नस्य स्वरूपभेदास्तीत्यर्थः ताद्रूप्येणेत्यस्य विवरणमेकरूपतयेति ननु ताद्रू-
प्येणाप्रतीतावित्येव तत्र नास्तीति कथमतिव्याप्तिरित्यत आह— “ता-
द्रूप्येणेत्यस्ये”ति । धर्मान्तररूपो यो भेद इतरेतराभावात्मा वैधर्म्यात्मा च
तदसङ्कीर्णोदाहरणं ताद्रूप्येणाप्रतीतावित्यस्यार्थः तथाच यस्यान्यान्याभावो
वैधर्म्यं वा यत्र तत्र ताद्रूप्येणाप्रतीतिविवक्षिता सा ^{१)} च चन्द्रद्वयदर्शने-
ष्यस्ति नहि तत्र चन्द्रयोरन्यान्याभावो वैधर्म्यं वेति भावः ॥ ^d “स्वरूप-
प्रतीतिरिति”ति । चन्द्रादिस्वरूपप्रतीतिरित्यर्थः नैकरूपतया न वा नानारू-
पतया यत्प्रतीयते तत्र लक्षणगमनादतिव्याप्तिरित्याह—“यच्चे”ति ॥

मू० “नास्त्येवेदं मुदाहरणं ताद्रूप्यानाद्रूप्याभ्यामेकस्यावश्यं
प्रतीते^(२)रिति चेत्प्रतीतिकलहानवकाशात्^(३) भवति
हि यत्त्वया दृष्टं तत्किमेकमनेकं वा इत्यनुयुक्तो नायं
विशेषो मया शङ्कितो जिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रं तु
प्रतीत्याहमुदासीनो भूवमित्यभिधत्त इति । * “ननु तदपि
स्वरूपं भेद एव कस्मादपि तत्कथमुक्तदोषावतारः ? *—इति
^d “मैवम्, एवं ताद्रूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात् प्रतीति-
मात्रं लक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत्कस्मादप्यवश्यं भिन्न-

(१) सा=प्रतियोगिभूता ।

(२) “तद्विरुद्धाभ्युपगमे च प्रतीतिविरोधः” इति शेषः ।

(३) प्रतीतिकलहानवकाशात्=प्रतीतिविरोधानवकाशात् ।

मित्ये^१ कस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि ताद्रूप्ये-
णाप्रतीतावित्युक्तं^२ तच्च खण्डनमिति * ताद्रूप्य^(१)मन्यरू-
पत्वं विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, तदा^(२) हि तदानुपस्था-
पितपरामर्शवदन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वं आत्माश्रयः ॥

टी० ताद्रूप्याताद्रूप्योरन्यतरप्रकारेण प्रतीतिधैव्यमालम्ब्याह—।
“नास्ती”ति । एतादृशी प्रतीतिमुपपादयति—।^b “भवति ही”ति ।
स्वरूपमात्रप्रतीतिः ताद्रूप्याताद्रूप्यप्रकारयोरभावादित्यर्थः ॥ ननु लक्ष्यमपि
तत्रास्त्येवेति नातिव्याप्तिरित्याह—। “नन्वि”ति । सर्वप्रतीतिविषये
स्वरूपभेदस्य लक्ष्यस्य सत्त्वात्तदितरविशेषणवैयर्थ्यमित्याह—।^d “मैव-
मि”ति । एतदेवोपपादयति—।^e “यदि”ति । ननु ताद्रूप्येणाप्रतीता-
^f विति यदि न कर्तव्यं तदा स्वस्मादपि स्वस्य स्वरूपभेदो भवेदित्याह—।
“एकस्यैवे”ति ।^g “तज्जे”ति । यत्र ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यां न प्रतीतिः
किन्तु स्वरूपप्रतीतिमात्रं तत्रापि स्वरूपभेदः स्यादित्यनेन खण्डनमित्यर्थः ॥^h “तदा ही”ति । तच्छब्देनेत्यर्थः । तदानीमन्येतानुपस्थितस्यैव
स्वयं परामर्शं यथात्माश्रयस्तथा स्वरूपभेदज्ञानाधीनमेव स्वरूपभेदज्ञा-
नमित्यात्माश्रय एव अन्यशब्दस्य^(३) स्वरूपभेदार्थत्वात् ॥

सू०^d सर्वस्वरूपाणां लक्ष्यत्वात्^b अन्योन्याभावत्वे चाऽन्यो-
न्याश्रयः^c वैधर्म्यं च चक्रकं^d * यदपीतरेतराभावस्य लक्ष-
णमवाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्यय * इति तद्रूप्य-
शोभनं,^e समानाधिकरणइत्यादिभाषायाः कथमपि तात्प-
र्यगवेषणेपि समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययविष-

(१) ताद्रूप्यम् = स्वरूपभेदान्यरूपत्वम् ।

(२) तदा = तच्छब्देनेत्यर्थः । तदेति शब्दान्तरं चात्राध्याहार्यम् । तदा (परा-
मष्टस्या) ऽन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे—इत्यन्ययः ।

(३) अन्यशब्दोऽन्योन्याभावप्रमाणविशेषः । तदानीमन्येतानुपस्थितस्यैव स्वरूपभेदस्य वाचकः ।

योन्योन्याभाव इति तात्पर्यपर्यवसाने समानाधिकरण
इति ॥

टी० ॥ तर्हि स्वरूपभेदान्तरज्ञानाधीनं स्वरूपभेदज्ञानान्तरमेवास्तु
तथाच नात्माश्रय इत्यत आह—^a “सर्वे”ति । ननु तच्छब्दान्यपरोन्य-
श्चान्योन्याभावप्रतियोगीति नात्माश्रय इत्यत आह—^b “अन्योन्ये”ति ।
तर्ह्यन्योन्याभावग्रहाधीनः स्वरूपभेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रह इत्य-
न्योन्याश्रय इत्यर्थः नन्वन्यशब्दान्यपरोन्यश्च तद्विधर्ममिति नात्माश्रयान्यो-
न्याश्रयावित्यत आह—^c “वैधर्म्येति चे”ति । वैधर्म्यग्रहाधीनः स्वरूप-
भेदग्रहस्तदधीनश्चान्योन्याभावग्रहस्तदधीनं च पुनर्वैधर्म्यज्ञानं तथाच
चक्रकंवैधर्म्यं हि तदन्योन्याभावसमानाधिकरणधर्मवत्त्वमित्यर्थः । निषेध-
प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यं केनेति वाच्यं प्रतियोगिना चेत्तदा प्रत्यय
आत्मनि प्रतियोगी च घटादिरन्यत्रेति भाषेयमनादेयेत्याह—^d “यद-
पी”ति । तात्पर्यमाह—^e “समानाधिकरण”इति ॥

ब्र० ^a किं तुल्याश्रय उतैकाश्रयः उत ^b तादात्म्यप्रतियोगिकः
उता ^c धिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभाव-
व्यस्थितपदाभिधेयः उतान्यदेव तच्चन प्रथमः तुहिनमयूखे
प्रियामुखे च न दूषणकणस्यापि सम्भव इति प्रत्ययस्यापि
दर्शनात् * ^d तच्च मुखचन्द्रयोरन्योन्याभावोस्ति ? * —
इति चेन्न,

टी० ॥ सामानाधिकरण्यं विकल्पयति—^a “किमि”ति । तुल्य
आश्रयो यस्याभावस्य सोन्योन्याभाव इत्यर्थः । अपदार्थमपि तात्पर्यग-
तिमालम्ब्य विकल्पयति—^b “तादात्म्ये”ति । शाब्दं सामानाधिकरण्यम-
भिप्रेत्याह—^c “अधिकरणीभूते”ति । अधिकरणवाचिना शब्देन घटादि-

(१) अत्र अपि शब्दोऽध्याहर्तव्यः । लक्ष्योभूत इति च शेषः ।

शब्देन विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितं यत्रज्पदं तदभिधेयो योऽभावः
 सोऽन्योन्याभाव इत्यर्थः तुहिनेति भवति घटः पटो न भवतीति पटान्यो-
 न्याभाववान् घट इत्यर्थः तुहिनमयूखप्रियामुखे^(१) तुल्ये दूषणकणात्यन्ता-
 भावस्याप्यधिकरणे इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । यदि तत्रान्योन्याभावो
 न भवेत्तदातिव्याप्तिर्नत्वेवमित्याह-। ^d“तत्रे”ति । परिहरति-नेति । तत्प्र-
 त्ययस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभाव इति लक्षणं तत्प्रत्ययविषये मुखच-
 न्द्वर्तितकलङ्कुदोषात्यन्ताभावेऽपि गतमित्यतिव्याप्तिरेवेत्यर्थः । यद्वा ननु
 यत्रायं प्रत्ययस्तत्र शीतमयूखयोरन्योन्याभावोऽस्तीति^(२) नातिव्याप्ति-
 रित्याह-। “तत्रे”ति ॥

मू० ^a“तस्य^(३) सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तद्विषयत्वात्^b * मास्तु तद्वि-
 षयः लक्षणं त्वस्यैत^(४) तच्च तद्विषयत्वेऽपि न दुष्टम्? *—
 इति चेन्न, कीदृशं तद्दीदं लक्षणं ‘न तावत्समानाधिकरणो
 यो निषेधः तत्प्रत्ययो यस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभाव
 इति नापि ^d‘स एवान्योन्याभाव इति ^e‘नापि यत्र सामा-
 नाधिकरणो भेदप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्य-
^(५)स्तु ^f‘तद्वर्मस्य सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् ॥

टी० ॥ ^a“तस्ये”ति । एतत्प्रत्ययप्रतीयमानत्वं तत्र नास्तीत्यर्थः ॥
 ननु लक्ष्यलक्षणयोर्विषयविषयिभावमन्तरेणापि व्यावर्तकत्वसम्भव इत्या-
 ह-। ^b“मास्त्व”ति ॥ ^c“न तावदि”ति । प्रियामुखशीतमयूखयोर्यो
 दूषणकणात्यन्ताभावस्तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः-। ^d“स एवे”ति । समाना-

(१) प्रथमाविर्भाक्तिद्वयचनमेतत् ।

(२) यत्र दूषणकणात्यन्ताभावस्तत्रान्योन्याभावोऽपि लक्ष्योभूतोऽस्तीति नाति
 व्याप्तिरित्यर्थः ।

(३) तस्य=लक्ष्योभूताऽन्योन्याभावस्य । उक्तप्रत्ययस्य=दूषणकणात्यन्ताभावप्रत्य-
 यस्य ।

(४) अन्योन्याभावस्यैव चेतल्लक्षणमित्यर्थः ।

(५) “अस्त्विति”त्यस्य ।

धिकरणप्रत्यय एवेत्यर्थः । प्रत्ययस्यान्योन्याभावे लक्ष्ये वृत्त्यभावेन^(१) लक्ष-
णत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यद्वा समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययविषय एवेत्यर्थः
संपर्गाभावस्तु व्यधिकरणनिषेधप्रत्ययविषयोपीत्यर्थः समानाधिकरण^(२)प-
दार्थविकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ^e“नापी”ति । समानाधिकरणनिषेधप्रत्य-
यसमानाधिकरणोऽभावोन्यान्याभाव इत्यपि नेत्यर्थः ॥ ^f“तदुर्मस्ये”ति ।
घटाद्यन्यान्याभावाधिकरणानां पटादीनां ये धर्मास्तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः ।
आत्मनो चा ये धर्माः प्रत्ययसमानाधिकरणास्तत्रातिव्याप्तिरिति वार्यः
प्रत्ययत्वादौ वातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

ब्रू० “समानाधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च एतेनैकमुदाहरणमा-
दाय द्वितीयोपि निरस्तः ‘नापि तृतीयः तादात्म्यप्रति-
सन्धानव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगित्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया
तन्निर्वचनप्रसङ्गात्तच्चाशक्यं तथाहि ^d‘तदेकत्वं वा भेदा-
भावो वा ^eस्वरूपं त्वसम्भावितं तस्य भेदत्वोपगमात्
^fतस्मिन् दृष्टेपि तन्न वेति तादात्म्यसंशयानवकाशपत्तेः
^gआद्येपि सङ्ख्याविशेषो वा धर्मान्तरं वा ॥

टी० ॥ एवसत्यन्ताभावाव्यवच्छेदे तदर्थोपादीयमानसमानाधिक-
रणपदवैयर्थ्यमित्याह—। “समानाधिकरणे”ति । उतैकाग्र्य इति पक्षं दूष-
यति—। ^b“एतेने”ति । प्रियामुखशीतमयूखौ द्वावुदाहृतौ यौ तयोरेकमु-
दाहरणं प्रियामुखं शीतमयूखो वा तदादायेत्यर्थः तथाच प्रियामुखे दूष-
णकणो नास्तीत्यन्यन्ताभावेतिव्याप्तिरित्यर्थः । उत तादात्म्यप्रतियोगिक
इति विकल्पितं पक्षं दूषयति—। ^c“नापी”ति । यद्यपि समानाधिकरण-
पदस्य नायमर्थः सम्भवति तथापि परविषयानामनेन विकल्पः तादात्म्यस्य
दुर्वचतया तत्प्रतियोगित्वं दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ^d“तदि”ति । तादात्म्य-

(१) लक्ष्ये वृत्तित्वाभावस्त्वात्मवृत्तित्वात्तस्य ज्ञातव्यः ।

(२) नेति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—समानेति ।

मित्यर्थः ॥ ^८“स्वरूपं त्वि”ति । परेणस्वरूपस्य भेदमभ्युपगम्यते तेन तादात्म्यत्वेन सम्भवदपि न तद्विकल्पितमित्यर्थः तादात्म्यं न स्वरूपमित्यत्रोपपत्त्यन्तरमाह—^९“तस्मिन्नि”ति । स्वरूपे दृष्टे तादात्म्ये संशयो न स्यादिति स्वरूपमेव तादात्म्यं स्यादित्यर्थः ॥ ^{१०}“आद्ये” इति । एकत्वं स्वरूपं तत्रेत्यर्थः ॥

ब्र० नाद्यः ^१“गुणादौ तदभावप्रसङ्गात्” ^२प्रथमक्षणे कार्यं ^३द्रव्य-
स्यैकस्यापि स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् ^४वैशेषिकमतव्युत्थाने
चै ^५कत्वे तदभावप्रसङ्गात् ^६उपाधिभिन्नावलम्बि च ता-
दात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बिनैकीकर्तुं शक्यं ^७विचित्र-
प्रतिपत्तिकत्वात् ॥

टी० ॥ ^१“गुणादावि”ति । गुणे गुणस्य सङ्ख्यायास्त्वयानभ्युपग-
मादित्यर्थः ॥ ^२“प्रथमे”ति । क्षणमगुणो भाव इति त्वया स्वीकारात्प्र-
थमक्षणं सङ्ख्यायास्तत्राभावात् ॥ ^३“द्रव्यस्ये”ति । तादात्म्यं न स्यादि-
त्यर्थः ॥ ननु वैशेषिकस्य प्रक्रियेयं यद्गुणे गुणो न वर्तते क्षणमगुणो भाव-
इति न त्वस्माकमपीति नोक्तदोष इत्यत आह—^४“वैशेषिके”ति ।
व्युत्थानं विप्रतिपत्तिः ॥ ^५“एकत्वे” इति । आत्माश्रयभयेनैकत्वे त्वयैकत्वं
नाभ्युपेयमिति तत्र तादात्म्यं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु तदेकत्वं यदि
तत्र वर्तते तदात्माश्रयः सजतीयैकत्वप्रवाहाङ्गीकारे चानवस्था किन्तु
भिन्नभिन्नोपाधिघटितमेकत्वं तदेकत्वेषु वर्ततां तदेव च तेषां तादात्म्य-
मिति नोक्तदोष इत्यशङ्काह—^६“उपाधी”ति । तावतामुपाधीनामेक-
पदेनोपसङ्ग्यहीतुमशक्यानामसङ्ग्यहे लक्षणमिदं तादात्म्यस्य दुरुपपादन-
मेव स्यादित्यर्थः ॥ ननु तेषुपाधय एकत्वपदेनैवोच्यतां को दोष इत्यत
आह—^७“विचित्रे”ति । एकप्रकारिकया हि प्रतिपत्त्या ये विषयीक्रि-
यन्ते घटादयस्ते घटादिपदेन सङ्गहीतुं शक्यन्ते प्रकृते च तदभाव इत्यर्थः ॥

सू० "नापि द्वितीयः तस्यापि धर्मान्तरापेक्ष्यानवस्थानात्
अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात् ^६ नापि द्वितीयः " स
हि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभावस्यैव स्यादन्योन्या-
भावस्य तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षे-
पात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वात् निषेध्यनि-
षेधयोः तथाच सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरू-
पणमशक्यं निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्यो-
न्याश्रयः ^८ नापि तुरीयः " निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रस-
ङ्गात् ^९ नापि पञ्चमः ॥

टी० ॥ धर्मान्तरं वेति पक्षं दूषयति-। ^८ "नापी"ति । यदुर्मा-
न्तरमेकत्वं घटतादात्म्यं तत्र यदि धर्मान्तरमभ्युपगम्यते तदानवस्था यदि
न तत्र धर्मान्तरं तदा तत्र स्वतादात्म्यमेव न स्यादित्यर्थः मूलविकल्पे
भेदाभावो वेति पक्षं दूषयति-। ^६ "नापी"ति । तादात्म्यप्रतियोगिको-
भावस्तादात्म्याभावस्तादात्म्यं च भेदाभाव इत्यन्योन्याभावाभाषपर्यव-
सन्न^(१) एवेत्यन्योन्याभावेनैव तन्निरूपणमित्यात्माश्रयस्तादात्म्यमान्तरा-
लिकं विवक्षित्वान्योन्याश्रय इत्याह-। ^८ "स ही"ति । उताधिकरणीभूत-
पदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेय इति विकल्पं
दूषयति-। ^८ "नापी"ति । ^९ "निर्घटमि"ति अत्रापि निर्घटत्वभूतलयो-
र्विशेषणविशेष्यवाचिनी पदे निर्घटभूतलपदे विशेषणविशेष्यभावापत्ते एव
तद्वाच्यत्वं दुर्वारमिति संसर्गाभावेतिव्याप्तिरित्यर्थः अन्यदेवेति पक्षं हि
दूषयति-। ^९ "नापि पञ्चम" इति ॥

सू० "समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विव-
क्षितः तादृशश्च निषेधोन्योन्याभावः तत्प्रत्ययश्च तल्लक्ष-

(१) भेदाभाव इति शेषः । तथाचान्योन्याभावेन्योन्याभावापेक्षायामात्माश्रयः ।

णमित्यस्याप्ययुक्तत्वात् भावासमानाधिकरणस्यान्योन्या-
 भावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात् ^१ तज्जा-
 तीयतयात्वं च यं विशेषमन्योन्याभावे गतमादाय स्यात्
 तदेव लक्षणीभवनसमर्थं ^(१) मुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योप-
 न्यासंप्रत्यादिशति । नच तदपि सम्भवति, 'अन्योन्या-
 भावसंसर्गाभावभेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तात् प्रकारान्त-
 रस्य चासम्भवात् ॥

टी० ॥ यद्यपि समानाधिकरणपदार्थविकल्पे ^(२) तद्विशिष्य तदनि-
 रुक्तः पञ्चमविकल्पपर्यवसानं तथापि तदादायैव ^(३) दूषयति-। "समा-
 नाधिकरण" इति । पटत्वस्यान्योन्याभावप्रतियोगिनः कुम्भावृत्तित्वात्सा-
 मानाधिकरण्याभावादत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु यद्यप्ययमन्योन्याभावो न
 प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तथाप्यन्योन्याभावजातीयं किञ्चित्तथा भवत्येव
 यथा भूतलं घटो न भवतीत्यादि तथाच कथमव्याप्तिरित्यत आह-।
^१ "तज्जातीयतयात्वं चे"ति । अन्योन्याभावजातीयत्वमेकमुपयाहमन्तरेण
 दुर्निरूपमित्यर्थः ॥ ननु तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिनैकजात्यं
 स्यादित्यत आह-। "अन्योन्याभावे"ति ।

मू० * नच पटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाऽभावः घटः पटत्वं न
 भवतीत्येक एव एवं प्रतियोग्यैक्येन मयाऽत्राभ्युपगमादिति
 कचित्प्रतियोगिसमानदेशत्वात्तल्लक्षणसिद्धिरिति * वाच्यं त-
 थापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावैक्यापत्तेः ^१ तादात्म्य-
 वत्संयोगस्यापि द्विष्टत्वाविशेषादतिव्याप्तेः 'कालभेदेन

(१) तदेव लक्षणीभवनसमर्थं प्रत्यादिशतीत्यन्वयः ।

(२) उतान्यद्वेत्यस्मिन्विकल्पे इत्यर्थः ।

(३) तद=विशेषरूपम् ।

च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽति-
व्याप्तेः ॥

टी० ॥ ननु य एव पटे पटत्वान्योन्याभावः प्रतियोगिसमानाधि-
करणः स एवेतरस्मिन्नपि पटत्वान्योन्याभाव इति कथं लक्षणमव्यापक-
मित्याशङ्क्य निराकरोति—। “नचे”ति । यद्वभिन्नप्रतियोगिकत्वादुपपट-
निष्ठयोः पटत्वान्योन्याभावयोरभेदस्तदा घटसंसर्गाभावान्योन्याभावयोर-
प्यभेद एव स्यादित्यर्थः । नन्वन्योन्याभावे घटपटतादात्म्यं द्विष्टो धर्मः
प्रतियोगी तदवच्छेदको वा नत्वेवं संसर्गाभावे इति तयोर्भेद इत्यत
आह—। ^६ “तादात्म्यवदि”ति । संयोगस्य संसर्गस्येत्यर्थः । तत्रापि ^(१) संस-
र्गस्तथेति भावः यद्वान्योन्याभावे द्वयं प्रतियोगि संसर्गाभावे तु न तथेति
वैषम्यमित्यत आह—। ^७ “तादात्म्यावदि”ति । तत्रापि संसर्गावच्छेदकतया
द्वयं प्रतियोगीति भावः । प्रतियोगिसमानाधिकरणे संयोगात्यन्ताभावे-
तिव्याप्तिपरोप्यं यन्यः कालभेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणं प्रागभावप्र-
ध्वंसयोरतिव्यापकमित्याह—। ‘कालभेदेने’ति ॥

सू० “कालैक्येन विशेषणे च तदन्योन्यव्यतिरेकाऽव्याप्तेरिति
यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैधर्म्यस्य विरोधः स
चैकधर्म्यसमावेश इति तदप्युद्धान्तमनसो भाषितं
^६ तथाहि प्रमाणप्रमेययोर्भेदोक्ति न वा ^७ न चे ^८ तदभि-
धानस्य पर्यायत्वप्रसङ्गः ^९ किम्प्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते
बुद्धेर्विषयेणोत्तरप्रसङ्गश्च ^{१०} नापि प्रपमः स हि ^{११} न ताव-
त्स्वरूपलक्षणः तुलादिद्रव्यस्यैकस्याप्युभयभावदर्शनात् ॥

टी० ॥ प्रतियोगिसमानकालीनत्वे विशेषणे कालान्योन्याभावा-
व्याप्तिरित्याह—। “कालैक्येने”ति । नहि कालसमानकालीनः कालस्या-

न्यान्याभावः काले कालाभावादित्यर्थः । प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोरैकधर्मिस-
मावेशयोरपि वैधर्म्यं त्वया वाच्यमिति तल्लक्षणं तत्राऽव्यापकमिति^(१)
आह—^b “तथा हो”ति ॥ ननु तयोर्न वैधर्म्यं तत्कुतोऽव्याप्तिरित्याश-
ङ्कते—^c “नचेति”ति । तर्हि प्रमाणप्रमेयपदयोः पर्यायत्वमित्याह—
^d “तदभिधानस्ये”ति । पर्यायत्वे दोषान्तरमाह—^e “किंप्रमाणिके”ति ।
प्रमाणप्रश्ने प्रमेयेणोत्तरं स्यादित्यर्थः ^f “नापि प्रथम”इति । प्रमाणप्रमेय-
योर्भेदपक्षोपि न घटत इत्यर्थः । भेदत्रयेऽप्यनुपपत्तिमाह—^g “न ताव-
दि”ति । स्वरूपभेदे यदेव प्रमाणं तत्प्रमेयं न स्यादित्यर्थः ॥

सू० “अत एव नान्योन्याभावोपि धर्मान्तरं तु तयोर्भेदः परि-
शिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेय-
मित्युच्यते तथाच सत्यैकधर्म्यसमावेशो लक्षणमव्यापकं
^b सोऽयं “प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवदि”ति पारमर्षमपि परा-
मर्शं व्यस्मादीदित्यास्तां विस्तरः * “ननु भेदप्रतिपत्तेस्ता-
वत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं वक्तव्यं तत्र
यएवेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतीतिहेतुर्द्वितीयस्संबन्धी
^d स एव भेदोऽस्तु, न ^e उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थे-
न्द्रिय सन्निकर्षकारणत्वाभावादिति किञ्च तत्कारणत्व-
मेव ^f पूर्वभावित्वम् ? *—इति चेन्न, चिरा ^g नन्वयध्वस्ता-
नामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । ^h * अव्यवहितपूर्वभावित्वम् ? *—
इति चेन्न,

टी० ॥ स्वरूपभेदाभावेन्यान्याभावोपि न स्यादित्याह—^a “अत
एवे”ति । नैयायिकमुपहसति—^b “सोऽयमि”ति । द्वितीयाध्याये प्रमेया
च तुलाप्रामाण्यवदिति सूत्रं तदुभयनिमित्तसमावेशोपदर्शकं त्वया

विस्मृतमित्यर्थः कारणताखण्डनावतारं सङ्गमयितुं पीठकमारचयति-
^c“नन्वि”ति ॥ ^d“सएवे”ति । भेदसाक्षात्कारविषय एवेत्यर्थः तथाच
 नान्यान्याभावादिविकल्पावकाश इति भावः ॥ ^e“उक्ते”ति । तत्प्रतीतिवि-
 षयखण्डनमेव बहुशः कृतमिति न प्रतीतिरर्थजन्येत्यर्थः अर्थकारणत्वाभा-
 वादिति बहुव्रीहिः ॥ ^f“पूर्वभावित्वमि”ति पूर्ववर्तित्वमित्यर्थः । चिर-
 ध्वस्तस्य यागादेः कारणत्वमिष्टमेवेति विशिनष्टि- । ^g“अनन्वये”ति ।
 यागादेरन्वयोऽपूर्वादिव्यापारः ॥ ^h“अव्यवहिते”ति । चिरध्वस्तानां व्यव-
 हितत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥

ब्र० ^a“व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् * ^b“व्यापारेण न व्यवधा-
 नम् ?*-इति चेन्न, कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात्
^d*“कारणस्यातद्यापारत्वान्नैवम् ?*-इति चेन्न, ^e“विना
 विशेषोक्तिं तस्य दुर्विवेकत्वात् * ^f“यद्विना यद्यन्न जनयति
 तत्तस्य तत्रावान्तरव्यापारः ?*-इति चेन्न, ^g“सहकारि-
 णामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्गात् ^h*“जन्यम् ?*-इति
 चेन्न, ⁱ“तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरश(१)क्तेः ॥

टी० ॥ ^a“व्यापारस्यैवे”वित ननु यागादेर्व्यापारिणोपीत्यर्थः ॥

^b“व्यापारेण”ति । स्वाङ्गम(१)प्यवधायकमिति न्यायादिति भावः ॥
^c“कारणे”ति । अन्यथासिद्धस्यापि कुलालपित्रादेरित्यर्थः कुलालः कुलाल-
 पितुर्न व्यापार इति न तत्पितुः कारणत्वमित्याह- । ^d“कारणस्ये”ति ।
 कारणकारणस्य कारणं व्यापारो न भवति यागादेस्तु कारणमेवापूर्वं व्या-
 पार इत्यत्र नियामकं नास्तीत्याह- । ^e“विने”ति । व्यापारस्य दुर्विवेक-
 त्वादित्यर्थः व्यापारविवेकायाह- । ^f“यद्विने”ति । कुलालस्तु पुत्रप्रन्तरे-

(१) अति प्रसक्तेरित्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

(२) स्वं यागस्तदङ्गमपूर्वम् ।

णापि जनयति नतु यागोऽपूर्वमित्यर्थः ॥ ^१ “सहकारिणामि”ति । नहि चक्रं विना दण्डो घटं जनयतीत्यर्थः ॥ ^२ “जन्यमिति । तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकमित्यर्थः । तज्जन्यत्वं तत्कारणकमित्यात्माश्रय इत्याह—
“तथापी”ति ॥

ब्रू० “कथमपि वा विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्यहेतुत्व-
प्रसङ्गात् * ^३ अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वम् ? *—इति चेन्न, ।
वक्तव्यं हि ^४ कस्मादन्येन प्रकारेण विना का च सिद्धिरिति
यदि ^५ कार्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्तिः तदाऽसिद्धत्वं
नहि कार्येण कारणस्योत्पादनं ^६ नापि कार्यादन्येन प्रका-
रेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः, न खलु
सर्वा कार्यलिङ्गजा कारणस्य ज्ञप्तिः ^७ नापि कारणत्वा-
द्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिः ^(१) ज्ञप्तिर्वा ^८ ज्ञप्तावा-
त्माश्रयात् अन्यथापि ॥

टी० ॥ ननु तज्जन्यत्वं तदुत्पाद्यत्वं न तु तत्कारणकत्वमिति ना-
त्माश्रय इत्यत आह—। “कथमपी”ति । अव्यवहितपूर्वभावित्वं सर्वका-
र्यापेक्षया गगनस्येति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ननु शब्दं प्रति कारणत्वे
गृहीते कार्यान्तरं प्रत्याकाशस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इति तत्र तदन्यथासि-
द्धत्वाच्चकारणमित्याह—। ^३ “अनन्ये”ति । अन्यत्वस्य सप्रतियोगिकत्वनि-
यमात् सिद्धेश्चेत्यसिद्धज्ञप्तिसाधारणत्वाद्विशेषाय पृच्छति—। ^४ “कस्मा-
दि”ति । सविहितत्वेन कार्यमेवान्यत्वप्रतियोगितया शङ्कते—। ^५ “कार्या-
दि”ति । ननु कार्येण कारणं न जन्यते यद्यपि तथापि ज्ञाप्यत इति
कार्याधीनज्ञप्तिः स्यादेवानन्यथासिद्धं कारणमित्यत आह—। ^६ “नापी”ति ।
नहि नियमतः कार्यादेव कारणज्ञप्तिरित्यर्थः । कारणत्वमेवान्यत्वप्रति-

(१) ज्ञप्तिर्वा निष्पत्तिरित्यन्वयः ।

योगिति शङ्कते-। ^f“नापी”ति कारणत्वेनैव कारणत्वज्ञप्तावात्माश्रय-
माह-। ^g“ज्ञप्तावि”ति । दण्डत्वादिनापि कारणस्य दण्डादेर्ज्ञप्तिरि-
त्याह-“अन्यथापी”ति ॥

सू० तदुपगमात् * ^a“व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टम् ?”-इति
चेन्न, । उक्तदोषानिवृत्तेः “कारणत्वात्पूर्वमुत्पत्तिज्ञप्त्यो-
रक्षणिक्वादिभिरभ्युपगमात् * ^d“अव्यवहितपूर्वतया कदा-
चित्तदपि कारणमेव तत्पूर्वतरमपि (१) कस्याश्चिद्व्यक्तेर-
नेवम्भावेपि तज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्ति-
व्यभिचाराप्रयोजकत्वात् ?”-इति चेन्न,

टी० ॥ तदुपगमात् ज्ञप्त्युपगमात् ^a“व्यतिरिक्तत्वमि”ति । अन-
न्यथासिद्धमित्यकारणत्वव्यतिरेकेण सिद्धमित्यर्थः ॥ ^b“उक्तेति । अकार-
णत्वव्यतिरेकेणेति कारणत्वेनेत्यर्थपर्यवसाने पुनरात्माश्रयादित्यर्थः ॥
^c“कारणत्वादि”ति । पूर्वक्षणाभावनियतं हि कारणत्वं स्यैर्यपक्षे तत्पूर्वं
नास्तीति तदाऽकारणव्यतिरेकेण सिद्धिरनुपपन्नेत्यर्थः ननु कार्योत्पत्त्यव्यव-
हितपूर्वक्षणावृत्तितामात्रे स्थिरमपि कारणमेव पूर्वमिति तदाप्यकारणत्व-
व्यतिरेकेणैव तत्सिद्धिर्या च कारणव्यक्तिरप्यत्रविनष्ट कार्योत्पत्तिपूर्वक्ष-
णसती न भवत्येव तत्रापि तादृशव्यक्तिजातीयत्वेनैव कारणत्वमिति न
व्यभिचारोपीति शङ्कते-। ^d“अव्यवहिते”ति । तत्पूर्वतरमपि कारणमेव
कदाचिदव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तितयेत्यन्वयः ॥

सू० ^a“कार्यान्तरेपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात्
^b* कालदेशव्यापकतया अन्यथासिद्धस्थितिः ?”-इति
चेन्न । तथा सति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात्
^dएतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि निर-

(१) तत्पूर्वतरमपि कारणमेव कदाचिदव्यवहितपूर्वतयेत्यन्वयः ।

स्तं^८ गगनादेर्व्यतिरेकाभावाद्कारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः *
^f व्यापारवत्त्वं कारणत्वम् ? *—इति चेन्न, । तद्वि व्यापार-
 समवायित्वं व्यापारजनकत्वं वा नाद्यः^९ यागादेरकारणत्व-
 प्रसङ्गात् नोत्तरः^६ तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् ॥

टी० ॥ ^a “कार्यान्तरेपी”ति शब्दादन्यतापि घटादावित्यर्थः अत
 याभावस्य अकारणत्वस्येत्यर्थः गगनादेः स्वकार्यादन्यत्राव्यवहितपूर्व
 सत्तया कारणत्वं दुर्वारमिति भावः ॥ ननु गगनादीनां घटादिपूर्वक्षणे
 सत्त्वं व्यापकत्वनित्यत्वप्रयुक्तमिति नातिप्रसङ्गः इति शङ्कते-। ^b “काल-
 देशे”ति । एवं सति स्वकार्यमपि प्रति तत्कारणं न स्यादुक्तप्रकारेणान्य-
 यासिद्धत्वादिति परिहरति-। ^c “तथा सती”ति ॥ ^d “एतेने”ति । अन-
 न्यथासिद्धत्वखण्डनेनेत्यर्थः । अतिदिष्टाद्वोपान्तरमाह-। ^e “गगनादे-
 रि”ति । नित्यत्वव्यापकत्वाभ्यां देशतः कालतो वा व्यतिरेकाभावात्स्व-
 कार्यमपि प्रति गगनादेः कारणत्वं न स्यादित्यर्थः लक्षणात्तरं शङ्कते-।
^f “व्यापारत्वमि”ति ॥ ^g “यागादेरि”ति । यागस्य चेच्छाविशेषत्वा^(१) पूर्व-
 रूपव्यापारसमवायित्वाभावादकारणत्वप्रसङ्गः इत्यर्थः ॥ ^h “तस्यैवे”ति ।
 जनकस्यैवेत्यर्थः ।

मू० * ^a नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वम् ? *—इति
 चेन्न, ^b निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणनिर्वचनं विना-
 ऽनिरूप्यमाणार्थत्वात्^c अन्यतरत्वस्य चैकस्य निरुक्त्यशक्तेः
 * ^d यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वं सत्त्वप्रसङ्गः तत्तस्य कारणं
 तद्ववश्च कारणत्वम् ? *—इति चेन्न, ^e भावस्य विनाशि-
 त्वानभ्युपगमे तथा प्रसङ्गेनातिव्यापकत्वात् ॥

टी० ॥ कार्यस्य नित्यसत्त्वं नित्यासत्त्वं वा प्रसज्यमानं येन निवार्यते तत्कारणमिति शङ्कते—। “नित्ये”ति । निवारकं हि निवृत्तिजनकं तच्चाद्याप्यनिरूपितं तेनैव तन्निरूपणे आत्माश्रय इति परिहरति—।
 ७ “निवारके”ति । अवयवस्यैकदेशस्य कारणाधिकरणयोश्चेति विधीयमानस्य ल्युट्प्रत्ययस्येत्यर्थः अन्यतरत्वं यद्वानिर्द्धारितैकत्वं तदा ऽनिर्द्धारण-
 गर्भं लक्षणमसिद्धमथ तदुभयान्योन्यत्वं तदान्योन्याभावखण्डनेन तद्गर्भल-
 क्षणखण्डनेन वा गतार्थमित्याह—। “अन्यतरत्वस्ये”ति । ^d “यदनभ्युप-
 गमे”इति कारणानभ्युपगमे हि कार्यस्य स्वात्पन्निकालात्पूर्वं सत्त्वं प्रस-
 ज्येत्यर्थः यद्वाप्यसत्त्वमपि प्रसज्यते तेन नियमाभावात्पूर्वसत्त्वप्रसङ्गे न
 भवति तथापि यदि सदिदं सकारणकं न स्यात्तदा पूर्वं सत्स्यादिति
 प्रसङ्गे द्रष्टव्यः । यदि भावो विनाशी न स्यात्तदा ^(१) पूर्वं सत्स्यादिति
 तद्विनाशीपि तदापादकत्वात्कारणं स्यादिति परिहरति—। “भाव-
 स्ये”ति । विनाशित्वानभ्युपगमेन पूर्वसत्त्वमापादयितुं न शक्यते ध्वंसे
 व्यभिचारादत उक्तं—। “भावस्ये”ति ॥

वृ० “तत्पूर्वस्थितत्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेपि
 प्रसङ्गः ^b तथात्वोपगमे तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः “तस्या
 अपि तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गः ^d असाधारण्यं च ॥

टी० ॥ ननु पूर्ववर्त्तिनो यस्यानभ्युपगमः पूर्वसत्त्वमापादयति तत्का-
 रणं ध्वंसस्तु कार्यपूर्ववर्त्ती न भवतीति न तत्र कारणत्वप्रसङ्ग इत्यत
 आह—। “तत्पूर्वस्थितत्वेने”ति । एवं सति कार्यपूर्वसत्त्वे सति कार्यपू-
 र्वसत्त्वापादकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वमित्युक्तं स्यात्तथाच पाकस्थले
 यदि रूपप्रागभावो न स्यात्तदा रसोपि पूर्ववर्त्ती स्यादिति रसपूर्वसत्ता-
 पादकरूपप्रागभावानभ्युपगमविषयरूपप्रागभावस्यापि रसकारणत्वं स्यादि-
 त्यर्थः ॥ ननु रसे रूपप्रागभावः कारणं भवतु को दोष इत्यत आह—।
^b “तथात्वोपगम”इति । एवं सत्युक्तन्यायेन रसं प्रति रूपसामग्र्या अपि

(१) आकाशवत् इति दृष्टान्तो ऽत्र ज्ञातव्यः ।

कारणत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु रसे रूपसामग्री पाकजस्यलेस्तु कारणमि-
त्यत आह—। “तस्या अपी”ति । एवं सत्यभिन्नसामग्रीकत्वेन रूपरस-
योरभेदापत्तिः सामग्रीभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वात्तदभेदे सोपि न स्या-
दित्यर्थः यदनभ्युपगम इत्यादिलक्षणे दोषान्तरमाह—। ^d“असाधारण्यं
चे”ति । यत्पदार्थाननुगमे नानुगम इत्यर्थः ।

सू० ^a“विशेषापेक्षित्वेतिव्याप्ति ^bरविशेषे भाविपूर्वार्थविकल्पा-
वकाशश्च * ^cनियतप्राग्भावित्वम्? *—इति चेन्न, ^dअव-
श्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य
तदवस्थत्वादवयवरूपादेश्चावयवितद्रसादिषु कारणत्वप्रस-
ङ्गात् ^eअनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चे ^fदेवं ह्यनौपा-
धिकः पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथाच पिपीलिको-
त्यानादेर्दृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु यदनभ्युपगमे घटपूर्वसत्ताप्रसङ्गस्तद्वटकारणमिति ल-
क्ष्यमप्यननुगतमेवेत्यत आह—। ^a“विशेषापेक्षित्व” इति । लक्षणस्य विशे-
षमात्रपरत्व इत्यर्थः एवं सति रूपपूर्वसत्तापादकानभ्युपगमविषयत्वं घट-
रूपकारणत्वं रसकारणोपि तत्र गतमित्यतिव्याप्तिः घटस्योभयकारणस्यो-
भयत्राविशेषाद्वा शेषलक्षणस्यैव तवाभिप्रेतत्वादिति भावः ॥ ननु पूर्वस-
त्तापादकानभ्युपगमविषयत्वं कारणत्वं सामान्यत एव विवक्षितं तथाच
नाननुगमो न वातिव्याप्तिरित्यत आह—। ^b“अविशेषे” इति । सामान्यावि-
वक्षा चेत्तदा भावी वक्ष्यमाणो यः पूर्वपदार्थविकल्पः तस्यावकाशः तथा-
च लक्षणस्य ^(१)पूर्वपदार्थानिरुक्त्या लक्षणं दुर्यहमिति भावः लक्षणान्तरं
शङ्कते—। ^c“नियते”ति । नियमः पूर्ववर्तितामात्रं वा कार्येण सहाविता-
भावो वा आद्यं दूषयति—। ^d“अवश्यम्भावस्ये”ति । द्वितीयं दूषयति—।
^e“अनौपाधिकत्वमि”ति ॥ ^f“एवमिति । पिपीलिकाऽण्डसञ्चारस्य
वृष्ट्यनुमापकतयाऽनौपाधिकसंबन्धाभ्युपगमादित्यर्थः ॥

(१) लक्ष्यस्येति क्वचित् पाठः ।

श्रु० * “सहभाविसामग्र्या वा^६ न प्राचि पूर्वभावो नियतः कि-
न्तु दृष्टेः^८ परं भावः ? *—इति चेन्न,^८ प्राग्रूपाणामेव निय-
तत्वात् *^८ तानि कारणमेव ? *—इति चेन्न, / निदानप्रा-
ग्रूपसाङ्ख्यप्रसङ्गात्पूर्वार्थश्च वक्तव्यः *^९ पूर्वकालसंबन्धित्वं
पूर्वत्वम् ? *—इति चेन्न,^६ कालस्याहेतुत्वप्रसङ्गात्^८ तस्यापि
किं पूर्वत्वमिति च विवेचनीयत्वात् ॥

टी० ॥ “सहभावी”ति । रूपसहभाविनो रसस्य या समायो-
सापि रूपकारणं स्यादनौपाधिकत्वादित्यर्थः ॥ ^६ “न प्राची”ति । प्राचि
प्रकृकालवर्तिनि पिपीलिकाण्डसञ्चारे पूर्वभावनियमो नास्ति नहि यत्र-
वृष्टिस्तत्र पूर्वं सोऽस्येवापितु तदनन्तरं वृष्टिर्भवत्येवेत्यानन्तर्यनियमः ।
“परमि”ति । पूर्वभावनियम एव विवर्तितो नत्वनौपाधिकत्वमित्यर्थः ॥
^८ “प्राग्रूपे”ति । रोगलिङ्गानां प्राग्रूपाणां निदानभिन्नत्वेन चरकाद्युक्ताना-
मतिव्यापकता स्यादित्यर्थः उक्तं हि “निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशय-
स्तथा संप्राप्तिश्चेति रोगाणांपञ्चधा ज्ञानमिष्यते” रोगकारणकारणानामि-
त्यपव्याख्यानं वैद्यकविरोधात् ॥ ^८ “तानी”ति । पूर्वरूपाणीत्यर्थः ॥
^९ “निदाने”ति । तथाच पञ्चधा विभागव्याघात इति भावः ॥ ^९ “पूर्व-
काले”ति । यद्यपि पूर्वभावित्वमिति पूर्वकालभावित्वमेवाक्तं तथापि
पूर्वत्वमात्रं खण्डयितुमेतदुक्तं । ^६ “कालस्ये”ति । नहि कालः कालसंब-
न्धीत्यर्थः ॥ ^८ “तस्यापी”ति । कालस्यापीत्यर्थः ॥

श्रु० * “अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वम् ? *—इति चेन्न,
^६ अतीत इति जिष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात्
*^८ परत्वापरत्वयोगुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यते ?
*—इति चेन्न,^८ कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात्तेषा-
मकारणत्वप्रसङ्गात्^८ तस्मिन्नेव च तदभावात् / साक्षात्का-

रिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् * सामग्र्येऽकदेशत्वं
कारणत्वम्? *-इति चेन्न, एकदेशत्वस्यानिर्वचनत्वात्
१ अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् ॥

टी० ॥ ^a “अतीते”ति । अतीता ये सूर्यस्पन्दादयः उपाधयस्त-
दवच्छिन्नत्वमेव कालस्य पूर्वत्वमित्यर्थः ॥ ^b “अतीत”इति । अतीतत्वं
हि पूर्वकालीनविषयत्वमित्यात्माश्रय इत्यर्थः । परत्वं गुणविशेष एव
पूर्वत्वमिति शङ्कते-। ^c “परत्वे”ति । तस्य मूर्त्तगुणत्वेन कालावृत्तितया
तेषां पूर्वत्वासम्भवादित्याह-। ^d “कालादावि”ति । परत्वे परत्वाभावा-
त्पूर्वत्वानुपपत्त्या कारणत्वं न स्यादित्याह-। ^e “तस्मिन्नेवे”ति । ननु
परत्वापरत्वद्वित्वद्विपृथक्त्वादीनामकारणत्वमेवाक्तं वैशेषिकशास्त्रे इति
तदकारणत्वं नानिष्टमित्यत आह-। ^f “साक्षादि”ति । ज्ञानेतरकार्या-
पेक्षया तदकारणत्वमुक्तं ननु ज्ञानेपीत्यर्थः आदिपदात्सुखदुःखपरिग्रहः
तथावात्मधर्मेतरकार्यापेक्षया तदकरणत्वाभिधानं द्रष्टव्यं भवति हि मम
प्रिया परापरा वेति सुखदुःखे ॥ ^g “अवयवत्वे”ति । द्रव्यसमवायिकारण-
स्यावयवत्वात्संयोगविशेषावच्छेदकस्य प्रदेशत्वात्तयोश्च सामग्र्यामभावा-
दित्यर्थः ।

मू० ^a “सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च सैलकार्यत्वात्तेनैव
तन्निर्वचनत्वात् * ^b यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्री?
*-इति चेन्न, विभागानन्तरं संयोगनाशास्योत्पत्तेर्वि-
भागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात् * एवं कर्मणो विभागेन्य-
तन्तुसंयोगस्य पट इत्यादि कार्यकारणभावो नाम संबन्धः
^c “कोपि? *-इति चेन्न, ^d तदा अविशेषेण कार्यकारणसा-
ङ्कर्यापत्तेः ^e कार्यकारणविशेषितत्वात् भेदे तयोः पृथक्

निर्वाच्यत्वापत्तेः *^१ कारणत्वं धर्मः कोपि * ?—इति चेन्न,
^२ तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात् ।

टी० ॥ आत्माश्रयमप्याह—। “सकले”ति । कारणेनैव कारणनि-
 र्वचनादित्यर्थः आत्माश्रयपरिहाराय कारणबहिर्भावेन सामग्री शङ्कते—।
^३ “यदनन्तरमि”ति । अकारणे चरमकारणे चातिव्याप्तिमाह—। “वि-
 भागे”ति ॥ ^४ “कोपी”ति । संयोगसमवायभिन्नो विशिष्यानिर्वाच्य
 इत्यर्थः ॥ “तदे”ति संबन्धस्य द्विष्टतया कार्यमेव कारणं किं न स्या-
 दित्यर्थः ॥ ननु कार्य संबन्धित्वं कारणत्वं कारणसंबन्धित्वं च कार्यत्व-
 मिति न साङ्कर्यमत आह—। ^५ “कार्यकारणे”ति । यद्वा ननु कार्येण विशे-
 षितात्संबन्धात्कारणविशेषितोसावन्य एवेति न तयोः साङ्कर्यमित्यत
 आह—। “कार्यकारणे”ति ॥ ननु भावत्वाभावत्वादिवत्कारणत्वमपि कश्चि-
 द्दुर्मः सिद्धः किं तल्लक्षणोपन्यासग्रहेणेति शङ्कते—। ^६ “कारणत्वमि”ति ।
 अनुगतमतिसात्तिकेपिविशेषव्यवहाराधानाय प्रमाणं पृच्छति—। ^७ “तत्स-
 द्भाव”इति ॥

ब्र० * “क्वचित्प्रत्यक्षः स क्वचिद्वैष्टानुमेय ?”—इति चेन्न, किं
 हि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखेन्न ताव^८ दर्निर्लुठितका-
 र्यम^९ प्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव
 सम्भवात् ^{१०} नापि सामान्यतो घटादि प्रत्येवं विशेषतो
 घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः तावन्मात्राद्विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु वि-
 निगमना न स्यात् प्रति विशेषं चात्पत्तेः प्रागवर्तमान-
 त्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ “क्वचिदि”ति । दण्डादौ प्रत्यक्षं परमाख्यादावनुमेय-
 मित्यर्थः । दण्डादौ कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखत् घटकारणत्वप्रकारकं वा
 स्यात्कारणत्वप्रकारकं वा स्यात् द्वितीयं दूषयति—। ^{११} “अनिर्लुठिते”ति ।

अनिर्णीतकार्यविशेषकारणत्वे प्रतीतिव्यवहारयोर्भाव एवेत्यर्थः अत्र हेतु-
माह-। “अप्रतीतेरिति” ॥ ननु दण्डादौ घटत्वसामान्यावच्छिन्न कार्य-
कारणत्वं प्रत्यक्षगम्यं स्यात्तत्र चान्वयव्यतिरेकौ प्रभवत एवेत्यत आह-।
d “नापी”ति । एवं सति दण्डादेर्घटसामान्यमेव स्यात् ननु घटविशेषः
सामान्यकारणत्व एव प्रमाणप्रवृत्तेः विशेषे तदभावादित्यर्थः ॥ ननु सामा-
न्यमपि विशेषोपरक्तमिति सामान्यकारणादेव विशेषोत्पत्तिरपि स्यादित्या-
शङ्क्याह-। “तावन्मात्रादि”ति । उत्पत्त्यमानविशेष एतद्वृण्डजन्य इति
विनिगमना न स्यात्तथाच तदर्थं प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ननु सामा-
न्यतो न कारणत्वं याह्यमपि तु प्रतिविशेषमित्याशङ्क्याह-। f “प्रतिविशे-
षमिति” । तर्ह्युत्पत्त्यमानविशेषकारणत्वमध्यक्षं न स्याच्च तदा तद्वृत्त-
मानमवर्तमानविशेषघटितत्वेनैव तस्यावर्तमानत्वाद्वर्तमानस्यैवाध्यक्षविष-
यत्वादित्यर्थः ॥

ख० “कार्यसत्त्वकालश्च सामग्र्यभावान्न तज्जननकाल इति
तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात्” प्राक् तद-
ग्रहणेन च संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात् “एवं च
कचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किं मूलव्याप्तिग्र-
हात्तच्चानुमापि स्यात्” अतिवन्दी चानिर्वचनीयवादिनि न
स्थाने * कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु यदा यत्कार्यमुत्पद्यते तदा तद्वृत्तितं कारणत्वं वर्त-
मानत्वात्प्रत्यक्षं स्यादित्याशङ्क्याह-। “कार्यसत्त्वकाल” इति । कार्योत्प-
त्त्यनन्तरं च प्रागभावस्याभावाद्वृण्डस्यापि सामग्री विनाकृतस्य न जनक-
त्वमिति कथमध्यक्षता तस्य स्यादित्यर्थः ॥ ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशव-
त्संस्कारोपनीतं कारणत्वं प्रत्यक्षं तत्र स्यादित्याशङ्क्याह-। b “प्राग्नि”ति ।
उत्पत्त्यमानविशेषोपहितदण्डकारणत्वस्याननुभूततया संस्काराविषयत्वा-
दित्यर्थः ननु कारणत्वमनुमेयं स्यादित्यत आह-। “एवमिति”ति ।

अनुमानमपि प्रत्यक्षोपज्ञा^(१)मिति तदभावात्तस्याप्यभाव इत्यर्थः ॥ ननु
कारणत्वग्रहमन्तरेण परप्रतिपत्त्यर्थं तवापि वाग्यवहारो वा तोयपानादौ
प्रवृत्तिर्वा कथं स्यादित्यत आह—^d “प्रतिवन्दी”ति । न स्याने नेचि-
तेत्यर्थः । प्रतिवन्दिखण्डनस्य कृतत्वादिति भावः ॥ अर्थापत्तिं कार-
णत्वे शङ्कते—^e “कदाचित्कत्वेने”ति ॥

मू० “वैयार्थिकरण्यात्”^b कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपाद-
कस्योपपादवदनुपपत्तावविशेषादविश्रान्तेर्नानादित्वेनापि
शक्योपपादना “वैयधिकरण्येषुपपाद्यासंबन्धश्चेदनियमः
संबन्धश्चेदविश्रान्तिरिति ॥

टी० ॥ यदि कारणत्वं न स्यात्तदा कार्याणां कदाचित्कत्वं न
स्यादित्यर्थापत्तिरुपपादककदाचित्कत्वव्यधिकरणस्योपपादकस्य कारण-
त्वस्य कल्पनायां कथं प्रभवेत् अन्यथा देवदत्तीयगृहासत्त्वे न यत्तदत्त-
बहिः सत्त्वमपि कल्पनीयं स्यादित्याह—^a “वैयधिकरण्यादि”ति । ननु
कार्यं यत्कादाचित्कत्वं धर्मः स कार्यस्य सकारणत्वं सामानाधिकरण्यमे-
वाक्षिपतीत्यशङ्काह—^b “कथमि”ति । एवं सकारणत्वमपि स्वकीयं
सकारणत्वं सामानाधिकरणमाक्षिपेदित्यनवस्था नहि परस्तत्रानुपपत्तिं न
ब्रूयात् कार्येण कारणमाक्षेप्यं तेनापि स्वकारणमेवं तेन तेनापीति वान-
वस्था नच तत्रानादित्वं परिहारस्तत्रापि प्रमाणस्य वाच्यत्वात् बीजाङ्कुरा-
दिदर्शनात्तदन्यथानुपपत्तिश्च नानादित्वे प्रमाणं कार्यकारणभावानुपपत्ते-
रेवमप्योद्दिष्टमानत्वादिति भावः वैयधिकरण्ये दोषान्तरमाह—^b “वैयधि-
करण्येपी”ति । उपपाद्योपपादकयोः संबन्धेर्थापत्तिरनुपपत्ता अर्थापत्या-
भासानवकाशात्संबन्धश्च तयोः संबन्धान्तरनियत एव अन्यथा पुरनवि-
शेषादर्थोपपत्त्याभासानवकाश एवेति संबन्धाविश्राम एवेत्यर्थः अवैयधिकरण्ये-
पीत्यकारप्रश्लेषेण केचिद्व्याचक्षते संबन्धासंबन्धविकल्पस्तत्रापि तुल्य एव ।

मू० एतेन "शक्तिः कारणत्वमित्यपि निरस्तं किञ्च प्रत्यक्ष-
प्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया
त्ववृत्त्यापत्तेः "अन्यथाऽक्षस्यापि कारणत्वं न स्यात्
"अनुविधानाविशेषा"द्विषयाविशेषिताक्षसन्निकर्षस्य त-
थात्वेऽत्यापत्तेः "क्वचित्कारणाकारणत्वविवादस्य चानु-
च्छेद्यत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ मीमांसकमते दोषमाह—। "शक्तिरिति । तत्रापि प्रमा-
णाभाव एव उक्तरीत्या भवदभ्युपगमाच्च न तत्राध्यतं तदभावाच्च तन्मू-
लकव्याप्तिग्रहाभावाननुमानं न चार्थापत्तिरुक्तदोषादित्यर्थः कारणत्वमभ्यु-
पेत्यदोषान्तरमाह—। "किञ्चे"ति । कारणत्वं स्वसन्निकर्षद्वारा^(१)प्र-
त्यक्षकारणं वाच्यमिति कारणत्वेऽपि कारणत्वं वाच्यं तद्यदि स्वाभिन्नं
तदात्माश्रयः स्वभिन्नं चेतदानवस्या न च तत्सन्निकर्षविनाकृतमेव गृह्यते
तथापि प्रत्यक्षे विषयतया कारणं तदवश्यं वाच्यमित्यर्थः सन्निकर्षणैवा-
न्यथा सिद्धौ दण्डमाह—। "अन्यथे"ति ॥ "अनुविधाने"ति अन्वयव्य-
तिरेकतौल्यादित्यर्थः ॥ ननु सन्निकर्षमात्रं कारणं नतु सन्निकर्षप्रतियोग्य-
पीति कारणत्वस्याध्यतत्वेऽपि न कारणत्वमत आह—। "विषये"ति । एवं
सति यत्किञ्चित्सन्निकर्षादेव प्रत्यक्षमुत्पद्येतेत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः कारणत्व-
प्रत्यक्षत्वे दोषान्तरमाह—। "क्वचिदि"ति । प्रत्यक्षेण तन्निर्णयान्निर्णीते च
विवादानवकाशात् अवकाशे चानुच्छेद्यत्वापत्तेरित्यर्थः ॥

मू० "एकेन तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः तल्लक्षणस्य च नियत-
पूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः "विना च तच्चि-
न्दाद्भूमसन्देहौ तत्र किन्दर्शनादुच्छेद्यौ "अक्षेण हेतु-
धर्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या "यदभ्युपगमोऽक्षसहकारी

वाच्यः 'तदर्थेन सिद्धेन' हेतुधियेऽर्थवत्त्वे सम्भवति 'तदन्वार्थकल्पनागौरवं कुतो बलात्सिद्धेत् ।

टी० ॥ ननु कारणत्वस्याननुगमादेव विवाद उक्तेस्त्यत इत्यत आह—। "एकत्वे"ति । येन कारणत्वं दृष्टं तेनादृष्टकारणत्ववादिनं प्रत्यनुमानार्थं नियतपूर्ववर्तित्वादि यल्लिङ्गमुपादेयं तत्सर्वं खण्डितमेवेत्यनुमापकलिङ्गाभावादेव न विवादाच्छेद इत्यर्थः विवादानुच्छेदमुक्त्वा स्वारसिकभ्रमसंशयानुच्छेदमाह—। ^b "विना चे"ति । विशेषदर्शनमन्तरेण न भ्रमसंशययोर्निवृत्तिर्विशेषश्च नियतपूर्ववर्तित्वादिचिन्हभूतं तच्च दूषितमेवेत्यर्थः दण्डे दृष्टेऽपि कारणत्वं तत्र व्यञ्जकाद्यहात्र शाह्यं व्यञ्जकं च तस्य यद्यस्ति तदा तदेव कारणत्वपदे तिष्ठता किं कारणत्वाङ्गीकारेणेत्याह—। "ऋक्षेणे"ति । हेतुरूपो धर्मा हेतुधर्मा दण्डादिः तददृष्ट्या कारणत्वादृष्ट्या ॥ ^d "यदभ्युपगम"इति । योऽभ्युपगम्यमान इत्यर्थः ॥ "तदर्थेन"ति । अभ्युपगमविषयेण कारणत्वव्यञ्जकभूतेनेत्यर्थः ॥ ^f "हेतुधिय"इति । हेतुत्वविशिष्टधिय इत्यर्थः ॥ ^g "तदन्ये"ति । व्यञ्जकादन्यो योऽर्थः कारणत्वं तत्कल्पनागौरवं कुतो बलात्सिद्धेत्कथमभ्युपगम्येतेत्यर्थः ॥

सू० "यस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनुपपत्तेः
^b * तदन्यत्वसिद्धिः ? *—इति चेन्न, 'अन्योन्याश्रयापत्तेः प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः' तस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि तत्सत्त्वादस्तीति मतिवत्करोतीति प्रामापातः आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक् कारणत्वं कापि न स्यात् 'थाप्यरजतत्वे घटाद्यपि किं न तथा स्यात् व्यावृत्तेषु तेष्वनुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्वप्रसङ्गात् ॥

टी० ॥ ननु व्यञ्जकत्वं क्वचिदन्वयव्यतिरेकित्वं क्वचिच्च व्योमा-
दिकारणत्वानुरोधेन धर्मिणाहकं प्रमाणमिति व्यञ्जकाननुगमेपि व्यङ्ग्यं
कारणत्वमनुगतमवश्यं कल्पनीयमिति शङ्कते-। ^a“तस्ये”ति । अनुमेय-
हेतुत्वे इति बहुव्रीहिः^(१) ॥ ^b“तदन्यत्वसिद्धिरिति” । व्यञ्जकापेक्षया
कारणत्वस्यान्यत्वसिद्धिरित्यर्थः यदि प्रत्यक्षस्य कारणत्वं विषयः स्यात्तदा
तदृष्टान्तेन व्योमादावपि व्यञ्जकातिरिक्तं कारणत्वमनुमेयं तत्र यदि
कारणत्वमनुमेयं तदा प्रत्यक्षस्यापि व्यञ्जकभित्तकारणत्वविषयत्वसिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रय इति परिहृति-। ^c“अन्योन्ये”ति । दोषान्तरमाह-।
^d“तस्य चे”ति । कारणत्वं दण्डादौ यदि नित्यं तदा सर्वदा करोतीति
मतिः स्यात् अनित्यत्वे तु तदुत्पत्तेः पूर्वं कारणत्वं न स्यात्तथाच तदु-
त्पत्तिरपि^(२) न स्यादित्यर्थः । ननु कारणत्वमनित्यमपि न जायते एवेत्यत
आह-। ^e“तथापी”ति । दोषान्तरमाह-। ^f“व्यावृत्तेष्विति” । घटादि-
कारणेषु दण्डादिष्वेकमनुगतं कारणत्वं चेत्तदा दण्डादेः सकलकार्यकार-
णत्वापत्तिः नहि गौः किञ्चित्प्रत्यगौरित्यर्थः ॥

मू० * ^aप्रतिकार्यव्यक्ति तत्पृथक्? *-इति चेन्न, ^bसाधारणः
स्यापि तद्गतस्य स्वरूपस्य घटादिकारणात्मतयानुवृत्तौ घट-
कारणत्वस्यापि स्तम्भकारणत्वापत्तेः ^c*कारणत्वमात्रेण
तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिना ? *-इति चेन्न, ^dघटा-
दिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रस्य किं प्रतीत्य निर्देश्यस्य
सद्भावे प्रमाणाभावात् ^eअन्यथा यदि किञ्चित्प्रतिकारणे
सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात्तदा तस्या एव व्यक्ते
किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि रूपं तत्र स्यादित्य-

(१) अनुमेया हेतुता येनेति बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

(२) तदुत्पत्तिः=कारणत्वस्योत्पत्तिरित्यर्थः ।

नपेक्षितविशेषकारणत्वाकारणत्वाध्यासाद्वेदेनैकमात्रमेवा-
च्छिद्येत् ॥

टी० ॥ कारणत्वं घटादिप्रत्येकनिरूपितमेवेत्याशङ्कते । ^a “प्रति-
कार्यव्यक्ती”ति । अनुगतप्रतीतिसात्तिकमनुगतं यत्कारणत्वं तद्वदि घटा-
दिप्रतियोगिकत्वविश्रान्तमेव तदा घटकारणमेव पटादिकारणं स्यादि-
त्याह-। ^b “साधारणस्यापी”ति । ननु कारणत्वमन्यदन्यच्च घटकारण-
त्वमिति सामान्यविशेषरूपतया घटकारणमेव स्तम्भादिकारणं कथं
स्यादिति शङ्कते । ^c “कारणत्वे”ति । कारणपदार्थः सप्रतियोगिक एव
प्रतीयत इति निष्प्रतियोगिककारणत्वसामान्यमप्रामाणिकमेवेति परिह-
रति-। ^d “घटादी”ति कारणत्वसामान्याङ्गीकारे दण्डमाह-^e “अन्य-
थे”ति । कार्यविशेषोपहितकारणत्वमेव यदि कारणत्वं तदा कार्यविशेषे
तदकारणत्वमपीति कारणत्वाकारणत्वलक्षणविरुद्धमध्यासात्स्वतोपि
दण्डो भिन्नः स्यादित्यर्थः ॥

मू० ^a किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा नचेन्नित्यसत्त्वा-
सत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः अस्ति चेत्किं तत्कारणं ^b * व्यक्ति-
विशेष? *—इति चेन्न, ^c पूर्वादिभावस्य रासभादिसाधारण-
त्वात्तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वं ^d * स्वरू-
पमेव? *—इति चेन्न, तस्य व्यावृत्तत्वात् ^e तस्य (१) तत्कारणा-
त्मत्वे चा तदात्मनं तत्कारणत्वविरोधात् ^f तत्कारणत्वस्य
च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात्
^g अनेकस्य चैकानुगतबुद्धिव्यवहारनिमित्तत्वे गोत्वादुच्छे-
दप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् ॥

(१) तस्या दण्डव्यक्तेः पटकारणत्वे इत्यर्थः ।

टी० ॥ ननु घटस्य कारणमस्ति न वा अन्ये नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यस्यानपेक्षणादिति नित्यसत्त्वासत्त्वान्यतरप्रसङ्गः यदिच घटव्यक्तेः कारणमस्ति तदा तत्स्वरूपं वक्तव्यमित्याह—^a “किञ्च”ति । ननु दण्डादिव्यक्तिविशेष एव घटव्यक्तिकारणमिति शङ्कते—^b “व्यक्तिविशेष”इति । भवतु व्यक्तिविशेष एव कारणं तथापि तस्या दण्डादिव्यक्तिविशेषस्य घटव्यक्तिविशेषं प्रति किं कारणत्वमिति पृच्छति—^c “पूर्वादिभावस्ये”ति । तद्व्यक्तिपूर्वसत्त्वमात्रं रासभादावतिव्याप्तमिति तद्व्यमित्यर्थः ॥ ननु दण्डादिस्वरूपमेव तदिति शङ्कते—^d “स्वरूपेति । तद्व्यण्डस्वरूपं चेत्तदा चक्रस्वरूपं घटव्यक्तिकारणं न स्यादिति परिहरति—^e “तस्ये”ति ॥^f “अतदात्मनामि”ति । अण्डात्मनां चक्रात्मनामित्यर्थः ॥ नन्वेकमेवैककार्यकारणमित्याशङ्क्याह— तत्कारणत्वस्ये”ति ननु प्रतिस्वं व्यावृत्तमेव दण्डादिस्वरूपं घटकारणत्वानुगतव्यवहारं कुर्यादित्याशङ्क्याह—^g “अनेकस्य चे”ति । एवं सति गवाकारानुगतमतिरपि व्यक्तिभिरेव स्यात् किं गोत्वेनेत्यर्थः ॥

मू० ^a *नियतपूर्वभावित्वम्? *—इति चेन्न, ^b व्याप्त्यर्थस्य नियमस्यैकस्य सर्वत्र व्यक्तावसम्भवात् पूर्वमात्रस्य चातिप्रसङ्गकत्वात् *तज्जातीयं प्रति नियततज्जातीयत्वम्? *—इति चेन्न, ^c तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधारण्यात् *नियततज्जातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वम्? *—इति चेन्न, ^d तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिशतजनकव्यक्तिशतसाधारण्यात् ^e तथाभ्युपगमे चैकसमवाय्यादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ ननु घटनियतपूर्वभावित्वमेव रासभादिव्यावृत्तं घटकारणत्वमिति शङ्कते—^a “नियते”ति । एकघटव्यक्तिनिरूपितनियमस्य तत्कारणव्यक्तिषु निरूपयितुमशक्यत्वात्सामान्यद्वयावच्छेदेनैव नियमनि-

रूपणादिति परिहरति-। ^b “व्याप्यर्थस्ये”ति ॥ ननु घटत्वावच्छिन्नकार्यं प्रति दण्डादीनां नियतपूर्ववर्तित्वं सुग्रहमेवेति शङ्कते-। ^c “यज्जातीय-मि”ति । एवं सत्येकघटव्यक्तिकारणत्वमपरघटव्यक्तिकारणेपि गतमिति व्यक्तिविशेषकारणत्वाभिधानाय प्रवृत्तस्तज्जातीयकारणत्वमात्रमभिधत्स-इत्यसंबद्धमिति परिहरति । ^d “तस्ये”ति । घटनियतपूर्ववर्तित्वातीयत्वे सति तद्घटपूर्ववर्तित्वं तद्घटकारणत्वं न च घटान्तरकारणेषु व्यक्तिविशेषपूर्वसत्त्वमिति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कते-। ^e “नियते”ति । एकस्मिन् घटे जायमाने यत्र शतं घटा जायन्ते तत्रोक्तरूपमेकघटकारणत्वमपरघटकारणे गतमित्यतिप्रसङ्ग एवेति परिहरति-। ^f “तत्समाने”ति । नन्वेकं कपालं भवतु समानकालीननानाघटकारणं को दोष इत्यत आह-। ^g “तथे”ति । आदिपदादसमवायिकारणसङ्ग्रहः ॥

ब्रू० ^a तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयो-
त्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येकमिलितसा-
मग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तित्वरूपभेदयोर-
न्यतरप्रसङ्गश्च ^b समवायित्वं प्रत्ययि साधस्यानुविधायिनि
नियमेत्यापत्तेः ^c व्यावृत्तत्वे चानियमात् * ^d नियततज्जाती-
यत्वे सति तत्सादेश्यम् ? *—इति चेन्न, ^e समवायिदेशापे-
क्षया कार्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात् ^f संयो-
गिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् ॥

टी० ॥ समानकालोत्पत्तिकनानाघटसामग्रीणामनेकत्वे एकोपि घटोनेकः स्यादेकत्वे वानेकोप्येकः स्यादित्याह-। “तत्कालतज्जातीये”-
ति । इदानीं समवायिकारणं विशिष्य खण्डयति-। ^b “समवायित्व-
मि”ति । पटं प्रति तन्तुत्वेन समवायिकारणत्वे सर्वेषां तन्तूनामेकपटस-
मवायित्वापत्तिः तथाच किञ्चित्तन्तुनाशे सर्वपटनाशः स्यादित्यर्थः । तत्त-
न्तुत्वेन तु कारणत्वं दुर्यहमित्याह-। ^c “व्यावृत्तत्वे”इति । अनियमा-

त्रियम्यहाभावात्सामान्यावच्छेदेनैवतद्गृहादिति भावः । ननु यत्पटसमान-
देशो यः तन्तुः स तत्पटसमवायिकारणमिति शङ्कते-। ^d“नियतेति” त-
न्तुपटयोरकत्रांशे वृत्तौ सादेश्यं स्यान्नचैवं त्वयाभ्युपगम्यते इति परिह-
रति-। ^e“समवायी”ति । ननु समवायेन संबन्धेनावयवावयविनोः सादे-
श्यं न ब्रूमः किन्तु संयोगेन तथाच तन्तुपटयोर्भूतले सादेश्यं सम्भवत्येवे-
त्याशङ्क्याह-। ^f“संयोगी”ति । एवं सति गुणकर्मणोः समवायिकारणा-
सङ्ग्रहः तयोस्संयोगाभावादित्यर्थः ॥

मू० “यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसज्जकत्वाद् ^gदृष्टा-
देर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वापगमे सर्वं प्रति सर्वकार्यसा-
म्याः कारणत्वापाता ^hत्पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात् ⁱअ-
नुगते च रूपेण्वयव्यतिरेकसम्भवात् व्यक्तिगतसामान्ययो-
रेव कार्यत्वकारणत्वापत्तेः ^jतद्गतसामान्ययोरन्वयव्यतिरे-
कादिनियमः व्यक्तयोश्च कार्यकारणतेतिलक्ष्यलक्षणभाववै-
यधिकरण्यात् ॥

टी० ॥ नन्ववयवावयविनोरपि गुणगुणिनोरपि कथञ्चित्सादेश्यम-
स्त्येवेत्याशङ्क्याह-। ^a“यथाकथञ्चिदि”ति । किञ्च त्वयाऽदृष्टादीनां
भिन्नदेशानामपि नियतपूर्ववर्तिजातीयत्वेन कारणत्वमभ्युपगम्यते इति
सर्वत्र सर्वं कारणं स्यादित्याह-। ^b“अदृष्टादेरि”ति । ^c“पूर्वभावे”ति ।
वाराणसीवर्त्तिदण्डस्य पाटलीपुत्रीयपटजातीयपूर्ववर्त्तित्वेन कारणत्वं
स्यात्सादेश्यत्वस्य त्वयैव तिरस्कृतत्वादित्यर्थः किञ्च दण्डव्यक्तिघट-
व्यक्तयोः कार्यकारणभावो न स्यादेव पूर्ववर्त्तितानियमस्य सामान्यद्वयमा-
त्रविश्रान्तत्वादित्याह-। ^d“अनुगते”इति । ननु निर्विशेषं न सामान्य-
मिति सामान्यावच्छेदेनापि व्यक्तीनामेव कारणत्वं पर्यवसन्नमित्याशङ्क्या-
ह-। ^e“तद्गते”ति । सामान्ययोरनियतपौर्वापर्यलक्षणं कार्यकारणभावल-
क्षणं दण्डघटादौ लक्ष्ये नास्तीति वैयधिकरण्यमित्यर्थः ॥

ब्र० "सामान्याकारेण प्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं ^b सामान्याकारेण च पूर्वसतः कार्यत्वं 'द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापातः ^a पृथगेव तासां सामग्रीत्वात् ^c सर्वासां च व्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात् द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात् ॥

टी० ॥ ननु तथापि घटजातीयनियतपूर्ववर्तित्वमेव कारणत्वं प्रमाणेन सामान्यस्य परिच्छेदमिति विशेषयोरपि कार्यकारणभावः स्यादेव विशेषगर्भत्वात् सामान्यस्येत्याशङ्क्याह-। "सामान्याकारेणे"ति । एवं सति विशेषः^(१) कारणं न स्यादेव कारणतायाहकप्रमाणस्य विशिष्टे एव प्रवृत्तेः सामान्यविशिष्टं वस्त्वन्तरमेव कारणं स्यात् दण्डादित्यर्थः ॥ ^b "सामान्याकारेणे"ति । पूर्वसत एव कार्यत्वं स्यादिति सत्कार्यवादापत्तिरथवा पूर्वसत एव घटस्य भाविदण्डकार्यत्वं स्यात्^(२)दित्यर्थः किञ्च द्रव्यं वृक्षः शिंशपेति सामानाधिकरण्यप्रत्ययो न स्यात्सामग्रीत्रयेण कार्यत्रयजननसम्भवादित्याह-। "द्रव्यसामग्र्ये"ति । अत्र हेतुमाह-। ^d "पृथगेवे"ति । ननु सामग्रीत्रयेण वृक्षत्वशिंशपात्वादिधर्मत्रयं पृथगेव क्रियते व्यक्तिस्त्वभिन्नेत्याशङ्क्याह-। "सर्वासामि"ति । सामान्यत्रयमजन्यमेव तेन तदभेदा नापादयते किन्तु व्यक्तिभेद एव सामग्रीभेदादापादयत इत्यर्थः ॥

ब्र० * ^a शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्रीभावान्न पृथक् शिंशपाव्यक्तिः ? *-इति चेन्न, ^b वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रीमतीत्यापि शालतालादेर्वृक्षस्य जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः * सापि शिंशपा सामग्री

(१) विशेषः=विशेष्यविशेष इत्यर्थः । यद्वा विशेष इत्यस्य स्थाने विशेष्य इत्येव सर्वत्र पाठ उचितः ।

(२) स्यात्, तस्यापि दण्डत्वधर्माऽऽक्रान्तत्वादिति भावः ।

तन्मिलितजनिकेति न व्यक्तिभेदः ? *—इति चेन्न, 'शिश-
पार्थातिरिक्तवृत्तार्थाभावापत्तेः वृत्तशिशपासामग्र्योरेकीभू-
तयोर्जननाविशेषा' 'वृत्तसामग्री च वृत्तजनन एव कथं कचि-
च्छिशपासामग्रीं कचित्तमालसामग्रीमपेक्षत इति स्यात् ।

टी० ॥ ननु शिशपासामग्री वृत्तसामग्रीमिलितैव जनिकेति शिशपा
कथं वृत्तभिन्ना स्यादित्याशङ्कते—। "शिशपे"ति । शिशपा वृत्तभिन्ना
मास्तु वृत्तस्तत्र शिशपाभिन्ना भवतु नहि वृत्तसामग्र्या अपि शिशपा साम-
ग्रीसाहित्यनियम इति परिहरति—। "वृत्तसामग्र्ये"ति ॥ ननु तमालादौ
शिशपासामग्रीमन्तरेणापि वृत्तसामग्री भवतु किं तेन प्रकृते वृत्तसामग्रीता
शिशपासामग्रीमादायैवेति कथं व्यक्तिभेदः स्यादिति शङ्कते—। "सापी"-
ति । साशिशपासामग्री वृत्तसामग्रीसाहित्यनियता चेत्तदा वृत्तसामान्य-
सामग्रीतापि प्रकृते वृत्तसामग्री तत्राभिन्नैव वाच्या तदा तदेकवृत्तगतं
वृत्तत्वं शिशपात्वं चाभिन्नमेव स्यात्तत्र वृत्तसामग्र्याः सामान्यसामग्रीत्व-
भावादिति परिहरति—। "शिशपार्थे"ति । किञ्च शिशपातमालसाम-
ग्रीमिलिता वृत्तसामान्यसामग्र्येका कथं तिष्ठेद्येन शिशपा तमालयोर्द्व-
योरपि वृत्तत्वाविशेषः स्यादित्याह—। "वृत्तसामग्रीचे"ति ॥

ब्रू० "एकस्य वृत्तलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभेदापा-
तात्" अनुगतायाश्च वृत्तसामग्रीत्वे पृथग्वृत्तव्यक्तेः पृथक्
शिशपादिव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयं 'नियमे
च प्राक्कालतयाभिधीयमाने प्रागित्यस्य व्यवच्छेद्यौ वर्त-
मानभविष्यत्कालौ प्राक्कालश्च व्यवच्छेदको विवेचनीयः
नच तद्विवेचनं शक्यं *वर्तमानादिवुद्ध्य एव स्वविषय-
वैचित्र्ये प्रमाणम् ? *—इति चेन्न, 'तथाहि वर्तमाना-
दिवुद्दरेव कोविषयः कालविशेष इति चेत्कालस्य विशेषः

स्वाभाविक औपाधिकौ वा नाद्यः कालस्य भवद्भिरेक-
त्वाभ्युपगमात् ॥

टी० ॥ ननु भवतु वृत्तसामग्र्या अपि विशेषसामग्रीद्वयभेदेन भेदः
को दोष इत्यत आह—^a “एकस्ये”ति । विशेषद्वयसामग्रीतः सामान्य-
सामग्री भिन्नैवेत्यत आह—^b “अनुगताया” इति । तथा सति विशेषद्वया-
तिरिक्तं वृत्तरूपं कार्यमनुभूयेत्यर्थः । प्राक्कालीनतायां कारणस्य नियम
उक्तस्तत्र पूर्वपदार्थं खण्डयति—^c “नियमे चे”ति । तदनिरुक्तौ तद्व्यव-
च्छेद्याप्रतीतौ विशेषणमफलं स्यात्तत्क्षणं च दुरवधारणमापद्येतेति भावः ॥
ननु विषयवैचित्र्यं बुद्धिवैचित्र्याधीनमित्यतीतत्वेन प्रतीयमान एव कालः
पूर्वकाल इति सुवचनमेवेतदित्याह—^d “वर्त्तमाने”ति । वर्त्तमानादिप्र-
तीतिविषयमेव न विद्वद् इति सेऽवश्यं निर्वाच्य इत्याह—^e “ने”ति ॥

श्रू० “य एव च कालो वर्त्तमान इति प्रतीयते स एव पूर्वं
भावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत *^f चिविधस्वभाव
एवासासौ ? *—इति चेन्न, भेदप्रसङ्गात्^g व्यवस्थानुपपत्ति-
प्रसङ्गाच्च^h “यदैव वर्त्तते इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्त्तिष्यते
इति प्रत्ययः स्यात्ⁱ “द्वितीयश्चेदुपाधिरभिधीयतां * सूर्या-
दिक्रियासंबन्धभेदः स ? *—इति चेन्न, भूतभविष्यतोरपि
क्रियासंबन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्^j “य एव दिवसः
सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्त्तते इति प्रतीतः स एव हि
तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्त्यन्निति च नहि
निर्विशेषस्य कालस्य तदतीतत्वं प्रतीयते ऽनागतत्वं वा
किन्तुपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य

टी० ॥ एकत्वाभ्युपगमे दोषमाह—^k “य एवेति । एकस्य विरु-
द्धवैविधानुपपत्तिरित्यर्थः ननु स्वभाव एवास्य प्रतीतिबलाच्चिविध इति

न विरोध इति शङ्कते-। ^b “त्रिविधे”ति । एकस्य विरुद्धस्वाभावाद्यनुपप-
त्तेरिति परिहरति नेति दोषान्तरमाह-। ^c “अवस्ये”ति । तदेव दर्शय-
ति-। ^d “यदैवे”ति । वर्तमान एवातीतत्वादिनापि भासेतेत्यवस्यति-
स्यादित्यर्थः औपाधिकत्वे दोषमाह-। ^e “द्वितीय”इति । वर्तमानत्व-
मात्रं प्रति नियतस्यो(१)पाधेरभावात्साधारणेन औपाधिना नियतप्रती-
तिप्रयोगयोगयोरनुपपत्तिरित्याह-। ^f “भूतभविष्यतोरपी”ति । भूतभवि-
ष्यतोरप्यनौपाधिकत्वमित्याह-। ^g “य एवे”ति ॥

मू० “येनैवासौ पूर्वं दिनान्तराद्यवच्छिन्नो वर्तत इति प्रती-
तस्तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्ति-
ष्यत इति च कदाचिज्ज्ञायते * ^b ननु सत्यमेतत्परं यदा
तदुपाधिसंबन्धोऽस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्तमान-
प्रत्ययो यदास एवविनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदाना-
गतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति * ^c नैतदस्ति, यद्यच लटो
विवक्षितोर्थः तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्या-
त्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः “विनष्टादिशब्दाश्चाती-
तादिपर्यायाः तेषां सर्वेषामेवार्थं निरूप्यमाणे तन्मध्यप-
तितमेकं शब्दं प्रयुज्य तन्निरुक्तिं कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो
मातापितृमानसि * ^e क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमानः
तत्प्रागभावावच्छिन्नो भूतः तत्प्रध्वंसावच्छिन्नो भविष्यन् ?
*-इति चेन्न, अतीतानागतप्रतीतिकालेपि क्रियाव-
च्छिन्नः प्रतीयत इति वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तादव-
स्थ्यात् ।

(१) नियतस्य=आसाधारणस्य ।

टी० ॥ वर्त्तमानोपाधेरभिन्न एवोपाधिर्भूतभविष्यतोरपीत्याह—
 “येनैवे”ति । तथाच वर्त्तमानबुद्धिरेवातीतादिबुद्धिरपि स्यात्तदुपाध्यव-
 च्छेदरूपविषयाविशेषादित्यर्थः ननुपाधेरैकत्वेपि तद्वर्त्तमानातीतानाग-
 तत्त्वैः प्रत्ययवैचित्र्यं स्यादिति शङ्कते । ^१ “नन्वि”ति ॥ “नैतदि”ति ।
 स्वरूपेणावतिष्ठमान इति शानच्स्थानिने लट् इत्यर्थः यदि तेनैव वर्त्त-
 मानेन तन्निरूपणं तदात्माश्रयो वर्त्तमानान्तरेण चेत्तदानवस्येत्यर्थः आत्मा-
 श्रयान्तरमाह—^२ “विनष्टा”दीति । विनष्टो ह्यतीत एवोच्यते तथाचा-
 त्माश्रय इत्यर्थः वर्त्तमानादिव्यवहारोपाधिभेदं प्रति नियतमाह—^३ “क्रि-
 ये”ति । कालस्यैक्यादेकस्यैव क्रियातत्प्रागभावतत्प्रध्वंसावच्छेदसम्भवे
 वैविच्यानुपपत्तिरिति परिहरणं यदा क्रियापदेन क्रियामात्रमभिधीयते
 तथाच क्रियाप्रागभावावच्छिन्नेपि^(१) किञ्चित्क्रियावच्छिन्नो भवत्येवेति
 नैतत्कृतमपि वैचित्र्यमित्यर्थः ॥

ब्र० “क्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसभाववच्छेदानुप-
 पत्तेः ^४ प्रागभावश्च प्रागर्थानिरुक्तौ कथं तदुरधिगमः
 “प्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्कथं विशेषो वक्तव्यः * अभावो
 विनाशी प्रागभाव उत्पत्तिमान् प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेषः ?
 *—इति चेन्न, “को हि प्रागभावस्य विनाशो येन विना-
 शीत्युच्यते यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः प्रध्वंसस्यापि प्राग-
 भाववत्प्रतियोगीनि सोऽपि विनाशी प्राप्तः उत्पत्तिमांश्च
 प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्था विवेचनीयः यद्यसावसतः सत्त्वं
 “तच्च सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव अथ स्वरूपसत्त्वं
 तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः तस्यापि कदाचिदसत्त्वा^५ त्पूर्व-
 भसतः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितम् ? *—इति चेन्न, पूर्वदानो-

(१) क्रियाप्रागभावावच्छिन्न इत्युपलक्षणं क्रियाध्वंसावच्छिन्नोपीत्यपि ज्ञेयम् ।

पञ्चादर्थस्यैवानिरूपणात्^१ एतेन कारणावच्छिन्नं सत्त्वमु-
त्पत्तिरित्यपि निरस्तं

टी० ॥ तदेवाह—^१ “क्रियानवच्छिन्नत्वे”ति । प्राक्काल एव निरु-
प्यते प्राक्कालवत्त्वभाव इत्यात्माश्रय इत्याह—^२ “प्रागभावश्चे”ति ।
प्रध्वंसेपि प्रागभावादभिन्न एवेति भूतभविष्यतोर्नापाधिवैचित्र्यमित्याह—
^३ “प्रध्वंसस्यापी”ति । विनाशीति विनाशवान् विनाशश्च प्रतियोग्येव
प्रागभावस्येव प्रध्वंसस्यापि सप्रतियोगिकत्वमेव विनाशित्वमित्याह—
^४ “को ही”ति । ^५ “तच्च सामान्यमि”ति । सत्तेत्यर्थः ॥ ^६ “तस्यापी”ति
उत्तरकाले सत एव पूर्वकाले सत्त्वादित्यर्थः ^७ “पूर्वमसत्”इति । प्राग-
भावस्य तु पूर्वं स्वरूपसत्त्वमेवेत्यर्थः ^८ “एतेने”ति प्रागभावे कारणावच्छेदा-
भावान्नोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मू० ^१ “पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्वचनादस्तु ताव-
दतीतानागतयोरेयथातथा निरुक्तिः * यत्क्रियावच्छिन्नो यः
कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्तमानो न त्वन्यापेक्षया ? *—
इति चेन्न, तदपेक्षयेति कोऽर्थः ^२ किं तदुपधानेन उन तद-
वधिकतयोततत्प्रतियोगिकतया उत तेन प्रकारेणेत्येव नाद्यः
“तदुपाध्यवच्छिन्नस्यातीतानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि त-
स्येत्यसंशुद्धत्वात्^३ नापि द्वितीयः अस्मादयं दीर्घ इति-
वदस्मादयं वर्तते इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वा
“त्सर्वदैव च त्रिविधावध्यपेक्षयासीदस्ति भविष्यतीति
प्रत्यक्षव्यवस्थाप्रसङ्गात् ।

टी० ॥ अतिदेश्यं दर्शयति—^४ “पूर्व”ति । अणुरेति सम्पातापातं
कार्यं पूर्ववर्तित्वं कारणत्वं कार्यत्वं चापरकालवर्तित्वमिति परम्परया-
परकालस्यापि कारणत्वनिरूपकत्वमिति तात्पर्यं न त्वन्यापेक्षयेति न स्वान-

वच्छेदकापेक्षयेत्यर्थः ॥ ^b “किमि”ति । क्रियाया उपाधित्वमवधित्वं प्रतियोगित्वं प्रकारत्वं वेति विकल्पार्थः । तत्क्रियोपहितस्यैवातीतत्वमनागतत्वं चेत्यविशेषः । कालस्यैकत्वादित्याह—^c “उपाध्वच्छिन्नस्ये”ति । क्रियाया अवधित्वे दोषमाह—^d “नापी”ति । किंच यथावधिर्वर्तमानत्वे तथा तत्प्रागभावप्रध्वंसावधौ भूतभविष्यतोरपि स्यातां तैश्चावधिभिरेक एव कालस्तत्तत् प्रत्ययविषयः स्यत्तदा वर्तत इतिवत्तदैवासीद्विषयतीत्यपि प्रत्ययः स्यादित्यव्यवस्था भवेदित्याह—^e “सर्वदैवे”ति ॥

श्रु० ^a “अत एव न तृतीयः नापि चतुर्थः ^b अतीतानागतप्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गान् * “नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोतीतानागतकाले वर्तते ? *—इति चेन्न, ^d वर्तमानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तते इति उक्ता विशेषतः दर्शयितुमशक्यत्वात् * तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमान ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ^a “अत एवे”ति । तथाप्रतीत्यभावादेवेत्यर्थः ननु भवत्येव तस्यायं वर्तमानः कालः तस्यायमतीत इत्यादिप्रतीतिः पश्या प्रतियोगित्वस्यैवाभिधानादिति चेन्न घटो वर्तत इत्यादि न स्यात् किञ्च क्रियाया एव प्रतियोगित्वे घटादेरपि वर्तमानत्वे यादौ क्रियामात्र एव ^(१) प्रतियोगित्वं स्फुरेदिति भावः एवं क्रियायाः प्रकारत्वेपि द्रष्टव्यम् ॥ ^b “अतीतानागते”ति । अतीतानागतया च क्रियावच्छिन्नः स एव काल इति तयो-रपि वर्तमानत्वेन भानं स्यादित्यर्थः यदा क्रियावच्छेदः प्रकारो वर्तमानस्तदा तथाप्रत्ययं करोति तदतीतत्वाद्विशेषायां च न स वर्तमान इति न तादृशेण प्रतीतिरिति शङ्कते—^c “नासावि”ति । यदि वर्तमानत्वं परि-

च्छिन्न^(१) स्यात्तदा क्रियावच्छेदः प्रकारो यदा वर्तते इत्युक्त्यातीतानागतयोर्विशेषः प्रतीयेत तदेवाद्यापि न परिच्छिन्नमिति परिहरति—।

^d “ने”ति । तत्क्रियावच्छिन्नः काल इत्युक्ते अतीतादावपि प्रसङ्ग इत्यत उक्तं तत्क्रियाकाले इति ॥

मू० ^a कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्तरस्यानभ्युपगमात्तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्वे व्यक्तमात्माश्रयत्वापत्तेः * ^b स्यादेतत् ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः वर्तमानोपाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वस्तत्प्रध्वंसाभावावच्छिन्नश्चानागतः ‘प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था प्रागव्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्यमादाय लक्षण मनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्य? *—इति मैवं,

टी० ॥ ^a “कालस्य कालाश्रयतये”ति । यद्यपीदानीं काल इति प्रतीत्यनुरोधात्कालेपि । कालः स चात्माश्रयतया यद्यपि न स्वरूपे तस्य तथाप्युपाधिविशिष्टे केवलः केवले चोपाधिविशिष्ट इति सम्भवत्येव काले कालः किञ्च स्यूतोपाध्यवच्छेदेन सूतोपाध्यवच्छिन्नः कालः सम्भवत्येव भवति हि दिवा मुहूर्तमित्याद्याविधा तथापि तत्राप्यतीतादिविशेषकोपयोगो^(१) नास्तीति भावः वर्तमानविषयकज्ञानाश्रयः कालो वर्तमानः एवं तदतीतत्वाद्यपि निर्वाच्यमिति शङ्कते—। ^b “स्यादेतदि”ति । ननु प्रागभावप्रध्वंसावेव दुर्वचावित्यत आह—। ^c “प्रागभावप्रध्वंसयोरिति”ति । व्यवस्थानलक्षणं कार्यमादायेत्यर्थः । यद्वा कार्यपदेन प्रतियोगीत्युच्यते तथाच प्रतियोगिजनकोभावः प्रागभाव इत्यर्थः ॥

(१) परिच्छिन्नम्=अवधत्तम् ।

(२) अतीतादिभ्यां वर्तमानस्य विशेषकेण भेदकेनोपयोगः सहकारो नास्तीत्यर्थः । अतीतादिकालेतिप्रसङ्गद्वाराणमेतावतापि न भवतीति भावः ।

ब्रू० "ज्ञानाऽस्वप्रकाशतापक्षे स्त्रोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुप-
पत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे
वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टो मयेति प्रत्ययस्य
तदासौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः अत एव स्वप्रका-
शपक्षेऽप्यनिस्तारः ^६यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोक्त-
स्तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारा ^८स्वप्रकाशतायाश्चा-
धिक्येऽपि विषये विशेषाभावा ^९* स्वरूपमेव विशेषः ? *—
इति चेन्न,

टी० ॥ "ज्ञाने"ति । वर्तमानतायाहकं ज्ञानं स्वप्रकाशमस्वप्र-
काशं वा अन्ये वर्तमानत्वग्रहे न स्यादेव तस्य ज्ञानघटितत्वात् वर्तमा-
नताघटकज्ञानानन्तरमुत्पन्नेनापि ज्ञानेन यदि वर्तमानताग्रहस्तदा दृष्टं
तन्मयेत्यत्रापि दृश्यते तन्मयेत्याकारः स्यात् तदपगमेऽपि तथा नदुहस्ये-
ष्यमाणत्वादित्यर्थः । ^६"यावानर्थः"इति । याहकज्ञानविषयो याहकज्ञाना-
श्रयश्चैक एव कालोतीतादिसाधारण इति सैवाव्यवस्था किञ्च परेणा-
प्यतीतत्वादियाहकेणापि ज्ञानेनायमेवार्थो गृह्यत इति तस्य वर्तमानता-
हकता नास्तीति व्यभिचार इत्यर्थः ननु स्वप्रकाशात्मकज्ञानविषयत्वे
सति तादृशज्ञानाश्रयत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्याशङ्कते—। ^८"स्वप्र-
काशताया"इति । एतावताप्यतीतादिवैलक्षण्यमनिरुक्तमेवेत्यर्थः ननु
स्वेनैवविषयीक्रियमाणं तज्ज्ञानं वर्तमानत्वप्रत्ययं करोति नान्येनेत्यती-
तादौ कः प्रसङ्ग इति शङ्कते—। ^९"स्वरूपमेव"ति ॥

ब्रू० "तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः प्राक्प्रध्वंसभावयोश्च
स्वरूपतो विशेषेऽपि ^६कतरो भूतव्यवहारस्य कत्तरश्चा-
नागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते ^८कार्यभेदजनकतया
च तन्निरुक्तावुत्तरे पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिरुक्तिं विना

जन्यजनकत्वाज्ञानमिति ^d उपाधिभेदाच्च कालभेदे योष्ये-
कतयाभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधि-
भेदसम्भवेन नाना स्या ^e तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चावि-
निगम्यत्वा ^f त्र्यतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षे च नानाक्षणेष्ु
वर्तमानत्वादिद्वयवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तो-
पाधिदोषग्रासस्यैवापातादिति ^g * ननु तथापि तावद्विषय-
भेदेनावश्यं भवितव्यं ^h प्रतीतिभेदस्य दुरपह्वत्वा-

टी० ॥ चैत्रज्ञानस्य स्वपदवाच्यत्वे मैत्रस्य वर्तमानताप्रत्ययो न
स्यादिति परिहरति-। ^a “तस्ये”ति ॥ ^b “कतर”इति । लक्षणमन्तरेणा-
तत्त्वग्रहमेवे ^(१)त्यर्थः ॥ ^c “कार्यभेदे”ति । पूर्वपश्चाद्भावव्याहरणलक्षणका-
र्यभेदः पूर्वापरभावनिरुक्तिमन्तरेणाशक्यग्रह एवेत्यर्थः उपाध्यः सूर्यादि ^(२)स्य
न्दा बहव इति तदुपहितस्यैकदेशे बहुत्वप्रसङ्ग इत्याह-। ^d “उपाधी”ति ।
नन्वेकेन केनचिदुपाधिनापहितत्वे नैकनानात्वमित्यत आह-। ^e “तत्रे”-
ति । ननु प्रतिलक्षणकालस्वरूपभेदाधीनमेव वर्तमानादिव्यवहारवैविध्यं
स्यादत आह-। ^f “प्रतिलक्षणे”ति । संशयखण्डनं प्रस्तौति-। ^g “ननु
तथापी”ति ॥ ^h “प्रतीतिभेदस्ये”ति । प्रतीतिभेदवैलक्षण्यस्येत्यर्थः विष-
यभेदमन्तरेण सर्वाः प्रतीतय एकाकाराः स्युरिति भावः ॥

मू० दतः “सामान्यतः सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ भेदे
संशय एवास्ताम्? *-इति चेन्न, संशयस्यापि निर्वक्तु-
मशक्यत्वात् तथाहि संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो
विशेषः उत जातिकृतः आद्ये किं ^b विषयविशेषेणोपाधिना
उत ^c कारणविशेषेण उतान्येनैव केनचित्संबन्धिना कृतः

(१) अतत्त्वग्रहमेव, तत्तु अग्रहमेवेति वा पाठः ।

(२) आदिपदेन चन्द्रादयः ।

न तस्यानिर्वचनात् * उभयकोटिविषयः संशयः * इति चेन्न,
^d कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वप्रसङ्गात् । * प्रती-
 तिरेव नैव^(१)म् ? *—इति चेन्न, ^e भेदाभेदप्रतीतीनां शाब्द-
 स्वप्नादिप्रतीतीनां च तादृशां सम्भवात् ^f * समुच्चयप्रकाशे
 कोट्योरविरोधः प्रकाशते संशये तु विरोध इति ? *—चेन्न,
 पीतः शुद्ध इत्यादिषु पीतत्वशुद्धत्वादेर्भिन्नाश्रयतानियमं
 विरोधं जानतोपि प्रत्ययात् ॥

टी० ॥ ^a “सामान्यत” इति । प्रतीतिभेदान्यथानुपपत्त्या विषय-
 भेदः सामान्यतः सिद्धेऽपि स्वरूपात्यन्त्याभाववैधर्म्याणां प्रत्येकमनुपपत्तौ
 तत्र सन्देह इत्यर्थः । यद्वा विषयभेदो घटादिव निर्वक्तुमशक्य इति
 सन्देह इत्यर्थः ॥ ^b “विषयविशेषेणे”ति । विरोधिनानाकोटित्वादिने-
 त्यर्थः ॥ ^c “कारणविशेषेणे”ति । समानधर्मज्ञानादिनेत्यर्थः स्याणुरयं
 पुरुषश्चेत्यत्रातिव्याप्तिमाह—। ^d कोटिद्वये”ति ॥ ^e भेदाभेदे”ति । भिन्ना
 यमभिन्नश्चेति मते तादृशप्रतीतिसम्भवात् भिन्नायमभिश्चेति शाब्दप्रतीते-
 स्सम्भवादित्यर्थः “अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति ही”ति न्याया-
 दिति भावः विरोधिविषयत्वं लक्षणमाशङ्कते—। ^f “समुच्चये”ति ॥

सू० * ^a तथापि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोधः ? *—इति चेन्न,
 कथमेवमिति प्रकाशेपि ^b तत्प्रकाशात् ^c तयोरेकाश्रययोर्वि-
 रोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात् * ^d मिथ्याधियस्ता इति ? *—चे-
 न्न, संशयस्यापि भवद्विरतच्चबुद्धितयाङ्गीकारात् ^e तत्त्वा-
 तच्चबुद्धौश्च तद्विषयत्वेन विशेषाभावात् नहि मिथ्या
 रजतबुद्धौ रजतबुद्धिरेव न भवति ^f अव्यवस्थितकोटिद्व-
 यविषय संशय इति चेत्, केयमव्यवस्थितता पाक्षिकेति

(१) एकस्मिन् धर्मिणीति शेषः ।

चेत्, न पर्यायं पृच्छमोपितु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव उत
कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चिदाद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहा-
विशेषलक्ष्यः द्वितीये यद्य^१ सौ केनचित्प्रमाणेन
सिद्धः ॥

टी० ॥ पीतत्वशङ्कत्वयोर्यद्यपि वास्तवो विरोधस्तथापि पीतः
शङ्कु इति प्रतीतौ न भासत इति नातिव्याप्तिरित्याह-। ^a “तथापी”ति ।
कथमयं शङ्कुः पीत इत्यर्थसंशयस्यापि पीतः शङ्कु इति निश्चयदर्शनादि-
त्याह-। ^b “कथमि”ति । ननु कथमेवमिति पृथगेव विरोधज्ञानमित्यत
आह-। ^c “तयोरि”ति । शङ्कुत्वपीतत्वयोरित्यर्थः ॥ ननु विरोधे भास-
माने नानाकोटिकं प्रमा रूपं ज्ञानं संशयः शङ्कुत्वपीतत्वसमुच्चयज्ञानं न
तथेत्याह-। ^d “मिथ्ये”ति । लक्षणमिदमसम्भवि संशयस्यापि प्रमात्वा-
भावादित्याह-। ^e “ने”ति । ननु तत्त्वबुद्धित्वेन लक्षणं न विशेषणीयं
येनासम्भवः स्यादपि तु वस्तुस्थितिस्तादृशीत्यत आह-। ^f “तत्त्वे”ति ।
विरोधिकोटिद्वयविषयकत्वस्याविशेषादित्यर्थः ॥ ^g “अव्यवस्थिते”ति ।
समुच्चयस्तु विरोधविषयकोपि व्यवस्थितकोटिक इति भावः ॥ ^h “असा-
वि”ति अव्यवस्थिततेत्यर्थः ।

मू० “तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततद्वर्माविषयस्य संशयत्वप्रस-
ङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः अथ कस्य चित्प्रमाणस्य नासौ
विषयः नास्ति तर्हि विषयकतो विशेषः एतेनान्योपि
यः कश्चिद्विषयविशेषः स्थाणुतदभावपुरुषतदभावादिरू-
पोभिधीयते सोपि निरस्तो वेदितव्यः अत्यन्ता^a सत एव
च तस्य प्रतिभासे जितं जिनैरसत्ख्यातिवादिभिः कचि-
त्सतश्चेत्त^b चैव प्रसङ्गः नापि द्वितीयः कारणविशेषो
हि विशिष्य सामग्री स्यात्तदेकदेशो वा नाद्यः^c तस्या
अप्रत्यक्षत्वेन तदुपहितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ “तदे”ति । अव्यवस्थितत्वं विषयीकुर्वत् प्रमाणमव्यवस्थितविषयतया संशयः स्यादेवेत्यर्थः । ^b “नास्ती”ति । विषयविशेषस्याव्यवस्थितत्वासिद्धेरित्यर्थः ॥ ^c “एतेने”ति । प्रमाणसिद्धत्वासिद्धत्वविकल्पेनेत्यर्थः यद्यपि स्याणुत्पत्तुष्वतदभावानां प्रत्येकं प्रमितत्वेनैकत्र दोषवशादारोपः सम्भवति स एव च संशयस्तथापि विशिष्टं न प्रमितमित्यर्थः ननु तत्र प्रमितत्वं अतन्त्रमित्यत आह ^d “सत”इति । अत्यन्तासद्विषयत्वमेव तर्हि संशयस्य स्यादित्यर्थः ॥ ^e “तत्रैवे”ति । येन प्रमाणेन तद्गुह्यं वाच्यं तस्यैव संशयत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः कारणोपधानेन संशयस्य वैलक्षण्यं निरस्यति-^f “नापी”ति ॥ ^g “तस्या”इति । दृष्टादृष्टकारणचक्ररूपायास्सामर्थ्या उपधायकत्वे संशयः क्वापि मानसप्रत्यक्षविषयो न स्यादित्यर्थः ॥

श्रु० “नच तस्या अनुमेयत्वं लिङ्गासम्भवात्,^b * कार्यविशेष एव लिङ्गम् ? *—इति चेन्न,^c कार्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः ^d जातिभेदस्य दूषणीयत्वात् नापि द्वितीयः दृश्यस्य तदेकदेशस्य ^e साधारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्मविशेषद्वयज्ञान प्रत्यक्षादावपि हेतुत्वेन साधारण्यात् अदृश्ये च तस्मिन्लिङ्गाभावात् ^f तेन कार्ये विशेषजात्याधानस्य निरस्यत्वात् ^g तस्या अविषयत्वेनानुयवसायसाक्षिककार्यगतविशेषिभवनानाऽसामर्थ्यात् ॥

टी० ॥ नन्वनुमानोपहिता संशयसामर्थी संशयानुव्यवसायविषयः स्यादित्यत आह । “नचे”ति ॥ ^b “कार्यविशेष”इति । संशयरूप इत्यर्थः । ज्ञानान्तरापेक्षया संशयस्य सज्जाभेदकाभावेन तद्विषयासिद्धेरित्याह-^c “कार्ये”ति । ननु संशयत्वजातिरेव कार्यविशेषिका स्यादित्यत आह-^d “जाती”ति । आदिपदग्राह्यं धर्मिज्ञानविशेषादर्शनादि ॥

“साधारणे”ति । साधारणधर्मज्ञानस्य कोटिस्मरणस्य धर्मिज्ञानस्य च यन्मानसं प्रत्यक्षं तस्यापि जन्यतया तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । ^१ “तेने”ति । तेनातीन्द्रियेण कारणेन कार्यजातिः काचिदाधेया तज्जातिविशिष्टं संशयज्ञानमतीन्द्रियकारणोपनायकमित्यपि नेत्यर्थः । तस्यां जातावनुपलम्भबाधमाह— । ^१ “तस्या”इति । जातिश्चेददृश्येन कारणेन संशये काचिदाधेया तदा योग्यव्यक्तवृत्तितया सा योग्या स्याच्चैवमित्यर्थः ॥

श्रु० “नापि तृतीयः तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् ^१ नच द्वितीयः धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विषयतया संशयितत्त्वप्रसङ्गात् “नचैवं न ह्ययं स्थाणुर्वा पुरुषोवेति संशये सतीदमा परामृष्यमाणस्योर्द्धत्वशालिनो धर्मिणः स्वरूपसत्त्वेपि स्वरूपमेव भवति न वेति तद्द्रष्टुरभिमानी व्यवहारो वा ^२ किन्नाम तत्र स्वरूपसत्त्वमात्रांशवलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव ततः किमिति चेत्, ^३ एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः * ^४ स प्रामाण्याप्रामाण्यवद्भविष्यति? *—इति चेन्न, अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः किन्नाम

टी० ॥ येन केनचिदुपाधिनेति शङ्कितं पक्षं दूषयति— । “नापि तृतीय”इति । जातिविशेषं दूषयति— । ^१ “नच द्वितीय”इति । संशयत्वजातेर्बाह्यवृत्तितया धर्म्यशेषि सन्दिग्धत्वं स्यादित्यर्थः ॥ ननु धर्म्यशेषि संशय एवास्तु को दोष इत्यत आह— । “नचैवमि”ति । यदि धर्म्यशेषि संशयः स्यात्तदायं धर्मो न वा स्वरूपमिदं न वेति तदाकारस्यादित्यर्थः प्रत्युत धर्म्यशेषे निश्चयत्वमेवाह— । ^२ “किं नामे”ति ॥ ^३ “एकस्यैव”ति । यद्यप्यनुभवत्वसाक्षात्वादिना परापरभावानुपपत्त्यानिश्चयत्वं न जातिस्तथापि उपाधिरपि निश्चयत्वं संशयविरोधिज्ञानत्वमेव वाच्यं तच्च कथं

संशयवृत्तिरस्यादिति भावः ॥ नन्वसम्भेदेन यथैकत्वं प्रमात्वमप्रमात्वं च यथा तथा निश्चयत्वसंशयत्वे स्यातामित्याह—^f “स” इति । जातिसङ्कर इत्यर्थः ॥

ब्र० * “तथाभूताऽतथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकार एव तयोः^b यदा च संशयत्वनिश्चयत्वलक्षणजातिद्वयमभिन्नं तद्विज्ञानमास्थीयते तदा कश्चिद्विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कश्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्यापेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः^c ईदृशस्य पथः पान्थेनापि भवता किं नियामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठते^d विशेषद्वये च संशयत्वं विशेषदर्शनादर्शने इति चेत्^e तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं पुरुषस्य विशेषः प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयप्रसङ्गः ॥

टी० ॥ “तथाभूते” इति । सत्यानुभवत्वासत्यानुभवत्वलक्षणमुपाधिद्वयमित्यर्थः । ननु तथाप्यवच्छेदभेदेनैकत्र वृत्तिर्निश्चयत्वसंशयत्वयोस्स्यात्संयोगतदभाववदित्यत आह—^b “यदा चे” इति । तर्हि धर्म्यपेक्षया निश्चयत्वं कोटिद्वयापेक्षया संशयत्वमिति जातेः सापेक्षत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ नन्वन्यत्र यथा तथास्तु संशयत्वसम्भवे त्ववस्थितिरुभयोरनुभूयत एवेत्यत आह—^c “ईदृशस्ये” इति धर्म्यं निश्चयत्वं कोटिद्वये च तस्य संशयत्वमत्र यदि किञ्चिन्नियामकं स्यात्तदानुभवोप्ययमनन्यथासिद्धस्यात्र त्ववमित्यर्थः ॥ ननु कोटिद्वये विशेषादर्शनात्संशयोधर्मिणि विशेषदर्शनानिश्चय इत्याह—^d “विशेषे” इति । स्थाणुपुरुषयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वे विशेषेण दृश्येते इति तत्रापि निश्चय एवायं स्यादित्यह—^e “तर्हीति” ॥

ब्र० “संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तः तत्रापि संशयः? *—इति चेन्न,^b धर्मिधियः पूर्वं तर्हि कथं तज्जतविशेष-

दर्शनं स्यात् 'संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं
तर्हि संशया ननुवृत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव * "तदीयविषया-
द्विशेषाद्वातिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितम् ? *—इति
चेन्न, 'स्थाणुवै पुरुषोवेति संशयानन्तरं दारुमयो मां-
समयो वायमिति संशयो नोपपद्यत तदुभयमयत्वातिरि-
क्तयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोक्तखित-
त्वात् * अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकं संशयेन
तूभयोरुपदर्शनमतो नोक्तदोषप्रसङ्ग * इति चेत्, तर्हि
स्थाणुः पुरुषश्चेति कुतोऽपि विध्वसे जाते दारुमयो वा
मांसमयो वेति संशयप्रतिरोधो न स्यात्

टी० ॥ ननु संशयस्य तदुभयनिश्चयत्वमापद्येत तदा यदा तस्मा-
त्पूर्वं तदुभयविशेषदर्शनं स्यात् त्वेवमित्याह—। "संशयादि"ति । धर्मि-
ण्यपि विशेषदर्शनं संशयात्पूर्वं नास्तीति तदंशेऽपि निश्चयो न स्यादित्याह—।
"धर्मिधिय" इति । दूषणान्तरमाह—। "संशयकाले" इति ।
प्रथमसंशयरूपविशेषदर्शनात्संशयधारावाहिज्ञानं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु
तत्संशयमारभत कोटिद्वयं अतिरिक्तविशेषदर्शनेन तत्संशयप्रतिबन्धकं
प्रकृते तु न तथेत्याह—। "तदीये"ति । तर्हि यद्विशेषद्वयविषयकः प्राथ-
मिकः संशयस्तदतिरिक्ततद्विशेषद्वयविषयकस्तत्र धर्मिणि न स्यादित्याह—।
"स्थाणुवै"ति ॥ "कुतोऽपी"ति । शब्दाभासादेरपीत्यर्थः ॥ ननु
विशेषनिश्चयः संशयप्रतिबन्धकः स च प्रकृते नास्तीत्याह ।—

मू० पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् * "विशेषदर्शनं
हि विशेषनिश्चयो विवक्षितो न तु विशेष ज्ञानमात्रं येन
संशयोपनीतादपि विशेषात्संशयप्रतिरोधः प्रसज्येतेति
चेत् ? *—मैवं, संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संश-

यस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियाम-
कसिद्धिर्भवति सिद्धे वा ऽस्मिन्नियामके संशयस्य विशेष-
द्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिद्धोदित्यन्योन्याश्रया-
पत्तेः को वारयिता । * स्यादेतत् संशयज्ञानस्य धर्मविषय-
त्वेभ्युपगम्यमानेऽर्द्धवैशसमापद्येत तच्च तदनभ्युपगमे एव
निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्यात्पुर्वा
पुरुषो वेति चान्यदेव संशयज्ञानमित्यभ्युपैष्याम इति चेत् ?
*—यैवम्, एकधर्मिसंबन्धोपनयनव्यतिरेकेण स्यात्पुत्रपु-
रुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्यात्पुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव
न स्यान्नहि यस्य कस्यचित्स्यात्पुत्रत्वेन यस्य कस्यचित्पुरुषत्वं
विहृष्यते एकधर्मिसंबन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति
तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत ॥

टी० ॥ “विशेषे”ति संशयस्य निश्चयाद्भेदे सति संशयोपस्थापि-
तादपि विशेषाच्च संशयबाध इति स्यात्स एव तु नाद्यापि सिद्ध इत्याह—
“संशयेन यावि”ति नियामकसिद्धिरिति विशेषनिश्चयत्वस्य संशयप्रतिब-
न्धकत्वेन भवदुक्तनियामकस्य सिद्धिरित्यर्थः तथाच संशयज्ञानस्यानिश्चा-
यकत्वासिद्धौ भवदुक्तनियामकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च संशयत्वे व्यवस्थिते
निश्चयत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ॥

मू० “तस्य धर्मिणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तते
नोत्पद्यते वा तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात्संशयो निव-
र्तत नोत्पद्येत वा विशेषाभावाद्यथायं दृष्टुर्न स्वशरीरवि-
षयः संशयः तथैव पुरोवर्त्तिविषयोपि नासौ कथं चेद-
मर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानः योयमूर्द्धताधर्मा स

किं स्थाणुरित् पुरुष इति कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोप्येकं
 ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्नः विशिष्टविज्ञानसंकथा संजा-
 तश्च गौरवः पुरुष इति वद्विशकल्पितो विज्ञानसंसार
 इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः * नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा
 पुरुषो वेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः स स्ववि-
 षयं तथा भूतमुपस्थापयिष्यति * न, उक्तबाधकैः सर्वप्रका-
 रखण्डने परिशेषासम्भवात् यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धा-
 र्थत्वमभिधीयते तदपि निर्वर्तुं न शक्यते तथाहि भाव-
 तदभावयोः को विरोधः * सहानवस्थानम्? *—इति चेन्न,
 देशभेदेन सहाप्यवस्थानात् * देशभेदेन? *—इति चेन्न,
 संयोगाद्यव्यापकत्वं यद्यभ्युपैषि तथाप्यनुपपत्तिः प्रकार-
 भेदेन तथा भावस्याभ्युपगमात् * तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणै-
 कस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्यु-
 पगन्तृपक्षे च देशभेदेन सहानवस्थानं—

टी० ॥ शङ्कते—। “तस्ये”ति पक्षे संयोगादेः स्वाभावस्य सादेश्या-
 ङ्गीकारपक्षे पक्षे धर्मिणि वा ननु येन संयोगादीनामव्याप्यवृत्तित्वं नाभ्युप-
 गम्यते तन्मते एकेन प्रकारेणेति व्यर्थमत आह—। “संयोगादी”ति ॥

मू० स? *—इति चेन्न, तद्वि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधो
 वा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यादाद्ये “प्रसिद्धप्र-
 तियोगिकत्वं तदुभयावस्थानसाहित्यस्य कचिदप्यप्रमितेः
 शशविषाणनिषेधादेश्च “शशके विषाणनिषेधादिरूपत्वा-
 ङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात् “यदाहैको
 वस्तुनः प्रतियोगितेति अन्यश्च लब्धरूपं कचित्किञ्चित्ता-

दृगेव निषिध्यते इति द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्य-
स्वीकार एव स्यात्तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात्

* परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोधः ? *—इति चेन्न, तद्वि

टी० ॥ स इति विरोध इत्यर्थः तद्वीति सहानवस्थानमित्यर्थः
तदुभयावस्थानसाहित्यमप्रसिद्धत्वाच्चिदं दुःशक्यमित्याह—। “अप्रसिद्धे”-
ति ननु शशविषाणं नास्तीति वचनाद्वया प्रसिद्धमेव विषाणं निषिध्यते
तथा प्रकृतेषु स्यादित्यत आह—। ^६ “शशे”ति तत्र गवादिविषाणं प्रसिद्ध-
मेवाधिकरणे निषिध्यते तत्र व्यधिकरणमेव शशीयत्वं तद्विमादौ प्रसिद्धं
प्रतियोगितावच्छेदकमिति नाप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः ननु क एव-
माह यदप्रसिद्धं तत्र निषिध्यतेत आह—। “यदाहे”ति एक इति अभाववि-
रहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगितेति कुसुमाञ्जलावुदयनः अन्य इति प्रमा-
णटीकायां वाचस्पतिरित्यर्थः लब्धरूपं ज्ञातस्वरूपं तादृगिति यथाप्र-
मितमित्यर्थः द्वितीये इति तदुभयावस्थाननिषेधो हि तदुभयपर्यव-
सन्न एव घटाभावनिषेधस्य घटत्वाघटत्वनिषेधस्य च घटाभावरूपत्वा-
दित्यर्थः ॥

म्ब० “परस्परप्रतिक्षेपं प्रति ^७ कारणत्वं वा तदा तदात्म्यं वा न
प्रथमः प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गीकारान्न द्विती-
यः प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानिर्वचनात् * यच्चैकस्य
सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत्स विरोधस्तयोः ? *—इति
चेन्न, ‘सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैयधिकरण्यात् संव-
न्धस्य तद्व्यतिरेकत्वे एकसत्त्वस्य च अपरासत्त्वात्मकतया
वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्याद्यापानात् ॥

टी० ॥ ननु भावेनाभावः प्रतिलिप्यते अभावेन च भाव इति
परस्परप्रतिक्षेपकत्वमेव तयोर्विरोध इति आह—। “परस्परे”ति प्रतिक्षेपक

इति कर्त्तरि क इति प्रत्ययविवक्षायामाह-^b “कारणत्वं वे”ति स्वार्थे
 क प्रत्ययविवक्षायामाह-। तादात्म्यं वेति प्रमाणाभावेनेति नहि घटेन
 स्वाभावलक्षणं कार्यं जन्यते न वा तदभावेन घटलक्षणमित्यर्थः न
 द्वितीय इति प्रतिक्षेप शब्दोभावार्यश्चेत्तदा “भावस्तदर्थो न स्यात् भावा-
 र्यश्चेत्तदाऽभावार्यो न स्यादित्यर्थः यत्रैकस्येति यत्र भावस्य सत्त्वं न
 तत्राभावस्य तथाच न परस्मैरपत्त्यासामानाधिकरण्यमित्यर्थः घटाका-
 शत्वस्य घटाश्रयत्वं तदा भावाश्रयत्वस्य तदभावाश्रयतया यत्र तत्रेति
 सामानाधिकरण्योक्तिर्याह न्यतेत्याह-। “सत्त्वासत्त्वयोरि”ति ननु घट-
 तदभावस्वरूपसत्त्वासत्त्वे न विवक्षिते येन वैयधिकरण्यं स्यादपितु यत्र
 भूतलादावेकस्य संबन्धस्तत्रापरस्य तदभावस्यासंबन्ध इति विवक्षितमि-
 त्याशङ्क्याह-। “संबन्धस्य तद्व्यतिरेकत्वे”इति ॥

मू० यत्र घटाभाव इत्यत्र खल्वयमथायन्नाम यस्याधेयतया
 संबन्धी घटाभावस्तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः तस्या
 धेयतया संबन्धी घटाभाव इति यत्र घट इत्यस्य कोर्थः
 यस्याधेयतया संबन्धी घटः तत्र घटाभावो नास्तीति कोर्थः
 तस्याधेयतया संबन्धी घटाभावसंबन्धनिषेधः घटाभाव-
 संबन्धस्य घटाभावत्मकतया घटाभावनिषेधस्यापि घटा-
 त्मकतेति “तस्मात्तस्याधेयतया संबन्धी घट इत्येवार्थ
 अतो घटतदभावयोर्भेदं मनसि कृत्यापि न विप्रतिपत्तव्य-
 मिति *^b यच्चैकस्यावस्थानं तच्चैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेण
 न पौनरुक्त्यादिः ? *-इति चेन्न, नियमस्य यत्किंचिदन्य-
 व्यवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात् ॥

टी० ॥ तर्हि घटस्य सत्त्वमेव तदभावासत्त्वमिति यत्र घटसत्त्वं
 तत्र घटसत्त्वमित्ययमर्थः पर्यवस्येत् तथाच पौनरुक्त्यादेकस्यैव विरोध

इति प्रतियोगिनोभिधानेऽपरानभिधानमित्येवाव्याप्तिरित्यर्थः पौनरुक्त्यमेव व्याख्याय स्फुटयति यत्र घटाभाव इति पौनरुक्त्यं व्याख्यायाव्याप्तिमुपसंहरति—। “तस्मादि”ति यद्यपि घटतदभावयोर्भेदो मनसि वर्तते तेनापि तदुभयविरोधस्वरूपमनेन लक्षणोऽन प्रतिपत्तयं न बोद्धव्यमेकस्येव विरोधप्रतियोगिनोभिधानादित्यर्थः ननु विशेषश्चेन्न पौनरुक्त्यमिति यत्रैकस्यासत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति द्वितीयं वाक्यं नियमपरमिति नोक्तदोष इति शङ्कते—। ^६ “यत्रैकस्य”ति तत्रैकस्येत्येवकारस्यायोग्यवच्छेदार्थस्य घटादियत्किं चिदन्ययोगव्यवच्छेदश्चेदर्थस्तदा विरोध एव न सिद्धेनवाप्रतिपाद्येत्यर्थः असिद्धत्वापातो लक्षणस्यासम्भित्वं वा नहि यत्र भूतले कपाले वा घटस्तत्र तत्तदुमादिकमपीति येनान्ययोगव्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः ॥

श्रू० “विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनिर्वचनात्
* ^७ अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थः ? *—इति चेन्न, “एकरूपानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचना” त्किंच भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्युपगमे पुनरपि च यत्र भावस्तत्र भावो यत्राभावस्तत्र भाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव * ^८ स्यादेतत् भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति भवितृव्यवहारं करोति तथा भावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं भवितृव्यवहारं कुर्वते कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरं, किं तत्र विरोधफलमिति प्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयं ।

टी० ॥ नन्वन्यमात्र न व्यवच्छेद्यं येनासंभवस्यादपितु विरो-
धिना न्यस्माद्व्यवच्छेदोऽभिमत इति तत्राह-। ^a “विरोधी”ति ननु विरोधि-
त्वेनान्यपदार्थनिर्वचने विरोधानिर्वचनं दोषः स्यादिह तु तत्रैकस्यैवेत्येक-
पदेनाभावविवक्षायां भावव्यवच्छेदो भावविवक्षाया वाऽभावव्यवच्छेद इति
नोक्तदोष इति शङ्कते-। ^b “अभावपक्ष” इति सङ्गदुच्चरितात्सङ्गदर्थप्रतिप-
त्तिरित्येकपदस्यैकमात्रपरत्वेनाननुगमो दोष इति परिहरति-। ^c “एक-
रूपे”ति किंच यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्यैवेत्यवधारणे यत्र घटस्तत्र घट एव
न तदभाव इत्यर्थः पर्यवस्येत् तथाच न तदभाव इति घटाभावाविषये
घटविधिरेव स्यादिति तदेव पौनःश्रुत्यं स्यादित्याह-। ^d “किंचे”ति ननु
भावाभावयोर्धर्मं न विरोधः किंतु तावेव विरुद्धावुभाविति व्यवहारश्च
स्वाभाव्यादेवेत्याह-। ^e “स्यादेतदि”ति ॥

ब्र० यदाह ^a “यमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदि ^b रुद्धधर्माध्यासः
कारणभेदश्चेति तदेतदनुपपन्नमेतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं
वा स्वान्मिलतयोर्वा नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रस-
ङ्गात् * नै ^c कत्वाभावो भेदोऽभिमतः किंत्वन्यान्याश्रयापे-
क्षभेदरूपधर्मवत्त्वम् ? *—इति चेन्न, ^d “तस्याभावात् * का-
लत्वभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात्तदभेद ? *—
इति चेन्न, ^(१) तदभेदस्य स्वाभाविकस्य विवक्षितत्वे विशे-
षणवैयर्थ्यात् एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभे-
दाभिमतेऽपि संभवात् ॥

टी० ॥ भवितृव्यवहारं धर्मव्यवहारं दर्शितं विरोधफले परसंम-
तिमाह-। ^a “अयमेव हि भेद” इति विरोध एव विरुद्ध इत्याह-।
^b “विरुद्धधर्माध्यास” इति विरुद्धो धर्मो भावाभावौ गोत्वागोत्वरूपौ

(१) कालाभेदस्य ।

वा तदध्यासस्तदध्यवस्थानमित्यर्थः प्रत्येकमेवेति ननु विरुद्धधर्माध्यासेन एकत्वभङ्गो नाम भवति किंतु विरुद्धयोर्द्वयोराश्रयभेद इति शङ्कते-।
 “नैकत्वे”ति अन्यान्याश्रयभेदोपि पाकरक्तघटादौ नास्तीत्याह-। “त-
 स्माभावादि”ति रक्तरूपाभाववत्त एव घटस्य रक्तरूपदर्शनेनाश्रयभेदव्याभा-
 दित्यर्थः ननु कालाभेदेन विरुद्धौ धर्मौ नाश्रयभेदौ मताविति नियम इति
 शङ्कते-। “काले”ति तदभेदस्येति यदि कालभेदो भवेत्तदा (१) तद्व्याव-
 र्तनार्थं कालभेदेनेति विशेषणमर्थवत्स्यावत्वेवमित्यर्थः नन्वेकोपाध्यवच्छिन्ने
 एकस्मिन्नपि काले भावाभावाश्रयभेदकाविति शङ्कते-। “एकोपाधी”ति
 एकदिनावच्छेदेनैकत्रैव भूतले घटतदभावयोस्सत्त्वात्तादृशोरपि नाश्रयभेद-
 कत्वमित्यर्थः कालभेदाभिमतः प्रहरमुहूर्तादिस्तत्रापि संभवादाश्रयाभेद
 इत्यर्थः ॥

श्रू० “भिन्नोपाध्यवच्छिन्नत्वेस्य विवक्षितत्वे ऽसम्भवात् अस-
 हावस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नस्य वांक्षितत्वे सहत्वस्यैव
 कालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः ६ मि-
 लितत्वं चानयोरेकदेशत्वं वाभिमतमेककालत्वं वा एक-
 प्रकारेण वृत्तिर्वा वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा
 नाद्यः भावात्यन्ताभावयोस्तदभावान्न द्वितीयः भावस्य
 प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः न तृतीयः संयोगाद्य-
 व्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ संयोगभावाभावयोस्तद-
 भावात् ॥

टी० ॥ भिन्नोपाध्यनवच्छिन्ने काले भावाभावौ भेदाश्रयभेदकौ
 तत्राह-। “भिन्नोपाधी”ति असहेति । असहत्वं हि सहत्वप्रतियोगि-
 निरूप्यं सहत्वं चैककालीनत्वं चेत्तदातिप्रसङ्ग एकोपाध्यवच्छिन्नकालीनत्वं
 चेत्तदोक्तदोषापत्तिरित्यर्थः मिलितौ भावाभावौ विरोध इति पक्षं दूष-

यति-। ^६“मिलितत्वमि”ति एकप्रकारेणेति एकावच्छेदेनेत्यर्थः वृत्तीति वृत्तिप्रकारः शाखामूलादिः तद्विज्ञेपाध्यवच्छिन्नत्वमित्यर्थः तदभावादिति एकदेशत्वाभावादित्यर्थः तथाच तयोर्मिलितत्वाभावाद्विरोधो न स्यादिति भावः तदनुपपत्तेरिति विरोधानुपपत्तेरित्यर्थः तदभावादिति एकावच्छेदेन वृत्त्यभावाद्विरोधानापत्तेरित्यर्थः गगनादावप्यवच्छेदभेदेनैव संयोगतदभाववृत्त्यभ्युपगमादिति भावः ॥

सू० अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्द्वौ प्रकारान्तराभावे प्रमाणाभावात् नापि चतुर्थः स हि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोरैकदानभ्युपगमेन ^(१)तद्विशेषितयोरप्येकदावश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् “किञ्च भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोर्यदि तथाभावो ऽभ्युपगम्यते तदाश्रयभेदप्रसङ्गः ^६अभावान्तरेपि सावकाशत्वात् न परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं च परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभावयोरेव अथवाभ्युपगम्यते ॥

टी० ॥ अव्याप्यवृत्तीति येनाव्याप्यावृत्तित्वं संयोगादीनां नाभ्युपगम्यते तेन भावाभावयोरवच्छेदाऽभेदान्तर्भावे तत्रिवृत्तिरपि नाभ्युपगम्यते तदभावान्मिलितत्वं तयोर्न स्यादिति तद्वृत्तितोपि विरोधो न स्यादित्यर्थः सहीति वृत्तिप्रकारादन्य एक उपाधिभावोऽप्रामाणिक एव यदि च केचित्तदुपाध्यो वाच्यास्तदा प्रतियोगिना सह प्रागभावप्रध्वंसयोरैकलितत्वं त्वसंभवतीति तयोरविरोधः स्यादित्यर्थः तदाश्रयतेति प्रतियोगिना सह प्रागभावप्रध्वंसाश्रयतेत्यर्थः किञ्च घटतत्प्रागभावयो^(२)र्विरुद्धाश्रयत्वेन

(१) घटविशेषितो घटसंयोगादिः प्रागभावविशेषितश्च तत्सम्बन्धादिस्तयोरित्यर्थः ।

(२) विरोधाश्रयत्वेनेति पाठमुचितं मन्ये=यद्वा विरुद्धाश्रयतामुपादायेत्यर्थः ।

कपालमपि स्वस्माद्विद्येतेत्याह-। “किंचेति किञ्च घटतत्प्रध्वंसप्रागभावयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि विरोधो न संभवति नहि घटः स्वप्रागभावमात्रं प्रतिक्षिपति ध्वंसस्यापि प्रतिक्षेपात् नापि ध्वंसमात्रं प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपात् नच तत्प्रागभावो घटमात्रं प्रतिक्षिपति तत्प्रध्वंसस्यापि प्रतिक्षेपात् एवम^(१)न्यत्रापीत्याह-। ^b“अभावांतर”मिति ॥

सू० “तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः * ^bतत्तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो न तु तत्तदसत्त्वविशेषयोः ?*-इति चेन्न, विशेषस्य तथाप्यविरोधात्कदापि सहावस्थितियोग्यतापत्तेः ^dनियमेन तथात्वे च विरोधव्याघातान्मात्रशब्देन च यदि विशेषशून्यत्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव प्रमाणाभावान्न हि निर्विशेषासत्त्वमात्रसद्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते अथ मात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषे ऽसत्त्वस्य साधारणरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदाभावप्रध्वंसयोस्तादृगेव दोषापत्तिः”

टी० ॥ प्रतियोगिप्रागभावयोः प्रतियोगिप्रध्वंसयोः परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वानभ्युपगमे दण्ड आह-। “‘तदाभावे’ति ननु घटप्रागभावयोरनविरोधोऽपितु घटतदभावयोरवेति परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वमपि तादृष्येणेति शङ्कते-। ^b“तत्तदसत्त्वमात्रयो”रिति एवं सति घटतत्प्रागभावयोर्विरोधो न स्यादेककालसमावेशोपि स्यादिति परिहरति-। “ने”ति ननु घटतत्प्रागभावयोरयं स्वभावो यदेतौ विरोधं विनापि सह न भवत इत्याशङ्क्याह-। ^d“नियमेन”ति एवं सति विरोध एव तयोः पर्यवसन्न इत्यर्थः सत्त्वासत्त्वमात्रयोरित्यत्र मात्रपदार्थं विकल्पयेति-। “मात्रशब्देन”ति,

(१) अन्यत्र=ध्वंसेऽप्येषागतिर्न हि ध्वंसो घटमात्रं प्रतिक्षिपति प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपादिति ।

अभावत्वसामान्यस्य निर्विशेषत्वं वा मात्रार्था विशेषविवक्षित्वं वा यदाद्यः
तदा विशेषपुरस्कारेण घटतत्मागभावयोरविरोधे समावेशः स्यादेवेत्यर्थः ॥

सू० * "प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगम्यत्वात्त-
दादायैव विशेषे विरोधपर्यवसानात् भावाभावयोर्विरोधा-
नभ्युपगमे तवाप्यनिष्ठापत्तिरिपि चेत्, केयमापत्तिस्तर्क-
भेद इति चेत्, ^७ अथ कस्तर्कः अभ्युपगतव्याप्यं प्रति
व्यापकं प्रसज्जनं सः तत्प्रसज्जनं च स्वीकारार्हता बोधनम् ?
*-इति चेन्न, ^८ अव्याप्तेः अस्ति ह्यप्रसज्गेऽपि संभावना
नामतर्कः ॥

टी० ॥ तर्कखण्डनं सङ्गतिं कुर्वण एव विशेषं शङ्कते-। ^९ "प्रध्वंसा-
दावि"ति सामान्ययोरेव विरोधो विशेषद्वयविरोधपर्यवसायी सामान्यस्य
विशेषनियतत्वादिति कथं तयोरविरोधः किंच त्वयापि भावाभावयोर्विरो-
धाच्चेन्नाभ्युपगम्यते तदाऽनिष्टमापतेदित्यर्थः केचित्तु प्रध्वंसादावित्यादि-
पूर्वग्रन्थोपपादकतया व्याचक्षते भावाभावयोरित्यादियन्यमप्यमशङ्कागा-
मिनं तर्कस्तु सर्वशङ्कानिवारणपटीयान्विजयत इति सिद्धान्तिनामभिमा-
नस्तमेव निराकर्तुं तत्तत्पदार्थखण्डनानन्तरं तर्कखण्डनं प्रस्तौति-। ^{१०} "अ-
थे"ति अभ्युपगतेति अभ्युपगतो व्याप्यो येन वादिना तं प्रति व्यापकप्रसज्ज-
नमित्यर्थः अनुमितावतिव्याप्तिं निराचिकीर्षुस्तत्प्रसज्जने विवेकमाह-।
^{११} प्रसज्जनमिति नहि धूमेन वह्न्यभावो बोध्यते किंतु वह्निरेव बोध्यते इति
नानुमितावतिव्याप्तिरिति भावः अत्र संभावनातर्कादिष्वव्याप्तिमाह-।
^{१२} "अव्याप्तेरिति"ति ॥

सू० "तद्यथा यदि जलं सहकारिभिः संपत्स्यस्यते तदा मे तृपं
शमयिष्यतीति ^{१३} इष्टापादनेपि गतत्वाच्च * ^{१४} अनभ्युपगत-
व्यापकमित्यपि ? *-इति चेन्न, ^{१५} तथा भूतमपि प्रत्यव्या-
प्याद्व्यापकप्रसज्जने गतत्वात् * ^{१६} व्याप्येनेत्यपि कार्यम् ?

*—इति चेन्न, विकल्पासहत्वात्किं / परमार्थतो व्याप्य-
व्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेष्टानिष्टत्वमुत व्याप्य-
व्यापकयोर्भावेन तत् नाद्यः ॥

टी० ॥ संभावनां विवृणोति “तद्वये”ति उदन्योपशमोव्यापको
जलस्य सहकारिसंपत्तिः पानरूपा व्याप्यातर्केन तु कञ्चित्प्रति तदा प्रतिपा-
द्यते इति प्रसङ्गत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः ननु तर्कमात्रमिह न लक्ष्यं किंतु
प्रसङ्गात्मक एव तर्कं लक्ष्य इति नाव्याप्तिरित्याशङ्क्याह—^b “इष्टापाद-
नेपी”ति तर्काऽभासेपि तर्कलक्षणं गतमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः ननु व्यापका-
भ्युपगन्तारं प्रति तत्रेष्टापादनं स्याद्वेन तु नाभ्युपगम्यते तं प्रति तदापा-
दनं तर्क इति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। “अनाभ्युपगतेति” यत्र व्याप्य-
स्याभ्युपगममात्रं न तु वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तेनानभ्युपगतव्यापकं प्रति प्रस-
ज्जनं तत्रातिव्याप्तिः प्रशिथिलमूलतया तर्काभासत्वादिति परिहरति—।
^d “तथाभूतमपी”ति ननु वास्तवं व्याप्यत्वं प्रसज्जनप्रयोजकमुक्तं तथाच न
प्रशिथिलमूलेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कते—। “व्याप्येने”ति एवं सतीष्टव्याप्यं
प्रतिव्याप्येनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रसज्जनं तर्क इति लक्षणमुक्तं स्यात् तत्र
विकल्पेन दोषमाह—।^f “किमि”ति यं प्रत्यापादनं क्रियत तस्येष्टत्वमनि-
ष्टत्वमवश्यं वक्तव्यं तथा च येन पक्षे धूमस्वरूपमिष्यते वह्निस्वरूपं च नेष्यते
तं प्रति व्याप्येन धूमेन व्यापकस्य वह्निपादनं तर्कः किंवा येन धूमस्य
व्याप्यत्वमिष्यते पक्षस्तु वह्निमत्तया नेष्यते तं प्रति व्याप्येन व्यापकापा-
दनमिति विकल्पार्थः ॥

मू० “तथात्वाज्ञानेन ^b वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसज्जने प्रसङ्गात्
“अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परात्प्रति
तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्तेन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रस-
ज्जने जयप्रसङ्गात् न द्वितीयः स्वयमपि तथेष्टानिष्ट-

तायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे यत्रोभयोरित्यादिना
दोषेण सत्प्रसङ्गतयानिष्टेपि गततयातिव्यापकत्वात्

टी० ॥ वास्तवीव्याप्तिमज्ञानन्तं प्रतिप्रसङ्गस्तर्कः स्यादित्यतिव्याप्ति-
माह—। “तथात्वाज्ञानेने”ति उभयसिद्ध्याप्रेरेव प्रसङ्गमूलत्वादिति भावः
दोषान्तरमाह—। ^b “वैपरीत्येने”ति वादिना व्याप्यत्वेनेष्टापादने ऽतिव्या-
प्तिरित्यर्थः आपादकेन वास्तवीव्याप्तिमनुबध्यापादनसम्भवादिति भावः
यद्वाप्यव्यापकभाववैपरीत्येनेत्यर्थः तथाव बह्व्यव्याप्यत्वेनाभ्युपगन्तारं प्रति
धूमेन तदापादनं तर्कः स्यादित्यर्थः ननु वस्तुमतीव्याप्तिश्चेत्तदा व्याप्ये-
नेष्टापादनं स तर्क एवेति न तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह—। “अन्यथे”ति
तथात्वेनेति व्याप्यत्वेनेत्यर्थः एवमथेपि तथाच व्याप्तेर्वस्तुसत्त्वमात्रं चेत्तदा
तादृशतर्काप्रयोक्तुर्विजय एव स्यान्नत्वेवं व्याप्तौ विमतं प्रति तदसाधने
तर्काभासोपन्यासेन भङ्ग्यैव दर्शनादिति भावः न द्वितीय इति व्याप्य-
त्वेनेष्टेनानिष्टव्यापकं प्रतिव्यापकप्रसङ्गजनं तर्क इत्यपि नेत्यर्थः यत्र तर्क
प्रयोक्ता पतं व्याप्यवत्तथा व्यापकाभाववत्तया चेच्छति तादृशमेव प्रति-
वादिनं प्रति तर्कं प्रयुङ्क्ते प्रतिवादी च सत्प्रतिपत्तवत्तमेव प्रसङ्गं प्रति
प्रसङ्गतयोपन्यस्यति तत्र पूर्वप्रसङ्गे सत्प्रतिप्रसङ्गतया तर्काभासतां गतेति
व्याप्तिरित्यर्थः संभवति हि यदि सद्भावहारविषयः स्यात्सत्तासत्तावती
स्यादित्यत्र प्रसङ्गे पुनरयमेव प्रतिप्रसङ्गः यद्यपि वास्तवी व्याप्तिरिह नास्ति
सत्तायामेव व्यभिचारात् तथापि तदा तथात्वेन द्वाभ्यामिष्यमाणम
स्येवेति भावः एतदेव स्वयमित्यादिना दर्शितं ॥

मू० * “स्वयं व्याप्यतयानिष्टेनेत्यपि विशेषणीयम्? *—इति
चेन्न, ^b स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन स्वमात्रेष्टव्यापके विषये
प्रसङ्गस्याव्यापनात् *अथ “स्वयमनिष्टव्यापके स्वयंव्याप्य-
तयेष्टेन यच्च भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्यु-
पगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसङ्गजनं तर्कः, “एवं सति हि

स्वानिष्टव्यापके स्वयमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्र गमना-
दतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके स्वयमपि व्याप्यतये-
ष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्ते निरस्ते भवतः ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ ननु प्रसङ्गस्य तत्रावकाशो यत्र तर्कप्रयोक्ता व्याप्यत्वं
नेच्छति सत्तया तु प्रतिबन्दिमात्रस्य व्याप्यत्वेनेष्यमाणेपि प्रसज्जनं विव-
क्षितमिति नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—। ^a “स्वयमिति” स्वयं यद्व्याप्यत्वेनेष्टं
तेन परानिष्टव्यापकस्य पक्षे यदापादनं क्रियते तत्राव्याप्तिरिति परिहर-
ति—। ^b “स्वयमपी”ति पूर्वाक्ताप्रति प्रसङ्गस्यनेतिव्याप्तिम धुनोक्तामव्याप्तिं
च परिहरन् विशिष्टव्यतिरेकेण लक्षणं शङ्कते ^c “स्वयमनिष्टव्यापके” इति
स्वयमनिष्टव्यापके यत्र भवतीत्यनेनातिव्याप्तिः परिहृता सद्भावहारवि-
षयत्वेन व्याप्येन सत्तायां सतावत्त्वं सद्वापकमापादितं तत्स्वयमनिष्ट-
व्यापके एवेति सत् प्रसङ्गातर्काभासेपि नातिव्याप्तिः स्वयं च व्याप्यत्वे-
नेष्टापादने या अव्याप्तिरुक्ता सा स्वयमिष्टव्याप्येन व्यापकस्य पक्षे परा-
नध्युपगममात्रेणेति न सापीत्यर्थः ननु विशिष्टातिरेकेण लक्षणं प्रवर्त्त-
मानमनुगतं कीदृशं भवतीत्यत आह—। ^d “एवमि”ति सत्तायां सताव-
त्त्वस्य व्यापकस्यस्वानिष्टत्वादतिव्याप्तिर्या च प्रतिप्रसङ्गस्य भिया उक्तेऽ-
व्याप्तिरुक्ता तदुभयं दूषणं न भवतीत्यर्थः ॥

मू० “यद्यत्र सत्तयापि घटो ऽभविष्यत्तदाऽद्रक्ष्यदित्याद्य-
व्यापना तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यत-
येष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनासौ प्रसङ्गः * ^b अथ
तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेतिषेध्यकोटौ प्रवेश्य निषेधोभि-
धीयते एवं यत्र भवतीति तदपि न, ^c एवं भूते एव विपर्य-
यापर्यवसायिनि गततयाति व्यापकत्वात् विपर्ययपर्यवसा-
यिनेत्यपि प्रक्षेप्यम् ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ अत्रापि लक्षणाव्याप्तिमाह "यद्यत्रे"ति अयं हि प्रसङ्गो न परमात्रानिष्टव्यापके किंतु घटाभाववति घटादर्शने तस्य व्यापकस्य स्वानिष्टत्वात् व्याप्यस्य च स्वयमभ्युपगमादित्यर्थः ननु घटवत्त्वस्य दर्शनापादकस्य व्याप्यत्वमात्रमिष्यते नतु भूतले तत्सत्त्वमिति तथाच विशिष्टव्यतिरेके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवतीति योनिषेध उक्तस्तत्र कोटौ प्रतियोगितया पक्षे व्याप्यस्य सत्तानिवेशनीया तथा च स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतया सत्तयाचेत् यत्र भवतीति विशिष्टव्यतिरेकः पर्यवस्यति तथाच प्रकृतेऽपि प्रसङ्गः सत्तया इष्टेन न भवत्येवेति नाव्याप्तिरिति शङ्कते-।^b "अथ तत्रे"ति यद्याकाशं जन्यं स्यात्सकृत्तृकं स्यादिति नैयायिकं प्रति यत्रापाद्यते मीमांसकेन तत्र मीमांसकमते विपर्ययापर्यवसायिनि तर्काभासे गतत्वादतिव्याप्तिरिति परिहरति-।^c "एवंभूतेष्वे"ति अभ्युपगतव्यापकं नैयायिकं प्रति तदभ्युपगतव्याप्यत्वेन जन्यत्वेन व्यापकस्य प्रसज्जनादित्यर्थः ॥

मू० केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यत्वेनैव क्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रसज्जनस्याव्यापनात् तत्र "स्वयं व्याप्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यवसायित्वासंभवात् *^b स प्रसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तत् ? *—इति चेन्न, अनिष्टं व्याप्यभ्युपगमवलेन परंप्रत्यापाद्यते इत्येवं भूतस्थार्थस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्याद्यदिविपर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत तर्हि मया परबाधमात्रे एव प्रसङ्गताया विपर्ययपर्यवसायिनि तु तत्र विरोधतायाः परिभाषितुं शक्यत्वादन्वयाविरोधत्वमेवोभयोरपि स्यात् ॥

टी० ॥ केवलेति स्वमते विपर्ययापर्यवसायिनापि परमते दूषणाय कृतः प्रसङ्गोऽयं स तर्क एव दूषणक्षमत्वाच्च विपर्ययपर्यवसायिनो न विशेष-

णात्तदसंयहः स्यादित्यर्थः ननु विपर्ययपर्यवसन्न एवायं कथं न भवती-
त्यत आह “स्वय”मि नन्वेतादृशस्तर्क एव न भवति दूषणक्षमतात्वस्य
विरोधापादनमात्रेणैवेति-^६ “शङ्कते-। “प्रसङ्ग एवे”ति व्याप्याभ्युपगमवलेन
परानिष्ठापादनमेवाभयसाधारणं लक्षणमस्तु किं विपर्ययपर्यवसायित्ववि-
शेषणग्रहेण अन्यथा त्वदभ्युपगत एव तर्को विरोधात्मा विपर्ययापर्यवसन्न
एव स तर्क इति परिभाषाविनिगमकतयापत्तिरिति परिहरति-^७ “अनिष्ट-
मि”ति तुल्यत्वेपीति । अनिष्टप्रसङ्गत्वेन तुल्यत्वप्युभयसाधारणलक्षणकर-
णासामर्थ्यादिति यद्वा द्वयमपीदं तर्कलक्षणाक्रान्तमेवास्तु परंतु मात्क्रय-
माणखण्डनव्याकुलितप्रज्ञेन लक्षणकरणासामर्थ्याद्विपर्ययपर्यवसायित्वेन
विशेषितं चेत्तदा वैपरीत्यमेव किं न स्यादित्यर्थः अन्यथेति मत्परिभाषां
नाद्विषये तदा त्वत्परिभाषामप्यनादृत्य द्वयोर्विरोधत्वमेवास्यातुमुचितमि-
त्यर्थः ॥

सू० “प्रत्यवस्थानवैचिचीचेत्तत्र विरोधादिशेषः साचापितुल्यैव
अत एव संभावनापि तर्कादन्यैवेति निरस्तं आरोपादपि
व्याप्यता निमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात् ^८ अत एव पर-
प्रमितेनेति विशिष्य परानिष्ठापादनमात्ररूपविपर्ययाप-
र्यवसायितर्कतानिरस्येति निरस्तं परमार्थतो व्याप्यभा-
वेपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याप्यमभ्युपैषि व्यापकं च नाभ्युपैषीति कथं स्याद्वा-
चता तत्रापि व्यापकाभ्युपगम आवश्यक इति विरोधापादनप्रकारात् यद्ययं
निर्वहः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यनिष्टप्रसङ्गजनप्रकारोभिन्न एवेति कथमनयोर्न
भेद इत्यत आह-^९ “प्रत्यवस्थाने”ति उभयोरपि प्रकारयोर्हभ्युन्न संभ-
वाद्यमपि विशेषो न भेदक इत्यर्थः अत एवेति प्रसङ्गगर्भतर्कलक्षणस्य संभाव-
नात्मकतर्काव्याप्तिरुक्ता तदतर्कत्वमभ्युपेत्यपरिहृता येन तस्यापि तुल्य-
न्यायतया तर्कत्वमेव व्यवस्थाप्य दोषो वाच्य इत्यर्थः व्याप्यारोपाधीन

व्यापकाभ्युपगमस्य तर्कत्वप्रयोजकस्य तत्रापि संभवादित्यर्थः ननु परप्रमि-
तेन परानिष्ठापादनं तर्क इति लक्षणं न संभावनात्मकेन वा विपर्यया-
पर्यवसायिनीत्यत आह—। ^b “अत एवेति” । तर्कत्वेन निर्णयात्तयोरेव
चान्याव्यापकत्वादित्यर्थः यत्र न पारमार्थिकी व्याप्तिस्तत्रापि पराभ्युप-
गमेनापादनाविशेषात्तर्कत्वमिति तत्राप्यव्याप्तिरित्यर्थः ॥

भू० “कथं हि परेण व्याप्यतया अनुमता तं प्रति व्यापकानुम-
त्या नापतितव्यं ^b नहि प्रसङ्गो वास्तवत्वं व्याप्तेरालम्बते
किं नामाभ्युपगममात्रं ‘अनभ्युपगतौ वस्तुगत्या स्थिते-
नापि तेनापादनाप्रवृत्तेः अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्या-
नुमतिमुत्पापाप्यापादनं क्रियते * ^d ‘वस्तुगत्या व्याप्यत्वं च
‘तथात्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गम् ? *—इति
चेन्न, तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य
परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमा-
णाभावात् तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गन्तस्य विपर्यया-
पर्यवसायिता दोषाद्यैव स्यात् ॥

टी० ॥ ननु व्याप्तरभावे प्रसज्जनमेव न भवतीत्यत आह—। ^a “कथं
ही”ति औचित्यार्वाजितमेव तत्र व्यापकापादनमित्यर्थः औचित्यमेव दर्श-
यति—। ^b “नही”ति विनिगमकमाह—। ^c “अनभ्युपगतावि”ति तथाच विप-
र्ययापर्यवसायिनाप्यापादनं तर्क एव तथाच तद्व्यावर्तनाय विपर्ययापर्यवसा-
यति यद्विशेषितं तदनुपादेयमेवेति भावः अत एवेति यत एवाभ्युपगममात्रं
व्याप्यस्य तन्त्रं नतु वास्तवत्वमपि तेन त्वया व्याप्यत्वेनाभ्युपगतोयमर्थ
इत्येव प्रमाण्येन साध्यते न तु व्याप्यायमर्थ इत्यपीत्यर्थः विपर्ययापर्यवसायि-
न्यतिव्याप्तिवारणाय पुनः शङ्कते—। ^d “वस्तुगत्ये”ति यत्र वस्तुतो व्याप्तिस-
त्वे विपर्ययापर्यवसानमेवेत्यर्थः अभ्युपगममात्रमेव तन्त्रमापादनेन तु वस्तु
गत्यापि व्याप्यत्वं गौरवादिति परिहरति—। ^e “तथात्वेने”ति नन्वेवं तर्कदो-

षत्वेन विपर्ययापर्यवसानपरिगणनं किं मूलकमिति प्रसङ्गद्वयं विभज्योपसं-
हरति-। ^f“तस्मादि”ति स्वपक्षसाधनपरपक्षदोषापादनभेदे प्रसङ्गसामा-
न्यस्थितौ विपर्ययापर्यवसानमाद्यो दोषो न द्वितीयेपीत्यर्थः ।

मू० “प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानदार्ढ्यार्थं दण्डतयोपन्यासात्
सौगतानां स क्षणिकत्व व्याप्तिसाधकविपर्ययान्यथा
भावदण्डप्रसङ्गवत् ॥

टी० ॥ नन्त्रापि किं विपर्ययपर्यवसानगवेषणयेत्यत आह-।
“प्रसङ्गस्ये”ति आपादस्य निर्धूमत्वादेर्विपर्ययेण धूमत्वादिनापादकस्य
निर्वहित्वादेर्विपर्ययो वह्निमत्त्वादौ प्रमाणं तदीयदाढ्यार्थमेव हि तत्र प्रस-
ङ्गस्य दर्शनीयत्वेन विपर्ययपर्यवसानमन्तरेण स्वपक्षसाधकतैव प्रसङ्गस्य
न घटेतेत्यर्थः दण्डतयेति विपक्षबाधकतयेत्यर्थः निश्चितसाध्यवतः पक्ष-
स्यैव विपक्षत्वशङ्कां तर्को बाधते इत्यर्थः सौगतानामिति सत्त्वमर्थक्रि-
याकारित्वं क्षणिकत्वव्याप्यत्वेन सौगतैरुपन्यस्तं तत्र तावत्सत्त्वमात्रं
स्यात् क्षणिकत्वं मास्त्विति विपक्षवृत्तिताशङ्कायां यदि क्षणिकत्वं न
स्यादर्थक्रियाकारित्वमपि न स्यादर्थक्रियाकारित्वं हि क्रमाक्रममाभ्यां व्याप्तं
तच्च क्षणिकत्वाद्भावर्तमानमर्थक्रियाकारित्वार्थं सत्त्वमपि व्यावर्तयेदेव
नहि स्थिरस्य क्रमकारित्वं सम्भवति तथासति न कुर्यादेव करणे हि
क्रमकारित्वं स्वाभाव्यमेव विरुध्येत नाप्यक्रमकारित्वं तथासत्युत्पत्त्यन-
न्तरमेव यावत्सत्त्वं कार्यं कुर्यादित्यादिसत्त्वक्षणिकत्वयोर्ध्वं व्याप्तिस्तत्सा-
धको विपर्ययान्यथाभावाय (१) विपर्ययशङ्कानिवारणाय दण्डरूपो यः प्रसङ्ग-
स्तद्वदित्यर्थः ॥

मू० तामन्तरेण तस्य स्वपक्षसाधनाक्षमत्वात्तस्य च व्याप्तिवा-
स्तवत्वमपि मन्तव्यमन्यथा विपर्ययेपि व्याप्त्यभावेन स्वप-
क्षसाधनाक्षमत्वादेव यस्तु प्रसङ्गः परपक्षबाधनाङ्गं तच्च

(१) विपक्षशङ्कानिवारणयेत्यर्थः ।

पराभ्युपगममात्रं प्रयोजकं तावतैव परपक्षप्रतिक्षेपक्षम-
त्वेन वास्तवव्याप्तिविपर्ययपर्यवसानपर्यन्ताननुसारित्वा-
दिति युक्तं पश्यामः तथाच सति कथितलक्षणासङ्गति-
स्तदवस्थैव * “अथ व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्यापकस्य
प्रतीतिस्तर्क ? *—इति चेन्न, ^६ इष्टार्थसंभावनायामव्याप्तेः
* “तेन व्यापकस्य प्रतीतिः स ? *—इति चेन्न, ^८ इष्टापाद-
नेपि गतत्वात् * अप्रमितस्य तथेति चेन्न,

टी० ॥ तामिति विपर्ययपर्यवसायिनामित्यर्थः विपक्षबाधकोपस्था-
समन्तरेण सत्त्वाव्यसाधनस्य क्षणिकत्वसाधकत्वमेवानुपपन्नमिति भावः
कथितेति विपर्ययपर्यवसायित्वेन तर्कलक्षणविशेषणे परपक्षबाधकतर्कव्याप्ते-
(^१) रसङ्गतिरित्यर्थः एतदोषपरिजिहीर्षया शङ्कते— “अथेति अभ्युपगमो व्याप्तेः
सत्त्वे वा ऽसत्त्वे वा एव च सपक्षसाधकपरपक्षबाधकतर्कयोरुपग्रहः प्रति-
प्रसङ्गेनाभासी कृते पूर्वप्रसङ्गेतिव्याप्तौ सत्यामपि दोषान्तरमाह— ^६ “इष्टा-
र्थे”ति जलस्य सहकारिसंपत्तौ उदन्योपशमस्य व्यापकस्य पिपासोरिष्टस्यैव
प्रतीतिस्तर्कव्याप्तिरित्यर्थः ननु व्यापकेनिष्ठत्वं विशेषणं न देयमेव येन
संभावनायामव्याप्तिस्स्यादिति शङ्कते— “तेने”ति व्याप्याभ्युपगमेनेत्यर्थः
एवं सतीष्टापादने तर्काभासेतिव्याप्तिरिति परिहरति— ^८ “इष्टे”ति ननु
अप्रमितस्य व्यापकस्य व्याप्याभ्युपगमेन प्रतीतिस्तर्कः प्रकृते तद्व्यापकं
प्रमितमेवान्यथेष्टापादनानुपपत्तेरिति शङ्कते— ^९ “अप्रमितस्ये”ति ॥

मू० “प्रथमानुमानेपि गतत्वात् * ^६ अनुमाने व्याप्यस्य (^२) प्रमया
तथानत्वभ्युपगमेन ? *—इति चेन्न, ^६ वस्तुगत्या व्याप्यस्य
प्रमयापि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासंभवेन तत्राप्य-
भ्युपगमपर्यन्तगन्तव्यत्वादेव * ^८ नन्वेव मन्यतरासिद्धं व्याप्यं

(१) लक्षणस्येति शेषः । तर्कव्याप्तेरसङ्गतिरिति वापाठः ।

(२) अन्यद्विप्रमयान्यस्य तदनभ्युपगन्तव्यापकानुमानासंभवेनेत्यर्थः ।

प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुच्छिन्नं ' तदप्रसाधनेन्यतरा-
सिद्ध्या तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तरपसिद्धान्तादपसिद्धा-
न्तमनुद्वाच्य वादिना प्रसाधितात् व्याप्यात् व्यापकसाधने
पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति ॥

टी० ॥ प्रथमं यानुमितिरूपद्वये तत्राप्रमितस्यैव व्यापकस्य प्रती-
तिरिति परिहरति "प्रथमे"ति । नन्वनुमाने व्याप्यप्रमाधीनव्यापकप्रतीति-
स्तर्कं तु तदभ्युपगममात्राधीनेति विशेष इति शङ्कते^६ "अनुमान"इति ।
तथेति व्यापकप्रतीतिरित्यर्थः अन्यतरासिद्धोद्भावनस्थले यावत्प्रतिपादि-
तव्याप्यत्वाभ्युपगमो न कर्तव्यस्तावत्तस्मादनुमितिरपि नोत्पद्यत इति तद-
वस्यैव तत्रातिव्याप्तिरिति परिहरति "वस्तुगत्ये"ति । नन्वन्यतरासिद्धव्या-
प्यत्वस्य हेतोर्व्याप्यत्वं प्रसाध्य परोभ्युपगमयितव्य इति न भवतीत्यात्ति-
पत्ति^७ "नन्वि"ति । कथमुच्छिन्नमित्यत आह- । "तदिति" । यदि व्याप्य-
त्वे स्यान्न्यतरासिद्धत्वं न परिहर्तव्यं तदा तेनैव निग्रहेण वादी निग्रह्येत
अर्थान्यतरासिद्धत्वं परिहृतप्रतिवादिनस्तत्राभ्युपगमः कारयितव्यस्तदन-
न्तरं तादृशेन हेतुनानुमानं प्रवर्तनीयं तदा तदनभ्युपगममात्रेण प्रतिवा-
दिनापसिद्धान्त उपपादित उपेक्षितः स्यादिति पर्यनुयोज्योपेक्षणेन वादी
निग्रह्येत सेयं वादिन उभयतः पाशाञ्जुरित्याक्षेपार्थः ॥

मू० किं तच्च तथा न स्यात्किमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया अन्यत-
रासिद्धस्य तावद्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वैव न व्या-
पकसाधनमुपेयं * "तस्याऽप्रमा स ? * -इति चेन्न, मिथो-
विरुद्धादौ तर्काभासेपि गतत्वात् * आश्रयासिद्धादिव्यति-
रेके सति ? * -इति चेन्न, संदिग्धधूमदर्शनात् यद्यच
धूमस्तदाग्निमानिति संभावनायाः परमार्थतत्त्वार्थाव-

स्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयंत्या अत्रापनात् *^६ तत्कालं
प्रमात्वेनाप्रमीयमाण इत्यपि? *—इति चेन्न,

टी० ॥ किं तत्रेति भवतु वादिन उभयथापि नियहः परंतु तर्क-
खण्डनप्रवृत्तस्य ममाप्रस्तुतमेतत् कथाप्रागंश्वयं तत्राभ्युपगमकारयित्वे-
वानुमानं प्रवर्त्तनीयं तथाच तस्यानुमितौ व्याप्याभ्युपगमेन व्यापकप्र-
तीतिरिति लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यर्थः ननु व्याप्याभ्युपगमेन व्यापकस्या-
प्रमा तर्क इति नानुमितावतिव्याप्तिरिति शङ्कते—। “तस्ये”ति । व्यापकस्ये-
त्यर्थः मिथो विरुद्धादावित्यादिपदादाश्रयासिद्ध्यादिपरिग्रहः गगनारविन्दं
यदि विक्रचं स्यात्सुरभिस्यादित्यादिकमाश्रयासिद्ध्यादिकं तथाच यदी-
श्वरः कर्त्ता स्यात् सर्वज्ञः स्यादित्यादीश्वरासिद्धिदशायामाश्रयासिद्ध्या-
दीत्यादिपदेन मिथो विरुद्धोपग्रहः सन्दिध्येति वास्तवे धूमे धूमत्ववा-
प्यत्वकोटिकसन्देहवलात्कृतायां वह्निसम्भावनायां तर्कत्वेन व्यवस्था-
पितायामव्याप्तिरित्यर्थः ननु तत्र वह्निप्रतीतिर्वस्तुगत्या प्रमात्वेपि सम्भा-
वनाकाले प्रमात्वं न प्रमीयते इति न तत्रा व्याप्तिः (१) व्यापकप्रतीतिर्न प्रमी-
यमाणप्रमात्वमुभयसाधारणमिति शङ्कते—। ^६ “तत्कालमि”ति ॥

मू० “बहुशोदतोतरत्वा^७ त्सर्वस्य चास्य पूर्वोक्तोभयानिष्टव्या-
पकेष्टव्याप्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात् तद्व्यवच्छेदा-
र्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धेन व्या-
प्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात् तद्यथा कार्यत्वात् यद्यह एतदृष्टम-
ङ्कुरादिमीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेण कर्तृकार्यमपि
पर्यवस्येत् अस्य तदिति “अपि चात्माश्रयोन्योन्याश्रयश्च-
क्रकं व्याघातोऽनस्या प्रतिवन्दीवेत्यापाद्यैर्भङ्ग्यमाना षट्-
कीष्यते स्वरूपं चैषां—

(१) ननु कथं तत्र व्यापकप्रतीतेरप्रमीयमाण प्रमात्वमित्यत आह व्यापकेति ।

टी० ॥ तच्छब्दान्तर्भावेण लक्षणमननुगतमप्रमीयमाणत्वं च
 वादिना प्रतिवादिना वेत्यादिविकल्पकवलितं चेत्याह-। “बहुश” इति-
 यत्रोभयोरित्यादिना प्रसङ्गेन तर्काभासताङ्गतेऽतिव्याप्तिस्तदवस्यैव व्याप्या-
 भ्युपगमेनानिष्टव्यापकप्रतीतिस्तर्क इत्यादीनां लक्षणानामित्याह-। ^b “सर्व-
 स्ये”ति । ननु नात्रव्यापकप्रसङ्गे नारोपितेन व्याप्येन किं वस्तुतोऽसतैव
 नहि सत्तायां सद्व्यवहारविषयत्वं सत्तान्तरापादनमवास्तवमिति नातिव्या-
 प्तिरित्याशङ्कते-। “तदि”ति । यदि कार्यत्वादङ्कुराद्वृष्ट्यात्पाद्यं तदा तत
 एव सकर्तृकमपि किं न स्यादिति मीमांसकं प्रति नैयायिकेन कृतप्रसङ्गे-
 ऽव्याप्तिरित्यर्थः इदानीमात्माश्रयादिरूपं तर्क खण्डयितुमारभते-। ^d “अपि
 चे”ति । खण्डनसौकर्याय स्वरूपममीषामादर्शयति-। “स्वरूपं चे”ति ॥
 सू० स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणाभावात्माश्रयः अन्योन्यास्याव्यवहि-
 तान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः “अन्तरितस्य तदेव द्वय-
 मात्माश्रयो न्योन्याश्रयश्चक्रकं विरुद्धसमुच्चयो व्याघातः ॥

टी० ॥ स्वस्येति । स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धनमनि-
 ष्टापादनमात्माश्रय इत्यर्थः स्वस्य स्वापेक्षणाभ्युपगमः परस्परश्रयचक्रक-
 योरपीति तद्व्यावर्तनाय अव्यवहितेति यद्यपि स्वापेक्षित्वमप्रसिद्धं तथापि
 घटापेक्षित्वं पटभ्युपगम्यमाने भवत्यात्माश्रयो दोष इति विशिष्टाप्रती-
 तावपि खण्डशः प्रतीतिरस्त्येव यद्वा स्वापेक्षित्वं प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धमन्यत्रा-
 भ्युपगम्यमानं दोषारोपेति भावः अन्योन्येति अन्योन्यस्याव्यवहितान्योन्या-
 पेक्षित्वाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनमन्योन्याश्रय इत्यर्थः अत्राव्यवहित-
 पदं चक्रकव्यावर्तनाय आत्माश्रयव्यावर्तनायान्योन्यस्येति अन्योन्यापेक्षित्वं
 दीर्घत्वह्रस्वत्वज्ञानादौ प्रसिद्धं कथञ्चित् द्रष्टव्यं चक्रकस्वरूपमाह-।
 “अन्तरितस्ये”ति-अन्तरितस्य व्यवहितस्य भाव्यात्माश्रयो न्योन्याश्रयोवा-
 यस्तदेव चक्रकं तेन स्वस्य द्रव्यापेक्षणाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनं चक्रक-
 मित्यर्थः विरुद्धेति विरुद्धसमुच्चयाभ्युपगमनिबन्धनमनिष्टापादनं व्याघातः
 विरुद्धसमुच्चयाभ्युपगमस्तु माता बन्धा ऽगौर्गौरयमपीत्याकारेण इत्यर्थः

अत्र हि मातरि बन्ध्यात्वमात्राभ्युपगमो गवि चाश्वत्वमात्राभ्युपगमः संभवत्येव सिद्धत्वात् एवमभ्युपगन्तु व्याघात आपाद्यते यदि मातुर्बन्ध्यात्वं गोश्चाश्वत्वमभ्युपैषि तदा व्याघात इति ॥

सू० “उपपाद्योपपादकप्रवाहो ऽनवधिरनवस्था स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिवन्दी

टी० ॥ ननु विरुद्धं समुच्चय एव क्वचिदपि प्रसिद्धं इति भावः अनवस्थास्वरूपमाह—। “उपपाद्ये”ति । भेदव्यवहार उपपाद्य उपपादकश्च तस्य भेदः नहि भेदमन्तरेण तद्व्यवहारः संभवति एवं सत्तायां व्यवहार उपपाद्यस्तद्गता च सत्ता उपपादिकेति तथाचैतादृशव्यवहाराभ्युपगमनिबन्धनमनिष्ठापादनमनवस्येत्यर्थः अत्र यदि तृतीयश्चतुर्थो वा भेदः प्रथमभेदमपेक्षत इत्यभ्युपेयेते तथापि प्रवाहाभ्युपगमोऽस्ति नचानवस्येत्यत उक्तं “मनवधिरिति प्रवाहस्यानादित्वात् कार्यकारणभावेऽप्यसिद्धो भ्युपगम्यते एकैकभेदबुद्ध्यावापाद्यमानायां भेदमात्रं प्रसिद्धमेवेति भावः आपत्तिप्रयोजकौभूतरूपवदापाद्यापादनमनवस्येत्येके तत्र यदि सामान्यं सामान्यवत्स्यात् द्रव्यादित्रितयान्यतमं स्यादित्यापादनमियं चानवस्यैवानास्येत्युच्यते नहि द्रव्यादित्रयान्यतमत्वेन सामान्यं व्यवतिष्ठत इत्यहं “स्वाभ्युपगते”ति यदि पुरुषत्वादयं चौरस्तदा एवं त्वमपि चौरः स्या इत्यापादननामकः प्रतिवन्दी यद्वा पापापादितं दोषमभ्युपेत्य परस्मै तदापादनेन यदनिष्ठापादनं तत्प्रतिवन्दी भवति हि त्वं चौर इत्यभिदधानस्य प्रतिवन्दीति भावः ॥

सू० “तत्रात्माश्रयस्य सम्बन्धद्वारं भेदादाभासत्वं यथा प्रमेयत्वस्यात्मनि वृत्तौ क्वचिन्नैवमपि यथानेककालस्यस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकालवृत्त्यात्मनं प्रति कारणत्वेन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभेदात् यथाज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्य जनने चक्रकस्यापि ॥

टी० ॥ तेषामाभासत्वानाभासत्वे विवेचयति-। “तत्रे”ति घटादीनां घटादिविषयकप्रमाधीनं प्रमेयत्वस्य च प्रमेयत्वगोचरप्रमाधीनं प्रमेयत्वं हि प्रमेव द्वारं सा चान्या घटादौ अन्या च प्रमेयत्वे यद्यपि स्वगोचरप्रमाऽद्वारके प्रमेयत्वे द्वारभेदे नास्ति तत्रापि तत्संभवात् स्वप्रकाशस्यैव तस्याभ्युपगमात् तथापि द्वारभेदेन प्रामाणिकत्वमेवाभ्युपेतं तदुक्तं “प्रमाणं प्रवणं वृत्तौ न भिन्नाभिचते यत” इति । उक्तं च “प्रमेय व्यक्तयस्त्वन्याः स्वे स्वे रूपे तथाविधं व्यवहारं” तनोत्येव विरोधं भजते न चे”ति एवं विशेषणत्वविशेष्यत्वाभिधेयत्वधर्मत्वधर्मत्वादावात्माश्रयस्याभासत्वमनाभासमात्माश्रयमाह-। ^१ “क्वचिदि”ति नानाकालस्थितस्यैकस्य घटस्य पूर्वापरकालवृत्तितामादाय कार्यकारणभावे ऽभ्युपगम्यमाने भवत्येवात्माश्रयोदाह इत्यर्थः व्यक्तिभेदादिति ज्ञानेन संस्कारद्वारा ज्ञानमेव जननीयमित्यभ्युपगमेन्योन्याश्रयापादानमाभासो भवति अनुभवेन स्मृतिजननस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः ॥

श्रू० तस्मात् “यथाबीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बः तेन बीजं जन्यत इत्यत्र व्याघातस्योपाधिभेदात् यथा कालभेदादिना जननाजननादौ ^१ अनवस्थायाः क्रियायै परस्परानन्त्यानपेक्षणात् यथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यनन्त्यानपेक्षणे तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते “क्वचिन्नैवमपि यथा स्वाश्रये भिन्न बुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदस्यानन्त्ये ॥

टी० ॥ तस्मादिति व्यक्तिभेदादेवेत्यर्थः बीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बस्तेन मञ्जरी तेन पुनर्बीजमेवेति चक्रकदशायां व्यक्तिभेदादेवाभासत्वं नाह तदेव बीजं तदुत्पाद्येन बीजेन जन्यते इतिभावः व्याघाते आभासत्वमाह-। “यथे”ति कुसूलस्यस्य बीजस्याजनकत्वं क्षेत्रपति तस्य च जन-

(१) उपलब्धसकल पुस्तकेष्वेवंविधस्यैव पाठस्य दर्शनादयमेव पाठोऽर्थतः परत्वेतत्पाठस्यासङ्गतत्वेन चिन्तनीयत्वमिति ।

कत्वमिति संभवत्येवेत्यर्थः अजननमिह क्रियानुपधानमात्रम् अनवस्थाभा-
समाह-^b “अनवस्थाया” इति । क्रियायै कार्यजननाय नहि कार्यं स्वसाम-
ग्र्यधीनं सापि सामग्री स्वसामग्र्यधीनैवं कादाचित्कत्वादिति प्रवाहा-
भ्युपगमोस्ति किंचेदानीं नूनं कार्यं न तावत्सामग्रीप्रवाहाधीनमेव तथाच
तदुत्पत्तिरेव न स्यात् दृश्यते च कार्योत्पत्तिरिति प्रामाणिकीयमनवस्था
भ्रष्टत्वाभासा “तामेतामि”ति आभासरूपामित्यर्थः आचक्षत इति अनव-
स्थासु स्वकार्योपहितस्य स्वसामग्र्यादिकालस्याधः पदार्थत्वात्तद्वावनशीले-
त्यर्थः अनाभासरूपामनवस्थामाह-^c “क्वचिदि”ति । भेदः स्वाश्रये घटे
स्वयमेव भेदबुद्धिं जनयति स्वगतं भेदान्तरं नोपजीवतीति तावद्वस्तु-
गतिस्तत्र भेदस्यानन्त्ये आपाद्ये याऽनवस्था साऽनाभासेत्यर्थः ॥

मू० “प्राग्लोपादिदोषात् तामेतामूर्द्धं धावन्तीमनवस्थामाच-
क्षते प्रतिबन्धाविशेषात् यथा धूमानुमानेष्यपाधिप्रज्ञा-
^b प्रतिबन्धां तर्कानुकूलत्वादिति “तदेषामापादनानि त-
र्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न संग्राह्याः “सत्यपि व्या-
ख्याय दोषे प्रसङ्गस्थानगतेन तेन विशेषणेनाभासीभूत-
त्वात् * “प्रसङ्गस्थाने तावतां विशेषणामभावेनापि लक्षणं
विशेषणीयम्? *-इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु कथमियं दोष इत्यत आह-^a “प्राग्लोपे”ति । यदि भेदे
भेदान्तरमङ्गीक्रियते तदा प्रथमभेदो लुप्त एव स्यादित्यर्थः आदिपदादवि-
निगम्यत्वप्रमाणापगमयोऽसंग्रहः “तामेतामि”ति । अनाभासरूपामित्यर्थः
“कुट्टमि”ति । भाविप्रवाहरूपामित्यर्थः आभासमाह-^b “प्रतिबन्धे”ति ।
यद्यनुपलभ्यमानोपाधिप्रज्ञास्मदनुमानमास्कन्देत तदा भवदनुमतं धूमानु-
मानमपि हि द्वितीयं भवत्याभासं यतो यथा धूमव्याप्तियहे ऽनुकूलः तर्का
न तथा त्वदभिमतव्याप्तावित्यर्थः यत्र तु विशेषाभावस्तत्र प्रतिबन्धीदोष
एवेति भावः एवं व्युत्पादिते स्वाभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं तर्क
इतिलक्षणमतिव्यापकमित्याह-^c “तदेषामि”ति आपादनान्येव तर्का-

भास इत्यर्थः आत्माश्रयादीनामभावादिनाशङ्काह—^d “सत्यपी”ति । द्वार-
भेदादिना विशेषेण तेषामाभासत्वस्य त्वयापि वक्तव्यत्वादित्यथा प्रमेयत्वे
प्रमेयत्वमनेन दोषेण न भवेदिति केवलान्वयित्वं तस्य न स्यादित्यर्थः
ननु तर्काभासव्यावृत्तये द्वारभेदरहितत्वे सतीति विशेषणीयमिति शङ्कते—
^e “प्रसङ्गस्यान” इति ॥

ख० “न, अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो
नानवस्थायामेवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्या-
भावोनात्माश्रयान्तरादाविति व्यक्तमव्यापकत्वापत्तेः ^b अ-
पिचापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत्कथं कारं
वारणीयं ^c यत्रैव निग्रहे तर्कान्तराणामन्तर्भावः तत्रैवा-
नयोरपीति पृथगनिग्रहत्वानुपपत्तेः ॥

टी० ॥ तर्हि तर्कलक्षणमव्यापकं स्यादेकाभासत्वप्रयोजकस्य द्वार-
भेदादेरपरत्र सत्त्वेन तदभाववत्त्वस्य विशेषणस्य तत्रासत्त्वादित्याह—
^a “ने”ति । अनाभासान्योन्याश्रयादावव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ईश्वरमनभ्यु-
पगम्याभ्युपगच्छतो मीमांसकस्यापसिद्धान्तापादनं विरोधापादनं वा तर्कल-
क्षणाक्रान्ततया तर्कः स्यादित्याह—^b “अपि चे”ति । अनैकान्तिके चाप-
सिद्धान्तस्योपन्यासमात्रं न त्वापादनमिति चेन्न उक्तप्रकारेणापादनस्यापि
संभवादनैकान्तिकापादनं च न संभवति । अपसिद्धान्तस्त्वभ्युपगमतन्न इति
विशेषात् अपसिद्धान्तस्य तर्कत्वे दोषमाह—^c “यत्रैवे”ति । अन्योन्याश्रया-
दीनां व्याप्यादियहं प्रति प्रतिबन्धकतया व्याप्यत्वासिद्धादिनियहेन्तर्भाव
इति तदपेक्षयापसिद्धान्तस्य पृथगनिग्रहत्वं भज्येत भवति हि भेद-
व्यवहारविषयत्वात् घटो भेदवानिति स्यापनायां भेदेऽपि भेदव्यवहा-
रस्तेनैव भेदेन चेदात्माश्रयोन्यापेक्षायामन्योन्याश्रयः व्यवहितान्योन्या-
पेक्षायां चक्रकमनन्तप्रवाहापेक्षायामनवस्थेत्यापादनैर्भेदाभाववति भेदे
भेदव्यवहारविषयत्वं गतमित्यनेन व्याप्यत्वासिद्धिनियहस्यानेन्तर्भावित-
मित्यर्थः ॥

मू० "आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि प्रामाणिकत्वान्न दोषत्वं न चेन्मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशवन्धः कथं मोचनीयः * अथोच्यते ^६ यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वं च तद्भेदे दृष्टं तद्यदि विवादाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणापादने नोक्तदोषापत्तिः ? *—इति ^८ मैवं, एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् * तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वं च मिथोभेदनियतम् ? *—इति चेन्न, ^८ तन्मिथःशब्दाभ्यां चारीकृतत्वात् * एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्गापाद्यम् ? *—इति चेन्मैवं, ^९ यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तदै ^९ तन्नस्यादिति ह्यापाद्यं न चैतद्युक्तं धर्म्यापाद्ययोर्व्याहतत्वात् ॥

टी० ॥ दोषान्तरमाह—। ^८ "आत्माश्रये"ति । यदि स्वस्य स्वापेक्षित्वं स्यात्तदात्माश्रयः स्यादित्यापादनप्रकारो नेह येन तस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पोऽवतरत् अपि तु यद्ययं घट एतत्घटाश्रयः स्यादेतद्दुटकारणं वा स्यादेतद्दुटजाण्यो वा स्यात्तदेदुटभिवः स्यादित्याद्यापादनप्रकारे कथमप्रामाणिकत्वमित्याशङ्कते—। ^६ "यदे तदाश्रयत्वमिति" आश्रयत्वमाश्रितत्वं च रूपकपालाभ्यां निरूपितं घटस्यास्ति नतु भेद इति परिहरति—। ^८ "मैवमि"ति एकनिरूपितमाश्रयत्वमाश्रितत्वञ्च भेदनियतमिति शङ्कते—। ^८ "तदे"ति । अत्राननुगममाह—। ^९ "तन्मिथः"इति । तच्छब्दस्य मिथः शब्दस्य च विशेषपरत्वादितिभावः चारीकरणमापादकाननुगमदोषदुष्टत्वं नन्वापादकाननुगमे न दोषः तथाच यद्ययं घट एतद्दुटाश्रितः स्यादेतद्दुटभिवः स्यादिति संभवापादनमिति शङ्कते—। ^९ "एतदिति । तथा सत्ययं न स्यादित्यापादनार्थस्तथा च धर्म्यापाद्ययोर्व्याघात इति परिहरति—। ^९ "यद्येतदि"ति ॥

भू० "न च वाच्यमापाद्यस्य प्रमाणवाध्यतानुकूलैवेति व्याघाता-
दपि सा सम्भवन्ति न दोषमावहतीति, यत आपाद्यापा-
दकयोः सामानाधिकरण्यानादरेतिप्रसङ्गः स्यादतो विप-
र्ययापर्यवसायित्वमेवं स्यादेवं हि विपर्ययो वक्तव्यो य-
न्नाम भवति चैतदेतत्तस्मान्नैतदाश्रय इति न चैतदेतद्
भवितुं शक्नोति एतदित्युद्दिष्टे धर्मस्येतत्त्वविधानासम्भ-
दुद्देश्यविधेययोः प्रकारभेदस्याभावान्न^१ च प्रसङ्गमात्रमे-
तद्वाधायैवास्तु कृतमस्य विपर्ययपर्यवसानेनेति युक्तं, स्वय-
मपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसज्जितनिषेधे तद्व्य-
तिरेकप्रामाणिकत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वापत्तेः ॥

टी० ॥ ननु व्याघातादेवापाद्यबाधात्तर्को न दोषः किंतु अनुगुण
एवेत्याह—^a "न च वाच्यति"ति अग्रमयं न स्यादिति प्रसङ्गस्य विपर्ययो
भवेति चाग्रमयमित्याकारेणावर्त्तनीयः स च उद्देशविधेयभावानुपयुक्त इति
विपर्ययापर्यवसानं स्यादित्यर्थः तदुक्तं प्रथमखण्डनेन "अतत्तन्मन्यसे तावन्न
तत्तदपि मन्यसे सामानाधिकरण्यं हि रूपभेदमपेक्षत" इति ननु तर्कद्वै-
विध्यं त्वयैवोक्तं तथाच परबाधाय यस्तर्कस्तत्र किं विपर्ययापर्यवसायि
त्वेनेत्यत आह—^b "नचेति"विपर्ययापर्यवसाने मूलशैथिल्यमावश्यकं यतो-
न्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तिव्यापकत्वात्तदभावे सापि न स्यादिति भावः
व्यतिरेकाप्रामाणिकत्वमेव वा तदपर्यवसानं

भू० "अतएवैतदन्यत्स्यादित्यपि न शक्यप्रसज्जनमेतदन्यत्वस्यै-
तत्त्वरूपभेदमादायैव प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघा-
तादेव^१ विपर्ययोप्येतद्विशेषितान्यविशेषितान्यत्वविधायिनो
विशेषणविशेषणताप्रविष्टमात्मानमात्मनि विधीयमानं न च-

मते एतदनन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्वादेवान्यत्वावधेरा-
त्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमात्रमुपलक्ष्यमाणमन्यस्माद-
प्यन्यत्वमात्रायपर्यवस्येत् स्वहृपत एव विलक्षणमन्यत्ववि-
शेषमवधिरावत्सोपलक्ष्यतीति च न घटते यतो न्यत्वमात्र-
मेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तदन्यत्वप्रत्ययव्यवहारोपपा-
दकं भवदन्यत्व^(१) व्यक्तिभेदपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सहते
यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोपि ^(२) स्यात्तथापि प्रसङ्गमूलभूता
व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमाना-
नामन्यत्वव्यक्तीनात्मैक्यमादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विप-
र्यये वोपनयन्ति स्यादेवोक्तदोषालंघनायेति एवं प्रकार-
ताचाश्रयाश्रयिभाववत्प्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहर-
णेष्वतिदिश्यते अन्योन्याश्रयो यथाभेदेना^(३) वगताद्भेद-
ज्ञानोपगमे सोपि त्वया कथं कारमुपन्यसनीयः न ताव
दद्येतदेतदोधाधीनबोधाधीनबोधं स्यात्तदा नबुध्येतेति तथा
सति व्याप्त्यसिद्धेः एतदोधाधीनबोधं यदोधाधीनबोधस्य
तस्यैवावृष्टचरत्वात्कया चन व्याप्यव्या-

टी० ॥ नन्वयमयं न स्यादिति न प्रसङ्गाकारो येन न विपर्ययः
सामानाधिकरण्याभावात्पर्यवस्येत् अपित्वेतदन्यः स्यादित्यापाद्यमित्या-
शङ्क्याह-। “अतएवे”ति एतदन्यत्वमेतत्त्वं विनापीत्येतदप्यापादनं
व्याहतमिति भावः नचायमेतदन्य इत्याकारेण वर्तमानोयं चायमित्या-
कारपर्यवसित एव स्यादिति युक्तस्स एव दोषः स्यादित्याह-। ^b “विप-

(१) व्यक्तिविशेषपर्यन्तैत्यर्थः ।

(२) स्यादिति-श्रवधिविशेषैरुपधीयमान इति शेषः ।

(३) धर्मिप्रतियोग्यादित इति शेषः ।

र्ययोपी"ति स्वप्रकाशेति तनैव ज्ञानेन तत् ज्ञानग्रहे द्वारभेदो नास्ति
स्वप्रकाशतावादिमते अन्यमते वेश्वरज्ञानेव तद्गृहेन्यथा तदसर्वज्ञत्वापातः
शब्दो वाचक इति शब्दस्यैव वाचकत्वं परिक्लिनन्ति ॥

ब्रू० पक्षभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वारण्ये (१) तथा
भावशङ्काखण्डकदण्डदुर्लभत्वादेवमन्योन्याश्रयान्तरेपि ।
चक्रकं चमध्येपरमन्तर्भाव्यात्माश्रयान्योन्याश्रयावेव विप-
रिणमत इति तद्दोषं नातिक्रामति व्याघातस्तु यथासन्नास्ती-
त्यत्र तमपि कथं प्रयोक्ष्यसे यदि यद्ययं सन्नस्यात्तदा-
नीमसन्स्यादिति तर्ह्यसन्नस्यादित्यस्यापि सन्स्यादित्य-
स्मिन्नेवार्थे पर्यवसानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवासि-
द्धापत्तिः स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे (२) तज्ज्ञा-
घातनिरासादेव निरस्तप्राये गौर्महिषः ततो न भवति
अङ्गवाक्यतानियता यतो महिषात्मनेति एष हि तयो-
र्विरोधो ऽनवस्था तु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यन-
वधौ सत्ताप्रवाहे दृश्यमाणे तत्र कथं प्रत्यवस्थेयं न ता-
वद्यदि सत्तायां सत्तास्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति
सत्तायां सत्ताभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन "सह व्याप्ति-
(३) सिद्धसिद्धोदाघप्रस्तत्वात् प्रतिवन्दी च खण्डितैव किंच
प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वसन्निकर्षवत्त्वाभावप्रतियोगि-
त्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथमाश्रयता खण्डिका

(१) तथा न भवतीति शङ्कैव पूर्वोक्तस्य खण्डकोदण्डस्तेन दुर्लभत्वादित्यर्थः ।

(२) स्वभावविरुद्धयोस्सदसतोव्याघातनिरासादेवेत्यर्थः ।

(३) व्याप्तिसिद्धिस्तत्र विहायान्यत्र दृष्टा-यद्वा व्याप्तिसिद्धावपि दोषत्वं दुर्घटं

तत्सिद्धावपि चैवम् ॥

व्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात्^(१) द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्य-
भिचारिव्यतिरेकत्वात्स्वप्रकाशवादिना स्वयमेव स्वज्ञान-
त्वस्य एवमभावेऽप्यन्यमभावमस्वीकुर्वता स्वयमेव स्वा-
वत्वस्य एवं तदेव ग्राह्यं ग्राहकं चात्मप्रतीतौ एवं तदेव
ज्ञाप्यं ज्ञप्तिकारणां च शब्दे वाचक इत्यत्र एवं तदेव
नाशयं नाशकं च प्रध्वंसिनि एवं तदेव संबन्धि संबन्धश्च
स्वभावसंबन्धोपगम इत्यादि बहुलमुपगमादात्माश्रयतदा-
भासविवेकायं किं नियामकमुपेयं अन्योन्याश्रये चान्त्यो-
पान्त्यशब्दयोरन्योन्याश्रयतायां समव्याप्तिकयोश्चान्यो-
न्यव्याप्यव्यापकतायां एककार्यकारिणां चान्योन्यसहका-
रितायां एवमन्यस्मिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात्कथं न व्याप्ति-
भङ्गः "कश्च विशेषो * यद्व्यतिरेको विशेषणमुपादीयेत तत्र
तत्राविरोधान्नैवम्?—इति चेन्न, अन्यत्र तथाभावाददर्शनस्य
विरोधाभ्युपगममूलस्याविशेषात्तत्र तत्र तथात्वे प्रमाणस-
द्भाव एव विशेष इति चेत्तर्हि सर्वज्ञानभ्युपगममूलं तथात्वे
प्रमाणाभाव एवोपजीव्यो दूषणमिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण
व्यभिचरितदोषत्वेनेति^१ चक्रकेपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्ता-
दिषु व्यभिचारदर्शनादव्याप्ति^२ विशेषव्यतिरेकदर्शनदुः-
शक्यत्वं च^३ कार्यकारणभावस्य तज्जातीयतयानियतत्वेन
व्यक्तिभेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात् व्याघातेऽप्येकस्यैव जन-

(१) यत्र द्वारव्यक्तिभेदो नास्ति तत्रात्माश्रयोदोष इति द्वारव्यक्तिभेदस्य यो
व्यतिरेकस्तेऽपि द्वारव्यक्तिभेदमन्तरा स्वप्रकाशज्ञानवाद्यादिपक्षे व्यभिचरित इत्याह-
द्वारेति-।

कत्वा जनकत्वे तथा न च कालभेदादिर्विशेषो घटतत्पद्व-
सादौ कालभेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव सत्प्रतिप-
क्षजात्योश्च को विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधक-
योर्द्वयोरप्याभासत्त्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेयत इति
गुरवः ॥

टी० ॥ दूषणान्तरमभिधातुं पृच्छति—। “कश्चे”ति आत्माश्रया-
दीनां द्वारादिभेदादाभासत्वं प्रमेयत्वादौ प्रमेयत्वादेः प्रामाणिकत्वेन
चेदुच्यते तदा यत्रात्माश्रयादिदोषस्तत्र प्रमाणानिर्वचनस्यैव दोषत्वमिति
किमात्माश्रयादित्यर्थः ननु चक्रकं न क्वाप्याभासं येन स दोषो न
स्यादित्यत आह—। ^b “चक्रकेपी”ति दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानाना-
मुत्तरोत्तरायापे तदनन्तरायापादपवर्ग इत्यत्र दोषात्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्या च जन्म
जन्मना च पुनर्दोष एव जन्यत इत्यादिक्रमेण कथं न चक्रकं येन विशेषे-
णव्यक्त्यभेदादिना चक्रकं भवति स विशेष इह नास्तीति व्यवस्थापनमश-
क्यमित्याह—। ^c “विशेषेति”नन्वन्या दोषव्यक्तिः कारणमन्यच्च कार्यमिति
व्यक्तिभेदाच्चक्रकमिहाभासमित्यत आह—। ^d “कार्यकारणभावस्ये”ति
कार्यकारणभावयहस्तज्जातीयत्वेनेति सचपि व्यक्तिभेदो न तन्त्रमित्यर्थः
“व्याघातेपी”ति । एकमेव बीजमङ्कुरजनकं तदजनकं चेति व्याघात एवे-
त्यर्थः यदि तदा जनकत्वं तदाऽजनकत्वं व्याहतमित्युच्यते तदा काल-
भेदेन व्याघातो न स्यादेव दृश्यते च भिन्नकालयोरपि प्रतियोगिध्वंसयो-
स्तादात्म्यं व्याहतमित्याह—। ^e “न च काले”ति व्याघातखण्डनान्तरमाह—।
^f “सत्प्रतिपक्षजात्योरि”ति पूर्वत्रेति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः सत्प्रतिपक्षे हि
द्वयोरपि हेत्वोरविशेषेणैव बाध्यबाधकभावो जातौ तु जातिरेव बाध्या न
तु तथा स्थापनीयहेतुरपि बाध्यत इत्यत्र किंविनिगमकमिति व्याघातवि-
शेषे कथय कथमिदं वैषम्यमिति गुरुपदिष्टोऽयं दोषो ननु मयोदित इत्यर्थः ॥
ख० “यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधक इत्यस्ति तस्य
जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि त्वद्देतुरसाधकः समवलप्रतिपक्ष-

प्रतिहतत्वादित्यस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य दारात्म-
व्याघातकत्वा^६ साक्षादावश्यापस्थाप्यद्वारेण वा स्वव्याघा-
तकतायामुपयुक्तविशेषाभावः ॥

टी० ॥ ननु सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्व्याप्तिपुरस्कारात्साधकत्वं जातिश्च
तदपुरस्कारादसाधकत्वमित्येतदधीनमेव वैषम्यमित्याशङ्क्याह—^८ “यद्य-
पी”ति इदं वैषम्यमतत्वं यतस्तुल्यबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वात् यथा सत्प्रति-
पक्षः परं व्याहन्ति तथा स्वात्मानमपि व्याहन्येतैवेति । स्वव्याघातकत्वस्य
तुल्यत्वादित्यर्थः दूषणत्वार्थमिति न नित्यः शब्दः कृतकत्वादिति प्र-
युक्ते यथानित्यत्वसाधर्म्यात्कृतकत्वादित्येयं यथानित्यत्वसाधर्म्याच्चिः
स्पर्शत्वाच्चित्य एव किं नस्यादित्ययं प्रत्यवस्थानप्रकारः इदमसाधकं निय-
मानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वादित्यत्रैव पर्यवस्यति । अस्य च साक्षादेव स्वव्या-
घातकत्वं सत्प्रतिपक्षे साधारणप्रतिहेतुरूपन्यस्तः न साक्षादेव स्वात्मानं
व्याहन्ति किं तर्हि तदुपन्यासानन्तरमसाधकतासाधनार्थं प्रतिहेतुप्रति-
हतत्वं यदुच्यते तत्तत्परं परयेति वैषम्यमित्याशङ्क्याह—^६ “साक्षादे”ति
यद्यपि प्रतिहेतुप्रतिहतत्वे प्रतिहेतुप्रतिहतत्वं न संभवति नियमानपेक्ष-
प्रतिधर्मप्रतिहतत्वे च नियमानपेक्षप्रतिधर्मप्रतिहतत्वं संभवतीति स्वाव्या-
घातकत्वं स्फुटमेव तथापि प्रतिधर्मप्रतिहतत्वं स्वपरसाधारणमेवेति
भावः ॥

मू० “नच तच्चास्तामेव व्याघातः सत्प्रतिपक्षता तु निरवद्यै-
वेति शङ्क्यं वक्तुं, यतः^७ शब्दादेर्नित्यत्वमेकस्मादनित्यत्वं
चापरस्मादनुमानात्तथासति किं न स्यात् * ‘तयोर्विरोध-
ग्राहिणः प्रमाणस्य बलात् ? *—इति चेन्न, “यथानित्यत्व-
मनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्याचक्ष्महे तथा विरुद्धमवि-
रुद्धं चास्तामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान्कथं निवारयिष्यसि” स्याद-
प्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तच्च दोषो न स्यादिति

चेत्तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षप्रतिह-
नत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते ॥

टी० ॥ स्वव्याघातकत्वे सति सत्प्रतिपक्षतास्तु नियमपुरस्सरजा-
त्युत्तरं च नियमानपेक्षत्वे सतीति तदसदुत्तरमित्याशङ्क्याह-। “नचे”ति ।
उभयोरपि व्याप्तिपुरस्कारेण सत्प्रतिपक्षतायां नियमत्वानियमत्वविरुद्-
धर्माध्यास इत्याह-। “यत” इति । ननु विरुद्धयोरध्यासे विरोध एव तयोर्न
भवेत् विरोधित्वादाध्यास एकत्रेति शङ्कते-। “तयोरि”ति । तर्ह्यन्यत्र
विरुद्धत्वं विरुद्धत्वांशे वा विरुद्धत्वं नित्यत्वानित्यत्वयोरेकस्यापि
इत्याह-। “ने”ति ननु सत्प्रतिपक्षिताभ्यां नित्यत्वानित्यत्वयोरेकस्यापि
न तत्र सिद्धिरसत्प्रतिपक्षितत्वस्य तन्त्रत्वादिति शङ्कते-। “स्यादप्येव-
मि”ति । प्रथमस्य समानबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वादसाधकत्वमिव द्वितीयस्या-
पि जात्युत्तरवत् स्वव्याघातकत्वमायातमिति परिहरति-। “तर्ही”ति ।

मू० “अनवस्थायां च यस्यां यस्यां सत्तायामपरापरसत्तायाया-
तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्थादोषः स्यादसिद्धौ
चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति ‘यदि चात्माश्रयादिषु
सर्वत्र विशेषायमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात्तत्र तथोपेयत
इति तर्ह्यापादनस्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्ती-
त्युक्तं भवति तथाच तत्र प्रमाणप्रश्लस्यावसरा न प्रसङ्ग-
स्येति ‘अपरेपि विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिव-
न्मन्तुमुचिताः तद्यथा अविनिगमः उत्सर्गः कल्पनागौ-
रवलाघवे चानौचित्यं चेति ॥

टी० ॥ द्वितीयसत्तायां तृतीया तत्रापि चतुर्थी आपाद्या तत्राश्र-
यस्य द्वितीयसत्तादेः सिद्ध्यासिद्धिपराघातादनवस्था स्यात्तुमेव न पारयती-

त्याह-। “अनवस्थायामि”ति । ननु यत्रात्माश्रयादीनाभासत्वं तत्र प्रामा-
णिकत्वं यत्र च तथा न तत्रैव तेषामनाभासत्वाद्दोषत्वमित्याशङ्क्याह-।
^b “यदि चे”ति । “आपादनस्यान” इति । यत्रात्माश्रयादिदोषत्वे नापादयत
तत्रेत्यर्थः तर्कविभागोऽन्यून इत्युपदर्शयन्नेत्र तर्कप्रतिरूपकत्वेनाभिमताना-
मुत्सर्गादीनां खण्डनमभिधातुं स्वरूपमादर्शयति-। ^c “अपरेपी”ति ॥

मू० विकल्पेनान्वयावगमयोग्ये एकस्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशा-
न्वयनियमनिर्द्धारणाऽशक्यत्वमविनिगमः सत्प्रतिपक्षहे-
त्वारिव निर्द्धारयितुमशक्यान्वययोः परस्परप्रतिषेधव-
पर्यवसानात् * नन्वन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भ-
वेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानुपपन्नं केवलं पुंसस्तत्र
यदि संशयः स्यात्स च किं न स्यात् ? *—इति चेन्न, भावान-
वबोधात्प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं
शक्योपगमादायवस्तुगत्याप्येकस्यान्वयः स्यात् * ^a “नन्वेवं
प्रमाणाभाव एव दोषः स्यन्नाविनिगमः ? *—इति चेन्न,

टी० ॥ “विकल्पेने”ति भूतत्वमूर्तत्वयोजातित्वेनान्वययोग्यतायामु-
भयोर्जातित्वे जातिसङ्कर इत्येकतरं जातिस्तत्र विकल्पः किंभूतत्वं मूर्तत्वं
वा जातिरतस्तत्रैकतरस्य जातित्वग्राहकं प्रमाणं विनिगमनाविरहः प्रति-
बध्नातीत्यर्थः ननु निर्द्धारणाशक्यत्वमेव कथं स्यादेकस्य जातित्वसाध-
कमन्यस्य जातित्वं प्रतिबन्धातीत्यत्र विनिगमनाविरह एव तन्त्रमित्यर्थः
भूतत्व मात्रस्यापि जातित्वाभ्युपगमे जातिसाङ्कर्याच्चिर्वर्तते एवेतिभूत-
त्वस्य जातित्वं सेदुमर्हत्येवापाततः नतु संशयमात्रं भवतीति शङ्कते-।
^a “नन्वि”ति अन्योन्यप्रतिबन्धादेकमात्रनियतं प्रमाणमेव न भवतीति परि-
हरति ^b “प्रमाणे”ति ॥

मू० “तस्याविनिगमोन्नयत्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोत्पन्नस्यो-
पन्यासौचित्यात् *^७ नन्वेवमनुमाने व्यक्त्यविनिगमो दोषः
स्यात्? *—इति चेन्न, ‘तत्रानेकव्यक्तीनामभ्युपगमसिद्ध्य-
भावात्सामान्योपसंस्कारस्यैकमेव व्यक्तिमाक्षेप्तुं सामर्थ्यात्
“अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति ‘बा-
हुल्यदृष्टमपेक्ष्य बाहुल्यदृष्टतया दुर्बलस्योपगमार्हतो-
त्सर्गः तद्यथा

टी० ॥ प्रमाणाभावोऽपि विनिगमनाविरहप्रयुक्त एवेति तस्यैवोप-
जीव्यत्वमित्याह—। “तस्ये”ति । ननु धूमेन तार्णः पार्णो वा अनुमीयता-
मिति विनिगमनाविरहादैक्येऽपि वह्निस्तत्र न विरुध्येदिति शङ्कते—।
^७ “नन्वि”ति । तार्णत्वेन पार्णत्वेन वा वह्निर्नानुमीयते किंतु वह्नित्वेन
तत्र च न विनिगमनाविरह इति परिहरति—। “तत्रे”ति तत्र वैकल्पिकी
द्वयोरुपस्थितिरेव नास्तीत्यर्थः एतदेवाह—। “अविनिगमस्ये”ति । “अने-
काभ्युपगमे” प्रतीतेः पूर्वमनेककोटिकविकल्पे सतीत्यर्थः उत्सर्गस्वरूप-
माह—। “बाहुल्ये”ति ॥

मू० स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमा-
णानुपनिपाताविशेषेऽपि विना बाधमममायमभ्युपगच्छन्तं
प्रति स्यात् ननु प्रामाण्यं यं तर्कमेतमालम्ब्याहुः “तस्माद्दो-
धात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अर्थान्यथात्वहेतू-
त्यदोषज्ञानादपोद्यत” इति । “द्रष्टव्योदाहरणश्चैतदीश्वरा-
भिसन्धौ वेदप्रामाण्ये तथा, यथा न सौगतोऽपि विप्रतिप-
त्तुमर्हति * ननु बलवदेककोटिकाः संशय एवोत्सर्गस्तत्कथं
तर्कः स्यात्? *—इति चेन्न,

टी० ॥ “स्वस्यस्ये”ति । सुप्तजाग्रदवस्थमपि ज्ञानप्रमाणं स्यादित्यभ्युपगमे ज्ञानानामौत्सर्गिकं प्रामाण्यं “तस्माद्बोधात्मकत्वेने”ति बोधकप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वेनेत्यर्थः ननु ज्ञानप्रामाण्यमौत्सर्गिकं नियतमेवेत्यत उक्तम् “अर्थान्यथात्वे”त्यादि अर्थान्यथात्वं विषयतावैयधिकरणं तत्र हेतुश्चक्षुरादयस्तदुक्त्यस्य तच्चिदस्य दोषस्य पित्तादेर्ज्ञानादपोद्घाते तथोत्पादकसत्त्वेन नायच्च यमः क्वचिच्च प्रामाण्यस्यापि सम्भवादित्यर्थः औत्सर्गिकं च शब्दानामर्थपरत्वं क्वचिदित्यादिभिः पदैरपोद्घात इत्युदाहरणम् । उदाहरणान्तरमभिप्रेत्याह—। “द्रष्टव्ये”ति ॥

प्र० “उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयावलम्ब्यत्वात्संशयस्यत्वनेवं भावात्” उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात्संशयस्य च कोटिद्वयावगाहित्वात् । एतेन संशयस्यैवैका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम् । निर्णयेऽपि संशयस्यैव वस्तु नियतकारणजत्वरूपबलवती कोटिः स्यात् । * “स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयस्यानुस्फूर्तिः स्यात् ? *—इति चेन्न, । “उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्चेदानुमतेरेव बाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गोपायैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् / तस्माद्यथाऽनवस्थादयो बाधादूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तथोत्सर्गापि तथैवेति ॥

टी० ॥ प्रायशो ज्ञानमिदं प्रमैव स्यादेवमेकसंभावनात्मकः संशयस्तथोत्सर्गो वाच्यः संभावनायाश्च स्यादुत्सर्ग एव मूलमन्यथा समकोटिक एव संशयः स्यादिति मूलमूलीभावापत्तयोरुत्सर्गसंशययोर्महान्भेद इत्याह—। “उत्सर्गस्ये”ति । भेदकमूलमाह । “उत्सर्गस्ये”ति—। ज्ञाने प्रामाण्यं संभवतीत्युत्सर्गो ऽऽकारः ज्ञानं प्रमाणं न वेति संशयाकारस्तयोराकारकृत

एव भेद इत्यर्थः संशयस्यैकस्यां कोटावुत्सर्गपदप्रयोगनिरस्यति “एते-
ने”ति-। उपजीव्योपजीवकभावेन विषयभेदेनेत्यर्थः ननुत्सर्गकाले संशयानु-
वृत्त्या तस्य संशयकोटित्वं संभाव्यते निर्णयकाले संशयो नास्त्येवेति कस्य
कोटित्वनिर्णयस्यादिति शङ्कते-। ^d“स्यादप्येव”मिति । येनोत्सर्गस्तर्क
इष्यते तस्य तत्काले कोटित्वं संभाव्यते निर्णयकालेपि संशयानुमतिर्नास्तीति
परिहरति-। “उत्सर्ग”ति । तर्को भवत्येवेत्याह-। ^f“तस्मादि”ति ॥

श्रु० सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवं “दृष्टजाती-
यमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखं न प्रमीयते स्वल्पमपेक्ष्य च
बह्विति अखिलजनानुभवसिद्धमेतत्, दर्शितं च विविच्येद-
मीश्वराभिसन्धौ यथा नैयायिकादिकं प्रति चित्यादिषु
प्रतिकायं कर्तृणां भिन्नानामभ्युपगमापादके च सौगतं
प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकाला-
नेकनीलादिव्यक्त्युत्पादापादकं चेति दूषणानुकूलमिदं तद्व्य-
तिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलं “प्रामाणिकाव्यव-
हार्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यं

टी० ॥ “सुगमासुगमयोरिति” । सुबोधकदुर्बोधकयोरित्यर्थः तथाच
दृष्टजातीयमल्पं च सुबोधं अदृष्टजातीयं च दुर्बोधं तत्र गौरवं प्रमाणप्रति-
बन्धकं लाघवं च प्रमाणसहकारिगौरवे लाघवे च विषयभेदौ तद्विषयभेदौ
वा तद्विषयके ज्ञाने एव इदं गुरु इदं लघ्वित्याकारं प्रमाणस्वाभाव्यादेव
लघुविषयपरिच्छेदकत्वं गुरुविषयायाहकत्वमित्याह-। “दृष्टेति” । नैया-
यिकानामेकेश्वरसिद्धौ प्रमाणसहकारि सौगतानां न समर्थवीजक्षणस्यैका-
ङ्गुरजकनत्वे लाघवं सहकारि विपरीतसिद्धौ च गौरवं दोष इत्यर्थः
अनौचित्यस्वरूपमाह-। ^b“प्रामाणिके”ति-। प्रामाणिकानां न व्यवहारो
यच्च सर्वथाप्यसमाधेयं तदनौचित्यमित्यर्थः ॥

मू० वैजात्यनामकं तस्य भेदाः प्रश्नवैजात्यादयः प्रश्नविषयमप्रमि-
 खतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैजात्यं यथा अवस्तुनि वि-
 धिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छति प्रमाणव्यवहारिणां
 सौगते अत एवात्रानौचित्यापरनामकं वैजात्यं परस्य दोषं
 मनसि कृत्वैके ब्रुवते अत्र "सहृदयानां मूलकतैवोचितेति ।
 अपरे च न ह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णो वेति
 वैजात्यं विना प्रश्नः स्यादिति यदि चेदमनौचित्यं नाम-
 दोषो नाभ्युपेयते तदानीमर्थान्तरेण प्रकृतमर्थान्तरस्या-
 र्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात् तत्परम्परामालम्बितु-
 कामः केन दोषेणार्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिनि अर्था-
 न्तरेणैव तत्परिहरणमनुचितमित्यतो न्येन जीयेत ^६ अर्था-
 न्तरनियहतायां विप्रतिपन्नोपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य
 स्वभङ्गभयात्कथावसानमनिच्छन्तं कथं जयेत ॥

टी० ॥ उत्तरानर्हाभिधानमनौचित्यमिति सामान्यलक्षणमित्यर्थः
 धर्मिण उपस्थानं किं गौरः कृष्णो वेत्यादिवैजात्यमनौचित्योद्भावने प्रकार-
 माह-। "सहृदयानां मूलकतैव"ति । अन्यथैव वाद्यप्रतिभयैव निगृह्यते-
 त्यर्थः "तत्परम्पराम"र्थान्तरपरम्पराम् अर्थान्तरस्य नियहत्वे विमतस्तेन
 जेतुमशक्यो ऽनौचित्येनैव विजीयेतेत्यर्थः अन्यथार्थान्तरभेदार्थान्तरं वा एवं
 सत्त्वादित्दं जीयेतेत्याद्यनौचित्यं च दोषाय भवेदित्यर्थः । अनौचित्यस्य
 मूलान्तरमाह-। ^६ "अर्थान्तरे"ति । योप्यर्थान्तरं नियहं नेच्छति प्रश्नपरंपरा-
 मालम्बमानं वादिनं कथं विजीयेत किं द्रव्यमिति प्रश्ने गुणवद्द्रव्यमित्यु-
 त्तरे को गुण इति पुनः प्रश्ने स्पर्शाश्रयो गुण इत्युत्तरे स्पर्श एव क इति
 पृच्छन् वादी कथमनौचित्यमन्तरेण जेतव्यः ॥

मू० "न चा नवस्थया जयतीति वाच्यं, यावदुत्तरमर्थान्तरेण

परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्थासास्यात् ^७ “दोषं
व्यक्तिविवेके ऽमुङ्कविलोकविलोचने । काव्यमीमांसिषु
प्राप्तमहिमा महिमादत्” ॥ “ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्य-
वहार्यत्वमिति पृष्टेन यदिमूकत्वमालंब्य तथात्वं वादिनि
न व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभापतेत् । अथ तथात्वं व्युत्पाद्यते

टी० ॥ नच प्रश्नानवस्थैव तत्राद्याव्येत्याह—। “नच”ति—। अन-
वस्थापादनेपि कानवस्थेति प्रश्नसंभवात् तथा च प्रश्नोत्तरपरम्परायां द्वयो-
रनवस्था स्यादित्यर्थः अनौचित्यस्य प्रामाणिकाध्यपगमेन प्रामाणिकत्व-
माह—। ^७ “दोषमि”ति । अमुं दोषमनौचित्याख्यं दोषं महिमनामा कश्चि-
दालङ्कारिकः स्वकृते व्यक्तिविवेकनामयन्ते आदृत पुरस्कृतवात् काव्य-
मीमांसिषु काव्यविचारेषु प्राप्तमहिमा लब्धमहत्त्व इत्यर्थः तथाच महिमा
“अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यमूलाहि रसस्योप-
निषत्परे”ति प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमनौचित्यविशेषमालंब्य शङ्कते—
^८ “नन्वि”ति । तथात्वमिति प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमित्यर्थः ॥

मू० प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य तदात्यन्तासद्यवहा-
र्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रुवते मूकतैवात्र विज-
यायेति नचाप्रतिभैवं प्रसज्येत, “उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरा-
र्हस्येति तल्लक्षणात्” ^७ यदिचायं नियमो वादिना दृश्यते पद-
भ्रान्त्यैव तेन व्यवहर्तव्यम् अनुवादादन्यत्रेति तदा मध्य-
स्थोद्भाव्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्यतां “मध्यस्थेन ह्यपभ्रंश-
भाषयापि यथावादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रमाणमवल-
म्ब्यापि क्रियेत तदा को दोषस्तस्य स्यात्तत्र विषये तथैव
तेन वादिबोधनस्य शक्यत्वात् ॥

टी० ॥ “प्रश्नार्थादिति” । विधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन किं-
ञ्चिद्व्यवहिते नचेति प्रश्नार्थः विधिनिषेधव्यवहाराभाजनत्वेन यदि व्यव-
हिते तदापि दोषो न व्यवहिते चेत्तत्राप्युभयथा चोत्तरयितुरसद्व्यवहा-
र्यतास्वीकरणं व्याघात इत्यर्थः अप्रतिभालक्षणे उत्तरार्हं उत्तराप्रतिप-
त्तिरिति कृते तस्योत्तरानर्हतया नाप्रतिभेत्याह—^a “उत्तरस्ये”ति । गत्य-
न्तरमाह—^b “यदिचायमि”ति । मध्यस्थेन तत्रानौचित्यविषयविषयक-
मनौचित्यमुद्भावनीयमिति समुदायार्थः “पदभ्रान्त्यैवेति” अनौचित्योल्लेख-
वादिनो भ्रांत्या व्यवहारे नियमभङ्गस्यादिति भावः नन्वेवं मध्यस्थ एव
निश्चयते इत्यत आह—^c “मध्यस्थेन ही”ति । अन्यथापक्षशाभिधाने
निरर्थकनियहेण मध्यस्थो निश्चयतेत्यर्थः ॥

श्रु० “तस्मान्मध्यस्थं^(१) प्रत्यनुत्तरदानं स्वदोषपरिहाराय प्रतिवा-
दिनापि वैजात्यलक्षणदर्शनं कार्यं मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमा-
णेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात्^b ननु वादिभ्यामेव वा वा-
दिनि मध्यस्थेन वा तं प्रति वादिना वात्यन्तासद्विषय-
व्यवहारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृतास्या, ‘त्किन्न-
स्या, द्विशिष्टरूपे संबन्धाशेषाः सत्ख्यातेरन्यथाख्यातिवा-
दिभिरप्यभ्युपगमात्* “ननु बन्धासुताच्छविषाणं भिन्न-
मित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये विशेषणेषु नासत्-
ख्यातिरुपगन्तव्या? *—इति चेत् ॥

टी० ॥ ननु वादिनियोगमन्तरेण मध्यस्थोपि कथमिदमुद्भावयेत्-
त्रियोगाभाभिधानस्यानौचित्यमापत्तितमिति तथाचाभात्यैव वक्तव्यमिति
नियमो भक्त इत्यत आह—^a “तस्मादि”ति । वादिनंप्रत्ययं नियमो ननु
मध्यस्थमपि प्रतीत्यर्थः नन्वेवमप्यसत्ख्यात्यापत्तिस्वीकारो दुर्बार इत्याश-
ङ्कते—^b “नन्वि”ति । वादिभ्यामेवासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यादित्यन्वयः

(१) प्रत्यनुत्तरदानमित्यपि पाठान्तरम् ।

यद्वा वादिभ्यामेवेत्यत आरभ्यैवासत्ख्यातिव्यवहारोपगम इत्यर्थः इन्द्रशी
मसत्ख्यातिमभ्युपगच्छन्त्येवान्यथाख्यातिवादिनोपीत्याह-। “किं न स्या-
दिति” नन्वन्यथाख्यातिवादिभिर्वैशिष्ट्येण सद्भावो ऽभ्युपेयते स च विशे-
षणविशेष्ययोरपीति शङ्कते-। “नन्विति । अत्राऽखण्डनमसन्मात्रं भासते
सासत्ख्यातिरङ्गीक्रियते प्रकृते च विशेषणविशेष्ययोरसत्त्वेऽपि भेदः सचेव
भासते इति नासत्ख्यातिरिति ॥

श्रु० “न, असत्ख्यात्यभ्युपगमस्य सत्ख्यातित्वात्प्रागनियमोप-
गमविश्रान्तत्वात् असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते
नतु केवलमसत् कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथा-
ख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् वन्ध्यासुताच्छशविषाणं
भिन्नमिति प्रतिपत्तापि भिन्नमित्यपभ्रंशः सामान्यतो
ऽन्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रति-
योगि चेति यद्वस्तुतः तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तस्येत्य-
न्यथा कृत्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता भवति
यथा तु विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयप्रतियोगिनी अत्य-
न्तासति एव किं न प्रतिभासेते तावतापि यथोक्तान्यथा-
ख्यात्यनुल्लङ्घनादेव नचैवमसत्ख्यातिवादिनापि शक्यं
वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशत इत्यस्मत्पक्षाद्विपरीतं विशिष्टं
संबन्धश्च कचिद्विशेषणाद्यप्यत्यन्तासद्भान्त्योऽल्लिख्यत इत्ये-
वंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सदपि प्रका-
शते किं चित्त्वात्किं नासत्प्रकाशते इति ॥

टी० ॥ परिहरति-। “नेति” । अन्यत्र सतोर्विशेषणविशेष्ययोर्वै-
शिष्ट्यमसद्भासते प्रकृते त्वसतोस्तयोर्भेदः सचेव भासत इति भानवैषम्यमि-
त्यर्थः “तावतापी”ति । अन्यथाख्यातिरेवमभ्युपगता भवतीत्यर्थः नचेत्य-

स्मिन् प्रकाशत इत्यन्तं शङ्का किञ्चित्सद्भासने यथान्यथाख्यातिः तथाकिं
चिदसद्भासने सत्ख्यातिरेव किं न स्यात् तथाच स्वीकृता त्वयाप्यस-
त्ख्यातिरिति शङ्कार्थः ॥

मू० “यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुसृष्टेः केवलमलीक-
मुखिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु यथोक्त
मेव परोप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रामाणादिवद-
चाप्यविप्रतिपत्तिरेवेति * ननु सर्वथैवासत्ख्यातिरपि भव-
तानुमन्तव्यैव तथाहि बन्ध्यासुतशशविषाणे कूर्मरोमैवेति-
वदतः शब्दादर्थं प्रतिपादयतां^(१) किं तदणुमात्रमपि
समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेः ? *—इति चेन्न, तत्रापि तादात्म्यस्य
सामान्यतो न्यत्रप्रतीतस्यैवासदुपहितस्य स्फुरणोपगमात्
^bप्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकत्वं हि तादात्म्यं तच्चा-
न्यचास्त्येव ॥

टी० ॥ परिहारमाह—^a “यतः” इति । विकल्पे सन्मात्रविषयः परेण
बौद्धेन स्वीक्रियते तेन न सादृश्यं सत्ख्यातौ विप्रतिपत्तत्वादेव यदि
विकल्पेऽपि सदुपरागस्त्वयेष्यते तदा धूमत्वादिजातीनां पारमार्थिकत्वा-
भ्युपगमे व्याप्तिग्रहसम्भवे त्वयानुमानप्रामाण्यविप्रतिपत्तिस्त्याज्या नचासा-
वसत्ख्यातिरित्यर्थः सामान्यमलीकं, स्वलक्षणं च देशकालाननुगतमिति
व्याप्तिग्रहो न सम्भवती^(१)त्यनुमानप्रामाण्येन वानुदयः स त्वया त्यक्त एवेति
भावः यद्वा तत्प्रामाण्यमङ्गीकरोति असत्ख्यातिं च तं प्रतीदमुक्तं “णुमात्र-
मपी”ति । स्वल्पमपीत्यर्थः ननु शशविषाणादीनामन्योन्यतादात्म्यं कथं
सदित्यत आह । ^b “प्रकारे”ति । प्रकारभेदवत्त्वेनेत्यर्थः ॥

(१) किन्तदर्थमात्रमपि—इत्यपि ग्रन्थान्तरस्यः पाठः ।

(२) अनुमानाप्रामाण्येवानुदय इति तु साधोयान्पाठः । अनुमानप्रामाण्येत-
वानुदयइत्यपि क्वाचित्कः पाठस्तथापि विचारणीय एव ।

मू० “तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेपि तत्तत्प्रमावत् मध्य-
स्थाद्यप्रमया तथा प्रश्नानौचित्यादिप्रमोत्यादनाविरोधे
बाधवत् भ्रमविषया ऽतथाभावेपि भ्रमस्याप्रमात्वपरमार्थि-
कतावत्प्रश्नविषयासत्यत्वेपि प्रश्नानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव
एतेन ^६ भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टचरमित्यपि
परास्तप्रायमिति एवमन्यत्रा—

टी० ॥ नन्वनौचित्यविषयगोचरभ्रान्तिमता मध्यस्थेन वादिन्यनौ-
चित्यप्रमा कथमुत्पादनीया अनुत्पादने च कथमनौचित्यमप्रमितं न भवे-
दित्यत आह—। “तर्कसंशयाभ्यामि”ति । नहि भ्रान्तेर्भ्रान्तिरेव जायते
तर्कसंशयाभ्यां सद्नुमितिजननात् । यद्वा तर्कसंशयविषयको विषयजन्यः
साक्षात्कार एव दृष्टान्तः शशशृङ्गं चक्षुर्वक्रं वा गगनारविदं सुरभि नवेति
प्रश्नविषयस्यासत्त्वेऽप्यनुचितमेतत् यदयं पृच्छतीति ज्ञानं प्रमैवेत्यर्थः “बाध-
वदि”ति । बाधवतो भ्रमस्य विषयतयात्वाभावे भ्रमत्वं प्रामाणिकानां तथा-
नौचित्यज्ञानप्रमात्वमविरुद्धमित्यर्थः नन्वन्यथाख्यातिजन्यं ज्ञानं भवतु
प्रमा प्रकृते त्वसत्ख्यातिजन्यमिति नानौचित्यज्ञानं प्रमा स्यादित्यत
आह । ^६ “एतेन”ति । असत्ख्यातेरन्यथाख्यातित्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः ॥

मू० “प्येवंविधोदाहरणे वाच्यं, ^७ नच कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथा-
ख्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति, “अन्यथा कथमस-
त्ख्यातिवादिनो मतमपि जानीयादज्ञात्वा च स्वपरमत
वैचित्र्यं कथं वादे प्रवर्तत “एते सर्वेपि तर्काः प्रमाणविरोधे
वा प्रमाणाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्तो न बाधासिद्धि-
भ्यां भिद्यन्ते पूर्वैरपि लोकसिद्धत्वाद्भवहताः केवलमस्मा-
भिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्ताः ततो न प्रबन्धेन निर-
स्यन्ते “विषयवृत्तेऽपि संबर्ध्य स्वयं हेतुमसाम्प्रतमि”ति । ये

च परैस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियन्ते आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं
मूलशैथिल्य मिष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मिथो विरो-
धश्चेति सोऽयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्यते ॥

टी० ॥ ननु बन्ध्यासुते गगनारविन्दं तत्र च कूर्मरोमेत्यादौ चा-
सत्ख्यातौ का गति र्नेह्यत्र तादात्म्यं भेदो वाच्यत्र गृहीतो भासते येना-
न्यथाख्यातिः स्यादित्यत आह—^a “एवमि”ति । एवं सत्यपि विप्रतिपक्षं
प्रत्याह—^b “नच कश्चिदि”ति । नन्वेवमप्यनुपपन्नमेव तन्मते ज्ञानं चास-
त्ख्यातिपर्यवसन्नमेव स्यादित्यत आह—^c “अन्यथे”ति । नन्वात्मश्रयादी-
नामुत्सर्गादीनां च पृथक्त्वे निग्रहस्यानाधिक्यं स्यादिति सिद्धान्तमनुरुध्या-
ह—^d “एते”इति । ननु बाधाऽसिद्ध्योरेवैषामनुप्रवेशे त्वयैव किं पृथ-
क् पृथङ्निरूप्यत इत्यत आह—^e “पूर्वैरि”ति । ननूत्सर्गादीनां पूर्वैर्बध्य-
माणानामपि तत्पूर्वैर्नाक्तमित्यत आह—^f “केवलमि”ति । “प्रबन्धेने”ति ।
खण्डनान्तरोक्तेन तु खण्डिता एवेत्यर्थः विशिष्टखण्डने हेतुमाह—^g “विष-
वृत्तोपी”ति । हेत्वाभासा एव तर्काभासा अपि नतु तर्काणां दोषविशेषा-
भिधानं युक्तमित्याह ॥ “ये च परैरि”ति ॥

मू० “व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते
तथैव तर्कापि इयान् परमनयोर्विशेषो यदनुमानं तयोः
प्रमित्या जायते तर्कस्त्ववास्तवाभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपग-
ममात्रसिद्धाभ्यां भवति तेन विमृष्यमाणः तर्कः पराभ्यु-
पगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयसिद्धिमपि तावदा-
स्तवीमनुरोद्धुमधिकरोति ततः प्रमित्यभ्युपगमसिद्धिस्त
वैचित्र्याश्रयाद्भेदादन्योऽयवान् यथा च हेत्वाभासविभागः
तद्वदेव च तर्काभासविभागोऽपि न्यायः^h तस्मादाश्रयासि-
द्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानव-

टी० ॥ नन्वनुमानापेक्षया बीजवैषम्यममीषामिति तद्वैषम्ये-
नापि भवितव्यमित्यत आह-। “व्याप्ती”ति । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभ्युप-
गमो बीजमिति व्याप्तिपक्षधर्मताश्रया एव दोषा इतोपि भवितुमर्हन्तीत्यर्थः
“प्रमित्यभ्युपगमसिद्धी”ति । अनुमाने प्रमितिरूपा सिद्धिस्तर्कं वा भ्युप-
गमरूपासिद्धिस्तत्कृतं यद्वैचित्र्यं तदाश्रयाद्वेदादित्यर्थः तथाचेयानेव भेद-
स्तर्कानुमानयोरनन्तत्वन्यायेन वैषम्यं स्यादित्यर्थः ननूक्तास्तर्का दोषा हेत्वा-
भासेषु चेच्चान्तर्भवन्ति तदा तत एव तत्र भविष्यन्तीत्यत आह-। “तस्मा-
दि”ति । “असिद्धिरेकैवे”ति । स्वाश्रयासिद्धिः स्फुटैव मूलशैथिल्यं व्याप्य-
त्वासिद्धिरेव दृष्टापादनं स्वाश्रयासिद्धिरेव सिद्धसाधनद्वारिकेत्यर्थः ॥

श्रु० तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति
विशेषः मिथोविरोधश्च सत्यतिपक्षतैव विपर्ययापर्यवसानं तु
दोष एवापादनस्य न भवति यन्नाम विपर्ययापर्यवसाना-
दापादनमात्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि
बाधविहङ्गत्वव्यभिचारात्वनुमानवत् तर्कपि दोषाः पृथ
गवाच्याः बाध उत्सर्गसम्भावनादेरन्यचानुकूलः तर्कस्य
सप्तममपि दोषं तर्कस्यापि तिसास्यं न नामोपगच्छामः स
चोभाभ्यामभ्युपगतव्याप्येनानभ्युपगतव्यापकेन प्रागेव
दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति ॥

टी० ॥ तत्रेति हेतौ इहेति तर्कं विपर्ययापर्यवसायितर्केण परसा-
धनदोषाभिधानस्यादर्शितत्वादित्याह-। “विपर्यये”ति । तर्कदोषविभागे
नूनत्वमाह-। “बाधे”ति । यद्यपि विहङ्गहेतौ तथापि यथानुमाने
व्याप्यत्वासिद्धेः प्रस्तावेन तयोः परिगणितं तथात्रापि स्यादित्यर्थः ननु
बाधेन गुण एव नतु दोष इत्यत आह-। “बाध”इति । उत्सर्गाप्यसम्भ-
वाख्ये च तर्कं तत्रापि भवत्येवोत्सर्ग इत्यर्थः पूर्वापपादिततर्कदोषान्तर-

स्व० " एवं प्रकाराणि तत्तत्क्षेत्रेषु खण्डनान्यूहनीयानि तदेतासु
खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रका-
रान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वयम्वहति परैर्वि-
विच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिमता बाधनीयानि ।
अत्र चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि
प्रकारान्तरं कोपि स्वयम्वहति उक्तानां बाधकानां मध्ये
क्वचित्प्रज्ञया समाधानमभिदध्यात्तत्र खण्डनवादिनः
प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत्तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये-
बहुपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तर-
मवतारणीयम् एवं तत्रापि परेण प्रज्ञाशेषणे पुनस्तथैव
शाखान्तरेषु संक्रमणीयमिति प्रकारेण खण्डनमये चक्रे
सम्यगवधेयम् ॥

टी० ॥ उक्तखण्डनमन्यत्रातिदिशति-। ^a“एवं प्रकाराणी”ति । ये पदार्थाः यानि च लक्षणानि खण्डितानि तेषां सिद्धान्तिभिः प्रकारान्तरेणोपन्यासे कृते तत्खण्डने स्वयं समाधाने वा कृते खाण्डनिकाय प्रकारमुपदिशति-। ^b“तदेतास्वि”ति । प्रज्ञाशेषः खाण्डनिकस्य सर्वथात्यन्तमवधेय इति यत्किञ्चित्सिद्धान्ती वदति-। ^c“खण्डने”ति । तत्खण्डनमवतारणीयमित्यर्थः ॥

मू० "नच शाखान्तरसंक्रान्तावर्थान्तरं पतेत् अप्रकृतत्वाभा-
वात्^६ नचैकनिर्णयारम्भे ऽन्यसंक्रान्तावनौचित्यं स्यात्,
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यादौ परेणोक्ते कृतकत्वादाव-

विप्रतिपत्तव्यत्वापत्तेरन्यतरासिद्ध्याद्युच्छेदापातात् येन हि
तन्निर्वाह्यते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतैवेति
तस्मात् । “तत्तुल्योदस्तदीयं च योजनं विषयान्तरे ।
शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधा भ्रमति मत् क्रिया ॥” ग्रन्थग्र-
न्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया,

टी० ॥ प्रकृतपदार्थखण्डनमुपक्रम्य यत्किञ्चित् खण्डनाचरणेयान्तरं
स्यादित्याशङ्क्याह-। “नचे”ति । प्रकृतपदार्थखण्डनोपयोगितैव तदभिधा-
नान्वार्यान्तरत्वमित्यर्थः ननु माभूदर्थान्तरत्वमनौचित्यं स्यादेव शाखान्तरा-
श्रयण इत्यत आह-। ^b “नचे”ति । एवमनौचित्ये शब्दानित्यत्वं विप्रतिप-
द्य तत्साधने कृतकत्वे पुनर्विप्रतिपत्तावनौचित्यं भवेत् येनान्यतराभिद्युप-
न्यासोपि न घटेतेत्यर्थः अर्थान्तरत्वनिरासायोक्तमर्थं कारिकायाः सङ्कलय-
ति-। “तत्तुल्ये”ति । उक्तखण्डनतुल्यस्य खण्डनान्तरस्योह उक्तस्यैव वा
खण्डनस्य विषयान्तरे योजनम् उभयथाऽपस्फूर्तौ यत्किञ्चित्पदमादाय
खण्डनमुक्तं खण्डनस्मरणं चेति प्रक्रिया त्रिविधा भ्रमतीत्यर्थः क्वचित्त्रिधात्र
मतिर्मत्क्रियेति पाठः” मतिमतामत्र त्रिधा क्रियेत्यर्थः कठिनोक्तिदोषं समा-
धातुमाह-। ^d “ग्रन्थग्रन्थिरि”ति । अभिसन्धिपूर्वकमेव क्वचित्किञ्चित्क्वा-
ठिन्यं नत्वकौशलकृतमित्यर्थः ॥

श्रू० “प्राज्ञमन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु । अङ्गा-
ऽऽराद्गुरुः श्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादयत्वे तत्तर्कर-
सोर्मिमज्जनसुखेष्टासज्जनं सज्जनः, ॥” ताम्बूलद्वयमासनं
च लभते यः कान्यकुजेश्वराद्यः साक्षात्कुरुते समाधिषु
परब्रह्म प्रमोदार्णवम् । यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्त-
केषु यस्योक्तयः, श्री श्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्यु-

दीयादियम् ॥ इति श्री श्रीहर्षकृतानिर्वचनीयसर्वस्वे ख-
ण्डनखाद्ये तुरीयः संकीर्णपरिच्छेदः । शुभमस्तु ॥

टी० ॥ यन्न्यन्यासे हेतुमाह—^a “प्राज्ञमि”ति । ^(१) प्रसन्नतायां स्वय-
मेव पुरुषस्तदर्थं जानीयादित्यर्थ एवास्य यन्न्यस्य न स्यादिति भावः अदुया
आरादुः सेवितो गुरुर्येन तेन श्लथीकृतो दृढो यन्निर्यस्य स सज्जन एव
तर्करूपो रसस्तस्योर्मिषु मज्जनेन यत्सुखं तेषु आसज्जनमासंगमासाद
यत्त्वित्यर्थः सद्गुरोरधीत्य खण्डनमयं तर्कप्रयोगेन विजयखण्डनमासादयतु
सत्कृत इति भावः स्वात्कर्षव्यापनेन यन्न्यस्य श्लाघनीयतामाह—^b “ता-
म्बूले”ति । “स्वभातुर्जयनाथस्य व्याख्यामाख्यातवान् यतः । मत्पिता भव-
नाथोयं तामिहालिखमुज्ज्वलाम् ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायसन्मिश्रभवना
यात्मज महामहोपाध्यायसन्मिश्रशङ्कर विरचिता खण्डनखाद्यचतुर्थपरि-
च्छेदशाङ्करी टीका ^(२) समाप्ता ॥ शुभमस्तु । परमेश्वराय नमः ॥

॥ समाप्तोयं यन्नः ॥

(१) प्रसन्नतायाम्=यन्नस्य सरलत्वे ।

(२) अत्रेति पदस्य समाप्त्यर्थकत्वे समाप्तेति पुनरुपादानमासेनमात्रम् ।
पूर्वोपन्यस्तयन्नार्थकत्वे तु समाप्तेति यथावस्थितमेव—

शुद्धिसूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
त्व	त्वं	४	४	केना	केन	३४६	२३
गिरामीशः	गिरि—ईशः	४	२६	मानमभिधीयते	मानमभिधीयते	३४८	२६
चार्वादेदोषः	चार्वादेदोषः	१३	३	यद्धम	यद्धम	३६१	१०
निवतत	निवर्तत	४	२६	सार्धत्रिकत्व	सार्धत्रिकत्वं	३६१	१०
स्य	स्यु	२५	२६	विशेष	विशेषे	३६४	२१
वत्व	वत्त्वं	३३	३	अविकल्पत्वात्	अविकल्पत्वात्	३६४	२१
नाधिकम्-स-	नाधिकमस-			तर्कद्	तर्काद्	३६५	१
तापि	तापि	३४	१४	द्रव्य	द्रव्य	३६७	१७
सत्तान्तभावेन	सत्तान्तभावेन	३७	१२	गमते	गम्यते	३६९	१२
भवन्ति	भवति	५७	१२	नित्यहः	मित्याह	३७६	१
तैदोषैः	तैदोषैः	५८	७	हेतो	हेतो	३७४	२३
कमत्याद्यपि	कर्मत्याद्यपि	६५	२	त्वाध्याभावा-	साध्याभावा-		
करणीपेक्षया	करणापेक्षया	६७	१७	व्याप्य	व्याप्य	३८२	५
तमुम	तममु	६७	२५	नैयायिकादीन्	नैयायिकादीन्	३८२	१६
सिद्धा	सिद्धा	१०१	५	तद्धेतूनामपि	तद्धेतूनामपि	३८४	१
कहलः	कलहः	१०३	१२	पुरुषन्तपेक्षया	पुरुषान्तरस्ये-		
वृत्त्यभ्युगमे	वृत्त्यभ्युगमे	१२३	१३	च्छया	च्छया		
अध्यात्मं	अध्यात्मं	१३६	१६	निहि	निहि	३८५	२६
इदन्त	इदन्ता	१५६	१	तत्करणां	तत्करणां	४०४	२२
प्रभिज्ञानं	अत्यभिज्ञानं	१५७	७	सङ्गहीतुं	सङ्गहीतुं	४१०	१५
(१)	(१)	१५८	२५	पतं	प्रकृते	४३४	२६
(२)	(६)	१५९	२६	मिमि	मिति	४३९	६
ततोलेखि	ततोलेखि	१६०	१८	तायवेत्यत्र	तावेवेत्यत्र	४४४	२३
स्मति	स्मति	१७८	१७	हेतुं	हेतोः	४४९	१५
ततोलेख	ततोलेख	१८४	१३	निर्देशस्य	निर्देशस्य	४५०	१४
प्रमेयत्वं न	प्रमेयत्वेन	१९१	२	किमायातं	किमायातं	४५०	१६
स्मति	स्मति	१९२	१२	स्वस्यभावा	स्वस्वाभावा	४५४	२१
तस्माद्	तस्माद्	२१८	१४	स्वस्वभाव	स्वस्वाभाव	४५४	२१
इनाद्यः	३। नाद्यः	२२३	१६	वाणादिना	वारणादिना	४६३	२२
सहितस्यैवा	सहितस्यैवा	२२३	१७	वागादेः	वारणादेः	४६४	१
भिन्नत्वां	भिन्नत्व	२२४	२१	वाणत्व	वारणत्व	४६४	४
वदते	वत्यते	२७५	२८	वाणस्य	वारणस्य	४६४	५
करत्वे	करणत्वे	३२१	२४	गडने	खण्डने	४६७	७
सित्यादि	मित्यादि	३४२	२४	नाक्तादोषः	नाक्तादोषः	५०५	४

शुद्धिसूचीपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०
अचैत	अद्वैत	५११	१३	पिरयोः	पिठरयोः	५६८	२४
निग्रहान्ताप-	निग्रहान्तरा-			गृहात्येव	गृह्णात्येव	६०१	३
न्यः	पत्या	५४४	२५	सम्बन्ध	सम्बन्धः	६१४	२
दिनापि	वादिनापि	५५७	१७	साकारा	साकार	६१५	१७
भवतो	भवन्तो	५७२	१३	आलम्ब	आलम्ब्य	६१७	८
पटीय	घटीय	५६१	२३	मैत्रे	मैत्रस्य	६१८	१
स्थितत्वं	स्थितवत्त्वं	५६६	२१	स्वीक्रियेवा-	स्वीक्रियेता-	६२२	१६
दुर्वचनत्व	दुर्वचत्व	५६७	२१	प्येवं	प्येव	६३१	२
ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि इत्यस्यापे				भेदमभ्युपग-	भेदत्वमभ्युपग-		
र्याथव्यभिमुखत्वसंभवात् ।		५६८	१	म्यते	म्यते	६४६	१
यदपेक्षया र्याथव्यभिमुखीया-				वित	ति		
इत्येतावत् त्रुटितं द्रष्टव्यम्				द्वा	द्वि	६५५	१६
किंचोर्ध्व	किंचोर्ध्व	५६८	२४	स्या	त्या	६५६	१७
(एवमग्रेऽपि				इत्युच्छिन्नः	इत्युच्छिन्ना	६६१	१६
तत्र तत्राऽत्र प्र-				उत्पाद्यापादनं	उत्पाद्यापादनं	६८६	२
करणे ऊर्ध्व				पर्यवसायिना-	पर्यवसायिनी-	७००	१
इत्यत्र उर्ध्व				मि-त्यर्थः	त्यर्थः	७०२	८
इति पठन्तु				मूलकतैव	मूलकतैव		
सन्तः)						७२२	५

इति ।

पं० इन्द्र विद्यावाचस्पति स्मृति संग्रह

ARCHIVES DATA BASE
- 2011 - 12

SAMPLE STOCK VERIFICATION

1988

VERIFIED BY D. K. Kalyan

RA611, HAR-K

37321

पुस्तकालय, गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय
हरिद्वार ।

